

॥ नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

खुद्दकनिकाये

पटिसम्भिदामग्ग-अट्ठकथा

(पठमो भागो)

गन्थारम्भकथा

यो सब्बलोकातिगसब्बसोभा-
युत्तेहि सब्बेहि गुणेहि युत्तो ।
दोसेहि सब्बेहि सवासनेहि,
मुत्तो विमुत्तिं परमञ्च दाता ॥

निच्चं दयाचन्दनसीतचित्तो,
पज्जारविज्जोतितसब्बनेय्यो ।
सब्बेसु भूतेसु तमग्गभूतं,
भूतत्थनाथं सिरसा नमित्वा ॥

यो सब्बभूतेसु मुनीव अग्गो, अनन्तसङ्खेसु जिनत्तजेसु ।
अहू दयाजाणगुणेहि सत्थुलीलानुकारी जनताहितेसु ॥

तं सारिपुत्तं मुनिराजपुत्तं, थेरं थिरानेकगुणाभिरामं ।
पज्जापभावुग्गतचारुकित्तिं, सुसन्तवुत्तिञ्च अथो नमित्वा ॥

सद्धम्मचक्कानुपवत्तकेन, सद्धम्मसेनापतिसावकेन ।
सुत्तेसु वुत्तेसु तथागतेन, भूतत्थवेदित्तमुपागतेन ॥

यो भासितो भासितकोविदेन, धम्मप्पदीपुज्जलनायकेन ।
पाठो विसिद्धो पटिसम्भिदानं, मग्गोति तन्नामविसेसितो च ॥

विचित्तनानत्तनयोपगूळ्हो, गम्भीरपज्जेहि सदावगाळ्हो ।
अत्तत्थलोकत्थपरायणेहि, संसेवनीयो सुजनेहि निच्चं ॥

जाणप्पभेदावहनस्स तस्स, योगीहिनेकेहि निसेवितस्स ।
अत्थं अपुब्बं अनुवण्णयन्तो, सुत्तञ्च युत्तिञ्च अनुक्कमन्तो ॥

अवोक्कमन्तो समया सका च, अनामसन्तो समयं परञ्च ।
पुब्बोपदेसट्ठकथानयञ्च, यथानुरूपं उपसंहरन्तो ॥

वक्खामहं अट्ठकथं जनस्स, हिताय सद्धम्मचिरट्ठितत्थं ।
सक्कच्च सद्धम्मपकासिनिं तं, सुणाथ धारेथ च साधु सन्तोति ॥

तत्थ पटिसम्भिदानं मग्गोति तन्नामविसेसितो चाति वुत्तत्ता पटिसम्भिदामग्गस्स पटिसम्भिदामग्गता ताव वत्तब्बा । चतस्सो हि पटिसम्भिदा — अत्थपटिसम्भिदा, धम्मपटिसम्भिदा, निरुत्तिपटिसम्भिदा, पटिभानपटिसम्भिदाति । तासं पटिसम्भिदानं मग्गो अधिगमूपायोति पटिसम्भिदामग्गो, पटिसम्भिदापटिलाभहेतूति वुत्तं होति । कथमयं तासं मग्गो होतीति चे? पभेदतो देसिताय देसनाय पटिसम्भिदाजाणावहत्ता । नानाभेदभिन्नानज्झि धम्मनं नानाभेदभिन्ना देसना सोतूनं अरियपुग्गलानं पटिसम्भिदाजाणप्पभेदञ्च सज्जनेति, पुथुज्जनानं आयतिं पटिसम्भिदाजाणप्पभेदाय च पच्चयो होति । वुत्तञ्च — “पभेदतो हि देसना घनविनिब्भोगपटिसम्भिदाजाणावहा होती”ति (ध० स० अट्ठ० १.कामावचरकुसलपदभाजनीय) । अयञ्च नानाभेदभिन्ना देसना, तेनस्सा पटिसम्भिदानं मग्गत्तसिद्धि ।

तत्थ चतस्सोति गणनपरिच्छेदो । पटिसम्भिदाति पभेदा । “अत्थे जाणं अत्थपटिसम्भिदा, धम्मे जाणं धम्मपटिसम्भिदा, तत्र धम्मनिरुत्ताभिलापे जाणं निरुत्तिपटिसम्भिदा, जाणेषु जाणं पटिभानपटिसम्भिदा”ति (विभ० ७१८) वुत्तत्ता न अज्जस्स कस्सचि पभेदा, जाणस्सेव पभेदा । तस्मा “चतस्सो पटिसम्भिदा”ति चत्तारो जाणप्पभेदाति अत्थो । अत्थप्पभेदस्स सल्लक्खणविभावनववत्थानकरणसमत्थं अत्थे पभेदगतं जाणं अत्थपटिसम्भिदा । धम्मप्पभेदस्स सल्लक्खणविभावनववत्थानकरणसमत्थं धम्मे पभेदगतं जाणं धम्मपटिसम्भिदा । निरुत्तिप्पभेदस्स सल्लक्खणविभावनववत्थानकरणसमत्थं निरुत्ताभिलापे पभेदगतं जाणं निरुत्तिपटिसम्भिदा । पटिभानप्पभेदस्स सल्लक्खणविभावनववत्थानकरणसमत्थं पटिभाने पभेदगतं जाणं पटिभानपटिसम्भिदा ।

तत्थ अत्थोति सङ्खेपतो हेतुफलं । तज्झि यस्मा हेतुअनुसारेण अरीयति अधिगमीयति पापुणीयति, तस्मा अत्थोति वुच्चति । पभेदतो पन यंकिञ्चि पच्चयसमुप्पन्नं, निब्बानं, भासितत्थो, विपाको, किरियाति इमे पञ्च धम्मा अत्थोति वेदितब्बा । तं अत्थं पच्चवेक्खन्तस्स तस्मिं अत्थे पभेदगतं जाणं अत्थपटिसम्भिदा ।

धम्मोति सङ्खेपतो पच्चयो । सो हि यस्मा तं तं विदहति पवत्तेति चेव पापेति च, तस्मा धम्मोति वुच्चति । पभेदतो पन यो कोचि फलनिब्बत्तको हेतु, अरियमग्गो, भासितं, कुसलं, अकुसलन्ति इमे पञ्च धम्मा धम्मोति वेदितब्बा । तं धम्मं पच्चवेक्खन्तस्स तस्मिं धम्मे पभेदगतं जाणं धम्मपटिसम्भिदा । अयमेव हि अत्थो अभिधम्मे (विभ० ७१९-७२५) —

“दुक्खे जाणं अत्थपटिसम्भिदा, दुक्खसमुदये जाणं धम्मपटिसम्भिदा, दुक्खनिरोधे जाणं अत्थपटिसम्भिदा, दुक्खनिरोधगामिनिया पटिपदाय जाणं धम्मपटिसम्भिदा । हेतुम्हि जाणं धम्मपटिसम्भिदा, हेतुफले जाणं अत्थपटिसम्भिदा ।

“ये धम्मा जाता भूता सज्जाता निब्बत्ता अभिनिब्बत्ता पातुभूता, इमेसु धम्मेसु जाणं अत्थपटिसम्भिदा, यम्हा धम्मा ते धम्मा जाता भूता सज्जाता निब्बत्ता अभिनिब्बत्ता पातुभूता, तेसु धम्मेसु जाणं धम्मपटिसम्भिदा ।

“जरामरणे जाणं अत्थपटिसम्भिदा, जरामरणसमुदये जाणं धम्मपटिसम्भिदा, जरामरणनिरोधे जाणं अत्थपटिसम्भिदा, जरामरणनिरोधगामिनिया पटिपदाय जाणं धम्मपटिसम्भिदा ।

“जातिया जाणं...पे०... भवे जाणं...पे०... उपादाने जाणं...पे०... तण्हाय जाणं...पे०... वेदनाय जाणं...पे०... फस्से जाणं...पे०... सळायतने जाणं...पे०... नामरूपे जाणं...पे०... विज्जाणे जाणं...पे०... सङ्खारेसु जाणं अत्थपटिसम्भिदा, सङ्खारसमुदये जाणं धम्मपटिसम्भिदा, सङ्खारनिरोधे जाणं अत्थपटिसम्भिदा, सङ्खारनिरोधगामिनिया पटिपदाय जाणं धम्मपटिसम्भिदा ।

“इध भिक्खु धम्मं जानाति — सुत्तं गेय्यं वेय्याकरणं गाथं उदानं इतिवुत्तकं जातकं अब्भुतधम्मं वेदल्लं । अयं वुच्चति धम्मपटिसम्भिदा । सो तस्स तस्सेव भासितस्स अत्थं जानाति ‘अयं इमस्स भासितस्स अत्थो, अयं इमस्स भासितस्स अत्थो’ति । अयं वुच्चति अत्थपटिसम्भिदा ।

“कतमे धम्मा कुसला? यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होति सोमनस्ससहगतं जाणसम्पयुत्तं रूपारम्मणं वा...पे०... धम्मारम्मणं वा यं यं वा पनारब्भ तस्मिं समये फस्सो होति...पे०... अविकखेपो होति । इमे धम्मा कुसला । इमेसु धम्मेसु जाणं धम्मपटिसम्भिदा, तेसं विपाके जाणं अत्थपटिसम्भिदा”ति आदिना नयेन विभजित्वा विभजित्वा दस्सितो ।

तत्र धम्मनिरुत्ताभिलाषे जाणन्ति तस्मिं अत्थे च धम्मे च या सभावनिरुत्ति अब्बिभिचारिवोहारो, तस्स अभिलाषे भासने उदीरणे तं लपितं भासितं उदीरितं सभावनिरुत्तिसद्वं आरम्मणं कत्वा पच्चवेक्खन्तस्स तस्मिं सभावनिरुत्ताभिलाषे “अयं सभावनिरुत्ति, अयं न सभावनिरुत्ती”ति एवं तस्सा धम्मनिरुत्तिसज्जिताय सभावनिरुत्तिया मागधिकाय सब्बसत्तानं मूलभासाय पभेदगतं जाणं निरुत्तिपटिसम्भिदा । एवमयं निरुत्तिपटिसम्भिदा सद्धारम्मणा नाम जाता, न पज्जत्तिआरम्मणा । कस्मा? यस्मा सद्वं सुत्वा “अयं सभावनिरुत्ति, अयं न सभावनिरुत्ती”ति जानाति । पटिसम्भिदाप्पत्तो हि “फस्सो”ति वुत्ते “अयं सभावनिरुत्ती”ति जानाति, “फस्सा”ति वा “फस्स”न्ति वा वुत्ते पन “अयं न सभावनिरुत्ती”ति जानाति । वेदनादीसुपि एसेव नयो । अज्जं पनेस नामाख्यातउपसग्गनिपातव्यञ्जनसद्वं जानाति न जानातीति? यदग्गेन सद्वं सुत्वा “अयं सभावनिरुत्ति, अयं न सभावनिरुत्ती”ति जानाति, तदग्गेन तम्पि जानिस्सति । तं पन नयिदं पटिसम्भिदाकिच्चन्ति पटिक्खित्वा “भासं नाम सत्ता उग्गणहन्ती”ति वत्वा इदं कथितं — मातापितरो हि दहरकाले कुमारके मज्जे वा पीठे वा निपज्जापेत्वा तं तं कथयमाना तानि तानि किच्चानि करोन्ति, दारका तेसं तं तं भासं ववत्थापेन्ति “इमिना इदं वुत्तं, इमिना इदं वुत्तं”न्ति । गच्छन्ते गच्छन्ते काले सब्बम्पि भासं जानन्ति । माता दमिळी, पिता अन्धको । तेसं जातदारको सचे मातु कथं पठमं सुणाति, दमिळभासं भासिस्सति । सचे पितु कथं पठमं सुणाति, अन्धकभासं भासिस्सति । उभिन्नम्पि पन कथं असुणन्तो मागधिकभासं भासिस्सति ।

योपि अगामके महाअरज्जे निब्बत्तो, तत्थ अज्जो कथेन्तो नाम नत्थि, सोपि अत्तनो धम्मताय वचनं समुट्ठापेन्तो मागधिकभासमेव भासिस्सति । निरये तिरच्छानयोनियं पेत्तिविसये मनुस्सलोके देवलोकेति सब्बत्थ मागधिकभासाव उस्सन्ना । तत्थ सेसा ओट्टकिरातअन्धकयोनकदमिळभासादिका भासा परिवत्तन्ति । अयमेवेका यथाभुच्चब्रह्मवोहारअरियवोहारसङ्घाता मागधिकभासा न परिवत्तति । सम्मासम्बुद्धोपि तेषिटकं बुद्धवचनं तन्तिं आरोपेन्तो मागधिकभासाय एव आरोपेसि । कस्मा? एवहि अत्थं आहरितुं सुखं होति । मागधिकभासाय हि तन्तिं आरुळहस्स बुद्धवचनस्स पटिसम्भिदाप्पत्तानं सोतपथागमनमेव पपज्जो । सोते पन सङ्घट्टितमत्तेयेव नयसतेन नयसहस्सेन अत्थो

उपट्टाति । अज्जाय पन भासाय तन्तिं आरुळ्हकं पोथेत्वा पोथेत्वा उग्गहेतब्बं होति । बहुम्पि उग्गहेत्वा पन पृथुज्जनस्स पटिसम्भिदाप्पत्ति नाम नत्थि, अरियसावको नो पटिसम्भिदाप्पत्तो नाम नत्थि ।

जाणेसु जाणन्ति सब्बत्थकजाणमारम्भणं कत्वा पच्चवेक्खन्तस्स तस्मिं जाणे पभेदगतं जाणं, यथावुत्तेसु वा तेसु तीसु जाणेसु गोचरकिच्चादिवसेन वित्थारगतं जाणं पटिभानपटिसम्भिदा ।

इमा पन चतस्सो पटिसम्भिदा द्वीसु ठानेसु पभेदं गच्छन्ति, पज्चहि कारणेहि विसदा होन्तीति वेदितब्बा । कतमेसु द्वीसु ठानेसु पभेदं गच्छन्ति? सेक्खभूमियञ्च असेक्खभूमियञ्च । तत्थ सारिपुत्तत्थेरस्स महामोग्गल्लानत्थेरस्स महाकस्सपत्थेरस्स महाकच्चायनत्थेरस्स महाकोट्टितत्थेरस्साति एवमादीनं असीतियापि महाथेरानं पटिसम्भिदा असेक्खभूमियं पभेदं गता, आनन्दत्थेरस्स, चित्तस्स गहपतिनो, धम्मिकस्स उपासकस्स, उपालिस्स गहपतिनो, खुज्जुत्तराय उपासिकायाति एवमादीनं पटिसम्भिदा सेक्खभूमियं पभेदं गताति इमासु द्वीसु भूमीसु पभेदं गच्छन्ति ।

कतमेहि पज्चहि कारणेहि विसदा होन्ति? अधिगमेन, परियत्तिया, सवनेन, परिपुच्छाय, पुब्बयोगेन । तत्थ **अधिगमो** नाम अरहत्तप्पत्ति । अरहत्तज्झि पत्तस्स पटिसम्भिदा विसदा होन्ति । **परियत्ति** नाम बुद्धवचनं । तज्झि उग्गण्हन्तस्स पटिसम्भिदा विसदा होन्ति । **सवनं** नाम सद्धम्मस्सवनं । सक्कच्चं अट्ठिं कत्वा धम्मं सुणन्तस्स हि पटिसम्भिदा विसदा होन्ति । **परिपुच्छा** नाम पाळिअट्ठकथादीसु गण्ठिपदअत्थपदविनिच्छयकथा । उग्गहितपाळिआदीसु हि अत्थं परिपुच्छन्तस्स पटिसम्भिदा विसदा होन्ति । **पुब्बयोगो** नाम पुब्बबुद्धानं सासने योगावचरता गतपच्चागतिकभावेन याव अनुलोमगोत्रभुसमीपं पत्तविपस्सनानुयोगो । पुब्बयोगावचरस्स हि पटिसम्भिदा विसदा होन्ति । इमेहि पज्चहि कारणेहि विसदा होन्तीति ।

एतेसु पन कारणेसु परियत्ति सवनं परिपुच्छाति इमानि तीणि पभेदस्सेव बलवकारणानि । पुब्बयोगो अधिगमस्स बलवपच्चयो, पभेदस्स होति न होतीति? होति, न पन तथा । परियत्तिसवनपरिपुच्छा हि पुब्बे होन्तु वा मा वा, पुब्बयोगेन पन पुब्बे चेव एतरहि च सङ्खारसम्मसनं विना पटिसम्भिदा नाम नत्थि । इमे पन द्वेपि एकतो हुत्वा पटिसम्भिदा उपत्थम्भेत्वा विसदा करोन्तीति । अपरे आहु —

“पुब्बयोगो बाहुसच्चं, देसभासा च आगमो ।
परिपुच्छा अधिगमो, गरुसन्निस्सयो तथा ।
मित्तसम्पत्ति चेवाति, पटिसम्भिदपच्चया”ति ॥

तत्थ **पुब्बयोगो** वुत्तनयोव । **बाहुसच्चं** नाम तेसु तेसु सत्थेसु च सिप्पायतनेसु च कुसलता । **देसभासा** नाम एकसतवोहारकुसलता, विसेसेन पन मागधिके कोसल्लं । **आगमो** नाम अन्तमसो ओपम्मवग्गमत्तस्सपि बुद्धवचनस्स परियापुणनं । **परिपुच्छा** नाम एकगाथायपि अत्थविनिच्छयपुच्छनं । **अधिगमो** नाम सोतापन्नता वा सकदागामिता वा अनागामिता वा अरहत्तं वा । **गरुसन्निस्सयो** नाम सुतपटिभानबहुलानं गरूनं सन्तिके वासो । **मित्तसम्पत्ति** नाम तथारूपानयेव मित्तानं पटिलाभोति ।

तत्थ बुद्धा च पच्चेकबुद्धा च पुब्बयोगज्चेव अधिगमज्च निस्साय पटिसम्भिदा पापुणन्ति, सावका सब्बानिपि एतानि कारणानि । पटिसम्भिदाप्पत्तिया च पाटियेक्को कम्मट्ठानभावनानुयोगो नाम नत्थि, सेक्खानं पन सेक्खफलविमोक्खन्तिका,

असेक्खानं असेक्खफलविमोक्खन्तिका च पटिसम्भिदाप्पत्ति होति । तथागतानज्झि दस बलानि विय अरियानं अरियफलेहेव पटिसम्भिदा इज्झन्तीति । इमासं चतस्सनं पटिसम्भिदानं मग्गोति पटिसम्भिदामग्गो, पटिसम्भिदामग्गो एव पकरणं पटिसम्भिदामग्गप्पकरणं, पकारेन करीयन्ते वुच्चन्ते एत्थ नानाभेदभिन्ना गम्भीरा अत्था इति पकरणं ।

तदेतं पटिसम्भिदामग्गप्पकरणं अत्थसम्पन्नं ब्यञ्जनसम्पन्नं गम्भीरं गम्भीरत्थं लोकुत्तरप्पकासनं सुज्जतापटिसज्जुत्तं पटिपत्तिफलविसेससाधनं पटिपत्तिपटिपक्खपटिसेधनं योगावचरानं जाणवररतनाकरभूतं धम्मकथिकानं धम्मकथाविलासविसेसहेतुभूतं संसारभीरुकानं दुक्खनिस्सरणं तदुपायदस्सनेन अस्सासजननत्थं तप्पटिपक्खनासनत्थञ्च गम्भीरत्थानञ्च अनेकेसं सुत्तन्तपदानं अत्थविवरणेन सुजनहदयपरितोसजननत्थं तथागतेन अरहता सम्मासम्बुद्धेन सब्बत्थ अप्पटिहतसब्बज्जुतज्जाणमहापदीपावभासेन सकलजनवित्थतमहाकरुणासिनेहसिनिद्धहदयेन वेनेय्यजनहदयगतकिलेसन्धकारविधमनत्थमुज्जलितस्स सद्धम्ममहापदीपस्स तदधिप्पायविकासनसिनेहपरिसेकेन पञ्चवस्ससहस्समविरतमुज्जलनमिच्छता लोकानुकम्पकेन सत्थुकप्पेन धम्मराजस्स धम्मसेनापतिना आयस्मता सारिपुत्तत्थेरेन भासितं सुत्वा आयस्मता आनन्देन पठममहासङ्गीतिकाले यथासुतमेव सङ्गीतिं आरोपितं ।

तदेतं विनयपिटकं सुत्तन्तपिटकं अभिधम्मपिटकन्ति तीसु पिटकेसु सुत्तन्तपिटकपरियापन्नं । दीघनिकायो मज्झिमनिकायो संयुत्तनिकायो अङ्गुत्तरनिकायो खुद्दकनिकायोति पञ्चसु महानिकायेसु खुद्दकमहानिकायपरियापन्नं । सुत्तं गेय्यं वेय्याकरणं गाथा उदानं इतिवुत्तकं जातकं अब्भुतधम्मं वेदल्लन्ति नवसु सत्थु सासनङ्गेसु यथासम्भवं गेय्यवेय्याकरणङ्गद्वयसङ्गहितं ।

“द्वासीति बुद्धतो गण्हिं, द्वे सहस्सानि भिक्खुतो ।

चतुरासीति सहस्सानि, ये मे धम्मा पवत्तिनो”ति ॥ (थेरगा० १०२७) —

धम्मभण्डागारिकत्थेरेन पन पञ्चसु ठानेसु एतदगं आरोपितेन पटिज्जातानं चतुरासीतिया धम्मक्खन्धसहस्सानं भिक्खुतो गहितेसु द्वीसु धम्मक्खन्धसहस्सेसु अनेकसतधम्मक्खन्धसङ्गहितं । तस्स तयो वग्गा — महावग्गो, मज्झिमवग्गो, चूळवग्गोति । एकेकस्मिं वग्गस्मिं दसदसकं कत्वा जाणकथादिका मातिकाकथापरियोसाना समतिस कथा । एवमनेकधा ववत्थापितस्स इमस्स पटिसम्भिदामग्गप्पकरणस्स अनुपुब्बं अपुब्बपदत्थवण्णनं करिस्साम । इमज्झि पकरणं पाठतो अत्थतो उद्दिस्सन्तेन च निद्दिस्सन्तेन च सक्कच्चं उद्दिसितब्बं निद्दिसितब्बञ्च, उग्गण्हन्तेनापि सक्कच्चं उग्गहेतब्बं धारेतब्बञ्च । तं किस्सहेतु? गम्भीरत्ता इमस्स पकरणस्स लोकहिताय लोके चिरट्ठितत्थं ।

तत्थ समतिसाय कथासु जाणकथा कस्मा आदितो कथिताति चे? जाणस्स पटिपत्तिमलविसोधकत्तेन पटिपत्तिया आदिभूतत्ता । वुत्तज्झि भगवता —

“तस्मातिह त्वं भिक्खु, आदिमेव विसोधेहि कुसलानं धम्मानं । को चादि कुसलानं धम्मानं, सीलञ्च सुविसुद्धं दिट्ठि च उजुका”ति (सं० नि० ५.३६९)?

उजुका दिट्ठीति हि सम्मादिट्ठिसङ्घातं जाणं वुत्तं । तस्मापि जाणकथा आदितो कथिता ।

अपरम्पि वुत्तं —

“तत्र, भिक्खवे, सम्मादिट्ठि पुब्बङ्गमा होति । कथञ्च, भिक्खवे, सम्मादिट्ठि पुब्बङ्गमा होति? सम्मादिट्ठि ‘सम्मादिट्ठी’ति पजानाति, मिच्छादिट्ठि ‘मिच्छादिट्ठी’ति पजानाति । सास्स होति सम्मादिट्ठि । सम्मासङ्कप्पं ‘सम्मासङ्कप्पो’ति पजानाति, मिच्छासङ्कप्पं ‘मिच्छासङ्कप्पो’ति पजानाति । सम्मावाचं ‘सम्मावाचा’ति पजानाति, मिच्छावाचं ‘मिच्छावाचा’ति पजानाति । सम्माकम्मन्तं ‘सम्माकम्मन्तो’ति पजानाति, मिच्छाकम्मन्तं ‘मिच्छाकम्मन्तो’ति पजानाति । सम्माआजीवं ‘सम्माआजीवो’ति पजानाति, मिच्छाआजीवं ‘मिच्छाआजीवो’ति पजानाति । सम्मावायामं ‘सम्मावायामो’ति पजानाति, मिच्छावायामं ‘मिच्छावायामो’ति पजानाति । सम्मासतिं ‘सम्मासती’ति पजानाति, मिच्छासतिं ‘मिच्छासती’ति पजानाति । सम्मासमाधिं ‘सम्मासमाधी’ति पजानाति, मिच्छासमाधिं ‘मिच्छासमाधी’ति पजानाति । सास्स होति सम्मादिट्ठी’ति (म० नि० ३.१३६ आदयो) ।

पुब्बङ्गमभूताय हि सम्मादिट्ठिया सिद्धाय मिच्छादिट्ठीनम्मि मिच्छादिट्ठिभावं जानिस्सतीति सम्मादिट्ठिसङ्घातं जाणं ताव सोधेतुं जाणकथा आदितो कथिता ।

“अपिचुदायि, तिट्ठतु पुब्बन्तो, तिट्ठतु अपरन्तो, धम्मं ते देसेस्सामि — इमस्मिं सति इदं होति, इमस्सुप्पादा इदं उप्पज्जति, इमस्मिं असति इदं न होति, इमस्स निरोधा इदं निरुज्झती’ति (म० नि० २.२७९) च —

पुब्बन्तापरन्तदिट्ठियो ठपेत्वा जाणस्सेव वुत्तत्ता जाणकथा आदितो कथिता ।

“अलं, सुभद, तिट्ठतेतं ‘सब्बे ते सकाय पटिज्जाय अब्भज्जिंसु, सब्बेव न अब्भज्जिंसु, उदाहु एकच्चे अब्भज्जिंसु, एकच्चे न अब्भज्जिंसू’ति । धम्मं ते, सुभद, देसेस्सामि, तं सुणाहि साधुकं मनसिकरोहि, भासिस्सामी’ति (दी० नि० २.२१३) च —

पुथुसमणब्राह्मणपरप्पवादानं वादे ठपेत्वा अरियस्स अट्ठङ्गिकस्स मग्गस्स देसितत्ता, अट्ठङ्गिके च मग्गे सम्मादिट्ठिसङ्घातस्स जाणस्स पधानत्ता जाणकथा आदितो कथिता ।

“चत्तारिमानि, भिक्खवे, सोतापत्तियङ्गानि सप्पुरिससंसेवो, सद्धम्मस्सवनं, योनिसो मनसिकारो, धम्मनुधम्मपटिपत्ती’ति (सं० नि० ५.१०४६; दी० नि० ३.३११) च —

“सद्धाजातो उपसङ्कमति, उपसङ्कमन्तो पयिरुपासति, पयिरुपासन्तो सोतं ओदहति, ओहितसोतो धम्मं सुणाति, सुत्वा धम्मं धारेति, धातानं धम्मानं पज्जाय अत्थं उपपरिक्खति, अत्थं उपपरिक्खतो धम्मा निज्झानं खमन्ति, धम्मनिज्झानक्खन्तिया छन्दो जायति, छन्दजातो उस्सहति, उस्सहित्वा तुलेति, तुलयित्वा पदहति, पहितत्तो कायेन चेव परमत्थसच्चं सच्छिकरोति, पज्जाय च नं पटिविज्झ पस्सती’ति (म० नि० २.१८३, ४३२) च

—

“इध तथागतो लोके उप्पज्जति...पे०... सो धम्मं देसेति आदिकल्याण”न्ति आदीनि (दी० नि० १.१९०) च —

अनेकानि सुत्तन्तपदानि अनुलोमेन्तेन सुतमये जाणं आदिं कत्वा यथाक्कमेन जाणकथा आदितो कथिता ।

सा पनायं जाणकथा उद्देसनिद्देसवसेन द्विधा ठिता । उद्देसे “सोतावधाने पज्जा सुतमये जाण”न्तिआदिना नयेन

तेसत्तति जाणानि मातिकावसेन उद्दिट्ठानि । निद्देसे “कथं सोतावधाने पज्जा सुतमये जाणं । ‘इमे धम्मा अभिज्जेय्या’ति सोतावधानं, तंपजानना पज्जा सुतमये जाण”न्तिआदिना नयेन तानियेव तेसत्तति जाणानि वित्थारवसेन निद्दिट्ठानीति ।

गन्थारम्भकथा निड्डिता ।

(१) महावग्गो

१. जाणकथा

मातिकावण्णना

१. तत्थ उद्देसे ताव सोतावधाने पज्जा सुतमये जाणन्ति एत्थ सोतसद्दो अनेकत्थप्पभेदो । तथा हेस —

मंसविज्जाणजाणेसु, तण्हादीसु च दिस्सति ।

धारायं अरियमग्गे, चित्तसन्ततियम्पि च ॥

“सोतायतनं सोतधातु सोतिन्द्रिय”न्तिआदीसु (विभ० १५७) हि अयं सोतसद्दो मंससोते दिस्सति । “सोतेन सद्दं सुत्वा”तिआदीसु (म० नि० १.२९५) सोतविज्जाणे । “दिब्बाय सोतधातुया”तिआदीसु (दी० नि० ३.३५६) जाणसोते । “यानि सोतानि लोकस्मिन्ति यानि एतानि सोतानि मया कित्तितानि पकित्तितानि आचिक्खितानि देसितानि पज्जपितानि पट्टपितानि विवरितानि विभक्तानि उत्तानीकतानि पकासितानि । सेय्यथिदं — तण्हासोतो दिट्ठिसोतो किलेससोतो दुच्चरितसोतो अविज्जासोतो”तिआदीसु (चूळनि० अजितमाणवपुच्छानिद्देस ४) तण्हादीसु पज्जसु धम्मेसु । “अद्दसा खो भगवा महन्तं दारुक्खन्धं गङ्गाय नदिया सोतेन वुहमान”न्तिआदीसु (सं० नि० ४.२४१) उदकधारायं । “अरियस्सेतं, आवुसो, अट्ठङ्गिकस्स मग्गस्स अधिवचनं, यदिदं सोतो”तिआदीसु अरियमग्गे । “पुरिसस्स च विज्जाणसोतं पजानाति उभयतो अब्बोच्छिन्नं इध लोके पतिट्ठितञ्च परलोके पतिट्ठितञ्चा”तिआदीसु (दी० नि० ३.१४९) चित्तसन्ततियं । इध पनायं मंससोते दट्ठब्बो । तेन सोतेन हेतुभूतेन, करणभूतेन वा अवधीयति अवत्थापीयति अप्पीयतीति सोतावधानं । किं तं? सुतं । सुतञ्च नाम “बहुस्सुतो होति सुतधरो सुतसन्निचयो”तिआदीसु (म० नि० १.३३९) विय सोतद्वारानुसारेण विज्जातं अवधारितं धम्मजातं, तं इध सोतावधानन्ति वुत्तं । तस्मिं सोतावधानसङ्घाते सुते पवत्ता पज्जा सोतावधाने पज्जा । पज्जाति च तस्स तस्स अत्थस्स पाकटकरणसङ्घातेन पज्जापनट्ठेन पज्जा, तेन तेन वा अनिच्चादिना पकारेण धम्मे जानातीतिपि पज्जा ।

सुतमये जाणन्ति एत्थ सुतसद्दो ताव सउपसग्गो अनुपसग्गो च —

गमने विस्सुते तित्तेनुयोगोपचितेपि च ।

सद्दे च सोतद्वारानुसारजाते च दिस्सति ॥

तथा हिस्स “सेनाय पसुतो”तिआदीसु गच्छन्तोति अत्थो । “सुतधम्मस्स पस्सतो”तिआदीसु (उदा० ११; महाव० ५) विस्सुतधम्मस्साति अत्थो । “अवस्सुता अवस्सुतस्स पुरिसपुगलस्सा”तिआदीसु (पाचि० ६५७) तित्ता तित्तस्साति

अत्थो । “ये ज्ञानपसुता धीरा”ति आदीसु (ध० प० १८१) अनुयुत्ताति अत्थो । “तुम्हेहि पुज्जं पसुतं अनप्पक”न्ति आदीसु (खु० पा० ७.१२; पे० व० २५) उपचितन्ति अत्थो । “दिट्ठं सुतं मुतं विज्जात”न्ति आदीसु (म० नि० १.२४१) सद्दोति अत्थो । “बहुस्सुतो होति सुतधरो सुतसन्निचयो”ति आदीसु (म० नि० १.३३९) सोतद्वारानुसारविज्जातधरोति अत्थो । इध पनस्स सोतद्वारानुसारेण विज्जातं उपधारितन्ति अत्थो । **सुतमये जाणन्ति** या एसा एतं सुतं विज्जातं अवधारितं सद्धम्मं आरब्भ आरम्मणं कत्वा सब्बपठमच्च अपरापरच्च पवत्ता पज्जा, तं “सुतमये जाण”न्ति वुत्तं होति, सुतमयं जाणन्ति अत्थो । सुतमयेति च पच्चत्तवचनमेतं, यथा “न हेवं वत्तब्बे” (कथा० १, १५-१८) । “वनप्पगुम्बे यथा फुस्सितगो” (खु० पा० ६.१३; सु० नि० २३६) । “नत्थि अत्तकारे नत्थि परकारे नत्थि पुरिसकारे”ति आदीसु (दी० नि० १.१६८) पच्चत्तवचनं, एवमिधापि दट्ठब्बं । तेन वुत्तं — “सुतमयं जाणन्ति अत्थो”ति ।

अथ वा सुतेन पकतो फस्सादिको धम्मपुज्जो सुतमयो, तस्मिं सुतमये धम्मपुज्जे पवत्तं तं सम्पयुत्तं जाणं सुतमये जाणं । सभावसामञ्जलक्खणवसेन धम्मे जानातीति जाणं । तंयेव जाणं परियायवचनेन अधिप्पायपकासनत्थं अनियमेन “पज्जा”ति वत्वा पच्छा अधिप्पेतं “जाण”न्ति नियमेत्वा वुत्तन्ति वेदितब्बं । जाणञ्च नाम सभावपटिवेधलक्खणं, अक्खलितपटिवेधलक्खणं वा कुसलिस्सासखित्तउसुपटिवेधो विय, विसयोभासनरसं पदीपो विय, असम्मोहपच्चुपट्टानं अरञ्जगतसुदेसको विय । “समाहितो, भिक्खवे, भिक्खु यथाभूतं पजानाती”ति (सं० नि० ५.१०७१) वचनतो समाधिपदट्टानं । लक्खणादीसु हि सभावो वा सामञ्जं वा लक्खणं नाम, किच्चं वा सम्पत्ति वा रसो नाम, उपट्टानाकारो वा फलं वा पच्चुपट्टानं नाम, आसन्नकारणं पदट्टानं नामाति वेदितब्बं ।

२. सुत्तान संवरे पज्जाति —

पातिमोक्खो सती चेव, जाणं खन्ति तथेव च ।
वीरियं पज्जिमे धम्मा, संवराति पकासिता ॥

“इमिना पातिमोक्खसंवरेण उपेतो होति समुपेतो उपागतो समुपागतो उपपन्नो सम्पन्नो समन्नागतो”ति (विभ० ५११) आगतो **पातिमोक्खसंवरो** । “चक्खुना रूपं दिस्वा न निमित्तग्गाही होति नानुब्यञ्जनग्गाही । यत्वाधिकरणमेनं चक्खुन्द्रियं असंवृतं विहरन्तं अभिज्झादोमनस्सा पापका अकुसला धम्मा अन्वास्सवेय्युं, तस्स संवराय पटिपज्जति, रक्खति चक्खुन्द्रियं, चक्खुन्द्रिये संवरं आपज्जती”ति आदिना (दी० नि० १.२१३; म० नि० १.२९५; सं० नि० ४.२३९; अ० नि० ३.१६) नयेन आगतो **सतिसंवरो** ।

“यानि सोतानि लोकस्मिं (अजिताति भगवा),
सति तेसं निवारणं ।

सोतानं संवरं ब्रूमि, पज्जायेते पिधीयरे”ति ॥ (चूळनि० अजितमाणवपुच्छा ६०; सु० नि० १०४१) —

आगतो **जाणसंवरो** । “कतमे च, भिक्खवे, आसवा पटिसेवना पहातब्बा? इध, भिक्खवे, भिक्खु पटिसङ्घा योनिसो चीवरं पटिसेवती”ति आदिना (म० नि० १.२३; अ० नि० ६.५८) नयेन आगतो **पच्चयपटिसेवनासंवरो**, सोपि जाणसंवरेनेव सङ्गहितो । “खमो होति सीतस्स उण्हस्स जिघच्छाय पिपासाय डंसमकसवातातपसरिसपसम्फस्सानं दुरुत्तानं दुरागतानं वचनपथानं उप्पन्नानं सारीरिकानं वेदनानं दुक्खानं तिब्बानं खरानं कटुकानं असातानं अमनापानं पाणहरानं अधिवासकजातिको होती”ति (म० नि० १.२४; अ० नि० ४.११४; ६.५८) आगतो **खन्तिसंवरो** । “उप्पन्नं कामवितक्कं

नाधिवासेति पजहति विनोदेति व्यन्तीकरोति अनभावं गमेती'ति आदिना (म० नि० १.२६; अ० नि० ४.११४; ६.५८) नयेन आगतो **वीरियसंवरो** । “इध अरियसावको मिच्छाआजीवं पहाय सम्माआजीवेन जीविकं कप्पेती'ति (सं० नि० ५.८) आगतो **आजीवपारिसुद्धिसंवरो**, सोपि वीरियसंवरेनेव सङ्गहितो । तेसु सत्तसु संवरेसु पातिमोक्खसंवरइन्द्रियसंवरआजीवपारिसुद्धिपच्चयपटिसेवनसङ्घाता चत्तारो संवरा इधाधिप्पेता, तेसु च विसेसेन पातिमोक्खसंवरो । सब्बोपि चायं संवरो यथासकं संवरितब्बानं कायदुच्चरितादीनं संवरणतो संवरोति वुच्चति । सुतमयजाणे वुत्तं धम्मं सुत्वा संवरन्तस्स संवरं करोन्तस्स तस्मिं संवरे पवत्ता तंसम्पयुत्ता पज्जा “सुत्वान संवरे पज्जा”ति वुत्ता । अथ वा हेतुअत्थे सुत्वाति वचनस्स सम्भवतो सुतहेतुना संवरे पज्जातिपि अत्थो ।

सीलमये जाणन्ति एत्थ सीलन्ति सीलनट्ठेन सीलं । किमिदं सीलनं नाम? समाधानं वा, कायकम्मादीनं सुसील्यवसेन अविप्पकिण्णताति अत्थो । उपधारणं वा, कुसलानं धम्मानं पतिट्ठावसेन आधारभावोति अत्थो । एतदेव हि एत्थ अत्थद्वयं सहलक्खणविदू अनुजानन्ति । अज्जे पन “अधिसेवनट्ठेन आचारट्ठेन तस्सीलट्ठेन सिरट्ठेन सीतलट्ठेन सिवट्ठेन सील”न्ति वण्णयन्ति ।

सीलनं **लक्खणं** तस्स, भिन्नस्सापि अनेकधा ।
सनिदस्सनत्तं रूपस्स, यथा भिन्नस्स नेकधा ॥

यथा हि नीलपीतादिभेदेन अनेकधा भिन्नस्सापि रूपायतनस्स सनिदस्सनत्तं लक्खणं नीलादिभेदेन भिन्नस्सापि सनिदस्सनभावानतिककमनतो, तथा सीलस्स चेतनादिभेदेन अनेकधा भिन्नस्सापि यदेतं कायकम्मादीनं समाधानवसेन कुसलानञ्च धम्मानं पतिट्ठानवसेन वुत्तं सीलनं, तदेव लक्खणं चेतनादिभेदेन भिन्नस्सापि समाधानपतिट्ठानभावानतिककमनतो । एवंलक्खणस्स पनस्स —

“दुस्सील्यविद्धंसनता, अनवज्जगुणो तथा ।
किच्चसम्पत्ति अत्थेन, **रसो** नाम पवुच्चति” ॥

तस्मा इदं सीलं नाम किच्चट्ठेन रसेन दुस्सील्यविद्धंसनरसं, सम्पत्तिअत्थेन रसेन अनवज्जरसन्ति वेदितब्बं ।

सोचेय्यपच्चुपट्टानं, तयिदं तस्स विज्जुहि ।
ओत्तप्पञ्च हिरी चेव, **पदट्टानन्ति** वण्णितं ॥ —

तयिदं सीलं “कायसोचेय्यं वचीसोचेय्यं मनोसोचेय्यं”न्ति (इतिवु० ६६) एवं वुत्तसोचेय्यपच्चुपट्टानं, सुचिभावेन पच्चुपट्टाति गहणभावं गच्छति । हिरोत्तप्पञ्च पन तस्स विज्जुहि पदट्टानन्ति वण्णितं, आसन्नकारणन्ति अत्थो । हिरोत्तप्पे हि सति सीलं उप्पज्जति चेव तिट्ठति च, असति नेव उप्पज्जति न तिट्ठतीति एवंविधेन सीलेन सहगतं तंसम्पयुत्तं जाणं सीलमये जाणं । अथ वा सीलमेव पकतं सीलमयं, तस्मिं सीलमये तंसम्पयुत्तं जाणं । असंवरे आदीनवपच्चवेक्खणा च, संवरे आनिसंसपच्चवेक्खणा च, संवरपारिसुद्धिपच्चवेक्खणा च, संवरसंकिलेसवोदानपच्चवेक्खणा च सीलमयजाणेनेव सङ्गहिता ।

३. संवरित्वा समादहने पज्जाति सीलमयजाणे वुत्तसीलसंवरेन संवरित्वा संवरं कत्वा सीले पतिट्ठाय समादहन्तस्स

उपचारप्पनावसेन चित्तेकगतं करोन्तस्स तस्मिं समादहने पवत्ता तंसम्पयुत्ता पज्जा । समं सम्मा च आदहनं ठपनन्ति च समादहनं, समाधिस्सेवेतं परियायवचनं ।

समाधिभावनामये जाणन्ति एत्थ कुसलचित्तेकगता समाधि । केनट्टेन समाधि? समाधानट्टेन समाधि । किमिदं समाधानं नाम? एकारम्मणे चित्तचेतसिकानं समं सम्मा च आधानं, ठपनन्ति वुत्तं होति । तस्मा यस्स धम्मस्सानुभावेन एकारम्मणे चित्तचेतसिका समं सम्मा च अविक्खिपमाना अविप्पकिण्णा च हुत्वा तिद्वन्ति, इदं समाधानन्ति वेदितब्बं । तस्स खो पन समाधिस्स —

लक्खणं तु अविक्खेपो, विक्खेपविद्धंसनं **रसो** ।

अकम्पनमुपट्टानं, पदट्टानं सुखं पन ॥

भावीयति वट्ठीयतीति भावना, समाधि एव भावना समाधिभावना, समाधिस्स वा भावना वट्ठना समाधिभावना । समाधिभावनावचनेन अज्जं भावनं पटिक्खिपति । पुब्बे विय उपचारप्पनावसेन समाधिभावनामये जाणं ।

४. पच्चयपरिग्गहे पज्जाति एत्थ पटिच्च फलमेतीति पच्चयो । **पटिच्चाति** न विना तेन, अपच्चक्खित्वाति अत्थो । एतीति उपपज्जति चेव पवत्तति चाति अत्थो । अपिच उपकारकत्थो पच्चयत्थो, तस्स पच्चयस्स बहुविधत्ता पच्चयानं परिग्गहे ववत्थापने च पज्जा पच्चयपरिग्गहे पज्जा ।

धम्मट्ठितिजाणन्ति एत्थ धम्मसदो ताव

सभावपज्जापुज्जपज्जत्तिआपत्तिपरियत्तिनिस्सत्तताविकारगुणपच्चयपच्चयुप्पन्नादीसु दिस्सति । अयज्हि “कुसला धम्मा अकुसला धम्मा अब्याकता धम्मा”तिआदीसु (ध० स० तिकमातिका १) सभावे दिस्सति ।

“यस्सेते चतुरो धम्मा, सद्धस्स घरमेसिनो ।

सच्चं धम्मो धिति चागो, स वे पेच्च न सोचती”ति ॥ (सु० नि० १९०) —

आदीसु पज्जायं ।

“न हि धम्मो अधम्मो च, उभो समविपाकिनो ।

अधम्मो निरयं नेति, धम्मो पापेति सुगति”न्ति ॥ (थेरगा० ३०४) —

आदीसु पुज्जे । “पज्जत्तिधम्मा निरुत्तिधम्मा अधिवचनधम्मा”तिआदीसु (ध० स० दुक्कमातिका १०६-१०८) पज्जत्तियं । “पाराजिका धम्मा सङ्घादिसेसा धम्मा”तिआदीसु (पारा० २३३-२३४) आपत्तियं । “इध भिक्खु धम्मं जानाति सुत्तं गेय्यं वेय्याकरण”न्तिआदीसु (अ० नि० ५.७३) परियत्तियं । “तस्मिं खो पन समये धम्मा होन्ति (ध० स० १२१) । धम्मोसु धम्मानुपस्सी विहरती”तिआदीसु (दी० नि० २.३७३; म० नि० १.११५) निस्सत्ततायं । “जातिधम्मा जराधम्मा मरणधम्मा”तिआदीसु (अ० नि० १०.१०७) विकारे । “छन्नं बुद्धधम्मान”न्तिआदीसु (महानि० ५०) गुणे । “हेतुम्हि जाणं धम्मपटिसम्भिदा”तिआदीसु (विभ० ७२०) पच्चये । “ठिताव सा धातु धम्मट्ठितता धम्मनियामता”तिआदीसु (सं० नि० २.२०; अ० नि० ३.१३७) पच्चयुप्पन्ने । स्वायमिधापि पच्चयुप्पन्ने दट्ठब्बो । अत्थतो पन अत्तनो सभावं धारेन्तीति वा, पच्चयेहि धारीयन्तीति वा, अत्तनो फलं धारेन्तीति वा, अत्तनो परिपूरकं अपायेसु अपतमानं धारेन्तीति वा,

सकसकलक्खणे धारेन्तीति वा, चित्तेन अवधारीयन्तीति वा यथायोगं धम्माति वुच्चन्ति । इध पन अत्तनो पच्चयेहि धारीयन्तीति धम्मा, पच्चयसमुप्पन्ना धम्मा तिष्ठन्ति उप्पज्जन्ति चेव पवत्तन्ति च एतायाति धम्मद्विति, पच्चयधम्मानमेतं अधिवचनं । तस्सं धम्मद्वितियं जाणं धम्मद्वितिजाणं । इदञ्चि समाधिभावनामयजाणे वुत्तसमाधिना समाहितेन चित्तेन यथाभूतजाणदस्सनत्थाय योगमारभित्वा ववत्थापितनामरूपस्स तेसं नामरूपानं पच्चयपरिग्गहपरियायं धम्मद्वितिजाणं उप्पज्जति । “नामरूपववत्थाने जाणं”न्ति अवत्त्वा एव कस्मा “धम्मद्वितिजाणं”न्ति वुत्तन्ति चे? पच्चयपरिग्गहेनेव पच्चयसमुप्पन्नपरिग्गहस्स सिद्धत्ता । पच्चयसमुप्पन्ने हि अपरिग्गहिते पच्चयपरिग्गहो न सक्का होति कातुं । तस्मा धम्मद्वितिजाणगहणेनेव तस्स हेतुभूतं पुब्बे सिद्धं नामरूपववत्थानजाणं वुत्तमेव होतीति वेदितब्बं । कस्मा दुतियततियजाणं विय “समादहित्वा पच्चयपरिग्गहे पज्जा”ति न वुत्तन्ति चे? समथविपस्सनानं युगनद्धत्ता ।

“समादहित्वा यथा चे विपस्सति, विपस्समानो तथा चे समादहे ।
विपस्सना च समथो तदा अहु, समानभागा युगनद्धा वत्तरे”ति ॥ —

हि वुत्तं । तस्मा समाधिं अविस्सज्जेत्वा समाधिज्ज जाणज्ज युगनद्धं कत्वा याव अरियमग्गो, ताव उस्सुक्कापेतब्बन्ति जापनत्थं “पच्चयपरिग्गहे पज्जा धम्मद्वितिजाणं”मिच्चेव वुत्तन्ति वेदितब्बं ।

५. अतीतानागतपच्चुप्पन्नानं धम्मानं सङ्खिपित्वा ववत्थाने पज्जाति एत्थ अत्तनो सभावं, उप्पादादिक्खणं वा पत्वा अति इता अतिककन्ताति अतीता, तदुभयम्पि न आगता न सम्पत्ताति अनागता, तं तं कारणं पटिच्च उप्पादादिउद्धं पन्ना गता पवत्ताति पच्चुप्पन्ना । अद्धा सन्ततिखणपच्चुप्पन्नेसु सन्ततिपच्चुप्पन्नं इधाधिप्पेतं । तेसं अतीतानागतपच्चुप्पन्नानं पच्चक्खन्धधम्मानं एकेकक्खन्धलक्खणे सङ्खिपित्वा कलापवसेन रासिं कत्वा ववत्थाने निच्छयने सन्निट्ठापने पज्जा ।

सम्मसने जाणन्ति सम्मा आमसने अनुमज्जने पेक्खणे जाणं, कलापसम्मसनजाणन्ति अत्थो । इदञ्चि नामरूपववत्थानजाणानन्तरं नामरूपपच्चयपरिग्गहे धम्मद्वितिजाणे ठितस्स “यंकिज्जि रूपं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं अज्झत्तं वा बहिद्धा वा ओळारिकं वा सुखुमं वा हीनं वा पणीतं वा यं दूरे सन्तिके वा, सब्बं तं रूपं अनिच्चतो ववत्थपेति, एकं सम्मसनं, दुक्खतो ववत्थपेति, एकं सम्मसनं, अनत्ततो ववत्थपेति, एकं सम्मसनं”न्तिआदिना (पटि० म० १.४८) नयेन वुत्तसम्मसनवसेन पुब्बे ववत्थापिते एकेकस्मिं खन्धे तिलक्खणं आरोपेत्वा अनिच्चतो दुक्खतो अनत्ततो विपस्सन्तस्स कलापसम्मसनजाणं उप्पज्जति ।

६. पच्चुप्पन्नानं धम्मानं विपरिणामानुपस्सने पज्जाति सन्ततिवसेन पच्चुप्पन्नानं अज्झत्तं पच्चक्खन्धधम्मानं विपरिणामदस्सने भङ्गदस्सने पज्जा । यस्मा “इमे धम्मा उप्पज्जित्वा भिज्जन्ती”ति उदयं गहेत्वापि भेदेयेव चित्तं ठपेति, तस्मा अवुत्तोपि उदयो वुत्तोयेव होतीति वेदितब्बो । पच्चुप्पन्नानं धम्मानं दस्सनेन वा उदयदस्सनस्स सिद्धत्ता उदयो वुत्तोयेव होति । न हि उदयं विना धम्मानं उप्पन्नत्तं सिज्झति, तस्मा “पच्चुप्पन्नानं धम्मानं उप्पादविपरिणामानुपस्सने पज्जा”ति अवुत्तेपि वुत्तमेव होतीति वेदितब्बं । “उदयब्बयानुपस्सने जाणं”न्ति नियमितत्ता च उदयदस्सनं सिद्धमेव होतीति अनन्तरं वुत्तस्स सम्मसनजाणस्स पारं गन्त्वा तंसम्मसनेयेव पाकटीभूते उदयब्बये परिग्गणित्वा सङ्खारानं परिच्छेदकरणत्थं उदयब्बयानुपस्सनं आरभन्तस्स उप्पज्जति उदयब्बयानुपस्सनाजाणं । तञ्चि उदयब्बये अनुपस्सनतो उदयब्बयानुपस्सनाति वुच्चति ।

७. आरम्भणं पटिसङ्खाति रूपक्खन्धादिआरम्भणं भङ्गतो पटिसङ्खाय जानित्वा पस्सित्वा । भङ्गानुपस्सने पज्जा

विपस्सने जाणन्ति तस्स आरम्मणं भङ्गतो पटिसङ्खाय उप्पन्नस्स जाणस्स भङ्गं अनुपस्सने या पज्जा, तं “विपस्सने जाण”न्ति वुत्तं होति । **विपस्सनाति** च विविधा पस्सना विपस्सना । आरम्मणपटिसङ्खातिपि पाठो । तस्सत्थो — आरम्मणस्स पटिसङ्खा जानना पस्सनाति वुत्तनयेनेव आरम्मणपटिसङ्खा “भङ्गानुपस्सने पज्जा विपस्सने जाण”न्ति वुत्तं होति । यस्मा पन भङ्गानुपस्सनाय एव विपस्सना सिखं पापुणाति, तस्मा विसेसेत्वा इदमेव “विपस्सने जाण”न्ति वुत्तं । यस्मा उदयब्बयानुपस्सनाय ठितस्स मग्गामग्गजाणदस्सनं उप्पज्जति, तस्मा तस्सा सिद्धाय तं सिद्धमेव होतीति तं अवत्ताव भङ्गानुपस्सनाय एव विपस्सनासिखं जाणं वुत्तन्ति वेदितब्बं । उदयब्बयानुपस्सनाय सुपरिदिट्ठउदयब्बयस्स सुपरिच्छिन्नेसु सङ्खारेसु लहुं लहुं उपट्ठहन्तेसु जाणे तिक्खे वहन्ते उदयं पहाय भङ्गे एव सति सन्तिट्ठति, तस्स “एवं उप्पज्जित्वा एवं नाम सङ्खारा भिज्जन्ती”ति पस्सतो एतस्मिं ठाने भङ्गानुपस्सनाजाणं उप्पज्जति ।

८. भयतुपट्टाने पज्जाति उप्पादपवत्तनिमित्तआयूहनापटिसन्धीनं भयतो उपट्टाने पीळायोगतो सप्पटिभयवसेन गहणूपगमने पज्जाति अत्थो । भयतो उपट्टातीति भयतुपट्टानं आरम्मणं, तस्मिं भयतुपट्टाने । अथ वा भयतो उपतिट्ठतीति भयतुपट्टानं, पज्जा, तं “भयतुपट्टान”न्ति वुत्तं होति ।

आदीनवे जाणन्ति भुम्मवचनमेव । “या च भयतुपट्टाने पज्जा, यच्च आदीनवे जाणं, या च निब्बिदा, इमे धम्मा एकट्ठा, ब्यञ्जनमेव नान”न्ति (पटि० म० १.२२७) वुत्तत्ता एकमिव वुच्चमानम्पि अवत्थाभेदेन मुञ्चितुकम्यतादि विय तिविधमेव होति । तस्मा भयतुपट्टानआदीनवानुपस्सनासु सिद्धासु निब्बिदानुपस्सना सिद्धा होतीति कत्वा अवुत्तापि वुत्ताव होतीति वेदितब्बा ।

सब्बसङ्खारानं भङ्गारम्मणं भङ्गानुपस्सनं आसेवन्तस्स भावेन्तस्स बहुलीकरोन्तस्स तिभवचतुयोनपञ्चगतिसत्तविज्जाणट्ठितिनवसत्तावासेसु पभेदका सङ्खारा सुखेन जीवितुकामस्स भीरुकपुरिसस्स सीहब्यग्घदीपिअच्छतरच्छयक्खरक्खसचण्डगोणचण्डकुक्कुरपभिन्न-मदचण्डहत्थिघोरआसिविसअसनिविचक्कसुसानरणभूमिजलितअङ्गारकासुआदयो विय महाभयं हुत्वा उपट्ठहन्ति, तस्स “अतीता सङ्खारा निरुद्धा, पच्चुप्पन्ना निरुज्झन्ति, अनागतापि एवमेव निरुज्झिस्सन्ती”ति पस्सतो एतस्मिं ठाने भयतुपट्टानं जाणं उप्पज्जति । तस्स तं भयतुपट्टानजाणं आसेवन्तस्स भावेन्तस्स बहुलीकरोन्तस्स सब्बभवयोनिगतिठितिसत्तावासेसु नेव ताणं न लेणं न गति न पटिसरणं पज्जायति, सब्बभवयोनिगतिठितिनिवासगतेसु सङ्खारेसु एकसङ्खारेपि पत्थना वा परामासो वा न होति, तयो भवा वीतच्चित्तङ्गारपुण्णा अङ्गारकासुयो विय, चत्तारो महाभूता घोरविसा आसिविसा विय, पञ्चक्खन्धा उक्खित्तासिका वधका विय, छ अज्झत्तिकायतनानि सुज्जगामो विय, छ बाहिरायतनानि गामघातकचोरा विय, सत्तविज्जाणट्ठितियो नव च सत्तावासा एकादसहि अग्गीहि आदित्ता सम्पज्जलिता सजोतिभूता विय च, सब्बे सङ्खारा गण्डभूता रोगभूता सल्लभूता अघभूता आबाधभूता विय च निरस्सादा निरसा महाआदीनवरासिभूता हुत्वा उपट्ठहन्ति, सुखेन जीवितुकामस्स भीरुकपुरिसस्स रमणीयाकारसण्ठितम्पि सवाळकमिव वनगहनं, ससदूला विय गुहा, सगाहरक्खसं विय उदकं, समुस्सितखग्गा विय पच्चत्थिका, सविसं विय भोजनं, सचोरो विय मग्गो, आदित्तमिव अगारं, उय्युत्तसेना विय रणभूमि । यथा हि सो पुरिसो एतानि सवाळकवनगहनादीनि आगम्म भीतो संविग्गो लोमहट्ठजातो समन्ततो आदीनवमेव पस्सति, एवमेव सो योगावचरो भङ्गानुपस्सनावसेन सब्बसङ्खारेसु भयतो उपट्ठितेसु समन्ततो निरसं निरस्सादं आदीनवमेव पस्सति । तस्सेवं पस्सतो आदीनवानुपस्सनाजाणं उप्पज्जति ।

सो एवं सब्बसङ्खारे आदीनवतो सम्पस्सन्तो सब्बभवयोनिगतिविज्जाणट्ठितिसत्तावासगते सभेदके सङ्खारगते

निब्बिन्दति उक्कण्ठति नाभिरमति । सेय्यथापि नाम चित्तकूटपब्बतपादाभिरतो सुवण्णराजहंसो असुचिम्हि चण्डालगामद्वारआवाटे नाभिरमति, सत्तसु महासरेसुयेव अभिरमति, एवमेव अयं योगीराजहंसो सुपरिदिट्ठादीनवे सभेदके सङ्खारगते नाभिरमति, भावनारामताय पन भावनारतिया समन्नागतत्ता सत्तसु अनुपस्सनासुयेव अभिरमति । यथा च सुवण्णपञ्जरेपि पक्खित्तो सीहो मिगराजा नाभिरमति, तियोजनसहस्सवित्थते पन हिमवन्तेयेव रमति, एवमयम्पि योगीसीहो तिविधे सुगतिभवेपि नाभिरमति, तीसु अनुपस्सनासुयेव रमति । यथा च सब्बसेतो सत्तप्पतिट्ठो इद्धिमा वेहासङ्गमो छद्दन्तो नागराजा नगरमज्जे नाभिरमति, हिमवति छद्दन्तरहदेयेव रमति, एवमयं योगीवरवारणो सब्बस्मिम्पि सङ्खारगते नाभिरमति, “अनुप्पादो खेम”न्तिआदिना (पटि० म० १.५३) नयेन निद्धिटे सन्तिपदेयेव रमति, तन्निन्नतप्पोणतप्पम्भारमानसो होति । एत्तावता तस्स निब्बिदानुपस्सनाजाणं उप्पन्नं होतीति ।

१. मुञ्चितुकम्यतापटिसङ्खासन्तिट्ठना पज्जा सङ्खारुपेक्खासु जाणन्ति मुञ्चितुं चजितुं कामेति इच्छतीति मुञ्चितुकामो, मुञ्चितुकामस्स भावो मुञ्चितुकम्यता । पटिसङ्खाति उपपरिक्खतीति पटिसङ्खा, पटिसङ्खानं वा पटिसङ्खा । सन्तिट्ठति अज्झुपेक्खतीति सन्तिट्ठना, सन्तिट्ठनं वा सन्तिट्ठना । मुञ्चितुकम्यता च सा पटिसङ्खा च सन्तिट्ठना चाति मुञ्चितुकम्यतापटिसङ्खासन्तिट्ठना । इति पुब्बभागे निब्बिदाजाणेन निब्बिन्नस्स उप्पादादीनि परिच्चजितुकामता मुञ्चितुकम्यता । मुञ्चनस्स उपायकरणत्थं मज्जे पटिसङ्खानं पटिसङ्खा । मुञ्चित्वा अवसाने अज्झुपेक्खनं सन्तिट्ठना । एवं अवत्थाभेदेन तिप्पकारा पज्जा सङ्खारानं अज्झुपेक्खनासु जाणं, मुञ्चितुकम्यतापटिसङ्खासन्तिट्ठनासङ्खातानं अवत्थाभेदेन भिन्नानं तिस्सन्नम्पि पज्जानं सङ्खारुपेक्खतं इच्छन्तेन पन “पज्जा”ति च “सङ्खारुपेक्खासू”ति च बहुवचनं कतं, अवत्थाभेदेन भिन्नस्सापि एकत्ता “जाण”न्ति एकवचनं कतन्ति वेदितब्बं । वुत्तञ्च — “या च मुञ्चितुकम्यता या च पटिसङ्खानुपस्सना या च सङ्खारुपेक्खा, इमे धम्मा एकट्ठा, ब्यञ्जनमेव नान”न्ति (पटि० म० १.२२७) । केचि पन “सङ्खारुपेक्खासूति बहुवचनं समथविपस्सनावसेन सङ्खारुपेक्खानं बहुत्ता”तिपि वदन्ति । सङ्खारुपेक्खासूति च किरियापेक्खन्ति वेदितब्बं । अवत्थाभेदेन पन तेन निब्बिदाजाणेन निब्बिन्दन्तस्स उक्कण्ठन्तस्स सब्बभवयोनिगतिविज्जाणट्ठितिसत्तावासगतेसु सभेदकेसु सङ्खारेसु चित्तं न सज्जति न लग्गति न बज्जति, सब्बसङ्खारगतं मुञ्चितुकामं छट्ठेतुकामं होति ।

अथ वा यथा जालब्भन्तरगतो मच्छो, सप्पमुखगतो मण्डूको, पञ्जरपक्खित्तो वनकुक्कुटो, दळ्ढपासवसंगतो मिगो, अहितुण्डिकहत्थगतो सप्पो, महापङ्कपक्खन्दो कुञ्जरो, सुपण्णमुखगतो नागराजा, राहुमुखपविट्ठो चन्दो, सपत्तपरिक्खित्तो पुरिसोति एवमादयो ततो ततो मुच्चितुकामा निस्सरितुकामाव होन्ति, एवं तस्स योगिनो चित्तं सब्बस्मा सङ्खारगता मुच्चितुकामं निस्सरितुकामं होति । एवञ्चि वुच्चमाने “मुच्चितुकामस्स मुच्चितुकम्यता”ति पाठो युज्जति । एवञ्च सति “उप्पादं मुच्चितुकम्यता”तिआदीसु “उप्पादा मुच्चितुकम्यता”तिआदि वत्तब्बं होति, तस्मा पुरिमो एव अत्थो सुन्दरतरो । अथस्स सब्बसङ्खारेसु विगतालयस्स सब्बसङ्खारगतं मुच्चितुकामस्स मुच्चितुकम्यताजाणं उप्पज्जति । सो एवं सब्बभवयोनिगतिविज्जाणट्ठितिसत्तावासगते सभेदके सङ्खारे मुच्चितुकामो मुञ्चनस्स उपायसम्पादनत्थं पुन ते एव सङ्खारे पटिसङ्खानुपस्सनाजाणेन तिलक्खणं आरोपेत्वा विपस्सति । एवञ्चि विपस्सतो चस्स अनिच्चवसेन निमित्तं पटिसङ्खाजाणं उप्पज्जति, दुक्खवसेन पवत्तं पटिसङ्खाजाणं उप्पज्जति, अनत्तवसेन निमित्तञ्च पवत्तञ्च पटिसङ्खाजाणं उप्पज्जति । सो पटिसङ्खानुपस्सनाजाणेन “सब्बे सङ्खारा सुज्जा”ति दिस्वा तिलक्खणं आरोपेत्वा सङ्खारे परिग्गणहन्तो भयञ्च नन्दिञ्च विप्पहाय भरियाय दोसं दिस्वा विस्सट्ठभरियो विय पुरिसो तस्सा भरियाय सङ्खारेसु उदासीनो होति मज्झित्तो, “अह”न्ति वा “मम”न्ति वा न गण्हाति । तस्स एवं जानतो एवं पस्सतो तीसु भवेसु चित्तं पतिलीयति पटिकुटति पटिवत्तति न सम्पसारियति । सेय्यथापि नाम पदुमपलासे ईसकं पोणे उदकफुसितानि पतिलीयन्ति पटिकुटन्ति पटिवत्तन्ति न

सम्पसारियन्ति । सेय्यथापि वा पन कुक्कुटपत्तं वा न्हारुददुलं वा अग्गिम्हि पक्खित्तं पतिलीयति पटिकुटति पटिवत्तति न सम्पसारियति, एवं तस्स तीसु भवेसु चित्तं पतिलीयति पटिकुटति पटिवत्तति न सम्पसारियति, उपेक्खा सण्ठाति । एवमस्स सङ्खारुपेक्खाजाणं उप्पन्नं होति । इमिना सङ्खारुपेक्खाजाणेन सद्धिं उपरि गोत्रभुजाणस्स साधकं अनुलोमजाणं पुब्बापरजाणेहि अवुत्तम्पि वुत्तमेव होतीति वेदितव्वं । वुत्तज्झि भगवता —

“सो वत, भिक्खवे, भिक्खु कज्जि सङ्खारं निच्चतो समनुपस्सन्तो अनुलोमिकाय खन्तिया समन्नागतो भविस्सतीति नेतं ठानं विज्जति, अनुलोमिकाय खन्तिया असमन्नागतो सम्मत्तनियामं ओक्कमिस्सतीति नेतं ठानं विज्जति, सम्मत्तनियामं अनोक्कममानो सोतापत्तिफलं वा सकदागामिफलं वा अनागामिफलं वा अरहत्तफलं वा सच्छिकरिस्सतीति नेतं ठानं विज्जती”तिआदि (अ० नि० ६.१८; पटि० म० ३.३६) ।

वुत्तज्ज्य धम्मसेनापतिना —

“कतिहाकारेहि अनुलोमिकं खन्तिं पटिलभति? कतिहाकारेहि सम्मत्तनियामं ओक्कमति? चत्तालीसाय आकारेहि अनुलोमिकं खन्तिं पटिलभति, चत्तालीसाय आकारेहि सम्मत्तनियामं ओक्कमती”तिआदि (पटि० म० ३.३७) ।

पट्टाने चेत्तं वुत्तं भगवता —

“अनुलोमं गोत्रभुस्स अनन्तरपच्चयेन पच्चयो । अनुलोमं वोदानस्स अनन्तरपच्चयेन पच्चयो”तिआदि (पट्टा० १.१.४१७) ।

तस्स हि तं सङ्खारुपेक्खाजाणं आसेवन्तस्स भावेन्तस्स बहुलीकरोन्तस्स अधिमोक्खसद्धा बलवतरा होति, वीरियं सुपगगहितं, सति सूपड्डिता, चित्तं सुसमाहितं, सङ्खारुपेक्खाजाणं तिक्खतरं पवत्तति । तस्स इदानीं मग्गो उप्पज्जिस्सतीति सङ्खारुपेक्खाय सङ्खारे “अनिच्चा”ति वा “दुक्खा”ति वा “अनत्ता”ति वा सम्मसित्वा भवङ्गं ओतरति । भवङ्गानन्तरं सङ्खारुपेक्खाय कतनयेनेव सङ्खारे “अनिच्चा”ति वा “दुक्खा”ति वा “अनत्ता”ति वा आरम्भणं कुरुमानं उप्पज्जति मनोद्वारावज्जनं । तदनन्तरं तथेव सङ्खारे आरम्भणं कत्वा द्वे तीणि चत्तारि वा जवनचित्तानि उप्पज्जन्ति । तंसम्पयुत्तं जाणं अनुलोमजाणं । तज्झि पुरिमानज्ज्य अट्टन्नं विपस्सनाजाणानं तथकिच्चताय अनुलोमेति, उपरि च पत्तब्बानं सत्ततिंसाय बोधिपक्खियधम्मानं अनुलोमेति । यथा हि धम्मिको राजा विनिच्छयट्टाने निसिन्नो अट्टन्नं वोहारिकमहामत्तानं विनिच्छयं सुत्वा अगतिगमनं पहाय मज्झत्तो हुत्वा “एवं होतू”ति अनुमोदमानो तेसज्ज्य विनिच्छयस्स अनुलोमेति, पोराणस्स च राजधम्मस्स । तत्थ राजा विय अनुलोमजाणं, अट्ट वोहारिकमहामत्ता विय अट्ट विपस्सनाजाणानि, पोराणराजधम्मो विय सत्ततिंसो बोधिपक्खियधम्मा, यथा राजा “एवं होतू”ति अनुमोदमानो वोहारिकानज्ज्य विनिच्छयस्स राजधम्मस्स च अनुलोमेति, एवमिदं अनिच्चादिवसेन सङ्खारे आरब्ध उप्पज्जमानानं अट्टन्नज्ज्य विपस्सनाजाणानं तथकिच्चताय अनुलोमेति, उपरि च पत्तब्बानं सत्ततिंसाय बोधिपक्खियधम्मानं । तस्मा अनुलोमजाणन्ति वुच्चति ।

१०. बहिद्धा वुट्टानविवट्टने पज्जा गोत्रभुजाणन्ति एत्थ बहिद्धाति सङ्खारनिमित्तं । तज्झि अज्झत्तचित्तसन्ताने अकुसलक्खन्धे उपादाय बहिद्धाति वुत्तं । तस्मा बहिद्धा सङ्खारनिमित्तम्हा वुट्टाति विगतं हुत्वा उद्धं तिट्ठतीति वुट्टानं, विवट्टति परावट्टति परम्मुखं होतीति विवट्टनं, वुट्टानज्ज्य तं विवट्टनज्जाति वुट्टानविवट्टनं । तेनेवाह —

“गोत्रभुजाणं समुदयस्स असमुच्छिन्दनतो पवत्ता न वुट्ठाति, निब्बानारम्मणतो पन निमित्ता वुट्ठातीति एकतो वुट्ठानं होती”ति (विसुद्धि० २.८२७)।

पुथुज्जनगोत्ताभिभवनतो अरियगोत्तभावनतो गोत्रभु। इदञ्चि अनुलोमजाणेहि पदुमपलासतो उदकमिव सब्बसङ्खारतो पतिलीयमानचित्तस्स अनुलोमजाणस्स आसेवनन्ते अनिमित्तं निब्बानं आरम्मणं कुरुमानं पुथुज्जनगोत्तं पुथुज्जनसङ्खं पुथुज्जनभूमिं अतिक्कममानं अरियगोत्तं अरियसङ्खं अरियभूमिं ओक्कममानं निब्बानारम्मणे पठमावत्तनपठमाभोगपठमसमन्नाहारभूतं मग्गस्स अनन्तरसमनन्तरासेवनउपनिस्सयनत्थिविगतवसेन छहि आकारेहि पच्चयभावं साधयमानं सिखाप्पत्तं विपस्सनाय मुद्धभूतं अपुनरावत्तकं उप्पज्जति।

११. दुभतो वुट्ठानविवट्टने पज्जा मग्गे जाणन्ति एत्थ दुभतोति उभतो, द्वयतोति वा वुत्तं होति। किलेसानं समुच्छिन्दनतो किलेसेहि च तदनुवत्तकवखन्धेहि च निब्बानारम्मणकरणतो बहिद्वा सब्बसङ्खारनिमित्तेहि च वुट्ठाति विवट्टतीति दुभतो वुट्ठानविवट्टने पज्जा। तेनेवाह —

“चत्तारिपि मग्गजाणानि अनिमित्तारम्मणत्ता निमित्ततो वुट्ठहन्ति, समुदयस्स समुच्छिन्दनतो पवत्ता वुट्ठहन्तीति दुभतो वुट्ठानानि होन्ती”ति (विसुद्धि० २.८२७)।

मग्गे जाणन्ति निब्बानं मग्गति पेक्खति, निब्बानत्थिकेहि वा मग्गीयति अन्वेसीयति, किलेसे वा मारेन्तो गच्छति पवत्ततीति मग्गो, तस्मिं मग्गे जाणं। जातिग्गहणेन एकवचनं कतं। तज्जि गोत्रभुजाणस्स अनन्तरं निब्बानं आरम्मणं कुरुमानं सयंवज्जे किलेसे निरवसेसं समुच्छिन्दमानं अनमतग्गसंसारवट्टदुक्खसमुद्धं सोसयमानं सब्बापायद्वारानि पिदहमानं सत्तअरियधनसम्मुखीभावं कुरुमानं अट्ठङ्गिकं मिच्छामग्गं पजहमानं सब्बवेरभयानि वूपसमयमानं सम्मासम्बुद्धस्स ओरसपुत्तभावमुपनयमानं अज्जानि च अनेकानि आनिसंससतानि पटिलाभयमानं मग्गजाणं उप्पज्जति।

ठातुं इच्छं पुरिसो, लङ्घित्वा मातिकाय परतीरे।
वेगेनागम्म यथा, गणित्वा ओरिमतिरतरुबद्धं ॥

रज्जुं वा दण्डं वा, उल्लङ्घित्वान पारनिन्नतनु।
पारापन्नो पन तं, मुञ्चिय वेधं पतिट्ठहति पारे ॥

एवं योगावचरो, सक्कायमयम्हि ओरिमे तीरे।
दिट्ठभयो अभये पन, ठातुं इच्छं अमतपारे ॥

उदयब्बयानुपस्स, पभुतिकवेगेन आगतो रज्जुं।
रूपाक्कं दण्डं वा, तदितरखन्धाक्कयं सम्मा ॥

गणित्वा आवज्जन, चित्तेन हि पुब्बवुत्तनयतोव।
अनुलोमेहुल्लङ्घिय, निब्बुतिनिन्नो तदासनोपगतो ॥

तं मुञ्चिय गोत्रभुना, अलद्धआसेवनेन तु पवेधं।

पतितो सङ्घतपारे, ततो पतिट्ठाति मग्गजाणेन ॥

पस्सितुकामो चन्दं, चन्दे छन्नम्हि अब्भपटलेहि ।
थुलकसुखुमसुखुमेसु, अब्भेसु हटेसु वायुना कमतो ॥

चन्दं पस्सेय्य नरो, यथा तथेवानुलोमजाणेहि कमा ।
सच्चच्छादकमोहे, विनासिते पेक्खते हि गोत्रभु अमतं ॥

वाता विय ते चन्दं, अमतं न हि पेक्खरेनुलोमानि ।
पुरिसो अब्भानि यथा, गोत्रभु न तमं विनोदेति ॥

भमितम्हि चक्कयन्ते, ठितो नरो अज्जदिन्नसज्जाय ।
उसुपाते फलकसतं, अपेक्खमानो यथा विज्जे ॥

एवमिध मग्गजाणं, गोत्रभुना दिन्नसज्जमविहाय ।
निब्बाने वत्तन्तं, लोभक्खन्धादिके पदालेति ॥

संसारदुक्खजलधिं, सोसयति पिदहति दुग्गतिद्वारं ।
कुरुते च अरियधनिनं, मिच्छामग्गज्ज पजहाति ॥

वेरभयानि समयते, करोति नाथस्स ओरससुतत्तं ।
अज्जे च अनेकसते, आनीसंसे ददाति जाणमिदन्ति ॥

१२. पयोगप्पटिप्पस्सद्धिपज्जा फले जाणन्ति एत्थ पयोगोति भुसो योगो, फलसच्छिकिरियाय मग्गभावनाय उभतो वुट्ठानपयोगो, तस्स पयोगस्स पटिप्पस्सम्भनं निट्ठानं पयोगपटिप्पस्सद्धि । किं तं? चतुमग्गकिच्चपरियोसानं । तस्सा पयोगपटिप्पस्सद्धिया हेतुभूताय पवत्ता फले पज्जा पयोगप्पटिप्पस्सद्धिपज्जा । फलति विपच्चतीति फलं, तस्मिं फले तंसम्पयुत्तं जाणं । एकेकस्स हि मग्गजाणस्स अनन्तरा तस्स तस्सेव विपाकभूतानि निब्बानारम्मणानि तीणि वा द्वे वा एकं वा फलचित्तानि उप्पज्जन्ति । अनन्तरविपाकत्तायेव लोकुत्तरकुसलानं “समाधिमानन्तरिकज्जमाहू”ति (खु० पा० ६.५; सु० नि० २२८) च, “दन्धं आनन्तरिकं पापुणाति आसवानं खयाया”ति (अ० नि० ४.१६२) च आदि वुत्तं । यस्स द्वे अनुलोमानि, तस्स ततियं गोत्रभु, चतुत्थं मग्गचित्तं, तीणि फलचित्तानि होन्ति । यस्स तीणि अनुलोमानि, तस्स चतुत्थं गोत्रभु, पच्चमं मग्गचित्तं, द्वे फलचित्तानि होन्ति । यस्स चत्तारि अनुलोमानि, तस्स पच्चमं गोत्रभु, छट्ठं मग्गचित्तं, एकं फलचित्तं होति । इदं मग्गवीथियं फलं । कालन्तरफलं पन समापत्तिवसेन उप्पज्जमानं निरोधा वुट्ठहन्तस्स उप्पज्जमानज्ज एतेनेव सङ्गहितं ।

१३. छिन्नवटुमानुपस्सने पज्जाति तेन तेन अरियमग्गेन समुच्छिन्नं तं तं उपक्विलेसं पच्छा पस्सने पज्जा । **विमुत्तिजाणन्ति** विमुत्तिया जाणं । **विमुत्तीति** च उपक्विलेसेहि विमुत्तं परिसुद्धं चित्तं, विमुत्तभावो वा । तस्सा विमुत्तिया जाननं जाणं विमुत्तिजाणं । किलेसेहि विमुत्तं चित्तसन्ततिम्पि किलेसेहि विमुत्तभावम्पि पच्चवेक्खन्तो किलेसेहि न विना पच्चवेक्खतीति एतेन पहीनकिलेसपच्चवेक्खणं वुत्तं होति । “विमुत्तस्मिं विमुत्तमिति जाणं होती”ति (महाव० २३; दी०

नि० १.२४८) हि इदमेव सन्धाय वुत्तं । अवसिद्धकिलेसपच्चवेक्खणं पन अवुत्तम्पि इमिनाव वुत्तं होतीति गहेतब्बं ।
वुत्तञ्च —

“वुत्तम्हि एकधम्मो, ये धम्मा एकलक्खणा तेन ।
वुत्ता भवन्ति सब्बे, इति वुत्तो लक्खणो हारो”ति ॥ (नेत्ति० ४.५ निद्देसवार) ।

अथ वा अरहतो अवसिद्धकिलेसपच्चवेक्खणाभावा चतुन्नं अरियानं लब्धमानं पहीनकिलेसपच्चवेक्खणमेव वुत्तन्ति वेदितब्बं ।

१४. तदा समुदागते धम्मो पस्सने पज्जाति तदा मग्गक्खणे फलक्खणे च समुदागते पटिलाभवसेन च पटिवेधवसेन च समागते सम्पत्ते समङ्गिभूते मग्गफलधम्मो चतुसच्चधम्मो च पस्सना पेक्खणा पजानना पज्जा ।
पच्चवेक्खणे जाणन्ति निवत्तित्वा भुसं पस्सनं जाननं जाणं । इमिना च जाणद्वयेन पच्चवेक्खणजाणानि वुत्तानि होन्ति । सोतापन्नस्स हि मग्गवीथियं सोतापत्तिफलपरियोसाने चित्तं भवङ्गं ओतरति, ततो भवङ्गं उपच्छिन्दित्वा मग्गपच्चवेक्खणत्थाय मनोद्वारावज्जनं उप्पज्जति, तस्मिं निरुद्धे पटिपाटिया सत्त मग्गपच्चवेक्खणजवनानीति । पुन भवङ्गं ओतरित्वा तेनेव नयेन फलादीनं पच्चवेक्खणत्थाय आवज्जनादीनि उप्पज्जन्ति । येसं उप्पत्तिया एस मग्गं पच्चवेक्खति, फलं पच्चवेक्खति, पहीनकिलेसे पच्चवेक्खति, अवसिद्धकिलेसे पच्चवेक्खति, निब्बानं पच्चवेक्खति । सो हि “इमिना वताहं मग्गेन आगतो”ति मग्गं पच्चवेक्खति, ततो “अयं मे आनिसंसो लद्धो”ति फलं पच्चवेक्खति, ततो “इमे नाम मे किलेसा पहीना”ति पहीनकिलेसे पच्चवेक्खति, ततो “इमे नाम मे किलेसा अवसिद्धा”ति उपरिमग्गवज्जे किलेसे पच्चवेक्खति, अवसाने “अयं मे धम्मो आरम्मणतो पटिलद्धो”ति अमतं निब्बानं पच्चवेक्खति । इति सोतापन्नस्स अरियसावकस्स पच्च पच्चवेक्खणानि होन्ति । यथा च सोतापन्नस्स, एवं सकदागामिअनागामीनम्पि । अरहतो पन अवसिद्धकिलेसपच्चवेक्खणं नाम नत्थीति चत्तारियेव पच्चवेक्खणानि । एवं सब्बानि एकूनवीसति पच्चवेक्खणजाणानि । उक्कट्टपरिच्छेदोयेव चेसो । पहीनावसिद्धकिलेसपच्चवेक्खणं सेक्खानं होति वा न वा । तस्स हि अभावतोयेव महानामो सक्को भगवन्तं पुच्छि “कोसु नाम मे धम्मो अज्झत्तं अप्पहीनो, येन मे एकदा लोभधम्मापि चित्तं परियादाय तिहुन्ती”तिआदि (म० नि० १.१७५) ।

एत्थ धम्मद्वितीजाणादीनं एकादसन्नं जाणानं विभावनत्थाय अयं उपमा वेदितब्बा — यथा पुरिसो “मच्छे गहेस्सामी”ति मच्छखिप्पं गहेत्वा तदनुरूपे उदके ओसारेत्वा खिप्पमुखेन हत्थं ओतारेत्वा अन्तोउदके कण्हसप्पं मच्छसज्जाय गीवाय दळ्हं गहेत्वा “महा वत मया मच्छो लद्धो”ति तुट्ठो उक्खिपित्वा पस्सन्तो सोवत्थिकत्तयदस्सनेन “सप्पो”ति सज्जानित्वा भीतो आदीनवं दिस्वा गहणे निब्बिन्नो मुज्जितुकामो हुत्वा मुज्जनस्स उपायं करोन्तो अगगनङ्गुट्ठो पट्टाय हत्थं निब्बेठेत्वा बाहं उक्खिपित्वा उपरिसीसे द्वे तयो वारे परिब्भमेत्वा सप्पं दुब्बलं कत्वा “गच्छ रे दुट्ठसप्पा”ति निस्सज्जित्वा वेगेन थलं आरुह्य ठितोव “महन्तस्स वत भो सप्पस्स मुखतो मुत्तोम्ही”ति हट्ठो आगतमग्गं ओलोकेय्य ।

तत्थ तस्स पुरिसस्स मच्छसज्जाय कण्हसप्पं दळ्हं गहेत्वा तुस्सनं विय इमस्स योगिनो आदितो बालपुथुज्जनस्स अनिच्चतादिवसेन भयानकं खन्धपच्चकं निच्चादिसज्जाय “अहं ममा”ति दिट्ठितण्हाहि दळ्हं गहेत्वा तुस्सनं, तस्स खिप्पमुखतो सप्पं नीहरित्वा सोवत्थिकत्तयं दिस्वा “सप्पो”ति सज्जाननं विय सप्पच्चयनामरूपपरिगगहेन घनविनिब्भोगं कत्वा कलापसम्मसनादीहि जाणेहि खन्धपच्चकस्स अनिच्चतादिलक्खणत्तयं दिस्वा “अनिच्चं दुक्खमनत्ता”ति तस्स ववत्थापनं, तस्स भायनं विय इमस्स भयतुपट्टानजाणं, सप्पे आदीनवदस्सनं विय आदीनवानुपस्सनाजाणं, सप्पगहणे

निब्बिन्दनं विय निब्बिदानुपस्सनाजाणं, सप्पं मुञ्चितुकामता विय मुञ्चितुकम्यताजाणं, मुञ्चनस्स उपायकरणं विय पटिसङ्खानुपस्सनाजाणं, सप्पं परिब्भमेत्वा दुब्बलं कत्वा निवत्तित्वा डंसितुं असमत्थभावपापनं विय तिलक्खणारोपनेन सङ्खारुपेक्खानुलोमजाणेहि सङ्खारे परिब्भमेत्वा दुब्बलं कत्वा पुन निच्चसुखत्ताकारेन उपट्ठातुं असमत्थतापापनं, सप्पविस्सज्जनं विय गोत्रभुजाणं, सप्पं विस्सज्जेत्वा थलं आरुह्ठं ठानं विय निब्बानथलं आरुह्ठं ठितं मग्गफलजाणं, हट्ठस्स आगतमग्गोलोकनं विय मग्गादिपच्चवेक्खणजाणन्ति ।

इमेसञ्च सुतमयजाणादीनं चुद्दसन्नं जाणानं उप्पत्तिक्कमेन पटिपत्तिक्कमेन च देसनक्कमस्स कतत्ता पच्चवेक्खणेसु पठमं किलेसपच्चवेक्खणं होति, ततो मग्गफलनिब्बानपच्चवेक्खणानीति वेदितब्बं ।

“लोकुत्तरं ज्ञानं भावेति निव्यानिकं अपचयगामिं दिट्ठिगतानं पहानाय, कामरागव्यापादानं तनुभावाय, कामरागव्यापादानं अनवसेसप्पहानाय, रूपरागअरूपरागमानउद्धच्चअविज्जानं अनवसेसप्पहानाया”ति (ध० स० २७७, ३६१-३६३) च किलेसप्पहानयेव अधिकं कत्वा मग्गपटिपत्तिया वुत्तत्ता पटिपत्तानुरूपेनेव किलेसपच्चवेक्खणस्स आदिभावो युज्जति, अट्ठकथायं वुत्तक्कमो पन दस्सितोयेव । सो पन कमो पञ्चविधो उप्पत्तिक्कमो पहानक्कमो पटिपत्तिक्कमो भूमिक्कमो देसनक्कमोति ।

“पठमं कललं होति, कलला होति अब्बुदं ।

अब्बुदा जायते पेसि, पेसि निब्बत्तती घनो”ति ॥ (सं० नि० १.२३५) —

एवमादि उप्पत्तिक्कमो । “दस्सनेन पहातब्बा धम्मा, भावनाय पहातब्बा धम्मा”ति (ध० स० तिकमातिका ८) एवमादि पहानक्कमो । “सीलविसुद्धि चित्तविसुद्धि दिट्ठिविसुद्धि कङ्खावितरणविसुद्धि मग्गामग्गजाणदस्सनविसुद्धि पटिपदाजाणदस्सनविसुद्धि जाणदस्सनविसुद्धि”ति एवमादि पटिपत्तिक्कमो । “कामावचरा धम्मा, रूपावचरा धम्मा, अरूपावचरा धम्मा”ति (ध० स० दुक्कमातिका ९३-९५) एवमादि भूमिक्कमो । “चत्तारो सतिपट्ठाना चत्तारो सम्मप्पधाना चत्तारो इट्ठिपादा पञ्चिन्द्रियानि पञ्च बलानि सत्तं बोज्झङ्गा अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो”ति (म० नि० ३.४३; महानि० १९१; चूळनि० मेत्तगूमाणवपुच्छानिद्देस २२) वा, “अनुपुब्बिकथं कथेसि । सेय्यथिदं — दानकथं सीलकथं सग्गकथं कामानं आदीनवं ओकारं संकिलेसं नेक्खम्मे आनिसंसं पकासेसी”ति (महाव० ३१; दी० नि० १.२९८; २.८३) वा एवमादि देसनक्कमो । इध पन चुद्दसन्नं जाणानं उप्पत्तिक्कमो पटिपत्तिक्कमो च तदुभयवसेन पटिपाटिया देसितत्ता देसनक्कमो चाति तयो कमा वेदितब्बा ।

१५. इदानीं यस्मा हेट्ठा सरूपेन नामरूपववत्थानजाणं न वुत्तं, तस्मा पञ्चधा नामरूपप्पभेदं दस्सेतुं अज्झत्तववत्थाने पज्जा वत्थुनानत्ते जाणन्तिआदीनि पञ्च जाणानि उद्दिट्ठानि । सकले हि नामरूपे वुत्ते यं परिग्गहेतुं सक्का, यञ्च परिग्गहेतब्बं, तं परिग्गहेस्सति । लोकुत्तरनामहि परिग्गहेतुञ्च न सक्का अनधिगतत्ता, न च परिग्गहेतब्बं अविपस्सनूपगत्ता । तत्थ अज्झत्तववत्थानेति “एवं पवत्तमाना मयं अत्ताति गहणं गमिस्सामा”ति इमिना विय अधिप्पायेन अत्तानं अधिकारं कत्वा पवत्ताति अज्झत्ता । अज्झत्तसद्दो पनायं गोचरज्झत्ते नियकज्झत्ते अज्झत्तज्झत्ते विसयज्झत्तेति चतूसु अत्थेसु दिस्सति । “तेन, आनन्द, भिक्खुना तस्मिंयेव पुरिमस्मिं समाधिनिमित्ते अज्झत्तमेव चित्तं सण्ठपेतब्बं, अज्झत्तरतो समाहितो”तिआदीसु (ध० प० ३६२) हि अयं गोचरज्झत्ते दिस्सति । “अज्झत्तं सम्पसादनं (दी० नि० १.२२८; ध० स० १६१), अज्झत्तं वा धम्मेसु धम्मानुपस्सी विहरती”तिआदीसु (दी० नि० २.३७३) नियकज्झत्ते । “छ अज्झत्तिकानि आयतनानि, अज्झत्तिका धम्मा”तिआदीसु (ध० स० तिकमातिका २०) अज्झत्तज्झत्ते । “अयं खो, पनानन्द, विहारो

तथागतेन अभिसम्बुद्धो यदिदं सब्बनिमित्तानं अमनसिकारा अज्झत्तं सुज्झत्तं उपसम्पज्ज विहरती”ति आदीसु (म० नि० ३.१८७) विसयज्झत्ते, इस्सरियट्ठानेति अत्थो । फलसमापत्ति हि बुद्धानं इस्सरियट्ठानं नाम । इध पन अज्झत्तज्झत्ते दट्ठब्बो । तेसं अज्झत्तानं ववत्थाने अज्झत्तववत्थाने । **वत्थुनानत्ते**ति वत्थूनां नानाभावे, नानावत्थूसूति अत्थो । एत्थ जवनमनोविज्जाणस्स पच्चयभूतो भवङ्गमनोपि चक्खादिपञ्चकं विय उप्पत्तिट्ठानत्ता वत्थूति वुत्तो । आवज्जनम्पि तन्निस्सितमेव कातब्बं ।

बहिद्वाति छहि अज्झत्तज्झत्तेहि बहिभूतेसु तेसं विसयेसु । **गोचरनानत्ते**ति विसयनानत्ते ।

१७. चरियाववत्थानेति विज्जाणचरियाअज्जाणचरियाजाणचरियावसेन चरियानं ववत्थाने । “चरियववत्थाने”ति रस्सं कत्वापि पठन्ति ।

१८. चतुधम्मववत्थानेति कामावचरभूमिआदीनं चुद्धस्सन् चतुक्कानं वसेन चतुन्नं चतुन्नं धम्मानं ववत्थाने । **भूमि**ति च “भूमिगतञ्च वेहासट्ठञ्चा”ति आदीसु (सं० नि० १.१३६) पथवियं वत्तति । “अभूमिं तात, मा सेवा”ति आदीसु (जा० १.६.३४) विसये । “सुखभूमियं कामावचरे”ति आदीसु (ध० स० ९८८) उप्पज्जनट्ठाने । इध पन कोट्टासे वत्तति । परिच्छेदेतिपि वदन्ति ।

१९. नवधम्मववत्थानेति कामावचरकुसलादिवसेन पामोज्जमूलकवसेन योनिस्सो मनसिकारमूलकवसेन च नवन्नं नवन्नं धम्मानं ववत्थाने । इमेसु च पञ्चसु जाणेसु पठमं अज्झत्तधम्मा ववत्थापेतब्बाति वत्थुनानत्ते जाणं पठमं वुत्तं, ततो तेसं विसया ववत्थापेतब्बाति तदनन्तरं गोचरनानत्ते जाणं वुत्तं, ततो परानि तीणि जाणानि तिण्णं चतुन्नं नवन्नं वसेन गणनानुलोमेन वुत्तानि ।

२०. इदानीं यस्मा नामरूपस्सेव पभेदतो ववत्थापनजाणं जातपरिज्जा, तदनन्तरं तीरणपरिज्जा, तदनन्तरं पहानपरिज्जाति तिस्सो परिज्जा । तंसम्बन्धा च भावनासच्छिकिरिया होन्ति, तस्मा धम्मनानत्तजाणानन्तरं जातट्ठे जाणादीनि पञ्च जाणानि उद्दिट्ठानि । तिस्सो हि परिज्जा जातपरिज्जा तीरणपरिज्जा पहानपरिज्जा च । तत्थ “रूपनलक्खणं रूपं, वेदयितलक्खणा वेदना”ति एवं तेसं तेसं धम्मानं पच्चत्तलक्खणसल्लक्खणवसेन पवत्ता पज्जा **जातपरिज्जा** नाम । “रूपं अनिच्चं दुक्खं अनत्ता, वेदना अनिच्चा दुक्खा अनत्ता”ति आदिना नयेन तेसं तेसं धम्मानं सामञ्जलक्खणं आरोपेत्वा पवत्ता लक्खणारम्मणिकविपस्सनापज्जा **तीरणपरिज्जा** नाम । तेसुयेव पन धम्मेसु निच्चसज्जादिपजहनवसेन पवत्ता लक्खणारम्मणिकविपस्सनाव **पहानपरिज्जा** नाम ।

तत्थ सङ्खारपरिच्छेदतो पट्टाय याव पच्चयपरिग्गहा जातपरिज्जाय भूमि । एतस्मिज्हि अन्तरे धम्मानं पच्चत्तलक्खणपटिवेधस्सेव आधिपच्चं होति । कलापसम्मसनतो पट्टाय याव उदयब्बयानुपस्सना तीरणपरिज्जाय भूमि । एतस्मिज्हि अन्तरे सामञ्जलक्खणपटिवेधस्सेव आधिपच्चं होति । भङ्गानुपस्सनं आदिं कत्वा उपरि पहानपरिज्जाय भूमि । ततो पट्टाय हि “अनिच्चतो अनुपस्सन्तो निच्चसज्जं पजहति, दुक्खतो अनुपस्सन्तो सुखसज्जं पजहति, अनत्ततो अनुपस्सन्तो अत्तसज्जं पजहति, निब्बिन्दन्तो नन्दिं पजहति, विरज्जन्तो रागं पजहति, निरोधेन्तो समुदयं पजहति, पटिनिस्सज्जन्तो आदानं पजहती”ति (पटि० म० १.५२) एवं निच्चसज्जादिपहानसाधिकानं सत्तन्नं अनुपस्सनानं आधिपच्चं होति ।

तत्थ अभिज्जापज्जाति धम्मानं रुप्पनादिसभावेन जाननपज्जा । सा हि सोभनट्टेन अभिसद्धेन “तेसं तेसं धम्मानं सभावजाननवसेन सोभनं जानन”न्ति कत्वा अभिज्जाति वुच्चति । जातट्टे जाणन्ति जाननसभावं जाणं ।

२१. परिज्जापज्जाति जाननपज्जा । सा हि ब्यापनट्टेन परिसद्धेन “अनिच्चादिसामञ्जलक्खणवसेन सकिच्चसमापनवसेन वा ब्यापितं जानन”न्ति कत्वा परिज्जाति वुच्चति । तीरणट्टे जाणन्ति उपपरिक्खणसभावं, सम्मसनसभावं वा जाणं ।

२२. पहाने पज्जाति निच्चसज्जादीनं पजहना पज्जा, पजहतीति वा, पजहन्ति एतेनाति वा पहानं । परिच्चागट्टे जाणन्ति परिच्चजनसभावं जाणं ।

२३. भावनापज्जाति वड्डनपज्जा । एकरसट्टे जाणन्ति एककिच्चसभावं जाणं, विमुत्तिरसेन वा एकरससभावं जाणं ।

२४. सच्छिकिरियापज्जाति पटिवेधवसेन पटिलाभवसेन वा पच्चक्खकरणपज्जा । फस्सनट्टे जाणन्ति तदुभयवसेनेव विन्दनसभावं जाणं ।

२५-२८. इदानीं यस्मा पहानभावनासच्छिकिरियजाणानि अरियमग्गफलसम्पयुत्तानिपि होन्ति, तस्मा तदनन्तरं अरियपुग्गलानंयेव लब्धमानानि चत्तारि पटिसम्भिदाजाणानि उद्दिट्ठानि । तत्थापि पच्चयुप्पन्नो अत्थो दुक्खसच्चं विय पाकटो सुविज्जेय्यो चाति पठमं अत्थपटिसम्भिदाजाणं उद्दिट्ठं, तस्स अत्थस्स हेतुधम्मविसयत्ता तदनन्तरं धम्मपटिसम्भिदाजाणं, तदुभयस्स निरुत्तिविसयत्ता तदनन्तरं निरुत्तिपटिसम्भिदाजाणं, तेसु तीसुपि जाणोसु पवत्तनतो तदनन्तरं पटिभानपटिसम्भिदाजाणं । प-कारं दीघं कत्वा च पठन्ति ।

२९-३१. इतो परानि विहारट्टे जाणादीनि तीणि जाणानि अरियानंयेव सम्भवतो पटिसम्भिदापभेदतो च पटिसम्भिदाजाणानन्तरं उद्दिट्ठानि । विहारट्टे जाणज्झि धम्मपटिसम्भिदा होति, समापत्तट्टे जाणं अत्थपटिसम्भिदा । धम्मसभावे जाणज्झि पटिसम्भिदाकथायं (पटि० म० २.३०) धम्मपटिसम्भिदाति वुत्तं । निब्बाने जाणं पन अत्थपटिसम्भिदा एव । तत्थ विहारनानत्तेति अनिच्चानुपस्सनादिवसेन नानाविपस्सनाविहारे । विहारट्टेति विपस्सनाविहारसभावे । विहारोति च ससम्पयुत्ता विपस्सना एव । समापत्तिनानत्तेति अनिमित्तादिवसेन नानाफलसमापत्तियं । समापत्तीति च लोकुत्तरफलभूता चित्तचेतसिकधम्मा । विहारसमापत्तिनानत्तेति उभयवसेन वुत्तं ।

३२. ततो विहारसमापत्तिजाणसाधकस्स “दुभतो वुट्ठानविवट्टेने पज्जा”ति पुब्बे वुत्तस्सापि मग्गजाणस्स आसवसमुच्छेदसमत्थतं अनन्तरफलदायकत्तज्ज कारणेन विसेसेत्वा अपरेनाकारेण वत्तुकामेन तदेव “आनन्तरिकसमाधिम्हि जाण”न्ति उद्दिट्ठं । तत्थ अविकखेपपरिसुद्धत्ताति विक्खिपति तेन चित्तन्ति विक्खेपो, उद्धच्चस्सेतं नामं । न विक्खेपो अविकखेपो, उद्धच्चपटिपक्खस्स समाधिस्सेतं नामं । परिसुद्धस्स भावो परिसुद्धत्तं, अविकखेपस्स परिसुद्धत्तं अविकखेपपरिसुद्धत्तं, तस्मा अविकखेपपरिसुद्धत्ता समाधिस्स परिसुद्धभावेनाति अत्थो । इदज्झि आसवसमुच्छेदस्स अनन्तरफलदायकत्तस्स च कारणवचनं । आसवसमुच्छेदेति एत्थ आसवन्तीति आसवा, चक्खुतोपि... पे०... मनतोपि सन्दन्ति पवत्तन्तीति वुत्तं होति । धम्मतो याव गोत्रभुं, ओकासतो याव भवगं सवन्तीति वा आसवा, एतं धम्मं एतज्ज ओकासं अन्तोकरित्वा पवत्तन्तीति अत्थो । अन्तोकरणत्थो हि अयं आ-कारो । चिरपारिवासिकट्टेन मदिरादयो आसवा वियातिपि आसवा । लोकस्मिज्झि चिरपारिवासिका मदिरादयो आसवाति वुच्चन्ति । यदि च चिरपारिवासिकट्टेन

आसवा, एतेयेव भवितुमरहन्ति । वुत्तज्हेतं —

“पुरिमा, भिक्खवे, कोटि न पज्जायति अविज्जाय, इतो पुब्बे अविज्जा नाहोसि, अथ पच्छा समभवी”तिआदि ।

आयतं वा संसारदुक्खं सवन्ति पसवन्तीतिपि आसवा, समुच्छिज्जति एतेनाति समुच्छेदो । पज्जाति कामासवादीनं चतुन्नं आसवानं समुच्छेदे पज्जा ।

आनन्तरिकसमाधिम्हि जाणन्ति अत्तनो पवत्तिसमनन्तरं नियमेनेव फलप्पदानतो आनन्तरिकोति लद्धनामो मग्गसमाधि । न हि मग्गसमाधिम्हि उप्पन्ने तस्स फलुप्पत्तिनिसेधको कोचि अन्तरायो अत्थि । यथाह —

“अयञ्च पुग्गलो सोतापत्तिफलसच्छिकिरियाय पटिपन्नो अस्स, कप्पस्स च उड्डुह्नवेला अस्स, नेव ताव कप्पो उड्डुह्नेय्य, यावायं पुग्गलो न सोतापत्तिफलं सच्छिकरोति, अयं वुच्चति पुग्गलो ठितकप्पी । सब्बेपि मग्गसमङ्गिनो पुग्गला ठितकप्पिनो”ति (पु० प० १७) ।

इदं तेन आनन्तरिकसमाधिना सम्पयुत्तं जाणं ।

३३. इमिना मग्गजाणेन फलप्पत्तानं अरियानंयेव सम्भवतो इमस्स जाणस्स अनन्तरं अरणविहारजाणादीनि चत्तारि जाणानि उद्दिट्ठानि । तत्रापि च अरहतोयेव सततमेव च सम्भवतो अरणविहारे जाणं पठमं उद्दिट्ठं, तदनन्तरं निरोधस्स अनागामिअरहन्तानं सम्भवेपि बहुसम्भारत्ता विसेसेन च निरोधस्स निब्बानसम्मत्तत्ता च निरोधसमापत्तिया जाणं उद्दिट्ठं, तदनन्तरं परिनिब्बानस्स कालन्तरे परिनिब्बानकालं आहच्च ठितत्ता दीघकालिकन्ति परिनिब्बाने जाणं उद्दिट्ठं, तदनन्तरं समसीसट्ठस्स सब्बकिलेसखयानन्तरं परिनिब्बानकालं आहच्च ठितत्ता रस्सकालिकन्ति समसीसट्ठे जाणं उद्दिट्ठं । तत्थ **सन्तो चाति च-**कारो दस्सनाधिपतेय्यञ्च सन्तो विहाराधिगमो च पणीताधिमुत्तता चाति तीहिपि पदेहि सम्बन्धितब्बो । **दस्सनन्ति** विपस्सनाजाणं, अधिपतियेव आधिपतेय्यं, अधिपतितो वा आगतत्ता आधिपतेय्यं, दस्सनञ्च तं आधिपतेय्यञ्चाति **दस्सनाधिपतेय्यं** । विहरतीति विहारो, विहरन्ति तेन वाति विहारो, अधिगम्मति पापुणीयतीति अधिगमो, विहारो एव अधिगमो **विहाराधिगमो** । सो च किलेसपरिळाहविरहितत्ता निब्बुतोति **सन्तो** । सो च अरहत्तफलसमापत्तिपज्जा । उत्तमट्ठेन अतप्पकट्ठेन च **पणीतो**, पधानभावं नीतोति वा पणीतो, पणीते अधिमुत्तो विसट्ठचित्तो तप्परमो पणीताधिमुत्तो, तस्स भावो **पणीताधिमुत्तता** । सा च फलसमापत्ताधिमुत्ता पुब्बभागपज्जा एव ।

अरणविहारेति निक्किलेसविहारे । रागादयो हि रणन्ति सत्ते चुण्णन्ति पीळेन्तीति रणा, रणन्ति एतेहि सत्ता कन्दन्ति परिदेवन्तीति वा रणा । वुत्तो तिविधोपि विहारो । नत्थि एतस्स रणाति अरणो । विविधे पच्चनीकधम्मे हरन्ति एतेनाति विहारो । तस्मिं अरणे विहारे । निद्वेसवारे (पटि० म० १.८२) वुत्तपठमज्झानादीनि च पणीताधिमुत्तताय एव सङ्गहितानि । फलसमापत्तिं समापज्जितुकामताय हि पठमज्झानादिं समापज्जित्वा वुट्ठाय ज्ञानसम्पयुत्तधम्मे विपस्सति, या च अरणविभङ्गसुत्तन्ते (म० नि० ३.३२३ आदयो) भगवता देसिता अरणपटिपदा, सापि इमिनाव सङ्गहिताति वेदितब्बा । वुत्तज्हि तत्थ भगवता —

“अरणविभङ्गं वो, भिक्खवे, देसेस्सामि...पे०... न कामसुखं अनुयुज्जेय्य हीनं गम्मं पोथुज्जनिकं अनरियं

अनत्थसंहितं, न च अत्तकिलमथानुयोगं अनुयुज्जेय्य दुक्खं अनरियं अनत्थसंहितं । एते खो, भिक्खवे, उभो अन्ते अनुपगम्म मज्झिमा पटिपदा तथागतेन अभिसम्बुद्धा चक्खुकरणी जाणकरणी उपसमाय अभिज्जाय सम्बोधाय निब्बानाय संवत्तति । उस्सादनञ्च जज्जा, अपसादनञ्च जज्जा, उस्सादनञ्च जत्वा अपसादनञ्च जत्वा नेवुस्सादेय्य न अपसादेय्य, धम्ममेव देसेय्य । सुखविनिच्छयं जज्जा, सुखविनिच्छयं जत्वा अज्झत्तं सुखमनुयुज्जेय्य, रहोवादं न भासेय्य, सम्मुखा न खीणं भणे, अतरमानोव भासेय्य नो तरमानो, जनपदनिरुत्तिं नाभिनिवेसेय्य, समञ्जं नातिधावेय्याति । अयमुद्देशो अरणविभङ्गस्स ...पे०... तत्र, भिक्खवे, यो कामपटिसन्धिसुखिनो सोमनस्सानुयोगं अननुयोगो हीनं...पे०... अनत्थसंहितं, अदुक्खो एसो धम्मो अविघातो अनुपायासो अपरिळाहो सम्मापटिपदा । तस्मा एसो धम्मो अरणो...पे०... तत्र, भिक्खवे, यो अत्तकिलमथानुयोगं अननुयोगो दुक्खं अनरियं अनत्थसंहितं । अदुक्खो एसो धम्मो ...पे०... तस्मा एसो धम्मो अरणो । तत्र, भिक्खवे, यायं मज्झिमा पटिपदा तथागतेन अभिसम्बुद्धा...पे०... अदुक्खो एसो धम्मो...पे०... तस्मा एसो धम्मो अरणो...पे०... तत्र, भिक्खवे, यायं नेवुस्सादना न अपसादना धम्मदेसना च, अदुक्खो एसो धम्मो...पे०... तस्मा एसो धम्मो अरणो...पे०... तत्र, भिक्खवे, यदिदं नेक्खम्मसुखं पविवेकसुखं उपसमसुखं सम्बोधिसुखं, अदुक्खो एसो धम्मो...पे०... तस्मा एसो धम्मो अरणो...पे०... तत्र, भिक्खवे, व्यायं रहोवादो भूतो तच्छो अत्थसंहितो, अदुक्खो एसो धम्मो...पे०... तस्मा एसो धम्मो अरणो ...पे०... तत्र, भिक्खवे, व्यायं सम्मुखा खीणवादो भूतो तच्छो अत्थसंहितो, अदुक्खो एसो धम्मो...पे०... तस्मा एसो धम्मो अरणो...पे०... तत्र, भिक्खवे, यदिदं अतरमानस्स भासितं, अदुक्खो एसो धम्मो...पे०... तस्मा एसो धम्मो अरणो...पे०... तत्र, भिक्खवे, व्यायं जनपदनिरुत्तिया च अनभिनिवेसो समज्जाय च अनतिसारो, अदुक्खो एसो धम्मो...पे०... तस्मा एसो धम्मो अरणोति । तस्मातिह, भिक्खवे, सरणञ्च धम्मं जानिस्साम, अरणञ्च धम्मं जानिस्साम । सरणञ्च धम्मं जत्वा अरणञ्च धम्मं जत्वा अरणं पटिपदं पटिपज्जिस्सामाति एवहि वो, भिक्खवे, सिक्खितब्बं । सुभूति च पन, भिक्खवे, कुलपुत्तो अरणपटिपदं पटिपन्नो”ति ।

तत्थ मज्झिमा पटिपदा दस्सनाधिपतेय्येन च सन्तेन विहाराधिगमेन च सङ्गहिता । कामसुखं अत्तकिलमथं अननुयोगो मज्झिमा पटिपदा एव । अरहतो हि विपस्सनापुब्बभागमज्झिमा पटिपदा होति, अरहत्तफलसमापत्ति अट्ठङ्गमगगवसेन मज्झिमा पटिपदा च । सेसा पन पणीताधिमुत्तताय एव सङ्गहिताति वेदितब्बा । किञ्चापि सब्बेपि अरहन्तो अरणविहारिनो, अज्जे अरहन्तो धम्मं देसेन्ता “सम्मापटिपन्ने सम्मापटिपन्ना”ति “मिच्छापटिपन्ने मिच्छापटिपन्ना”ति पुग्गलवसेनापि उस्सादनापसादनानि कत्वा धम्मं देसेन्ति । **सुभूतित्थेरो** पन “अयं मिच्छापटिपदा, अयं सम्मापटिपदा”ति धम्मवसेनेव धम्मं देसेसि । तेनेव भगवा तंयेव अरणपटिपदं पटिपन्नोति च वण्णेसि, “एतदग्गं, भिक्खवे, मम सावकानं भिक्खून् अरणविहारीन् यदिदं सुभूती”ति (अ० नि० १.१९८, २०१) च अरणविहारीन् अगगट्टाने ठपेसीति ।

३४. द्वीहि बलेहीति समथबलविपस्सनाबलेहि । **समन्नागतत्ताति** युत्तत्ता परिपुण्णत्ता वा । **तयो चाति** विभत्तिविपल्लासो, तिण्णञ्चाति वुत्तं होति । **सङ्खारानन्ति** वचीसङ्खारकायसङ्खारचित्तसङ्खारानं । **पटिप्पस्सद्धियाति** पटिप्पस्सद्धत्थं निरोधत्थं, अप्पवत्तत्थन्ति वुत्तं होति । **सोळसहीति** अनिच्चानुपस्सनादीनि अट्ठ, मगगफलानि अट्ठाति सोळसहि । **जाणचरियाहीति** जाणप्पवत्तीहि । **नवहीति** रूपारूपावचरसमाधि तदुपचारो चाति नवहि । **वसिभावता पज्जाति** लहुता, यथासुखवत्तनं इस्सरियं वसो, सो अस्स अत्थीति वसी, वसिनो भावो वसिभावो, वसिभावो एव वसिभावता, यथा पाटिकुल्यमेव पाटिकुल्यता । एवंविधा पज्जा वसिभावताय पज्जाति वा अत्थो । सि-कारं दीधं कत्वा च पठन्ति । समन्नागतत्ता च पटिप्पस्सद्धिया च जाणचरियाहि च समाधिचरियाहि चाति च-कारो सम्बन्धितब्बो ।

निरोधसमापत्तिया जाणन्ति अनागामिअरहन्तानं निरोधसमापत्तिनिमित्तं जाणं, यथा अजिनम्हि हज्जते दीपीति । **निरोधसमापत्तीति** च नेवसज्जानासज्जायतनस्स अभावमत्तं, न कोचि धम्मो, पज्जत्तिमत्तं अभावमत्तत्ता निरोधोति च । समापज्जन्तेन समापज्जीयति नामाति समापत्तीति च वुच्चति ।

३५. सम्पजानस्साति सम्मा पकारेहि जानातीति सम्पजानो । तस्स सम्पजानस्स । **पवत्तपरियादानेति** पवत्तनं पवत्तं, समुदाचारोति अत्थो । किलेसपवत्तं खन्धपवत्तञ्च । तस्स पवत्तस्स परियादानं परिकखयो अप्पवत्ति पवत्तपरियादानं । तस्मिं पवत्तपरियादाने । **परिनिब्बाने जाणन्ति** अरहतो कामच्छन्दादीनं परिनिब्बानं अप्पवत्तं अनुपादिसेसपरिनिब्बानञ्च पच्चवेक्खन्तस्स तस्मिं किलेसपरिनिब्बाने खन्धपरिनिब्बाने च पवत्तं जाणं ।

३६. सब्बधम्मानन्ति सब्बेसं तेभूमकधम्मानं । **सम्मा समुच्छेदेति** सन्ततिसमुच्छेदवसेन सुट्ठु निरोधे । **निरोधे च अनुपट्टानताति** निरोधे गते पुन न उपट्टानताय, पुन अनुप्पत्तियन्ति अत्थो । सम्मासमुच्छेदे च निरोधे च अनुपट्टानता चाति च-कारो सम्बन्धितब्बो ।

समसीसट्ठे जाणन्ति नेक्खम्मादीनि सत्तित्स समानि, तण्हादीनि तेरस सीसानि । पच्चनीकधम्मानं समितत्ता समानि, यथायोगं पधानत्ता च कोटित्ता च सीसानि । एकस्मिं इरियापथे वा एकस्मिं रोगे वा सभागसन्ततिवसेन एकस्मिं जीवितिन्द्रिये वा नेक्खम्मादीनि समानि च सद्भादीनि सीसानि च अस्स सन्तीति समसीसी, समसीसिस्स अत्थो समसीसट्ठो । तस्मिं समसीसट्ठे, समसीसिभावेति अत्थो । एकस्मिं इरियापथे रोगे वा सभागसन्ततिवसेन जीविते वा विपस्सनं आरभित्वा तस्मिंयेव इरियापथे रोगे सभागजीविते वा चत्तारि मग्गफलानि पत्वा, तस्मिंयेव परिनिब्बायन्तस्स अरहतोयेव समसीसिभावो होतीति तस्मिं समसीसिभावे जाणन्ति वुत्तं होति । वुत्तञ्च पुग्गलपज्जत्तियं (पु० प० १६), तस्सा च अट्ठकथायं (पु० प० अट्ठ० १६) —

“कतमो च पुग्गलो समसीसी? यस्स पुग्गलस्स अपुब्बं अचरिमं आसवपरियादानञ्च होति जीवितपरियादानञ्च । अयं वुच्चति पुग्गलो समसीसी”ति (पु० प० १६) ।

“समसीसिनिद्देसे **अपुब्बं अचरिमन्ति** अपुरे अपच्छा, सन्ततिपच्चुप्पन्नवसेन एकवारंयेव, एककालंयेवाति अत्थो । **परियादानन्ति** परिकखयो । **अयन्ति** अयं पुग्गलो समसीसी नाम वुच्चति । सो पनेस तिविधो होति इरियापथसमसीसी रोगसमसीसी जीवितसमसीसीति । तत्थ यो चङ्कमन्तोव विपस्सनं आरभित्वा अरहत्तं पत्वा चङ्कमन्तोव परिनिब्बाति, यो ठितकोव विपस्सनं आरभित्वा अरहत्तं पत्वा ठितकोव परिनिब्बाति, यो निसिन्नोव विपस्सनं आरभित्वा अरहत्तं पत्वा निसिन्नोव परिनिब्बाति, यो निपन्नोव विपस्सनं आरभित्वा अरहत्तं पत्वा निपन्नोव परिनिब्बाति, अयं **इरियापथसमसीसी** नाम । यो पन एकं रोगं पत्वा अन्तोरोगेयेव विपस्सनं आरभित्वा अरहत्तं पत्वा तेनेव रोगेन परिनिब्बाति, अयं **रोगसमसीसी** नाम । कतरो जीवितसमसीसी? तेरस सीसानि । तत्थ किलेससीसं अविज्जं अरहत्तमग्गो परियादियति, पवत्तसीसं जीवितिन्द्रियं चुतिचित्तं परियादियति, अविज्जापरियादायकं चित्तं जीवितिन्द्रियं परियादातुं न सक्कोति, जीवितिन्द्रियपरियादायकं चित्तं अविज्जं परियादातुं न सक्कोति । अविज्जापरियादायकं चित्तं अज्जं, जीवितिन्द्रियपरियादायकं चित्तं अज्जं । यस्स चेतं सीसद्वयं समं परियादानं गच्छति, सो **जीवितसमसीसी** नाम । कथमिदं समं होतीति? वारसमताय । यस्मिज्हि वारे मग्गवुट्ठानं होति । सोतापत्तिमग्गे पञ्च पच्चवेक्खणानि, सकदागामिमग्गे पञ्च, अनागामिमग्गे पञ्च, अरहत्तमग्गे चत्तारीति एकूनवीसतिमे पच्चवेक्खणजाणे पत्तिट्ठाय भवङ्गं ओतरित्वा परिनिब्बायति । इमाय वारसमताय एव उभयसीसपरियादानम्पि समं होति नाम । तेनायं पुग्गलो ‘जीवितसमसीसी’ति वुच्चति । अयमेव च

इध अधिप्पेतो'ति ।

३७. इदानीं यस्मा सुतमयसीलमयभावनामयजाणानि वट्टपादकानि सल्लेखा नाम न होन्ति, लोकुत्तरपादकानेव एतानि च अज्जानि च जाणानि सल्लेखाति वुच्चन्ति, तस्मा पच्चनीकसल्लेखनाकारेण पवत्तानि जाणानि दस्सेतुं समसीसट्ठे जाणानन्तरं सल्लेखट्ठे जाणं उद्दिट्ठं । तत्थ पुथुनानत्ततेजपरियादाने पज्जाति लोकुत्तरेहि असम्मिस्सट्ठेन पुथूनं रागादीनञ्च नानत्तानं नानासभावानं कामच्छन्दादीनञ्च सन्तापनट्ठेन “तेजा”ति लब्धनामानं दुस्सील्यादीनञ्च परियादाने खेपने पज्जा, नेक्खम्मादिमिह सत्ततिसभेदे धम्मे पज्जाति वुत्तं होति । अथ वा पुथुभूता नानत्तभूता च तेजा एव तेसं पुथुभूतानं नानत्तभूतानं दुस्सील्यादीनं पज्जन्तं तेजानं परियादाने पज्जाति अत्थो । तेजेहियेव पुथूनं नानत्तानञ्च सङ्गहं निद्देसवारे पकासयिस्साम ।

सल्लेखट्ठे जाणन्ति पच्चनीकधम्मे सल्लेखति समुच्छिन्दतीति सल्लेखो, तस्मिं नेक्खम्मादिके सत्ततिसप्पभेदे सल्लेखसभावे जाणं । “परे विहिंसका भविस्सन्ति, मयमेत्थ अविहिंसका भविस्सामाति सल्लेखो करणीयो”ति आदिना (म० नि० १.८३) नयेन भगवता सल्लेखसुत्तन्ते वुत्तो चतुचत्तालीसभेदोपि सल्लेखो इमिना सङ्गहितोयेवाति वेदितब्बो ।

३८. इदानीं सल्लेखे ठितेन कत्तब्बं सम्मपधानवीरियं दस्सेतुं तदनन्तरं वीरियारम्भे जाणं उद्दिट्ठं । तत्थ असल्लीनत्तपहितत्तपग्गहट्ठेति कोसज्जवसेन असल्लीनो असङ्कुचितो अत्ता अस्साति असल्लीनत्तो । अत्ताति चित्तं । यथाह —

“उदकज्झि नयन्ति नेत्तिका, उसुकारा नमयन्ति तेजनं ।

दारुं नमयन्ति तच्छका, अत्तानं दमयन्ति पण्डिता”ति ॥ आदि (ध० प० ८०-८२) —

काये च जीविते च अनपेक्खताय पहितो पेसितो विस्सट्ठो अत्ता एतेनाति पहितत्तो । अत्ताति अत्तभावो । यथाह — “या पन भिक्खुनी अत्तानं वधित्वा वधित्वा रोदेय्या”ति आदि (पाचि० ८८०) । असल्लीनत्तो च सो पहितत्तो चाति असल्लीनत्तपहितत्तो । सहजातधम्मे पग्गणहाति उपत्थम्भेतीति पग्गहो, पग्गहो एव अत्थो पग्गहट्ठो, पग्गहसभावोति अत्थो । असल्लीनत्तपहितत्तस्स पग्गहट्ठो असल्लीनत्तपहितत्तपग्गहट्ठो । तस्मिं असल्लीनत्तपहितत्तपग्गहट्ठे । “तस्मातिह, भिक्खवे, तुम्हेपि अप्पटिवानं पदहेय्याथ । कामं तचो च न्हारु च अट्ठि च अवसिस्सतु, उपसुस्सतु सरीरे मंसलोहितं । यं तं पुरिसथामेन पुरिसवीरियेन पुरिसपरक्कमेन पत्तब्बं, न तं अपापुणित्वा वीरियस्स सण्ठानं भविस्सती”ति (अ० नि० २.५) वुत्तत्ता असल्लीनत्तपहितत्तवचनेन पधानस्मिं अप्पटिवानिता अनिवत्तनता वुत्ता । पग्गहट्ठवचनेन पन कोसज्जुद्धच्चविमुत्तं समप्पवत्तं वीरियं वुत्तं ।

वीरियारम्भे जाणन्ति वीरभावो वीरियं, वीरानं वा कम्मं, विधिना वा नयेन उपायेन ईरयितब्बं पवत्तयितब्बन्ति वीरियं । तदेतं उस्साहलक्खणं, सहजातानं धम्मानं उपत्थम्भनरसं, असंसीदनभावपच्चुपट्टानं, “संविग्गो योनिस्सो पदहती”ति (अ० नि० ४.११३) वचनतो संवेगपदट्टानं, वीरियारम्भवत्थुपदट्टानं वा । सम्मा आरब्धं सब्बसम्पत्तीनं मूलं होतीति दट्ठब्बं । वीरियसङ्घातो आरम्भो वीरियारम्भो । इमिना सेसारम्भे पटिक्खपति । अयज्झि आरम्भसट्ठो कम्मे आपत्तियं किरियायं वीरिये हिंसायं विकोपनेति अनेकेसु अत्थेसु आगतो ।

“यंकिज्जि दुक्खं सम्भोति, सब्बं आरम्भपच्चया ।

आरम्भानं निरोधेन, नत्थि दुक्खस्स सम्भवो”ति ॥ (सु० नि० ७४९) —

एत्थ हि कम्मं आरम्भोति आगतं । “आरम्भति च विष्पटिसारी च होती”ति (अ० नि० ५.१४२; पु० प० १९१) एत्थ आपत्ति । “महायज्जा महारम्भा, न ते होन्ति महप्फला”ति (अ० नि० ४.३९; सं० नि० १.१२०) एत्थ यूपुस्सापनादिकिरिया । “आरम्भथ निक्कमथ, युज्जथ बुद्धसासने”ति (सं० नि० १.१८५) एत्थ वीरियं । “समणं गोतमं उद्दिस्स पाणं आरम्भन्ती”ति (म० नि० २.५१-५२) एत्थ हिंसा । “बीजगामभूतगामसमारम्भा पटिविरतो होती”ति (दी० नि० १.१०; म० नि० १.२९३) एत्थ छेदनभज्जनादिकं विकोपनं । इध पन वीरियमेव अधिप्पेतं । तेन वुत्तं “वीरियसङ्घातो आरम्भो वीरियारम्भो”ति । वीरियज्झि आरभनकवसेन आरम्भोति वुच्चति । तस्मिं वीरियारम्भे जाणं । असल्लीनत्ता पहितत्तातिपि पठन्ति, असल्लीनभावेन पहितभावेनाति अत्थो । पुरिमपाठोयेव सुन्दरो । केचि पन “सतिधम्मविचयवीरियपीतिसम्बोज्झङ्गानं समता असल्लीनत्ता, सतिसमाधिपस्सद्धि उपेक्खासम्बोज्झङ्गानं समता पहितत्ता, सत्तन्नं सम्बोज्झङ्गानं समता पग्गहट्ठो”ति वण्णयन्ति ।

३९. इदानीं सम्मावायामसिद्धं मग्गफलं पत्तेन लोकहितत्थं धम्मदेसना कातब्बाति दस्सेतुं तदनन्तरं अत्थसन्दस्सने जाणं उद्दिट्ठं । तत्थ नानाधम्मपकासनताति सब्बसङ्घातासङ्घातवसेन नानाधम्मनं पकासनता दीपनता देसनता । पकासनताति च पकासना एव । अत्थसन्दस्सनेति नानाअत्थानं परेसं सन्दस्सने । धम्मा च अत्था च ते एव ।

४०. इदानीं परेसं धम्मिया कथाय सन्दस्सेन्तस्स तस्स अरियपुग्गलस्स यथासभावधम्मदेसनाकारणं दस्सनविसुद्धिं दस्सेतुं तदनन्तरं दस्सनविसुद्धिजाणं उद्दिट्ठं । तत्थ सब्बधम्मनं एकसङ्गहता नानत्तेकत्तपटिवेधेति सब्बेसं सङ्घातासङ्घातधम्मनं एकसङ्गहताय च कामच्छन्दादीनं नानत्तस्स च नेक्खम्मादीनं एकत्तस्स च पटिवेधो, अभिसमयोति अत्थो । सो पन मग्गपज्जा फलपज्जा च । मग्गपज्जा सच्चाभिसमयक्खणे सच्चाभिसमयवसेन पटिविज्झतीति पटिवेधो, फलपज्जा पटिविद्धत्ता पटिवेधो । एकसङ्गहताति एत्थ जातिसङ्गहो, सज्जातिसङ्गहो, किरियासङ्गहो, गणनसङ्गहोति चतुब्बिधो सङ्गहो । तत्थ “सब्बे खत्तिया आगच्छन्तु, सब्बे ब्राह्मणा, सब्बे वेस्सा, सब्बे सुद्धा आगच्छन्तु”, “या, चावुसो विसाख, सम्मावाचा, यो च सम्माकम्मन्तो, यो च सम्माआजीवो, इमे धम्मा सीलक्खन्धे सङ्गहिता”ति (म० नि० १.४६२) अयं जातिसङ्गहो नाम । “एकजातिका आगच्छन्तु”ति वुत्तट्ठाने विय हि इध सब्बे जातिया एकसङ्गहिता । “सब्बे कोसलका आगच्छन्तु, सब्बे मागधिका, सब्बे भारुकच्छका आगच्छन्तु”, “यो, चावुसो विसाख, सम्मावायामो, या च सम्मासति, यो च सम्मासमाधि, इमे धम्मा समाधिक्खन्धे सङ्गहिता”ति (म० नि० १.४६२) अयं सज्जातिसङ्गहो नाम । “एकट्ठाने जाता संवट्ठा आगच्छन्तु”ति वुत्तट्ठाने विय हि इध सब्बे जातिट्ठानेन निवुत्थोकासेन एकसङ्गहिता । “सब्बे हत्थारोहा आगच्छन्तु, सब्बे अस्सारोहा आगच्छन्तु, सब्बे रथिका आगच्छन्तु”, “या, चावुसो विसाख, सम्मादिट्ठि, यो च सम्मासङ्कप्पो, इमे धम्मा पज्जाक्खन्धे सङ्गहिता”ति (म० नि० १.४६२) अयं किरियासङ्गहो नाम । सब्बेव हि ते अत्तनो किरियाकरणेन एकसङ्गहिता । “चक्खायतनं कतमं खन्धगणनं गच्छति, चक्खायतनं रूपक्खन्धगणनं गच्छति । हज्जि चक्खायतनं रूपक्खन्धगणनं गच्छति, तेन वत रे वत्तब्बे चक्खायतनं रूपक्खन्धेन सङ्गहित”न्ति (कथा० ४७१) अयं गणनसङ्गहो नाम । अयमिध अधिप्पेतो । तथट्ठादीसु द्वादससु आकारेसु विसुं विसुं एकेन सङ्गहो गणनपरिच्छेदो एतेसन्ति एकसङ्गहा, एकसङ्गहानं भावो एकसङ्गहता ।

दस्सनविसुद्धिजाणन्ति मग्गफलजाणं दस्सनं । दस्सनमेव विसुद्धि दस्सनविसुद्धि, दस्सनविसुद्धि एव जाणं दस्सनविसुद्धिजाणं । मग्गजाणं विसुज्झतीति दस्सनविसुद्धि, फलजाणं विसुद्धत्ता दस्सनविसुद्धि ।

४१. इदानीं दस्सनविसुद्धिसाधकानि विपस्सनाजाणानि द्विधा दस्सेतुं तदनन्तरं खन्तिजाणपरियोगाहणजाणानि उद्दिष्टानि । तत्थ विदितत्ता पज्जाति रूपक्खन्धादीनं अनिच्चादितो विदितत्ता पवत्ता पज्जा । खन्तिजाणन्ति विदितमेव खमतीति खन्ति, खन्ति एव जाणं खन्तिजाणं । एतेन अधिवासनखन्तिं पटिक्खपति । एतं कलापसम्मसनादिवसेन पवत्तं तरुणविपस्सनाजाणं ।

४२. फुट्टत्ता पज्जाति रूपक्खन्धादीनं अनिच्चादिवसेन जाणफस्सेन फुट्टत्ता पवत्ता पज्जा । परियोगाहणे जाणन्ति फुट्टमेव परियोगाहति पविसतीति परियोगाहणं जाणं । गा-कारं रस्सं कत्वापि पठन्ति । एतं भङ्गानुपस्सनादिवसेन पवत्तं तिक्खविपस्सनाजाणं । केचि पन “विपस्सनाजाणमेव सद्भावाहिस्स खन्तिजाणं, पज्जावाहिस्स परियोगाहणजाण”न्ति वदन्ति । एवं सन्ते एतानि द्वे जाणानि एकस्स न सम्भवन्ति, तदसम्भवे एकस्स सावकस्स सत्तसट्ठि सावकसाधारणजाणानि न सम्भवन्ति, तस्मा तं न युज्जति ।

४३. इदानीं यस्मा पुथुज्जना सेक्खा च विपस्सनूपगे खन्धादयो धम्मे सकले एव सम्मसन्ति, न तेसं एकदेसं, तस्मा तेसं पदेसविहारो न लब्भति, अरहतोयेव यथारुचि पदेसविहारो लब्भतीति दस्सनविसुद्धिसाधकानि जाणानि वत्त्वा तदनन्तरं अरहतो दस्सनविसुद्धिसिद्धं पदेसविहारजाणं उद्दिष्टं । तत्थ समोदहने पज्जाति खन्धादीनं एकदेसस्स वेदनाधम्मस्स समोदहनपज्जा, सम्पिण्डनपज्जा रासिकरणपज्जा । समोधाने पज्जातिपि पाठो, सोयेव अत्थो ।

पदेसविहारे जाणन्ति खन्धादीनं पदेसेन एकदेसेन अवयवेन विहारो पदेसविहारो, तस्मिं पदेसविहारे जाणं । तत्थ पदेसो नाम खन्धपदेसो आयतनधातुसच्चइन्द्रियपच्चयाकारसतिपट्टानज्ञाननामरूपधम्मपदेसोति नानाविधो । एवं नानाविधो चेस वेदना एव । कथं? पञ्चन्नं खन्धानं वेदनाक्खन्धवसेन खन्धेकदेसो, द्वादसन्नं आयतनानं वेदनावसेन धम्मायतनेकदेसो, अट्टारसन्नं धातूनं वेदनावसेन धम्मधातेकदेसो, चतुन्नं सच्चानं वेदनावसेन दुक्खसच्चेकदेसो, बावीसतिया इन्द्रियानं पञ्चवेदनिन्द्रियवसेन इन्द्रियेकदेसो, द्वादसन्नं पटिच्चसमुप्पादङ्गानं फस्सपच्चया वेदनावसेन पच्चयाकारेकदेसो, चतुन्नं सतिपट्टानानं वेदानानुपस्सनावसेन सतिपट्टानेकदेसो, चतुन्नं ज्ञानानं सुखउपेक्खावसेन ज्ञानेकदेसो, नामरूपानं वेदनावसेन नामरूपेकदेसो, कुसलादीनं सब्बधम्मनं वेदनावसेन धम्मेकदेसोति एवं वेदना एव खन्धादीनं पदेसो, तस्सा वेदनाय एव पच्चवेक्खणवसेन पदेसविहारो ।

४४. इदानीं यस्मा समाधिभावनामयजाणादीनि भावेन्ता पुथुज्जना सेक्खा च ते ते भावेतब्बभावनाधम्मे अधिपती जेट्टके कत्वा तेन तेन पहातब्बे तप्पच्चनीके नानासभावे धम्मे अनेकादीनवे आदीनवतो पच्चवेक्खित्वा तस्स तस्स भावनाधम्मस्स वसेन चित्तं पतिट्ठपेत्वा ते ते पच्चनीकधम्मे पजहन्ति । पजहन्ता विपस्सनाकाले सब्बसङ्खारे सुज्जतो दिस्वा पच्छा समुच्छेदेन पजहन्ति, तथा पजहन्ता च एकाभिसमयवसेन सच्चानि पटिविज्झन्ता पजहन्ति । यथावुत्तेहेव आकारेहि सब्बेपि अरिया यथायोगं पटिपज्जन्ति, तस्मा पदेसविहारजाणानन्तरं सज्जाविवट्टजाणादीनि छ जाणानि यथाक्कमेन उद्दिष्टानि । तत्थ अधिपतत्ता पज्जाति नेक्खम्मादीनं अधिपतिभावेन नेक्खम्मादीनि अधिकानि कत्वा तदधिकभावेन पवत्ता पज्जाति अत्थो । सज्जाविवट्टे जाणन्ति सज्जाय विवट्टनं परावट्टनं परम्मुखभावोति सज्जाविवट्टो, याय सज्जाय ते ते भावनाधम्मे अधिपतिं करोति, ताय सज्जाय हेतुभूताय, करणभूताय वा ततो ततो कामच्छन्दादितो विवट्टने जाणन्ति वुत्तं होति । एत्तो विवट्टोति अवुत्तेपि यतो विवट्टति, ततो एव विवट्टोति गच्छति यथा विवट्टनानुपस्सनाय । सा पन सज्जा सज्जाननलक्खणा, तदेवेतन्ति पुन सज्जाननपच्चयनिमित्तकरणरसा दारुआदीसु तच्छकादयो विय, यथागहितनिमित्तवसेन अभिनिवेसकरणपच्चुपट्टाना हत्थिदस्सकअन्धा विय, आरम्मणे अनोगाळहवुत्तिताय अचिरट्टानपच्चुपट्टाना वा विज्जु विय,

यथाउपद्वितविसयपदद्वाना तिणपुरिसकेसु मिगपोतकानं पुरिसाति उप्पन्नसज्जा विय ।

४५. नानत्ते पज्जाति नानासभावे भावेतब्बतो अज्जसभावे कामच्छन्दादिके आदीनवदस्सनेन पवत्ता पज्जा । **नानत्तेति** च निमित्तत्थे भुम्मवचनं । नानत्तप्पहानं वा नानत्तं, नानत्तप्पहाननिमित्तं नानत्तप्पहानहेतु नेक्खम्मादीसु पज्जाति अधिप्पायो । **चेतोविवट्टे जाणन्ति** चेतसो कामच्छन्दादितो विवट्टनं नेक्खम्मादीसु जाणं । **चेतोति** चेत्य चेतना अधिप्पेता । सा चेतनाभावलक्खणा, अभिसन्दहनलक्खणा वा, आयूहनरसा, संविदहनपच्चुपट्टाना सकिच्चपरकिच्चसाधका जेट्ठसिस्समहावट्ठकिआदयो विय । अच्चायिककम्मानुस्सरणादीसु च पनायं सम्पयुत्तानं उस्साहनभावेन पाकटा होति ।

४६. अधिद्वाने पज्जाति नेक्खम्मादिवसेन चित्तस्स पतिट्ठापने पज्जा । **चित्तविवट्टे जाणन्ति** कामच्छन्दादिपहानवसेन चित्तस्स विवट्टने जाणं । चित्तञ्चेत्थ विजाननलक्खणं, पुब्बङ्गमरसं, सन्धानपच्चुपट्टानं, नामरूपपदद्वानं ।

४७. सुज्जते पज्जाति अत्तत्तनियसुज्जताय अनत्तानत्तनिये पवत्ता अनत्तानुपस्सना पज्जा । **जाणविवट्टे जाणन्ति** जाणमेव अभिनिवेसतो विवट्टतीति विवट्टो, तं जाणविवट्टभूतं जाणं ।

४८. वोसग्गे पज्जाति एत्थ वोसज्जतीति वोसग्गो, कामच्छन्दादीनं वोसग्गो नेक्खम्मादिमिह पज्जा । **विमोक्खविवट्टे जाणन्ति** कामच्छन्दादिकेहि विमुच्चतीति विमोक्खो, विमोक्खो एव विवट्टो विमोक्खविवट्टो, सो एव जाणं ।

४९. तथट्टे पज्जाति एकेकस्स सच्चस्स चतुब्बिधे चतुब्बिधे अविपरीतसभावे किच्चवसेन असम्मोहतो पवत्ता पज्जा । **सच्चविवट्टे जाणन्ति** चतूसु सच्चसु दुभतो वुट्ठानवसेन विवट्टतीति सच्चविवट्टो, सो एव जाणं । एकमेव जाणं अधिपतिकतधम्मवसेन सज्जाविवट्टोति, पहातब्बधम्मवसेन चेतोविवट्टोति, चित्तपतिट्ठापनवसेन चित्तविवट्टोति, पच्चनीकपहानवसेन विमोक्खविवट्टोति एवं चतुधा वुत्तं । अनत्तानुपस्सनाव सुज्जताकारवसेन “जाणविवट्टे जाण”न्ति वुत्ता । मग्गजाणमेव हेट्ठा “मग्गे जाण”न्ति च, “आनन्तरिकसमाधिमिह जाण”न्ति च द्विधा वुत्तं, विवट्टनाकारवसेन “सच्चविवट्टे जाण”न्ति वुत्तं ।

५०. इदानी तस्स सच्चविवट्टजाणवसेन पवत्तस्स आसवानं खये जाणस्स वसेन पवत्तानि कमतो छ अभिज्जाजाणानि उद्दिट्ठानि । तत्थापि लोकपाकटानुभावत्ता अतिविमहापनन्ति पठमं इद्दिविधजाणं उद्दिट्ठं, चेतोपरियजाणस्स विसयतो दिब्बसोतजाणं ओळारिकविसयन्ति दुतियं दिब्बसोतजाणं उद्दिट्ठं, सुखुमविसयत्ता ततियं चेतोपरियजाणं उद्दिट्ठं । तीसु विज्जासु पुब्बेनिवासच्छादकातीततमविनोदकत्ता पठमं पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणं उद्दिट्ठं, पच्चुप्पन्नानागततमविनोदकत्ता दुतियं दिब्बचक्खुजाणं उद्दिट्ठं, सब्बतमसमुच्छेदकत्ता ततियं आसवानं खये जाणं उद्दिट्ठं । तत्थ **कायम्पीति** रूपकायम्पि । **चित्तम्पीति** पादकज्झानचित्तम्पि । **एकववत्थानताति** परिकम्मचित्तेन एकतो ठपनताय च दिस्समानकायेन, अदिस्समानकायेन वा गन्तुकामकाले यथायोगं कायस्सपि चित्तस्सपि मिस्सीकरणताय चाति वुत्तं होति । **कायोति** चेत्य सरीरं । सरीरज्झि असुचिसज्जयतो कुच्छित्तानं केसादीनञ्चेव चक्खुरोगादीनं रोगसतानञ्च आयभूततो कायोति वुच्चति । **सुखसज्जञ्च लहुसज्जञ्चाति** एत्थ चतुत्थज्झानसम्पयुत्तं एकंयेव सज्जं आकारनानत्ततो द्विधा कत्वा समुच्चयत्थो च-सद्दो पयुत्तो । चतुत्थज्झानस्मिज्झि उपेक्खा सन्तत्ता सुखन्ति वुत्ता, तंसम्पयुत्ता सज्जा सुखसज्जा । सायेव नीवरणेहि चैव वितक्कादिपच्चनीकेहि च विमुत्तत्ता लहुसज्जा । **अधिद्वानवसेनाति** अधिकं कत्वा ठानवसेन, पविसनवसेनाति अधिप्पायो । अधिद्वानवसेन चाति च-सद्दो सम्बन्धितब्बो । एत्तावता सब्बप्पकारस्स इद्दिविधस्स यथायोगं

कारणं वृत्तं ।

इज्झनट्टे पज्जाति इज्झनसभावे पज्जा । **इद्धिविधे जाणन्ति** इज्झनट्टेन इद्धि, निष्फत्तिअत्थेन पटिलाभट्टेन चाति वृत्तं होति । यज्झि निष्फज्जति पटिलब्धति च, तं इज्झतीति वृच्चति । यथाह — “कामं कामयमानस्स, तस्स चेतं समिज्झती”ति (सु० नि० ७७२) । तथा “नेक्खम्मं इज्झतीति इद्धि, पटिहरतीति पाटिहारियं, अरहत्तमग्गो इज्झतीति इद्धि, पटिहरतीति पाटिहारिय”न्ति (पटि० म० ३.३२) । अपरो नयो — इज्झनट्टेन इद्धि, उपायसम्पदायेतं अधिवचनं । उपायसम्पदा हि इज्झति अधिप्पेतफलप्पसवनतो । यथाह — “अयं खो चित्तो गहपति सीलवा कल्याणधम्मो, सचे पणिदहिस्सति, अनागतमद्धानं राजा अस्सं चक्कवत्तीति । इज्झिस्सति हि सीलवतो चेतोपणिधि विसुद्धत्ता”ति (सं० नि० ४.३५२) । अपरो नयो — एताय सत्ता इज्झन्तीति इद्धि, **इज्झन्तीति** इद्धा वुद्धा उक्कंसगता होन्तीति वृत्तं होति । इद्धि एव विधं इद्धिविधं, इद्धिकोट्टासो इद्धिविकप्पोति अत्थो । तं इद्धिविधं जाणन्ति वृत्तं होति ।

५१. वितक्कविप्फारवसेनाति दिब्बसोतधातुउप्पादनत्थं परिकम्मकरणकाले सद्दनिमित्तेसु अत्तनो वितक्कविप्फारवसेन वितक्कवेगवसेन । **वितक्कोति** चेत्य वितक्केतीति वितक्को, वितक्कनं वा वितक्को, ऊहनन्ति वृत्तं होति । स्वायं आरम्मणे चित्तस्स अभिनिरोपनलक्खणो, आहननपरियाहननरसो । तथा हि तेन योगावचरो आरम्मणं वितक्काहतं वितक्कपरियाहतं करोतीति वृच्चति । आरम्मणे चित्तस्स आनयनपच्चुपट्टानो, तज्जासमन्नाहारेन पन इन्द्रियेन च परिक्खित्ते विसये अनन्तरायेन उप्पज्जनतो आपाथगतविसयपदट्टानोति वृच्चति । **नानत्तेकत्तसद्दनिमित्तानन्ति** नानासभावानं एकसभावानज्च सद्दनिमित्तानं । सद्दा एव चेत्य वितक्कुप्पत्तिकारणत्ता सद्धारनिमित्तत्ता च निमित्तानि । भेरिसद्दादिवसेन एकग्घनीभूता, अनेका वा सद्दा, नानादिसासु वा सद्दा, नानासत्तानं वा सद्दा नानत्तसद्दा, एकदिसाय सद्दा, एकसत्तस्स वा सद्दा, भेरिसद्दादिवसेन एकेकसद्दा वा एकत्तसद्दा । **सद्दोति** चेत्य सप्पतीति सद्दो, कथीयतीति अत्थो । **परियोगाहणे पज्जाति** पविसनपज्जा, पजाननपज्जाति अत्थो । **सोतधातुविसुद्धिजाणन्ति** सवनट्टेन च निज्जीवट्टेन च सोतधातु, सोतधातुकिच्चकरणवसेन च सोतधातु वियातिपि सोतधातु, परिसुद्धत्ता निरुपक्विकलेसत्ता विसुद्धि, सोतधातु एव विसुद्धि सोतधातुविसुद्धि, सोतधातुविसुद्धि एव जाणं सोतधातुविसुद्धिजाणं ।

५२. तिण्णन्नं चित्तानन्ति सोमनस्ससहगतदोमनस्ससहगतउपेक्खासहगतवसेन तिण्णन्नं चित्तानं । **विप्फारत्ताति** विप्फारभावेन वेगेनाति अत्थो । हेतुअत्थे निस्सक्कवचनं, चेतोपरियजाणुप्पादनत्थं परिकम्मकरणकाले परेसं तिण्णन्नं चित्तानं विप्फारहेतुना । **इन्द्रियानं पसादवसेनाति** चक्खादीनं छन्नं इन्द्रियानं पसादवसेन, इन्द्रियानं पतिट्ठितोकासा चेत्य फलूपचारेन इन्द्रियानन्ति वृत्ता यथा “विप्पसन्नानि खो ते, आवुसो, इन्द्रियानि परिसुद्धो छविवण्णो परियोदातो”ति (महाव० ६०) । इन्द्रियपतिट्ठितोकासेसुपि हृदयवत्थु एव इधाधिप्पेतं । **पसादवसेनाति** च अनाविलभाववसेन । “पसादप्पसादवसेना”ति वत्तब्बे अप्पसादसद्दस्स लोपो कतोति वेदितब्बं । अथ वा इदमप्पसन्नन्ति गहणस्स पसादमपेक्खित्वा एव सम्भवतो “पसादवसेना”ति वचनेनेव अप्पसादोपि वृत्तोव होतीति वेदितब्बं ।

नानत्तेकत्तविज्जाणचरिया परियोगाहणे पज्जाति यथासम्भवं

नानासभावएकसभावएकूननवुतिविज्जाणपवत्तिविजाननपज्जा । एत्थ असमाहितस्स विज्जाणचरिया नानत्ता, समाहितस्स विज्जाणचरिया एकत्ता । सरागादिचित्तं वा नानत्तं, वीतरागादिचित्तं एकत्तं । **चेतोपरियजाणन्ति** एत्थ परियातीति परियं, परिच्छिन्दतीति अत्थो । चेतसो परियं चेतोपरियं, चेतोपरियज्च तं जाणज्जाति चेतोपरियजाणं । विप्फारतातिपि पाठो, विप्फारतायाति अत्थो ।

५३. पच्चयप्पवत्तानं धम्मानन्ति पटिच्चसमुप्पादवसेन पच्चयतो पवत्तानं पच्चयुप्पन्नधम्मानं ।

नानत्तेकत्तकम्मविप्फारवसेनाति एत्थ अकुसलं कम्मं नानत्तं, कुसलं कम्मं एकत्तं । कामावचरं वा कम्मं नानत्तं, रूपावचरारूपावचरं कम्मं एकत्तं । नानत्तेकत्तकम्मविप्फारवसेन पच्चयपवत्तानं धम्मानं परियोगाहणे पज्जाति सम्बन्धो । **पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणन्ति** पुब्बे अतीतजातीसु निवुत्थखन्धा पुब्बेनिवासो । **निवुत्थाति** अज्झावुत्था अनुभूता अत्तनो सन्ताने उप्पज्जित्वा निरुद्धा । पुब्बे अतीतजातीसु निवुत्थधम्मा वा पुब्बेनिवासो । **निवुत्थाति** गोचरनिवासेन निवुत्था अत्तनो विज्जाणेन विज्जाता परिच्छिन्ना, परविज्जाणेन विज्जातापि वा । छिन्नवटुमकानुस्सरणादीसु ते बुद्धानंयेव लब्धन्ति । **पुब्बेनिवासानुस्सतीति** याय सतिया पुब्बेनिवासं अनुस्सरति, सा पुब्बेनिवासानुस्सति, **जाणन्ति** ताय सतिया सम्पयुत्तं जाणं ।

५४. ओभासवसेनाति दिब्बेन चक्खुना रूपदस्सनत्थं पसारितस्स तेजोकसिणओदातकसिणआलोककसिणानं

अज्जरस्स चतुत्थज्झानारम्मणस्स कसिणोभासस्स वसेन । **नानत्तेकत्तरूपनिमित्तानन्ति** नानासत्तानं रूपानि, नानत्तकायं उपपन्नानं वा सत्तानं रूपानि, नानादिसासु वा रूपानि, असम्मिस्सानि वा रूपानि नानत्तरूपानि, एकसत्तस्स रूपानि, एकत्तकायं उपपन्नस्स वा रूपानि, एकदिसाय वा रूपानि, नानादिसादीनं सम्मिस्सीभूतानि वा रूपानि एकत्तरूपानि । **रूपन्ति** चेत्थ वण्णायतनमेव । तज्हि रूपयतीति रूपं, वण्णविकारं आपज्जमानं हदयङ्गतभावं पकासेतीति अत्थो । रूपमेव रूपनिमित्तं । तेसं नानत्तेकत्तरूपनिमित्तानं । **दस्सनट्टे पज्जाति** दस्सनसभावे पज्जा ।

दिब्बचक्खुजाणन्ति दिब्बसदिसत्ता दिब्बं । देवानज्हि सुचरितकम्मनिब्बत्तं पित्तसेम्हरुहिरादीहि अपलिबुद्धं

उपक्विलेसविमुत्तताय दूरेपि आरम्मणसम्पटिच्छनसमत्थं दिब्बं पसादचक्खु होति । इदञ्चापि वीरियभावनाबलनिब्बत्तं जाणचक्खु तादिसमेवाति दिब्बसदिसत्ता दिब्बं, दिब्बविहारवसेन पटिलद्धत्ता अत्तना दिब्बविहारसन्निस्सितत्तापि दिब्बं, आलोकपरिग्गहेन महाजुतिकत्तापि दिब्बं, तिरोकुट्टादिगतरूपदस्सनेन महागतिकत्तापि दिब्बं । तं सब्बं सदसत्थानुसारेण वेदितब्बं । दस्सनट्टेन चक्खु, चक्खुकिच्चकरणेन चक्खुमिवातिपि चक्खु, दिब्बञ्च तं चक्खु चाति दिब्बचक्खु, दिब्बचक्खु च तं जाणञ्चाति दिब्बचक्खुजाणं ।

५५. चतुसट्ठिया आकारेहीति अट्टसु मग्गफलेसु एकेकस्मिं अट्टन्नं अट्टन्नं इन्द्रियानं वसेन चतुसट्ठिया आकारेहि ।

तिण्णन्नं इन्द्रियानन्ति अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियं अज्जिन्द्रियं अज्जाताविन्द्रियन्ति, इमेसं तिण्णन्नं इन्द्रियानं ।

वसिभावता पज्जाति वसिभावताय पवत्ता पज्जा, अरहत्तफले अट्टन्नं इन्द्रियानं वसेन अट्टहि आकारेहि

अज्जाताविन्द्रियस्सेव वसिभावताय अरहत्तमग्गकखणे अभावेपि कारणसिद्धिवसेन तदत्थसाधनताय वुत्तन्ति वेदितब्बं ।

आसवानं खये जाणन्ति अत्तना वज्झानं आसवानं खयकरं अरहत्तमग्गजाणं ।

५६-५९. इदानी आसवानं खयजाणसङ्घातअरहत्तमग्गजाणसम्बन्धे चतुन्नप्पि मग्गजाणानं एकेकस्स मग्गजाणस्स

एकाभिसमयतं दस्सेतुं “परिज्जट्टे पज्जा”तिआदीनि चत्तारि जाणानि उद्दिट्ठानि । तत्थापि ओळारिकत्ता सब्बसत्तसाधारणत्ता च सुविज्जेय्यन्ति दुक्खसच्चं पठमं वुत्तं, तस्सेव हेतुदस्सनत्थं तदनन्तरं समुदयसच्चं, हेतुनिरोधा फलनिरोधोति आपनत्थं तदनन्तरं निरोधसच्चं, तदधिगमूपायदस्सनत्थं अन्ते मग्गसच्चं । भवसुखस्सादगाधितानं वा सत्तानं संवेगजननत्थं पठमं दुक्खमाह, तं नेव अकतं आगच्छति, न इस्सरनिम्मानादितो होति, इतो पन होतीति आपनत्थं तदनन्तरं समुदयसच्चं, ततो सहेतुकेन दुक्खेन अभिभूतत्ता संविग्गमानसानं दुक्खनिस्सरणगवेसीनं निस्सरणदस्सनेन अस्सासजननत्थं निरोधं, ततो निरोधाधिगमत्थं निरोधसम्पापकं मग्गन्ति । इदानी तब्बिसयानि जाणानि तेनेव कमेन उद्दिट्ठानि । तत्थ **परिज्जट्टेति** दुक्खस्स

पीळनट्टादिके चतुब्बिधे परिजानितब्बसभावे । **पहानट्टे**ति समुदयस्स आयूहनट्टादिके चतुब्बिधे पहातब्बसभावे । **सच्छिकिरियट्टे**ति निरोधस्स निस्सरणट्टादिके चतुब्बिधे सच्छिकातब्बसभावे । **भावनट्टे**ति मग्गस्स निय्यानट्टादिके चतुब्बिधे भावेतब्बसभावे ।

६०-६३. इदानीं भावितमग्गस्स पच्चवेक्खणवसेन वा अभावितमग्गस्स अनुस्सववसेन वा विसुं विसुं सच्चजाणानि दस्सेतुं **दुक्खे जाणा**दीनि चत्तारि जाणानि उद्दिट्ठानि । तत्थ **दुक्खे**ति एत्थ **दु-**इति अयं सद्दो कुच्छित्ते दिस्सति । कुच्छित्तज्झि पुत्तं दुपुत्तोति वदन्ति । **खं-**सद्दो पन तुच्छे । तुच्छज्झि आकासं ‘खं’न्ति वुच्चति । इदञ्च पठमसच्चं कुच्छित्तं अनेकुपद्दवाधिट्ठानतो, तुच्छं बालजनपरिकप्पितधुवसुभसुखत्तभावविरहिततो । तस्मा कुच्छित्तत्ता तुच्छत्ता च “दुक्ख”न्ति वुच्चति ।

दुक्खसमुदयेति एत्थ **सं-**इति अयं सद्दो “समागमो समेत”न्तिआदीसु (विभ० १९९; दी० नि० २.३९६) विय संयोगं दीपेति । **उ-**इति अयं सद्दो “उप्पन्नं उदित”न्तिआदीसु (पारा० १७२; चूळनि० खग्गविसाणसुत्तनिद्देस १४१) विय उप्पत्तिं । **अय-**सद्दो पन कारणं दीपेति । इदञ्चापि दुतियसच्चं अवसेसपच्चयसमायोगे सति दुक्खस्स उप्पत्तिकारणं । इति दुक्खस्स संयोगे उप्पत्तिकारणत्ता “दुक्खसमुदय”न्ति वुच्चति ।

दुक्खनिरोधेति एत्थ **नि-**सद्दो अभावं, **रोध-**सद्दो च चारकं दीपेति । तस्मा अभावो एत्थ संसारचारकसङ्घातस्स दुक्खरोधस्स सब्बगतिमुज्जत्ता, समधिगते वा तस्मिं संसारचारकस्स दुक्खरोधस्स अभावो होति तप्पटिपक्खत्तातिपि “दुक्खनिरोध”न्ति वुच्चति । दुक्खस्स वा अनुप्पत्तिनिरोधपच्चयत्ता दुक्खनिरोधन्ति वुच्चति ।

दुक्खनिरोधगामिनिया पटिपदायाति एत्थ यस्मा अयं एतं दुक्खनिरोधं गच्छति आरम्मणकरणवसेन तदभिमुखीभूतत्ता, पटिपदा च होति दुक्खनिरोधप्पत्तिया, तस्मा दुक्खनिरोधगामिनिपटिपदाति वुच्चति । चत्तारि मग्गजाणानेव हेट्ठा वुट्ठानाकारदीपनवसेन “मग्गे जाण”न्ति वुत्तानि, अनन्तरफलदायकत्तस्स कारणपरिदीपनवसेन “आनन्तरिकसमाधिम्हि जाण”न्ति वुत्तानि, विवट्ठनाकारदीपनवसेन “सच्चविवट्टे जाण”न्ति वुत्तानि, मग्गपटिपाटिक्कमेनेव अरहत्तमग्गजाणुप्पत्तिं, तस्स च जाणस्स अभिज्जाभावं दीपेतुं अरहत्तमग्गजाणमेव “आसवानं खवे जाण”न्ति वुत्तं । पुन चतुन्नप्पि मग्गजाणानं एकाभिसमयतं दीपेतुं “परिज्जट्टे पज्जा दुक्खे जाण”न्तिआदीनि चत्तारि जाणानि वुत्तानि । पुन एकेकस्मिं सच्चे विसुं विसुं उप्पत्तिदीपनवसेन “दुक्खे जाण”न्तिआदीनि चत्तारि जाणानि उद्दिट्ठानीति एवं पुब्बापरविसेसो वेदितब्बोति ।

६४-६७. इदानीं सब्बेसं अरियपुग्गलानं अरियमग्गानुभावेनेव पटिसम्भिदाजाणानि सिद्धानीति दस्सेतुं **अत्थपटिसम्भिदे जाणन्ति**आदीनि पुन चत्तारि पटिसम्भिदाजाणानि उद्दिट्ठानि । इमानि हि पटिसम्भिदापभेदाभावेपि सब्बअरियपुग्गलसाधारणानि सुद्धिकपटिसम्भिदाजाणानि, हेट्ठा उद्दिट्ठानि पन पभिन्नपटिसम्भिदानं पभेदप्पत्तानि पटिसम्भिदाजाणानीति वेदितब्बानीति अयमेतेसं उभयत्थवचने विसेसो । यस्मा वा अनन्तरं उद्दिट्ठं दुक्खारम्मणं निरोधारम्मणञ्च जाणं अत्थपटिसम्भिदा होति, समुदयारम्मणं मग्गारम्मणञ्च जाणं धम्मपटिसम्भिदा, तदभिलापे जाणं निरुत्तिपटिसम्भिदा, तेसु जाणेषु जाणं पटिभानपटिसम्भिदा, तस्मा तप्पि अत्थविसेसं दस्सेतुं सुद्धिकपटिसम्भिदाजाणानि उद्दिट्ठानीति वेदितब्बानि । तस्मायेव च हेट्ठा नानत्तसद्देन विसेसेत्वा वुत्तानि । इध तथा अविसेसेत्वा वुत्तानीति ।

६८. एवं पटिपाटिया सत्तसट्ठि सावकसाधारणजाणानि उद्दिसित्वा इदानीं सावकेहि असाधारणानि तथागतानयेव

आवेणिकानि जाणानि दस्सेतुं इन्द्रियपरोपरियत्तजाणादीनि छ असाधारणजाणानि उद्दिट्ठानि । तत्थपि यस्मा तथागता सत्तानं धम्मदेसनाय भाजनाभाजनत्तं ओलोकेन्ता बुद्धचक्खुना ओलोकेन्ति । बुद्धचक्खु नाम इन्द्रियपरोपरियत्तासयानुसयजाणद्वयमेव । यथाह —

“अदसा खो भगवा बुद्धचक्खुना लोकं वोलोकेन्तो सत्ते अप्परजक्खे महारजक्खे तिक्खिन्द्रिये मुदिन्द्रिये”तिआदि (महाव० ९; म० नि० १.२८३; २.३३९) ।

सत्तसन्ताने च ओलोकेन्ता पठमं इन्द्रियपरिपाकापरिपाकं ओलोकेन्ति, इन्द्रियपरिपाकञ्च जत्वा आसयादीनं अनुरूपेण धम्मदेसनत्थं ततो आसयानुसयचरितानि ओलोकेन्ति, तस्मापि पठमं इन्द्रियपरोपरियत्तजाणं उद्दिट्ठं, तदनन्तरं आसयानुसयजाणं । धम्मं देसेन्ता च यस्मा पाटिहारियेन विनेतब्बानं पाटिहारियं करोन्ति, तस्मा आसयानुसयजाणानन्तरं यमकपाटिहारिये जाणं उद्दिट्ठं । इमेसं तिण्णं जाणानं हेतुपरिदीपनत्थं तदनन्तरं महाकरुणाजाणं उद्दिट्ठं । महाकरुणाजाणस्स परिसुद्धभावपरिदीपनत्थं तदनन्तरं सब्बज्जुतज्जाणं उद्दिट्ठं । सब्बज्जुस्सापि सब्बधम्मानं आवज्जनपटिबद्धभावपरिदीपनत्थं सब्बज्जुतज्जाणस्स अनावरियभावपरिदीपनत्थञ्च तदनन्तरं अनावरणजाणं उद्दिट्ठन्ति वेदितब्बं ।

इन्द्रियपरोपरियत्तजाणन्ति एत्थ उपरि “सत्तानं”न्ति पदं इधेव आहरित्वा “सत्तानं इन्द्रियपरोपरियत्तजाण”न्ति योजेतब्बं । परानि च अपरानि च परापराणीति वत्तब्बे सन्धिवसेन रो-कारं कत्वा परोपराणीति वुच्चति । परोपरानं भावो परोपरियं, परोपरियमेव परोपरियत्तं, वेनेय्यसत्तानं सद्भादीनं पञ्चन्नं इन्द्रियानं परोपरियत्तं इन्द्रियपरोपरियत्तं, इन्द्रियपरोपरियत्तस्स जाणं इन्द्रियपरोपरियत्तजाणं, इन्द्रियानं उत्तमानुत्तमभावजाणन्ति अत्थो । “इन्द्रियवरोवरियत्तजाण”न्तिपि पाठो । वरानि च अवरियानि च वरोवरियानि, वरोवरियानं भावो वरोवरियत्तन्ति योजेतब्बं । अवरियानीति च न उत्तमानीति अत्थो । अथ वा परानि च ओपरानि च परोपरानि, तेसं भावो परोपरियत्तन्ति योजेतब्बं । ओपरानीति च ओरानीति वुत्तं होति, लामकानीति अत्थो, “परोपरा यस्स समेच्च धम्मा”तिआदीसु (सु० नि० ४७९) विय । “इन्द्रियपरोपरियत्ते जाण”न्ति भुम्मवचनेनापि पाठो ।

६९. सत्तानं आसयानुसये जाणन्ति एत्थ रूपादीसु खन्धेसु छन्दरागेन सत्ता विसत्ताति सत्ता । वुत्तज्हेतं भगवता —

“रूपे खो, राध, यो छन्दो यो रागो या नन्दी या तण्हा, तत्र सत्तो तत्र विसत्तो, तस्मा ‘सत्तो’ति वुच्चति । वेदनाय सज्जाय सङ्खारेसु विज्जाणे यो छन्दो यो रागो या नन्दी या तण्हा, तत्र सत्तो तत्र विसत्तो, तस्मा ‘सत्तो’ति वुच्चती”ति (सं० नि० ३.१६१) ।

अक्खरचिन्तका पन अत्थं अविचारेत्वा “नाममत्तमेत”न्ति इच्छन्ति । येपि अत्थं विचारेन्ति, ते सत्वयोगेन सत्ताति इच्छन्ति, तेसं सत्तानं । आसयन्ति निस्सयन्ति एतं इति आसयो, मिच्छादिट्ठिया, सम्मादिट्ठिया वा कामादीहि, नेक्खम्मादीहि वा परिभावितस्स सन्तानस्सेतं अधिवचनं । सत्तसन्ताने अनुसेन्ति अनुपवत्तन्तीति अनुसया, थामगतानं कामरागादीनं एतं अधिवचनं । आसयो च अनुसयो च आसयानुसयो । जातिगगहणेन च द्वन्द्वसमासवसेन च एकवचनं वेदितब्बं । यस्मा चरिताधिमुत्तियो आसयानुसयसङ्गहिता, तस्मा उद्देसे चरिताधिमुत्तिसु जाणानि आसयानुसयजाणेनेव सङ्गहेत्वा “आसयानुसये जाण”न्ति वुत्तं । येनेव हि अधिप्पायेन उद्देसो कतो, तेनेव अधिप्पायेन निद्देसो कतोति ।

७०. यमकपाटिहीरे जाणन्ति एत्थ अग्गिक्खन्धउदकधारादीनं अपुब्बं अचरिमं सकिंयेव पवत्तितो यमकं,

अस्सद्धियादीनं पटिपक्खधम्मनं हरणतो पाटिहीरं, यमकञ्च तं पाटिहीरञ्चाति यमकपाटिहीरं ।

७१. महाकरुणासमापत्तिया जाणन्ति एत्थ परदुक्खे सति साधूनं हृदयकम्पनं करोतीति करुणा, किनाति वा परदुक्खं हिंसति विनासेतीति करुणा, किरीयति वा दुक्खितेसु फरणवसेन पसारीयतीति करुणा, फरणकम्मवसेन कम्मगुणवसेन च महती करुणा महाकरुणा, समापज्जन्ति एतं महाकारुणिकाति समापत्ति, महाकरुणा च सा समापत्ति चाति महाकरुणासमापत्ति । तस्सं महाकरुणासमापत्तियं, तंसम्पयुत्तं जाणं ।

७२-७३. सब्बञ्जुतञ्जाणं अनावरणजाणन्ति एत्थ पञ्चनेय्यपथप्पभेदं सब्बं अञ्जासीति सब्बञ्जू, सब्बञ्जुस्स भावो सब्बञ्जुता, सा एव जाणं “सब्बञ्जुताजाणं”न्ति वत्तब्बे “सब्बञ्जुतञ्जाणं”न्ति वुत्तं । सङ्खत्तासङ्खत्तादिभेदा सब्बधम्मो हि सङ्खारो विकारो लक्खणं निब्बानं पज्जतीति पञ्चेव नेय्यपथा होन्ति । **सब्बञ्जूति** च कमसब्बञ्जू, सकिंसब्बञ्जू, सततसब्बञ्जू, सत्तिसब्बञ्जू, जातसब्बञ्जूति पञ्चविधा सब्बञ्जुनो सियुं । कमेन सब्बजाननकालासम्भवतो कमसब्बञ्जुता न होति, सकिं सब्बारम्मणगहणाभावतो सकिंसब्बञ्जुता न होति, चक्खुविञ्जाणादीनं यथारम्मणचित्तसम्भवतो भवङ्गचित्तविरोधतो युत्तिअभावतो च सततसब्बञ्जुता न होति, परिसेसतो सब्बजाननसमत्थत्ता सत्तिसब्बञ्जुता वा सिया, विदितसब्बधम्मत्ता जातसब्बञ्जुता वा सिया । सत्तिसब्बञ्जुनो सब्बजाननत्तं नत्थीति तम्पि न युज्जति ।

“न तस्स अद्दिट्ठमिधत्थि किञ्चि, अथो अविञ्जातमजानितब्बं ।

सब्बं अभिञ्जासि यदत्थि नेय्यं, तथागतो तेन समन्तचक्खू”ति ॥ (महानि० १५६; चूळनि०

मोघराजमाणवपुच्छनिद्देस ८५; पटि० म० १.२०८) —

वुत्तत्ता जातसब्बञ्जुत्तमेव युज्जति । एवञ्चि सति किच्चतो असम्मोहतो कारणसिद्धितो आवज्जनपटिबद्धतो सब्बञ्जुत्तमेव होतीति । आवज्जनपटिबद्धत्ता एव हि नत्थि एतस्स आवरणन्ति अनावरणं, तदेव अनावरणजाणन्ति वुच्चतीति ।

इमानि तेसत्तति जाणानीति सावकेहि साधारणासाधारणवसेन उद्दिट्ठानि इमानि तेसत्तति जाणानि । **इमेसं तेसत्ततिया जाणानन्ति** आदितो पट्टाय वुत्तानं इमेसं तेसत्ततिजाणानं । उब्बाहनत्थे चेतं सामिवचनं । तेसत्ततीनन्तिपि पाठो । “तेसत्ततिया”ति वत्तब्बे एकस्मिं बहुवचनं वेदितब्बं । **सत्तसट्ठि जाणानीति** आदितो पट्टाय सत्तसट्ठि जाणानि । **सावकसाधारणानीति** सवनन्ते अरियाय जातिया जातत्ता सावका, समानं धारणमेतेसन्ति साधारणानि, तथागतानं सावकेहि साधारणानि सावकसाधारणानि । **छ जाणानीति** अन्ते उद्दिट्ठानि छ जाणानि । **असाधारणानि सावकेहीति** सावकेहि असाधारणानि तथागतानंयेव जाणानीति ।

सद्धम्मप्पकासिनिया पटिसम्भिदामग्ग-अट्ठकथाय

जाणकथामातिकुद्देसवारवण्णना निड्ढिता ।

१. सुतमयजाणनिद्देसवण्णना

विस्सज्जनुद्देसवण्णना

१. इदानीं यथानिक्खितेन उद्देसेन सङ्ग्रहिते धम्मे पभेदतो दस्सेतुं **कथं सोतावधाने पज्जा सुतमये जाणन्ति** आदि निद्देसवारो आरब्धो । तत्थ यं वुत्तं, “सोतावधाने पज्जा सुतमये जाण”न्ति, तं कथं होतीति? अयं कथेतुकम्यतापुच्छा । पञ्चविधा हि पुच्छा — अदिट्ठजोतनापुच्छा, दिट्ठसंसन्दनापुच्छा, विमतिच्छेदनापुच्छा, अनुमतिपुच्छा, कथेतुकम्यतापुच्छाति । तासं इदं नानत्तं —

कतमा **अदिट्ठजोतनापुच्छा**? (महानि० १५०; चूळनि० पुण्णकमाणवपुच्छानिद्देस १२) पकतिया लक्खणं अज्जातं होति अदिट्ठं अतुलितं अतीरितं अविभूतं अविभावितं, तस्स जाणाय दस्सनाय तुलनाय तीरणाय विभूताय विभावनत्थाय पज्जं पुच्छति, अयं अदिट्ठजोतनापुच्छा ।

कतमा **दिट्ठसंसन्दनापुच्छा**? (महानि० १५०; चूळनि० पुण्णकमाणवपुच्छानिद्देस १२) पकतिया लक्खणं जातं होति दिट्ठं तुलितं तीरितं विभूतं विभावितं, सो अज्जेहि पण्डितेहि सद्धिं संसन्दनत्थाय पज्जं पुच्छति, अयं दिट्ठसंसन्दनापुच्छा ।

कतमा **विमतिच्छेदनापुच्छा**? (महानि० १५०; चूळनि० पुण्णकमाणवपुच्छानिद्देस १२) पकतिया संसयपक्खन्दो होति विमतिपक्खन्दो द्वेळहकजातो “एवं नु खो, ननु खो, किं नु खो, कथं नु खो”ति? सो विमतिच्छेदनत्थाय पज्जं पुच्छति, अयं विमतिच्छेदनापुच्छा ।

कतमा **अनुमतिपुच्छा**? भगवा भिक्खून् अनुमतिया पज्जं पुच्छति — “तं किं मज्जथ, भिक्खवे, रूपं निच्चं वा अनिच्चं वा”ति? “अनिच्चं, भन्ते” । “यं पनानिच्चं, दुक्खं वा तं सुखं वा”ति? “दुक्खं, भन्ते” । “यं पनानिच्चं दुक्खं विपरिणामधम्मं, कल्लं नु तं समनुपस्सितुं ‘एतं मम, एसोहमस्मि, एसो मे अत्ता’ति? “नो हेतं, भन्ते”ति (महाव० २१), अयं अनुमतिपुच्छा ।

कतमा **कथेतुकम्यतापुच्छा**? भगवा भिक्खून् कथेतुकम्यताय पज्जं पुच्छति — “चत्तारोमे, भिक्खवे, सतिपट्ठाना । कतमे चत्तारो”ति (सं० नि० ५.३९०)? अयं कथेतुकम्यतापुच्छाति । तासु अयं थेरस्स कथेतुकम्यतापुच्छाति वेदितब्बा ।

इदानीं समातिकुद्देसाय कथेतुकम्यतापुच्छाय “इमे धम्मा अभिज्जेय्याति सोतावधानं, तंपजानना पज्जा सुतमये जाण”न्ति आदयो सोळस विस्सज्जनुद्देसा । तत्थ **इमे धम्मा अभिज्जेय्याति** “देसयन्तस्सा”ति पाठसेसो । इमे धम्मा अभिजानितब्बाति सत्थुनो, अज्जतरस्स वा गरुडानियस्स सब्रह्मचारिस्स धम्मं देसयन्तस्स पुब्बे वुत्तनयेन सोतावधानं सुतं **सोतावधानं** नाम । तंपजानना पज्जा तस्स सुतस्स पजानना परिणायपरिच्छिन्दकपज्जा सुतमये जाणं नामाति अत्थो । तस्स पजानना तंपजाननाति सामिवचनसमासो । तं पजाननाति विभक्तिविपल्लासवसेन उपयोगवचनं वा । **अभिज्जेय्याति** च सभावलक्खणावबोधवसेन सोभनेनाकारेण जानितब्बा । **परिज्जेय्याति** सामज्जलक्खणावबोधवसेन किच्चसमापनवसेन च व्यापित्वा जानितब्बा । **भावेतब्बाति** वड्ढेतब्बा । **सच्छिकातब्बाति** पच्चक्खं कातब्बा । दुविधा हि सच्छिकिरिया पटिलाभसच्छिकिरिया आरम्भणसच्छिकिरिया च । पच्चनीकसमुदाचारवसेन परिहानियसङ्घातं हानं भजन्तीति **हानभागिया** । तदनुधम्मताय सतिया सण्ठानवसेन ठानसङ्घातं ठितिं भजन्तीति **ठितिभागिया** । उपरिविसेसाधिगमवसेन विसेसं भजन्तीति **विसेसभागिया** । अनिब्बिद्धपुब्बं अप्पदालितपुब्बं लोभक्खन्धं दोसक्खन्धं मोहक्खन्धं निब्बिज्जाति पदालेतीति अरियमगो निब्बेधो नाम, निब्बिदासहगतानं सज्जामनसिकारानं समुदाचारवसेन तं निब्बेधं भजन्तीति **निब्बेधभागिया** ।

सब्बे सङ्खाराति सब्बे सप्पच्चया धम्मा । ते हि सङ्खतसङ्खारा नाम । पच्चयेहि सङ्गम् करीयन्तीति सङ्खारा, ते एव पच्चयेहि सङ्गम् कतत्ता सङ्खताति विसेसेत्वा वुत्ता । कम्मनिब्बत्ता तेभूमकरूपारूपधम्मा अभिसङ्खतसङ्खाराति अट्ठकथासु (विसुद्धिं २.५८७; विभं अट्ठं २२६ सङ्खारपदनिद्देस) वुत्ता । तेपि “अनिच्चा व सङ्खारा”तिआदीसु (सं० नि० १.१८६; २.१४३; दी० नि० २.२२१, २७२) सङ्खतसङ्खारेसु सङ्गहं गच्छन्ति । “अविज्जागतो अयं, भिक्खवे, पुरिसपुग्गलो पुज्जञ्चेव सङ्खारं अभिसङ्खरोती”तिआदीसु (सं० नि० २.५१) अविज्जापच्चया सङ्खाराव आगता तेभूमिककुसलाकुसलचेतना **अभिसङ्खरणकसङ्खारा** नाम । “यावतिका अभिसङ्खारस्स गति, तावतिकं गन्त्वा अक्खाहतं मज्जे अट्ठासी”तिआदीसु आगतं कायिकं चेतसिकं वीरियं **पयोगाभिसङ्खारो** नाम । “सज्जावेदयितनिरोधं समापन्नस्स खो, आवुसो विसाख, भिक्खुनो पठमं निरुज्झति वचीसङ्खारो, ततो कायसङ्खारो, ततो चित्तसङ्खारो”तिआदीसु (मं० नि० १.४६४) आगता वितक्कविचारा । वाचं सङ्खरोन्तीति **वचीसङ्खारा** । अस्सासपस्सासा कायेन सङ्खरीयन्तीति **कायसङ्खारा** । सज्जा च वेदना च चित्तेन सङ्खरीयन्तीति **चित्तसङ्खारा** । इध पन सङ्खतसङ्खारा अधिप्पेता ।

अनिच्चाति हुत्वा अभावट्ठेन । **दुक्खा**ति पीळनट्ठेन । **सब्बे धम्मा**ति निब्बानम्पि अन्तोक्त्वा वुत्ता । **अनत्ता**ति अवसवत्तनट्ठेन । **इदं दुक्खं अरियसच्चन्ति**आदीसु “दुक्खसमुदयो दुक्खनिरोधो”ति वत्तब्बे “दुक्खसमुदयं दुक्खनिरोधं”न्ति लिङ्गविपल्लासो कतो । यस्मा पन बुद्धादयो अरिया पटिविज्झन्ति, तस्मा अरियसच्चानीति वुच्चन्ति । यथाह “चत्तारिमानि, भिक्खवे, अरियसच्चानि...पे०... इमानि खो, भिक्खवे, चत्तारि अरियसच्चानि । अरिया इमानि पटिविज्झन्ति, तस्मा अरियसच्चानीति वुच्चन्ती”ति । अरियस्स सच्चानीतिपि अरियसच्चानि । यथाह “सदेवके लोके... पे०... सदेवमनुस्साय तथागतो अरियो, तस्मा अरियसच्चानीति वुच्चन्ती”ति (सं० नि० ५.१०९८) । एतेसं अभिसम्बुद्धत्ता अरियभावसिद्धितोपि अरियसच्चानि । यथाह “इमेसं खो, भिक्खवे, चतुन्नं अरियसच्चानं यथाभूतं अभिसम्बुद्धत्ता तथागतो अरहं सम्मासम्बुद्धो अरियोति वुच्चती”ति (सं० नि० ५.१०९३) । अरियानि सच्चानीतिपि अरियसच्चानि । **अरियानीति** अवितथानि, अविसंवादकानीति अत्थो । यथाह “इमानि खो, भिक्खवे, चत्तारि अरियसच्चानि तथानि अवितथानि अनज्जथानि, तस्मा अरियसच्चानीति वुच्चन्ती”ति (सं० नि० ५.१०९७) । **सच्चानीति** को सच्चट्ठोति चे? यो पज्जाचक्खुना उपपरिक्खमानानं मायाव विपरीतो, मरीचीव विसंवादको, तिथियानं परिकप्पितअत्ताव अनुपलब्धसभावो च न होति, अथ खो बाधनपभवसन्तिनिय्यानप्पकारेन तच्छाविपरीतभूतभावेन अरियजाणस्स गोचरो होतियेव । एस अगिलक्खणं विय लोकपकति विय च तच्छाविपरीतभूतभावो सच्चट्ठोति वेदितब्बो । यथाह “इदं दुक्खन्ति, भिक्खवे, तथमेतं अवितथमेतं अनज्जथमेतं”न्ति (सं० नि० ५.१०९०) वित्थारो । अपिच —

नाबाधकं यतो दुक्खं, दुक्खा अज्जं न बाधकं ।
बाधकत्तनियामेन, ततो सच्चमिदं मतं ॥

तं विना नाज्जतो दुक्खं, न होति न च तं ततो ।
दुक्खहेतु नियामेन, इति सच्चं विसत्तिका ॥

नाज्जा निब्बानतो सन्ति, सन्तं न च न तं यतो ।
सन्तभावनियामेन, ततो सच्चमिदं मतं ॥

मग्गा अज्जं न निय्यानं, अनिय्यानो न चापि सो ।
तच्छनिय्यानभावेन, इति सो सच्चसम्मतो ॥

इति तच्छाविपल्लास-भूतभावं चतूस्वपि ।
दुक्खादीस्वविसेसेन, सच्चद्वं आहु पण्डिताति ॥

सो पनायं सच्चसद्दो अनेकेसु अत्थेसु दिस्सति । सेय्यथिदं — “सच्चं भणे न कुज्झेय्या”तिआदीसु (ध० प० २२४) वाचासच्चे । “सच्चे ठिता समणब्राह्मणा चा”तिआदीसु (जा० २.२१.४३३) विरतिसच्चे । “कस्मा नु सच्चानि वदन्ति नाना, पवादियासे कुसलावदाना”तिआदीसु (सु० नि० ८९१) दिट्ठिसच्चे । “एकज्झि सच्चं न दुतीयमत्थि, यस्मिं पजा नो विवदे पजान”न्तिआदीसु (सु० नि० ८९०; महानि० ११९) परमत्थसच्चे निब्बाने चेव मग्गे च । “चतुन्नं सच्चानं कति कुसला कति अकुसला”तिआदीसु (विभ० २१६) अरियसच्चे । स्वायमिधापि अरियसच्चे पवत्ततीति ।

निद्वेसवारसङ्गहितस्स विस्सज्जनुद्वेसस्स

अत्थवण्णना निट्ठिता ।

अभिज्जेय्यनिद्वेसवण्णना

२. इदानीं विस्सज्जनुद्वेससङ्गहिते धम्मे पभेदतो दस्सेतुं कथं इमे धम्मा अभिज्जेय्यातिआदि निद्वेसवारो आरब्धो । तत्थ अभिज्जेय्यनिद्वेसादीसु पञ्चसु आदितो एककादिवसेन दस दस विस्सज्जनानि दसुत्तरपरियायेन संसन्देत्वा उद्दिट्ठानि । तेसु अभिज्जेय्यनिद्वेसे ताव सब्बे सत्ताति कामभवादीसु सज्जाभवादीसु एकवोकारभवादीसु च सब्बभवेसु सब्बे सत्ता । आहारट्ठितिकाति आहारतो ठिति एतेसन्ति आहारट्ठितिका । ठितीति चेत्थ सकक्खणे अत्थिता अधिप्पेता । इति सब्बसत्तानं ठितिहेतु आहारो ना एको धम्मो अधिकेन जाणेन जानितब्बो । पच्चये हि अभिज्जाते पच्चयुप्पन्नापि अभिज्जाता होन्ति उभिन्नम्पि अज्जमज्जापेक्खत्ता । एतेन जातपरिज्जा वुत्ता होति । ननु च एवं सन्ते यं वुत्तं “असज्जसत्ता देवा अहेतुका अनाहारा अफस्सका”तिआदि (विभ० १०१७), तं विरुज्झतीति । तज्ज न विरुज्झति । तेसज्झि ज्ञानं आहारोति । एवं सन्तेपि “चत्तारोमे, भिक्खवे, आहारा भूतानं वा सत्तानं ठितिया, सम्भवेसीनं वा अनुग्गहाय । कतमे चत्तारो? कबळीकारो आहारो ओळारिको वा सुखुमो वा, फस्सो दुतियो, मनोसज्जेतना ततिया, विज्जाणं चतुत्थ”न्ति (सं० नि० २.११) इदं विरुज्झतीति । इदम्पि न विरुज्झति । एतस्मिज्झि सुत्ते निप्परियायेन आहारलक्खणाव धम्मा आहारोति वुत्ता । इध पन परियायेन पच्चयो आहारोति वुत्तो । सब्बसङ्गतधम्मानज्झि पच्चयो लब्धं वट्ठति, सो च यं यं फलं जनेति, तं तं आहरति नाम । तस्मा आहारोति वुच्चति । तेनेवाह —

“अविज्जम्पाहं, भिक्खवे, साहारं वदामि, नो अनाहारं । को च, भिक्खवे, अविज्जाय आहारो? ‘पञ्च नीवरणा’तिस्स वचनीयं । पञ्च नीवरणेपाहं, भिक्खवे, साहारे वदामि, नो अनाहारे । को च, भिक्खवे, पञ्चन्नं नीवरणानं आहारो । ‘अयोनिस्सो मनसिकारो’तिस्स वचनीयं”न्तिआदि (अ० नि० १०.६१) । अयं इध अधिप्पेतो ।

एतस्मिज्झि पच्चयाहारे गहिते परियायाहारोपि निप्परियायाहारोपि सब्बो गहितोव होति ।

तत्थ असज्जभवे पच्चयाहारो लब्धति । अनुप्पन्ने हि बुद्धे तित्थायतने पब्बजित्वा वायोकसिणे परिकम्मं कत्वा चतुत्थज्झानं निब्बत्तेत्वा ततो वुट्ठाय “धी चित्तं, धी चित्तं, चित्तस्स नाम अभावोयेव साधु । चित्तज्झि निस्साय वधबन्धनादिपच्चयं दुक्खं उप्पज्जति, चित्ते असति नत्थेत”न्ति खन्तिं रुचिं उप्पादेत्वा अपरिहीनज्झाना कालंकत्वा असज्जभवे निब्बत्तन्ति । यो यस्स इरियापथो मनुस्सलोके पणिहितो अहोसि, सो तेन इरियापथेन निब्बत्तित्वा पञ्च

कप्पसतानि तिट्ठति । एतकं अद्धानं निपन्नो विय निसिन्नो विय ठितो विय होति । एवरूपानञ्च सत्तानं पच्चयाहारो लब्धति । ते हि यं ज्ञानं भावेत्वा निब्बत्ता, तदे नेसं पच्चयो होति । यथा जियावेगेन खित्तसरो याव जियावेगो अत्थि, ताव गच्छति, एवं याव ज्ञानपच्चयो अत्थि, ताव तिट्ठन्ति । तस्मिं निट्ठिते खीणवेगो सरो विय पतन्ति ।

ये पन ते नेरयिका “नेवुट्ठानफलूपजीविनो न पुञ्जफलूपजीविनो”ति वुत्ता, तेसं को आहारोति? तेसं कम्ममेव आहारोति । किं पञ्च आहारा अत्थीति? “पञ्च, न पञ्चा”ति इदं न वत्तब्बं । ननु “पच्चयो आहारो”ति वुत्तो, तस्मा येन कम्मेन ते निरये निब्बत्ता, तदेव तेसं ठितिपच्चयत्ता आहारो । यं सन्धाय इदं वुत्तं “न ताव कालं करोति, याव न तं पापकम्मं ब्यन्ती होती”ति (अ० नि० ३.३६; म० नि० ३.२५०) । तस्मा **आहारट्ठितिका**ति पच्चयट्ठितिकाति अत्थो । कबळीकारं आहारं आरब्धाति चेत्य विवादो न कातब्बो । मुखे उप्पन्नखेळोपि हि तेसं आहारकिच्चं साधेति । खेळो हि निरये दुक्खवेदनीयो हुत्वा पच्चयो होति, सग्गे सुखवेदनीयो । इति कामभवे निप्परियायेन चत्तारो आहारा, रूपारूपभवेसु ठपेत्वा असज्जभवं सेसानं तयो, असज्जानञ्चेव अवसेसानञ्च पच्चयाहारोति इमिना आहारेन सब्बे सत्ता आहारट्ठितिका ।

सब्बे सत्ताति च पुग्गलाधिट्ठाना धम्मदेसना, सब्बे सङ्खाराति अधिष्पायो । भगवतोपि हि धम्मपुग्गलानं वसेन चतुब्बिधा देसना — धम्माधिट्ठाना धम्मदेसना, धम्माधिट्ठाना पुग्गलदेसना, पुग्गलाधिट्ठाना पुग्गलदेसना, पुग्गलाधिट्ठाना धम्मदेसनाति । “नाहं, भिक्खवे, अज्जं एकधम्ममि समनुपस्सामि, यं एवं भावितं कम्मनियं होति, यथयिदं चित्तं । चित्तं, भिक्खवे, भावितं कम्मनियं होती”ति (अ० नि० १.२२) एवरूपी **धम्माधिट्ठाना धम्मदेसना** । “अट्ठानमेतं, भिक्खवे, अनवकासो यं दिट्ठिसम्पन्नो पुग्गलो कज्जि सङ्खारं निच्चतो उपगच्छेय्य, नेतं ठानं विज्जती”ति (अ० नि० १.२६८) एवरूपी **धम्माधिट्ठाना पुग्गलदेसना** । “एकपुग्गलो, भिक्खवे, लोके उप्पज्जमानो उप्पज्जति बहुजनहिताय बहुजनसुखाय लोकानुकम्पाय अत्थाय हिताय सुखाय देवमनुस्सान”न्ति (अ० नि० १.१७०, ३०९), एवरूपी **पुग्गलाधिट्ठाना पुग्गलदेसना** । “एकपुग्गलस्स भिक्खवे, पातुभावा महतो चक्खुस्स पातुभावो होती”ति (अ० नि० १.१७५-१८६) एवरूपी **पुग्गलाधिट्ठाना धम्मदेसना** । तासु इध पुग्गलाधिट्ठाना धम्मदेसना । उपरि याव दसका धम्मानंयेव गहितत्ता सत्तग्गहणेन धम्मग्गहणं कतन्ति वेदितब्बं, विसेसेन वा सत्तसन्तानपरियापन्नधम्मानंयेव अधिकेन जाणेन सभावतो उपपरिक्खितब्बत्ता सत्तग्गहणं कतन्ति वेदितब्बं, सङ्खारे उपादाय सत्तोति पज्जत्तिमत्तसम्भवतो वा फलोपचारेन सङ्खारा “सत्ता”ति वुत्ताति वेदितब्बं । न हि कोचि सत्तो पच्चयट्ठितिको अत्थि अज्जत्र सङ्खारेहि, वोहारवसेन पन एवं वुच्चति । एवमेतेन जातपरिज्जा वुत्ता होति ।

द्वे धातुयोति सङ्खत्ता च धातु असङ्खत्ता च धातु । तत्थ अनेकेहि पच्चयेहि सङ्गम्म कता पञ्चक्खन्धा सङ्खत्ता धातु, केहिचि पच्चयेहि अकतं निब्बानं असङ्खत्ता धातु ।

तिस्सो धातुयोति कामधातु रूपधातु अरूपधातु (विभ० १८१-१८२) । तत्थ कतमा कामधातु? हेट्ठतो अवीचिनिरयं परियन्तं करित्वा उपरितो परनिम्मितवसवत्ती देवे अन्तोकरित्वा यं एतस्मिं अन्तरे एत्थावचरा एत्थ परियापन्ना खन्धा धातू आयतना रूपा वेदना सज्जा सङ्खारा विज्जाणं । अयं वुच्चति कामधातु (विभ० १८२; ध० स० १२८७) । तत्थ कतमा रूपधातु? हेट्ठतो ब्रह्मलोकं परियन्तं करित्वा उपरितो अकनिट्ठे देवे अन्तोकरित्वा यं एतस्मिं अन्तरे एत्थावचरा एत्थ परियापन्ना समापन्नस्स वा उपपन्नस्स वा दिट्ठधम्मसुखविहारिस्स वा चित्तचेतसिका धम्मा । अयं वुच्चति रूपधातु । तत्थ कतमा अरूपधातु? हेट्ठतो आकासानज्जायतनूपगे देवे परियन्तं करित्वा उपरितो नेवसज्जानासज्जायतनूपगे देवे अन्तोकरित्वा यं एतस्मिं अन्तरे एत्थावचरा एत्थ परियापन्ना समापन्नस्स वा उपपन्नस्स वा दिट्ठधम्मसुखविहारिस्स वा

चित्तचेतसिका धम्मा । अयं वुच्चति अरूपधातु । अट्ठकथायं पन “कामधातूति कामभवो पञ्चक्खन्धा लब्धन्ति, रूपधातूति रूपभवो पञ्चक्खन्धा लब्धन्ति । अरूपधातूति अरूपभवो चत्तारो खन्धा लब्धन्ती”ति वुत्तं । अयं दसुत्तरपरियायेन योजना ।

सङ्गीतिपरियायेन पन “तिस्सो कुसलधातुयो — नेक्खम्मधातु अब्यापादधातु अविहिंसाधातु । अपरापि तिस्सो धातुयो — रूपधातु अरूपधातु निरोधधातु । अपरापि तिस्सो धातुयो — हीना धातु मज्झिमा धातु पणीता धातू”ति (दी० नि० १.३.३०५) वुत्ता धातुयोपि एत्थ युज्जन्ति (विभ० १८१-१८२) । नेक्खम्मपटिसंयुत्तो तक्को वितक्को...पे०... सम्मासङ्कप्पो । अयं वुच्चति नेक्खम्मधातु । सब्बेपि कुसला धम्मा नेक्खम्मधातु । अब्यापादपटिसंयुत्तो तक्को वितक्को...पे०... सम्मासङ्कप्पो अब्यापादधातु । या सत्तेसु मेत्ति मेत्तायना मेत्तायितत्तं मेत्ताचेतोविमुत्ति । अयं वुच्चति अब्यापादधातु । अविहिंसापटिसंयुत्तो तक्को वितक्को...पे०... सम्मासङ्कप्पो अविहिंसाधातु । या सत्तेसु करुणा करुणायना करुणायितत्तं करुणाचेतोविमुत्ति । अयं वुच्चति अविहिंसाधातु (विभ० १८२) । रूपारूपधातुयो वुत्तायेव । निरोधधातु निब्बानं । हीना धातु द्वादसाकुसलचित्तुप्पादा, मज्झिमा धातु अवसेसा तेभूमकधम्मा । पणीता धातु नव लोकुत्तरधम्मा । सब्बापि च निज्जीवद्देन धातु ।

चत्तारि अरियसच्चानीति दुक्खं अरियसच्चं, दुक्खसमुदयं अरियसच्चं, दुक्खनिरोधं अरियसच्चं, दुक्खनिरोधगामिनी पटिपदा अरियसच्चं । इमेसं वण्णना सच्चविस्सज्जनेसुयेव भविस्सति ।

पञ्च विमुत्तायतनानीति अत्तनो हितत्थाय परेहि पवत्तितधम्मदेसनासवनं, परेसं हितत्थाय अत्तनो यथासुतधम्मदेसना, यथासुतस्स धम्मस्स सज्झायकरणं, यथासुतस्स धम्मस्स चेतसा अनुवितक्कनं, कसिणासुभादीसु अनुकूलं आरम्भणन्ति, इमानि पञ्च विमुच्चनकारणानि । यथाह —

“इध, भिक्खवे, भिक्खुनो सत्था धम्मं देसेति अज्जतरो वा गरुडानियो सब्रह्मचारी, यथा यथा खो, भिक्खवे, भिक्खुनो सत्था धम्मं देसेति अज्जतरो वा गरुडानियो सब्रह्मचारी, तथा तथा सो तस्मिं धम्मे अत्थपटिसंवेदी च होति धम्मपटिसंवेदी च, तस्स अत्थपटिसंवेदिनो धम्मपटिसंवेदिनो पामोज्जं जायति, पमुदितस्स पीति जायति, पीतिमनस्स कायो पस्सम्भति, पस्सद्भकायो सुखं वेदेति, सुखिनो चित्तं समाधियति, इदं पठमं विमुत्तायतनं ।

“पुन चपरं, भिक्खवे, भिक्खुनो न हेव खो सत्था धम्मं देसेति अज्जतरो वा गरुडानियो सब्रह्मचारी, अपि च खो यथासुतं यथापरियत्तं धम्मं वित्थारेन परेसं देसेति । यथा यथा खो, भिक्खवे, भिक्खुनो...पे०... सुखिनो चित्तं समाधियति । इदं दुतियं विमुत्तायतनं ।

“पुन चपरं, भिक्खवे, भिक्खुनो नहेव खो सत्था धम्मं देसेति अज्जतरो वा गरुडानियो सब्रह्मचारी, नापि यथासुतं यथापरियत्तं धम्मं वित्थारेन परेसं देसेति, अपि च खो यथासुतं यथापरियत्तं धम्मं वित्थारेन सज्झायं करोति । यथा यथा खो, भिक्खवे, भिक्खुनो...पे०... सुखिनो चित्तं समाधियति । इदं ततियं विमुत्तायतनं ।

“पुन चपरं, भिक्खवे, भिक्खुनो नहेव खो सत्था धम्मं देसेति अज्जतरो वा गरुडानियो सब्रह्मचारी, नापि यथासुतं यथापरियत्तं धम्मं वित्थारेन परेसं देसेति, नापि यथासुतं यथापरियत्तं धम्मं वित्थारेन सज्झायं करोति, अपि च खो यथासुतं यथापरियत्तं धम्मं चेतसा अनुवितक्केति अनुविचारेति मनसानुपेक्खति । यथा यथा खो, भिक्खवे,

भिक्षुनो...पे... सुखिनो चित्तं समाधियति । इदं चतुर्थं विमुत्तायतनं ।

“पुन चपरं, भिक्षवे, भिक्षुनो नहेव खो सत्था धम्मं देसेति अज्जतरो वा गरुडानियो सब्रह्मचारी, नापि यथासुतं यथापरियत्तं धम्मं वित्थारेन परेसं देसेति, नापि यथासुतं यथापरियत्तं धम्मं वित्थारेन सज्झायं करोति, नापि यथासुतं यथापरियत्तं धम्मं चेतसा अनुवितक्केति अनुविचारेति मनसानुपेक्खति, अपि च ख्वस्स अज्जतरं समाधिनिमित्तं सुगगहितं होति सुमनसिकतं सूपधारितं सुप्पटिविद्धं पज्जाय, यथा यथा खो, भिक्षवे, भिक्षुनो अज्जतरं समाधिनिमित्तं सुगगहितं होति सुमनसिकतं सूपधारितं सुप्पटिविद्धं पज्जाय तथा तथा सो तस्मिं धम्मे अत्थपटिसंवेदी च होति धम्मपटिसंवेदी च । तस्स अत्थपटिसंवेदिनो धम्मपटिसंवेदिनो पामोज्जं जायति, पमुदितस्स पीति जायति, पीतिमनस्स कायो पस्सम्भति, पस्सद्भकायो सुखं वेदेति, सुखिनो चित्तं समाधियति । इदं पच्चमं विमुत्तायतनं’न्ति (अ० नि० ५.२६; दी० नि० ३.३२२) ।

छ अनुत्तरियानीति एत्थ नत्थि एतेसं उत्तरन्ति अनुत्तरानि, अनुत्तरानि एव अनुत्तरियानि, जेड्ढकानीति अत्थो ।
वुत्तज्हेतं भगवता —

“छयिमानि (अ० नि० ६.८, ३०), भिक्षवे, अनुत्तरियानि । कतमानि छ? दस्सनानुत्तरियं, सवनानुत्तरियं, लाभानुत्तरियं, सिक्खानुत्तरियं, पारिचरियानुत्तरियं, अनुस्सतानुत्तरियन्ति ।

“कतमज्ज, भिक्षवे, दस्सनानुत्तरियं? इध, भिक्षवे, एकच्चो हत्थिरतनम्पि दस्सनाय गच्छति, अस्सरतनम्पि दस्सनाय गच्छति, मणिरतनम्पि दस्सनाय गच्छति, उच्चावचं वा पन दस्सनाय गच्छति, समणं वा ब्राह्मणं वा मिच्छादिट्ठिकं मिच्छापटिपन्नं दस्सनाय गच्छति । अत्थेतं, भिक्षवे, दस्सनं, नेतं नत्थीति वदामि । तज्ज खो एतं, भिक्षवे, दस्सनं हीनं गम्मं पोथुज्जनिकं अनरियं अनत्थसंहितं न निब्बिदाय न विरागाय न निरोधाय न उपसमाय न अभिज्जाय न सम्बोधाय न निब्बानाय संवत्ति । यो च खो, भिक्षवे, तथागतं वा तथागतसावकं वा दस्सनाय गच्छति निविट्ठसद्दो निविट्ठपेमो एकन्तगतो अभिप्पसन्नो । एतदानुत्तरियं, भिक्षवे, दस्सनानं सत्तानं विसुद्धिया सोकपरिदेवानं समतिक्कमाय दुक्खदोमनस्सानं अत्थङ्गमाय जायस्स अधिगमाय निब्बानस्स सच्छिकिरियाय, यदिदं तथागतं वा तथागतसावकं वा दस्सनाय गच्छति निविट्ठसद्दो निविट्ठपेमो एकन्तगतो अभिप्पसन्नो । इदं वुच्चति, भिक्षवे, दस्सनानुत्तरियं । इति दस्सनानुत्तरियं ।

“सवनानुत्तरियज्ज कथं होति? इध, भिक्षवे, एकच्चो भेरिसद्दम्पि सवनाय गच्छति, वीणासद्दम्पि सवनाय गच्छति, गीतसद्दम्पि सवनाय गच्छति, उच्चावचं वा पन सवनाय गच्छति, समणस्स वा ब्राह्मणस्स वा मिच्छादिट्ठिकस्स मिच्छापटिपन्नस्स धम्मस्सवनाय गच्छति । अत्थेतं, भिक्षवे, सवनं, नेतं नत्थीति वदामि । तज्ज खो एतं, भिक्षवे, सवनं हीनं...पे... न निब्बानाय संवत्ति । यो च खो, भिक्षवे, तथागतस्स वा तथागतसावकस्स वा धम्मस्सवनाय गच्छति निविट्ठसद्दो निविट्ठपेमो एकन्तगतो अभिप्पसन्नो । एतदानुत्तरियं, भिक्षवे, सवनानं सत्तानं विसुद्धिया...पे... निब्बानस्स सच्छिकिरियाय, यदिदं तथागतस्स वा तथागतसावकस्स वा धम्मस्सवनाय गच्छति निविट्ठसद्दो निविट्ठपेमो एकन्तगतो अभिप्पसन्नो । इदं वुच्चति, भिक्षवे, सवनानुत्तरियं । इति दस्सनानुत्तरियं, सवनानुत्तरियं ।

“लाभानुत्तरियज्ज कथं होति? इध, भिक्षवे, एकच्चो पुत्तलाभम्पि लभति, दारलाभम्पि लभति,

धनलाभमि लभति, उच्चावचं वा पन लाभमि लभति । समणे वा ब्राह्मणे वा मिच्छादिद्विके मिच्छापटिपन्ने सद्धं पटिलभति । अत्थेसो, भिक्खवे, लाभो, नेसो नत्थीति वदामि । सो च खो एसो, भिक्खवे, लाभो हीनो...पे०... न निब्बानाय संवत्ति । यो च खो, भिक्खवे, तथागते वा तथागतसावके वा सद्धं पटिलभति निविट्टसद्धो निविट्टपेमो एकन्तगतो अभिप्पसन्नो । एतदानुत्तरियं, भिक्खवे, लाभानं सत्तानं विसुद्धिया...पे०... निब्बानस्स सच्छिकिरियाय, यदिदं तथागते वा तथागतसावके वा सद्धं पटिलभति निविट्टसद्धो निविट्टपेमो एकन्तगतो अभिप्पसन्नो । इदं वुच्चति, भिक्खवे, लाभानुत्तरियं । इति दस्सनानुत्तरियं, सवनानुत्तरियं, लाभानुत्तरियं ।

“सिक्खानुत्तरियञ्च कथं होति? इध, भिक्खवे, एकच्चो हत्थिस्मिम्पि सिक्खति, अस्सस्मिम्पि सिक्खति, रथस्मिम्पि सिक्खति, धनुस्मिम्पि सिक्खति, थरुस्मिम्पि सिक्खति, उच्चावचं वा पन सिक्खति, समणस्स वा ब्राह्मणस्स वा मिच्छादिद्विकस्स मिच्छापटिपन्नस्स सिक्खति । अत्थेसा, भिक्खवे, सिक्खा, नेसा नत्थीति वदामि । सा च खो एसा, भिक्खवे, सिक्खा हीना...पे०... न निब्बानाय संवत्ति । यो च खो, भिक्खवे, तथागतप्पवेदिते धम्मविनये अधिसीलमि सिक्खति, अधिचित्तमि सिक्खति, अधिपज्जमि सिक्खति निविट्टसद्धो निविट्टपेमो एकन्तगतो अभिप्पसन्नो । एतदानुत्तरियं, भिक्खवे, सिक्खानं सत्तानं विसुद्धिया...पे०... निब्बानस्स सच्छिकिरियाय, यदिदं तथागतप्पवेदिते धम्मविनये अधिसीलमि सिक्खति, अधिचित्तमि सिक्खति, अधिपज्जमि सिक्खति निविट्टसद्धो निविट्टपेमो एकन्तगतो अभिप्पसन्नो । इदं वुच्चति, भिक्खवे, सिक्खानुत्तरियं । इति दस्सनानुत्तरियं, सवनानुत्तरियं, लाभानुत्तरियं, सिक्खानुत्तरियं ।

“पारिचरियानुत्तरियञ्च कथं होति? इध, भिक्खवे, एकच्चो खत्तियमि परिचरति, ब्राह्मणमि परिचरति, गहपतिमि परिचरति, उच्चावचं वा पन परिचरति, समणं वा ब्राह्मणं वा मिच्छादिद्विकं मिच्छापटिपन्नं परिचरति । अत्थेसा, भिक्खवे, पारिचरिया, नेसा नत्थीति वदामि । सा च खो एसा, भिक्खवे, पारिचरिया हीना...पे०... न निब्बानाय संवत्ति । यो च खो, भिक्खवे, तथागतं वा तथागतसावकं वा परिचरति निविट्टसद्धो निविट्टपेमो एकन्तगतो अभिप्पसन्नो । एतदानुत्तरियं, भिक्खवे, पारिचरियानं सत्तानं विसुद्धिया...पे०... निब्बानस्स सच्छिकिरियाय, यदिदं तथागतं वा तथागतसावकं वा परिचरति निविट्टसद्धो निविट्टपेमो एकन्तगतो अभिप्पसन्नो । इदं वुच्चति, भिक्खवे, पारिचरियानुत्तरियं । इति दस्सनानुत्तरियं, सवनानुत्तरियं, लाभानुत्तरियं, सिक्खानुत्तरियं, पारिचरियानुत्तरियं ।

“अनुस्सतानुत्तरियञ्च कथं होति? इध, भिक्खवे, एकच्चो पुत्तलाभमि अनुस्सरति, दारलाभमि अनुस्सरति, धनलाभमि अनुस्सरति, उच्चावचं वा पन अनुस्सरति, समणं वा ब्राह्मणं वा मिच्छादिद्विकं मिच्छापटिपन्नं अनुस्सरति । अत्थेसा, भिक्खवे, अनुस्सति, नेसा नत्थीति वदामि । सा च खो एसा, भिक्खवे, अनुस्सति हीना...पे०... न निब्बानाय संवत्ति । यो च खो, भिक्खवे, तथागतं वा तथागतसावकं वा अनुस्सरति निविट्टसद्धो निविट्टपेमो एकन्तगतो अभिप्पसन्नो । एतदानुत्तरियं, भिक्खवे, अनुस्सतीनं सत्तानं विसुद्धिया...पे०... निब्बानस्स सच्छिकिरियाय, यदिदं तथागतं वा तथागतसावकं वा अनुस्सरति निविट्टसद्धो निविट्टपेमो एकन्तगतो अभिप्पसन्नो । इदं वुच्चति, भिक्खवे, अनुस्सतानुत्तरियं । इमानि खो, भिक्खवे, छ अनुत्तरियानी”ति (अ० नि० ६.३०) ।

सत्त निद्वसवत्थूनीति एत्थ नत्थि एतस्स दसाति निद्वसो । निद्वसस्स निद्वसभावस्स वत्थूनि कारणानि निद्वसवत्थूनि ।

खीणासवो हि दसवस्सकाले परिनिब्बुतो पुन पटिसन्धिया अभावा पुन दसवस्सो न होतीति निद्वसोति वुच्चति । न केवलञ्च दसवस्सोव न होति, नववस्सोपि...पे०... एकमुहुत्तिकोपि न होतियेव । न केवलञ्च दसवस्सकाले परिनिब्बुतो, सत्तवस्सिककाले परिनिब्बुतोपि निस्सत्तो निद्वसो निमुहुत्तो होतियेव । तित्थियसमये उप्पन्नवोहारं पन सासने खीणासवस्स आरोपेत्वा तत्थ तादिसस्स अभावं, इध च सब्भावं दस्सेन्तो भगवा तादिससभावस्स कारणानि “सत्त निद्वसवत्थूनी”ति आह । यथाह —

“सत्तिमानि, भिक्खवे, निद्वसवत्थूनि । कतमानि सत्त? इध, भिक्खवे, भिक्खु सिक्खासमादाने तिब्बच्छन्दो होति, आयतिञ्च सिक्खासमादाने अविगतपेमो । धम्मनिसन्तिया तिब्बच्छन्दो होति, आयतिञ्च धम्मनिसन्तिया अविगतपेमो । इच्छाविनये तिब्बच्छन्दो होति, आयतिञ्च इच्छाविनये अविगतपेमो । पटिसल्लाने तिब्बच्छन्दो होति, आयतिञ्च पटिसल्लाने अविगतपेमो । वीरियारम्भे तिब्बच्छन्दो होति, आयतिञ्च वीरियारम्भे अविगतपेमो । सतिनेपक्के तिब्बच्छन्दो होति, आयतिञ्च सतिनेपक्के अविगतपेमो । दिट्ठिपटिवेधे तिब्बच्छन्दो होति, आयतिञ्च दिट्ठिपटिवेधे अविगतपेमो । इमानि खो, भिक्खवे, सत्त निद्वसवत्थूनी”ति (अ० नि० ७.२०) ।

थेरोपि तथेव देसनं उद्धरित्वा “सत्त निद्वसवत्थूनी”ति आह ।

अट्ठ अभिभायतनानीति एत्थ अभिभुय्यमानानि आयतनानि एतेसं झानानन्ति अभिभायतनानि, झानानि । **आयतनानीति** अधिद्वानट्ठेन आयतनसङ्घातानि कसिणारम्मणानि । जाणुत्तरिको हि पुग्गलो विसदजाणो “किं एत्थ आरम्मणे समापज्जितब्बं । न मय्हं चित्तेकगताकरणे भारो अत्थी”ति, तानि आरम्मणानि अभिभवित्वा समापज्जति, सह निमित्तुप्पादेनेवेत्थ अप्पनं निब्बत्तेतीति अत्थो । एवं उप्पादितानि झानानि “अभिभायतनानी”ति वुच्चन्ति ।

“कतमानि (अ० नि० ८.६५) अट्ठ? अज्झत्तं रूपसज्जी एको बहिद्वा रूपानि पस्सति परित्तानि सुवण्णदुब्बण्णानि, ‘तानि अभिभुय्य जानामि पस्सामी’ति एवंसज्जी होति । इदं पठमं अभिभायतनं ।

“अज्झत्तं रूपसज्जी एको बहिद्वा रूपानि पस्सति अप्पमाणानि सुवण्णदुब्बण्णानि, ‘तानि अभिभुय्य जानामि पस्सामी’ति एवंसज्जी होति । इदं दुतियं अभिभायतनं ।

“अज्झत्तं अरूपसज्जी एको बहिद्वा रूपानि पस्सति परित्तानि सुवण्णदुब्बण्णानि, ‘तानि अभिभुय्य जानामि पस्सामी’ति एवंसज्जी होति । इदं ततियं अभिभायतनं ।

“अज्झत्तं अरूपसज्जी एको बहिद्वा रूपानि पस्सति अप्पमाणानि सुवण्णदुब्बण्णानि, ‘तानि अभिभुय्य जानामि पस्सामी’ति एवंसज्जी होति । इदं चतुत्थं अभिभायतनं ।

“अज्झत्तं अरूपसज्जी एको बहिद्वा रूपानि पस्सति नीलानि नीलवण्णानि नीलनिदस्सनानि नीलनिभासानि । सेय्यथापि नाम उमापुप्फं नीलं नीलवण्णं नीलनिदस्सनं नीलनिभासं, सेय्यथापि वा पन तं वत्थं बाराणसेय्यकं उभतोभागविमट्ठं नीलं नीलवण्णं नीलनिदस्सनं नीलनिभासं, एवमेव अज्झत्तं अरूपसज्जी एको बहिद्वा रूपानि पस्सति नीलानि नीलवण्णानि नीलनिदस्सनानि नीलनिभासानि, ‘तानि अभिभुय्य जानामि पस्सामी’ति एवंसज्जी होति । इदं पञ्चमं अभिभायतनं ।

“अज्झत्तं अरूपसज्जी एको बहिद्वा रूपानि पस्सति पीतानि पीतवण्णानि पीतनिदस्सनानि पीतनिभासानि । सेय्यथापि नाम कणिकारपुप्फं पीतं पीतवण्णं पीतनिदस्सनं पीतनिभासं, सेय्यथापि वा पन तं वत्थं बाराणसेय्यकं उभतोभागविमट्ठं पीतं पीतवण्णं पीतनिदस्सनं पीतनिभासं, एवमेव अज्झत्तं अरूपसज्जी एको बहिद्वा रूपानि पस्सति पीतानि पीतवण्णानि पीतनिदस्सनानि पीतनिभासानि, ‘तानि अभिभुय्य जानामि पस्सामी’ति एवंसज्जी होति । इदं छट्ठं अभिभायतनं ।

“अज्झत्तं अरूपसज्जी एको बहिद्वा रूपानि पस्सति लोहितकानि लोहितकवण्णानि लोहितकनिदस्सनानि लोहितकनिभासानि । सेय्यथापि नाम बन्धुजीवकपुप्फं लोहितकं लोहितकवण्णं लोहितकनिदस्सनं लोहितकनिभासं, सेय्यथापि वा पन तं वत्थं बाराणसेय्यकं उभतोभागविमट्ठं लोहितकं लोहितकवण्णं लोहितकनिदस्सनं लोहितकनिभासं, एवमेव अज्झत्तं अरूपसज्जी एको बहिद्वा रूपानि पस्सति लोहितकानि लोहितकवण्णानि लोहितकनिदस्सनानि लोहितकनिभासानि, ‘तानि अभिभुय्य जानामि पस्सामी’ति एवंसज्जी होति । इदं सत्तमं अभिभायतनं ।

“अज्झत्तं अरूपसज्जी एको बहिद्वा रूपानि पस्सति ओदातानि ओदातवण्णानि ओदातनिदस्सनानि ओदातनिभासानि । सेय्यथापि नाम ओसधितारका ओदाता ओदातवण्णा ओदातनिदस्सना ओदातनिभासा, सेय्यथापि वा पन तं वत्थं बाराणसेय्यकं उभतोभागविमट्ठं ओदातं ओदातवण्णं ओदातनिदस्सनं ओदातनिभासं, एवमेव अज्झत्तं अरूपसज्जी एको बहिद्वा रूपानि पस्सति ओदातानि ओदातवण्णानि ओदातनिदस्सनानि ओदातनिभासानि, ‘तानि अभिभुय्य जानामि पस्सामी’ति एवंसज्जी होति । इदं अट्ठमं अभिभायतनं । इमानि अट्ठ अभिभायतनानि (अ० नि० ८.६५; दी० नि० ३.३५८) ।

नव अनुपुब्बविहाराति पुब्बं पुब्बं अनु अनुपुब्बं, अनुपुब्बं विहरितब्बतो समापज्जितब्बतो विहारा अनुपुब्बविहारा, अनुपटिपाटिया समापज्जितब्बविहाराति अत्थो ।

“कतमे नव? इध, भिक्खवे, भिक्खु विविच्चेव कामेहि विविच्च अकुसलेहि धम्मेहि सवितक्कं सविचारं विवेकजं पीतिसुखं पठमं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरति । वितक्कविचारानं वूपसमा अज्झत्तं सम्पसादनं चेतसो एकोदिभावं अवितक्कं अविचारं समाधिजं पीतिसुखं दुतियं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरति । पीतिया च विरागा उपेक्खको च विहरति सतो सम्पज्जानो, सुखञ्च कायेन पटिसंवेदेति, यं तं अरिया आचिक्खन्ति ‘उपेक्खको सतिमा सुखविहारी’ति, ततियं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरति । सुखस्स च पहाना दुक्खस्स च पहाना पुब्बेव सोमनस्सदोमनस्सानं अत्थङ्गमा अदुक्खमसुखं उपेक्खासतिपारिसुद्धिं चतुत्थं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरति । सब्बसो रूपसज्जानं समतिक्कमा पटिघसज्जानं अत्थङ्गमा नानत्तसज्जानं अमनसिकारा ‘अनन्तो आकासो’ति आकासानञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहरति । सब्बसो आकासानञ्चायतनं समतिक्कम्म ‘अनन्तं विज्जाण’न्ति विज्जाणञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहरति । सब्बसो विज्जाणञ्चायतनं समतिक्कम्म ‘नत्थि किञ्ची’ति आकिञ्चञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहरति । सब्बसो आकिञ्चञ्चायतनं समतिक्कम्म नेवसज्जानासञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहरति । सब्बसो नेवसज्जानासञ्चायतनं समतिक्कम्म सज्जावेदयितनिरोधं उपसम्पज्ज विहरती’ति (अ० नि० ९.३३; दी० नि० ३.३४३, ३५९) वुत्ता नव अनुपुब्बविहाराव ।

दस निज्जरवत्थूनीति मिच्छादिट्ठादीनि निज्जरयन्ति नासयन्तीति निज्जरानि । **वत्थूनीति** कारणानि । निज्जरानि च

तानि वत्थूनि चाति निज्जरवत्थूनि । सम्मादिट्ठादीनं एतं अधिवचनं ।

“कतमानि (अ० नि० १०.१०६; दी० नि० ३.३६०) दस? सम्मादिट्ठिकस्स, भिक्खवे, मिच्छादिट्ठि निज्जिण्णा होति । ये च मिच्छादिट्ठिपच्चया अनेके पापका अकुसला धम्मा सम्भवन्ति, ते चस्स निज्जिण्णा होन्ति, सम्मादिट्ठिपच्चया च अनेके कुसला धम्मा भावनापारिपूरिं गच्छन्ति ।

“सम्मासङ्कप्पस्स, भिक्खवे, मिच्छासङ्कप्पो निज्जिण्णो होति । ये च मिच्छासङ्कप्पपच्चया अनेके पापका अकुसला धम्मा सम्भवन्ति, ते चस्स निज्जिण्णा होन्ति, सम्मासङ्कप्पपच्चया च अनेके कुसला धम्मा भावनापारिपूरिं गच्छन्ति ।

“सम्मावाचस्स, भिक्खवे, मिच्छावाचा निज्जिण्णा होति । ये च मिच्छावाचापच्चया अनेके पापका अकुसला धम्मा सम्भवन्ति, ते चस्स निज्जिण्णा होन्ति, सम्मावाचापच्चया च अनेके कुसला धम्मा भावनापारिपूरिं गच्छन्ति ।

“सम्माकम्मन्तस्स, भिक्खवे, मिच्छाकम्मन्तो निज्जिण्णो होति । ये च मिच्छाकम्मन्तपच्चया अनेके पापका अकुसला धम्मा सम्भवन्ति, ते चस्स निज्जिण्णा होन्ति, सम्माकम्मन्तपच्चया च अनेके कुसला धम्मा भावनापारिपूरिं गच्छन्ति ।

“सम्माआजीवस्स, भिक्खवे, मिच्छाआजीवो निज्जिण्णो होति । ये च मिच्छाआजीवपच्चया अनेके पापका अकुसला धम्मा सम्भवन्ति, ते चस्स निज्जिण्णा होन्ति, सम्माआजीवपच्चया च अनेके कुसला धम्मा भावनापारिपूरिं गच्छन्ति ।

“सम्मावायामस्स, भिक्खवे, मिच्छावायामो निज्जिण्णो होति । ये च मिच्छावायामपच्चया अनेके पापका अकुसला धम्मा सम्भवन्ति, ते चस्स निज्जिण्णा होन्ति, सम्मावायामपच्चया च अनेके कुसला धम्मा भावनापारिपूरिं गच्छन्ति ।

“सम्मासतिस्स, भिक्खवे, मिच्छासति निज्जिण्णा होति । ये च मिच्छासतिपच्चया अनेके पापका अकुसला धम्मा सम्भवन्ति, ते चस्स निज्जिण्णा होन्ति, सम्मासतिपच्चया च अनेके कुसला धम्मा भावनापारिपूरिं गच्छन्ति ।

“सम्मासमाधिस्स, भिक्खवे, मिच्छासमाधि निज्जिण्णो होति । ये च मिच्छासमाधिपच्चया अनेके पापका अकुसला धम्मा सम्भवन्ति, ते चस्स निज्जिण्णा होन्ति, सम्मासमाधिपच्चया च अनेके कुसला धम्मा भावनापारिपूरिं गच्छन्ति ।

“सम्माजाणिस्स, भिक्खवे, मिच्छाजाणं निज्जिण्णं होति । ये च मिच्छाजाणपच्चया अनेके पापका अकुसला धम्मा सम्भवन्ति, ते चस्स निज्जिण्णा होन्ति, सम्माजाणपच्चया च अनेके कुसला धम्मा भावनापारिपूरिं गच्छन्ति ।

“सम्माविमुत्तिस्स, भिक्खवे, मिच्छाविमुत्ति निज्जिण्णा होति । ये च मिच्छाविमुत्तिपच्चया अनेके पापका

अकुसला धम्मा सम्भवन्ति, ते चस्स निज्जिण्णा होन्ति, सम्माविमुत्तिपच्चया च अनेके कुसला धम्मा भावनापारिपूरिं गच्छन्ती'ति (अ० नि० १०.१०६; दी० नि० ३.३६०) वुत्तानि दस निज्जरवत्थूनि ।

३. सब्बं, भिक्खवे, अभिज्जेय्यन्ति आदि भगवता वुत्तं इध आहरित्वा दस्सितन्ति वेदितब्बं । **किञ्च**-इति **च**-कारो पदपूरणमत्ते निपातो । **चक्खा**दीनि तिस्रस्स विस्सज्जनानि छसु द्वारेसु एकेकस्मिं पञ्च पञ्च कत्वा द्वारारम्मणपवत्तिक्कमेन निद्विद्वानि । तत्थ दुविधं चक्खु — मंसचक्खु पज्जाचक्खु च । तेसु बुद्धचक्खु समन्तचक्खु जाणचक्खु दिब्बचक्खु धम्मचक्खूति पञ्चविधं पज्जाचक्खु । “अद्दसं खो अहं, भिक्खवे, बुद्धचक्खुना लोकं वोलोकेन्तो”ति (म० नि० १.२८३; २.३३९; महाव० ९) इदं **बुद्धचक्खु** नाम । “समन्तचक्खु वुच्चति सब्बज्जुतज्जाण”न्ति (चूळनि० धोतकमाणवपुच्छानिद्देस ३२; मोघराजमाणवपुच्छानिद्देस ८५) इदं **समन्तचक्खु** नाम । “चक्खुं उदपादि जाणं उदपादी”ति (सं० नि० ५.१०८१; महाव० १५) इदं **जाणचक्खु** नाम । “अद्दसं खो अहं, भिक्खवे, दिब्बेन चक्खुना विसुद्धेना”ति (म० नि० १.२८५) इदं **दिब्बचक्खु** नाम । “विरजं वीतमलं धम्मचक्खुं उदपादी”ति (म० नि० २.३९५) इदं हेट्ठिममगगतयसङ्घातं जाणं **धम्मचक्खु** नाम ।

मंसचक्खुपि ससम्भारचक्खु, पसादचक्खूति दुविधं होति । व्यायं अक्खिकूपके पतिट्ठितो हेट्ठा अक्खिकूपकट्टिकेन उपरि भमुकट्टिकेन उभतो अक्खिकूटेहि बहिद्धा अक्खिपखुमेहि परिच्छिन्नो अक्खिकूपकमज्झा निक्खन्तेन न्हारुसुत्तकेन मत्थलुङ्गे आबद्धो सेतकण्हातिकण्हमण्डलविचित्तो मंसपिण्डो, इदं **ससम्भारचक्खु** नाम । यो पन एत्थ सितो एत्थ पटिबद्धो चतुन्नं महाभूतानं उपादाय पसादो, इदं **पसादचक्खु** नाम । इदमिधाधिप्पेतं । तदेतं तस्स ससम्भारचक्खुनो सेतमण्डलपरिक्खित्तस्स कण्हमण्डलस्स मज्झे अभिमुखे ठितानं सरीरसण्ठानुप्पत्तिदेसे दिट्ठिमण्डले सत्तसु पिचुपटलेसु आसित्ततेलं पिचुपटलानि विय सत्त अक्खिपटलानि ब्यापेत्वा पमाणतो मुग्गविदलमत्तं चक्खुविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारभावं साधयमानं तिड्ढति । तं चक्खतीति **चक्खु**, रूपं अस्सादेति विभावेति चाति अत्थो । रूपयन्तीति **रूपा**, वण्णविकारं आपज्जमाना हृदयङ्गतभावं पकासेन्तीति अत्थो । चक्खुतो पवत्तं विज्जाणं, चक्खुस्स वा विज्जाणं **चक्खुविज्जाणं** । फुसतीति फस्सो । उपसग्गेन पदं मण्डेत्वा सम्फस्सोति वुत्तं । चक्खुतो पवत्तो सम्फस्सो **चक्खुसम्फस्सो** । **चक्खुसम्फस्सपच्चया**ति चक्खुविज्जाणसम्पयुत्तफस्सपच्चया । **वेदयितन्ति** विन्दनं, वेदनाति अत्थो । तदेव सुखयतीति **सुखं**, यस्सुप्पज्जति, तं सुखितं करोतीति अत्थो । सुट्ठु वा खादति, खनति च कायचित्ताबाधन्ति सुखं । दुक्खयतीति **दुक्खं**, यस्सुप्पज्जति, तं दुक्खितं करोतीति अत्थो । न दुक्खं न सुखन्ति **अदुक्खमसुखं** । **म**-कारो पदसन्धिवसेन वुत्तो । सो पन चक्खुसम्फस्सो अत्तना सम्पयुत्ताय वेदनाय सहजात अज्जमज्जनिस्सय विपाकआहारसम्पयुत्तअत्थिविगतवसेन अट्ठधा पच्चयो होति, सम्पटिच्छनसम्पयुत्ताय अनन्तरसमनन्तरअनन्तरूपनिस्सयनत्थिविगतवसेनपच्चधा, सन्तीरणादिसम्पयुत्तानं उपनिस्सयवसेनेव पच्चयो होति ।

सुणातीति **सोतं** । तं ससम्भारसोतबिलस्स अन्तो तनुतम्बलोमाचिते अङ्गुलिवेधकसण्ठाने पदेसे सोतविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारभावं साधयमानं तिड्ढति । सप्पन्तीति **सद्दा**, उदाहरीयन्तीति अत्थो । घायतीति **घानं** । तं ससम्भारघानबिलस्स अन्तो अजपदसण्ठाने पदेसे घानविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारभावं साधयमानं तिड्ढति । गन्धयन्तीति **गन्धा**, अत्तनो वत्थुं सूचेन्तीति अत्थो । जीवितमव्हायतीति **जिक्का**, सायनट्टेन वा जिक्का । सा ससम्भारजिक्काय अतिअग्गमूलपस्सानि वज्जेत्वा उपरिमत्तलमज्झे भिन्नउप्पलदलगसण्ठाने पदेसे जिक्काविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारभावं साधयमाना तिड्ढति । रसन्ति ते सत्ताति **रसा**, अस्सादेन्तीति अत्थो । कुच्छितानं सासवधम्मानं आयोति **कायो** । **आयो**ति उप्पत्तिदेसो । सो यावता इमस्मिं काये उपादिण्णप्पवत्ति नाम अत्थि, तत्थ येभ्य्येन कायपसादो

कायविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारभावं साधयमानो तिष्ठति । फुसीयन्तीति **फोडुब्बा** । मुनातीति **मनो**, विजानातीति अत्थो । अत्तनो लक्खणं धारेन्तीति **धम्मा** । **मनो**ति सहावज्जनं भवङ्गं । **धम्मा**ति द्वादसपभेदा धम्मारम्मणा धम्मा । **मनोविज्जाणन्ति** जवनमनोविज्जाणं । **मनोसम्फस्सो**ति तंसम्पयुत्तो फस्सो । सो सम्पयुत्ताय वेदनाय विपाकपच्चयवज्जेहि सेसेहि सत्तहि पच्चयो होति, अनन्तराय तेहेव, सेसानं उपनिस्सयवसेनेव पच्चयो होति ।

रूपादीनि पञ्च विस्सज्जनानि खन्धवसेन निदिट्ठानि । सीतादीहि रूप्पति पीळीयतीति **रूपं** । वेदयतीति **वेदना** । सज्जानातीति **सज्जा** । सङ्खरोन्तीति **सङ्खारा** । **विजानातीति विज्जाणं** । **चक्खा**दीनि धम्मविचारपरियन्तानि दस छक्कवसेन, सट्ठि विस्सज्जनानि पियरूपसातरूपवसेन निदिट्ठानि । चक्खुसम्फस्सजादिका वेदना तंतंसम्पयुत्ताव । रूपेसु सज्जा **रूपसज्जा** । सज्चेतयतीति **सज्चेतना**, अभिसन्दहतीति अत्थो । तसतीति **तण्हा**, पिपासतीति अत्थो । वितक्केतीति **वितक्को**, वितक्कनं वा वितक्को, ऊहनन्ति वुत्तं होति । आरम्मणे तेन चित्तं विचरतीति **विचारो**, विचरणं वा विचारो, अनुसज्जरणन्ति वुत्तं होति ।

४. **पथवी**धातादीनि छ विस्सज्जनानि संखित्तेन नामरूपववत्थानवसेन निदिट्ठानि । पत्थटत्ता **पथवी** । अप्पेति, आपीयति, अप्पायतीति वा **आपो** । तेजयतीति **तेजो** । वायतीति **वायो** । न कस्सति न निकस्सति, कसितुं छिन्दितुं भिन्दितुं वा न सक्काति **आकासो** । निस्सत्तट्ठेन **धातु** ।

पथवीकसिणादीनि दस विस्सज्जनानि कसिणभावनावसेन निदिट्ठानि । **कसिण**न्ति सकलफरणवसेन कसिणमण्डलम्पि तस्मिं उपट्ठितनिमित्तम्पि तदारम्मणं ज्ञानम्पि वुच्चति । इध पन ज्ञानं अधिप्पेतं । आदिमि चत्तारि महाभूतकसिणारम्मणानि ज्ञानानि, ततो परानि चत्तारि वण्णकसिणारम्मणानि । **आकासकसिण**न्ति परिच्छेदाकासो, तदारम्मणञ्च ज्ञानं, कसिणुग्घाटिमाकासो, तदारम्मणञ्च आकासानज्जायतनं । **विज्जाणकसिण**न्ति आकासानज्जायतनविज्जाणं, तदारम्मणञ्च विज्जाणज्जायतनं ।

केसादीनि द्वत्तिस विस्सज्जनानि द्वत्तिसाकारकम्मट्टानवसेन निदिट्ठानि । तेसु पन केसादीसु पटिकूलतो उपट्ठितेसु कायगतासतिवसेन असुभकम्मट्टानं होति, वण्णतो उपट्ठितेसु कसिणकम्मट्टानं होति, धातुतो उपट्ठितेसु चतुधातुववत्थानकम्मट्टानं होति, केसातिआदीनि च पटिकूलतो वण्णतो वा उपट्ठितानं तदारम्मणानि ज्ञानानि, धातुतो उपट्ठितस्स ते च कोट्टासा तदारम्मणा च धातुभावना वेदितब्बा ।

केसा उभोसु पस्सेसु कण्णचूळिकाहि पुरतो नलाटन्तेन, पच्छतो च गलवाटकेन परिच्छिन्ना सीसकटाहवेठनचम्मे वीहग्गमत्तं पविसित्वा ठिता अनेकसतसहस्ससङ्का ।

लोमा ठपेत्वा केसादीनं पटिडितोकासं हत्थतलपादतलानि च येभ्य्येन सरीरचम्मे नवनवुतिया लोमकूपसहस्सेसु लिक्खामत्तं पविसित्वा ठिता ।

नखा अङ्गुलीनं अगपिट्टेसु ठिता वीसति ।

दन्ता द्वीसु हणुकट्टिकेसु ठिता येभ्य्येन द्वत्तिस ।

तचो सकलसरीरं परियोन्धित्वा पाकटकिलोमकस्स उपरि छविया हेट्ठा ठितं चम्मं ।

मंसं साधिकानि तीणि अट्टिसतानि अनुलिम्पित्वा ठितानि नवमंसपेसिसतानि ।

न्हारू सकलसरीरे अट्टीनि आबन्धित्वा ठितानि नव न्हारूसतानि ।

अट्टी सकलसरीरे हेट्टा अट्टीनं उपरि ठितानि साधिकानि तीणि अट्टिसतानि ।

अट्टिमिज्जा तेसं तेसं अट्टीनं अब्भन्तरे ठिता मिज्जा ।

वक्कं गलवाटका निक्खन्तेन एकमूलेन थोकं गन्त्वा द्विधा भिन्नेन थूलन्हारुना विनिबद्धा हुत्वा हृदयमंसं परिक्रिपित्वा ठिता द्वे मंसपिण्डिका ।

हृदयं सरीरब्भन्तरे द्विन्नं थनानं मज्झे ठितं अन्तो चित्तसन्निस्सयं अट्टपसतमत्तलोहितपुण्णं पुन्नागट्टिपतिट्टानमत्तावाटकं हृदयमंसं ।

यकनं द्विन्नं थनानं अब्भन्तरे दक्खिणपस्सं निस्साय ठितं यमकमंसपटलं ।

किलोमकं हृदयवक्कानि पटिच्छादेत्वा ठितं पटिच्छन्नकिलोमकसङ्घातञ्च सकलसरीरे चम्मस्स हेट्टतो मंसं परियोनन्धित्वा ठितं अप्पटिच्छन्नकिलोमकसङ्घातञ्चाति दुविधं परियोनहनमंसं ।

पिहकं हृदयस्स वामपस्से उदरपटलस्स मत्थकपस्सं निस्साय ठितं उदरजिह्वामंसं ।

पप्फासं सरीरब्भन्तरे द्विन्नं थनानं अन्तरे हृदययकनानं उपरि छादेत्वा ओलम्बन्तं ठितं द्वित्तिसमंसखण्डप्पभेदं पप्फासमंसं ।

अन्तं उपरि गलवाटके हेट्टा करीसमग्गे विनिबन्धत्ता गलवाटककरीसमग्गपरियन्ते सरीरब्भन्तरे ठिता पुरिसस्स द्वित्तिसहत्था इत्थिया अट्टवीसतिहत्था एकवीसतिया ठानेसु ओभग्गा अन्तवट्ठि ।

अन्तगुणं अन्तभोगे एकतो अगलन्ते आबन्धित्वा एकवीसतिया अन्तभोगानं अन्तरा ठितं बन्धनं ।

उदरियं दन्तमुसलसञ्चुण्णितं जिह्वाहत्थपरिवत्तितं खेळलालापलिबुद्धं तंखणविगतवण्णगन्धरसादिसम्पदं तन्तवायखलिसुवानवमथुसदिसं निपतित्वा पित्तसेम्हवातपलिवेठितं हुत्वा उदरगिसन्तापवेगकुथितं किमिकुलाकुलं उपरुपरि फेणबुब्बुळकानि मुञ्चन्तं परमकसम्बुकदुग्गन्धजेगुच्छभावं आपज्जित्वा आमासयसङ्घाते उपरिनाभिअन्तपटले ठितं नानप्पकारकं असितपीतखायितसायितं ।

करीसं पक्कासयसङ्घाते हेट्टा नाभिपिट्टिकण्टकमूलानं अन्तरे उब्बेधेन अट्टङ्गुलमत्ते अन्तावसाने ठितं वच्चं ।

पित्तं हृदयमंसपप्फासानं अन्तरे यकनमंसं निस्साय ठितं महाकोसातकीकोसकसदिसे पित्तकोसके ठितं बद्धपित्तसङ्घातञ्च, केसलोमनखदन्तानं मंसविनिमुत्तट्टानञ्चेव थद्धसुक्खचम्मञ्च ठपेत्वा अवसेसं सरीरं व्यापेत्वा ठितं अबद्धपित्तसङ्घातञ्चाति दुविधं पित्तं ।

सेम्हं उदरपटले ठितं एकपत्थपूरप्पमाणं सेम्हं ।

पुब्बो खाणुकण्टकपहरणगिजालादीहि अभिहते वा सरीरप्पदेसे अब्भन्तरधातुक्खोभवसेन वा उप्पन्नेसु गण्डपीळकादीसु परिपक्वलोहितपरिणामो । **लोहितं** यकनस्स हेट्ठाभागं पूरेत्वा हृदयवक्कपप्फासानं उपरि थोकं थोकं पग्घरन्तं वक्कहृदययकनपप्फासे तेमयमानं ठितं एकपत्थपूरमत्तं सन्निचितलोहितसङ्घातञ्च, केसलोमनखदन्तानं मंसविनिमुत्तट्टानञ्चेव थद्धसुक्खचम्मञ्च ठपेत्वा धमनिजालानुसारेण सब्बं उपादिण्णसरीरं फरित्वा ठितं संसरणलोहितसङ्घातञ्चाति दुविधं लोहितं ।

सेदो अगिसन्तापसूरियसन्तापउतुविकारादीहि सन्तत्ते सरीरे सब्बकेसलोमकूपविवरेहि पग्घरणकआपोधातु ।

मेदो थूलस्स सकलसरीरे चम्ममंसन्तरे किसस्स जङ्घमंसादीनि निस्साय ठितो थिनसिनेहो ।

अस्सु सोमनस्सदोमनस्सविसभागाहारउतूहि समुट्टुहित्वा अक्खिक्कूपके पूरेत्वा तिट्ठन्ती वा पग्घरन्ती वा आपोधातु ।

वसा अगिसन्तापसूरियसन्तापउतुविसभागेहि उस्माजातेसु येभुय्येन हत्थतलहत्थपिट्ठिपादतलपादपिट्ठिनासापुटनलाटअंसकूटेसु ठितो विलीनसिनेहो ।

खेळो तथारूपं आहारं पस्सन्तस्स वा सरन्तस्स वा मुखे वा ठपेन्तस्स हृदयं वा आकिलायन्तस्स किस्मिञ्चिदेव वा जिगुच्छं उप्पादेन्तस्स भिय्यो उप्पज्जित्वा उभोहि कपोलपस्सेहि ओरुह्म जिह्वाय तिट्ठमाना फेणमिस्सा आपोधातु ।

सिङ्घाणिका विसभागाहारउतुवसेन सज्जातधातुक्खोभस्स वा रोदन्तस्स वा अन्तोसीसे मत्थलुङ्गतो गलित्वा तालुमत्थकविवरेण ओतरित्वा नासापुटे पूरेत्वा तिट्ठन्तं वा पग्घरन्तं वा पूति असुचि पिच्छिलं ।

लसिका अट्टिसन्धीनं अब्भञ्जनकिच्चं साधयमानं असीतिसतसन्धीनं अब्भन्तरे ठितं पिच्छिलकुणपं ।

मुत्तं आहारउतुवसेन वत्थिपुटब्भन्तरे ठिता आपोधातु ।

मत्थलुङ्गं सीसकटाहब्भन्तरे चत्तारो सिब्बिनिमग्गे निस्साय ठितो चतुपिण्डसमोधानो मिञ्जरासि ।

चक्खायतनादीनि द्वादस विस्सज्जनानि द्वादसायतनवसेन निद्विद्वानि । आयतनतो, आयानं तननतो, आयतस्स च नयनतो आयतनं । चक्खुरूपादीसु हि तंतं द्वारारम्मणा चित्तचेतसिका धम्मा सेन सेन अनुभवनादिना किच्चेन आयतन्ति उट्ठहन्ति घटन्ति, वायमन्तीति वुत्तं होति । ते च पन आयभूते धम्मे एतानि तनोन्ति, वित्थारेन्तीति वुत्तं होति । इदञ्च अनमतग्गे संसारे पवत्तं अतीव आयतं संसारदुक्खं याव न निवत्तति, ताव नयन्ति, पवत्तयन्तीति वुत्तं होति ।

अपिच निवासट्टानट्टेन आकरट्टेन समोसरणट्टानट्टेन सज्जातिदेसट्टेन कारणट्टेन च आयतनं । तथा हि लोके “इस्सरायतनं वासुदेवायतनं”न्ति आदीसु निवासट्टानं “आयतनं”न्ति वुच्चति । “सुवण्णायतनं रजतायतनं”न्ति आदीसु आकरो । सासने पन “मनोरमे आयतने, सेवन्ति नं विहङ्गमा”न्ति आदीसु (अ० नि० ५.३८) समोसरणट्टानं । “दक्खिणापथो गुणं आयतनं”न्ति आदीसु सज्जातिदेसो । “तत्र तत्रेव सक्खिभब्बतं पापुणाति सति सति आयतने”न्ति आदीसु (अ० नि०

३.१०२; ५.२३) कारणं । चक्खुआदीसु चापि ते ते चित्तचेतसिका धम्मा निवसन्ति तदायत्तवृत्तितायाति चक्खादयो नेसं निवासट्ठानं, चक्खादीसु च ते आकिण्णा तन्निस्सयत्ता तदारम्मणत्ता चाति चक्खादयो च नेसं आकरो, तत्थ तत्थ वत्थुद्वारारम्मणवसेन समोसरणतो चक्खादयो च नेसं समोसरणट्ठानं, तंनिस्सयारम्मणभावेन तत्थेव उप्पत्तितो चक्खादयो च नेसं सज्जातिदेसो, चक्खादीनं अभावे अभावतो चक्खादयो च नेसं कारणन्ति यथावुत्तेनत्थेन चक्खु च तं आयतनज्जाति **चक्खायतनं** । एवं सेसानिपि ।

चक्खुधातादीनि अट्टारस विस्सज्जनानि अट्टारसधातुवसेन निद्विट्ठानि । चक्खादीसु एकेको धम्मो यथासम्भवं विदहति, धीयते, विधानं विधीयते, एताय, एत्थ वा धीयतीति **धातु** । लोकिया हि धातुयो कारणभावेन ववत्थिता हुत्वा सुवण्णरजतादिधातुयो विय सुवण्णरजतादिं, अनेकप्पकारं संसारदुक्खं विदहन्ति । भारहारेहि च भारो विय सत्तेहि धीयन्ते, धारीयन्तीति अत्थो । दुक्खविधानमत्तमेव चेता अवसवत्तनतो । एताहि च करणभूताहि संसारदुक्खं सत्तेहि अनुविधीयति । तथाविहितज्जेतं एतास्वेव धीयति, ठपीयतीति अत्थो । अपिच यथा तित्थियानं अत्ता नाम सभावतो नत्थि, न एवमेता । एता पन अत्तनो सभावं धारेन्तीति धातुयो । यथा च लोके विचित्ता हरितालमनोसिलादयो सेलावयवा धातुयोति वुच्चन्ति, एवमेतापि धातुयो वियाति धातुयो । विचित्ता हेता जाणनेय्यावयवाति । यथा वा सरीरसङ्घातस्स समुदायस्स अवयवभूतेसु रससोणितादीसु अज्जमज्जविसभागलक्खणपरिच्छिन्नेसु धातुसमज्जा, एवमेवेतेसुपि पज्जक्खन्धसङ्घातस्स अत्तभावस्स अवयवेसु धातुसमज्जा वेदितब्बा । अज्जमज्जविसभागलक्खणपरिच्छिन्ना हेते चक्खादयोति । अपिच **धातूति** निज्जीवमत्तस्सेतं अधिवचनं । तथा हि भगवा “छधातुरो अयं भिक्खु पुरिसो”तिआदीसु (म० नि० ३.३४३-३४४) जीवसज्जासमूहननत्थं धातुदेसनं अकासीति । यथावुत्तेनत्थेन चक्खु च तं धातु चाति **चक्खुधातु** । एवं सेसापि । **मनोधातूति** च तिस्रो मनोधातुयो । **धम्मधातूति** वेदनासज्जासङ्घारक्खन्धा सोळस सुखुमरूपानि निब्बानज्ज । **मनोविज्जाणधातूति** छसत्तति मनोविज्जाणधातुयो ।

चक्खुन्द्रियादीनि बावीसति विस्सज्जनानि बावीसतिन्द्रियवसेन निद्विट्ठानि । चक्खुमेव दस्सनलक्खणे इन्दुं कारेतीति **चक्खुन्द्रियं** । सोतमेव सवनलक्खणे इन्दुं कारेतीति **सोतिन्द्रियं** । घानमेव घायनलक्खणे इन्दुं कारेतीति **घानिन्द्रियं** । जिह्वा एव सायनलक्खणे इन्दुं कारेतीति **जिह्विन्द्रियं** । कायो एव फुसनलक्खणे इन्दुं कारेतीति **कायिन्द्रियं** । मनते इति मनो, विजानातीति अत्थो । अट्ठकथाचरिया पनाहु — नालिया मिनमानो विय महातुलाय धारयमानो विय च आरम्मणं मनति जानातीति मनो, तदेव मननलक्खणे इन्दुं कारेतीति **मनिन्द्रियं** ।

जीवन्ति तेन तंसहजाता धम्माति जीवितं, तदेव अनुपालनलक्खणे इन्दुं कारेतीति **जीवितिन्द्रियं** । तं रूपजीवितिन्द्रियं अरूपजीवितिन्द्रियन्ति दुविधं । सब्बकम्मजरूपसहजं सहजरूपानुपालनं रूपजीवितिन्द्रियं, सब्बचित्तसहजं सहजअरूपानुपालनं अरूपजीवितिन्द्रियं ।

थीयति सङ्घातं गच्छति एतिस्सा गब्भोति इत्थी, इत्थिलिङ्गादीसु इन्दुं कारेतीति इन्द्रियं, नियमतो इत्थिया एव इन्द्रियं **इत्थिन्द्रियं** ।

पुं-वुच्चति निरयो, पुं सङ्घाते निरये रिसीयति हिंसीयतीति पुरिसो, पुरिसलिङ्गादीसु इन्दुं कारेतीति इन्द्रियं, नियमतो पुरिसस्सेव इन्द्रियं **पुरिसिन्द्रियं** । द्वीसुपेतेसु एकेकं सभावकस्स एकेकस्स कम्मजरूपसहजं होति ।

कुसलविपाककायविज्जाणसम्पयुत्तं सुखं, कायिकसातलक्खणे इन्दुं कारेतीति इन्द्रियं, सुखमेव इन्द्रियं **सुखिन्द्रियं** ।

अकुसलविपाककायविज्जाणसम्पयुतं दुक्खं, कायिकअसातलक्खणे इन्दुं कारेतीति इन्द्रियं, दुक्खमेव इन्द्रियं **दुक्खिन्द्रियं** ।

पीतिसोमनस्सयोगतो सोभनं मनो अस्साति सुमनो, सुमनस्स भावो सोमनस्सं, चेतसिकसातलक्खणे इन्दुं कारेतीति इन्द्रियं, सोमनस्समेव इन्द्रियं **सोमनस्सिन्द्रियं** ।

दोमनस्सयोगतो दुदु मनो अस्साति, हीनवेदनत्ता वा कुच्छित्तं मनो अस्साति दुम्मनो, दुम्मनस्स भावो दोमनस्सं, चेतसिकअसातलक्खणे इन्दुं कारेतीति इन्द्रियं, दोमनस्समेव इन्द्रियं **दोमनस्सिन्द्रियं** । सुखदुक्खाकारपवत्तिं उपेक्खति मज्झत्ताकारसण्ठितत्ता तेनाकारेण पवत्ततीति उपेक्खा, मज्झत्तलक्खणे इन्दुं कारेतीति इन्द्रियं, उपेक्खा एव इन्द्रियं **उपेक्खिन्द्रियं** ।

सद्वहन्ति एताय, सयं वा सद्वहति, सद्वहनमत्तमेव वा एसाति सद्वा, अस्सद्वियस्स अभिभवनतो अधिपतिअत्थेन इन्द्रियं, अधिमोक्खलक्खणे वा इन्दुं कारेतीति इन्द्रियं, सद्वायेव इन्द्रियं **सद्विन्द्रियं** ।

वीरभावो वीरियं, वीरानं वा कम्मं, विधिना वा नयेन ईरियितब्बं पवत्तयितब्बन्ति वीरियं, कोसज्जस्स अभिभवनतो अधिपतिअत्थेन इन्द्रियं, पग्गहणलक्खणे वा इन्दुं कारेतीति इन्द्रियं, वीरियमेव इन्द्रियं **वीरियिन्द्रियं** ।

सरन्ति ताय, सयं वा सरति, सरणमत्तमेव वा एसाति सति, मुदुसच्चस्स अभिभवनतो अधिपतिअत्थेन इन्द्रियं, उपट्ठानलक्खणे वा इन्दुं कारेतीति इन्द्रियं, सति एव इन्द्रियं **सतिन्द्रियं** ।

आरम्मणे चित्तं सम्मा आधियति ठपेतीति समाधि, विक्खेपस्स अभिभवनतो अधिपतिअत्थेन इन्द्रियं, अविक्खेपलक्खणे वा इन्दुं कारेतीति इन्द्रियं, समाधि एव इन्द्रियं **समाधिन्द्रियं** ।

“इदं दुक्खं”न्तिआदिना नयेन अरियसच्चानि पजानातीति पज्जा । अट्ठकथायं पन “अनिच्चं दुक्खमनत्ताति पज्जापनवसेन पज्जा”ति वुत्तं । अविज्जाय अभिभवनतो अधिपतिअत्थेन इन्द्रियं, दस्सनलक्खणे वा इन्दुं कारेतीति इन्द्रियं, पज्जा एव इन्द्रियं **पज्जिन्द्रियं** ।

अनमतगगे संसारवट्टे अनज्जातं अमतं पदं चतुसच्चधम्ममेव वा जानिस्सामीति पटिपन्नस्स उप्पज्जनतो इन्द्रियद्वयसम्भवतो च **अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियं** । सोतापत्तिमग्गजाणस्सेतं नामं ।

पठममग्गेन जातं मरियादं अनतिक्कमित्वा तेसंयेव तेन मग्गेन जातानं चतुसच्चधम्मानमेव जाननतो इन्द्रियद्वयसम्भवतो च आजाननकं इन्द्रियं **अज्जिन्द्रियं** । सोतापत्तिफलादीसु छसु ठानेसु जाणस्सेतं नामं ।

अज्जाताविनो चतुसच्चेसु निट्ठितजाणकिच्चस्स खीणासवस्स उप्पज्जनतो इन्द्रियद्वयसम्भवतो च **अज्जाताविन्द्रियं**, अज्जातावीनं वा चतूसु सच्चेसु निट्ठितकिच्चानं चत्तारि सच्चानि पटिविज्झित्वा ठितानं धम्मानं अब्भन्तरे इन्दुद्वयसाधनेन अज्जाताविन्द्रियं । अरहत्तफलजाणस्सेतं नामं । सब्बानिपेतानि यथायोगं इन्दलिङ्गद्वेन इन्ददेसितद्वेन इन्ददिद्वेन इन्दसिद्वेन इन्दजुद्वेन च इन्द्रियानि । भगवा हि सम्मासम्बुद्धो परमिस्सरियभावतो इन्दो, कुसलाकुसलज्ज कम्मं कम्मसेसु कस्सचि इस्सरियाभावतो । तेनेवेत्थ कम्मजनितानि इन्द्रियानि कुसलाकुसलकम्मं उल्लिङ्गेन्ति, तेन च सिट्ठानीति इन्दलिङ्गद्वेन

इन्दसिद्धेन च इन्द्रियानि । सब्बानेव पनेतानि भगवता मुनिन्देन यथाभूततो पकासितानि अभिसम्बुद्धानि चाति इन्देसितेन इन्दसिद्धेन च इन्द्रियानि । तेनेव च भगवता मुनिन्देन कानिचि गोचरासेवनाय, कानिचि भावनासेवनाय सेवितानीति इन्दजुद्धेनपि इन्द्रियानि । अपि च आधिपच्चसङ्घातेन इस्सरियद्धेनपि एतानि इन्द्रियानि । चक्खुविज्जाणादिपवत्तियहि चक्खादीनं सिद्धमाधिपच्चं तस्मिं तिवखे तिवखत्ता मन्दे च मन्दत्ताति ।

कामधातुआदीनि द्वादस विस्सज्जनानि भवप्पभेदवसेन निद्धिद्वानि । कामरागसङ्घातेन कामेन युत्ता धातु **कामधातु**, कामसङ्घाता वा धातु कामधातु ।

कामं पहाय रूपेन युत्ता धातु **रूपधातु**, रूपसङ्घाता वा धातु रूपधातु ।

कामञ्च रूपञ्च पहाय अरूपेन युत्ता धातु **अरूपधातु**, अरूपसङ्घाता वा धातु अरूपधातु ।

ता एव धातुयो पुन भवपरियायेन वुत्ता । भवतीति हि भवोति वुच्चति । सज्जाय युत्तो भवो **सज्जाभवो**, सज्जासहगतो वा भवो सज्जाभवो, सज्जा वा एत्थ भवे अत्थीति सज्जाभवो । सो कामभवो च असज्जाभवमुत्तो रूपभवो च नेवसज्जानासज्जाभवमुत्तो अरूपभवो च होति ।

न सज्जाभवो **असज्जाभवो**, सो रूपभवेकदेसो ।

ओळारिकत्ताभावतो नेवसज्जा, सुखुमत्तेन सम्भवतो नासज्जाति नेवसज्जानासज्जा, ताय युत्तो भवो **नेवसज्जानासज्जाभवो** । अथ वा ओळारिकाय सज्जाय अभावा, सुखुमाय च भावा नेवसज्जानासज्जा अस्मिं भवेति नेवसज्जानासज्जाभवो, सो अरूपभवेकदेसो ।

एकेन रूपक्खन्धेन वोकिण्णो भवो एकेन वोकारो अस्स भवस्साति **एकवोकारभवो**, सो असज्जभवोव ।

चतूहि अरूपक्खन्धेहि वोकिण्णो भवो चतूहि वोकारो अस्स भवस्साति **चतुवोकारभवो**, सो अरूपभवो एव ।

पञ्चहि खन्धेहि वोकिण्णो भवो पञ्चहि वोकारो अस्स भवस्साति **पञ्चवोकारभवो**, सो कामभवो च रूपभवेकदेसो च होति ।

६. पठमज्झानादीनि द्वादस विस्सज्जनानि ज्ञानसमापत्तिवसेन निद्धिद्वानि । **ज्ञानन्ति** इध ब्रह्मविहारमत्तं अधिप्पेतं । वितक्कविचारपीतिसुखचित्तेकग्गतासम्पयुत्तं **पठमं ज्ञानं** । पीतिसुखचित्तेकग्गतासम्पयुत्तं **दुतियं ज्ञानं** । सुखचित्तेकग्गतासम्पयुत्तं **ततियं ज्ञानं** । उपेक्खाचित्तेकग्गतासम्पयुत्तं **चतुत्थं ज्ञानं** ।

मेदति मेज्जतीति मेत्ता, सिनिह्दतीति अत्थो । मित्ते वा भवा, मित्तस्स वा एसा पवत्तीति मेत्ता, पच्चनीकधम्मोहि मुत्तत्ता आरम्मणे चाधिमुत्तत्ता विमुत्ति, चेतसो विमुत्ति चेतोविमुत्ति, मेत्ता एव चेतोविमुत्ति **मेत्ताचेतोविमुत्ति** ।

करुणा वुत्तत्था एव ।

मोदन्ति ताय तंसमङ्गिनो, सयं वा मोदति, मोदनमत्तमेव वा तन्ति **मुदिता** । “अवेरा होन्तू”तिआदिव्यापारप्पहानेन

मज्झतभावूपगमनेन च उपेक्खतीति **उपेक्खा** । मेत्तादयो तयो ब्रह्मविहारो पठमादीहि तीहि ज्ञानेहि युत्ता । उपेक्खाब्रह्मविहारो चतुत्थज्ज्ञानेन युत्तो ।

फरणवसेन नत्थि एतस्स अन्तोति अनन्तो । आकासो अनन्तो आकासानन्तो, कसिणुग्घाटिमाकासो । आकासानन्तोयेव आकासानञ्चं, तं आकासानञ्चं अधिद्वानद्वेन आयतनमस्स ससम्पयुत्तधम्मस्स ज्ञानस्स “देवानं देवायतनमिवा”ति आकासानञ्चायतनं । आकासानञ्चायतनमेव समापत्ति **आकासानञ्चायतनसमापत्ति** । फरणवसेन च नत्थि एतस्स अन्तोति अनन्तं, तं आकासारम्मणं विज्जाणं । अनन्तमेव आनञ्चं, विज्जाणं आनञ्चं “विज्जाणानञ्च”न्ति अवत्वा “विज्जाणञ्च”न्ति वुत्तं । अयञ्हेत्थ रुळ्हसद्वो । तं विज्जाणञ्चं अधिद्वानद्वेन आयतनमस्स ससम्पयुत्तधम्मस्स ज्ञानस्स “देवानं देवायतनमिवा”ति **विज्जाणञ्चायतनं** । नत्थि एतस्स किञ्चनन्ति अकिञ्चनं, अन्तमसो भङ्गमत्तम्पि अस्स अवसिद्वं नत्थीति वुत्तं होति । अकिञ्चनस्स भावो आकिञ्चञ्जं । आकासानञ्चायतनविज्जाणाभावस्सेतं अधिवचनं । तं आकिञ्चञ्जं । अधिद्वानद्वेन आयतनमस्स ससम्पयुत्तधम्मस्स ज्ञानस्स “देवानं देवायतनमिवा”ति **आकिञ्चञ्चायतनं** । ओळारिकाय सञ्जाय अभावतो, सुखुमाय च भावतो नेवस्स ससम्पयुत्तधम्मस्स ज्ञानस्स सञ्जा नासञ्जाति नेवसञ्जानासञ्जं । नेवसञ्जानासञ्जञ्च तं मनायतनधम्मायतनपरियापन्नत्ता आयतनञ्चाति **नेवसञ्जानासञ्चायतनं** । अथ वा यायमेत्थ सञ्जा सा पटुसञ्जाकिच्चं कातुं असमत्थताय नेवसञ्जा, सङ्खारावसेससुखुमभावेन विज्जमानत्ता नासञ्जाति नेवसञ्जानासञ्जा, नेवसञ्जानासञ्जा च सा सेसधम्मानं अधिद्वानद्वेन आयतनञ्चाति नेवसञ्जानासञ्चायतनं । आकिञ्चञ्चायतनारम्माणाय समापत्तिया एतं अधिवचनं । न केवलं एत्थ सञ्जा एदिसी, अथ खो वेदनापि नेववेदना नावेदना । चित्तम्पि नेवचित्तं नाचित्तं । फस्सोपि नेवफस्सो नाफस्सो । एस नयो सेससम्पयुत्तधम्मेसु । सञ्जासीसेन पनायं देसना कताति ।

अविज्जादीनि द्वादस विस्सज्जनानि पटिच्चसमुप्पादङ्गवसेन निद्विद्वानि । पूरेतुं अयुत्तद्वेन कायदुच्चरितादि अविन्दियं नाम, अलद्धब्बन्ति अत्थो । तं अविन्दियं विन्दतीति **अविज्जा** । तब्बिपरीततो कायसुचरितादि विन्दियं नाम, तं विन्दियं न विन्दतीति अविज्जा । खन्धानं रासद्वं, आयतनानं आयतनद्वं, धातून् सुज्जद्वं, इन्द्रियानं अधिपतियद्वं, सच्चानं तथद्वं अविदितं करोतीति अविज्जा । दुक्खादीनं पीळनादिवसेन वुत्तं चतुब्बिधं चतुब्बिधं अत्थं अविदितं करोतीतिपि अविज्जा, अन्तविरहिते संसारे सब्बयोनिगतिभवविज्जाणद्वितिसत्तावासेसु सत्ते जवापेतीति अविज्जा, परमत्थतो अविज्जमानेसु इत्थिपुरिसादीसु जवति, विज्जमानेसुपि खन्धादीसु न जवतीति अविज्जा, अपि च चक्खुविज्जाणादीनं वत्थारम्मणानं पटिच्चसमुप्पादपटिच्चसमुप्पन्नानञ्च धम्मानं छादनतोपि अविज्जा । सङ्खतमभिसङ्खरोन्तीति **सङ्खारा** । विजानातीति **विज्जाणं** । नमतीति **नामं**, नामयतीति वा नामं । रुप्पतीति **रूपं** । आये तनोति, आयतञ्च नयतीति **आयतनं** । फुसतीति **फस्सो** । वेदयतीति **वेदना** । परितस्सतीति **तण्हा** । उपादियति भुसं गण्हातीति **उपादानं** । भवति, भावयतीति वा **भवो** । जननं **जाति** । जीरणं **जरा** । मरन्ति एतेनाति **मरणं** ।

७. दुक्खादीनि अट्टसतानि अट्ट च विस्सज्जनानि चतुसच्चयोजनावसेन निद्विद्वानि । “दुक्खं अभिज्जेय्य”न्ति आदीसु हि छन्नं चतुक्कानं वसेन चतुवीसति विस्सज्जनानि “चक्खु जरामरण”न्ति पेय्याले “चक्खु अभिज्जेय्यं सोतं अभिज्जेय्य”न्ति आदिना “जाति अभिज्जेय्या”ति परियोसानेन पञ्चनवुताधिकेन विस्सज्जनसतेन योजेत्वा वुत्तानि । पञ्चनवुताधिकं चतुक्कसतं होति, तेसं चतुक्कानं वसेन असीति अधिकानि सत्त विस्सज्जनसतानि । “जरामरणं अभिज्जेय्य”न्ति आदिके चतुक्के “चत्तारि विस्सज्जनानी”ति एवं सब्बानि अट्ट च सतानि अट्ट च विस्सज्जनानि होन्ति । एत्थ च तस्स तस्स धम्मस्स पधानभूतो पच्चयो समुदयोति वेदितब्बो । सब्बसङ्खारेहि सुज्जं निब्बानं निरोधोति वेदितब्बं ।

अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियादीनं तिण्णम्पि हि लोकोत्तरिन्द्रियानं एत्थ अभावं सन्धाय
अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियनिरोधोतिआदि युज्जति । निरोधगामिनिपटिपदाति च सब्बत्थ अरियमग्गो एव । एवञ्चि
वुच्चमाने फलेपि मग्गवोहारसम्भवतो अञ्जिन्द्रियअञ्जाताविन्द्रियानम्पि युज्जति । पुन दुक्खादीनं परिञ्जट्ठादिवसेन
अट्ठसतानि अट्ठ च विस्सज्जनानि निद्विद्वानि, पुन दुक्खादीनं परिञ्जापटिवेधट्ठादिवसेन अट्ठसतानि अट्ठ च विस्सज्जनानि
निद्विद्वानि । परिञ्जा च सा पटिविज्झितब्बट्ठेन पटिवेधो चाति परिञ्जापटिवेधो । परिञ्जापटिवेधोव अत्थो
परिञ्जापटिवेधट्ठो ।

८. पुन तानेव दुक्खादीनि जरामरणपरियन्तानि द्विअधिकानि द्वे पदसतानि समुदयादीहि सत्तहि सत्तहि पदेहि योजेत्वा
द्विअधिकानं द्विन्नं अट्ठकसतानं वसेन सहस्सञ्च छ च सतानि सोळस च विस्सज्जनानि निद्विद्वानि । तत्थ पधानभूतो
पच्चयो समुदयो, तस्स निरोधो **समुदयनिरोधो** । छन्दो एव रागो छन्दरागो, दुक्खे सुखसञ्जाय दुक्खस्स छन्दरागो, तस्स
निरोधो **छन्दरागनिरोधो** । दुक्खं पटिच्च उप्पज्जमानं सुखं सोमनस्सं **दुक्खस्स अस्सादो** । दुक्खस्स अनिच्चता दुक्खस्स
विपरिणामधम्मता **दुक्खस्स आदीनवो** । दुक्खे छन्दरागविनयो छन्दरागप्पहानं **दुक्खस्स निस्सरणं** । “यं खो पन किञ्चि
भूतं सङ्खत्तं पटिच्चसमुप्पन्नं निरोधो तस्स निस्सरणं”न्ति (पटि० म० १.२४) वचनतो निब्बानमेव दुक्खस्स निस्सरणं ।
“दुक्खनिरोधो समुदयनिरोधो छन्दरागनिरोधो दुक्खस्स निस्सरणं”न्ति नानासङ्खत्तपटिपक्खवसेन नानापरियायवचनेहि
चतूसु ठानेसु निब्बानमेव वुत्तन्ति वेदितब्बं । केचि पन “आहारसमुदया दुक्खसमुदयो आहारनिरोधा दुक्खनिरोधो
सरसवसेन समुदयनिरोधो, अथ वा उदयब्बयदस्सनेन समुदयनिरोधो सह विपस्सनाय मग्गो छन्दरागनिरोधो”ति वदन्ति ।
एवञ्च वुच्चमाने लोकोत्तरिन्द्रियानं अविपस्सनूपगत्ता न सब्बसाधारणं होतीति पठमं वुत्तनयोव गहेतब्बो । लोकोत्तरिन्द्रियेसु
हि छन्दरागाभावतोयेव छन्दरागनिरोधोति युज्जति । सरीरे छन्दरागेनेव सरीरेकदेसेसु केसादीसुपि छन्दरागो कतोव होति,
जरामरणवन्तेसु छन्दरागेनेव जरामरणेसुपि छन्दरागो कतोव होति । एवं अस्सादादीनवापि योजेतब्बा । पुन दुक्खादीनि
जरामरणपरियन्तानि द्विअधिकानि द्वे पदसतानि समुदयादीहि छहि छहि पदेहि योजेत्वा द्विअधिकानं द्विन्नं सत्तकसतानं
वसेन नयसहस्सञ्च चत्तारि च सतानि चुद्वस च विस्सज्जनानि निद्विद्वानि ।

९. इदानीं रूपादीनि जरामरणपरियन्तानि एकाधिकानि द्वे पदसतानि सत्तहि अनुपस्सनाहि योजेत्वा निद्विसित्तुं पठमं
ताव अनिच्चानुपस्सनादयो सत्त अनुपस्सना निद्विद्वानि । तानि सब्बानि सत्तहि सुद्धिकअनुपस्सनाविस्सज्जनेहि सद्धिं
सहस्सञ्च चत्तारि च सतानि चुद्वस च विस्सज्जनानि होन्ति । अनिच्चन्ति अनुपस्सना **अनिच्चानुपस्सना** । सा
निच्चसञ्जापटिपक्खा । दुक्खन्ति अनुपस्सना **दुक्खानुपस्सना** । सा सुखसञ्जापटिपक्खा । अनत्ताति अनुपस्सना
अनत्तानुपस्सना । सा अत्तसञ्जापटिपक्खा । तिस्सन्नं अनुपस्सनानं परिपूरत्ता निब्बिन्दतीति निब्बिदा, निब्बिदा च सा
अनुपस्सना चाति **निब्बिदानुपस्सना** । सा नन्दिपटिपक्खा । चतस्सन्नं अनुपस्सनानं परिपूरत्ता विरज्जतीति विरागो, विरागो
च सो अनुपस्सना चाति **विरागानुपस्सना** । सा रागपटिपक्खा । पञ्चन्नं अनुपस्सनानं परिपूरत्ता रागं निरोधेतीति निरोधो,
निरोधो च सो अनुपस्सना चाति **निरोधानुपस्सना** । सा समुदयपटिपक्खा । छन्नं अनुपस्सनानं परिपूरत्ता पटिनिस्सज्जतीति
पटिनिस्सग्गो, पटिनिस्सग्गो च सो अनुपस्सना चाति **पटिनिस्सग्गानुपस्सना** । सा आदानपटिपक्खा । लोकोत्तरिन्द्रियानं
असतिपि विपस्सनूपगत्ते “सब्बे सङ्खारा अनिच्चा, सब्बे सङ्खारा दुक्खा, सब्बे धम्मा अनत्ता”ति (ध० प० २७७-२७९;
पटि० म० १.३१) वचनतो तेसम्पि अनिच्चदुक्खानत्तत्ता तत्थ निच्चसुखत्तसञ्ज्ञानं नन्दिया रागस्स च अभावा
निरोधवन्तानीति अनुपस्सनतो परिच्चागपटिनिस्सग्गपक्खन्दनपटिनिस्सग्गसम्भवतो च तेहिपि सत्त अनुपस्सना योजिताति
वेदितब्बा । जरामरणवन्तेसु अनिच्चादितो दिट्ठेसु जरामरणम्पि अनिच्चादितो दिट्ठं नाम होति, जरामरणवन्तेसु निब्बिन्दन्तो
विरज्जन्तो जरामरणे निब्बिन्नो च विरत्तो च होति, जरामरणवन्तेसु निरोधतो दिट्ठेसु जरामरणम्पि निरोधतो दिट्ठं नाम होति,

जरामरणवन्तेसु पटिनिस्सज्जन्तो जरामरणं पटिनिस्सज्जन्तोव होतीति जरामरणेहि सत्त अनुपस्सना योजिताति वेदितब्बा ।

१०. इदानी आदीनवजाणस्स वत्थुभूतानं उप्पादादीनं पञ्चन्नं आरम्मणानं वसेन उप्पादादीनि तेसं वेवचनानि पञ्चदस विस्सज्जनानि निद्दिट्ठानि, सन्तिपदजाणस्स तप्पटिपक्खारम्मणवसेन अनुप्पादादीनि पञ्चदस विस्सज्जनानि निद्दिट्ठानि, पुन तानेव उप्पादानुप्पादादीनि पदानि युगलकवसेन योजेत्वा तिसं विस्सज्जनानि निद्दिट्ठानि । एवं इमस्मिं नयेव सट्ठि विस्सज्जनानि होन्ति । तत्थ **उप्पादो**ति पुरिमकम्मपच्चया इध उप्पत्ति । **पवत्तन्ति** तथाउप्पन्नस्स पवत्ति । **निमित्तन्ति** सब्बम्पि सङ्खारनिमित्तं । योगावचरस्स हि सङ्खारा ससण्ठाना विय उपट्ठहन्ति, तस्मा निमित्तन्ति वुच्चन्ति । **आयूहना**ति आयतिं पटिसन्धिहेतुभूतं कम्मं । तज्जि अभिसङ्खरणेन आयूहनाति वुच्चति ।

पटिसन्धीति आयतिं उप्पत्ति । सा हि भवन्तरपटिसन्धानतो पटिसन्धीति वुच्चति । **गती**ति याय गतिया सा पटिसन्धि होति । सा हि गन्तब्बतो गतीति वुच्चति । **निब्बत्ती**ति खन्धानं निब्बत्तनं । **उपपत्ती**ति “समापन्नस्स वा उपपन्नस्स वा”ति (पटि० म० १.७२) एवं वुत्ता विपाकपवत्ति । **जाती**ति जननं । तत्थ तत्थ निब्बत्तमानानं सत्तानं ये ये खन्धा पातुभवन्ति, तेसं तेसं पठमं पातुभावो । **जरा**ति जीरणं । सा दुविधा ठितज्जत्तलक्खणसङ्घातं सङ्घतलक्खणञ्च खण्डिच्चादिसम्मतो सन्ततियं एकभवपरियापन्नखन्धानं पुराणभावो च । सा इध अधिप्पेता । **ब्याधी**ति धातुक्खोभपच्चयसमुट्ठितो पित्तसेम्हवातसन्निपातउतुविपरिणामविसमपरिहारउपक्कमकम्मविपाकवसेन अट्ठविधो आबाधो । विविधं दुक्खं आदहति विदहतीति ब्याधि, ब्याधयति तापेति, कम्पयतीति वा ब्याधि । **मरणन्ति** मरन्ति एतेनाति मरणं । तं दुविधं वयलक्खणसङ्घातं सङ्घतलक्खणञ्च एकभवपरियापन्नजीवितिन्द्रियप्पबन्धविच्छेदो च । तं इध अधिप्पेता ।

सोकोति सोचनं । जातिभोगरोगसीलदिट्ठिव्यसनेहि फुट्टस्स चित्तसन्तापो । **परिदेवो**ति परिदेवनं । जातिव्यसनादीहियेव फुट्टस्स वचीपलापो । **उपायासो**ति भुसो आयासो । जातिव्यसनादीहियेव फुट्टस्स अधिमत्तचेतोदुक्खप्पभावितो दोसोयेव । एत्थ च उप्पादादयो पञ्चेव आदीनवजाणस्स वत्थुवसेन वुत्ता, सेसा तेसं वेवचनवसेन । “निब्बत्ती”ति हि उप्पादस्स, “जाती”ति पटिसन्धिया वेवचनं, “गति उपपत्ती”ति इदं द्वयं पवत्तस्स, जरादयो निमित्तस्साति । अनुप्पादादिवचनेहि पन निब्बानमेव वुत्तं ।

पुन तानेव उप्पादानुप्पादादीनि सट्ठि पदानि दुक्खसुखपदेहि योजेत्वा सट्ठि विस्सज्जनानि, भयखेमपदेहि योजेत्वा सट्ठि विस्सज्जनानि, सामिसनिरामिसपदेहि योजेत्वा सट्ठि विस्सज्जनानि, सङ्खारनिब्बानपदेहि योजेत्वा सट्ठि विस्सज्जनानि निद्दिट्ठानि । तत्थ **दुक्खन्ति** अनिच्चत्ता दुक्खं । दुक्खपटिपक्खतो **सुखं** । यं दुक्खं, तं **भयं** । भयपटिपक्खतो **खेमं** । यं भयं, तं **वट्टामिसलोका**मिसेहि अविप्पमुत्तत्ता **सामिसं** । सामिसपटिपक्खतो **निरामिसं** । यं सामिसं, तं सङ्खारमत्तमेव । सङ्खारपटिपक्खतो सन्तत्ता **निब्बानं** । सङ्खारा हि आदित्ता, निब्बानं सन्तन्ति । दुक्खाकारेन भयाकारेन सामिसाकारेन सङ्खाराकारेनाति एवं तेन तेन आकारेन पवत्ति सन्धाय तथा तथा वुत्तन्ति वेदितब्बन्ति ।

११. **परिग्गहट्टा**दीनि एकतिसं विस्सज्जनानि अरियमग्गक्खणवसेन निद्दिट्ठानि । अरियमग्गसम्पयुत्ता हि धम्मा आदितो पभुत्ति उप्पादनत्थं परिग्गहन्ते इति परिग्गहा, तेसं सभावो **परिग्गहट्टो** । तेसंयेव अज्जमज्जपरिवारभावेन **परिवारट्टो** । भावनापारिपूरवसेन **परिपूरट्टो** । तेसंयेव समाधिवसेन एकारम्मणपरिग्गहमपेक्खित्वा **एकग्गट्टो** । नानारम्मणविक्खेपाभावमपेक्खित्वा **अविक्खेपट्टो** । वीरियवसेन **पग्गहट्टो** । समाधिवसेन उदकेन न्हाणीयचुण्णानं विय अविप्पकिण्णता **अविसारट्टो** । समाधियोगेन अलुलितत्ता **अनाविलट्टो** । अविकम्पितत्ता **अनिज्जनट्टो** ।

एकतुपट्टानवसेनाति समाधियोगेन च एकारम्मणे भुसं पतिट्टानवसेन च । ठितट्टोति आरम्मणे निच्चलभावेन पतिट्टितट्टो । तस्स निब्बानारम्मणस्स आलम्बनभावेन आरम्मणट्टो । तत्थेव निकामचारभावेन गोचरट्टो । निस्सरणपहानभावेन निब्बानस्स पहानट्टो । किलेसपरिच्चागवसेन अरियमग्गस्स परिच्चागट्टो । दुभतो वुट्टानवसेन वुट्टानट्टो । निमित्तपवत्तेहि निवत्तनवसेन निवत्तनट्टो । निब्बुतत्ता सन्तट्टो । अतप्पकत्ता उत्तमत्ता च पणीतट्टो । किलेसेहि विमुत्तत्ता, आरम्मणे च अधिमुत्तत्ता विमुत्तट्टो । आसवानं अविशयभावेन परिसुद्धत्ता अनासवट्टो । किलेसकन्तारसंसारकन्तारातिक्कमनेन तरणट्टो । सङ्खारनिमित्ताभावेन अनिमित्तट्टो । तण्हापणिधिअभावेन अप्पणिहितट्टो । अत्तसाराभावेन सुज्जतट्टो । विमुत्तिरसेन एकरसताय, समथविपस्सनानं एकरसताय वा एकरसट्टो । समथविपस्सनानं अज्जमज्जं अनतिवत्तनट्टो । तेसंयेव युगनद्धट्टो । अरियमग्गस्स सङ्खारतो निग्गमने निव्यानट्टो । निब्बानसम्पापनेन हेतुट्टो । निब्बानपच्चक्खकरणेन दस्सनट्टो । अधिपतिभावेन आधिपतेय्यट्टोति ।

१२. समथादीनि चत्तारि विस्सज्जनानि समथविपस्सनावसेन निद्धिट्ठानि । अनिच्चादिवसेन अनु अनु पस्सनतो अनुपस्सनट्टो । युगनद्धस्स समथविपस्सनाद्वयस्स एकरसभावेन अनतिवत्तनट्टो । सिक्खादीनि नव विस्सज्जनानि अरियमग्गस्स आदिमज्झपरियोसानवसेन निद्धिट्ठानि । सिक्खितब्बत्ता सिक्खा । तस्सा समादातब्बतो समादानट्टो । सीले पतिट्टाय कम्मट्टानवसेन गहितस्स आरम्मणस्स भावनापवत्तिट्टानत्ता गोचरट्टानत्ता च गोचरट्टो । समथकाले विपस्सनाकाले वा कोसज्जवसेन लीनस्स चित्तस्स धम्मविचयवीरियपीतिसम्बोज्झङ्गभावनावसेन उस्साहनट्टो पग्गहट्टो । उद्धच्चवसेन उद्धतस्स चित्तस्स पस्सद्विसमाधिउपेक्खासम्बोज्झङ्गभावनावसेन सन्निसीदापनट्टो निग्गहट्टो । उभो विसुद्धानन्ति उभतो विसुद्धानं, लीनुद्धतपक्खतो निवारेत्वा विसुद्धानं चित्तानन्ति अत्थो । मज्झिमभावे ठितानं सन्ततिवसेन पवत्तमानानं चित्तानं वसेन बहुवचनं कतन्ति वेदितब्बं । उस्साहनसन्निसीदापनेसु सब्यापाराभावो अज्झुपेक्खनट्टो । समप्पवत्तस्स चित्तस्स वसेन भावना विसेसाधिगमट्टो । अरियमग्गपातुभाववसेन उत्तरिपटिवेधट्टो । अरियमग्गसिद्धचतुसच्चपटिवेधवसेन सच्चाभिसमयट्टो । फलसमापत्तिवसेन निरोधे पतिट्टापकट्टो । सा हि तंसमङ्गिपुग्गलं निरोधसङ्घाते निब्बाने पतिट्टापेति ।

सद्धिन्द्रियादीनि पञ्च विस्सज्जनानि इन्द्रियद्ववसेन वुत्तानि । अधिमोक्खट्टोति अधिमुच्चनट्टो । उपट्टानट्टोति आरम्मणं उपेच्च पतिट्टानट्टो । दस्सनट्टोति सभावपेक्खनट्टो । सद्धाबलादीनि पञ्च विस्सज्जनानि बलद्ववसेन निद्धिट्ठानि । अकम्पियट्टेन सद्धाव बलन्ति सद्धाबलं । अस्सद्धियेति अस्सद्धियेन । अस्सद्धियन्ति च सद्धापटिपक्खभूतो चित्तुप्पादो । अकम्पियट्टोति अकम्पेतब्बट्टो, कम्पेतुं न सक्काति अत्थो । कोसज्जेति कुसीतभावसङ्घातेन थिनमिद्धेन । पमादेति सतिपटिपक्खेन चित्तुप्पादेन । उद्धच्चेति अवूपसमसङ्घातेन उद्धच्चेन । अविज्जायाति मोहेन । सतिसम्बोज्झङ्गादीनि सत्त विस्सज्जनानि बोज्झङ्गद्ववसेन निद्धिट्ठानि । बुज्जनकस्स अङ्गो बोज्झङ्गो । पसत्थो सुन्दरो च बोज्झङ्गो सम्बोज्झङ्गो, सतियेव सम्बोज्झङ्गो सतिसम्बोज्झङ्गो । धम्मे विचिनातीति धम्मविचयो । पज्जायेतं नामं । पविचयट्टोति विचारट्टो । पीनयतीति पीति । फरणट्टोति विसरणट्टो । पस्सम्भनं पस्सद्धि । उपसमट्टोति निद्वरथट्टो । उपपत्तितो इक्खतीति उपेक्खा, समं पेक्खति अपक्खपतिताव हुत्वा पेक्खतीति अत्थो । सा इध तत्रमज्झत्तुपेक्खा, बोज्झङ्गुपेक्खातिपि तस्सा नामं । समवाहितलक्खणत्ता पटिसङ्खानट्टो ।

सम्मादिट्ठादीनि अट्ट विस्सज्जनानि मग्गवसेन निद्धिट्ठानि । सम्मा पस्सति, सम्मा वा ताय पस्सन्ति, पसत्था सुन्दरा वा दिट्ठीति सम्मादिट्ठि । तस्सा सम्मादिट्ठिया । सम्मा सङ्कप्पेति, सम्मा वा तेन सङ्कप्पेन्ति, पसत्थो सुन्दरो वा सङ्कप्पोति सम्मासङ्कप्पो । अभिरोपनट्टोति चित्तस्स आरम्मणारोपनट्टो । आरम्मणाभिनिरोपनट्टोतिपि पाठो । सम्मा वदति, सम्मा वा ताय वदन्ति, पसत्था सुन्दरा वा वाचाति सम्मावाचा । मिच्छावाचाविरतिया एतं नामं । परिग्गहट्टोति

चतुर्बिधवचीसंवरपरिगहद्वो । सम्मा करोति, सम्मा वा तेन करोन्ति, पसत्थं सुन्दरं वा कम्मन्ति सम्माकम्मं, सम्माकम्ममेव **सम्माकम्मन्तो** । मिच्छाकम्मन्तविरतिया एतं नामं । **समुद्धानद्वो**ति तिविधकायसंवरसमुद्धानद्वो । सम्मा आजीवति, सम्मा वा तेन आजीवन्ति, पसत्थो सुन्दरो वा आजीवोति **सम्माआजीवो** । मिच्छाजीवविरतिया एतं नामं । **वोदानद्वो**ति परिसुद्धद्वो । सम्मा वायमति, सम्मा वा तेन वायमन्ति, पसत्थो सुन्दरो वा वायामोति **सम्मावायामो** । सम्मा सरति, सम्मा वा ताय सरन्ति, पसत्था सुन्दरा वा सतीति **सम्मासति** । सम्मा समाधियति, सम्मा वा तेन समाधियन्ति, पसत्थो सुन्दरो वा समाधीति **सम्मासमाधि** ।

१३. इन्द्रियादीनि दस विस्सज्जनानि रासिकत्वा अनुपुब्बपटिपाटिवसेन निद्विद्वानि । आधिपतेय्यद्वोति इन्दुकरणवसेन अधिपतिअत्थो । **अकम्पियद्वो**ति पटिपक्खेहि कम्पेतुं असक्कुण्येय्यद्वो । **निय्यानद्वो**ति लोकियलोकुत्तरानम्पि पटिपक्खतो निग्गमनद्वो । **हेतुद्वो**ति मिच्छादिद्विदीनं पहानाय सम्मादिद्विद्वो हेतूति वा सब्बेपि सम्मादिद्विद्वो निब्बानसम्पापकहेतूति वा हेतुद्वो । सतिपट्टानेसु आरम्माणेसु ओक्खन्दित्वा पक्खन्दित्वा उपट्टानतो उपट्टानं, सतियेव उपट्टानं **सतिपट्टानं** । कायवेदनाचित्तधम्मेषु पनस्सा असुभदुक्खानिच्चानत्ताकारगहणवसे सुभसुखनिच्चत्तसज्जापहानकिच्चसाधनवसेन च पवत्तितो चतुधा भेदो होति । एतानि पुब्बभागे नानाचित्तेसु लब्धन्ति, मग्गक्खणे पन एकायेव सति चत्तारि नामानि लभन्ति ।

सम्मप्यधानेसु पदहन्ति एतेनाति पधानं, सोभनं पधानं **सम्मप्यधानं** । सम्मा वा पदहन्ति एतेनाति सम्मप्यधानं, सोभनं वा तं किलेसविरूपत्तविरहतो पधानञ्च हितसुखनिष्पादकत्तेन सेट्टभावावहनतो पधानभावकरणतो वा सम्मप्यधानं । वीरियस्सेतं अधिवचनं । उप्पन्नानुप्पन्नानं अनुप्पन्नुप्पन्नानञ्च अकुसलकुसलानं धम्मनं पहानानुप्पत्तिउप्पादद्वितिकिच्चसाधनवसेन पवत्तितो पनस्स चतुधा भेदो होति । एतानिपि पुब्बभागे नानाचित्तेसु लब्धन्ति, मग्गक्खणे पन एकमेव वीरियं चत्तारि नामानि लभन्ति । **पदहनद्वो**ति उस्साहनद्वो । पधानद्वोतिपि पाठो, सोयेवत्थो ।

इद्धिपादानन्ति एत्थ छन्दवीरियचित्तवीमंसासु एकेको इज्झतीति इद्धि, समिज्झति निष्फज्जतीति अत्थो । इज्झन्ति वा एताय सत्ता इद्धा बुद्धा उक्कंसगता होन्तीति इद्धि, पठमेनत्थेन इद्धि एव पादो **इद्धिपादो**, इद्धिकोट्टासोति अत्थो । दुतियेनत्थेन इद्धिया पादोति इद्धिपादो । **पादो**ति पतिट्ठा, अधिगमूपायोति अत्थो । तेन हि यस्मा उपरूपरि विसेससङ्घातं इद्धि पज्जन्ति पापुणन्ति, तस्मा पादोति वुच्चति । एते छन्दादयो पुब्बभागे अधिपतिवसेन नानाचित्तेसु लब्धन्ति, मग्गक्खणे पन सहेव लब्धन्ति । **इज्जनद्वो**ति निष्फज्जनद्वो पतिट्टानद्वो वा । **सच्चानन्ति** चतुन्नं अरियसच्चानं । **तथद्वो**ति यथासभावद्वो । इमानि अट्ठ विस्सज्जनानि लोकियलोकुत्तरमिस्सकानि । **पयोगानन्ति** चतुन्नं अरियमग्गपयोगानं । **पटिप्पस्सद्वो**ति चतुन्नं अरियफलानं पटिप्पस्सद्वो । मग्गपयोगो हि फलक्खणे पटिप्पस्सद्वो होति निद्वितिकिच्चत्ता । मग्गपयोगानं फलोदयेन पटिप्पस्सद्वभावो वा । **फलानं सच्छिकिरियद्वो**ति अरियफलानं पच्चवेक्खणवसेन पच्चक्खकरणद्वो । आरम्माणसच्छिकिरिया वुत्ता होति, फलक्खणे पटिलाभसच्छिकिरिया वा । **वितक्कादीनि** पञ्च विस्सज्जनानि ज्ञानङ्गवसेन निद्विद्वानि । वितक्कनं **वितक्को**, ऊहनन्ति वुत्तं होति । विचरणं **विचारो**, अनुसज्जरणन्ति वुत्तं होति । **उपविचारद्वो**ति अनुमज्जनद्वो । **अभिसन्दनद्वो**ति तेमनद्वो समाधिवसेन चित्तस्स एकगद्वो ।

आवज्जनादीनि पञ्चदस विस्सज्जनानि पकिण्णकवसेन निद्विद्वानि । पञ्चद्वारमनोद्वारेसु भवङ्गारम्माणतो अज्जारम्माणे चित्तसन्तानं नमेन्तानं द्विन्नं चित्तानं **आवज्जनद्वो** । विज्जाणस्स **विजाननद्वो** । पज्जाय **पजाननद्वो** । सज्जाय **सज्जाननद्वो** । समाधिस्स **एकोदद्वो** । दुतियज्ज्ञानस्मिज्हि समाधि एको उदेतीति **एकोदीति** वुच्चति, वितक्कविचारेहि

अनञ्जारुहता अगो सेटो हुत्वा उप्पज्जतीति अत्थो । सेटोपि हि लोके एकोति वुच्चति । वितक्कविचारविरहितो वा एको असहायो हुत्वा उदेतीतिपि वट्ठति । सब्बोपि वा कुसलसमाधि नीवरणादीनं उद्धच्चस्सेव वा पटिपक्खत्ता तेहि अनञ्जारुहोति अगो हुत्वा उदेतीति वा तेहि विरहितोति असहायो हुत्वा उदेतीति वा एकोदीति युज्जति । **अभिज्जाय जातट्ठो**ति जातपरिज्जाय सभावजाननट्ठो । **परिज्जाय तीरणट्ठो**ति तीरणपरिज्जाय अनिच्चादितो उपपरिक्खणट्ठो । **पहानस्स परिच्चागट्ठो**ति पहानपरिज्जाय पटिपक्खपजहनट्ठो । समप्पवत्ताय **भावनाय एकरसट्ठो** । **फस्सनट्ठो**ति फुसनट्ठो विन्दनट्ठो । पीळाभारवहनादिना **खन्धट्ठो** । सुज्जादिना **धातुट्ठो** । सकसकमरियादायतनादिना **आयतनट्ठो** । पच्चयेहि सङ्गम्म कतवसेन **सङ्खतट्ठो** । तब्बिपरीतेन **असङ्खतट्ठो** ।

१४. चित्तट्ठादीनि पञ्चदस विस्सज्जनानि चित्तसम्बन्धेन निद्विडानि । **चित्तट्ठो**ति एत्थ आरम्मणं चिन्तेतीति चित्तं, विजानातीति अत्थो । यं पनेत्थ जवनं होति, तं जवनवीथिवसेन अत्तनो सन्तानं चिनोतीतिपि चित्तं, यं विपाकं होति, तं कम्मकिलेसेहि चितन्तिपि चित्तं, सब्बम्पि यथानुरूपं चित्तताय चित्तं, चित्तकरणताय चित्तं, यं वट्ठस्स पच्चयो होति, तं संसारदुक्खं चिनोतीतिपि चित्तं । एवं आरम्मणे चित्ततादितो **चित्तट्ठो** । चित्तुप्पादने फलुप्पादने वा नास्स अन्तरमत्थीति अनन्तरं, अनन्तरस्स भावो आनन्तरियं, चित्तस्स आनन्तरियं चित्तानन्तरियं, सो **चित्तानन्तरियट्ठो** । अरहतो चुतिचित्तं वज्जेत्वा यस्स कस्सचि समनन्तरनिरुद्धस्स चित्तस्स अनन्तरचित्तुप्पादने समत्थभावो मग्गचित्तस्स अनन्तरं फलुप्पादने समत्थभावोति अधिप्पायो । **चित्तस्स वुट्ठानट्ठो**ति गोत्रभुचित्तस्स निमित्ततो, मग्गचित्तस्स निमित्तपवत्ततो वुट्ठानट्ठो । **चित्तस्स विवट्ठनट्ठो**ति तस्सेव चित्तद्वयस्स यथावुत्ततो वुट्ठितस्स निब्बाने विवट्ठनट्ठो । **चित्तस्स हेतुट्ठो**ति चित्तस्स हेतुपच्चयभूतानं नवन्नं हेतूनं हेतुट्ठो । **चित्तस्स पच्चयट्ठो**ति चित्तस्स वत्थारम्मणादीनं अनेकेसं पच्चयानं पच्चयट्ठो । **चित्तस्स वत्थुट्ठो**ति चित्तस्स वत्थुभूतानं चक्खुसोतधानजिक्काकायहदयवत्थूनं वत्थुट्ठो । **चित्तस्स भूमट्ठो**ति चित्तस्स उप्पत्तिदेसवसेन कामावचारादिभूमिअत्थो । **चित्तस्स आरम्मणट्ठो**ति रूपादिआरम्मणट्ठो । परिचितस्सारम्मणस्स सञ्चरणट्ठानट्ठेन **गोचरट्ठो** । उपरि वुत्तविज्जाणचरियावसेन **चरियट्ठो** । अथ वा पयोगसमुदाचारट्ठो चरियट्ठो । चित्तस्स गमनाभावेपि दूरसन्तिकारम्मणगहणवसेन **गतट्ठो** । **अभिनीहारट्ठो**ति गहितारम्मणतो अज्जारम्मणमनसिकारत्थं चित्तस्स अभिनीहरणट्ठो । **चित्तस्स निव्यानट्ठो**ति मग्गचित्तस्स वट्ठतो निव्यानट्ठो । “नेक्खम्मं पटिलद्धस्स कामच्छन्दतो चित्तं निस्सटं होती”तिआदिना (पटि० म० १.२४, १९१ थोकं विसदिसं) नयेन **चित्तस्स निस्सरणट्ठो** ।

१५. एकत्तादीनि द्वाचत्तालीस विस्सज्जनानि एकत्तसम्बन्धेन निद्विडानि । **एकत्ते**ति आरम्मणेकत्ते, एकारम्मणेति अत्थो । पठमज्ज्ञानवसेन **पक्खन्दनट्ठो** । दुतियज्ज्ञानवसेन **पसीदनट्ठो** । ततियज्ज्ञानवसेन **सन्तिट्ठनट्ठो** । चतुत्थज्ज्ञानवसेन **मुच्चनट्ठो** । पच्चवेक्खणवसेन एतं सन्तन्ति **पस्सनट्ठो** । **यानीकतट्ठादयो** पञ्च समाधिस्स वसीभावविसेसा । **यानीकतट्ठो**ति युत्तयानसदिसकतट्ठो । **वत्थुकतट्ठो**ति पतिट्ठेन वत्थु विय कतट्ठो । **अनुट्ठितट्ठो**ति पच्चुपट्ठितट्ठो । **परिचितट्ठो**ति समन्ततो चितट्ठो । **सुसमारद्धट्ठो**ति सुट्ठु समारद्धट्ठो, सुकतट्ठोति अत्थो । आवज्जनसमापज्जनअधिट्ठानवुट्ठानपच्चवेक्खणवसितावसेन वा पटिपाटिया पञ्च पदानि योजेतब्बानि । कसिणादिआरम्मणभावनाय सिखाप्पत्तकाले चित्तचेतसिकानं **परिग्गहपरिवारपरिपूरट्ठो** । तेसंयेव सम्मा समाहितत्ता एकारम्मणे समोसरणेन **समोधानट्ठो** । तेसंयेव बलप्पत्तिया आरम्मणं अभिभवित्वा पतिट्ठानवसेन **अधिट्ठानट्ठो** । समथस्स विपस्सनाय वा आदितो, आदरेन वा सेवनवसेन **आसेवनट्ठो** । वट्ठनवसेन **भावनट्ठो** । पुनप्पुनं करणवसेन **बहुलीकम्मट्ठो** । बहुलीकतस्स सुट्ठु समुट्ठितवसेन **सुसमुग्गतट्ठो** । सुसमुग्गतस्स पच्चनीकेहि सुट्ठु विमुत्तिवसेन आरम्मणे च सुट्ठु अधिमुत्तिवसेन **सुविमुत्तट्ठो** ।

बुज्झनट्टादीनि चत्तारि पदानि बोज्झङ्गवसेन वुत्तानि । सोतापत्तिमग्गबोज्झङ्गानं बुज्झनट्टो । सकदागामिमग्गबोज्झङ्गानं अनुबुज्झनट्टो । अनागामिमग्गबोज्झङ्गानं पटिबुज्झनट्टो । अरहत्तमग्गबोज्झङ्गानं सम्बुज्झनट्टो । विपस्सनाबोज्झङ्गानं वा बुज्झनट्टो । दस्सनमग्गबोज्झङ्गानं अनुबुज्झनट्टो । भावनामग्गबोज्झङ्गानं पटिबुज्झनट्टो । फलबोज्झङ्गानं सम्बुज्झनट्टो । यथावुत्तनयेनेव बोज्झङ्गानं तस्स तस्स पुग्गलस्स बोधनादिकरणेन बोधनट्टादयो चत्तारो अत्था वेदितब्बा । यथावुत्तनयेनेव बोज्झङ्गानं बुज्झनट्टेन “बोधो”ति लद्धनामस्स पुग्गलस्स पक्खे भवत्ता बोधिपक्खिया नाम । तेसं यथावुत्तनयेनेव बोधिपक्खियट्टादयो चत्तारो अत्था वेदितब्बा । विपस्सनापञ्चावसेन जोतनट्टो । कमतो चतुमग्गपञ्चावसेन उज्जोतनानुज्जोतनपटिज्जोतनसज्जोतनट्टो । कमतो चतुमग्गपञ्चावसेन वा जोतनट्टादयो, फलपञ्चावसेन सज्जोतनट्टो वेदितब्बो ।

१६. पतापनट्टादीनि अट्टारस विस्सज्जनानि अरियमग्गवसेन निहिट्टानि । अरियमग्गो हि यस्सुप्पज्जति, तं पतापेति पभासेति विरोचापेतीति पतापनो, तस्स पतापनट्टो । तस्सेव अतिपभस्सरभावेन सयं विरोचनट्टो । किलेसानं विसोसनेन सन्तापनट्टो । अमलनिब्बानारम्मणत्ता अमलट्टो । सम्पयुत्तमलाभावेन विमलट्टो । आरम्मणकरणमलाभावे निम्मलट्टो । अथ वा सोतापत्तिमग्गस्स अमलट्टो । सकदागामिअनागामिमग्गानं विमलट्टो । अरहत्तमग्गस्स निम्मलट्टो । अथ वा सावकमग्गस्स अमलट्टो । पच्चेकबुद्धमग्गस्स विमलट्टो । सम्मासम्बुद्धमग्गस्स निम्मलट्टो । किलेसविसमाभावेन समट्टो । “सम्मा मानाभिसमया”तिआदीसु (म० नि० १.२८; अ० नि० ३.३३; ५.२००) विय किलेसप्पहानट्टेन समयट्टो । विक्खम्भनतदङ्गसमुच्छेदपटिप्पस्सद्धिनिस्सरणसङ्घातेसु पञ्चसु विवेकेसु समुच्छेदविवेकत्ता विवेकट्टो, विनाभावट्टो । निस्सरणविवेके निब्बाने चरणतो विवेकचरियट्टो । पञ्चसु विरागेसु समुच्छेदविरागत्ता विरागट्टो, विरज्जनट्टो । निस्सरणविरागे निब्बाने चरणतो विरागचरियट्टो । पञ्चसु निरोधेसु समुच्छेदनिरोधत्ता निरोधट्टो । दुक्खनिरोधे निब्बाने चरणतो निरोधचरियट्टो । परिच्चागपक्खन्दनवोसग्गत्ता वोसग्गट्टो । अरियमग्गो हि समुच्छेदवसेन किलेसप्पहानतो परिच्चागवोसग्गो, आरम्मणकरणेन निब्बानपक्खन्दनतो पक्खन्दनवोसग्गो च । विपस्सना पन तदङ्गवसेन किलेसप्पहानतो परिच्चागवोसग्गो, तन्निन्नभावेन निब्बानपक्खन्दनतो पक्खन्दनवोसग्गो । न सो इध अधिप्पेतो । वोसग्गभावेन चरणतो वोसग्गचरियट्टो । पञ्चसु विमुत्तीसु समुच्छेदविमुत्तित्ता विमुत्तट्टो । निस्सरणविमुत्तियं चरणतो विमुत्तिचरियट्टो ।

छन्दवीरियचित्तवीमंसासङ्घातेसु चतूसु इट्ठिपादेसु एकेकइट्ठिपादवसेन दस दस कत्वा चतुरिट्ठिपादवसेन छन्दट्टादीनि चत्तालीस विस्सज्जनानि निहिट्टानि । कत्तुकम्यतट्टो छन्दट्टो । छन्दं सीसं कत्वा भावनारम्भकाले मूलट्टो । सहजातानं पतिट्टाभावेन पादट्टो । पदट्टोति वा पाठो । इट्ठिपादत्ता अधिपतिभावेन पधानट्टो । पयोगकाले इज्झनट्टो । सद्धासम्पयोगेन अधिमोक्खट्टो । वीरियसम्पयोगेन पग्गहट्टो । सतिसम्पयोगेन उपट्टानट्टो । समाधिसम्पयोगेन अविक्खेपट्टो । पञ्चासम्पयोगेन दस्सनट्टो । पग्गहट्टो वीरियट्टो । वीरियं सीसं कत्वा भावनारम्भकाले मूलट्टो । सयं वीरियत्ता पग्गहट्टो । चिन्तनट्टादिको चित्तट्टो । चित्तं सीसं कत्वा भावनारम्भकाले मूलट्टो । उपपरिक्खनट्टो वीमंसट्टो । वीमंसं सीसं कत्वा भावनारम्भकाले मूलट्टो । सयं वीमंसत्ता दस्सनट्टो ।

१७. दुक्खस्स पीळनट्टोतिआदीनि सोळस विस्सज्जनानि सच्चानं तथलक्खणवसेन निहिट्टानि । दुक्खदस्सनेनेव पीळनट्टो । दुक्खायूहनसमुदयदस्सनेन सङ्खतट्टो । सब्बकिलेससन्तापहरसुसीतलमग्गदस्सनेन सन्तापट्टो । अविपरिणामधम्मनिरोधदस्सनेन विपरिणामट्टो । समुदयदस्सनेनेव आयूहनट्टो । समुदयायूहितदुक्खदस्सनेन निदानट्टो । विसज्जोगभूतनिरोधदस्सनेन सज्जोगट्टो । नित्थानभूतमग्गदस्सनेन पलिबोधट्टो । निरोधदस्सनेनेव निस्सरणट्टो । अविवेकभूतसमुदयदस्सनेन विवेकट्टो । सङ्खतभूतमग्गदस्सनेन असङ्खतट्टो । विसभूतदुक्खदस्सनेन अमतट्टो ।

मगगदस्सनेनेव **निय्यानट्ठो** । निब्बानसम्पत्तिया अहेतुभूतसमुदयदस्सनेन हेतुट्ठो । सुदुद्दसनिरोधदस्सनेन **दस्सनट्ठो** । कपणजनसदिसदुक्खदस्सनेन उळारकुलसदिसो **आधिपतेय्यट्ठो** पातुभवतीति । एवं तंतंसच्चदस्सनेन तदज्जसच्चदस्सनेन च एकेकस्स सच्चस्स चत्तारो चत्तारो लक्खणट्ठा वुत्ता ।

तथट्ठादीनि द्वादस विस्सज्जनानि सब्बधम्मसङ्गाहकद्वादसपदवसेन निद्विट्ठानि । तथट्ठोति यथासभावट्ठो । अनत्तट्ठोति अत्तविरहितट्ठो । **सच्चट्ठो**ति अविशंवदानट्ठो । **पटिवेधट्ठो**ति पटिविज्झितब्बट्ठो । **अभिजाननट्ठो**ति अभिजानितब्बट्ठो । **परिजाननट्ठो**ति जाततीरणपरिज्जाय परिजानितब्बट्ठो । **धम्मट्ठो**ति सभावधारणादिअत्थो । **धातुट्ठो**ति सुज्जादिअत्थो । **जातट्ठो**ति जानितुं सक्कुण्येय्यट्ठो । **सच्छिकिरियट्ठो**ति सच्छिकातब्बट्ठो । **फस्सनट्ठो**ति जाणेन फुसितब्बट्ठो । **अभिसमयट्ठो**ति पच्चवेक्खणजाणेन अभिसम्मागन्तब्बट्ठो, जाणेन पटिलभित्तब्बट्ठो वा । पटिलाभोपि हि “अत्थाभिसमया धीरो”तिआदीसु (सं० नि० १.१३०) विय अभिसमयोति वुच्चति ।

१८. नेक्खम्मादीनि सत्त विस्सज्जनानि उपचारज्ज्ञानवसेन निद्विट्ठानि । **नेक्खम्मन्ति** कामच्छन्दस्स पटिपक्खो अलोभो । **आलोकसज्जा**ति थिनमिद्धस्स पटिपक्खे आलोकनिमित्ते सज्जा । **अविक्खेपो**ति उद्धचस्स पटिपक्खो समाधि । **धम्मववत्थानन्ति** विचिकिच्छाय पटिपक्खं जाणं । **जाणन्ति** अविज्जाय पटिपक्खं जाणं । **पामोज्जन्ति** अरतिपटिपक्खा पीति । **पठमज्ज्ञानादीनि** अट्ठ विस्सज्जनानि रूपारूपसमापत्तिवसेन निद्विट्ठानि । हेट्ठा पन रूपसमापत्तिअनन्तरं रूपज्ज्ञानसम्बन्धेन चत्तारो ब्रह्मविहारा निद्विट्ठा ।

अनिच्चानुपस्सनादीनि लोकुत्तरमगगस्स पुब्बभागे अट्ठारसमहाविपस्सनावसेन निद्विट्ठानि । हेट्ठा पन रूपादीहि योजनूपगा सत्त अनुपस्सना एव वुत्ता, इध पन सब्बापि वुत्ता । कलापसम्मसनउदयब्बयानुपस्सना कस्मा न वुत्ताति चे? तासं द्विन्नं वसेन अनिच्चानुपस्सनादीनं सिज्जनतो इमासु वुत्तासु ता द्वेपि वुत्ताव होन्ति, अनिच्चानुपस्सनादीहि वा विना तासं द्विन्नं अप्पवत्तितो इमासु वुत्तासु ता द्वेपि वुत्ताव होन्ति । **खयानुपस्सना**ति पच्चुप्पन्नानं रूपक्खन्धादीनं भङ्गदस्सनजाणज्च तंतंखन्धभङ्गदस्सनानन्तरं तदारम्मणचित्तचेतसिकभङ्गदस्सनजाणज्च । **वयानुपस्सना**ति पच्चुप्पन्नानं खन्धानं भङ्गदस्सनानन्तरं तदन्वयेनेव अतीतानागतखन्धानं भङ्गदस्सनजाणं । **विपरिणामानुपस्सना**ति तस्मिं भङ्गसङ्घाते निरोधे अधिमुत्तत्ता, अथ सब्बेपि अतीतानागतपच्चुप्पन्ना खन्धा विपरिणामवन्तोति सब्बेसं विपरिणामदस्सनजाणं । **अनिमित्तानुपस्सना**ति एवं सब्बसङ्खारानं विपरिणामं दिस्वा अनिच्चतो विपस्सन्तस्स अनिच्चानुपस्सनाव निच्चनिमित्तपजहनवसेन निच्चनिमित्ताभावा अनिमित्तानुपस्सना नाम होति । **अप्पणिहितानुपस्सना**ति अनिच्चानुपस्सनानन्तरं पवत्ता दुक्खानुपस्सनाव सुखपत्थनापजहनवसेन पणिधिअभावा अप्पणिहितानुपस्सना नाम होति ।

सुज्जतानुपस्सनाति दुक्खानुपस्सनानन्तरं पवत्ता अनत्तानुपस्सनाव अत्ताभिनिवेसपजहनवसेन अत्तसुज्जतादस्सनतो सुज्जतानुपस्सना नाम होति । **अधिपज्जाधम्मविपस्सना**ति एवं सङ्खारानं भङ्गं पस्सित्वा पस्सित्वा अनिच्चादितो विपस्सन्तस्स सङ्खाराव भिज्जन्ति, सङ्खारानं मरणं न अज्जो कोचि अत्थीति भङ्गवसेन सुज्जतं गहेत्वा पवत्ता विपस्सना । सा हि अधिपज्जा च धम्मेसु च विपस्सनाति कत्वा अधिपज्जाधम्मविपस्सनाति वुच्चति । **यथाभूतजाणदस्सनन्ति** भङ्गं दिस्वा दिस्वा “सभया सङ्खारा”ति पवत्तं भयतुपट्ठानजाणं । **आदीनवानुपस्सना**ति भयतुपट्ठानवसेन उप्पन्नं सब्बभवादीसु आदीनवदस्सनजाणं । “या च भयतुपट्ठाने पज्जा यज्च आदीनवे जाणं या च निब्बिदा, इमे धम्मा एकत्था, ब्यज्जनमेव नान”न्ति (पटि० म० १.२२७) वचनतो भयतुपट्ठानादीनवानुपस्सनासु वुत्तासु निब्बिदानुपस्सना इधापि वुत्ताव होति । आदितो चतुत्थं कत्वा वुत्तत्ता पनिध न वुत्ता । **पटिसङ्खानुपस्सना**ति

मुञ्चितुकम्यताजाणवसेन उप्पन्नं मुञ्चनस्स उपायकरणं पटिसङ्खानुपस्सनासज्जितं
अनिच्चदुक्खानत्तानुपस्सनाजाणं । “या च मुञ्चितुकम्यता या च पटिसङ्खानुपस्सना या च सङ्खारुपेक्खा, इमे धम्मा एकत्था,
ब्यञ्जनमेव नान”न्ति (पटि० म० १.२२७) वचनतो पटिसङ्खानुपस्सनाय वुत्ताय मुञ्चितुकम्यतासङ्खारुपेक्खाजाणानि
वुत्तानेव होन्ति । **विवट्टनानुपस्सना**ति अनुलोमजाणवसेन उप्पन्नं गोत्रभुजाणं । अनुलोमजाणेन गोत्रभुजाणस्स सिज्जनतो
गोत्रभुजाणे वुत्ते अनुलोमजाणं वुत्तमेव होति । एवञ्हि अट्टारसन्नं महाविपस्सनां पटिपाटि वुच्चमाना पाळिया समेति ।
वुत्तञ्हि इन्द्रियकथायं —

“पुब्बभागे पञ्चहिन्द्रियेहि पठमज्झानवसेन पञ्चिन्द्रियानि निस्सटानि होन्ति, पठमे झाने पञ्चहिन्द्रियेहि
दुतियज्झानवसेन पञ्चिन्द्रियानि निस्सटानि होन्ती”ति (पटि० म० १.१९२) —

आदिना नयेन याव अरहत्तफला उत्तरुत्तरिपटिपाटिया इन्द्रियानि वुत्तानि । तस्मा अट्टारस महाविपस्सना यथावुत्तक्कमेन
पाळिया युज्जन्ति । विसुद्धिमग्गे पन —

“खयानुपस्सनाति घनविनिब्भोगं कत्वा अनिच्चं खयट्टेनाति एवं खयं पस्सतो जाणं । विपरिणामानुपस्सनाति
रूपसत्तकअरूपसत्तकादिवसेन तं तं परिच्छेदं अतिक्कम्म अज्जथा पवत्तिदस्सनं । उप्पन्नस्स वा जराय चेव
मरणेन च द्वीहाकारेहि विपरिणामदस्सनं । यथाभूतजाणदस्सनन्ति सपच्चयनामरूपपरिग्गहो”ति (विसुद्धि०
२.८५०) —

वुत्तं । तं ताय पाळिया विरुद्धं विय दिस्सति । विवट्टनानुपस्सनाति सङ्खारुपेक्खा चेव अनुलोमज्जाति वुत्तं । तज्च पाळिया
विरुद्धं विय दिस्सति । चरियाकथायञ्हि —

“अनिच्चानुपस्सनात्थाय आवज्जनकिरियाब्याकता विज्जाणचरिया । अनिच्चानुपस्सना जाणचरिया...पे०...
पटिसङ्खानुपस्सनात्थाय आवज्जनकिरियाब्याकता विज्जाणचरिया । पटिसङ्खानुपस्सना जाणचरिया”ति (पटि० म०
१.७१) —

यस्स यस्स जाणस्स विसुं विसुं आवज्जनं लब्भति, तस्स तस्स विसुं विसुं आवज्जनं वुत्तं । विवट्टनानुपस्सनाय पन
आवज्जनं अवत्ताव “विवट्टनानुपस्सना जाणचरिया”ति वुत्तं । यदि सङ्खारुपेक्खानुलोमजाणानि विवट्टनानुपस्सना नाम
सियुं, तदावज्जनसम्भवा तदत्थाय च आवज्जनं वदेय्य, न च तदत्थाय आवज्जनं वुत्तं । गोत्रभुजाणस्स पन विसुं आवज्जनं
नत्थि अनुलोमावज्जनवीथियंयेव उप्पत्तितो । तस्मा विवट्टनानुपस्सनात्थाय आवज्जनस्स अवुत्तत्ता गोत्रभुजाणमेव
“विवट्टनानुपस्सना”ति युज्जति ।

१९. सोतापत्तिमग्गादीनि अट्ट विस्सज्जनानि लोकुत्तरमग्गफलवसेन निद्विट्ठानि । सोतस्स आपज्जनं सोतापत्ति,
सोतापत्ति एव मग्गो **सोतापत्तिमग्गो** । सोतापत्तिया फलं सोतापत्तिफलं, समापज्जीयतीति समापत्ति, सोतापत्तिफलमेव
समापत्ति **सोतापत्तिफलसमापत्ति** । पटिसन्धिवसेन सकिंयेव इमं लोकं आगच्छतीति सकदागामी, तस्स मग्गो
सकदागामिमग्गो । सकदागामिस्स फलं **सकदागामिफलं** । पटिसन्धिवसेनेव कामभवं न आगच्छतीति अनागामी, तस्स
मग्गो **अनागामिमग्गो** । अनागामिस्स फलं **अनागामिफलं** । किलेसेहि आरकत्ता, किलेसारीनं हतत्ता, संसारचक्कस्स
अरानं हतत्ता, पापकरणे रहाभावा, पच्चयादीनं अरहत्ता अरहं, अरहतो भावो अरहत्तं । किं तं? अरहत्तफलं । अरहत्तस्स

मगगो अरहत्तमगगो। अरहत्तमेव फलं अरहत्तफलं।

“अधिमोक्खट्टेन सद्धिन्द्रिय”न्तिआदीनि “तथट्टेन सच्चा”तिपरियन्तानि तेत्तिस विस्सज्जनानि निद्धिट्ठानि। हेट्ठा “सद्धिन्द्रियस्स अधिमोक्खट्टो”तिआदीहि तेत्तिसाय विस्सज्जनेहि समानानि। केवलज्झि तत्थ धम्मोहि अत्था निद्धिट्ठा, इध अत्थेहि धम्मा निद्धिट्ठाति अयं विसेसो। “अविक्खेपट्टेन समथो”तिआदीनञ्च चतुन्नं विस्सज्जनानं हेट्ठा “समथस्स अविक्खेपट्टो”तिआदीनञ्च चतुन्नं विस्सज्जनानं विसेसो वुत्तनयेनेव वेदितब्बो।

संवरट्टेनातिआदीनि अट्ठ विस्सज्जनानि सीलादिबलपरियोसानधम्मवसेन निद्धिट्ठानि। सीलविसुद्धीति सुपरिसुद्धपातिमोक्खसंवरदिचतुब्बिधं सीलं दुस्सील्यमलविसोधनतो। चित्तविसुद्धीति सउपचारा अट्ठ समापत्तियो। चित्तसीसेन हेत्थ समाधि वुत्तो। सो चित्तमलविसोधनतो चित्तविसुद्धि। दिट्ठिविसुद्धीति नामरूपानं यथासभावदस्सनं सत्तदिट्ठिमलविसोधनतो दिट्ठिविसुद्धि। मुत्तट्टेनाति तदङ्गवसेन उपक्किलेसतो विमुत्तट्टेन आरम्मणे च अधिमुत्तट्टेन। विमोक्खोति तदङ्गविमोक्खो। पटिवेधट्टेन विज्जाति पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणं पुरिमभवपटिवेधट्टेन विज्जा, दिब्बचक्खुजाणं सत्तानं चुतूपपातपटिवेधट्टेन विज्जा, आसवानं खये जाणं सच्चपटिवेधट्टेन विज्जा। पटिवेधट्टेनाति जाननट्टेन। परिच्चागट्टेन विमुत्तीति यं यं परिच्चत्तं, ततो ततो विमुत्तत्ता फलविमुत्ति। समुच्छेदट्टेन खये जाणन्ति किलेससमुच्छिन्दनत्थेन किलेसक्खयकरे अरियमगगे जाणं। पटिप्पस्सद्धट्टेन अनुप्पादे जाणन्ति मगगकिच्चसङ्घातपयोगपटिप्पस्सद्धत्ता पटिसन्धिवसेन अनुप्पादभूते तंतंमगगवज्झकिलेसानं अनुप्पादपरियोसाने उप्पन्ने अरियफले जाणं।

२०. छन्दो मूलट्टेनातिआदीनि नव विस्सज्जनानि अरियमगगस्स आदिमज्झपरियोसानवसेन निद्धिट्ठानि। छन्दो मूलट्टेनाति कुसलानं धम्मानं कत्तुकम्यताछन्दो पटिपत्तिया च निष्फत्तिया च मूलत्ता मूलट्टेन। मनसिकारो समुट्ठानट्टेनाति योनिमनसिकारो सब्बकुसलधम्मो समुट्ठापेतीति समुट्ठानट्टेन। फस्सो समोधानट्टेनाति यस्मा तण्हाय विसेसेन वेदना पधानकारणं, तण्हा च पहीयमाना विसेसेन वेदनाय परिज्जाताय पहीयति, तस्सा च वेदनाय फस्सोव पधानकारणं, तस्मिं परिज्जाते वेदना परिज्जाता होति, तस्मा सत्तसु अभिज्जेय्यवत्थूसु फस्सो पठमं वुत्तो। सो च तिकसन्निपातसङ्घातस्स अत्तनो कारणस्स वसेन पवेदितत्ता “तिकसन्निपातपच्चुपट्टानो”ति वुत्तत्ता समोधानट्टेन अभिज्जेय्यो। केचि पन “जाणफस्सो फस्सो”ति वदन्ति।

यस्मा पन वेदना चित्तचेतसिके अत्तनो वसे वत्तापयमाना तत्थ समोसरति पविसति, चित्तसन्तानमेव वा पविसति, तस्मा समोसरणट्टेन अभिज्जेय्याति वुत्ता। केचि पन “सब्बानिपि परिज्जेय्यानि वेदनासु समोसरन्ति, वेदनासु परिज्जातासु सब्बं तण्हावत्थु परिज्जातं होति। तं किस्स हेतु? वेदनापच्चया हि सब्बापि तण्हा। तस्मा वेदना समोसरणट्टेन अभिज्जेय्या”ति वदन्ति। यस्मा सब्बगोपानसीनं आबन्धनतो कूटागारकणिका विय चित्तचेतसिकानं सम्पिण्डनतो समाधि कुसलानं धम्मानं पमुखो होति जेड्डको, तस्मा समाधि पमुखट्टेनाति वुत्तं। पामुखट्टेनातिपि पाठो। यस्मा समथविपस्सनं भावेन्तस्स आरम्मणूपट्टानाधिपति होति सति, सतिया उपट्टिते आरम्मणे सब्बेपि कुसला धम्मा सकं सकं किच्चं साधेन्ति, तस्मा सति आधिपतेय्यट्टेनाति वुत्तं। पज्जा तदुत्तरट्टेनाति अरियमगगपज्जा तेसं कुसलानं धम्मानं उत्तरट्टेन सेट्टट्टेन अभिज्जेय्या। अथ वा ततो किलेसेहि, संसारवट्टतो वा उत्तरति समतिक्कमतीति तदुत्तरा, तस्सा अत्थो तदुत्तरट्टो। तेन तदुत्तरट्टेन। तदुत्तरट्टेनातिपि पाठो, ततो उत्तरट्टेनाति अत्थो। विमुत्ति सारट्टेनाति फलविमुत्ति अपरिहानिवसेन थिरत्ता सारो, तं अतिक्कमित्वा अज्जस्स परियेसितब्बस्स अभावतोपि सारो। सा विमुत्ति तेन सारट्टेन

अभिज्जेय्या । अमतोगधं निब्बानन्ति नत्थि एतस्स मरणसङ्घातं मतन्ति अमतं, किलेसविसपटिपक्खत्ता अगदन्तिपि अमतं, सच्छिकिरियाय सत्तानं पतिट्ठाभूतन्ति ओगधं, संसारदुक्खसन्तिभूतत्ता निब्बुतन्ति निब्बानं, नत्थेत्थ तण्हासङ्घातं वानन्तिपि निब्बानं । तं सासनस्स निट्ठाभूतत्ता **परियोसानद्वेन अभिज्जेय्यं** । एवं इमस्मिं अभिज्जेय्यनिद्वेसे सत्तसहस्सानि सत्तसतानि चत्तालीसञ्च विस्सज्जनानि होन्ति ।

इदानीं तेसं एवं निद्विद्वानं धम्मानं “ये ये धम्मा अभिज्जाता, ते ते धम्मा जाता होन्ती”ति निगमनं करोति, तस्स अभिमुखं कत्वा जाता होन्तीति अधिप्पायो । **तंजातद्वेन जाणन्ति** तेसं वुत्तप्पकारानं धम्मानं जाननद्वेन जाणं । **पजाननद्वेन पज्जाति** पकारतो जाननद्वेन पज्जा । **तेन वुच्चतीति** आदितो पुच्छितपुच्छा निगमेत्वा दस्सिता । तेन कारणेन “इमे धम्मा अभिज्जेय्याति सोतावधानं, तंपजानना पज्जा सुतमये जाण”न्ति वुच्चतीति अत्थोति ।

सद्धम्मप्पकासिनिया पटिसम्भिदामग्गट्ठकथाय

अभिज्जेय्यनिद्वेसवण्णना निट्ठिता ।

परिज्जेय्यनिद्वेसवण्णना

२१. परिज्जेय्यनिद्वेसे किञ्चापि परिज्जासद्वेन जातपरिज्जा, तीरणपरिज्जा, पहानपरिज्जाति तिस्सो परिज्जा सङ्गहिता । हेट्ठा “अभिज्जेय्या”ति जातपरिज्जाय वुत्तत्ता उपरि “पहातब्बा”ति पहानपरिज्जाय वुत्तत्ता तीरणपरिज्जाव इध अधिप्पेता । **फस्सो सासवो उपादानियोति** आसवानञ्चेव उपादानानञ्च पच्चयभूतो तेभूमकफस्सो । सोपि हि अत्तानं आरम्मणं कत्वा पवत्तमानेहि सह आसवेहीति सासवो, आरम्मणभावं उपगन्त्वा उपादानसम्बन्धनेन उपादानानं हितोति उपादानियो । यस्मा फस्से तीरणपरिज्जाय परिज्जाते फस्समुखेन सेसापि अरूपधम्मा तदनुसारेण च रूपधम्मा परिज्जायन्ति, तस्मा एकोव फस्सो वुत्तो । एवं सेसेसुपि यथायोगं योजेतब्बं ।

नामन्ति चत्तारो खन्धा अरूपिनो निब्बानञ्च । **रूपन्ति** चत्तारि च महाभूतानि चतुन्नञ्च महाभूतानं उपादायरूपानि चतुवीसति । चत्तारो खन्धा नमनद्वेन नामं । ते हि आरम्मणाभिमुखा नमन्ति । सब्बम्पि नामनद्वेन नामं । चत्तारो हि खन्धा आरम्मणे अज्जमज्जं नामेन्ति, निब्बानं आरम्मणाधिपतिपच्चयताय अत्तनि अनवज्जधम्मे नामेति । सन्ततिवसेन सीतादीहि रूपनद्वेन रूपं । **रूपनद्वेनाति** कुप्पनद्वेन । सन्ततिविपरिणामवसेन हि सीतादीहि घट्टनीयं धम्मजातं रूपन्ति वुच्चति । इध पन नामन्ति लोकिक्कमेव अधिप्पेतं, रूपं पन एकन्तेन लोकिक्कमेव ।

तिस्सो वेदनाति सुखा वेदना, दुक्खा वेदना, अदुक्खमसुखा वेदना । ता लोकिक्का एव । **आहाराति** पच्चया । पच्चया हि अत्तनो फलं आहरन्तीति आहारा । कबळीकारो आहारो फस्साहारो मनोसञ्चेतनाहारो विज्जाणाहारोति चत्तारो । वत्थुवसेन कबळीकातब्बत्ता कबळीकारो, अज्झोहरितब्बत्ता आहारो । ओदनकुम्मासादिवत्थुकाय ओजायेतं नामं । सा हि ओजट्टमकरूपानि आहरतीति आहारो । चक्खुसम्फस्सादिको छब्बिधो फस्सो तिस्सो वेदना आहरतीति आहारो । मनसो सञ्चेतना, न सत्तस्साति मनोसञ्चेतना यथा चित्तेकगता । मनसा वा सम्पयुत्ता सञ्चेतना मनोसञ्चेतना यथा आजञ्जरथो । तेभूमककुसलाकुसलचेतना । सा हि तयो भवे आहरतीति आहारो । **विज्जाणन्ति** एकूनवीसतिभेदं पटिसन्धिविज्जाणं । तज्झि पटिसन्धिनामरूपं आहरतीति आहारो । **उपादानक्खन्धाति** उपादानगोचरा खन्धा, मज्झपदलोपो दट्ठब्बो । उपादानसम्भूता वा खन्धा उपादानक्खन्धा यथा तिणग्गि थुसग्गि । उपादानविधेय्या वा खन्धा उपादानक्खन्धा यथा

राजपुरिसो । उपादानप्पभवा वा खन्धा उपादानक्खन्धा यथा पुप्फरुक्खो फलरुक्खो । उपादानानि पन कामुपादानं दिट्ठुपादानं सीलब्बतुपादानं अत्तवादुपादानन्ति चत्तारि । अत्थतो पन भुसं आदानन्ति उपादानं । रूपुपादानक्खन्धो, वेदनुपादानक्खन्धो, सञ्जुपादानक्खन्धो, सङ्खारुपादानक्खन्धो, विज्जाणुपादानक्खन्धोति पञ्च ।

छ अज्झत्तिकानि आयतनानीति चक्खायतनं, सोतायतनं, घानायतनं, जिह्वायतनं, कायायतनं, मनायतनं ।

सत्त विज्जाणट्ठितियोति कतमा सत्त? वुत्तज्हेतं भगवता —

“सन्ति, भिक्खवे (अ० नि० ७.४४; दी० नि० ३.३३२), सत्ता नानत्तकाया नानत्तसज्जिनो । सेय्यथापि मनुस्सा एकच्चे च देवा एकच्चे च विनिपातिका । अयं पठमा विज्जाणट्ठिति ।

“सन्ति, भिक्खवे, सत्ता नानत्तकाया एकत्तसज्जिनो । सेय्यथापि देवा ब्रह्मकायिका पठमाभिनिब्बत्ता । अयं दुतिया विज्जाणट्ठिति ।

“सन्ति, भिक्खवे, सत्ता एकत्तकाया नानत्तसज्जिनो । सेय्यथापि देवा आभस्सरा । अयं ततिया विज्जाणट्ठिति ।

“सन्ति, भिक्खवे, सत्ता एकत्तकाया एकत्तसज्जिनो । सेय्यथापि देवा सुभकिण्हा । अयं चतुत्था विज्जाणट्ठिति ।

“सन्ति, भिक्खवे, सत्ता सब्बसो रूपसज्जानं समतिक्कमा पटिघसज्जानं अत्थङ्गमा नानत्तसज्जानं अमनसिकारा ‘अनन्तो आकासो’ति आकासानज्जायतनूपगा । अयं पञ्चमी विज्जाणट्ठिति ।

“सन्ति, भिक्खवे, सत्ता सब्बसो आकासानज्जायतनं समतिक्कम्म ‘अनन्तं विज्जाणं’ति विज्जाणज्जायतनूपगा । अयं छट्ठा विज्जाणट्ठिति ।

“सन्ति, भिक्खवे, सत्ता सब्बसो विज्जाणज्जायतनं समतिक्कम्म ‘नत्थि किञ्ची’ति आकिञ्चज्जायतनूपगा । अयं सत्तमी विज्जाणट्ठिति । इमा खो, भिक्खवे, सत्त विज्जाणट्ठितियो”ति (अ० नि० ७.४४; दी० नि० ३.३३२) ।

विज्जाणट्ठितियोति पटिसन्धिविज्जाणस्स ठानानि सविज्जाणका खन्धा एव । तत्थ **सेय्यथापीति** निदस्सनत्थे निपातो । **मनुस्साति** अपरिमाणेसुपि चक्कवाळेसु अपरिमाणानं मनुस्सानं वण्णसण्ठानादिवसेन द्वेपि एकसदिसा नत्थि । येपि वण्णेन वा सण्ठानेन वा सदिसा होन्ति, तेपि आलोकितविलोकितादीहि विसदिसाव होन्ति, तस्मा **नानत्तकायाति** वुत्ता । पटिसन्धिसज्जा पन नेसं तिहेतुकापि दुहेतुकापि अहेतुकापि होति, तस्मा **नानत्तसज्जिनोति** वुत्ता । **एकच्चे च देवाति** छ कामावचरदेवा । तेसु हि केसज्जि कायो नीलो होति, केसज्जि पीतकादिवण्णो, सज्जा पन नेसं तिहेतुकापि दुहेतुकापि होति, अहेतुका न होति । **एकच्चे च विनिपातिकाति** चतुअपायविनिमुत्ता पुनब्बसुमाता यक्खिनी, पियङ्करमाता, फुस्समित्ता, धम्मगुत्ताति एवमादयो अज्जे च वेमानिका पेता । एतेसज्जि ओदातकाळमङ्गुरच्छविसामवण्णादिवसेन चेव किसथूलरस्सदीघवसेन च कायो नाना होति, मनुस्सानं विय

तिहेतुकाद्विहेतुकाहेतुकवसेन सज्जापि । ते पन देवा विय न महेसक्खा, कपणमनुस्सा विय अप्पेसक्खा दुल्लभघासच्छादना दुक्खपीळिता विहरन्ति । एकच्चे काळपक्खे दुक्खिता जुण्हपक्खे सुखिता होन्ति, तस्मा सुखसमुस्सयतो विनिपतितत्ता **विनिपातिका**ति वुत्ता । ये पनेत्थ तिहेतुका, तेसं धम्माभिसमयोपि होति पियङ्करमातादीनं विय ।

ब्रह्मकायिकाति ब्रह्मपारिसज्जब्रह्मपुरोहितमहाब्रह्मानो । **पठमाभिनिब्बत्ता**ति ते सब्बेपि पठमज्झानेन निब्बत्ता । ब्रह्मपारिसज्जा पन परित्तेन, ब्रह्मपुरोहिता मज्झिमेन, कायो च तेसं विप्फारिकतरो होति । महाब्रह्मानो पणीतेन, कायो पन नेसं अतिविप्फारिकतरो होति । इति ते कायस्स नानत्ता, पठमज्झानवसेन सज्जाय एकत्ता **नानत्तकाया एकत्तसज्जिनो**ति वुत्ता । यथा च ते, एवं चतूसु अपायेसु सत्ता । निरयेसु हि केसज्जि गावुतं, केसज्जि अट्ठयोजनं, केसज्जि तिगावुतं अत्तभावो होति, देवदत्तस्स पन योजनसतिको जातो । तिरच्छानेसुपि केचि खुद्दका होन्ति, केचि महन्ता । पेत्तिविसयेसुपि केचि सट्ठिहत्था केचि असीतिहत्था होन्ति केचि सुवण्णा केचि दुब्बण्णा । तथा कालकज्जिका असुरा । अपिचेत्थ दीघपिट्टिका पेता नाम सट्ठियोजनिकापि होन्ति, सज्जा पन सब्बेसम्पि अकुसलविपाकाहेतुकाव होति । इति अपायिकापि “नानत्तकाया एकत्तसज्जिनो”ति सङ्गं गच्छन्ति ।

आभस्सराति दण्डउक्काय अच्चि विय एतेसं सरीरतो आभा छिज्जित्वा छिज्जित्वा पतन्ती विय सरति विसरतीति आभस्सरा । तेसु पञ्चकनये दुतियततियज्झानद्वयं परित्तं भावेत्वा उप्पन्ना **परित्ताभा** नाम होन्ति, मज्झिमं भावेत्वा उप्पन्ना **अप्पमाणाभा** नाम होन्ति, पणीतं भावेत्वा उप्पन्ना **आभस्सरा** नाम होन्ति । इध पन उक्कट्टपरिच्छेदवसेन सब्बेव ते गहिता । सब्बेसज्जि तेसं कायो एकविप्फारोव होति, सज्जा पन अवितक्कविचारमत्ता च अवितक्कअविचारा चाति नाना ।

सुभकिण्हाति सुभेन वोकिण्णा विकिण्णा, सुभेन सरीरप्पभावण्णेन एकघनाति अत्थो । एतेसज्जि न आभस्सरानं विय छिज्जित्वा छिज्जित्वा पभा गच्छतीति । चतुक्कनये ततियस्स, पञ्चकनये चतुत्थस्स परित्तमज्झिमपणीतस्स ज्ञानस्सवसेन **परित्तसुभअप्पमाणसुभसुभकिण्हा** नाम हुत्वा निब्बत्तन्ति । इति सब्बेपि ते **एकत्तकाया** चैव चतुत्थज्झानसज्जाय **एकत्तसज्जिनो** चाति वेदितब्बा । **वेहप्फला**पि चतुत्थविज्जाणट्ठितिमेव भजन्ति । **असज्जसत्ता** विज्जाणाभावा एत्थ सङ्गहं न गच्छन्ति, सत्तावासेसु गच्छन्ति ।

सुद्धावासा विवट्टपक्खे ठिता न सब्बकालिका, कप्पसतसहस्सम्पि असङ्ख्येयम्पि बुद्धसुज्जे लोके न उप्पज्जन्ति, सोळसकप्पसहस्सम्भन्तरे बुद्धेसु उप्पन्नेसुयेव उप्पज्जन्ति, धम्मचक्कप्पवत्तस्स भगवतो खन्धावारसदिसा होन्ति, तस्मा नेव विज्जाणट्ठितिं, न च सत्तावासं भजन्ति । महासीवत्थेरो पन — “न खो पन सो, सारिपुत्त, सत्तावासो सुलभरूपो, यो मया अनावुत्थपुब्बो इमिना दीघेन अब्बुना अज्जत्र सुद्धावासेहि देवेही”ति (म० नि० १.१६०) इमिना सुत्तेन सुद्धावासापि चतुत्थं विज्जाणट्ठितिं चतुत्थं सत्तावासज्ज भजन्तीति वदति, तं अप्पटिबाहितत्ता सुत्तस्स अनुज्जातं ।

नेवसज्जानासज्जायतनं यथेव सज्जाय, एवं विज्जाणस्सापि सुखुमत्ता नेवविज्जाणं नाविज्जाणं, तस्मा विज्जाणट्ठितीसु न वुत्तं ।

अट्ठ लोकधम्माति लाभो, अलाभो, यसो, अयसो, निन्दा, पसंसा, सुखं, दुक्खन्ति इमे अट्ठ लोकप्पवत्तिया सति अनुपरमधम्मकत्ता लोकस्स धम्माति लोकधम्मा । एतेहि मुत्तो सत्तो नाम नत्थि, बुद्धानम्पि होन्तियेव । यथाह —

“अट्टिमे, भिक्खवे, लोकधम्मा लोकं अनुपरिवत्तन्ति, लोको च अट्ट लोकधम्मे अनुपरिवत्तति । कतमे अट्ट? लाभो च अलाभो च यसो च अयसो च निन्दा च पसंसा च सुखञ्च दुक्खञ्च । इमे खो, भिक्खवे, अट्ट लोकधम्मा लोकं अनुपरिवत्तन्ति, लोको च इमे अट्ट लोकधम्मे अनुपरिवत्तती”ति (अ० नि० ८.६) ।

तत्थ अनुपरिवत्तन्तीति अनुबन्धन्ति नप्पजहन्ति, लोकतो न निवत्तन्तीति अत्थो । **लाभो**ति पब्बजितस्स चीवरादि, गहट्टस्स धनधज्जादि लाभो । सोयेव अलब्भमानो लाभो **अलाभो** । न लाभो अलाभोति वुच्चमाने अत्थाभावापत्तितो परिज्जेय्यो न सिया । **यसो**ति परिवारो । सोयेव अलब्भमाना यसो **अयसो** । **निन्दा**ति अवण्णभणनं । **पसंसा**ति वण्णभणनं । **सुख**न्ति कामावचरानं कायिकचेतसिकं । **दुक्ख**न्ति पुथुज्जनसोतापन्नसकदागामीनं कायिकचेतसिकं, अनागामिअरहन्तानं कायिकमेव ।

नव सत्तावासाति सत्तानं आवासा, वसनट्टानानीति अत्थो । तानि पन तथापकासिता खन्था एव । कतमे नव? वुत्तहेतं भगवता —

“नवयिमे, भिक्खवे (अ० नि० ९.२४; दी० नि० ३.३४१), सत्तावासा । कतमे नव? सन्ति, भिक्खवे, सत्ता नानत्तकाया नानत्तसज्जिनो, सेय्यथापि मनुस्सा एकच्चे च देवा एकच्चे च विनिपातिका । अयं पठमो सत्तावासो ।

“सन्ति, भिक्खवे, सत्ता नानत्तकाया एकत्तसज्जिनो, सेय्यथापि देवा ब्रह्मकायिका पठमाभिनिब्बत्ता । अयं दुतियो सत्तावासो ।

“सन्ति, भिक्खवे, सत्ता एकत्तकाया नानत्तसज्जिनो, सेय्यथापि देवा आभस्सरा । अयं ततियो सत्तावासो ।

“सन्ति, भिक्खवे, सत्ता एकत्तकाया एकत्तसज्जिनो, सेय्यथापि देवा सुभकिण्हा । अयं चतुत्थो सत्तावासो ।

“सन्ति, भिक्खवे, सत्ता असज्जिनो अप्पटिसंवेदिनो, सेय्यथापि देवा असज्जसत्ता । अयं पञ्चमो सत्तावासो ।

“सन्ति, भिक्खवे, सत्ता सब्बसो रूपसज्जानं समतिक्कमा पटिघसज्जानं अत्थङ्गमा नानत्तसज्जानं अमनसिकारा ‘अनन्तो आकासो’ति आकासानज्जायतनूपगा । अयं छट्ठो सत्तावासो ।

“सन्ति, भिक्खवे, सत्ता सब्बसो आकासानज्जायतनं समतिक्कम्म ‘अनन्तं विज्जाण’न्ति विज्जाणज्जायतनूपगा । अयं सत्तमो सत्तावासो ।

“सन्ति, भिक्खवे, सत्ता सब्बसो विज्जाणज्जायतनं समतिक्कम्म ‘नत्थि किञ्ची’ति आकिञ्चज्जायतनूपगा । अयं अट्ठमो सत्तावासो ।

“सन्ति, भिक्खवे, सत्ता सब्बसो आकिञ्चज्जायतनं समतिक्कम्म नेवसज्जानासज्जायतनूपगा । अयं नवमो सत्तावासो । इमे खो, भिक्खवे, नव सत्तावासा”ति (अ० नि० ९.२४; दी० नि० ३.३४१) ।

दसायतनानीति चक्खायतनं रूपायतनं सोतायतनं सद्दायतनं घानायतनं गन्धायतनं जिह्वायतनं रसायतनं कायायतनं फोडुब्बायतनन्ति एवं दस । मनायतनधम्मयायतनानि पन लोकुत्तरमिस्सकत्ता न गहितानि । इमेसु दससु विस्सज्जनेसु विपस्सनावसेन तीरणपरिज्जा वुत्ता, “सब्बं, भिक्खवे, परिज्जेय्य”न्ति आदीसु पन अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियादीनं तिण्णं, निरोधपटिपदानं सच्छिकिरियाभावनट्टानं तेसंयेव पटिवेधट्टानं दुक्खादीनं निस्सरणस्स अनुप्पादादीनं पच्चदसन्नं, परिग्गहट्टादीनं एकतिसाय, उत्तरिपटिवेधट्टादीनं तिण्णं, मग्गङ्गानं अट्टन्नं, “पयोगानं पटिप्पस्सद्धट्टो”ति आदीनं द्विन्नं, असङ्खतट्टस्स वुट्टानट्टादीनं द्विन्नं, निय्यानट्टस्स अनुबुद्धानट्टादीनं तिण्णं, अनुबोधनट्टादीनं तिण्णं, अनुबोधपक्खियादीनं तिण्णं, उज्जोतनट्टादीनं चतुन्नं, पतापनट्टादीनं अट्टारसन्नं, विवट्टनानुपस्सनादीनं नवन्नं, खयेजाणअनुप्पादेजाणानं पज्जाविमुत्तिनिब्बानानन्ति इमेसं धम्मानं पटिलाभवसेन तीरणपरिज्जा वुत्ता, सेसानं यथायोगं विपस्सनावसेन च पटिलाभवसेन च तीरणपरिज्जा वुत्ताति वेदितब्बा ।

येसं येसं धम्मानं पटिलाभत्थाय वायमन्तस्स, ते ते धम्मा पटिलद्धा होन्ति । एवं ते धम्मा परिज्जाता चेव होन्ति तीरिता चाति हि किच्चसमापनट्टेन तीरणपरिज्जा वुत्ता । किच्चे हि समापिते ते धम्मा पटिलद्धा होन्तीति । केचि पन “अविपस्सनूपगानं जातपरिज्जा”ति वदन्ति । अभिज्जेय्येन जातपरिज्जाय वुत्तत्ता तं न सुन्दरं । परिज्जाता चेव होन्ति तीरिता चाति ते पटिलद्धा एव धम्मा परिज्जाता च नाम होन्ति, तीरिता च नामाति अत्थो । एवं किच्चसमापनत्थवसेन परिज्जातत्थो वुत्तो होति ।

२२. इदानि तमेवत्थं एकेकधम्मे पटिलाभवसेन योजेत्वा अन्ते च निगमेत्वा दस्सेतुं नेक्खम्मन्ति आदिमाह । तं सब्बं पुब्बे वुत्तानुसारेनेव वेदितब्बन्ति ।

परिज्जेय्यनिद्देसवण्णना निड्डिता ।

पहातब्बनिद्देसवण्णना

२३. पहातब्बनिद्देसे अस्मिमानोति रूपादीसु पच्चसु उपादानक्खन्धेसु अस्मीति मानो । तस्मिज्हि पहीने अरहत्तं पत्तं होति । रूपरागादीसु विज्जमानेसुपि सेसानि अवत्वा अस्मिमानस्सेव वचनं दिट्ठिपतिरूपकत्तेन तस्स ओळारिकत्ताति वेदितब्बं । अविज्जाति सुत्तन्तपरियायेन दुक्खादीसु चतूसु ठानेसु अज्जाणं, अभिधम्मपरियायेन पुब्बन्तादीहि सद्धिं अट्टसु । वुत्तज्हेतं —

“तत्थ कतमा अविज्जा? दुक्खे अज्जाणं, दुक्खसमुदये अज्जाणं, दुक्खनिरोधे अज्जाणं, दुक्खनिरोधगामिनिया पटिपदाय अज्जाणं, पुब्बन्ते अज्जाणं, अपरन्ते अज्जाणं, पुब्बन्तापरन्ते अज्जाणं, इदप्पच्चयतापटिच्चसमुप्पन्नेसु धम्मेसु अज्जाण”न्ति (ध० स० ११०६; विभ० २२६) ।

भवतण्हाति कामभवादीसु भवेसु पत्थना । यथाह —

“तत्थ कतमा भवतण्हा? यो भवेसु भवच्छन्दो भवरागो भवनन्दी भवतण्हा भवसिनेहो भवपरिळाहो भवमुच्छा भवज्झोसान”न्ति (विभ० ८९५) ।

तिस्सो तण्हाति कामतण्हा, भवतण्हा, विभवतण्हा । तासं अभिधम्मे एवं निद्देसो कतो — तत्थ कतमा भवतण्हा?

भवदिद्विसहगतो रागो...पे०... चित्तस्स सारागो, अयं वुच्चति भवतण्हा । तत्थ कतमा विभवतण्हा? उच्छेददिद्विसहगतो रागो...पे०... चित्तस्स सारागो, अयं वुच्चति विभवतण्हा । अवसेसा तण्हा कामतण्हा । तत्थ कतमा कामतण्हा? कामधातुपटिसंयुतो रागो...पे०... चित्तस्स सारागो, अयं वुच्चति कामतण्हा । तत्थ कतमा भवतण्हा? रूपधातुअरूपधातुपटिसंयुतो रागो...पे०... तत्थ कतमा विभवतण्हा? उच्छेददिद्विसहगतो रागो...पे०... (विभ० ९१६) ।

अट्ठकथायं पन “पञ्चकामगुणिको रागो कामतण्हा, रूपारूपभवेसु रागो ज्ञाननिकन्तिसस्सतदिद्विसहगतो रागो भववसेन पत्थना भवतण्हा, उच्छेददिद्विसहगतो रागो विभवतण्हा”ति वुत्तं । अयं दसुत्तरसुत्तपरियायेन योजना । सङ्गीतिपरियायेन पन अभिधम्मपरियायेन च “अपरापि तिस्सो तण्हा कामतण्हा रूपतण्हा अरूपतण्हा । अपरापि तिस्सो तण्हा रूपतण्हा अरूपतण्हा निरोधतण्हा”ति (दी० नि० ३.३०५; विभ० ९१७-९१८) वुत्ता तण्हापि एत्थ युज्जन्ति । तासु पञ्च कामधातुरूपधातुअरूपधातुपटिसंयुत्ता, अन्तिमा उच्छेददिद्विसहगता ।

चत्तारो ओघाति कामोघो, भवोघो, दिट्ठोघो, अविज्जोघो । यस्स संविज्जन्ति, तं वट्ठस्मिं ओहनन्ति ओसीदापेन्तीति ओघा । बलवकिलेसा एते । कामगुणसङ्घाते कामे ओघो कामोघो । कामतण्हायेतं नामं । रूपारूपसङ्घाते कम्मतो च उपपत्तितो च दुविधेपि भवे ओघो भवोघो । भवतण्हायेतं नामं । दिट्ठि एव ओघो दिट्ठोघो । “सस्सतो लोको”ति आदिकाय दिट्ठिया एतं नामं । अविज्जा एव ओघो अविज्जोघो, दुक्खादीसु अज्जाणस्सेतं नामं ।

पञ्च नीवरणानीति कामच्छन्दनीवरणं ब्यापादनीवरणं थिनमिद्धनीवरणं उद्धच्चकुक्कुच्चनीवरणं विचिकिच्छानीवरणं । चित्तं नीवरन्ति परियोनन्थन्तीति नीवरणानि । कामीयन्तीति कामा । पञ्च कामगुणा । कामेसु छन्दो कामच्छन्दो । कामयतीति वा कामो, कामो एव छन्दो, न कत्तुकम्यताछन्दो न धम्मच्छन्दोति कामच्छन्दो । कामतण्हायेतं नामं । ब्यापज्जति तेन चित्तं पूतिभावं गच्छति, ब्यापादयति वा विनयाचाररूपसम्पत्तिहितसुखानीति ब्यापादो । दोसस्सेतं नामं । थिननता थिनं, मिद्धनता मिद्धं, अनुस्साहसंहननता असत्तिविघातो चाति अत्थो । चित्तस्स अनुस्साहो थिनं, चेतसिकानं अकम्मज्जता मिद्धं, थिनज्ज मिद्धज्ज थिनमिद्धं । उद्धतस्स भावो उद्धच्चं, अवूपसमोति अत्थो । विक्खेपस्सेतं नामं । कुच्छित्तं कतं कुकतं, कुकतस्स भावो कुक्कुच्चं, गरहितकिरियभावोति अत्थो । पच्छानुतापस्सेतं नामं । विगता चिकिच्छाति विचिकिच्छा, विगतपज्जाति अत्थो । सभावं वा विचिनन्तो एताय किच्छति किलमतीति विचिकिच्छा । बुद्धादीसु संसयस्सेतं नामं । कामच्छन्दो एव नीवरणं कामच्छन्दनीवरणं । एवं सेसेसुपि ।

छ धम्मा, छद्धम्माति वा पाठो । **छ तण्हाकायाति** रूपतण्हा सद्दतण्हा गन्धतण्हा रसतण्हा फोडुब्बतण्हा धम्मतण्हा । रूपे तण्हा रूपतण्हा । सा एव कामतण्हादिभेदेन अनेकभेदत्ता रासट्ठेन कायोति वुत्ता । एवं सेसेसुपि ।

सत्तानुसयाति कामरागानुसयो पटिधानुसयो मानानुसयो दिट्ठानुसयो विचिकिच्छानुसयो भवरागानुसयो अविज्जानुसयो । अप्पहीनट्ठेन अनुसेन्तीति अनुसया । कामेसु रागो कामरागो, कामो एव वा रागोति कामरागो । आरम्मणस्मिं पटिहज्जतीति पटिघं । अयाथावदस्सनट्ठेन दिट्ठि । सेय्यादिवसेन मज्जतीति मानो । भवेसु रागो भवरागो । थामगतो कामरागो कामरागानुसयो । एवं सेसेसुपि ।

अट्ठ मिच्छत्ताति मिच्छादिट्ठि मिच्छासङ्कप्पो मिच्छावाचा मिच्छाकम्मन्तो मिच्छाआजीवो मिच्छावायामो मिच्छासति मिच्छासमाधि । “हितसुखावहा मे भविस्सन्ती”ति एवं आसीसितापि तथाअभावतो असुभादीसुयेव सुभन्तिआदिविपरीतप्पवत्तितो च मिच्छासभावाति मिच्छत्ता । मिच्छा पस्सति, मिच्छा वा एताय पस्सन्तीति मिच्छादिट्ठि ।

अथ वा विपरीता दिट्ठीति मिच्छादिट्ठि, अयाथावदिट्ठीति वा मिच्छादिट्ठि, विरज्झित्वा गहणतो वा वितथा दिट्ठीति मिच्छादिट्ठि, अनत्तावहत्ता पण्डितेहि कुच्छिता दिट्ठीति वामिच्छादिट्ठि । मिच्छासङ्कप्पादीसुपि एसेव नयो । **मिच्छादिट्ठीति** सस्सतुच्छेदाभिनिवेशो । **मिच्छासङ्कप्पोति** कामवितक्कादितिविधो वितक्को । **मिच्छावाचाति** मुसावादादिचतुब्बिधा चेतना । **मिच्छाकम्मन्तोति** पाणातिपातादितिविधा चेतना । **मिच्छाआजीवोति** मिच्छाजीवपयोगसमुद्वापिका चेतना । **मिच्छावायामोति** अकुसलचित्तसम्पयुत्तं वीरियं । **मिच्छासतीति** सतिपटिपक्खभूतो अकुसलचित्तुप्पादो । **मिच्छासमाधीति** अकुसलसमाधि ।

नव तण्हामूलकाति (दी० नि० २.१०३; ३.३५९) तण्हं पटिच्च परियेसना, परियेसनं पटिच्च लाभो, लाभं पटिच्च विनिच्छयो, विनिच्छयं पटिच्च छन्दरागो, छन्दरागं पटिच्च अज्झोसानं, अज्झोसानं पटिच्च परिग्गहो, परिग्गहं पटिच्च मच्छरियं, मच्छरियं पटिच्च आरक्खो, आरक्खाधिकरणं दण्डादानसत्थादानकलहविग्गहविवादतुवंतुवंपेसुज्जमुसावादा अनेके पापका अकुसला धम्मा सम्भवन्ति (दी० नि० २.१०४; ३.३५९) । इमे नव तण्हामूलका धम्मा । तण्हा मूलं एतेसन्ति तण्हामूलका । परियेसनादयो अकुसला एव । **तण्हं, पटिच्चाति** तण्हं निस्साय । **परियेसनाति** रूपादिआरम्मणपरियेसना । सा हि तण्हाय सति होति । **लाभोति** रूपादिआरम्मणपटिलाभो, सो हि परियेसनाय सति होति । विनिच्छयो पन जाणतण्हादिट्ठिवितक्कवसेन चतुब्बिधो । तत्थ “सुखविनिच्छयं जज्जा, सुखविनिच्छयं जत्वा अज्जत्तं सुखमनुयुज्जेय्या”ति (म० नि० ३.३२३) अयं **जाणविनिच्छयो** । “विनिच्छयोति द्वे विनिच्छया तण्हाविनिच्छयो च दिट्ठिविनिच्छयो चा”ति (महानि० १०२) एवं आगतानि अट्टसततण्हाविचरितानि **तण्हाविनिच्छयो** । द्वासट्ठि दिट्ठियो **दिट्ठिविनिच्छयो** । “छन्दो खो, देवानमिन्द, वितक्कनिदानो”ति (दी० नि० २.३५८) इमस्मिं पन सुत्ते इध विनिच्छयोति वुत्तो वितक्कोयेव आगतो । लाभं लभित्वा हि इट्ठानिट्ठं सुन्दरासुन्दरज्ज वितक्केनेव विनिच्छिनाति “एत्तकं मे रूपाारम्मणत्थाय भविस्सति, एत्तकं सद्दादिआरम्मणत्थाय, एत्तकं मय्हं भविस्सति, एत्तकं परस्स, एत्तकं परिभुज्जिस्सामि, एत्तकं निदहिस्सामी”ति । तेन वुत्तं — “लाभं पटिच्च विनिच्छयो”ति । **छन्दरागोति** एवं अकुसलवितक्केन वितक्किते वत्थुस्मिं दुब्बलरागो च बलवरागो च उप्पज्जति । **छन्दोति** एत्थ दुब्बलरागस्साधिवचनं, **रागोति** बलवरागस्स । **अज्झोसानन्ति** अहं ममाति बलवसन्निट्ठानं । **परिग्गहोति** तण्हादिट्ठिवसेन परिग्गहकरणं । **मच्छरियन्ति** परेहि साधारणभावस्स असहनता । तेनेवस्स पोराणा एवं वचनत्थं वदन्ति “इदं अच्छरियं मय्हमेव होतु, मा अज्जस्स अच्छरियं होतूति पवत्तत्ता मच्छरियन्ति वुच्चती”ति । **आरक्खोति** द्वारपिदहनमज्जूसगोपनादिवसेन सुट्ठु रक्खणं । अधिकरोतीति अधिकरणं । कारणस्सेतं नामं । **आरक्खाधिकरणन्ति** भावनपुंसकं, आरक्खहेतूति अत्थो । दण्डादानादीसु परनिसेधनत्थं दण्डस्स आदानं **दण्डादानं** । एकतोधारादिना सत्थस्स आदानं **सत्थादानं** । कायकलहोपि वाचाकलहोपि **कलहो** । पुरिमो पुरिमो विरोधो **विग्गहो** । पच्छिमो पच्छिमो **विवादो** । तुवंतुवन्ति अगारववसेन तुवंतुवंचनं ।

दस मिच्छन्ताति मिच्छादिट्ठि... पे०... मिच्छासमाधि मिच्छाजाणं मिच्छाविमुत्ति । तत्थ **मिच्छाजाणन्ति** पापकिरियासु उपायचिन्तावसेन पापं कत्वा सुकतं मयाति पच्चवेक्खणाकारेन च उप्पन्नो मोहो । **मिच्छाविमुत्तीति** अविमुत्तस्सेव सतो विमुत्तिसज्जिता ।

इधनि अनेकभेदेन पहानेन पहातब्बे दस्सेतुं द्वे **पहानानीति** आदि आरब्धं । पहानेसु हि विज्जातेसु तेन तेन पहातब्बा धम्मा सुविज्जेय्या होन्ति । पज्चसु पहानेसु लोकिकानि च द्वे पहानानि अप्पयोगं निस्सरणप्पहानज्ज ठपेत्वा अप्पयोगानेव द्वे लोकुत्तरपहानानि पठमं वुत्तानि । सम्मा उच्छिज्जन्ति एतेन किलेसाति समुच्छेदो, पहीयन्ति एतेन किलेसाति पहानं । समुच्छेदसङ्घातं पहानं, न सेसप्पहानन्ति **समुच्छेदप्पहानं** । किलेसानं पटिप्पस्सद्धत्ता पटिप्पस्सद्धि, पहीनत्ता पहानं,

पटिप्पस्सद्धिसङ्घातं पहानं **पटिप्पस्सद्धिप्पहानं** । लोकं उत्तरतीति **लोकुत्तरो** । निब्बानसङ्घातं खयं गच्छतीति खयगामी, खयगामी च सो मग्गो चाति **खयगामिमग्गो**, तं भावयतो सो मग्गो समुच्छेदप्पहानन्ति अत्थो । तथा फलक्खणे लोकुत्तरफलमेव पटिप्पस्सद्धिप्पहानं ।

कामानमेतं निस्सरणन्ति आदीसु कामतो रूपतो सङ्घततो निस्सरन्ति एतेनाति **निस्सरणं**, तेहि वा निस्सटत्ता निस्सरणं । असुभज्झानं । कामेहि निक्खन्तत्ता **नेक्खम्मं** । अनागामिमग्गो वा । असुभज्झानज्झि विक्खम्भनतो कामानं निस्सरणं, तं ज्ञानं पादकं कत्वा उप्पादितअनागामिमग्गो पन समुच्छेदतो सब्बसो कामानं अच्चन्तनिस्सरणं । रूपतीति रूपं, न रूपं अरूपं मित्तपटिपक्खा अमित्ता विय, लोभादिपटिपक्खा अलोभादयो विय च रूपपटिपक्खोति अत्थो । फलवसेन वा नत्थेत्थ रूपन्ति अरूपं, अरूपमेव **आरूप्यं** । अरूपज्झानानि । तानि रूपानं निस्सरणं नाम । अरूपेहिपि अरहत्तमग्गो पुन उप्पत्तिनिवारणतो सब्बसो रूपानं निस्सरणं नाम । **भूतन्ति** जातं । **सङ्घतन्ति** पच्चयेहि सङ्गम्म कतं । **पटिच्चसमुप्पन्नन्ति** ते ते पच्चये पटिच्च सम्मा सह च उप्पन्नं । पठमेन सज्जातत्तदीपनेन अनिच्चता, दुतियेन अनिच्चस्सापि सतो पच्चयानुभावदीपनेन परायत्तता, ततियेन परायत्तस्सापि सतो पच्चयानं अब्बापारत्तदीपनेन एवंधम्मता दीपिता होति । **निरोधोति** निब्बानं । निब्बानज्झि आगम्म दुक्खं निरुज्झतीति निरोधोति वुच्चति । सो एव च सब्बसङ्घततो निस्सटत्ता तस्स सङ्घतस्स निस्सरणं नाम । अट्ठकथायं पन —

“निरोधो तस्स निस्सरणन्ति इध अरहत्तफलं निरोधोति अधिप्पेतं । अरहत्तफलेन हि निब्बाने दिट्ठे पुन आयतिं सब्बसङ्घारा न होन्तीति अरहत्तसङ्घातस्स निरोधस्स पच्चयत्ता निरोधोति वुत्त”न्ति वुत्तं ।

नेक्खम्मं पटिलद्धस्साति आदीसु असुभज्झानस्स निस्सरणत्ते विक्खम्भनप्पहानेन, अनागामिमग्गस्स निस्सरणत्ते समुच्छेदप्पहानेन कामा पहीना चेव होन्ति परिच्चत्ता च । अरूपज्झानानं निस्सरणत्ते च अरहत्तमग्गस्स निस्सरणत्ते च एवमेव रूपा योजेतब्बा । रूपेसु हि छन्दरागप्पहानेन रूपानं समुच्छेदो होति । **रूपाति** चेत्थ लिङ्गविपल्लासो कतो । निब्बानस्स निस्सरणत्ते निस्सरणप्पहानेन, अरहत्तफलस्स निस्सरणत्ते पटिप्पस्सद्धिप्पहानेन सङ्घारा पहीना चेव होन्ति परिच्चत्ता च । निब्बानस्स च निस्सरणत्ते आरम्मणकरणवसेन पटिलाभो वेदितब्बो ।

दुक्खसच्चन्ति आदीसु **परिज्जापटिवेधन्ति** आदि भावनपुंसकवचनं । परिज्जाय पटिवेधो परिज्जापटिवेधो । तं परिज्जापटिवेधं । एस नयो सेसेसुपि । **पजहातीति** तथा तथा पटिविज्झन्तो पहातब्बे किलेसे पजहातीति अत्थो गहेतब्बो । लोकियलोकुत्तरेसुपि छन्दरागप्पहानेन वा तानि पजहातीति अत्थो । पजहातीतिपि पाठो । यथा नावा अपुब्बं अचरिमं एकक्खणे चत्तारि किच्चानि करोति, ओरिमं तीरं पजहति, सोतं छिन्दति, भण्डं वहति, पारिमं तीरं अप्पेति, एवमेवं मग्गजाणं अपुब्बं अचरिमं एकक्खणे चत्तारि सच्चानि अभिसमेति, दुक्खं परिज्जाभिसमयेन अभिसमेति, समुदयं पहानाभिसमयेन अभिसमेति, मग्गं भावनाभिसमयेन अभिसमेति, निरोधं सच्छिकिरियाभिसमयेन अभिसमेति । किं वुत्तं होति? “निरोधं आरम्मणं कत्वा चत्तारि सच्चानि पापुणाति पस्सति पटिविज्झती”ति (विसुद्धिं २.८३९) वुत्तत्ता एकक्खणेपि विसुं विसुं विय पहानानि वुत्तानीति वेदितब्बानि ।

पच्चसु पहानेसु यं ससेवाले उदके पक्खित्तेन घटेन सेवालस्स विय तेन तेन लोकियसमाधिना नीवरणादीनं पच्चनीकधम्मानं विक्खम्भनं दूरीकरणं, इदं **विक्खम्भनप्पहानं** नाम । **विक्खम्भनप्पहानञ्च नीवरणानं पठमं ज्ञानं भावयतोति** नीवरणानयेव पहानं पाकटत्ता वुत्तन्ति वेदितब्बं । नीवरणानि हि ज्ञानस्स पुब्बभागेपि पच्छाभागेपि न सहसा चित्तं अज्झोत्थरन्ति, अज्झोत्थटेसु च तेसु ज्ञानं परिहायति, वितक्कादयो पन दुतियज्झानादितो पुब्बे पच्छा च अप्पटिपक्खा

हुत्वा पवत्तन्ति । तस्मा नीवरणानं विक्खम्भनं पाकटं । यं पन रत्तिभागे समुज्जलितेन पदीपेन अन्धकारस्स विय तेन तेन विपस्सनाय अवयवभूतेन झानङ्गेन पटिपक्खवसेनेव तस्स तस्स च पहातब्बधम्मस्स पहानं, इदं **तदङ्गप्पहानं** नाम । **तदङ्गप्पहानञ्च दिट्ठिगतानं निब्बेधभागियं समाधिं भावयतोति** दिट्ठिगतानयेव पहानं ओळारिकवसेन वुत्तन्ति वेदितब्बं । दिट्ठिगतञ्च ओळारिकं, निच्चसञ्जादयो सुखुमा । तत्थ दिट्ठिगतानन्ति दिट्ठियेव दिट्ठिगतं “गूथगतं मुत्तगतं”न्तिआदीनि (अ० नि० ९.११) विय । गन्तब्बाभावतो चदिट्ठिया गतमत्तमेवेतन्तिपि दिट्ठिगतं, द्वासट्ठिदिट्ठीसु अन्तो गधत्ता दिट्ठीसु गतन्तिपि दिट्ठिगतं । बहुवचनेन तेसं दिट्ठिगतानं । **निब्बेधभागियं समाधिन्ति** विपस्सनासम्पयुत्तं समाधिं । यं पन असनिविचक्काभिहतस्स (विसुद्धि० २.८५१) रुक्खस्स विय अरियमग्गजाणेन संयोजनानं धम्मनं यथा न पुन पवत्तति, एवं पहानं, इदं **समुच्छेदप्पहानं** नाम । **निरोधो निब्बानन्ति** निरोधसङ्घातं निब्बानं ।

एवं पहानवसेन पहातब्बे धम्मे दस्सेत्वा इदानि सरूपेनेव पुन पहातब्बे धम्मे दस्सेतुं **सब्बं, भिक्खवे, पहातब्बन्ति**आदिमाह । तत्थ चक्खादीनि छन्दरागप्पहानेन पहातब्बानि । **रूपं पस्सन्तो पजहातीति**आदीसु रूपं अनिच्चादितो पस्सन्तो पहातब्बे किलेसे पजहाति । **चक्खुं...पे०... जरामरणं...पे०... अमतोगधं निब्बानन्ति** पेय्यालद्वये अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियं “पस्सन्तो पजहाती”तिआदीसु तेसु लोकुत्तरेसु अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियं पस्सन्तो उदिकखन्तो अपेक्खमानो इच्छमानो विपस्सनाक्खणेसु पहातब्बे किलेसे पजहातीति तंतं धम्मनुरूपेन योजेतब्बं ।

पहातब्बनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

भावेतब्बनिद्देसवण्णना

२५. भावेतब्बनिद्देसे कायगतासतीति कायगतासतिसुत्तन्ते (म० नि० ३.१५३ आदयो) वुत्ता आनापानचतुइरियापथखुद्दकइरियापथद्वत्तिंसाकारचतुधातुनवसिवथिकापटिकूल- ववत्थापकमनसिकारसम्पयुत्ता यथानुरूपं रूपज्झानसम्पयुत्ता च सति । सा हि तेसु कायेसु गता पवत्ताति कायगताति वुच्चति । **सातसहगताति** मधुरसुखवेदयितसङ्घातेन सातेन सह एकुप्पादादिभावं गता । तब्भावे वोकिण्णे आरम्मणे निस्सये संसट्ठे दिस्सति **सहगतसट्ठो पञ्चसु** अत्थेसु जिनवचने । “यायं तण्हा पो नोब्भविका नन्दिरागसहगता”ति (विभ० २०३) एत्थ तब्भावे, नन्दिरागभूताति अत्थो । “या, भिक्खवे, वीमंसा कोसज्जसहगता कोसज्जसम्पयुत्ता”ति (सं० नि० ५.८३२) एत्थ वोकिण्णे, अन्तरन्तरा उप्पज्जमानेन कोसज्जेन वोकिण्णाति अत्थो । “लाभी होति रूपसहगतानं वा समापत्तीनं अरूपसहगतानं वा समापत्तीनं”न्ति (पु० प० ३-८) एत्थ आरम्मणे, रूपारूपारम्मणानन्ति अत्थो । “अट्ठिकसञ्जासहगतं सतिसम्बोज्झङ्गं भावेती”ति (सं० नि० ५.२३८) एत्थ निस्सये, अट्ठिकसञ्जानिस्सयं अट्ठिकसञ्जं भावेत्वा पटिलद्धान्ति अत्थो । “इदं सुखं इमाय पीतिया सहगतं होति सहजातं सम्पयुत्तं”न्ति (विभ० ५७८) एत्थ संसट्ठे, सम्मिस्सन्ति अत्थो । इमस्मिम्पि पदे संसट्ठो अधिप्पेतो । सातसंसट्ठा हि सातसहगताति वुत्ता । सा हि ठपेत्वा चतुत्थं झानं सेसेसु सातसहगता होति, सतिपि च उपेक्खासहगतत्ते येभ्यवसेन सातसहगताति वुत्ता, पुरिमज्झानमूलकत्ता वा चतुत्थज्झानस्स सातसहगताय उपेक्खासहगतापि वुत्ताव होति, उपेक्खाय पन सन्ते सुखे वुत्तत्ता भगवता सातसहगताति चतुत्थज्झानसम्पयुत्तापि वुत्ताव होति ।

समथो च विपस्सना चाति कामच्छन्दादयो पच्चनीकधम्मे समेति विनासेतीति समथो । समाधिस्सेतं नामं । अनिच्चतादिवसेन विविधेहि आकारेहि धम्मे पस्सतीति विपस्सना । पज्जायेतं नामं । इमे पन द्वे दसुत्तरपरियाये पुब्बभागाति वुत्ता, सङ्गीतिपरियाये च लोकियलोकुत्तरमिस्सकाति । **तयो समाधीति** सवितक्को सविचारो समाधि, अवितक्को

विचारमत्तो समाधि, अवितक्को अविचारो समाधि । सम्पयोगवसेन वत्तमानेन सह वितक्केन सवितक्को, सह विचारेन सविचारो । सो खणिकसमाधि, विपस्सनासमाधि, उपचारसमाधि, पठमज्झानसमाधि । नत्थि एतस्स वितक्कोति अवितक्को । वितक्कविचारेसु विचारो मत्ता परमा पमाणं एतस्साति विचारमत्तो, विचारतो उत्तरि वितक्केन सम्पयोगं न गच्छतीति अत्थो । सो पच्चकनये दुतियज्झानसमाधि, तदुभयविरहितो अवितक्को अविचारो समाधि । सो चतुक्कनये दुतियज्झानादि, पच्चकनये ततियज्झानादि रूपावचरसमाधि । इमे तयोपि लोकिया एव । सङ्गीतिपरियाये अपरेपि तयो समाधी वुत्ता — “सुज्जतो समाधि, अनिमित्तो समाधि, अप्पणिहितो समाधी”ति (दी० नि० ३.३०५) । न ते इध अधिप्पेता ।

चत्तारो सतिपट्टानाति कायानुपस्सनासतिपट्टानं, वेदनानुपस्सनासतिपट्टानं, चित्तानुपस्सनासतिपट्टानं, धम्मनुपस्सनासतिपट्टानं । पुब्बभागे चुद्धसविधेन कायं परिग्गण्हतो कायानुपस्सनासतिपट्टानं, नवविधेन वेदनं परिग्गण्हतो वेदनानुपस्सनासतिपट्टानं, सोळसविधेन चित्तं परिग्गण्हतो चित्तानुपस्सनासतिपट्टानं, पच्चविधेन धम्मे परिग्गण्हतो धम्मनुपस्सनासतिपट्टानं वेदितब्बं । लोकुत्तरं पन इध न अधिप्पेतं । **पच्चङ्गिको समाधीति** पच्च अङ्गानि अस्स सन्तीति पच्चङ्गिको, चतुत्थज्झानसमाधि । पीतिफरणता, सुखफरणता, चेतोफरणता, आलोकफरणता, पच्चवेक्खणनिमित्तन्ति पच्च अङ्गानि । पीतिं फरमाना उप्पज्जतीति द्वीसु झानेसु पज्जा **पीतिफरणता** नाम । सुखं फरमाना उप्पज्जतीति तीसु झानेसु पज्जा **सुखफरणता** नाम । परेसं चेतो फरमाना उप्पज्जतीति चेतोपरियपज्जा **चेतोफरणता** नाम । आलोकं फरमाना उप्पज्जतीति दिब्बचक्खुपज्जा **आलोकफरणता** नाम । पच्चवेक्खणजाणं **पच्चवेक्खणनिमित्तं** नाम । वुत्तम्पि चेतं —

“द्वीसु झानेसु पज्जा पीतिफरणता, तीसु झानेसु पज्जा सुखफरणता, परचित्तपज्जा चेतोफरणता,
दिब्बचक्खुपज्जा आलोकफरणता, तम्हा तम्हा समाधिम्हा वुट्ठितस्स पच्चवेक्खणजाणं पच्चवेक्खणनिमित्तं”न्ति
(विभ० ८०४) ।

तज्झि वुट्ठितसमाधिस्स पवत्ताकारगहणतो निमित्तन्ति वुत्तं । तत्थ च पीतिफरणता सुखफरणता द्वे पादा विय, चेतोफरणता आलोकफरणता द्वे हत्था विय, अभिज्जापादकं चतुत्थज्झानं मज्झिमकायो विय, पच्चवेक्खणनिमित्तं सीसं विय । इति आयस्मा धम्मसेनापति सारिपुत्तत्थेरो पच्चङ्गिकं सम्मासमाधिं अङ्गपच्चङ्गसम्पन्नं पुरिसं विय कत्वा दस्सेसि ।

छ अनुस्सतिट्टानानीति पुनप्पुनं उप्पज्जनतो सतियो एव अनुस्सतियो, पवत्तितब्बट्टानस्मिंयेव पवत्तत्ता सट्ठापब्बजितस्स कुलपुत्तस्स अनुरूपा सतियोतिपि अनुस्सतियो, अनुस्सतियो एव पीतिआदीनं ठानत्ता अनुस्सतिट्टानानि । कतमानि छ? बुद्धानुस्सति धम्मनुस्सति सङ्गानुस्सति सीलानुस्सति चागानुस्सति देवतानुस्सति (दी० नि० ३.३२७) । **बोज्झङ्गाति** बोधिया, बोधिस्स वा अङ्गा । इदं वुत्तं होति — या एसा धम्मसामग्गी याय लोकुत्तरमग्गक्खणे उप्पज्जमानाय लीनुद्धच्चपतिट्टानायूहनकामसुखत्तकिलमथानुयोगउच्छेदसस्सताभिनिवेसादीनं अनेकेसं उपद्वानं पटिपक्खभूताय सतिधम्मविचयवीरियपीतिपस्सद्धिसमाधिउपेक्खासङ्गाताय धम्मसामग्गिया अरियसावको बुज्झतीति कत्वा बोधीति वुच्चति । **बुज्झतीति** किलेससन्ताननिदाय वुट्ठहति, चत्तारि वा अरियसच्चानि पटिविज्झति, निब्बानमेव वा सच्छिकरोति, तस्सा धम्मसामग्गिसङ्गाताय बोधिया अङ्गातिपि बोज्झङ्गा ज्ञानङ्गमग्गङ्गादयो विय । यो पनेस यथावुत्तप्पकाराय एताय धम्मसामग्गिया बुज्झतीति कत्वा अरियसावको बोधीति वुच्चति, तस्स बोधिस्स अङ्गातिपि बोज्झङ्गा सेनङ्गरथङ्गादयो विय । तेनाहु अट्टकथाचरिया “बुज्जनकस्स पुग्गलस्स अङ्गाति वा बोज्झङ्गा”ति । अपिच “बोज्झङ्गाति केनट्ठेन बोज्झङ्गा, बोधाय संवत्तन्तीति बोज्झङ्गा”तिआदिना (पटि० म० २.१७) नयेन बोज्झङ्गट्ठो वेदितब्बो । **अरियो अट्टङ्गिको मग्गीति** तंतंमग्गवज्झकिलेसेहि आरकत्ता अरियभावकरत्ता अरियफलपटिलाभकरत्ता च अरियो । अट्ट अङ्गानि अस्साति

अट्टङ्गिको । सोयं चतुरङ्गिका विय सेना, पञ्चङ्गिकं विय च तूरियं अङ्गमत्तमेव होति, अङ्गविनिमुत्तो नत्थि ।
बोज्झङ्गमग्गाङ्गा लोकुत्तरा, दसुत्तरपरियायेन पुब्बभागापि लब्धन्ति ।

नव पारिसुद्धिपधानियङ्गानीति सीलविसुद्धि पारिसुद्धिपधानियङ्गं, चित्तविसुद्धि पारिसुद्धिपधानियङ्गं, दिट्ठिविसुद्धि पारिसुद्धिपधानियङ्गं, कङ्खावितरणविसुद्धि पारिसुद्धिपधानियङ्गं, मग्गामग्गाणदस्सनविसुद्धि पारिसुद्धिपधानियङ्गं, पटिपदाजाणदस्सनविसुद्धि पारिसुद्धिपधानियङ्गं, जाणदस्सनविसुद्धि पारिसुद्धिपधानियङ्गं, पञ्जा पारिसुद्धिपधानियङ्गं, विमुत्ति पारिसुद्धिपधानियङ्गं (दी० नि० ३.३५९) । **सीलविसुद्धीति** विसुद्धिं पापेतुं समत्थं चतुपारिसुद्धिरीलं । तज्झि दुस्सील्यमलं विसोधेति । **पारिसुद्धिपधानियङ्गन्ति** परिसुद्धभावस्स पधानं उत्तमं अङ्गं । **चित्तविसुद्धीति** विपस्सनाय पदट्ठानभूता पगुणा अट्ट समापत्तियो । ता हि कामच्छन्दादिचित्तमलं विसोधेन्ति । **दिट्ठिविसुद्धीति** सप्पच्चयनामरूपदस्सनं । तज्झि सत्तदिट्ठिमलं विसोधेति । **कङ्खावितरणविसुद्धीति** पच्चयाकारजाणं । तेन हि तीसु अट्ठासु पच्चयवसेन धम्मा पवत्तन्तीति पस्सन्तो तीसुपि अट्ठासु सत्तकङ्खामलं वितरन्तो विसुज्झति । **मग्गामग्गाणदस्सनविसुद्धीति** उदयब्बयानुपस्सनकखणे उप्पन्ना ओभासजाणपीतिपस्सद्विसुखअधिमोक्खपग्गहउपट्ठानउपेक्खानिकन्तीति दस विपस्सनपक्विलेसा, न मग्गो, वीथिपटिपन्नं उदयब्बयजाणं मग्गोति एवं मग्गामग्गे जाणं नाम । तेन हि अमग्गमलं विसोधेति । **पटिपदाजाणदस्सनविसुद्धीति** वीथिपटिपन्नं उदयब्बयानुपस्सनाजाणं भङ्गानुपस्सनाजाणं भयतुपट्ठानानुपस्सनाजाणं आदीनवानुपस्सनाजाणं निब्बिदानुपस्सनाजाणं मुञ्चितुकम्यताजाणं पटिसङ्खानुपस्सनाजाणं सङ्खारुपेक्खाजाणं अनुलोमजाणन्ति इमानि नव विपस्सनाजाणानि । तानि हि निच्चसज्जादिमलं विसोधेन्ति । **जाणदस्सनविसुद्धीति** चतुअरियमग्गपञ्जा । सा हि समुच्छेदतो सकसकमग्गवज्झकिलेसमलं विसोधेति । **पञ्जाति** अरहत्तफलपञ्जा । **विमुत्तीति** अरहत्तफलविमुत्ति ।

दस कसिणायतनानीति “पथवीकसिणमेको सज्जानाति उद्धं अधो तिरियं अद्वयं अप्पमाणं, आपोकसिणमेको सज्जानाति...पे०... तेजोकसिणमेको सज्जानाति...पे०... वायोकसिणमेको सज्जानाति...पे०... नीलकसिणमेको सज्जानाति...पे०... पीतकसिणमेको सज्जानाति...पे०... लोहितकसिणमेको सज्जानाति...पे०... ओदातकसिणमेको सज्जानाति...पे०... आकासकसिणमेको सज्जानाति...पे०... विज्जाणकसिणमेको सज्जानाति उद्धं अधो तिरियं अद्वयं अप्पमाणं”न्ति (अ० नि० १०.२५; दी० नि० ३.३६०) एवं वुत्तानि दस । एतानि हि सकलफरणट्ठेन कसिणानि, तदारम्मणानं धम्मनं खेत्तट्ठेन अधिट्ठानट्ठेन वा आयतनानि । उद्धन्ति उपरिगगनतलाभिमुखं । अधोति हेट्ठाभूमितलाभिमुखं । **तिरियन्ति** खेत्तमण्डलमिव समन्ता परिच्छिन्नं । एकच्चो हि उद्धमेव कसिणं वट्ठेति एकच्चो अधो, एकच्चो समन्ततो । एकोपि तेन तेन वा कारणेन एवं पसारेति आलोकमिव रूपदस्सनकामो । तेन वुत्तं — “पथवीकसिणमेको सज्जानाति उद्धं अधो तिरियं”न्ति (अ० नि० १०.२५; दी० नि० ३.३६०) । **अद्वयन्ति** इदं पन एकस्स अज्जभावानुपगमनत्थं वुत्तं । यथा हि उदकं पविट्ठस्स सब्बदिसासु उदकमेव होति न अज्जं, एवमेव पथवीकसिणं पथवीकसिणमेव होति, नत्थि तस्स अज्जकसिणसम्भेदोति । एस नयो सब्बत्थ । **अप्पमाणन्ति** इदं तस्स तस्स फरणअप्पमाणवसेन वुत्तं । तज्झि मनसा फरन्तो सकलमेव फरति, न “अयमस्स आदि इदं मज्झ”न्ति पमाणं गणहातीति । **आकासकसिणन्ति** कसिणुग्घाटिमाकासो परिच्छेदाकासकसिणञ्च । **विज्जाणकसिणन्ति** कसिणुग्घाटिमाकासे पवत्तविज्जाणं । तत्थ कसिणवसेन कसिणुग्घाटिमाकासे, कसिणुग्घाटिमाकासवसेन तत्थ पवत्तविज्जाणे उद्धंअधोतिरियता वेदितब्बा, परिच्छेदाकासकसिणस्सपि वट्ठनीयत्ता तस्स वसेनपीति ।

२६. इदानी भावनापभेदं दस्सेन्तो द्वे भावनातिआदिमाह । तत्थ **लोकियाति**आदीसु लोको वुच्चति

लुज्जनपलुज्जनहेन वट्ठं, तस्मिं परियापन्नभावेन लोके नियुत्ताति लोकिया, लोकियानं धम्मानं भावना लोकिया । किञ्चापि धम्मानं भावनाति वोहारवसेन वुच्चति, तेहि पन विसुं भावना नत्थि । ते एव हि धम्मा भावियमाना **भावनाति** वुच्चन्ति । उत्तिण्णाति उत्तरा, लोके अपरियापन्नभावेन लोकतो उत्तराति **लोकुत्तरा** ।

रूपभवसङ्घाते रूपे अवचरन्तीति **रूपावचरा** । **कुसल**सद्दो पनेत्थ आरोग्यअनवज्जछेकसुखविपाकेसु दिस्सति । “कच्चि नु भोतो कुसलं? कच्चि भोतो अनामय”न्तिआदीसु (जा० १.१५.१४६; २.२०.१२९) आरोग्ये । “कतमो पन, भन्ते, कायसमाचारो कुसलो? यो खो, महाराज, कायसमाचारो अनवज्जो”ति (म० नि० २.३६१) च “पुन चपरं, भन्ते, एतदानुत्तरियं, यथा भगवा धम्मं देसेति कुसलेसु धम्मेषू”ति (दी० नि० ३.१४५) च एवमादीसु अनवज्जे । “तं किं मज्जसि, राजकुमार, कुसलो त्वं रथस्स अङ्गपच्चङ्गान”न्ति? (म० नि० २.८७) “कुसला नच्चगीतस्स सिक्खिता चातुरित्थियो”ति (जा० २.२२.९४) च आदीसु छेके । “कुसलानं धम्मानं समादानहेतु एवमिदं पुज्जं पवट्ठती”ति (दी० नि० ३.८०) “कुसलस्स कम्मस्स कतत्ता उपचितत्ता”ति (ध० स० ४३१) च आदीसु सुखविपाके । स्वायमिध आरोग्येपि अनवज्जेपि सुखविपाकेपि वट्ठति । वचनत्थो पनेत्थ कुच्छिते पापके धम्मे सलयन्ति चलयन्ति कम्पेन्ति विद्धंसेन्तीति कुसला, कुच्छितेन वा आकारेण सयन्ति पवत्तन्तीति कुसा, ते अकुसलसङ्घाते कुसे लुनन्ति छिन्दन्तीति कुसला, कुच्छितानं वा सानतो तनुकरणतो कुसं, जाणं । तेन कुसेन लातब्बा गहेतब्बा पवत्तेतब्बाति कुसला, यथा वा कुसा उभयभागगतं हत्थप्पदेसं लुनन्ति, एवमिमेपि उप्पन्नानुप्पन्नभावेन उभयभागगतं संकिलेसपक्खं लुनन्ति, तस्मा कुसा विय लुनन्तीति कुसला । तेसं **रूपावचरकुसलानं भावना** । अरूपभवसङ्घाते अरूपे अवचरन्तीति **अरूपावचरा** । तेभूमकवट्ठे परियापन्ना अन्तोगधाति परियापन्ना, तस्मिं न परियापन्नाति **अपरियापन्ना**, लोकुत्तरा ।

कामावचरकुसलानं धम्मानं भावना कस्मा न वुत्ताति चे? अप्पनाप्पत्ताय एव भावनाय अभिधम्मे भावनाति अधिप्पेतत्ता । वुत्तज्झि तत्थ —

“योगविहितेसु वा कम्मायतनेसु योगविहितेसु वा सिप्पायतनेसु योगविहितेसु वा विज्जाट्टानेसु कम्मस्सकतं वा सच्चानुलोमिकं वा रूपं अनिच्चन्ति वा, वेदना अनिच्चाति वा, सज्जा अनिच्चाति वा, सङ्गारा अनिच्चाति वा, विज्जाणं अनिच्चन्ति वा यं एवरूपं अनुलोमिकं खन्ति दिट्ठिं रुचिं मुदिं पेक्खं धम्मनिज्झानक्खन्तिं परतो असुत्वा पटिलभति, अयं वुच्चति चिन्तामया पज्जा । योगविहितेसु वा कम्मायतनेसु...पे०... धम्मनिज्झानक्खन्तिं परतो सुत्वा पटिलभति, अयं वुच्चति सुतमया पज्जा । सब्बापि समापन्नस्स पज्जा भावनामया पज्जा”ति (विभ० ७६८) ।

सा पन कामावचरभावना आवज्जनभवङ्गपातेहि अन्तरितत्ता भावनाति न वुत्ताति वेदितब्बा । सब्बेसं पन पुज्जानं तिविधपुज्जकिरियवत्थूनं अन्तोगधत्ता उपचारसमाधिविपस्सनासमाधीनं भावनामयपुज्जता सिद्धा । इध पन लोकियभावनाय एव सङ्गहिता । रूपारूपावचरानं तिविधभावे **हीनाति** लामका । हीनुत्तमानं मज्झे भवा **मज्झा**, मज्झिमातिपि पाठो । पधानभावं नीताति **पणीता**, उत्तमाति अत्थो । आयूहनवसेन अयं हीनमज्झिमपणीतता वेदितब्बा । यस्सा हि आयूहनक्खणे छन्दो वा हीनो होति वीरियं वा चित्तं वा वीमंसा वा, सा हीना नाम । यस्सा ते धम्मा मज्झिमा, सा मज्झिमा नाम । यस्सा ते धम्मा पणीता, सा पणीता नाम । मुदुकेहि वा इन्द्रियेहि सम्पयुत्ता हीना नाम, मज्झिमेहि इन्द्रियेहि सम्पयुत्ता मज्झिमा, अधिमत्तेहि इन्द्रियेहि सम्पयुत्ता पणीता नाम । अपरियापन्नाय हीनमज्झिमत्ताभावा पणीतता एव वुत्ता । सा हि उत्तमहेन अतप्पकहेन च पणीता ।

२७. पठमभावनाचतुक्के भावेतीति एकस्मिंयेव खणे तथा तथा पटिविज्झन्तो अरियमगं भावेति ।

दुतियभावनाचतुक्के एसनाभावनाति अप्पनापुब्बभागे भावना । सा हि अप्पनं एसन्ति एतायाति एसनाति वुत्ता ।

पटिलाभभावनाति अप्पनाभावना । सा हि ताय एसनाय पटिलब्धतीति पटिलाभोति वुत्ता । एकरसाभावनाति पटिलाभे वसीभावं पत्तुकामस्स पयोगकाले भावना । सा हि तेन तेन पहानेन तेहि तेहि किलेसेहि विमुत्तत्ता विमुत्तिरसेन एकरसाति कत्वा एकरसाति वुत्ता । आसेवनाभावनाति पटिलाभे वसिप्पत्तस्स यथारुचि परिभोगकाले भावना । सा हि भुसं सेवीयतीति आसेवनाति वुत्ता । केचि पन “आसेवनाभावना वसीकम्मं, एकरसाभावना सब्बत्थिका”ति वण्णयन्ति । चतुक्कविभागे समाधिं समापज्जन्तानन्ति वत्तमानसमीपे वत्तमानवचनं । तत्थ जाताति तस्मिं पुब्बभागे जाता । एकरसा होन्तीति अप्पनुप्पादने समानकिच्चा होन्ति । समाधिं समापन्नानन्ति अप्पितप्पनानं । तत्थ जाताति तस्सा अप्पनाय जाता । अज्जमज्जं नातिवत्तन्तीति समप्पवत्तिया अज्जमज्जं नातिक्कमन्ति । अधिमोक्खट्टेन सद्धिन्द्रियं भावयतोतिआदीसु एकक्खणेपि एकेकस्स इन्द्रियस्स सकसककिच्चकरणे तंतंनिस्सयवसेन सकसककिच्चकारकानि सेसानिपि इन्द्रियानि विमुत्तिरसेन एकरसा होन्तीति विमुत्तिरसेनेव एकरसट्टेन भावना । बलबोज्झङ्गमगङ्गेसुपि एसेव नयो । एकरसाति च लिङ्गविपल्लासो कतो ।

इध भिक्खूति इमस्मिं सासने भिक्खु । संसारे भयं इक्खतीति भिक्खु । पुब्बण्हसमयन्तिआदीसु अच्चन्तसंयोगत्थे उपयोगवचनं, अत्थतो पन भुम्ममेव, दिवसस्स पुब्बकालेति अत्थो । आसेवतीति वसिप्पत्तं समाधिं भुसं सेवति । मज्झन्हिकसमयन्ति दिवसस्स मज्झकाले । सायन्हसमयन्ति दिवसस्स सायन्हकाले । पुरेभत्तन्ति दिवाभत्ततो पुरेकाले । पच्छाभत्तन्ति दिवाभत्ततो पच्छाकाले । पुरिमेपि यामेति रत्तिया पठमे कोट्टासे । काळेति काळपक्खे । जुण्हेति सुक्कपक्खे । पुरिमेपि वयोखन्धेति पठमे वयोकोट्टासे, पठमवयेति अत्थो । तीसु च वयेसु वस्ससतायुकस्स पुरिसस्स एकेकस्मिं वये चतुमासाधिकानि तेत्तिस वस्सानि होन्ति ।

२८. ततियभावनाचतुक्के तत्थ जातानं धम्मानं अनतिवत्तनट्टेनाति तत्थ नेक्खम्मादीसु भावनाविसेसेसु जातानं समाधिपज्जासङ्घातानं युगनद्धधम्मानं अज्जमज्जं अनतिक्कमनभावेन । इन्द्रियानं एकरसट्टेनाति तत्थेव सद्धादीनं इन्द्रियानं नानाकिलेसेहि विमुत्तत्ता विमुत्तिरसेन एकरसभावेन । तदुपगवीरियवाहनट्टेनाति तेसं अनतिवत्तनएकरसभावानं अनुच्छविकस्स वीरियस्स वाहनभावेन । आसेवनट्टेनाति या तस्स तस्मिं समये पवत्ता आसेवना । तस्सा आसेवनाय आसेवनभावेन ।

रूपसज्जन्ति कुसलविपाककिरियवसेन पञ्चदसविधं रूपावचरज्झानसङ्घातं रूपसज्जं । रूपावचरज्झानम्पि हि रूपन्ति वुच्चति “रूपी रूपानि पस्सती”तिआदीसु (दी० नि० २.१७४; अ० नि० ८.६६; ध० स० २४८), तस्स ज्ञानस्स आरम्भणम्पि “बहिद्भा रूपानि पस्सति सुवण्णदुब्बण्णानी”तिआदीसु (दी० नि० २.१७३; अ० नि० ८.६५-६६; ध० स० २४७, २४९) । रूपावचरज्झानज्हि सज्जासीसेन रूपे सज्जाति कत्वा रूपसज्जाति वुच्चति । पटिघसज्जन्ति कुसलविपाका पञ्च, अकुसलविपाका पञ्चाति एवं दसविधं पटिघसज्जं । द्विपञ्चविज्जाणसम्पयुत्ता हि सज्जा चक्खादीनं वत्थूनं रूपादीनं आरम्भणानञ्च पटिघातेन उप्पन्नत्ता पटिघसज्जाति वुच्चति । रूपसज्जा सदसज्जा गन्धसज्जा रससज्जा फोडुब्बसज्जातिपि एतिस्सा एव नामं । नानत्तसज्जन्ति अट्ठ कामावचरकुसलसज्जा, द्वादस अकुसलसज्जा, एकादस कामावचरकुसलविपाकसज्जा, द्वे अकुसलविपाकसज्जा, एकादस कामावचरकिरियसज्जाति एवं चतुचत्तालीसविधं नानत्तसज्जं । सा हि नानत्ते नानासभावे रूपसद्वादिभेदे गोचरे पवत्ता सज्जाति नानत्तसज्जा, चतुचत्तालीसभेदतो नानत्ता नानासभावा अज्जमज्जं असदिसा सज्जाति वा नानत्तसज्जाति वुच्चति । सज्जाबहुकत्तेपि जातिगहणेन एकवचनं कतं ।

निच्चसञ्जन्ति निच्चन्ति सञ्जं निच्चसञ्जं । एवं सुखसञ्जं अत्तसञ्जं । **नन्दन्ति** सप्पीतिकं तण्हं । **रागन्ति** निष्पीतिकं तण्हं । **समुदयन्ति** रागस्स समुदयं । अथ वा भङ्गानुपस्सनाय भङ्गस्सेव दस्सनतो सङ्खारानं उदयं । **आदानन्ति** निब्बत्तनवसेन किलेसानं, अदोसदस्साविताय सङ्खतारम्मणस्स वा आदानं । **घनसञ्जन्ति** सन्ततिवसेन घनन्ति सञ्जं । **आयूहनन्ति** सङ्खारानं अत्थाय पयोगकरणं । **धुवसञ्जन्ति** थिरन्ति सञ्जं । **निमित्तन्ति** निच्चनिमित्तं । **पणिधन्ति** सुखपत्थनं । **अभिनिवेसन्ति** अत्थि अत्ताति अभिनिवेसं । **सारादानाभिनिवेसन्ति** निच्चसारत्तसारगहणाभिनिवेसं । **सम्भोहाभिनिवेसन्ति** “अहोसिं नु खो अहं अतीतमद्धानं”न्तिआदिवसेन (सं० नि० २.२०) “इस्सरतो लोको सम्भोती”तिआदिवसेन च सम्भोहाभिनिवेसं । **आलयाभिनिवेसन्ति** आदीनवादस्सनेन अल्लीयितब्बमिदन्ति अभिनिवेसं । **अप्पटिसङ्गन्ति** अनुपायगहणं । **सञ्जोगाभिनिवेसन्ति** कामयोगादिकं किलेसप्पवत्तिं ।

दिट्ठेकट्ठेति दिट्ठीहि सह एकस्मिं ठिताति दिट्ठेकट्ठा । ते दिट्ठेकट्ठे । किलेसेन्ति उपतापेन्ति, विबाधेन्ति वाति किलेसा । ते किलेसे । दुविधज्झि एकट्ठं पहानेकट्ठं सहजेकट्ठञ्च । पहानेकट्ठं सक्कायदिट्ठिपमुखाहि तेसट्ठिया दिट्ठीहि सह (पटि० म० अट्ठ० २.१.११८) याव सोतापत्तिमग्गेन पहाना, ताव एकस्मिं पुगले ठिताति अत्थो । इदमिधाधिप्पेतं । दससु हि किलेसेसु इध दिट्ठिकिलेसोयेव आगतो । सेसेसु पन अपायगमनीयो लोभो दोसो मोहो मानो विचिकिच्छा थिनं उद्धच्चं अहिरिकं अनोत्तप्पन्ति नव किलेसा दिट्ठिया सह पहानेकट्ठा हुत्वा सोतापत्तिमग्गेन पहीयन्ति, रागदोसमोहपमुखेसु वा दियट्ठेसु किलेससहस्सेसु सोतापत्तिमग्गेन दिट्ठिया पहीयमानाय दिट्ठिया सह अपायगमनीया सब्बकिलेसा पहानेकट्ठवसेन पहीयन्ति, सहजेकट्ठे दिट्ठिया सह एकस्मिं चित्ते ठिताति अत्थो । सोतापत्तिमग्गेन हि द्वीसु दिट्ठिसम्पयुत्तअसङ्खारिकचित्तेसु पहीयमानेसु तेहि सहजातो लोभो मोहो उद्धच्चं अहिरिकं अनोत्तप्पन्ति इमे किलेसा सहजेकट्ठवसेन पहीयन्ति, द्वीसु दिट्ठिसम्पयुत्तससङ्खारिकचित्तेसु पहीयमानेसु तेहि सहजातो लोभो मोहो थिनं उद्धच्चं अहिरिकं अनोत्तप्पन्ति इमे किलेसा सहजेकट्ठवसेन पहीयन्ति । **ओळारिके किलेसे**ति ओळारिकभूते कामरागब्यापादे । **अनुसहगते किलेसे**ति सुखुमभूते कामरागब्यापादे । **सब्बकिलेसे**ति मग्गतयेन पहीनावसेसे ।

वीरियं वाहेतीति योगावचरो वीरियं पवत्तेति । हेट्ठा एसनापटिलाभएकरसआसेवनवचनानि भावनानं विसेसदस्सनत्थं वुत्तानि “एवंभूता च भावना”ति । इध “तत्थ जातानं धम्मनं अनतिवत्तनट्ठेन इन्द्रियानं एकरसट्ठेन तदुपगवीरियवाहनट्ठेन आसेवनट्ठेना”ति वचनानि भावनाहेतुदस्सनत्थं वुत्तानि “इमिना च इमिना च हेतुना भावना”ति । हेट्ठा आसेवनाभावनाति नानाक्खणवसेन वुत्ता, इध आसेवनट्ठेन भावनाति एकक्खणवसेनाति विसेसो । **रूपं पस्सन्तो भावेतीति**आदीसु रूपादीनि पस्सितब्बाकारेन पस्सन्तो भावेतब्बं भावनं भावेतीति अत्थो । **एकरसा होन्तीति** विमुत्तिरसेन, किच्चरसेन वा एकरसा होन्ति । **विमुत्तिरसो**ति सम्पत्तिरसो । किच्चसम्पत्तिअत्थेन रसो नाम पवुच्चतीति हि वुत्तन्ति ।

भावेतब्बनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

सच्छिकातब्बनिद्देसवण्णना

२९. सच्छिकातब्बनिद्देसे दस एकुत्तरविस्सज्जनानि पटिलाभसच्छिकिरियावसेन वुत्तानि । तत्थ **अकुप्पा चेतोविमुत्तीति** अरहत्तफलविमुत्ति । सा हि न कुप्पति न चलति न परिहायतीति अकुप्पा, सब्बकिलेसेहि चित्तस्स विमुत्तत्ता चेतोविमुत्तीति वुच्चति । **विज्जाति** तिस्सो विज्जा । **विमुत्तीति** दसुत्तरपरियायेन अरहत्तफलं वुत्तं, सङ्गीतिपरियायेन पन “विमुत्तीति द्वे विमुत्तियो चित्तस्स च अधिमुत्ति निब्बानञ्चा”ति (दी० नि० अट्ठ० ३.३०४) वुत्तं । एत्थ च अट्ठ समापत्तियो नीवरणादीहि सुट्ठु विमुत्तत्ता विमुत्ति नाम, निब्बानं सब्बसङ्खततो विमुत्तत्ता विमुत्ति नाम । **तिस्सो विज्जाति**

पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणं विज्जा सत्तानं चुतूपपाते जाणं विज्जा आसवानं खये जाणं विज्जा । तमविज्जनट्टेन विज्जा, विदितकरणट्टेनापि विज्जा । पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणञ्चि उप्पज्जमानं पुब्बेनिवासं छादेत्वा ठितं तमं विज्झति, पुब्बेनिवासञ्च विदितं करोतीति विज्जा । चुतूपपाते जाणं चुतिपटिसन्धिच्छादकं तमं विज्झति, चुतूपपातञ्च विदितं करोतीति विज्जा । आसवानं खये जाणं चतुसच्चच्छादकं तमं विज्झति, चतुसच्चधम्मे च विदितं करोतीति विज्जा । **चत्तारि सामञ्जफलानीति** सोतापत्तिफलं, सकदागामिफलं, अनागामिफलं, अरहत्तफलं । पापधम्मे समेति विनासेतीति समणो, समणस्स भावो सामञ्जं । चतुन्नं अरियमगगानमेतं नामं । सामञ्जस्स फलानि सामञ्जफलानि ।

पञ्च धम्मकखन्धाति सीलकखन्धो, समाधिकखन्धो, पञ्जाकखन्धो, विमुत्तिकखन्धो, विमुत्तिजाणदस्सनकखन्धो । **धम्मकखन्धाति** धम्मविभागा धम्मकोट्टासा । **सीलकखन्धादीसुपि** एसेव नयो । लोкийलोकुत्तरा सीलसमाधिपञ्जा एव सीलसमाधिपञ्जाकखन्धा । समुच्छेदपटिप्पस्सद्धिनिस्सरणविमुत्तियो एव विमुत्तिकखन्धो । तिविधा विमुत्तिपच्चवेकखणा एव विमुत्तिजाणदस्सनकखन्धो । सो लोकीयो एव । जाननट्टेन जाणमेव दस्सनट्टेन दस्सनन्ति जाणदस्सनं, विमुत्तीनं जाणदस्सनं विमुत्तिजाणदस्सनन्ति वुच्चति । विक्खम्भनतदङ्गविमुत्तियो पन समाधिपञ्जाकखन्धेहेव सङ्गहिता । इमे पञ्च धम्मकखन्धा सेक्खानं सेक्खा, असेक्खानं असेक्खाति वुत्ता । एतेसु हि लोकिया च निस्सरणविमुत्ति च नेवसेक्खानासेक्खा । सेक्खा होन्तापि सेक्खानं इमे इति सेक्खा, असेक्खानं इमे इति असेक्खाति वुच्चन्ति । “सेक्खेन विमुत्तिकखन्धेन समन्नागतो होती”ति एत्थ पन निस्सरणविमुत्तिया आरम्भणकरणवसेन समन्नागतोति वेदितब्बो । **छ अभिज्जाति** छ अधिकानि जाणानि । कतमा छ? इद्धिविधजाणं, दिब्बसोतधातुजाणं, पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणं, चेतोपरियजाणं, दिब्बचक्खुजाणं, आसवानं खये जाणन्ति इमा छ ।

सत्त खीणासवबलानीति खीणा आसवा अस्साति खीणासवो, खीणासवस्स बलानि खीणासवबलानि । कतमानि सत्त? वुत्तानि भगवता —

“इध, भिक्खवे, खीणासवस्स भिक्खुनो अनिच्चतो सब्बे सङ्गारा यथाभूतं सम्मप्पज्जाय सुदिट्ठा होन्ति । यम्पि, भिक्खवे, खीणासवस्स भिक्खुनो अनिच्चतो सब्बे सङ्गारा यथाभूतं सम्मप्पज्जाय सुदिट्ठा होन्ति, इदम्पि, भिक्खवे, खीणासवस्स भिक्खुनो बलं होति, यं बलं आगम्म खीणासवो भिक्खु आसवानं खयं पटिजानाति ‘खीणा मे आसवा’ति ।

“पुन चपरं, भिक्खवे, खीणासवस्स भिक्खुनो अङ्गारकासूपमा कामाति यथाभूतं सम्मप्पज्जाय सुदिट्ठा होन्ति । यम्पि, भिक्खवे...पे०... इदम्पि खीणासवस्स भिक्खुनो बलं होति...पे०... ।

“पुन चपरं, भिक्खवे, खीणासवस्स भिक्खुनो विवेकनिन्नं चित्तं होति विवेकपोणं विवेकपब्भारं विवेकट्ठं नेक्खम्माभिरतं ब्यन्तीभूतं सब्बसो आसवट्ठानियेहि धम्मेहि । यम्पि, भिक्खवे...पे०... इदम्पि खीणासवस्स भिक्खुनो बलं होति...पे०... ।

“पुन चपरं, भिक्खवे, खीणासवस्स भिक्खुनो चत्तारो सतिपट्ठाना भाविता होन्ति सुभाविता । पञ्चिन्द्रियानि भावितानि होन्ति सुभावितानि । सत्त बोज्झङ्गा भाविता होन्ति सुभाविता । अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो भावितो होति सुभावितो । यम्पि, भिक्खवे, खीणासवस्स भिक्खुनो अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो भावितो होति सुभावितो, इदम्पि खीणासवस्स भिक्खुनो बलं होति, यं बलं आगम्म खीणासवो भिक्खु आसवानं खयं पटिजानाति ‘खीणा मे

आसवा””ति (अ० नि० १०.९०; दी० नि० ३.३५७; पटि० म० २.४४)।

तत्थ पठमेन बलेन दुक्खसच्चपटिवेधो, दुतियेन समुदयसच्चपटिवेधो, ततियेन निरोधसच्चपटिवेधो, चतूहि मग्गसच्चपटिवेधो पकासितो होति।

अट्ट विमोक्खाति आरम्मणे अधिमुच्चनट्टेन पच्चनीकधम्मोहि च सुट्ठु मुच्चनट्टेन विमोक्खा। “कतमे अट्ट? रूपी रूपानि पस्सति, अयं पठमो विमोक्खो। अज्झत्तं अरूपसज्जी बहिद्भा रूपानि पस्सति, अयं दुतियो विमोक्खो। ‘सुभ’न्तेव अधिमुत्तो होति, अयं ततियो विमोक्खो। सब्बसो रूपसज्जानं समतिक्कमा पटिघसज्जानं अत्थङ्गमा नानत्तसज्जानं अमनसिकारा ‘अनन्तो आकासो’ति आकासानज्जायतनं उपसम्पज्ज विहरति, अयं चतुत्थो विमोक्खो। सब्बसो आकासानज्जायतनं समतिक्कम्म ‘अनन्तं विज्जाण’न्ति विज्जाणज्जायतनं उपसम्पज्ज विहरति, अयं पञ्चमो विमोक्खो। सब्बसो विज्जाणज्जायतनं समतिक्कम्म ‘नत्थि किञ्ची’ति आकिञ्चज्जायतनं उपसम्पज्ज विहरति, अयं छट्ठो विमोक्खो। सब्बसो आकिञ्चज्जायतनं समतिक्कम्म नेवसज्जानासज्जायतनं उपसम्पज्ज विहरति, अयं सत्तमो विमोक्खो। सब्बसो नेवसज्जानासज्जायतनं समतिक्कम्म सज्जावेदयितनिरोधं उपसम्पज्ज विहरति, अयं अट्ठमो विमोक्खो”ति (दी० नि० २.१७४; ३.३५८; अ० नि० ८.६६)।

नव अनुपुब्बनिरोधाति नव अनुपटिपाटिया निरोधा। “कतमे नव? पठमं ज्ञानं समापन्नस्स कामसज्जा निरुद्धा होति, दुतियं ज्ञानं समापन्नस्स वितक्कविचारा निरुद्धा होन्ति, ततियं ज्ञानं समापन्नस्स पीति निरुद्धा होति, चतुत्थं ज्ञानं समापन्नस्स अस्सासपस्सासा निरुद्धा होन्ति, आकासानज्जायतनं समापन्नस्स रूपसज्जा निरुद्धा होति, विज्जाणज्जायतनं समापन्नस्स आकासानज्जायतनसज्जा निरुद्धा होति, आकिञ्चज्जायतनं समापन्नस्स विज्जाणज्जायतनसज्जा निरुद्धा होति, नेवसज्जानासज्जायतनं समापन्नस्स आकिञ्चज्जायतनसज्जा निरुद्धा होति, सज्जावेदयितनिरोधं समापन्नस्स सज्जा च वेदना च निरुद्धा होन्ती”ति (अ० नि० ९.३१; दी० नि० ३.३४४, ३५९)।

दस असेक्खा धम्माति उपरि सिक्खितब्बाभावतो न सिक्खन्तीति असेक्खा। अथ वा तीसु सिक्खासु सिक्खन्तीति सेक्खा, वुद्धिप्पत्ता सेक्खाति असेक्खा, अरहन्तो। असेक्खानं इमे इति असेक्खा। “कतमे दस? असेक्खा सम्मादिट्ठि, असेक्खो सम्मासङ्कप्पो, असेक्खा सम्मावाचा, असेक्खो सम्माकम्मन्तो, असेक्खो सम्माआजीवो, असेक्खो सम्मावायामो, असेक्खा सम्मासति, असेक्खो सम्मासमाधि, असेक्खं सम्माजाणं, असेक्खा सम्माविमुत्ती”ति (दी० नि० ३.३४८, ३६०)। **असेक्खं सम्माजाणन्ति** अरहत्तफलपज्जं ठपेत्वा सेसलोकियपज्जा। **सम्माविमुत्तीति** अरहत्तफलविमुत्ति। अट्ठकथायं (दी० नि० अट्ठ० ३.३४८) पन वुत्तं —

“असेक्खा सम्मादिट्ठीति आदयो सब्बेपि फलसम्पयुत्तधम्मा एव। एत्थ च सम्मादिट्ठि सम्माजाणन्ति द्वीसु ठानेसु पज्जाव कथिता। सम्माविमुत्तीति इमिना पन पदेन वुत्तावसेसा फलसमापत्तिधम्मा सङ्गहिता”ति।

सब्बं, भिक्खवे, सच्छिकातब्बन्ति आदीसु आरम्मणसच्छिकिरिया वेदितब्बा। **रूपं पस्सन्तो सच्छिकरोतीति** आदीसु रूपादीनि लोकियानि पस्सितब्बाकारेन पस्सन्तो तानेव रूपादीनि आरम्मणसच्छिकिरियाय सच्छिकरोति, रूपादीनि वा पस्सितब्बाकारेन पस्सन्तो तेन हेतुना सच्छिकातब्बं निब्बानं सच्छिकरोति। पस्सन्तोति हि पदं हेतुअत्थेपि अक्खरचिन्तका इच्छन्ति। अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियादीनि पन लोकुत्तरानि पच्चवेक्खणवसेन पस्सन्तो तानेव आरम्मणसच्छिकिरियाय सच्छिकरोति। “अमतोगधं निब्बानं परियोसानट्टेन सच्छिकरोती”ति इदं

परिज्जेय्यपहातब्बसच्छिकातब्बभावेतब्बेसु सच्छिकातब्बत्ता उज्जुमेव । ये ये धम्मा सच्छिकता होन्ति, ते ते धम्मा फस्सिता होन्तीति आरम्भणसच्छिकिरियाय सच्छिकता आरम्भणफस्सेन फुट्ठा होन्ति, पटिलाभसच्छिकिरियाय सच्छिकता पटिलाभफस्सेन फुट्ठा होन्तीति ।

सच्छिकातब्बनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

हानभागियचतुक्कनिद्देसवण्णना

३०. इदानीं यस्मा हानभागियादिता एकेकस्सेव समाधिस्स अवत्थाभेदेन होति, तस्मा हानभागियचतुक्कं एकतोयेव निट्ठिदुं । तत्थ पठमस्स ज्ञानस्स लाभिन्ति पठमस्स ज्ञानस्स लाभिन्तो । सामिअत्थे उपयोगवचनं । लाभो सच्छिकिरिया अस्स अत्थीति लाभीति वुच्चति । कामसहगताति एत्थ सहगतसद्वस्स आरम्भणत्थो अधिपेतो, वत्थुकामकिलेसकामारम्भणाति अत्थो । सज्जामनसिकाराति जवनसज्जा च तदावज्जनमनसिकारो च, सज्जासम्पयुत्तमनसिकारोपि वट्ठति । समुदाचरन्तीति पवत्तन्ति । धम्मोति पठमज्ज्ञानधम्मो । ज्ञाना परिहायन्तो तीहि कारणेहि परिहायति किलेससमुदाचारेण वा असप्पायकिरियाय वा अननुयोगेन वा । किलेससमुदाचारेण परिहायन्तो सीधं परिहायति, कम्मरामताभस्सारामतानिद्वारामतासङ्गणिकारामतानुयोगवसेन असप्पायकिरियाय परिहायन्तो दन्धं परिहायति, गेलज्जपच्चयवेकल्लादिना पलिबोधेन अभिक्खणं असमापज्जन्तो अननुयोगेन परिहायन्तोपि दन्धं परिहायति । इध पन बलवकारणमेव दस्सेन्तो किलेससमुदाचारमेवाह । दुतियज्ज्ञानादीहि पन परिहायन्तो हेट्ठिमहेट्ठिमज्ज्ञाननिकन्तिसमुदाचारेणपि परिहायति । किन्तावता परिहीनो होतीति? यदा न सक्कोति समापज्जितुं, एत्तावता परिहीनो होतीति । तदनुधम्मताति अनुपवत्तो धम्मो अनुधम्मो, ज्ञानं अधिकं कत्वा पवत्तस्स निकन्तिधम्मस्सेतं अधिवचनं । अनुधम्मो एव अनुधम्मता, तस्स ज्ञानस्स अनुधम्मता तदनुधम्मता । सतीति निकन्ति । सन्तिट्ठतीति पतिट्ठाति । तं पठमज्ज्ञानं अनुवत्तमाना निकन्ति पवत्ततीति वुत्तं होति । अवितक्कसहगताति दुतियज्ज्ञानारम्भणा । तज्जि नत्थेत्थ वितक्कोति अवितक्कन्ति वुच्चति । निब्बिदासहगताति विपस्सनारम्भणा । सा हि सङ्खारेसु निब्बिन्दनतो निब्बिदाति वुच्चति । “निब्बिन्दं विरज्जती”ति (महाव० २३; सं० नि० ३.६१) हि वुत्तं । विरागूपसंहिताति अरियमग्गपटिसज्जुत्ता विपस्सना । विपस्सना हि सिखाप्पत्ता मग्गवुट्ठानं पापेति । तस्मा विपस्सनारम्भणा सज्जामनसिकारा “विरागूपसंहिता”ति वुच्चन्ति, “विरागा विमुच्चती”ति हि वुत्तं ।

वितक्कसहगताति वितक्कवसेन पठमज्ज्ञानारम्भणा । उपेक्खासुखसहगताति तत्रमज्जत्तुपेक्खाय च सुखवेदनाय च वसेन ततियज्ज्ञानारम्भणा । पीतिसुखसहगताति पीतिया च सुखवेदनाय च वसेन दुतियज्ज्ञानारम्भणा । अदुक्खमसुखसहगताति उपेक्खावेदनावसेन चतुत्थज्ज्ञानारम्भणा । सा हि वेदना न दुक्खा न सुखाति अदुक्खमसुखाति वुच्चति, म-कारो पनेत्थ पदसन्धिवसेन वुत्तो । रूपसहगताति रूपज्ज्ञानारम्भणा । नेवसज्जानासज्जायतने ठितस्स हानभागियठितिभागियनिब्बेधभागियत्तेसु विज्जमानेसुपि विसेसभागियत्ताभावा नेवसज्जानासज्जायतनं न निट्ठिदुं । सब्बोपि चेस लोकियो समाधि पमादविहारिस्स मुदिन्द्रियस्स हानभागियो होति, अप्पमादविहारिस्स मुदिन्द्रियस्स ठितिभागियो होति, तण्हाचरितस्स तिक्खिन्द्रियस्स विसेसभागियो होति, दिट्ठिचरितस्स तिक्खिन्द्रियस्स निब्बेधभागियो होतीति वुच्चति ।

हानभागियचतुक्कनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

लक्खणत्तिकनिद्देसवण्णना

३१. इदानीं यस्मा एकेकोपि लोकियधम्मो तिलक्खणब्भाहतो, तस्मा लक्खणत्तिकं एकतो निहिट्टुं। तत्थ अनिच्चं खयट्ठेनाति तत्थ तत्थेव खीयनभावेन अनिच्चं। “खयधम्मत्ता, वयधम्मत्ता, विरागधम्मत्ता, निरोधधम्मत्ता अनिच्च”न्ति एके। **दुक्खं भयट्ठेनाति** सप्पटिभयताय दुक्खं। यज्झि अनिच्चं, तं भयावहं होति सीहोपमसुत्ते (सं० नि० ३.७८) देवानं विय। “जातिजराब्धाधिमरणभयट्ठेन दुक्खं”न्ति एके। **अनत्ता असारकट्ठेनाति** “अत्ता निवासी कारको वेदको सयंवसी”ति एवं परिकप्पितस्स अत्तसारस्स अभावेन अनत्ता। यज्झि अनिच्चं दुक्खं, तं अत्तनोपि अनिच्चतं वा उदयब्बयपीळनं वा धारेतुं न सक्कोति, कुतो तस्स कारकादिभावो। वुत्तञ्च “रूपञ्च हिदं, भिक्खवे, अत्ता अभविस्स, नयिदं रूपं आबाधाय संवत्तेय्या”तिआदि (महाव० २०)। “अत्तसारनिच्चसारविरहितत्ता अनत्ता”ति एके।

लक्खणत्तिकनिद्देसवण्णना निहिता।

दुक्खसच्चनिद्देसवण्णना

३२-३३.

अरियसच्चचतुक्कम्पि तथट्ठेन सच्चानं एकसम्बन्धत्ता एकतो एव निहिट्टुं। तत्थ तत्थाति तेसु चतूसु अरियसच्चेसु। **कतमन्ति** कथेतुकम्यतापुच्छा। **दुक्खं अरियसच्चन्ति** पुच्छितधम्मनिदस्सनं। तत्थ **जातिपि दुक्खाति** आदीसु जातिसदस्स ताव अनेके अत्था पवेदिता। यथाह —

“भवो कुलं निकायो च, सीलं पज्जति लक्खणं।
पसूति सन्धि चेवाति, जातिअत्था पवेदिता” ॥

तथा हिस्स “एकम्पि जातिं द्वेपि जातियो”तिआदीसु (पारा० १२) भवो अत्थो। “अक्खित्तो अनुपक्कुट्ठो जातिवादेना”ति (दी० नि० १.३३१) एत्थ कुलं। “अत्थि, विसाखे, निगण्ठा नाम समणजाती”ति (अ० नि० ३.७१) एत्थ निकायो। “यतोहं, भगिनि, अरियाय जातिया जातो नाभिजानामी”ति (म० नि० २.३५१) एत्थ अरियसीलं। “तिरिया नाम तिणजाति नाभिया उगगन्त्वा नभं आहच्च ठिता अहोसी”ति (अ० नि० ५.१९६) एत्थ पज्जति। “जाति द्वीहि खन्धेहि सङ्गहिता”ति (धातु० ७१) एत्थ सङ्गतलक्खणं। “सम्पतिजातो, आनन्द, बोधिसत्तो”ति (म० नि० ३.२०७) एत्थ पासूति। “भवपच्चया जाती”ति (विभ० ३५४) च “जातिपि दुक्खा”ति (पटि० म० १.३३; विभ० १९०) च एत्थ परियायतो पटिसन्धिखन्धा। निप्परियायतो पन तत्थ तत्थ निब्बत्तमानानं सत्तानं ये ये खन्धा पातुभवन्ति, तेसं तेसं पठमं पातुभावो।

कस्मा पनेसा जाति दुक्खाति चे? अनेकेसं दुक्खानं वत्थुभावतो। अनेकानि हि दुक्खानि। सेय्यथिदं — दुक्खदुक्खं, विपरिणामदुक्खं, सङ्खारदुक्खं, पटिच्छन्नदुक्खं, अप्पटिच्छन्नदुक्खं, परियायदुक्खं, निप्परियायदुक्खन्ति। एत्थ कायिकचेतसिका दुक्खा वेदनासभावतो च नामतो च दुक्खत्ता **दुक्खदुक्खन्ति** वुच्चति। सुखा वेदना विपरिणामेन दुक्खुप्पत्तिहेतुतो **विपरिणामदुक्खं**। उपेक्खावेदना चेव अवसेसा च तेभूमकसङ्खारा उदयब्बयपटिपीळितत्ता **सङ्खारदुक्खं**। कण्णसूलदन्तसूलरागजपरिळाहदोसजपरिळाहादि कायिकचेतसिको आबाधो पुच्छित्वा जानितब्बतो उपक्कमस्स च अपाकटभावतो **पटिच्छन्नदुक्खं**। द्वत्तिसकम्मकारणादिसमुद्धानो आबाधो अपुच्छित्वाव जानितब्बतो उपक्कमस्स च पाकटभावतो **अप्पटिच्छन्नदुक्खं**। ठपेत्वा दुक्खदुक्खं सेसं दुक्खसच्चविभङ्गे (विभ० १९० आदयो) आगतं जातिआदि सब्बम्पि तस्स तस्स दुक्खस्स वत्थुभावतो **परियायदुक्खं**। दुक्खदुक्खं पन **निप्परियायदुक्खन्ति** वुच्चति।

तत्रायं जाति यं तं बालपण्डितसुत्तादीसु (म० नि० ३.२४६ आदयो) भगवतापि उपमावसेन पकासितं आपायिकं दुःखं, यच्च सुगतियम्पि मनुस्सलोके गब्भोक्कन्तिमूलकादिभेदं दुःखं उप्पज्जति, तस्स वत्थुभावतो दुःखा । तत्रिदं गब्भोक्कन्तिमूलकादिभेदं दुःखं — अयज्झि सत्तो मातुकुच्छिम्हि निब्बत्तमानो न उप्पलपदुमपुण्डरीकादीसु निब्बत्तति, अथ खो हेट्ठा आमासयस्स उपरि पक्कासयस्स उदरपटलपिट्टिकण्टकानं वेमज्झे परमसम्बाधे तिब्बन्धकारे नानाकुणपगन्धपरिभावितपरमदुग्गन्धपवनविचरिते अधिमत्तजेगुच्छे कुच्छिप्पदेसे पूतिमच्छपूतिकुम्मासचन्दनिकादीसु किमि विय निब्बत्तति । सो तत्थ निब्बत्तो दस मासे मातुकुच्छिसम्भवेन उस्मना पुटपाकं विय पच्चमानो पिट्ठपिण्डि विय सेदियमानो समिज्जनपसारणादिविरहितो अधिमत्तं दुःखं पच्चनुभोतीति । इदं ताव **गब्भोक्कन्तिमूलकं** दुःखं ।

यं पन सो मातु सहसा उपक्खलनगमननिसीदनउट्टानपरिवत्तनादीसु सुराधुत्तहत्थगतो एळको विय अहितुण्डिकहत्थगतो सप्पपोतको विय च आकट्टनपरिकट्टनओधुनननिद्धुननादिना उपक्कमेन अधिमत्तं दुःखमनुभोति, यच्च मातु सीतुदकपानकाले सीतनरकूपपन्नो विय उण्हायागुभत्तादिअज्झोहरणकाले अङ्गारवुट्टिसम्परिकिण्णो विय लोणम्बिलादिअज्झोहरणकाले खारापतच्छिकादिकम्मकारणप्पत्तो विय अधिमत्तं दुःखमनुभोति । इदं **गब्भपरिहरणमूलकं** दुःखं ।

यं पनस्स मूळहगब्भाय मातुया मित्तामच्चसुहज्जादीहिपि अदस्सनारहे दुःखुप्पत्तिट्ठाने छेदनफालनादीहि दुःखमनुभवति । इदं **गब्भविपत्तिमूलकं** दुःखं ।

यं विजायमानाय मातुया कम्मजेहि वातेहि परिवत्तेत्वा नरकप्पपातं विय अतिभयानकं योनिमग्गं पटिपादियमानस्स परमसम्बाधेन च योनिमुखेन ताळच्छिग्गळेन विय निकट्टियमानस्स महानागस्स नरकसत्तस्स विय च सङ्घातपब्बतेहि विचुण्णियमानस्स दुःखमुप्पज्जति । इदं **विजायनमूलकं** दुःखं ।

यं पन जातस्स तरुणवणसदिसस्स सुकुमारसरीरस्स हत्थगहणन्हापनधोवनचोळपरिमज्जनादिकाले सूचिमुखखुरधाराविज्जनफालनसदिसं दुःखमुप्पज्जति । इदं मातुकुच्छितो **बहि निक्खमनमूलकं** दुःखं ।

यं ततो परं पवत्तियं अत्तनाव अत्तानं वधेन्तस्स अचेलकवतादिवसेन आतापनपरितापनानुयोगमनुयुत्तस्स कोधवसेन अभुज्जन्तस्स उब्बन्धन्तस्स च दुःखं होति । इदं **अत्तुपक्कममूलकं** दुःखं ।

यं पन परतो वधबन्धनादीनि अनुभवन्तस्स उप्पज्जति । इदं **परुपक्कममूलकं** दुःखन्ति । इति इमस्स सब्बस्सापि दुःखस्स अयं जाति वत्थुमेव होति । तेनेतं वुच्चति —

“जायेथ नो चे नरकेसु सत्तो, तत्थग्गिदाहादिकमप्पसय्हं ।
लभेथ दुःखं नु कुहिं पतिट्ठं, इच्चाह दुःखाति मुनीध जातिं ॥

“दुःखं तिरच्छेसु कसापतोद-
दण्डाभिघातादिभवं अनेकं ।
यं तं कथं तत्थ भवेय्य जातिं,
विना तहिं जाति ततोपि दुःखा ॥

“पेतेसु दुक्खं पन खुप्पिपासा-
वातातपादिप्पभवं विचित्तं ।
यस्मा अजातस्स न तत्थ अत्थि,
तस्मापि दुक्खं मुनि जातिमाह ॥

“तिब्बन्धकारे च असय्हसीते,
लोकन्तरे यं असुरेसु दुक्खं ।
न तं भवे तत्थ न चस्स जाति,
यतो अयं जाति ततोपि दुक्खा ॥

“यज्जापि गूथनरके विय मातुगब्भे,
सत्तो वसं चिरमतो बहि निक्खमज्ज ।
पप्पोति दुक्खमतिघोरमिदम्पि नत्थि,
जातिं विना इतिपि जाति अयज्हि दुक्खा ॥

“किं भासितेन बहुना ननु यं कुहिज्जि,
अत्थीध किज्जिदपि दुक्खमिदं कदाचि ।
नेवत्थि जातिविरहे यदतो महेसी,
दुक्खाति सब्बपठमं इममाह जाति’न्ति ॥

जरापि दुक्खाति एत्थ दुविधा जरा सङ्खतलक्खणज्ज, खण्डिच्चादिसम्मतो सन्ततियं
एकभवपरियापन्नखन्धपुराणभावो च । सा इध अधिप्पेता । सा पनेसा दुक्खा सङ्खारदुक्खभावतो चेव दुक्खवत्थुतो च । यं
हिदं अङ्गपच्चङ्गसिथिलीभावइन्द्रियविकारविरूपता योब्बनविनासबलूपघातसतिमतिविप्पवासपरपरिभवादिअनेकप्पच्चयं
कायिकचेतसिकं दुक्खमुप्पज्जति, जरा तस्स वत्थु । तेनेतं वुच्चति —

“अङ्गानं सिथिलीभावा, इन्द्रियानं विकारतो ।
योब्बनस्स विनासेन, बलस्स उपघाततो ॥

“विप्पवासा सतादीनं, पुत्तदारेहि अत्तनो ।
अप्पसादनीयतो चेव, भिय्यो बालत्तपत्तिया ॥

“पप्पोति दुक्खं यं मच्चो, कायिकं मानसं तथा ।
सब्बमेतं जराहेतु, यस्मा तस्मा जरा दुखा’ति ॥

जरादुक्खानन्तरं ब्याधिदुक्खे वत्तब्बेपि कायिकदुक्खगहणेनेव ब्याधिदुक्खं गहितं होतीति न वुत्तन्ति वेदितब्बं ।

मरणम्पि दुक्खन्ति एत्थापि दुविधं मरणं — सङ्खतलक्खणज्ज, यं सन्धाय वुत्तं — “जरामरणं द्वीहि खन्धेहि
सङ्गहित’न्ति (धातु० ७१) । एकभवपरियापन्नजीवितिन्द्रियप्पबन्धविच्छेदो च, यं सन्धाय वुत्तं — “निच्चं मरणतो भय’न्ति

(सु० नि० ५८१) । तं इध अधिपेतं । जातिपच्चयमरणं उपक्कममरणं सरसमरणं आयुक्खयमरणं पुज्जक्खयमरणन्तिपि तस्सेव नामं । पुन खणिकमरणं सम्मुतिमरणं समुच्छेदमरणन्ति अयम्पेत्य भेदो वेदितब्बो । पवत्ते रूपारूपधम्मानं भेदो **खणिकमरणं** नाम । “तिस्सो मतो, फुस्सो मतो”ति इदं परमत्थतो सत्तस्स अभावा, “सस्सं मतं, रुक्खो मतो”ति इदं जीवितिन्द्रियस्स अभावा **सम्मुतिमरणं** नाम । खीणासवस्स अप्पटिसन्धिका कालकिरिया **समुच्छेदमरणं** नाम । बाहिरकं सम्मुतिमरणं ठपेत्वा इतरं सम्मुतिमरणञ्च समुच्छेदमरणञ्च यथावुत्तपबन्धविच्छेदेनेव सङ्गहितं । दुक्खस्स पन वत्थुभावतो दुक्खं । तेनेतं वुच्चति —

“पापस्स पापकम्मादिनिमित्तमनुपस्सतो ।
भद्दस्सापसहन्तस्स, वियोगं पियवत्थुकं ।
मीयमानस्स यं दुक्खं, मानसं अविसेसतो ॥

“सब्बेसज्जापि यं सन्धिबन्धनच्छेदनादिकं ।
वितुज्जमानमम्मानं, होति दुक्खं सरीरजं ॥

“असय्हमप्पटिकारं, दुक्खस्सेतस्सिदं यतो ।
मरणं वत्थु तेनेतं, दुक्खमिच्चेव भासित”न्ति ॥

सोकादीसु **सोको** नाम जातिव्यसनादीहि फुट्ठस्स अन्तोनिज्झानलक्खणो चित्तसन्तापो । दुक्खो पन दुक्खदुक्खतो दुक्खवत्थुतो च । तेनेतं वुच्चति —

“सत्तानं हदयं सोको, विससल्लवं तुज्जति ।
अग्गितत्तोव नाराचो, भुसंव दहते पुन ॥

“समावहति ब्याधिज्ज, जरामरणभेदनं ।
दुक्खम्पि विविधं यस्मा, तस्मा दुक्खोति वुच्चती”ति ॥

परिदेवो नाम जातिव्यसनादीहि फुट्ठस्स वचीपलापो । दुक्खो पन सङ्खारदुक्खभावतो दुक्खवत्थुतो च । तेनेतं वुच्चति

—
“यं सोकसल्लविहतो परिदेवमानो, कण्ठोदुतालुतलसोसजमप्पसय्हं ।
भिय्योधिमतमधिगच्छतियेव दुक्खं, दुक्खोति तेन भगवा परिदेवमाहा”ति ॥

दुक्खं नाम कायपीळनलक्खणं कायिकदुक्खं । दुक्खं पन दुक्खदुक्खतो मानसदुक्खावहनतो च । तेनेतं वुच्चति —

“पीळेति कायिकमिदं, दुक्खं दुक्खञ्च मानसं भिय्यो ।
जनयति यस्मा तस्मा, दुक्खन्ति विसेसतो वुत्त”न्ति ॥

दोमनस्सं नाम चित्तपीळनलक्खणं मानसं दुक्खं । दुक्खं पन दुक्खदुक्खतो कायिकदुक्खावहनतो च ।

चेतोदुखसमप्पिता हि केसे पकिरिय कन्दन्ति, उरानि पटिपिसन्ति, आवट्टन्ति, विवट्टन्ति, उद्धंपादं पपतन्ति, सत्थं आहरन्ति, विसं खादन्ति, रज्जुया उब्बन्धन्ति, अग्निं पविसन्तीति नानप्पकारकं दुक्खमनुभवन्ति । तेनेतं वुच्चति —

“पीळेति यतो चित्तं, कायस्स च पीळनं समावहति ।
दुक्खन्ति दोमनस्सं, विदोमनस्सा ततो आहू”ति ॥

उपायासो नाम जातिव्यसनादीहि फुट्टस्स अधिमत्तचेतोदुक्खप्पभावितो दोसोयेव । “सङ्खारक्खन्धपरियापन्नो एको धम्मो”ति एके । दुक्खो पन सङ्खारदुक्खभावतो चित्तपरिदहनतो कायविसादनतो च । तेनेतं वुच्चति —

“चित्तस्स च परिदहना, कायस्स विसादना च अधिमत्तं ।
यं दुक्खमुपायासो, जनेति दुक्खो ततो वुत्तो”ति ॥

एत्थ च मन्दग्गिना अन्तोभाजने पाको विय सोको, तिक्खग्गिना पच्चमानस्स भाजनतो बहिनिक्खमनं विय परिदेवो, बहिनिक्खन्तावसेसस्स निक्खमितुम्पि अप्पहोन्तस्स अन्तोभाजनेयेव याव परिक्खया पाको विय उपायासो दट्टब्बो ।

अप्पियसम्पयोगो नाम अप्पियेहि सत्तसङ्खारेहि समोधानं । दुक्खो पन दुक्खवत्थुतो । तेनेतं वुच्चति —

“दिस्वाव अप्पिये दुक्खं, पठमं होति चेतसि ।
तदुपक्कमसम्भूतमथ काये यतो इध ॥

“ततो दुक्खद्वयस्सापि, वत्थुतो सो महेसिना ।
दुक्खो वुत्तोति विज्जेय्यो, अप्पियेहि समागमो”ति ॥

पियविप्पयोगो नाम पियेहि सत्तसङ्खारेहि विनाभावो । दुक्खो पन दुक्खवत्थुतो । तेनेतं वुच्चति —

“जातिधनादिवियोगा, सोकसरसमप्पिता वितुज्जन्ति ।
बाला यतो ततोयं, दुक्खोति मतो पियवियोगो”ति ॥

इच्छितालाभे अलब्भनेय्यवत्थूसु इच्छाव **यम्पिच्छं न लभति, तम्पि दुक्खन्ति** वुत्ता । येनपि धम्मेन अलब्भनेय्यं वत्थुं इच्छन्तो न लभति, तम्पि अलब्भनेय्यवत्थुम्हि इच्छनं दुक्खन्ति अत्थो । दुक्खं पन दुक्खवत्थुतो । तेनेतं वुच्चति —

“तं तं पत्थयमानानं, तस्स तस्स अलाभतो ।
यं विघातमयं दुक्खं, सत्तानं इध जायति ॥

“अलब्भनेय्यवत्थूनं, पत्थना तस्स कारणं ।
यस्मा तस्मा जिनो दुक्खं, इच्छितालाभमब्रवी”ति ॥

सङ्खित्तेन पञ्चुपादानक्खन्धाति एत्थ पन **सङ्खित्तेनाति** देसनं सन्धाय वुत्तं । दुक्खञ्चि एत्तकानि दुक्खसतानीति वा एत्तकानि दुक्खसहस्सानीति वा सङ्खिपितुं न सक्का, देसना पन सक्का । तस्मा “दुक्खं नाम न अज्जं किञ्चि, संखित्तेन

पञ्चुपादानखन्धा दुक्खा”ति देसनं सङ्घिपन्तो एवमाह । पञ्चाति गणनपरिच्छेदो । उपादानखन्धाति उपादानगोचरा खन्धा ।

जातिप्पभुतिकं दुक्खं, यं वुत्तमिध तादिना ।
अवुत्तं यच्च तं सब्बं, विना एतेन विज्जति ॥

यस्मा तस्मा उपादानखन्धा सङ्घेपतो इमे ।
दुक्खाति वुत्ता दुक्खन्त-देसकेन महेसिना ॥

तथा हि इन्धनमिव पावको, लखमिव पहरणानि, गोरूपं विय डंसमकसादयो, खेत्तमिव लायका, गामं विय गामघातका, उपादानखन्धपञ्चकमेव जातिआदयो नानप्पकारेहि विबाधेन्ता तिणलतादीनि विय भूमियं, पुप्फफलपल्लवानि विय रुक्खेसु उपादानखन्धेसुयेव निब्बत्तन्ति । उपादानखन्धानञ्च आदिदुक्खं जाति, मज्झेदुक्खं जरा, परियोसानदुक्खं मरणं, मारणन्तिकदुक्खाभिधातेन परिडह्णदुक्खं सोको, तदसहनतो लालप्पनदुक्खं परिदेवो, ततो धातुक्खोभसङ्घातअनिट्टफोटुब्बसमायोगतो कायस्स आबाधनदुक्खं दुक्खं, तेन आबाधियमानानं पुथुज्जनानं तत्थ पटिघुप्पत्तितो चेतोबाधनदुक्खं दोमनस्सं, सोकादिवुद्धिया जनितविसादानं अनुत्थुननदुक्खं उपायासो, मनोरथविघातप्पत्तानं इच्छाविघातदुक्खं इच्छितालाभोति एवं नानप्पकारतो उपपरिक्खियमाना उपादानखन्धाव दुक्खाति यदेतं एकमेकं दस्सेत्वा वुच्चमानं अनेकेहिपि कप्पेहि न सक्का अनवसेसतो वत्तुं, तं सब्बम्पि दुक्खं एकजलबिन्दुम्हि सकलसमुद्दजलरसं विय येसु केसुचि पञ्चसु उपादानखन्धेसु सङ्घिपित्वा दस्सेत्तुं “सङ्घित्तेन पञ्चुपादानखन्धा दुक्खा”ति भगवता वुत्तमेव थेरो अवोचाति ।

तत्थ कतमा जातीतिआदीसु पदभाजनीयेसु तत्थाति दुक्खसच्चनिद्देसे वुत्तेसु जातिआदीसु । या तेसं तेसं सत्तानन्ति सङ्घेपतो अनेकेसं सत्तानं साधारणनिद्देसो । या देवदत्तस्स जाति, या सोमदत्तस्स जातीति एवञ्चि दिवसम्पि कथियमाने नेव सत्ता परियादानं गच्छन्ति, न सब्बं अपरत्थदीपनं सिज्झति, इमेहि पन द्वीहि पदेहि न कोचि सत्तो अपरियादिन्नो होति, न किञ्चि अपरत्थदीपनं न सिज्झति । तम्हि तम्हीति अयं गतिजातिवसेन अनेकेसं सत्तनिकायानं साधारणनिद्देसो । सत्तनिकायेति सत्तानं निकाये, सत्तघटायं सत्तसमूहेति अत्थो । जातीति जायनवसेन । इदमेत्थ सभावपच्चत्तं । सज्जातीति सज्जायनवसेन । उपसग्गेन पदं वट्ठितं । ओक्कन्तीति ओक्कमनवसेन । जायनट्ठेन वा जाति, सा अपरिपुण्णायतनवसेन वुत्ता । सज्जायनट्ठेन सज्जाति, सा परिपुण्णायतनवसेन वुत्ता । ओक्कमनट्ठेन ओक्कन्ति, सा अण्डजजलाबुजवसेन वुत्ता । ते हि अण्डकोसं वत्थिकोसञ्च ओक्कमन्ति, ओक्कमन्ता पविसन्ता विय पटिसन्धिं गणहन्ति । अभिनिब्बत्तनट्ठेन अभिनिब्बत्ति, सा संसेदजओपपातिकवसेन वुत्ता । ते हि पाकटा एव हुत्वा निब्बत्तन्ति, अयं ताव सम्मुतिकथा ।

इदानीं खन्धानं पातुभावो, आयतनानं पटिलाभोति परमत्थकथा होति । खन्धा एव हि परमत्थतो पातुभवन्ति, न सत्ता । एत्थ च खन्धानन्ति एकवोकारभवे एकस्स, चतुवोकारभवे चतुन्नं, पञ्चवोकारभवे पञ्चन्नम्पि गहणं वेदितब्बं । पातुभावोति उप्पत्ति । आयतनानन्ति तत्र तत्र उप्पज्जमानायतनवसेन सङ्गहो वेदितब्बो । पटिलाभोति सन्ततियं पातुभावोयेव । पातुभवन्तानेव हि तानि पटिलद्धानि नाम होन्ति । अयं वुच्चति जातीति अयं जाति नाम कथीयति ।

जरानिद्देसे जराति सभावपच्चत्तं । जीरणताति आकारनिद्देसो । खण्डिच्चन्तिआदयो तयो कालातिक्कमे

किच्चनिद्देसा, पच्छिमा द्वे पकतिनिद्देसा । अयञ्चि जराति इमिना पदेन सभावतो दीपिता, तेनस्सा इदं सभावपच्चत्तं । जीरणताति इमिना आकारतो, तेनस्सायं आकारनिद्देसो । खण्डिच्चन्ति इमिना कालातिक्कमे दन्तनखानं खण्डितभावकरणकिच्चतो । **पालिच्चन्ति** इमिना केसलोमानं पलितभावकरणकिच्चतो । **वलित्तचताति** इमिना मंसं मिलापेत्वा तचे वलिभावकरणकिच्चतो दीपिता । तेनस्सा इमे तयो कालातिक्कमे किच्चनिद्देसा । तेहि इमेसं विकारानं दस्सनवसेन पाकटीभूता पाकटजरा दस्सिता । यथेव हि उदकस्स वा वातस्स वा अग्गिनो वा तिणरुक्खादीनं सम्भगगपलिभगगताय वा झामताय वा गतमग्गो पाकटो होति, न च सो गतमग्गो तानेव उदकादीनि, एवमेव जराय दन्तादीसु खण्डिच्चादिवसेन गतमग्गो पाकटो चक्खुं उम्मीलेत्वापि गय्हति, न च खण्डिच्चादीनेव जरा । न हि जरा चक्खुविज्जेय्या होति ।

आयुनो संहानि इन्द्रियानं परिपाकोति इमेहि पन पदेहि कालातिक्कमेयेव अभिव्यत्ताय आयुक्खयचक्खादिइन्द्रियपरिपाकसङ्घाताय पकतिया दीपिता, तेनस्सिमे द्वे पकतिनिद्देसाति वेदितब्बा । तत्थ यस्मा जरं पत्तस्स आयु हायति, तस्मा जरा “आयुनो संहानी”ति फलूपचारेन वुत्ता । यस्मा च दहरकाले सुप्पसन्नानि सुखुमम्पि अत्तनो विसयं सुखेनेव गणहनसमत्थानि चक्खादीनि इन्द्रियानि जरं पत्तस्स परिपक्वानि आलुळितानि अविसदानि ओळारिकम्पि अत्तनो विसयं गहेतुं असमत्थानि होन्ति, तस्मा “इन्द्रियानं परिपाको”ति फलूपचारेनेव वुत्ता ।

सा पनेसा एवं निद्दिट्ठा सब्बापि जरा पाकटा पटिच्छन्नाति दुविधा होति । तत्थ दन्तादीसु खण्डादिभावदस्सनतो रूपधम्मेषु जरा **पाकटजरा** नाम । अरूपधम्मेषु पन जरा तादिसस्स विकारस्स अदस्सनतो **पटिच्छन्नजरा** नाम । तत्र य्वायं खण्डादिभावो दिस्सति, सो तादिसानं दन्तादीनं वण्णोयेव । तं चक्खुना दिस्वा मनोद्वारेन चिन्तेत्वा “इमे दन्ता जराय पहटा”ति जरं जानाति, उदकट्टाने बद्धानि गोसिङ्गादीनि ओलोकेत्वा हेट्ठा उदकस्स अत्थिभावजाननं विय । पुन अयं जरा सवीचि अवीचीति एवम्पि दुविधा होति । तत्थ मणिकनकरजतपवाळचन्दसूरियादीनं मन्ददसकादीसु पाणीनं विय, पुप्फफलपल्लवादीसु अपाणीनं विय च अन्तरन्तरा वण्णविसेसादीनं दुब्बिज्जेय्यत्ता जरा **अवीचिजरा** नाम, निरन्तरजराति अत्थो । ततो अज्जेसु पन यथावुत्तेसु अन्तरन्तरा वण्णविसेसादीनं सुविज्जेय्यत्ता जरा **सवीचिजरा** नाम ।

तत्थ सवीचिजरा उपादिण्णकअनुपादिण्णकवसेन एवं वेदितब्बा — दहरकुमारकानञ्चि पठममेव खीरदन्ता नाम उट्ठहन्ति, न ते थिरा । तेसु पन पतितेसु पुन दन्ता उट्ठहन्ति । ते पठममेव सेता होन्ति, जरावातेन पहटकाले काळका होन्ति । केसा पठममेव तम्बा होन्ति, ततो काळका, ततो सेता । छवि पन सलोहितिका होति । वड्ढन्तानं वड्ढन्तानं ओदातानं ओदातभावो, काळकानं काळकभावो पज्जायति । जरावातेन पन पहटकाले वलिं गणहाति । सब्बम्पि सस्सं वपितकाले सेतं होति, पच्छा नीलं । जरावातेन पन पहटकाले पण्डुकं होति । अम्बङ्कुरेनापि दीपेतुं वट्ठति ।

मरणनिद्देसे **चुतीति** चवनवसेन वुत्तं । एकचतुपञ्चक्खन्धानं सामज्जवचनमेतं । **चवनताति** भाववचनेन लक्खणनिदस्सनं । **भेदोति** चुतिखन्धानं भङ्गुप्पत्तिपरिदीपनं । **अन्तरधानन्ति** घटस्स विय भिन्नस्स भिन्नानं चुतिखन्धानं येन केनचि परियायेन ठानाभावपरिदीपनं । **मच्चु मरणन्ति** मच्चुसङ्घातं मरणं, न खणिकमरणं । कालो नाम अन्तको, तस्स किरियाति **कालकिरिया** । एत्तावता च सम्मुतिया मरणं दीपितं ।

इदानि परमत्थेन दीपेतुं **खन्धानं भेदोति** आदिमाह । परमत्थेन हि खन्धायेव भिज्जन्ति, न सत्तो नाम कोचि मरति । खन्धेषु पन भिज्जमानेषु सत्तो मरति, भिन्नेसु मतोति वोहारो होति । एत्थ च चतुवोकारपञ्चवोकारवसेन **खन्धानं भेदो**, एकवोकारवसेन **कळेवरस्स निक्खेपो**, चतुवोकारवसेन वा खन्धानं भेदो, सेसद्वयवसेन कळेवरस्स निक्खेपो वेदितब्बो ।

कस्मा? भवद्वयेपि रूपकायसङ्घातस्स कळेवरस्स सम्भवतो । यस्मा वा चातुमहाराजिकादीसुपि खन्धा भिज्जन्तेव, न किञ्चि निक्खिपति, तस्मा तेसं वसेन खन्धानं भेदो, मनुस्सादीसु कळेवरस्स निक्खेपो । एत्थ च कळेवरस्स निक्खेपकरणतो मरणं “कळेवरस्स निक्खेपो”ति वुत्तं ।

जीवितिन्द्रियस्सुपच्छेदोति इमिना इन्द्रियबद्धस्सेव मरणं नाम होति, अनिन्द्रियबद्धस्स मरणं नाम नत्थीति दस्सेति । “सस्सं मतं, रुक्खो मतो”ति इदं पन वोहारमत्तमेव, अत्थतो पन एवरूपानि वचनानि सस्सादीनं खयवयभावमेव दीपेन्ति ।

अपिच इमानि जातिजरामरणानि नाम इमेसं सत्तानं वधकपच्चामित्ता विय ओतारं गवेसन्तानि विचरन्ति । यथा हि पुरिसस्स तीसु पच्चामित्तेसु ओतारापेक्खेसु विचरन्तेसु एको वदेय्य “अहं असुकअरज्जस्स नाम वण्णं कथेत्वा एतं आदाय तत्थ गमिस्सामि, एत्थ मय्हं दुक्करं नत्थी”ति । दुतियो वदेय्य “अहं तव एतं गहेत्वा गतकाले पोथेत्वा दुब्बलं करिस्सामि, एत्थ मय्हं दुक्करं नत्थी”ति । ततियो वदेय्य “तया एतस्मिं पोथेत्वा दुब्बले कते तिण्हेन असिना सीसच्छेदनं नाम मय्हं भारो होतू”ति ते एवं वत्वा तथा करेय्युं । तत्थ पठमपच्चामित्तस्स अरज्जवण्णं कथेत्वा तं आदाय तत्थ गतकालो विय सुहज्जजातिमण्डलतो निक्कट्ठित्वा यत्थ कत्थचि निब्बत्तापनं नाम जातिया किच्चं, दुतियस्स पोथेत्वा दुब्बलकरणं विय निब्बत्तक्खन्धेसु निपतित्वा पराधीनमज्जपरायणभावकरणं जराय किच्चं, ततियस्स तिण्हेन असिना सीसच्छेदनं विय जीवितक्खयपापनं मरणस्स किच्चन्ति वेदितब्बं ।

अपिचेत्थ जातिदुक्खं सादीनवमहाकन्तारप्पवेसो विय दट्ठब्बं, जरादुक्खं तत्थ अन्नपानरहितस्स दुब्बलं विय, मरणदुक्खं दुब्बलस्स इरियापथपवत्तने विहतपरक्कमस्स वाळादीहि अनयव्यसनापादनं विय दट्ठब्बन्ति ।

सोकनिद्देसे वियसतीति ब्यसनं, हितसुखं खिपति विद्धंसेतीति अत्थो । जातीनं ब्यसनं जातिव्यसनं, चोररोगभयादीहि जातिक्खयो जातिविनासोति अत्थो । तेन **जातिव्यसनेन** । **फुट्टस्सा**ति अज्झोत्थटस्स अभिभूतस्स, समन्नागतस्साति अत्थो । सेसेसुपि एसेव नयो । अयं पन विसेसो — भोगानं ब्यसनं **भोगव्यसनं**, राजचोरादिवसेन भोगक्खयो भोगविनासोति अत्थो । रोगोयेव ब्यसनं **रोगव्यसनं** । रोगो हि आरोग्यं वियसति विनासेतीति ब्यसनं । सीलस्स ब्यसनं **सीलव्यसनं** । दुस्सील्यस्सेतं नामं । सम्मादिट्ठिं विनासयमाना उप्पन्ना दिट्ठि एव ब्यसनं **दिट्ठिव्यसनं** । एत्थ च पुरिमानि द्वे अनिप्फन्नानि, पच्छिमानि तीणि निप्फन्नानि तिलक्खणब्भाहतानि । पुरिमानि च तीणि नेव कुसलानि न अकुसलानि, सीलदिट्ठिव्यसनद्वयं अकुसलं ।

अज्जतरज्जतरेनाति गहितेसु वा येन केनचि अग्गहितेसु वा मित्तामच्चव्यसनादीसु येन केनचि । **समन्नागतस्सा**ति समनुबन्धस्स अपरिमुच्चमानस्स । **अज्जतरज्जतरेन दुक्खधम्मेना**ति येन केनचि सोकदुक्खस्स उप्पत्तिहेतुना । **सोको**ति सोचनकवसेन सोको । इदं तेहि कारणेहि उप्पज्जनकसोकस्स सभावपच्चत्तं । **सोचना**ति सोचनाकारो । **सोचितत्तन्ति** सोचितभावो । **अन्तोसोको**ति अब्भन्तरसोको । दुतियपदं उपसगगेन वड्ढितं । सो हि अब्भन्तरं सुक्खापेन्तो विय परिसुक्खापेन्तो विय उप्पज्जतीति “अन्तोसोको अन्तोपरिसोको”ति वुच्चति । **चेतसो परिज्झायना**ति चित्तस्स परिज्झायनाकारो । सोको हि उप्पज्जमानो अग्गि विय चित्तं झापेति दहति, “चित्तं मे झामं, न मे किञ्चि पटिभाती”ति वदापेति । दुक्खितो मनो दुम्मनो, तस्स भावो **दोमनस्सं** । अनुपविट्ठेन सोकोव सल्लन्ति **सोकसल्लं** ।

परिदेवनिद्देसे “मय्हं धीता, मय्हं पुत्तो”ति एवं आदिस्स आदिस्स देवन्ति रोदन्ति एतेनाति **आदेवो** । तं तं वण्णं परिकित्तेत्वा परिकित्तेत्वा देवन्ति एतेनाति **परिदेवो** । ततो परानि द्वे द्वे पदानि पुरिमद्वयस्सेव आकारभावनिद्देसवसेन

वुत्तानि । **वाचा**ति वचनं । **पलापो**ति तुच्छं निरर्थकवचनं । उपडुभणितअज्जभणितादिवसेन विरूपो पलापोति **विप्पलापो** । **लालप्पो**ति पुनप्पुनं लपनं । लालप्पनाकारो **लालप्पना** । लालप्पितस्स भावो **लालप्पितत्तं** ।

दुक्खनिद्वेसे कायनिस्सितत्ता **कायिकं** । अमधुरद्वेन **असातं** । कायिकपदेन चेतसिकअसातं पटिक्खिपति, असातपदेन कायिकसातं । तदेव दुक्खयतीति **दुक्खं**, यस्सुप्पज्जति, तं दुक्खितं करोतीति अत्थो । दुक्खमत्ता वा दुक्खं । **कायसम्फस्सजन्ति** कायसम्फस्से जातं । **असातं दुक्खं वेदयितन्ति** असातं वेदयितं न सातं, दुक्खं वेदयितं न सुखं । परतो तीणि पदानि इत्थिलिङ्गवसेन वुत्तानि । असाता वेदना न साता, दुक्खा वेदना न सुखाति अयमेव पनेत्थ अत्थो । यं कायिकं असातं दुक्खं वेदयितं, या कायसम्फस्सजा असाता दुक्खा वेदना, इदं वुच्चति दुक्खन्ति एवं योजना वेदितब्बा ।

दोमनस्सनिद्वेसे दुद्वु मनोति दुम्मनो, हीनवेदनत्ता वा कुच्छितं मनोति दुम्मनो, दुम्मनस्स भावो **दोमनस्सं** । चित्तनिस्सितत्ता **चेतसिकं** । **चेतोसम्फस्सजन्ति** चित्तसम्फस्से जातं ।

उपायासनिद्वेसे आयासनद्वेन **आयासो** । संसीदनविसीदनाकारणवत्तस्स चित्तकिलमथस्सेतं नामं । बलवआयासो **उपायासो** । आयासितभावो **आयासितत्तं** । उपायासितभावो **उपायासितत्तं** ।

अप्पियसम्पयोगनिद्वेसे **इधा**ति इमस्मिं लोके । **यस्सा**ति ये अस्स । **अनिट्ठा**ति अपरियेसिता । परियेसिता वा होन्तु अपरियेसिता वा, नाममेवेतं अमनापारम्मणानं । मनस्मिं न कमन्ति न पविसन्तीति **अकन्ता** । मनस्मिं न अप्पियन्ति, न वा मनं वट्ठेन्तीति **अमनापा** । **रूपा**तिआदि तेसं सभावनिदस्सनं । अनत्थं कामेन्ति इच्छन्तीति **अनत्थकामा** । अहितं कामेन्ति इच्छन्तीति **अहितकामा** । अफासुं दुक्खविहारं कामेन्ति इच्छन्तीति **अफासुकामा** । चतूहि योगेहि खेमं निब्भयं विवट्ठं न कामेन्ति, सभयं वट्ठमेव नेसं कामेन्ति इच्छन्तीति **अयोगक्खेमकामा** । अपिच सद्धादीनं वुद्धिसङ्घातस्स अत्थस्स अकामनतो, तेसंयेव हानिसङ्घातस्स अनत्थस्स च कामनतो **अनत्थकामा** । सद्धादीनंयेव उपायभूतस्स हितस्स अकामनतो, सद्धाहानिआदीनं उपायभूतस्स अहितस्स च कामनतो **अहितकामा** । फासुविहारस्स अकामनतो, अफासुविहारस्स च कामनतो **अफासुकामा** । यस्स कस्सचि निब्भयस्स अकामनतो, भयस्स च कामनतो **अयोगक्खेमकामा**ति एवमेत्थ अत्थो दट्ठब्बो ।

सङ्गतीति गन्त्वा संयोगो । **समागमो**ति आगतेहि संयोगो । **समोधानन्ति** ठाननिसज्जादीसु सहभावो । **मिस्सीभावो**ति सब्बकिच्चानं सहकरणं । अयं सत्तवसेन योजना । सङ्गारवसेन पन यं लब्धति, तं गहेतब्बं । सो पन अप्पियसम्पयोगो अत्थतो एको धम्मो नाम नत्थि, केवलं अप्पियसम्पयुत्तानं दुविधस्सापि दुक्खस्स वत्थुभावतो दुक्खोति वुत्तो ।

पियविप्पयोगनिद्वेसो वुत्तपटिपक्खनयेन वेदितब्बो । **माता** वातिआदि पनेत्थ अत्थकामे सरूपेन दस्सेतुं वुत्तं । तत्थ ममायतीति **माता**, पियायतीति **पिता** । भजतीति **भाता**, तथा **भगिनी** । मेत्तायन्तीति **मिता**, मिनन्ति वा सब्बगुह्येसु अन्तो पक्खिपन्तीति मिता । किच्चकरणीयेसु सहभावद्वेन अमा होन्तीति **अमच्चा** । “अयं अम्हाकं अज्झत्तिको”ति एवं जानन्ति, जायन्तीति वा **जाती** । लोहितेन सम्बन्धाति **सालोहिता** । पितुपक्खिका जाती, मातुपक्खिका सालोहिता । मातापितुपक्खिका वा जाती, सस्सुससुरपक्खिका सालोहिता । अयम्पि पियविप्पयोगो अत्थतो एको धम्मो नाम नत्थि, केवलं पियविप्पयुत्तानं दुविधस्सापि दुक्खस्स वत्थुभावतो दुक्खोति वुत्तो । इदमेत्थ सब्बअट्ठकथावचनं । सच्चानं पन तथलक्खणत्ता सम्पयोगविप्पयोगवचनेहि अप्पियपियवत्थूनियेव विसेसितानीति वत्तुं युज्जतीति ।

इच्छितालाभनिद्देसे जातिधम्मन्ति जातिसभावानं जातिपकतिकानं । **इच्छा उप्पज्जतीति** तण्हा उप्पज्जति । **अहो वताति** पत्थना । **अस्सामाति** भवेय्याम । **न खो पनेतं इच्छाय पत्तब्बन्ति** यं एतं “अहो वत मयं न जातिधम्मा अस्साम, न च वत नो जाति आगच्छेय्या”ति एवं पहीनसमुदयेसु साधूसु विज्जमानं अजातिधम्मत्तं परिनिब्बुतेसु च विज्जमानं जातिया अनागमनं इच्छितं, तं इच्छन्तस्सापि मग्गभावनाय विना अप्पत्तब्बतो, अनिच्छन्तस्सापि च भावनाय पत्तब्बतो न इच्छाय पत्तब्बं नाम होति । **इदम्पीति** एतम्पि । उपरि सेसानि उपादाय **अपिसद्दो** ।

उपादानक्खन्धनिद्देसे **सेय्यथिदन्ति** निपातो, तस्स ते कतमे इति चेति अत्थो । रूपमेव उपादानक्खन्धोति **रूपुपादानक्खन्धो** । एसेव नयो सेसेसुपि ।

दुक्खसच्चनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

समुदयसच्चनिद्देसवण्णना

३४. समुदयसच्चनिद्देसे **यायं तण्हाति** या अयं तण्हा । **पोनोभविकाति** पुनर्भवकरणं पुनोभवो, पुनोभवो सीलमस्साति पोनोभविका । अपिच पुनर्भवं देति, पुनर्भवाय संवत्तति, पुनप्पुनं भवे निब्बत्तेतीति पोनोभविका । सा पनेसा पुनर्भवस्स दायिकापि अत्थि अदायिकापि, पुनर्भवाय संवत्तनिकापि अत्थि असंवत्तनिकापि, दिन्नाय पटिसन्धिया उपधिवेपक्कमत्तापि । सा तिप्पकारापि पोनोभविकाति नामं लभति । पोनर्भविकातिपि पाठो, सोयेवत्थो । अभिनन्दनसङ्घातेन नन्दिरागेन सह गताति **नन्दिरागसहगता** । नन्दिरागेन सङ्घि अत्थतो एकत्तमेव गताति वुत्तं होति । **तत्र तत्राभिनन्दिनीति** यत्र यत्र अत्तभावो निब्बत्तति, तत्र तत्र अभिनन्दिनी । रूपादीसु वा आरम्भणेसु तत्र तत्राभिनन्दिनी, रूपाभिनन्दिनी सद्गन्धरसफोडुब्बधम्मभिनन्दिनीति अत्थो । तत्र तत्राभिनन्दीतिपि पाठो, तत्र तत्र अभिनन्दयतीति अत्थो । **सेय्यथिदन्ति** निपातो, तस्स सा कतमा इति चेति अत्थो । **कामतण्हाति** कामे तण्हा, पञ्चकामगुणिकरागस्सेतं अधिवचनं । **भवतण्हाति** भवे तण्हा । भवपत्थनावसेन उप्पन्नस्स सस्सतदिट्ठिसहगतस्स रागस्स रूपारूपभवरागस्स च झाननिकन्तिया च एतं अधिवचनं । **विभवतण्हाति** विभवे तण्हा । उच्छेददिट्ठिसहगतरागस्सेतं अधिवचनं ।

इदानी तस्सा तण्हाय वत्थुं वित्थारतो दस्सेतुं **सा खो पनेसाति** आदिमाह । तत्थ **उप्पज्जतीति** जायति । **निविसतीति** पुनप्पुनं पवत्तिवसेन पतिट्ठाति । उप्पज्जमाना कत्थ उप्पज्जति, निविसमाना कत्थ निविसतीति सम्बन्धो । **यं लोके पियरूपं सातरूपन्ति** यं लोकस्मिं पियसभावज्जेव मधुरसभावज्ज । **चक्खु लोकेति** आदीसु लोकस्मिहि चक्खु आदीसु ममत्तेन अभिनिविट्ठा सत्ता सम्पत्तियं पतिट्ठिता अत्तनो चक्खुं आदासादीसु निमित्तगगणानुसारेण विप्पसन्नं पञ्चपसादं सुवण्णविमाने उग्घाटितमणिसीहपञ्जरं विय मज्जन्ति, सोतं रजतपनाळिकं विय पामङ्गसुत्तकं विय च मज्जन्ति, तुङ्गनासाति लद्धवोहारं घानं वट्टेत्वा ठपितहरितालवट्ठिं विय मज्जन्ति, जिक्कं रत्तकम्बलपटलं विय मुदुसिनिद्धमधुररसदं मज्जन्ति, कायं साललट्ठिं विय सुवण्णतोरणं विय च मज्जन्ति, मनं अज्जेसं मनेन असदिसं उळारं मज्जन्ति, रूपं सुवण्णकणिकारपुष्पादिवण्णं विय, सद्दं मत्तकरवीककोकिलमन्दधमितमणिवंसनिग्घोसं विय, अत्तना पटिलब्धानि चतुसमुट्ठानिकगन्धारम्मणादीनि “कस्सज्जस्स एवरूपानि अत्थी”ति मज्जन्ति, तेसं एवं मज्जमानानं तानि चक्खादीनि पियरूपानि चेव सातरूपानि च होन्ति । अथ नेसं तत्थ अनुप्पन्ना चेव तण्हा उप्पज्जति, उप्पन्ना च पुनप्पुनं पवत्तिवसेन निविसति । तस्मा थेरो “चक्खु लोके पियरूपं सातरूपं, एत्थेसा तण्हा उप्पज्जमाना उप्पज्जती”ति आदिमाह । तत्थ **उप्पज्जमानाति** यदा उप्पज्जति, तदा एत्थ उप्पज्जतीति अत्थो ।

समुदयसच्चनिद्वेसवण्णना निट्ठिता ।

निरोधसच्चनिद्वेसवण्णना

निरोधसच्चनिद्वेसे यो तस्सायेव तण्हायाति एत्थ “यो तस्सेव दुक्खस्सा”ति वत्तब्बे यस्मा समुदयनिरोधेनेव दुक्खं निरुज्झति, नो अज्जथा । यथाह —

“यथापि मूले अनुपद्दवे दळ्ळे, छिन्नोपि रुक्खो पुनरेव रूहति ।

एवम्पि तण्हानुसये अनूहते, निब्बत्तती दुक्खमिदं पुनप्पुन”न्ति ॥ (ध० प० ३३८) ।

तस्मा तं दुक्खनिरोधं दस्सेन्तो समुदयनिरोधेन दस्सेतुं एवमाह । सीहसमानवुत्तिनो हि तथागता, ते दुक्खं निरोधेन्ता दुक्खनिरोधञ्च दस्सेन्ता हेतुम्हि पटिपज्जन्ति, न फले । सुवानवुत्तिनो पन अज्जतिथिया, ते दुक्खं निरोधेन्ता दुक्खनिरोधञ्च दस्सेन्ता अत्तकिलमथानुयोगेन चेव तस्सेव च देसनाय फले पटिपज्जन्ति, न हेतुम्हीति । सीहसमानवुत्तिताय सत्था हेतुम्हि पटिपज्जन्तो “यो तस्सायेवा”ति आदिमाह । धम्मसेनापतिपि सत्थारा वुत्तक्कमेनेवाह ।

तत्थ तस्सायेव तण्हायाति या सा तण्हा “पोनोभविका”ति वत्त्वा कामतण्हादिवसेन विभत्ता उप्पत्तिनिवेसनवसेन च हेट्ठा पकासिता, तस्सायेव तण्हाय । असेसविरागनिरोधोति विरागो वुच्चति मग्गो, “विरागा विमुच्चती”ति (म० नि० १.२४५; सं० नि० ३.१२; महाव० २३) हि वुत्तं । विरागेन निरोधो विरागनिरोधो, अनुसयसमुग्घाततो असेसो विरागनिरोधो असेसविरागनिरोधो । अथ वा विरागोति हि प्हानं वुच्चति, तस्मा असेसो विरागो असेसो निरोधोति एवम्पेत्य योजना दट्ठब्बा । अत्थतो पन सब्बानेव पनेतानि असेसविरागनिरोधोति आदीनि निब्बानस्सेव वेवचनानि । परमत्थतो हि दुक्खनिरोधं अरियसच्चन्ति निब्बानं वुच्चति । यस्मा पन तं आगम्म तण्हा असेसा विरज्जति निरुज्झति, तस्मा तं “तस्सायेव तण्हाय असेसविरागनिरोधो”ति वुच्चति । निब्बानञ्च आगम्म तण्हा चजीयति पटिनिस्सज्जीयति मुच्चति न अल्लीयति, कामगुणालयेसु चेत्य एकोपि आलयो नत्थि, तस्मा निब्बानं चागो पटिनिस्सग्गो मुत्ति अनालयोति वुच्चति । एकमेव हि निब्बानं, नामानि पनस्स सब्बसङ्खत्तानं नामपटिपक्खवसेन अनेकानि होन्ति । सेय्यथिदं — असेसविरागो असेसनिरोधो चागो पटिनिस्सग्गो मुत्ति अनालयो रागक्खयो दोसक्खयो मोहक्खयो तण्हाक्खयो अनुप्पादो अप्पवत्तं अनिमित्तं अप्पणिहितं अनायूहनं अप्पटिसन्धि अनुपपत्ति अगति अजातं अजरं अब्याधि अमतं असोकं अपरिदेवं अनुपायासं असंकिलिडन्ति आदीनि ।

इदानीं मग्गेन छिन्नाय निब्बानं आगम्म अप्पवत्तिप्पत्तायपि च तण्हाय येसु वत्थूसु तस्सा उप्पत्ति दस्सिता, तत्थेव अभावं दस्सेतुं सा खो पनेसाति आदिमाह । तत्थ यथा पुरिसो खेत्ते जातं तित्तकालाबुवल्लिं दिस्वा अग्गतो पट्ठाय मूलं परियेसित्वा छिन्देय्य, सा अनुपुब्बेन मिलायित्वा अप्पज्जति गच्छेय्य, ततो तस्मिं खेत्ते तित्तकालाबु निरुद्धा पहीनाति वुच्चेय्य, एवमेव खेत्ते तित्तकालाबु विय चक्खादीसु तण्हा । सा अरियमग्गेन मूलच्छिन्ना निब्बानं आगम्म अप्पवत्ति गच्छति । एवं गता पन तेसु वत्थूसु खेत्ते तित्तकालाबु विय न पज्जायति । यथा च अटवितो चोरे आनेत्वा नगरस्स दक्खिणद्वारे घातेय्युं, ततो अटवियं चोरा मताति वा मारिताति वा वुच्चेय्युं, एवमेव अटवियं चोरा विय या चक्खादीसु तण्हा, सा दक्खिणद्वारे चोरा विय निब्बानं आगम्म निरुद्धत्ता निब्बाने निरुद्धा । एवं निरुद्धा पन तेसु वत्थूसु अटवियं चोरा विय न पज्जायति । तेनस्सा तत्थेव निरोधं दस्सेन्तो “चक्खु लोके पियरूपं सातरूपं, एत्थेसा तण्हा पहीयमाना पहीयती”ति आदिमाह । अथ वा तण्हुप्पादवत्थुस्स परिज्जातत्ता परिज्जातवत्थुस्मिं पुन न उप्पज्जनतो अनुप्पादनिरोधवसेन

तण्हुप्पादवत्थुस्मिंयेव निरुज्झतीति वुच्चति । एत्थ च उप्पज्जनपटिपक्खवसेन पहीयतीति वुत्तं,
निविसनपटिपक्खवसेन निरुज्झतीति ।

निरोधसच्चनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

मग्गसच्चनिद्देसवण्णना

इदं सच्चनिद्देसे **अयमेवा**ति अज्जमग्गपटिपक्खेपनत्थं नियमनं (विभ० अट्ठ० २०५) । **अरियो**ति तंतंमग्गवज्झकिलेसेहि आरकत्ता, अरियभावकरत्ता, अरियफलपटिलाभकरत्ता च अरियो । अट्ठ अङ्गानि अस्साति **अट्ठङ्गिको** । स्वायं चतुरङ्गिका विय सेना, पञ्चङ्गिकं विय तूरियं अङ्गमत्तमेव होति, अङ्गविनिमुत्तो नत्थि ।

इदानीं अङ्गमत्तमेव मग्गो अङ्गविनिमुत्तो नत्थीति दस्सेन्तो **सम्मादिट्ठि... पे०... सम्मासमाधी**ति आदिमाह । तत्थ सम्मा दस्सनलक्खणा **सम्मादिट्ठि** । सम्मा अभिनिरोपनलक्खणो **सम्मासङ्कप्पो** । सम्मा परिग्गहलक्खणा **सम्मावाचा** । सम्मा समुट्ठापनलक्खणो **सम्माकम्मन्तो** । सम्मा वोदापनलक्खणो **सम्माआजीवो** । सम्मा पग्गहलक्खणो **सम्मावायामो** । सम्मा उपट्ठानलक्खणा **सम्मासति** । सम्मा समाधानलक्खणो **सम्मासमाधि** । तेसु एकेकस्स तीणि तीणि किच्चानि होन्ति । सेय्यथिदं — सम्मादिट्ठि ताव अज्जेहिपि अत्तनो पच्चनीककिलेसेहि सद्धिं मिच्छादिट्ठिं पजहति, निरोधञ्च आरम्भणं करोति, सम्पयुत्तधम्मे च पस्सति तप्पटिच्छादकमोहविधमनवसेन असम्मोहतो । सम्मासङ्कप्पादयोपि तथेव मिच्छासङ्कप्पादीनि च पजहन्ति, निब्बानञ्च आरम्भणं करोन्ति । विसेसतो पनेत्थ सम्मासङ्कप्पो सहजातधम्मे सम्मा अभिनिरोपेति, सम्मावाचा सम्मा परिग्गण्हाति, सम्माकम्मन्तो सम्मा समुट्ठापेति, सम्माआजीवो सम्मा वोदापेति, सम्मावायामो सम्मा पग्गण्हाति, सम्मासति सम्मा उपट्ठापेति, सम्मासमाधि सम्मा समादहति ।

अपिचेसा सम्मादिट्ठि नाम पुब्बभागे नानाक्खणा नानारम्मणा होति, मग्गकाले एकक्खणा एकारम्मणा । किच्चतो पन “दुक्खे जाण”न्ति आदीनि चत्तारि नामानि लभति । सम्मासङ्कप्पादयोपि पुब्बभागे नानाक्खणा नानारम्मणा होन्ति, मग्गकाले एकक्खणा एकारम्मणा । तेसु सम्मासङ्कप्पो किच्चतो नेक्खम्मसङ्कप्पोति आदीनि तीणि नामानि लभति । सम्मावाचादयो तयो पुब्बभागे विरतियोपि होन्ति चेतनायोपि, मग्गक्खणे पन विरतियोयेव । सम्मावायामो सम्मासतीति इदम्पि द्वयं किच्चतो सम्मप्पधानसतिपट्ठानवसेन चत्तारि नामानि लभति । सम्मासमाधि पन पुब्बभागेपि मग्गक्खणेपि सम्मासमाधियेव ।

इति इमेसु अट्ठसु धम्मेसु भगवता निब्बानाधिगमाय पटिपन्नस्स योगिनो बहूपकारत्ता पठमं सम्मादिट्ठि देसिता । अयञ्हि “पज्जापज्जोतो पज्जासत्थ”न्ति (ध० स० १६, २०, २९) च वुत्ता । तस्मा एताय पुब्बभागे विपस्सनाजाणसङ्घाताय सम्मादिट्ठिया अविज्जन्धकारं विधमित्वा किलेसचोरे घातेन्तो खेमेन योगावचरो निब्बानं पाप्पुणाति । तस्मा पठमं सम्मादिट्ठि देसिता ।

सम्मासङ्कप्पो पन तस्सा बहूपकारो । तस्मा तदनन्तरं वुत्तो । यथा हि हेरज्जिको हत्थेन परिवत्तेत्वा परिवत्तेत्वा चक्खुना कहापणं ओलोकेन्तो “अयं कूटो अयं छेको”ति जानाति, एवं योगावचरोपि पुब्बभागे वितक्केन वितक्केत्वा वितक्केत्वा विपस्सनापज्जाय ओलोकयमानो “इमे धम्मा कामावचरा, इमे रूपावचरादयो”ति जानाति । यथा वा पन पुरिसेन कोटियं गहेत्वा परिवत्तेत्वा परिवत्तेत्वा दिन्नं महारुक्खं तच्छेको वासिया तच्छेत्वा कम्मे उपनेति, एवं वितक्केन वितक्केत्वा

वितक्केत्वा दिन्नधम्मो योगावचरो पञ्जाय “इमे धम्मा कामावचरा, इमे रूपावचरा”ति आदिना नयेन परिच्छिन्दित्वा कम्मे उपनेति । तस्मा सम्मासङ्कप्पो सम्मादिट्ठानन्तरं वुत्तो ।

स्वायं यथा सम्मादिट्ठिया, एवं सम्मावाचायपि उपकारको । यथाह — “पुब्बे खो, गहपति, वितक्केत्वा विचारेत्वा पच्छा वाचं भिन्दती”ति (म० नि० १.४६३) । तस्मा तदनन्तरं सम्मावाचा वुत्ता ।

यस्मा पन “इदञ्चिदञ्च करिस्सामा”ति पठमं वाचाय संविदहित्वा लोके कम्मन्ते पयोजेन्ति, तस्मा वाचा कायकम्मस्स उपकारिकाति सम्मावाचाय अनन्तरं सम्माकम्मन्तो वुत्तो ।

चतुब्बिधं पन वचीदुच्चरितं, तिविधं कायदुच्चरितं पहाय उभयं सुचरितं पूरेन्तस्सेव यस्मा आजीवड्ढमकसीलं पूरति, न इतरस्स, तस्मा तदुभयानन्तरं सम्माआजीवो वुत्तो ।

एवं विसुद्धाजीवेन पन “परिसुद्धो मे आजीवो”ति एत्तावता परितोसं कत्वा सुत्तप्पमत्तेन विहरितुं न युत्तं, अथ खो सब्बइरियापथेसु इदं वीरियमारभितब्बन्ति दस्सेतुं तदनन्तरं सम्मावायामो वुत्तो ।

ततो आरद्धवीरियेनापि कायादीसु चतूसु वत्थूसु सति सूपड्डिता कातब्बाति दस्सेतुं तदनन्तरं सम्मासति वुत्ता ।

यस्मा पन एवं सूपड्डिताय सतिया समाधिस्स उपकारानुपकारानं धम्मानं गतियो समन्वेसित्वा पहाति एकत्तारम्मणे चित्तं समाधातुं, तस्मा सम्मासति अनन्तरं सम्मासमाधि वुत्तोति वेदितब्बोति ।

सम्मादिट्ठिनिद्वेसे “दुक्खे जाण”न्ति आदिना चतुसच्चकम्मट्ठानं दस्सितं । तत्थ पुरिमानी द्वे सच्चानि वट्ठं, पच्छिमानी द्वे विवट्ठं । तेसु भिक्खुनो वट्ठे कम्मट्ठानाभिनिवेशो होति, विवट्ठे नत्थि अभिनिवेशो । पुरिमानी हि द्वे सच्चानि “पञ्चकखन्धा दुक्खं, तण्हा समुदयो”ति एवं सङ्खेपेन च, “कतमे पञ्चकखन्धा? रूपकखन्धो”ति आदिना नयेन वित्थारेण च आचरियसन्तिके उग्गणिहत्वा वाचाय पुनप्पुनं परिवत्तेन्तो योगावचरो कम्मं करोति । इतरेसु पन द्वीसु सच्चेसु “निरोधसच्चं इट्ठं कन्तं मनापं, मग्गसच्चं इट्ठं कन्तं मनापं”न्ति एवं सवनेनेव कम्मं करोति । सो एवं कम्मं करोन्तो चत्तारि सच्चानि एकपटिवेधेन पटिविज्झति, एकाभिसमयेन अभिसमेति । दुक्खं परिज्जापटिवेधेन पटिविज्झति, समुदयं पहाणपटिवेधेन पटिविज्झति । निरोधं सच्छिकिरियापटिवेधेन पटिविज्झति, मग्गं भावनापटिवेधेन पटिविज्झति । दुक्खं परिज्जाभिसमयेन... पे०... मग्गं भावनाभिसमयेन अभिसमेति ।

एवमस्स पुब्बभागे द्वीसु सच्चेसु उग्गहपरिपुच्छासवनधारणसम्मसनपटिवेधो होति, द्वीसु सवनपटिवेधोयेव । अपरभागे तीसु किच्चतो पटिवेधो होति निरोधे आरम्मणपटिवेधो । तत्थ सब्बम्पि पटिवेधजाणं लोकुत्तरं, सवनधारणसम्मसनजाणं लोकियं कामावचरं । पच्चवेक्खणा पन पत्तसच्चस्स होति, अयञ्च आदिकम्मिको । तस्मा सा इध न वुत्ता । इमस्स च भिक्खुनो पुब्बे परिग्गहतो “दुक्खं परिजानामि, समुदयं पजहामि, निरोधं सच्छिकरोमि, मग्गं भावेमी”ति आभोगसमन्नाहारमनसिकारपच्चवेक्खणा नत्थि, परिग्गहतो पट्टाय होति । अपरभागे पन दुक्खं परिज्जातमेव होति... पे०... मग्गो भावितोव होति ।

तत्थ द्वे सच्चानि दुद्दसत्ता गम्भीरानि, द्वे गम्भीरत्ता दुद्दसानि । दुक्खसच्चञ्चि उप्पत्तितो पाकटं, खाणुकण्टकप्पहारादीसु “अहो दुक्खं”न्ति वत्तब्बतम्पि आपज्जति । समुदयसच्चं खादितुकामताभुज्जितुकामतादिवसेन उप्पत्तितो पाकटं ।

लक्खणपटिवेधतो पन उभयम्पि गम्भीरं । इति तानि दुद्वसत्ता गम्भीरानि । इतरेसं पन द्विन्नं दस्सनत्थाय पयोगो भवग्गहणत्थं हत्थपसारणं विय, अवीचिफुसनत्थं पादपसारणं विय, सतथा भिन्नस्स वालस्स कोटिया कोटिपटिपादनं विय च होति । इति तानि गम्भीरत्ता दुद्वसानि । एवं दुद्वसत्ता गम्भीरेसु गम्भीरत्ता च दुद्वसेसु चतूसु सच्चेसु उग्गहादिवसेन पुब्बभागजाणुप्पत्तिं सन्धाय इदं “दुक्खे जाण”न्तिआदि वुत्तं । पटिवेधक्खणे पन एकमेव तं जाणं होति ।

अपरे पनाहु — चतुब्बिधं सच्चेसु जाणं सुतमयजाणं ववत्थानजाणं सम्मसनजाणं अभिसमयजाणन्ति । तत्थ कतमं सुतमयजाणं? संखित्तेन वा वित्थारेन वा चत्तारि सच्चानि सुत्वा जानाति “इदं दुक्खं, अयं समुदयो, अयं निरोधो, अयं मग्गो”ति । इदं **सुतमयजाणं** । कतमं ववत्थानजाणं? सो सुतानं अत्थं उपपरिक्खति धम्मतो च लक्खणतो च, “इमे धम्मा इमस्मिं सच्चे परियापन्ना, इमस्स सच्चस्स इदं लक्खण”न्ति सन्निट्ठानं करोति । इदं **ववत्थानजाणं** । कतमं सम्मसनजाणं? सो एवं यथानुपुब्बं चत्तारि सच्चानि ववत्थपेत्वा अथ दुक्खमेव गहेत्वा याव गोत्रभुजाणं अनिच्चतो दुक्खतो अनत्ततो सम्मसति । इदं **सम्मसनजाणं** । कतमं अभिसमयजाणं? लोकुत्तरमग्गक्खणे एकेन जाणेन चत्तारि सच्चानि अपुब्बं अचरिमं अभिसमेति “दुक्खं परिज्जाभिसमयेन, समुदयं पहानाभिसमयेन, निरोधं सच्छिकिरियाभिसमयेन मग्गं भावनाभिसमयेन अभिसमेती”ति । इदं **अभिसमयजाणन्ति** ।

सम्मासङ्कप्पनिद्वेसे कामतो निस्सटोति **नेक्खम्मसङ्कप्पो** । ब्यापादतो निस्सटोति **अब्यापादसङ्कप्पो** । विहिंसाय निस्सटोति **अविहिंसासङ्कप्पो** । तत्थ नेक्खम्मवितक्को कामवितक्कस्स पदघातं पदच्छेदं करोन्तो उप्पज्जति, अब्यापादवितक्को ब्यापादवितक्कस्स, अविहिंसावितक्को विहिंसावितक्कस्स । तथा नेक्खम्मअब्यापादअविहिंसावितक्का कामब्यापादविहिंसावितक्कानं पच्चनीका हुत्वा उप्पज्जन्ति ।

तत्थ योगावचरो कामवितक्कस्स पदघातनत्थं कामवितक्कं वा सम्मसति अज्जं वा पन किञ्चि सङ्खारं । अथस्स विपस्सनाक्खणे विपस्सनासम्पयुत्तो सङ्कप्पो तदङ्गवसेन कामवितक्कस्स पदघातं पदच्छेदं करोन्तो उप्पज्जति, विपस्सनं उस्सुक्कापेत्वा मग्गं पापेति । अथस्स मग्गक्खणे मग्गसम्पयुत्तो सङ्कप्पो समुच्छेदवसेन कामवितक्कस्स पदघातं पदच्छेदं करोन्तो उप्पज्जति । ब्यापादवितक्कस्सपि पदघातनत्थं ब्यापादवितक्कं वा अज्जं वा सङ्खारं, विहिंसावितक्कस्स पदघातनत्थं विहिंसावितक्कं वा अज्जं वा सङ्खारं सम्मसति । अथस्स विपस्सनाक्खणेति सब्बं पुरिमनयेनेव योजेतब्बं ।

कामवितक्कादीनं पन तिण्णम्पि पाळियं विभत्तेसु अट्ठितिसारम्मणेषु एककम्मट्ठानम्पि अपच्चनीकं नाम नत्थि । एकन्ततो पन कामवितक्कस्स ताव असुभेसु पठमज्झानमेव पच्चनीकं, ब्यापादवितक्कस्स मेत्ताय तिकचतुक्कज्झानानि, विहिंसआवितक्कस्स करुणाय तिकचतुक्कज्झानानि । तस्मा असुभपरिकम्मं कत्वा ज्ञानं समापन्नस्स समापत्तिक्खणे ज्ञानसम्पयुत्तो वितक्को विक्खम्भनवसेन कामवितक्कस्स पच्चनीको हुत्वा उप्पज्जति, ज्ञानं पादकं कत्वा विपस्सनं पट्टपेन्तस्स विपस्सनाक्खणे विपस्सनासम्पयुत्तो सङ्कप्पो तदङ्गवसेन कामवितक्कस्स पच्चनीको हुत्वा उप्पज्जति, विपस्सनं उस्सुक्कापेत्वा मग्गं पापेन्तस्स मग्गक्खणे मग्गसम्पयुत्तो सङ्कप्पो समुच्छेदवसेन कामवितक्कस्स पच्चनीको हुत्वा उप्पज्जति । एवं उप्पन्नो नेक्खम्मसङ्कप्पोति वुच्चतीति वेदितब्बो ।

मेत्ताय पन परिकम्मं कत्वा, करुणाय परिकम्मं कत्वा ज्ञानं समापन्नस्साति सब्बं पुरिमनयेनेव योजेतब्बं । एवं उप्पन्नो अब्यापादसङ्कप्पोति वुच्चति, अविहिंसासङ्कप्पोति वुच्चतीति वेदितब्बो । एवमेते नेक्खम्मसङ्कप्पादयो विपस्सनाज्ञानवसेन उप्पत्तीनं नानत्ता पुब्बभागे नाना, मग्गक्खणे पन इमेसु तीसु ठानेसु उप्पन्नस्स अकुसलसङ्कप्पस्स पदच्छेदतो अनुप्पत्तिसाधनवसेन मग्गङ्गं पूरयमानो एकोव कुसलसङ्कप्पो उप्पज्जति । अयं सम्मासङ्कप्पो नाम ।

सम्मावाचानिद्वेसेपि यस्मा अज्जेनेव चित्तेन मुसावादा विरमति, अज्जेन अज्जेन पिसुणावाचादीहि, तस्मा चतस्सोपेता वेरमणियो पुब्बभागे नाना, मग्गक्खणे पन मिच्छावाचासङ्घाताय चतुब्बिधाय अकुसलदुस्सील्यचेतनाय पदच्छेदतो अनुप्पत्तिसाधनवसेन मग्गङ्गं पूरयमाना एकाव सम्मावाचासङ्घाता कुसलवेरमणि उप्पज्जति । अयं सम्मावाचा नाम ।

सम्माकम्मन्तनिद्वेसेपि यस्मा अज्जेनेव चित्तेन पाणातिपाता विरमति, अज्जेन अदिन्नादाना, अज्जेन मिच्छाचारा, तस्मा तिस्सोपेता वेरमणियो पुब्बभागे नाना, मग्गक्खणे पन मिच्छाकम्मन्तसङ्घाताय तिविधाय अकुसलदुस्सील्यचेतनाय पदच्छेदतो अनुप्पत्तिसाधनवसेन मग्गङ्गं पूरयमाना एकाव सम्माकम्मन्तसङ्घाता कुसलवेरमणि उप्पज्जति । अयं सम्माकम्मन्तो नाम ।

सम्माआजीवनिद्वेसे इधाति इमस्मिं सासने । अरियसावकोति अरियस्स बुद्धस्स सावको । मिच्छाआजीवं पहायाति पापकं आजीवं पजहित्वा । सम्माआजीवेनाति बुद्धप्पसत्थेन कुसलआजीवेन । जीविकं कप्पेतीति जीवितप्पवर्त्ति पवत्तेति । इधापि यस्मा अज्जेनेव चित्तेन कायद्वारवीतिक्कमा विरमति, अज्जेनेव वचीद्वारवीतिक्कमा, तस्मा पुब्बभागे नानाक्खणेषु उप्पज्जति, मग्गक्खणे पन द्वीसु द्वारेसु सत्तन्नं कम्मपथानं वसेन उप्पन्नाय मिच्छाआजीवदुस्सील्यचेतनाय पदच्छेदतो अनुप्पत्तिसाधनवसेन मग्गङ्गं पूरयमाना एकाव सम्माआजीवसङ्घाता कुसलवेरमणि उप्पज्जति । अयं सम्माआजीवो नाम ।

सम्मावायामनिद्वेसे इध भिक्खूति इमस्मिं सासने पटिपन्नको भिक्खु । अनुप्पन्नानन्ति अनिब्बत्तानं । पापकानन्ति लामकानं । अकुसलानं धम्मनन्ति अकोसल्लसम्भूतानं धम्मनं । अनुप्पादायाति न उप्पादनत्थाय । छन्दं जनेतीति कत्तुकम्यतासङ्घातं कुसलच्छन्दं जनेति उप्पादेति । वायमतीति पयोगं जनेति परक्कमं करोति । वीरियं आरभतीति कायिकं चेतसिकं वीरियं करोति । चित्तं पग्गण्हातीति तेनेव सहजातवीरियेन चित्तं उक्खिपति । पदहतीति पधानवीरियं करोति । पटिपाटिया पनेतानि चत्तारिपि पदानि आसेवनाभावनाबहुलीकम्मसातच्चकिरियाहि योजेतब्बानि ।

उप्पन्नानन्ति अनुप्पन्नानन्ति अवत्तब्बतं आपन्नानं । पहानायाति पजहनत्थाय । अनुप्पन्नानं कुसलानं धम्मनन्ति अनिब्बत्तानं कोसल्लसम्भूतानं धम्मनं । उप्पादायाति उप्पादनत्थाय । उप्पन्नानन्ति निब्बत्तानं । ठितियाति ठितत्थाय । असम्मोसायाति अनस्सनत्थं । भिय्योभावायाति पुनप्पुनं भावाय । वेपुल्लायाति विपुलभावाय । भावनायाति वड्डिया । पारिपूरियाति परिपूरणत्थाय ।

एते पन सम्मावायामसङ्घाता चत्तारो सम्मप्पधाना पुब्बभागे लोकिया, मग्गक्खणे लोकुत्तरा । मग्गक्खणे पन एकमेव वीरियं चतुक्किच्चसाधनवसेन चत्तारि नामानि लभति । तत्थ लोकिया कस्सपसंयुत्ते वुत्तनयेनेव वेदितब्बा । वुत्तज्झि तत्थ —

“चत्तारोमे, आवुसो, सम्मप्पधाना । कतमे चत्तारो? इधावुसो, भिक्खु ‘अनुप्पन्ना मे पापका अकुसला धम्मा उप्पज्जमाना अनत्थाय संवत्तेय्यु’न्ति आतप्पं करोति, ‘उप्पन्ना मे पापका अकुसला धम्मा अप्पहीयमाना अनत्थाय संवत्तेय्यु’न्ति आतप्पं करोति, ‘अनुप्पन्ना मे कुसला धम्मा अनुप्पज्जमाना अनत्थाय संवत्तेय्यु’न्ति आतप्पं करोति, ‘उप्पन्ना मे कुसला धम्मा निरुज्झमाना अनत्थाय संवत्तेय्यु’न्ति आतप्पं करोती’ति (सं० नि० २.१४५) ।

तत्थ च अनुप्पन्नाति असमुदाचारवसेन वा अननुभूतारम्मणवसेन वा अनुप्पन्ना । अज्जथा हि अनमतग्गे संसारे

अनुपपन्ना पापका अकुसला धम्मा नाम नत्थि, अनुपपन्ना पन उप्पज्जमानापि एतेयेव उप्पज्जन्ति, पहीयमानापि एतेयेव पहीयन्ति ।

तत्थ एकच्चस्स वत्तगन्थधुतङ्गसमाधिविपस्सनानवकम्मभवानं अज्जतरवसेन किलेसा न समुदाचरन्ति । कथं? एकच्चो हि वत्तसम्पन्नो होति, असीति खन्धकवत्तानि चुद्धस महावत्तानि चेति यङ्गणबोधियङ्गणपानीयमाळकउपोसथागारआगन्तुकगमिकवत्तानि च करोन्तस्सेव किलेसा ओकासं न लभन्ति । अपरभागे पनस्स वत्तानि विस्सज्जेत्वा भिन्नवत्तस्स चरतो अयोनिमोमनसिकारं सतिवोस्सग्गच्च आगम्म उप्पज्जन्ति । एवम्पि असमुदाचारवसेन अनुपपन्ना उप्पज्जन्ति नाम ।

एकच्चो गन्थयुत्तो होति, एकम्पि निकायं गण्हाति द्वेपि तयोपि चत्तारोपि पच्चपि । तस्स तेषिटकं बुद्धवचनं अत्थवसेन पाळिवसेन अनुसन्धिवसेन पुब्बापरवसेन गण्हन्तस्स सज्झायन्तस्स चिन्तेन्तस्स वाचेन्तस्स देसेन्तस्स पकासेन्तस्स किलेसा ओकासं न लभन्ति । अपरभागे पनस्स गन्थकम्मं पहाय कुसीतस्स चरतो अयोनिमोमनसिकारसतिवोस्सग्गे आगम्म उप्पज्जन्ति । एवम्पि असमुदाचारवसेन अनुपपन्ना उप्पज्जन्ति नाम ।

एकच्चो पन धुतङ्गधरो होति, तेरस धुतङ्गगुणे समादाय वत्तति, तस्स धुतङ्गगुणे परिहरन्तस्स किलेसा ओकासं न लभन्ति । अपरभागे पनस्स धुतङ्गानि विस्सज्जेत्वा बाहुल्लाय आवत्तस्स चरतो अयोनिमोमनसिकारसतिवोस्सग्गे आगम्म उप्पज्जन्ति । एवम्पि असमुदाचारवसेन अनुपपन्ना उप्पज्जन्ति नाम ।

एकच्चो अट्ठसु समापत्तीसु चिण्णवसी होति, तस्स पठमज्झानादीसु आवज्जनवसीआदीनं वसेन विहरन्तस्स किलेसा ओकासं न लभन्ति । अपरभागे पनस्स परिहीनज्झानस्स वा विस्सट्ठज्झानस्स वा भस्सादीसु अनुयुत्तस्स विहरतो अयोनिमोमनसिकारसतिवोस्सग्गे आगम्म उप्पज्जन्ति । एवम्पि असमुदाचारवसेन अनुपपन्ना उप्पज्जन्ति नाम ।

एकच्चो पन विपस्सको होति, सत्तसु वा अनुपस्सनासु (पटि० म० ३.३५) अट्ठारससु वा महाविपस्सनासु (पटि० म० १.२२) कम्मं करोन्तो विहरति, तस्स एवं विहरतो किलेसा ओकासं न लभन्ति । अपरभागे पनस्स विपस्सनाकम्मं पहाय कायदळ्हीबहुलस्स विहरतो अयोनिमोमनसिकारसतिवोस्सग्गे आगम्म उप्पज्जन्ति । एवम्पि असमुदाचारवसेन अनुपपन्ना उप्पज्जन्ति नाम ।

एकच्चो नवकम्मिको होति, उपोसथागारभोजनसालादीनि करोति, तस्स तेसं उपकरणानि चिन्तेन्तस्स किलेसा ओकासं न लभन्ति । अपरभागे पनस्स नवकम्मे निट्ठिते वा विस्सट्ठे वा अयोनिमोमनसिकारसतिवोस्सग्गे आगम्म उप्पज्जन्ति । एवम्पि असमुदाचारवसेन अनुपपन्ना उप्पज्जन्ति नाम ।

एकच्चो पन ब्रह्मलोकतो आगतो सुद्धसत्तो होति, तस्स अनासेवनाय किलेसा ओकासं न लभन्ति । अपरभागे पनस्स लद्धासेवनस्स अयोनिमोमनसिकारसतिवोस्सग्गे आगम्म उप्पज्जन्ति । एवम्पि असमुदाचारवसेन अनुपपन्ना उप्पज्जन्ति नाम । एवं ताव असमुदाचारवसेन अनुपपन्नता वेदितब्बा ।

कथं अननुभूतारम्मणवसेन? इधेकच्चो अननुभूतपुब्बं मनापिकादिभेदं आरम्मणं लभति, तस्स तत्थ अयोनिमोमनसिकारसतिवोस्सग्गे आगम्म रागादयो किलेसा उप्पज्जन्ति । एवं अननुभूतारम्मणवसेन अनुपपन्ना

उप्यज्जन्ति नाम । एवं अनुप्यन्नानं अकुसलानं उप्पादे सति अत्तनो अनत्थं पस्सित्वा तेसं अनुप्पादाय सतिपट्टानभावानुयोगेन पठमं सम्मप्यधानं भावेति, उप्पन्नेसु पन तेसु तेसं अप्पहानतो अत्तनो अनत्थं पस्सित्वा तेसं पहानाय दुतियं तथेव सम्मप्यधानं भावेति ।

अनुप्यन्ना कुसला धम्माति समथविपस्सना चेव मग्गो च । तेसं अनुप्पादे अत्तनो अनत्थं पस्सित्वा तेसं उप्पादनत्थाय तथेव ततियं सम्मप्यधानं भावेति । **उप्यन्ना कुसला धम्मा**ति समथविपस्सनाव । मग्गो पन सकिं उप्यज्जित्वा निरुज्झमानो अनत्थाय संवत्तनको नाम नत्थि । सो हि फलस्स पच्चयं दत्ताव निरुज्झति । तासं समथविपस्सनानं निरोधतो अत्तनो अनत्थं पस्सित्वा तासं ठितिया तथेव चतुत्थं सम्मप्यधानं भावेति । लोकुत्तरमग्गक्खणे पन एकमेव वीरियं ।

ये एवं अनुप्यन्ना उप्यज्जेय्युं, ते यथा नेव उप्यज्जन्ति, एवं तेसं अनुप्यन्नानं अनुप्पादकिच्चं, उप्पन्नानञ्च पहानकिच्चं साधेति । **उप्यन्ना**ति चेत्थ चतुब्बिधं उप्पन्नं वत्तमानुप्यन्नं भूतापगतुप्यन्नं ओकासकतुप्यन्नं भूमिलद्धुप्यन्नं । तत्थ सब्बम्पि उप्पादजराभङ्गसमङ्गिसङ्घातं **वत्तमानुप्यन्नं** नाम । आरम्मणरसं अनुभवित्वा निरुद्धं अनुभूतापगतसङ्घातं कुसलाकुसलं उप्पादादित्तयमनुप्यत्वा निरुद्धं भुत्वापगतसङ्घातं सेससङ्घतञ्च **भूतापगतुप्यन्नं** नाम । “यानिस्स तानि पुब्बे कतानि कम्मानी”ति एवमादिना (म० नि० ३.२४८) नयेन वुत्तं कम्मं अतीतम्पि समानं अज्जं विपाकं पटिबाहित्वा अत्तनो विपाकस्स ओकासं कत्वा ठितत्ता तथा कतोकासञ्च विपाकं अनुप्यन्नम्पि समानं एवं कते ओकासे एकन्तेन उप्यज्जनतो **ओकासकतुप्यन्नं** नाम । तासु तासु भूमीसु असमूहतं अकुसलं **भूमिलद्धुप्यन्नं** नाम ।

एत्थ च भूमिया भूमिलद्धस्स च नानत्तं वेदितब्बं — **भूमी**ति हि विपस्सनाय आरम्मणभूता तेभूमका पञ्चक्खन्धा । भूमिलद्धं नाम तेसु खन्धेसु उप्यत्तिरहं किलेसजातं । तेन हि सा भूमिलद्धा नाम होतीति तस्मा भूमिलद्धन्ति वुच्चति । सा च खो न आरम्मणवसेन । आरम्मणवसेन हि सब्बेपि अतीतानागते परिज्जातेपि च खीणासवानं खन्धे आरब्ध किलेसा उप्यज्जन्ति । यदि च तं भूमिलद्धं नाम सिया, तस्स अप्पहेय्यतो न कोचि भवमूलं पजहेय्य । वत्थुवसेन पन भूमिलद्धं वेदितब्बं । यत्थ यत्थ हि विपस्सनाय अपरिज्जाता खन्धा उप्यज्जन्ति, तत्थ तत्थ उप्पादतो पभुति तेसु वट्टमूलं किलेसजातं अनुसेति । तं अप्पहीनट्टेन भूमिलद्धन्ति वेदितब्बं ।

तत्थ च यस्स येसु खन्धेसु अप्पहीनट्टेन अनुसयिता किलेसा, तस्स ते एव खन्धा तेसं किलेसानं वत्थु, न अज्जेसं सन्तका खन्धा । अतीतक्खन्धेसु च अप्पहीनानुसयितानं किलेसानं अतीतक्खन्धाव वत्थु, न इतरे । एस नयो अनागतादीसु । तथा कामावचरक्खन्धेसु अप्पहीनानुसयितानं किलेसानं कामावचरक्खन्धा एव वत्थु, न इतरे । एस नयो रूपारूपावचरेसु । सोतापन्नादीसु पन यस्स यस्स अरियपुग्गलस्स खन्धेसु तं तं वट्टमूलं किलेसजातं तेन तेन मग्गेन पहीनं, तस्स तस्स ते ते खन्धा पहीनानं तेसं तेसं वट्टमूलकानं किलेसानं अवत्थुतो भूमीति सङ्घं न लभन्ति । पुत्थुज्जनस्स सब्बसो वट्टमूलकिलेसानं अप्पहीनत्ता यंकिञ्चि करियमानं कम्मं कुसलमकुसलं वा होति, इच्चस्स कम्मकिलेसपच्चयाव वट्टं वट्टति, तस्स तस्सेव तं वट्टमूलं रूपक्खन्धेयेव, न वेदनादीसु । विज्जाणक्खन्धेयेव वा, न रूपक्खन्धादीसूति न वत्तब्बं । कस्मा? अविसेसेन पञ्चसुपि खन्धेसु अनुसयितत्ता । कथं? पथवीरसादि विय रुक्खे । यथा हि महारुक्खे पथवीतलं अधिट्ठाय पथवीरसञ्च आपोरसञ्च निस्साय तप्पच्चया मूलखन्धसाखापसाखापल्लवपलासपुप्फफलेहि वट्ठित्वा नभं पूरेत्वा याव कप्पावसाना बीजपरम्पराय रुक्खपवेणिं सन्तानयमाने ठिते तं पथवीरसादिमूलेयेव, न खन्धादीसु । फलेयेव वा, न मूलादीसूति न वत्तब्बं । कस्मा? अविसेसेन सब्बेसु मूलादीसु अनुगतत्ताति । यथा पन तस्सेव रुक्खस्स पुप्फफलादीसु निब्बिन्नो कोचि पुरिसो चतूसु दिसासु मण्डूककण्टकं नाम विसकण्टकं आकोटेय्य, अथ सो रुक्खो तेन विससम्फस्सेन

फुट्टो पथवीरसआपोरसानं परियादिन्नत्ता अप्पसवधम्मतं आगम्म पुन सन्तानं निब्बत्तेतुं न सक्कुणेय्य, एवमेव खन्धप्पवत्तियं निब्बिन्नो कुलपुत्तो तस्स पुरिसस्स चतूसु दिसासु रुक्खे विसयोजनं विय अत्तनो सन्ताने चतुमग्गभावनं आरभति। अथस्स सो खन्धसन्तानो तेन चतुमग्गविससम्फस्सेन सब्बसो वट्टमूलकिलेसानं परियादिन्नत्ता किरियसभावमत्तं उपगतकायकम्मादिसब्बकम्मप्पभेदो हुत्वा आयतिं पुनब्भवानभिनिब्बत्तनधम्मतं आगम्म भवन्तरसन्तानं निब्बत्तेतुं न सक्कोति, केवलं चरिमविज्जाणनिरोधेन निरिन्धनो विय जातवेदो अनुपादानो परिनिब्बायति। एवं भूमिया भूमिलद्धस्स च नानत्तं वेदितब्बं।

अपरम्पि चतुब्बिधं उप्पन्नं समुदाचारुप्पन्नं आरम्मणाधिग्गहितुप्पन्नं अविक्खम्भितुप्पन्नं असमूहतुप्पन्नन्ति। तत्थ वत्तमानुप्पन्नमेव **समुदाचारुप्पन्नं**। चक्खादीनं पन आपाथगते आरम्मणे पुब्बभागे अनुप्पज्जमानम्पि किलेसजातं आरम्मणस्स अधिग्गहितत्ता एव अपरभागे एकन्तेन उप्पत्तितो **आरम्मणाधिग्गहितुप्पन्नन्ति** वुच्चति। समथविपस्सनानं अज्जरवसेन अविक्खम्भितं किलेसजातं चित्तसन्ततिमनारूहम्पि उप्पत्तिनिवारकस्स हेतुनो अभावा **अविक्खम्भितुप्पन्नं** नाम। समथविपस्सनावसेन पन विक्खम्भितम्पि अरियमग्गेन असमूहतत्ता उप्पत्तिधम्मतं अनतीतत्ता **असमूहतुप्पन्नन्ति** वुच्चति। तिविधम्पि चेतं आरम्मणाधिग्गहिताविक्खम्भितासमूहतुप्पन्नं भूमिलद्धेनेव सङ्गहं गच्छतीति वेदितब्बं।

इच्चेतस्मिं वुत्तप्पभेदे उप्पन्ने यदेतं वत्तमानभूतापगतोकासकतसमुदाचारसङ्घातं उप्पन्नं, तं अमग्गवज्झत्ता केनचि मग्गजाणेन पहातब्बं न होति। यं पनेतं भूमिलद्धारम्मणाधिग्गहिताविक्खम्भितासमूहतसङ्घातं उप्पन्नं, तस्स तं उप्पन्नभावं नासयमानं यस्मा तं तं लोकियलोकुत्तरजाणं उप्पज्जति, तस्मा तं सब्बम्पि पहातब्बं होतीति। एवं ये मग्गो किलेसे पजहति, ते सन्धाय “उप्पन्नान”न्तिआदि वुत्तं।

अथ मग्गक्खणे कथं अनुप्पन्नानं कुसलानं उप्पादाय भावना होति, कथञ्च उप्पन्नानं ठितियाति? मग्गप्पवत्तिया एव। मग्गो हि पवत्तमानो पुब्बे अनुप्पन्नपुब्बत्ता अनुप्पन्नो नाम वुच्चति। अनागतपुब्बज्झि ठानं आगन्त्वा अननुभूतपुब्बं वा आरम्मणं अनुभवित्वा वत्तारो भवन्ति “अनागतद्वानं आगतम्ह, अननुभूतं आरम्मणं अनुभवामा”ति। यावस्स पवत्ति, अयमेव ठिति नामाति ठितिया भावेतीतिपि वत्तुं वट्टति। एवमेतस्स भिक्खुनो इदं लोकुत्तरमग्गक्खणे एकमेव वीरियं “अनुप्पन्नानं पापकानं अकुसलानं धम्मानं अनुप्पादाया”तिआदीनि चत्तारि नामानि लभति। अयं लोकुत्तरमग्गक्खणे सम्मप्पधानकथा। एवमेत्थ लोकियलोकुत्तरमिस्सका सम्मप्पधाना निद्दिट्ठाति।

सम्मासतिनिद्देसे **कायेति** रूपकाये। रूपकायो हि इध अङ्गपच्चङ्गानं केसादीनञ्च धम्मानं समूहट्टेन हत्थिकायरथकायादयो विय कायोति अधिप्पेतो। यथा च समूहट्टेन, एवं कुच्छित्तानं आयट्टेन। कुच्छित्तानज्झि परमजेगुच्छानं सो आयोतिपि कायो। **आयोति** उप्पत्तिदेसो। तत्रायं वचनत्थो — आयन्ति ततोति आयो। के आयन्ति? कुच्छिता केसादयो। इति कुच्छित्तानं आयोति कायो।

कायानुपस्सीति कायं अनुपस्सनसीलो, कायं वा अनुपस्समानो। **कायेति** च वत्तापि पुन **कायानुपस्सीति** दुतियं कायग्गहणं असम्मिस्सतो ववत्थानघनविनिब्भोगादिदस्सनत्थं कतन्ति वेदितब्बं। तेन न काये वेदनानुपस्सी चित्तधम्मानुपस्सी वा, अथ खो कायानुपस्सीयेवाति कायसङ्घाते वत्थुस्मिं कायानुपस्सनाकारस्सेव दस्सनेन असम्मिस्सतो ववत्थानं दस्सितं होति। तथा न काये अङ्गपच्चङ्गविनिमुत्तएकधम्मानुपस्सी, नापि केसलोमादिविनिमुत्तइत्थिपुरिसानुपस्सी। योपि चेत्य केसलोमादिको भूतुपादायसमूहसङ्घातो कायो, तत्थापि न भूतुपादायविनिमुत्तएकधम्मानुपस्सी, अथ खो

रथसम्भारानुपस्सको विय अङ्गपच्चङ्गसमूहानुपस्सी, नगरावयवानुपस्सको विय केसलोमादिसमूहानुपस्सी, कदलिकखन्धपत्तवट्टिविनिभुज्जको विय रिक्तमुट्टिविनिवेठको विय च भूतुपादायसमूहानुपस्सीयेवाति समूहवसेनेव कायसङ्घातस्स वत्थुनो नानप्पकारतो दस्सनेन घनविनिब्भोगो दस्सितो होति । न हेत्थ यथावुत्तसमूहविनिमुत्तो कायो वा इत्थी वा पुरिसो वा अज्जो वा कोचि धम्मो दिस्सति, यथावुत्तधम्मसमूहमत्तेयेव पन तथा तथा सत्ता मिच्छाभिनिवेसं करोन्ति । तेनाहु पोराणा —

“यं पस्सति न तं दिट्ठं, यं दिट्ठं तं न पस्सति ।

अपस्सं बज्झते मूळ्हो, बज्झमानो न मुच्चती”ति ॥

घनविनिब्भोगादिदस्सनत्थन्ति वुत्तं । आदिसद्देन चेत्थ अयम्पि अत्थो वेदितब्बो — अयञ्चि एतस्मिं काये कायानुपस्सीयेव, न अज्जधम्मानुपस्सी । किं वुत्तं होति? यथा अनुदकभूतायपि मरीचिया उदकानुपस्सिनो होन्ति, न एवं अनिच्चदुक्खानत्तासुभभूतेयेव इमस्मिं काये निच्चसुखत्तसुभभावानुपस्सी, अथ खो कायानुपस्सी

अनिच्चदुक्खानत्तासुभाकारसमूहानुपस्सीयेवाति वुत्तं होति । अथ वा ख्यायं महासतिपट्टाने “इध, भिक्खवे, भिक्खु अरज्जगतो वा रुक्खमूलगतो वा...पे... सो सतोव अस्ससती”तिआदिना (दी० नि० २.३७४; म० नि० १.१०७) नयेन अस्सासपस्सासादि चुण्णकजातअट्टिकपरियोसानो कायो वुत्तो, यो च परतो सतिपट्टानकथायं “इधेकच्चो पथवीकायं अनिच्चतो अनुपस्सति, आपोकायं, तेजोकायं, वायोकायं, केसकायं, लोमकायं, छविकायं, चम्मकायं, मंसकायं, रुहरकायं, न्हारुकायं, अट्टिकायं, अट्टिमिज्जकाय”न्ति (पटि० म० ३.३५) कायो वुत्तो, तस्स सब्बस्स इमस्मिंयेव काये अनुपस्सनतो काये कायानुपस्सीति एवम्पि अत्थो दट्ठब्बो ।

अथ वा काये अहन्ति वा ममन्ति वा एवं गहेतब्बस्स कस्सचि अननुपस्सनतो तस्स तस्सेव पन केसलोमादिकस्स नानाधम्मसमूहस्स अनुपस्सनतो काये केसादिधम्मसमूहसङ्घातकायानुपस्सीति एवमत्थो दट्ठब्बो । अपिच “इमस्मिं काये अनिच्चतो अनुपस्सति, नो निच्चतो”तिआदिना अनुक्कमेन परतो आगतनयस्स सब्बस्सेव अनिच्चलक्खणादिनो आकारसमूहसङ्घातस्स कायस्स अनुपस्सनतोपि काये कायानुपस्सीति एवम्पि अत्थो दट्ठब्बो । अयं पन चतुसतिपट्टानसाधारणो अत्थो ।

काये कायानुपस्सीति अस्सासपस्सासकायादिके बहुधा वुत्ते काये एकेककायानुपस्सी । **विहरतीति** चतूसु इरियापथविहारेसु अज्जतरविहारसमायोगपरिदीपनमेतं, एकं इरियापथबाधनं अज्जेन इरियापथेन विच्छिन्दित्वा अपतमानं अत्तानं हरति पवत्तेतीति अत्थो । **आतापीति** कायपरिग्गाहकवीरियसमायोगपरिदीपनमेतं । सो हि यस्मा तस्मिं समये यं तं वीरियं तीसु भवेसु किलेसानं आतापनतो आतापोति वुच्चति, तेन समन्नागतो होति, तस्मा “आतापी”ति वुच्चति । **सम्पजानोति** कायपरिग्गाहकेन सम्पजज्जसङ्घातेन जाणेन समन्नागतो । **सतिमाति** कायपरिग्गाहिकाय सतिया समन्नागतो । अयं पन यस्मा सतिया आरम्भणं परिग्गाहेत्वा पज्जाय अनुपस्सति । न हि सतिविरहितस्स अनुपस्सना नाम अत्थि । तेनेवाह — “सतिञ्च ख्वाहं, भिक्खवे, सब्बत्थिकं वदामी”ति (सं० नि० ५.२३४) । तस्मा एत्थ “काये कायानुपस्सी विहरती”ति एत्तावता कायानुपस्सनासतिपट्टानकम्मट्ठानं वुत्तं होति । अथ वा यस्मा अनातापिनो अन्तोसङ्खेपो अन्तरायकरो होति, असम्पजानो उपायपरिग्गाहे अनुपायपरिवज्जने च सम्मुहति, मुट्ठस्सति उपायापरिच्चागे अनुपायापरिग्गाहे च असमत्थो होति, तेनस्स तं कम्मट्ठानं न सम्पज्जति, तस्मा येसं धम्मानं आनुभावेन तं सम्पज्जति, तेसं दस्सनत्थं “आतापी सम्पजानो सतिमा”ति इदं वुत्तन्ति वेदितब्बं ।

इति कायानुपस्सनासतिपट्टानं सम्पयोगङ्गञ्च दस्सेत्वा इदानीं पहाणङ्गं दस्सेतुं विनेय्य लोके अभिज्झादोमनस्सन्ति वुत्तं । तत्थ विनेय्याति तदङ्गविनयेन वा विक्खम्भनविनयेन वा विनयित्वा । लोकेति ख्यायं कायो पुब्बे परिग्गहितो, स्वेव इध लुज्जनपलुज्जनट्टेन लोको नाम । तस्मिं लोके अभिज्झं दोमनस्सञ्च पजहित्वाति अत्थो । यस्मा पनस्स न कायमत्तेयेव अभिज्झादोमनस्सं पहीयति, वेदनादीसुपि पहीयतियेव, तस्मा “पञ्चपि उपादानक्खन्धा लोको”ति (विभ० ३६२) विभङ्गे वुत्तं । लोकसङ्घातत्तायेव तेसं धम्मानं अत्थुद्धारवसेनेतं वुत्तन्ति वेदितब्बं । यं पनाह — “तत्थ कतमो लोको (विभ० ५३८), स्वेव कायो लोको”ति अयमेवेत्थ अत्थो । अभिज्झादोमनस्सन्ति च समासेत्वा वुत्तं । संयुत्तङ्गुत्तरपाठन्तरेसु पन विसुं कत्वा पठन्ति । सा पन अभिज्झायन्ति पत्थयन्ति एताय, सयं वा अभिज्झायति, अभिज्झायनमत्तमेव वा एसाति अभिज्झा । यस्मा पनेत्थ अभिज्झागहणेन कामच्छन्दो, दोमनस्सगहणेन व्यापादो सङ्गहं गच्छति, तस्मा नीवरणपरियापन्नबलवधम्मद्वयदस्सनेन नीवरणप्पहानं वुत्तं होतीति वेदितब्बं ।

विसेसेन पनेत्थ अभिज्झाविनयेन कायसम्पत्तिमूलकस्स अनुरोधस्स, दोमनस्सविनयेन कायविपत्तिमूलकस्स विरोधस्स, अभिज्झाविनयेन च काये अभिरतिया, दोमनस्सविनयेन कायभावनाय अनभिरतिया, अभिज्झाविनयेन काये अभूतानं सुभसुखभावादीनं पक्खेपस्स, दोमनस्सविनयेन काये भूतानं असुभासुखभावादीनं अपनयनस्स पहाणं वुत्तं । तेन योगावचरस्स योगानुभावो योगसमत्थता च दीपिता होति । योगानुभावो हि एस, यदयं अनुरोधविरोधविप्पमुत्तो अरतिरतिसहो अभूतपक्खेपभूतापनयनविरहितो च होति । अनुरोधविरोधविप्पमुत्तो चेस अरतिरतिसहो अभूतं अपक्खिपन्तो भूतञ्च अनपनेन्तो योगसमत्थो होतीति ।

अपरो नयो — “काये कायानुपस्सी”ति एत्थ अनुपस्सनाय कम्मट्ठानं वुत्तं । “विहरती”ति एत्थ वुत्तविहारेन कम्मट्ठानिकस्स कायपरिहरणं । “आतापी”ति आदीसु आतापेन सम्मप्पधानं, सतिसम्पज्जेन सब्बत्थककम्मट्ठानं, कम्मट्ठानपरिहरणूपायो वा । सतिया वा कायानुपस्सनावसेन पटिलद्धसमत्थो, सम्पज्जेन विपस्सना, अभिज्झादोमनस्सविनयेन भावनाफलं वुत्तन्ति वेदितब्बं ।

वेदनासु वेदनानुपस्सीति आदीसु च वेदनादीनं पुन वचने पयोजनं कायानुपस्सनायं वुत्तनयेनेव यथायोगं योजेत्वा वेदितब्बं । अयं पन असाधारणत्थो — सुखादीसु अनेकप्पभेदासु वेदनासु विसुं विसुं अनिच्चादितो एकेकवेदनानुपस्सीति, सरागादिके सोळसप्पभेदे चित्ते विसुं विसुं अनिच्चादितो एकेकचित्तानुपस्सीति, कायवेदनाचित्तानि ठपेत्वा सेसतेभूमकधम्मेषु विसुं विसुं अनिच्चादितो एकेकधम्मानुपस्सीति, सतिपट्टानसुत्तन्ते (दी० नि० २.३८२; म० नि० १.११५) वुत्तनयेन नीवरणादिधम्मानुपस्सीति वा । एत्थ च “काये”ति एकवचनं सरीरस्स एकत्ता, “चित्ते”ति एकवचनं चित्तस्स सभावभेदाभावतो जातिगहणेन कतन्ति वेदितब्बं । यथा च वेदनादयो अनुपस्सितब्बा, तथा अनुपस्सन्तो वेदनासु वेदनानुपस्सी, चित्ते चित्तानुपस्सी, धम्मेषु धम्मानुपस्सीति वेदितब्बो । कथं ताव वेदना अनुपस्सितब्बा? सुखा ताव वेदना दुक्खतो, दुक्खा वेदना सल्लतो, अदुक्खमसुखा वेदना अनिच्चतो अनुपस्सितब्बा । यथाह —

“यो सुखं दुक्खतो अह, दुक्खमहद्विक्ख सल्लतो ।

अदुक्खमसुखं सन्तं, अहद्विक्ख नं अनिच्चतो ।

स वे सम्मद्वसो भिक्खु, परिजानाति वेदना”ति ॥ (सं० नि० ४.२५३) ।

सब्बा एव चेता दुक्खतोपि अनुपस्सितब्बा । वुत्तञ्हेतं “यंकिञ्चि वेदयितं, सब्बं तं दुक्खस्मिन्ति वदामी”ति (सं० नि० ४.२५९) । सुखदुक्खतोपि च अनुपस्सितब्बा । यथाह — “सुखा वेदना ठितिसुखा विपरिणामदुक्खा । दुक्खा वेदना

ठितिदुक्खा विपरिणामसुखा । अदुक्खमसुखा वेदना जाणसुखा अज्जाणदुक्खा’ति (म० नि० १.४६५) । अपिच अनिच्चादिसत्त अनुपस्सनावसेनापि अनुपस्सितब्बा ।

चित्तधम्मेषुपि चित्तं ताव आरम्भणाधिपतिसहजातभूमिकम्मविपाककिरियादिनान्तभेदानं अनिच्चादिसत्त अनुपस्सनानं सरागादिसोळसभेदानञ्च वसेन अनुपस्सितब्बं, धम्मा सलक्खणसामञ्जलक्खणानं सुञ्जताधम्मस्स अनिच्चादिसत्त अनुपस्सनानं सन्तासन्तादीनञ्च वसेन अनुपस्सितब्बा । कामञ्चेत्थ यस्स कायसङ्घाते लोके अभिज्झादोमनस्सं पहीनं, तस्स वेदनादिलोकेसुपि तं पहीनमेव, नानापुग्गलवसेन पन नानाक्खणिकसतिपट्टानभावनावसेन च सब्बत्थ वुत्तं । यतो वा एकत्थ पहीनं, सेसेसुपि पहीनं होति । तेनेवस्स तत्थ पहानदस्सनत्थम्पि एवं वुत्तन्ति वेदितब्बं ।

इति इमे चत्तारो सतिपट्टाना पुब्बभागे नानाचित्तेसु लब्धन्ति । अज्जेनेव हि चित्तेन कायं परिग्गण्हाति, अज्जेन वेदनं, अज्जेन चित्तं, अज्जेन धम्मे परिग्गण्हाति । लोकुत्तरमग्गक्खणे पन एकचित्तेयेव लब्धन्ति । आदितो हि कायं परिग्गण्हित्वा आगतस्स विपस्सनासम्पयुत्ता सति कायानुपस्सना नाम, ताय सतिया समन्नागतो पुग्गलो कायानुपस्सी नाम । विपस्सनं उस्सुक्कापेत्वा अरियमग्गं पत्तस्स मग्गक्खणे मग्गसम्पयुत्ता सति कायानुपस्सना नाम, ताय सतिया समन्नागतो पुग्गलो कायानुपस्सी नाम । वेदनं परिग्गण्हित्वा चित्तं परिग्गण्हित्वा धम्मे परिग्गण्हित्वा आगतस्स विपस्सनासम्पयुत्ता सति धम्मानुपस्सना नाम, ताय सतिया समन्नागतो पुग्गलो धम्मानुपस्सी नाम । विपस्सनं उस्सुक्कापेत्वा अरियमग्गं पत्तस्स मग्गक्खणे मग्गसम्पयुत्ता सति धम्मानुपस्सना नाम, ताय सतिया समन्नागतो पुग्गलो धम्मानुपस्सी नाम । एवं ताव देसना पुग्गले तिष्ठति । काये पन “सुभ”न्ति विपल्लासप्पहाना कायपरिग्गाहिका सति मग्गेन समिज्झतीति कायानुपस्सना नाम । वेदनाय “सुखा”ति विपल्लासप्पहाना वेदनापरिग्गाहिका सति मग्गेन समिज्झतीति वेदानुपस्सना नाम । चित्ते “निच्च”न्ति विपल्लासप्पहाना चित्तपरिग्गाहिका सति मग्गेन समिज्झतीति चित्तानुपस्सना नाम । धम्मेसु “अत्ता”ति विपल्लासप्पहाना धम्मपरिग्गाहिका सति मग्गेन समिज्झतीति धम्मानुपस्सना नाम । इति एकाव मग्गसम्पयुत्ता सति चतुकिच्चसाधकत्तेन चत्तारि नामानि लभति । तेन वुत्तं “लोकुत्तरमग्गक्खणे पन एकचित्तेयेव लब्धन्ती”ति ।

सम्मासमाधिनिद्देसे **विविच्चेव कामेही**ति कामेहि विविच्चित्त्वा विना हुत्वा अपक्कमित्वा । यो पनायमेत्थ एवकारो, सो नियमत्थोति वेदितब्बो । यस्मा च नियमत्थो, तस्मा पठमज्झानं उपसम्पज्ज विहरणसमये अविज्जमानानम्पि कामानं तस्स पठमज्झानस्स पटिपक्खभावं कामपरिच्चागेनेव चस्स अधिगमं दीपेति । कथं? “विविच्चेव कामेही”ति एवञ्च नियमे कथिरमाने इदं पज्जायति — नूनिमस्स ज्ञानस्स कामा पटिपक्खभूता, येसु सति इदं न पवत्तति, अन्धकारे सति पदीपोभासो विय, तेसं परिच्चागेनेव चस्स अधिगमो होति ओरिमतीरपरिच्चागेन पारिमतीरस्स विय । तस्मा नियमं करोतीति ।

तत्थ सिया, कस्मा पनेस पुब्बपदेयेव वुत्तो, न उत्तरपदे, किं अकुसलेहि धम्मेहि अविविच्चापि ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरेय्याति? न खो पनेतं एवं दट्ठब्बं । तंनिस्सरणतो हि पुब्बपदे एस वुत्तो । कामधातुसमतिक्कमनतो हि कामरागपटिपक्खतो च इदं ज्ञानं कामानमेव निस्सरणं । यथाह — “कामानमेतं निस्सरणं यदिदं नेक्खम्म”न्ति (इतिवु० ७२) । उत्तरपदेपि पन यथा “इधेव, भिक्खवे, समणो, इध दुतियो समणो”ति (म० नि० १.१३९; अ० नि० ४.२४१) एत्थ एवकारो आनेत्वा वुच्चति, एवं वत्तब्बो । न हि सक्का इतो अज्जेहिपि नीवरणसङ्घातेहि अकुसलेहि धम्मेहि अविविच्च ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरितुं । तस्मा “विविच्चेव कामेहि विविच्चेव अकुसलेहि धम्मेही”ति एवं पदद्वयेपि एस दट्ठब्बो ।

पदद्वयेपि च किञ्चापि विविच्चाति इमिना साधारणवचनेन तदङ्गविक्रम्भनसमुच्छेदपटिप्पस्सद्धिनिस्सरणविवेका चित्तकायउपधिविवेका च सङ्गहं गच्छन्ति, तथापि पुब्बभागे कायविवेकचित्तविवेकविक्रम्भनविवेका दट्टब्बा, लोकोत्तरमग्गखणे कायविवेकचित्तविवेकसमुच्छेदविवेकपटिप्पस्सद्धिविवेकनिस्सरणविवेका ।

कामेहीति इमिना पन पदेन ये च महानिद्देसे “कतमे वत्थुकामा मनापिका रूपा”तिआदिना (महानि० १) नयेन वत्थुकामा वुत्ता, ये च तत्थेव विभङ्गे च “छन्दो कामो, रागो कामो, छन्दरागो कामो, सङ्कप्पो कामो, रागो कामो, सङ्कप्परागो कामो”ति (महानि० १; विभ० ५६४) एवं किलेसकामा वुत्ता, ते सब्बेपि सङ्गहिता इच्चेव दट्टब्बा । एवञ्चि सति विविच्चेव कामेहीति वत्थुकामेहिपि विविच्चेवाति अत्थो युज्जति । तेन कायविवेको वुत्तो होति ।

विविच्च अकुसलेहि धम्मेहीति किलेसकामेहि सब्बाकुसलेहि वा विविच्चाति अत्थो युज्जति । तेन चित्तविवेको वुत्तो होति । पुरिमेन चेत्य वत्थुकामेहि विवेकवचनतो एव कामसुखपरिच्चागो, दुतियेन किलेसकामेहि विवेकवचनतो नेक्खम्मसुखपरिग्गहो विभावितो होति । एवं वत्थुकामकिलेसकामविवेकवचनतोयेव च एतेसं पठमेन संकिलेसवत्थुप्पहानं, दुतियेन संकिलेसप्पहानं । पठमेन लोलभावस्स हेतुपरिच्चागो, दुतियेन बालभावस्स । पठमेन च पयोगसुद्धि, दुतियेन आसयपोसनं विभावितं होतीति विज्जातब्बं । एस ताव नयो कामेहीति एत्थ वुत्तकामेसु वत्थुकामपक्खे ।

किलेसकामपक्खे पन छन्दोति च रागोति च एवमादीहि अनेकभेदो कामच्छन्दोव कामोति अधिप्पेतो । सो च अकुसलपरियापन्नोपि समानो “तत्थ कतमे कामा, छन्दो कामो”तिआदिना (विभ० ५६४) नयेन विभङ्गे उपरि ज्ञानङ्गपटिपक्खतो विसुं वुत्तो, किलेसकामत्ता वा पुरिमपदे वुत्तो, अकुसलपरियापन्नत्ता दुतियपदे । अनेकभेदतो चस्स कामतोति अवत्त्वा कामेहीति वुत्तं । अज्जेसम्पि च धम्मानं अकुसलभावे विज्जमाने “तत्थ कतमे अकुसला धम्मा, कामच्छन्दो”तिआदिना (विभ० ५६४) नयेन **विभङ्गे** उपरि ज्ञानङ्गपच्चनीकपटिपक्खभावदस्सनतो नीवरणानेव वुत्तानि । नीवरणानि हि ज्ञानङ्गपच्चनीकानि, तेसं ज्ञानज्ञानेव पटिपक्खानि विद्धंसकानि विनासकानीति वुत्तं होति । तथा हि “समाधि कामच्छन्दस्स पटिपक्खो, पीति ब्यापादस्स, वितक्को थिनमिद्धस्स, सुखं उद्धच्चकुक्कुच्चस्स, विचारो विचिकिच्छाया”ति पेटके वुत्तं ।

एवमेत्थ “विविच्चेव कामेही”ति इमिना कामच्छन्दस्स विक्रम्भनविवेको वुत्तो होति । “विविच्च अकुसलेहि धम्मेही”ति इमिना पञ्चन्नम्पि नीवरणानं । अगहितग्गहणेन पन पठमेन कामच्छन्दस्स, दुतियेन सेसनीवरणानं । तथा पठमेन तीसु अकुसलमूलेसु पञ्चकामगुणभेदविसयस्स लोभस्स, दुतियेन आघातवत्थुभेदादिविसयानं दोसमोहानं । ओघादीसु वा धम्मेसु पठमेन कामोघकामयोगकामासवकामुपादानअभिज्झाकायगन्थ कामरागसज्जोजनानं, दुतियेन अवसेसओघयोगासवउपादानगन्थसंयोजनानं । पठमेन तण्हाय तंसम्पयुत्तकानञ्च, दुतियेन अविज्जाय तंसम्पयुत्तकानञ्च । अपिच पठमेन लोभसम्पयुत्तअट्टचित्तुप्पादानं, दुतियेन सेसानं चतुन्नं अकुसलचित्तुप्पादानं विक्रम्भनविवेको वुत्तो होतीति वेदितब्बो ।

एत्तावता च पठमस्स ज्ञानस्स पहानङ्गं दस्सेत्वा इदानीं सम्पयोगङ्गं दस्सेतुं **सवितक्कं सविचारन्ति**आदि वुत्तं । तत्थ आरम्मणे चित्तस्स अभिनिरोपनलक्खणो **वितक्को** । आरम्मणानुमज्जनलक्खणो **विचारो** । सन्तेपि च नेसं कत्थचि अविप्पयोगे ओळारिकट्टेन पुब्बङ्गमट्टेन च घण्डाभिघातो विय चेतसो पठमाभिनिपातो वितक्को, सुखुमट्टेन अनुमज्जनसभावेन च घण्डानुरवो विय अनुप्पबन्धो विचारो । विप्फारवा चेत्य वितक्को पठमुप्पत्तिकाले परिप्फन्दनभूतो

चित्तस्स, आकासे उप्पतितुकामस्स पक्खिनो पक्खविकखेपो विय, पदुमाभिमुखपातो विय च गन्धानुबन्धचेतसो भमरस्स । सन्तवुत्ति विचारो नातिपरिप्फन्दनभूतो चित्तस्स, आकासे उप्पतितस्स पक्खिनो पक्खप्पसारणं विय, परिब्भमनं विय च पदुमाभिमुखपतितस्स भमरस्स पदुमस्स उपरिभागे ।

दुकनिपातट्टकथायं पन “आकासे गच्छतो महासकुणस्स उभोहि पक्खेहि वातं गहेत्वा पक्खे सन्निसीदापेत्वा गमनं विय आरम्भणे चेतसो अभिनिरोपनभावेन पवत्तो वितक्को, वातगहणत्थं पक्खे फन्दापयमानस्स गमनं विय अनुमज्जनभावेन पवत्तो विचारो”ति वुत्तं । तं अनुप्पबन्धेन पवत्तियं युज्जति । सो पन तेसं विसेसो पठमदुतियज्झानेसु पाकटो होति । अपिच मलग्गहितं कंसभाजनं एकेन हत्थेन दळ्हं गहेत्वा इतरेन हत्थेन चुण्णतेलवालण्डुपकेन परिमज्जन्तस्स दळ्हग्गहणहत्थो विय वितक्को, परिमज्जनहत्थो विय विचारो । तथा कुम्भकारस्स दण्डप्पहारेन चक्कं भमयित्वा भाजनं करोन्तस्स उप्पीळनहत्थो विय वितक्को, इतो चितो च संसरणहत्थो विय विचारो । तथा मण्डलं करोन्तस्स मज्झे सन्निरुज्झित्वा ठितकण्टको विय अभिनिरोपनो वितक्को, बहि परिब्भमनकण्टको विय अनुमज्जनो विचारो । इति इमिना च वितक्केन इमिना च विचारेन सह वत्तति रुक्खो विय पुप्फेन फलेन चाति इदं ज्ञानं “सवितक्कं सविचार”न्ति वुच्चति ।

विवेकजन्ति एत्थ विवित्ति विवेको, नीवरणविगमोति अत्थो । विवित्तोति वा विवेको, नीवरणविवित्तो ज्ञानसम्पयुत्तधम्मरासीति अत्थो । तस्मा विवेका, तस्मिं वा विवेके जातन्ति विवेकजं । **पीतिसुखन्ति** एत्थ पीणयतीति पीति, सा सम्पियायनलक्खणा । सा पनेसा खुदिका पीति, खणिका पीति, ओक्कन्तिका पीति, उब्बेगा पीति, फरणा पीतीति पञ्चविधा होति ।

तत्थ **खुदिका पीति** सरीरे लोमहंसनमत्तमेव कातुं सककोति । **खणिका पीति** खणे खणे विज्जुप्पादसदिसा होति । **ओक्कन्तिका पीति** समुद्वेगं वीचि विय कायं ओक्कमित्वा ओक्कमित्वा भिज्जति । **उब्बेगा पीति** बलवती होति कायं उद्भगं कत्वा आकासे लङ्घापनप्पमाणप्पत्ता । **फरणा पीति** अतिबलवती होति । ताय हि उप्पन्नाय सकलसरीरं धमित्वा पूरितवत्थि विय महता उदकोधेन पक्खन्दपब्बतकुच्छि विय च अनुपरिफुटं होति । सा पनेसा पञ्चविधा पीति गब्भं गणहन्ती परिपाकं गच्छन्ती दुविधं पस्सद्धिं परिपूरेति कायपस्सद्धिञ्च चित्तपस्सद्धिञ्च । पस्सद्धि गब्भं गणहन्ती परिपाकं गच्छन्ती दुविधम्पि सुखं परिपूरेति कायिकञ्च चेतसिकञ्च । सुखं गब्भं गणहन्तं परिपाकं गच्छन्तं तिविधं समाधिं परिपूरेति — खणिकसमाधिं, उपचारसमाधिं, अप्पनासमाधिञ्चाति । तासु च या अप्पनासमाधिस्स मूलं हुत्वा वड्डमाना समाधिसम्पयोगं गता फरणा पीति, अयं इमस्मिं अत्थे अधिप्पेता पीतीति ।

इतरं पन सुखयतीति सुखं, यस्सुप्पज्जति, तं सुखितं करोतीति अत्थो । सुखनं वा सुखं, सुद्धु वा खादति, खणति च कायचित्ताबाधन्ति सुखं, सोमनस्सवेदनायेतं नामं । तं सातलक्खणं । सन्तेपि च नेसं कत्थचि अविप्पयोगे इट्टारम्मणपटिलाभतुट्ठि पीति, पटिलद्धरसानुभवनं सुखं । यत्थ पीति, तत्थ सुखं । यत्थ सुखं, तत्थ न नियमतो पीति । सङ्खारक्खन्धसङ्गहिता पीति, वेदनाक्खन्धसङ्गहितं सुखं । कन्तारखिन्नस्स वनन्तुदकदस्सनसवनेसु विय पीति, वनच्छायापवेसनउदकपरिभोगेसु विय सुखं । तस्मिं तस्मिं समये पाकटभावतो चेतं वुत्तन्ति वेदितब्बं । इति अयञ्च पीति इदञ्च सुखं अस्स ज्ञानस्स, अस्मिं वा ज्ञाने अत्थीति इदं ज्ञानं “पीतिसुख”न्ति वुच्चति । अथ वा पीति च सुखञ्च पीतिसुखं धम्मविनयादयो विय । विवेकजं पीतिसुखं अस्स ज्ञानस्स, अस्मिं वा ज्ञाने अत्थीति एवम्पि विवेकजं पीतिसुखं । यथेव हि ज्ञानं, एवं पीतिसुखम्पेत्य विवेकजमेव होति । तञ्चस्स अत्थीति तस्मा अलोपसमासं कत्वा एकपदेनेव

“विवेकजंपीतिसुख”न्तिपि वक्तुं युज्जति ।

पठमन्ति गणनानुपुब्बता पठमं, पठमं उप्पन्नन्तिपि पठमं । **ज्ञानन्ति** दुविधं ज्ञानं आरम्मणूपनिज्ज्ञानञ्च लक्खणूपनिज्ज्ञानञ्च । तत्थ अट्ठ समापत्तियो पथवीकसिणादिआरम्मणं उपनिज्ज्ञायन्तीति “आरम्मणूपनिज्ज्ञान”न्ति सङ्ख्यं गता । विपस्सनामग्गफलानि पन लक्खणूपनिज्ज्ञानं नाम । तत्थ विपस्सना अनिच्चादिलक्खणस्स उपनिज्ज्ञानतो लक्खणूपनिज्ज्ञानं, विपस्सनाय कतकिच्चस्स मग्गेन इज्जनतो मग्गो लक्खणूपनिज्ज्ञानं, फलं पन निरोधसच्चं तथलक्खणं उपनिज्ज्ञायतीति लक्खणूपनिज्ज्ञानं । तेसु इध पुब्बभागे आरम्मणूपनिज्ज्ञानं, लोकुत्तरमग्गक्खणे लक्खणूपनिज्ज्ञानं अधिप्पेतं, तस्मा आरम्मणूपनिज्ज्ञानतो लक्खणूपनिज्ज्ञानतो पच्चनीकज्ज्ञापनतो च “ज्ञान”न्ति वेदितब्बं । **उपसम्पज्जाति** उपगन्त्वा, पापुणित्वाति वुत्तं होति । उपसम्पादयित्वा वा, निष्पादेत्वाति वुत्तं होति । **विहरतीति** तदनुरूपेन इरियापथविहारेन इरियति, वुत्तप्पकारज्ञानसमङ्गी हुत्वा अत्तभावस्स वुत्तिं अभिनिष्पादेति ।

वितक्कविचारानं वूपसमाति एत्थ वितक्कस्स च विचारस्स चाति इमेसं द्विन्नं वूपसमा समतिक्कमा, दुतियज्ज्ञानक्खणे अपातुभावाति वुत्तं होति । तत्थ किञ्चापि दुतियज्ज्ञाने सब्बेपि पठमज्ज्ञानधम्मा न सन्ति, अज्जेयेव हि पठमज्ज्ञाने फस्सादयो, अज्जे इधाति । ओळारिकस्स पन ओळारिकस्स अङ्गस्स समतिक्कमा पठमज्ज्ञानतो परेसं दुतियज्ज्ञानादीनं अधिगमो होतीति दस्सनत्थं “वितक्कविचारानं वूपसमा”ति एवं वुत्तन्ति वेदितब्बं । **अज्जत्तन्ति** इध नियकज्जत्तं अधिप्पेतं, तस्मा अत्तनि जातं, अत्तसन्ताने निब्बत्तन्ति अत्थो ।

सम्पसादनन्ति सम्पसादनं वुच्चति सद्भा । सम्पसादनयोगतो ज्ञानम्पि सम्पसादनं नीलवण्णयोगतो नीलवत्थं विय । यस्मा वा तं ज्ञानं सम्पसादनसमन्नागतत्ता वितक्कविचारक्खोभवूपसमनेन च चेतो सम्पसादयति, तस्मापि सम्पसादनन्ति वुत्तं । इमस्मिञ्च अत्थविकप्पे सम्पसादनं चेतसोति एवं पदसम्बन्धो वेदितब्बो, पुरिमस्मिं पन अत्थविकप्पे चेतसोति एतं एकोदिभावेन सद्भिं योजेतब्बं ।

तत्रायं अत्थयोजना — एको उदेतीति **एकोदि**, वितक्कविचारेहि अनज्झारूळहत्ता अग्गो सेट्ठो हुत्वा उदेतीति अत्थो । सेट्ठोपि हि लोके एकोति वुच्चति । वितक्कविचारविरहितो वा एको असहायो हुत्वा इतिपि वक्तुं वट्ठति । अथ वा सम्पयुत्तधम्मे उदायतीति उदि, उट्ठपेतीति अत्थो । सेट्ठेन एको च सो उदि चाति एकोदि । समाधिस्सेतं अधिवचनं । इति इमं एकोदिं भावेति वट्ठेतीति इदं दुतियं ज्ञानं **एकोदिभावं** । सो पनायं एकोदि यस्मा चेतसो, न सत्तस्स न जीवस्स । तस्मा एतं “चेतसो एकोदिभाव”न्ति वुत्तं ।

ननु चायं सद्भा पठमज्ज्ञानेपि अत्थि, अयञ्च एकोदिनामको समाधि । अथ कस्मा इदमेव “सम्पसादनं चेतसो एकोदिभाव”न्ति च वुत्तन्ति? वुच्चते — अदुज्झि पठमज्ज्ञानं वितक्कविचारक्खोभेन वीचितरङ्गसमाकुलमिव जलं न सुप्पसन्नं होति, तस्मा सतियापि सद्भाय “सम्पसादन”न्ति न वुत्तं । न सुप्पसन्नत्तायेव चेत्य समाधिपि न सुट्ठु पाकटो । तस्मा “एकोदिभाव”न्तिपि न वुत्तं । इमस्मिं पन ज्ञाने वितक्कविचारपलिबोधाभावेन लद्धोकासा बलवती सद्भा, बलवसद्भासहायपटिलाभेनेव च समाधिपि पाकटो, तस्मा इदमेव एवं वुत्तन्ति वेदितब्बं ।

अवितक्कं अविचारन्ति भावनाय पहीनत्ता एतस्मिं, एतस्स वा वितक्को नत्थीति अवितक्कं । इमिनाव नयेन अविचारं । एत्थाह — “ननु च ‘वितक्कविचारानं वूपसमा’ति इमिनापि अयमत्थो सिद्धो । अथ कस्मा पुन वुत्तं ‘अवितक्कं अविचार’न्ति”? वुच्चते — एवमेतं, सिद्धोवायमत्थो, न पनेतं तदत्थदीपकं, ननु अवोचुम्ह “ओळारिकस्स पन

ओळारिकस्स अङ्गस्स समतिक्कमा पठमज्झानतो परेसं दुतियज्झानादीनं समधिगमो होतीति दस्सनत्थं वितक्कविचारानं वूपसमाति एवं वुत्तं'न्ति ।

अपिच वितक्कविचारानं वूपसमा इदं सम्पसादनं, न किलेसकालुस्सियस्स । वितक्कविचारानञ्च वूपसमा एकोदिभावं, न उपचारज्झानमिव नीवरणप्पहाना, न पठमज्झानमिव च अङ्गपातुभावाति एवं सम्पसादनएकोदिभावानं हेतुपरिदीपकमिदं वचनं । तथा वितक्कविचारानं वूपसमा इदं अवितक्कअविचारं, न ततियचतुत्थज्झानानि विय चक्खुविज्जाणादीनि विय च अभावाति एवं अवितक्कअविचारभावस्स हेतुपरिदीपकञ्च । न वितक्कविचाराभावमत्तपरिदीपकं, वितक्कविचाराभावमत्तपरिदीपकमेव पन “अवितक्कं अविचार”न्ति इदं वचनं । तस्मा पुरिमं वत्वापि पुन वत्तब्बमेवाति ।

समाधिजन्ति पठमज्झानसमाधितो, सम्पयुत्तसमाधितो वा जातन्ति अत्थो । तत्थ किञ्चापि पठमज्झानम्पि सम्पयुत्तसमाधितो जातं, अथ खो अयमेव समाधि “समाधी”ति वत्तब्बतं अरहति वितक्कविचारक्खोभविरहेन अतिविय अचलत्ता सुप्पसन्नत्ता च । तस्मा इमस्स वण्णभणनत्थं इदमेव “समाधिज”न्ति वुत्तं । **पीतिसुखन्ति** इदं वुत्तनयमेव । **दुतियन्ति** गणनानुपुब्बता दुतियं, इदं दुतियं उप्पन्नन्तिपि दुतियं ।

पीतिया च विरागाति विरागो नाम वुत्तप्पकाराय पीतिया जिगुच्छनं वा समतिक्कमो वा, उभिन्नं पन अन्तरा चसद्दो सम्पिण्डनत्थो, सो वूपसमं वा सम्पिण्डेति वितक्कविचारवूपसमं वा । तत्थ यदा वूपसममेव सम्पिण्डेति, तदा पीतिया विरागा च, किञ्च भिय्यो वूपसमा चाति एवं योजना वेदितब्बा । इमिस्सा च योजनाय विरागो जिगुच्छनत्थो होति, तस्मा पीतिया जिगुच्छना च समतिक्कमा चाति अयमत्थो दट्टब्बो । यदा पन वितक्कविचारवूपसमं सम्पिण्डेति, तदा पीतिया च विरागा, किञ्च भिय्यो वितक्कविचारानञ्च वूपसमाति एवं योजना वेदितब्बा । इमिस्सा च योजनाय विरागो समतिक्कमनत्थो होति, तस्मा पीतिया च समतिक्कमा, वितक्कविचारानञ्च वूपसमाति अयमत्थो दट्टब्बो ।

कामञ्चेते वितक्कविचारा दुतियज्झानेयेव वूपसन्ता, इमस्स पन ज्ञानस्स मग्गपरिदीपनत्थं वण्णभणनत्थञ्चेतं वुत्तं । वितक्कविचारानं वूपसमाति हि वुत्ते इदं पञ्जायति “नून वितक्कविचारवूपसमो मग्गो इमस्स ज्ञानस्सा”ति । यथा च ततिये अरियमग्गे अप्पहीनानम्पि सक्कायदिट्ठादीनं “पञ्चन्नं ओरम्भागियानं संयोजनानं पहाना”ति (दी० नि० १.३७३; म० नि० २.१३३; सं० नि० ५.१८४; अ० नि० ३.८८) एवं पहानं वुच्चमानं वण्णभणनं होति, तदधिगमाय उस्सुक्कानं उस्साहजनकं, एवमेव इध अवूपसन्तानम्पि वितक्कविचारानं वूपसमो वुच्चमानो वण्णभणनं होति । तेनायमत्थो वुत्तो “पीतिया च समतिक्कमा वितक्कविचारानञ्च वूपसमा”ति ।

उपेक्खको च विहरतीति एत्थ उपपत्तितो इक्खतीति उपेक्खा, समं पस्सति अपक्खपतिता हुत्वा पस्सतीति अत्थो । ताय विसदाय विपुलाय थामगताय समन्नागतत्ता ततियज्झानसमङ्गी “उपेक्खको”ति वुच्चति ।

उपेक्खा पन दसविधा होति छळङ्गुपेक्खा ब्रह्मविहारुपेक्खा बोज्झङ्गुपेक्खा वीरियुपेक्खा सङ्खारुपेक्खा वेदनुपेक्खा विपस्सनुपेक्खा तत्रमज्झत्तुपेक्खा ज्ञानुपेक्खा पारिसुद्धुपेक्खाति ।

तत्थ या “इध, भिक्खवे, खीणासवो भिक्खु चक्खुना रूपं दिस्वा नेव सुमनो होति न दुम्मनो, उपेक्खको च विहरति सतो सम्पजानो”ति (अ० नि० ६.१) एवमागता खीणासवस्स छसु द्वारेसु इट्ठानिट्ठछळारम्मणापाथे

परिसुद्धपकतिभावाविजहनाकारभूता उपेक्खा, अयं **छळङ्गुपेक्खा** नाम ।

या पन “उपेक्खासहगतेन चेतसा एकं दिसं फरित्वा विहरती”ति (दी० नि० १.५५६; म० नि० १.७७) एवमागता सत्तेसु मज्झत्ताकारभूता उपेक्खा, अयं **ब्रह्मविहारुपेक्खा** नाम ।

या पन “उपेक्खासम्बोज्झङ्गं भावेति विवेकनिस्सित”न्ति (म० नि० २.२४७) एवमागता सहजातधम्मनं मज्झत्ताकारभूता उपेक्खा, अयं **बोज्झङ्गुपेक्खा** नाम ।

या पन “कालेन कालं उपेक्खानिमित्तं मनसिकरोती”ति (अ० नि० ३.१०३) एवमागता अनच्चारद्धनातिसिथिलवीरियसङ्घाता उपेक्खा, अयं **वीरियुपेक्खा** नाम ।

या पन “कति सङ्घारुपेक्खा समथवसेन उप्पज्जन्ति, कति सङ्घारुपेक्खा विपस्सनावसेन उप्पज्जन्ति? अट्ठ सङ्घारुपेक्खा समथवसेन उप्पज्जन्ति, दस सङ्घारुपेक्खा विपस्सनावसेन उप्पज्जन्ती”ति (पटि० म० १.५७) एवमागता नीवरणादिपटिसङ्घासन्तिट्ठनागहणे मज्झत्तभूता उपेक्खा, अयं **सङ्घारुपेक्खा** नाम ।

या पन “यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होति उपेक्खासहगत”न्ति (ध० स० १५०) एवमागता अदुक्खमसुखसज्जिता उपेक्खा, अयं **वेदनुपेक्खा** नाम ।

या “यदत्थि यं भूतं, तं पजहति, उपेक्खं पटिलभती”ति (म० नि० ३.७१; अ० नि० ७.५५) एवमागता विचिनने मज्झत्तभूता उपेक्खा, अयं **विपस्सनुपेक्खा** नाम ।

या पन छन्दादीसु येवापनकेसु आगता सहजातानं समवाहितभूता उपेक्खा, अयं **तत्रमज्झत्तुपेक्खा** नाम ।

या पन “उपेक्खको च विहरती”ति (ध० स० १६३; दी० नि० १.२३०) एवमागता अगगसुखेपि तस्मिं अपक्खपातजननी उपेक्खा, अयं **ज्ञानुपेक्खा** नाम ।

या पन “उपेक्खासतिपारिसुद्धिं चतुत्थं ज्ञान”न्ति (ध० स० १६५; दी० नि० १.२३२) एवमागता सब्बपच्चनीकपरिसुद्धा पच्चनीकवूपसमनेपि अब्यापारभूता उपेक्खा, अयं **पारिसुद्धुपेक्खा** नाम ।

तत्थ छळङ्गुपेक्खा च ब्रह्मविहारुपेक्खा च बोज्झङ्गुपेक्खा च तत्रमज्झत्तुपेक्खा च ज्ञानुपेक्खा च पारिसुद्धुपेक्खा च अत्थतो एका, तत्रमज्झत्तुपेक्खाव होति । तेन तेन अवत्थाभेदेन पनस्सायं भेदो । एकस्सापि सतो सत्तस्स कुमारयुवत्थेरसेनापतिराजादिवसेन भेदो विय, तस्मा तासु यत्थ छळङ्गुपेक्खा, न तत्थ बोज्झङ्गुपेक्खादयो । यत्थ वा पन बोज्झङ्गुपेक्खा, न तत्थ छळङ्गुपेक्खादयो होन्तीति वेदितब्बा ।

यथा चेतासं अत्थतो एकीभावो, एवं सङ्घारुपेक्खाविपस्सनुपेक्खानम्पि । पज्जा एव हि सा, किच्चवसेन द्विधा भिन्ना । यथा हि पुरिसस्स सायं गेहं पविट्ठं सप्पं अजपददण्डं गहेत्वा परियेसमानस्स तं थुसकोट्टके निपन्नं दिस्वा “सप्पो नु खो, नो”ति अवलोकेन्तस्स सोवत्थिकत्तयं दिस्वा निब्बेमतिकस्स “सप्पो, न सप्पो”ति विचिनने मज्झत्तता उप्पज्जति, एवमेव या आरद्धविपस्सकस्स विपस्सनाजाणेन लक्खणत्तये दिट्ठे सङ्घारानं अनिच्चभावादिविचिनने मज्झत्तता उप्पज्जति, अयं

विपस्सनुपेक्खा । यथा पन तस्स पुरिसस्स अजपददण्डेन गाळ्हं सप्पं गहेत्वा “किन्ताहं इमं सप्पं अविहेठेन्तो अत्तानञ्च इमिना अडंसापेन्तो मुञ्चेय्य”न्ति मुञ्चनाकारमेव परियेसतो गहणे मज्झत्तता होति, एवमेव या लक्खणत्तयस्स दिट्ठत्ता आदित्ते विय तयो भवे पस्सतो सङ्खारगहणे मज्झत्तता, अयं सङ्खारुपेक्खा । इति विपस्सनुपेक्खाय सिद्धाय सङ्खारुपेक्खापि सिद्धाव होति । इमिना पनेसा विचिननगहणेसु मज्झत्तसङ्खातेन किच्चेन द्विधा भिन्नाति । वीरियुपेक्खा पन वेदनुपेक्खा च अञ्जमञ्जञ्च अवसेसाहि च अत्थतो भिन्ना एवाति । आह चेत्थ —

“मज्झत्तब्रह्मबोज्झङ्गछळङ्गझानसुद्धियो ।
विपस्सना च सङ्खारवेदना वीरियं इति ॥

वित्थारतो दसोपेक्खा, छ मज्झत्तादितो ततो ।
दुवे पज्जा ततो द्वीहि, चतस्सोव भवन्तिमा”ति ॥

इति इमासु उपेक्खासु झानुपेक्खा इध अधिप्पेता । सा मज्झत्तलक्खणा । एत्थाह — “ननु चायं अत्थतो तत्रमज्झत्तुपेक्खाव होति, सा च पठमदुतियज्झानेसुपि अत्थि, तस्मा तत्रपि ‘उपेक्खको च विहरती’ति एवमयं वत्तब्बा सिया, सा कस्मा न वुत्ता”ति? अपरिब्यत्तकिच्चतो । अपरिब्यत्तज्झि तस्स तत्थ किच्चं वितक्कादीहि अभिभूतत्ता, इध पनायं वितक्कविचारपीतीहि अनभिभूतत्ता उक्खित्तिसरा विय हुत्वा परिब्यत्तकिच्चा जाता, तस्मा वुत्ताति ।

इदानीं सतो च सम्पजानोति एत्थ सरतीति सतो । सम्पजानातीति सम्पजानो । इति पुग्गलेन सति च सम्पजञ्जञ्च वुत्तं । तत्थ सरणलक्खणा सति । असम्मोहलक्खणं सम्पजञ्जं । तत्थ किञ्चापि इदं सतिसम्पजञ्जं पुरिमज्झानेसुपि अत्थि, मुट्ठस्सतिस्स हि असम्पजानस्स उपचारमत्तम्पि न सम्पज्जति, पगेव अप्पना । ओळारिकत्ता पन तेसं झानानं भूमियं विय पुरिसस्स चित्तस्स गति सुखा होति, अब्यत्तं तत्थ सतिसम्पजञ्जकिच्चं । ओळारिकङ्गप्पहानेन पन सुखुमत्ता इमस्स झानस्स पुरिसस्स खुरधारायं विय सतिसम्पजञ्जकिच्चपरिग्गहिता एव चित्तस्स गति इच्छितब्बाति इधेव वुत्तं । किञ्च भिय्यो — यथा धेनुपगो वच्छो धेनुतो अपनीतो अरक्खियमानो पुनदेव धेनुं उपगच्छति, एवमिदं ततियज्झानसुखं पीतितो अपनीतम्पि सतिसम्पजञ्जारक्खेन अरक्खियमानं पुनदेव पीतिं उपगच्छेय्य, पीतिसम्पयुत्तमेव सिया । सुखे वापि सत्ता सारज्जन्ति, इदञ्च अतिमधुरं सुखं ततो परं सुखाभावा । सतिसम्पजञ्जानुभावेन पनेत्थ सुखे असारज्जना होति, नो अञ्जथाति इमम्पि अत्थविसेसं दस्सेतुं इदं इधेव वुत्तन्ति वेदितब्बं ।

इदानीं सुखञ्च कायेन पटिसंवेदेतीति एत्थ किञ्चापि ततियज्झानसमङ्गिनो सुखपटिसंवेदनाभोगो नत्थि, एवं सन्तेपि यस्मा तस्स नामकायेन सम्पयुत्तं सुखं, यं वा तं नामकायसम्पयुत्तं सुखं, तंसमुट्ठानेनस्स यस्मा अतिपणीतेन रूपेण रूपकायो फुट्ठो, यस्स फुट्ठत्ता झाना वुट्ठितोपि सुखं पटिसंवेदेय्य, तस्मा एतमत्थं दस्सेन्तो “सुखञ्च कायेन पटिसंवेदेही”ति आह ।

इदानीं यं तं अरिया आचिक्खन्ति उपेक्खको सतिमा सुखविहारीति एत्थ यंझानहेतु यंझानकारणा तं ततियज्झानसमङ्गिपुग्गलं बुद्धादयो अरिया आचिक्खन्ति देसेन्ति पज्जपेन्ति पट्टपेन्ति विवरन्ति विभजन्ति उत्तानीकरोन्ति पकासेन्ति, पसंसन्तीति अधिप्पायो । किन्ति? उपेक्खको सतिमा सुखविहारीति । तं ततियं झानं उपसम्पज्ज विहरतीति एवमेत्थ योजना वेदितब्बा ।

कस्मा पन तं ते एवं पसंसन्तीति? पसंसारहतो । अयज्हि यस्मा अतिमधुरसुखे सुखपारमिप्पत्तेपि ततियज्झाने उपेक्खको, न तत्थ सुखाभिसङ्गेन आकङ्खीयति । यथा च पीति न उप्पज्जति, एवं उपट्ठितस्सतिताय सतिमा । यस्मा च अरियकन्तं अरियजनसेवितमेव च असंकिलिट्ठं सुखं नामकायेन पटिसंवेदेति, तस्मा पसंसारहो होति । इति पसंसारहतो नं अरिया ते एवं पसंसारहहेतुभूते गुणे पकासेन्ता “उपेक्खको सतिमा सुखविहारी”ति एवं पसंसन्तीति वेदितब्बं । ततियन्ति गणनानुपुब्बता ततियं, ततियं उप्पन्नन्तिपि ततियं ।

सुखस्स च पहाना दुक्खस्स च पहानाति कायिकसुखस्स च कायिकदुक्खस्स च पहाना । पुब्बेवाति तच्च खो पुब्बेव, न चतुत्थज्झानक्खणे । **सोमनस्सदोमनस्सानं अत्थङ्गमा**ति चेतसिकसुखस्स चेतसिकदुक्खस्स चाति इमेसम्पि द्विन्नं पुब्बेव अत्थङ्गमा, पहाना इच्चेव वुत्तं होति । कदा पन नेसं पहानं होति? चतुन्नं ज्ञानानं उपचारक्खणे । सोमनस्सज्झि चतुत्थस्स ज्ञानस्स उपचारक्खणेयेव पहीयति, दुक्खदोमनस्ससुखानि पठमदुतियततियानं उपचारक्खणेसु । एवमेतेसं पहानक्कमेन अवुत्तानं **इन्द्रियविभङ्गे** (विभ० २१९ आदयो) पन इन्द्रियानं उद्देसक्कमेनेव इधापि वुत्तानं सुखदुक्खसोमनस्सदोमनस्सानं पहानं वेदितब्बं ।

यदि पनेतानि तस्स तस्स ज्ञानस्स उपचारक्खणेयेव पहीयन्ति, अथ कस्मा “कत्थ चुप्पन्नं दुक्खिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झति? इध, भिक्खवे, भिक्खु विविच्चेव कामेहि...पे०... पठमज्झानं उपसम्पज्ज विहरति । एत्थ चुप्पन्नं दुक्खिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झति । कत्थ चुप्पन्नं दोमनस्सिन्द्रियं, सुखिन्द्रियं, सोमनस्सिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झति? इध, भिक्खवे, भिक्खु सुखस्स च पहाना...पे०... चतुत्थं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरति । एत्थ चुप्पन्नं सोमनस्सिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झती”ति (सं० नि० ५.५१०) एवं ज्ञानेस्वेव निरोधो वुत्तोति? अतिसयनिरोधत्ता । अतिसयनिरोधो हि तेसं पठमज्झानादीसु, न निरोधोयेव । निरोधोयेव पन उपचारक्खणे, नातिसयनिरोधो । तथा हि नानावज्जने पठमज्झानूपचारे निरुद्धस्सापि दुक्खिन्द्रियस्स ङंसमकसादिसम्फस्सेन वा विसमासनूपतापेन वा सिया उप्पत्ति, न त्वेव अन्तोअप्पनायं । उपचारे वा निरुद्धम्पेतं न सुट्ठु निरुद्धं होति पटिपक्खेन अविहतत्ता । अन्तोअप्पनायं पन पीतिफरणेन सब्बो कायो सुखोक्कन्तो होति, सुखोक्कन्तकायस्स च सुट्ठु निरुद्धं होति दुक्खिन्द्रियं पटिपक्खेन विहतत्ता । नानावज्जनेयेव च दुतियज्झानूपचारे पहीनस्सापि दोमनस्सिन्द्रियस्स, यस्मा एतं वितक्कविचारपच्चयेपि कायकिलमथे चित्तूपघाते च सति उप्पज्जति, वितक्कविचाराभावे नेव उप्पज्जति । यत्थ पन उप्पज्जति, तत्थ वितक्कविचारभावे । अप्पहीनायेव च दुतियज्झानूपचारे वितक्कविचाराति तत्थस्स सिया उप्पत्ति, नत्वेव दुतियज्झाने पहीनपच्चयत्ता । तथा ततियज्झानूपचारे पहीनस्सापि सुखिन्द्रियस्स पीतिसमुद्धानपणीतरूपफुट्टकायस्स सिया उप्पत्ति, नत्वेव ततियज्झाने । ततियज्झाने हि सुखस्स पच्चयभूता पीति सब्बसो निरुद्धा होति । तथा चतुत्थज्झानूपचारे पहीनस्सापि सोमनस्सिन्द्रियस्स आसन्नत्ता, अप्पनाप्पत्ताय उपेक्खाय अभावेन सम्मा अनतिक्कन्तत्ता च सिया उप्पत्ति, नत्वेव चतुत्थज्झाने । तस्मा एव च “एत्थुप्पन्नं दुक्खिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झती”ति तत्थ तत्थ अपरिसेसगगहणं कतन्ति ।

एत्थाह — “अथेवं तस्स तस्स ज्ञानस्सूपचारे पहीनापि एता वेदना इध कस्मा समाहरी”ति? सुखगगहणत्थं । या हि अयं “अदुक्खमसुख”न्ति एत्थ अदुक्खमसुखा वेदना वुत्ता, सा सुखुमा दुब्बिज्जेय्या न सक्का सुखेन गहेतुं, तस्मा यथा नाम दुट्ठस्स यथा तथा वा उपसङ्कमित्वा गहेतुं असक्कुण्येयस्स गोणस्स गहणत्थं गोपो एकस्मिं वजे सब्बा गावो समाहरति, अथेकेकं नीहरन्तो पटिपाटिया आगतं “अयं सो गणहथ न”न्ति तम्पि गाहापेति, एवमेवं सुखगगहणत्थं सब्बापि एता समाहरि । एवज्झि समाहटा एता दस्सेत्वा “यं नेव सुखं, न दुक्खं, न सोमनस्सं, न दोमनस्सं, अयं अदुक्खमसुखावेदना”ति सक्का होति एसा गाहयितुं ।

अपिच अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिया पच्चयदस्सनत्थञ्चापि एता वुत्ताति वेदितब्बा । सुखदुक्खप्पहानादयो हि तस्सा पच्चया । यथाह — “चत्तारो खो, आवुसो, पच्चया अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिया समापत्तिया । इधावुसो, भिक्खु सुखस्स च पहाना...पे०... चतुत्थं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरति । इमे खो आवुसो, चत्तारो पच्चया अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिया समापत्तिया”ति (म० नि० १.४५८) । यथा वा अज्जत्थ पहीनापि सक्कायदिट्ठिआदयो ततियमग्गस्स वण्णभणनत्थं तत्थ पहीनाति वुत्ता, एवं वण्णभणनत्थम्पेतस्स ज्ञानस्सेता इध वुत्तातिपि वेदितब्बा । पच्चयघातेन वा एत्थ रागदोसानं अतिदूरभावं दस्सेतुम्पेता वुत्ताति वेदितब्बा । एतासु हि सुखं सोमनस्सस्स पच्चयो, सोमनस्सं रागस्स, दुक्खं दोमनस्सस्स, दोमनस्सं दोसस्स । सुखादिघातेन च सप्पच्चया रागदोसा हताति अतिदूरे होन्तीति ।

अदुक्खमसुखन्ति दुक्खाभावेन अदुक्खं । सुखाभावेन असुखं । एतेनेत्थ दुक्खसुखपटिपक्खभूतं ततियवेदनं दीपेति, न दुक्खसुखाभावमत्तं । ततियवेदना नाम अदुक्खमसुखा, उपेक्खातिपि वुच्चति । सा इड्ढानिड्ढविपरीतानुभवनलक्खणा । **उपेक्खासतिपारिसुद्धिन्ति** उपेक्खाय जनितसतिपारिसुद्धिं । इमस्मिज्झि ज्ञाने सुपरिसुद्धा सति, या च तस्सा सतिया पारिसुद्धि, सा उपेक्खाय कता, न अज्जेन । तस्मा एतं “उपेक्खासतिपारिसुद्धि”न्ति वुच्चति । याय च उपेक्खाय एत्थ सतिया पारिसुद्धि होति, सा अत्थतो तत्रमज्झत्तताति वेदितब्बा । न केवलज्चेत्थ ताय सतियेव परिसुद्धा, अपिच खो सब्बेपि सम्पयुत्तधम्मा, सतिसीसेन पन देसना वुत्ता ।

तत्थ किञ्चापि अयं उपेक्खा हेट्ठापि तीसु ज्ञानेसु विज्जति, यथा पन दिवा सूरियप्पभाभिभवा सोम्मभावेन च अत्तनो उपकारकत्तेन वा सभागाय रत्तिया अलाभा दिवा विज्जमानापि चन्दलेखा अपरिसुद्धा होति अपरियोदाता, एवमयम्पि तत्रमज्झत्तुपेक्खाचन्दलेखा वितक्कादिपच्चनीकधम्मतेजाभिभवा सभागाय च उपेक्खावेदनारत्तिया अलाभा विज्जमानापि पठमज्झानादिभेदे अपरिसुद्धा होति । तस्सा च अपरिसुद्धाय दिवा अपरिसुद्धचन्दलेखाय पभा विय सहजातापि सतिआदयो अपरिसुद्धाव होन्ति । तस्मा तेसु एकम्पि “उपेक्खासतिपारिसुद्धि”न्ति न वुत्तं । इध पन वितक्कादिपच्चनीकतेजाभिभवाभावा सभागाय च उपेक्खावेदनारत्तिया पटिलाभा अयं तत्रमज्झत्तुपेक्खाचन्दलेखा अतिविय परिसुद्धा । तस्सा परिसुद्धत्ता परिसुद्धचन्दलेखाय पभा विय सहजातापि सतिआदयो परिसुद्धा होन्ति परियोदाता । तस्मा इदमेव “उपेक्खासतिपारिसुद्धि”न्ति वुत्तन्ति वेदितब्बं । **चतुत्थन्ति** गणनानुपुब्बता चतुत्थं, चतुत्थं उप्पन्नन्तिपि चतुत्थं ।

इमानि चत्तारि ज्ञानानि पुब्बभागोपि नाना, मग्गक्खणेपि । पुब्बभागे समापत्तिवसेन नाना, मग्गक्खणे नानामग्गवसेन । एकस्स हि पठममग्गो पठमज्झानिको होति, दुतियमग्गादयोपि पठमज्झानिका वा दुतियादीसु अज्जतरज्झानिका वा । एकस्स पठममग्गो दुतियादीनं अज्जतरज्झानिको होति, दुतियादयोपि दुतियादीनं अज्जतरज्झानिका वा पठमज्झानिका वा । एवं चत्तारोपि मग्गा ज्ञानवसेन सदिसा वा असदिसा वा एकच्चसदिसा वा होन्ति । अयं पनस्स विसेसो पादकज्झाननियमेन होति । पठमज्झानलाभिनो हि पठमज्झाना वुट्ठाय विपस्सन्तस्स उप्पन्नमग्गो पठमज्झानिको होति, मग्गङ्गबोज्झङ्गानि पनेत्थ परिपुण्णानेव होन्ति । दुतियज्झानतो वुट्ठाय विपस्सन्तस्स उप्पन्नो दुतियज्झानिको होति, मग्गङ्गानि पनेत्थ सत्त होन्ति । ततियज्झानतो वुट्ठाय विपस्सन्तस्स उप्पन्नो ततियज्झानिको, मग्गङ्गानि पनेत्थ सत्त, बोज्झङ्गानि छ होन्ति । एस नयो चतुत्थज्झानतो पट्ठाय याव नेवसज्जानासज्जायतना । आरुप्पे चतुक्कपञ्चकज्झानं उप्पज्जति, तज्ज खो लोक्कुत्तरं, न लोकियन्ति वुत्तं । एत्थ कथन्ति? एत्थपि पठमज्झानादीसु यतो वुट्ठाय सोतापत्तिमग्गं पटिलभित्वा अरूपसमापत्तिं भावेत्वा यो आरुप्पे उप्पन्नो, तंज्ञानिकाव तस्स तत्थ तयो मग्गा उप्पज्जन्ति । एवं पादकज्झानमेव नियमेति । केचि पन थेरा “विपस्सनाय आरम्भणभूता खन्धा नियमेन्ती”ति वदन्ति । केचि

“पुगलज्झासयो नियमेती”ति वदन्ति । केचि “वुट्ठानगामिनी विपस्सना नियमेती”ति वदन्ति ।

तत्रायं अनुपुब्बिकथा — विपस्सनानियमेन हि सुखविपस्सकस्स उप्पन्नमग्गोपि, समापत्तिलाभिनो ज्ञानं पादकं अकत्वा उप्पन्नमग्गोपि, पठमज्झानं पादकं कत्वा पकिण्णकसङ्खारे सम्मसित्वा उप्पादितमग्गोपि पठमज्झानिकोव होति, सब्बेसु सत्त बोज्झङ्गानि अट्ठ मग्गङ्गानि पञ्च ज्ञानङ्गानि होन्ति । तेसज्झि पुब्बभागविपस्सना सोमनस्ससहगतापि उपेक्खासहगतापि हुत्वा वुट्ठानकाले सङ्खारुपेक्खाभावं पत्ता सोमनस्ससहगताव होति ।

पञ्चकनये दुतियततियचतुत्थज्झानानि पादकानि कत्वा उप्पादितमग्गेसु यथाक्कमेनेव ज्ञानं चतुरङ्गिकं तिवङ्गिकं दुवङ्गिकञ्च होति, सब्बेसु पन सत्त मग्गङ्गानि होन्ति, चतुत्थे छ बोज्झङ्गानि । अयं विसेसो पादकज्झाननियमेन चेव विपस्सनानियमेन च होति । तेसम्पि हि पुब्बभागविपस्सना सोमनस्ससहगतापि उपेक्खासहगतापि होति, वुट्ठानगामिनी सोमनस्ससहगताव ।

पञ्चमज्झानं पादकं कत्वा निब्बत्तितमग्गे पन उपेक्खाचित्तेकगतावसेन द्वे ज्ञानङ्गानि, बोज्झङ्गमग्गङ्गानि छ सत्त चेव । अयम्पि विसेसो उभयनियमवसेन होति । इमस्मिज्झि नये पुब्बभागविपस्सना सोमनस्ससहगता वा उपेक्खासहगता वा होति, वुट्ठानगामिनी उपेक्खासहगताव होति । अरूपज्झानानि पादकानि कत्वा उप्पादितमग्गेपि एसेव नयो । इध पन चतुक्कनये अवितक्कविचारमत्तस्स दुतियज्झानस्स अभावा तं अपनेत्वा सेसानं वसेन योजेतब्बं । एवं पादकज्झानतो वुट्ठाय ये केचि सङ्खारे सम्मसित्वा निब्बत्तितमग्गस्स आसन्नपदेसे वुट्ठितसमापत्ति अत्तना सदिसभावं करोति भूमिवण्णो विय गोधावण्णस्स ।

दुतियत्थेरवादे पन यतो यतो समापत्तितो वुट्ठाय ये ये समापत्तिधम्मे सम्मसित्वा मग्गो निब्बत्तितो होति, तंतंसमापत्तिसदिसोव होति । तत्रापि च विपस्सनानियमो वुत्तनयेनेव वेदितब्बो ।

ततियत्थेरवादे अत्तनो अज्झासयानुरूपेन यं यं ज्ञानं पादकं कत्वा ये ये ज्ञानधम्मे सम्मसित्वा मग्गो निब्बत्तितो, तंतंज्ञानसदिसोव होति । पादकज्झानं पन सम्मसितज्झानं वा विना अज्झासयमत्तेनेव तं न इज्झति । एत्थापि च विपस्सनानियमो वुत्तनयेनेव वेदितब्बो ।

अयं वुच्चति सम्मासमाधीति या इमेसु चतूसु ज्ञानेसु एकगता, अयं पुब्बभागे लोकियो, अपरभागे लोकुत्तरो सम्मासमाधि नाम वुच्चति । एवं लोकियलोकुत्तरवसेन धम्मसेनापति मग्गसच्चं देसेति । तत्थ लोकियमग्गे सब्बानेव मग्गङ्गानि यथानुरूपं छसु आरम्मणेषु अज्जतरारम्मणानि होन्ति । लोकुत्तरमग्गे पन चतुसच्चप्पटिवेधाय पवत्तस्स अरियसावकस्स निब्बानारम्मणं अविज्जानुसयसमुग्धातकं पज्जाचक्खु सम्मादिट्ठि, तथा सम्पन्नदिट्ठिस्स तंसम्पयुत्तो तिविधमिच्छासङ्कप्पसमुग्धातको चेतसो निब्बानपदाभिनिरोपनो सम्मासङ्कप्पो, तथा पस्सन्तस्स वितक्केन्तस्स च तंसम्पयुत्ताव चतुब्बिधवचीदुच्चरितसमुग्धातिका मिच्छावाचाय विरति सम्मावाचा, तथा विरमन्तस्स तंसम्पयुत्ताव तिविधमिच्छाकम्मन्तसमुच्छेदिका मिच्छाकम्मन्ता विरति सम्माकम्मन्तो, तेसंयेव चस्स वाचाकम्मन्तानं वोदानभूता तंसम्पयुत्ताव कुहनादिसमुच्छेदिका मिच्छाआजीवा विरति सम्माआजीवो, तस्सायेवस्स सम्मावाचाकम्मन्ताजीवसङ्घाताय सीलभूमियं पतिट्ठमानस्स तदनुरूपो तंसम्पयुत्तोव कोसज्जसमुच्छेदको, अनुप्पन्नुप्पन्नानं अकुसलकुसलानं अनुप्पादप्पहानुप्पादट्ठितिसाधको च वीरियारम्भो सम्मावायामो, एवं वायमन्तस्स तंसम्पयुत्तोव मिच्छासतिविनिब्धुनको, कायादीसु कायानुपस्सनादिसाधको च चेतसो असम्मोसो सम्मासति । एवं अनुत्तराय सतिया सुविहितचित्तरक्खस्स

तंसम्पयुताव मिच्छासमाधिविद्धंसिका चित्तेकगता सम्मासमाधि । एस लोकुत्तरो अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो ।

यो सह लोकियेन मग्गेन दुक्खनिरोधगामिनिपटिपदाति सङ्ख्यं गतो, सो खो पनेस मग्गो सम्मादिट्ठिसङ्कप्पानं विज्जाय सेसधम्मनं चरणेन सङ्गहितत्ता विज्जा चेव चरणञ्च । तथा तेसं द्विन्नं विपस्सनायानेन इतरेसं समथयानेन सङ्गहितत्ता समथो चेव विपस्सना च । तेसं द्विन्नं पज्जाक्खन्धेन तदनन्तरानं तिण्णं सीलक्खन्धेन अवसेसानं तिण्णं समाधिक्खन्धेन अधिपज्जाअधिसीलअधिचित्तसिक्खाहि च सङ्गहितत्ता खन्धत्तयञ्चेव सिक्खत्तयञ्च होति । येन समन्नागतो अरियसावको दस्सनसमत्थेहि चक्खूहि गमनसमत्थेहि च पादेहि समन्नागतो अट्ठिको विय विज्जाचरणसम्पन्नो हुत्वा विपस्सनायानेन कामसुखल्लिकानुयोगं समथयानेन अत्तकिलमथानुयोगन्ति अन्तद्वयं परिवज्जेत्वा मज्झिमपटिपदं पटिपन्नो पज्जाक्खन्धेन मोहक्खन्धं, सीलक्खन्धेन दोसक्खन्धं, समाधिक्खन्धेन च लोभक्खन्धं पदालेन्तो अधिपज्जासिक्खाय पज्जासम्पदं, अधिसीलसिक्खाय सीलसम्पदं, अधिचित्तसिक्खाय समाधिसम्पदन्ति तिस्सो सम्पत्तियो पत्वा अमतं निब्बानं सच्छिकरोति । आदिमज्झपरियोसानकल्याणं सत्ततिसबोधिपक्खियधम्मरतनविचित्तं सम्मत्तनियामसङ्घातं अरियभूमिं ओक्कन्तो होतीति ।

मग्गसच्चनिद्वेसवण्णना निट्ठिता ।

सच्चपकिण्णकवण्णना

चतूसु पन सच्चेषु बाधनलक्खणं दुक्खसच्चं, पभवलक्खणं समुदयसच्चं, सन्तिलक्खणं निरोधसच्चं, निय्यानलक्खणं मग्गसच्चं, अपिच पवत्तिपवत्तकनिवत्तिनिवत्तकलक्खणानि पटिपाटिया । तथा सङ्खत्ततण्हाअसङ्खत्तदस्सनलक्खणानि च ।

कस्मा पन चत्तारेव अरियसच्चानि वुत्तानि अनूतानि अनधिकानीति चे? अज्जस्स असम्भवतो अज्जतरस्स च अनपनेय्यभावतो । न हि एतेहि अज्जं अधिकं वा, एतेसं वा एकम्पि अपनेतब्बं सम्भोति । यथाह —

“इध, भिक्खवे, आगच्छेय्य समणो वा ब्राह्मणो वा ‘नेतं दुक्खं अरियसच्चं, अज्जं दुक्खं अरियसच्चं । यं समणेन गोतमेन देसितं, अहमेतं दुक्खं अरियसच्चं ठपेत्वा अज्जं दुक्खं अरियसच्चं पज्जपेस्सामी’ति नेतं ठानं विज्जती”तिआदि ।

यथा चाह —

“यो हि कोचि, भिक्खवे, समणो वा ब्राह्मणो वा एवं वदेय्य ‘नेतं दुक्खं पठमं अरियसच्चं, यं समणेन गोतमेन देसितं, अहमेतं दुक्खं पठमं अरियसच्चं पच्चक्खाय अज्जं दुक्खं पठमं अरियसच्चं पज्जपेस्सामी’ति नेतं ठानं विज्जती”तिआदि (सं० नि० ५.१०८६) ।

अपिच पवत्तिमाचिक्खन्तो भगवा सहेतुकं आचिक्खि, निवत्तिञ्च सउपायं । इति पवत्तिनिवत्तितदुभयहेतून् एतप्परमतो चत्तारेव वुत्तानि । तथा परिज्जेय्यपहातब्बसच्छिकातब्बभावेतब्बानं, तण्हावत्थुतण्हातण्हानिरोधतण्हानिरोधूपायानं, आलयआलयरामताआलयसमुग्धातआलयसमुग्धातूपायानञ्च वसेनापि चत्तारेव वुत्तानीति ।

एत्थ च ओळारिकत्ता सब्बसत्तसाधारणत्ता च सुविज्जेय्यन्ति दुक्खसच्चं पठमं वुत्तं । तस्सेव हेतुदस्सनत्थं तदनन्तरं समुदयसच्चं, हेतुनिरोधा फलनिरोधोति आपनत्थं ततो निरोधसच्चं, तदधिगमूपायदस्सनत्थं अन्ते मग्गसच्चं । भवसुखस्सादगधितानं वा सत्तानं संवेगजननत्थं पठमं दुक्खमाह । तं नेव अकतं आगच्छति, न इस्सरनिम्मनादितो होति, इतो पन होतीति आपनत्थं तदनन्तरं समुदयं । ततो सहेतुकेन दुक्खेन अभिभूतत्ता संविग्गमानसानं दुक्खनिस्सरणगवेसीनं निस्सरणदस्सनेन अस्सासजननत्थं निरोधं । ततो निरोधाधिगमनत्थं निरोधसम्पापकं मग्गन्ति अयमेतेसं कमो ।

एतेसु पन भारो विय दुक्खसच्चं दट्ठब्बं, भारादानमिव समुदयसच्चं, भारनिकखेपनमिव निरोधसच्चं, भारनिकखेपनूपायो विय मग्गसच्चं । रोगो विय वा दुक्खसच्चं, रोगनिदानमिव समुदयसच्चं, रोगवूपसमो विय निरोधसच्चं, भेसज्जमिव मग्गसच्चं । दुब्भिकखमिव वा दुक्खसच्चं, दुब्बुट्ठि विय समुदयसच्चं, सुभिकखमिव निरोधसच्चं, सुवुट्ठि विय मग्गसच्चं । अपिच वेरीवेरमूलवेरसमुग्घातवेरसमुग्घातूपायेहि, विसरुक्खरुक्खमूलमूलूपच्छेदतदुपच्छेदूपायेहि, भयभयमूलनिब्भयतदधिगमूपायेहि, ओरिमतीरमहोघपारिमतीरतंसम्पापकवायामेहि च योजेत्वापेतानि उपमातो वेदितब्बानीति ।

सब्बानेव पनेतानि सच्चानि परमत्थेन वेदककारकनिब्बुतगमकाभावतो सुज्जानीति वेदितब्बानि । तेनेतं वुच्चति —

“दुक्खमेव हि न कोचि दुक्खितो, कारको न किरियाव विज्जति ।
अत्थि निब्बुति न निब्बुतो पुमा, मग्गमत्थि गमको न विज्जती”ति ॥

अथ वा —

धुवसुभसुखत्तसुज्जं, पुरिमद्वयमत्तसुज्जममतपदं ।
धुवसुखअत्तविरहितो, मग्गो इति सुज्जता तेसु ॥

निरोधसुज्जानि वा तीणि, निरोधो च सेसत्तयसुज्जो । फलसुज्जो वा एत्थ हेतु समुदये दुक्खस्स अभावतो, मग्गे च निरोधस्स, न फलेन सगब्भो पकतिवादीनं पकति विय । हेतुसुज्जञ्च फलं दुक्खसमुदयानं निरोधमग्गानञ्च असमवाया, न हेतुसमवेतं हेतुफलं समवायवादीनं द्विअणुकादि विय । तेनेतं वुच्चति —

“तयमिध निरोधसुज्जं, तयेन तेनापि निब्बुती सुज्जा ।
सुज्जो फलेन हेतु, फलमि तंहेतुना सुज्ज”न्ति ॥

सब्बानेव सच्चानि अज्जमज्जसभागानि अवितथतो अत्तसुज्जतो दुक्करपटिवेधतो च । यथाह —

“तं किं मज्जसि, आनन्द, कतमं नु खो दुक्करतरं वा दुरभिसम्भवतरं वा, यो दूरतोव सुखुमेन ताळच्छिग्गळेन असनं अतिपातेय्य पोङ्गानुपोङ्गं अविराधितं, यो वा सत्तधा भिन्नस्स वालस्स कोटिया कोटिं पटिविज्जेय्याति? एतदेव, भन्ते, दुक्करतरञ्चेव दुरभिसम्भवतरञ्च । यो वा सत्तधा भिन्नस्स वालस्स कोटिया कोटिं पटिविज्जेय्याति । अथ खो ते, आनन्द, दुप्पटिविज्झतरं पटिविज्झन्ति, ये ‘इदं दुक्ख’न्ति यथाभूतं पटिविज्झन्ति...पे०... ‘अयं दुक्खनिरोधगामिनी पटिपदा’ति यथाभूतं पटिविज्झन्ती”ति (सं० नि० ५.१११५) ।

विसभागानि सलक्खणववत्थानतो । पुरिमानि च द्वे सभागानि दुरवगाहत्थेन गम्भीरत्ता लोकियत्ता सासवत्ता च,

विसभागानि फलहेतुभेदतो परिज्जेय्यपहातब्बतो च । पच्छिमानिपि द्वे सभागानि गम्भीरत्तेन दुरवगाहत्ता लोकोत्तरत्ता अनासवत्ता च, विसभागानि विसयविसयीभेदतो सच्छिकातब्बभावेतब्बतो च । पठमतितयानि चापि सभागानि फलापदेसतो, विसभागानि सङ्गतासङ्गततो । दुतियचतुत्थानि चापि सभागानि हेतुअपदेसतो, विसभागानि एकन्तकुसलाकुसलतो । पठमचतुत्थानि चापि सभागानि सङ्गततो, विसभागानि लोकियलोकोत्तरतो । दुतियतितयानि चापि सभागानि नेवसेक्खनासेक्खभावतो, विसभागानि सारम्मणानारम्मणतो ।

“इति एवं पकारेहि, नयेहि च विचक्खणो ।

विजज्जा अरियसच्चानं, सभागविसभागत”न्ति ॥

सब्बमेव चेत्य दुक्खं एकविधं पवत्तिभावतो, दुविधं नामरूपतो, तिविधं कामरूपारूपपत्तिभवभेदतो, चतुब्बिधं चतुआहारभेदतो, पञ्चविधं पञ्चुपादानक्खन्धभेदतो । समुदयोपि एकविधो पवत्तकभावतो, दुविधो दिट्ठिसम्पयुत्तासम्पयुत्ततो, तिविधो कामभवविभवतण्हाभेदतो, चतुब्बिधो चतुमग्गप्पहेय्यतो, पञ्चविधो रूपाभिनन्दनादिभेदतो, छब्बिधो छतण्हाकायभेदतो । निरोधोपि एकविधो असङ्गतधातुभावतो, परियायतो पन दुविधो सउपादिसेसअनुपादिसेसतो, तिविधो भवत्तयवूपसमतो, चतुब्बिधो चतुमग्गाधिगमनीयतो, पञ्चविधो पञ्चाभिनन्दनवूपसमतो, छब्बिधो छतण्हाकायक्खयभेदतो । मग्गोपि एकविधो भावेतब्बतो, दुविधो समथविपस्सनाभेदतो, दस्सनभावनाभेदतो वा, तिविधो खन्धत्तयभेदतो । अयज्झि सप्पदेसत्ता नगरं विय रज्जेन निप्पदेसेहि तीहि खन्धेहि सङ्गहितो । यथाह —

“न खो, आवुसो विसाख, अरियेन अट्ठङ्गिकेन मग्गेन तयो खन्धा सङ्गहिता, तीहि च खो, आवुसो विसाख, खन्धेहि अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो सङ्गहितो । या, चावुसो विसाख, सम्मावाचा यो च सम्माकम्मन्तो यो च सम्माआजीवो, इमे धम्मा सीलक्खन्धे सङ्गहिता । यो च सम्मावायामो या च सम्मासति यो च सम्मासमाधि, इमे धम्मा समाधिक्खन्धे सङ्गहिता । या च सम्मादिट्ठि यो च सम्मासङ्कप्पो, इमे धम्मा पञ्जाक्खन्धे सङ्गहिता”ति (म० नि० १.४६२) ।

चतुब्बिधो सोतापत्तिमग्गादिवसेन ।

अपिच सब्बानेव सच्चानि एकविधानि अवितथत्ता, अभिज्जेय्यत्ता वा । दुविधानि लोकियलोकोत्तरतो, सङ्गतासङ्गततो वा । तिविधानि दस्सनभावनाहि पहातब्बतो अप्पहातब्बतो नेवपहातब्बनापहातब्बतो च । चतुब्बिधानि परिज्जेय्यपहातब्बसच्छिकातब्बभावेतब्बतोति ।

“एवं अरियसच्चानं, दुब्बोधानं बुधो विधिं ।

अनेकभेदतो जज्जा, हिताय च सुखाय चा”ति ॥

सच्चपकिण्णकवण्णना निट्ठिता ।

इदानीं धम्मसेनापति भगवता देसितक्कमेनेव अन्ते सच्चचतुक्कं निदिसित्वा “तं जातट्ठेन जाण”न्तिआदिना सच्चचतुक्कवसेन सुतमये जाणं निगमेत्वा दस्सेति । एवं “सोतावधाने पज्जा सुतमये जाण”न्ति पुब्बे वुत्तं सब्बं निगमेत्वा

दस्सेतीति ।

सद्धम्मपकासिनिया पटिसम्भिमग्गकथाय

सुतमयजाणनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

२. सीलमयजाणनिद्देसवण्णना

३७. सीलमयजाणनिद्देसे पञ्चाति गणनपरिच्छेदो । सीलानीति परिच्छिन्नधम्मनिदस्सनं ।

परियन्तपारिसुद्धिसीलान्तिआदि पञ्चन्नं सरूपतो दस्सनं । परियन्तपारिसुद्धीतिआदीसु यथा नीलवण्णयोगतो वत्थम्पि नीलमस्स अत्थीति नीलान्ति वुच्चति, एवं गणनवसेन परियन्तो परिच्छेदो अस्सा अत्थीति परियन्ता, उपसम्पन्नसीले पत्तो अनुपसम्पन्नसीलस्स अवसानसम्भावतो वा परियन्तो अवसानं अस्सा अत्थीति परियन्ता । सपरियन्ताति वा वत्तब्बे सकारलोपो कतोति वेदितब्बो “दकं दकासया पविसन्ती”ति (सं० नि० ३.७८; अ० नि० ४.३३) एत्थ उकारलोपो विय । परिसुद्धभावो पारिसुद्धि, परियन्ता च सा पारिसुद्धि चाति परियन्तपारिसुद्धि, परियन्तपारिसुद्धिसङ्घातं सीलं परियन्तपारिसुद्धिसीलं । वुत्तपटिपक्खेन न परियन्ताति अपरियन्ता, नत्थि एतिस्सा परियन्तोतिपि अपरियन्ता, वुद्धो एतिस्सा परियन्तोतिपि अपरियन्ता । समादानतो पभुति अखण्डितत्ता खण्डितापि कतपटिकम्मत्ता चित्तुप्पादमत्तकेनापि मलेन विरहितत्ता च परिसुद्धजातिमणि विय सुधन्तसुपरिकम्मकतसुवण्णं विय च परिसुद्धत्ता अरियमग्गस्स पदद्धानभूता अनूढेन परिपूणा । दिट्ठिया पहीनत्ता दिट्ठिपरामासेन अग्गहितत्ता अपरामद्वा । अयं ते सीले दोसोति केनचि चोदकेन परामसितुं असक्कुण्यत्ता वा अपरामद्वा । अरहत्तफलक्खणे सब्बदरथपटिप्पस्सद्धिया पटिप्पस्सद्धि । अनुपसम्पन्नानन्ति अनवसेससमादानवसेन सीलसम्पदाय भुसं सम्पन्नाति उपसम्पन्ना, न उपसम्पन्ना अनुपसम्पन्ना । तेसं अनुपसम्पन्नानं ।

परियन्तसिक्खापदानन्ति एत्थ सिक्खितब्बद्देन सिक्खा, कोट्टासद्देन पदानि, सिक्खितब्बकोट्टासानीति अत्थो । अपिच सीले पतिट्ठितेन उपरिपत्तब्बत्ता सब्बे कुसला धम्मा सिक्खा, सीलानि तासं सिक्खानं पतिट्ठितेन पदानीति सिक्खानं पदत्ता सिक्खापदानि, परियन्तानि सिक्खापदानि एतेसन्ति परियन्तसिक्खापदा । तेसं परियन्तसिक्खापदानं । एत्थ च द्वे परियन्ता सिक्खापदपरियन्तो च कालपरियन्तो च । कतमो सिक्खापदपरियन्तो? उपासकोपासिकानं यथासमादानवसेन एकं वा द्वे वा तीणि वा चत्तारि वा पञ्च वा अट्ठ वा दस वा सिक्खापदानि होन्ति, सिक्खमानसामणेरसामणरीनं दस सिक्खापदानि । अयं सिक्खापदपरियन्तो । कतमो कालपरियन्तो? उपासकोपासिका दानं ददमाना परिवेसनपरियन्तं सीलं समादियन्ति, विहारगता विहारपरियन्तं सीलं समादियन्ति, एकं वा द्वे वा तयो वा भिय्यो वा रत्तिन्दिवानि परिच्छेदं कत्वा सीलं समादियन्ति । अयं कालपरियन्तो । इमेसु द्वीसु परियन्तेसु सिक्खापदं परियन्तं कत्वा समादिन्नं सीलं वीतिक्कमनेन वा मरणेन वा पटिप्पस्सम्भति, कालं परियन्तं कत्वा समादिन्नं तंतंकालातिक्कमेन पटिप्पस्सम्भति ।

अपरियन्तसिक्खापदानन्ति —

“नव कोटिसहस्सानि, असीति सतकोटियो ।

पञ्जास सतसहस्सानि, छत्तिंस च पुनापरे ॥

“एते संवरविनया, सम्बुद्धेन पकासिता ।

पेय्यालमुखेन निदिद्धा, सिक्खा विनयसंवरे”ति ॥ —

एवं गणनवसेन परियन्तानम्पि सिक्खापदानं अनवसेससमादानभाववसेन लाभयसजातिअङ्गजीवितहेतु
अदिट्ठपरियन्तभाववसेन उपरि रक्खितब्बसीलपरिच्छेदाभाववसेन च नत्थि एतेसं परियन्तोति अपरियन्तानि ।
अपरियन्तानि सिक्खापदानि एतेसन्ति अपरियन्तसिक्खापदा । तेसं अपरियन्तसिक्खापदानं, बुद्धपरियन्तसिक्खापदानन्ति
वा अत्थो ।

पुथुज्जनकल्याणकानन्तिआदीसु —

“पुथूनं जननादीहि, कारणेहि पुथुज्जनो ।
पुथुज्जनन्तोगधत्ता, पुथुवायं जनो इति” ॥ —

वुत्तपुथुज्जनलक्खणानतिक्कमेपि —

“दुवे पुथुज्जना वुत्ता, बुद्धेनादिच्चबन्धुना ।
अन्धो पुथुज्जनो एको, कल्याणोको पुथुज्जनो”ति ॥ —

वुत्तपुथुज्जनद्वये कल्याणधम्मसमागमेन अन्धपुथुज्जनभावं अतिक्कम्म कल्याणपुथुज्जनभावे ठितानं
पुथुज्जनकल्याणकानं कल्याणपुथुज्जनानन्ति वुत्तं होति । पुथुज्जनेसु वा कल्याणकानं पुथुज्जनकल्याणकानं ।

कुसलधम्मे युत्तानन्ति एत्थ **कुसल**सद्दो ताव आरोग्यानवज्ज्जेकसुखविपाकेसु दिस्सति । अयज्झि “कच्चि नु भोतो
कुसलं, कच्चि भोतो अनामय”न्तिआदीसु (जा० १.१५.१४६; २.२०.१२९) आरोग्ये दिस्सति । “कतमो पन, भन्ते,
कायसमाचारो कुसलो? यो खो, महाराज, कायसमाचारो अनवज्जो”ति (म० नि० २.३६१) च “पुन चपरं, भन्ते,
एतदानुत्तरियं यथा भगवा धम्मं देसेति कुसलेसु धम्मेसू”ति च (दी० नि० ३.१४५) एवमादीसु अनवज्जे । “कुसलो त्वं
रथस्स अङ्गपच्चङ्गानं (म० नि० २.८७), कुसला नच्चगीतस्स सिक्खिता चातुरित्थियो”तिआदीसु (जा० २.२२.९४) छेके ।
“कुसलानं, भिक्खवे, धम्मानं समादानहेतु (दी० नि० ३.८०) । कुसलस्स कम्मस्स कतत्ता उपचितत्ता”तिआदीसु (ध० स०
४३१) सुखविपाके । स्वायमिध आरोग्येपि अनवज्जेपि सुखविपाकेपि वट्ठति ।

वचनत्थो पनेत्थ कुच्छित्ते पापके धम्मे सलयन्ति चलयन्ति कम्पेन्ति विद्धंसेन्तीति कुसला । कुच्छित्तेन वा आकारेन
सयन्ति पवत्तन्तीति कुसा, ते कुसे लुनन्ति छिन्दन्तीति कुसला । कुच्छित्तानं वा सानतो तनुकरणतो कुसं जाणं । तेन कुसेन
लातब्बा गहेतब्बा पवत्तेतब्बाति कुसला, यथा वा कुसा उभयभागगतं हत्थप्पदेसं लुनन्ति, एवमिमेपि उप्पन्नानुप्पन्नभावेन
उभयभागगतं संकिलेसपक्खं लुनन्ति, तस्मा कुसा विय लुनन्तीति कुसला । अपिच आरोग्यद्वेन अनवज्जद्वेन
कोसल्लसम्भूतद्वेन वा कुसला । इध पन यस्मा विपस्सनाकुसलमेव अधिप्पेतं, तस्मा सेसे विहाय तस्सेव दस्सनत्थं
“कुसलधम्मे”ति एकवचनं कतन्ति वेदितब्बं । विपस्सनाकुसलधम्मे सातच्चकिरियताय सक्कच्चकारिताय च युत्तानन्ति
अत्थो ।

सेक्खपरियन्ते परिपूरकारीनन्ति एत्थ तीसु सिक्खासु जातातिपि सेक्खा, सत्तन्नं सेक्खानं एतेतिपि सेक्खा, सयमेव
सिक्खन्तीतिपि सेक्खा । सोतापत्तिमग्गफलसकदागामिमग्गफलअनागामिमग्गफलअरहत्तमग्गधम्मा । ते सेक्खा धम्मा

परियन्ते अवसाने एतस्स, ते वा सेक्खा धम्मा परियन्तो परिच्छेदो एतस्साति सेक्खपरियन्तो । तस्मिं सेक्खपरियन्ते धम्मेति सम्बन्धो । परिपूरं परिपुण्णतं करोन्तीति परिपूरकारिनो, परिपूरकारो परिपूरकिरिया एतेसं अत्थीति वा परिपूरकारिनो । तेसं सोतापत्तिमग्गस्स पुब्बभागभूते सेक्खपरियन्ते पटिपदाधम्मे विपस्सनापारिपूरिया परिपूरकारीनं । **काये च जीविते च अनपेक्खानन्ति** एत्थ कायेति सरीरे । सरीरज्झि असुचिसञ्चयतो कुच्छित्तानञ्च केसादीनं चक्खुरोगादीनञ्च रोगसतानं आयभूतत्ता कार्याति वुच्चति । **जीवितेति** जीवितिन्द्रिये । तज्झि जीवन्ति तेनाति जीवितन्ति वुच्चति । नत्थि एतेसं अपेक्खाति अनपेक्खा, निस्सिनेहाति अत्थो । तेसं तस्मिं काये च जीविते च अनपेक्खानं ।

इदानीं तेसं तेसु अनपेक्खत्तस्स कारणं दस्सेन्तो **परिच्चत्तजीवितानन्ति** आह । भगवतो आचरियस्स वा सकजीवितपरिच्चागेनेव हि ते किलममानेपि काये विनस्समानेपि जीविते अनपेक्खा होन्तीति । **सत्तन्नं सेक्खानन्ति** सिक्खन्तीति सेक्खाति लद्धनामानं सोतापत्तिमग्गद्वादीनं सत्तन्नं अरियपुग्गलानं । **तथागतसावकानन्ति** तथागतस्स सावकानं । अट्ठपि हि अरियपुग्गला सवनन्ते अरियाय जातिया जातत्ता भगवतो देसनं अनुसिद्धिं अवेच्चप्पसादयोगेन सक्कच्चं सुणन्तीति सावका । तेसुपि अरहत्तफलद्वेयेव विसेसेत्वा दस्सेन्तो **खीणासवानन्ति** आह, अरहत्तमग्गजाणेन परिक्खीणसब्बासवानन्ति अत्थो । **पच्चेकबुद्धानन्ति** तं तं कारणं पटिच्च एकोव अनाचरियको चतुसच्चं बुज्झितवाति पच्चेकबुद्धो । तादिसानं पच्चेकबुद्धानं ।

तथागतानन्ति एत्थ अट्ठहि कारणेहि भगवा तथागतो — तथा आगतोति तथागतो, तथा गतोति तथागतो, तथलक्खणं आगतोति तथागतो, तथधम्मे याथावतो अभिसम्बुद्धोति तथागतो, तथदस्सिताय तथागतो, तथवादिताय तथागतो, तथा कारिताय तथागतो, अभिभवनट्ठेन तथागतो ।

कथं भगवा **तथा आगतोति तथागतो?** यथा सब्बलोकहिताय उस्सुक्कमापन्ना पुरिमका सम्मासम्बुद्धा आगता । किं वुत्तं होति? येनाभिनीहारेन पुरिमका भगवन्तो आगता, तेनेव अम्हाकम्पि भगवा आगतो । अथ वा यथा पुरिमका भगवन्तो दानसीलनेक्खम्मपज्जावीरियखन्तिसच्चाधिष्ठानमेत्तुपेक्खासङ्घाता दस पारमियो, दस उपपारमियो, दस परमत्थपारमियोति समतिसं पारमियो पूरेत्वा अङ्गपरिच्चागं नयनधनरज्जपुत्तदारपरिच्चागन्ति इमे पञ्च महापरिच्चागे परिच्चजित्वा, पुब्बयोगपुब्बचरियधम्मक्खानजातत्थचरियादयो पूरेत्वा बुद्धिचरियाय कोटिं पत्वा आगता, तथा अम्हाकम्पि भगवा आगतो । यथा च पुरिमका भगवन्तो चत्तारो सतिपट्ठाने चत्तारो सम्मप्पधाने चत्तारो इद्धिपादे पञ्चिन्द्रियाणि पञ्च बलानि सत्त बोज्झङ्गे अरियं अट्ठङ्गिकं मग्गं भावेत्वा ब्रूहेत्वा आगता, तथा अम्हाकम्पि भगवा आगतोति तथागतो ।

“यथेव दीपङ्करबुद्धआदयो, सब्बञ्जुभावं मुनयो इधागता ।

तथा अयं सक्क्यमुनीपि आगतो, तथागतो वुच्चति तेन चक्खुमा”ति ॥

कथं **तथा गतोति तथागतो?** यथा सम्पतिजाता पुरिमका भगवन्तो गता । कथञ्च ते गता? ते हि सम्पतिजाता समेहि पादेहि पथवियं पतिट्ठाय उत्तरेनमुखा सत्तपदवीतिहारेन गता । यथाह “सम्पतिजातो, आनन्द, बोधिसत्तो समेहि पादेहि पथवियं पतिट्ठित्वा उत्तराभिमुखो सत्तपदवीतिहारेन गच्छति सेतम्हि छत्ते अनुधारयमाने, सब्बा च दिसा अनुविलोकेति, आसभिञ्च वाचं भासति ‘अग्गोहमस्मि लोकस्स, जेट्ठोहमस्मि लोकस्स, सेट्ठोहमस्मि लोकस्स, अयमन्तिमा जाति, नत्थि दानि पुनब्भवो”’ति (म० नि० ३.२०७; दी० नि० २.३१) । तञ्चस्स गमनं तथं अहोसि अवितथं अनेकेसं विसेसाधिगमानं पुब्बनिमित्तभावेन । यज्झि सो सम्पतिजातो समेहि पादेहि पतिट्ठहि, इदमस्स चतुरिद्धिपादपटिलाभस्स पुब्बनिमित्तं, उत्तरमुखभावो पनस्स सब्बलोकुत्तरभावस्स पुब्बनिमित्तं, सत्तपदवीतिहारो सत्तबोज्झङ्गरतनपटिलाभस्स पुब्बनिमित्तं,

“सुवण्णदण्डा वीतिपतन्ति चामरा”ति (सु० नि० ६९३) एत्थ वुत्तचामरुक्खेपो पन सब्बतिथियनिम्मथनस्स पुब्बनिमित्तं, सेतच्छत्तधारणं अरहत्तफलविमुत्तिवरविमलसेतच्छत्तपटिलाभस्स पुब्बनिमित्तं, सब्बादिसानुविलोकनं सब्बञ्जुतानावरणजाणपटिलाभस्स पुब्बनिमित्तं, आसभिवाचाभासनं पन अप्पटिवत्तियवरधम्मचक्कप्पवत्तनस्स पुब्बनिमित्तं। तथायं भगवापि गतो। तच्चस्स गमनं तथं अहोसि अवितथं तेसंयेव विसेसाधिगमानं पुब्बनिमित्तभावेन। तेनाहु पोराणा —

“मुहुत्तजातोव गवंपती यथा, समेहि पादेहि फुसी वसुन्धरं।
सो विक्कमी सत्त पदानि गोतमो, सेतच्च छत्तं अनुधारयुं मरू॥

“गन्त्वान सो सत्त पदानि गोतमो, दिसा विलोकेसि समा समन्ततो।
अट्ठङ्गुपेतं गिरमम्भुदीरयि, सीहो यथा पब्बतमुद्धनिद्धितो”ति॥

एवं तथा गतोति तथागतो।

अथ वा यथा पुरिमका भगवन्तो, अयम्पि भगवा तथेव नेक्खम्मेन कामच्छन्दं...पे०... पठमज्झानेन नीवरणे...पे०... अनिच्चानुपस्सनाय निच्चसज्जं...पे०... अरहत्तमग्गेन सब्बकिलेसे पहाय गतो। एवम्पि तथा गतोति तथागतो।

कथं तथलक्खणं आगतोति तथागतो? पथवीधातुया कक्खळत्तलक्खणं तथं अवितथं, आपोधातुया पग्घरणलक्खणं, तेजोधातुया उण्हत्तलक्खणं, वायोधातुया वित्थम्भनलक्खणं, आकासधातुया असम्फुट्टलक्खणं, विज्जाणधातुया विजाननलक्खणं।

रूपस्स रूपनलक्खणं, वेदनाय वेदयितलक्खणं, सज्जाय सज्जाननलक्खणं, सङ्खारानं अभिसङ्खरणलक्खणं, विज्जाणस्स विजाननलक्खणं।

वितक्कस्स अभिनिरोपनलक्खणं, विचारस्स अनुमज्जनलक्खणं, पीतिया फरणलक्खणं, सुखस्स सातलक्खणं, चित्तेकगताय अविक्खेपलक्खणं, फस्सस्स फुसनलक्खणं।

सद्धिन्द्रियस्स अधिमोक्खलक्खणं, वीरियिन्द्रियस्स पग्गहलक्खणं, सतिन्द्रियस्स उपट्टानलक्खणं, समाधिन्द्रियस्स अविक्खेपलक्खणं, पज्जिन्द्रियस्स पजाननलक्खणं।

सद्धाबलस्स अस्सद्धिये अकम्पियलक्खणं, वीरियबलस्स कोसज्जे, सतिबलस्स मुट्ठस्सच्चे, समाधिबलस्स उद्धच्चे, पज्जाबलस्स अविज्जाय अकम्पियलक्खणं।

सतिसम्बोज्झङ्गस्स उपट्टानलक्खणं, धम्मविचयसम्बोज्झङ्गस्स पविचयलक्खणं, वीरियसम्बोज्झङ्गस्स पग्गहलक्खणं, पीतिसम्बोज्झङ्गस्स फरणलक्खणं, पस्सद्धिसम्बोज्झङ्गस्स उपसमलक्खणं, समाधिसम्बोज्झङ्गस्स अविक्खेपलक्खणं, उपेक्खासम्बोज्झङ्गस्स पटिसङ्खानलक्खणं।

सम्मादिट्ठिया दस्सनलक्खणं, सम्मासङ्कप्पस्स अभिनिरोपनलक्खणं, सम्मावाचाय परिग्गहलक्खणं,

सम्माकम्मन्तस्स समुद्धानलक्खणं, सम्माआजीवस्स वोदानलक्खणं, सम्मावायामस्स पग्गहलक्खणं, सम्मासतिया उपद्धानलक्खणं, सम्मासमाधिस्स अविकखेपलक्खणं ।

अविज्जाय अज्जाणलक्खणं, सङ्खारानं चेतनालक्खणं, विज्जाणस्स विजाननलक्खणं, नामस्स नमनलक्खणं, रूपस्स रूपनलक्खणं, सळायतनस्स आयतनलक्खणं, फस्सस्स फुसनलक्खणं, वेदनाय वेदयितलक्खणं, तण्हाय हेतुलक्खणं, उपादानस्स गहणलक्खणं, भवस्स आयूहनलक्खणं, जातिया निब्बत्तिलक्खणं, जराय जीरणलक्खणं, मरणस्स चुतिलक्खणं ।

धातूनं सुज्जतालक्खणं, आयतनानं आयतनलक्खणं, सतिपट्टानानं उपद्धानलक्खणं, सम्मप्पधानानं पदहनलक्खणं, इन्द्रिपादानं इज्जनलक्खणं, इन्द्रियानं अधिपतिलक्खणं, बलानं अकम्पियलक्खणं, बोज्झङ्गानं निय्यानलक्खणं, मग्गस्स हेतुलक्खणं ।

सच्चानं तथलक्खणं, समथस्स अविकखेपलक्खणं, विपस्सनाय अनुपस्सनालक्खणं, समथविपस्सनानं एकरसलक्खणं, युगनद्धानं अनतिवत्तनलक्खणं ।

सीलविसुद्धिया संवरलक्खणं, चित्तविसुद्धिया अविकखेपलक्खणं, दिट्ठिविसुद्धिया दस्सनलक्खणं ।

खये जाणस्स समुच्छेदलक्खणं, अनुप्पादे जाणस्स पस्सद्विलक्खणं ।

छन्दस्स मूललक्खणं, मनसिकारस्स समुद्धानलक्खणं, फस्सस्स समोधानलक्खणं, वेदनाय समोसरणलक्खणं, समाधिस्स पमुखलक्खणं, सतिया आधिपतेय्यलक्खणं, पज्जाय ततुत्तरिलक्खणं, विमुत्तिया सारलक्खणं, अमतोगधस्स निब्बानस्स परियोसानलक्खणं तथं अवितथं । एतं तथलक्खणं जाणगतिया आगतो अविरज्झित्वा पत्तो अनुप्पत्तोति तथागतो । एवं तथलक्खणं आगतोति तथागतो ।

कथं तथधम्मे याथावतो अभिसम्बुद्धोति तथागतो? तथधम्मा नाम चत्तारि अरियसच्चानि । यथाह —
“चत्तारिमानि, भिक्खवे, तथानि अवितथानि अनज्जथानि । कतमानि चत्तारि? ‘इदं दुक्खं’न्ति, भिक्खवे, तथमेतं अवितथमेतं अनज्जथमेतं’न्ति (सं० नि० ५.१०९०) वित्थारो । तानि च भगवा अभिसम्बुद्धोति तथानं अभिसम्बुद्धत्ता तथागतोति वुच्चति । अभिसम्बोधत्थो हि एत्थ गतसद्धो ।

अपिच जरामरणस्स जातिपच्चयसम्भूतसमुदागतट्ठो तथो अवितथो अनज्जथो...पे०... सङ्खारानं अविज्जापच्चयसम्भूतसमुदागतट्ठो तथो अवितथो अनज्जथो । तथा अविज्जाय सङ्खारानं पच्चयट्ठो तथो अवितथो अनज्जथो...पे०... जातिया जरामरणस्स पच्चयट्ठो तथो अवितथो अनज्जथो । तं सब्बं भगवा अभिसम्बुद्धो । तस्मापि तथानं अभिसम्बुद्धत्ता तथागतो । एवं तथधम्मे याथावतो अभिसम्बुद्धोति तथागतो ।

कथं तथदस्सिताय तथागतो? भगवा यं सदेवके लोके...पे०... सदेवमनुस्साय अपरिमाणासु लोकधातूसु अपरिमाणानं सत्तानं चक्खुद्वारे आपाथं आगच्छन्तं रूपारम्मणं नाम अत्थि, तं सब्बाकारेण जानाति पस्सति । एवं जानता पस्सता च तेन तं इट्ठानिट्ठादिवसेन वा दिट्ठसुतमुतविज्जातेसु लब्भमानकपदवसेन वा “कतमं तं रूपं रूपायतनं? यं रूपं चतुन्नं महाभूतानं उपादाय वण्णनिभा सनिदस्सनं सप्पटिघं नीलं पीतकं”न्तिआदिना (ध० स० ६१६) नयेन अनेकेहि

नामेहि तेरसहि वारेहि द्विपञ्चासाय नयेहि विभज्जमानं तथमेव होति, वितथं नत्थि । एस नयो सोतद्वारादीसुपि आपाथमागच्छन्तेसु सद्दादीसु । वुत्तम्मि चेतं भगवता “यं, भिक्खवे, सदेवकस्स लोकस्स...पे०... सदेवमनुस्साय दिट्ठं सुतं मुतं विज्जातं पत्तं परियेसितं अनुविचरितं मनसा, तमहं जानामि, तमहं अब्भज्जासिं, तं तथागतस्स विदितं, तं तथागतो न उपट्ठासी”ति (अ० नि० ४.२४) । एवं तथदस्सिताय तथागतो । तत्थ तथदस्सीअत्थे तथागतोति पदसम्भवो वेदितब्बो ।

कथं तथवादिताय तथागतो? यं रत्तिं भगवा बोधिमण्डे अपराजितपल्लङ्के निसिन्नो चतुन्नं मारानं मत्थकं महित्वा अनुत्तरं सम्मासम्बोधिं अभिसम्बुद्धो, यज्च रत्तिं यमकसालानमन्तरे अनुपादिसेसाय निब्बानधातुया परिनिब्बायि, एत्थन्तरे पञ्चचत्तालीसवस्सपरिमाणे काले पठमबोधियापि मज्झिमबोधियापि पच्छिमबोधियापि यं भगवता भासितं सुत्तं गेय्यं...पे०... वेदल्लं, तं सब्बं अत्थतो च व्यज्जनतो च अनवज्जं अनुपवज्जं अनूनमनधिकं सब्बाकारपरिपुण्णं रागमदनिम्मदं दोसमोहमदनिम्मदं, नत्थि तत्थ वालगमत्तम्मि पक्खलितं, सब्बं तं एकमुद्दिकाय लज्झितं विय, एकनाळिकाय मितं विय, एकतुलाय तुलितं विय, च तथमेव होति । यथाह “यज्च, चुन्द, रत्तिं तथागतो अनुत्तरं सम्मासम्बोधिं अभिसम्बुज्झति, यज्च रत्तिं अनुपादिसेसाय निब्बानधातुया परिनिब्बायति, यं एतस्मिं अन्तरे भासति लपति निद्विसति, सब्बं तं तथमेव होति, नो अज्जथा । तस्मा ‘तथागतो’ति वुच्चती”ति (दी० नि० ३.१८८) । गदअत्थो हि एत्थ गतसदो । एवं तथवादिताय तथागतो ।

अपिच आगदनं आगदो, वचनन्ति अत्थो । तथो अविपरीतो आगदो अस्साति दकारस्स तकारं कत्वा तथागतोति एवमेतस्मिं अत्थे पदसिद्धिं वेदितब्बा ।

कथं तथाकारिताय तथागतो? भगवतो हि वाचाय कायो अनुलोमेति, कायस्सापि वाचा, तस्मा यथावादी तथाकारी यथाकारी तथावादी च होति । एवंभूतस्स चस्स यथा वाचा, कायोपि तथा गतो पवत्तोति अत्थो । यथा च कायो, वाचापि तथा गता पवत्ताति तथागतो । तेनेवाह — “यथावादी, भिक्खवे, तथागतो तथाकारी, यथाकारी तथावादी । इति यथावादी तथाकारी, यथाकारी तथावादी । तस्मा ‘तथागतो’ति वुच्चती”ति । एवं तथाकारिताय तथागतो ।

कथं अभिभवनट्टेन तथागतो? उपरि भवगं हेट्ठा अवीचिं परियन्तं कत्वा तिरियं अपरिमाणासु लोकधातूसु सब्बसत्ते अभिभवति सीलेन समाधिना पञ्चाय विमुत्तिया विमुत्तिजाणदस्सनेन, न तस्स तुला वा पमाणं वा अत्थि, अतुलो अप्पमेय्यो अनुत्तरो राजाधिराजा देवानं अतिदेवो सक्कानं अतिसक्को ब्रह्मानं अतिब्रह्मा । तेनाह — “सदेवके, भिक्खवे, लोके...पे०... सदेवमनुस्साय तथागतो अभिभू अनभिभूतो अज्जदत्थु दसो वसवत्ती । तस्मा ‘तथागतो’ति वुच्चती”ति (अ० नि० ४.२३) ।

तत्थेवं पदसिद्धिं वेदितब्बा — अगदो विय अगदो । को पनेस? देसनाविलासो चेव पुज्जुस्सयो च । तेन हेस महानुभावो भिसक्को दिब्बागदेन सप्पे विय सब्बपरप्पवादिनो सदेवकज्च लोकं अभिभवति । इति सब्बलोकाभिभवने तथो अविपरीतो देसनाविलासमयो चेव पुज्जमयो च अगदो अस्साति दकारस्स तकारं कत्वा तथागतोति वेदितब्बो । एवं अभिभवनट्टेन तथागतो ।

अपिच तथाय गतोतिपि तथागतो, तथं गतोतिपि तथागतोति । गतोति अवगतो अतीतो पत्तो पटिपन्नोति अत्थो । तत्थ सकलं लोकं तीरणपरिज्जाय तथाय गतो अवगतोति तथागतो, लोकसमुदयं पहानपरिज्जाय तथाय गतो अतीतोति तथागतो, लोकनिरोधं सच्छिकिरियाय तथाय गतो पत्तोति तथागतो, लोकनिरोधगामिनिपटिपदं तथं गतो पटिपन्नोति तथागतो । तेन यं वुत्तं भगवता — “लोको, भिक्खवे, तथागतेन अभिसम्बुद्धो, लोकस्मा तथागतो विसंयुत्तो । लोकसमुदयो,

भिक्षुवे, तथागतेन अभिसम्बुद्धो, लोकसमुदयो तथागतस्स पहीनो । लोकनिरोधो, भिक्षुवे, तथागतेन अभिसम्बुद्धो लोकनिरोधो तथागतस्स सच्छिकतो । लोकनिरोधगामिनी पटिपदा, भिक्षुवे, तथागतेन अभिसम्बुद्धा, लोकनिरोधगामिनीपटिपदा तथागतस्स भाविता । यं, भिक्षुवे, सदेवकस्स लोकस्स...पे०... अनुविचरितं मनसा, सब्बं तं तथागतेन अभिसम्बुद्धं । तस्मा 'तथागतो'ति वुच्चती'ति (अ० नि० ४.२३) । तस्स एवम्पि अत्थो वेदितब्बो । इदम्पि च तथागतस्स तथागतभावदीपने मुखमत्तमेव । सब्बाकारेण पन तथागतोव तथागतस्स तथागतभावं वण्णयेय । यस्मा पन सब्बबुद्धा तथागतगुणेनापि समसमा, तस्मा सब्बेसं वसेन **तथागतानन्ति** आह ।

अरहन्तानन्ति किलेसेहि आरकत्ता, अरीनं अरानञ्च हतत्ता, पच्चयादीनं अरहत्ता, पापकरणे रहाभावा तथागतो अरहं । आरका हि सो सब्बकिलेसेहि सुविदूरविदूरे ठितो मग्गेन सवासनानं किलेसानं पहीनत्ताति अरहं ।

सो ततो आरका नाम, यस्स येनासमङ्गिता ।
असमङ्गी च दोसेहि, नाथो तेनारहं मतो ॥

ते चानेन किलेसारयो मग्गेन हताति अरीनं हतत्तापि अरहं ।

यस्मा रागादिसङ्घाता, सब्बेपि अरयो हता ।
पज्जासत्थेन नाथेन, तस्मापि अरहं मतो ॥

यञ्चेतं अविज्जाभवतण्हामयनाभिपुज्जादिअभिसङ्खारानं जरामरणेमि आसवसमुदयमयेन अक्खेन विज्झित्वा तिभवरथे समायोजितं अनादिकालप्पवत्तं संसारचक्कं, तस्सानेन बोधिमण्डे वीरियपादेहि सीलपथवियं पतिट्ठाय सद्भाहत्थेन कम्मक्खयकरं जाणफरसुं गहेत्वा सब्बे अरा हताति अरानं हतत्तापि अरहं ।

अरा संसारचक्कस्स, हता जाणासिना यतो ।
लोकनाथेन तेनेस, अरहन्ति पवुच्चति ॥

अग्गदक्खिण्येयत्ता च चीवरादिपच्चये अरहति पूजाविसेसञ्च । तेनेव च उप्पन्ने तथागते ये केचि महेसक्खा देवमनुस्सा, न ते अज्जत्थ पूजं करोन्ति । तथा हि ब्रह्मा सहम्पति सिनेरुमत्तेन रतनदामेन तथागतं पूजेसि, यथाबलञ्च अज्जे देवा मनुस्सा च बिम्बिसारकोसलराजादयो । परिनिब्बुतम्पि च भगवन्तं उद्विस्स छन्नवुतिकोटिधनं विस्सज्जेत्वा असोकमहाराजा सकलजम्बुदीपे चतुरासीति विहारसहस्सानि पतिट्ठापेसि, को पन वादो अज्जेसं पूजाविसेसानन्ति पच्चयादीनं अरहत्तापि अरहं ।

पूजाविसेसं सह पच्चयेहि, यस्मा अयं अरहति लोकनाथो ।
अत्थानुरूपं अरहन्ति लोके, तस्मा जिनो अरहति नाममेतं ॥

यथा च लोके ये केचि पण्डितमानिनो बाला असिलोकभयेन रहो पापं करोन्ति, एवमेस न कदाचि करोतीति पापकरणे रहाभावतोपि अरहं ।

यस्मा नत्थि रहो नाम, पापकम्मेसु तादिनो ।

रहाभावेन तेनेस, अरहं इति विस्सुतो ॥

एवं सब्बथापि —

आरकत्ता हतत्ता च, किलेसारीन सो मुनि ।
हतसंसारचक्कारो, पच्चयादीन चारहो ।
न रहो करोति पापानि, अरहं तेन वुच्चतीति ॥

यस्मा पन सब्बबुद्धा अरहत्तगुणेनापि समसमा, तस्मा सब्बेसं वसेन “अरहन्तान”न्ति आह ।

सम्मासम्बुद्धानन्ति सम्मा सामञ्च सब्बधम्मनं बुद्धत्ता सम्मासम्बुद्धो । तथा हेस सब्बधम्मे सम्मा सम्बुद्धो, अभिज्जेय्ये धम्मे अभिज्जेय्यतो बुद्धो, परिज्जेय्ये धम्मे परिज्जेय्यतो, पहातब्बे धम्मे पहातब्बतो, सच्छिकातब्बे धम्मे सच्छिकातब्बतो, भावेतब्बे धम्मे भावेतब्बतो । तेनेवाह —

“अभिज्जेय्यं अभिज्जातं, भावेतब्बञ्च भावितं ।
पहातब्बं पहीनं मे, तस्मा बुद्धोस्मि ब्राह्मणा”ति ॥ (म० नि० २.३९९; सु० नि० ५६३) ।

अथ वा चक्खु दुक्खसच्चं, तस्स मूलकारणभावेन समुद्वापिका पुरिमतण्हा समुदयसच्चं, उभिन्नं अप्पवत्ति निरोधसच्चं, निरोधप्पजानना पटिपदा मग्गसच्चन्ति एवं एकेकपदुद्धारेनापि सब्बधम्मे सम्मा सामञ्च बुद्धो । एस नयो सोतघानजिक्काकायमनेसु । एतेनेव नयेन रूपादीनि छ आयतनानि, चक्खुविज्जाणादयो छ विज्जाणकाया, चक्खुसम्फस्सादयो छ फस्सा, चक्खुसम्फस्सजादयो छ वेदना, रूपसज्जादयो छ सज्जा, रूपसज्चेतनादयो छ चेतना, रूपतण्हादयो छ तण्हाकाया, रूपवितक्कादयो छ वितक्का, रूपविचारादयो छ विचारा, रूपक्खन्धादयो पञ्चक्खन्धा, दस कसिणानि, दस अनुस्सतियो, उद्धुमातकसज्जादिवसेन दस सज्जा, केसादयो द्वत्तिंसाकारा, द्वादसायतनानि, अट्ठारस धातुयो, कामभवादयो नव भवा, पठमादीनि चत्तारि ज्ञानानि, मेत्ताभावनादयो चतस्सो अप्पमज्जा, चतस्सो अरूपसमापत्तियो, पटिलोमतो जरामरणादीनि, अनुलोमतो अविज्जादीनि पटिच्चसमुप्पादङ्गानि च योजेतब्बानि । तत्रायं एकपदयोजना — जरामरणं दुक्खसच्चं, जाति समुदयसच्चं, उभिन्नं निस्सरणं निरोधसच्चं, निरोधप्पजानना पटिपदा मग्गसच्चन्ति एवं एकेकपदुद्धारेन सब्बधम्मे सम्मा सामञ्च बुद्धो अनुबुद्धो पटिविद्धो । यं वा पन किञ्चि अत्थि नेय्यं नाम, सब्बस्स सम्मा सम्बुद्धत्ता विमोक्खन्तिकजाणवसेन सम्मासम्बुद्धो । तस्स पन विभागो उपरि आवि भविस्सतीति । यस्मा पन सब्बबुद्धा सम्मासम्बुद्धगुणेनापि समसमा, तस्मा सब्बेसं वसेन “सम्मासम्बुद्धान”न्ति आह ।

३८. इदानीं परियन्तपारिसुद्धिअपरियन्तपारिसुद्धिसीलद्वये एकेकमेव सीलं पञ्चधा भिन्दित्वा दस्सेतुं **अत्थि सीलं परियन्तं, अत्थि सीलं अपरियन्तन्ति** आदिमाह । इतरेसु पन तीसु सीलेसु तथाविधो भेदो नत्थीति । तत्थ **लाभपरियन्तन्ति** लाभेन परियन्तो भेदो एतस्साति लाभपरियन्तं । एवं सेसानिपि । **यसोति** पनेत्थ परिवारो । **इथाति** इमस्मिं लोके । **एकच्चोति** एको । **लाभहेतूति** लाभोयेव हेतु लाभहेतु, तस्मा लाभहेतुतोति वुत्तं होति । हेत्वत्थे निस्सक्कवचनं । “लाभपच्चया लाभकारणा”ति तस्सेव वेवचनं । हेतुमेव हि पटिच्च एतं फलमेतीति **पच्चयोति** च, फलुप्पत्तिं कारयतीति **कारणन्ति** च वुच्चति ।

यथासमादिन्नन्ति यं यं समादिन्नं गहितं । वीतिक्कमतीति अज्झाचरति । एवरूपानीति एवंसभावानि, वुत्तप्पकारानीति अधिप्पायो । सीलानीति गहट्टसीलानि वा होन्तु पब्बजितसीलानि वा, येसं आदिमिह वा अन्ते वा एकं भिन्नं, तानि परियन्ते छिन्नसाटको विय खण्डानि । येसं वेमज्झे एकं भिन्नं, तानि मज्झे विनिविद्धसाटको विय छिद्धानि । येसं पटिपाटिया द्वे वा तीणि वा भिन्नानि, तानि पिट्टिया वा कुच्छिया वा उट्ठितेन दीघवट्टादिसण्ठानेन विसभागवण्णेन काळरत्तादीनं अज्जतरसरीरवण्णा गावी विय सबलानि । येसं अन्तरन्तरा एकेकानि भिन्नानि, तानि अन्तरन्तरा विसभागवण्णबिन्दुविचित्रा गावी विय कम्मासानि । अविसेसेन वा सब्बानिपि सत्तविधेन मेथुनसंयोगेन कोधूपनाहादीहि च पापधम्महेहि उपहतत्ता खण्डानि छिद्धानि सबलानि कम्मासानीति । तानियेव तण्हादासव्यतो मोचेत्वा भुजिस्सभावाकरणेन न भुजिस्सानि । बुद्धादीहि विज्जूहि न पसत्थत्ता न विज्जुप्पसत्थानि । तण्हादिट्ठीहि परामट्टत्ता, केनचि वा “अयं ते सीलेसु दोसो”ति परामट्टं सक्कुण्येय्यताय परामट्टानि । उपचारसमाधिं अप्पनासमाधिं वा, अथ वा मग्गसमाधिं फलसमाधिं वा न संवत्तयन्तीति असमाधिसंवत्तनिकानि । न समाधिसंवत्तनिकानीतिपि पाठो ।

केचि पन “खण्डानीति कुसलानं धम्मानं अप्पतिट्ठाभूतत्ता, छिद्धानीतिपि एवं । सबलानीति विवण्णकरणत्ता, कम्मासानीतिपि एवं । न भुजिस्सानीति तण्हादासव्यं गतत्ता । न विज्जुप्पसत्थानीति कुसलेहि गरहितत्ता । परामट्टानीति तण्हाय गहितत्ता । असमाधिसंवत्तनिकानीति विप्पटिसारवत्थुभूतत्ता”ति एवमत्थं वण्णयन्ति ।

न अविप्पटिसारवत्थुकानीति विप्पटिसारावहत्ता अविप्पटिसारस्स पतिट्ठा न होन्तीति अत्थो । न पामोज्जवत्थुकानीति अविप्पटिसारजाय दुब्बलपीतिया न वत्थुभूतानि तस्सा अनावहत्ता । एवं सेसेसुपि योजना कातब्बा । न पीतिवत्थुकानीति दुब्बलपीतिजाय बलवपीतिया न वत्थुभूतानि । न पस्सद्विवत्थुकानीति बलवपीतिजाय कायचित्तपस्सद्विया न वत्थुभूतानि । न सुखवत्थुकानीति पस्सद्विजस्स कायिकचेतसिकसुखस्स न वत्थुभूतानि । न समाधिवत्थुकानीति सुखजस्स समाधिस्स न वत्थुभूतानि । न यथाभूतजाणदस्सनवत्थुकानीति समाधिपदट्ठानस्स यथाभूतजाणदस्सनस्स न वत्थुभूतानि ।

न एकन्तनिब्बिदायातिआदीसु न-कारमेव आहरित्वा “न विरागाया”तिआदिना नयेन सेसपदेहिपि योजेतब्बं । न विरागायातिआदीसु सनकारो वा पाठो । तत्थ एकन्तनिब्बिदायाति एकन्तेन वट्ठे निब्बिन्दनत्थाय न संवत्तन्तीति सम्बन्धो । एवं सेसेसुपि योजेतब्बं । विरागायाति वट्ठे विरज्जनत्थाय । निरोधायाति वट्ठस्स निरोधनत्थाय । उपसमायाति निरोधितस्स पुन अनुप्पत्तिवसेन वट्ठस्स उपसमनत्थाय । अभिज्जायाति वट्ठस्स अभिजाननत्थाय । सम्बोधायाति किलेसनिद्वाविगमेन वट्ठतो पबुज्जनत्थाय । निब्बानायाति अमत्तनिब्बानत्थाय ।

यथासमादिन्नं सिक्खापदं वीतिक्कमायाति यथासमादिन्नस्स सिक्खापदस्स वीतिक्कमनत्थाय । विभत्तिविपल्लासवसेन पनेत्थ उपयोगवचनं कतं । चित्तम्पि न उप्पादेतीति चित्तुप्पादसुद्धिया सीलस्स अतिविसुद्धभावदस्सनत्थं वुत्तं, न पन चित्तुप्पादमत्तेन सीलं भिज्जति । किं सो वीतिक्कमिस्सतीति किमत्थं वीतिक्कमं करिस्सति, नेव वीतिक्कमं करिस्सतीति अत्थो । अखण्डानीतिआदीनि हेट्ठा वुत्तपटिपक्खनयेन वेदितब्बानि । न खण्डानीतिपि पाठो । “एकन्तनिब्बिदाया”तिआदीसु एकन्तेन वट्ठे निब्बिन्दनत्थायातिआदिना नयेन योजेतब्बं । एत्थ पन निब्बिदायाति विपस्सना । विरागायाति मग्गो । निरोधाय उपसमायाति निब्बानं । अभिज्जाय सम्बोधायाति मग्गो । निब्बानायाति निब्बानमेव । एकस्मिं ठाने विपस्सना, द्वीसु मग्गो, तीसु निब्बानं वुत्तन्ति एवं अवत्थानकथा वेदितब्बा । परियायेन पन सब्बानिपेतानि मग्गवेवचनानिपि निब्बानवेवचनानिपि होन्तियेव ।

३९. इदानीं परियन्तापरियन्तवसेन विज्जमानपभेदं दस्सेत्वा पुन धम्मवसेन जातिवसेन पच्चयवसेन सम्पयुत्तवसेन सीलस्स पभेदं दस्सेतुं किं सीलन्ति आदिमाह । तत्थ समुद्वाति एतेनाति समुद्धानं । पच्चयस्सेतं नामं । किं समुद्धानमस्साति किंसमुद्धानं । कतिनं धम्मनं समोधानं समवायो अस्साति कतिधम्मसमोधानं ।

चेतना सीलन्ति पाणातिपातादीहि विरमन्तस्स, वत्तपटिपत्तिं वा पूरेन्तस्स चेतना । चेतसिकं सीलन्ति पाणातिपातादीहि विरमन्तस्स विरति । अपिच चेतना सीलं नाम पाणातिपातादीनि पजहन्तस्स सत्तकम्मपथचेतना । चेतसिकं सीलं नाम “अभिज्झं लोके पहाय विगताभिज्जेन चेतसा विहरती”ति आदिना (दी० नि० १.२१७) नयेन वुत्ता अनभिज्झाअब्यापादसम्मादिट्ठिधम्मा । संवरो सीलन्ति एत्थ पञ्चविधो संवरो वेदितब्बो — पातिमोक्खसंवरो, सतिसंवरो, जाणसंवरो, खन्तिसंवरो, वीरियसंवरोति । तत्थ “इमिना पातिमोक्खसंवरेन उपेतो होति समुपेतो”ति (विभ० ५११) अयं पातिमोक्खसंवरो । “रक्खति चक्खुन्द्रियं, चक्खुन्द्रिये संवरं आपज्जती”ति (दी० नि० १.२१३; म० नि० १.२९५; सं० नि० ४.२३९; अ० नि० ३.१६) अयं सतिसंवरो ।

“यानि सोतानि लोकस्मिं, (अजिताति भगवा ।)

सति तेसं निवारणं ।

सोतानं संवरं ब्रूमि, पज्जायेते पिधीये”ति ॥ (सु० नि० १०४१) —

अयं जाणसंवरो । पच्चयपटिसेवनम्पि एत्थेव समोधानं गच्छति । यो पनायं “खमो होति सीतस्स उण्हस्सा”ति आदिना (म० नि० १.२४; अ० नि० ४.११४; ६.५८) नयेन आगतो, अयं खन्तिसंवरो नाम । यो चायं “उप्पन्नं कामवितक्कं नाधिवासेती”ति आदिना (म० नि० १.२६; अ० नि० ४.११४; ६.५८) नयेन आगतो, अयं वीरियसंवरो नाम । आजीवपारिसुद्धिपि एत्थेव समोधानं गच्छति । इति अयं पञ्चविधोपि संवरो, या च पापभीरुकानं कुलपुत्तानं सम्पत्तवत्थुतो विरति, सब्बमेतं संवरसीलन्ति वेदितब्बं । अवीतिक्कमो सीलन्ति समादिन्नसीलस्स कायिकवाचसिको अवीतिक्कमो । इदं ताव किं सीलन्ति पज्हस्स विस्सज्जनं ।

कति सीलानीति पज्हस्स विस्सज्जने कुसलसीलं अकुसलसीलं अब्याकतसीलन्ति एत्थ यस्मा लोके तेसं तेसं सत्तानं पकति सीलन्ति वुच्चति, यं सन्धाय “अयं सुखसीलो, अयं दुक्खसीलो, अयं कलहसीलो, अयं मण्डनसीलो”ति भणन्ति । तस्मा तेन परियायेन अत्थुद्धारवसेन अकुसलसीलमपि सीलन्ति वुत्तं । तं पन “सुत्वान संवरे पज्जा”ति (पटि० म० १.३७) वचनतो इधाधिप्पेतसीलं न होतीति ।

यस्मा पन चेतनादिभेदस्स सीलस्स सम्पयुत्तचित्तं समुद्धानं, तस्मा कुसलचित्तसमुद्धानं कुसलसीलन्ति आदिमाह ।

संवरसमोधानं सीलन्ति संवरसम्पयुत्तखन्धा । ते हि संवरेन समागता मिस्सीभूताति संवरसमोधानन्ति वुत्ता । एवं अवीतिक्कमसमोधानं सीलम्पि वेदितब्बं । तथाभावे जातचेतना समोधानं सीलन्ति संवरभावे अवीतिक्कमभावे जातचेतनासम्पयुत्ता खन्धा । यस्मा च तीसुपि चेतसु तंसम्पयुत्ता धम्मा अधिप्पेता, तस्मा चेतनासमोधानेन चेतसिकानम्पि सङ्गहितत्ता चेतसिकसमोधानसीलं विसुं न निहिट्ठन्ति वेदितब्बं । हेट्ठा चेतनादयो धम्मा “सील”न्ति वुत्ता । न केवलं ते एव सीलं, तंसम्पयुत्ता धम्मापि सीलमेवाति दस्सनत्थं अयं तिको वुत्तोति वेदितब्बो ।

४०. इदानीं यस्मा चेतनाचेतसिका संवरावीतिक्कमायेव होन्ति न विसुं, तस्मा संवरावीतिक्कमेयेव याव

अरहत्तमग्गा साधारणक्कमेन योजेन्तो **पाणातिपातं संवरट्टेन सीलं, अवीतिक्कमट्टेन सीलन्ति** आदिमाह । पाणातिपाता वेरमणिआदयो हि यस्मा अत्तनो अत्तनो पच्चनीकं संवरन्ति, तं न वीतिक्कमन्ति च, तस्मा संवरणतो अवीतिक्कमनतो च संवरट्टेन सीलं अवीतिक्कमट्टेन सीलं नाम होति । तत्थ **पाणातिपातं संवरट्टेना**ति पाणातिपातस्स पिदहनट्टेन सीलं । किं तं? पाणातिपाता वेरमणी । सा च तं संवरन्तीयेव तं न वीतिक्कमतीति **अवीतिक्कमट्टेन** सीलं । एवमेव **अदिन्नादाना वेरमणि**आदयो अनभिज्झाअब्यापादसम्मादिट्ठियो योजेतब्बा ।

पाणातिपातन्तिआदीसु पन दससु अकुसलकम्मपथेसु पाणस्स अतिपातो **पाणातिपातो** । पाणवधो पाणघातोति वुत्तं होति । **पाणो**ति चेत्य वोहारतो सत्तो, परमत्थतो जीवित्तिन्द्रियं । तस्मिं पन पाणे पाणसज्जिनो जीवित्तिन्द्रियुपच्छेदकउपक्कमसमुट्ठापिका कायवचीद्वारानं अज्जतरद्वारप्पवत्ता वधकचेतना पाणातिपातो । सो गुणविरहितेसु तिरच्छानगतादीसु पाणेसु खुट्ठके पाणे अप्पसावज्जो, महासरीरे महासावज्जो । कस्मा? पयोगमहन्तताय । पयोगसमत्तेपि वत्थुमहन्तताय । गुणवन्तेसु मनुस्सादीसु अप्पगुणे पाणे अप्पसावज्जो, महागुणे महासावज्जो । सरीरगुणानं पन समभावे सति किलेसानं उपक्कमानञ्च मुदुताय अप्पसावज्जो, तिब्बताय महासावज्जोति वेदितब्बो । तस्स पञ्च सम्भारा — पाणो, पाणसज्जिता, वधकचित्तं, उपक्कमो, तेन मरणन्ति ।

अदिन्नस्स आदानं **अदिन्नादानं**, परसंहरणं, थेय्यं, चोरिकाति वुत्तं होति । तत्थ **अदिन्न**न्ति परपरिग्गहितं, यत्थ परो यथाकामकारितं आपज्जन्तो अदण्डारहो अनुपवज्जो च होति, तस्मिं परपरिग्गहिते परपरिग्गहितसज्जिनो तदादायकउपक्कमसमुट्ठापिका कायवचीद्वारानं अज्जतरद्वारप्पवत्ता थेय्यचेतना अदिन्नादानं । तं हीने परसन्तके अप्पसावज्जं, पणीते महासावज्जं । कस्मा? वत्थुपणीतताय । वत्थुसमत्ते सति गुणाधिकानं सन्तके वत्थुस्मिं महासावज्जं, तं तं गुणाधिकं उपादाय ततो ततो हीनगुणस्स सन्तके वत्थुस्मिं अप्पसावज्जं । तस्स पञ्च सम्भारा — परपरिग्गहितं, परपरिग्गहितसज्जिता थेय्यचित्तं, उपक्कमो, तेन हरणन्ति ।

कामेसूति मेथुनसमाचारेसु । **मिच्छाचारो**ति एकन्तनिन्दितो लामकाचारो । लक्खणतो पन असद्धम्माधिप्पायेन कायद्वारप्पवत्ता अगमनीयट्ठानवीतिक्कमचेतना कामेसु मिच्छाचारो ।

तत्थ **अगमनीयट्ठानं** नाम पुरिसानं ताव मातुरक्खिता, पितुरक्खिता, मातापितुरक्खिता, भातुरक्खिता, भगिनिरक्खिता, जातिरक्खिता, गोत्तरक्खिता, धम्मरक्खिता, सारक्खा, सपरिदण्डाति मातुरक्खितादयो दस, धनक्कीता, छन्दवासिनी, भोगवासिनी, पटवासिनी, ओदपत्तकिनी, ओभतचुम्बटा, दासी च, भरिया च, कम्मकारी च भरिया च, धजाहटा मुहुत्तिकाति धनक्कीतादयो दसाति वीसति इत्थियो । इत्थीसु पन द्विन्नं सारक्खसपरिदण्डानं दसन्नञ्च धनक्कीतादीनन्ति द्वादसन्नं इत्थीनं अज्जे पुरिसा, इदं अगमनीयट्ठानं नाम ।

सो पनेस मिच्छाचारो सीलादिगुणरहिते अगमनीयट्ठाने अप्पसावज्जो, सीलादिगुणसम्पन्ने महासावज्जो । तस्स चत्तारो सम्भारा — अगमनीयवत्थु, तस्मिं सेवनचित्तं, सेवनपयोगो, मग्गेनमग्गपटिपत्तिअधिवासनन्ति ।

मुसाति विसंवादनपुरेक्खारस्स अत्थभज्जको वचीपयोगो, कायपयोगो वा । विसंवादनाधिप्पायेन पनस्स परविसंवादककायवचीपयोगसमुट्ठापिका चेतना मुसावादो । अपरो नयो — **मुसा**ति अभूतं अतच्छं वत्थु । **वादो**ति तस्स भूततो तच्छतो विज्जापनं । लक्खणतो पन अतथं वत्थुं तथतो परं विज्जापेतुकामस्स तथाविज्जत्तिसमुट्ठापिका चेतना मुसावादो । सो यमत्थं भज्जति, तस्स अप्पताय अप्पसावज्जो, महन्तताय महासावज्जो । अपिच गहट्ठानं अत्तनो सन्तकं

अदातुकामताय नत्थीति आदिनयप्पवत्तो अप्पसावज्जो, सक्खिना हुत्वा अत्थभज्जनत्थं वुत्तो महासावज्जो । पब्बजितानं अप्पकम्पि तेलं वा सप्पिं वा लभित्वा हसाधिप्पायेन “अज्ज गामे तेलं नदी मज्जे सन्दती”ति पूरणकथानयेन पवत्तो अप्पसावज्जो, अदिट्ठंयेव पन दिट्ठन्ति आदिना नयेन वदन्तानं महासावज्जो । तस्स चत्तारो सम्भारा — अतथं वत्थु, विसंवादनचित्तं, तज्जो वायामो, परस्स तदत्थविजाननन्ति ।

याय वाचाय यस्स तं वाचं भासति, तस्स हृदये अत्तनो पियभावं, परस्स च सुज्जभावं करोति, सा **पिसुणा वाचा** । याय पन अत्तानम्पि परम्पि फरुसं करोति, या वाचा सयम्पि फरुसा नेव कण्णसुखा न हृदयसुखा वा, अयं **फरुसा वाचा** । येन सम्फं पलपति निरत्थकं, सो **सम्फप्पलापो** । तेसं मूलभूता चेतनापि पिसुणावाचादिनाममेव लभति । सा एव च इध अधिप्पेताति ।

तत्थ संकिलिडुचित्तस्स परेसं वा भेदाय अत्तनो पियकम्यताय वा कायवचीपयोगसमुट्ठापिका चेतना पिसुणा वाचा । सा यस्स भेदं करोति, तस्स अप्पगुणताय अप्पसावज्जा, महागुणताय महासावज्जा । तस्सा चत्तारो सम्भारा — भिन्दितब्बो परो, “इति इमे नाना भविस्सन्ती”ति भेदपुरेक्खारता वा “इति अहं पियो भविस्सामि विस्सासिको”ति पियकम्यता वा, तज्जो वायामो, तस्स तदत्थविजाननन्ति । परे पन अभिन्ने कम्मपथभेदो नत्थि, भिन्नेयेव होति ।

परस्स मम्मच्छेदककायवचीपयोगसमुट्ठापिका एकन्तफरुसचेतना फरुसा वाचा । मम्मच्छेदकोपि पन पयोगो चित्तसण्हाय फरुसा वाचा न होति । मातापितरो हि कदाचि पुत्तके एवम्पि वदन्ति “चोरा वो खण्डाखण्डिकं करोन्तू”ति । उप्पलपत्तम्पि च नेसं उपरि पतन्तं न इच्छन्ति । आचरियुपज्झाया च कदाचि निस्सितके एवं वदन्ति “किं इमे अहिरिका अनोत्तप्पिनो, निद्धमथ ने”ति । अथ च नेसं आगमाधिगमसम्पत्तिं इच्छन्ति । यथा च चित्तसण्हाय फरुसा वाचा न होति, एवं वचनसण्हाय अफरुसा वाचापि न होति । न हि मारापेतुकामस्स “इमं सुखं सयापेथा”ति वचनं अफरुसा वाचा होति, चित्तफरुसताय पनेसा फरुसा वाचाव । सा यं सन्धाय पवत्तिता, तस्स अप्पगुणताय अप्पसावज्जा, महागुणताय महासावज्जा । तस्सा तयो सम्भारा — अक्कोसितब्बो परो, कुपितचित्तं, अक्कोसनाति ।

अनत्थविज्जापिका कायवचीपयोगसमुट्ठापिका अकुसलचेतना सम्फप्पलापो । सो आसेवनमन्दताय अप्पसावज्जो, आसेवनमहन्तताय महासावज्जो । तस्स द्वे सम्भारा — भारतयुद्धसीताहरणादिनिरत्थककथापुरेक्खारता, तथारूपिकथाकथनज्जाति । परे पन तं कथं अगणहन्ते कम्मपथभेदो नत्थि, परेन सम्फप्पलापे गहितेयेव होति ।

अभिज्झायतीति **अभिज्झा**, परभण्डाभिमुखी हुत्वा तन्निन्ताय पवत्ततीति अत्थो । सा “अहो वत इदं ममस्सा”ति एवं परभण्डाभिज्झायनलक्खणा, अदिन्नादानं विय अप्पसावज्जा महासावज्जा च । तस्स द्वे सम्भारा — परभण्डं, अत्तनो परिणामनज्जाति । परभण्डवत्थुके हि लोभे उप्पन्नेपि न ताव कम्मपथभेदो होति, याव “अहो वत इदं ममस्सा”ति अत्तनो न परिणामेति ।

हितसुखं व्यापादयतीति **व्यापादो** । सो परविनासाय मनोपदोसलक्खणो, फरुसा वाचा विय अप्पसावज्जो महासावज्जो च । तस्स द्वे सम्भारा — परसत्तो च, तस्स च विनासचिन्ताति । परसत्तवत्थुके हि कोधे उप्पन्नेपि न ताव कम्मपथभेदो होति, याव “अहो वतायं उच्छिज्जेय्य विनस्सेय्या”ति तस्स विनासं न चिन्तेति ।

यथाभुच्चगहणाभावेन मिच्छा पस्सतीति **मिच्छादिट्ठि** । सा “नत्थि दिन्न”न्ति आदिना नयेन विपरीतदस्सनलक्खणा,

सम्फप्पलापो विय अप्पसावज्जा, महासावज्जा च । अपिच अनियता अप्पसावज्जा, नियता महासावज्जा । तस्सा द्वे सम्भारा — वत्थुनो च गहिताकारविपरीतता, यथा च तं गण्हाति, तथाभावेन तस्सूपट्टानन्ति । तत्थ नत्थिकाहेतुकअकिरियदिट्ठीहि एव कम्मपथभेदो होति, न अज्जदिट्ठीहि ।

इमेसं पन दसन्नं अकुसलकम्मपथानं धम्मतो, कोट्टासतो, आरम्मणतो, वेदनातो, मूलतोति पञ्चहाकारेहि विनिच्छयो वेदितब्बो ।

तत्थ धम्मतोति एतेसु हि सत्त पटिपाटिया चेतनाधम्माव होन्ति, अभिज्झादयो तयो चेतनासम्पयुत्ता ।

कोट्टासतोति पटिपाटिया सत्त, मिच्छादिट्ठि चाति इमे अट्ठ कम्मपथा एव होन्ति, नो मूलानि । अभिज्झाब्यापादा कम्मपथा चेव मूलानि च । अभिज्झा हि मूलं पत्वा लोभो अकुसलमूलं होति, ब्यापादो दोसो अकुसलमूलं ।

आरम्मणतोति पाणातिपातो जीवितिन्द्रियारम्मणतो सङ्खारारम्मणो । अदिन्नादानं सत्तारम्मणं वा सङ्खारारम्मणं वा । मिच्छाचारो फोट्टब्बवसेन सङ्खारारम्मणो, सत्तारम्मणोतिपि एके । मुसावादो सत्तारम्मणो वा सङ्खारारम्मणो वा । तथा पिसुणा वाचा । फरुसा वाचा सत्तारम्मणाव सम्फप्पलापो दिट्ठसुतमुतविज्जातवसेन सत्तारम्मणो वा सङ्खारारम्मणो वा । तथा अभिज्झा । ब्यापादो सत्तारम्मणोव । मिच्छादिट्ठि तेभूमकधम्मवसेन सङ्खारारम्मणाव ।

वेदनातोति पाणातिपातो दुक्खवेदनो होति । किञ्चापि हि राजानो चोरं दिस्वा हसमानापि “गच्छथ भणे, मारेथ न”न्ति वदन्ति, सन्निट्ठापकचेतना पन नेसं दुक्खसम्पयुत्ताव होति । अदिन्नादानं तिवेदनं । तज्जि परभण्डं दिस्वा हट्ठतुट्ठस्स गण्हतो सुखवेदनं होति, भीततसितस्स गण्हतो दुक्खवेदनं, तथा विपाकनिस्सन्दफलानि पच्चवेक्खन्तस्स । गहणकाले मज्झत्तभावे ठितस्स पन गण्हतो अदुक्खमसुखवेदनं होति । मिच्छाचारो सुखमज्झत्तवसेन द्विवेदनो, सन्निट्ठापकचित्ते पन मज्झत्तवेदनो न होति । मुसावादो अदिन्नादाने वुत्तयेनेव तिवेदनो, तथा पिसुणा वाचा । फरुसा वाचा दुक्खवेदना । सम्फप्पलापो तिवेदनो । परेसु हि साधुकारं देन्तेसु चेलादीनि उक्खिपन्तेसु हट्ठतुट्ठस्स सीताहरणभारतयुद्धादीनि कथनकाले सो सुखवेदनो होति, पठमं दिन्नवेतनेन एकेन पच्छा आगन्त्वा “आदितो पट्टाय कथेही”ति वुत्ते “निरवसेसं यथानुसन्धिकं पकिण्णककथं कथेस्सामि नु खो, नो”ति दोमनस्सितस्स कथनकाले दुक्खवेदनो होति, मज्झत्तस्स कथयतो अदुक्खमसुखवेदनो होति । अभिज्झा सुखमज्झत्तवसेन द्विवेदना, तथा मिच्छादिट्ठि । ब्यापादो दुक्खवेदनो ।

मूलतोति पाणातिपातो दोसमोहवसेन द्विमूलको होति, अदिन्नादानं दोसमोहवसेन वा लोभमोहवसेन वा, मिच्छाचारो लोभमोहवसेन, मुसावादो दोसमोहवसेन वा लोभमोहवसेन वा । तथा पिसुणा वाचा सम्फप्पलापो च । फरुसा वाचा दोसमोहवसेन, अभिज्झा मोहवसेन एकमूला, तथा ब्यापादो । मिच्छादिट्ठि लोभमोहवसेन द्विमूलाति ।

अकुसलकम्मपथकथा निट्ठिता ।

पाणातिपातादीहि पन विरतियो, अनभिज्झाअब्यापादसम्मादिट्ठियो चाति इमे दस कुसलकम्मपथा नाम । पाणातिपातादीहि एताय विरमन्ति, सयं वा विरमति, विरमणमत्तमेव वा एतन्ति **विरति** । या पाणातिपातादीहि विरमन्तस्स कुसलचित्तसम्पयुत्ता विरति, सा पभेदतो तिविधा होति सम्पत्तिविरति समादानविरति समुच्छेदविरतीति । तत्थ असमादिन्नसिक्खापदानं अत्तनो जातिवयबाहुसच्चादीनि पच्चवेक्खित्वा “अयुत्तं अम्हाकं एवरूपं पापं कातु”न्ति

सम्पत्तवत्थुं अवीतिक्कमन्तानं उप्पज्जमाना विरति **सम्पत्तविरति** नाम । समादिन्नसिक्खापदानं पन सिक्खापदसमादाने च तत्तुत्तरि च अत्तनो जीवितम्पि परिच्चजित्वा वत्थुं अवीतिक्कमन्तानं उप्पज्जमाना विरति **समादानविरति** नाम । अरियमग्गसम्पयुत्ता पन विरति **समुच्छेदविरति** नाम, यस्सा उप्पत्तितो पभुति अरियपुग्गलानं “पाणं घातेस्सामा”तिआदिचित्तम्पि न उप्पज्जतीति ।

इदानीं अकुसलकम्मपथानं विय इमेसं कुसलकम्मपथानं धम्मतो, कोट्टासतो, आरम्मणतो, वेदनातो, मूलतोति पञ्चहाकारेहि विनिच्छयो वेदितब्बो ।

तत्थ **धम्मतो**ति एतेसुपि पटिपाटिया सत्त चेतनापि वट्टन्ति विरतियोपि, अन्ते तयो चेतनासम्पयुत्ताव ।

कोट्टासतोति पटिपाटिया सत्त कम्मपथा एव, नो मूलानि, अन्ते तयो कम्मपथा चेव मूलानि च । अनभिज्झा हि मूलं पत्वा अलोभो कुसलमूलं होति, अब्यापादो अदोसो कुसलमूलं, सम्मादिट्ठि अमोहो कुसलमूलं ।

आरम्मणतोति पाणातिपातादीनं आरम्मणानेव एतेसं आरम्मणानि । वीतिक्कमितब्बतोयेव हि वेरमणी नाम होति । यथा पन निब्बानारम्मणो अरियमग्गो किलेसे पजहति, एवं जीवितिन्द्रियादिआरम्मणापेते कम्मपथा पाणातिपातादीनि दुस्सील्यानि पजहन्तीति ।

वेदनातोति सब्बे सुखवेदना वा होन्ति मज्झत्तवेदना वा । कुसलं पत्वा हि दुक्खा वेदना नाम नत्थि ।

मूलतोति पटिपाटिया सत्त जाणसम्पयुत्तचित्तेन विरमन्तस्स अलोभअदोसअमोहवसेन तिमूला होन्ति । जाणविप्पयुत्तचित्तेन विरमन्तस्स अलोभादोसवसेन द्विमूला । अनभिज्झा जाणसम्पयुत्तचित्तेन विरमन्तस्स अदोसअमोहवसेन द्विमूला । जाणविप्पयुत्तचित्तेन विरमन्तस्स अदोसवसेन एकमूला । अलोभो पन अत्तनाव अत्तनो मूलं न होति । अब्यापादेपि एसेव नयो । सम्मादिट्ठि अलोभादोसवसेन द्विमूलावाति ।

कुसलकम्मपथकथा निट्ठिता ।

एवं दसकुसलकम्मपथवसेन सीलं दस्सेत्वा इदानीं नेक्खम्मादीनं अरहत्तमग्गपरियोसानानं सत्ततिसधम्मानं वसेन दस्सेतुं **नेक्खम्मेन कामच्छन्दं संवरट्ठेन सीलं, अवीतिक्कमट्ठेन सीलन्ति**आदिमाह । तत्थ यस्मा नेक्खम्मेन कामच्छन्दं संवरति न वीतिक्कमति, तस्मा नेक्खम्मं सीलन्ति अधिप्पायो । पच्चत्तथे वा करणवचनं, नेक्खम्मन्ति अत्थो । एस नयो सेसेसु । पाळियं पन नेक्खम्मअव्यापादे दस्सेत्वा हेट्ठा वुत्तनयत्ता सेसं सङ्घिपित्वा अन्ते अरहत्तमग्गोयेव दस्सितो ।

एवं संवरअवीतिक्कमवसेन सीलं दस्सेत्वा इदानीं तेसंयेव द्विन्नं पभेददस्सनत्थं **पञ्च सीलानि पाणातिपातस्स पहानं सीलन्ति**आदिमाह । एत्थ च पाणातिपातस्स पहानं सीलं, पाणातिपाता वेरमणी सीलं, पाणातिपातस्स पटिपक्खचेतना सीलं, पाणातिपातस्स संवरो सीलं, पाणातिपातस्स अवीतिक्कमो सीलन्ति योजना कातब्बा । **पहानन्ति** च कोचि धम्मो नाम नत्थि अज्जत्र वुत्तप्पकारानं पाणातिपातादीनं अनुप्पादमत्ततो । यस्मा पन तं तं पहानं तस्स तस्स कुसलस्स धम्मस्स पतिट्ठानट्ठेन उपधारणं होति, विप्पकिण्णसभावाकरणेन च समोधानं, तस्मा पुब्बे वुत्तेनेव उपधारणसमोधानसङ्घातेन सीलनट्ठेन सीलन्ति वुत्तं । इतरे चत्तारो धम्मा ततो ततो वेरमणिवसेन तस्स तस्स संवरवसेन तदुभयसम्पयुत्तचेतनावसेन तं तं अवीतिक्कमन्तस्स अवीतिक्कमवसेन च चेतसो पवत्तिसभावं सन्धाय वुत्ता ।

अथ वा पहानम्पि धम्मतो अत्थियेव । कथं? पहीयते अनेन पाणातिपातादिपटिपक्खो, पजहति वा तं पटिपक्खन्ति पहानं । किं तं? सब्बेपि कुसला खन्था । अज्जे पन आचरिया “नेक्खम्मादीसुपि ‘वेरमणी सील’न्ति वचनमत्तं गहेत्वा सब्बकुसलेसुपि नियतयेवापनकभूता विरति नाम अत्थी”ति वदन्ति, न तथा इधाति । एवमिमेहि पहानादीहि पञ्चहि पदेहि विसेसेत्वा परियन्तापरियन्तसीलद्वये अपरियन्तसीलमेव वुत्तं । तस्मा एव हि **एवरूपानि सीलानि चित्तस्स अविष्पटिसाराय संवत्तन्ति...पे०... सच्छिकातब्बं सच्छिकरोन्तो सिक्खतीति वुत्तं ।**

तत्थ **अविष्पटिसाराय संवत्तन्तीति** “संवरो अविष्पटिसारत्थाया”ति (परि० ३६६) च “अविष्पटिसारत्थानि खो, आनन्द, कुसलानि सीलानि अविष्पटिसारानिसंसाणी”ति (अ० नि० १०.१; ११.१) च वचनतो अविष्पटिसारत्थाय संवत्तन्ति । “अविष्पटिसारो पामोज्जत्थाया”ति (परि० ३६६) च “योनिस्सो मनसिकरोतो पामोज्जं जायती”ति (पटि० म० १.७४) च वचनतो **पामोज्जाय संवत्तन्ति** । “पामोज्जं पीतत्थाया”ति (परि० ३६६) च “पमुदितस्स पीति जायती”ति (अ० नि० ५.२६; सं० नि० ५.३७६; दी० नि० ३.३२२) च वचनतो **पीतिया संवत्तन्ति** । “पीति पस्सद्दत्थाया”ति (परि० ३६६) च “पीतिमनस्स कायो पस्सम्भती”ति (अ० नि० ५.२६; सं० नि० ५.३७६; दी० नि० ३.३२२) च वचनतो **पस्सद्दिया संवत्तन्ति** । “पस्सद्दि सुखत्थाया”ति (परि० ३६६) च “पस्सद्दिकायो सुखं वेदेती”ति (अ० नि० ५.२६; सं० नि० ५.३७६; दी० नि० ३.३२२) च वचनतो **सोमनस्साय संवत्तन्ति** । चेतसिकं सुखञ्चि सोमनस्सन्ति वुच्चति । **आसेवनायाति** भुसा सेवना आसेवना । कस्स आसेवना? अनन्तरं सोमनस्सवचनेन सुखस्स वुत्तत्ता सुखं सिद्धं । “सुखिनो चित्तं समाधियती”ति (अ० नि० ५.२६; सं० नि० ५.३७६; दी० नि० ३.३२२) च वचनतो तेन सुखेन समाधि सिद्धो होति । एवं सिद्धस्स समाधिस्स आसेवना । तस्स समाधिस्स **आसेवनाय संवत्तन्ति**, पगुणबलवभावाय संवत्तन्तीति अत्थो । **भावनायाति** तस्सेव समाधिस्स वुद्धिया । **बहुलीकम्मायाति** तस्सेव समाधिस्स पुनप्पुनं किरियाय । अविष्पटिसारादिपवत्तिया मूलकारणं हुत्वा समाधिस्स सद्भिन्द्रियादिअलङ्कारसाधनेन **अलङ्काराय संवत्तन्ति** । अविष्पटिसारादिकस्स समाधिसम्भारस्स साधनेन **परिक्खाराय संवत्तन्ति** । “ये च खो इमे पब्बजितेन जीवितपरिक्खारा समुदानेतब्बा”तिआदीसु (म० नि० १.१९२) विय हि एत्थ सम्भारत्थो परिक्खारसद्दो । “रथो सीलपरिक्खारो, ज्ञानक्खो चक्कवीरियो”तिआदीसु (सं० नि० ३.५४) पन अलङ्कारत्थो । “सत्तहि नगरपरिक्खारेहि सुपरिक्खतं होती”तिआदीसु (अ० नि० ७.६७) परिवारत्थो । इध पन अलङ्कारपरिवारानं विसुं आगतत्ता सम्भारत्थोति वुत्तं । सम्भारत्थो च पच्चयत्थोति । मूलकारणभावेनेव समाधिसम्पयुत्तफस्सादिधम्मसम्पत्तिसाधनेन **परिवाराय संवत्तन्ति** । समाधिस्स विपस्सनाय च पदट्टानभावपापनेन वसीभावपापनेन च परिपुण्णभावसाधनतो **पारिपूरिया संवत्तन्ति** ।

एवं सीलूपनिस्सयेन सब्बाकारपरिपूरं समाधिं दस्सेत्वा इदानि “समाहिते चित्ते यथाभूतं जानाति पस्सति, यथाभूतं जानं पस्सं निब्बिन्दति, निब्बिन्दं विरज्जति, विरागा विमुच्चती”ति (पटि० म० १.७३; दी० नि० ३.३५९) वचनतो सीलमूलकानि समाधिपदट्टानानि यथाभूतजाणदस्सनादीनि दस्सेन्तो **एकन्तनिब्बिदायाति**आदिमाह । निब्बिदाय हि दस्सिताय तस्सा पदट्टानभूतं यथाभूतजाणदस्सनं दस्सितमेव होति । तस्मिञ्चि असिद्धे निब्बिदा न सिज्झतीति । तानि पन वुत्तत्थानेव । यथाभूतजाणदस्सनं पनेत्थ सप्पच्चयनामरूपपरिगगो ।

एवं अमतमहानिब्बानपरियोसानं सीलप्पयोजनं दस्सेत्वा इदानि तस्स सीलस्स अधिसीलसिक्खाभावं तम्मूलका च अधिचित्तअधिपज्जासिक्खा दस्सेतुकामो **एवरूपानं सीलानं संवरपारिसुद्धि अधिसीलन्ति**आदिमाह । तत्थ संवरोयेव पारिसुद्धि **संवरपारिसुद्धि** । एवरूपानं अपरियन्तभूतानं विवट्टनिस्सितानं सीलानं संवरपारिसुद्धि विवट्टनिस्सितत्ता सेससीलतो अधिकं सीलन्ति **अधिसीलन्ति** वुच्चति । **संवरपारिसुद्धिया ठितं चित्तन्ति** एदिसाय सीलसंवरपारिसुद्धिया

पतिट्ठितं चित्तं सुट्ठु अविप्पटिसारादीनं आवहनतो न विक्खेपं गच्छति, समाधिस्मिं पतिट्ठातीति अत्थो। अविक्खेपोयेव पारिसुद्धिं **अविक्खेपपारिसुद्धिं**। सो सब्बमलविरहितो निब्बेधभागियो समाधि सेससमाधितो अधिकत्ता **अधिचित्तन्ति** वुच्चति। चित्तसीसेन हेत्थ समाधि निट्ठितो। **संवरपारिसुद्धिं सम्मा पस्सतीति** परिसुद्धं सीलसंवरं जातपरिज्जावसेन तीरणपरिज्जावसेन च सम्मा पस्सति, एवमेव अविक्खेपपारिसुद्धिसङ्घातं परिसुद्धं समाधिं सम्मा पस्सति। एवं पस्सतो चस्स दस्सनसङ्घाता पारिसुद्धिं **दस्सनपारिसुद्धिं**। सायेव सेसपज्जाय अधिकत्ता **अधिपज्जाति** वुच्चति। **यो तत्थाति** यो तत्थ संवरअविक्खेपदस्सनेसु। **संवरट्ठोति** संवरभावो। एवमेव अविक्खेपट्ठदस्सनट्ठा च वेदितब्बा। अधिसीलमेव सिक्खा **अधिसीलसिक्खा**। एवं इतरापि वेदितब्बा।

एवं तिस्सो सिक्खायो दस्सेत्वा इदानीं तासं पारिपूरिककमं दस्सेतुं **इमा तिस्सो सिक्खायो आवज्जन्तो सिक्खतीति** आदिमाह। तस्सत्थो – पच्चेकं परिपूरेतुं आवज्जन्तोपि सिक्खति नाम, आवज्जेत्वा “अयं नाम सिक्खा”ति जानन्तोपि सिक्खति नाम, जानित्वा पुनप्पुनं पस्सन्तोपि सिक्खति नाम, पस्सित्वा यथादिट्ठं पच्चवेक्खन्तोपि सिक्खति नाम, पच्चवेक्खित्वा तत्थेव चित्तं अचलं कत्वा पतिट्ठपेन्तोपि सिक्खति नाम, तंतंसिक्खासम्पयुत्तसद्भावीरियसतिसमाधिपज्जाहि सकसककिच्चं करोन्तोपि सिक्खति नाम, अभिज्जेय्याभिजाननादिकालेपि तं तं किच्चं करोन्तो तिस्सोपि सिक्खायो सिक्खति नामाति। पुन **पज्ज सीलानीति** आदीनि वुत्तत्थानेव। **अरहत्तमग्गेन सब्बकिलेसानन्ति** आदीसु पन अरहन्तानं सुट्ठु विप्पटिसारादिअभावतो आसेवनादिभावतो च तानि पदानि युज्जन्तेव। **एकन्तनिब्बिदायाति** आदीनि पन सतिपट्ठानसम्मपधानानि विय मग्गक्खणेयेव योजेतब्बानि।

संवरपारिसुद्धिं सम्मा पस्सति, अविक्खेपपारिसुद्धिं सम्मा पस्सतीति इदं पन वचनद्वयं फलसमापत्तत्थाय विपस्सनावसेन योजेतब्बं, दुतियवचनं पन निरोधसमापत्तत्थाय विपस्सनावसेनापि युज्जति। **आवज्जन्तो सिक्खतीति** आदीसु पज्जसु वचनेसु अरहतो सिक्खितब्बाभावेपि असेक्खसीलक्खन्धादिसभावतो “सिक्खती”ति वुत्तन्ति वेदितब्बं। **सद्भाय अधिमुच्चन्तो सिक्खतीति** आदीनि पन मग्गक्खणज्जेव सन्थाय वुत्तानि। अज्जानिपि उपचारप्पनाविपस्सनामग्गवसेन वुत्तानि वचनानि यथायोगं योजेतब्बानीति।

सीलमयजाणनिद्देसवण्णना निट्ठिता।

३. समाधिभावनामयजाणनिद्देसवण्णना

४३. समाधिभावनामयजाणनिद्देसे आदितो ताव एककतो पट्ठायाव दसका समाधिप्पभेदं दस्सेन्तो **एको समाधीति** आदिमाह। तत्थ **चित्तस्स एकगताति** नानारम्मणविक्खेपाभावतो एकं आरम्मणं अगं उत्तमं अस्साति एकग्गो, एकग्गस्स भावो एकगता। सा पन एकगता चित्तस्स, न सत्तस्साति दस्सनत्थं “चित्तस्सा”ति वुत्तं। दुके **लोकियोति** लोको वुच्चति लुज्जनपलुज्जनट्ठेन वट्ठं, तस्मिं परियापन्नभावेन लोके नियुत्तोति लोकियो। **लोकुत्तरोति** उत्तिण्णोति उत्तरो, लोके अपरियापन्नभावेन लोकतो उत्तरोति लोकुत्तरो। तिके सवितक्को च सो सविचारो चाति **सवितक्कसविचारो**। एवं **अवितक्कअविचारो**। वितक्कविचारेसु विचारोव मत्ता पमाणं एतस्साति विचारमत्तो, विचारतो उत्थरि वितक्केन सद्धिं सम्पयोगं न गच्छतीति अत्थो। अवितक्को च सो विचारमत्तो चाति **अवितक्कविचारमत्तो**। तीसुपि विच्छेदं कत्वापि पठन्ति। चतुक्कपज्जका वुत्तत्था। छक्के पुनप्पुनं उप्पज्जनतो सतियेव अनुस्सति, पवत्तितब्बट्ठानम्हियेव वा पवत्तत्ता सद्भापब्बजितस्स कुलपुत्तस्स अनुरूपा सतीतिपि अनुस्सति, बुद्धं आरब्ध उप्पन्ना अनुस्सति **बउद्धानुस्सति**। अरहतादिबुद्धगुणारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं। तस्सा बुद्धानुस्सतिया वसेन चित्तस्स एकगतायेव उद्धच्चसङ्घातस्स

विक्रखेपस्स पटिपक्खभावतो न विक्रखेपोति **अविक्रखेपो** । धम्मं आरब्भ उप्पन्ना अनुस्सति **धम्मानुस्सति** । स्वाक्खाततादिधम्मगुणारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं । सङ्गं आरब्भ उप्पन्ना अनुस्सति **सङ्गानुस्सति** । सुप्पटिपन्नतादिसङ्गगुणारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं । सीलं आरब्भ उप्पन्ना अनुस्सति **सीलानुस्सति** । अत्तनो अखण्डतादिसीलगुणारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं । चागं आरब्भ उप्पन्ना अनुस्सति **चागानुस्सति** । अत्तनो मुत्तचागतादिचागगुणारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं । देवता आरब्भ उप्पन्ना अनुस्सति **देवतानुस्सति** । देवता सक्खिद्वाने ठपेत्वा अत्तनो सद्भादिगुणारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं ।

सत्तके **समाधिकुसलता**ति एकविधादिभेदेन अनेकभेदे समाधिम्हि “अयमेवंविधो समाधि, अयमेवंविधो समाधी”ति छेकभावो । समाधिपरिच्छेदकपञ्चायेतं अधिवचनं । समाधिउप्पादनविधानेपि छेकभावो समाधिकुसलता ।

समाधिस्स समापत्तिकुसलताति उप्पादितस्स समाधिस्स समापज्जने छेकभावो । एतेन समापज्जनवसिता वुत्ता होति ।

समाधिस्स ठितिकुसलताति समापन्नस्स समाधिस्स सन्ततिवसेन यथारुचि ठपने छेकभावो । एतेन अधिद्वानवसिता वुत्ता होति । अथ वा निमित्तगहणेन चस्स पुन ते आकारे सम्पादयतो अप्पनामत्तमेव इज्झति, न चिरद्वानं । चिरद्वानं पन समाधिपरिपन्थानं धम्मानं सुविसोधितत्ता होति । यो हि भिक्खु कामादीनवपच्चवेक्खणादीहि कामच्छन्दं न सुदु विक्रम्भेत्वा, कायपस्सद्विवसेन कायदुदुल्लं न सुप्पटिप्पस्सद्धं कत्वा, आरम्भधातुमनसिकारादिवसेन थिनमिद्धं न सुदु पटिविनोदेत्वा, समथनिमित्तमनसिकारादिवसेन उद्धच्चकुक्कुच्चं न सुदु समूहतं कत्वा, अज्जेपि समाधिपरिपन्थे धम्मे न सुदु विसोधेत्वा ज्ञानं समापज्जति, सो अविसोधितं आसयं पविट्ठभमरो विय, असुद्धं उय्यानं पविट्ठराजा विय च खिप्पमेव निक्खमति । यो पन समाधिपरिपन्थे धम्मे सुदु विसोधेत्वा ज्ञानं समापज्जति, सो सुविसोधितं आसयं पविट्ठभमरो विय, सुपरिसुद्धं उय्यानं पविट्ठराजा विय च सकलम्पि दिवसभागं अन्तोसमापत्तियंयेव होति । तेनाहु पोराणा —

“कामेसु छन्दं पटिघं विनोदये, उद्धच्चथीनं विचिकिच्छपञ्चमं ।
विवेकपामोज्जकरेन चेतसा, राजाव सुद्धन्तगतो तहिं रमे”ति ॥

तस्मा “चिरद्वितिकामेन पारिपन्थिकधम्मे सोधेत्वा ज्ञानं समापज्जितब्ब”न्ति वुत्तत्ता तं विधिं सम्पादेत्वा समाधिस्स चिरद्वितिकरणे छेकभावोति वुत्तं होति ।

समाधिस्स वुद्वानकुसलताति सन्ततिवसेन यथारुचि पवत्तस्स समाधिस्स यथापरिच्छिन्नकालेयेव वुद्वानेन समाधिस्स वुद्वाने छेकभावो । “यस्स हि धम्मं पुरिसो विजज्जा”तिआदीसु (जा० १.१०.१५२) विय निस्सक्कत्थे वा सामिवचनं कतन्ति वेदितब्बन्ति । एतेन वुद्वानवसिता वुत्ता होति ।

समाधिस्स कल्लताकुसलताति अगिलानभावो अरोगभावो कल्लता । गिलानो हि अकल्लकोति वुच्चति । विनयेपि वुत्तं “नाहं, भन्ते, अकल्लको”ति (पारा० १५१) । अनङ्गणसुत्तवत्थसुत्तेसु (म० नि० १.५७ आदयो, ७० आदयो) वुत्तानं ज्ञानपटिलाभपच्चनीकानं पापकानं इच्छावचरानं अभावेन च अभिज्झादीनं चित्तस्स उपक्विकलेसानं विगमेन च समाधिस्स अगिलानभावकरणे छेकभावो समाधिस्स कल्लताकुसलता, किलेसगेलज्जरहितभावे कुसलताति वुत्तं होति । अथ वा **कल्लता**ति कम्मज्जता कम्मज्जतापरियायत्ता कल्लवचनस्स । “या चित्तस्स अकल्लता अकम्मज्जता”ति (ध० स०

११६२) हि वुत्तं “कल्लचित्तं मुदुचित्तं विनीवरणचित्तं”न्ति (दी० नि० १.२९८; म० नि० २.३९५; महाव० २६) च । एत्थ कल्लसद्धो कम्मज्जत्थो । तस्मा कसिणानुलोमतो कसिणपटिलोमतो कसिणानुलोमपटिलोमतो झानानुलोमतो झानपटिलोमतो झानानुलोमपटिलोमतो झानुक्कन्तिकतो कसिणुक्कन्तिकतो झानकसिणुक्कन्तिकतो अङ्गसङ्कन्तिकतो आरम्मणसङ्कन्तिकतो अङ्गारम्मणसङ्कन्तिकतो अङ्गववत्थानतो आरम्मणववत्थानतोति इमेहि चुद्धसहि आकारेहि, अङ्गारम्मणववत्थानतोति इमिना सह पञ्चदसहि वा आकारेहि चित्तपरिदमनेन समाधिस्स कम्मज्जभावकरणे कुसलभावोति वुत्तं होति ।

समाधिस्स गोचरकुसलताति समाधिस्स गोचरेसु कसिणादीसु आरम्मणेसु तं तं झानं समापज्जितुकामताय यथारुचि आवज्जनकरणवसेन तेसु आरम्मणेसु छेकभावो । एतेन कसिणावज्जनवसेन आवज्जनवसिता वुत्ता होति । अथ वा तस्मिं तस्मिं दिसाभागे कसिणफरणवसेन एवं फुट्टस्स कसिणस्स चिरट्टानवसेन च समाधिस्स गोचरेसु छेकभावो ।

समाधिस्स अभिनीहारकुसलताति एकत्तनयेन हेट्ठाहेट्ठासमाधिं उपरूपरिसमाधिभावूपनयनेन अभिनीहरणे अभिनिन्नामने छेकभावो । उपचारज्झानज्झि वसिप्पत्तं पठमज्झानत्थाय विपस्सनत्थाय वा अभिनीहरति, एवं पठमज्झानादीनि दुतियज्झानादिअत्थाय विपस्सनत्थाय वा, चतुत्थज्झानं अरूपसमापत्तत्थाय अभिज्जत्थाय विपस्सनत्थाय वा, आकासानज्जायतनादयो विज्जाणज्जायतनादिअत्थाय विपस्सनत्थाय वा अभिनीहरतीति एवं समाधिस्स तत्थ तत्थ अभिनीहारकुसलता । यस्मा पन कुसलता नाम पज्जा, सा समाधि न होति, तस्मा समाधिपरिणायकपज्जावसेन सत्तविधो समाधि वुत्तोति वेदितब्बो ।

केचि पन आचरिया “समाधिकुसलताति येन मनसिकारेन चित्तं न विक्खिपति, तत्थ कुसलता । समापत्तिकुसलताति येन मनसिकारेन समापज्जन्तस्स झानङ्गानि पातुभवन्ति, तत्थ कुसलता । ठितिकुसलताति येन मनसिकारेन अप्पितो समाधि न विक्खिपति, तत्थ कुसलता । वुट्टानकुसलताति नीवरणवुट्टानं जानाति पठमज्झाने, अङ्गवुट्टानं जानाति तीसु झानेसु, आरम्मणवुट्टानं जानाति अरूपसमापत्तीसु, विक्खेपवुट्टानं जानाति विसयाधिमत्तेसु, सच्छन्दवुट्टानं जानाति परियन्तकाले च अवसानकरणीयकाले च । कल्लताकुसलताति चित्तफासुताय सरीरफासुताय आहारफासुताय सेनासनफासुताय पुगलफासुताय च समाधिस्स कल्लता होतीति जानाति । गोचरकुसलताति आरम्मणस्स परिच्छेदं कातुं जानाति, दिसाफरणं कातुं जानाति, वट्ठेतुं जानाति । अभिनीहारकुसलताति तत्थ तत्थ सम्मा मनसिकारेन चित्तं अभिनीहरति अभिनिन्नामेति, उपचारे वसिप्पत्ते पठमज्झाने अभिनीहरति, एवं उपरूपरिझानेसु अभिज्जासु अरूपसमापत्तीसु विपस्सनासु च अभिनीहरति । एवं तत्थ तत्थ अभिनीहारकुसलता”ति एवमेतेसं पदानं अत्थं वण्णयन्ति ।

अट्ठकं वुत्तत्थमेव । नवके **रूपावचरोति** “कतमे धम्मा रूपावचरो? हेट्ठतो ब्रह्मपारिसज्जं परियन्तं करित्वा उपरितो अकनिट्ठे देवे अन्तोकरित्वा”तिआदिना (ध० स० १२८९) नयेन वुत्तेसु रूपावचरधम्मेसु परियापन्नो । तत्रायं वचनत्थो — रूपक्खन्धसङ्घातं रूपं एत्थ अवचरति, न कामोति रूपावचरो । रूपक्खन्धोपि हि रूपन्ति वुच्चति “रूपक्खन्धो रूप”न्तिआदीसु (यम० १.खन्धयमक.२) विय । सो पन ब्रह्मपारिसज्जब्रह्मपुरोहितमहाब्रह्मानं परित्ताभअप्पमाणाभआभस्सरानं परित्तसुभअप्पमाणासुभसुभकिण्हानं असज्जसत्तवेहप्फलानं अविहातप्पसुदस्ससुदस्सीअकनिट्टानज्ज वसेन सोळसविधो पदेसो । सो रूपावचरसङ्घातो पदेसो उत्तरपदलोपं कत्वा “रूप”न्ति वुच्चति, तस्मिं रूपे अवचरतीति रूपावचरो । रूपभवो वा रूपं, तस्मिं अवचरतीति रूपावचरं । किज्चापि हि एसो समाधि कामभवेपि अवचरति, यथा पन सङ्गामे अवचरणतो सङ्गामावचरोति लब्धनामो नागो नगरे चरन्तोपि

सङ्गामावचरोति वुच्चति, थलचरा जलचरा च पाणिनो अथले अजले च ठितापि थलचरा जलचराति वुच्चन्ति, एवमयं अज्जत्थ अवचरन्तोपि रूपावचरोति वुत्तो। अपिच रूपभवसङ्घाते रूपे पटिसन्धिं अवचारेतीतिपि रूपावचरो। **हीनो**ति लामको। हीनुत्तमानं मज्झे भवो **मज्झो**। मज्झिमोतिपि पाठो, सोयेवत्थो। पधानभावं नीतो **पणीतो**, उत्तमोति अत्थो। एते पन आयूहनवसेन वेदितब्बा। यस्स हि आयूहनक्खणे छन्दो वा हीनो होति वीरियं वा चित्तं वा वीमंसा वा, सो हीनो नाम। यस्स ते धम्मा मज्झिमा, सो मज्झिमो। यस्स पणीता, सो पणीतो। उप्पादितमत्तो वा हीनो, नातिसुभावितो मज्झिमो, अतिसुभावितो वसिप्पत्तो पणीतो। **अरूपावचरो** रूपावचरे वुत्तनयानुसारेण वेदितब्बो।

सुज्जतो समाधीतिआदीसु “सब्बे सङ्गारा अनिच्चा दुक्खा अनत्ता”ति विपस्सनापटिपाटिया विपस्सन्तस्स अनत्तानुपस्सनाय मगगवुट्ठाने जाते यस्मा सा विपस्सना अत्तविरहितेसु सङ्गारेसु सुज्जतो पवत्ता, तस्मा सुज्जता नाम होति। तां सिद्धो अरियमगगसमाधि **सुज्जतो समाधि** नाम होति, सुज्जतवसेन पवत्तसमाधीति अत्थो। विपस्सनाय पवत्ताकारेण हि सो पवत्तति। अनिच्चानुपस्सनाय मगगवुट्ठाने जाते यस्मा सा विपस्सना निच्चनिमित्तपटिपक्खवसेन पवत्ता, तस्मा अनिमित्ता नाम होति। तां सिद्धो अरियमगगसमाधि **अनिमित्तो समाधि** नाम होति, निच्चनिमित्तविरहितो समाधीति अत्थो। विपस्सनाय पवत्ताकारेण हि सो पवत्तति। दुक्खानुपस्सनाय मगगवुट्ठाने जाते यस्मा सा विपस्सना पणिधिपटिपक्खवसेन पवत्ता, तस्मा अप्पणिहिता नाम होति। तां सिद्धो अरियमगगसमाधि **अप्पणिहितो समाधि** नाम होति, पणिधिविरहितो समाधीति अत्थो। विपस्सनाय पवत्ताकारेण हि सो पवत्तति। तादिसा एव तयो फलसमाधयोपि एतेहिंयेव तीहि समाधीहि गहिता होन्तीति वेदितब्बा। लोकोत्तरसमाधीनं पन पणीतत्ता हीनादिभेदो न उद्धटो।

दसके **उद्धुमातकसज्जावसेना**तिआदीसु भस्ता विय वायुना उद्धं जीवितपरियादाना यथानुक्कमं समुग्गतेन सूनभावेन उद्धुमातत्ता उद्धुमातं, उद्धुमातमेव **उद्धुमातकं**, पटिकूलत्ता वा कुच्छितं उद्धुमातन्ति उद्धुमातकं। तथारूपस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं। विनीलं वुच्चति विपरिभिन्नवण्णं, विनीलमेव **विनीलकं**, पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विनीलन्ति विनीलकं। मंसुस्सदट्ठानेसु रत्तवण्णस्स, पुब्बसन्निचयट्ठानेसु सेतवण्णस्स, येभ्य्येन च नीलवण्णस्स नीलट्ठाने नीलसाटकपारुतस्सेव छवसरीरस्सेतं अधिवचनं। परिभिन्नट्ठानेसु विस्सन्दमानपुब्बं विपुब्बं, विपुब्बमेव **विपुब्बकं**, पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विपुब्बन्ति विपुब्बकं। तथारूपस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं। विच्छिदं वुच्चति द्विधा छिन्दनेन अपधारितं, विच्छिदमेव **विच्छिदकं**, पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विच्छिदन्ति विच्छिदकं। वेमज्झे छिन्नस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं। इतो च एत्तो च विविधाकारेण सोणसिङ्गालादीहि खायितन्ति विक्खायितं, विक्खायितन्ति वत्तब्बे विक्खायितन्ति वुत्तं। विक्खायितमेव **विक्खायितकं**, पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विक्खायितन्ति विक्खायितकं। तथारूपस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं। विविधं खित्तं विक्खित्तं, विक्खित्तमेव **विक्खित्तकं**, पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विक्खित्तन्ति विक्खित्तकं। अज्जेन हत्थं अज्जेन पादं अज्जेन सीसन्ति एवं ततो ततो खित्तस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं। हतज्ज तं पुरिमनयेनेव विक्खित्तकज्जाति **हतविक्खित्तकं**। काकपदाकारेण अङ्गपच्चङ्गेसु सत्थेन हनित्वा वुत्तनयेन विक्खित्तस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं। लोहितं किरति विक्खिपति इतो चित्तो च पग्घरतीति **लोहितकं**। पग्घरितलोहितमक्खित्तस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं। पुळवा वुच्चन्ति किमयो, पुळवे किरतीति **पुळवकं**। किमपरिपुण्णस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं। अट्टियेव **अट्टिकं**, पटिकूलत्ता वा कुच्छितं अट्टीति अट्टिकं। अट्टिसङ्खलिकायपि एकट्टिकस्सपि एतं अधिवचनं। इमानि च पन उद्धुमातकादीनि निस्साय उप्पन्ननिमित्तानम्पि निमित्तेसु पटिलद्धज्झानानम्पि एतानेव नामानि। इध पन उद्धुमातकनिमित्ते पटिकूलाकारगाहिका अप्पनावसेन उप्पन्ना सज्जा उद्धुमातकसज्जा, तस्सा उद्धुमातकसज्जाय वसेन **उद्धुमातकसज्जावसेन**। सेसेसुपि एसेव नयो। **पञ्चपज्जास समाधी**ति एककादिवसेन वुत्ता।

४४. एवं एककादिवसेन समाधिपभेदं दस्सेत्वा इदानीं अज्जेनपि परियायेन समाधिं दस्सेतुकामो **अपिचाति** अज्जं परियायारम्भं दस्सेत्वा **पञ्चवीसतीति** आदिमाह । तत्थ **समाधिस्स समाधिद्वाति** समाधिस्स समाधिभावे सभावा, येहि सभावेहि सो समाधि होति, ते तस्मिं अत्था नाम । **परिग्गहट्टेन समाधीति** सद्भादीहि इन्द्रियेहि परिग्गहितत्ता तस्मा परिग्गहितसभावेन समाधि । तानेव च इन्द्रियानि अज्जमज्जपरिवारानि होन्ति, भावनापारिपूरिया परिपुण्णानि च होन्ति । तस्मा **परिवारट्टेन परिपूरट्टेन समाधि** । तेसंयेव समाधिवसेन एकारम्मणमपेक्खित्वा **एकग्गट्टेन**, नानारम्मणविकखेपाभावमपेक्खित्वा **अविकखेपट्टेन**, लोकुत्तरस्सेव महता वीरियबलपग्गहेन पत्तब्बत्ता लोकुत्तरमग्गस्सेव च परिहानिवसेन विसाराभावतो हेट्ठा गहितपग्गहट्टुअविसारट्टा इध न गहिताति वेदितब्बा । किलेसकालुस्सियस्साभावेन **अनाविलट्टेन समाधि** । अविकम्पत्ता **अनिज्जनट्टेन समाधि** । विकखम्भनवसेन समुच्छेदवसेन वा किलेसेहि विमुत्तत्ता आरम्मणे च अधिमुत्तत्ता **विमुत्तट्टेन समाधि** ।

एकत्तुपट्टानवसेन चित्तस्स ठितत्ताति समाधियोगेनेव एकारम्मणे भुसं पतिट्टानवसेन चित्तस्स आरम्मणे निच्चलभावेन पतिट्टितत्ता । अट्टसु युगलेसु एसति नेसति, आदियति नादियति, पटिपज्जति न पटिपज्जतीति इमानि तीणि युगलानि अप्पनावीथितो पुब्बभागे उपचारस्स मुदुमज्झाधिमत्ततावसेन वुत्तानीति वेदितब्बानि, ज्ञायति ज्ञापेतीति इदं अप्पनावीथियं उपचारवसेन वेदितब्बं । एसितत्ता नेसितत्ता, आदिन्नत्ता अनादिन्नत्ता, पटिपन्नत्ता नप्पटिपन्नत्ता, ज्ञातत्ता न ज्ञापितत्ताति इमानि चत्तारि युगलानि अप्पनावसेन वुत्तानीति वेदितब्बानि ।

तत्थ **समं एसतीति समाधीति** आदीसु **समन्ति** अप्पनं । सा हि पच्चनीकधम्ममे समेति नासेतीति समा, पच्चनीकविसमाभावतो वा समभूताति समा । तं समं एसति अज्झासयवसेन गवेसति । **इतिसद्दो** कारणत्थो, यस्मा समं एसति, तस्मा समाधीति अत्थो । **विसमं नेसतीति** तं तं ज्ञानपच्चनीकसङ्घातं विसमं न एसति । मुदुभूतो हि पुब्बभागसमाधि आदिभूतत्ता **समं एसति, विसमं नेसति** नाम । मज्झिमभूतो थिरभूतत्ता **समं आदियति, विसमं नादियति** नाम । अधिमत्तभूतो अप्पनावीथिया आसन्नभूतत्ता **समं पटिपज्जति, विसमं नप्पटिपज्जति** नाम । **समं ज्ञायतीति** भावनपुंसकवचनं, समं हुत्वा ज्ञायति, समेन वा आकारेन ज्ञायतीति अत्थो । अप्पनावीथियज्झि समाधि पच्चनीकधम्मविगमेन सन्तत्ता, सन्ताय अप्पनाय अनुकूलभावेन च ठितत्ता समेनाकारेन पवत्तति । **ज्ञायतीति** च पज्जलतीति अत्थो “एते मण्डलमाळे दीपा ज्ञायन्ति (दी० नि० १.१५९) सब्बरत्तिं, सब्बरत्तियो च तेलप्पदीपो ज्ञायति, तेलप्पदीपो चेत्थ ज्ञायेय्या”ति आदीसु (सं० नि० ४.२५५-२५६) विय । समं जायतीतिपि पाठो, समेनाकारेन उपपज्जतीति अत्थो । ज्ञायति ज्ञापेतीति युगलत्ता पन पुरिमपाठोव सुन्दरतरो । **ज्ञापेतीति** च दहतीति अत्थो । सो हि समाधिपच्चनीकधम्ममे दूरतरकरणेन दहति नाम । एसनानेसनादीनं पन अप्पनाय सिद्धत्ता “एसितत्ता नेसितत्ता”ति आदीहि अप्पनासमाधि वुत्तो । **समं ज्ञातत्ताति** समं जलितत्ता । समं जातत्तातिपि पाठो । इति इमेसं अट्टन्नं युगलानं वसेन सोळस, पुरिमा च नवाति इमे पञ्चवीसति समाधिस्स समाधिद्वा ।

समो च हितो च सुखो चाति समाधीति इदं पन पञ्चवीसतिया आकारेहि साधितस्स समाधिस्स अत्थसाधनत्थं वुत्तं । तत्थ **समो**ति समसदस्स, संसदस्स वा अत्थो । सो हि पच्चनीकखोभविसमविरहितत्ता **समो** । **हितो**ति आधिसदस्स अत्थो, आरम्मणे आहितो निच्चलभावकरणेन पतिट्टापितोति अधिप्पायो । उभयेन **समो च आहितो चाति समाधीति** वुत्तं होति । **सुखो**ति सन्तट्टेन सुखो । “यायं, भन्ते, अदुक्खमसुखा वेदना, सन्तस्मिं एसा पणीते सुखे वुत्ता भगवता”ति (म० नि० २.८८) च “उपेक्खा पन सन्तत्ता, सुखमिच्चेव भासिता”ति च वुत्तत्ता तेन सन्तत्थेन सुखसद्देन उपेक्खासहगतसमाधिपि गहितो होति । अनियामेन हि सब्बसमाधयो इध वुच्चन्ति । तेन च सुखसद्देन आहितभावस्स कारणं वुत्तं होति । यस्मा सन्तो,

तस्मा एकारम्मणे आहितोति अधिप्पायो वेदितब्बोति ।

समाधिभावनामयजाणनिद्वेसवण्णना निद्विता ।

४. धम्मद्वित्तिजाणनिद्वेसवण्णना

४५. धम्मद्वित्तिजाणनिद्वेसे **अविज्जासङ्कारानं उप्पादद्वितीति** आदीसु तिद्वन्ति एताय सङ्काराति ठिति । का सा? अविज्जा । सा हि सङ्कारानं उप्पादाय निब्बत्तिया ठिति कारणन्ति **उप्पादद्वितीति** । उप्पन्नानं पवत्तियापि कारणन्ति **पवत्तद्वितीति** । किञ्चापि हि जनकपच्चयस्स जननक्खणेयेव किञ्चानुभावो होति, तेन पन जनितानंयेव पवत्तत्ता सकक्खणे पवत्तियापि कारणं नाम होति, सन्ततिवसेन वा पवत्तिया कारणन्ति अत्थो । **पवत्तन्ति** च नपुंसके भाववचनमेतं, तस्मा पवत्तं पवत्तीति अत्थतो एकं । पवत्तिसद्वस्स पन पाकटत्ता तेन योजेत्वा अत्थो वुत्तो । भावेपि ठितिसद्वस्स सिञ्जनतो न इध भावे ठितिसद्वो, कारणे ठितिसद्वोति दस्सनत्तं **निमित्तद्वितीति** वुत्तं, निमित्तभूता ठितीति अत्थो, कारणभूताति वुत्तं होति । न केवलं निमित्तमत्तं होति, अथ खो सङ्कारजनने सब्बापारा विय हुत्वा आयूहति वायमतीति पच्चयसमत्थत्तं दस्सेन्तो **आयूहनद्वितीति** आह, आयूहनभूता ठितीति अत्थो । यस्मा अविज्जा सङ्कारे उप्पादयमाना उप्पादे संयोजेति नाम, घटेतीति अत्थो । सङ्कारे पवत्तयमाना पवत्तियं पलिबुन्धति नाम, बन्धतीति अत्थो । तस्मा **सञ्जोगद्वितीति पलिबोधद्वितीति** वुत्ता । सञ्जोगभूता ठिति, पलिबोधभूता ठितीति अत्थो । यस्मा अविज्जाव सङ्कारे उप्पादयमाना उप्पादाय पवत्तिया च मूलकारणद्वेन समुदयो नाम, समुदयभूता ठितीति **समुदयद्वितीति**, मूलकारणभूता ठितीति अत्थो । अविज्जाव सङ्कारानं उप्पादे जनकपच्चयत्ता, पवत्तियं उपत्थम्भकपच्चयत्ता **हेतुद्वितीति पच्चयद्वितीति** वुत्ता, हेतुभूता ठिति, पच्चयभूता ठितीति अत्थो । जनकपच्चयो हि हेतूति, उपत्थम्भको पच्चयोति वुच्चति । एवं सेसेसुपि योजेतब्बं ।

भवो जातिया, जाति जरामरणस्साति एत्थ पन उप्पादद्वितीति सञ्जोगद्वितीति हेतुद्वितीति उप्पादवसेन योजितानि पदानि जातिजरामरणवन्तानं खन्धानं वसेन परियायेन वुत्तानीति वेदितब्बानि । केचि पन “उप्पादाय ठिति उप्पादद्विती”ति एवमादिना नयेनेत्थ अत्थं वण्णयन्ति । **अविज्जा पच्चयोति** अविज्जाय सङ्कारानं पच्चयभावं अपेक्खित्वा वुत्तं । अविज्जायपि पच्चयसम्भूतत्ता तस्सा अपि पच्चयपरिगगहणदस्सनत्थं **उभोपेते धम्मा पच्चयसमुप्पन्नाति पच्चयपरिगगहे पञ्जाति** वुत्तं । एवं सेसेसुपि योजेतब्बं । **जाति पच्चयो, जरामरणं पच्चयसमुप्पन्नन्ति** पन परियायेन वुत्तं । **अतीतम्पि अब्धानन्ति** अतिक्कन्तम्पि कालं । **अनागतम्पि अब्धानन्ति** अप्पत्तम्पि कालं । उभयत्थापि अच्चन्तसंयोगत्थे उपयोगवचनं ।

४६. इदानीं नवाकारवारानन्तरं ते नवाकारे विहाय हेतुपटिच्चपच्चयपदेहेव योजेत्वा **अविज्जा हेतु, सङ्कारा हेतुसमुप्पन्नाति** आदयो तयो वारा निद्विट्ठा । नवाकारवारे जनकउपत्थम्भकवसेन पच्चयो वुत्तो । इध पन हेतुवारस्स पच्चयवारस्स च विसुं आगतत्ता हेतूति जनकपच्चयत्तं, **पच्चयोति** उपत्थम्भकपच्चयत्तं वेदितब्बं एकेकस्सापि अविज्जादिकस्स पच्चयस्स उभयथा सम्भवतो । पटिच्चवारे **अविज्जा पटिच्चाति** अत्तनो उप्पादे सङ्कारानं अविज्जापेक्खत्ता सङ्कारेहि अविज्जा पटिमुखं एतब्बा गन्तब्बाति पटिच्चा । एतेन अविज्जाय सङ्कारुप्पादनसमत्थता वुत्ता होति । **सङ्कारा पटिच्चसमुप्पन्नाति** सङ्कारा अविज्जं पटिच्च तदभिमुखं पवत्तनतो पटिमुखं कत्वा न विहाय समं उप्पन्ना । एवं सेसेसुपि लिङ्गानुरूपेण योजेतब्बं । अविज्जा पटिच्चाति उस्सुक्कवसेन वा पाठो, अत्थो पनेत्थ अविज्जा अत्तनो पच्चये पटिच्च पवत्ताति पाठसेसवसेन योजेतब्बो । एवं सेसेसुपि । चतूसुपि च एतेसु वारेसु द्वादसन्नं पटिच्चसमुप्पादङ्गानं पच्चयस्सेव वसेन धम्मद्वित्तिजाणस्स निद्विसितब्बत्ता अविज्जादीनं एकादसन्नंयेव अङ्गानं वसेन धम्मद्वित्तिजाणं निद्विट्ठं,

जरामरणस्स पन अन्ते ठितत्ता तस्स वसेन न निद्धिं । जरामरणस्सापि सोकपरिदेवदुक्खदोमनस्सुपायासानं पच्चयत्ता जरामरणं तेसं पच्चयं कत्वा उपपरिक्खमानस्स तस्सापि जरामरणस्स वसेन धम्मट्ठित्तिजाणं युज्जतेव ।

४७. इदानीं तानेव द्वादस पटिच्चसमुप्पादङ्गानि वीसतिआकारवसेन विभजित्वा चतुसङ्खेपतियद्धितिसन्धियो दस्सेत्वा धम्मट्ठित्तिजाणं निद्धिसितुकामो **पुरिमकम्मभवस्मिन्ति** आदिमाह । तत्थ **पुरिमकम्मभवस्मिन्ति** पुरिमे कम्मभवे, अतीतजातियं कम्मभवे करियमानेति अत्थो । **मोहो अविज्जा**ति यो तदा दुक्खादीसु मोहो, येन मूळ्हो कम्मं करोति, सा अविज्जा । **आयूहना सङ्खारा**ति तं कम्मं करोन्तस्स पुरिमचेतनायो, यथा “दानं दस्सामी”ति चित्तं उप्पादेत्वा मासम्पि संवच्छरम्पि दानूपकरणानि सज्जेन्तस्स उप्पन्ना पुरिमचेतनायो । पटिग्गाहकानं पन हत्थे दक्खिणं पतिट्ठापयतो चेतना भवोति वुच्चति । एकावज्जनेसु वा छसु जवनेसु चेतना आयूहना सङ्खारा नाम, सत्तमजवने चेतना भवो । या काचि वा पन चेतना भवो, तंसम्पयुत्ता आयूहना सङ्खारा नाम ।

निकन्ति तण्हाति या कम्मं करोन्तस्स तस्स फले उपपत्तिभवे निकामना पत्थना, सा तण्हा नाम । **उपगमनं उपादान**न्ति यं कम्मभवस्स पच्चयभूतं “इमस्मिं नाम कम्मे कते कामा सम्पज्जन्ती”ति वा “इदं कत्वा असुकस्मिं नाम ठाने कामे सेविस्सामी”ति वा “अत्ता उच्छिन्नो सुउच्छिन्नो होती”ति वा “सुखी होतिं विगतपरिळाहो”ति वा “सीलब्बतं सुखेन परिपूरती”ति वा पवत्तं उपगमनं दळ्ळहगहणं, इदं उपादानं नाम । **चेतना भवो**ति आयूहनावसाने वुत्ता चेतना भवो नाम । **पुरिमकम्मभवस्मिन्ति** अतीतजातिया कम्मभवे करियमाने पवत्ता । **इध पटिसन्धिया पच्चया**ति पच्चुप्पन्नपटिसन्धिया पच्चयभूता ।

इध पटिसन्धि विज्जाणन्ति यं पच्चुप्पन्नभवस्स भवन्तरपटिसन्धानवसेन उप्पन्नत्ता पटिसन्धीति वुच्चति, तं विज्जाणं । **ओक्कन्ति नामरूप**न्ति या गब्भे रूपारूपधम्मानं ओक्कन्ति आगन्त्वा पविसनं विय, इदं नामरूपं । **पसादो आयतन**न्ति यो पसन्नभावो, इदं आयतनं । जातिग्गहणेन एकवचनं कतं । एतेन चक्खादीनि पज्जायतनानि वुत्तानि । “पभस्सरमिदं, भिक्खवे, चित्तं, तज्ज खो आगन्तुकेहि उपक्विलेसेहि उपक्विलिट्ठ”न्ति (अ० नि० १.४९) एत्थ भवङ्गचित्तं अधिप्पेतन्ति वचनतो इधापि मनायतनस्स विपाकभूतत्ता, तस्स च किलेसकालुस्सियाभावेन पसन्नत्ता पसादवचनेन मनायतनम्पि वुत्तन्ति वेदितब्बं । **फुट्ठो फस्सो**ति यो आरम्मणं फुट्ठो फुसन्तो उप्पन्नो, अयं फस्सो । **वेदयितं वेदना**ति यं पटिसन्धिविज्जाणेन वा सळायतनपच्चयेन वा फस्सेन सह उप्पन्नं विपाकवेदयितं, अयं वेदना । **इधुपपत्तिभवस्मिं पुरेकतस्स कम्मस्स पच्चया**ति पच्चुप्पन्ने विपाकभवे अतीतजातियं कतस्स कम्मस्स पच्चयेन पवत्तन्तीति अत्थो ।

इध परिपक्वत्ता आयतनानन्ति परिपक्वायतनस्स कम्मकरणकाले मोहादयो दस्सिता । **आयतिं पटिसन्धिया**ति अनागते पटिसन्धिया । आयतिं पटिसन्धि **विज्जाण**न्ति आदीनि वुत्तत्थानि ।

कथं पन द्वादसहि पटिच्चसमुप्पादङ्गेहि इमे वीसति आकारा गहिता होन्तीति? अविज्जा सङ्खाराति इमे द्वे अतीतहेतुयो सरूपतो वुत्ता । यस्मा पन अविद्धा परितस्सति, परितस्सितो उपादियति, तस्सुपादानपच्चया भवो, तस्मा तेहि द्वीहि गहितेहि तण्हुपादानभवापि गहिताव होन्ति । पच्चुप्पन्ने विज्जाणनामरूपसळायतनफस्सवेदना सरूपतो वुत्तायेव । तण्हुपादानभवा पच्चुप्पन्नेहेतुयो सरूपतो वुत्ता । भवे पन गहिते तस्स पुब्बभागा तंसम्पयुत्ता वा सङ्खारा गहिताव होन्ति, तण्हुपादानग्गहणेन च तंसम्पयुत्ता । याय वा मूळ्हो कम्मं करोति, सा अविज्जा गहिताव होति । अनागते जाति जरामरणन्ति द्वे सरूपेन वुत्तानि, जातिजरामरणग्गहणेनेव पन विज्जाणादीनि पज्ज अनागतफलानि गहितानेव होन्ति । तेसंयेव हि जातिजरामरणीति एवं द्वादसहि अङ्गेहि वीसति आकारा गहिता होन्ति ।

“अतीते हेतवो पञ्च, इदानीं फलपञ्चकं ।
इदानीं हेतवो पञ्च, आर्याणि फलपञ्चकं”न्ति ॥ —

गाथाय अयमेवत्थो वुत्तो । इतिमेति इति इमे । इति इमेति वा पाठो ।

चतुसङ्खेपेति चतुरो रासी । अतीते पञ्च हेतुधम्मा एको हेतुसङ्खेपो, पच्चुप्पन्ने पञ्च फलधम्मा एको फलसङ्खेपो, पच्चुप्पन्ने पञ्च हेतुधम्मा एको हेतुसङ्खेपो, अनागते पञ्च फलधम्मा एको फलसङ्खेपो ।

तयो अद्धेति तयो काले । पठमपञ्चकवसेन अतीतकालो, दुतियततियपञ्चकवसेन पच्चुप्पन्नकालो, चतुत्थपञ्चकवसेन अनागतकालो वेदितब्बो ।

तिसन्धिन्ति तयो सन्धयो अस्साति तिसन्धि, तं तिसन्धिं । अतीतहेतुपच्चुप्पन्नफलानमन्तरा एको हेतुफलसन्धि, पच्चुप्पन्नफलानागतहेतूनमन्तरा एको फलहेतुसन्धि, पच्चुप्पन्नहेतुअनागतफलानमन्तरा एको हेतुफलसन्धि ।

पटिच्चसमुप्पादपाळियं सरूपतो आगतवसेन पन अविज्जासङ्खारा एको सङ्खेपो, विज्जाणनामरूपसळायतनफस्सवेदना दुतियो, तणहुपादानभवा ततियो, जातिजरामरणं चतुत्थो । अविज्जासङ्खाराति द्वे अङ्गानि अतीतकालानि, विज्जाणादीनि भवावसानानि अट्ट पच्चुप्पन्नकालानि, जातिजरामरणन्ति द्वे अनागतकालानि । सङ्खारविज्जाणानं अन्तरा एको हेतुफलसन्धि, वेदनातण्हानमन्तरा एको फलहेतुसन्धि, भवजातीनमन्तरा एको हेतुफलसन्धि ।

वीसतिया आकारेहीति वीसतिया कोट्टासेहि । चतुसङ्खेपे च तयो अद्धे च तिसन्धिं पटिच्चसमुप्पादञ्च वीसतिया आकारेहि जानातीति सम्बन्धो ।

जानातीति सुतानुसारेण भावनारम्भजाणेण जानाति । पस्सतीति जातमेव चक्खुना दिट्ठं विय हत्थतले आमलकं विय च फुटं कत्वा जाणेनेव पस्सति । अज्जातीति दिट्ठमरियादेनेव आसेवनं करोन्तो जाणेनेव जानाति । मरियादत्थो हि एत्थ आकारो । पटिविज्झतीति भावनापारिपूरिया निट्ठं पापेन्तो जाणेनेव पटिवेधं करोति । सलक्खणवसेन वा जानाति, सरसवसेन पस्सति, पच्चुपट्टानवसेन अज्जाति, पदट्टानवसेन पटिविज्झति ।

तत्थ पटिच्चसमुप्पादोति पच्चयधम्मा वेदितब्बा । पटिच्चसमुप्पन्ना धम्माति तेहि तेहि पच्चयेहि निब्बत्तधम्मा । कथमिदं जानितब्बन्ति चे? भगवतो वचनेन । भगवता हि पटिच्चसमुप्पादपटिच्चसमुप्पन्नधम्मदेसनासुत्ते —

“कतमो च, भिक्खवे, पटिच्चसमुप्पादो, जातिपच्चया, भिक्खवे, जरामरणं, उप्पादा वा तथागतानं अनुप्पादा वा तथागतानं ठिताव सा धातु धम्मट्ठितता धम्मनियामता इदप्पच्चयता, तं तथागतो अभिसम्बुज्झति अभिसमेति, अभिसम्बुज्झित्वा अभिसमेत्वा आचिक्खति देसेति पज्जापेति पट्टपेति विवरति विभजति उत्तानीकरोति ‘पस्सथा’ति चाह । जातिपच्चया, भिक्खवे, जरामरणं, भवपच्चया, भिक्खवे, जाति...पे०... अविज्जापच्चया, भिक्खवे, सङ्खारा । उप्पादा वा तथागतानं...पे०... उत्तानीकरोति ‘पस्सथा’ति चाह । अविज्जापच्चया, भिक्खवे, सङ्खारा । इति खो, भिक्खवे, या तत्रत थता अवितथता अनज्जथता इदप्पच्चयता । अयं वुच्चति, भिक्खवे, पटिच्चसमुप्पादो’ति (सं० नि० २.२०) —

एवं पटिच्चसमुप्पादं देसेन्तेन तथतादीहि वेवचनेहि पच्चयधम्माव पटिच्चसमुप्पादोति वुत्ता । तस्मा जरामरणादीनं पच्चयलक्खणो पटिच्चसमुप्पादो, दुक्खानुबन्धनरसो कुम्मगपच्चुपट्टानो, अयम्पि सपच्चयत्ता अत्तनो विसेसपच्चयपदट्टानो ।

उप्पादा वा अनुप्पादा वाति उप्पादे वा अनुप्पादे वा, तथागतेसु उप्पन्नेसुपि अनुप्पन्नेसुपीति अत्थो । **ठिताव सा धातूति** ठितोव सो पच्चयसभावो, न कदाचि जातिजरामरणस्स पच्चयो न होतीति अत्थो । **धम्मट्ठितता धम्मनियामता इदप्पच्चयता**ति जातिपच्चयोयेव । जातिपच्चयेन हि जरामरणसङ्घातो पच्चयसमुप्पन्नधम्मो तदायत्तताय तिट्ठति, जातिपच्चयोव जरामरणधम्मं नियमेति, तस्मा जाति “धम्मट्ठितता धम्मनियामता”ति वुच्चति । जातियेव इमस्स जरामरणस्स पच्चयोति इदप्पच्चयो, इदप्पच्चयोव **इदप्पच्चयता** । तन्ति तं पच्चयं । **अभिसम्बुज्झतीति** जाणेन अभिसम्बुज्झति । **अभिसमेतीति** जाणेन अभिसमागच्छति । **आचिक्खतीति** कथेति । **देसेतीति** दस्सेति । **पञ्जापेतीति** जानापेति । **पट्टपेतीति** जाणमुखे ठपेति । **विवरतीति** विवरित्वा दस्सेति । **विभजतीति** विभागतो दस्सेति । **उत्तानीकरोतीति** पाकटं करोति । **इति खोति** एवं खो । **या तत्राति** या तेसु “जातिपच्चया जरामरण”न्तिआदीसु । सो पनायं पटिच्चसमुप्पादो तेहि तेहि पच्चयेहि अनूनाधिकेहेव तस्स तस्स धम्मस्स सम्भवतो **तथताति**, सामग्गिं उपगतेसु पच्चयेसु मुहुत्तम्पि ततो निब्बत्तनधम्मानं असम्भवाभावतो **अवितथताति**, अज्जधम्मपच्चयेहि अज्जधम्मनुप्पत्तितो **अनज्जथताति**, यथावुत्तानं एतेसं जरामरणादीनं पच्चयतो वा पच्चयसमूहतो वा **इदप्पच्चयताति** वुत्तो । तत्रायं वचनत्थो — इमेसं पच्चया इदप्पच्चया, इदप्पच्चया एव इदप्पच्चयता, इदप्पच्चयानं वा समूहो इदप्पच्चयता । लक्खणं पनेत्थ सदसत्थतो वेदितव्वन्ति ।

धम्मट्ठितिजाणनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

५. सम्मसनजाणनिद्देसवण्णना

४८. सम्मसनजाणनिद्देसे यं किञ्चीति अनवसेसपरियादानं । रूपन्ति अतिप्पसङ्गनियमनं । एवं पदद्वयेनापि रूपस्स असेसपरिग्गहो कतो होति । अथस्स अतीतादिना विभागं आरभति । तज्झि किञ्चि अतीतं किञ्चि अनागतादिभेदन्ति । एस नयो वेदनादीसुपि । तत्थ रूपं ताव अद्भासन्ततिसमयखणवसेन चतुधा अतीतं नाम होति, तथा अनागतपच्चुप्पन्नं । तत्थ **अद्भावसेन** ताव एकस्स एकस्मिं भवे पटिसन्धितो पुब्बे अतीतं, चुतितो उद्धं अनागतं, उभिन्नमन्तरे पच्चुप्पन्नं । **सन्ततिवसेन** सभागएकउतुसमुट्टानं एकाहारसमुट्टानञ्च पुब्बापरियभावेन वत्तमानम्पि पच्चुप्पन्नं, ततो पुब्बे विसभागउतुआहारसमुट्टानं अतीतं, पच्छा अनागतं । चित्तजं एकवीथिएकजवनएकसमापत्तिसमुट्टानं पच्चुप्पन्नं, ततो पुब्बे अतीतं, पच्छा अनागतं, कम्मसमुट्टानस्स पाटियेक्कं सन्ततिवसेन अतीतादिभेदो नत्थि, तेसज्जेव पन उतुआहारचित्तसमुट्टानानं उपत्थम्भनवसेन तस्स अतीतादिभावो वेदितव्वो । **समयवसेन** एकमुहुत्तपुब्बण्हसायन्हरत्तिन्दिवादीसु समयेसु सन्तानवसेन पवत्तमानं तं तं समयं पच्चुप्पन्नं नाम, ततो पुब्बे अतीतं, पच्छा अनागतं । **खणवसेन** उप्पादादिखणत्तयपरियापन्नं पच्चुप्पन्नं, ततो पुब्बे अनागतं, पच्छा अतीतं । अपिच अतिक्कन्तहेतुपच्चयकिच्चं अतीतं, निट्ठितहेतुकिच्चमनिट्ठितपच्चयकिच्चं पच्चुप्पन्नं, उभयकिच्चमसम्पत्तं अनागतं । सकिच्चक्खणे वा पच्चुप्पन्नं, ततो पुब्बे अनागतं, पच्छा अतीतं । एत्थ च खणादिकथाव निप्परियाया सेसा सपरियाया ।

अज्झत्तन्ति पञ्चसुपि खन्धेसु इध नियकज्झत्तं अधिप्पेतं, तस्मा अत्तनो सन्ताने पवत्तं पाटिपुग्गलिकं रूपं अज्झत्तन्ति वेदितव्वं । ततो बहिभूतं पन इन्द्रियबद्धं वा अनिन्द्रियबद्धं वा रूपं **बहिद्धा** नाम । **ओळारिकन्ति** चक्खुसोतधानजिक्कायारूपसद्दगन्धरसफोटुब्बसङ्घाता पथवीतेजोवायो चाति द्वादसविधं रूपं घट्टनवसेन गहेतव्वतो

ओळारिकं। सेसं पन आपोधातु इत्थिन्द्रियं पुरिसिन्द्रियं जीवितिन्द्रियं हृदयवत्थु ओजा आकासधातु कायविज्जत्ति वचीविज्जत्ति रूपस्स लहुता मुदुता कम्मज्जता उपचयो सन्तति जरता अनिच्चताति सोळसविधं रूपं घट्टनवसेन अगहेतब्बतो **सुखुमं। हीनं वा पणीतं वाति** एत्थ हीनपणीतभावो परियायतो निप्परियायतो च। तत्थ अकनिट्टानं रूपतो सुदस्सीनं रूपं हीनं, तदेव सुदस्सानं रूपतो पणीतं। एवं याव नरकसत्तानं रूपं, ताव परियायतो हीनपणीतता वेदितब्बा। निप्परियायतो पन यत्थ अकुसलविपाकं उप्पज्जति, तं हीनं। यत्थ कुसलविपाकं, तं पणीतं। **यं दूरे सन्तिके वाति** एत्थ यं सुखुमं, तदेव दुप्पटिविज्जसभावत्ता दूरे। यं ओळारिकं, तदेव सुप्पटिविज्जसभावत्ता सन्तिके।

सब्बं रूपं अनिच्चतो ववत्थेति एकं सम्मसनं, दुक्खतो ववत्थेति एकं सम्मसनं, अनत्ततो ववत्थेति एकं सम्मसनन्ति एत्थ अयं भिक्खु “यं किञ्चि रूपं”न्ति एवं अनियमनिद्दिट्ठं सब्बम्पि रूपं अतीतत्तिकेन चेव चतूहि अज्झत्तादिदुकेहि चाति एकादसहि ओकासेहि परिच्छिन्दित्वा सब्बं रूपं अनिच्चतो ववत्थेति अनिच्चन्ति सम्मसति। कथं? परतो वुत्तनयेन। वुत्तज्हेतं — “रूपं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं अनिच्चं खयट्ठेना”ति (पटि० म० १.४८)। तस्मा एस यं अतीतं रूपं, तं यस्मा अतीतेयेव खीणं, नयिमं भवं सम्पत्तन्ति अनिच्चं खयट्ठेन, यं अनागतं रूपं अनन्तरभवे निब्बत्तिस्सति, तम्पि तत्थेव खीयिस्सति, न ततो परं भवं गमिस्सतीति अनिच्चं खयट्ठेन, यं पच्चुप्पन्नं रूपं, तं इधेव खीयति, न इतो गच्छतीति अनिच्चं खयट्ठेन, यं अज्झत्तं रूपं, तम्पि अज्झत्तमेव खीयति, न बहिद्भाभावं गच्छतीति अनिच्चं खयट्ठेन, यं बहिद्भा ओळारिकं सुखुमं हीनं पणीतं दूरे सन्तिके, तम्पि एत्थेव खीयति, न दूरभावं गच्छतीति अनिच्चं खयट्ठेनाति सम्मसति। इदं सब्बम्पि “अनिच्चं खयट्ठेना”ति एतस्स वसेन एकं सम्मसनं, पभेदतो पन एकादसविधं होति।

सब्बमेव चेत्तं दुक्खं भयट्ठेनाति सम्मसति। **भयट्ठेनाति** सप्पटिभयताय। यज्झि अनिच्चं, तं भयावहं होति सीहोपमसुत्ते (अ० नि० ४.३३; सं० नि० ३.७८) देवानं विय। इति इदम्पि “दुक्खं भयट्ठेना”ति एतस्स वसेन एकं सम्मसनं, पभेदतो पन एकादसविधं होति।

यथा च दुक्खं, एवं सब्बम्पि तं अनत्ता असारकट्ठेनाति सम्मसति। **असारकट्ठेनाति** “अत्ता निवासी कारको वेदको सयंवसी”ति एवं परिकप्पितस्स अत्तसारस्स अभावेन। यज्झि अनिच्चं दुक्खं, अत्तनोपि अनिच्चतं वा उदयब्बयपीळनं वा वारेतुं न सक्कोति, कुतो तस्स कारकादिभावो। तेनाह — “रूपञ्च हिदं, भिक्खवे, अत्ता अभविस्स, नयिदं रूपं आबाधाय संवत्तेय्या”तिआदि (सं० नि० ३.५९)। इति इदं “अनत्ता असारकट्ठेना”ति एतस्स वसेन एकं सम्मसनं, पभेदतो पन एकादसविधं होति। एसेव नयो वेदनादीसु। इति एकेकस्मिं खन्धे एकादस एकादस कत्वा पञ्चसु खन्धेसु पञ्चपञ्जास सम्मसनानि होन्ति, अनिच्चतो पञ्चपञ्जास, दुक्खतो पञ्चपञ्जास, अनत्ततो पञ्चपञ्जासाति तिविधानुपस्सनावसेन सब्बानि पञ्चसट्ठिसतसम्मसनानि होन्ति।

केचि पन “सब्बं रूपं, सब्बं वेदनं, सब्बं सज्जं, सब्बे सङ्खारे, सब्बं विज्जाणन्ति पदम्पि पक्खिपित्वा एकेकस्मिं खन्धे द्वादस द्वादस कत्वा पञ्चसु सट्ठि, अनुपस्सनातो असीतिसतसम्मसनानी”ति वदन्ति।

अतीतादिविभागे पनेत्थ सन्ततिवसेन खणादिवसेन च वेदनाय अतीतानागतपच्चुप्पन्नभावो वेदितब्बो। तत्थ **सन्ततिवसेन** एकवीथिअकजवनअकसमापत्तिपरियापन्ना एकविधविसयसमायोगप्पवत्ता च पच्चुप्पन्ना, ततो पुब्बे अतीता, पच्छा अनागता। **खणादिवसेन** खणत्तयपरियापन्ना पुब्बन्तापरन्तमज्झगता सकिच्चज्ज कुरुमाना वेदना पच्चुप्पन्ना, ततो पुब्बे अतीता, पच्छा अनागता। अज्झत्तबहिद्भाभेदो नियकज्झत्तवसेनेव वेदितब्बो।

ओळारिकसुखुमभावो “अकुसला वेदना ओळारिका, कुसलाब्याकता वेदना सुखुमा”ति आदिना (विभ० ४) नयेन विभङ्गे वुत्तेन जातिसभावपुग्गललोकियलोकुत्तरवसेन वेदितब्बो । **जातिवसेन** ताव अकुसला वेदना सावज्जकिरियहेतुतो, किलेससन्तापभावतो च अवूपसन्तवुत्तीति कुसलवेदनाय ओळारिका, सब्यापारतो सउस्साहतो सविपाकतो किलेससन्तापभावतो सावज्जतो च विपाकाब्याकताय ओळारिका, सविपाकतो किलेससन्तापभावतो सब्याबज्जतो सावज्जतो च किरियाब्याकताय ओळारिका । कुसलाब्याकता पन वुत्तविपरियायतो अकुसलाय वेदनाय सुखुमा । द्वेपि कुसलाकुसला वेदना सब्यापारतो सउस्साहतो सविपाकतो च यथायोगं दुविधायपि अब्याकताय ओळारिका, वुत्तविपरियायेन दुविधापि अब्याकता ताहि सुखुमा । एवं ताव जातिवसेन ओळारिकसुखुमता वेदितब्बा ।

सभाववसेन पन दुक्खा वेदना निरस्सादतो सविष्कारतो खोभकरणतो उब्बेजनीयतो अभिभवनतो च इतराहि द्वीहि ओळारिका, इतरा पन द्वे साततो सन्ततो पणीततो मनापतो मज्झत्ततो च यथायोगं दुक्खाय सुखुमा । उभो पन सुखदुक्खा सविष्कारतो उब्बेजनीयतो खोभकरणतो पाकटतो च अदुक्खमसुखाय ओळारिका, सा वुत्तविपरियायेन तदुभयतो सुखुमा । एवं सभाववसेन ओळारिकसुखुमता वेदितब्बा ।

पुग्गलवसेन पन असमापन्नस्स वेदना नानारम्मणे विक्खित्तभावतो समापन्नस्स वेदनाय ओळारिका, विपरियायेन इतरा सुखुमा । एवं पुग्गलवसेन ओळारिकसुखुमता वेदितब्बा ।

लोकियलोकुत्तरवसेन पन सासवा वेदना लोकिया, सा आसवुप्पत्तिहेतुतो ओघनियतो योगनियतो गन्थनियतो नीवरणियतो उपादानियतो संकिलेसिकतो पुथुज्जनसाधारणतो च अनासवाय ओळारिका, अनासवा च विपरियायेन सासवाय सुखुमा । एवं लोकियलोकुत्तरवसेन ओळारिकसुखुमता वेदितब्बा ।

तत्थ जातिआदिवसेन सम्भेदो परिहरितब्बो । अकुसलविपाककायविज्जाणसम्पयुत्ता हि वेदना जातिवसेन अब्याकतत्ता सुखुमापि समाना सभावादिवसेन ओळारिका होति । वुत्तज्हेतं —

“अब्याकता वेदना सुखुमा, दुक्खा वेदना ओळारिका । समापन्नस्स वेदना सुखुमा, असमापन्नस्स वेदना ओळारिका । अनासवा वेदना सुखुमा, सासवा वेदना ओळारिका”ति (विभ० ११) ।

यथा च दुक्खा वेदना, एवं सुखादयोपि । तापि हि जातिवसेन ओळारिका, सभावादिवसेन सुखुमा होन्ति । तस्मा यथा जातिआदिवसेन सम्भेदो न होति, तथा वेदनानं ओळारिकसुखुमता वेदितब्बा । सेय्यथिदं, अब्याकता जातिवसेन कुसलाकुसलाहि सुखुमा । तत्थ कतमा अब्याकता? किं दुक्खा? किं सुखा? किं समापन्नस्स? किं असमापन्नस्स? किं सासवा? किं अनासवाति? एवं सभावादिभेदो न परामसितब्बो । एस नयो सब्बत्थ ।

अपिच “तं तं वा पन वेदनं उपादायुपादाय वेदना ओळारिका सुखुमा दट्टब्बा”ति वचनतो अकुसलादीसुपि लोभसहगताय दोससहगता वेदना अग्गि विय निस्सयदहनतो ओळारिका, लोभसहगता सुखुमा । दोससहगतापि नियता ओळारिका, अनियता सुखुमा । नियतापि कप्पट्टितिका ओळारिका, इतरा सुखुमा । कप्पट्टितिकासुपि असङ्गारिका ओळारिका, इतरा सुखुमा । लोभसहगता पन दिट्ठिसम्पयुत्ता ओळारिका, इतरा सुखुमा । सापि नियता कप्पट्टितिका असङ्गारिका ओळारिका, इतरा सुखुमा । अविसेसेन च अकुसला बहुविपाका ओळारिका, अप्पविपाका सुखुमा । कुसला पन अप्पविपाका ओळारिका, बहुविपाका सुखुमा ।

अपिच कामावचरकुसला ओळारिका, रूपावचरा सुखुमा, ततो अरूपावचरा, ततो लोकोत्तरा । कामावचरा च दानमया ओळारिका, सीलमया सुखुमा । सीलमयापि ओळारिका, ततो भावनामया सुखुमा । भावनामयापि दुहेतुका ओळारिका, तिहेतुका सुखुमा । तिहेतुकापि ससङ्गारिका ओळारिका, असङ्गारिका सुखुमा । रूपावचरा च पठमज्झानिका ओळारिका...पे०... पञ्चमज्झानिका सुखुमाव । अरूपावचरा च आकासानञ्जायतनसम्पयुत्ता ओळारिका...पे०... नेवसञ्जानासञ्जायतनसम्पयुत्ता सुखुमाव । लोकोत्तरा च सोतापत्तिमगगसम्पयुत्ता ओळारिका...पे०... अरहत्तमगगसम्पयुत्ता सुखुमाव । एस नयो तंतंभूमिविपाककिरियावेदनासु दुक्खादिसमापन्नादिसासवादिवसेन वुत्तवेदनासु च । ओकासवसेन वापि निरये दुक्खा ओळारिका, तिरच्छानयोनियं सुखुमा...पे०... परनिम्मितवसवत्तीसु सुखुमाव । यथा च दुक्खा, एवं सुखापि सब्बत्थ यथानुरूपं योजेतब्बा । वत्थुवसेन चापि हीनवत्थुका या काचि वेदना ओळारिका, पणीतवत्थुका सुखुमा । हीनपणीतभेदे या ओळारिका, सा हीना । या च सुखुमा, सा पणीताति दट्ठब्बा ।

दूरसन्तिकपदे पन “अकुसला वेदना कुसलाब्याकताहि वेदनाहि दूरे, अकुसला वेदना अकुसलाय वेदनाय सन्तिके”तिआदिना (विभ० १३) नयेन विभङ्गे विभत्ता । तस्मा अकुसला वेदना विसभागतो असंसद्वतो असरिक्खतो च कुसलाब्याकताहि दूरे, तथा कुसलाब्याकता अकुसलाय । एस नयो सब्बवारेसु । अकुसला पन वेदना सभागतो संसद्वतो सरिक्खतो च अकुसलाय सन्तिकेति इदं वेदनाय अतीतादिविभागे वित्थारकथामुखं । तंतंवेदनासम्पयुत्तानं पन सञ्जादीनम्पि एतं एवमेव वेदितब्बं ।

ये पनेत्थ वेदनादीसु **चक्खु...पे०... जरामरणन्ति** पेय्यालेन संखित्तेसु च धम्मेसु लोकोत्तरधम्मा आगता, ते असम्मसन्नूपगता इमस्मिं अधिकारे न गहेतब्बा । ते पन केवलं तेन तेन पदेन सङ्गहितधम्मदस्सनवसेन च अभिज्जेय्यनिद्वेसे आगतनयेन च वुत्ता । येपि च सम्मसन्नूपगा, तेसु ये यस्स पाकटा होन्ति, सुखेन परिगगहं गच्छन्ति, तेसु तेन सम्मसनं आरभितब्बं । जातिजरामरणवसेन विसुं सम्मसनाभावेपि जातिजरामरणवन्तेसुयेव पन सम्मसितेसु तानिपि सम्मसितानि होन्तीति परियायेन तेसम्पि वसेन सम्मसनं वुत्तन्ति वेदितब्बं । **अतीतानागतपच्चुप्पन्नं अनिच्चतो ववत्थेतीति**आदिना नयेन अतीतत्तिकस्सेव च वसेन सम्मसनस्स वुत्तत्ता अज्झत्तादिभेदं अनामसित्वापि अतीतत्तिकस्सेव वसेन परिच्छिन्दित्वापि अनिच्चादितो सम्मसनं कातब्बमेव ।

यं पन अनिच्चं, तं यस्मा नियमतो सङ्गतादिभेदं होति, तेनस्स परियायदस्सनत्थं, नानाकारेहि वा मनसिकारप्पवत्तिदस्सनत्थं **रूपं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं अनिच्चं सङ्गत्तन्ति**आदिमाह । तज्झि हुत्वा अभावट्टेन **अनिच्चं**, अनिच्चन्तिकताय आदिअन्तवन्तताय वा अनिच्चं । पच्चयेहि समागन्त्वा कतत्ता **सङ्गत्तं** । पच्चये पटिच्च निस्साय समं, सह वा उप्पन्नत्ता **पटिच्चसमुप्पन्नं** । एतेन पच्चयेहि कतेपि पच्चयानं अब्यापारतं दस्सेति । **खयधम्मन्ति** खीयनधम्मं खीयनपकतिकं । **वयधम्मन्ति** नस्सनधम्मं । नयिदं मन्दीभावक्खयवसेन खयधम्मं, केवलं विगमनपकतिकं । पहूतस्स मन्दीभावोपि हि लोके खयोति वुच्चति । **विरागधम्मन्ति** नयिदं कुहिज्जि गमनवसेन वयधम्मं, केवलं सभावातिक्कमनपकतिकं । “विरागो नाम जिगुच्छनं वा समतिक्कमो वा”ति हि वुत्तं । **निरोधधम्मन्ति** नयिदं सभावातिक्कमेन पुनरावत्तिधम्मं, केवलं अपुनरावत्तिनिरोधेन निरुज्जनपकतिकन्ति पुरिमपुरिमपदस्स अत्थविवरणवसेन पच्छिमपच्छिमपदं वुत्तन्ति वेदितब्बं ।

अथ वा एकभवपरियापन्नरूपभङ्गवसेन खयधम्मं, एकसन्ततिपरियापन्नरूपक्खयवसेन वयधम्मं, रूपस्स खणभङ्गवसेन विरागधम्मं, तिण्णम्पि अपुनप्पवत्तिवसेन निरोधधम्मन्तिपि योजेतब्बं ।

जरामरणं अनिच्चन्ति आदीसु जरामरणं न अनिच्चं, अनिच्चसभावानं पन खन्धानं जरामरणत्ता अनिच्चं नाम जातं । सङ्घातादीसुपि एसेव नयो । अन्तरपेय्याले जातियापि अनिच्चादिताय एसेव नयो ।

जातिपच्चया जरामरणन्ति आदि न विपस्सनावसेन वुत्तं, केवलं पटिच्चसमुप्पादस्स एकेकअङ्गवसेन सङ्घिपित्वा ववत्थानतो सम्मसनजाणं नाम होतीति परियायेन वुत्तं । न पनेतं कलापसम्मसनजाणं धम्मट्ठित्तिजाणमेव तं होतीति । **असति जातियाति** लिङ्गविपल्लासो कतो, असतिया जातियाति वुत्तं होति । **असति सङ्घारे** सूति वचनविपल्लासो कतो, असन्तेसु सङ्घारे सूति वुत्तं होति । **भवपच्चया जाति**, **असतीति** आदि “भवपच्चया जाति, असति भवे नत्थि जाती” ति आदिना नयेन योजेतब्बं ।

सम्मसनजाणनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

६. उदयब्बयजाणनिद्देसवण्णना

४९. इदानी अनन्तरं वुत्तस्स सम्मसनजाणस्स नानानयेहि भावनाथिरकरणेन पारं गन्त्वा ठितेन अनिच्चादितो दिट्ठे सङ्घारे उदयब्बयेन परिच्छिन्दित्वा अनिच्चादितो विपस्सन्तं वुत्तस्स उदयब्बयानुपस्सनाजाणस्स निद्देसे **जातं रूपन्ति** आदीसु सन्ततिवसेन यथासकं पच्चयेहि निब्बत्तं रूपं । **तस्स** जातस्स रूपस्स **निब्बत्तिलक्खणं** जातिं उप्पादं अभिनवाकारं **उदयोति**, **विपरिणामलक्खणं** खयं भङ्गं **वयोति**, **अनुपस्सना** पुनप्पुनं निसामना, उदयब्बय अनुपस्सनाजाणन्ति अत्थो । वेदनादीसुपि एसेव नयो । जातिजरामरणवन्तानयेव उदयब्बयस्स परिगहेतब्बत्ता जातिजरामरणानं उदयब्बयाभावतो जातिजरामरणं अनामसित्वा **जातं चक्खु...पे०... जातो भवोति** पेय्यालं कतं । सो एवं पञ्चन्नं खन्धानं उदयब्बयं पस्सन्तो एवं जानाति “इमेसं खन्धानं उप्पत्तितो पुब्बे अनुप्पन्नानं रासि वा निचयो वा नत्थि, उप्पज्जमानानम्पि रासितो वा निचयतो वा आगमनं नाम नत्थि, निरुज्झमानानम्पि दिसाविदिसागमनं नाम नत्थि, निरुद्धानम्पि एकस्मिं ठाने रासितो निचयतो निधानतो अवट्ठानं नाम नत्थि । यथा पन वीणाय वादियमानाय उप्पन्नस्स सहस्स नेव उप्पत्तितो पुब्बे सन्निचयो अत्थि, न उप्पज्जमानो सन्निचयतो आगतो, न निरुज्झमानस्स दिसाविदिसागमनं अत्थि, न निरुद्धो कत्थिचि सन्निचितो तिट्ठति, अथ खो वीणञ्च उपवीणञ्च पुरिसस्स च तज्जं वायामं पटिच्च अहुत्वा सम्भोति, हुत्वा पटिवेति, एवं सब्बेपि रूपारूपिनो धम्मा अहुत्वा सम्भोन्ति, हुत्वा पटिवेन्ती” ति ।

५०. एवं सङ्घेपतो उदयब्बयदस्सनं दस्सेत्वा इदानी वित्थारतो दस्सेतुं **पञ्चन्नं खन्धानं उदयं पस्सन्तो कति लक्खणानि पस्सतीति** आदीहि रासितो गणनं पुच्छित्वा, पञ्चन्नं खन्धानं उदयं पस्सन्तो **पञ्चवीसति लक्खणानि पस्सतीति** आदीहि रासितोव गणनं विस्सज्जेत्वा, पुन **रूपक्खन्धस्स उदयं पस्सन्तो कति लक्खणानि पस्सतीति** आदीहि विभागतो गणनं पुच्छित्वा **रूपक्खन्धस्स उदयं पस्सन्तो पञ्च लक्खणानि पस्सतीति** आदीहि विभागतो गणनं विस्सज्जेत्वा, पुन **रूपक्खन्धस्स उदयं पस्सन्तो कतमानि पञ्च लक्खणानि पस्सतीति** आदीहि लक्खणविभागं पुच्छित्वा विस्सज्जनं कतं ।

तत्थ **अविज्जासमुदया रूपसमुदयोति** “पुरिमकम्मभवस्मिं मोहो अविज्जा” ति वुत्ताय अविज्जाय सति इमस्मिं भवे रूपस्स उप्पादो होतीति अत्थो । **पच्चयसमुदयट्ठेनाति** पच्चयस्स उप्पन्नभावेनाति अत्थो । अविज्जातण्हाकम्मानि चेत्य इध पटिसन्धिहेतुभूता अतीतपच्चया । इमेसु च तीसु गहितेसु सङ्घारुपादानानि गहितानेव होन्ति । **आहारसमुदयाति** पवत्तिपच्चयेसु कबळीकाराहारस्स बलवत्ता सोयेव गहितो । तस्मिं पन गहिते पवत्तिहेतुभूतानि उतुचित्तानिपि गहितानेव

होन्ति । **निब्बत्तिलक्खणन्ति** अद्भासन्ततिखणवसेन रूपस्स उप्पादं, उप्पादोयेव सङ्खतलक्खणत्ता लक्खणन्ति च वुत्तो । **पञ्च लक्खणानीति** अविज्जा तण्हा कम्माहारा निब्बत्ति चाति इमानि पञ्च लक्खणानि । अविज्जादयोपि हि रूपस्स उदयो लक्खीयति एतेहीति लक्खणानि । निब्बत्ति पन सङ्खतलक्खणमेव, तम्पि सङ्खतन्ति लक्खीयति एतेनाति लक्खणं ।

अविज्जानिरोधा रूपनिरोधोति अनागतभवस्स पच्चयभूताय इमस्मिं भवे अविज्जाय अरहत्तमग्गजाणेन निरोधे कते पच्चयाभावा अनागतस्स रूपस्स अनुप्पादो निरोधो होतीति अत्थो । **पच्चयनिरोधे**नाति पच्चयस्स निरुद्धभावेनाति अत्थो । निरोधो चेत्थ अनागतपटिसन्धिपच्चयानं इध अविज्जातण्हाकम्मानंयेव निरोधो । **आहारनिरोधा रूपनिरोधो**ति पवत्तिपच्चयस्स कबळीकाराहारस्स अभावे तंसमुद्धानरूपाभावो होति । **विपरिणामलक्खणन्ति** अद्भासन्ततिखणवसेन रूपस्स भङ्गं, भङ्गोयेव सङ्खतलक्खणत्ता लक्खणन्ति वुत्तो । इध **पञ्च लक्खणानीति** अविज्जातण्हाकम्माहारानं अभावनिरोधा चत्तारि, विपरिणामो एकन्ति पञ्च । एस नयो वेदनाखन्थादीसु । अयं पन विसेसो — अरूपखन्धानं उदयब्बयदस्सनं अद्भासन्ततिवसेन, न खणवसेन । फस्सो वेदनासज्जासङ्खारखन्धानं पवत्तिपच्चयो, तंनिरोधा च तेसं निरोधो । नामरूपं विज्जाणखन्थस्स पवत्तिपच्चयो, तंनिरोधा च तस्स निरोधोति ।

केचि पनाहु — “चतुधा पच्चयतो उदयब्बयदस्सने अतीतादिविभागं अनामसित्वाव सब्बसामज्जवसेन अविज्जादीहि उदेतीति उप्पज्जमानभावमत्तं गण्हाति, न उप्पादं । अविज्जादिनिरोधा निरुज्जतीति अनुप्पज्जमानभावमत्तं गण्हाति, न भङ्गं । खणतो उदयब्बयदस्सने पच्चुप्पन्नानं उप्पादं भङ्गं गण्हाती”ति ।

विपस्समानो पन विपस्सको पठमं पच्चयतो उदयब्बयं मनसिकरित्वा विपस्सनाकाले अविज्जादिके चतुरो धम्मे विस्सज्जेत्वा उदयब्बयवन्तेयेव खन्धे गहेत्वा तेसं उदयब्बयं पस्सति, एवञ्च तस्स विपस्सकस्स “एवं रूपादीनं उदयो, एवं वयो, एवं रूपादयो उदेन्ति, एवं वेन्ती”ति पच्चयतो च खणतो च वित्थारेन उदयब्बयं पस्सतो “इति किर इमे धम्मा अहुत्वा सम्भोन्ति, हुत्वा पटिवेन्ती”ति जाणं विसदतरं होति, सच्चपटिच्चसमुप्पादनयलक्खणभेदा पाकटा होन्ति । यज्हि सो अविज्जादिसमुदया खन्धानं समुदयं अविज्जादिनिरोधा च खन्धानं निरोधं पस्सति, इदमस्स पच्चयतो उदयब्बयदस्सनं । यं पन निब्बत्तिलक्खणविपरिणामलक्खणानि पस्सन्तो खन्धानं उदयब्बयं पस्सति, इदमस्स खणतो उदयब्बयदस्सनं । उप्पत्तिकखणेयेव हि निब्बत्तिलक्खणं, भङ्गकखणे च विपरिणामलक्खणं ।

इच्चस्सेवं पच्चयतो चेव खणतो च द्वेधा उदयब्बयं पस्सतो पच्चयतो उदयदस्सनेन समुदयसच्चं पाकटं होति जनकावबोधतो । खणतो उदयदस्सनेन दुक्खसच्चं पाकटं होति जातिदुक्खावबोधतो । पच्चयतो वयदस्सनेन निरोधसच्चं पाकटं होति पच्चयानुप्पादेन पच्चयवतं अनुप्पादावबोधतो । खणतो वयदस्सनेन दुक्खसच्चमेव पाकटं होति मरणदुक्खावबोधतो । यच्चस्स उदयब्बयदस्सनं, मग्गोवायं लोकिकोति मग्गसच्चं पाकटं होति तत्र सम्मोहविघाततो ।

पच्चयतो चस्स उदयदस्सनेन अनुलोमो पटिच्चसमुप्पादो पाकटो होति “इमस्मिं सति इदं होती”ति (म० नि० १.४०४; सं० नि० २.२१; उदा० १) अवबोधतो । पच्चयतो वयदस्सनेन पटिलोमो पटिच्चसमुप्पादो पाकटो होति “इमस्स निरोधा इदं निरुज्जती”ति (म० नि० १.४०६; सं० नि० २.२१; उदा० २) अवबोधतो । खणतो पन उदयब्बयदस्सनेन पटिच्चसमुप्पन्ना धम्मा पाकटा होन्ति सङ्खतलक्खणावबोधतो । उदयब्बयवन्तो हि सङ्खता, ते च पटिच्चसमुप्पन्नाति ।

पच्चयतो चस्स उदयदस्सनेन एकत्तनयो पाकटो होति हेतुफलसम्बन्धेन सन्तानस्स अनुपच्छेदावबोधतो । अथ सुद्धतरं

उच्छेददिट्ठिं पजहति । खणतो उदयदस्सनेन नानत्तनयो पाकटो होति नवनवानं उप्पादावबोधतो । अथ सुट्ठतरं सस्सतदिट्ठिं पजहति । पच्चयतो चस्स उदयब्बयदस्सनेन अब्यापारनयो पाकटो होति धम्मनं अवसवत्तिभावावबोधतो । अथ सुट्ठतरं अत्तदिट्ठिं पजहति । पच्चयतो पन उदयदस्सनेन एवंधम्मतानयो पाकटो होति पच्चयानुरूपेन फलस्सुप्पादावबोधतो । अथ सुट्ठतरं अकिरियदिट्ठिं पजहति ।

पच्चयतो चस्स उदयदस्सनेन अनत्तलक्खणं पाकटं होति धम्मनं निरीहकत्तपच्चयपटिबद्धवृत्तितावबोधतो । खणतो उदयब्बयदस्सनेन अनिच्चलक्खणं पाकटं होति हुत्वा अभावावबोधतो, पुब्बन्तापरन्तविवेकावबोधतो च । दुक्खलक्खणम्पि पाकटं होति उदयब्बयेहि पटिपीळनावबोधतो । सभावलक्खणम्पि पाकटं होति उदयब्बयपरिच्छिन्नावबोधतो । सभावलक्खणे सङ्खतलक्खणस्स तावकालिकत्तम्पि पाकटं होति, उदयक्खणे वयस्स, वयक्खणे च उदयस्स अभावावबोधतोति ।

तस्सेवं पाकटीभूतसच्चपटिच्चसमुप्पादनयलक्खणभेदस्स “एवं किर नामिमे धम्मा अनुप्पन्नपुब्बा उप्पज्जन्ति, उप्पन्ना निरुज्झन्ती”ति निच्चनवाव हुत्वा सङ्खारा उपट्ठहन्ति । न केवलञ्च निच्चनवाव, सूरियुगमने उस्सावबिन्दु विय उदकपुब्बुळो विय उदके दण्डराजि विय आरगो सासपो विय विज्जुप्पादो विय च परित्तट्ठायिनो मायामरीचिसुपिनन्तअलातचक्कगन्धब्बनगरफेणकदलिआदयो विय असारा निस्साराति चापि उपट्ठहन्ति । एत्तावता तेन “वयधम्ममेव उप्पज्जति, उप्पन्नञ्च वयं उपेती”ति इमिना आकारेन समपज्जास लक्खणानि पटिविज्झित्वा ठितं उदयब्बयानुपस्सना नाम पठमं तरुणविपस्सनाजाणं अधिगतं होति, यस्साधिगमा “आरद्धविपस्सको”ति सङ्खं गच्छति । इमस्मिं जाणे ठितस्स ओभासादयो दस विपस्सनूपक्विकलेसा उप्पज्जन्ति, येसं उप्पत्तिया अकुसलो योगावचरो तेसु मग्गजाणसज्जी हुत्वा अमग्गमेव “मग्गो”ति गणहाति, उपक्विकलेसजटाजटितो च होति । कुसलो पन योगावचरो तेसु विपस्सनं आरोपेन्तो उपक्विकलेसजटं विजटेत्वा “एते धम्मा न मग्गो, उपक्विकलेसविमुत्तं पन वीथिपटिपन्नं विपस्सनाजाणं मग्गो”ति मग्गञ्च अमग्गञ्च ववत्थपेति । तस्सेवं मग्गञ्च अमग्गञ्च जत्वा ठितं जाणं मग्गामग्गजाणदस्सनविसुद्धि नाम ।

एत्तावता च पन तेन चतुन्नं सच्चानं ववत्थानं कतं होति । कथं? नामरूपपरिगहे सति पच्चयपरिगहसम्भवतो धम्मट्ठित्तिजाणवचनेनेव वृत्तेन दिट्ठिविसुद्धिसङ्खातेन नामरूपववत्थापनेन दुक्खसच्चस्स ववत्थानं कतं होति, कङ्खावितरणविसुद्धिसङ्खातेन पच्चयपरिगहणेन समुदयसच्चस्स ववत्थानं, उदयब्बयानुपस्सनेन च खणतो उदयब्बयदस्सनेन दुक्खसच्चस्स ववत्थानं कतं, पच्चयतो उदयदस्सनेन समुदयसच्चस्स ववत्थानं, पच्चयतो वयदस्सनेन निरोधसच्चस्स ववत्थानं, यञ्चस्स उदयब्बयदस्सनं, मग्गोवायं लोकिकोति तत्र सम्मोहविघाततो इमिस्सञ्च मग्गामग्गजाणदस्सनविसुद्धियं विपस्सतो सम्मा मग्गस्स अवधारणेन मग्गसच्चस्स ववत्थानं कतं । एवं लोकियेन ताव जाणेन चतुन्नं सच्चानं ववत्थानं कतं होतीति ।

उदयब्बयजाणनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

७. भङ्गानुपस्सनाजाणनिद्देसवण्णना

५१. सो उदयब्बयानुपस्सनायं ठितो योगावचरो मग्गामग्गववत्थापनेन उपक्विकलेसविमुत्तं वीथिपटिपन्नं उदयब्बयानुपस्सनाजाणं “मग्गो”ति जत्वा तिलक्खणसल्लक्खणेन तस्सेव मग्गस्स सुविसदकरणत्थं पुन उदयब्बयानुपस्सनं आरभित्वा उदयब्बयेन परिच्छिन्ने सङ्खारे अनिच्चादितो विपस्सति । एवं तस्स तं जाणं तिक्खं हुत्वा

वहति, सङ्खारा लहुं उपट्टहन्ति, जाणे तिकखे वहन्ते सङ्खारेसु लहुं उपट्टहन्तेसु उप्पादं अतिक्कमित्वा भङ्गे एव सति सन्तिट्ठति । निरोधाधिमुत्तत्ता वा उदयं पहाय भङ्गेयेव सति उपट्टपेति । एतस्मिं ठाने भङ्गानुपस्सनाजाणं उप्पज्जति । इदानीं तस्स जाणस्स निद्वेसे **रूपारम्मणता चित्तं उप्पज्जित्वा भिज्जतीति** रूपारम्मणं चित्तं उप्पज्जित्वा भिज्जति । अथ वा रूपारम्मणभावे चित्तं उप्पज्जित्वा भिज्जतीति अत्थो । तं **आरम्मणं पटिसङ्खाति** तं रूपारम्मणं पटिसङ्खाय जानित्वा, खयतो वयतो दिस्वाति अत्थो । **तस्स चित्तस्स भङ्गं अनुपस्सतीति** येन चित्तेन तं रूपारम्मणं खयतो वयतो दिट्ठं, तस्स चित्तस्स अपरेन चित्तेन भङ्गं अनुपस्सतीति अत्थो । तेनाहु पोराणा — “जातञ्च जाणञ्च उभो विपस्सती”ति । **चित्तन्ति** चेत्थ ससम्पयुत्तचित्तं अधिप्पेतं ।

अनुपस्सतीति अनु अनु पस्सति, अनेकेहि आकारेहि पुनप्पुनं पस्सतीति अत्थो । तेनाह **अनुपस्सतीति कथं अनुपस्सति, अनिच्चतो अनुपस्सतीति** आदि । तत्थ यस्मा भङ्गो नाम अनिच्चताय परमा कोटि, तस्मा भङ्गानुपस्सको योगावचरो सब्बं रूपगतं अनिच्चतो अनुपस्सति, नो निच्चतो । ततो अनिच्चस्स दुक्खत्ता, दुक्खस्स च अनत्तत्ता, तदेव दुक्खतो अनुपस्सति, नो सुखतो । अनत्ततो अनुपस्सति, नो अत्ततो । यस्मा पन यं अनिच्चं दुक्खमनत्ता, न तं अभिनन्दितब्बं । यञ्च न अभिनन्दितब्बं, न तत्थ रज्जितब्बं । तस्मा एस तस्मिं भङ्गानुपस्सनानुसारेण “अनिच्चं दुक्खमनत्ता”ति दिट्ठे रूपगते निब्बिन्दति, नो नन्दति । विरज्जति, नो रज्जति । सो एवं विरज्जन्तो लोकिकेनेव ताव जाणेन रागं निरोधेति, नो समुदेति, समुदयं न करोतीति अत्थो । अथ वा सो एवं विरत्तो यथा दिट्ठं रूपगतं, तथा अदिट्ठम्पि अन्वयजाणवसेन निरोधेति, नो समुदेति । निरोधतोव मनसि करोति, निरोधमेवस्स पस्सति, नो समुदयन्ति अत्थो । सो एवं पटिपन्नो पटिनिस्सज्जति, नो आदियति । किं वुत्तं होति? अयम्पि हि अनिच्चादिअनुपस्सना तदङ्गवसेन सद्धिं खन्थाभिसङ्खारेहि किलेसानं परिच्चजनतो, सङ्खतदोसदस्सनेन च तब्बिपरीते निब्बाने तन्निन्नताय पक्खन्दनतो परिच्चागपटिनिस्सगो चेव पक्खन्दनपटिनिस्सगो चाति वुच्चति । तस्मा ताव समन्नागतो भिक्खु यथावुत्तेन नयेन किलेसे च परिच्चजति, निब्बाने च पक्खन्दति । नापि निब्बत्तनवसेन किलेसे आदियति, न अदोसदस्सितावसेन सङ्खतारम्मणं । तेन वुच्चति **पटिनिस्सज्जति, नो आदियतीति** ।

५२. इदानीस्स तेहि जाणेहि येसं धम्मानं पहानं होति, तं दस्सेतुं **अनिच्चतो अनुपस्सन्तो निच्चसज्जं पजहतीति** आदि वुत्तं । तत्थ **नन्दन्ति** सप्पीतिकं तण्हं । **रागन्ति** सेसं तण्हं । **समुदयन्ति** रागस्स उप्पत्तिं । अथ वा रूपगतस्स उदयं । **आदानन्ति** निब्बत्तनवसेन किलेसानं आदानं । वेदनारम्मणतातिआदीनि इध च हेट्ठा च वुत्तनयेनेव वेदितब्बानि ।

गाथासु पन **वत्थुसङ्कमनाति** रूपादीसु एकेकस्स भङ्गं दिस्वा पुन येन चित्तेन भङ्गो दिट्ठो, तस्सापि भङ्गदस्सनवसेन पुरिमवत्थुतो अज्जवत्थुसङ्कमना । **पज्जाय च विवट्टनाति** उदयं पहाय वये सन्तिट्ठना । **आवज्जना बलञ्चेवाति** रूपादीसु एकेकस्स भङ्गं दिस्वा पुन भङ्गारम्मणस्स चित्तस्स भङ्गदस्सनत्थं अनन्तरमेव आवज्जनसमत्थता । **पटिसङ्खा विपस्सनाति** एसा आरम्मणपटिसङ्खा भङ्गानुपस्सना नाम । **आरम्मणअन्वयेन उभो एकववत्थनाति** पच्चक्खतो दिट्ठस्स आरम्मणस्स अन्वयेन अनुगमनेन यथा इदं, तथा अतीतेपि सङ्खारगतं भिज्जि, अनागतेपि भिज्जिस्सतीति एवं उभिन्नं एकसभावेनेव ववत्थापनन्ति अत्थो । वुत्तम्पि चेतं पोराणेहि —

“संविज्जमानम्हि विसुद्धदस्सनो, तदन्वयं नेति अतीतनागते ।
सब्बेपि सङ्खारगता पलोकिनो, उस्सावबिन्दू सूरियेव उगगते”ति ॥

निरोधे अधिमुत्तताति एवं उभिन्नं भङ्गवसेन एकववत्थानं कत्वा तस्मिंयेव भङ्गसङ्घाते निरोधे अधिमुत्तता तगुरुता तन्निन्नता तप्पोणता तप्पभारताति अत्थो । वयलक्खणविपस्सनाति एसा वयलक्खणविपस्सना नामाति वुत्तं होति । आरम्मणञ्च पटिसङ्घाति पुरिमञ्च रूपादिआरम्मणं जानित्वा । भङ्गञ्च अनुपस्सतीति तस्सारम्मणस्स भङ्गं दिस्वा तदारम्मणस्स चित्तस्स च भङ्गं अनुपस्सति । सुञ्जतो च उपट्टानन्ति तस्सेवं भङ्गमनुपस्सतो “सङ्घाराव भिज्जन्ति, तेसं भेदो मरणं, न अञ्जो कोचि अत्थी”ति सुञ्जतो उपट्टानं इज्जति । तेनाहु पोराणा —

“खन्धा निरुज्जन्ति न चत्थि अञ्जो, खन्धान भेदो मरणन्ति वुच्चति ।
तेसं खयं पस्सति अप्पमत्तो, मणिव विज्झं वजिरेन योनिसो”ति ॥

अधिपज्जा विपस्सनाति या च आरम्मणपटिसङ्घा, या च भङ्गानुपस्सना, यञ्च सुञ्जतो उपट्टानं, अयं अधिपज्जा विपस्सना नामाति वुत्तं होति । कुसलो तीसु अनुपस्सनासूति अनिच्चानुपस्सनादीसु तीसु छेको भिक्खु । चतस्सो च विपस्सनासूति निब्बिदादीसु च चतूसु विपस्सनासु । तयो उपट्टाने कुसलताति खयतो वयतो सुञ्जतोति इमस्मिञ्च तिविधे उपट्टाने कुसलताय । नानादिट्ठीसु न कम्पतीति सस्सतदिट्ठिआदीसु नानप्पकारासु दिट्ठीसु न वेधति । सो एवं अवेधमानो “अनिरुद्धमेव निरुज्जति, अभिन्नमेव भिज्जती”ति पवत्तमनसिकारो दुब्बलभाजनस्स विय भिज्जमानस्स, सुखुमरजस्सेव विप्पकिरियमानस्स, तिलानं विय भज्जियमानानं सब्बसङ्घारानं उप्पादट्ठितपवत्तनिमित्तं विस्सज्जेत्वा भेदमेव पस्सति । सो यथा नाम चक्खुमा पुरिसो पोक्खरणीतीरे वा नदीतीरे वा ठितो थूलफुसितके देवे वस्सन्ते उदकपिट्ठे महन्तमहन्तानि उदकपुब्बुळानि उप्पज्जित्वा उप्पज्जित्वा सीघं सीघं भिज्जमानानि पस्सेय्य, एवमेव सब्बे सङ्घारा भिज्जन्ति भिज्जन्तीति पस्सति । एवरूपज्झि योगावचरं सन्धाय वुत्तं भगवता —

“यथा पुब्बुळकं पस्से, यथा पस्से मरीचिकं ।
एवं लोकं अवेक्खन्तं, मच्चुराजा न पस्सती”ति ॥ (ध० प० १७०) ।

तस्सेवं “सब्बे सङ्घारा भिज्जन्ति भिज्जन्ती”ति अभिण्हं पस्सतो अट्टानिसंसपरिवारं भङ्गानुपस्सनाजाणं बलप्पत्तं होति । तत्रिमे अट्टानिसंसा — भवदिट्ठिप्पहानं, जीवितनिकन्तिपरिच्चागो, सदायुत्तपयुत्तता, विसुद्धाजीविता, उस्सुक्कप्पहानं, विगतभयता, खन्तिसोरच्चपटिलाभो, अरतिरतिसहनताति । तेनाहु पोराणा —

“इमानि अट्ठगुणमुत्तमानि, दिस्वा तहिं सम्मसती पुनप्पुनं ।
आदित्तचेलस्सिरसूपमो मुनि, भङ्गानुपस्सी अमतस्स पत्तिया”ति ॥

भङ्गानुपस्सनाजाणनिद्देसवण्णना निड्डिता ।

८. आदीनवजाणनिद्देसवण्णना

५३. आदीनवजाणनिद्देसे उप्पादोति पुरिमकम्मपच्चया इध उप्पत्ति । पवत्तन्ति तथाउप्पन्नस्स पवत्ति । निमित्तन्ति सब्बम्पि सङ्घारनिमित्तं । आयूहनाति आयतिं पटिसन्धिहेतुभूतं कम्मं । पटिसन्धीति आयतिं उप्पत्ति । गतीति याय गतिया सा पटिसन्धि होति । निब्बत्तीति खन्धानं निब्बत्तनं । उपपत्तीति “समापन्नस्स वा उपपन्नस्स वा”ति (ध० स० १२८९) एवं वुत्ता विपाकपवत्ति । जातीति जरादीनं पच्चयभूता भवपच्चया जाति । निप्परियायतो तत्थ तत्थ निब्बत्तमानानं सत्तानं ये ये खन्धा पातुभवन्ति, तेसं पठमपातुभावो जाति । जराति खण्डिच्चादिसम्मतो सन्ततियं एकभवपरियापन्नखन्धसन्तानस्स

पुराणभावो । **सोको**ति जातिव्यसनादीहि फुट्टस्स चित्तसन्तापो । **परिदेवो**ति जातिव्यसनादीहि फुट्टस्स वचीपलापो । **उपायासो**ति भुसो आयासो, जातिव्यसनादीहि फुट्टस्स अधिमत्तचेतोदुक्खप्पभावितो दोसोयेव । एत्थ च उप्पादादयो पञ्चेव आदीनवजाणस्स वत्थुवसेन वुत्ता, सेसा तेसं वेवचनवसेन । “निब्बत्ति जाती”ति इदञ्चि द्वयं उप्पादस्स चेव पटिसन्धिया च वेवचनं, “गति उपपत्ती”ति इदं द्वयं पवत्तस्स, जरादयो निमित्तस्साति । तेनाह —

“उप्पादञ्च पवत्तञ्च, निमित्तं दुक्खन्ति पस्सति ।
आयूहनं पटिसन्धिं, जाणं आदीनवे इदं”न्ति ॥ च
“इदं आदीनवे जाणं, पञ्चठानेसु जायती”ति ॥ च

सब्बपदेसु च **भयन्ति** इच्चेतस्स वचनस्स भयं इतीति पदच्छेदो । **भयन्ति** पीळायोगतो सप्पटिभयताय भयं । **इतीति** भयतुपट्टानस्स कारणनिद्देशो ।

अनुप्पादो खेमन्ति सन्तिपदे जाणन्तिआदि पन आदीनवजाणस्स पटिपक्खजाणदस्सनत्थं वुत्तं । भयतुपट्टानेन वा आदीनवं दिस्वा उब्बिग्गहदयानं अभयम्पि अत्थि खेमं निरादीनवन्ति अस्सासजननत्थम्पि एतं वुत्तं । यस्मा वा यस्स उप्पादादयो भयतो सूपट्ठिता होन्ति, तस्स तप्पटिपक्खनिन्नं चित्तं होति, तस्मा भयतुपट्टानवसेन सिद्धस्स आदीनवजाणस्स आनिसंसदस्सनत्थम्पेतं वुत्तन्ति वेदितब्बं । **अनुप्पादो अप्पवत्तन्ति**आदि निब्बानमेव । **सन्तिपदे**ति सन्तिकोट्टासे, निब्बानेति अत्थो । अनुस्सववसेनापि हि सन्तिपदन्ति नाममत्तं गहेत्वा उप्पन्नं जाणम्पि “सन्तिपदे जाण”न्ति वुत्तं ।

उप्पादो भयं, अनुप्पादो खेमन्तिआदि विपक्खपटिपक्खवसेन उभयं समासेत्वा उप्पज्जमानं जाणं गहेत्वा वुत्तं । एत्थ च यं भयं, तं यस्मा नियमतो दुक्खं । यञ्च दुक्खं, तं वट्टामिसलोकामिसकिलेसामिसेहि अविप्पमुत्तत्ता सामिसमेव । यञ्च सामिसं, तं सङ्खारमत्तमेव । तस्मा **उप्पादो दुक्खन्ति भयतुपट्टाने पज्जा आदीनवे जाणन्ति**आदि वुत्तं । एवं सन्तेपि भयाकारेण दुक्खाकारेण सामिसाकारेण सङ्खाराकारेणाति एवं आकारनानत्ततो पवत्तिवसेनेत्थ नानत्तं वेदितब्बं । उप्पादो भयं, दुक्खं, सामिसं, सङ्खारा चाति उप्पादादिलिङ्गमनपेक्खित्वा “नेतं खो सरणं खेमं, नेतं सरणमुत्तमं”न्तिआदीसु (ध० प० १८९) विय अत्तनो लिङ्गापेक्खमेव वुत्तं । सङ्खाराति च एकत्तमनपेक्खित्वा “अप्पच्चया धम्मा, असङ्खता धम्मा”तिआदीसु (ध० स० दुक्कमातिका ७-८) विय बहुवचनं कतं, उप्पादादीनं वा सङ्खारेकदेसत्ता “उत्तरे पज्जाला, दक्खिणे पज्जाला”तिआदीसु विय बहुन्नं एकदेसेपि बहुवचनं कतन्ति वेदितब्बं । **खेमं सुखं निरामिसं निब्बानन्ति** निब्बानमेव वुत्ताकारानं पटिपक्खवसेन चतुधा वुत्तं । **दस जाणे पजानातीति** आदीनवे जाणं पजानन्तो उप्पादादिवत्थुकानि पञ्च, अनुप्पादादिवत्थुकानि पञ्चाति दस जाणे पजानाति पटिविज्झति सच्छिकरोति । **द्विन्नं जाणानं कुसलताति** आदीनवजाणस्स चेव सन्तिपदजाणस्स चाति इमेसं द्विन्नं जाणानं कुसलताय । **नानादिट्ठीसु न कम्पतीति** परमदिट्ठधम्मनिब्बानादिवसेन पवत्तासु दिट्ठीसु न वेधतीति ।

आदीनवजाणनिद्देशवण्णना निट्ठिता ।

९. सङ्खारुपेक्खाजाणनिद्देशवण्णना

५४. सङ्खारुपेक्खाजाणनिद्देशे **उप्पादादीनि** वुत्तत्थानेव । **दुक्खन्ति भयन्ति सामिसन्ति सङ्खाराति** उप्पादादिमुज्जनजाणस्स कारणवचनानि । एवञ्च लक्खणतो सङ्खारुपेक्खं दस्सेत्वा इदानि अत्थतो दस्सेतुं **उप्पादो**

सङ्कारा, ते सङ्कारे अज्झुपेक्खतीति सङ्कारुपेक्खातिआदिमाह । तत्थ सङ्कारे अज्झुपेक्खतीति तस्स आरब्धविपस्सकस्स विपस्सनाजाणेन लक्खणत्तयस्स दिट्ठत्ता लक्खणविचिनने पहीनब्यापारस्स आदित्ते विय तयो भवे पस्सतो सङ्कारग्गहणे मज्झत्तस्स तं विपस्सनाजाणं ते सङ्कारे विसेसेन च इक्खति, गहणेन वज्जितञ्च हुत्वा इक्खति ओलोकेतीति सङ्कारुपेक्खा नामाति अत्थो । यथा लोके विसेसेन जयन्तो अधिजयतीति, अन्नेन वज्जितो वसन्तो उपवसतीति वुच्चति । पुन सङ्कारे अनिच्चादितो विपस्सित्वा गहणे मज्झत्तभावसण्ठितं सङ्कारुपेक्खम्पि अनिच्चादितो विपस्सित्वा तस्सापि सङ्कारुपेक्खाय गहणे मज्झत्ताकारसण्ठिताय सङ्कारुपेक्खाय सम्भावतो ये च सङ्कारा या च उपेक्खातिआदि वुत्तं ।

५५. इदानीं सङ्कारुपेक्खाय चित्ताभिनीहारभेदं दस्सेतुं कतिहाकारेहीतिआदिमाह । तत्थ सङ्कारुपेक्खायाति भुम्मवचनं । चित्तस्स अभिनीहारोति सङ्कारुपेक्खालाभिनो ततो अज्जस्स चित्तस्स सङ्कारुपेक्खाभिमुखं कत्वा भुसं हरणं । अभिमुखत्थो हि एत्थ अभिसदो, भुसत्थो नीसदो । कतिहाकारेहीति पुच्छितं पुच्छं अट्ठहाकारेहीति विस्सज्जेत्वा दुतियपुच्छाविस्सज्जनेनेव ते अट्ठहाकारे दस्सेतुकामो ते अदस्सेत्वाव पुथुज्जनस्स कतिहाकारेहीतिआदि पुच्छं अकासि । पुथुज्जनस्साति एत्थ पन —

दुवे पुथुज्जना वुत्ता, बुद्धेनादिच्चबन्धुना ।
अन्धो पुथुज्जनो एको, कल्याणेको पुथुज्जनोति ॥

तत्थ यस्स खन्धधातुआयतनादीसु उग्गहपरिपुच्छासवनधारणपच्चवेक्खणादीनि नत्थि, अयं अन्धपुथुज्जनो । यस्स तानि अत्थि, सो कल्याणपुथुज्जनो । दुविधोपि पनेस —

पुथूनं जननादीहि, कारणेहि पुथुज्जनो ।
पुथुज्जनन्तोगधत्ता, पुथुवायं जनो इति ॥

सो हि पुथूनं नानप्पकारानं किलेसादीनं जननादीहि कारणेहि पुथुज्जनो । यथाह — “पुथु किलेसे जनेन्तीति पुथुज्जना, पुथु अविहतसक्कायदिट्ठिकाति पुथुज्जना, पुथु सत्थारानं मुखुल्लोकिकाति पुथुज्जना, पुथु सब्बगतीहि अवुट्ठिताति पुथुज्जना, पुथु नानाभिसङ्कारे अभिसङ्कारोन्तीति पुथुज्जना, पुथु नानाओघेहि वुहन्तीति पुथुज्जना, पुथु नानासन्तापेहि सन्तप्पेन्तीति पुथुज्जना, पुथु नानापरिळाहेहि परिडहन्तीति पुथुज्जना, पुथु पच्चसु कामगुणेसु रत्ता गिद्धा गधिता मुच्छिता अज्झोसन्ना लग्गा लग्गिता पलिबुद्धाति पुथुज्जना, पुथु पच्चहि नीवरणेहि आवुता निवुता ओवुता पिहिता पटिच्छन्ना पटिकुज्जिताति पुथुज्जना”ति (महानि० ९४) । पुथूनं वा गणनपथातीतानं अरियधम्मपरम्मुखानं नीचधम्मसमाचारानं जनानं अन्तोगधत्तापि पुथुज्जना, पुथु वा अयं विसुंयेव सङ्खं गतो, विसंसङ्खो सीलसुतादिगुणयुत्तेहि अरियेहि जनोतिपि पुथुज्जनो । तेसु कल्याणपुथुज्जनो इधाधिप्पेतो इतरस्स भावनाय एव अभावा ।

सेक्खस्साति एत्थ सत्त सेक्खा सोतापत्तिमग्गफलसकदागामिमग्गफलअनागामिमग्गफलअरहत्तमग्गट्ठा । ते हि तिस्सो सिक्खा सिक्खन्तीति सेक्खा । तेसु सोतापत्तिसकदागामिअनागामिफलट्ठा तयो इधाधिप्पेता मग्गट्ठानं सङ्कारुपेक्खाय चित्ताभिनीहाराभावा ।

वीतरागस्साति एत्थ समुच्छेदविगमेन विगतो रागो अस्साति वीतरागो । अरहतो एतं अधिवचनं । तीसुपि पदेसु

जातिगगहणेन एकवचनं कृतं ।

सङ्घारुपेक्खं अभिनन्दतीति तस्मिं उपेक्खाविहारे फासुविहारसज्जं पटिलभित्वा फासुविहारनिकन्तिया सङ्घारुपेक्खाभिमुखो हुत्वा नन्दति, सप्पीतिकं तण्हं उप्पादेतीति अत्थो । **विपस्सतीति** सोतापत्तिमग्गपटिलाभत्थं अनिच्चादिवसेन विविधा पस्सति, सेक्खो उपरिमग्गत्थं, वीतरागो दिट्ठधम्मसुखविहारत्थं विपस्सति । **पटिसङ्घायाति** अनिच्चादिवसेनेव उपपरिक्खित्वा । यस्मा पन सोतापन्नादयो अरिया सकं सकं फलसमापत्तिं समापज्जमाना उदयब्बयजाणादीहि नवहि विपस्सनाजाणेहि अविपस्सित्वा समापज्जितुं न सक्कोन्ति, तस्मा **पटिसङ्घाय वा फलसमापत्तिं समापज्जतीति** वुत्तं ।

फलसमापत्तिया पवत्तिदस्सनत्थं पन तेसं इदं पज्झकम्मं — का फलसमापत्ति? के तं समापज्जन्ति? के न समापज्जन्ति? कस्मा समापज्जन्ति? कथञ्चस्सा समापज्जनं होति? कथं ठानं? कथं वुट्ठानं? किं फलस्स अनन्तरं? कस्स च फलं अनन्तरन्ति?

तत्थ का **फलसमापत्तीति**? या अरियफलस्स निरोधे अप्पना ।

के तं समापज्जन्ति? के न समापज्जन्तीति? सब्बेपि पुत्थुज्जना न समापज्जन्ति । कस्मा? अनधिगतत्ता । अरिया पन सब्बेपि समापज्जन्ति । कस्मा? अधिगतत्ता । उपरिमा पन हेट्ठिमं न समापज्जन्ति पुग्गलन्तरभावूपगमनेन पटिप्पस्सद्धत्ता, हेट्ठिमा च उपरिमं अनधिगतत्ता । अत्तनो अत्तनोयेव पन फलं सब्बेपि समापज्जन्तीति इदमेत्थ सन्निट्ठानं ।

केचि पन “सोतापन्नसकदागामिनोपि न समापज्जन्ति, उपरिमा द्वेयेव समापज्जन्ती”ति वदन्ति । इदञ्च नेसं कारणं — एते हि समाधिस्मिं परिपूरकारिनोति । तं पुत्थुज्जनस्सापि अत्तना पटिलद्धं लोकियसमाधिं समापज्जनतो अकारणमेव । किञ्चेत्थ कारणाकारणचिन्ताय । ननु इधेव पाळियं “कतमे दस सङ्घारुपेक्खा विपस्सनावसेन उप्पज्जन्ति, कतमे दस गोत्रभुधम्मा विपस्सनावसेन उप्पज्जन्ती”ति (पटि० म० १.६०) इमेसं पज्झानं विस्सज्जने “सोतापत्तिफलसमापत्तत्थाय सकदागामिफलसमापत्तत्थाया”ति (पटि० म० १.६०) विसुं विसुं वुत्ता । तस्मा सब्बेपि अरिया अत्तनो अत्तनो फलं समापज्जन्तीति निट्ठमेत्थ गन्तब्बं ।

कस्मा समापज्जन्तीति? दिट्ठधम्मसुखविहारत्थं । यथा हि राजानो रज्जसुखं, देवता दिब्बसुखमनुभवन्ति, एवं अरिया “लोकुत्तरसुखं अनुभविस्सामा”ति अद्धानपरिच्छेदं कत्वा इच्छितिच्छितक्खणे फलसमापत्तिं समापज्जन्ति ।

कथञ्चस्सा समापज्जनं होति, कथं ठानं, कथं वुट्ठानन्ति? द्वीहि ताव आकारेहि अस्सा समापज्जनं होति निब्बानतो अज्जस्स आरम्मणस्स अमनसिकारा, निब्बानस्स च मनसिकारा । यथाह — “द्वे खो, आवुसो, पच्चया अनिमित्ताय चेतोविमुत्तिया समापत्तिया सब्बनिमित्तानञ्च अमनसिकारो, अनिमित्ताय च धातुया मनसिकारो”ति (म० नि० १.४५८) । अयं पनेत्थ समापज्जनक्कमो — फलसमापत्तित्थिकेन हि अरियसावकेन रहोगतेन पटिसल्लीनेन उदयब्बयादिवसेन सङ्घारा विपस्सितब्बा । तस्स पवत्तानुपुब्बविपस्सनस्स सङ्घारारम्मणगोत्रभुजाणानन्तरं फलसमापत्तिवसेन निरोधे चित्तं अप्पेति । फलसमापत्तिनिन्ताय चेत्य सेक्खस्सापि फलमेव उप्पज्जति, न मग्गो । ये पन वदन्ति “सोतापन्नो ‘फलसमापत्तिं समापज्जिस्सामी’ति विपस्सनं पट्टपेत्वा सकदागामी होति, सकदागामी च अनागामी”ति । ते वत्तब्बा “एवं सति अनागामी अरहा भविस्सति, अरहा पच्चेकबुद्धो, पच्चेकबुद्धो च बुद्धो”ति ।

तस्मा न किञ्चि एतं, पाळिवसेनेव च पटिक्खित्तन्तिपि न गहेतब्बं । इदमेव पन गहेतब्बं । सेक्खस्सापि फलमेव उप्पज्जति, न मग्गो । फलञ्चस्स सचे अनेन पठमज्झानिको मग्गो अधिगतो होति, पठमज्झानिकमेव उप्पज्जति, सचे दुतियादीसु अज्जतरज्झानिको, दुतियादीसु अज्जतरज्झानिकमेवाति एवं तावस्सा समापज्जनं होति ।

“तयो खो, आवुसो, पच्चया अनिमित्ताय चेतोविमुत्तिा ठितिया सब्बनिमित्तानञ्च अमनसिकारो, अनिमित्ताय च धातुया मनसिकारो, पुब्बे च अभिसङ्खारो”ति (म० नि० १.४५८) वचनतो पनस्सा तीहाकारेहि ठानं होति । तत्थ **पुब्बे च अभिसङ्खारो**ति समापत्तितो पुब्बे कालपरिच्छेदो । “असुकस्मिं नाम काले वुट्ठहिस्सामी”ति परिच्छिन्नत्ता हिस्सा याव सो कालो नागच्छति, ताव ठानं होति । एवमस्स ठानं होति ।

“द्वे खो, आवुसो, पच्चया अनिमित्ताय चेतोविमुत्तिा वुट्ठानाय सब्बनिमित्तानञ्च मनसिकारो, अनिमित्ताय च धातुया अमनसिकारो”ति (म० नि० १.४५८) वचनतो पनस्सा द्वीहाकारेहि वुट्ठानं होति । तत्थ **सब्बनिमित्तानन्ति** रूपनिमित्तवेदनासञ्जासङ्खारविज्जाणनिमित्तानं । कामञ्च न सब्बानेवेतानि एकतो मनसि करोति, सब्बसङ्गाहिकवसेन पनेतं वुत्तं । तस्मा यं भवङ्गस्स आरम्भणं होति, तं मनसिकरोतो फलसमापत्तितो वुट्ठानं होतीति एवमस्सा वुट्ठानं वेदितब्बं ।

किं फलस्स अनन्तरं, कस्स च फलं अनन्तरन्ति? फलस्स ताव फलमेव वा अनन्तरं होति भवङ्गं वा । फलं पन अत्थि मग्गानन्तरं, अत्थि फलानन्तरं, अत्थि गोत्रभुअनन्तरं, अत्थि नेवसञ्जानासञ्जायतनानन्तरन्ति । तत्थ मग्गवीथियं मग्गानन्तरं, पुरिमस्स पुरिमस्स पच्छिमं पच्छिमं फलानन्तरं, फलसमापत्तीसु पुरिमं पुरिमं गोत्रभुअनन्तरं । **गोत्रभूति** चेत्थ अनुलोमं वेदितब्बं । वुत्तज्हेतं पट्टाने “अरहतो अनुलोमं फलसमापत्तिया अनन्तरपच्चयेन पच्चयो । सेक्खानं अनुलोमं फलसमापत्तिया अनन्तरपच्चयेन पच्चयो”ति (पट्टा० १.१.४१७) । येन फलेन निरोधा वुट्ठानं होति, तं नेवसञ्जानासञ्जायतनानन्तरन्ति । तत्थ ठपेत्वा मग्गवीथियं उप्पन्नफलं अवसेसं सब्बं फलसमापत्तिवसेन पवत्तं नाम । एवमेतं मग्गवीथियं वा फलसमापत्तियं वा उप्पज्जनवसेन —

“पटिप्पस्सद्धदरथं, अमतारम्भणं सुभं ।
वन्तलोकामिसं सन्तं, सामञ्जफलमुत्तम”न्ति ॥

अयमेत्थ फलसमापत्तिकथा ।

तदज्झुपेक्खित्वाति तं सङ्खारुपेक्खं अज्जेन तादिसेनेव विपस्सनाजाणेन अज्झुपेक्खित्वा । **सुज्जतविहारेन** वातिआदीसु फलसमापत्तिं विना विपस्सनाविहारेनेव विहरितुकामस्स अरहतो अत्ताभिनिवेसं भयतो दिस्वा सुज्जताधिमुत्तस्स सङ्खारुपेक्खाय वयं पस्सन्तस्स विपस्सनत्तयविहारो सुज्जतविहारो नाम, सङ्खारनिमित्तं भयतो दिस्वा अनिमित्ताधिमुत्तस्स सङ्खारुपेक्खाय वयं पस्सन्तस्स विपस्सनत्तयविहारो अनिमित्तविहारो नाम, तण्हापणिधिं भयतो दिस्वा अप्पणिहिताधिमुत्तस्स सङ्खारुपेक्खाय वयं पस्सन्तस्स विपस्सनत्तयविहारो अप्पणिहितविहारो नाम । तथा हि परतो वुत्तं —

“अभिनिवेसं भयतो सम्पस्समानो सुज्जते अधिमुत्तत्ता फुस्स फुस्स वयं पस्सति, सुज्जतो विहारो । निमित्तं भयतो सम्पस्समानो अनिमित्ते अधिमुत्तत्ता फुस्स फुस्स वयं पस्सति, अनिमित्तो विहारो । पणिधिं भयतो सम्पस्समानो अप्पणिहिते अधिमुत्तत्ता फुस्स फुस्स वयं पस्सति, अप्पणिहितो विहारो”ति (पटि० म० १.७८) ।

छळङ्गुपेक्खासम्भावेन च पटिकूले अप्पटिकूलसज्जादिविहारसम्भावेन च अरहतोयेव सम्भाकारेण चित्तं वसे वत्तति, ततो अयं विपस्सनाविहारो अरहतोयेव इज्झतीति वुत्तं होति । **वीतरागो सङ्खारुपेक्खं विपस्सति वाति** एत्थ पन तिधा च भयं, तिधा च अधिमुत्तिं अनापज्जित्वा केवलं विपस्सनाति वेदितब्बा । एवञ्च सति पुब्बापरविसेसो होति ।

५६. इदानीं द्विन्नं तिण्णं पुग्गलानं वसेन सङ्खारुपेक्खाय एकत्तनानत्तभेदं दस्सेतुकामो **कथं पुथुज्जनस्स च सेक्खस्स चाति** आदिमाह । तत्थ **चित्तस्स अभिनीहारो एकत्तं** होतीति एको होति, सकत्थे भाववचनन्ति वेदितब्बं । यथा इदप्पच्चया एव इदप्पच्चयताति वुत्तं, तथा एकोव एकत्तं । **अभिनीहारो**ति सामिअत्थे पच्चत्तवचनं वा, अभिनीहारस्साति अत्थो । “सो देसो सम्मज्जित्वा”ति आदीसु (महाव० १६८) विय विभत्तिविपल्लासो कतोति वेदितब्बो । **चित्तं किलिस्सतीति** विपस्सनानिक्कन्तिसङ्घातेन लोभकिलेसेन चित्तं किलिस्सति, तापीयति बाधीयतीति अत्थो । **भावनाय परिपन्थो** होतीति पटिलद्वाय विपस्सनाभावनाय उपघातो होति । **पटिवेधस्स अन्तरायो** होतीति विपस्सनाभावनाय पटिलभित्तव्वस्स सच्चप्पटिवेधस्स पटिलाभन्तरायो होति । **आयतिं पटिसन्धिया पच्चयो** होतीति सङ्खारुपेक्खासम्पयुत्तकम्मस्स बलवत्ता तेनेव सुगतिपटिसन्धिया दीयमानाय अतिनन्दनसङ्घातो लोभकिलेसो अनागते कामावचरसुगतिपटिसन्धिया पच्चयो होति । यस्मा किलेससहायं कम्मं विपाकं जनेति, तस्मा कम्मं जनकपच्चयो होति, किलेसो उपत्थम्भकपच्चयो । सेक्खस्स पन **उत्तरिपटिवेधस्साति** सकदागामिमग्गादिवसेन सच्चप्पटिवेधस्स । **आयतिं पटिसन्धिया पच्चयो** होतीति सेक्खेसु सोतापन्नसकदागामीनं अनधिगतज्झानानं सङ्खारुपेक्खाकम्मेन दीयमानाय कामावचरसुगतिपटिसन्धिया अभिनन्दनकिलेसो पच्चयो होति, ज्ञानलाभीनं पन अनागामिस्स च ब्रह्मलोकेयेव पटिसन्धानतो पच्चयो न होति, अनुलोमगोत्रभूहि च दीयमानाय पटिसन्धिया अयमेव किलेसो पच्चयो होतीति वेदितब्बो ।

अनिच्चतोति हुत्वा अभावट्टेन अनिच्चन्तिकताय आदिअन्तवन्तताय च अनिच्चतो । **दुक्खतो**ति अभिण्हं पटिपीळनट्टेन उप्पादवयपटिपीळनताय दुक्खवत्थुताय च दुक्खतो । **अनत्ततो**ति अवसवत्तनट्टेन पच्चयायत्तवुत्तिताय सामिनिवासीकारकवेदकाभावेन च अनत्ततो । **अनुपस्सनट्टेनाति** अनु अनु अनिच्चादितो पस्सनट्टेन । **अभिनीहारो नानत्तं** होतीति अभिनीहारो नाना होतीति वा अभिनीहारस्स नानाभावो होतीति वा वेदितब्बं ।

कुसलाति आरोग्यट्टेन अनवज्जट्टेन कोसल्लसम्भूतट्टेन च । **अव्याकताति** कुसलाकुसलभावेन न व्याकता । **किञ्चिकाले सुविदिताति** विपस्सनाकाले सुट्ठु विदिता । **किञ्चिकाले न सुविदिताति** अभिनन्दनकाले न सुट्ठु विदिता । **अच्चन्तं सुविदिताति** अभिनन्दनाय पहीनत्ता एकन्तेन सुविदिता । **विदितट्टेन च अविदितट्टेन चाति** एत्थ पुथुज्जनसेक्खानं सुविदितट्टोपि वीतरागस्स अच्चन्तसुविदितट्टोपि विदितट्टोव होति, द्विन्नम्पि न सुविदितट्टो अविदितट्टोव ।

अतित्तत्ताति विपस्सनाय करणीयस्स अपरियोसितत्ता अप्पणीतभावेन । तब्बिपरीतेन **तित्तत्ता** । **तिण्णं सज्जोजनानं पहानायाति** सक्कायदिट्ठिविचिकिच्छासीलव्वतपरामासानं पहानत्थं । पच्छिमभविकापि बोधिसत्ता एत्थेव सङ्गहं गच्छन्ति । अपच्छिमभविका पन विपस्सनं सङ्खारुपेक्खं पापेत्वा ठपेन्ति । **सोतापत्तिमग्गं पटिलाभत्थायाति** असमासेत्वा पठन्ति, समासेत्वा पाठो सुन्दरतरो । **सेक्खो तिण्णं सज्जोजनानं पहीनत्ताति** सोतापन्नसकदागामिअनागामीनं सामज्जेन वुत्तं । सकदागामिअनागामीनम्पि हि तानि पहीनानेव । **उत्तरिपटिलाभत्थायाति** उपरूपरिमग्गपटिलाभत्थं । **दिट्ठुधम्मसुखविहारत्थायाति** दिट्ठेव धम्मे पच्चक्खे अत्तभावे यो सुखो विहारो, तदत्थाय । **विहारसमापत्तट्टेनाति** सेक्खस्स फलसमापत्तट्टेन, वीतरागस्स विपस्सनाविहारफलसमापत्तट्टेन ।

५७. इदानीं सङ्खारुपेक्खानं गणनपरिच्छेदं दस्सेतुं **कति सङ्खारुपेक्खाति** आदिमाह । तत्थ **समथवसेनाति**

समाधिवसेन । अयमेव वा पाठो । **नीवरणे पटिसङ्घाति** पञ्च नीवरणानि पहातब्बभावेन परिग्गहेत्वा । **सन्तिट्ठनाति** नीवरणानं पहानाभिमुखीभूतत्ता तेसं पहानेपि अब्यापारभावूपगमनेन मज्झत्तताय सन्तिट्ठना । **सङ्घारुपेक्खासूति** नीवरणप्पहाने ब्यापाराकरणेन नीवरणसङ्घातानं सङ्घारानं उपेक्खनासु । एस नयो वितक्कविचारादीसु च । समथे सङ्घारुपेक्खा नाम अप्पनावीथिया आसन्नपुब्बभागे बलप्पत्तभावनामयजाणं । **सोतापत्तिमग्गं पटिलाभत्थायाति** आदीसु चतूसु मग्गवारेसु सुञ्जतानिमित्तअप्पणिहितमग्गानं अञ्जतरञ्जतरो मग्गो लब्भति ।

सोतापत्तिफलसमापत्तत्थायाति आदीसु चतूसु फलवारेसु पन अप्पणिहिता फलसमापत्ति वेदितब्बा । कस्मा?

“सुञ्जतविहारसमापत्तत्थाय अनिमित्तविहारसमापत्तत्थाया”ति इतरासं द्विन्नं फलसमापत्तीनं विसुं वुत्तत्ता ।

अनिच्चानुपस्सनावुट्ठानवसेन हि अनिमित्तमग्गो, तथेव फलसमापत्तिकाले अनिमित्तफलसमापत्ति, दुक्खानुपस्सनावुट्ठानवसेन अप्पणिहितमग्गफलसमापत्तियो, अनत्तानुपस्सनावुट्ठानवसेन सुञ्जतमग्गफलसमापत्तियो सुत्तन्तनयेनेव वेदितब्बा ।

एत्थ च चतूसु मग्गवारेसु **उप्पादन्ति** आदीनि पञ्च मूलपदानि, **गतिन्ति** आदीनि दस वेवचनपदानीति पन्नरस पदानि वुत्तानि । छसु पन फलसमापत्तिवारेसु पञ्च मूलपदानेव वुत्तानि । तं कस्मा इति चे? सङ्घारुपेक्खाय तिक्खभावे सति किलेसप्पहाने समत्थस्स मग्गस्स सम्भवतो तस्सा तिक्खभावदस्सनत्थं वेवचनपदेहि सह दळ्हं कत्वा मूलपदानि वुत्तानि । फलस्स निरुस्साहभावेन सन्तसभावत्ता मग्गायत्तत्ता च मन्दभूतापि सङ्घारुपेक्खा फलस्स पच्चयो होतीति दस्सनत्थं मूलपदानेव वुत्तानीति वेदितब्बानि ।

५८. इदानी जातिवसेन पुच्छित्वा लब्भमानवसेन विस्सज्जेतुं **कति सङ्घारुपेक्खा कुसलाति** आदिमाह । तत्थ **पन्नरस सङ्घारुपेक्खाति** समथवसेन अट्ठ, चतुन्नं मग्गानं तिण्णं फलानं वसेन सत्ताति पन्नरस । समथवसेन अट्ठ सङ्घारुपेक्खा अरहतो नीवरणपटिसङ्घाअभावतो, वितक्कविचारादीनं पहानब्यापारं विना सुखेन पहानतो च सङ्घारुपेक्खानामस्स अननुरूपाति कत्वा तासं अब्याकतता न वुत्ताति वेदितब्बा । अरहता पन फलसमापत्तिं समापज्जन्तेन सङ्घारुपेक्खं विना समापज्जितुं न सक्काति तिस्सो सङ्घारुपेक्खा अब्याकताति वुत्ता । अप्पणिहितसुञ्जतानिमित्तवसेन हि अरहतो तिस्सो सङ्घारुपेक्खा ।

इदानी सङ्घारुपेक्खानं संवण्णनावसेन वुत्तासु तीसु गाथासु **पटिसङ्घासन्तिट्ठना पञ्जाति** सङ्घारुपेक्खा । **अट्ठ चित्तस्स गोचराति** समथवसेन वुत्ता अट्ठ सङ्घारुपेक्खा समाधिस्स विसया, भूमियोति अत्थो । “चित्तं पञ्जञ्च भावय”न्ति आदीसु (सं० नि० १.२३, १९२) विय चित्तसीसेन समाधि निदिट्ठो, “गोचरे, भिक्खवे, चरथ सके पेत्तिके विसये”ति आदीसु (सं० नि० ५.३७२) विय गोचरसद्देन विसयो । यज्झि यदायत्तं, तस्सेसो विसयोति वुच्चति । **पुथुज्जनस्स** द्वेति समथवसेन विपस्सनावसेन च । **तयो सेक्खस्साति** समथविपस्सनासमापत्तिवसेन । **तयो च वीतरागस्साति** अप्पणिहितसुञ्जतानिमित्तफलसमापत्तिवसेन । “तिस्सो”ति वत्तब्बे “तयो”ति च लिङ्गविपल्लासो कतो । तयो सङ्घारुपेक्खा धम्माति वा योजेतब्बं । **येहि चित्तं विवट्ठतीति** येहि सङ्घारुपेक्खाधम्मेहि वितक्कविचारादितो, उप्पादादितो वा चित्तं अपगच्छति । वीतरागस्सापि हि सङ्घारुपेक्खासम्भावतो च सङ्घारतो चित्तं विवट्ठित्वा निब्बानं पक्खन्दतीति वुत्तं होति । **अट्ठ समाधिस्स पच्चयाति** समथवसेन वुत्ता अट्ठ अप्पनासम्पापकत्ता अप्पनासमाधिस्स पच्चया । **दस जाणस्स गोचराति** विपस्सनावसेन वुत्ता दस मग्गजाणस्स फलजाणस्स च भूमियो । **तिण्णं विमोक्खान पच्चयाति** सुञ्जतानिमित्तअप्पणिहितविमोक्खानं उपनिस्सयपच्चया । **नानादिट्ठीसु न कम्पतीति** भङ्गं अविस्सज्जित्वाव सङ्घारे अनिच्चादिवसेन विपस्सन्तो सस्सतदिट्ठिआदीसु नानप्पकारासु दिट्ठीसु न वेधतीति ।

सङ्खारुपेक्खाजाणनिद्वेसवण्णना निट्ठिता ।

१०. गोत्रभुजाणनिद्वेसवण्णना

५९. गोत्रभुजाणनिद्वेसे **अभिभुय्यतीति** अभिभवति अतिक्कमति । **बहिद्धा सङ्खारनिमित्तन्ति** सकसन्तानप्पवत्तअकुसलक्खन्धतो बहिद्धाभूतं सङ्खारनिमित्तं । लोकिकसङ्खारा हि किलेसानं निमित्तत्ता, निमित्ताकारेण उपट्ठानतो वा निमित्तन्ति वुच्चन्ति । **अभिभुय्यतीति गोत्रभूति** च पुथुज्जनगोत्ताभिभवनतो गोत्रभुभावो वुत्तो । **पक्खन्दतीति गोत्रभूति** अरियगोत्तभावनतो गोत्रभुभावो वुत्तो । **अभिभुय्यित्वा पक्खन्दतीति गोत्रभूति** उभो अत्थे समासेत्वा वुत्तं । **वुट्ठातीति गोत्रभूति** च **विवट्ठतीति गोत्रभूति** च मातिकाय वुट्ठानविवट्ठनपदानुरूपेण पुथुज्जनगोत्ताभिभवनत्थोयेव वुत्तो । समथवसेन वुत्तगोत्रभूतं पन नीवरणादिगोत्ताभिभवनतो गोत्रभूति, “सोतापत्तिफलसमापत्तत्थाया”ति आदीसु छसु समापत्तिवारेसु उप्पादादिगोत्ताभिभवनतो गोत्रभूति, “सकदागामिमगं पटिलाभत्थाया”ति आदीसु तीसु मगगवारेसु सोतापन्नादिगोत्ताभिभवनतो गोत्रभूति अत्थो वेदितब्बो । गोत्तत्थो चेत्य बीजत्थो । वत्तनिपकरणे किर वुत्तं — गोत्तं वुच्चति निब्बानं सब्बपरिपन्थेहि गुत्तत्ता, तं पटिपज्जतीति गोत्रभूति, अट्ठ समापत्तियोपि गोत्तं गोत्रभुपरिपन्थेहि गुत्तत्ता, तं गोत्तं पटिपज्जतीति गोत्रभूति वुत्तं । “चतुन्नं मगगानंयेव गोत्रभु निब्बानारम्मणं, चतस्सन्नं फलसमापत्तीनं गोत्रभु सङ्खारारम्मणं फलसमापत्तिनिन्त्ता”ति वदन्ति । वुत्तञ्हेतं विसुद्धिमग्गे — “तस्स पवत्तानुपुब्बविपस्सनस्स सङ्खारारम्मणगोत्रभुजाणानन्तरं फलसमापत्तिवसेन निरोधे चित्तं अप्पेती”ति (विसुद्धि २.८६३) । तेनेवेत्थ मगगवारेसु सोळसमं कत्वा गहितस्स बहिद्धासङ्खारनिमित्तपदस्स समापत्तिवारेसु छट्ठं कत्वा गहणं न कतन्ति वेदितब्बं । इतरथा हि मूलपदगहणेन गहेतब्बं भवेय्य ।

अञ्जे पन “यो निब्बाने पठमाभोगो पठमसमन्नाहारो, अयं वुच्चति गोत्रभू”ति वदन्ति । तं फलं सन्धाय न युज्जति । **पन्नरस गोत्रभुधम्मा कुसलाति** एत्थ अरहतो अभिभवितब्बनीवरणाभावतो वितक्कविचारादीनं सुखेनेव पहातब्बभावतो च अभिभवनट्ठेन गोत्रभुनामं नारहन्तीति कत्वा गोत्रभूतं अब्याकतता न वुत्ताति वेदितब्बा । अरहता पन फलसमापत्तिं समापज्जन्तेन सङ्खारे अनभिभुय्य समापज्जितुं न सक्काति “तयो गोत्रभुधम्मा अब्याकता”ति वुत्ता । केचि पन “अट्ठ समापत्तियो निब्बेधभागिया एव इध निट्ठिता, तस्मा अट्ठ समापत्तिगोत्रभू कुसला होन्ती”ति वदन्ति । तथा सङ्खारुपेक्खायपि वेदितब्बं ।

६०. **सामिसज्जाति** आदीसु वट्ठामिसलोकामिसकिलेसामिसानं किलेसामिसेन सामिसं सनिकन्तिकत्ता । किं तं? अट्ठविधं समथगोत्रभुजाणं । **वट्ठामिसन्ति** चेत्य तेभूमकवट्ठमेव । **लोकामिसन्ति** पञ्च कामगुणा । **किलेसामिसन्ति** किलेसा एव । **निरामिसन्ति** दसविधं विपस्सनागोत्रभुजाणं अनिकन्तिकत्ता । न हि अरिया गोत्रभुस्मिं निकन्तिं करोन्ति । पोत्थके “सामिसज्जे”ति लिखन्ति, तं न सुन्दरतरं । एवमेव पणिहितञ्च अप्पणिहितं सञ्जुत्तञ्च विसञ्जुत्तं वुट्ठितञ्च अवुट्ठितं वेदितब्बं । निकन्तिपणिधिया हि **पणिहितं** पत्थितन्ति अत्थो । तदभावेन **अप्पणिहितं** । निकन्तिसञ्जोगेनेव **सञ्जुत्तं** । तदभावेन **विसञ्जुत्तं** । **वुट्ठितन्ति** विपस्सनागोत्रभुजाणमेव । तज्हि निकन्तिच्छेदकत्ता वुट्ठितं नाम । इतरं **अवुट्ठितं** । बहिद्धा वुट्ठानत्ता वा वुट्ठितं । फलगोत्रभुपि हि निब्बानज्झासयवसेन निब्बानाभिमुखीभूतत्ता बहिद्धासङ्खारनिमित्ता वुट्ठितं नामाति वेदितब्बं । हेट्ठाभिभवनवुट्ठानविवट्ठनवारेसुपि फलगोत्रभु अज्झासयवसेन निब्बानाभिमुखीभूतत्ता अभिभुय्यति वुट्ठाति विवट्ठतीति वेदितब्बं । **तिण्णं विमोक्खान पच्चयाति** तिण्णं लोकुत्तरविमोक्खानं समथगोत्रभु पकतूपनिस्सयपच्चया होन्ति, विपस्सनागोत्रभु अनन्तरसमनन्तरूपनिस्सयपच्चया होन्ति । **पज्जा यस्स परिच्चिताति** पुब्बभागपज्जा यस्स

परिचिता परिचिण्णा । कुसलो विवट्टे वुट्ठानेति असम्मोहवसेनेव विवट्टसङ्घाते गोत्रभुजाणे कुसलो छेको, पुब्बभागजाणेन वा कुसलो । नानादिट्ठीसु न कम्पतीति समुच्छेदेन पहीनासु नानप्पकारासु दिट्ठीसु न वेधतीति ।

गोत्रभुजाणनिद्वेसवण्णना निट्ठिता ।

११. मग्गजाणनिद्वेसवण्णना

६१. मग्गजाणनिद्वेसे मिच्छादिट्ठिया वुट्ठातीति दिट्ठानुसयप्पहानेन समुच्छेदवसेन द्वासट्ठिभेदतो मिच्छादिट्ठितो वुट्ठाति । तदनुवत्तकिलेसेहीति मिच्छादिट्ठिसम्पयोगवसेन च मिच्छादिट्ठिउपनिस्सयेन च उप्पज्जमानेहि मिच्छादिट्ठिअनुवत्तमानेहि नानाविधेहि किलेसेहि । तेन तदेकट्ठकिलेसप्पहानं वुत्तं होति । दुविधज्झि एकट्ठं सहजेकट्ठं पहानेकट्ठञ्च । ताय दिट्ठिया सह एकस्मिं चित्ते, एकस्मिं पुग्गले वा याव पहाना ठिताति तदेकट्ठा । दिट्ठिया हि पहीयमानाय दिट्ठिसम्पयुत्तेसु द्वीसु असङ्खारिकचित्तेसु ताय दिट्ठिया सहजाता लोभो मोहो उद्धच्चं अहिरिकं अनोत्तप्पन्ति इमे किलेसा, द्वीसु ससङ्खारिकचित्तेसु ताय दिट्ठिया सहजाता लोभो मोहो थिनं उद्धच्चं अहिरिकं अनोत्तप्पन्ति इमे किलेसा सहजेकट्ठवसेन पहीयन्ति । दिट्ठिकिलेसेयेव पहीयमाने तेन सह एकस्मिं पुग्गले ठिता अपायगमनीया लोभो दोसो मोहो मानो विचिकिच्छा थिनं उद्धच्चं अहिरिकं अनोत्तप्पन्ति इमे किलेसा पहानेकट्ठवसेन पहीयन्ति । खन्धेहीति तदनुवत्तकेहेव खन्धेहि, तं दिट्ठिं अनुवत्तमानेहि सहजेकट्ठेहि च पहानेकट्ठेहि च चतूहि अरूपकखन्धेहि, तंसमुट्ठानरूपेहि वा सह पञ्चहि खन्धेहि मिच्छादिट्ठिआदिकिलेसपच्चया अनागते उप्पज्जितब्बेहि विपाककखन्धेहि । बहिद्धा च सब्बनिमित्तेहीति यथावुत्तकिलेसकखन्धतो बहिभूतेहि सब्बसङ्खारनिमित्तेहि । मिच्छासङ्कप्पा वुट्ठातीति सोतापत्तिमग्गेन पहातब्बेसु चतूसु दिट्ठिसम्पयुत्तेसु, विचिकिच्छासहगते चाति पञ्चसु चित्तेसु अपायगमनीयसेसाकुसलचित्तेसु च मिच्छासङ्कप्पा वुट्ठाति ।

मिच्छावाचाय वुट्ठातीति मुसावादतो चेव अपायगमनीयपिसुणफरुससम्फप्पलापेहि च वुट्ठाति । मिच्छाकम्मन्ता वुट्ठातीति पाणातिपातादिन्नादानमिच्छाचारेहि वुट्ठाति । मिच्छाआजीवा वुट्ठातीति कुहना लपना नेमित्तिकता निप्पेसिकता लाभेनलाभंनिजिगीसनता, आजीवहेतुकेहि वा सत्तहिपि कायवचीकम्मेहि वुट्ठाति । मिच्छावायामिमिच्छासतिमिच्छासमाधीहि वुट्ठानं मिच्छासङ्कप्पवुट्ठाने वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । मिच्छासतीति च सतिया पटिपक्खाकारेन उप्पज्जमाना अकुसलचित्तुप्पादमत्तमेव । उपरिमग्गतये “दस्सनट्ठेन सम्मादिट्ठी”तिआदीनि अट्ठ मग्गङ्गानि यथा पठमज्झानिके पठममग्गे लब्धन्ति, तथेव लब्धन्ति । तत्थ पठममग्गे सम्मादिट्ठि मिच्छादिट्ठिं पजहतीति सम्मादिट्ठि । सम्मासङ्कप्पादयोपि मिच्छासङ्कप्पादीनं पजहनट्ठेनेव वेदितब्बा । एवं सन्ते पठममग्गेनेव द्वासट्ठिया दिट्ठिगतानं पहीनत्ता उपरिमग्गतयेन पहातब्बा दिट्ठि नाम नत्थि ।

तत्थ सम्मादिट्ठीति नामं कथं होतीति? यथा विसं अत्थि वा होतु मा वा, अगदो अगदोत्वेव वुच्चति, एवं मिच्छादिट्ठि अत्थि वा होतु मा वा, अयं सम्मादिट्ठि एव नाम । यदि एवं नाममत्तमेवेतं होति, उपरिमग्गतये पन सम्मादिट्ठिया किच्चाभावो आपज्जति, मग्गङ्गानि न परिपूरेन्ति । तस्मा सम्मादिट्ठि सकिच्चका कातब्बा, मग्गङ्गानि परिपूरेतब्बानीति । सकिच्चका चेत्य सम्मादिट्ठि यथालाभनियमेन दीपेतब्बा । उपरिमग्गतयवज्झो हि एको मानो अत्थि, सो दिट्ठिड्डाने तिड्ठति, सा तं मानं पजहतीति सम्मादिट्ठि । सोतापत्तिमग्गस्मिज्झि सम्मादिट्ठि मिच्छादिट्ठिं पजहति । सोतापन्नस्स पन सकदागामिमग्गवज्झो मानो अत्थि, तं मानं पजहतीति सम्मादिट्ठि । तस्सेव सत्तअकुसलचित्तसहजातो सङ्कप्पो अत्थि, तेहेव चित्तेहि वाचङ्गचोपनं अत्थि, कायङ्गचोपनं अत्थि, पच्चयपरिभोगो अत्थि, सहजातवायामो अत्थि, अस्सतियभावो अत्थि, सहजातचित्तेकग्गता अत्थि, एते मिच्छासङ्कप्पादयो नाम । सकदागामिमग्गे सम्मासङ्कप्पादयो तेसं पहानेन सम्मासङ्कप्पादयोति वेदितब्बा । एवं

सकदागामिमग्गे अट्टङ्गानि सकिच्चकानि होन्ति । सकदागामिस्स अनागामिमग्गवज्झो मानो अत्थि, सो दिट्ठिट्ठाने तिट्ठति । तस्सेव सत्तहि चित्तेहि सहजाता सङ्कप्पादयो अत्थि । तेसं पहानेन अनागामिमग्गे अट्टन्नं अङ्गानं सकिच्चकता वेदितब्बा । अनागामिस्स अरहत्तमग्गवज्झो मानो अत्थि, सो दिट्ठिट्ठाने तिट्ठति । यानि पनस्स पच्च अकुसलचित्तानि, तेहि सहजाता सङ्कप्पादयो अत्थि । तेसं पहानेन अरहत्तमग्गे अट्टन्नं अङ्गानं सकिच्चकता वेदितब्बा ।

ओळारिकाति कायवचीद्वारे वीतिक्कमस्स पच्चयभावेन थूलभूतम्हा । **कामरागसज्जोजनाति** मेथुनरागसङ्घाता सज्जोजना । सो हि कामभवे सज्जोजेतीति सज्जोजनन्ति वुच्चति । **पटिघसज्जोजनाति** ब्यापादसज्जोजना । सो हि आरम्मणे पटिहज्जतीति पटिघन्ति वुच्चति । ते एव थामगतट्ठेन सन्ताने अनुसेन्तीति **अनुसया** । **अणुसहगताति** अणुभूता, सुखुमभूताति अत्थो । तब्भावे हि एत्थ सहगतसद्दो । सकदागामिस्स हि कामरागब्यापादा द्वीहि कारणेहि अणुभूता अधिच्चुप्पत्तिया च परियुट्ठानमन्दताय च । तस्स हि बालपुथुज्जनस्स विय किलेसा अभिण्हं न उप्पज्जन्ति, कदाचि करहचि उप्पज्जन्ति । उप्पज्जमाना च बालपुथुज्जनस्स विय मद्दन्ता फरन्ता छादेन्ता अन्धअन्धं करोन्ता न उप्पज्जन्ति, द्वीहि पन मग्गेहि पहीनत्ता मन्दमन्दा तनुकाकारा हुत्वा उप्पज्जन्ति, वीतिक्कमं पापेतुं समत्था न होन्ति । एवं तनुभूता अनागामिमग्गेन पहीयन्ति **रूपरागाति** रूपभवे छन्दरागा । **अरूपरागाति** अरूपभवे छन्दरागा । **मानाति** उन्नतिलक्खणा । **उद्धच्चाति** अवूपसमलक्खणा । **अविज्जायाति** अन्धलक्खणाय । **भवरागानुसयाति** रूपरागारूपरागवसेन पवत्तभवरागानुसया ।

६२. इदानि मग्गजाणसंवण्णनं करोन्तो **अजातं झापेतीति** आदिमाह । तत्थ च **अजातं झापेति जातेन, झानं तेन पवुच्चतीति** अत्तनो सन्ताने पातुभूतेन तेन तेन लोकुत्तरज्झानेन तंसमङ्गीपुग्गलो अजातमेव तं तं किलेसं झापेति दहति समुच्छिन्दति, तेन कारणेन तं लोकुत्तरं झानन्ति पवुच्चतीति अत्थो । **झानविमोक्खे कुसलताति** तस्मिं अरियमग्गसम्पयुत्ते वितक्कादिके झाने च विमोक्खसङ्घाते अरियमग्गे च असम्मोहवसेन कुसलताय पठममग्गेनेव पहीनासु नानादिट्ठीसु न कम्पति । झानं नाम दुविधं आरम्मणूपनिज्झानञ्च लक्खणूपनिज्झानञ्च । लोकियपठमज्झानादिकं कसिणादिआरम्मणूपनिज्झानट्ठेन झानं, विपस्सनासङ्घारानं सभावसामज्जलक्खणूपनिज्झानट्ठेन झानं, लोकुत्तरं निब्बाने तथलक्खणूपनिज्झानट्ठेन झानं । इध पन गोत्रभुनापि साधारणं लक्खणूपनिज्झानट्ठं अनामसित्वा असाधारणेन किलेसझापनट्ठेन झानं वुत्तं । विमोक्खट्ठो पनेत्थ निब्बानारम्मणे सुट्ठु अधिमुच्चनट्ठो किलेसेहि च सुट्ठु मुच्चनट्ठो ।

समादहित्वा यथा चे विपस्सतीति अप्पनूपचारखणिकसमाधीनं अज्जतरेन समाधिना पठमं चित्तसमाधानं कत्वा पच्छा यथा विपस्सति च । समुच्चयत्थो चे-सद्दो विपस्सनं समुच्चिनोति । **विपस्समानो तथा चे समादहेति** विपस्सना नामेसा लूखभूता निरस्सादा, समथो च नाम सिनिद्धभूतो सअस्सादो । तस्मा ताय लूखभूतं चित्तं सिनेहेतुं विपस्समानो तथा च समादहे । विपस्समानो पुन समाधिं पविसित्वा चित्तसमाधानञ्च तथेव करेय्य, यथेव विपस्सनन्ति अत्थो । इध चे-सद्दो समादहनं समुच्चिनोति । उभयत्थापि गाथाबन्धानुवत्तनेन चे-कारो कतो, अत्थो पन च-कारत्थो एव । **विपस्सना च समथो तदा अहूति** यस्मा समथविपस्सनानं युगनद्धभावे सति अरियमग्गपातुभावो होति, तस्मा अरियमग्गजननसमत्थत्ता यदा तदुभयसमायोगो होति, तदा विपस्सना च समथो च अहु, समथविपस्सना भूता नाम होतीति अत्थो । ता च समथविपस्सना अरियमग्गाभिमुखीकाले च मग्गक्खणे च **समानभागा युगनद्धा वत्तरे** समानो समो भागो कोट्टासो एतेसन्ति समानभागा, युगे नद्धा वियाति युगनद्धा, अज्जमज्जं अनतिवत्तनट्ठेन समधुरा समबलाति अत्थो । वित्थारो पनस्स युगनद्धकथायं आविभविस्सति ।

दुःखा सङ्घारा सुखो, निरोधो इति दस्सनं। दुभतो वुट्ठिता पज्जा, फस्सेति अमतं पदन्ति दुःखा सङ्घारा, सुखो निरोधो निब्बानन्ति पटिपन्नस्स ततो निब्बानदस्सनं अरियमग्गजाणं दुभतो वुट्ठिता पज्जा नाम। सा एव च पज्जा अमतं पदं निब्बानं आरम्मणफुसनेन फुसति, पटिलभतीति अत्थो। निब्बानज्झि अतप्पकट्टेन अमतसदिसन्ति अमतं, नास्स मतं मरणं वयो अत्थीतिपि अमतं, पुब्बभागतो पट्टाय महता उस्साहेन महतिया पटिपदाय पज्जति पटिपज्जीयतीति पदन्ति वुच्चति।

विमोक्खचरियं जानातीति विमोक्खपवत्तिं असम्मोहवसेन जानाति, पच्चवेक्खणवसेन जानाति। “दुभतो वुट्ठानो विमोक्खो, दुभतो वुट्ठाना चत्तारो विमोक्खा, दुभतो वुट्ठानानं अनुलोमा चत्तारो विमोक्खा, दुभतो वुट्ठानपटिप्पस्सद्धि चत्तारो विमोक्खा”ति हि उपरि विमोक्खकथायंयेव (पटि० म० १.२०९ आदयो) आगता विमोक्खचरिया वेदितब्बा। तेसं वित्थारो तत्थेव आगतो। **नानत्तेकत्तकोविदो**ति तेसं विमोक्खानं नानाभावे एकभावे च कुसलो। दुभतो वुट्ठानविमोक्खवसेन हि तेसं एकत्तं, चतुअरियमग्गवसेन नानत्तं, एकेकस्सापि वा अरियमग्गस्स अनुपस्सनाभेदेन नानत्तं, अरियमग्गभावेन एकत्तं वेदितब्बं। **द्विन्नं जाणानं कुसलता**ति दस्सनसङ्घातस्स च भावनासङ्घातस्स चाति इमेसं द्विन्नं जाणानं कुसलताय। **दस्सनन्ति** हि सोतापत्तिमग्गो। सो हि पठमं निब्बानदस्सनतो दस्सनन्ति वुत्तो। गोत्रभु पन किञ्चापि पठमतरं निब्बानं पस्सति, यथा पन रज्जो सन्तिकं केनचिदेव करणीयेन आगतो पुरिसो दूरतोव रथिकाय चरन्तं हत्थिक्खन्धगतं राजानं दिस्वापि “दिट्ठो ते राजा”ति पुट्ठो दिस्वा कत्तब्बकिच्चस्स अकतत्ता “न पस्सामी”ति आह, एवमेव निब्बानं दिस्वा कत्तब्बस्स किलेसप्पहानस्साभावा न “दस्सन”न्ति वुच्चति। तज्झि जाणं मग्गस्स आवज्जनट्ठाने तिट्ठति। **भावना**ति सेसमग्गत्तयं। तज्झि पठममग्गेन दिट्ठस्मिंयेव धम्मे भावनावसेन उप्पज्जति, न अदिट्ठपुब्बं किञ्चि पस्सति, तस्मा “भावना”ति वुच्चति। हेट्ठा पन भावनामग्गस्स अपरिनिट्ठितत्ता “द्विन्नं जाणानं”न्ति अवत्वा सोतापत्तिसकदागामिअनागामिमग्गलाभिनो सन्धाय “ज्ञानविमोक्खे कुसलता”ति वुत्तं, अरहत्तमग्गलाभिनो पन भावनामग्गस्स परिनिट्ठितत्ता “द्विन्नं जाणानं कुसलता”ति वुत्तन्ति वेदितब्बं।

मग्गजाणनिद्देसवण्णना निट्ठिता।

१२. फलजाणनिद्देसवण्णना

६३. फलजाणनिद्देसे **तंपयोगप्पटिप्पस्सद्धत्ता**ति तस्स अज्झत्तबहिद्धा वुट्ठानपयोगस्स पटिप्पस्सद्धत्ता। मग्गो हि सकक्खणे किलेसप्पहानेन उभतो वुट्ठानपयोगं करोति नाम, फलक्खणे किलेसानं पहीनत्ता मग्गस्स उभतो वुट्ठानपयोगो पटिप्पस्सद्धो वूपसन्तो नाम होति। **उप्पज्जतीति** मग्गानन्तरं सकिं वा द्विक्खत्तुं वा उप्पज्जति, फलसमापत्तिकाले पन बहुक्खत्तुं, निरोधा वुट्ठहन्तस्स द्विक्खत्तुं उप्पज्जति, सब्बम्पि हि तं पयोगप्पटिप्पस्सद्धत्ता उप्पज्जति। **मग्गस्सेतं फलन्ति** फलं अपेक्खित्वा नपुंसकवचनं कतं। सकदागामिमग्गक्खणादीसुपि एकेकमग्गङ्गवसेनेव वुट्ठानयोजना वेदितब्बा।

फलजाणनिद्देसवण्णना निट्ठिता।

१३. विमुत्तिजाणनिद्देसवण्णना

६४. विमुत्तिजाणनिद्देसे **सक्कायदिट्ठी**ति विज्जमानट्टेन सति खन्धपञ्चकसङ्घाते काये, सयं वा सती तस्मिं काये दिट्ठीति सक्कायदिट्ठि। **विचिकिच्छा**ति विगता चिकिच्छा, सभावं वा विचिनन्तो एताय किच्छति किलमतीति विचिकिच्छा। **सीलब्बतपरामासो**ति सीलेन सुद्धि वतेन सुद्धि सीलब्बतेन सुद्धीति गहितअभिनिवेसो। सो हि सभावं

अतिक्कमित्वा परतो आमसतीति सीलब्बतपरामासो । उभिन्नं समानेपि दिट्ठिभावे तक्कञ्च परूपदेसञ्च विना पकतिया एव सक्कायदिट्ठिगहणतो पकतिभूताय वीसतिवत्थुकाय सक्कायदिट्ठिया पहानेनेव सब्बदिट्ठिप्पहानदस्सनत्थं सक्कायदिट्ठि वुत्ता । सीलब्बतपरामासो पन “सुद्धिपटिपदं पटिपज्जामा”ति पटिपन्नानं पटिपदाय मिच्छाभावदस्सनत्थं विसुं वुत्तोति वेदितब्बो । तिण्णम्पि अनुसयप्पहानेनेव पहानं दस्सेतुं दिट्ठानुसयो विचिकिच्छानुसयोति वुत्तं, न विसुं किलेसत्ता । उपक्किलेसाति किलेसेन्ति उपतापेन्ति विबाधेन्तीति किलेसा, थामगतट्ठेन भुसा किलेसाति उपक्किलेसा । सम्मा समुच्छिन्ना होन्तीति समुच्छेदप्पहानेन अनुप्पादनरोधेन सम्मा समुच्छिन्ना होन्ति । सपरियुट्ठानेहीति चित्तं परियोनन्धन्तानि उट्ठेन्ति उप्पज्जन्तीति परियुट्ठानानि, समुदाचारप्पत्तानं किलेसानमेतं अधिवचनं । सह परियुट्ठानेहीति सपरियुट्ठानानि । तेहि सपरियुट्ठानेहि अनुसयितउपक्किलेसेहि । चित्तं विमुत्तं होतीति तेसं अभब्बुप्पत्तिकभूतत्ता सन्ततिवसेन पवत्तमानं चित्तं ततो विमुत्तं नाम होति । तदेव सुट्ठु विमुत्तत्ता सुविमुत्तं । तंविमुत्तिजातट्ठेनाति तस्सा विमुत्तिया जाननट्ठेन ।

विमुत्तिजाणनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

१४. पच्चवेक्खणजाणनिद्देसवण्णना

६५. पच्चवेक्खणजाणनिद्देसे मग्गक्खणेयेव हेतुट्ठेन पठमं मग्गङ्गानि विसुं विसुं वत्त्वा पुन मग्गङ्गभूते च अमग्गङ्गभूते च धम्मे “बुज्झनट्ठेन बोधी”ति लद्धनामस्स अरियस्स अङ्गभावेन बोज्झङ्गे विसुं दस्सेसि । सतिधम्मविचयवीरियसमाधिसम्बोज्झङ्गा हि मग्गङ्गानेव, पीतिपस्सद्धिउपेक्खासम्बोज्झङ्गा अमग्गङ्गानि । पुन बलवसेन इन्द्रियवसेन च विसुं निट्ठिट्ठेसु सद्धा एव अमग्गङ्गभूता । पुन मग्गक्खणे जातेयेव धम्मे रासिवसेन दस्सेन्तो आधिपतेय्यट्ठेनातिआदिमाह । तत्थ उपट्ठानट्ठेन सतिपट्ठानाति एकाव निब्बानारम्मणा सति कायवेदनाचित्तधम्मेसु सुभसुखनिच्चअत्तसज्जापहानकिच्चसाधनवसेन चत्तारो सतिपट्ठाना नाम । निब्बानारम्मणं एकमेव वीरियं उप्पन्नानुप्पन्नानं अकुसलानं पहानानुप्पत्तिकिच्चस्स, अनुप्पन्नानुप्पन्नानं कुसलानं उप्पादट्ठितिकिच्चस्स साधनवसेन चत्तारो सम्मप्पधाना नाम ।

तथट्ठेन सच्चाति दुक्खभावादीसु अविसंवादकट्ठेन चत्तारि अरियसच्चानि । एतानेव चेत्य पटिवेधट्ठेन तदा समुदागतानि, “अमतोगधं निब्बान”न्ति विसुं वुत्तं निब्बानञ्च, सेसा पन धम्मा पटिलाभट्ठेन तदा समुदागता । “तथट्ठेन सच्चा तदा समुदागता”ति वचनतो मग्गफलपरियोसाने अवस्सं चत्तारि सच्चानि पच्चवेक्खतीति निट्ठमेत्थ गन्तब्बं । “कतं करणीयं नापरं इत्थत्तायाति पजानाती”ति (दी० नि० १.२४८) वचनतो च “दुक्खं मे परिज्जातं, समुदयो मे पहीनो, निरोधो मे सच्छिकतो, मग्गो च मे भावितो”ति पच्चवेक्खणं वुत्तमेव होति । तथा पच्चवेक्खणं युज्जति च । समुदयोति चेत्य तंतंमग्गवज्झोयेव वेदितब्बो । एत्थ वुत्तसमुदयपच्चवेक्खणवसेनेव अट्ठकथायं दुविधं किलेसपच्चवेक्खणं मग्गफलनिब्बानपच्चवेक्खणानि इध सरूपेनेव आगतानीति वुत्तानि । केवलं दुक्खपच्चवेक्खणमेव न वुत्तं । किञ्चापि न वुत्तं, अथ खो पाठसम्भावतो युत्तिसम्भावतो च गहेतब्बमेव । सच्चपटिवेधत्थज्झि पटिपन्नस्स निट्ठिते सच्चपटिवेधे सयं कतकिच्चपच्चवेक्खणं युत्तमेवाति । अविकखेपट्ठेन समथोतिआदि मग्गसम्पयुत्ते एव समथविपस्सनाधम्मे एकरसट्ठेन अनतिवत्तनट्ठेन च दस्सेतुं वुत्तं । संवरट्ठेन सीलविसुद्धीति सम्मावाचाकम्मन्ताजीवा एव । अविकखेपट्ठेन चित्तविसुद्धीति सम्मासमाधि एव । दस्सनट्ठेन दिट्ठिविसुद्धीति सम्मादिट्ठियेव । विमुत्तट्ठेनाति समुच्छेदवसेन मग्गवज्झकिलेसेहि मुच्चनट्ठेन, निब्बानारम्मणे वा अधिमुच्चनट्ठेन । विमोक्खोति समुच्छेदविमोक्खो, अरियमग्गोयेव । पटिवेधट्ठेन विज्जाति

सच्चपटिवेधद्वेन विज्जा, सम्मादिट्ठियेव । **परिच्चागद्वेन विमुत्तीति** मग्गवज्झकिलेसानं पजहनद्वेन ततो मुच्चनतो विमुत्ति, अरियमग्गोयेव । **समुच्छेदद्वेन खये जाणन्ति** किलेससमुच्छिन्दनद्वेन किलेसक्खयकरे अरियमग्गे जाणं, सम्मादिट्ठियेव ।

छन्दादयो हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितब्बा । केवलज्हेत्थ मग्गक्खणेयेव मग्गस्स आदिमज्झपरियोसानाकारेन दस्सिता । **विमुत्तीति** चेत्थ मग्गविमुत्तियेव । “तथद्वेन सच्चा”ति एत्थ गहितम्पि च निब्बानं इध परियोसानभावदस्सनत्थं पुन वुत्तन्ति वेदितब्बं । फलक्खणेपि एसेव नयो । एत्थ पन **हेतुद्वेन मग्गोति** फलमग्गभावेनेव । **सम्मप्पधानाति** मग्गक्खणे चतुकिच्चसाधकस्स वीरियकिच्चस्स फलस्स उप्पादक्खणे सिद्धत्ता वुत्तन्ति वेदितब्बं । अज्जथा हि फलक्खणे सम्मप्पधाना एव न लब्भन्ति । वुत्तज्हि मग्गक्खणे सत्तत्तिस बोधिपक्खियधम्मे उद्धरन्तेन थेरेन “फलक्खणे ठपेत्वा चत्तारो सम्मप्पधाने अवसेसा तेत्तिस धम्मा लब्भन्ती”ति । एवमेव पटिवेधकिच्चादिसिद्धिवसेन सच्चादीनिपि यथायोगं वेदितब्बानि । **विमोक्खोति** च फलविमोक्खो । **विमुत्तीति** फलविमुत्ति । **पटिप्पस्सद्धद्वेन अनुप्पादे जाणं** वुत्तत्थमेव । **वुट्ठहित्वाति** अन्तरा वुट्ठानाभावा फलावसानेन एवं वुत्तं । **इमे धम्मा तदा समुदागताति** इमे वुत्तप्पकारा धम्मा मग्गक्खणे फलक्खणे च समुदागताति पच्चवेक्खतीति इति-सदं पाठसेसं कत्वा सम्बन्धो वेदितब्बो ।

पच्चवेक्खणजाणनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

१५. वत्थुनानत्तजाणनिद्देसवण्णना

६६. वत्थुनानत्तजाणनिद्देसे **चक्खुं अज्झत्तं ववत्थेतीति** अज्झत्तभूतं चक्खुं ववत्थपेति । यथा सो चक्खुं ववत्थपेति, तथा वत्तुकामो **कथं चक्खुं अज्झत्तं ववत्थेतीति** पुच्छित्वा पुन **चक्खु अविज्जासम्भूतन्ति ववत्थेतीति** आदिना ववत्थापनाकारं दस्सेति । तत्थ अविज्जातण्हा अतीता उपत्थम्भकहेतुयो, कम्मं अतीतं जनकहेतु, आहारो इदानी उपत्थम्भकहेतु । एतेन चक्खूपत्थम्भकानि उत्तुचित्तानि गहितानेव होन्ति । **चतुन्नं महाभूतानं उपादायाति** उपयोगत्थे सामिवचनं, चत्तारि महाभूतानि उपादियित्वा पवत्तन्ति अत्थो । एतेन पसादचक्खुभावो दस्सितो होति, ससम्भारभावो पटिक्खितो । **उप्पन्नन्ति** अद्भावसेन, सन्ततिखणवसेन वा पच्चुप्पन्नं । **समुदागतन्ति** हेतुतो समुट्ठितं । एत्तावता विपस्सनापुब्बभागे चक्खुववत्थानं दस्सितं । **अहुत्वा सम्भूतन्ति** आदीहि अनिच्चानुपस्सना । पुब्बे उदया अविज्जमानतो अहुत्वा सम्भूतं, उद्धं वया अभावतो हुत्वा न भविस्सति । **अन्तवन्तोति** अन्तो अस्स अत्थीति अन्तवा, अन्तवा एव अन्तवन्तो यथा “सतिमन्तो, गतिमन्तो, धितिमन्तो च यो इसी”ति (थेरगा० १०५२) । ततो अन्तवन्तो, भङ्गविज्जमानतोति अत्थो । **अब्भुवन्ति** सब्बावत्थानिपातिताय, थिरभावस्स च अभावताय न थिरं । **असस्सतन्ति** न निच्चं । **विपरिणामधम्मन्ति** जराय चेव मरणेन चाति द्वेधा विपरिणामपकतिकं । **चक्खु अनिच्चन्ति** आदीनि **चक्खुं अनिच्चतोति** आदीनि च वुत्तत्थानि । **मनोति** इध भवङ्गमनस्स अधिप्पेतत्ता **अविज्जासम्भूतोति** आदि युज्जतियेव । **आहारसम्भूतोति** एत्थ सम्पयुत्तफस्साहारमनोसज्चेतनाहारवसेन वेदितब्बं । **उप्पन्नोति** च अद्वासन्ततिवसेन ।

वत्थुनानत्तजाणनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

१६. गोचरनानत्तजाणनिद्देसवण्णना

६७. गोचरनानत्तजाणनिद्देसे **रूपे बहिद्धा ववत्थेतीति** अज्झत्ततो बहिद्धाभूते रूपायतनधम्मे ववत्थपेतीति अत्थो ।

अविज्जासम्भूतातिआदि अत्तभावपरियापन्नकम्मजरूपत्ता वुत्तं । आहारोपि हि कम्मजरूपस्स उपत्थम्भकपच्चयो होति । सदस्स पन उतुचित्तसमुद्धानत्ता अविज्जासम्भूतादिचतुक्कं न वुत्तं । फोडुब्बानं सयं महाभूतत्ता “चतुन्नं महाभूतानं उपादाया”ति न वुत्तं । धम्माति चेत्य भवङ्गमनोसम्पयुत्ता तयो अरूपिनो खन्धा, धम्मायतनपरियापन्नानि सुखुमरूपानि च कम्मसमुद्धानानि, सब्बानिपि रूपादीनि च । अपिच यानि यानि येन येन समुद्दहन्ति, तानि तानि तेन तेन वेदितब्बानि । इतरथा हि सकसन्तानपरियापन्नापि रूपादयो धम्मा सब्बे न सङ्गहेय्युं । यस्मा अनिन्द्रियबद्धरूपादयोपि विपस्सनूपगा, तस्मा तेसं कम्मसम्भूतपदेन सङ्गहो वेदितब्बो । तेषि हि सब्बसत्तसाधारणकम्मपच्चयउतुसमुद्धाना । अज्जे पन “अनिन्द्रियबद्धा रूपादयो अविपस्सनूपगा”ति वदन्ति । तं पन —

“सब्बे सङ्खारा अनिच्चाति, यदा पज्जाय पस्सति ।

अथ निब्बिन्दति दुक्खे, एस मग्गो विसुद्धिया”ति ॥ (ध० प० २७७) —

आदिकाय पाळिया विरुज्झति । वुत्तञ्च विसुद्धिमग्गे — “इधेकच्चो आदितोव अज्झत्तसङ्खारे अभिनिविसित्वा विपस्सति, यस्मा पन न सुद्धअज्झत्तदस्सनमत्तेनेव मग्गवुद्धानं होति, बहिद्भापि दट्ठब्बमेव, तस्मा परस्स खन्धेपि अनुपादिन्नसङ्खारेपि अनिच्चं दुक्खमनत्ताति विपस्सती”ति (विसुद्धि० २.७८४) । तस्मा परेसं चक्खादिववत्थानम्पि अनिन्द्रियबद्धरूपादिववत्थानम्पि इच्छितब्बमेव, तस्मा तेभूमकसङ्खारा अविपस्सनूपगा नाम नत्थि ।

गोचरनानत्तजाणनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

१७. चरियानानत्तजाणनिद्देसवण्णना

६८. चरियानानत्तजाणनिद्देसे विज्जाणचरियातिआदीसु आरम्मणे चरतीति चरिया, विज्जाणमेव चरिया विज्जाणचरिया । अज्जाणेन चरणं, अज्जाणेन वा चरति, अज्जाते वा चरति, अज्जाणस्स वा चरणन्ति अज्जाणचरिया । जाणमेव चरिया, जाणेन वा चरिया, जाणेन वा चरति, जाते वा चरति, जाणस्स वा चरणन्ति जाणचरिया । दस्सनत्थायाति रूपदस्सनत्थाय पवत्ता । आवज्जनकिरियाब्याकताति भवङ्गसन्तानतो अपनेत्वा रूपारम्मणे चित्तसन्तानं आवज्जेति नामेतीति आवज्जनं, विपाकाभावतो करणमत्तन्ति किरिया, कुसलाकुसलवसेन न ब्याकताति अब्याकता । दस्सनट्ठोति पस्सन्ति तेन, सयं वा पस्सति, दस्सनमत्तमेव वा तन्ति दस्सनं, दस्सनमेव अत्थो दस्सनट्ठो । चक्खुविज्जाणन्ति कुसलविपाकं वा अकुसलविपाकं वा । दिट्ठत्ताति अदिट्ठे सम्पटिच्छनस्स अभावतो चक्खुविज्जाणेन रूपारम्मणस्स दिट्ठत्ता । अभिनिरोपना विपाकमनोधातूति दिट्ठारम्मणमेव आरोहतीति अतिनिरोपना, उभयविपाका सम्पटिच्छनमनोधातु । अभिनिरोपितत्ताति रूपारम्मणं अभिरुल्लहत्ता । विपाकमनोविज्जाणधातूति उभयविपाका सन्तीरणमनोविज्जाणधातु । एस नयो सोतद्वारादीसुपि । सन्तीरणानन्तरं वोडुब्बने अवुत्तेपि अट्ठकथाचरियेहि वुत्तत्ता लब्धतीति गहेतब्बं । विजाननत्थायाति धम्मारम्मणस्स चैव रूपादिआरम्मणस्स च विजाननत्थाय । आवज्जनकिरियाब्याकताति मनोद्वारावज्जनचित्तं । विजाननट्ठोति तदनन्तरजवनवसेन आरम्मणस्स विजाननमेव अत्थो, न अज्जो । उपरि अकुसलजवनानं विपस्सनामग्गफलजवनानञ्च विसुं वुत्तत्ता सेसजवनानि इध गहेतब्बानि सियुं । “कुसलेहि कम्मोहि विप्पयुत्ता चरतीति विज्जाणचरिया”तिआदिवचनतो (पटि० म० १.७०) पन हसितुप्पादचित्तजवनमेव गहेतब्बं । छसु द्वारेसु अहेतुकानयेव चित्तानं वुत्तत्ता द्वे आवज्जनानि द्वे पञ्चविज्जाणानि द्वे सम्पटिच्छनानि तीणि सन्तीरणानि एकं हसितुप्पादचित्तन्ति अट्ठारस अहेतुकचित्तानियेव विज्जाणचरियाति वेदितब्बानि ।

६९. इदानीं विसयविज्ञाननमत्तद्वेन विज्जाणचरियाति दस्सेतुं **नीरागा चरतीति** आदिमाह, विज्जाणञ्जि रागादिसम्पयोगे सद्भादिसम्पयोगे च अवत्थन्तरं पापुणाति, तेसु असति सकावत्थायमेव तिष्ठति । तस्मा नीरागादिवचनेन तेसं वुत्तविज्जाणानं विज्जाणकिच्चमत्तं दस्सेति । नत्थि एतस्सा रागोति नीरागा । निरागाति रस्सं कत्वापि पठन्ति । सो पन रज्जनवसेन **रागो** । इतरेसु दुस्सनवसेन **दोसो** । मुह्णवसेन **मोहो** । मज्जनवसेन **मानो** । विपरीतदस्सनवसेन **दिट्ठि** । उद्धतभावो, अवूपसन्तभावो वा **उद्धच्चं** । **विचिकिच्छा** वुत्तत्था । अनुसेन्तीति **अनुसया** । “निरनुसया”ति वत्तब्बे **नानुसयाति** वुत्तं, सोयेवत्थो । परियुट्ठानप्पत्तानमेवेत्थ अभावो वेदितब्बो । न हि विज्जाणचरिया पहीनानुसयानंयेव वुत्ता । या च नीरागादिनामा, सा रागादीहि विप्पयुत्ताव नाम होतीति परियायन्तरदस्सनत्थं **रागविप्पयुत्ताति** आदिमाह । पुन अज्जेहि च विप्पयुत्तत्तं दस्सेतुं **कुसलेहि कम्मेहीति** आदिमाह । कुसलानियेव रागादिवज्जाभावा **अनवज्जानि** । परिसुद्धभावकरेहि हिरिओत्तप्पेहि युत्तत्ता **सुक्कानि** । पवत्तिसुखत्ता सुखो उदयो उप्पत्ति एतेसन्ति **सुखुद्रयानि**, सुखविपाकत्ता वा सुखो उदयो वट्ठि एतेसन्ति सुखुद्रयानि । वुत्तविपक्खेन अकुसलानि योजेतब्बानि । **विज्जाते चरतीति** विज्जाणेन विज्जायमानं आरम्मणं विज्जातं नाम, तस्मिं विज्जाते आरम्मणे । किं वुत्तं होति? नीलवण्णयोगतो नीलवत्थं विय विज्जाणयोगतो विज्जातं विज्जाणं नाम होति, तस्मिं विज्जाणे चरतीति **विज्जाणचरियाति** वुत्तं होति । **विज्जाणस्स एवरूपा चरिया होतीति** वुत्तप्पकारस्स विज्जाणस्स वुत्तप्पकारा चरिया होतीति अत्थो । “विज्जाणस्स चरिया”ति च वोहारवसेन वुच्चति, विज्जाणतो पन विसुं चरिया नत्थि । **पकतिपरिसुद्धमिदं चित्तं निक्किलेसट्ठेनाति** इदं वुत्तप्पकारं चित्तं रागादिकिलेसाभावेन पकतिया एव परिसुद्धं । तस्मा विज्ञाननमत्तमेव चरियाति **विज्जाणचरियाति** वुत्तं होति । निक्किलेसट्ठेनातिपि पाठो ।

अज्जाणचरियाय **मनापियेसूति** मनसि अप्पेन्ति पसीदन्ति, मनं वा अप्पायन्ति वट्ठेन्तीति मनापानि, मनापानियेव मनापियानि । तेसु मनापियेसु । तानि पन इट्ठानि वा होन्तु अनिट्ठानि वा, गहणवसेन मनापियानि । न हि इट्ठस्मियेव रागो अनिट्ठस्मियेव दोसो उप्पज्जति । **रागस्स जवनत्थायाति** सन्ततिवसेन रागस्स जवनत्थाय पवत्ता । **आवज्जनकिरियाब्बाकताति** चक्खुद्वारे अयोनिस्सो मनसिकारभूता आवज्जनकिरियाब्बाकता मनोधातु । **रागस्स जवनाति** येभ्य्येन सत्तक्खत्तुं रागस्स पवत्ति, पुनप्पुनं पवत्तो रागोयेव । **अज्जाणचरियाति** अज्जाणेन रागस्स सम्भवतो अज्जाणेन रागस्स चरियाति वुत्तं होति । सेसेसुपि एसेव नयो । **तदुभयेन असमपेक्खनस्मिं वत्थुस्मिन्ति** रागदोसवसेन समपेक्खनविरहिते रूपारम्मणसङ्घाते वत्थुस्मिं । **मोहस्स जवनत्थायाति** विचिकिच्छाउद्धच्चवसेन मोहस्स जवनत्थाय । **अज्जाणचरियाति** अज्जाणस्सेव चरिया, न अज्जस्स । **विनिबन्धस्साति** आदीनि मानादीनं सभाववचनानि । तत्थ **विनिबन्धस्साति** उन्नतिवसेन विनिबन्धित्वा ठितस्स । **परामट्ठयाति** रूपस्स अनिच्चभावादिं अतिक्कमित्वा परतो निच्चभावादिं आमट्ठाय गहिताय । **विक्खेपगतस्साति** रूपारम्मणे विक्खित्तभावं गतस्स । **अनिट्ठङ्गतायाति** असन्निट्ठानभावं गताय । **थामगतस्साति** बलप्पत्तस्स । **धम्मेसूति** रूपादीसु वा धम्मारम्मणभूतेसु वा धम्मेसु ।

७०. यस्मा रागादयो अज्जाणेन होन्ति, तस्मा रागादिसम्पयोगेन अज्जाणं विसेसेन्तो **सरागा चरतीति** आदिमाह । तत्थ **सरागा चरतीति** मोहमानदिट्ठिमानानुसयदिट्ठानुसयअविज्जानुसयजवनवसेन चरिया वेदितब्बा । **सदोसा चरतीति** मोहअविज्जानुसयजवनवसेन । **समोहा चरतीति** रागदोसमानदिट्ठिउद्धच्चविचिकिच्छानुसयजवनवसेन । **समाना चरतीति** रागमोहकामरागभवरागाविज्जानुसयजवनवसेन । **सदिट्ठि चरतीति** रागमोहकामरागाविज्जानुसयजवनवसेन । **सउद्धच्चा चरति सविचिकिच्छा चरतीति** मोहअविज्जानुसयजवनवसेन । **सानुसया चरतीति** एत्थापि वुत्तनयेनेव एकेकं अनुसयं मूलं कत्वा तस्मिं चित्ते लब्भमानकसेसानुसयवसेन सानुसयता योजेतब्बा । **रागसम्पयुत्ताति** आदि सरागादिवेवचनमेव । सा एव हि चरिया सम्पयोगवसेन सह रागादीहि वत्ततीति सरागादिआदीनि नामानि लभति । रागादीहि समं

एकुप्पादेकनिरोधेकवत्थेकारम्मणादीहि पकारेहि युत्ताति **रागसम्पयुत्तानीति** आदीनि नामानि लभति । सायेव च यस्मा कुसलादीहि कम्मेहि विप्पयुत्ता, अकुसलादीहि कम्मेहि सम्पयुत्ता, तस्मापि अज्जाणचरियाति दस्सेतुं **कुसलेहि कम्मेहीति** आदिमाह । तत्थ अज्जातेति मोहस्स अज्जाणलक्खणत्ता यथासभावेन अज्जाते आरम्भणे । सेसं वुत्तत्थमेव ।

७१. जाणचरियायं यस्मा विवट्टनानुपस्सनादीनं अनन्तरपच्चयभूता आवज्जनकिरियाब्याकता नत्थि, तस्मा तेसं अत्थाय आवज्जनकिरियाब्याकतं अवत्वा विवट्टनानुपस्सनादयोव वुत्ता । अनुलोमजाणत्थाय एव हि आवज्जना होति, ततो विवट्टनानुपस्सनामगगफलानि । **फलसमापत्तीति** चेत्थ मगगानन्तरजा वा होतु कालन्तरजा वा, उभोपि अधिप्पेता । **नीरागा चरतीति** आदीसु रागादीनं पटिपक्खवसेन नीरागादिता वेदितब्बा, विज्जाणचरियायं रागादीनं अभावमत्तट्टेन । **जातेति** यथासभावतो जाते । **अज्जा विज्जाणचरियाति** आदीहि तिस्सन्नं चरियानं अज्जमज्जमसम्मिस्सतं दस्सेति । विज्जाणकिच्चमत्तवसेन हि अहेतुकचित्तुप्पादा विज्जाणचरिया, अज्जाणकिच्चवतं द्वादसन्नं अकुसलचित्तुप्पादानं वसेनेव अज्जाणचरिया, विसेसेन जाणकिच्चकारीनं विपस्सनामगगफलानं वसेन जाणचरिया । एवमिमा अज्जमज्जमसम्मिस्सा च, विपस्सन्नं ठपेत्वा सहेतुककामावचरकिरियाकुसला च, सहेतुककामावचरविपाका च, रूपावचरारूपावचरकुसलाब्याकता च तीहि चरियाहि विनिमुत्ताति वेदितब्बा । निब्बानारम्मणाय विवट्टनानुपस्सनाय जाणचरियाय निद्विट्ठता निब्बानमगगफलपच्चवेक्खणभूतानि सेक्खासेक्खानं पच्चवेक्खणजाणानि जाणचरियाय सङ्गहितानीति वेदितब्बानि । तानिपि हि विसेसेन जाणकिच्चकरानेवाति ।

चरियानानत्तजाणनिद्वेसवण्णना निद्विट्ठता ।

१८. भूमिनानत्तजाणनिद्वेसवण्णना

७२. भूमिनानत्तजाणनिद्वेसे **भूमियोति** भागा परिच्छेदा वा । **कामावचराति** एत्थ दुविधो कामो किलेसकामो वत्थुकामो च । किलेसकामो छन्दरागो, वत्थुकामो तेभूमकवट्टं । किलेसकामो कामेतीति कामो, वत्थुकामो कामीयतीति कामो । सो दुविधो कामो पवत्तिवसेन यस्मिं पदेसे अवचरति, सो पदेसो कामो एत्थ अवचरतीति कामावचरो । सो पन पदेसो चतुन्नं अपायानं, मनुस्सलोकस्स, छन्नञ्च देवलोकानं वसेन एकादसविधो । यथा हि यस्मिं पदेसे ससत्था पुरिसा अवचरन्ति, सो विज्जमानेसुपि अज्जेसु द्विपदचतुप्पदेसु अवचरन्तेसु तेसं अभिलक्खितत्ता “ससत्थावचरो”ति वुच्चति, एवं विज्जमानेसुपि अज्जेसु रूपावचरादीसु तत्थ अवचरन्तेसु तेसं अभिलक्खितत्ता अयं पदेसो “कामावचरो”त्वेव वुच्चति । स्वायं यथा रूपभवो रूपं, एवं उत्तरपदलोपं कत्वा “कामो”त्वेव वुच्चति । तप्पटिबद्धो एकेको धम्मो इमस्मिं एकादसविधपदेससङ्घाते कामे अवचरतीति कामावचरो । किञ्चापि हि एत्थ केचि धम्मा रूपारूपभवेसुपि अवचरन्ति, यथा पन सङ्गामे अवचरणतो “सङ्गामावचरो”ति लद्धनामो नागो नगरे चरन्तोपि “सङ्गामावचरो”त्वेव वुच्चति, थलजलचरा च पाणिनो अथले अजले च ठितापि “थलचरा जलचरा”त्वेव वुच्चन्ति, एवं ते अज्जत्थ अवचरन्तापि कामावचरायेवाति वेदितब्बा । आरम्भणकरणवसेन वा एतेसु वुत्तप्पकारेसु धम्मेसु कामो अवचरतीति कामावचरा । कामज्जेस रूपावचरधम्मेसुपि अवचरति, यथा पन “वदतीति वच्छो, महियं सेतीति महिंसो”ति वुत्ते न यत्तका वदन्ति, महियं वा सेन्ति, सब्बेसं तं नामं होति । एवंसम्पदमिदं वेदितब्बं । एत्थ सब्बे ते धम्मे एकरासिं कत्वा वुत्तभूमिसद्वमपेक्खित्वा कामावचराति इत्थिलिङ्गवचनं कतं । रूपावचराति आदीसु रूपभवो रूपं, तस्मिं रूपे अवचरन्तीति **रूपावचरा** । अरूपभवो अरूपं, तस्मिं अरूपे अवचरन्तीति **अरूपावचरा** । तेभूमकवट्टे परियापन्ना अन्तोगधाति परियापन्ना, तस्मिं न परियापन्नाति **अपरियापन्ना** ।

कामावचरादिभूमिनिद्वेसेषु हेतुतोति हेतुभागेन । **अवीचिनिरयन्ति** जालानं वा सत्तानं वा वेदनानं वा वीचि अन्तरं छिदं एत्थ नत्थीति अवीचि । सुखसङ्घातो अयो एत्थ नत्थीति निरयो, निरतिअत्थेनपि निरयो । **परियन्तं करित्वाति** तं अवीचिसङ्घातं निरयं अन्तं कत्वा । **उपरितोति** उपरिभागेन । **परनिमित्तवसवत्ती** देवेति परनिमित्तेषु कामेषु वसं वत्तनतो एवंलद्धवोहारे देवे । **अन्तो करित्वाति** अन्तो पक्खिपित्वा । **यं एतस्मिं अन्तरेति** ये एतस्मिं ओकासे । यन्ति च लिङ्गवचनविपल्लासो कतो । **एत्थावचराति** इमिना यस्मा तस्मिं अन्तरे अज्जेपि चरन्ति कदाचि कत्थचि सम्भवतो, तस्मा तेसं असङ्गणहनत्थं अवचराति वुत्तं । तेन ये एकस्मिं अन्तरे ओगाळ्हा हुत्वा चरन्ति, सब्बत्थ सदा च सम्भवतो, अधोभागे च चरन्ति अवीचिनिरयस्स हेतु भूतूपादाय पवत्तिभावेन, तेसं सङ्गहो कतो होति । ते हि ओगाळ्हा चरन्ति, अधोभागे च चरन्तीति अवचरा । **एत्थ परियापन्नाति** इमिना पन यस्मा एते एत्थावचरा अज्जत्थापि अवचरन्ति, न पन तत्थ परियापन्ना होन्ति, तस्मा तेसं अज्जत्थापि अवचरन्तानं परिग्गहो कतो होति ।

इदानीं ते एत्थ परियापन्ने धम्मे रासिसुज्जतापच्चयभावतो चेव सभावतो च दस्सेन्तो **खन्धधातुआयतनाति** आदिमाह । **ब्रह्मलोकन्ति** पठमज्झानभूमिसङ्घातं ब्रह्मद्वानं । **अकनिट्ठेति** उत्तमद्वेन न कनिट्ठे । **समापन्नस्साति** समापत्तिं समापन्नस्स । एतेन कुसलज्झानं वुत्तं । **उपपन्नस्साति** विपाकवसेन ब्रह्मलोके उपपन्नस्स । एतेन विपाकज्झानं वुत्तं । **दिट्ठधम्मसुखविहारिस्साति** दिट्ठेव धम्मे पच्चक्खे अत्तभावे सुखो विहारो दिट्ठधम्मसुखविहारो, सो अस्स अत्थीति दिट्ठधम्मसुखविहारी, अरहा । तस्स दिट्ठधम्मसुखविहारिस्स । एतेन किरियज्झानं वुत्तं । **चेतसिकाति** चेतसि भवा चेतसिका, चित्तसम्पयुत्ताति अत्थो । **आकासानज्जायतनूपगेति** आकासानज्जायतनसङ्घातं भवं उपगते । दुतियपदेपि एसेव नयो । **मग्गाति** चत्तारो अरियमग्गा । **मग्गफलानीति** चत्तारि अरियमग्गफलानि । **असङ्खता च धातूति** पच्चयेहि अकता निब्बानधातु ।

अपरापि चतस्सो भूमियोति एकेकचतुक्कवसेन वेदितब्बा । **चत्तारो सतिपट्टानाति** कायानुपस्सनासतिपट्टानं वेदानुपस्सनासतिपट्टानं चित्तानुपस्सनासतिपट्टानं धम्मानुपस्सनासतिपट्टानं । तस्सत्थो — पतिट्ठातीति पट्टानं, उपट्टाति ओक्कन्दित्वा पक्खन्दित्वा पवत्ततीति अत्थो । सतियेव पट्टानं सतिपट्टानं । अथ वा सरणद्वेन सति, उपट्टानद्वेन पट्टानं, सति च सा पट्टानज्जातिपि सतिपट्टानं । आरम्मणवसेन बहुका ता सतियोति सतिपट्टाना । **चत्तारो सम्मप्यधानाति** अनुपपन्नानं अकुसलानं अनुप्पादाय सम्मप्यधानं, उपपन्नानं अकुसलानं पहानाय सम्मप्यधानं, अनुपपन्नानं कुसलानं उप्पादाय सम्मप्यधानं, उपपन्नानं कुसलानं ठितिया सम्मप्यधानं । पदहन्ति वायमन्ति एतेनाति पधानं, वीरियस्सेतं नामं । **सम्मप्यधानन्ति** अविपरीतप्यधानं कारणप्यधानं उपायप्यधानं योनिषोपधानं । एकमेव वीरियं किच्चवसेन चतुधा कत्वा सम्मप्यधानाति वुत्तं । **चत्तारो इद्धिपादाति** छन्दिद्धिपादो, चित्तिद्धिपादो, वीरियिद्धिपादो, वीमंसिद्धिपादो । तस्सत्थो वुत्तोयेव । **चत्तारि ज्ञानानीति** वितक्कविचारपीतिसुखचित्तेकग्गतावसेन पच्चङ्गिकं पठमज्झानं । पीतिसुखचित्तेकग्गतावसेन तिवङ्गिकं दुतियज्झानं, सुखचित्तकग्गतावसेन दुवङ्गिकं ततियज्झानं, उपेक्खाचित्तेकग्गतावसेन दुवङ्गिकं चतुत्थज्झानं । इमानि हि अङ्गानि आरम्मणूपनिज्झानद्वेन ज्ञानन्ति वुच्चन्ति । **चतस्सो अप्पमज्जायोति** मेत्ता, करुणा, मुदिता, उपेक्खा । फरणअप्पमाणवसेन अप्पमज्जायो । एतायो हि आरम्मणवसेन अप्पमाणे वा सत्ते फरन्ति, एकं सत्तम्पि वा अनवसेसफरणवसेन फरन्तीति फरणअप्पमाणवसेन अप्पमज्जायोति वुच्चन्ति । **चतस्सो अरूपसमापत्तियोति** आकासानज्जायतनसमापत्ति, विज्जाणज्जायतनसमापत्ति, आकिज्जज्जायतनसमापत्ति, नेवसज्जानासज्जायतनसमापत्ति । **चतस्सो पटिसम्भिदा** वुत्तत्था एव ।

चतस्सो पटिपदाति “दुक्खा पटिपदा दन्धाभिज्जा, दुक्खा पटिपदा खिप्पाभिज्जा, सुखा पटिपदा दन्धाभिज्जा, सुखा

पटिपदा खिप्पाभिज्जा”ति (दी० नि० ३.३११) वुत्ता चतस्सो पटिपदा । **चत्तारि आरम्भणानीति** परित्तं परित्तारम्भणं, परित्तं अप्पमाणारम्भणं, अप्पमाणं परित्तारम्भणं, अप्पमाणं अप्पमाणारम्भणन्ति (ध० स० १८१ आदयो) वुत्तानि चत्तारि आरम्भणानि । कसिणादिआरम्भणानं अववत्थापेतब्बतो आरम्भणवन्तानि ज्ञानानि वुत्तानीति वेदितब्बानि । **चत्तारो अरियवंसाति** अरिया वुच्चन्ति बुद्धा च पच्चेकबुद्धा च तथागतसावका च, तेसं अरियानं वंसा तन्तियो पवेणियोति अरियवंसा । के पन ते? चीवरसन्तोसो पिण्डपातसन्तोसो सेनासनसन्तोसो भावनारामताति इमे चत्तारो । गिलानपच्चयसन्तोसो पिण्डपातसन्तोसे वुत्ते वुत्तोयेव होति । यो हि पिण्डपाते सन्तुडो, सो कथं गिलानपच्चये असन्तुडो भविस्सति ।

चत्तारि सङ्गहवत्थूनीति चत्तारि जनसङ्गहहनकारणानि — दानञ्च पेय्यवज्जञ्च अत्थचरिया च समानत्तता चाति इमानि चत्तारि । **दानन्ति** यथारहं दानं । **पेय्यवज्जन्ति** यथारहं पियवचनं । **अत्थचरियाति** तत्थ तत्थ कत्तब्बस्स करणवसेन कत्तब्बाकत्तब्बानुसासनवसेन च वुद्धिकिरिया । **समानत्तताति** सह मानेन समानो, सपरिमाणो सपरिगणनोति अत्थो । समानो परस्स अत्ता एतेनाति समानत्तो, समानत्तस्स भावो समानत्तता, “अयं मया हीनो, अयं मया सदिसो, अयं मया अधिको”ति परिगणेत्वा तदनुरूपेण उपचरणं करणन्ति अत्थो । “समानसुखदुक्खता समानत्तता”ति च वदन्ति ।

चत्तारि चक्कानीति एत्थ चक्कं नाम दारुचक्कं, रतनचक्कं, धम्मचक्कं, इरियापथचक्कं, सम्पत्तिचक्कन्ति पञ्चविधं । तत्थ “यं पन तं, देव, चक्कं छहि मासेहि निड्डितं छारत्तूनेही”ति (अ० नि० ३.१५) इदं दारुचक्कं । “चक्कं वत्तयतो परिगहेत्वा”ति (जा० १.१३.६८) इदं रतनचक्कं । “मया पवत्तितं चक्क”न्ति (सु० नि० ५६२) इदं धम्मचक्कं । “चतुचक्कं नवद्वार”न्ति (सं० नि० १.२९) इदं इरियापथचक्कं । “चत्तारिमानि, भिक्खवे, चक्कानि, येहि समन्नागतानं देवमनुस्सानं चतुचक्कं वत्तति । कतमानि चत्तारि? पतिरूपदेसवासो, सप्पुरिसावस्सयो, अत्तसम्मापणिधि, पुब्बे च कतपुञ्जता”ति (अ० नि० ४.३१) इदं सम्पत्तिचक्कं । इथापि एतदेव अधिप्पेतं । तत्थ **पतिरूपदेसवासोति** यत्थ चतस्सो परिसा सन्दिस्सन्ति, एवरूपे अनुच्छविके देसे वासो । **सप्पुरिसावस्सयोति** बुद्धादीनं सप्पुरिसानं अवस्सयनं सेवनं भजनं । **अत्तसम्मापणिधीति** अत्तनो सम्मा पतिट्ठापनं । सचे पुब्बे अस्सद्वादीहि समन्नागतो होति, तानि पहाय सद्वादीसु पतिट्ठापनं । **पुब्बे च कतपुञ्जताति** पुब्बे उपचितकुसलता । इदमेव चेत्य पमाणं । येन हि जाणसम्पयुत्तचित्तेन कुसलकम्मं कतं होति, तदेव कुसलं तं पुरिसं पतिरूपदेसे उपनेति, सप्पुरिसे भजापेति, सो एव पुग्गलो अत्तानं सम्मा ठपेतीति ।

चत्तारि धम्मपदानीति चत्तारो धम्मकोट्टासा । कतमानि चत्तारि? अनभिज्झा धम्मपदं, अब्यापादो धम्मपदं, सम्मासति धम्मपदं, सम्मासमाधि धम्मपदं । **अनभिज्झा धम्मपदं** नाम अलोभो वा अनभिज्झावसेन अधिगतज्झानविपस्सनामगगफलनिब्बानानि वा । **अव्यापादो धम्मपदं** नाम अकोपो वा मेत्तासीसेन अधिगतज्झानादीनि वा । **सम्मासति धम्मपदं** नाम सूपड्डितस्सति वा सतिसीसेन अधिगतज्झानादीनि वा । **सम्मासमाधि धम्मपदं** नाम अट्ठसमापत्ति वा अट्ठसमापत्तिसीसेन अधिगतज्झानादीनि वा । दसअसुभवसेन वा अधिगतज्झानादीनि अनभिज्झा धम्मपदं, चतुब्रह्मविहारवसेन अधिगतानि अब्यापादो धम्मपदं, दसानुस्सतिआहारेपटिकूलसञ्जावसेन अधिगतानि सम्मासति धम्मपदं, दसकसिणआनापानवसेन अधिगतानि सम्मासमाधि धम्मपदन्ति । **इमा चतस्सो भूमियोति** एकेकं चतुक्कवसेनेव योजेतब्बं ।

भूमिनानत्तजाणनिद्वेसवण्णना निड्डिता ।

१९. धम्मनानत्तजाणनिद्वेसवण्णना

७३. धम्मनान्तज्जाणनिद्वेसे **कम्मपथे**ति कम्मनि च तानि पथा च अपायगमनायाति कम्मपथा, ते कम्मपथे। **दस कुसलकम्मपथा** नाम पाणातिपाता अदिन्नादाना कामेसुमिच्छाचारा वेरमणीति तीणि कायसुचरितानि, मुसावादा पिसुणाय वाचाय फरुसाय वाचाय सम्फप्पलापा वेरमणीति चत्तारि वचीसुचरितानि, अनभिज्झा अब्यापादो सम्मादिट्ठीति तीणि मनोसुचरितानि। **दस अकुसलकम्मपथा** नाम पाणातिपातो अदिन्नादानं कामेसुमिच्छाचारोति तीणि कायदुच्चरितानि, मुसावादो पिसुणा वाचा फरुसा वाचा सम्फप्पलापोति चत्तारि वचीदुच्चरितानि, अभिज्झा ब्यापादो मिच्छादिट्ठीति तीणि मनोदुच्चरितानि। कुसलाकुसलापि च पटिसन्धिजनकायेव कम्मपथाति वुत्ता, वुत्तावसेसा पटिसन्धिजनने अनेकन्ति कत्ता कम्मपथाति न वुत्ता। ओळारिककुसलाकुसलगहणेनेव सेसकुसलाकुसलापि गहिताति वेदितब्बा। **रूपन्ति** भूतोपादायभेदतो अट्ठवीसतिविधं रूपं। **विपाकन्ति** कामावचरकुसलविपाकानं सोळसन्नं, अकुसलविपाकानं सत्तन्नञ्च वसेन तेवीसतिविधं विपाकं। **किरियन्ति** तिण्णमहेतुककिरियानं, अट्ठन्नं सहेतुककिरियानञ्च वसेन एकादसविधं कामावचरकिरियं। विपाकाभावतो किरियामत्ताति किरिया। एत्तावता कामावचरमेव रूपाब्याकतविपाकाब्याकतकिरियाब्याकतवसेन वुत्तं।

इधट्ठस्साति इमस्मिं लोके ठितस्स। येभुय्येन मनुस्सलोके ज्ञानभावनासम्भावतो मनुस्सलोकवसेन वुत्तं, ज्ञानानि पन कदाचि करहचि देवलोकेपि लब्धन्ति, रूपीब्रह्मलोकेपि ततूपपत्तिकहेटूपपत्तिकउपरूपपत्तिकानं वसेन लब्धन्ति। सुद्धावासे पन अरूपावचरे च हेटूपपत्तिका नत्थि। रूपारूपावचरेसु अभावितज्झाना हेट्ठा निब्बत्तमाना कामावचरसुगतियंयेव निब्बत्तन्ति, न दुग्गतियं। **ततूपपन्नस्साति** विपाकवसेन ब्रह्मलोके उपपन्नस्स पटिसन्धिभवङ्गचुतिवसेन वत्तमानानि चत्तारि विपाकज्झानानि। रूपारूपावचरज्झानसमापत्तीसु किरियाब्याकतानि न वुत्तानि। किञ्चापि न वुत्तानि, अथ खो कुसलेहि समानपवत्तित्ता कुसलेसु वुत्तेसु वुत्तानेव होन्तीति वेदितब्बानि। यथा पट्टाने “कुसलाकुसले निरुद्धे विपाको तदारम्मणता उप्पज्जती”ति (पट्ठा० १.१.४०६, ४०९) कुसलजवनग्गहणेनेव किरियजवनं सङ्गहितं, एवमिधापि दट्ठब्बं। **सामञ्जफलानीति** चत्तारि सामञ्जफलानि। एतेन लोकुत्तरविपाकाब्याकतं वुत्तं। **निब्बानन्ति** निब्बानाब्याकतं।

पामोज्जमूलकाति पामोज्जं मूलं आदि एतेसन्ति पामोज्जमूलका, पामोज्जादिकाति अत्थो। पामोज्जेन हि समागतानेव होन्ति। **अनिच्चतो मनसिकरोतो पामोज्जं जायतीति** एत्थ योनिसोमनसिकरोतोयेव पामोज्जं जायति, न अयोनिसोमनसिकरोतो। अयोनिसोमनसिकरोतो कुसलुप्पत्तियेव नत्थि, पगेव विपस्सना। कस्मा सरूपेन वुत्तन्ति चे? पामोज्जस्स बलवभावदस्सनत्थं। पामोज्जे हि असति पन्तेसु च सेनासनेसु अधिकुसलेसु च धम्मेसु अरति उक्कण्ठिता उप्पज्जति। एवं सति भावनायेव उक्कमति। पामोज्जे पन सति अरतिअभावतो भावनापारिपूरिं गच्छति। योनिसोमनसिकारस्स पन मूलभावेन भावनाय बहूपकारत्तं दस्सेतुं उपरि नवकं वक्खति।

“यतो यतो सम्मसति, खन्धानं उदयब्बयं।

लभती पीतिपामोज्जं, अमत्तं तं विजानत”न्ति ॥ (ध० प० ३७४) —

वचनतो विपस्सकस्स विपस्सनापच्चया पामोज्जं उप्पज्जति। इध पन कलापसम्मसनपच्चया पामोज्जं गहेतब्बं। पमुदितस्स भावो पामोज्जं, दुब्बला पीति। आदिकम्मत्थे प-कारो दट्ठब्बो। **पमुदितस्साति** तेन पामोज्जेन पमुदितस्स तुट्ठस्स। पमुदितस्सातिपि पाठो। सोयेवत्थो। **पीतीति** बलवपीति। **पीतिमनस्साति** पीतियुत्तमनस्स। युत्तसदस्स लोपो दट्ठब्बो यथा अस्सरथोति। **कायोति** नामकायो, रूपकायेन सह वा। **पस्सम्भतीति** वूपसन्तदरथो होति। **पस्सद्धकायोति** उभयपस्सद्धियोगेन निब्बुतकायो। **सुखं वेदेतीति** चेतसिकं सुखं विन्दति, कायिकसुखेन सह वा। **सुखिनोति**

सुखसमङ्गिस्स । **चित्तं समाधियतीति** चित्तं समं आधियति, एकगं होति । **समाहिते चित्तेति** भावेनभावलक्षणत्वे भुम्मवचनं । चित्तसमाहितभावेन हि यथाभूतजाननं लक्खीयति । **यथाभूतं पजानातीति** उदयब्बयजाणादिवसेन सङ्खारं यथासंभावं जानाति । **पस्सतीति** तंयेव चक्खुना दिट्ठं विय फुटं कत्वा पज्जाचक्खुना पस्सति । **निब्बिन्दतीति** नवविधविपस्सनाजाणयोगेन सङ्खारेसु उक्कण्ठति । **निब्बिन्दं विरज्जतीति** तं विपस्सनं सिखं पापेन्तो मग्गजाणयोगेन सङ्खारेहि विरत्तो होति । **विरागा विमुच्चतीति** विरागसङ्घातमग्गहेतु फलविमुत्तिया निब्बाने अधिमोक्खेन विमुच्चति । केसुचि पन पोत्थकेसु इमस्मिं वारे “समाहितेन चित्तेन इदं दुक्खन्ति यथाभूतं पजानाती”तिआदि सच्चनयो लिखितो, सोपि च केसुचि पोत्थकेसु “इदं दुक्खन्ति योनिस्सो मनसि करोती”तिआदिना नयेन लिखितो । वारद्वयेपि ब्यज्जनतोयेव विसेसो, न अत्थतो । “निब्बिन्दं विरज्जती”ति हि मग्गजाणस्स वुत्तता मग्गजाणे च सिद्धे चतुसच्चाभिसमयकिच्चं सिद्धमेव होति । तस्मा चतुसच्चनयेन वुत्तवारोपि इमिना वारेन अत्थतो अविसिद्धोयेव ।

७४. इदानीं **अनिच्चतो**तिआदीहि आरम्भणस्स अविसेसेत्वा वुत्तता आरम्भणं विसेसेन्तो **रूपं अनिच्चतो मनसि करोतीति**आदिमाह । **योनिस्सोमनसिकारमूलकाति** योनिस्सोमनसिकारो मूलं पतिट्ठा एतेसन्ति योनिस्सोमनसिकारमूलका । योनिस्सोमनसिकारं मुञ्चित्वायेव हि पामोज्जादयो नव न होन्ति । **समाहितेन चित्तेनाति** कारणभूतेन चित्तेन । **यथाभूतं पजानातीति** पज्जाय पजानाति । “इदं दुक्खन्ति योनिस्सो मनसि करोती”ति वुच्चमाने अनुस्सववसेन पुब्बभागसच्चानुबोधोपि सङ्गहति । **योनिस्सोमनसिकारोति** च उपायेन मनसिकारो ।

धातुनानत्तं पटिच्च उप्पज्जति फस्सनानत्तन्ति चक्खादिधातुनानत्तं पटिच्च चक्खुसम्फस्सादिनानत्तं उप्पज्जतीति अत्थो । **फस्सनानत्तं पटिच्चाति** चक्खुसम्फस्सादिनानत्तं पटिच्च । **वेदनानानत्तन्ति** चक्खुसम्फस्सजादिवेदनानानत्तं । **सज्जानानत्तन्ति** कामसज्जादिनानत्तं । **सङ्कप्पनानत्तन्ति** कामसङ्कप्पादिनानत्तं । **छन्दनानत्तन्ति** सङ्कप्पनानत्तताय रूपे छन्दो सद्दे छन्दोति एवं छन्दनानत्तं उप्पज्जति । **परिळाहनानत्तन्ति** छन्दनानत्तताय रूपपरिळाहो सद्दपरिळाहोति एवं परिळाहनानत्तं उप्पज्जति । **परियेसनानानत्तन्ति** परिळाहनानत्तताय रूपपरियेसनादिनानत्तं उप्पज्जति । **लाभनानत्तन्ति** परियेसनानानत्तताय रूपपटिलाभादिनानत्तं उप्पज्जतीति ।

धम्मनानत्तजाणनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

२०-२४. जाणपञ्चकनिद्देसवण्णना

७५. जाणपञ्चकनिद्देसे तेसं पञ्चन्नं जाणानं अनुपुब्बसम्बन्धसम्भावतो एकतोव पुच्छाविस्सज्जनानि कतानि । **अभिज्जाता होन्तीति** धम्मसंभावलक्षणजाननवसेन सुट्ठु जाता होन्ति । **जाता होन्तीति** जातपरिज्जावसेन सभावतो जातत्ता जाता नाम होन्ति । येन जाणेन ते धम्मा जाता होन्ति, तं जातट्ठेन जाणं, पजाननट्ठेन पज्जाति सम्बन्धो । इमिनाव नयेन सेसजाणानिपि योजेतब्बानि । **परिज्जाता होन्तीति** सामज्जलक्षणवसेन समन्ततो जाता होन्ति । **तीरिता होन्तीति** तीरणपरिज्जावसेन अनिच्चादितो उपपरिक्खिता समापिता नाम होन्ति । **पहीना होन्तीति** अनिच्चानुपस्सनादिना जाणेन निच्चसज्जादयो भङ्गानुपस्सनतो पट्टाय पहीना होन्ति । **परिच्चता होन्तीति** पहानवसेनेव छट्ठिता नाम होन्ति । **भाविता होन्तीति** वट्ठिता परिभाविता च होन्ति । **एकरसा होन्तीति** सकिच्चसाधनपटिपक्खपहानेन एककिच्चा होन्ति, पच्चनीकतो वा विमुत्तिवसेन विमुत्तिरसेन एकरसा होन्ति । **सच्छिकता होन्तीति** पटिलाभवसेन फलधम्मो पटिवेधवसेन निब्बानधम्मोति पच्चक्खकता होन्ति । **फस्सिता होन्तीति** पटिलाभफुसनेन पटिवेधफुसनेन च फस्सिता अनुभूता होन्ति । इमानि पञ्च जाणानि हेट्ठा सुतमयजाणवसेन वुत्तानि, इध सकिच्चसाधनवसेन ।

जाणपञ्चकनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

२५-२८. पटिसम्भिदाजाणनिद्देसवण्णना

७६. पटिसम्भिदाजाणनिद्देसे यस्मा धम्मे अवुत्ते तस्स किच्चं न सक्का वत्तुं, तस्मा उट्ठिद्धानं पटिपाटिं अनादियित्वा पठमं धम्मा निट्ठिद्वा । धम्मादीनं अत्था वुत्तायेव । **सद्धिन्द्रियं धम्मो**ति आदीहि धम्मसदपरियापन्ने धम्मे वत्त्वा नानत्तसदस्स अत्थं दस्सेन्तो **अज्जो सद्धिन्द्रियं धम्मो**ति आदिमाह । “अज्जो धम्मो”ति हि वुत्ते धम्मानं नानत्तं दस्सितं होति । **पटिविदिता**ति अभिमुखभावेन विदिता पाकटा नाम होन्ति । तेन पटिसम्भिदापदस्स अत्थो वुत्तो । **अधिमोक्खट्ठो** अत्थोति आदीहि तेसं सद्धादीनं अधिमुच्चनादिकिच्चं अत्थो नामाति दस्सेति । **सन्दस्सेतुन्ति** परं जापेतुकामस्स परं सन्दस्सेतुं । परस्स पन वचनं सुणन्तस्सापि लब्धतियेव । **व्यञ्जननिरुत्ताभिलापा**ति नामव्यञ्जनं नामनिरुत्ति नामाभिलापो । नामज्झि अत्थं व्यञ्जयतीति व्यञ्जनं, “सद्धतमभिसद्धरोन्तीति खो, भिक्खवे, तस्मा सद्धाराति वुच्चन्ती”ति (सं० नि० ३.७९) एवं निद्दारेत्वा सहेतुकं कत्वा वुच्चमानत्ता निरुत्ति, अभिलपीयति एतेन अत्थोति अभिलापोति वुच्चति ।

नामज्ज नामेतं चतुब्बिधं — सामञ्जनामं, गुणनामं, कित्तिमनामं, ओपपातिकनामन्ति । तत्थ पठमकप्पिकेसु महाजनेन सम्मन्नित्वा ठपितत्ता “महासम्मतो”ति रज्जो नामं **सामञ्जनामं** । यं सन्धाय वुत्तं “महाजनसम्मतोति खो, वासेट्ठ, ‘महासम्मतो महासम्मतो’त्वेव पठमं अक्खरं उपनिब्बत्त”न्ति (दी० नि० ३.१३१) । “धम्मकथिको पंसुकूलिको विनयधरो तिपिटकधरो सद्धो सतो”ति एवरूपं गुणतो आगतनामं **गुणनामं** । “भगवा अरहं सम्मासम्बुद्धो”ति आदीनिपि तथागतस्स अनेकानि नामसतानि गुणनामानेव । तेन वुत्तं —

“असङ्ख्येय्यानि नामानि, सगुणेन महेसिनो ।
गुणेहि नाममुद्धेय्यं, अपि नामसहस्सतो”ति ॥

यं पन जातस्स कुमारकस्स नामगगहणदिवसे दक्खिण्येय्यानं सक्कारं कत्वा समीपे ठिता जातका कप्पेत्वा पकप्पेत्वा “अयं असुको नामा”ति नामं करोन्ति, इदं **कित्तिमनामं** । या पन पुरिमपज्जत्ति अपरपज्जत्तियं पतति, पुरिमवोहारो पच्छिमवोहारे पतति । सेय्यथिदं, पुरिमकप्पेपि चन्दो चन्दोयेव नाम, एतरहिपि चन्दोयेव । अतीते सूरियो, समुद्धो, पथवी, पब्बतो पब्बतोयेव नाम, एतरहिपि पब्बतोयेवाति, इदं **ओपपातिकनामं** । इदं चतुब्बिधम्पि नामं एकं नाममेव होति, तं लोकसङ्केतमत्तसिद्धं परमत्थतो अविज्जमानं । अज्जे पन “नामं नाम अत्थजोतको सद्धो”ति वदन्ति । बलबोज्झङ्गमगगङ्गानं वुत्तनयानुसारेनेव अत्थो वेदितब्बो ।

पटिसम्भिदाजाणनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

२९-३१. जाणत्तयनिद्देसवण्णना

७८. जाणत्तयनिद्देसे **निमित्तन्ति** सङ्खारनिमित्तं । **अनिमित्ते**ति सङ्खारनिमित्तपटिपक्खे निब्बाने । **अधिमुत्तत्ता**ति तन्निन्नभावेन चित्तस्स विस्सट्ठत्ता । **फुस्स फुस्स वयं पस्सती**ति सङ्खारनिमित्तं जाणेन फुसित्वा फुसित्वा तस्स भङ्गं विपस्सनाजाणेनेव पस्सति । एतेन भङ्गानुपस्सना सिद्धा । सा अनिच्चानुपस्सनं साधेति, अनिच्चस्स दुक्खत्ता सा दुक्खानुपस्सनं, दुक्खस्स अनत्तत्ता सा अनत्तानुपस्सनन्ति एवमेत्थ तस्सो अनुपस्सना वुत्ता होन्ति । **अनिमित्तो विहारो**ति निमित्तं भयतो दिट्ठत्ता सो विपस्सनत्तयविहारो अनिमित्तविहारो नाम होति । **पणिधिन्ति** तण्हं । **अप्पणिहिते**ति

तण्हापटिपक्खे निब्बाने । **अभिनिवेसन्ति** अत्ताभिनिवेसं । **सुञ्जते**ति अत्तविरहिते निब्बाने । **सुञ्जतो**ति सुञ्जयेव सुञ्जतो । **पवत्तं अज्झुपेक्खित्वा**ति विपाकप्पवत्तं सङ्खारुपेक्खाय अज्झुपेक्खित्वा । सुगतिसङ्घातविपाकप्पवत्ताभिनन्दिनो हि सत्ता । अयं पन फलसमापत्तिं समापज्जितुकामो तं पवत्तं, सब्बञ्च सङ्खारगतं अनिच्चादितो पस्सित्वा अज्झुपेक्खतियेव । एवञ्हि दिट्ठे फलसमापत्तिं समापज्जितुं सक्कोति, न अञ्जथा । **आवज्जित्वा**ति आवज्जनेन आवज्जित्वा । **समापज्जती**ति फलसमापत्तिं पटिपज्जति । **अनिमित्ता समापत्ती**ति निमित्तं भयतो दिस्वा समापन्नत्ता अनिमित्ता समापत्ति नाम । **अनिमित्तविहारसमापत्ती**ति विपस्सनाविहारवसेन च फलसमापत्तिवसेन च तदुभयं नाम होति ।

७९. इदानीं सङ्खारनिमित्तमेव विभजित्वा दस्सेन्तो **रूपनिमित्तन्ति** आदिमाह । जरामरणगगहणे वत्तब्बं पुब्बे वुत्तमेव । “अञ्जो अनिमित्तविहारो”ति आदीहि वुत्तेयेव निगमेत्वा दस्सेति । सङ्खेपेन **विहारट्ठे जाणं** नाम फलसमापत्तिया पुब्बभागे सङ्खारुपेक्खाजाणे ठितस्स विपस्सनाविहारनानत्ते जाणं **समापत्तट्ठे जाणं** नाम फलसमापत्तिनानत्ते जाणं । **विहारसमापत्तट्ठे जाणं** नाम तदुभयनानत्ते जाणं । विपस्सनाविहारेनेव वीतिनामेतुकामो विपस्सनाविहारमेव पवत्तेति, फलसमापत्तिविहारेनेव वीतिनामेतुकामो विपस्सनापटिपाटिया उस्सक्कित्वा फलसमापत्तिविहारमेव पवत्तेति, तदुभयेन वीतिनामेतुकामो तदुभयं पवत्तेति । एवं पुग्गलाधिप्पायवसेन तिविधं जातं । सेसमेत्थ वत्तब्बं सङ्खारुपेक्खाजाणवण्णनायं वुत्तमेव ।

जाणत्तयनिद्वेसवण्णना निट्ठिता ।

३२. आनन्तरिकसमाधिजाणनिद्वेसवण्णना

८०. आनन्तरिकसमाधिजाणनिद्वेसे **नेक्खम्मवसेना**ति आदीसु

नेक्खम्मअव्यापादआलोकसञ्जाअविकखेपधम्मववत्थानजाणपामोज्जानि सुक्खविपस्सकस्स उपचारज्झानसम्पयुत्ता तस्स तस्स किलेसस्स विपक्खभूता सत्त धम्मा एकचित्तसम्पयुत्ता एव । **चित्तस्स एकगता अविकखेपो**ति एकगस्स भावो एकगता, नानारम्मणे न विक्खिपति तेन चित्तन्ति अविकखेपो, चित्तस्स एकगतासङ्घातो अविकखेपोति अत्थो । **समाधी**ति एकारम्मणे समं आधीयति तेन चित्तन्ति समाधि नामाति अत्थो । **तस्स समाधिस्स वसेना**ति उपचारसमाधिनापि समाहितचित्तस्स यथाभूतावबोधतो वुत्तप्पकारस्स समाधिस्स वसेन । **उप्पज्जति जाणन्ति** मग्गजाणं यथाक्कमेन उप्पज्जति । **खीयन्ती**ति समुच्छेदवसेन खीयन्ति । **इती**ति वुत्तप्पकारस्स अत्थस्स निगमनं । **पठमं समथो**ति पुब्बभागे समाधि होति । **पच्छा जाणन्ति** अपरभागे मग्गक्खणे जाणं होति ।

कामासवोति पञ्चकामगुणिकरागो । **भवासवो**ति रूपारूपभवेसु छन्दरागो ज्ञाननिकन्ति सस्सतदिट्ठिसहजातो रागो भववसेन पत्थना । **दिट्ठासवो**ति द्वासट्ठि दिट्ठियो । **अविज्जासवो**ति दुक्खादीसु अट्ठसु ठानेसु अञ्जाणं । भुम्मवचनेन ओकासपुच्छं कत्वा “सोतापत्तिमग्गेना”ति आदिना आसवक्खयकरेन मग्गेन आसवक्खयं दस्सेत्वा “एत्था”ति ओकासविस्सज्जनं कतं, मग्गक्खणेति वुत्तं होति । **अनवसेसो**ति नत्थि एतस्स अवसेसोति अनवसेसो । **अपायगमनीयो**ति निरयतिरच्छानयोनिपेत्तिविसयासुरकाया चत्तारो सुखसङ्घाता अया अपेतत्ता अपाया, यस्स संविज्जति, तं पुग्गलं अपाये गमेतीति अपायगमनीयो । आसवक्खयकथा दुभतोवुट्ठानकथायं वुत्ता ।

अविकखेपवसेनाति पवत्तमानस्स समाधिस्स उपनिस्सयभूतसमाधिवसेन । **पथवीकसिणवसेना**ति आदीसु दस कसिणानि तदारम्मणिकअप्पनासमाधिवसेन वुत्तानि, बुद्धानुस्सति आदयो मरणस्सति उपसमानुस्सति च उपचारज्झानवसेन वुत्ता, आनापानस्सति कायगतासति च अप्पनासमाधिवसेन वुत्ता, दस असुभा पठमज्झानवसेन वुत्ता ।

बुद्धं आरब्ध उप्पन्ना अनुस्सति **बुद्धानुस्सति** । “इतिपि सो भगवा अरह”न्तिआदिबुद्धगुणारम्मणाय (म० नि० १.७४; अ० नि० ३.७१; ९.२७) सतिया एतं अधिवचनं, तस्सा बुद्धानुस्सतिया वसेन । तथा धम्मं आरब्ध उप्पन्ना अनुस्सति **धम्मानुस्सति** । “स्वाक्खातो भगवता धम्मो”तिआदिधम्मगुणारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं । सङ्गं आरब्ध उप्पन्ना अनुस्सति **सङ्गानुस्सति** । “सुप्पटिपन्नो भगवतो सावकसङ्घो”तिआदिसङ्गगुणारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं । सीलं आरब्ध उप्पन्ना अनुस्सति **सीलानुस्सति** । अत्तनो अखण्डतादिसीलगुणारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं । चागं आरब्ध उप्पन्ना अनुस्सति **चागानुस्सति** । अत्तनो मुत्तचागतादिचागगुणारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं । देवता आरब्ध उप्पन्ना अनुस्सति **देवतानुस्सति** । देवता सक्खिद्वाने ठपेत्वा अत्तनो सद्धादिगुणारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं । आनापाने आरब्ध उप्पन्ना सति **आनापानस्सति** । आनापाननिमित्तारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं । मरणं आरब्ध उप्पन्ना सति **मरणस्सति** । एकभवपरियापन्नजीवितिन्द्रियुपच्छेदसङ्घातमरणारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं । कुच्छित्तानं केसादीनं पटिकूलानं आयत्ता आकरत्ता कायोतिसङ्घाते सरीरे गता पवत्ता, तादिसं वा कायं गता सति **कायगतासति** । “कायगतसती”ति वत्तब्बे रस्सं अकत्वा “कायगतासती”ति वुत्ता । तथेव इधापि कायगतासतिवसेनाति वुत्तं । केसादिकेसु कायकोट्टासेसु पटिकूलनिमित्तारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं । उपसमं आरब्ध उप्पन्ना अनुस्सति **उपसमानुस्सति** । सब्बदुक्खूपसमारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं । दस असुभा हेट्ठा वुत्तत्था ।

८१. दीघं अस्सासवसेनातिआदीनि अप्पनूपचारसमाधिभेदयेव दस्सेतुं वुत्तानि । **दीघं अस्सासवसेनाति** दीघन्ति वुत्तअस्सासवसेन । “दीघं वा अस्ससन्तो दीघं अस्ससामीति पजानाती”ति (दी० नि० २.३७४; म० नि० १.१०७; ३.१४८) हि वुत्तं । एस नयो सेसेसुपि । **सब्बकायपटिसंवेदीति** सब्बस्स अस्सासपस्सासकायस्स पटिसंवेदी । **पस्सम्भयं कायसङ्खारन्ति** ओळारिकं अस्सासपस्सासङ्घातं कायसङ्खारं पस्सम्भेन्तो वूपसमेन्तो । “दीघं रस्सं सब्बकायपटिसंवेदी पस्सम्भयं कायसङ्खारं”न्ति इमिनाव चतुक्केन अप्पनासमाधि वुत्तो । **पीतिपटिसंवेदीति** पीतिं पाकटं करोन्तो । **चित्तसङ्खारपटिसंवेदीति** सञ्जावेदनासङ्घातं चित्तसङ्खारं पाकटं करोन्तो । **अभिप्पमोदयं चित्तन्ति** चित्तं मोदेन्तो । **समादहं चित्तन्ति** आरम्मणे चित्तं समं ठपेन्तो । **विमोचयं चित्तन्ति** चित्तं नीवरणादीहि विमोचेन्तो । **पीतिपटिसंवेदी सुखपटिसंवेदी चित्तसङ्खारपटिसंवेदी पस्सम्भयं चित्तसङ्खारन्ति** चतुक्कञ्च **चित्तपटिसंवेदी अभिप्पमोदयं चित्तं समादहं चित्तं विमोचयं चित्तन्ति** चतुक्कञ्च अप्पनासमाधिवसेन विपस्सनासम्पयुत्तसमाधिवसेन च वुत्तानि । **अनिच्चानुपस्सीति** अनिच्चानुपस्सनावसेन । **विरागानुपस्सीति** निब्बिदानुपसनावसेन । **निरोधानुपस्सीति** भङ्गानुपस्सनावसेन । **पटिनिस्सगानुपस्सीति** वुट्ठानगामिनीविपस्सनावसेन । सा हि तदङ्गवसेन सद्धिं खन्धाभिसङ्खारेहि किलेसे परिच्चजति । सङ्खतदोसदस्सनेन च तब्बिपरीते निब्बाने तन्निन्ताय पक्खन्दति । इदं चतुक्कं विपस्सनासम्पयुत्तसमाधिवसेनेव वुत्तं । **अस्सासवसेन पस्सासवसेनाति** चेत्य अस्सासपस्सासपवत्तिमत्तं गहेत्वा वुत्तं, न तदारम्मणकरणवसेन । वित्थारो पनेत्थ आनापानकथायं आविभवस्सति ।

आनन्तरिकसमाधिजाणनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

३३. अरणविहारजाणनिद्देसवण्णना

८२. अरणविहारजाणनिद्देसे अनिच्चानुपस्सनादयो वुत्तत्था । **सुञ्जतो विहारोति** अनत्तानुपस्सनाय वुट्ठितस्स सुञ्जताकारेनेव पवत्ता अरहत्तफलसमापत्ति । **अनिमित्तो विहारोति** अनिच्चानुपस्सनाय वुट्ठितस्स अनिमित्ताकारेन पवत्ता अरहत्तफलसमापत्ति । **अप्पणिहितो विहारोति** दुक्खानुपस्सनाय वुट्ठितस्स अप्पणिहिताकारेन पवत्ता

अरहत्तफलसमापत्ति । सुज्जते अधिमुत्तताति सुज्जते फलसमापत्तिया पुब्बभागपज्जावसेन अधिमुत्तता । सेसद्वयेपि एसेव नयो । **पठमं ज्ञानन्ति** आदीहि अरहत्तफलसमापत्तिं समापज्जितुकामस्स विपस्सनाय आरम्मणभूता ज्ञानसमापत्तियो वुत्ता । अरहतोयेव हि विपस्सनाफलसमापत्तिपणीताधिमुत्तिज्ञानसमापत्तियो सब्बकिलेसानं पहीनत्ता “अरणविहारो”ति वत्तुं अरहन्ति ।

पठमेन ज्ञानेन नीवरणे हरतीति अरणविहारोति पठमज्ज्ञानसमङ्गी पठमेन ज्ञानेन नीवरणे हरतीति तं पठमं ज्ञानं अरणविहारोति अत्थो । सेसेसुपि एसेव नयो । अरहतो नीवरणाभावेपि नीवरणविपक्खत्ता पठमस्स ज्ञानस्स नीवरणे हरतीति वुत्तन्ति वेदितब्बं । विपस्सनाफलसमापत्तिपणीताधिमुत्तिवसेन तिधा अरणविहारजाणं उद्दिसित्वा कस्मा ज्ञानसमापत्तियोव अरणविहारोति निद्दिट्ठाति चे? उद्देसवसेनेव तासं तिस्सन्नं अरणविहारताय सिद्धत्ता । फलसमापत्तिविपस्सनाय पन भूमिभूतानं ज्ञानसमापत्तीनं अरणविहारता अवुत्ते न सिज्झति, तस्मा असिद्धमेव साधेतुं “पठमं ज्ञानं अरणविहारो”ति आदि वुत्तन्ति वेदितब्बं । तासज्हि अरणविहारता उद्देसवसेन असिद्धापि निद्देसे वुत्तत्ता सिद्धाति । तेसं वा योजितनयेनेव “अनिच्चानुपस्सना निच्चसज्जं हरतीति अरणविहारो, दुक्खानुपस्सना सुखसज्जं हरतीति अरणविहारो, अनत्तानुपस्सना अत्तसज्जं हरतीति अरणविहारो, सुज्जतो विहारो असुज्जतं हरतीति अरणविहारो, अनिमित्तो विहारो निमित्तं हरतीति अरणविहारो, अप्पणिहितो विहारो पणिधिं हरतीति अरणविहारो, सुज्जताधिमुत्तता असुज्जताधिमुत्तिं हरतीति अरणविहारो, अनिमित्ताधिमुत्तता निमित्ताधिमुत्तिं हरतीति अरणविहारो, अप्पणिहिताधिमुत्तता पणिहिताधिमुत्तिं हरतीति अरणविहारो”ति योजेत्वा गहेतब्बं ।

अरणविहारजाणनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

३४. निरोधसमापत्तिजाणनिद्देसवण्णना

८३. निरोधसमापत्तिजाणनिद्देसे समथबलन्ति कामच्छन्दादयो पच्चनीकधम्मे समेतीति समथो, सोयेव अकम्पनीयद्वेन बलं । अनागामिअरहन्तानंयेव समाधिपटिपक्खस्स कामच्छन्दस्स पहानेन समाधिस्मिं परिपूरकारिभावप्पत्तत्ता तेसंयेव समाधि बलप्पत्तोति कत्वा “समथबल”न्ति वुच्चति, न अज्जेसं । समाधिबलन्तिपि पाठो । **विपस्सनाबलन्ति** अनिच्चादिवसेन विविधेहि आकारेहि धम्मे पस्सतीति विपस्सना, सायेव अकम्पनीयद्वेन बलं । तेसंयेव उभिन्नं बलप्पत्तं विपस्सनाजाणं । तत्थ समथबलं अनुपुब्बेन चित्तसन्तानवूपसमनत्थं निरोधे च पटिपादनत्थं, विपस्सनाबलं पवत्ते आदीनवदस्सनत्थं निरोधे च आनिसंसदस्सनत्थं ।

नीवरणेति निमित्तत्थे भुम्मवचनं, नीवरणनिमित्तं नीवरणपच्चयाति अत्थो । करणत्थे वा भुम्मवचनं, नीवरणेनाति अत्थो । **न कम्पतीति** ज्ञानसमङ्गीपुग्गलो । अथ वा ज्ञानन्ति ज्ञानङ्गानं अधिप्पेतत्ता पठमेन ज्ञानेन तंसम्पयुत्तसमाधि नीवरणे न कम्पति । अयमेव चेत्य योजना गहेतब्बा । **उद्धच्चे चाति** उद्धच्चसहगतचित्तुप्पादे उद्धच्चे च । **उद्धच्चन्ति** च उद्धतभावो, तं अवूपसमलक्खणं । **उद्धच्चसहगतकिलेसे चाति** उद्धच्चेन सहगते एकुप्पादादिभावं गते उद्धच्चसम्पयुत्ते मोहअहिरिकअनोत्तप्पकिलेसे च । **खन्थे चाति** उद्धच्चसम्पयुत्तचतुक्खन्थे च । **न कम्पति न चलति न वेधतीति** अज्जमज्जवेवचनानि । उद्धच्चे न कम्पति, उद्धच्चसहगतकिलेसे न चलति, उद्धच्चसहगतक्खन्थे न वेधतीति योजेतब्बं । विपस्सनाबलं सत्तन्नंयेव अनुपस्सनानं वुत्तत्ता तासंयेव वसेन विपस्सनाबलं परिपुण्णं होतीति वेदितब्बं । **अविज्जाय चाति** द्वादससुपि अकुसलचित्तुप्पादेसु अविज्जाय च । **अविज्जासहगतकिलेसे चाति** यथायोगं अविज्जाय सम्पयुत्तलोभदोसमानदिट्ठिविचिकिच्छाथिनउद्धच्चअहिरिकअनोत्तप्पकिलेसे च ।

वचीसङ्खाराति वितक्कविचारा । “पुब्बे खो, आवुसो विसाख, वितक्केत्वा विचारेत्वा पच्छा वाचं भिन्दति, तस्मा वितक्कविचारा वचीसङ्खारो”ति (म० नि० १.४६३) वचनतो वाचं सङ्खारोन्ति उप्पादेन्तीति वचीसङ्खारा । कायसङ्खाराति अस्सासपस्सासा । “अस्सासपस्सासा खो, आवुसो विसाख, कायिका एते धम्मा कायपटिबद्धा, तस्मा अस्सासपस्सासा कायसङ्खारो”ति (म० नि० १.४६३) वचनतो कायेन सङ्खरीयन्तीति कायसङ्खारा । सञ्जावेदयितनिरोधन्ति सञ्जाय वेदनाय च निरोधं । चित्तसङ्खाराति सञ्जा च वेदना च । “चेतसिका एते धम्मा चित्तपटिबद्धा, तस्मा सञ्जा च वेदना च चित्तसङ्खारो”ति (म० नि० १.४६३) वचनतो चित्तेन सङ्खरीयन्तीति चित्तसङ्खारा ।

८४. जाणचरियासु अनुपस्सनावसाने, विवट्टनानुपस्सनागहणेन वा तस्सा आदिभूता चरियाकथाय जाणचरियाति वुत्ता सेसानुपस्सनापि गहिता होन्तीति वेदितब्बं । सोळसहि जाणचरियाहीति च उक्कट्टपरिच्छेदो, अनागामिस्स पन अरहत्तमग्गफलवज्जाहि चुट्टसहिपि होति परिपुण्णबलत्ता ।

८५. नवहि समाधिचरियाहीति एत्थ पठमज्झानादीहि अट्ठ, पठमज्झानादीनं पटिलाभत्थाय सब्बत्थ उपचारज्झानवसेन एकाति नव समाधिचरिया । बलचरियानं किं नानत्तं? समथबलेनपि हि “नेक्खम्मवसेना”तिआदीहि सत्तहि परियायेहि उपचारसमाधि वुत्तो, पेय्यालवित्थारतो “पठमज्झानवसेना”तिआदीहि समसत्ततिया वारेहि यथायोगं अप्पनूपचारसमाधि वुत्तो, समाधिचरियायपि “पठमं ज्ञानं”न्तिआदीहि अट्ठहि परियायेहि अप्पनासमाधि वुत्तो । पठमं ज्ञानं पटिलाभत्थायातिआदीहि अट्ठहि परियायेहि उपचारसमाधि वुत्तोति उभयत्थापि अप्पनूपचारसमाधियेव वुत्तो । एवं सन्तेपि अकम्पियट्ठेन बलानि वसीभावट्ठेन चरियाति वेदितब्बा । विपस्सनाबले पन सत्त अनुपस्सनाव “विपस्सनाबलं”न्ति वुत्ता, जाणचरियाय सत्त च अनुपस्सना वुत्ता, विवट्टनानुपस्सनादयो नव च विसेसेत्वा वुत्ता । इदं नेसं नानत्तं । सत्त अनुपस्सना पन अकम्पियट्ठेन बलानि वसीभावट्ठेन चरियाति वेदितब्बा ।

“वसीभावता पज्जा”ति (पटि० म० १.३४ मातिका) एत्थ वुत्तवसियो विस्सज्जेतुं वसीति पज्ज वसियोति इत्थिलिङ्गवोहारेन वुत्तं । वसो एव वसीति वुत्तं होति । पुन पुग्गलाधिट्ठानाय देसनाय ता वसियो विस्सज्जेन्तो आवज्जनवसीतिआदिमाह । आवज्जनाय वसो आवज्जनवसो, सो अस्स अत्थीति आवज्जनवसी । एसेव नयो सेसेसु । पठमं ज्ञानं यत्थिच्छकन्ति यत्थ यत्थ पदेसे इच्छति गामे वा अरज्जे वा, तत्थ तत्थ आवज्जति । यदिच्छकन्ति यदा यदा काले सीतकाले वा उण्हकाले वा, तदा तदा आवज्जति । अथ वा यं यं पठमं ज्ञानं इच्छति पथवीकसिणारम्मणं वा सेसारम्मणं वा, तं तं आवज्जति । एकेककसिणारम्मणस्सापि ज्ञानस्स वसितानं वुत्तत्ता पुरिमयोजनायेव सुन्दरतरा । यावतिच्छकन्ति यावतकं कालं इच्छति अच्छरासङ्घातमत्तं सत्ताहं वा, तावतकं कालं आवज्जति । आवज्जनायाति मनोद्वारावज्जनाय । दन्थायितत्तन्ति अवसवत्तिभावो, अलसभावो वा । समापज्जतीति पटिपज्जति, अप्पेतीति अत्थो । अधिट्ठातीति अन्तोसमापत्तियं अधिकं कत्वा तिट्ठति । वुट्ठानवसियंपठमं ज्ञानन्ति निस्सक्कत्थे उपयोगवचनं, पठमज्झानाति अत्थो । पच्चवेक्खतीति पच्चवेक्खणजवनेहि निवत्तित्वा पस्सति । अयमेत्थ पाळिवण्णना ।

अयं पन अत्थप्पकासना — पठमज्झानतो वुट्ठाय वितक्कं आवज्जयतो भवङ्गं उपच्छिन्दित्वा पवत्तावज्जनानन्तरं वितक्कारम्मणानेव चत्तारि पज्ज वा जवनानि जवन्ति, ततो द्वे भवङ्गानि, ततो पुन विचारारम्मणं आवज्जनं वुत्तनयेनेव जवनानीति एवं पज्जसु ज्ञानङ्गेषु यदा निरन्तरं चित्तं पेसेतुं सक्कोति, अथस्स आवज्जनवसी सिद्धाव होति । अयं पन मत्थकप्पत्ता वसी भगवतो यमकपाटिहारियेव लब्धति । इतो परं सीघतरा आवज्जनवसी नाम नत्थि । अज्जेसं पन अन्तरन्तरा भवङ्गवारे गणना नत्थि । महामोगल्लानत्थेरस्स नन्दोपनन्ददमने विय सीघं समापत्तिसमापज्जनसमत्थता

समापज्जनवसी नाम । अच्छरामत्तं वा दसच्छरामत्तं वा खणं समापत्तिं ठपेतुं समत्थता अधिद्वानवसी नाम । तथेव ततो लहुं वुट्ठानसमत्थता वुट्ठानवसी नाम । पच्चवेक्खणवसी पन आवज्जनवसिया एव वुत्ता । पच्चवेक्खणजवनानेव हि तत्थ आवज्जनानन्तरानीति । इति आवज्जनवसिया सिद्धाय पच्चवेक्खणवसी सिद्धा होति, अधिद्वानवसिया च सिद्धाय वुट्ठानवसी सिद्धा होति । एवं सन्तेपि “अयं पन मत्थकप्पत्ता वसी भगवतो यमकपाटिहारियेव लब्भती”ति वुत्तत्ता पाटिहारियकाले ज्ञानङ्गपच्चवेक्खणानं अभावतो नानाविधवण्णादिनिम्मानस्स नानाकसिणवसेन इज्झनतो तंतंकसिणारम्मणं ज्ञानं समापज्जितुकामस्स यथारुचि लहुं तस्मिं कसिणे वुत्तनयेन आवज्जनपवत्तनसमत्थता आवज्जनवसी, तदावज्जनवीथियंयेव तस्स ज्ञानस्स अप्पनासमत्थतासमापज्जनसमत्थता समापज्जनवसी । एवञ्चि वुच्चमाने युत्ति च न विरुज्झति, वसीपटिपाटि च यथाक्कमेनेव युज्जति । ज्ञानङ्गपच्चवेक्खणायं पन “मत्थकप्पत्तायेव पज्ज जवनानी”ति वुत्तत्ता वुत्तनयेन सत्तसुपि जवनेसु जवन्तेसु पच्चवेक्खणवसीयेव होति । एवं सन्ते “पठमज्झानं आवज्जती”ति वचनं न युज्जतीति चे? यथा कसिणे पवत्तं ज्ञानं कारणोपचारेण कसिणान्ति वुत्तं, तथा ज्ञानपच्चयं कसिणं “सुखो बुट्ठानमुप्पादो”तिआदीसु (ध० प० १९४) विय फलोपचारेण ज्ञानान्ति वुत्तं । यथापरिच्छिन्ने काले ठत्वा वुट्ठितस्स निद्वाय पबुद्धस्स पुन निद्वोक्कमने विय पुन ज्ञानोक्कमने सतिपि अधिद्वानवसीयेव नाम, यथापरिच्छेदेन वुट्ठितस्स पन वुट्ठानेयेव अधिद्वाने सतिपि वुट्ठानवसी नाम होतीति अयं तेसं विसेसो ।

निरोधसमापत्तिया विभावनत्थं पन इदं पज्जकम्मं — का निरोधसमापत्ति, के तं समापज्जन्ति, के न समापज्जन्ति, कत्थ समापज्जन्ति, कस्मा समापज्जन्ति, कथञ्चस्सा समापज्जनं होति, कथं ठानं, कथं वुट्ठानं, वुट्ठितस्स किन्नित्तं चित्तं होति, मतस्स च समापन्नस्स च को विसेसो, निरोधसमापत्ति किं सङ्खता असङ्खता लोकिया लोकुत्तरा निप्फन्ना अनिप्फन्नाति?

तत्थ का निरोधसमापत्तीति? या अनुपुब्बनिरोधवसेन चित्तचेतसिकानं धम्मनं अप्पवत्ति ।

के तं समापज्जन्ति, के न समापज्जन्तीति? सब्बेपि पुथुज्जना सोतापन्ना सकदागामिनो सुक्खविपस्सका च अनागामी अरहन्तो न समापज्जन्ति, अट्ठसमापत्तिलाभिनो पन अनागामिनो च खीणासवा च समापज्जन्ति ।

कत्थ समापज्जन्तीति? पच्चवोकारभवे । कस्मा? अनुपुब्बसमापत्तिसम्भावतो । चतुवोकारभवे पन पठमज्झानादीनं उप्पत्तियेव नत्थि, तस्मा न सक्का तत्थ समापज्जितुं ।

कस्मा समापज्जन्तीति? सङ्खारानं पवत्तिभेदे उक्कण्ठित्वा दिट्ठेव धम्मे अचित्तका हुत्वा “निरोधं निब्बानं पत्वा सुखं विहरिस्सामा”ति समापज्जन्ति ।

कथं चस्सा समापज्जनं होतीति? समथविपस्सनावसेन उस्सक्कित्वा कतपुब्बकिच्चस्स नेवसज्जानासज्जायतनं निरोधयतो एवमस्सा समापज्जनं होति । यो हि समथवसेनेव उस्सक्कति, सो नेवसज्जानासज्जायतनसमापत्तिं पत्वा तिट्ठति । यो विपस्सनावसेनेव उस्सक्कति, सो फलसमापत्तिं पत्वा तिट्ठति । यो पन उभयवसेन उस्सक्कित्वा नेवसज्जानासज्जायतनं निरोधेति, सो तं समापज्जतीति अयमेत्थ सङ्खेपो ।

अयं पन वित्थारो — इध भिक्खु निरोधं समापज्जितुकामो कतभत्तकिच्चो सुधोतहत्थपादो विवित्ते ओकासे सुपज्जत्ते आसने निसीदति पल्लङ्कं आभुजित्वा उजुं कायं पणिधाय परिमुखं सति उपट्टपेत्वा । सो पठमज्झानं समापज्जित्वा वुट्ठाय

तत्थ सङ्खारे अनिच्चतो दुक्खतो अनत्ततो विपस्सति । विपस्सना पनेसा तिविधा होति —

सङ्खारपरिगणहनकविपस्सना, फलसमापत्तिविपस्सना, निरोधसमापत्तिविपस्सनाति । तत्थ सङ्खारपरिगणहनकविपस्सना मन्दा वा होतु तिक्खा वा, मग्गस्स पदद्वानं होतियेव । फलसमापत्तिविपस्सना तिक्खाव वट्ठति मग्गभावनासदिसा । निरोधसमापत्तिविपस्सना पन नातिमन्दा नातितिक्खा वट्ठति । तस्मा एस नातिमन्दाय नातितिक्खाय विपस्सनाय ते सङ्खारे विपस्सति । ततो दुतियज्झानं समापज्जित्वा वुट्ठाय तत्थ सङ्खारे तथेव विपस्सति । ततो ततियज्झानं...पे०... ततो विज्जाणञ्चायतनं समापज्जित्वा वुट्ठाय तत्थ सङ्खारे तथेव विपस्सति । अथ आकिञ्चञ्चायतनं समापज्जित्वा वुट्ठाय चतुब्बिधं पुब्बकिच्चं करोति — नानाबद्धअविकोपनं, सङ्खपटिमाननं, सत्थुपक्कोसनं, अद्धानपरिच्छेदन्ति ।

तत्थ नानाबद्धअविकोपनन्ति यं इमिना भिक्खुना सद्धिं एकाबद्धं न होति, नानाबद्धं हुत्वा ठितं पत्तचीवरं वा मज्जपीठं वा निवासगेहं वा अज्जं वा पन किञ्चि परिक्खारजातं, तं यथा न विकुप्पति, अग्गिउदकवातचोरउन्दूरादीनं वसेन न विनस्सति, एवं अधिद्वान्तब्बं । तत्रिदं अधिद्वानविधानं — “इदज्जिदज्ज इमस्मिं सत्ताहब्भन्तरे मा अग्गिना ज्ञायतु, मा उदकेन वुह्मतु, मा वातेन विद्धंसतु, मा चोरेहि हरीयतु, मा उन्दूरादीहि खज्जतू”ति । एवं अधिद्विते तं सत्ताहं तस्स न कोचि परिस्सयो होति, अनधिद्वहतो पन अग्गिआदीहि विनस्सति । इदं नानाबद्धअविकोपनं नाम । यं पन एकाबद्धं होति निवासनपारुपनं वा निसिन्नासनं वा, तत्थ विसुं अधिद्वानकिच्चं नत्थि, समापत्तियेव नं रक्खति ।

सङ्खपटिमानन्ति भिक्खुसङ्घस्स पटिमाननं उदिक्खनं । याव एसो भिक्खु आगच्छति, ताव सङ्घकम्मस्स अकरणन्ति अत्थो । एत्थ च न पटिमाननं एतस्स पुब्बकिच्चं, पटिमाननावज्जनं पन पुब्बकिच्चं । तस्मा एवं आवज्जितब्बं — “सचे मयि सत्ताहं निरोधं समापज्जित्वा निसिन्ने सङ्घो अपलोकनकम्मादीसु किञ्चिदेव कम्मं कत्तुकामो होति, याव मं कोचि भिक्खु आगन्त्वा न पक्कोसति, तावदेव वुट्ठहिस्सामी”ति । एवं कत्वा समापन्नो हि तस्मिं समये वुट्ठातियेव । यो पन एवं न करोति, सङ्घो च सन्निपतित्वा तं अपस्सन्तो “असुको भिक्खु कुहि”न्ति पुच्छित्वा “निरोधं समापन्नो”ति वुत्ते कज्जि भिक्खुं पेसेति “गच्छ तं सङ्घस्स वचनेन पक्कोसा”ति । अथस्स तेन भिक्खुना सवनूपचारे ठत्वा “सङ्घो तं आवुसो पटिमानेती”ति वुत्तमत्तेयेव वुट्ठानं होति । एवंगरुका हि सङ्घस्स आणा नाम । तस्मा तं आवज्जित्वा यथा सयमेव वुट्ठाति, एवं समापज्जितब्बं ।

सत्थुपक्कोसनन्ति इधापि सत्थुपक्कोसनावज्जनमेव इमस्स पुब्बकिच्चं । तस्मा तम्पि एवं आवज्जितब्बं — “सचे मयि सत्ताहं निरोधं समापज्जित्वा निसिन्ने सत्था ओतिण्णे वत्थुस्मिं सिक्खापदं वा पज्जपेति, तथारूपाय वा अट्ठप्पत्तिया धम्मं देसेति । याव मं कोचि आगन्त्वा न पक्कोसति, तावदेव वुट्ठहिस्सामी”ति । एवं कत्वा निसिन्नो हि तस्मिं समये वुट्ठातियेव । यो पन एवं न करोति, सत्था च सङ्घे सन्निपतिते तं अपस्सन्तो “असुको भिक्खु कुहि”न्ति पुच्छित्वा “निरोधं समापन्नो”ति वुत्ते कज्जि भिक्खुं पेसेति “गच्छ तं मम वचनेन पक्कोसा”ति । अथस्स तेन भिक्खुना सवनूपचारे ठत्वा सत्था आयस्मन्तं आमन्तेती”ति वुत्तमत्तेयेव वुट्ठानं होति । एवंगरुकज्हि सत्थुपक्कोसनं । तस्मा तं आवज्जित्वा यथा सयमेव वुट्ठाति, एवं समापज्जितब्बं ।

अद्धानपरिच्छेदोति जीवितद्धानस्स परिच्छेदो । इमिना हि भिक्खुना अद्धानपरिच्छेदे कुसलेन भवितब्बं । “अत्तनो आयुसङ्खारा सत्ताहं पवत्तिस्सन्ति, न पवत्तिस्सन्ती”ति आवज्जित्वाव समापज्जितब्बं । सचे हि सत्ताहब्भन्तरे निरुज्झनके आयुसङ्खारे अनावज्जित्वाव समापज्जति, तस्स निरोधसमापत्ति मरणं पटिबाहितुं न सक्कोति । अन्तोनिरोधे मरणस्स नत्थिताय अन्तराव समापत्तितो वुट्ठाति, तस्मा एतं आवज्जित्वाव समापज्जितब्बं । अवसेसज्हि अनावज्जितुम्पि वट्ठति, इदं

पन आवज्जितब्बमेवाति वुत्तं । सो एवं आकिञ्चज्जायतनं समापज्जित्वा वुट्ठाय इमं पुब्बकिच्चं कत्वा नेवसज्जानासज्जायतनं समापज्जति । अथेकं वा द्वे वा चित्तवारे अतिक्कमित्वा अचित्तको होति, निरोधं फुसति । कस्मा पनस्स द्विन्नं चित्तानं उपरि चित्तानि नप्पवत्तन्तीति? निरोधस्स पयोगत्ता । इदञ्चि इमस्स भिक्खुनो द्वे समथविपस्सनाधम्मो युगनद्धे कत्वा अट्ठसमापत्तिआरोहनं अनुपुब्बनिरोधस्स पयोगो, न नेवसज्जानासज्जायतनसमापत्तियाति निरोधस्स पयोगत्ता द्विन्नं चित्तानं उपरि नप्पवत्तन्ति ।

कथं ठानन्ति? एवं समापन्नाय पनस्सा कालपरिच्छेदवसेन चेव अन्तरा आयुक्खयसङ्घपटिमाननसत्थुपक्कोसनाभावेन च ठानं होति ।

कथं वुट्ठानन्ति? अनागामिस्स अनागामिफलसमापत्तिया अरहतो अरहत्तफलसमापत्तियाति एवं द्वेधा वुट्ठानं होति ।

वुट्ठितस्स किन्निन्नं चित्तं होतीति? निब्बाननिन्नं । वुत्तञ्हेतं — “सज्जावेदयितनिरोधसमापत्तिया वुट्ठितस्स खो, आवुसो विसाख, भिक्खुनो विवेकनिन्नं चित्तं होति विवेकपोणं विवेकपम्भार”न्ति (म० नि० १.४६४) ।

मतस्स च समापन्नस्स च को विसेसोति? अयम्पि अत्थो सुत्ते वुत्तोयेव । यथाह — “यो चायं, आवुसो, मतो कालङ्कतो, तस्स कायसङ्घारा निरुद्धा पटिप्पस्सद्धा, वचीसङ्घारा, चित्तसङ्घारा निरुद्धा पटिप्पस्सद्धा, आयु परिक्खीणो, उस्मा वूपसन्ता, इन्द्रियानि परिभिन्नानि । य्वायं भिक्खु सज्जावेदयितनिरोधं समापन्नो, तस्सपि कायसङ्घारा निरुद्धा पटिप्पस्सद्धा, वचीसङ्घारा, चित्तसङ्घारा निरुद्धा पटिप्पस्सद्धा, आयु अपरिक्खीणो, उस्मा अवूपसन्ता, इन्द्रियानि अपरिभिन्नानी”ति (म० नि० १.४५७) ।

निरोधसमापत्ति किं सङ्घातातिआदिपुच्छायं पन “सङ्घाता”तिपि “असङ्घाता”तिपि “लोकिया”तिपि “लोकुत्तरा”तिपि न वत्तब्बा । कस्मा? सभावतो नत्थिताय । यस्मा पन समापज्जन्तस्स वसेन समापन्नो नाम होति, तस्मा निष्फन्नाति वत्तुं वट्ठति, नो अनिष्फन्नाति ।

“इति सन्ता समापत्ति, अयं अरियनिसेविता ।
दिट्ठेव धम्मो निब्बानमिति सङ्घमुपागता”ति ॥

निरोधसमापत्तिजाणनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

३५. परिनिब्बानजाणनिद्देसवण्णना

८६. परिनिब्बानजाणनिद्देसे इधाति इमस्मिं सासने । **सम्पजानोति** सात्थकसम्पजज्जं, सप्पायसम्पजज्जं, गोचरसम्पजज्जं, असम्मोहसम्पजज्जन्ति इमेहि चतूहि सम्पजज्जेहि सम्पजानो । **पवत्तन्ति** सब्बत्थ यथानुरूपं परियुट्ठानपवत्तञ्च अनुसयप्पवत्तञ्च । **परियादियतीति** उपचारप्पनावसेन वुत्तेसु विक्खम्भनवसेन, विपस्सनावसेन वुत्तेसु तदङ्गवसेन, मग्गवसेन वुत्तेसु समुच्छेदवसेन खेपेति अप्पवत्तं करोति । पेय्यालमुखेन हि दुतियादिज्ञानसमापत्तिमहाविपस्सनामग्गा संखित्ता । यस्मा एतं पच्चवेक्खन्तस्स पवत्तं जाणं परिनिब्बाने जाणं नाम होति, तस्मा विक्खम्भनपरिनिब्बानं तदङ्गपरिनिब्बानं समुच्छेदपरिनिब्बानन्तिपि वुत्तमेव होति । एतेहि किलेसपरिनिब्बानपच्चवेक्खणजाणं वुत्तं । **अथ वा पनाति** आदीहि खन्धपरिनिब्बानपच्चवेक्खणजाणं निद्दिसति ।

अनुपादिसेसाय निब्बानधातुयाति दुविधा हि निब्बानधातु सउपादिसेसा च अनुपादिसेसा च । तत्थ उपादीयते “अहं ममा”ति भुसं गण्णीयतीति उपादि, खन्धपञ्चकस्सेतं अधिवचनं । उपादियेव सेसो अवसिद्धोति उपादिसेसो, सह उपादिसेसेन वत्ततीति सउपादिसेसा । नत्थेत्थ उपादिसेसोति अनुपादिसेसा । सउपादिसेसा पठमं वुत्ता । अयं पन अनुपादिसेसा । ताय अनुपादिसेसाय निब्बानधातुया । **चक्खुपवत्तन्ति चक्खुपवत्ति चक्खुसमुदाचारो । परियादियतीति** खेपीयति मदीयतीति । एस नयो सेसेसु ।

परिनिब्बानजाणनिद्देसवण्णना निड्ढिता ।

३६. समसीसट्ठजाणनिद्देसवण्णना

८७. समसीसट्ठजाणनिद्देसे **पञ्चक्खन्धाति** आदीहि दसहि रासीहि सब्बधम्मसङ्गहो वेदितब्बो । न हि एकेकस्स वसेन आयतनधातुरासिवज्जेहि सेसेहि अट्ठहि रासीहि विसुं विसुं सब्बधम्मो सङ्गहतीति । यस्मा पन लोकुत्तरधम्मा हेतुसमुच्छेदेन समुच्छिन्दितब्बा न होन्ति, तस्मा सब्बधम्मसद्देन सङ्गहितापि लोकुत्तरधम्मा समुच्छेदवसेन सम्भवतो इध न गहेतब्बा, हेतुसमुच्छेदेन समुच्छिन्दितब्बा एव तेभूमकधम्मा गहेतब्बा । **सम्मा समुच्छिन्दतीति** यथायोगं विक्खम्भनतदङ्गसमुच्छेदपहानवसेन परियुट्ठानं अनुसयञ्च निरोधेन्तो सम्मा समुच्छिन्दति । एवं पुग्गलाधिष्ठानाय देसनाय सम्मा समुच्छेदो निद्दिट्ठो । **निरोधेतीति** अनुप्पादनरोधेन निरोधेति । इमिना समुच्छेदत्थो वुत्तो । **न उपट्ठातीति** एवं निरोधे कते सो सो धम्मो पुन न उपतिट्ठति, न उप्पज्जतीति अत्थो । इमिना निरोधत्थो वुत्तो । एवं अनुपट्ठहनधम्मवसेन अनुपट्ठानभावो निद्दिट्ठो । **समन्ति** कामच्छन्दादीनं समितत्ता समं । तानि पन नेक्खम्मादीनि सत्त, रूपारूपज्झानानि अट्ठ, महाविपस्सना अट्ठारस, अरियमग्गा चत्तारोति सत्ततिंस होन्ति ।

तेरस सीसानि सीसभूतानं सब्बेसं सङ्गहवसेन वुत्तानि । इध पन सट्ठादीनि अट्ठेव सीसानि युज्जन्ति । न हि अरहतो तण्हादीनि पञ्च सीसानि सन्ति । **पलिबोधसीसन्ति** पलिबुन्धनं पलिबोधो, निब्बानमग्गावरणन्ति अत्थो । **सीसन्ति** पधानं, अधिकन्ति अत्थो । पलिबोधोयेव सीसं, तंसम्पयुत्तादिसब्बपलिबोधेसु वा सीसन्ति पलिबोधसीसं । एस नयो सेसेसु । विसेसतो पन **विनिबन्धनन्ति** उन्नतिवसेन संसारे बन्धनं । **परामासोति** अभिनिवेसो । **विक्खेपोति** विप्पकिण्णता । **किलेसोति** किलिस्सनं । **अधिमोक्खोति** अधिमुच्चनं । **पग्गहोति** उस्साहनं । **उपट्ठानन्ति** अपिलापनं । **अविक्खेपोति** अविप्पकिण्णता । **दस्सनन्ति** यथासभावपटिवेधो । **पवत्तन्ति** उपादिन्नक्खन्धपवत्तं । **गोचरोति** आरम्भणं । इमेसु द्वादससुपि वारेसु पधानट्ठो सीसट्ठो । **विमोक्खोति** विक्खम्भनतदङ्गसमुच्छेदपटिप्पस्सद्धिनिस्सरणविमुत्तीसु पञ्चसु निस्सरणविमुत्ति निब्बानं । **सङ्खारसीसन्ति** सब्बसङ्खतसङ्खारानं सीसं, कोटि अवसानन्ति अत्थो । एतेन अनुपादिसेसपरिनिब्बानं वुत्तं । सङ्खाराभावमत्तवसेन वा खन्धपरिनिब्बानमेव वुत्तं होति । नेक्खम्मादिकं समञ्च सट्ठादिकं सीसञ्च, समसीसं वा अस्स अत्थीति समसीसीति । अथ वा तेरसन्नं सीसानं तण्हादीनि पञ्च सीसानि समुदयसच्चं, सट्ठादीनि पञ्च मग्गसच्चं, पवत्तसीसं जीवितिन्द्रियं दुक्खसच्चं, गोचरसीसञ्च सङ्खारसीसञ्च निरोधसच्चन्ति इमेसं चतुन्नं अरियसच्चानं एकस्मिं रोगे वा एकस्मिं इरियापथे वा एकस्मिं सभागजीवितिन्द्रिये वा अभिसमयो च अनुपादिसेसपरिनिब्बानञ्च यस्स होति, सो पुब्बे वुत्तसमानञ्च इमेसञ्च सीसानं अत्थिताय समसीसीति वुच्चति ।

समसीसट्ठजाणनिद्देसवण्णना निड्ढिता ।

३७. सल्लेखट्ठजाणनिद्देसवण्णना

८८. सल्लेखट्टजाणनिद्देसे रागो पुथूति रागो विसुं, लोकुत्तरेहि असम्मिस्सोति अत्थो। एस नयो सेसेसु। रागोति रज्जनट्टेन। दोसोति दुस्सनट्टेन। मोहोति मुह्नट्टेन। रज्जनलक्खणो रागो, दुस्सनलक्खणो दोसो, मुह्नलक्खणो मोहोति इमे तयो सीसकिलेसे वत्वा इदानीं पभेदतो दस्सेन्तो कोधोति आदिमाह। तत्थ कुज्जनलक्खणो कोधोति इध सत्तवत्थुको अधिप्पेतो। उपनन्धनलक्खणो उपनाहो, दळ्ढभावप्पत्तो कोधोयेव। परगुणमक्खनलक्खणो मक्खो, परगुणपुञ्चनन्ति अत्थो। युगगाहलक्खणो पळासो, युगगाहवसेन परगुणदस्सनन्ति अत्थो। परसम्पत्तिखीयनलक्खणा इस्सा, उसूयनाति अत्थो। अत्तसम्पत्तिनिगूहनलक्खणं मच्छरियं, “मय्हं अच्छरियं मा परस्स होतू”ति अत्थो। अत्तना कतपापपटिच्छादनलक्खणा माया, पटिच्छादनट्टेन माया वियाति अत्थो। अत्तनो अविज्जमानगुणप्पकासनलक्खणं साठेय्यं, सठभावोति अत्थो। चित्तस्स उद्धुमातभावलक्खणो थम्भो, थद्धभावोति अत्थो। करणुत्तरियलक्खणो सारम्भो। उन्नतिलक्खणो मानो। अब्भुन्नतिलक्खणो अतिमानो। मत्तभावलक्खणो मदो। पञ्चसु कामगुणेषु चित्तवोसगलक्खणो पमादो।

एवं विसुं विसुं किलेसवसेन पुथू दस्सेत्वा वुत्तकिलेसे च अवुत्ते च अज्जे सब्बसङ्गाहिकवसेन दस्सेतुं सब्बे किलेसाति आदिमाह। तत्थ दिट्ठधम्मसम्परायेसु सत्ते किलेसेन्ति उपतापेन्ति विबाधेन्तीति किलेसा। अकुसलकम्मपथसङ्गहिता च असङ्गहिता च। दुट्ठ चरिता, दुट्ठा वा चरिताति दुच्चरिता। ते पन कायदुच्चरितं वचीदुच्चरितं मनोदुच्चरितन्ति तिप्पकारा। विपाकं अभिसङ्खरोन्तीति अभिसङ्खारा। तेपि पुज्जाभिसङ्खारो अपुज्जाभिसङ्खारो आनेज्जाभिसङ्खारोति तिप्पकारा। विपाकवसेन भवं गच्छन्तीति भवगामिनो, भवगामिनो कम्मा भवगामिकम्मा। इमिना अभिसङ्खारभावेपि सति अवेदनीयानि कम्मानी पटिक्खित्तानि होन्तीति अयं विसेसो। “दुच्चरिता”ति च “कम्मा”ति च लिङ्गविपल्लासो कतो। नानत्तेकत्तन्ति एत्थ उद्देसे एकत्तसदस्स अभावेपि नानत्तेकत्तानं अज्जमज्जापेक्खत्ता एकत्तम्पि निद्विसितुकामेन “नानत्तेकत्त”न्ति उद्देसो कतो। नानत्तसल्लेखके एकत्ते दस्सिते सल्लेखजाणं सुखेन दस्सीयतीति। नानत्तन्ति अनवट्ठितत्ता सपरिप्फन्दत्ता च नानासभावो। एकत्तन्ति अवट्ठितत्ता अपरिप्फन्दत्ता च एकसभावो।

चरणतेजोति चरन्ति तेन अगतं दिसं निब्बानं गच्छन्तीति चरणं। किं तं? सीलं। तदेव पटिपक्खतापनट्टेन तेजो। गुणतेजोति सीलेन लद्धपतिट्ठो समाधितेजो। पज्जातेजोति समाधिना लद्धपतिट्ठो विपस्सनातेजो। पुज्जतेजोति विपस्सनाहि लद्धपतिट्ठो अरियमग्गकुसलतेजो। धम्मतेजोति चतुन्नं तेजानं पतिट्ठाभूतो बुद्धवचनतेजो। चरणतेजेन तेजितत्ताति सीलतेजेन तिखिणीकतत्ता। दुस्सील्यतेजन्ति दुस्सीलभावसङ्गातं तेजं। तम्पि हि सन्तानं तापनतो तेजो नाम। परियादियतीति खेपेति। अगुणतेजन्ति समाधिस्स पटिपक्खं विक्खेपतेजं। दुप्पज्जतेजन्ति विपस्सनाजाणपटिपक्खं मोहतेजं। अपुज्जतेजन्ति तंतमग्गवज्झकिलेसप्पहानेन किलेससहायं अकुसलकम्मतेजं। न केवलज्हेतं अपुज्जमेव खेपेति, “अत्थि, भिक्खवे, कम्मं अकण्हं असुक्कं अकण्ह असुक्कविपाकं कम्मं कम्मक्खयाय संवत्तती”ति (अ० नि० ४.२३३; दी० नि० ३.३१२; म० नि० २.१८) वचनतो कुसलकम्मम्पि खेपेतियेव। पुज्जतेजपटिपक्खवसेन अपुज्जतेजमेव वुत्तं। अधम्मतेजन्ति नानातित्थियानं समयवचनतेजं। इमस्स जाणस्स उद्देसवण्णनायं वुत्ते दुतिये अत्थविक्खे रागादयो एकूनवीसति पुथु दुस्सील्यतेजा होन्ति। “अभिसङ्खारा, भवगामिकम्मा”ति एत्थ अपुज्जाभिसङ्खारा अकुसलकम्मज्ज अपुज्जतेजा होन्ति, आनेज्जाभिसङ्खारानि लोकियकुसलकम्मानी पुज्जतेजेनेव खेपनीयतो अपुज्जतेजपक्खिकाव होन्ति। कामच्छन्दादयो पञ्चदस नानत्ता अगुणतेजा होन्ति, निच्चसज्जादयो अट्ठारस नानत्ता दुप्पज्जतेजा होन्ति, चतुमग्गवज्झा चत्तारो नानत्ता अपुज्जतेजा होन्ति। सोतापत्तिमग्गवज्जनानत्तेन अधम्मतेजो सङ्गहेतब्बो।

निद्देसे सल्लेखपटिपक्खेन असल्लेखेन सल्लेखं दस्सेतुकामेन असल्लेखपुब्बको सल्लेखो निद्विट्ठो। नेक्खम्मादयो

सत्ततिस एकत्तधम्माव पच्चनीकानं सल्लिखनतो “सल्लेखो”ति वुत्ता । तस्मिं नेक्खम्मादिके सत्ततिसपभेदे सल्लेखे जाणं सल्लेखदे जाणन्ति ।

सल्लेखद्वजाणनिद्देसवण्णना निड्ढिता ।

३८. वीरियारम्भजाणनिद्देसवण्णना

८९. वीरियारम्भजाणनिद्देसे अनुप्पन्नानन्ति एकस्मिं अत्तभावे, एकस्मिं वा आरम्भणे अनिब्बत्तानं । अनमतगगे हि संसारे अनुप्पन्ना अकुसला नाम नत्थि, कुसला पन अत्थि । पापकानन्ति लामकानं । अकुसलानं धम्मानन्ति अकोसल्लसम्भूतानं धम्मानं । अनुप्पादायाति न उप्पादनत्थाय । उप्पन्नानन्ति इमस्मिं अत्तभावे निब्बत्तानं । पहानायाति पजहनत्थाय । अनुप्पन्नानं कुसलानं धम्मानन्ति इमस्मिं अत्तभावे अनिब्बत्तपुब्बानं कोसल्लसम्भूतानं धम्मानं । उप्पादायाति उप्पादनत्थाय । उप्पन्नानन्ति इमस्मिं अत्तभावे निब्बत्तानं । ठितियाति ठितत्थाय । असम्मोसायाति अविनासत्थाय । भिय्योभावायाति पुनप्पुनभावाय । वेपुल्लायाति विपुलभावाय । भावनायाति वड्ढिया । पारिपूरियाति परिपूरणत्थाय ।

इदानी अकुसलेसु कामच्छन्दं, कुसलेसु नेक्खम्मं विसेसेत्वा दस्सेतुं अनुप्पन्नस्स कामच्छन्दस्सातिआदिमाह । तत्थ कामच्छन्दोति समाधिपटिपक्खो कामरागो । नेक्खम्मन्ति पठमज्झानसमाधि, पठमज्झानं वा, सब्बे एव वा कुसला धम्मा नेक्खम्मं ।

इदानी सब्बकिलेसानं सब्बकिलेसपटिपक्खस्स अरहत्तमग्गस्स च वसेन योजेत्वा दस्सेतुं अनुप्पन्नानं सब्बकिलेसानन्तिआदिमाह । तत्थ उप्पन्नस्स अरहत्तमग्गस्स ठितियातिआदीसु उप्पादक्खणे उप्पन्नस्स अरहत्तमग्गस्स ठितिक्खणभङ्गक्खणवसेन “ठितिया”तिआदियोजना वेदितब्बा । विभङ्गद्वकथायम्पि “या चस्स पवत्ति, अयमेव ठिति नामा”ति (विभ० अट्ठ० ४०६) वुत्तं । केचि पन “अरहत्तमग्गस्स पुब्बभागमग्गो दट्ठब्बो”ति वदन्ति ।

वीरियारम्भजाणनिद्देसवण्णना निड्ढिता ।

३९. अत्थसन्दस्सनजाणनिद्देसवण्णना

९०. अत्थसन्दस्सनजाणनिद्देसे पञ्चक्खन्धातिआदीनि वुत्तत्थानेव । पकासेतीति पाकटं करोति, सोतूनं जाणचक्खुना दस्सनं सम्पादेतीति अत्थो । नानाधम्माति लोकियलोकुत्तरा सब्बधम्मा वुत्ता । कस्मा पकासनानिद्देसे लोकिया एव वुत्ताति चे? अनिच्चादिवसेन पकासनाय आरद्धत्ता । लोकुत्तरानञ्च असम्मसनूपगत्ता लोकुत्तरा न वुत्ता । नानाधम्मनिद्देसेन पन अत्थसन्दस्सननिद्देसेन च तेसं सङ्गहितत्ता यथा ते पकासेतब्बा, तथा पकासना पकासनायेव । पजहन्तोति सोतारं पजहापेन्तोति अत्थो । सन्दस्सेतीति सोतूनं सम्मा दस्सेति । केचि पन “कामच्छन्दस्स पहीनत्ता नेक्खम्मत्थं सन्दस्सेती”तिआदिना नयेन पठन्ति । तेसं उजुकमेव सोतूनं दोसप्पहाने गुणपटिलाभे च कते सिखाप्पत्तं देसनाजाणं होतीति दस्सनत्थं अयं नयो वुत्तोति वेदितब्बो ।

अत्थसन्दस्सनजाणनिद्देसवण्णना निड्ढिता ।

४०. दस्सनविसुद्धिजाणनिद्देसवण्णना

९१. दस्सनविसुद्धिजाणनिद्देसे **सब्बे धम्मा एकसङ्गहिता**ति सब्बे सङ्गतासङ्गता धम्मा एकेन सङ्गहिता परिच्छिन्ना । **तथद्वेना**ति भूतद्वेन, अत्तनो अत्तनो सभाववसेन विज्जमानत्थेनाति अत्थो । **अनत्तद्वेना**ति कारकवेदकसङ्गतातेन अत्तना रहितद्वेन । **सच्चद्वेना**ति अविसंवादकद्वेन, अत्तनो सभावञ्जथत्ताभावेनाति अत्थो । **पटिवेधद्वेना**ति सभावतो जाणेन पटिविज्झितब्बद्वेन । इध लोकुत्तरजाणेन असम्मोहतो आरम्मणतो च पटिवेधो वेदितब्बो । **अभिजाननद्वेना**ति लोकिकेन जाणेन आरम्मणतो, लोकुत्तरेन जाणेन असम्मोहतो आरम्मणतो च तेसं तेसं धम्मानं सभावतो अभिजानितब्बद्वेन । “सब्बं, भिक्खवे, अभिज्जेय्य”न्ति (सं० नि० ४.४६) हि वुत्तं । **परिजाननद्वेना**ति वुत्तनयेनेव लोकियलोकुत्तरेहि जाणेहि सभावतो अभिज्जातानं धम्मानं अनिच्चादितो निय्यानादितो च परिच्छिन्दित्वा जानितब्बद्वेन । “सब्बं, भिक्खवे, परिज्जेय्य”न्ति हि वुत्तं । **धम्मद्वेना**ति सभावधारणादिना धम्मद्वेन । **धातुद्वेना**ति निज्जीवतादिना धातुद्वेन । **जातद्वेना**ति लोकियलोकुत्तरेहि जाणेहि जातुं सक्कुण्येय्यद्वेन । यथा ददुं सक्कुण्येय्यादिना अत्थेन “दिदुं सुतं मुतं विज्जातं रूपं”न्ति वुत्तं, एवमिधापि जातुं सक्कुण्येय्यद्वो जातद्वोति वेदितब्बो । **सच्छिकिरियद्वेना**ति आरम्मणतो पच्चक्खकातब्बद्वेन । **फुसनद्वेना**ति पच्चक्खकतस्स आरम्मणतो पुनप्पुनं फुसितब्बद्वेन । **अभिसमयद्वेना**ति लोकिकेन जाणेन अभिसमागन्तब्बद्वेन । किञ्चापि हि “तथद्वे पज्जा सच्चविवद्वे जाणं, अभिज्जापज्जा जातद्वे जाणं, सच्छिकिरियापज्जा फस्सनद्वे जाणं”न्ति एकेकमेव जाणं वुत्तं ।
अट्ठकथायञ्च —

“समवाये खणे काले, समूहे हेतुदिट्ठिसु ।

पटिलाभे पहाने च, पटिवेधे च दिस्सती”ति ॥ —

गाथावण्णनायं अभिसमयसद्वस्स पटिवेधत्थो वुत्तो, इध पन यथावुत्तेन अत्थेन तेसं नानत्तं वेदितब्बं । अट्ठकथायमेव हि सो लोकियजाणवसेन धम्माभिसमयो वुत्तोति ।

कामच्छन्दो नानत्तन्ति विक्खेपसम्भावतो नानारम्मणत्ता च नानासभावोति अत्थो । एवं सब्बकिलेसा वेदितब्बा । **नेक्खम्मं एकत्तन्ति** चित्तेकगतासम्भावतो नानारम्मणविक्खेपाभावतो च एकसभावन्ति अत्थो । एवं सब्बकुसला वेदितब्बा । इध पेय्यालेन संखित्तानं ब्यापादादीनं अकुसलानं यथावुत्तेन अत्थेन नानत्तं वेदितब्बं । वितक्कविचारादीनं पन हेट्ठिमानं हेट्ठिमानं उपरिमतो उपरिमतो ओळारिकद्वेन नानत्तं वेदितब्बं । यस्मा एकसङ्गहितनानत्तेकत्तानं पटिवेधो मग्गक्खणे सच्चपटिवेधेन सिज्झति, तस्मा “पटिवेधो”ति पदं उद्धरित्वा सच्चाभिसमयं दस्सेसि ।

परिज्जा पटिवेधं पटिविज्झतीति परिज्जाभिसमयेन अभिसमेति । एस नयो सेसेसु । सच्चाभिसमयकालस्मिद्धि मग्गजाणस्स एकक्खणे परिज्जा, पहानं, सच्छिकिरिया, भावनाति चत्तारि किच्चानि होन्ति । यथा नावा अपुब्बं अचरिमं एकक्खणे चत्तारि किच्चानि करोति, ओरिमं तीरं पजहति, सोतं छिन्दति, भण्डं वहति, पारिमं तीरं अप्पेति, एवमेव मग्गजाणं अपुब्बं अचरिमं एकक्खणे चत्तारि सच्चानि अभिसमेति, दुक्खं परिज्जाभिसमयेन अभिसमेति, समुदयं पहानाभिसमयेन अभिसमेति, मग्गं भावनाभिसमयेन अभिसमेति, निरोधं सच्छिकिरियाभिसमयेन अभिसमेति । किं वुत्तं होति? निरोधं आरम्मणं कत्वा किच्चवसेन चत्तारिपि सच्चानि पापुणाति पस्सति पटिविज्झतीति । यथा ओरिमं तीरं पजहति, एवं मग्गजाणं दुक्खं परिजानाति । यथा सोतं छिन्दति, एवं समुदयं पजहति । यथा भण्डं वहति, एवं सहजातादिपच्चयताय मग्गं भावेति । यथा पारिमं तीरं अप्पेति, एवं पारिमतीरभूतं निरोधं सच्छिकरोतीति एवं उपमासंसन्दनं वेदितब्बं ।

दस्सनं विसुज्झतीति तंतंमग्गवज्झकिलेसतमप्पहानेन जाणदस्सनं विसुद्धिभावं पापुणाति । दस्सनं विसुद्धन्ति तस्स तस्स फलस्स उप्पादक्खणे तस्स तस्स मग्गजाणस्स किच्चसिद्धिप्पत्तितो जाणदस्सनं विसुद्धिभावं पत्तं होति । सब्बधम्मनं एकसङ्गहिताय नानत्तेकत्तपटिवेधपज्जाय मग्गफलजाणेहि सिद्धितो अन्ते मग्गफलजाणानि वुत्तानि ।

दस्सनविसुद्धिजाणनिद्देसवण्णना निड्डिता ।

४१-४२. खन्तिजाणपरियोगाहणजाणनिद्देसवण्णना

१२-१३. खन्तिजाणपरियोगाहणजाणनिद्देसेसु रूपं अनिच्चतो विदितन्ति अनिच्चानुपस्सनाय अनिच्चन्ति जातं । रूपं दुक्खतो विदितन्ति दुक्खानुपस्सनाय दुक्खन्ति जातं । रूपं अनत्ततो विदितन्ति अनत्तानुपस्सनाय अनत्ताति जातं । यं यं विदितं, तं तं खमतीति यं यं रूपं अनिच्चादितो विदितं, तं तं रूपं अनिच्चादितो खमति रुच्चति । “रूपं अनिच्चतो विदितं, यं यं विदितं, तं तं खमती”ति विसुं विसुज्ज कत्वा केसुचि पोत्थकेसु लिखितं । “वेदना सज्जा सङ्खारा अनिच्चतो विदिता”ति आदिना लिङ्गवचनानि परिवत्तेत्वा योजेतब्बानि । फुसतीति विपस्सनाजाणफुसनेन फुसति फरति । परियोगहतीति विपस्सनाजाणेन पविसति । परियोगाहतीतिपि पाठो ।

खन्तिजाणपरियोगाहणजाणनिद्देसवण्णना निड्डिता ।

४३. पदेसविहारजाणनिद्देसवण्णना

१४. पदेसविहारजाणनिद्देसे येनाकारेण मातिकाय उद्दिट्ठो पदेसो पच्चवेक्खितब्बो, तं दस्सेन्तो मिच्छादिट्ठिपच्चयापि वेदयितन्ति आदिमाह । तत्थ मिच्छादिट्ठिपच्चयाति दिट्ठिसम्पयुत्तवेदनापि वट्ठति दिट्ठिं उपनिस्सयं कत्वा उप्पन्ना कुसलाकुसलवेदनापि विपाकवेदनापि । तत्थ मिच्छादिट्ठिसम्पयुत्ता अकुसलाव होति, दिट्ठिं पन उपनिस्साय कुसलापि उप्पज्जन्ति अकुसलापि । मिच्छादिट्ठिका हि दिट्ठिं उपनिस्साय पक्खदिवसेसु यागुभत्तादीनि देन्ति, अन्धकुट्ठिआदीनं वत्तं पट्टपेन्ति, चतुमहापथे सालं करोन्ति, पोक्खराणि खणापेन्ति, पुप्फारामं फलारामं रोपेन्ति, नदीविदुग्गेसु सेतुं अत्थरन्ति, विसमं समं करोन्ति । इति तेसं कुसला वेदना उप्पज्जति । मिच्छादिट्ठिं पन निस्साय सम्मादिट्ठिके अक्कोसन्ति परिभासन्ति वधबन्धादीनि करोन्ति, पाणं वधित्वा देवतानं उपहरन्ति । इति नेसं अकुसला वेदना उप्पज्जति । विपाकवेदना पन भवन्तरगतानं होति । सा पन मिच्छादिट्ठि सहजाताय वेदनाय सहजातअज्जमज्जनस्सयसम्पयुत्ता अत्थिअविगतपच्चयेहि पच्चयो होति, समनन्तरनिरुद्धा मिच्छादिट्ठि पच्चुप्पन्नमिच्छादिट्ठिसम्पयुत्ताय वेदनाय अनन्तरसमनन्तरूपनिस्सयआसेवननत्थिविगतपच्चयेहि पच्चयो होति, मिच्छादिट्ठिं गरुं कत्वा अभिनन्दन्तस्स लोभसहगतवेदनाय आरम्मणआरम्मणाधिपतिआरम्मणूपनिस्सयपच्चयेहि पच्चयो होति, सब्बाकुसलेहि मिच्छादिट्ठिं आरम्मणमत्तं करोन्तस्स सब्बाकुसलवेदनाय मिच्छादिट्ठिं पच्चवेक्खन्तस्स विपस्सन्तस्स कुसलाब्बाकतवेदनाय आरम्मणपच्चयेन पच्चयो होति, मिच्छादिट्ठिपच्चयेन उप्पज्जमानानं कुसलाकुसलवेदनानं भवन्तरे विपाकवेदनानज्ज उपनिस्सयपच्चयेन पच्चयो होति ।

मिच्छादिट्ठिवूपसमपच्चयाति मिच्छादिट्ठिवूपसमो नाम सम्मादिट्ठि, तस्मा यं सम्मादिट्ठिपच्चया वेदयितं वुत्तं, तदेव “मिच्छादिट्ठिवूपसमपच्चया”ति वेदितब्बं । केचि पन “मिच्छादिट्ठिवूपसमो नाम विपस्सनाक्खणे सोतापत्तिमग्गक्खणे चा”ति वदन्ति ।

सम्मादिट्ठिपच्चयापि वेदयितन्ति एत्थापि सम्मादिट्ठिसम्पयुत्तवेदनापि वट्ठति सम्मादिट्ठिं उपनिस्सयं कत्वा उप्पन्ना कुसलाकुसलवेदनापि विपाकवेदनापि । तत्थ सम्मादिट्ठिसम्पयुत्ता कुसलाव होति, सम्मादिट्ठिं पन उपनिस्साय बुद्धपूजा दीपमालारोपनं महाधम्मस्सवनं अप्पत्तिट्ठिते दिसाभागे चेतियपत्तिट्ठापनन्ति एवमादीनि पुज्जानि करोन्ति । इति नेसं कुसला वेदना उप्पज्जति । सम्मादिट्ठिमेव निस्साय मिच्छादिट्ठिके अक्कोसन्ति परिभासन्ति, अत्तानं उक्कंसन्ति, परं वम्भेन्ति । इति नेसं अकुसला वेदना उप्पज्जति । विपाकवेदना पन भवन्तरगतानयेव होति । सा पन सम्मादिट्ठि सहजाताय समनन्तरनिरुद्धाय पच्चुप्पन्नाय वेदनाय मिच्छादिट्ठिया वुत्तपच्चयेहेव पच्चयो होति, लोकिक्सम्मादिट्ठि पच्चवेक्खणसम्पयुत्ताय विपस्सनासम्पयुत्ताय निकन्तिसम्पयुत्ताय च वेदनाय आरम्मणपच्चयेन पच्चयो होति, मिच्छादिट्ठिया वुत्तनयेनेव उपनिस्सयपच्चयेन पच्चयो होति, मग्गफलसम्मादिट्ठि पच्चवेक्खणसम्पयुत्ताय वेदनाय आरम्मणआरम्मणाधिपतिआरम्मणूपनिस्सयपच्चयवसेन पच्चयो होति ।

सम्मादिट्ठिवूपसमपच्चयापि वेदयितन्ति सम्मादिट्ठिवूपसमो नाम मिच्छादिट्ठि, तस्मा यं मिच्छादिट्ठिपच्चया वेदयितं वुत्तं, तदेव “सम्मादिट्ठिवूपसमपच्चया”ति वेदितब्बं । **मिच्छासङ्कप्पपच्चया मिच्छासङ्कप्पवूपसमपच्चया**ति आदीसुपि एसेव नयो । यस्स यस्स हि “वूपसमपच्चया”ति वुच्चति, तस्स तस्स पटिपक्खधम्मपच्चयाव तं तं वेदयितं अधिप्पेतं । मिच्छाजाणादीसु पन **मिच्छाजाणं** नाम पापकरियासु उपायचिन्ता । अथ वा मिच्छाजाणं मिच्छापच्चवेक्खणजाणं । **सम्माजाणं** नाम विपस्सनासम्मादिट्ठिं लोकुत्तरसम्मादिट्ठिञ्च ठपेत्वा अवसेसकुसलाव्याकतं जाणं । **मिच्छाविमुत्ति** नाम पापाधिमुत्तिता । अथ वा अयाथावविमुत्ति अनित्यानिकविमुत्ति अविमुत्तस्सेव सतो विमुत्तिसज्जीति । **सम्माविमुत्ति** नाम कल्याणाधिमुत्तिता फलविमुत्ति च । सम्मादिट्ठिआदयो हेट्ठा वुत्तत्थायेव ।

छन्दपच्चयापीति आदीसु पन छन्दो नाम लोभो, छन्दपच्चया अट्ठलोभसहगतचित्तसम्पयुत्तवेदना वेदितब्बा । **छन्दवूपसमपच्चया** पठमज्झानवेदनाव । **वितक्कपच्चया** पठमज्झानवेदना । **वितक्कवूपसमपच्चया** दुतियज्झानवेदना । **सज्जापच्चया** ठपेत्वा पठमज्झानं सेसा छ समापत्तिवेदना । **सज्जावूपसमपच्चया** नेवसज्जानासज्जायतनवेदना ।

छन्दो च अवूपसन्तो होतीति आदीसु सचे छन्दवितक्कसज्जा अवूपसन्ता होन्तीति अत्थो । **तप्पच्चयाति** सो छन्दवितक्कसज्जानं अवूपसमो एव पच्चयो तप्पच्चयो, तस्मा तप्पच्चया । छन्दवितक्कसज्जा अवूपसमपच्चया वेदना होतीति अत्थो । सा अट्ठलोभसहगतचित्तसम्पयुत्तवेदना होति । सचे छन्दो वूपसन्तो वितक्कसज्जा अवूपसन्ता । **तप्पच्चयाति** सो छन्दस्स वूपसमो वितक्कसज्जानं अवूपसमो एव पच्चयो तप्पच्चयो, तस्मा तप्पच्चया । सा पठमज्झानवेदनाव । सचे छन्दवितक्का वूपसन्ता सज्जा अवूपसन्ता । **तप्पच्चयाति** सो छन्दवितक्कानं वूपसमो सज्जाय अवूपसमो एव पच्चयो तप्पच्चयो, तस्मा तप्पच्चया । सा दुतियज्झानवेदनाव । सचे छन्दवितक्कसज्जा वूपसन्ता । **तप्पच्चयाति** सो छन्दवितक्कसज्जानं वूपसमो एव पच्चयो तप्पच्चयो, तस्मा तप्पच्चया । सा नेवसज्जानासज्जायतनवेदनाव । केचि पन “छन्दो नाम अप्पनं पापुणिस्सामीति पुब्बभागे धम्मच्छन्दो, अप्पनाप्पत्तस्स सो छन्दो वूपसन्तो होति । पठमज्झाने वितक्को होति, दुतियज्झानप्पत्तस्स वितक्को वूपसन्तो होति । सत्तसु समापत्तीसु सज्जा होति, नेवसज्जानासज्जायतनं समापन्नस्स च निरोधं समापन्नस्स च सज्जा वूपसन्ता होती”ति एवं वण्णयन्ति । इध पन निरोधसमापत्ति न युज्जति । **अप्पत्तस्स पत्तियाति** अरहत्तफलस्स पत्तत्थाय । **अत्थि आयवन्ति** अत्थि वीरियं । आयावन्तिपि पाठो । **तस्मिम्पि ठाने अनुप्पत्तेति** तस्स वीरियारम्भस्स वसेन तस्मिं अरहत्तफलस्स कारणे अरियमग्गे अनुप्पत्ते । **तप्पच्चयापि वेदयितन्ति** अरहत्तस्स ठानपच्चया वेदयितं । एतेन चतुमग्गसहजाता निब्बत्तितलोकुत्तरवेदना गहिता । केचि पन “आयवन्ति पटिपत्ति । तस्मिम्पि ठाने अनुप्पत्तेति तस्सा भूमिया पत्तिया”ति वण्णयन्ति ।

पदेसविहारजाणनिद्देसवण्णना निड्ढिता ।

४४-४९. विवट्टजाणछक्कनिद्देसवण्णना

१५. विवट्टजाणछक्कनिद्देसे नेक्खम्माधिपतत्ता पज्जाति नेक्खम्मं अधिकं कत्वा नेक्खम्माधिकभावेन पवत्ता पज्जा । कामच्छन्दतो सज्जाय विवट्टतीति नेक्खम्माधिपतिकतपज्जासम्पयुत्तसज्जाय हेतुभूताय, करणभूताय वा कामच्छन्दतो विवट्टति परावत्तति, परम्मुखी होतीति अत्थो । एस नयो सेसेसु ।

१६. कामच्छन्दो नानत्तन्ति कामच्छन्दो सन्तवुत्तिताय अभावतो न एकसभावो । नेक्खम्मं एकत्तन्ति नेक्खम्मं सन्तवुत्तिभावतो एकसभावो । नेक्खम्ममेकत्तं चेतयतीति कामच्छन्दे आदीनवदस्सनेन नेक्खम्मं पवत्तयतो । कामच्छन्दतो चित्तं विवट्टतीति दिट्ठादीनवतो कामच्छन्दतो नेक्खम्मक्खणे चित्तं विवट्टति । एस नयो सेसेसु ।

१७. कामच्छन्दं पजहन्तीति नेक्खम्मपवत्तिकखणे कामच्छन्दं विक्खम्भनप्पहानेन पजहन्तो । नेक्खम्मवसेन चित्तं अधिट्ठातीति पटिलद्धस्स नेक्खम्मस्स वसेन तंसम्पयुत्तचित्तं अधितिट्ठति अधिकं करोन्तो तिट्ठति, पवत्तेतीति अत्थो । एस नयो सेसेसु ।

१८. चक्खु सुज्जं अत्तेन वाति बालजनपरिकप्पितस्स कारकवेदकसङ्घातस्स अत्तनो अभावा चक्खु अत्तेन च सुज्जं । यज्झि यत्थ न होति, तेन तं सुज्जं नाम होति । अत्तनियेन वाति अत्तनो अभावेनेव अत्तनो सन्तकस्सपि अभावा अत्तनो सन्तकेन च सुज्जं । लोकस्स अत्ताति च अत्तनियन्ति च उभयथा गाहसम्भवतो तदुभयगाहपटिसेधनत्थं अत्ताभावो च अत्तनियाभावो च वुत्तो । निच्चेन वाति भङ्गं अतिक्कमित्वा तिट्ठन्तस्स कस्सचि अभावतो निच्चेन च सुज्जं । धुवेन वाति पवत्तिकखणेपि थिरस्स कस्सचि अभावतो धुवेन च सुज्जं । सस्सतेन वाति सब्बकालेपि विज्जमानस्स कस्सचि अभावतो सस्सतेन च सुज्जं । अविपरिणामधम्मेन वाति जराभङ्गवसेन द्विधा अपरिवत्तमानपकतिकस्स कस्सचि अभावतो अविपरिणामधम्मेन च सुज्जं । अथ वा निच्चभावेन च धुवभावेन च सस्सतभावेन च अविपरिणामधम्मभावेन च सुज्जन्ति अत्थो । समुच्चयत्थो वा-सद्दो । यथाभूतं जानतो पस्सतोति इच्चेवं अनत्तानुपस्सनाजाणेन यथासभावेन जानन्तस्स चक्खुना विय च पस्सन्तस्स । चक्खाभिनिवेसतो जाणं विवट्टतीति चक्खु अत्ताति वा अत्तनियन्ति वा पवत्तमानतो दिट्ठाभिनिवेसतो तदङ्गप्पहानवसेन जाणं विवट्टति । एस नयो सेसेसु ।

१९. नेक्खम्मेन कामच्छन्दं वोसज्जतीति नेक्खम्मलाभी पुग्गलो नेक्खम्मेन तप्पटिपक्खं कामच्छन्दं परिच्चजति । वोसग्गे पज्जाति कामच्छन्दस्स वोसग्गभूते नेक्खम्मे तंसम्पयुत्ता पज्जा । एस नयो सेसेसु । पीळनट्ठादयो हेट्ठा वुत्तत्था एव । परिजानन्तो विवट्टतीति पुग्गलाधिट्ठाना देसना, मग्गसमङ्गीपुग्गलो दुक्खस्स चतुब्बिधं अत्थं किच्चवसेन परिजानन्तो दुभतो वुट्ठानवसेन विवट्टति, जाणविवट्टनेपि जाणसमङ्गी विवट्टतीति वुत्तो ।

१००. तथट्ठे पज्जाति एतस्स पुग्गलस्सेव तथट्ठे विवट्टना पज्जा । एस नयो सेसेसु । इदानीं मग्गक्खणे एव किच्चवसेन आकारनानत्ततो छ विवट्टजाणानि दस्सेतुं सज्जाविवट्टोति आदिमातिकं ठपेत्वा तं अत्थतो विभजन्तो सज्जानन्तो विवट्टतीति आदिमाह । तत्थ सज्जानन्तो विवट्टतीति सज्जाविवट्टोति यस्मा पुब्बभागे नेक्खम्मादिं अधिपतितो सज्जानन्तो योगी पच्छा नेक्खम्मसम्पयुत्तजाणेन कामच्छन्दादितो विवट्टति, तस्मा तं जाणं सज्जाविवट्टो नामाति अत्थो । चेतयन्तो विवट्टतीति चेतोविवट्टोति यस्मा योगी नेक्खम्ममेकत्तादीनि चेतयन्तो सम्पयुत्तजाणेन

कामच्छन्दादितो विवट्टति, तस्मा तं जाणं चेतोविवट्टो नामाति अत्थो। **विजानन्तो विवट्टतीति चित्तविवट्टोति** यस्मा योगी नेक्खम्मादिवसेन चित्ताधिद्वानेन विजानन्तो तंसम्पयुत्तजाणेन कामच्छन्दादितो विवट्टति, तस्मा तं जाणं चित्तविवट्टो नामाति अत्थो। **जाणं करोन्तो विवट्टतीति जाणविवट्टोति** यस्मा योगी छब्बिधं अज्झत्तिकायतनं अनत्तानुपस्सनाजाणेन सुज्जतो विदितं करोन्तो तेनेव जाणेन दिट्ठाभिनिवेसतो विवट्टति, तस्मा तं जाणं जाणविवट्टो नामाति अत्थो। **वोसज्जन्तो विवट्टतीति विमोक्खविवट्टोति** यस्मा योगी नेक्खम्मादीहि कामच्छन्दादीनि वोसज्जन्तो तंसम्पयुत्तजाणेन कामच्छन्दादितो विवट्टति, तस्मा तं जाणं विमोक्खविवट्टो नामाति अत्थो। **तथट्ठे विवट्टतीति सच्चविवट्टोति** यस्मा योगी चतुब्बिधे तथट्ठे दुभतो वुट्ठानवसेन विवट्टति, तस्मा मग्गजाणं सच्चविवट्टो नामाति अत्थो। मग्गजाणमेव वा तथट्ठे दुभतो वुट्ठानभावेन विवट्टतीति सच्चविवट्टोति अत्थो।

यत्थ सज्जाविवट्टोति आदि सच्चविवट्टजाणनिद्वेसे वुत्तत्ता सच्चविवट्टजाणक्खणमेव सन्धाय वुत्तन्ति वेदितब्बं। मग्गक्खणेयेव हि सब्बानि युज्जन्ति। कथं? जाणविवट्टे जाणज्झि वज्जेत्वा सेसेसु अरियमग्गो सरूपेनेव आगतो। विपस्सनाकिच्चस्स पन मग्गेनेव सिज्जनतो विपस्सनाकिच्चसिद्धिवसेन जाणविवट्टजाणम्पि मग्गक्खणे युज्जति। मग्गजाणेनेव वा “चक्खु सुज्ज”न्ति आदि किच्चवसेन पटिविद्धमेव होतीति मग्गक्खणे तं जाणं वत्तुं युज्जतियेव। अत्थयोजना पनेत्थ “यत्थ मग्गक्खणे सज्जाविवट्टो, तत्थ चेतोविवट्टो। यत्थ मग्गक्खणे चेतोविवट्टो, तत्थ सज्जाविवट्टो”ति एवमादिना नयेन सब्बसंसन्दनेसु योजना कातब्बा। अथ वा सज्जाविवट्टचेतोविवट्टचित्तविवट्टविमोक्खविवट्टेसु चतुन्नं अरियमग्गानं आगतत्ता सच्चविवट्टो आगतोयेव होति। जाणविवट्टो च सच्चविवट्टेनेव किच्चवसेन सिद्धो होति। सज्जाचेतोचित्तविमोक्खविवट्टेस्वेव च पेय्याले वित्थारियमाने “अनत्तानुपस्सनाधिपतत्ता पज्जा अभिनिवेसतो सज्जाय विवट्टतीति अधिपतत्ता पज्जा सज्जाविवट्टे जाण”न्ति च, “अभिनिवेसो नानत्तं, अनत्तानुपस्सना एकत्तं। अनत्तानुपस्सनेकत्तं चेतयतो अभिनिवेसतो चित्तं विवट्टतीति नानत्ते पज्जा चेतोविवट्टे जाण”न्ति च, “अभिनिवेसं पजहन्तो अनत्तानुपस्सनावसेन चित्तं अधिद्वतीति अधिद्वाने पज्जा चित्तविवट्टे जाण”न्ति च, “अनत्तानुपस्सनाय अभिनिवेसं वोसज्जतीति वोसग्गे पज्जा विमोक्खविवट्टे जाण”न्ति च पाठसम्भवतो जाणविवट्टे जाणम्पि तेसु आगतमेव होति। जाणविवट्टे च अनत्तानुपस्सनाय वुट्ठाय अरियमग्गं पटिलद्धस्स किच्चवसेन “चक्खु सुज्जं अत्तेन वा अत्तनियेन वा”ति आदियुज्जनतो सच्चविवट्टो लब्धति, तस्मा एकेकस्मिं विवट्टे सेसा पञ्च पञ्च विवट्टा लब्धन्ति। तस्मा एवं “यत्थ सज्जाविवट्टो, तत्थ चेतोविवट्टो”ति आदिकानि संसन्दनानि वुत्तानीति वेदितब्बं।

विवट्टजाणछक्कनिद्वेसवण्णना निट्ठिता।

५०. इद्धिविधजाणनिद्वेसवण्णना

१०१. इद्धिविधजाणनिद्वेसं **इध भिक्खूति** इमस्मिं सासने भिक्खु। **छन्दसमाधिपधानसङ्खारसमन्नागतन्ति** एत्थ छन्दहेतुको समाधि, छन्दाधिको वा समाधि छन्दसमाधि, कत्तुकम्यताछन्दं अधिपतिं करित्वा पटिलद्धसमाधिस्सेतं अधिवचनं। पधानभूता सङ्खारा पधानसङ्खारा, चतुकिच्चसाधकस्स सम्मप्यधानवीरियस्सेतं अधिवचनं। चतुकिच्चसाधनवसेन बहुवचनं कतं। **समन्नागतन्ति** छन्दसमाधिना च पधानसङ्खारेहि च उपेतं। **इद्धिपादन्ति** निष्फत्तिपरियायेन वा इज्जनट्टेन, इज्जन्ति एताय सत्ता इद्धा वुट्ठा उक्कंसगता होन्तीति इमिना वा परियायेन इद्धीति सङ्खं गतानं उपचारज्झानादिकुसलचित्तसम्पयुत्तानं छन्दसमाधिपधानसङ्खारानं अधिद्वानट्टेन पादभूतं सेसचित्तचेतसिकरासिन्ति अत्थो। वुत्तज्झि इद्धिपादविभङ्गे सुत्तन्तभाजनीये “इद्धिपादोति तथाभूतस्स वेदनाक्खन्धो...पे०... विज्जाणक्खन्धो”ति

(विभ० ४३४) । अभिधम्मभाजनीये च “इद्धिपादोति तथाभूतस्स फस्सो वेदना...पे०... पग्गाहो अविक्खेपो”ति (विभ० ४४७) वुत्तं । तस्मा “सेसचित्तचेतसिकरासि”न्ति एत्थ? छन्दसमाधिपधानसङ्खारेसु एकेकं इद्धि कत्वा द्वीहि द्वीहि सह सेसवचनं कतन्ति वेदितब्बं । एवञ्चि चत्तारो खन्धा सब्बे च फस्सादयो धम्मा सङ्गहिता होन्ति । इमिना नयेन सेसेसुपि अत्थो वेदितब्बो । यथेव हि छन्दं अधिपतिं करित्वा पटिलद्धसमाधि छन्दसमाधीति वुत्तो, एवं वीरियं चित्तं वीमंसं अधिपतिं करित्वा पटिलद्धसमाधि वीमंसासमाधीति वुच्चति । एवमेकेकस्मिं इद्धिपादे छन्दादयो वीरियादयो चित्तादयो वीमंसादयोति तयो तयो धम्मा इद्धीपि होन्ति इद्धिपादापि, सेसा पन सम्पयुत्तका चत्तारो खन्धा इद्धिपादायेव । यस्मा वा इमे तयो तयो धम्मा सम्पयुत्तकेहि चतूहि खन्धेहि सद्धियेव इज्झन्ति, न विना तेहि, तस्मा तेन परियायेन सब्बे चत्तारोपि खन्धा इज्झनट्ठेन इद्धि नाम होन्ति, पतिट्ठेन पादा नामातिपि वेदितब्बं ।

वीरियसमाधिपधानसङ्खारसमन्नागतन्ति एत्थ पन वीरियन्ति च पधानसङ्खारोति च एकोयेव । कस्मा द्विधा वुत्तन्ति चे? वीरियस्स अधिपतिभावदस्सनवसेनेत्थ पठमं वीरियगहणं कतं, तस्सेव चतुकिच्चसाधकत्तदस्सनत्थं पधानसङ्खारवचनं कतं । एवं द्विधा वुत्तत्ता एव चेत्यापि तयो तयो धम्माति वुत्तं । केचि पन “विभङ्गे ‘इद्धीति या तेसं तेसं धम्मानं इद्धि समिद्धि इज्झना समिज्झना’ति (विभ० ४३४) वुत्तत्ता इद्धि नाम अनिप्फन्ना, इद्धिपादो निप्फन्नो”ति वदन्ति । इध पन इद्धिपि इद्धिपादोपि निप्फन्नो लक्खणब्भाहतीति सन्निट्ठानं कतं । इद्धि समिद्धीतिआदीहि इज्झनाकारेन धम्मा एव वुत्ताति वेदितब्बं ।

भावेतीति आसेवति । सुत्तन्तभाजनीये (विभ० ४३१ आदयो) विय इधापि इद्धिपादभावना लोकिया एव । तस्मा इद्धिविधं ताव सम्पादेतुकामो लोकियं इद्धिपादं भावेन्तो पथवीकसिणादीसु अट्ठसु कसिणेषु अधिकतवसिप्पत्तअट्ठसमापत्तिको कसिणानुलोमतो कसिणपटिलोमतो कसिणानुलोमपटिलोमतो ज्ञानानुलोमतो ज्ञानपटिलोमतो ज्ञानानुलोमपटिलोमतो ज्ञानुक्कन्तिकतो कसिणुक्कन्तिकतो ज्ञानकसिणुक्कन्तिकतो अङ्गसङ्कन्तिकतो आरम्मणसङ्कन्तिकतो अङ्गारम्मणसङ्कन्तिकतो अङ्गववत्थानतो आरम्मणववत्थानतोति इमेहि चुदसहि आकारेहि चित्तं परिदमेत्वा छन्दसीसवीरियसीसचित्तसीसवीमंसासीसवसेन पुनप्पुनं ज्ञानं समापज्जति । अङ्गारम्मणववत्थानम्पि केचि इच्छन्ति । पुब्बहेतुसम्पन्नेन पन कसिणेषु चतुक्कज्झानमत्ते चिण्णवसिनापि कातुं वट्ठतीति तं तं इद्धिपादं समाधिं भावेन्तो “अनुप्पन्नानं पापकानं अकुसलानं धम्मानं अनुप्पादाया”तिआदिकं (विभ० ४३२) चतुप्पकारं वीरियं अधिट्ठाति, तस्स च हानिवुद्धियो जत्वा वीरियसमतं अधिट्ठाति । सो एवं चतूसु इद्धिपादेसु चित्तं परिभावेत्वा इद्धिविधं सम्पादेति ।

सो इमेसु चतूसु इद्धिपादेसूतिआदीसु सोति सो भावितचतुरिद्धिपादो भिक्खु । **चतूसु इद्धिपादेसु चित्तं परिभावेतीति** पुनप्पुनं छन्दादीसु एकेकं अधिपतिं कत्वा ज्ञानसमापज्जनवसेन तेसु चित्तं परिभावेति नाम, छन्दादिवासनं गाहापेतीति अत्थो । **परिदमेतीति** निब्बिसेवनं करोति । पुरिमं पच्छिमस्स कारणवचनं । परिभावितञ्चि चित्तं परिदमितं होतीति । **मुदुं करोतीति** तथा दन्तं चित्तं वसिप्पत्तं करोति । वसे वत्तमानञ्चि चित्तं “मुदू”ति वुच्चति । **कम्मनियन्ति** कम्मक्खमं कम्मयोगं करोति । मुदु हि चित्तं कम्मनियं होति सुधन्तमिव सुवण्णं, इध पन इद्धिविधकम्मक्खमं । **सोति** सो परिभावितचित्तो भिक्खु । **कायम्पि चित्ते समोदहतीति**आदि इद्धिकरणकाले यथासुखं चित्तचारस्स इज्झनत्थं योगविधानं दस्सेतुं वुत्तं । तत्थ **कायम्पि चित्ते समोदहतीति** अत्तनो करजकायम्पि पादकज्झानचित्ते समोदहति पवेसेति आरोपेति, कायं चित्तानुगतिकं करोतीति अत्थो । एवं करणं अदिस्समानेन कायेन गमनस्स उपकाराय होति । **चित्तम्पि काये समोदहतीति** पादकज्झानचित्तं अत्तनो करजकाये समोदहति आरोपेति, चित्तम्पि कायानुगतिकं करोतीति अत्थो । एवं करणं दिस्समानेन कायेन गमनस्स उपकाराय होति । समादहतीतिपि पाठो, पतिट्ठापेतीति अत्थो । **कायवसेन चित्तं**

परिणामेतीति पादकज्ज्ञानचित्तं गहेत्वा करजकाये आरोपेति कायानुगतिकं करोति, इदं चित्तं काये समोदहनस्स वेवचनं। **चित्तवसेन कायं परिणामेतीति** करजकायं गहेत्वा पादकज्ज्ञानचित्ते आरोपेति, चित्तानुगतिकं करोति, इदं कायं चित्ते समोदहनस्स वेवचनं। **अधिद्धातीति** “एवं होतू”ति अधिद्धाति। समोदहनस्स अत्थविवरणत्थं परिणामो वुत्तो, परिणामस्स अत्थविवरणत्थं अधिद्धानं वुत्तं। यस्मा समोदहतीति मूलपदं, परिणामेति अधिद्धातीति तस्स अत्थनिद्देसपदानि, तस्मा तेसं द्विन्नयेव पदानं वसेन परिणामेत्वाति अधिद्धित्वाति वुत्तं, न वुत्तं समोदहित्वाति।

सुखसज्जञ्च लहुसज्जञ्च काये ओक्कमित्वा विहरतीति चतुत्थज्ज्ञानेन सहजातसुखसज्जञ्च लहुसज्जञ्च समापज्जनवसेन करजकाये ओक्कमित्वा पवेसेत्वा विहरति। ताय सज्जाय ओक्कन्तकायस्स पनस्स करजकायोपि तूलपिचु विय लहुको होति। **सोति** सो कतयोगविधानो भिक्खु। **तथाभावितेन चित्तेनाति** इत्थम्भूतलक्खणे करणवचनं, हेतुअत्थे वा, तथाभावितेन चित्तेन हेतुभूतेनाति अत्थो। **परिसुद्धेनाति** उपेक्खासतिपारिसुद्धिभावतो परिसुद्धेन। परिसुद्धतायेव **परियोदातेन**, पभस्सरेनाति अत्थो। **इद्धिविधजाणायाति** इद्धिकोद्धासे, इद्धिविकप्पे वा जाणत्थाय। **चित्तं अभिनीहरतीति** सो भिक्खु वुत्तप्पकारवसेन तस्मिं चित्ते अभिज्जापादके जाते इद्धिविधजाणाधिगमत्थाय परिकम्मचित्तं अभिनीहरति, कसिणारम्मणतो अपनेत्वा इद्धिविधाभिमुखं पेसेति। **अभिनिन्नामेतीति** अधिगन्तब्बइद्धिपोणं इद्धिपब्भारं करोति। **सोति** सो एवं कतचित्ताभिनीहारो भिक्खु। **अनेकविहितन्ति** अनेकविधं नानप्पकारकं। **इद्धिविधन्ति** इद्धिकोद्धासं, इद्धिविकप्पं वा। **पच्चनुभोतीति** पच्चनुभवति, फस्सेति सच्छिकरोति पापुणातीति अत्थो।

१०२. इदानीस्स अनेकविहितभावं दस्सेन्तो **एकोपि हुत्वाति** आदिमाह। तत्थ **एकोपि हुत्वाति** इद्धिकरणतो पुब्बे पकतिया एकोपि हुत्वा। **बहुधा होतीति** बहुन्नं सन्तिके चङ्कमितुकामो वा, सज्जायं वा कत्तुकामो, पज्जं वा पुच्छितुकामो हुत्वा सतम्पि सहस्सम्पि होति। कथं पनायमेवं होति? इद्धिया भूमिपादपदमूलभूते धम्मे सम्पादेत्वा अभिज्जापादकज्ज्ञानं समापज्जित्वा वुट्ठाय सचे सतं इच्छति, “सतं होमि सतं होमी”ति परिकम्मं कत्वा पुन पादकज्ज्ञानं समापज्जित्वा वुट्ठाय अधिद्धाति। अधिद्धानचित्तेन सहेव सतं होति। सहस्सादीसुपि एसेव नयो। सचे एवं न इज्झति, पुन परिकम्मं कत्वा दुतियम्पि समापज्जित्वा वुट्ठाय अधिद्धातब्बं। संयुत्तद्वकथायज्झि “एकवारं द्वेवारं समापज्जितुं वट्ठती”ति वुत्तं। तत्थ पादकज्ज्ञानचित्तं निमित्तारम्मणं, परिकम्मचित्तानि सतारम्मणानि वा सहस्सारम्मणानि वा। तानि च खो वण्णवसेनेव, नो पण्णत्तिवसेन। अधिद्धानचित्तम्पि तथेव सतारम्मणं वा सहस्सारम्मणं वा, तं पठमप्पनाचित्तमिव गोत्रभुअनन्तरं एकमेव उपज्जति रूपावचरचतुत्थज्ज्ञानिकं। तत्थ ये ते बहू निम्मिता, ते अनियमेत्वा निम्मितत्ता इद्धिमता सदिसाव होन्ति। ठाननिसज्जादीसु वा भासिततुण्हीभावादीसु वा यं यं इद्धिमा करोति, तंतदेव करोन्ति। सचे पन नानावण्णे कातुकामो होति, केचि पठमवये केचि मज्झिमवये केचि पच्छिमवये, तथा दीघकेसे उपड्डमुण्डमुण्डे मिस्सककेसे उपड्डुरत्तचीवरे पण्डुकचीवरे पदभाणधम्मकथासरभज्जपज्जपुच्छनपज्जविस्सज्जनरजनपचनचीवरसिब्बनधोवनादीनि करोन्ते, अपरेपि वा नानप्पकारके कातुकामो होति, तेन पादकज्ज्ञानतो वुट्ठाय “एत्तका भिक्खू पठमवया होन्तू”ति आदिना नयेन परिकम्मं कत्वा पुन समापज्जित्वा वुट्ठाय अधिद्धातब्बं। अधिद्धानचित्तेन सद्धिं इच्छितप्पकारायेव होन्तीति। एस नयो “बहुधापि हुत्वा एको होती”ति आदीसु। अयं पन विसेसो — इमिना हि भिक्खुना एवं बहुभावं निम्मिनित्वा पुन “एकोव हुत्वा चङ्कमिस्सामि, सज्जायं करिस्सामि, पज्जं पुच्छिस्सामी”ति चिन्तेत्वा वा “अयं विहारो अप्पभिक्खुको, सचे केचि आगमिस्सन्ति, कुतो इमे एत्तका एकसदिसा भिक्खू अद्धा थेरस्स एसानुभावोति मं जानिस्सन्ती”ति अप्पिच्छताय वा अन्तराव “एको होमी”ति इच्छन्तेन पादकज्ज्ञानं समापज्जित्वा वुट्ठाय “एको होमी”ति परिकम्मं कत्वा पुन समापज्जित्वा वुट्ठाय “एको होमी”ति अधिद्धातब्बं। अधिद्धानचित्तेन सद्धियेव एको होति। एवं अकरोन्तो पन यथापरिच्छिन्नकालवसेन सयमेव एको होति।

आविभावन्ति पाकटभावं करोतीति अत्थो । तिरोभावन्ति पटिच्छन्नभावं करोतीति अत्थो । आविभावं पचचनुभोति, तिरोभावं पचचनुभोतीति पुरिमेन वा सम्बन्धो । तत्रायं इद्धिमा आविभावं कत्तुकामो अन्धकारं वा आलोकं करोति, पटिच्छन्नं वा विवटं करोति, अनापाथं वा आपाथं करोति । कथं? अयज्हि यथा पटिच्छन्नोपि दूरे ठितोपि वा दिस्सति, एवं अत्तानं वा परं वा कत्तुकामो पादकज्झानतो वुट्ठाय “इदं अन्धकारं आलोकजातं होतू”ति वा, “इदं पटिच्छन्नं विवटं होतू”ति वा, “इदं अनापाथं आपाथं होतू”ति वा आवज्जित्वा परिकम्मं कत्वा वुत्तनयेनेव अधिद्धाति । सह अधिद्धाना यथाधिद्धितमेव होति । परे दूरे ठितापि पस्सन्ति, सयम्पि पस्सितुकामो पस्सति । तिरोभावं कत्तुकामो पन आलोकं वा अन्धकारं करोति, अप्पटिच्छन्नं वा पटिच्छन्नं, आपाथं वा अनापाथं करोति । कथं? अयज्हि यथा अप्पटिच्छन्नोपि समीपे ठितोपि वा न दिस्सति, एवं अत्तानं वा परं वा कत्तुकामो पादकज्झाना वुट्ठित्वा “इदं आलोकज्झानं अन्धकारं होतू”ति वा, “इदं अप्पटिच्छन्नं पटिच्छन्नं होतू”ति वा, “इदं आपाथं अनापाथं होतू”ति वा आवज्जित्वा परिकम्मं कत्वा वुत्तनयेनेव अधिद्धाति । सह अधिद्धाना यथाधिद्धितमेव होति । परे समीपे ठितापि न पस्सन्ति, सयम्पि अपस्सितुकामो न पस्सति । अपिच सब्बम्पि पाकटपाटिहारियं आविभावो नाम, अपाकटपाटिहारियं तिरोभावो नाम । तत्थ पाकटपाटिहारिये इद्धिपि पज्जायति इद्धिमापि । तं यमकपाटिहारियेन दीपेतब्बं । अपाकटपाटिहारिये इद्धियेव पज्जायति, न इद्धिमा । तं महकसुत्तेन (सं० नि० ४.३४६) च ब्रह्मनिमन्तनिकसुत्तेन (म० नि० १.५०१ आदयो) च दीपेतब्बं ।

तिरोकुट्टन्ति परकुट्टं, कुट्टस्स परभागन्ति वुत्तं होति । एस नयो तिरोपाकारतिरोपब्बतेसु । कुट्टोति च गेहभित्ति । पाकारोति गेहविहारगामादीनं परिक्खेपपाकारो । पब्बतोति पंसुपब्बतो वा पासाणपब्बतो वा । असज्जमानोति अलग्गमानो । सेय्यथापि आकासेति आकासे विय । एवं गन्तुकामेन पन आकासकसिणं समापज्जित्वा वुट्ठाय कुट्टं वा पाकारं वा पब्बतं वा आवज्जित्वा कतपरिकम्मेन “आकासो होतू”ति अधिद्धातब्बो, आकासोव होति । अधो ओतरितुकामस्स, उद्धं वा आरोहितुकामस्स सुसिरो होति, विनिविज्जित्वा गन्तुकामस्स छिद्धो । सो तत्थ असज्जमानो गच्छति । सचे पनस्स भिक्खुनो अधिद्धित्वा गच्छन्तस्स अन्तरा पब्बतो वा रुक्खो वा उट्ठेति, किं पुन समापज्जित्वा अधिद्धातब्बन्ति? दोसो नत्थि । पुन समापज्जित्वा अधिद्धानज्जि उपज्झायस्स सन्तिके निस्सयग्गहणसदिसं होति । इमिना पन भिक्खुना “आकासो होतू”ति अधिद्धितत्ता आकासो होतियेव । पुरिमाधिद्धानबलेनेव चस्स अन्तरा अज्जो पब्बतो वा रुक्खो वा उतुमयो उट्ठहिस्सतीति अद्धानमेतं । अज्जेन इद्धिमता निम्मिते पन पठमं निम्मानं बलवं होति । इतरेन तस्स उद्धं वा अधो वा गन्तब्बं ।

पथवियापि उम्मुज्जनिमुज्जन्ति एत्थ उम्मुज्जन्ति उद्धानं, निमुज्जन्ति संसीदनं, उम्मुज्जञ्च निमुज्जञ्च उम्मुज्जनिमुज्जं । एवं कत्तुकामेन पन आपोकसिणं समापज्जित्वा उट्ठाय “एत्तके ठाने पथवी उदकं होतू”ति परिच्छिन्दित्वा परिकम्मं कत्वा वुत्तनयेनेव अधिद्धातब्बं । सह अधिद्धाना यथापरिच्छिन्ने ठाने पथवी उदकमेव होति । सो तत्थ उम्मुज्जनिमुज्जं करोति सेय्यथापि उदके । न केवलञ्च उम्मुज्जनिमुज्जमेव, न्हानपानमुखधोवनभण्डकधोवनादीसु यं यं इच्छति, तं तं करोति । न केवलञ्च उदकमेव करोति, सप्पितेलमधुफाणितादीसुपि यं यं इच्छति, तं तं “इदज्जिदञ्च एत्तकं होतू”ति आवज्जित्वा परिकम्मं कत्वा अधिद्धहन्तस्स यथाधिद्धितमेव होति । उद्धरित्वा भाजनगतं करोन्तस्स सप्पि सप्पियेव होति, तेलादीनि तेलादीनियेव, उदकं उदकमेव । सो तत्थ तेमितुकामोव तेमेति, न तेमितुकामो न तेमेति । तस्सेव च सा पथवी उदकं होति, सेसजनस्स पथवीयेव । तत्थ मनुस्सा पत्तिकापि गच्छन्ति, यानादीहिपि गच्छन्ति, कसिकम्मादीनिपि करोन्तियेव । सचे पनायं “तेसम्पि उदकं होतू”ति इच्छति, होतियेव । परिच्छिन्नकालं पन अतिक्कमित्वा यं पकतिया घटतळाकादीसु उदकं, तं ठपेत्वा अवसेसं परिच्छिन्नद्धानं पथवीयेव होति ।

उदकेपि अभिज्जमाने गच्छतीति एत्थं यं उदकं अक्कमित्वा संसीदति, तं भिज्जमानन्ति वुच्चति, विपरीतं अभिज्जमानं । एवं गन्तुकामेन पन पथवीकसिणं समापज्जित्वा वुट्ठाय “एत्तके ठाने उदकं पथवी होतू”ति परिच्छिन्दित्वा परिकम्मं कत्वा वुत्तनयेनेव अधिट्ठातब्बं । सह अधिट्ठाना यथापरिच्छिन्नट्ठाने उदकं पथवीयेव होति । सो तत्थ गच्छति सेय्यथापि पथवियं । न केवलञ्च गच्छति, यं यं इरियापथं इच्छति, तं तं कप्पेति । न केवलञ्च पथविमेव करोति, मणिसुवण्णपब्बतरुक्खादीसुपि यं यं इच्छति, तं तं वुत्तनयेनेव आवज्जित्वा अधिट्ठाति, यथाधिट्ठितमेव होति । तस्सेव च तं उदकं पथवी होति, सेसजनस्स उदकमेव । मच्छकच्छपा च उदककाकादयो च यथारुचि विचरन्ति । सचे पनायं अञ्जेसम्पि मनुस्सानं तं पथविं कातुं इच्छति, करोतियेव । यथापरिच्छिन्नकालातिक्कमेन पन उदकमेव होति ।

आकासेपि पल्लङ्केन कमतीति अन्तलिक्खे समन्ततो ऊरुबद्धासनेन गच्छति । **पक्खी सकुणो**ति पक्खेहि युत्तो सकुणो, न अपरिपुण्णपक्खो लूनपक्खो वा । तादिसो हि आकासे गन्तुं न सक्कोति । एवमाकासे गन्तुकामेन पन पथवीकसिणं समापज्जित्वा वुट्ठाय सचे निसिन्नो गन्तुमिच्छति, पल्लङ्कप्पमाणं ठानं परिच्छिन्दित्वा परिकम्मं कत्वा वुत्तनयेनेव अधिट्ठातब्बं । सचे निपन्नो गन्तुकामो होति, मज्जप्पमाणं, सचे पदसा गन्तुकामो होति, मगगप्पमाणन्ति एवं यथानुरूपं ठानं परिच्छिन्दित्वा वुत्तनयेनेव “पथवी होतू”ति अधिट्ठातब्बं । सह अधिट्ठाना पथवीयेव होति । आकासे गन्तुकामेन च भिक्खुना दिब्बचक्खुलाभिनापि भवितब्बं । कस्मा? यस्मा अन्तरा उतुसमुट्ठाना वा पब्बतरुक्खादयो होन्ति, नागसुपण्णादयो वा उसूयन्ता मापेन्ति, तेसं दस्सनत्थं । ते पन दिस्वा किं कातब्बन्ति? पादकज्झानं समापज्जित्वा वुट्ठाय “आकासो होतू”ति परिकम्मं कत्वा अधिट्ठातब्बं । अपिच ओकासे ओरोहणत्थम्पि इमिना दिब्बचक्खुलाभिना भवितब्बं । अयज्हि सचे अनोकासे न्हानतित्थे वा गामद्वारे वा ओरोहति, महाजनस्स पाकटो होति, तस्मा दिब्बचक्खुना पस्सित्वा अनोकासं वज्जेत्वा ओकासे ओतरतीति ।

इमेपि चन्दिमसूरिये एवंमहिद्धिके एवंमहानुभावेति एत्थं चन्दिमसूरियानं द्वाचत्तालीसयोजनसहस्सोपरिचरणेन महिद्धिकता, तीसु दीपेसु एकक्खणे आलोककरणेन महानुभावता वेदितब्बा, एवं उपरिचरणआलोकफरणेहि वा महिद्धिके, तेनेव महिद्धिकत्तेन महानुभावे । **परामसतीति** परिगगण्हाति, एकदेसे वा फुसति । **परिमज्जतीति** समन्ततो आदासतलं विय परिमज्जति । अयं पनस्स इद्धि अभिज्जापादकज्झानवसेनेव इज्झति, नत्थेत्थ कसिणसमापत्तिनियमो । स्वायं यदि इच्छति गन्त्वा परामसितुं, गन्त्वा परामसति । सचे पन इधेव निसिन्नको वा निपन्नको वा परामसितुकामो होति, “हत्थपासे होतू”ति अधिट्ठाति । अधिट्ठानबलेन वण्टा मुत्ततालफलं विय आगन्त्वा हत्थपासे ठिते वा परामसति, हत्थं वा वट्ठेत्वा परामसति । हत्थं वट्ठेन्तस्स पन किं उपादिन्नकं वट्ठति अनुपादिन्नकं वाति? उपादिन्नकं निस्साय अनुपादिन्नकं वट्ठति । यो एवं कत्वा न केवलं चन्दिमसूरिये परामसति, सचे इच्छति, पादकथलिकं कत्वा पादे ठपेति, पीठं कत्वा निसीदति, मज्जं कत्वा निपज्जति, अपस्सेनफलकं कत्वा अपस्सयति । यथा एको, एवं अपरोपि । अनेकेसुपि हि भिक्खुसतसहस्सेसु एवं करोन्तेसु तेसज्ज एकमेकस्स तथेव इज्झति । चन्दिमसूरियानज्ज गमनम्पि आलोककरणम्पि तथेव होति । यथा हि पातिसहस्सेसु उदकपूरेसु सब्बपातीसु चन्दमण्डलानि दिस्सन्ति, पाकतिकमेव चन्दस्स गमनं आलोककरणज्ज होति, तथूपममेतं पाटिहारियं । **याव ब्रह्मलोकापि कायेन वसं वत्तेतीति** ब्रह्मलोकं परिच्छेदं कत्वा एत्थन्तरे अनेकविधं अभिज्जं करोन्तो अत्तनो कायेन वसं इस्सरियं वत्तेति । वित्थारो पनेत्थ इद्धिकथायं आविभवस्सतीति ।

इद्धिविधजाणनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

५१. सोतधातुविसुद्धिजाणनिद्वेसवण्णना

१०३. सोतधातुविसुद्धिजाणनिद्वेसे दूरेपि सद्धानन्ति आदि दिब्बसोतं उप्पादेतुकामस्स आदिकम्मिकस्स भिक्खुनो उपायसन्दस्सनत्थं वुत्तं। तत्थ दूरेपि सद्धानं सद्धानिमित्तन्ति दूरे सद्धानं अन्तरे सद्दं। सद्दोयेव हि निमित्तकरणवसेन सद्धानिमित्तं। “दूरे”ति वुत्तेपि पकतिसोतस्स आपाथट्टानेयेव। ओळारिकानन्ति थूलानं। सुखुमानन्ति अणून्। सण्हसण्हानन्ति सण्हतोपि सण्हानं, अतिसण्हानन्ति अत्थो। एतेन परमसुखुमा सद्दा वुत्ता होन्ति। इमं जाणं उप्पादेतुकामेन आदिकम्मिकेन ज्ञायिना अभिज्जापादकज्झानं समापज्जित्वा वुट्ठाय परिकम्मसमाधिचित्तेन पठमतं पकतिसोतपथे दूरे ओळारिको अरज्जे सीहादीनं सद्दो आवज्जितब्बो। विहारे घण्डिसद्दो भेरिसद्दो सङ्खसद्दो सामणेरदहरभिक्खूनं सब्बथामेन सज्झायन्तानं सज्झायनसद्दो पकतिकथं कथेन्तानं “किं, भन्ते, किं, आवुसो”ति आदिसद्दो सकुणसद्दो वातसद्दो पदसद्दो पक्कुथितउदकस्स चिच्चिटायनसद्दो आतपे सुस्समानतालपण्णसद्दो कुन्थकिपिल्लिकादिसद्दोति एवं सब्बोळारिकतो पभुति यथाक्कमेन सुखुमसुखुमसद्दा आवज्जितब्बा।

एवं करोन्तेन च पुरत्थिमादीसु दससु दिसासु कमेन एकेकिस्सा दिसाय सद्धानिमित्तं वुत्तनयेन मनसि कातब्बं। मनसि करोन्तेन च ये सद्दा पकतिसोतस्स सुय्यन्ति, तेसु पकतिसोतमोधाय मनोद्वारिकेन चित्तेन मनसि कातब्बं। तस्स ते सद्दा पकतिचित्तस्सापि पाकटा होन्ति, परिकम्मसमाधिचित्तस्स पन अतिविय पाकटा होन्ति। तस्सेवं सद्धानिमित्तं मनसिकरोतो इदानीं दिब्बसोतधातु उप्पज्जिस्सतीति तेसु सद्देसु अज्जतरं आरम्भणं कत्वा मनोद्वारावज्जनं उप्पज्जति, तस्मिं निरुद्धे चत्तारि पञ्च वा जवनानि जवन्ति। येसं पुरिमानी तीणि चत्तारि वा परिकम्मोपचारानुलोमगोत्रभुनामकानि कामावचरानि, चतुत्थं पञ्चमं वा अप्पनाचित्तं रूपावचरचतुत्थज्झानिकं। तत्थ यं तेन अप्पनाचित्तेन सद्दि उप्पन्नं जाणं, अयं दिब्बसोतधातु। तं थामगतं करोन्तेन “एत्थन्तरे सद्दं सुणामी”ति एकङ्गुलमत्तं परिच्छिन्दित्वा वट्ठेतब्बं, ततो द्वङ्गुलचतुरङ्गुलअट्ठङ्गुलविदत्थिरतनअन्तोगम्भपमुख- पासादपरिवेणसङ्गारामगोचरगामजनपदादिवसेन याव चक्कवाळं, ततो वा भिय्योपि परिच्छिन्दित्वा परिच्छिन्दित्वा वट्ठेतब्बं। एवं अधिगताभिज्जो एस पादकज्झानारम्भणेन फुट्टोकासम्भन्तरगते सद्दे पुन पादकज्झानं असमापज्जित्वापि अभिज्जाजाणेन सुणातियेव। एवं सुणन्तो च सचेपि यावब्रह्मलोका सङ्खभेरिपणवादिसद्देहि एककोलाहलं होति, पाटियेक्कं ववत्थापेतुकामताय सति “अयं सङ्खसद्दो, अयं भेरिसद्दो”ति ववत्थापेतुं सक्कोतियेव। अभिज्जाजाणेन सुते सात्थके सद्दे पच्छा कामावचरचित्तेन अत्थं जानाति। दिब्बसोतं पकतिसोतवतोयेव उप्पज्जति, नो बधिरस्स। पच्छा पकतिसोते विनट्ठेपि दिब्बसोतं न विनस्सतीति वदन्ति।

सो दिब्बाय सोतधातुयाति एत्थ दिब्बसदिसत्ता दिब्बा। देवानज्हि सुचरितकम्माभिनिब्बत्ता पित्तसेम्हरुधिरादीहि अपलिबुद्धा उपक्किलेसविमुत्तताय दूरेपि आरम्भणसम्पटिच्छनसमत्था दिब्बा पसादसोतधातु होति। अयज्चापि इमस्स भिक्खुनो वीरियभावनाबलनिब्बत्ता जाणसोतधातु तादिसायेवाति दिब्बसदिसत्ता दिब्बा। अपिच दिब्बविहारवसेन पटिलद्धत्ता, अत्तना च दिब्बविहारसन्निस्सितत्तापि दिब्बा, सवनट्ठेन निज्जीवट्ठेन च सोतधातु, सोतधातुकिच्चकरणेन च सोतधातु वियातिपि सोतधातु। ताय दिब्बाय सोतधातुया। विसुद्धायाति परिसुद्धाय निरुपक्किलेसाय। अतिक्कन्तमानुसिकायाति मनुस्सूपचारं अतिक्कमित्वा सद्दसवनेन मानुसिकं मंससोतधातुं अतिक्कन्ताय वीतिवत्तित्वा ठिताय। उभो सद्दे सुणातीति द्वे सद्दे सुणाति। कतमे द्वे? दिब्बे च मानुसे च, देवानज्च मनुस्सानज्च सद्देति वुत्तं होति। एतेन पदेसपरियादानं वेदितब्बं। ये दूरे सन्तिके चाति ये सद्दा दूरे परचक्कवाळेपि, ये च सन्तिके अन्तमसो सदेहसन्निस्सितपाणकसद्दापि, ते सुणातीति वुत्तं होति। एतेन निष्पदेसपरियादानं वेदितब्बन्ति।

सोतधातुविसुद्धिजाणनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

५२. चेतोपरियजाणनिद्देसवण्णना

१०४. चेतोपरियजाणनिद्देसे **सो एवं पजानातीति** इदानीं वत्तब्बं विधानं उपदिसति । **इदं रूपं सोमनस्सिन्द्रियसमुद्धितं** आदि आदिकम्मिकेन ज्ञायिना पटिपज्जितब्बं विधानं । कथं? एतज्झि जाणं उप्पादेतुकामेन ज्ञायिना पठमं ताव दिब्बचक्खुजाणं उप्पादेतब्बं । एतज्झि दिब्बचक्खुवसेन इज्झति, तं एतस्स परिकम्मं । तस्मा तेन भिक्खुना आलोकं वट्ठेत्वा दिब्बेन चक्खुना परस्स हृदयरूपं निस्साय वत्तमानस्स लोहितस्स वण्णं पस्सित्वा पस्सित्वा चित्तं परियेसितब्बं । तज्झि लोहितं कुसलसोमनस्से वत्तमाने रत्तं होति निग्रोधपक्कवण्णं, अकुसलसोमनस्से वत्तमाने तदेव लुळितं होति, दोमनस्से वत्तमाने काळकं होति जम्बुपक्कवण्णं लुळितं । कुसलूपेक्खाय वत्तमानाय पसन्नं होति तिलतेलवण्णं । अकुसलूपेक्खाय वत्तमानाय तदेव लुळितं होति । तस्मा तेन “इदं रूपं सोमनस्सिन्द्रियसमुद्धितं, इदं रूपं दोमनस्सिन्द्रियसमुद्धितं, इदं रूपं उपेक्खिन्द्रियसमुद्धितं” न्ति परस्स हृदयलोहितवण्णं पस्सित्वा पस्सित्वा चित्तं परियेसन्तेन चेतोपरियजाणं थामगतं कातब्बं । एवं थामगते हि तस्मिं अनुक्कमेन सब्बम्पि कामावचरादिभेदं चित्तं पजानाति चित्ता चित्तमेव सङ्कमन्तो विना हृदयरूपदस्सनेन । वुत्तम्पि चेतं अट्ठकथायं —

“आरुप्पे परस्स चित्तं जानितुकामो कस्स हृदयरूपं पस्सति, कस्सिन्द्रियविकारं ओलोकेतीति? न कस्सचि । इद्धिमतो विसयो एस, यदिदं यत्थ कत्थचि चित्तं आवज्जन्तो सोळसप्पभेदं चित्तं जानाति । अकताभिनिवेसस्स पन वसेन अयं कथा”ति (विसुद्धि० २.४०१) ।

परसत्तानन्ति अत्तानं ठपेत्वा सेससत्तानं । **परपुग्गलानन्ति** इदम्पि इमिना एकत्थमेव, वेनेय्यवसेन पन देसनाविलासेन च ब्यज्जनेन नानत्तं कतं । **चेतसा चेतो परिच्च पजानातीति** अत्तनो चित्तेन तेसं चित्तं परिच्छिन्दित्वा सरागादिवसेन नानप्पकारतो जानाति । **सरागं वाति** आदीसु वा-सद्दो समुच्चयत्थो । तत्थ अट्ठविधं लोभसहगतचित्तं **सरागं** चित्तं नाम, अवसेसं चतुभूमककुसलाब्याकतचित्तं **वीतरागं** नाम । द्वे दोमनस्सचित्तानि, द्वे विचिकिच्छाउद्धच्यचित्तानीति इमानि पन चत्तारि चित्तानि इमस्मिं दुके सङ्गहं न गच्छन्ति । केचि पन थेरा तानिपि वीतरागपदेन सङ्गहन्ति । दुविधं पन दोमनस्ससहगतं चित्तं **सदोसं** चित्तं नाम, सब्बम्पि चतुभूमकं कुसलाब्याकतं **वीतदोसं** नाम । सेसानि दस अकुसलचित्तानि इमस्मिं दुके सङ्गहं न गच्छन्ति । केचि पन थेरा तानिपि वीतदोसपदेन सङ्गहन्ति । **समोहं वीतमोहन्ति** एत्थ पन मोहेकहेतुकवसेन विचिकिच्छाउद्धच्यसहगतद्वयमेव **समोहं** । मोहस्स पन सब्बाकुसलेसु सम्भवतो द्वादसविधम्पि अकुसलं चित्तं “समोह” न्ति वेदितब्बं । अवसेसं कुसलाब्याकतं **वीतमोहं** । थिनमिद्धानुगतं पन **संखित्तं**, उद्धच्यानुगतं **विकिखित्तं** । रूपावचरारूपावचरं **महग्गतं**, अवसेसं **अमहग्गतं** । सब्बम्पि तेभूमकं **सउत्तरं**, लोकुत्तरं **अनुत्तरं** । उपचारप्पत्तं अप्पनाप्पत्तञ्च **समाहितं**, तदुभयमसम्पत्तं **असमाहितं** । तदङ्गविक्रम्भनसमुच्छेदपटिप्पस्सद्धिनिस्सरणविमुत्तिप्पत्तं **विमुत्तं**, पञ्चविधम्पि एतं विमुत्तिमप्पत्तं **अविमुत्तन्ति** वेदितब्बं । इति चेतोपरियजाणलाभी भिक्खु सोळसप्पभेदम्पि चित्तं पजानाति । पुथुज्जना पन अरियानं मग्गफलचित्तं न जानन्ति, अरियापि च हेट्ठिमा हेट्ठिमा उपरिमानं उपरिमानं मग्गफलचित्तं न जानन्ति, उपरिमा उपरिमा पन हेट्ठिमानं हेट्ठिमानं चित्तं जानन्तीति ।

चेतोपरियजाणनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

५३. पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणनिद्देसवण्णना

१०५. पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणनिद्वेसे एवं पजानातीतिआदि चतूसु इद्धिपादेसु परिभावितचित्तस्स पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणं उप्पादेतुकामस्स तदुप्पादनविधानदस्सनत्थं वुत्तं । कमतो हि पटिच्चसमुप्पादं पस्सित्वा विज्जाणनामरूपसळायतनफस्सवेदनासङ्घातं पच्चुप्पन्नं फलसङ्घेपं पस्सति, तस्स पच्चयं पुरिमभवे कम्मकिलेससङ्घातं हेतुसङ्घेपं पस्सति, तस्स पच्चयं पुरिमभवेयेव फलसङ्घेपं पस्सति, तस्स पच्चयं ततियभवे हेतुसङ्घेपं पस्सति । एवं पटिच्चसमुप्पाददस्सनेन जातिपरम्परं पस्सति । एवं बहूपकारो पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणस्स पटिच्चसमुप्पादमनसिकारो । तत्थ “इमस्मिं सति इदं होति, इमस्सुप्पादा इदं उप्पज्जती”ति इदं पटिच्चसमुप्पादनिद्वेसस्स उद्वेसवचनं । एवं तेसं अज्जरवचनेनेव अत्थे सिद्धे द्विधा वचनं कस्माति चे? अत्थनानत्तसम्भावतो । कथं? **इमस्मिं सतीति** इमस्मिं पच्चये विज्जमाने । इदं सब्बपच्चयानं साधारणवचनं । **इदं होतीति** इदं पच्चयुप्पन्नं भवति । इदं सब्बपच्चयुप्पन्नानं साधारणवचनं । इमिना सकलेन वचनेन अहेतुकवादो पटिसिद्धो होति । ये हि धम्मा पच्चयसम्भवा होन्ति, न पच्चयाभावा, ते अहेतुका नाम न होन्तीति । **इमस्सुप्पादाति** इमस्स पच्चयस्स उप्पादहेतु । इदं सब्बपच्चयानं उप्पादवन्ततादीपनवचनं । **इदं उप्पज्जतीति** इदं पच्चयुप्पन्नं उप्पज्जति । इदं सब्बपच्चयुप्पन्नानं ततो उप्पज्जमानतादीपनवचनं । इमिना सकलेन वचनेन सस्सताहेतुकवादो पटिसिद्धो होति । ये हि उप्पादवन्तो धम्मा, ते अनिच्चा । तस्मा सतिपि सहेतुकत्ते अनिच्चहेतुका एते धम्मा न लोके निच्चसम्मतपकतिपुरिसादिहेतुकाति वुत्तं होति ।

यदिदन्ति निद्विसितब्बत्थसन्दस्सनं । **अविज्जापच्चया सङ्काराति** एत्थ यं पटिच्च फलमेति, सो पच्चयो । **पटिच्चाति** न विना, अपच्चक्खित्वाति अत्थो । **एतीति** उप्पज्जति चेव पवत्तति चाति अत्थो । अपिच उपकारकट्ठो पच्चयट्ठो, अविज्जा च सा पच्चयो चाति अविज्जापच्चयो । तस्मा अविज्जापच्चया सङ्कारा सम्भवन्तीति योजना । एवं सम्भवन्ति-सदस्स सेसपदेहिपि योजना कातब्बा । सोकादीसु च सोचनं **सोको** । परिदेवनं **परिदेवो** । दुक्खतीति **दुक्खं** । उप्पादट्ठितिवसेन वा द्वेधा खनतीतिपि **दुक्खं** । दुम्मनस्स भावो **दोमनस्सं** । भुसो आयासो **उपायासो** । **सम्भवन्तीति** निब्बत्तन्ति । **एवन्ति** निद्विट्ठनयनिदस्सनं । तेन अविज्जादीहेव कारणेहि, न इस्सरनिम्मानादीहीति दस्सेति । **एतस्साति** यथावुत्तस्स । **केवलस्साति** असम्मिस्सस्स, सकलस्स वा । **दुक्खक्खन्धस्साति** दुक्खसमूहस्स, न सत्तस्स न सुखसुभादीनं । **समुदयोति** निब्बत्ति । **होतीति** सम्भवति ।

तत्थ कतमा अविज्जा? दुक्खे अज्जाणं, दुक्खसमुदये अज्जाणं, दुक्खनिरोधे अज्जाणं, दुक्खनिरोधगामिनिया पटिपदाय अज्जाणं, पुब्बन्ते अज्जाणं, अपरन्ते अज्जाणं, पुब्बन्तापरन्ते अज्जाणं, इदप्पच्चयतापटिच्चसमुप्पन्नेसु धम्मेसु अज्जाणं । कतमे सङ्कारा? पुज्जाभिसङ्कारो, अपुज्जाभिसङ्कारो, आनेज्जाभिसङ्कारो, कायसङ्कारो, वचीसङ्कारो, चित्तसङ्कारो । अट्ठ कामावचरकुसलचेतना पच्च रूपावचरकुसलचेतना पुज्जाभिसङ्कारो, द्वादस अकुसलचेतना अपुज्जाभिसङ्कारो, चतस्सो अरूपावचरकुसलचेतना आनेज्जाभिसङ्कारो । कायसज्चेतना कायसङ्कारो, वचीसज्चेतना वचीसङ्कारो, मनोसज्चेतना चित्तसङ्कारो ।

तत्थ सिया — कथं पनेतं जानितब्बं “इमे सङ्कारा अविज्जापच्चया होन्ती”ति? अविज्जाभावे भावतो । यस्स हि दुक्खादीसु अविज्जासङ्घातं अज्जाणं अप्पहीनं होति । सो दुक्खे ताव पुब्बन्तादीसु च अज्जाणेन संसारदुक्खं सुखसज्जाय गहेत्वा तस्सेव हेतुभूते तिविधेपि सङ्कारे आरभति । समुदये अज्जाणेन दुक्खहेतुभूतेपि तण्हापरिक्खारे सङ्कारे सुखहेतुतो मज्जमानो आरभति । निरोधे पन मग्गे च अज्जाणेन दुक्खस्स अनिरोधभूतेपि गतिविसेसे दुक्खनिरोधसज्जी हुत्वा निरोधस्स च अमग्गभूतेसुपि यज्जामरतपादीसु निरोधमग्गसज्जी हुत्वा दुक्खनिरोधं पत्थयमानो यज्जामरतपादिमुखेन तिविधेपि सङ्कारे आरभति ।

अपिच सो ताय चतूसु सच्चेसु अप्पहीनाविज्जताय विसेसतो जातिजरारोगमरणादिअनेकादीनववोकिण्णम्पि पुज्जफलसङ्घातं दुक्खं दुक्खतो अजानन्तो तस्स अधिगमाय कायवचीचित्तसङ्घारभेदं पुज्जाभिसङ्घारं आरभति देवच्छरकामको विय मरुपपातं । सुखसम्मत्तस्सापि च तस्स पुज्जफलस्स अन्ते महापरिळाहजनिकं विपरिणामदुक्खतं अप्पस्सादतच्च अपस्सन्तोपि तप्पच्चयं वुत्तप्पकारमेव पुज्जाभिसङ्घारं आरभति सलभो विय दीपसिखाभिनिपातं, मधुबिन्दुगिद्धो विय च मधुलित्तसत्थधारालेहनं । कामूपसेवनादीसु च सविपाकेसु आदीनवं अपस्सन्तो सुखसज्जाय चेव किलेसाभिभूतताय च द्वारत्तयप्पवत्तम्पि अपुज्जाभिसङ्घारं आरभति बालो विय गूथकीळनं, मरितुकामो विय च विसखादनं । आरुप्पविपाकेसु चापि सङ्घारविपरिणामदुक्खतं अनवबुज्झमानो सस्सतादिविपल्लासेन चित्तसङ्घारभूतं आनेज्जाभिसङ्घारं आरभति दिसामूळो विय पिसाचनगराभिमुखमग्गगमनं । एवं यस्मा अविज्जाभावतोव सङ्घारभावो, न अभावतो, तस्मा जानितब्बमेतं “इमे सङ्घारा अविज्जापच्चया होन्ती”ति ।

एत्थाह — गणहाम ताव एतं “अविज्जा सङ्घारानं पच्चयो”ति । किं पनायमेकाव अविज्जा सङ्घारानं पच्चयो, उदाहु अज्जेपि पच्चया सन्तीति? किं पनेत्थ यदि ताव एकाव, एककारणवादो आपज्जति । अथ अज्जेपि सन्ति, “अविज्जापच्चया सङ्घारा”ति एककारणनिद्देशो नुपपज्जतीति? न नुपपज्जति । कस्मा? यस्मा —

“एकं न एकतो इध, नानेकमनेकतोपि नो एकं ।
फलमत्थि अत्थि पन एक-हेतुफलदीपने अत्थो” ॥

भगवा हि कत्थचि पधानत्ता कत्थचि पाकटत्ता कत्थचि असाधारणत्ता देसनाविलासस्स च वेनेय्यानञ्च अनुरूपतो एकमेव हेतुञ्च फलञ्च दीपेति । तस्मा अयमिध अविज्जा विज्जमानेसुपि अज्जेसु वत्थारम्मणसहजातधम्मादीसु सङ्घारकारणेसु “अस्सादानुपस्सिनो तण्हा पवड्ढती”ति (सं० नि० २.५२) च, “अविज्जासमुदया आसवसमुदयो”ति (म० नि० १.१०४) च वचनतो अज्जेसम्पि तण्हादीनं सङ्घारहेतूनं हेतूति पधानत्ता, “अविद्धा, भिक्खवे, अविज्जागतो पुज्जाभिसङ्घारम्पि अभिसङ्घरोती”ति पाकटत्ता, असाधारणत्ता च सङ्घारानं हेतुभावेन दीपिताति वेदितब्बा । एतेनेव च एकेकहेतुफलदीपनपरिहारवचनेन सब्बत्थ एकेकहेतुफलदीपने पयोजनं वेदितब्बन्ति ।

एत्थाह — एवं सन्तेपि एकन्तानिदुफलाय सावज्जाय अविज्जाय कथं पुज्जानेज्जाभिसङ्घारपच्चयत्तं युज्जति? न हि निम्बबीजतो उच्छु उप्पज्जतीति । कथं न युज्जिस्सति? लोकस्मिहि —

“विरुद्धो चाविरुद्धो च, सदिसासदिसो तथा ।
धम्मानं पच्चयो सिद्धो, विपाका एव ते च न” ॥

इति अयं अविज्जा विपाकवसेन एकन्तानिदुफला, सभाववसेन च सावज्जापि समाना सब्बेसम्पि एतेसं पुज्जाभिसङ्घारादीनं यथानुरूपं ठानकिच्चसभावविरुद्धाविरुद्धपच्चयवसेन सदिसासदिसपच्चयवसेन च पच्चयो होतीति वेदितब्बा ।

अपिच —

“चुतूपपाते संसारे, सङ्घारानञ्च लक्खणे ।

यो पटिच्चसमुप्पन्न-धम्मोसु च विमुहति ॥

“अभिसङ्खरोति सो एते, सङ्खारे तिविधे यतो ।
अविज्जा पच्चयो तेसं, तिविधानं अयं ततो ॥

“यथापि नाम जच्चन्धो, नरो अपरिणायको ।
एकदा याति मग्गेन, उम्मग्गेनापि एकदा ॥

“संसारे संसरं बालो, तथा अपरिणायको ।
करोति एकदा पुज्जं, अपुज्जमपि एकदा ॥

“यदा च जत्वा सो धम्मं, सच्चानि अभिसमेस्सति ।
तदा अविज्जूपसमा, उपसन्तो चरिस्सती”ति ॥

सङ्खारपच्चया विज्जाणन्ति छ विज्जाणकाया चक्खुविज्जाणं सोतविज्जाणं धानविज्जाणं जिह्वाविज्जाणं कायविज्जाणं मनोविज्जाणं । तत्थ चक्खुविज्जाणं कुसलविपाकं अकुसलविपाकन्ति दुविधं । तथा सोतधानजिह्वाकायविज्जाणानि । मनोविज्जाणं द्वे विपाकमनोधातुयो, तिस्सो अहेतुकमनोविज्जाणधातुयो, अट्ठ सहेतुकविपाकचित्तानि, पञ्च रूपावचरानि, चत्तारि अरूपावचरानीति बावीसतिविधं । इति सब्बानि बात्तिंस लोकियविपाकविज्जाणानि ।

तत्थ सिया — कथं पनेतं जानितब्बं “इदं वुत्तप्पकारं विज्जाणं सङ्खारपच्चया होती”ति? उपचित्तकम्माभावे विपाकाभावतो । विपाकज्हेतं, विपाकञ्च न उपचित्तकम्माभावे उप्पज्जति । यदि उप्पज्जेय्य, सब्बेसं सब्बविपाकानि उप्पज्जेय्युं, न च उप्पज्जन्तीति जानितब्बमेतं “सङ्खारपच्चया इदं विज्जाणं होती”ति । सब्बमेव हि इदं पवत्तिपटिसन्धिवसेन द्वेधा पवत्ति । तत्थ द्वे पञ्चविज्जाणानि द्वे मनोधातुयो सोमनस्ससहगताहेतुकमनोविज्जाणधातूति इमानि तेरस पञ्चवोकारभवे पवत्तियंयेव पवत्तन्ति, सेसानि एकूनवीसति तीसु भवेसु यथानुरूपं पवत्तियम्पि पटिसन्धियम्पि पवत्तन्ति ।

“लद्धप्पच्चयमिति धम्ममत्तमेतं भवन्तरमुपेति ।
नास्स ततो सङ्कन्ति, न ततो हेतुं विना होति” ॥

इति हेतं लद्धप्पच्चयं रूपारूपधम्ममत्तं उप्पज्जमानं भवन्तरमुपेतीति वुच्चति, न सत्तो, न जीवो । तस्स च नापि अतीतभवतो इध सङ्कन्ति अत्थि, नापि ततो हेतुं विना इध पातुभावो । एत्थ च पुरिमं चवनतो चुति, पच्छिमं भवन्तरादिपटिसन्धानतो पटिसन्धीति वुच्चति ।

एत्थाह — ननु एवं असङ्कन्तिपातुभावे सति ये इमस्मिं मनुस्सत्तभावे खन्धा, तेसं निरुद्धत्ता, फलप्पच्चयस्स च कम्मस्स तत्थ अगमनतो, अज्जस्स अज्जतो च तं फलं सिया । उपभुज्जके च असति कस्स तं फलं सिया । तस्मा न सुन्दरमिदं विधानन्ति । तत्रिदं वुच्चति —

“सन्ताने यं फलं एतं, नाज्जस्स न च अज्जतो ।

बीजानं अभिसङ्खारो, एतस्सत्थस्स साधको ॥

“फलस्सुप्पत्तिया एव, सिद्धा भुज्जकसम्मति ।
फलुप्पादेन रुक्खस्स, यथा फलति सम्मुती”ति ॥

योपि वदेय्य “एवं सन्तेपि एते सङ्खारा विज्जमाना वा फलस्स पच्चया सियुं अविज्जमाना वा । यदि च विज्जमाना, पवत्तिक्खणेयेव नेसं विपाकेन भवितव्वं । अथापि अविज्जमाना, पवत्तितो पुब्बे पच्छा च निच्चं फलावहा सियु”न्ति । सो एवं वत्तब्बो —

“कतत्ता पच्चया एते, न च निच्चं फलावहा ।
पाटिभोगादिकं तत्थ, वेदितव्वं निदस्सन”न्ति ॥

विज्जाणपच्चया नामरूपन्ति इध वेदना सज्जा सङ्खारक्खन्धा नामं, चत्तारि च महाभूतानि चतुन्नज्ज महाभूतानं उपादायरूपं रूपं । अभावकगम्भसेय्यकानं अण्डजानज्ज पटिसन्धिक्खणे वत्थुदसकं कायदसकन्ति वीसति रूपानि, तयो च अरूपिनो खन्धाति एते तेवीसति धम्मा विज्जाणपच्चया नामरूपन्ति वेदितव्वा । सभावकानं भावदसकं पक्खिपित्वा तेत्तिंस, ओपपातिकसत्तेसु ब्रह्मकायिकादीनं पटिसन्धिक्खणे चक्खुसोतवत्थुदसकानि जीवितिन्द्रियनवकज्जाति एकूनचत्तालीस रूपानि, तयो च अरूपिनो खन्धाति एते द्वाचत्तालीस धम्मा विज्जाणपच्चया नामरूपं । कामभवे पन सेसओपपातिकानं संसेदजानं वा सभावकपरिपुण्णायतनानं पटिसन्धिक्खणे चक्खुसोतघानजिह्वाकायवत्थुभावदसकानीति सत्तति रूपानि, तयो च अरूपिनो खन्धाति एते तेसत्तति धम्मा विज्जाणपच्चया नामरूपं । एस उक्कंसो । अवकंसेन पन तंतंदसकविकलानं तस्स तस्स वसेन हापेत्वा हापेत्वा पटिसन्धियं विज्जाणपच्चया नामरूपसङ्खा वेदितव्वा । अरूपीनं पन तयोव अरूपिनो खन्धा, असज्जानं रूपतो जीवितिन्द्रियनवकमेवाति । एस ताव पटिसन्धियं नयो ।

तत्थ सिया — कथं पनेतं जानितव्वं “पटिसन्धिनामरूपं विज्जाणपच्चया होती”ति? सुत्ततो युत्तितो च । सुत्ते हि “चित्तानुपरिवत्तिनो धम्मा”तिआदिना (ध० स० दुक्कमातिका ६२) नयेन बहुधा वेदनादीनं विज्जाणपच्चयता सिद्धा । युत्तितो पन —

चित्तजेन हि रूपेन, इध दिट्ठेन सिज्झति ।
अदिट्ठस्सापि रूपस्स, विज्जाणं पच्चयो इति ॥

नामरूपपच्चया सळायतनन्ति नामं वुत्तमेव । इध पन रूपं नियमतो चत्तारि भूतानि छ वत्थूनि जीवितिन्द्रियन्ति एकादसविधं । सळायतनं — चक्खायतनं, सोतायतनं, घानायतनं, जिह्वायतनं, कायायतनं, मनायतनं ।

तत्थ सिया — कथं पनेतं जानितव्वं “नामरूपं सळायतनस्स पच्चयो”ति? नामरूपभावे भावतो । तस्स तस्स हि नामस्स रूपस्स च भावे तं तं आयतनं होति, न अज्जथाति ।

सळायतनपच्चया फस्सोति —

“छळेव फस्सा सङ्खेपा, चक्खुसम्फस्सआदयो ।
विज्जाणमिव बात्तिस, वित्थारेन भवन्ति ते” ॥

फस्सपच्चया वेदनाति —

“द्वारतो वेदना वुत्ता, चक्खुसम्फस्सजादिका ।
छळेव ता पभेदेन, इध बात्तिस वेदना” ॥

वेदनापच्चया तण्हाति —

“रूपतण्हादिभेदेन, छ तण्हा इध दीपिता ।
एकेका तिविधा तत्थ, पवत्ताकारतो मता ॥

“दुक्खी सुखं पत्थयति, सुखी भिय्योपि इच्छति ।
उपेक्खा पन सन्तत्ता, सुखमिच्चेव भासिता ॥

“तण्हाय पच्चया तस्मा, होन्ति तिस्सोपि वेदना ।
वेदनापच्चया तण्हा, इति वुत्ता महेसिना” ॥

तण्हापच्चया उपादानन्ति चत्तारि उपादानानि — कामुपादानं, दिट्ठुपादानं, सीलब्बतुपादानं, अत्तवादुपादानं ।
उपादानपच्चया भवोति इध कम्मभवो अधिप्पेतो । उपपत्तिभवो पन पदुद्धारवसेन वुत्तो । **भवपच्चया जातीति**
कम्मभवपच्चया पटिसन्धिखन्धानं पातुभावो ।

तत्थ सिया — कथं पनेतं जानितब्बं “भवो जातिया पच्चयो”ति चे? बाहिरपच्चयसमत्तेपि
हीनपणीतादिविसेसदस्सनतो । बाहिरानज्झि जनकजननिसुक्कसोणिताहारादीनं पच्चयानं समत्तेपि सत्तानं यमकानम्पि सतं
हीनप्पणीततादिविसेसो दिस्सति । सो च न अहेतुको सब्बदा च सब्बेसज्ज अभावतो, न कम्मभवतो अज्जहेतुको
तदभिनिब्बत्तकसत्तानं अज्झत्तसन्ताने अज्जस्स कारणस्स अभावतोति कम्मभवहेतुकोयेव । कम्मज्झि सत्तानं
हीनप्पणीततादिविसेसस्स हेतु । तेनाह भगवा — “कम्मं सत्ते विभजति, यदिदं हीनप्पणीतताया”ति (म० नि० ३.२८९) ।

जातिपच्चया जरामरणन्ति आदीसु यस्मा असति जातिया जरामरणं नाम सोकादयो वा धम्मा न होन्ति, जातिया पन
सति जरामरणज्जेव जरामरणसङ्घातदुक्खधम्मफुट्टस्स च बालस्स जरामरणाभिसम्बन्धा वा तेन तेन दुक्खधम्मेन फुट्टस्स
अनभिसम्बन्धा वा सोकादयो च धम्मा होन्ति, तस्मा अयं जाति जरामरणस्स चेव सोकादीनज्ज पच्चयो होतीति वेदितब्बा ।

सो तथाभावितेन चित्तेनाति आदीसु **पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणायाति** एतस्स जाणस्स अधिगमाय, पत्तियाति वुत्तं
होति । **अनेकविहितन्ति** अनेकविधं नानप्पकारं, अनेकेहि वा पकारेहि पवत्तितं, संवण्णितन्ति अत्थो । **पुब्बेनिवासन्ति**
समनन्तरातीतं भवं आदिं कत्वा तत्थ तत्थ निवुत्थसन्तानं । **अनुस्सरतीति** खन्धपटिपाटिवसेन चुतिपटिसन्धिवसेन वा
अनुगन्त्वा अनुगन्त्वा सरति । इमज्झि पुब्बेनिवासं छ जना अनुस्सरन्ति तिथिया पकतिसावका महासावका अगगसावका
पच्चेकबुद्धा बुद्धाति । तत्थ **तिथिया** चत्तालीसंयेव कप्पे अनुस्सरन्ति, न ततो परं । कस्मा? दुब्बलपज्जत्ता । तेसज्झि

नामरूपपरिच्छेदविरहितता दुब्बला पज्जा होति । **पकतिसावका** कप्पसतम्पि कप्पसहस्सम्पि अनुस्सरन्तियेव बलवपज्जत्ता । असीति **महासावका** सतसहस्सकप्पे अनुस्सरन्ति । द्वे **अग्गसावका** एकमसङ्खेय्यं कप्पसतसहस्सज्ज । **पच्चेकबुद्धा** द्वे असङ्खेय्यानि सतसहस्सज्ज । एतको हि तेसं अभिनीहारो । **बुद्धानं** पन परिच्छेदो नाम नत्थि । तिथिया च खन्धपटिपाटिमेव सरन्ति, पटिपाटिं मुञ्चित्वा चुतिपटिसन्धिवसेन सरितुं न सक्कोन्ति । यथा अन्धा यद्विं अमुञ्चित्वाव गच्छन्ति, एवं ते खन्धपटिपाटिं अमुञ्चित्वाव सरन्ति । पकतिसावका खन्धपटिपाटियापि अनुस्सरन्ति, चुतिपटिसन्धिवसेनापि सङ्कमन्ति, तथा असीति महासावका । द्विन्नं पन अग्गसावकानं खन्धपटिपाटिकिच्चं नत्थि । एकस्स अत्तभावस्स चुतिं दिस्वा पटिसन्धिं पस्सन्ति, पुन अपरस्स चुतिं दिस्वा पटिसन्धिन्ति एवं चुतिपटिसन्धिवसेनेव सङ्कमन्ता गच्छन्ति, तथा पच्चेकबुद्धा । बुद्धानं पन नेव खन्धपटिपाटिकिच्चं, न चुतिपटिसन्धिवसेन सङ्कमनकिच्चं अत्थि । तेसज्हि अनेकासु कप्पकोटीसु हेट्ठा वा उपरि वा यं यं ठानं इच्छन्ति, तं तं पाकटमेव होति । तस्मा अनेकापि कप्पकोटियो सङ्घिपित्वा यं यं इच्छन्ति, तत्थ तत्थेव ओक्कमन्ता सीहोक्कन्तवसेन गच्छन्ति । एवं गच्छन्तानज्ज नेसं जाणं अन्तरन्तरासु जातीसु असज्जमानं इच्छितिच्छित्तद्धानमेव गणहाति ।

इमेसु पन छसु पुब्बेनिवासं अनुस्सरन्तेसु तिथियानं पुब्बेनिवासदस्सनं खज्जोपनकप्पभासदिसं हुत्वा उपट्ठाति, पकतिसावकानं दीपप्पभासदिसं, महासावकानं उक्कापभासदिसं, अग्गसावकानं ओसधितारकापभासदिसं, पच्चेकबुद्धानं चन्दप्पभासदिसं । बुद्धानं रस्मिसहस्सपटिमण्डितसरदसूरियमण्डलसदिसं हुत्वा उपट्ठाति । तिथियानं पुब्बेनिवासानुस्सरणं अन्धानं यद्विकोटिगमनं विय होति । पकतिसावकानं दण्डकसेतुगमनं विय, महासावकानं जङ्घसेतुगमनं विय, अग्गसावकानं सकटसेतुगमनं विय, पच्चेकबुद्धानं जङ्घमग्गगमनं विय, बुद्धानं महासकटमग्गगमनं विय होति । इमस्मिं पन अधिकारे सावकानं पुब्बेनिवासानुस्सरणं अधिप्पेतं ।

तस्मा एवं अनुस्सरितुकामेन आदिकम्मिकेन भिक्खुना पच्छाभत्तं पिण्डपातपटिक्कन्तेन रहोगतेन पटिसल्लीनेन पटिपाटिया चत्तारि झानानि समापज्जित्वा अभिज्जापादकज्झानतो वुट्ठाय वुत्तनयेन पटिच्चसमुप्पादं पच्चवेक्खित्वा सब्बपच्छिमा निसज्जा आवज्जितब्बा । ततो आसनपज्जापनं सेनासनप्पवेसनं पत्तचीवरपटिसामनं भोजनकालो गामतो आगमनकालो गामे पिण्डाय चरितकालो गामं पिण्डाय पविट्ठकालो विहारतो निक्खमनकालो चेतियबोधिबन्दनकालो पत्तधोवनकालो पत्तपटिग्गहणकालो पत्तपटिग्गहणतो याव मुखधोवना कतकिच्चं पच्चूसकाले कतकिच्चं, मज्झिमयामे पठमयामे कतकिच्चन्ति एवं पटिलोमक्कमेन सकलं रत्तिन्दिवं कतकिच्चं आवज्जितब्बं । एत्तकं पन पकतिचित्तस्सपि पाकटं होति, परिकम्मसमाधिचित्तस्स पन अतिपाकटमेव । सचे पनेत्थ किञ्चि न पाकटं होति, पुन पादकज्झानं समापज्जित्वा वुट्ठाय आवज्जितब्बं । एत्तकेन दीपे जलिते विय पाकटं होति । एवं पटिलोमक्कमेनेव दुतियदिवसेपि ततियचतुत्थपज्जमदिवसेसुपि दसाहेपि अद्धमासेपि मासेपि संवच्छरेपि कतकिच्चं आवज्जितब्बं । एतेनेव उपायेन दस वस्सानि वीसति वस्सानीति याव इमस्मिं भवे अत्तनो पटिसन्धि, ताव आवज्जन्तेन पुरिमभवे चुतिक्खणे पवत्तं नामरूपं आवज्जितब्बं । पहाति हि पण्डितो भिक्खु पठमवारेनेव पटिसन्धिं उग्घाटेत्वा चुतिक्खणे नामरूपं आरम्भणं कातुं । यस्मा पन पुरिमभवे नामरूपं असेसं निरुद्धं, इध अज्जं उप्पन्नं, तस्मा तं ठानं आहुन्दरिकं अन्धतममिव होति सुदुद्दसं दुप्पज्जेन । तेनापि “न सक्कोमहं पटिसन्धिं उग्घाटेत्वा चुतिक्खणे नामरूपारम्भणं कातु”न्ति धुरनिक्खेपो न कातब्बो । तदेव पन पादकज्झानं पुनप्पुनं समापज्जित्वा वुट्ठाय वुट्ठाय तं ठानं आवज्जितब्बं ।

एवं करोन्तो हि सेय्यथापि नाम बलवा पुरिसो कूटागारकणिकत्थाय महारुक्खं छिन्दन्तो साखापलासच्छेदनमत्तेनेव फरसुधाराय विपन्नाय महारुक्खं छिन्दितुं असक्कोन्तोपि धुरनिक्खेपं अकत्वाव कम्मरसालं गन्त्वा तिखिणं फरसुं

कारापेत्वा पुन आगन्त्वा छिन्देय्य, पुन विपन्नाय च पुनपि तथेव कारेत्वा छिन्देय्य, सो एवं छिन्दन्तो छिन्नस्स छिन्नस्स पुन छेत्तब्बाभावतो अछिन्नस्स च छेदनतो नचिरस्सेव महारुक्खं पातेय्य, एवमेव पादकज्झाना वुट्ठाय पुब्बे आवज्जितं अनावज्जित्वा पटिसन्धिमेव आवज्जन्तो तं नचिरस्सेव पटिसन्धिं उग्घाटेत्वा चुतिकखणे नामरूपं आरम्मणं करेय्याति । तत्थ पच्छिमानिसज्जतो पभुति याव पटिसन्धितो आरम्मणं कत्वा पवत्तं जाणं पुब्बेनिवासजाणं नाम न होति, तं पन परिकम्मसमाधिजाणं नाम होति । “अतीतंसजाण”न्ति पेतं एके वदन्ति । तं अतीतंसजाणस्स रूपावचरत्ता रूपावचरं सन्धाय वचनं न युज्जति । यदा पनस्स भिक्खुनो पटिसन्धिं अतिक्कम्म चुतिकखणे पवत्तं नामरूपं आरम्मणं कत्वा मनोद्वारावज्जनं उप्पज्जित्वा पुब्बे वुत्तनयेन अप्पनाचित्तं उप्पज्जति, तदास्स तेन चित्तेन सम्पयुत्तं जाणं पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणं नाम । तेन जाणेन सम्पयुत्ताय सतिया पुब्बेनिवासं अनुस्सरति ।

तत्थ **सेय्यथिदन्ति** आरद्धप्पकारदस्सनत्थे निपातो । तेनेव व्यायं पुब्बेनिवासो आरद्धो, तस्स पकारप्पभेदं दस्सेन्तो **एकम्पि जातिन्ति** आदिमाह । तत्थ **एकम्पि जातिन्ति** एकम्पि पटिसन्धिमूलं चुतिपरियोसानं एकभवपरियापन्नं खन्धसन्तानं । एस नयो द्वेपि **जातियोति** आदीसु । **अनेकेपि संवट्टकप्पेति** आदीसु पन परिहायमानो कप्पो संवट्टकप्पो तदा सब्बेसं ब्रह्मलोके सन्निपतनतो । वट्टमानो कप्पो विवट्टकप्पो तदा ब्रह्मलोकतो सत्तानं विवट्टनतो । तत्थ संवट्टेन संवट्टट्ठायी गहितो होति तंमूलकत्ता । विवट्टेन च विवट्टट्ठायी । एवज्झि सति “चत्तारिमानि, भिक्खवे, कप्पस्स असङ्ख्येय्यानि । कतमानि चत्तारि? यदा, भिक्खवे, कप्पो संवट्टति, तं न सुकरं सङ्खातुं । यदा, भिक्खवे, कप्पो संवट्टो तिट्ठति...पे०... यदा, भिक्खवे, कप्पो विवट्टति...पे०... यदा, भिक्खवे, कप्पो विवट्टो तिट्ठति, तं न सुकरं सङ्खातुं”न्ति (अ० नि० ४.१५६) वुत्तानि चत्तारि असङ्ख्येय्यानि परिगगहितानि होन्ति ।

तत्थ तयो संवट्टा — तेजोसंवट्टो, आपोसंवट्टो, वायोसंवट्टोति । तिस्सो संवट्टसीमा — आभस्सरा, सुभकिण्हा, वेहप्फलाति । यदा कप्पो तेजेन संवट्टति, आभस्सरतो हेट्ठा अग्गिना ड्य्हति । यदा आपेन संवट्टति, सुभकिण्हतो हेट्ठा उदकेन विलीयति । यदा वायुना संवट्टति, वेहप्फलतो हेट्ठा वातेन विद्धंसीयति । वित्थारतो पन सदापि एकं बुद्धकखेत्तं विनस्सति । बुद्धकखेत्तं नाम तिविधं होति — जातिकखेत्तं, आणाकखेत्तं, विसयकखेत्तञ्च । तत्थ **जातिकखेत्तं** दससहस्सचक्कवाळपरियन्तं होति, यं तथागतस्स पटिसन्धिगहणादीसु कम्पति । **आणाकखेत्तं** कोटिसतसहस्सचक्कवाळपरियन्तं, यत्थ रतनपरित्तं, खन्धपरित्तं, धजग्गपरित्तं, आटानाटियपरित्तं, मोरपरित्तन्ति इमेसं परित्तानं आनुभावो वत्तति । **विसयकखेत्तं** अनन्तमपरिमाणं, यं “यावता वा पन आकङ्खेय्या”ति (अ० नि० ३.८१) वुत्तं । तत्थ यं यं तथागतो आकङ्खति, तं तं जानाति । एवमेतेसु तीसु बुद्धकखेत्तेसु एकं आणाकखेत्तं विनस्सति, तस्मिं पन विनस्सन्ते जातिकखेत्तं विनट्टमेव होति, विनस्सन्तञ्च एकतोव विनस्सति, सण्ठहन्तञ्च एकतोव सण्ठहति ।

तस्सेवं विनासो च सण्ठहनञ्च वेदितब्बं — यस्मिं समये कप्पो अग्गिना नस्सति, आदितोव कप्पविनासकमहामेघो वुट्ठहित्वा कोटिसतसहस्सचक्कवाळे एकं महावस्सं वस्सति । मनुस्सा तुट्ठा सब्बबीजानि नीहरित्वा वपन्ति । सस्सेसु पन गोखायितकमत्तेसु जातेसु गद्रभरवं रवन्तो एकबिन्दुमत्तम्पि न वस्सति, तदा पच्छिन्नं पच्छिन्नमेव वस्सं होति । वस्सूपजीविनो सत्ता कमेन ब्रह्मलोके निब्बत्तन्ति, पुप्फफलूपजीविनियो च देवता । एवं दीघे अब्दाने वीतिवत्ते तत्थ तत्थ उदकं परिकखयं गच्छति । अथानुक्कमेन मच्छकच्छपापि कालं कत्वा ब्रह्मलोके निब्बत्तन्ति, नेरयिकसत्तापि । तत्थ “नेरयिका सत्तमसूरियपातुभावे विनस्सन्ती”ति एके । झानं विना नत्थि ब्रह्मलोके निब्बत्ति, एतेसञ्च केचि दुब्भिकखपीळिता, केचि अभब्बा झानाधिगमाय, ते कथं तत्थ निब्बत्तन्तीति? देवलोके पटिलद्धज्झानवसेन । तदा हि “वस्ससतसहस्सस्स अच्चयेन कप्पवुट्ठानं भविस्सती”ति लोकव्यूहा नाम कामावचरदेवा मुत्तिसिरा विकिण्णकेसा रुदमुखा

अस्सूनि हत्थेहि पुञ्छमाना रत्तवत्थनिवत्था अतिविय विरूपवेसधारिनो हुत्वा मनुस्सपथे विचरन्ता एवं आरोचेन्ति — “मारिसा, मारिसा, इतो वस्ससतसहस्सस्स अच्चयेन कप्पवुट्ठानं भविस्सति, अयं लोको विनस्सिस्सति, महासमुद्धोपि उस्सुस्सिस्सति, अयञ्च महापथवी सिनेरु च पब्बतराजा उद्धिस्सन्ति विनस्सिस्सन्ति, याव ब्रह्मलोका लोकविनासो भविस्सति । मेत्तं, मारिसा, भावेथ । करुणं... मुदितं... उपेक्खं, मारिसा, भावेथ । मातरं उपट्ठहथ, पितरं उपट्ठहथ, कुले जेट्ठापचायिनो होथा”ति । तेसं वचनं सुत्वा येभ्य्येन मनुस्सा च भुम्मा देवा च संवेगजाता अञ्जमञ्जं मुदुचित्ता हुत्वा मेत्तादीनि पुञ्जानि करित्वा देवलोके निब्बत्तन्ति । तत्थ दिब्बसुधाभोजनं भुञ्जित्वा वायोकसिणे परिकम्मं कत्वा ज्ञानं पटिलभन्ति । तदञ्जे पन अपरपरियवेदनीयेन कम्मेन देवलोके निब्बत्तन्ति । अपरपरियवेदनीयकम्मरहितो हि संसारे संसरन्तो नाम सत्तो नत्थि । तेपि तत्थ तथेव ज्ञानं पटिलभन्ति । एवं देवलोके पटिलद्धज्ज्ञानवसेन सब्बेपि ब्रह्मलोके निब्बत्तन्तीति ।

वस्सूपच्छेदतो पन उद्धं दीघस्स अद्धुनो अच्चयेन दुतियो सूरियो पातुभवति, तस्मिं पातुभूते नेव रत्तिपरिच्छेदो, न दिवापरिच्छेदो पज्जायति । एको सूरियो उदेति, एको अत्थं गच्छति, अविच्छिन्नसूरियसन्तापोव लोको होति । यथा च पकतिसूरिये सूरियदेवपुत्तो होति, एवं कप्पविनासकसूरिये नत्थि । तत्थ पकतिसूरिये वत्तमाने आकासे वलाहकापि धूमसिखापि चरन्ति । कप्पविनासकसूरिये वत्तमाने विगतधूमवलाहकं आदासमण्डलं विय निम्मलं नभं होति । ठपेत्वा पञ्च महानदियो सेसकुन्नदीआदीसु उदकं सुस्सति ।

ततोपि दीघस्स अद्धुनो अच्चयेन ततियो सूरियो पातुभवति, यस्स पातुभावा महानदियोपि सुस्सन्ति ।

ततोपि दीघस्स अद्धुनो अच्चयेन चतुत्थो सूरियो पातुभवति, यस्स पातुभावा हिमवति महानदीनं पभवा — “सीहपपातनो, हंसपातनो, कण्णमुण्डको, रथकारदहो, अनोतत्तदहो, छद्दन्तदहो, कुणालदहो”ति इमे सत्त महासरा सुस्सन्ति ।

ततोपि दीघस्स अद्धुनो अच्चयेन पञ्चमो सूरियो पातुभवति, यस्स पातुभावा अनुपुब्बेन महासमुद्धे अङ्गुलिपब्बतेमनमत्तम्पि उदकं न सण्ठाति ।

ततोपि दीघस्स अद्धुनो अच्चयेन छट्ठो सूरियो पातुभवति, यस्स पातुभावा सकलचक्कवाळं एकधूमं होति परियादिन्नसिनेहं धूमेन । यथा चिदं, एवं कोटिसतसहस्सचक्कवाळानिपि ।

ततोपि दीघस्स अद्धुनो अच्चयेन सत्तमो सूरियो पातुभवति, यस्स पातुभावा सकलचक्कवाळं एकजालं होति सद्धिं कोटिसतसहस्सचक्कवाळेहि । योजनसतिकादिभेदानि सिनेरुकूटानिपि पलुज्जित्वा आकासेयेव अन्तरधायन्ति । सा अग्गिजाला उट्ठित्वा चातुमहाराजिके गण्हाति । तत्थ कनकविमानरतनविमानमणिविमानानि ज्ञापेत्वा तावतिसभवनं गण्हाति । एतेनेव उपायेन याव पठमज्ज्ञानभूमिं गण्हाति । तत्थ तयोपि । ब्रह्मलोके ज्ञापेत्वा आभस्सरे आहच्च तिट्ठति । सा याव अणुमत्तम्पि सङ्खारगतं अत्थि, ताव न निब्बायति । सब्बसङ्खारपरिक्खया पन सप्पितेलज्ञापनगिसिखा विय छारिकम्पि अनवसेसेत्वा निब्बायति । हेट्ठाआकासेन सह उपरिआकासो एको होति महन्धकारो ।

अथ दीघस्स अद्धुनो अच्चयेन महामेघो उट्ठित्वा पठमं सुखुमं सुखुमं वस्सति । अनुपुब्बेन कुमुदनाळयट्ठिमुसलतालक्खन्धादिप्पमाणाहि धाराहि वस्सन्तो कोटिसतसहस्सचक्कवाळेसु सब्बं दट्ठुट्ठानं पूरेत्वा

अन्तरधायति । तं उदकं हेट्ठा च तिरियञ्च वातो समुट्ठित्वा घनं करोति परिवट्ठमं पदुमिनिपत्ते उदकबिन्दुसदिसं । कथं ताव महन्तं उदकरासिं घनं करोतीति चे? विवरसम्पदानतो । तं हिस्स तहिं तहिं विवरं देति । तं एवं वातेन सम्पिण्डियमानं घनं करियमानं परिकखयमानं अनुपुब्बेन हेट्ठा ओतरति । ओतिण्णे ओतिण्णे उदके ब्रह्मलोकट्ठाने ब्रह्मलोका, उपरि चतुकामावचरदेवलोकट्ठाने च देवलोका पातुभवन्ति । पुरिमपथविट्ठानं ओतिण्णे पन बलववाता उप्पज्जन्ति । ते तं पिहितद्वारे धमकरणे ठितउदकमिव निरुस्सासं कत्वा रुम्भन्ति । मधुरोदकं परिकखयं गच्छमानं उपरि रसपथविं समुट्ठापेति । सा वण्णसम्पन्ना चेव होति गन्धरससम्पन्ना च निरुदकपायासस्स उपरि पटलं विय । तदा च आभस्सरब्रह्मलोके पठमतराभिनिब्बत्ता सत्ता आयुक्खया वा पुज्जक्खया वा ततो चवित्वा इधूपपज्जन्ति । ते होन्ति सयंपभा अन्तलिक्खचरा । ते **अग्गज्जसुत्ते** (दी० नि० ३.१२०) वुत्तनयेन तं रसपथविं सायित्वा तण्हाभिभूता आलुप्पकारकं परिभुज्जितुं उपक्कमन्ति ।

अथ तेसं सयंपभा अन्तरधायति, अन्धकारो होति । ते अन्धकारं दिस्वा भायन्ति । ततो नेसं भयं नासेत्वा सूरभावं जनयन्तं परिपुण्णपज्जासयोजनं सूरियमण्डलं पातुभवति । ते तं दिस्वा “आलोकं पटिलभिम्हा”ति हट्ठतुट्ठा हुत्वा “अम्हाकं भीतानं भयं नासेत्वा सूरभावं जनयन्तो उड्डितो, तस्मा सूरियो होतू”ति सूरियोत्वेवस्स नामं करोन्ति । अथ सूरिये दिवसं आलोकं कत्वा अत्थङ्गते “यम्पि आलोकं लभिम्ह, सोपि नो नट्ठो”ति पुन भीता होन्ति, तेसं एवं होति “साधु वतस्स सचे अज्जं आलोकं लभेय्यामा”ति । तेसं चित्तं जत्वा विय एकूनपज्जासयोजनं चन्दमण्डलं पातुभवति । ते तं दिस्वा भिय्योसोमत्ताय हट्ठतुट्ठा हुत्वा “अम्हाकं छन्दं जत्वा विय उड्डितो, तस्मा चन्दो होतू”ति चन्दोत्वेवस्स नामं करोन्ति ।

एवं चन्दिमसूरियेसु पातुभूतेसु नक्खत्तानि तारकरूपानि पातुभवन्ति । ततो पभुति रत्तिन्दिवा पज्जायन्ति अनुक्कमेन च मासद्धमासउतुसंवच्छरा । चन्दिमसूरियानं पन पातुभूतदिवसेयेव सिनेरुक्कवाळहिमवन्तपब्बता पातुभवन्ति । ते च खो अपुब्बं अचरिमं फग्गुणपुण्णमदिवसेयेव पातुभवन्ति । कथं? यथा नाम कङ्कुभत्ते पच्चमाने एकप्पहारेनेव पुब्बुळका उट्ठहन्ति, एके पदेसा थूपथूपा होन्ति, एके निन्ननिन्ना एके समसमा, एवमेवं थूपथूपट्ठाने पब्बता होन्ति निन्ननिन्नट्ठाने समुट्ठा समसमट्ठाने दीपाति ।

अथ तेसं सत्तानं रसपथविं परिभुज्जन्तानं कमेन एकच्चे वण्णवन्तो, एकच्चे दुब्बण्णा होन्ति । तत्थ वण्णवन्तो दुब्बण्णे अतिमज्जन्ति । तेसं अतिमानपच्चया सा रसपथवी अन्तरधायति, भूमिपप्पटको पातुभवति । अथ तेसं तेनेव नयेन सोपि अन्तरधायति, पदालता पातुभवति । तेनेव नयेन सापि अन्तरधायति, अकट्ठपाको सालि पातुभवति अकणो अथुसो सुद्धो सुगन्धा तण्डुलप्फलो । ततो नेसं भाजनानि उप्पज्जन्ति । ते सालिं भाजने ठपेत्वा पासाणपिट्ठियं ठपेन्ति । सयमेव जालासिखा उट्ठित्वा तं पचति । सो होति ओदनो सुमनजातिपुप्फसदिसो । न तस्स सूपेन वा ब्यज्जनेन वा करणीयं अत्थि, यं यं रसं भुज्जितुकामा होन्ति, तं तं रसोव होति । तेसं तं ओळारिकं आहारं आहरयतं ततो पभुति मुत्तकरीसं सज्जायति । अथ नेसं तस्स निक्खमनत्थाय वण्णमुखानि पभिज्जन्ति । पुरिसस्स पुरिसभावो, इत्थिया इत्थिभावो पातुभवति । तत्र सुदं इत्थी पुरिसं, पुरिसो च इत्थिं अतिवेलं उपनिज्झायति । तेसं अतिवेलं उपनिज्झायनपच्चया कामपरिळाहो उप्पज्जति । ततो मेथुनं धम्मं पटिसेवन्ति । ते असद्धम्मपटिसेवनपच्चया विज्जूहि गरहियमाना विहेठियमाना तस्स असद्धम्मस्स पटिच्छादनहेतु अगारानि करोन्ति । ते अगारं अज्झावसमाना अनुक्कमेन अज्जतरस्स अलसजातिकस्स सत्तस्स दिट्ठानुगतिं आपज्जन्ता सन्निधिं करोन्ति । ततो पभुति कणोपि थुसोपि तण्डुलं परियोनन्धति, लायितट्ठानम्पि न पटिविरूहति । ते सन्निपतित्वा अनुत्थुनन्ति “पापका वत भो धम्मा सत्तेसु पातुभूता, मयज्झि पुब्बे मनोमया अहुम्हा”ति **अग्गज्जसुत्ते** (दी० नि० ३.१२८) वुत्तनयेन वित्थारेतब्बं । ततो मरियादं ठपेन्ति ।

अथ अज्जतरो सत्तो अज्जस्स भागं अदिन्नं आदियति । तं द्विक्खत्तुं परिभासित्वा ततियवारे पाणिलेड्डुदण्डेहि पहरन्ति । ते एवं अदिन्नादानगरहमुसावाददण्डादानेसु उप्पन्नेसु सन्निपतित्वा चिन्तयन्ति “यंनून मयं एकं सत्तं सम्मन्नेय्याम, यो नो सम्मा खीयितब्बं खीयेय्य, गरहितब्बं गरहेय्य, पब्बाजेतब्बं पब्बाजेय्य । मयं पनस्स सालीनं भागं अनुपदस्सामा”ति । एवं कतसन्निट्ठानेसु पन सत्तेसु इमस्मिं ताव कप्पे अयमेव भगवा बोधिसत्तभूतो तेन समयेन तेसु सत्तेसु अभिरूपतरो च दस्सनीयतरो च महेसक्खतरो च बुद्धिसम्पन्नो पटिबलो निग्गहपग्गहं कातुं । ते तं उपसङ्कमित्वा याचित्वा सम्मन्निंसु । सो “तेन महाजनेन सम्मतोति **महासम्मतो**, खेत्तानं अधिपतीति **खत्तियो**, धम्मेन समेन परे रज्जेतीति **राजा**”ति तीहि नामेहि पज्जायित्थ । यज्झि लोके अच्छरियट्ठानं, बोधिसत्तोव तत्थ आदिपुरिसोति । एवं बोधिसत्तं आदिं कत्वा खत्तियमण्डले सण्ठिते अनुपुब्बेन ब्राह्मणादयोपि वण्णा सण्ठहिंसु । तत्थ कप्पविनासकमहामेघतो याव जालूपच्छेदो, इदमेकमसङ्खेय्यं **संवट्ठो**ति वुच्चति । कप्पविनासकजालूपच्छेदतो याव कोटिसतसहस्सचक्कवाळपरिपूरको सम्पत्तिमहामेघो, इदं दुतियमसङ्खेय्यं **संवट्ठट्ठायी**ति वुच्चति । सम्पत्तिमहामेघतो याव चन्दिमसूरियपातुभावो, इदं ततियमसङ्खेय्यं **विवट्ठो**ति वुच्चति । चन्दिमसूरियपातुभावतो याव पुन कप्पविनासकमहामेघो, इदं चतुत्थमसङ्खेय्यं **विवट्ठट्ठायी**ति वुच्चति । इमानि चत्तारि असङ्खेय्यानि एको महाकप्पो होति । एवं ताव अग्गिना विनासो च सण्ठहनञ्च वेदितब्बं ।

यस्मिं पन समये कप्पो उदकेन नस्सति, आदितोव कप्पविनासकमहामेघो उट्ठहित्वाति पुब्बे वुत्तनयेनेव वित्थारेतब्बं । अयं पन विसेसो — यथा तत्थ दुतियो सूरियो, एवमिध कप्पविनासको खारूदकमहामेघो उट्ठाति । सो आदितो सुखुमं सुखुमं वस्सन्तो अनुक्कमेन महाधाराहि कोटिसतसहस्सचक्कवाळानं पूरेन्तो वस्सति । खारूदकेन फुट्टफुट्टा पथवीपब्बतादयो विलीयन्ति । उदकं समन्ततो वातेहि धारीयति । पथवितो याव दुतियज्झानभूमिं उदकं गण्हाति, तत्थ तयोपि ब्रह्मलोके विलीयापेत्वा सुभकिण्हे आहच्च तिट्ठति । तं याव अणुमत्तम्पि सङ्खारगतं अत्थि, ताव न वूपसम्पति ।

उदकानुगतं पन सब्बसङ्खारगतं अभिभवित्वा सहसा वूपसम्पति, अन्तरधानं गच्छति । हेट्ठाआकासेन सह उपरिआकासो एको होति महन्धकारोति सब्बं वुत्तसदिसं । केवलं पनिध आभस्सरब्रह्मलोकं आदिं कत्वा लोको पातुभवति । सुभकिण्हतो च चवित्वा आभस्सरट्ठानादीसु सत्ता निब्बत्तन्ति । तत्थ कप्पविनासकमहामेघतो याव कप्पविनासकखारूदकूपच्छेदो, इदमेकं असङ्खेय्यं । उदकूपच्छेदतो याव सम्पत्तिमहामेघो, इदं दुतियमसङ्खेय्यं । सम्पत्तिमहामेघतो...पे०... इमानि चत्तारि असङ्खेय्यानि एको महाकप्पो होति । एवं उदकेन विनासो च सण्ठहनञ्च वेदितब्बं ।

यस्मिं पन समये कप्पो वातेन विनस्सति, आदितोव कप्पविनासकमहामेघो वुट्ठहित्वाति पुब्बे वुत्तनयेनेव वित्थारेतब्बं । अयं पन विसेसो — यथा तत्थ दुतियसूरियो, एवमिध कप्पविनासनत्थं वातो समुट्ठाति । सो पठमं थूलरजं उट्ठापेति, ततो सण्हरजं सुखुमवालिक्कं थूलवालिक्कं सक्खरपासाणादयोति याव कूटागारमत्ते पासाणे विसमट्ठाने ठितमहारुक्खे च उट्ठापेति । ते पथवितो नभमुग्गता न पुन पतन्ति, तत्थेव चुण्णविचुण्णा हुत्वा अभावं गच्छन्ति । अथानुक्कमेन हेट्ठामहापथविया वातो समुट्ठहित्वा पथविं परिवत्तेत्वा उद्धं मूलं कत्वा आकासे खिपति । योजनसतप्पमाणा पथविप्पदेसा द्वियोजनतियोजनचतुयोजनपञ्चयोजनसतप्पमाणापि भिज्जित्वा वातवेगुक्खित्ता आकासेयेव चुण्णविचुण्णा हुत्वा अभावं गच्छन्ति । चक्कवाळपब्बतम्पि सिनेरुपब्बतम्पि वातो उक्खिपित्वा आकासे खिपति । ते अज्जमज्जं अभिहन्त्वा चुण्णविचुण्णा हुत्वा विनस्सन्ति । एतेनेव उपायेन भूमट्ठकविमानानि च आकासट्ठकविमानानि च विनासेन्तो छ कामावचरदेवलोके विनासेत्वा कोटिसतसहस्सचक्कवाळानि विनासेति । तत्थ चक्कवाळा चक्कवाळेहि, हिमवन्ता हिमवन्तेहि, सिनेरू सिनेरूहि अज्जमज्जं समागन्त्वा चुण्णविचुण्णा हुत्वा विनस्सन्ति । पथवितो याव ततियज्झानभूमिं

वातो गण्हाति, तत्थ तयो ब्रह्मलोके विनासेत्वा वेहप्फले आहच्च तिष्ठति । एवं सब्बसङ्खारगतं विनासेत्वा सयम्पि विनस्सति । हेट्ठाआकासेन सह उपरिआकासो एको होति महन्धकारोति सब्बं वुत्तसदिसं । इध पन सुभकिण्हब्रह्मलोकं आदिं कत्वा लोको पातुभवति । वेहप्फलतो च चवित्वा सुभकिण्हट्ठानादीसु सत्ता निब्बत्तन्ति । तत्थ कप्पविनासकमहामेघतो याव कप्पविनासकवातूपच्छेदो, इदमेकं असङ्खेय्यं । वातूपच्छेदतो याव सम्पत्तिमहामेघो, इदं दुतियमसङ्खेय्यं...पे०... इमानि चत्तारि असङ्खेय्यानि एको महाकप्पो होति । एवं वातेन विनासो च सण्ठहनञ्च वेदितब्बं ।

किं कारणा एवं लोको विनस्सति? अकुसलमूलकारणा । अकुसलमूलेसु हि उस्सन्नेसु एवं लोको विनस्सति । सो च खो रागे उस्सन्नतरे अग्गिना विनस्सति, दोसे उस्सन्नतरे उदकेन विनस्सति । केचि पन “दोसे उस्सन्नतरे अग्गिना, रागे उदकेना”ति वदन्ति । मोहे उस्सन्नतरे वातेन विनस्सति । एवं विनस्सन्तोपि च निरन्तरमेव सत्त वारे अग्गिना नस्सति, अट्ठमे वारे उदकेन । पुन सत्त वारे अग्गिना, अट्ठमे वारे उदकेनाति एवं अट्ठमे अट्ठमे वारे विनस्सन्तो सत्तक्खत्तुं उदकेन विनस्सित्वा पुन सत्त वारे अग्गिना नस्सति । एत्तावता तेसट्ठि कप्पा अतीता होन्ति । एत्थन्तरे उदकेन नस्सनवारं सम्पत्तम्पि पटिबाहित्वा लब्धोकासो वातो परिपुण्णचतुसट्ठिकप्पायुके सुभकिणहे विद्धंसेन्तो लोकं विनासेति ।

पुब्बेनिवासं अनुस्सरन्तोपि च कप्पानुस्सरणको भिक्खु एतेसु कप्पेसु अनेकेपि संवट्टकप्पे अनेकेपि विवट्टकप्पे अनेकेपि संवट्टिविवट्टकप्पे अनुस्सरति । **संवट्टकप्पे विवट्टकप्पे**ति च कप्पस्स अट्ठं गहेत्वा वुत्तं । **संवट्टिविवट्टकप्पे**ति सकलकप्पं गहेत्वा वुत्तं । कथं अनुस्सरतीति चे? **अमुत्रासिन्ति** आदिना नयेन । तत्थ **अमुत्रासिन्ति** अमुग्गि संवट्टकप्पे अहं अमुग्गि भवे वा योनिया वा गतिया वा विज्जाणट्ठितिया वा सत्तावासे वा सत्तनिकाये वा आसिं । **एवंनामो**ति तिस्सो वा फुस्सो वा । **एवंगोत्तो**ति कच्चानो वा कस्सपो वा । इदमस्स अतीतभवे अत्तनो नामगोत्तानुस्सरणवसेन वुत्तं । सचे पन तस्मिं काले अत्तनो वण्णसम्पत्तिं वा लूखपणीतजीविकभावं वा सुखदुक्खबहुलतं वा अप्पायुकदीघायुकभावं वा अनुस्सरितुकामो होति, तम्पि अनुस्सरतियेव । तेनाह “एवंवण्णो...पे०... एवमायुपरियन्तो”ति । तत्थ **एवंवण्णो**ति ओदातो वा सामो वा । **एवमाहारो**ति सालिमंसोदनाहारो वा पवत्तफलभोजनो वा । **एवंसुखदुक्खप्पटिसंवेदी**ति अनेकप्पकारेन कायिकचेतसिकानं सामिसनिरामिसादिप्पभेदानं वा सुखदुक्खानं पटिसंवेदी । **एवमायुपरियन्तो**ति एवं वस्ससत्तपरिमाणायुपरियन्तो वा चतुरासीतिकप्पसत्तसहस्सायुपरियन्तो वा ।

सो ततो चुतो अमुत्र उदपादन्ति सो अहं ततो भवतो योनितो गतितो विज्जाणट्ठितितो सत्तावासतो सत्तनिकायतो वा चुतो पुन अमुकस्मिं नाम भवे योनिया गतिया विज्जाणट्ठितिया सत्तावासे सत्तनिकाये वा उदपादिं । **तत्रापासिन्ति** अथ तत्रापि भवे योनिया गतिया विज्जाणट्ठितिया सत्तावासे सत्तनिकाये वा पुन अहोसिं । **एवंनामो**ति आदि वुत्तनयमेव । अपिच यस्मा **अमुत्रासिन्ति** इदं अनुपुब्बेन आरोहन्तस्स यावत्तिच्छकं (विसुद्धि० २.४१०) अनुस्सरणं, **सो ततो चुतो**ति पटिनिवत्तन्तस्स पच्चवेक्खणं, तस्मा **इधूपपन्नो**ति इमिस्सा इधूपपत्तिया अनन्तरमेवस्स उपपत्तिट्ठानं सन्धाय **अमुत्र उदपादन्ति** इदं वुत्तन्ति वेदितब्बं । **तत्रापासिन्ति** एवमादि पनस्स तत्र इमिस्सा उपपत्तिया अनन्तरे उपपत्तिट्ठाने नामगोत्तादीनं अनुस्सरणदस्सनत्थं वुत्तं । **सो ततो चुतो इधूपपन्नो**ति स्वाहं ततो अनन्तरूपपत्तिट्ठानतो चुतो इध अमुकस्मिं नाम खत्तियकुले वा ब्राह्मणकुले वा निब्बत्तोति । **इतीति** एवं । **साकारं सउद्देसन्ति** नामगोत्तवसेन सउद्देसं, वण्णादिवसेन साकारं । नामगोत्तेन हि सत्तो तिस्सो फुस्सो कस्सपोति उद्दिसीयति, वण्णादीहि सामो ओदातोति नानत्ततो पज्जायति । तस्मा नामगोत्तं उद्देसो, इतरे आकाराति ।

पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणनिद्देसवण्णना निड्ढिता ।

५४. दिब्बचक्खुजाणनिद्देसवण्णना

१०६. दिब्बचक्खुजाणनिद्देसे आलोकसज्जं मनसि करोतीति दिवा वा रत्तिं वा सूरियजोतिचन्दमणिआलोके आलोकोति मनसि करोति । एवं मनसिकरोन्तो च आलोकोति सज्जं मनसि पवत्तनतो “आलोकसज्जं मनसि करोती”ति वुच्चति । दिवासज्जं अधिद्धातीति एवं आलोकसज्जं मनसिकरित्वा दिवाति सज्जं ठपेति । यथा दिवा तथा रत्तिंति यथा दिवा आलोको दिट्ठो, तथेव रत्तिंमि मनसि करोति । यथा रत्तिं तथा दिवाति यथा रत्तिं आलोको दिट्ठो, तथेव दिवापि मनसि करोति । इति विवटेन चेतसाति एवं अपिहितेन चित्तेन । अपरियोनद्धेनाति समन्ततो अनद्धेन । सप्पभासं चित्तं भावेतीति सओभासं चित्तं वड्ढेति । एतेन दिब्बचक्खुस्स परिकम्मालोकारम्मणं चित्तं कथितं । आलोककसिणारम्मणं चतुत्थज्झानमेव वा सन्धाय वुत्तं । तस्सेवं भावयतो ओभासजातं चित्तं होति विगतन्धकारावरणं । तेन हि दिब्बचक्खुं उप्पादेतुकामेन आदिकम्मिकेन कुलपुत्तेन इमिस्सायेव पाळिया अनुसारेण कसिणारम्मणं अभिज्जापादकज्झानं सब्बाकारेण अभिनीहारक्खमं कत्वा “तेजोकसिणं ओदातकसिणं आलोककसिणं”न्ति इमेसु तीसु कसिणेषु अज्जतरं आसन्नं कातब्बं, उपचारज्झानगोचरं कत्वा वड्ढेत्वा ठपेतब्बं, न तत्थ अप्पना उप्पादेतब्बाति अधिप्पायो । सचे हि उप्पादेति, पादकज्झाननिस्सयं होति, न परिकम्मनिस्सयं । इमेसु च पन तीसु आलोककसिणंयेव सेट्ठतरं, तदनुलोमेन पन इतरं कसिणद्वयमि वुत्तं । तस्मा आलोककसिणं इतरेसं वा अज्जतरं आरम्मणं कत्वा चत्तारि ज्ञानानि उप्पादेत्वा पुन उपचारभूमियंयेव ठत्वा कसिणं वड्ढेतब्बं । वड्ढितवड्ढितट्ठानस्स अन्तोयेव रूपगतं पस्सितब्बं । रूपगतं पस्सतो पनस्स तेन ब्यापारेण परिकम्मचित्तेन आलोकफरणं अकुब्बतो परिकम्मस्स वारो अतिक्कमति, ततो आलोको अन्तरधायति, तस्मिं अन्तरहिते रूपगतमि न दिस्सति । अथानेन पुनप्पुनं पादकज्झानमेव पविसित्वा ततो वुट्ठाय आलोको फरितब्बो । एवं अनुक्कमेन आलोको थामगतो होतीति । “एत्थ आलोको होतू”ति यत्तकं ठानं परिच्छिन्दति, तत्थ आलोको तिट्ठितियेव । दिवसमि निसीदित्वा पस्सतो रूपदस्सनं होति । तत्थ यदा तस्स भिक्खुनो मंसचक्खुस्स अनापाथगतं अन्तोक्कुच्छिगतं हृदयवत्थुनिस्सितं हेट्ठापथवीतलनिस्सितं तिरोकुट्टपब्बतपाकारगतं परचक्कवाळगतन्ति इदं रूपं जाणचक्खुस्स आपाथं आगच्छति, मंसचक्खुना दिस्समानं विय होति, तदा दिब्बचक्खु उप्पन्नं होति । तदेव चेत्थ रूपदस्सनसमत्थं, न पुब्बभागचित्तानि ।

तत्रायं दिब्बचक्खुनो उप्पत्तिक्कमो — वुत्तप्पकारमेतं रूपमारम्मणं कत्वा मनोद्वारावज्जने उप्पज्जित्वा निरुद्धे तदेव रूपमारम्मणं कत्वा चत्तारि पज्ज वा जवनानि उप्पज्जन्तीति पुब्बे वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । इदं पन जाणं “सत्तानं चुतूपपाते जाणं”न्तिपि “दिब्बचक्खुजाणं”न्तिपि वुच्चति । तं पनेतं पुत्थुज्जनस्स परिपन्थो होति । सो हि “यत्थ यत्थ आलोको होतू”ति अधिद्धाति, तं तं पथवीसमुद्दपब्बते विनिविज्झित्वापि एकालोकं होति । अथस्स तत्थ भयानकानि यक्खरक्खसादिरूपानि पस्सतो भयं उप्पज्जति । तेन चित्तविकखेपं पत्वा ज्ञानविब्भन्तको होति । तस्मा रूपदस्सने अप्पमत्तेन भवितब्बं ।

सत्तानं चुतूपपातजाणायाति सत्तानं चुतिया च उपपाते च जाणाय । येन जाणेन सत्तानं चुति च उपपातो च आयति, तदत्थं दिब्बचक्खुजाणत्थन्ति वुत्तं होति । दिब्बेन चक्खुनाति वुत्तत्थमेव । विसुद्धेनाति चुतूपपातदस्सनेन दिट्ठिविसुद्धिहेतुत्ता विसुद्धं । यो हि चुतिमत्तमेव पस्सति, न उपपातं, सो उच्छेददिट्ठिं गण्हाति । यो उपपातमेव पस्सति, न चुतिं, सो नवसत्तपातुभावदिट्ठिं गण्हाति । यो पन तदुभयं पस्सति, सो यस्मा दुविधमि तं दिट्ठिगतमतिवत्तति, तस्मास्स तं दस्सनं दिट्ठिविसुद्धिहेतु होति । उभयज्चेतं बुद्धपुत्ता पस्सन्ति । तेन वुत्तं — “चुतूपपातदस्सनेन दिट्ठिविसुद्धिहेतुत्ता विसुद्धं”न्ति । मनुस्सूपचारं अतिक्कमित्वा रूपदस्सनेन अतिक्कन्तमानुसकं, मानुसकं वा मंसचक्खुं अतिक्कन्तत्ता

अतिक्कन्तमानुसकं । तेन दिब्बेन चक्खुना विसुद्धेन अतिक्कन्तमानुसकेन ।

सत्ते पस्सतीति मनुस्सानं मंसचक्खुना विय सत्ते ओलोकेति । **चवमाने उपपज्जमाने**ति एत्थ चुतिकखणे उपपत्तिक्खणे वा दिब्बचक्खुना दट्ठं न सक्का, ये पन आसन्नचुतिका इदानी चविस्सन्ति । ते **चवमाना** । ये च गहितपटिसन्धिका सम्पत्तिनिब्बत्ता वा, ते **उपपज्जमाना**ति अधिप्पेता । ते एवरूपे चवमाने च उपपज्जमाने च पस्सतीति दस्सेति । **हीने**ति मोहनिस्सन्दयुत्तत्ता हीनानं जातिकुलभोगादीनं वसेन हीळिते ओहीळिते ओज्जाते अवज्जाते । **पणीते**ति अमोहनिस्सन्दयुत्तत्ता तब्बिपरीते । **सुवण्णे**ति अदोसनिस्सन्दयुत्तत्ता इड्ढकन्तमनापवण्णयुत्ते । **दुब्बण्णे**ति दोसनिस्सन्दयुत्तत्ता अनिड्ढाकन्तामनापवण्णयुत्ते, अनभिरूपे विरूपेतिपि अत्थो । **सुगते**ति सुगतिगते, अलोभनिस्सन्दयुत्तत्ता वा अट्ठे महद्धने । **दुग्गते**ति दुग्गतिगते, लोभनिस्सन्दयुत्तत्ता वा दलिद्धे अप्पन्नपाने । **यथाकम्मूपगे**ति यं यं कम्मं उपचितं, तेन तेन उपगते । तत्थ पुरिमेहि “चवमाने”ति आदीहि दिब्बचक्खुकिच्चं वुत्तं, इमिना पन पदेन यथाकम्मूपगजाणकिच्चं ।

तस्स च जाणस्स अयमुप्पत्तिक्कमो — इध भिक्खु हेट्ठानिरयाभिमुखं आलोकं वट्ठेत्वा नेरयिके सत्ते पस्सति महादुक्खमनुभवमाने, तं दस्सनं दिब्बचक्खुकिच्चमेव । सो एवं मनसि करोति “किं नु खो कम्मं कत्वा इमे सत्ता एतं दुक्खमनुभवन्ती”ति । अथस्स “इदं नाम कत्वा”ति तं कम्ममारम्भणं जाणमुप्पज्जति । तथा उपरिदेवलोकाभिमुखं आलोकं वट्ठेत्वा नन्दनवनमिस्सकवनफारुसकवनादीसु सत्ते पस्सति महासम्पत्तिं अनुभवमाने, तम्पि दस्सनं दिब्बचक्खुकिच्चमेव । सो एवं मनसि करोति “किं नु खो कम्मं कत्वा इमे सत्ता एतं सम्पत्तिं अनुभवन्ती”ति । अथस्स “इदं नाम कत्वा”ति तं कम्ममारम्भणं जाणमुप्पज्जति । इदं यथाकम्मूपगजाणं नाम । इमस्स विसुं परिकम्मं नाम नत्थि । यथा चिमस्स, एवं अनागतंसजाणस्सापि । दिब्बचक्खुपादकानेव हि इमानि दिब्बचक्खुना सहेव इज्झन्ति ।

इमे वत भोन्तोति आदीसु **इमे**ति दिब्बचक्खुना दिट्ठानं निदस्सनवचनं । **वता**ति अनुलोमवचनत्थे निपातो । **भोन्तो**ति भवन्तो । दुट्ठु चरितं, दुट्ठं वा चरितं किलेसपूतिकत्ताति दुच्चरितं, कायेन दुच्चरितं, कायतो वा उप्पन्नं दुच्चरितन्ति **कायदुच्चरितं** । इतरेसुपि एसेव नयो । **समन्नागता**ति समङ्गीभूता । **अरियानं उपवादका**ति बुद्धपच्चेकबुद्धसावकानं अरियानं अन्तमसो गिहिसोतापन्नानम्पि अनत्थकामा हुत्वा अन्तिमवत्थुना वा गुणपरिधंसनेन वा उपवादका, अक्कोसका गरहकाति वुत्तं होति । तत्थ “नत्थि इमेसं समणधम्मो, अस्समणा एते”ति वदन्तो अन्तिमवत्थुना उपवदति, “नत्थि इमेसं ज्ञानं वा विमोक्खो वा मग्गो वा फलं वा”ति आदीनि वदन्तो गुणपरिधंसनेन उपवदतीति वेदितब्बो । सो च जानं वा उपवदेय्य अजानं वा, उभयथापि अरियूपवादोव होति । भारियं कम्मं आनन्तरियसदिसं सग्गावरणं मग्गावरणञ्च, सत्तेकिच्छं पन होति । तस्मा यो अरियं उपवदति, तेन गन्त्वा सचे अत्तना वुट्ठितरो होति, उक्कुटिकं निसीदित्वा “अहं आयस्मन्तं इदञ्चिदञ्च अवचं, तं मे खमाही”ति खमापेतब्बो । सचे नवकतरो होति, वन्दित्वा उक्कुटिकं निसीदित्वा अज्जलिं पग्गहेत्वा “अहं, भन्ते, तुम्हे इदञ्चिदञ्च अवचं, तं मे खमथा”ति खमापेतब्बो । सचे दिसापक्कन्तो होति, सयं वा गन्त्वा सद्धिविहारिकादिके वा पेसेत्वा खमापेतब्बो । सचे नापि गन्तुं न पेसेतुं सक्का होति, ये तस्मिं विहारे भिक्खू वसन्ति, तेसं सन्तिकं गन्त्वा सचे नवकतरा होन्ति, उक्कुटिकं निसीदित्वा, सचे वुट्ठितरा, वुट्ठे वुत्तनयेनेव पटिपज्जित्वा “अहं, भन्ते, असुकं नाम आयस्मन्तं इदञ्चिदञ्च अवचं, खमतु मे सो आयस्मा”ति वत्वा खमापेतब्बो । सम्मुखा अक्खमन्तेपि एतदेव कातब्बं । सचे एकचारिकभिक्खु होति, नेव तस्स वसनट्ठानं, न गतट्ठानं पज्जायति, एकस्स पण्डितस्स भिक्खुनो सन्तिकं गन्त्वा “अहं, भन्ते, असुकं नाम आयस्मन्तं इदञ्चिदञ्च अवचं, तं मे अनुस्सरतो विप्पटिसारो होति, किं करोमी”ति वत्तब्बं । सो वक्खति “तुम्हे मा चिन्तयित्थ, थेरो तुम्हाकं खमति, चित्तं वूपसमेथा”ति । तेनापि अरियस्स गतदिसाभिमुखेन

अञ्जलिं पगहेत्वा “खमथा”ति वत्तब्बं । यदि सो परिनिब्बुतो होति, परिनिब्बुतमञ्चट्टानं गन्त्वा याव सिवथिकं गन्त्वापि खमापेतब्बं । एवं कते नेव सग्गावरणं, न मग्गावरणं होति, पाकतिकमेव होतीति ।

मिच्छादिट्ठिकाति विपरीतदस्सना । **मिच्छादिट्ठिकम्मसमादानाति** मिच्छादिट्ठिवसेन समादिन्ननानाविधकम्मा, ये च मिच्छादिट्ठिमूलकेसु कायकम्मादीसु अञ्जेपि समादपेन्ति । एत्थ च वचीदुच्चरितग्गहणेनेव अरियूपवादे, मनोदुच्चरितग्गहणेन च मिच्छादिट्ठिया सङ्गहितायपि इमेसं द्विन्नं पुन वचनं महासावज्जभावदस्सनत्थन्ति वेदितब्बं । महासावज्जो हि अरियूपवादो आनन्तरियसदिसत्ता । वुत्तम्पि चेत्तं “सेय्यथापि, सारिपुत्त, भिक्खु सीलसम्पन्नो समाधिसम्पन्नो पज्जासम्पन्नो दिट्ठेव धम्मे अञ्जं आराधेय्य, एवंसम्पदमिदं सारिपुत्त वदामि तं वाचं अप्पहाय तं चित्तं अप्पहाय तं दिट्ठिं अप्पटिनिस्सज्जित्वा यथाभत्तं निक्खित्तो, एवं निरये”ति (म० नि० १.१४९) । मिच्छादिट्ठितो च महासावज्जतरं नाम अञ्जं नत्थि । यथाह — “नाहं, भिक्खवे, अञ्जं एकधम्मम्पि समनुपस्सामि, यं एवं महासावज्जं, यथयिदं, भिक्खवे, मिच्छादिट्ठि, मिच्छादिट्ठिपरमानि, भिक्खवे, वज्जानी”ति (अ० नि० १.३१०) ।

कायस्स भेदाति उपादिन्नक्खन्धपरिच्चागा । **परं मरणाति** तदनन्तरं अभिनिब्बत्तिक्खन्धग्गहणे । अथ वा **कायस्स भेदाति** जीवितिन्द्रियस्सुपच्छेदा । **परं मरणाति** चुत्तिचित्ततो उद्धं । **अपायन्ति** एवमादि सब्बं निरयवेवचनमेव । निरयो हि सग्गमोक्खहेतुभूता पुज्जसम्मता अया अपेतत्ता, सुखानं वा आयस्स अभावा अपायो । दुक्खस्स गति पटिसरणन्ति **दुग्गति**, दोसबहुलताय वा दुट्ठेन कम्मुना निब्बत्ता गति दुग्गति । विवसा निपतन्ति तत्थ दुक्कटकारिनोति **विनिपातो**, विनस्सन्ता वा एत्थ पतन्ति सम्भिज्जमानङ्गपच्चङ्गातिपि विनिपातो । नत्थि एत्थ अस्सादसज्जितो अयोति **निरयो** ।

अथ वा अपायग्गहणेन तिरच्छानयोनिं दीपेति । तिरच्छानयोनि हि अपायो सुगतितो अपेतत्ता, न दुग्गति महेसक्खानं नागराजादीनं सम्भवतो । दुग्गतिग्गहणेन पेत्तिविसयं । सो हि अपायो चेव दुग्गति च सुगतितो अपेतत्ता दुक्खस्स च गतिभूतत्ता, न तु विनिपातो असुरसदिसं अविनिपतितत्ता । विनिपातग्गहणेन असुरकायं । सो हि यथावुत्तेन अत्थेन अपायो चेव दुग्गति च सब्बसमुस्सयेहि च विनिपतितत्ता विनिपातोति वुच्चति । निरयग्गहणेन अवीचिआदिमनेकप्पकारं निरयमेवाति । **उपपन्नाति** उपगता, तत्थ अभिनिब्बत्ताति अधिप्पायो । वुत्तविपरियायेन सुक्कपक्खो वेदितब्बो ।

अयं पन विसेसो — तत्थ सुगतिग्गहणेन मनुस्सगतिपि सङ्गहति, सग्गग्गहणेन देवगतियेव । तत्थ सुन्दरा गतीति **सुगति** । रूपादीहि विसयेहि सुट्ठु अग्गोति **सग्गो** । सो सब्बोपि लुज्जनपलुज्जनट्ठेन **लोकोति** अयं वचनत्थो । इति “दिब्बेन चक्खुना”तिआदि सब्बं निगमनवचनं । एवं दिब्बेन चक्खुना पस्सतीति अयमेत्थ सङ्खेपत्थोति ।

दिब्बचक्खुजाणनिट्ठेसवण्णना निट्ठिता ।

पञ्चजाणपकिण्णकं

इमेसु पञ्चसु जाणेषु **इद्धिविधजाणं** परित्तमहग्गततीतानागतपच्चुप्पन्नअज्झत्तबहिद्धारम्मणवसेन सत्तसु आरम्मणेषु पवत्तति । **सोतधातुविसुद्धिजाणं** परित्तपच्चुप्पन्नअज्झत्तबहिद्धारम्मणवसेन चतूसु आरम्मणेषु पवत्तति । **चेतोपरियजाणं** परित्तमहग्गतअप्पमाणमग्गतीतानागतपच्चुप्पन्नबहिद्धारम्मणवसेन अट्ठसु आरम्मणेषु पवत्तति । **पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणं**

परित्तमहग्गतअप्पमाणमग्गतीतअज्झत्तबहिद्धानवत्तब्बारम्मणवसेन अट्ठसु आरम्मणेषु पवत्तति ।

दिब्बचक्खुजाणं परित्तपच्चुप्पन्नअज्झत्तबहिद्धारम्मणवसेन चतूसु आरम्मणेषु पवत्तति । यथाकम्मूपगजाणं परित्तमहग्गतअतीतअज्झत्तबहिद्धारम्मणवसेन पच्चसु आरम्मणेषु पवत्तति । **अनागतंसजाणं** परित्तमहग्गतअप्पमाणमग्गअनागतअज्झत्तबहिद्धानवत्तब्बारम्मणवसेन अट्टसु आरम्मणेषु पवत्ततीति ।

पच्चजाणपकिण्णकं निड्डितं ।

५५. आसवक्खयजाणनिद्देसवण्णना

१०७. आसवक्खयजाणनिद्देसे अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियादीनि वुत्तत्थानि । **कति ठानानि गच्छतीति** एकेकस्स उप्पत्तिट्ठाननियमनत्थं पुच्छा । **एकं ठानं गच्छतीति** एकस्मिं ठाने उप्पज्जतीति वुत्तं होति । उप्पत्तिओकासट्ठानज्झि तिड्ढति एत्थाति ठानन्ति वुच्चति । **छ ठानानीति** छ मग्गफलक्खणे । इन्द्रियानं अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियादीसु तीसु एकेकमेव अधिकं होतीति दस्सनत्थं **सद्धिन्द्रियं अधिमोक्खपरिवारं** होतीतिआदि वुत्तं । यथा “सद्धिन्द्रियस्स अधिमोक्खट्ठो”तिआदीसु (पटि० म० १.१२) अधिमोक्खादयो सद्धिन्द्रियादीनं किच्चवसेन वुत्ता, एवमिधापि “अधिमोक्खपरिवारं होती”ति सद्धिन्द्रियं अधिमोक्खत्थेन परिवारं होतीति वुत्तं होति । एस नयो सेसेसुपि । **परिवारन्ति** च लिङ्गविपल्लासो कतो । **पज्जिन्द्रियन्ति** अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियमेव पजाननसभावदस्सनत्थं विसुं कत्वा वुत्तं । अभिधम्मेपि (विभ० २१९) हि पज्जाय किच्चविसेसदस्सनत्थं मग्गक्खणे च फलक्खणे च एकाव पज्जा अट्ठधा विभत्ता । **अभिसन्दनपरिवारन्ति** न्हानियचुण्णानं उदकं विय चित्तचेतसिकानं सिनेहनकिच्चेन परिवारं होति । इदं सोमनस्ससम्पयुत्तमग्गवसेनेव वुत्तं । उपेक्खासम्पयुत्तमग्गे पन सोमनस्सिन्द्रियट्ठाने उपेक्खिन्द्रियं दट्ठब्बं । तं पन सम्पयुत्तानं नातिउपबूहनपरिवारन्ति गहेतब्बं । **पवत्तसन्तताधिपतेय्यपरिवारन्ति** पवत्ता सन्तति पवत्तसन्तति, वत्तमानसन्तानन्ति अत्थो । अधिपतिभावो आधिपतेय्यं, पवत्तसन्ततिया आधिपतेय्यं पवत्तसन्तताधिपतेय्यं । वत्तमानजीवितिन्द्रियस्स उपरिपवत्तिया च पच्चयत्ता पुब्बापरवसेन पवत्तसन्ततिया अधिपतिभावेन अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियस्स परिवारं होति ।

सोतापत्तिमग्गक्खणे जाता धम्मातिआदि सब्बेसं मग्गसम्पयुत्तकानं वण्णभणनत्थं वुत्तं । तत्थ **मग्गक्खणे जाताति** मग्गसमुट्ठिता एव, न अज्जे । यस्मा पन मग्गसमुट्ठितम्पि रूपं कुसलादिनामं न लभति, तस्मा तं अपनेन्तो **ठपेत्वा चित्तसमुट्ठानं रूपन्ति** आह । सब्बेव हि ते धम्मा कुच्छित्तानं सलनादीहि अत्थेहि **कुसला** । ते आरम्मणं कत्वा पवत्तमाना नत्थि एतेसं आसवाति **अनासवा** । वट्टमूलं छिन्दन्ता निब्बानं आरम्मणं कत्वा वट्टतो निय्यन्तीति **निय्यानिका** । कुसलाकुसलसङ्घाता चया अपेतत्ता अपचयसङ्घातं निब्बानं आरम्मणं कत्वा पवत्तनतो अपचयं गच्छन्तीति **अपचयगामिनो**, पवत्तं अपचिनन्ता विद्धंसेन्ता गच्छन्तीतिपि अपचयगामिनो । लोके अपरियापन्नभावेन लोकतो उत्तरा उत्तिण्णाति **लोकुत्तरा** । निब्बानं आरम्मणं एतेसन्ति **निब्बानारम्मणा** ।

इमानि अट्ठिन्द्रियानीतिआदि पुब्बे वुत्तपरिवारभावस्स च तेन सहगतादिभावस्स च आदिवुत्तआकारानज्ज दीपनत्थं वुत्तं । तत्थ **अट्ठिन्द्रियानीति** पुब्बे वुत्तनयेन पज्जिन्द्रियेन सह अट्ठ । **सहजातपरिवाराति** अट्ठसु एकेकेन सह इतरे इतरे सत्त सहजाता हुत्वा तस्स सहजातपरिवारा होन्ति । तथेव अज्जं अज्जस्स अज्जं अज्जस्साति एवं **अज्जमज्जपरिवारा** होन्ति । तथेव अज्जमज्जं **निस्सयपरिवारा सम्पयुत्तपरिवारा** च होन्ति । **सहगताति** तेन अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियेन सह एकुप्पादादिभावं गता । **सहजाताति** तेनेव सह जाता । **संसट्ठाति** तेनेव सह मिस्सिता । **सम्पयुत्ताति** तेनेव समं एकुप्पादादिपकारेहि युत्ता । **तेवाति** ते एव अट्ठ इन्द्रियधम्मा । **तस्साति** अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियस्स । **आकाराति** परिवारकोट्टासा ।

फलक्खणे जाता धम्मा सब्बेव अब्बाकता होन्तीति रूपस्सपि अब्बाकतत्ता चित्तसमुद्धानरूपेण सह वुत्ता । मग्गस्सेव कुसलत्ता निरय्यानिकत्ता अपचयगामित्ता च फलक्खणे “कुसला”ति च “निरय्यानिका”ति च “अपचयगामिनो”ति च न वुत्तं । **इतीति**आदि वुत्तप्पकारनिगमनं । तत्थ **अट्ठकानीति** अट्ठसु मग्गफलेसु एकेकस्स अट्ठकस्स वसेन अट्ठ इन्द्रियअट्ठकानि । **चतुसट्ठि होन्तीति** चतुसट्ठि आकारा होन्ति । **आसवाति**आदि हेट्ठा वुत्तत्थमेव । इध अरहत्तमग्गवज्जेयेव आसवे अवत्त्वा सेसमग्गतयवज्झानमि वचनं आसवक्खयवचनसामञ्जमत्तेन वुत्तन्ति वेदितब्बं । अरहत्तमग्गजाणमेव हि केचि आसवे असेसेत्वा आसवानं खेपनतो “खये जाण”न्ति वुच्चति । तस्मायेव च अरहायेव खीणासवोति वुच्चतीति ।

आसवक्खयजाणनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

५६-६३. सच्चजाणचतुक्कद्वयनिद्देसवण्णना

१०८-९. सच्चजाणचतुक्कद्वयनिद्देसे **दुक्खस्स पीळनट्ठोति**आदीनि वुत्तत्थानेव । **मग्गसमङ्गिस्स जाणं दुक्खेपेतं जाणन्ति**आदि अनन्तरचतुक्के विय एकाभिसमयवसेन वुत्तं । दुविधज्झि सच्चजाणं लोकियं लोकुत्तरञ्च । लोकिकं दुविधं अनुबोधजाणं पच्चवेक्खणजाणञ्च । **अनुबोधजाणं** आदिकम्मिकस्स अनुस्सवादिवसेन निरोधे मग्गे च पवत्तति, दुक्खे समुदये च आरम्मणकरणवसेन । **पच्चवेक्खणजाणं** पटिविद्धसच्चस्स चतूसुपि सच्चेषु आरम्मणकरणवसेन । लोकुत्तरं पटिवेधजाणं निरोधमारम्मणं कत्वा किच्चतो चत्तारि सच्चानि पटिविज्झति । यथाह — “यो, भिक्खवे, दुक्खं पस्सति, दुक्खसमुदयमि सो पस्सति, दुक्खनिरोधमि पस्सति, दुक्खनिरोधगामिनिं पटिपदमि पस्सती”ति (सं० नि० ५.११००) सब्बं वत्तब्बं । इधापि इमिना वारेण इदमेव वुत्तं । तं पन लोकुत्तरमि “दुक्खे जाण”न्तिआदीनि नामानि लभतीति दस्सनत्थं वुत्तं । इध पन लोकिक्कजाणमेव अधिप्पेतं । तस्मायेव च **तत्थ कतमं दुक्खे जाणन्ति**आदिमाह ।

तत्थ **दुक्खं आरब्धाति** दुक्खसच्चं आलम्बित्वा, आरम्मणं कत्वाति अत्थो । **पज्जाति**आदीसु तस्स तस्स अत्थस्स पाकटकरणसङ्घातेन पज्जापनट्ठेन **पज्जा**, तेन तेन वा अनिच्चादिना पकारेण धम्मे जानातीतिपि पज्जा । इदमस्सा सभावपदं । पज्जाननाकारो **पज्जानना** । अनिच्चादीनि विचिनातीति **विचयो** । **पविचयोति** उपसग्गेन पदं वट्ठितं, पकारेण विचयोति अत्थो । चतुसच्चधम्मं विचिनातीति **धम्मविचयो** । अनिच्चादीनं सम्मा लक्खणवसेन **सल्लक्खणा** । सा एव उपसगगनानत्तेन **उपलक्खणा पच्चुपलक्खणाति** वुत्ता । भुसं लक्खणा ते ते अनिच्चादिधम्मे पटिच्च उपलक्खणाति अत्थो । पण्डितभावो **पण्डित्थं** । कुसलभावो **कोसल्लं** । निपुणभावो **नेपुञ्जं** । अनिच्चादीनं विभावनवसेन **वेभब्बा** । अनिच्चादीनं चिन्तनकवसेन **चिन्ता**, यस्स उप्पज्जति, तं अनिच्चादीनि चिन्तापेतीतिपि चिन्ता । अनिच्चादीनि उपपरिक्खतीति **उपपरिक्खा** । **भूरीति** पथवी । अयमि सण्हट्ठेन वित्थतट्ठेन च भूरी वियाति भूरी । अथ वा पज्जायेव भूते अत्थे रमतीति भूरीति वुच्चति । असनि विय सिलुच्चये किलेसे मेधति हिंसतीति **मेधा**, खिप्पं गहणधारणट्ठेन वा मेधा । यस्स उप्पज्जति, तं अत्तहितपटिपत्तियं सम्पयुत्तधम्मे च याथावलक्खणपटिवेधे परिनेतीति **परिणायिका** । धम्मे अनिच्चादिवसेन विविधा पस्सतीति **विपस्सना** । सम्मा पकारेहि अनिच्चादीनि जानातीति सम्पजानो, तस्स भावो **सम्पजञ्जं** । उप्पथपटिपन्ने सिन्धवे वीथिआरोपनत्थं पतोदो विय उप्पथे धावनकं कूटचित्तं वीथिआरोपनत्थं विज्झतीति पतोदो विय **पतोदो** ।

दस्सनलक्खणे इन्दुं करोतीति इन्द्रियं, पज्जासङ्घातं इन्द्रियं **पज्जिन्द्रियं** । किं वुत्तं होति? नयिदं “पुरिसस्स इन्द्रियं पुरिसिन्द्रियं”न्तिआदि विय पज्जाय इन्द्रियं पज्जिन्द्रियं । अथ खो पज्जा एव इन्द्रियं पज्जिन्द्रियन्ति वुत्तं होति । अविज्जाय न

कम्पतीति **पञ्जाबलं** । किलेसच्छेदनद्वेन पञ्जाव सत्थं **पञ्जासत्थं** । अच्चुगतद्वेन पञ्जाव पासादो **पञ्जापासादो** । आलोकनद्वेन पञ्जाव आलोको **पञ्जाआलोको** । ओभासनद्वेन पञ्जाव ओभासो **पञ्जाओभासो** । पज्जोतनद्वेन पञ्जाव पज्जोतो **पञ्जापज्जोतो** । पञ्जवतो हि एकपल्लङ्केन निसिन्नस्स दससहस्सिलोकधातु एकालोका एकोभासा एकपज्जोता होति । तेनेतं वुत्तं । इमेसु पन तीसु पदेसु एकपदेनापि एतस्मिं अत्थे सिद्धे यानि पनेतानि भगवता “चत्तारोमे, भिक्खवे, आलोका । कतमे चत्तारो? चन्दालोको, सूरियालोको, अग्गालोको, पञ्जालोको । इमे खो, भिक्खवे, चत्तारो आलोका । एतदग्गं, भिक्खवे, इमेसं चतुन्नं आलोकानं यदिदं पञ्जालोको” । तथा “चत्तारोमे, भिक्खवे, ओभासा । चत्तारोमे, भिक्खवे, पज्जोता”ति (अ० नि० ४.१४४-१४५) सत्तानं अज्झासयवसेन सुत्तानि देसितानि । तदनुरूपेनेव इधापि थेरेन देसना कता । अत्थो हि अनेकेहि आकारेहि विभज्जमानो सुविभक्तो होति, अज्जथा च अज्जो बुज्झति, अज्जथा अज्जोति । रतिकरणद्वेन पन रतिदायकद्वेन रतिजनकद्वेन चित्तीकतद्वेन दुल्लभपातुभावद्वेन अतुलद्वेन अनोमसत्तपरिभोगद्वेन च पञ्जाव रतनं **पञ्जारतनं** ।

न तेन सत्ता मुहन्ति, सयं वा आरम्भणे न मुहतीति **अमोहो** । **धम्मविचयपदं** वुत्तत्थमेव । कस्मा पनेतं पुन वुत्तन्ति? अमोहस्स मोहपटिपक्खभावदीपनत्थं । तेनेतं दीपेति “य्वायं अमोहो, सो न केवलं मोहतो अज्जो धम्मो, मोहस्स पन पटिपक्खो धम्मविचयसङ्घातो अमोहो नाम इध अधिप्पेतो”ति । **सम्मादिट्ठी**ति याथावनिय्यानिककुसलदिट्ठि । “तत्थ कतमं दुक्खसमुदये जाणं, तत्थ कतमं दुक्खनिरोधे जाणं, तत्थ कतमं दुक्खनिरोधगामिनिया पटिपदाय जाणं”न्ति पुच्छावचनानि सङ्खेपवसेन वुत्तानीति ।

सच्चजाणचतुक्कद्वयनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

६४-६७. सुद्धिकपटिसम्भिदाजाणनिद्देसवण्णना

११०. सुद्धिकपटिसम्भिदाजाणनिद्देसे इमेसं जाणानं पभेदाभावतोयेव हेट्ठा विय पभेदं अदस्सेत्वायेव **अत्थेसु जाणं अत्थपटिसम्भिदा**तिआदि वुत्तं । पञ्जापभेदाभावेपि अत्तना पटिविद्धचतुसच्चधम्ममत्तवसेन नानत्तसम्भावतो **अत्थनानत्ते पञ्जा अत्थपटिसम्भिदे जाणन्ति**आदि वुत्तं । तत्थ **नानत्ते**ति अत्थादीनं अनेकभावे । **ववत्थाने**ति अत्थादीनं निच्छयने । **सल्लक्खणे**ति अत्थादीनं सम्मादस्सने । **उपलक्खणे**ति अत्थादीनं भुसंदस्सने । **पभेदे**ति अत्थादीनं नानाभेदे । **पभावने**ति अत्थादीनं पाकटीकरणेन उप्पादने । **जोतने**ति अत्थादीनं दीपने । **विरोचने**ति अत्थादीनं विविधा दीपने । **पकासने**ति अत्थादीनं पभासने । “नानत्ते”ति मूलपदं कत्वा सब्बसाधारणवसेन वुत्तं । “ववत्थाने”ति सोतापन्नस्स वसेन, “सल्लक्खणे उपलक्खणे”ति सकदागामिस्स वसेन, “पभेदे पभावने”ति अनागामिस्स वसेन, “जोतने विरोचने पकासने”ति अरहतो वसेन वुत्तन्ति एवम्पेत्य योजना कातब्बाति ।

सुद्धिकपटिसम्भिदाजाणनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

इति सद्धम्मपकासिनिया पटिसम्भिदामग्ग-अट्ठकथाय

पठमो भागो निट्ठितो ।

॥ नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

खुदकनिकाये

पटिसम्भिदामग्ग-अटुकथा

(दुतियो भागो)

६८. इन्द्रियपरोपरियत्तजाणनिद्देसवण्णना

१११. इन्द्रियपरोपरियत्तजाणनिद्देसे **तथागतस्सा**ति वचने उद्देसे सरूपतो अविज्जमानेपि “छ जाणानि असाधारणानि सावकेही”ति (पटि० म० मातिका १.७३) वुत्तत्ता “तथागतस्सा”ति वुत्तमेव होति । तस्मा उद्देसे अत्थतो सिद्धस्स तथागतवचनस्स निद्देसे गहणं कतं । **सत्ते पस्सती**ति रूपादीसु छन्दरागेन सत्तताय लग्गताय सत्ता, ते सत्ते इन्द्रियपरोपरियत्तजाणेन चक्खुना पस्सति ओलोकेति । **अप्परजक्खे**ति पञ्चामये अक्खिम्हि अप्पं रागादिरजो एतेसन्ति अप्परजक्खा, अप्पं रागादिरजो एतेसन्ति वा अप्परजक्खा । ते अप्परजक्खे । **महारजक्खे**ति पञ्चामये अक्खिम्हि महन्तं रागादिरजो एतेसन्ति महारजक्खा, महन्तं रागादिरजो एतेसन्ति वा महारजक्खा । **तिक्खिन्द्रिये मुदिन्द्रिये**ति तिक्खानि सद्धादीनि इन्द्रियानि एतेसन्ति तिक्खिन्द्रिया, मुदूनि सद्धादीनि इन्द्रियानि एतेसन्ति मुदिन्द्रिया । **स्वाकारे द्वाकारे**ति सुन्दरा सद्धादयो आकारा कोट्टासा एतेसन्ति स्वाकारा, कुच्छिता गरहिता सद्धादयो आकारा कोट्टासा एतेसन्ति द्वाकारा । **सुविज्जापये दुविज्जापये**ति ये कथितं कारणं सल्लक्खेन्ति सुखेन सक्का होन्ति विज्जापेतुं, ते सुविज्जापया, तब्बिपरीता दुविज्जापया । **अप्पेकच्चे परलोकवज्जभयदस्साविनो**ति अपि एके परलोकच्चेव रागादिवज्जच्च भयतो पस्सन्ते, इमस्स पन पदस्स निद्देसे परलोकस्सेव न वुत्तत्ता खन्धादिलोके च रागादिवज्जे च परं बाळ्हं भयं पस्सनसीलाति परलोकवज्जभयदस्साविनो । ते परलोकवज्जभयदस्साविनेति एवमत्थो गहेतब्बो । **अप्पेकच्चे न परलोकवज्जभयदस्साविनो**ति तब्बिपरीते । **लोको**ति च लुज्जनपलुज्जनट्ठेन । **वज्जन्ति** च वज्जनीयट्ठेन । एतावता उद्देसस्स निद्देसो कतो होति ।

पुन निद्देसस्स पटिनिद्देसं करोन्तो **अप्परजक्खे महारजक्खे**तिआदिमाह । तत्थ तीसु रतनेसु ओकप्पनसङ्घाता सद्धा अस्स अत्थीति **सद्धो** । सो सद्धासम्पन्नो पुग्गलो अस्सद्धियरजस्स चैव अस्सद्धियमूलकस्स सेसाकुसलरजस्स च अप्पकत्ता **अप्परजक्खो** । नत्थि एतस्स सद्धाति **अस्सद्धो** । सो वुत्तप्पकारस्स रजस्स महन्तत्ता **महारजक्खो** । आरद्धं वीरियमनेनाति **आरद्धवीरियो** । सो कोसज्जरजस्स चैव कोसज्जमूलकस्स सेसाकुसलरजस्स च अप्पकत्ता अप्परजक्खो । हीनवीरियत्ता कुच्छित्तेन आकारेन सीदतीति कुसीदो, कुसीदो एव **कुसीतो** । सो वुत्तप्पकारस्स रजस्स महन्तत्ता महारजक्खो । आरम्भणं उपेच्च ठिता सति अस्साति **उपट्ठितस्सति** । सो मुट्ठस्सच्चरजस्स चैव मुट्ठस्सच्चमूलकस्स सेसाकुसलरजस्स च अप्पकत्ता अप्परजक्खो । मुट्ठा नट्ठा सति अस्साति **मुट्ठस्सति** । सो वुत्तप्पकारस्स रजस्स महन्तत्ता महारजक्खो । अप्पनासमाधिना उपचारसमाधिना वा आरम्भणे समं, सम्मा वा आहितो ठितोति **समाहितो**, समाहितचित्तोति वा समाहितो । सो उद्धच्चरजस्स चैव उद्धच्चमूलकस्स सेसाकुसलरजस्स च अप्पकत्ता अप्परजक्खो । न समाहितो **असमाहितो** । सो वुत्तप्पकारस्स रजस्स महन्तत्ता महारजक्खो । उदयत्थगामिनी पञ्चा अस्स अत्थीति **पञ्जवा** । सो मोहरजस्स चैव मोहमूलकस्स सेसाकुसलरजस्स च अप्पकत्ता अप्परजक्खो । मोहमूळत्ता दुट्ठा पञ्चा अस्साति **दुप्पञ्जो** । सो वुत्तप्पकारस्स रजस्स महन्तत्ता महारजक्खो । **सद्धो पुग्गलो तिक्खिन्द्रियो**ति बहुलं उप्पज्जमानाय

बलवतिया सद्भाय सद्भो, तेनेव सद्भिन्द्रियेन तिक्खिन्द्रियो । अस्सद्भो पुग्गलो मुदिन्द्रियोति बहुलं उप्पज्जमानेन अस्सद्भियेन अस्सद्भो, अन्तरन्तरा उप्पज्जमानेन दुब्बलेन सद्भिन्द्रियेन मुदिन्द्रियो । एस नयो सेसेसुपि । सद्भो पुग्गलो स्वाकारोति ताय एव सद्भाय सोभनाकारो । अस्सद्भो पुग्गलो द्वाकारोति तेनेव अस्सद्भियेन विरूपाकारो । एस नयो सेसेसुपि । सुविज्जापयोति सुखेन विज्जापेतुं सक्कुण्यो । दुविज्जापयोति दुक्खेन विज्जापेतुं सक्कुण्यो । परलोकवज्जभयदस्सावीति एत्थ यस्मा पज्जासम्पन्नस्सेव सद्भादीनि सुपरिसुद्धानि होन्ति, तस्मा सुपरिसुद्धसद्भादिसम्पन्नो तं सम्पयुत्ताय, सुपरिसुद्धसद्भादिसम्पन्नोपि वा तप्पच्चयाय पज्जाय परलोकवज्जभयदस्सावी होति । तस्मा एव हि सद्भादयोपि चत्तारो “परलोकवज्जभयदस्सावी”ति वुत्ता ।

११२. इदानी “परलोकवज्जभयदस्सावी”ति एत्थ वुत्तं लोकञ्च वज्जञ्च दस्सेतुं लोकोतिआदिमाह । एत्थ खन्धा एव लुज्जनपलुज्जनट्टेन लोकोति खन्धलोको । सेसद्वयेपि एसेव नयो । विपत्तिभवलोकोति अपायलोको । सो हि अनिद्वुफलत्ता विरूपो लाभोति विपत्ति, भवतीति भवो, विपत्ति एव भवो विपत्तिभवो, विपत्तिभवो एव लोको विपत्तिभवलोको । विपत्तिसम्भवलोकोति अपायूपगं कम्मं । तज्झि सम्भवति एतस्मा फलन्ति सम्भवो, विपत्तिया सम्भवो विपत्तिसम्भवो, विपत्तिसम्भवो एव लोको विपत्तिसम्भवलोको । सम्पत्तिभवलोकोति सुगतिलोको । सो हि इद्वुफलत्ता सुन्दरो लाभोति सम्पत्ति, भवतीति भवो, सम्पत्ति एव भवो सम्पत्तिभवो, सम्पत्तिभवो एव लोको सम्पत्तिभवलोको । सम्पत्तिसम्भवलोकोति सुगतूपगं कम्मं । तज्झि सम्भवति एतस्मा फलन्ति सम्भवो, सम्पत्तिया सम्भवो सम्पत्तिसम्भवो, सम्पत्तिसम्भवो एव लोको सम्पत्तिसम्भवलोको । एको लोकोतिआदीनि हेट्ठा वुत्तत्थानेव ।

वज्जन्ति नपुंसकवचनं असुकोति अनिद्विद्वत्ता कतं । किलेसाति रागादयो । दुच्चरिताति पाणातिपातादयो । अभिसङ्घाराति पुज्जाभिसङ्घारादयो । भवगामिकम्माति अत्तनो विपाकदानवसेन भवं गच्छन्तीति भवगामिनो, अभिसङ्घारेसुपि विपाकजनकानेव कम्मनि वुत्तानि । इतीति वुत्तप्पकारनिदस्सनं । इमस्मिञ्च लोके इमस्मिञ्च वज्जेति वुत्तप्पकारे लोके च वज्जे च । तिब्बा भयसज्जाति बलवती भयसज्जा । तिब्बाति परसद्वस्स अत्थो वुत्तो, भयसज्जाति भयसद्वस्स, लोकवज्जद्वयम्पि हि भयवत्थुत्ता सयञ्च सभयत्ता भयं, भयमिति सज्जा भयसज्जा । पच्चुपट्ठिता होतीति तं तं पटिच्च उपेच्च ठिता होति । सेय्यथापि उक्खित्तासिके वधकेति यथा नाम पहरितुं उच्चारितखगगे पच्चामित्ते तिब्बा भयसज्जा पच्चुपट्ठिता होति, एवमेव लोके च वज्जे च तिब्बा भयसज्जा पच्चुपट्ठिता होति । इमेहि पज्जासाय आकारेहीति अप्परजक्खपञ्चकादीसु दससु पञ्चकेसु एकेकस्मिं पञ्चन्नं पञ्चन्नं आकारानं वसेन पज्जासाय आकारेहि । इमानि पञ्चिन्द्रियानीति सद्भिन्द्रियादीनि पञ्चिन्द्रियानि । जानातीति तथागतो पज्जाय पजानाति । पस्सतीति दिब्बचक्खुना दिट्ठं विय करोति । अज्जातीति सब्बाकारमरियादाहि जानाति । पटिविज्झतीति एकदेसं असेसेत्वा निरवसेसदस्सनवसेन पज्जाय पदालेतीति ।

इन्द्रियपरोपरियत्तजाणनिद्वेसवण्णना निट्ठिता ।

६९. आसयानुसयजाणनिद्वेसवण्णना

११३. आसयानुसयजाणनिद्वेसे इध तथागतोतिआदि पञ्चधा ठपितो निद्वेसो । तत्थ आसयानुसया वुत्तत्था एव । चरितन्ति पुब्बे कतं कुसलाकुसलं कम्मं । अधिमुत्तिन्ति सम्पति कुसले अकुसले वा चित्तवोसग्गो । भब्बाभब्बेति भब्बे च अभब्बे च । अरियाय जातिया सम्भवन्ति जायन्तीति भब्बा । वत्तमानसमीपे वत्तमानवचनं । भविस्सन्ति जायिस्सन्तीति वा भब्बा, भाजनभूताति अत्थो । ये अरियमग्गपटिवेधस्स अनुच्छविका उपनिस्सयसम्पन्ना, ते भब्बा । वुत्तपटिपक्खा

अभब्बा ।

कतमो सत्तानं आसयोति आदि निद्वेसस्स पटिनिद्वेसो । तत्थ **सस्सतो**ति निच्चो । **लोको**ति अत्ता । इध सरीरंयेव नस्सति, अत्ता पन इध परत्थ च सोयेवाति मज्जन्ति । सो हि सयंयेव आलोकेतीति कत्वा “लोको”ति मज्जन्ति । **असस्सतो**ति अनिच्चो । अत्ता सरीरेनेव सह नस्सतीति मज्जन्ति । **अन्तवा**ति परित्ते कसिणे झानं उप्पादेत्वा तंपरित्तकसिणारम्मणं चित्तं सपरियन्तो अत्ताति मज्जन्ति । **अनन्तवा**ति न अन्तवा अप्पमाणे कसिणे झानं उप्पादेत्वा तंअप्पमाणकसिणारम्मणं चित्तं अपरियन्तो अत्ताति मज्जन्ति । **तं जीवं तं सरीरन्ति** जीवो च सरीरञ्च तंयेव । **जीवो**ति अत्ता, लिङ्गविपल्लासेन नपुंसकवचनं कतं । **सरीरन्ति** रासट्ठेन खन्धपञ्चकं । **अज्जं जीवं अज्जं सरीरन्ति** अज्जो जीवो अज्जं खन्धपञ्चकं । **होति तथागतो परं मरणा**ति खन्धा इधेव विनस्सन्ति, सत्तो मरणतो परं होति विज्जति न नस्सति । “तथागतो”ति चेत्थ सत्ताधिवचनन्ति वदन्ति । केचि पन “तथागतोति अरहा”ति वदन्ति । इमे “न होती”ति पक्खे दोसं दिस्वा एवं गणहन्ति । **न होति तथागतो परं मरणा**ति खन्धापि इधेव नस्सन्ति, तथागतो च मरणतो परं न होति उच्छिज्जति विनस्सति । इमे “होती”ति पक्खे दोसं दिस्वा एवं गणहन्ति । **होति च न च होती**ति इमे एकेकपक्खपरिगहे दोसं दिस्वा उभयपक्खं गणहन्ति । **नेव होति न न होती**ति इमे उभयपक्खपरिगहे उभयदोसापत्तिं दिस्वा “होतीति च न होति, नेव होतीति च न होती”ति अमराविकखेपपक्खं गणहन्ति ।

अयं पनेत्थ अट्ठकथानयो — “सस्सतो लोकोति वा”ति आदीहि दसहाकारेहि दिट्ठिपभेदोव वुत्तो । तत्थ **सस्सतो लोको**ति च खन्धपञ्चकं लोकोति गहेत्वा “अयं लोको निच्चो धुवो सब्बकालिको”ति गणहन्तस्स सस्सतन्ति गहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । **असस्सतो**ति तमेव लोकं “उच्छिज्जति विनस्सती”ति गणहन्तस्स उच्छेदगहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । **अन्तवा**ति परित्तकसिणलाभिनो सुप्पमत्ते वा सरावमत्ते वा कसिणे समापन्नस्स अन्तोसमापत्तियं पवत्तिरूपा रूपधम्मे “लोको”ति च कसिणपरिच्छेदन्तेन “अन्तवा”ति च गणहन्तस्स “अन्तवा लोको”ति गहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । सा सस्सतदिट्ठिपि होति उच्छेददिट्ठिपि । विपुलकसिणलाभिनो पन तस्मिं कसिणे समापन्नस्स अन्तोसमापत्तियं पवत्तिरूपा रूपधम्मे “लोको”ति च कसिणपरिच्छेदन्तेन “न अन्तवा”ति च गणहन्तस्स “अनन्तवा लोको”ति गहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । सा सस्सतदिट्ठिपि होति उच्छेददिट्ठिपि । **तं जीवं तं सरीरन्ति** भेदनधम्मस्स सरीरस्सेव “जीव”न्ति गहितत्ता “सरीरे उच्छिज्जमाने जीवमि उच्छिज्जती”ति उच्छेदगहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । दुतियपदे सरीरतो अज्जस्स जीवस्स गहितत्ता “सरीरे उच्छिज्जमानेपि जीवं न उच्छिज्जती”ति सस्सतगहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । **होति तथागतो**ति आदीसु “सत्तो तथागतो नाम, सो परं मरणा होती”ति गणहतो पठमा सस्सतदिट्ठि । “न होती”ति गणहतो दुतिया उच्छेददिट्ठि । “होति च न च होती”ति गणहतो ततिया एकच्चसस्सतदिट्ठि । “नेव होति न न होती”ति गणहतो चतुत्था अमराविकखेपदिट्ठीति ।

इतीति वुत्तप्पकारदिट्ठिनिस्सयनिदस्सनं । **भवदिट्ठिसन्निस्सिता वा सत्ता होन्ति विभवदिट्ठिसन्निस्सिता वा**ति भवो वुच्चति सस्सतो, सस्सतवसेन उप्पज्जमानदिट्ठि भवदिट्ठि, भवोति दिट्ठीति वुत्तं होति । विभवो वुच्चति उच्छेदो, उच्छेदवसेन उप्पज्जमानदिट्ठि विभवदिट्ठि, विभवोति दिट्ठीति वुत्तं होति । वुत्तप्पकारा दसविधा दिट्ठि भवदिट्ठि च विभवदिट्ठि चाति द्विधाव होति । तासु द्वीसु एकेकं सन्निस्सिता अपस्सिता अल्लीना सत्ता होन्ति ।

एते वा पन उभो अन्ते अनुपगम्माति एत्थ “अगितो वा उदकतो वा मिथुभेदा वा”ति आदीसु (दी० नि० २.१५२) विय वा-सद्दो समुच्चयत्थो । एते वुत्तप्पकारे सस्सतुच्छेदवसेन द्वे पक्खे च न उपगन्त्वा अनल्लीयित्वा पहायाति अत्थो ।

“अनुलोमिका वा खन्ती”ति विकल्पत्थोव । इदप्पच्चयतापटिच्चसमुप्पन्नेसूति इमेसं जरामरणादीनं पच्चया इदप्पच्चया, इदप्पच्चया एव इदप्पच्चयता, इदप्पच्चयानं वा समूहो इदप्पच्चयता । लक्खणं पनेत्थ सहसत्थतो परियेसितब्बं । ते ते पच्चये पटिच्च सह सम्मा च उप्पन्ना पटिच्चसमुप्पन्ना । तस्सा इदप्पच्चयताय च तेसु पटिच्चसमुप्पन्नेसु च धम्मेसु । **अनुलोमिका**ति लोकुत्तरधम्मानं अनुलोमतो अनुलोमिका । **खन्ती**ति जाणं । जाणञ्चि खमनतो खन्ति । **पटिलद्धा** होतीति सत्तेहि अधिगता होति । इदप्पच्चयताय खन्तिया उच्छेदत्तानुपगमो होति पच्चयुप्पन्नधम्मानं पच्चयसामगियं आयत्तवुत्तिता पच्चयानुपरमदस्सनेन फलानुपरमदस्सनतो । पटिच्चसमुप्पन्नेसु धम्मेसु खन्तिया सस्सत्तानुपगमो होति पच्चयसामगियं नवनवानं पच्चयुप्पन्नधम्मानं उप्पाददस्सनतो । एवमेते उभो अन्ते अनुपगमम् पटिच्चसमुप्पादपटिच्चसमुप्पन्नधम्मदस्सनेन न उच्छेदो न सस्सतोति पवत्तं सम्मादस्सनं “अनुलोमिका खन्ती”ति वेदितब्बं । एवञ्चि तदुभयदिट्ठिपटिपक्खभूता सम्मादिट्ठि वुत्ता होति । **यथाभूतं वा जाणन्ति** यथाभूतं यथासभावं नेय्यं । तत्थ पवत्तजाणम्पि विसयवोहारेन “यथाभूतजाण”न्ति वुत्तं । तं पन सङ्खारुपेक्खापरियन्तं विपस्सनाजाणं इधाधिप्पेतं । हेट्ठा पन “यथाभूतजाणदस्सन”न्ति भयतूपट्टानजाणं वुत्तं । यथाभूतं वा जाणं सत्तेहि पटिलद्धं होतीति सम्बन्धो ।

इदानीं “सस्सतो लोको”तिआदीहि मिच्छादिट्ठिपरिभावितं “एते वा पना”तिआदीहि सम्मादिट्ठिपरिभावितं सत्तसन्तानं दस्सेत्वा “कामं सेवन्तञ्जेवा”तिआदीहि सेसाकुसलेहि सेसकुसलेहि च परिभावितं सत्तसन्तानं दस्सेति । तत्थ कामं सेवन्तयेव पुगलं तथागतो जानातीति योजना कातब्बा । **सेवन्तन्ति** च अभिण्हसमुदाचारवसेन सेवमानं । पुब्बे आसेवितवसेन किलेसकामो गरु अस्साति **कामगरुको** । तथेव कामो आसये सन्ताने अस्साति **कामासयो** । सन्तानवसेनेव कामे अधिमुत्तो लग्गोति **कामाधिमुत्तो** । सेसेसुपि एसेव नयो । **नेक्खम्मा**दीनि वुत्तत्थानेव । कामादीहि च तीहि सेसाकुसला, नेक्खम्मादीहि तीहि सेसकुसला गहिताव होन्तीति वेदितब्बा । “अयं सत्तानं आसयो”ति तिधा वुत्तं सन्तानमेव दस्सेति ।

अयं पनेत्थ अट्ठकथानयो — “इति भवदिट्ठिसन्निस्सिता वा”ति एवं सस्सतदिट्ठिं वा सन्निस्सिता । सस्सतदिट्ठि हि एत्थ भवदिट्ठीति वुत्ता, उच्छेददिट्ठि च विभवदिट्ठीति । सब्बदिट्ठीनञ्चि सस्सतुच्छेददिट्ठीहि सङ्गहितत्ता सब्बेपिमे दिट्ठिगतिका सत्ता इमाव द्वे दिट्ठियो सन्निस्सिता होन्ति । वुत्तम्पि चेत्तं “द्वयनिस्सितो ख्वायं, कच्चान, लोको येभुय्येन अत्थितञ्जेव नत्थितञ्जा”ति (सं० नि० २.१५) । एत्थ हि **अत्थिता**ति सस्सतं । **नत्थिता**ति उच्छेदो । अयं ताव वट्ठनिस्सितानं पुथुज्जनानं सत्तानं आसयो । इदानीं विवट्ठनिस्सितानं सुद्धसत्तानं आसयं दस्सेतुं “एते वा पन उभो अन्ते अनुपगम्मा”तिआदि वुत्तं । तत्थ “एते वा पना”ति एतेयेव । “उभो अन्ते”ति सस्सतुच्छेदसङ्घाते द्वे अन्ते । “अनुपगम्मा”ति न अल्लीयित्वा । “इदप्पच्चयतापटिच्चसमुप्पन्नेसु धम्मेसू”ति इदप्पच्चयताय चेव पटिच्चसमुप्पन्नधम्मेसु च । “अनुलोमिका खन्ती”ति विपस्सनाजाणं । “यथाभूतं जाण”न्ति मग्गजाणं । इदं वुत्तं होति — या पटिच्चसमुप्पादे चेव पटिच्चसमुप्पन्नधम्मेसु च एते उभो सस्सतुच्छेदअन्ते अनुपगन्त्वा विपस्सना पटिलद्धा, यच्च ततो उत्तरि मग्गजाणं, अयं सत्तानं आसयो । अयं वट्ठनिस्सितानञ्च विवट्ठनिस्सितानञ्च सब्बेसम्पि सत्तानं आसयो इदं वसनट्टानन्ति । अयं आचरियानं समानट्ठकथा ।

वितण्डवादी पनाह “मग्गो नाम वासं विद्धंसेन्तो गच्छति, त्वं मग्गो वासोति वदेसी”ति? सो वत्तब्बो “त्वं अरियवासभाणको होसि न होसी”ति? सचे “न होमी”ति वदति, “त्वं अभाणकताय न जानासी”ति वत्तब्बो । सचे “भाणकोस्मी”ति वदति, “सुत्तं आहरा”ति वत्तब्बो । सचे आहरति, इच्चेतं कुसलं । नो चे आहरति, सयं आहरितब्बं “दसयिमे, भिक्खवे, अरियावासा, यदरिया आवसंसु वा आवसन्ति वा आवसिस्सन्ति वा”ति (अ० नि० १०.१९) । एतञ्चि

सुत्तं मग्गस्स वासभावं दीपेति । तस्मा सुकथितमेवेतन्ति । इमं पन भगवा सत्तानं आसयं जानन्तो इमेसञ्च दिट्ठिगतानं इमेसञ्च विपस्सनाजाणमग्गजाणानं अप्पवत्तिक्खणेपि जानाति एव । तस्मायेव च “कामं सेवन्तंयेव जानाती”तिआदि वुत्तन्ति ।

अनुसयनिद्देसे **अनुसया**ति केनट्टेन अनुसया? अनुसयनट्टेन । को एस अनुसयनट्टो नामाति? अप्पहीनट्टो । एते हि अप्पहीनट्टेन तस्स तस्स सन्ताने अनुसेन्ति नाम । तस्मा “अनुसया”ति वुच्चन्ति । **अनुसेन्ती**ति अनुरूपं कारणं लभित्वा उप्पज्जन्तीति अत्थो । अथापि सिया — अनुसयनट्टो नाम अप्पहीनाकारो, सो च उप्पज्जतीति वत्तुं न युज्जति, तस्मा न अनुसया उप्पज्जन्तीति । तत्रिदं पटिवचनं — न अप्पहीनाकारो, अनुसयोति पन अप्पहीनट्टेन थामगतकिलेसो वुच्चति । सो चित्तसम्पयुत्तो सारम्मणो सप्पच्चयट्टेन सहेतुको एकन्ताकुसलो अतीतोपि होति अनागतोपि पच्चुप्पन्नोपि, तस्मा उप्पज्जतीति वत्तुं युज्जतीति । तत्रिदं पमाणं — इधेव ताव अभिसमयकथाय (पटि० म० ३.२१) “पच्चुप्पन्ने किलेसे पजहती”ति पुच्छं कत्वा अनुसयानं पच्चुप्पन्नभावस्स अत्थिताय “थामगतो अनुसयं पजहती”ति वुत्तं । धम्मसङ्गणियं मोहस्स पदभाजने “अविज्जानुसयो अविज्जापरियुट्ठानं अविज्जालङ्गी मोहो अकुसलमूलं, अयं तस्मिं समये मोहो होती”ति (ध० स० ३९०) अकुसलचित्तेन सद्धिं मोहस्स उप्पन्नभावो वुत्तो । कथावत्थुस्मिं “अनुसया अब्बाकता अनुसया अहेतुका अनुसया चित्तविप्पयुत्ता”ति सब्बे वादा पटिसेधिता । अनुसययमके सत्तन्नं महावारानं अज्जतरस्मिं उप्पज्जनवारे “यस्स कामरागानुसयो उप्पज्जति, तस्स पटिघानुसयो उप्पज्जती”तिआदि (यम० २.अनुसययमक.३००) वुत्तं । तस्मा “अनुसेन्तीति अनुरूपं कारणं लभित्वा उप्पज्जन्ती”ति यं वुत्तं, तं इमिना तन्तिप्पमाणेन युत्तन्ति वेदितब्बं । यम्पि “चित्तसम्पयुत्तो सारम्मणो”तिआदि वुत्तं, तम्पि सुवुत्तमेव । अनुसयो हि नामेस परिनिप्फन्नो चित्तसम्पयुत्तो अकुसलधम्मोति निट्ठमेत्थ गन्तब्बं ।

कामरागानुसयोतिआदीसु कामरागो च सो अप्पहीनट्टेन अनुसयो चाति कामरागानुसयो । सेसपदेसुपि एसेव नयो । कामरागानुसयो चेत्थ लोभसहगतचित्तेसु सहजातवसेन आरम्मणवसेन च मनापेसु अवसेसकामावचरधम्मेसु आरम्मणवसेनेव उप्पज्जमानो लोभो । **पटिघानुसयो** च दोमनस्ससहगतचित्तेसु सहजातवसेन आरम्मणवसेन च अमनापेसु अवसेसकामावचरधम्मेसु आरम्मणवसेनेव उप्पज्जमानो दोसो । **मानानुसयो** दिट्ठिगतविप्पयुत्तलोभसहगतचित्तेसु सहजातवसेन आरम्मणवसेन च दुक्खवेदनावज्जेसु अवसेसकामावचरधम्मेसु रूपारूपावचरधम्मेसु च आरम्मणवसेनेव उप्पज्जमानो मानो । **दिट्ठानुसयो** चतूसु दिट्ठिगतसम्पयुत्तेसु । **विचिकिच्छानुसयो** विचिकिच्छासहगते । **अविज्जानुसयो** द्वादससु अकुसलचित्तेसु सहजातवसेन आरम्मणवसेन च । तयोपि अवसेसतेभूमकधम्मेसु आरम्मणवसेनेव उप्पज्जमाना दिट्ठिविचिकिच्छामोहा । भवरागानुसयो चतूसु दिट्ठिगतविप्पयुत्तेसु उप्पज्जमानोपि सहजातवसेन न वुत्तो, आरम्मणवसेनेव पन रूपारूपावचरधम्मेसु उप्पज्जमानो लोभो वुत्तो ।

११४. इदानीं यथावुत्तानं अनुसयानं अनुसयनट्टानं दस्सेन्तो यं लोकेतिआदिमाह । तत्थ यं लोके पियरूपन्ति यं इमस्मिं लोके पियजातिकं पियसभावं । **सातरूपन्ति** सातजातिकं अस्सादपदट्टानं इट्ठारम्मणं । **एत्थ सत्तानं कामरागानुसयो अनुसेतीति** एतस्मिं इट्ठारम्मणे सत्तानं अप्पहीनट्टेन कामरागानुसयो अनुसेति । “पियरूपं सातरूप”न्ति च इध कामावचरधम्मोयेव अधिप्पेत्तो । यथा नाम उदके निमुग्गस्स हेट्ठा च उपरि च समन्ता च उदकमेव होति, एवमेव इट्ठारम्मणे रागुप्पत्ति नाम सत्तानं आचिण्णसमाचिण्णा । तथा अनिट्ठारम्मणे पटिघुप्पत्ति । **इति इमेसु द्वीसु धम्मेसूति** एवं इमेसु द्वीसु इट्ठानिट्ठारम्मणधम्मेसु । **अविज्जानुपत्तिताति** कामरागपटिघसम्पयुत्ता हुत्वा आरम्मणकरणवसेन अविज्जा अनुपत्तिता अनुगता । विच्छेदं कत्वापि पाठो । **तदेकट्टोति** ताय अविज्जाय सहजेकट्टवसेन एकतो ठितो । **मानो च दिट्ठि च**

विचिकिच्छा चाति नवविधमानो, द्वासद्विविधा दिट्ठि, अट्ठवत्थुका विचिकिच्छा, तदेकट्ठो मानो च तदेकट्ठा दिट्ठि च तदेकट्ठा विचिकिच्छा चाति योजना । **दट्ठब्बा**ति पस्सितब्बा अवगन्तब्बा । तयो एकतो कत्वा बहुवचनं कतं । भवरागानुसयो पनेत्थ कामरागानुसयेनेव सङ्गहितोति वेदितब्बो ।

चरितनिद्देसे तेरस चेतना **पुज्जाभिसङ्कारो** । द्वादस **अपुज्जाभिसङ्कारो** । चतस्सो **आनेज्जाभिसङ्कारो** । तत्थ कामावचरो **परित्तभूमको** । इतरो **महाभूमको** । तीसुपि वा एतेसु यो कोचि अप्पविपाको **परित्तभूमको**, महाविपाको **महाभूमको**ति वेदितब्बो ।

११५. अधिमुत्तिनिद्देसे **सन्तीति** संविज्जन्ति । **हीनाधिमुत्तिकाति** लामकज्झासया । **पणीताधिमुत्तिकाति** कल्याणज्झासया । **सेवन्तीति** निस्सयन्ति अल्लीयन्ति । **भजन्तीति** उपसङ्गमन्ति । **पयिरुपासन्तीति** पुनप्पुनं उपसङ्गमन्ति । सचे हि आचरियुपज्झाया न सीलवन्तो होन्ति, अन्तेवासिकसद्विविहारिका सीलवन्तो, ते अत्तनो आचरियुपज्झायेपि न उपसङ्गमन्ति, अत्तनो सदिसे सारुप्पे भिक्खूयेव उपसङ्गमन्ति । सचेपि आचरियुपज्झाया सारुप्पा भिक्खू, इतरे असारुप्पा, तेपि न आचरियुपज्झाये उपसङ्गमन्ति, अत्तनो सदिसे हीनाधिमुत्तिकेयेव उपसङ्गमन्ति । एवं उपसङ्गमनं पन न केवलं एतरहियेव, अतीतानागतेपीति दस्सेतुं **अतीतमि अद्धानन्ति** आदिमाह । तत्थ **अतीतमि अद्धानन्ति** अतीतस्मिं काले, अच्चन्तसंयोगत्थे वा उपयोगवचनं । सेसं उत्तानत्थमेव । इदं पन दुस्सीलानं दुस्सीलसेवनमेव, सीलवन्तानं सीलवन्तसेवनमेव, दुप्पज्जानं दुप्पज्जसेवनमेव, पज्जवन्तानं पज्जवन्तसेवनमेव को नियमेतीति? अज्झासयधातु नियमेतीति ।

भब्बाभब्बनिद्देसे छट्ठेतब्बे पठमं निद्विसित्वा गहेतब्बे पच्छा निद्विसितुं उद्देसस्स उप्पटिपाटिया पठमं अभब्बा निद्विट्ठा । उद्देसे पन द्वन्दसमासे अच्चितस्स च मन्दकखरस्स च पदस्स पुब्बनिपातलक्खणवसेन भब्बसद्दो पुब्बं पयुत्तो । **कम्मावरणेनाति** पज्जविधेन आनन्तरियकम्मेन । **समन्नागताति** समङ्गीभूता । **किलेसावरणेनाति** नियतमिच्छादिट्ठिया । इमानि द्वे सग्गमग्गानं आवरणतो आवरणानि । भिक्खुनीदूसकादीनि कम्मानीपि कम्मावरणेनेव सङ्गहितानि । **विपाकावरणेनाति** अहेतुकपटिसन्धिया । यस्मा पन दुहेतुकानमि अरियमग्गपटिवेधो नत्थि, तस्मा दुहेतुका पटिसन्धिपि विपाकावरणमेवाति वेदितब्बा, **अस्सद्भाति** बुद्धादीसु सद्धारहिता । **अच्छन्दिकाति** कत्तुकम्यताकुसलच्छन्दरहिता । उत्तरकुरुका मनुस्सा अच्छन्दिकट्ठानं पविट्ठा । **दुप्पज्जाति** भवङ्गपज्जाय परिहीना । भवङ्गपज्जाय पन परिपुण्णायपि यस्स भवङ्गं लोकुत्तरस्स पादकं न होति, सोपि दुप्पज्जोयेव नाम । **अभब्बा नियामं ओक्कमितुं कुसलेसु धम्मेसु सम्मत्तन्ति** कुसलेसु धम्मेसु सम्मत्तनियामसङ्घातं अरियमग्गं ओक्कमितुं अभब्बा । अरियमग्गो हि सम्मा सभावोति सम्मत्तं, सोयेव अनन्तरफलदाने, सयमेव वा अचलभावतो नियामो, तं ओक्कमितुं पविसितुं अभब्बा । **न कम्मावरणेनाति** आदीनि वुत्तविपरियायेनेव वेदितब्बानीति ।

आसयानुसयजाणनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

७०. यमकपाटिहीरजाणनिद्देसवण्णना

११६. यमकपाटिहीरजाणनिद्देसे **असाधारणं सावकेहीति** सेसासाधारणजाणनिद्देसे अज्जवचनेहि ओकासाभावतो न वुत्तं, इध पन अज्जवचनाभावतो वुत्तन्ति वेदितब्बं । **उपरिमकायतोति** नाभिया उद्धं सरीरतो । **अगिक्खन्धो पवत्ततीति** तेजोकसिणारम्मणं पादकज्झानं समापज्जित्वा वुट्ठाय “उपरिमकायतो अगिजाला वुट्ठातू”ति आवज्जित्वा परिकम्मं

कत्वा अनन्तरं अभिज्जाजाणेन “उपरिमकायतो अग्गिजाला वुट्ठातू”ति अधिद्विते सह अधिद्वाना उपरिमकायतो अग्गिजाला वुट्ठाति । सा हि इध रासद्वेन खन्धोति वुत्ता । **हेट्टिमकायतो**ति नाभितो हेट्ठा सरीरतो । **उदकधारा पवत्तती**ति आपोकसिणारम्मणं पादकज्झानं समापज्जित्वा वुट्ठाय “हेट्टिमकायतो उदकधारा वुट्ठातू”ति आवज्जित्वा परिकम्मं कत्वा अनन्तरं अभिज्जाजाणेन “हेट्टिमकायतो उदकधारा वुट्ठातू”ति अधिद्विते सह अधिद्वाना हेट्टिमकायतो उदकधारा वुट्ठाति । उभयत्थापि अब्बोच्छेदवसेन पवत्ततीति वुत्तं । अधिद्वानस्स आवज्जनस्स च अन्तरे द्वे भवङ्गचित्तानि वत्तन्ति । तस्मायेव युगला हुत्वा अग्गिक्खन्धउदकधारा पवत्तन्ति, अन्तरं न पज्जायति । अज्जेसं पन भवङ्गपरिच्छेदो नत्थि । **पुरत्थिमकायतो**ति अभिमुखपस्सतो । **पच्छिमकायतो**ति पिट्ठिपस्सतो । **दक्खिणअक्खितो वामअक्खितो**ति आदि समासपाठोयेव, न अज्जो । दक्खिणनासिकासोततो वामनासिकासोततोति पाठो सुन्दरो । रस्सं कत्वापि पठन्ति । **अंसकूटतो**ति एत्थ अब्भुग्गतद्वेन कूटो वियाति कूटो, अंसोयेव कूटो अंसकूटो । **अङ्गुलङ्गुलेही**ति अङ्गुलीहि अङ्गुलीहि । **अङ्गुलन्तरिकाही**ति अङ्गुलीनं अन्तरिकाहि । **एकेकलोमतो अग्गिक्खन्धो पवत्तति, एकेकलोमतो उदकधारा पवत्तती**ति उभयत्थापि आमेडितवचनेन सब्बलोमानं परियादिन्नत्ता एकेकलोमतोव अग्गिक्खन्धउदकधारा युगला युगला हुत्वा पवत्तन्तीति वुत्तं होति । **लोमकूपतो लोमकूपतो अग्गिक्खन्धो पवत्तति, लोमकूपतो लोमकूपतो उदकधारा पवत्तती**ति एत्थापि एसेव नयो । केसुचि पोत्थकेसु “एकेकलोमतो अग्गिक्खन्धो पवत्तति । लोमकूपतो लोमकूपतो उदकधारा पवत्तति, लोमकूपतो लोमकूपतो अग्गिक्खन्धो पवत्तति, एकेकलोमतो उदकधारा पवत्तती”ति लिखितं । तम्पि युज्जतियेव । पाटिहीरस्स अतिसुखुमत्तदीपनतो पन पुरिमपाठोयेव सुन्दरतरो ।

इदानीं **छन्नं वण्णानन्ति** को सम्बन्धो? हेट्ठा “उपरिमकायतो”ति आदीहि अनेकेहि सरीरावयवा वुत्ता । तेन सरीरावयवसम्बन्धो पवत्ततीति वचनसम्बन्धेन च यमकपाटिहीराधिकारेण च छन्नं वण्णानं सरीरावयवभूतानं रस्मियो यमका हुत्वा पवत्तन्तीति वुत्तं होति । सामिवचनसम्बन्धेन च अवस्सं “रस्मियो”ति पाठसेसो इच्छितब्बोयेव । **नीलानन्ति** उमापुप्फवण्णानं । **पीतकानन्ति** कणिकारपुप्फवण्णानं । **लोहितकानन्ति** इन्दगोपकवण्णानं । **ओदातानन्ति** ओसधितारकवण्णानं । **मज्जिद्वानन्ति** मन्दरत्तवण्णानं । **पभस्सरानन्ति** पभासनपकतिकानं पभस्सरवण्णानं । पभस्सरवण्णे विसुं अविज्जमानेपि वुत्तेसु पञ्चसु वण्णेसु ये ये पभा समुज्जला, ते ते पभस्सरा । तथा हि तथागतस्स यमकपाटिहीरं करोन्तस्स यमकपाटिहीरजाणबलेनेव केसमस्सूनञ्चेव अक्खीनञ्च नीलद्वानेहि नीलरस्मियो निक्खमन्ति, यासं वसेन गगनतलं अज्जनचुण्णसमोकिण्णं विय उमापुप्फनीलुप्पलदलसञ्छन्नं विय वीतिपतन्तमणितालवण्टं विय पसारितमेचकपटं विय च होति । छवितो चेव अक्खीनञ्च पीतकद्वानेहि पीतरस्मियो निक्खमन्ति, यासं वसेन दिसाभागा सुवण्णरसनिसिञ्चमाना विय सुवण्णपटपसारिता विय कुङ्कुमचुण्णकणिकारपुप्फसम्परिकिण्णा विय च विरोचन्ति । मंसलोहितेहि चेव अक्खीनञ्च रत्तद्वानेहि लोहितरस्मियो निक्खमन्ति, यासं वसेन दिसाभागा चिनपिट्टुचुण्णरज्जिता विय सुपक्कलाखारसनिसिञ्चमाना विय रत्तकम्बलपरिक्खित्ता विय जयसुमनपालिभद्वकबन्धुजीवककुसुमसम्परिकिण्णा विय च विरोचन्ति । अट्ठीहि चेव दन्तेहि च अक्खीनञ्च सेतद्वानेहि ओदातरस्मियो निक्खमन्ति, यासं वसेन दिसाभागा रजतकुटेहि आसिञ्चमानखीरधारासम्परिकिण्णा विय पसारितरजतपट्टविताना विय वीतिपतन्तरजततालवण्टा विय कुन्दकुमुदसिन्दुवारसुमनमल्लिकादिकुसुमसञ्छन्ना विय च विरोचन्ति । हत्थतलपादतलादीहि मन्दरत्तद्वानेहि मज्जिद्वारस्मियो निक्खमन्ति, यासं वसेन दिसाभागा पवाळजालपरिक्खित्ता विय रत्तकुरवककुसुमसमोकिण्णा विय च विरोचन्ति । उण्णानखादीहि पभस्सरद्वानेहि पभस्सररस्मियो निक्खमन्ति, यासं वसेन दिसाभागा ओसधितारकपुञ्जपुण्णा विय विज्जुपटलादिपरिपुण्णा विय च विरोचन्ति ।

भगवा चङ्गमतीति आदि “भगवतो च निम्मितानञ्च नानाइरियापथकरणं यमकपाटिहीरेनेव होती”ति दस्सनत्थं

वुत्तं । तेसज्झि निम्मितानं इरियापथा युगलाव हुत्वा वत्तन्ति । यदि निम्मिता बहुका होन्ति, “निम्मितो”तिआदि कस्मा एकवचनं कतन्ति चे? निम्मितेसुपि एकेकस्स नानाइरियापथभावदस्सनत्थं । बहुवचनेन हि वुत्ते सब्बेपि निम्मिता सकिं एकेकइरियापथिका विय होन्ति । एकवचनेन पन वुत्ते निम्मितेसु एकेको नानाइरियापथिकोति जायति । तस्मा एकवचननिद्देशो कतो । चूळपन्थकत्थेरोपि ताव नानाइरियापथिकभिक्खून् सहस्सं मापेसि, किं पन भगवा यमकपाटिहीरे बहू निम्मिते न करिस्सति । चूळपन्थकत्थेरं मुञ्चित्वा अज्जेसं सावकानं एकावज्जनेन नानाइरियापथिकानं नानारूपानञ्च निम्मानं न इज्झति । अनियमेत्वा हि निम्मिता इद्धिमता सदिसाव होन्ति । ठाननिसज्जादीसु वा भासिततुण्हीभावादीसु वा यं यं इद्धिमा करोति, तं तदेव करोन्ति, विसदिसकरणं नानाकिरियाकरणञ्च “एत्तका ईदिसा होन्तु, एत्तका इमं नाम करोन्तू”ति विसुं विसुं आवज्जित्वा अधिद्वानेन इज्झति । तथागतस्स पन एकावज्जनाधिद्वानेनेव नानप्पकारनिम्मानं इज्झति । एवमेव अग्गिक्खन्धउदकधारानिम्माने च नानावण्णनिम्माने च वेदितब्बं । तत्थ **भगवा चङ्कमतीति** आकासे वा पथवियं वा चङ्कमति । **निम्मितोति** इद्धिया मापितबुद्धरूपं । **तिट्ठति वाति** आदीनिपि आकासे वा पथवियं वा । **कप्पेतीति** करोति । **भगवा तिट्ठतीति** आदीसुपि एसेव नयोति ।

यमकपाटिहीरजाणनिद्देशवण्णना निड्ढिता ।

७१. महाकरुणाजाणनिद्देशवण्णना

११७. महाकरुणाजाणनिद्देशे बहुकेहि आकारेहीति इदानि वुच्चमानेहि एकूननवुतिया पकारेहि । **पस्सन्तानन्ति** जाणचक्खुना च बुद्धचक्खुना च ओलोकेन्तानं । **ओक्कमतीति** ओतरति पविसति । **आदित्तोति** दुक्खलक्खणवसेन पीळायोगतो सन्तापनट्टेन आदीपितो । “यदनिच्चं, तं दुक्खं”न्ति (सं० नि० ३.१५) वुत्तत्ता सब्बसङ्खतस्स चेव दुक्खलक्खणवसेन पीळितत्ता दुक्खस्स च करुणाय मूलभूतत्ता पठमं दुक्खलक्खणवसेन “आदित्तो”ति वुत्तन्ति वेदितब्बं । रागादीहि आदित्तं पन उपरि वक्खति । अथ वा **आदित्तोति** रागादीहियेव आदित्तो । उपरि पन “तस्स नत्थज्जो कोचि निब्बापेता”ति अत्थापेक्खनवसेन पुन वुत्तन्ति वेदितब्बं । **लोकसन्निवासोति** पञ्चक्खन्धा लुज्जनपलुज्जनट्टेन लोको, तण्हादिट्ठिवसेन सन्निवसन्ति एत्थ सत्ताति सन्निवासो, लोकोव सन्निवासो लोकसन्निवासो । दुक्खितं खन्धसन्तानं उपादाय सत्तवोहारसम्भावतो लोकसन्निवासयोगतो सत्तसमूहोपि लोकसन्निवासो । सोपि च सहक्खन्धकोयेव । **उय्युत्तोति** अनेकेसु किच्चेसु निच्चब्बापारताय कतयोगो कतउस्साहो, सततकिच्चेसु सउस्सुक्कोति अत्थो । घट्टनयुत्तोति वा उय्युत्तो । **पयातोति** पब्बतेय्या नदी विय अनवट्ठितगमनेन मरणाय यातुं आरद्धो । **कुम्मगगप्पटिपन्नोति** कुच्छितं मिच्छामगं पटिपन्नो । उपरि पन “विपथपक्खन्दो”ति नानापदेहि विसेसेत्वा वुत्तं ।

उपनीयतीति जरावसेन मरणाय उपनीयति हरीयति । जरा हि “आयुनो संहानी”ति (सं० नि० २.२) वुत्ता । **अब्धुवोति** न थिरो, सदा तथेव न होति । यस्मा अब्धुवो, तस्मा उपनीयतीति पुरिमस्स कारणवचनमेतं । एतेन सकारणं जरादुक्खं वुत्तं । तं जरादुक्खं दिस्वा जरापारिजुज्जरहितापि विज्जू पब्बजन्ति । **अताणोति** तायितुं रक्खितुं समत्थेन रहितो, अनारक्खोति वुत्तं होति । **अनभिस्सरोति** अभिसरित्वा अभिगन्त्वा ब्याहरणेन अस्सासेतुं समत्थेन रहितो, असहायोति वा अत्थो । यस्मा अनभिस्सरो, तस्मा अताणोति पुरिमस्स कारणवचनमेतं । एतेन सकारणं पियविप्पयोगदुक्खं वुत्तं । तं पियविप्पयोगदुक्खं दिस्वा जातिपारिजुज्जरहितापि विज्जू पब्बजन्ति । **अस्सकोति** सकभण्डरहितो । **सब्बं पहाय गमनीयन्ति** सकभण्डन्ति सल्लक्खितं सब्बं पहाय लोकेन गन्तब्बं । यस्मा सब्बं पहाय गमनीयं, तस्मा अस्सकोति पुरिमस्स कारणवचनमेतं । एतेन सकारणं मरणदुक्खं वुत्तं । तं दिस्वा भोगपारिजुज्जरहितापि विज्जू पब्बजन्ति । अज्जत्थ “कम्मस्सका माणवसत्ता”ति (म०

नि० ३.२८९) वुत्तं, इध च रट्टपालसुत्ते च “अस्सको लोको”ति (म० नि० २.३०५) वुत्तं, तं कथं युज्जतीति चे? पहाय गमनीयं सन्धाय “अस्सको”ति वुत्तं, कम्मं पन न पहाय गमनीयं। तस्मा “कम्मस्सका”ति वुत्तं। रट्टपालसुत्तेयव च एवमेतं वुत्तं “त्वं पन यथाकम्मं गमिस्ससी”ति (म० नि० २.३०६)। **ऊनोति** पारिपूरिरहितो। **अतित्तोति** भिय्यो भिय्यो पत्थनायपि न सुहितो। इदं ऊनभावस्स कारणवचनं। **तण्हादासोति** तण्हाय वसे वत्तनतो तण्हाय दासभूतो। इदं अतित्तभावस्स कारणवचनं। एतेन इच्छारोगापदेसेन सकारणं ब्याधिदुक्खं वुत्तं। तं ब्याधिदुक्खं दिस्वा ब्याधिपारिजुञ्जरहितापि विञ्जू पब्बजन्ति। **अतायनोति** पुत्तादीहिपि तायनस्स अभावतो अतायनो अनारक्खो, अलब्भनेय्यखेमो वा। **अलेणोति** अल्लीयितुं निस्सितुं अनरहो अल्लीनानम्पि च लेणकिच्चाकारको। **असरणोति** निस्सितानं न भयसारको न भयविनासको। **असरणीभूतोति** पुरे उप्पत्तिया अत्तनो अभावेनेव असरणो, उप्पत्तिसमकालमेव असरणीभूतोति अत्थो।

उद्धतोति सब्बाकुसलेसु उद्धच्चस्स उप्पज्जनतो सत्तसन्ताने च अकुसलुप्पत्तिबाहुल्लतो अकुसलसमङ्गीलोको तेन उद्धच्चेन उद्धतो। **अवूपसन्तोति** अवूपसमनलक्खणस्स उद्धच्चस्सेव योगेन अवूपसन्तो भन्तमिगपटिभागो। “उपनीयति लोको”ति आदीसु चतूसु च “उद्धतो लोको”ति च पञ्चसु ठानेसु लोकोति आगतं, सेसेसु लोकसन्निवासोति। उभयथापि लोकोयेव। **ससल्लोति** पीळाजनकताय अन्तोतुदनताय दुन्नीहरणीयताय च सल्लाति सङ्खं गतेहि रागादीहि सल्लेहि सहवत्तनको। **विद्धोति** मिगादयो कदाचि परेहि विद्धा होन्ति, अयं पन लोको निच्चं अत्तनाव विद्धो। **पुथुसल्लेहीति** “सत्त सल्लानि — रागसल्लं, दोससल्लं, मोहसल्लं, मानसल्लं, दिट्ठिसल्लं, किलेससल्लं, दुच्चरितसल्लं”न्ति (महानि० १७४) वुत्तेहि सत्तहि सल्लेहि। **तस्साति** तस्स लोकसन्निवासस्स। **सल्लानं उद्धताति** तेसं सल्लानं सत्तसन्तानतो उद्धरिता पुगगलो। **अज्जत्र मयाति** मं ठपेत्वा। येपि भगवतो सावका सल्लानि उद्धरन्ति, तेसं भगवतो वचनेनेव उद्धरणतो भगवाव उद्धरति नाम। **अविज्जन्धकारावरणोति** अविज्जा एव सभावदस्सनच्छादनेन अन्धं विय करोतीति अविज्जन्धकारो, सोव सभावावगमननिवारणेन आवरणं एतस्साति अविज्जन्धकारावरणो। **किलेसपज्जरपक्खित्तोति** किलेसा एव कुसलगमनसन्निरुज्जनट्टेन पज्जरोति किलेसपज्जरो, अविज्जापभवे किलेसपज्जरे पक्खित्तो पातितो। **आलोकं दस्सेताति** पज्जालोकं दस्सनसीलो, पज्जालोकस्स दस्सेताति वा अत्थो। **अविज्जागतोति** अविज्जं गतो पविट्ठो। न केवलं अविज्जाय आवरणमत्तमेव, अथ खो गहनगतो विय अविज्जाकोसस्स अन्तो पविट्ठोति पुरिमतो विसेसो। **अण्डभूतोति** आदयो च विसेसायेव। **अण्डभूतोति** अण्डे भूतो निब्बत्तो। यथा हि अण्डे निब्बत्ता एकच्चे सत्ता “अण्डभूता”ति वुच्चन्ति, एवमयं लोको अविज्जण्डकोसे निब्बत्तत्ता “अण्डभूतो”ति वुच्चति। **परियोनद्धोति** तेन अविज्जण्डकोसेन समन्ततो ओनद्धो बद्धो वेठितो।

तन्ताकुलकजातोति तन्तं विय आकुलभूतो। यथा नाम दुन्निक्खित्तं मूसिकच्छिन्नं पेसकारानं तन्तं तहिं तहिं आकुलं होति, इदं अगं इदं मूलन्ति अग्गेन वा अगं, मूलेन वा मूलं समानेतुं दुक्करं होति, एवमेव सत्ता पच्चयाकारे खलिता आकुला ब्याकुला होन्ति, न सक्कोन्ति पच्चयाकारं उजुं कातुं। तत्थ तन्तं पच्चत्तपुरिसकारे ठत्वा सक्कापि भवेय्य उजुं कातुं, ठपेत्वा पन द्वे बोधिसत्ते अज्जो सत्तो अत्तनो धम्मताय पच्चयाकारं उजुं कातुं समत्थो नाम नत्थि। यथा पन आकुलं तन्तं कज्जिकं दत्वा कोच्चेन पहटं तत्थ तत्थ कुलकजातं होति गण्ठिबद्धं, एवमयं लोको पच्चयेसु पक्खलित्वा पच्चये उजुं कातुं असक्कोन्तो द्वासट्ठिदिट्ठिगतवसेन कुलकजातो होति गण्ठिबद्धो। ये हि केचि दिट्ठियो निस्सिता, सब्बे ते पच्चयं उजुं कातुं न सक्कोन्तियेव। **कुलागण्ठिकजातोति** कुलागण्ठिकं विय भूतो। कुलागण्ठिकं वुच्चति पेसकारकज्जिकसुत्तं। “कुला नाम सकुणिका, तस्सा कुलावको”तिपि एके। यथा तदुभयम्पि आकुलं अग्गेन वा अगं, मूलेन वा मूलं समानेतुं दुक्करन्ति पुरिमनयेनेव योजेतब्बं। **मुज्जपब्बजभूतोति** मुज्जतिणं विय पब्बजतिणं विय च भूतो मुज्जतिणपब्बजतिणसदिसो जातो। यथा तानि तिणानि कोट्टेत्वा कोट्टेत्वा कतरज्जु जिण्णकाले कत्थचि पतितं गहेत्वा तेसं

तिणानं “इदं अगं इदं मूलं”न्ति अग्गेन वा अगं, मूलेन वा मूलं समानेतुं दुक्करं, तम्पि पच्चत्तपुरिसकारे ठत्वा सक्का भवेय्य उजुं कातुं, ठपेत्वा पन द्वे बोधिसत्ते अज्जो सत्तो अत्तनो धम्मताय पच्चयाकारं उजुं कातुं समत्थो नाम नत्थि । एवमयं लोको पच्चयाकारं उजुं कातुं असक्कोन्तो द्वासट्ठिदिट्ठिगतवसेन गण्ठिजातो हुत्वा अपायं दुग्गतिं विनिपातं संसारं नातिवत्तति ।

तत्थ अपायोति निरयो तिरच्छानयोनि पेत्तिविसयो असुरकायो । सब्बेपि हि ते वड्डिसङ्घातस्स आयस्स अभावतो “अपायो”ति वुच्चन्ति । तथा दुक्खस्स गतिभावतो **दुग्गति** । सुखसमुस्सयतो विनिपतितत्ता **विनिपातो** । इतरो पन —

“खन्धानञ्च पटिपाटि, धातुआयतनान च ।

अब्बोच्छिन्नं वत्तमाना, संसारोति पवुच्चति” ॥

तं सब्बम्पि नातिवत्तति नातिक्कमति । अथ खो चुतितो पटिसन्धिं, पटिसन्धितो चुतिन्ति एवं पुनप्पुनं चुतिपटिसन्धियो गण्हमानो तीसु भवेसु चतूसु योनीसु पञ्चसु गतीसु सत्तसु विज्जाणड्ढितीसु नवसु सत्तावासेसु महासमुद्धे वातुक्खित्तनावा विय यन्तगोणो विय च परिब्भमतियेव । **अविज्जाविसदोससल्लित्तो**ति अविज्जायेव अकुसलुप्पादनेन कुसलजीवितनासनतो विसन्ति अविज्जाविसं, तदेव सन्तानदूसनतो अविज्जाविसदोसो, तेन अनुसयपरियुट्ठानदुच्चरितभूतेन भुसं लित्तो मक्खित्तोति अविज्जाविसदोससल्लित्तो । **किलेसकललीभूतो**ति अविज्जादिमूलका किलेसा एव ओसीदनट्टेन कललं कद्दमोति किलेसकललं, तदस्स अत्थीति किलेसकलली, एवंभूतो । **रागदोसमोहजटाजटितो**ति लोभपटिघाविज्जासङ्घाता रागदोसमोहा एव रूपादीसु आरम्भणेषु हेट्ठुपरियवसेन पुनप्पुनं उप्पज्जनतो संसिब्बनट्टेन वेळुगुम्बादीनं साखाजालसङ्घाता जटा वियाति जटा, ताय रागदोसमोहजटाय जटितो । यथा नाम वेळुजटादीहि वेळुआदयो, एवं ताय जटाय अयं लोको जटितो विनद्धो संसिब्बितोति अत्थो । **जटं विजटेता**ति इमं एवं तेधातुकं लोकं जटेत्वा ठितं जटं विजटेता संछिन्दिता सम्पदालयिता ।

तण्हासङ्घाटपटिमुक्कोति तण्हा एव अब्बोच्छिन्नं पवत्तितो सङ्घटितट्टेन सङ्घाटोति तण्हासङ्घाटो, तस्मिं तण्हासङ्घाटे पटिमुक्को अनुपविट्ठो अन्तोगतोति तण्हासङ्घाटपटिमुक्को । **तण्हाजालेन ओत्थटो**ति तण्हा एव पुब्बे वुत्तनयेन संसिब्बनट्टेन जालन्ति तण्हाजालं, तेन तण्हाजालेन ओत्थटो समन्ततो छादितो पलिवेठितो । **तण्हासोतेन वुह्मती**ति तण्हा एव संसारे आकङ्कनट्टेन सोतोति तण्हासोतो, तेन तण्हासोतेन वुह्मति आकङ्कीयति । **तण्हासज्जोजनेन सज्जुत्तो**ति तण्हा एव लोकं वट्ठस्मिं संयोजनतो बन्धनतो संयोजनन्ति तण्हासंयोजनं, तेन तण्हासंयोजनेन सज्जुत्तो बद्धो । **तण्हानुसयेन अनुसटो**ति तण्हा एव अनुसयनट्टेन अनुसयोति तण्हानुसयो, तेन तण्हानुसयेन अनुसटो अनुगतो थामगतो । **तण्हासन्तापेन सन्तप्पती**ति तण्हा एव पवत्तिकाले फलकाले च लोकं सन्तापेतीति सन्तापो, तेन तण्हासन्तापेन सन्तप्पति सन्तापीयति । **तण्हापरिळाहेन परिडह्मती**ति तण्हा एव बलवभूता पवत्तिकाले फलकाले च समन्ततो दहनट्टेन महापरिळाहोति तण्हापरिळाहो, तेन तण्हापरिळाहेन परिडह्मति समन्ततो डहीयति । **दिट्ठिसङ्घाटादयो** इमिनाव नयेन योजेतब्बा ।

अनुगतोति अनुपविट्ठो । **अनुसटो**ति अनुधावितो । **अभिभूतो**ति पीळितो । **अब्भाहतो**ति अभिआहतो अभिमुखं भुसं पहतो । **दुक्खे पतिट्ठितो**ति दुक्खे खन्धपञ्चके सुखविपल्लासेन पतिट्ठितो अभिनिविट्ठो ।

तण्हाय उड्डितोति तण्हाय उल्लङ्घितो । चक्खु हि तण्हारज्जुना आवुनित्वा रूपनागदन्ते उड्डितं, सोतादीनि

तण्हारज्जुना आवुनित्वा सद्वादिनागदन्तेसु उड्डितानि । तंसमङ्गीलोकोपि उड्डितोयेव नाम । **जरापाकारपरिक्खित्तोति** अनतिक्कमनीयद्वेन पाकारभूताय जराय परिवारितो । **मच्चुपासेन परिक्खित्तोति** दुम्मोचनीयद्वेन पासभूतेन मरणेन बद्धो । **महाबन्धनबद्धोति** दळ्हत्ता दुच्छेदत्ता च महन्तेहि बन्धनेहि बद्धो । **रागबन्धनेनाति** रागो एव बन्धति संसारतो चलितुं न देतीति रागबन्धनं । तेन रागबन्धनेन । सेसेसुपि एसेव नयो । **किलेसबन्धनेनाति** वुत्तावसेसेन किलेसबन्धनेन । **दुच्चरितबन्धनेनाति** तिविधेन । सुचरितं पन बन्धनमोक्खस्स हेतुभूतं बन्धनमोक्खभूतञ्च अत्थि । तस्मा तं न गहेतब्बं ।

बन्धनं मोचेताति तस्स बन्धनं मोचेता । बन्धना मोचेतातिपि पाठो, बन्धनतो तं मोचेताति अत्थो । **महासम्बाधप्पटिपन्नोति** कुसलसञ्चारपीळनेन महासम्बाधसङ्घातं रागदोसमोहमानदिट्ठिकिलेसदुच्चरितगहनं पटिपन्नो । **ओकासं दस्सेताति** लोकियलोकुत्तरसमाधिपज्जाओकासं दस्सेता । **महापलिबोधेन पलिबुद्धोति** महानिवारणेन निवुतो । महालेपेन वा लित्तो । **पलिबोधोति** च रागादिसत्तविधो एव । “तण्हादिट्ठिपलिबोधो”ति एके । **पलिबोधं छेताति** तं पलिबोधं छिन्दिता । **महापपातेति** पञ्चगतिपपाते, जातिजरामरणपपाते वा । तं सब्बम्पि दुरुत्तरणद्वेन पपातो । **पपाता उद्धताति** तम्हा पपाततो उद्धरिता । **महाकन्तारप्पटिपन्नोति** जातिजराव्याधिमरणसोकपरिदेवदुक्खदोमनस्सुपायासकन्तारं पटिपन्नो । सब्बम्पि तं दुरतिक्कमनद्वेन कन्तारो, तं **कन्तारं तारेता** । कन्तारा तारेताति वा पाठो । **महासंसारप्पटिपन्नोति** अब्बोच्छिन्नं खन्धसन्तानं पटिपन्नो । **संसारा मोचेताति** संसारतो मोचेता । संसारं मोचेताति वा पाठो । **महाविदुग्गेति** संसारविदुग्गे । संसारोयेव हि दुग्गमनद्वेन विदुग्गे । **सम्परिवत्ततीति** भुसं निवत्तित्वा चरति । **महापलिपेति** महन्ते कामकदमे । कामो हि ओसीदनद्वेन पलिपो । **पलिपन्नोति** लग्गो । महापलिपपलिपन्नोतिपि पाठो ।

अब्भाहतोति सब्बोपद्वेहि अब्भाहतो । **रागगिनाति** रागादयोयेव अनुदहनद्वेन अग्गि, तेन रागगिना । सेसेसुपि एसेव नयो । **उन्नीतकोति** उग्गहेत्वा नीतो, जातिया उग्गहेत्वा जरादिउपद्वयाय नीतोति अत्थो । क-कारो पनेत्थ अनुकम्पाय दट्ठब्बो । **हज्जति निच्चमताणोति** परित्तायकेन रहितो सततं पीळीयति । **पत्तदण्डोति** राजादीहि लद्धआणो । **तक्करोति** चोरो । **वज्जबन्धनबद्धोति** रागादिवज्जबन्धनेहि बद्धो । **आघातनपच्चुपट्टितोति** मरणधम्मगण्ठिकट्टानं उपेच्च ठितो । **कोचि बन्धना मोचेता** । कोचि बन्धनं मोचेतातिपि पाठो । **अनाथोति** नत्थि एतस्स नाथो इस्सरो, सयं वा न नाथो न इस्सरोति अनाथो, असरणोति वा अत्थो । **परमकापज्जप्पत्तोति** जरादिपटिबाहने अप्पहुताय अतीव कपणभावं पत्तो । **तायेताति** रक्खिता । तायिताति वा पाठो सुन्दरो । **दुक्खाभितुन्नोति** जातिदुक्खादीहि अनेकेहि दुक्खेहि अभितुन्नो अतिव्याधितो अतिकम्पितो च । **चिररत्तं पीळितोति** दुक्खेहेव दीघमद्धानं पीळितो घट्टितो । **गधितोति** गेधेन गिद्धो, अभिज्झाकायगन्धेन वा गन्थितो । **निच्चं पिपासितोति** पातुं भुज्जितुं इच्छा पिपासा, सा तण्हा एव, तण्हापिपासाय निरन्तरं पिपासितो ।

अन्धोति दस्सनद्वेन चक्खूति सङ्खं गताय पज्जाय अभावतो काणो । पज्जा हि धम्मसभावं पस्सति । **अचक्खुकोति** तं पन अन्धत्तं न पच्छा सम्भूतं, पकतिया एव अविज्जमानचक्खुकोति तमेव अन्धत्तं विसेसेति । **हतनेत्तोति** नयनद्वेन नेत्तन्ति सङ्खं गताय पज्जाय अभावतोयेव विनद्वेनेत्तको । समविसमं दस्सेन्तं अत्तभावं नेतीति नेत्तन्ति हि वुत्तं । पज्जाय सुगतिञ्च अगतिञ्च नयति । हतनेत्ततायेवस्स नेतुअभावं दस्सेन्तो **अपरिणायकोति** आह, अविज्जमाननेत्तकोति अत्थो । अज्जोपिस्स नेता न विज्जतीति वुत्तं होति । **विपथपक्खन्दोति** विपरीतो, विसमो वा पथो विपथो, तं विपथं पक्खन्दो पविट्ठो पटिपन्नोति विपथपक्खन्दो, मिच्छापथसङ्घातं मिच्छादिट्ठिं पटिपन्नोति अत्थो । **अज्जसापरद्धोति** अज्जसे उज्जुमग्गस्मिं मज्झिमपटिपदाय अपरद्धो विरद्धो । **अरियपथं आनेताति** अरियं अट्ठङ्गिकं मग्गं उपनेता पटिपादयिता । **महोघपक्खन्दोति** यस्स संविज्जन्ति, तं वट्ठस्मिं ओहनन्ति ओसीदापेन्तीति ओघा, पकतिओघतो महन्ता ओघाति महोघा । ते कामोघो भवोघो

दिद्वोघो अविज्जोघोति चतुष्पभेदा । ते महोघे पक्खन्दो पविद्वोति महोघपक्खन्दो, संसारसङ्घातं महोघं वा पक्खन्दोति ।

११८. इदानीं एकुत्तरिकनयो । तत्थ द्वीहि दिट्ठिगतेहीति सस्सतुच्छेददिट्ठीहि । तत्थ दिट्ठियेव दिट्ठिगतं “गूथगतं मुत्तगतं”न्तिआदीनि (अ० नि० ९.११) विय । गन्तब्बाभावतो वा दिट्ठिया गतमत्तमेवेतन्ति दिट्ठिगतं, दिट्ठीसु गतं इदं दस्सन् द्वासट्ठिदिट्ठिअन्तो गधत्तातिपि दिट्ठिगतं । द्वासट्ठितेसट्ठिदिट्ठियोपि हि सस्सतदिट्ठि उच्छेददिट्ठीति द्वेव दिट्ठियो होन्ति । तस्मा सङ्खेपेन सब्बा दिट्ठियो अन्तो करोन्तो “द्वीहि दिट्ठिगतेही”ति वुत्तं । **परियुट्ठितो**ति परियुट्ठानं पत्तो समुदाचारं पत्तो, उप्पज्जितुं अप्पदानेन कुसलचारस्स गहणं पत्तोति अत्थो । वुत्तहेतं भगवता — “द्वीहि, भिक्खवे, दिट्ठिगतेहि परियुट्ठिता देवमनुस्सा ओलीयन्ति एके, अतिधावन्ति एके, चक्खुमन्तो च पस्सन्ती”तिआदि (इतिवु० ४९) ।

तीहि दुच्चरितेहीति तिविधकायदुच्चरितेन चतुब्बिधवचीदुच्चरितेन तिविधमनोदुच्चरितेन । **विप्पटिपन्नो**ति विरूपं पटिपन्नो, मिच्छापटिपन्नोति अत्थो । **योगेहि युत्तोति** वट्ठस्मिं योजेन्तीति योगा, ईतिअत्थेन वा योगा, तेहि योगेहि युत्तो समप्पितो । **चतुयोगयोजितो**ति कामयोगो, भवयोगो, दिट्ठियोगो, अविज्जायोगोति इमेहि चतूहि योगेहि सकटस्मिं योगो विय वट्ठस्मिं योजितो । पञ्चकामगुणिको रागो कामयोगो । रूपारूपभवेसु छन्दरागो, ज्ञाननिकन्ति च, सस्सतदिट्ठिसहजातो रागो भववसेन पत्थना भवयोगो । द्वासट्ठि दिट्ठियो दिट्ठियोगो । अट्ठसु ठानेसु अज्जाणं अविज्जायोगो । ते एव चत्तारो बलवभूता ओघा, दुब्बलभूता योगा ।

चतूहि गन्थेहीति यस्स संविज्जन्ति, तं चुतिपटिसन्धिवसेन वट्ठस्मिं गन्थेन्ति घटेन्तीति गन्था । ते अभिज्झा कायगन्थो, ब्यापादो कायगन्थो, सीलब्बतपरामासो कायगन्थो, इदंसच्चाभिनिवेसो कायगन्थोति चतुष्पभेदा । अभिज्झायन्ति एताय, सयं वा अभिज्झायति, अभिज्झायनमत्तमेव वा एसाति अभिज्झा, लोभोयेव । नामकायं गन्थेति चुतिपटिसन्धिवसेन वट्ठस्मिं घटेतीति कायगन्थो । ब्यापज्जति तेन चित्तं पूतिभावं गच्छति, ब्यापादयति वा विनयाचाररूपसम्पत्तिहितसुखादीनीति ब्यापादो । इतो बहिद्भा समणब्राह्मणानं सीलेन सुद्धि वतेन सुद्धि सीलवतेन सुद्धीति परामसनं सीलब्बतपरामासो । सब्बज्जुभासितम्पि पटिक्खपित्वा “सस्सतो लोको, इदमेव सच्चं मोघमज्ज”न्तिआदिना आकारेन अभिनिविसतीति इदंसच्चाभिनिवेसो । तेहि चतूहि गन्थेहि गन्थितो, बद्धोति अत्थो ।

चतूहि उपादानेहीति भुसं आदियन्ति दळ्हग्गाहं गणहन्तीति उपादाना । ते कामुपादानं दिट्ठुपादानं सीलब्बतुपादानं अत्तवादुपादानन्ति चतुष्पभेदा । वत्थुसङ्घातं कामं उपादियतीति कामुपादानं, कामो च सो उपादानज्चातिपि कामुपादानं । दिट्ठि च सा उपादानज्चाति दिट्ठुपादानं, दिट्ठि उपादियतीतिपि दिट्ठुपादानं । “सस्सतो अत्ता च लोको चा”तिआदीसु (पटि० म० १.१४७) हि पुरिमदिट्ठि उत्तरदिट्ठि उपादियति । सीलब्बतं उपादियतीति सीलब्बतुपादानं, सीलब्बतज्च तं उपादानज्चातिपि सीलब्बतुपादानं । गोसीलगोवतादीनि हि एवं विसुद्धीति अभिनिवेसतो सयमेव उपादानानि । वदन्ति एतेनाति वादो, उपादियन्ति एतेनाति उपादानं । किं वदन्ति, उपादियन्ति वा? अत्तानं । अत्तनो वादुपादानं अत्तवादुपादानं, अत्तवादमत्तमेव वा अत्ताति उपादियन्ति एतेनाति अत्तवादुपादानं । ठपेत्वा इमा द्वे दिट्ठियो सब्बापि दिट्ठी दिट्ठुपादानं । तेहि चतूहि उपादानेहि । **उपादीयतीति** भुसं गणहीयति । उपादियतीति वा पाठो, लोको उपादानेहि तं तं आरम्भणं भुसं गणहातीति अत्थो ।

पञ्चगतिसमारुळ्होति सुकतदुक्कटकारणेहि गम्मति उपसङ्कमीयतीति गति, सहोकासका खन्था । निरयो तिरच्छानयोनि पेत्तिविसयो मनुस्सा देवाति इमा पञ्च गतियो वोक्कमनभावेन भुसं आरुळ्हो । **पञ्चहि कामगुणेहीति** रूपसद्दगन्धरसफोडुब्बसङ्घातेहि पञ्चहि वत्थुकामकोट्ठासेहि । **रज्जतीति** अयोनिमनसिकारं पटिच्च रागुप्पादनेन तेहि

रञ्जीयति, सारत्तो करीयतीति अत्थो । **पञ्चहि नीवरणेहीति** चित्तं नीवरन्ति परियोनन्धन्तीति नीवरणा । कामच्छन्दब्यापादथिनमिद्धउद्धच्चकुक्कुच्चविचिकिच्छासङ्घातेहि पञ्चहि नीवरणेहि । **ओत्थटोति** उपरितो पिहितो ।

छहि विवादमूलेहीति छहि विवादस्स मूलेहि । यथाह —

“छयिमानि, भिक्खवे, विवादमूलानि । कतमानि छ? इध, भिक्खवे, भिक्खु कोधनो होति उपनाही । यो सो, भिक्खवे, भिक्खु कोधनो होति उपनाही । सो सत्थरिपि अगारवो विहरति अप्पतिस्सो, धम्मपि, सङ्केपि, सिक्खायपि न परिपूरकारी । यो सो, भिक्खवे, भिक्खु सत्थरि अगारवो विहरति अप्पतिस्सो, धम्मपि, सङ्केपि, सिक्खायपि न परिपूरकारी, सो सङ्के विवादं जनेति । यो होति विवादो बहुजनाहिताय बहुजनासुखाय बहुनो जनस्स अनत्थाय अहिताय दुक्खाय देवमनुस्सानं । एवरूपं चे तुम्हे, भिक्खवे, विवादमूलं अज्झत्तं वा बहिद्धा वा समनुपस्सेय्याथ, तत्र तुम्हे, भिक्खवे, तस्सेव पापकस्स विवादमूलस्स पहानाय वायमेय्याथ । एवरूपं चे तुम्हे, भिक्खवे, विवादमूलं अज्झत्तं वा बहिद्धा वा न समनुपस्सेय्याथ । तत्र तुम्हे, भिक्खवे, तस्सेव पापकस्स विवादमूलस्स आयतिं अनवस्सवाय पटिपज्जेय्याथ । एवमेतस्स पापकस्स विवादमूलस्स पहानं होति । एवमेतस्स पापकस्स विवादमूलस्स आयतिं अनवस्सवो होति ।

“पुन चपरं, भिक्खवे, भिक्खु मक्खी होति पळासी । इस्सुकी होति मच्छरी । सठो होति मायावी । पापिच्छो होति मिच्छादिट्ठि । सन्दिट्ठिपरामासी होति आधानग्गाही दुप्पटिनिस्सग्गी । यो सो, भिक्खवे, भिक्खु सन्दिट्ठिपरामासी होति आधानग्गाही दुप्पटिनिस्सग्गी, सो सत्थरिपि... पे... आयतिं अनवस्सवो होती”ति (परि० २७२; अ० नि० ६.३६) ।

तत्थ कोधनोति कुज्जनलक्खणेन कोधेन समन्नागतो । **उपनाहीति** वेरअप्पटिनिस्सज्जनलक्खणेन उपनाहेन समन्नागतो । **अहिताय दुक्खाय देवमनुस्सानन्ति** द्विन्नं भिक्खूनं विवादो कथं देवमनुस्सानं अहिताय दुक्खाय संवत्तीतीति? कोसम्बकक्खन्धके (महाव० ४५१ आदयो) विय द्वीसु भिक्खूसु विवादं आपन्नेसु तस्मिं विहारे तेसं अन्तेवासिका विवदन्ति, तेसं ओवादं गणहन्तो भिक्खुनिसङ्घो विवदति, ततो तेसं उपट्ठाकापि विवदन्ति । अथ मनुस्सानं आरक्खदेवता द्वे कोट्टासा होन्ति । धम्मवादीनं आरक्खदेवता धम्मवादिनियो होन्ति अधम्मवादीनं अधम्मवादिनियो । ततो आरक्खदेवतानं मित्ता भुम्मट्टदेवता भिज्जन्ति । एवं परम्पराय याव ब्रह्मलोका ठपेत्वा अरियसावके सब्बे देवमनुस्सा द्वे कोट्टासा होन्ति । धम्मवादीहि पन अधम्मवादिनोव बहुतरा होन्ति । ततो यं बहुकेहि गहितं, सब्बं तं सच्चन्ति धम्मं विस्सज्जेत्वा बहुतराव अधम्मं गणहन्ति । ते अधम्मं पुरक्खत्वा विहरन्ता अपायेसु निब्बत्तन्ति । एवं द्विन्नं भिक्खूनं विवादो देवमनुस्सानं अहिताय दुक्खाय होति । **अज्झत्तं वाति** तुम्हाकं अब्भन्तरपरिसाय वा । **बहिद्धा वाति** परेसं परिसाय वा । **मक्खीति** परेसं गुणमक्खणलक्खणेन मक्खेन समन्नागतो । **पळासीति** युगग्गाहलक्खणेन पळासेन समन्नागतो । **इस्सुकीति** परेसं सक्कारादिइस्सायनलक्खणाय इस्साय समन्नागतो । **मच्छरीति** आवासमच्छरियादीहि पञ्चहि मच्छरियेहि समन्नागतो । **सठोति** केराटिको । **मायावीति** कतपापपटिच्छादको । **पापिच्छोति** असन्तसम्भावनिच्छको दुस्सीलो । **मिच्छादिट्ठीति** नत्थिकवादी अहेतुकवादी अकिरियवादी । **सन्दिट्ठिपरामासीति** सयं दिट्ठिमेव परामसति । **आधानग्गाहीति** दळ्ढग्गाही । **दुप्पटिनिस्सग्गीति** न सक्का होति गहितं विस्सज्जापेतुं । खुदकवत्थुविभङ्गे पन “तत्थ कतमानि छ विवादमूलानि? कोधो मक्खो इस्सा साठेय्यं पापिच्छता सन्दिट्ठिपरामासिता, इमानि छ विवादमूलानी”ति (विभ० ९४४) प्रधानवसेन एकेकोयेव धम्मो वुत्तो ।

छहि तण्हाकायेहीति “रूपतण्हा, सद्दतण्हा, गन्धतण्हा, रसतण्हा, फोडुब्बतण्हा, धम्मतण्हा”ति (विभ० ९४४) वुत्ताहि छहि तण्हाहि । तत्थ यस्मा एकेकायेव तण्हा अनेकविसयत्ता एकेकस्मिम्पि विसये पुनप्पुनं उप्पत्तितो अनेका होन्ति, तस्मा समूहद्वेन कायसद्वेन योजेत्वा तण्हाकायाति वुत्तं । तण्हाकायाति वुत्तेपि तण्हा एव । **रज्जतीति** सयं आरम्भणे रज्जति, सारत्तो होति ।

छहि दिट्ठिगतेहीति सब्बासवसुत्ते वुत्तेहि । वुत्तञ्चि तत्थ —

“तस्स एवं अयोनिसो मनसिकरोतो छन्नं दिट्ठिनं अज्जतरा दिट्ठि उप्पज्जति । ‘अत्थि मे अत्ता’ति वा अस्स सच्चतो थेततो दिट्ठि उप्पज्जति, ‘नत्थि मे अत्ता’ति वा अस्स सच्चतो थेततो दिट्ठि उप्पज्जति, ‘अत्तनाव अत्तानं सज्जानामी’ति वा अस्स सच्चतो थेततो दिट्ठि उप्पज्जति, ‘अत्तनाव अनत्तानं सज्जानामी’ति वा अस्स सच्चतो थेततो दिट्ठि उप्पज्जति, ‘अनत्तनाव अत्तानं सज्जानामी’ति वा अस्स सच्चतो थेततो दिट्ठि उप्पज्जति । अथ वा पनस्स एवं दिट्ठि होति ‘यो मे अयं अत्ता वदो वेदेय्यो तत्र तत्र कल्याणपापकानं कम्मानं विपाकं पटिसंवेदेति, सो च खो पन मे अयं अत्ता निच्चो धुवो सस्सतो अविपरिणामधम्मो सस्सतिसमं तथेव ठस्सती’”ति (म० नि० १.१९) ।

तत्थ **अत्थि मे अत्ताति** सस्सतदिट्ठि सब्बकालेसु अत्तनो अत्थितं गण्हाति । **सच्चतो थेततोति** भूततो च थिरतो च, “इदं सच्च”न्ति सुद्ध दब्बभावेनाति वुत्तं होति । **नत्थि मे अत्ताति** उच्छेददिट्ठि सतो सत्तस्स तत्थ तत्थ विभवगगहणतो । अथ वा पुरिमापि तीसु कालेसु अत्थीति गहणतो सस्सतदिट्ठि, पच्चुप्पन्नमेव अत्थीति गहणन्ती उच्छेददिट्ठि, पच्छिमापि अतीतानागतेसु नत्थीति गहणतो “भस्सन्ता आहुतियो”ति गहितदिट्ठिगतिकानं विय उच्छेददिट्ठि । अतीते एव नत्थीति गहणन्ती अधिच्चसमुप्पन्नकस्स विय सस्सतदिट्ठि । **अत्तनाव अत्तानं सज्जानामीति** सज्जाक्खन्धसीसेन खन्धे अत्ताति गहेत्वा सज्जाय अवसेसक्खन्धे सज्जानतो इमिना अत्तना इमं अत्तानं सज्जानामीति होति । **अत्तनाव अनत्तानन्ति** सज्जाक्खन्धेयव अत्ताति गहेत्वा, इतरे चत्तारोपि अनत्ताति गहेत्वा सज्जाय ते सज्जानतो एवं होति । **अनत्तनाव अत्तानन्ति** सज्जाक्खन्धं अनत्ताति गहेत्वा, इतरे चत्तारोपि अत्ताति गहेत्वा सज्जाय ते सज्जानतो एवं होति । सब्बापि सस्सतुच्छेददिट्ठियोव । **वदो वेदेय्योति** आदयो पन सस्सतदिट्ठिया एव अभिनिवेसाकारा । तत्थ वदतीति वदो, वचीकम्मस्स कारकोति वुत्तं होति । वेदयतीति वेदेय्यो, जानाति अनुभवति चाति वुत्तं होति । किं वेदेतीति? **तत्र तत्र कल्याणपापकानं कम्मानं विपाकं पटिसंवेदेति । तत्र तत्राति** तेसु तेसु योनिगतिठित्तिनिवासनिकायेसु आरम्भणेसु वा । **निच्चोति** उप्पादवयरहितो । **धुवोति** थिरो सारभूतो । **सस्सतोति** सब्बकालिको । **अविपरिणामधम्मोति** अत्तनो पकतिभावं अविजहनधम्मो, ककण्टको विय नानप्पकारतं नापज्जति । **सस्सतिसमन्ति** चन्दसूरियसमुद्दमहापथवीपब्बता लोकवोहारेन सस्सतियोति वुच्चन्ति । सस्सतीहि समं सस्सतिसमं । याव सस्सतियो तिट्ठन्ति, ताव तथेव ठस्सतीति गणहतो एवं दिट्ठि होति ।

खुद्धकवत्थुविभङ्गे पन “तत्र तत्र दीघरत्तं कल्याणपापकानं कम्मानं विपाकं पच्चनुभोति, न सो जातो नाहोसि, न सो जातो न भविस्सति, निच्चो धुवो सस्सतो अविपरिणामधम्मोति वा पनस्स सच्चतो थेततो दिट्ठि उप्पज्जती”ति (विभ० ९४८) छ दिट्ठी एवं विसेसेत्वा वुत्ता ।

तत्थ **न सो जातो नाहोसीति** सो अत्ता अजातिधम्मतो न जातो नाम, सदा विज्जमानोयेवाति अत्थो । तेनेव अतीते नाहोसि, अनागते न भविस्सति । यो हि जातो, सो अहोसि । यो च जायिस्सति, सो भविस्सतीति वुच्चति । अथ वा **न सो जातो नाहोसीति** सो सदा विज्जमानत्ता अतीतेपि न जातु न अहोसि, अनागतेपि न जातु न भविस्सति । **अनुसया** वुत्तत्था ।

सत्तहि सञ्जोजनेहीति सत्तकनिपाते वुत्तेहि । वुत्तञ्जि तत्थ —

“सत्तिमानि, भिक्खवे, संयोजनानि । कतमानि सत्त? अनुनयसंयोजनं, पटिघसंयोजनं, दिट्ठिसंयोजनं, विचिकिच्छासंयोजनं, मानसंयोजनं, भवरागसंयोजनं, अविज्जासंयोजनं । इमानि खो, भिक्खवे, सत्त संयोजनानी”ति (अ० नि० ७.८) ।

तत्थ **अनुनयसंयोजनन्ति** कामरागसंयोजनं । सब्बानेवेतानि बन्धनद्वेन संयोजनानि ।

सत्तहि मानेहीति खुद्दकवत्थुविभङ्गे वुत्तेहि । वुत्तञ्जि तत्थ —

“मानो, अतिमानो, मानातिमानो, ओमानो, अधिमानो, अस्मिमानो, मिच्छामानो”ति (विभ० ९५०) ।

तत्थ **मानो**ति सेय्यादिवसेन पुग्गलं अनामसित्वा जातिआदीसु वत्थुवसेनेव उन्नति । **अतिमानो**ति जातिआदीहि “मया सदिसो नत्थी”ति अतिक्कमित्वा उन्नति । **मानातिमानो**ति “अयं पुब्बे मया सदिसो, इदानी अहं सेट्ठो, अयं हीनतरो”ति उप्पन्नमानो । **ओमानो**ति जातिआदीहि अत्तानं हेट्ठा कत्वा पवत्तमानो, हीनोहमस्मीति मानोयेव । **अधिमानो**ति अनधिगतेयेव चतुसच्चधम्मे अधिगतोति मानो । अयं पन अधिमानो परिसुद्धसीलस्स कम्मद्वाने अप्पमत्तस्स नामरूपं ववत्थपेत्वा पच्चयपरिगगहेन वित्तिण्णकङ्कुस्स तिलक्खणं आरोपेत्वा सङ्खारे सम्मसन्तस्स आरद्धविपस्सकस्स पुत्थुज्जनस्स उप्पज्जति, न अज्जेसं । **अस्मिमानो**ति रूपादीसु खन्धेसु अस्मीति मानो, “अहं रूप”न्तिआदिवसेन उप्पन्नमानोति वुत्तं होति । **मिच्छामानो**ति पापकेन कम्मायतनादिना उप्पन्नमानो ।

लोकधम्मा वुत्तत्था । **सम्परिवत्ततीति** लोकधम्मेहि हेतुभूतेहि लाभादीसु चतूसु अनुरोधवसेन, अलाभादीसु चतूसु पटिविरोधवसेन भुसं निवत्तति, पकतिभावं जहातीति अत्थो । **मिच्छत्तापि** वुत्तत्था । **निय्यातो**ति गतो पक्खन्दो, अभिभूतोति अत्थो ।

अट्ठहि पुरिसदोसेहीति अट्ठकनिपाते उपमाहि सह, खुद्दकवत्थुविभङ्गे उपमं विना वुत्तेहि । वुत्तञ्जि तत्थ —

“कतमे अट्ठ पुरिसदोसा? इध भिक्खू भिक्खुं आपत्तिया चोदेन्ति । सो भिक्खु भिक्खूहि आपत्तिया चोदियमानो ‘न सरामि न सरामी’ति अस्सतियाव निब्बेठेति । अयं पठमो पुरिसदोसो ।

“पुन चपरं भिक्खू भिक्खुं आपत्तिया चोदेन्ति । सो भिक्खु भिक्खूहि आपत्तिया चोदियमानो चोदकंयेव पटिप्परति ‘किं नु खो तुय्हं बालस्स अब्यत्तस्स भणितेन, त्वम्पि नाम मं भणितब्बं मज्जसी’ति? अयं दुतियो पुरिसदोसो ।

“पुन चपरं भिक्खू भिक्खुं आपत्तिया चोदेन्ति । सो भिक्खु भिक्खूहि आपत्तिया चोदियमानो चोदकंयेव पच्चारोपेति ‘त्वम्पि खोसि इत्थन्नामं आपत्तिं आपन्नो, त्वं ताव पठमं पटिकरोही’ति । अयं ततियो पुरिसदोसो ।

“पुन चपरं भिक्खू भिक्खुं आपत्तिया चोदेन्ति । सो भिक्खु भिक्खूहि आपत्तिया चोदियमानो अज्जेनज्जं पटिचरति, बहिद्धा कथं अपनामेति, कोपञ्च दोसञ्च अप्पच्चयञ्च पातुकरोति । अयं चतुत्थो पुरिसदोसो ।

“पुन चपरं भिक्खू भिक्खुं आपत्तिया चोदेन्ति । सो भिक्खु भिक्खूहि आपत्तिया चोदियमानो सङ्गमज्जे बाहाविकखेपकं भणति । अयं पञ्चमो पुरिसदोसो ।

“पुन चपरं भिक्खू भिक्खुं आपत्तिया चोदेन्ति । सो भिक्खु भिक्खूहि आपत्तिया चोदियमानो अनादियित्वा सङ्गं अनादियित्वा चोदकं सापत्तिकोव येन कामं पक्कमति । अयं छट्ठो पुरिसदोसो ।

“पुन चपरं भिक्खू भिक्खुं आपत्तिया चोदेन्ति । सो भिक्खु भिक्खूहि आपत्तिया चोदियमानो ‘नेवाहं आपन्नोमि, न पनाहं अनापन्नोमि’ति सो तुण्हीभूतो सङ्गं विहेसेति । अयं सत्तमो पुरिसदोसो ।

“पुन चपरं भिक्खू भिक्खुं आपत्तिया चोदेन्ति । सो भिक्खु भिक्खूहि आपत्तिया चोदियमानो एवमाह — ‘किं नु खो तुम्हे आयस्मन्तो अतिबाळ्हं मयि ब्यावटा? इदानीहं सिक्खं पच्चक्खाय हीनायावत्तिस्सामी’ति । सो सिक्खं पच्चक्खाय हीनायावत्तित्वा एवमाह ‘इदानी खो तुम्हे आयस्मन्तो अत्तमना होथा’ति । अयं अट्ठमो पुरिसदोसो । इमे अट्ठ पुरिसदोसा’ति (विभ० ९५७; अ० नि० ८.१४) ।

तत्थ पुरिसदोसाति पुरिसानं दोसा, ते पन पुरिससन्तानं दूसेन्तीति दोसा । न सरामि न सरामीति “मया एतस्स कम्मस्स कतट्ठानं नस्सरामि न सल्लक्खेमी”ति एवं अस्सतिभावेन निब्बेठेति मोचेति । चोदकंयेव पटिप्फरतीति पटिविरुद्धो हुत्वा फरति, पटिआणिभावेन तिट्ठति । किं नु खो तुहन्ति तुहं बालस्स अब्यत्तस्स भणितेन नाम किं, यो त्वं नेव वत्थुं, न आपत्तिं, न चोदनं जानासीति दीपेति । त्वम्पि नाम एवं किञ्चि अजानन्तो भणितब्बं मज्जसीति अज्झोत्थरति । पच्चारोपेतीति “त्वम्पि खोसी”ति आदीनि वदन्तो पतिआरोपेति । पटिकरोहीति देसनागामिनिं देसेहि, वुट्ठानगामिनितो वुट्ठाहि, ततो सुद्धन्ते पतिट्ठितो अज्जं चोदेस्ससीति दीपेति । अज्जेनज्जं पटिचरतीति अज्जेन कारणेन, वचनेन वा अज्जं कारणं, वचनं वा पटिच्छादेति । “आपत्तिं आपन्नोसी”ति वुत्तो “को आपन्नो, किं आपन्नो, किस्मिं आपन्नो, कथं आपन्नो, कं भणथ, किं भणथा”ति भणति । “एवरूपं किञ्चि तया दिट्ठ”न्ति वुत्ते “न सुणामी”ति सोतं उपनेति । बहिद्धा कथं अपनामेतीति “इत्थन्नामं आपत्तिं आपन्नोसी”ति पुट्ठो “पाटलिपुत्तं गतोमि”ति वत्वा पुन “न तव पाटलिपुत्तगमनं पुच्छामा”ति वुत्ते ततो राजगहं गतोमितीति । “राजगहं वा याहि ब्राह्मणगेहं वा, आपत्तिं आपन्नोसी”ति । “तत्थ मे सूकरमंसं लद्ध”न्ति आदीनि वदन्तो कथं बहिद्धा विक्खिपति । कोपन्ति कुपितभावं, दोसन्ति दुट्ठभावं । उभयम्पेतं कोधस्सेव नामं । अप्पच्चयन्ति असन्तुट्ठाकारं, दोमनस्सस्सेतं नामं । पातुकरोतीति दस्सेति पकासेति । बाहाविकखेपकं भणतीति बाहं विक्खिपित्वा विक्खिपित्वा अलज्जिवचनं वदति । अनादियित्वाति चित्तीकारेण अगगहेत्वा अवजानित्वा, अनादरो हुत्वाति अत्थो । विहेसेतीति विहेठेति बाधति । अतिबाळ्हन्ति अतिदळ्हं अतिप्पमाणं । मयि ब्यावटाति मयि ब्यापारं आपन्ना । हीनायावत्तित्वाति हीनस्स गिहिभावस्स अत्थाय आवत्तित्वा, गिही हुत्वाति अत्थो । अत्तमना होथाति तुट्ठचित्ता होथ, “मया लभितब्बं लभथ, मया वसितब्बट्ठाने वसथ, फासुविहारो वो मया कतो”ति अधिप्पायेन वदति । दुस्सतीति दुट्ठो होति ।

नवहि आघातवत्थूहीति सत्तेसु उप्पत्तिवसेनेव कथितानि । यथाह —

“नवयिमानि, भिक्खवे, आघातवत्थूनि । कतमानि नव? ‘अनत्थं मे अचरी’ति आघातं बन्धति, ‘अनत्थं मे चरती’ति आघातं बन्धति, ‘अनत्थं मे चरिस्सती’ति आघातं बन्धति, ‘पियस्स मे मनापस्स अनत्थं अचरि, अनत्थं चरति, अनत्थं चरिस्सती’ति आघातं बन्धति, ‘अप्पियस्स मे अमनापस्स अत्थं अचरि, अत्थं चरति, अत्थं

चरिस्सती'ति आघातं बन्धति । इमानि खो, भिक्खवे, नव आघातवत्थूनी'ति (अ० नि० ९.२९) ।

तत्थ आघातवत्थूनीति आघातकारणानि । आघातन्ति चेत्थ कोपो, सोयेव उपरूपरि कोपस्स वत्थुत्ता आघातवत्थु । आघातं बन्धतीति कोपं बन्धति करोति उप्पादेति । “अत्थं मे नाचरि, न चरति, न चरिस्सति । पियस्स मे मनापस्स अत्थं नाचरि, न चरति, न चरिस्सति । अप्पियस्स मे अमनापस्स अनत्थं नाचरि, न चरति, न चरिस्सती”ति (महानि० ८५; विभ० ९६०; ध० स० १०६६) निद्देसे वुत्तानि अपरानिपि नव आघातवत्थूनि इमेहेव नवहि सङ्गहितानि । आघातितोति घट्टितो ।

नवविधमानेहीति कतमे नवविधमाना? सेय्यस्स सेय्योहमस्मीति मानो, सेय्यस्स सदिसोहमस्मीति मानो, सेय्यस्स हीनोहमस्मीति मानो । सदिसस्स सेय्योहमस्मीति मानो, सदिसस्स सदिसोहमस्मीति मानो, सदिसस्स हीनोहमस्मीति मानो । हीनस्स सेय्योहमस्मीति मानो, हीनस्स सदिसोहमस्मीति मानो, हीनस्स हीनोहमस्मीति मानो । इमे नवविधमाना (विभ० ९६२) ।

एत्थ पन सेय्यस्स सेय्योहमस्मीति मानो राजूनञ्चेव पब्बजितानञ्च उप्पज्जति । राजा हि “रट्ठेन वा धनेन वा वाहनेहि वा को मया सदिसो अत्थी”ति एतं मानं करोति, पब्बजितोपि “सीलधुतङ्गादीहि को मया सदिसो अत्थी”ति एतं मानं करोति ।

सेय्यस्स सदिसोहमस्मीति मानोपि एतेसंयेव उप्पज्जति । राजा हि “रट्ठेन वा धनेन वा वाहनेहि वा अज्जराजूहि सद्धिं मय्हं किं नानाकरण”न्ति एतं मानं करोति, पब्बजितोपि “सीलधुतङ्गादीहि अज्जेन भिक्खुना मय्हं किं नानाकरण”न्ति एतं मानं करोति ।

सेय्यस्स हीनोहमस्मीति मानोपि एतेसंयेव उप्पज्जति । यस्स हि रज्जो रट्ठं वा धनं वा वाहनादीनि वा नातिसम्पन्नानि होन्ति, सो “मय्हं राजाति वोहारसुखमत्तकमेव, किं राजा नाम अहं”न्ति एतं मानं करोति, पब्बजितोपि अप्पलाभसक्कारो “अहं धम्मकथिको बहुस्सुतो महात्थेरोति कथामत्तमेव, किं धम्मकथिको नामाहं, किं बहुस्सुतो नामाहं, किं महात्थेरो नामाहं, यस्स मे लाभसक्कारो नत्थी”ति एतं मानं करोति ।

सदिसस्स सेय्योहमस्मीति मानादयो अमच्चादीनं उप्पज्जन्ति । अमच्चो वा हि रट्ठियो वा “भोगयानवाहनादीहि को मया सदिसो अज्जो राजपुरिसो अत्थी”ति वा, “मय्हं अज्जेहि सद्धिं किं नानाकरण”न्ति वा, “अमच्चोति नाममेव मय्हं, घासच्छादनमत्तम्पि मे नत्थि, किं अमच्चो नामाहं”न्ति वा एतं मानं करोति ।

हीनस्स सेय्योहमस्मीति मानादयो दासादीनं उप्पज्जन्ति । दासो हि “मातितो वा पितितो वा को मया सदिसो अज्जो दासो नाम अत्थि, अज्जे जीवितुं असक्कोन्ता कुच्छिहेतु दासा नाम जाता, अहं पन पवेणिआगतत्ता सेय्यो”ति वा, “पवेणिआगतभावेन उभतोसुद्धिकदासत्तेन असुकदासेन नाम सद्धिं मय्हं किं नानाकरण”न्ति वा, “कुच्छिवसेनाहं दासव्यं उपगतो, मातापितुकोटिया पन मे दासद्वानं नत्थि, किं दासो नाम अहं”न्ति वा एतं मानं करोति । यथा च दासो, एवं पुक्कुसचण्डालादयोपि एतं मानं करोन्ति येव । एत्थ च सेय्यस्स सेय्योहमस्मीति उप्पन्नमानोव याथावमानो, इतरे द्वे अयाथावमाना । तथा सदिसस्स सदिसोहमस्मीति हीनस्स हीनोहमस्मीति उप्पन्नमानोव याथावमानो, इतरे द्वे अयाथावमाना । तत्थ याथावमाना अरहत्तमगगवज्झा, अयाथावमाना सोतापत्तिमगगवज्झाति ।

तण्हामूलका वुत्तायेव । **रज्जतीति** न केवलं रागेनेव रज्जति, अथ खो तण्हामूलकानं परियेसनादीनम्पि सम्भवतो तण्हामूलकेहि सब्बेहि अकुसलधम्मेहि रज्जति, युज्जति बज्जतीति अधिप्पायो ।

दसहि किलेसवत्थूहीति कतमानि दस किलेसवत्थूनि? लोभो, दोसो, मोहो, मानो, दिट्ठि, विचिकिच्छा, थिनं, उद्धच्चं, अहिरिकं, अनोत्तप्पन्ति इमानि दस किलेसवत्थूनि (विभ० १६६) ।

तत्थ किलेसा एव **किलेसवत्थूनि**, वसन्ति वा एत्थ अखीणासवा सत्ता लोभादीसु पतिट्ठितत्ताति वत्थूनि, किलेसा च ते तप्पतिट्ठानं सत्तानं वत्थूनि चाति किलेसवत्थूनि । यस्मा चेत्थ अनन्तरपच्चयादिभावेन उप्पज्जमानापि किलेसा वसन्ति एव नाम, तस्मा किलेसानं वत्थूनीतिपि किलेसवत्थूनि । लुब्भन्ति तेन, सयं वा लुब्भति, लुब्भनमत्तमेव वा तन्ति **लोभो** । दुस्सन्ति तेन, सयं वा दुस्सति, दुस्सनमत्तमेव वा तन्ति **दोसो** । मुहन्ति तेन, सयं वा मुहति, मुहनमत्तमेव वा तन्ति **मोहो** । मज्जतीति **मानो** । दिट्ठिआदयो वुत्तत्थाव । न हिरीयतीति अहिरिको, तस्स भावो **अहिरिकं** । न ओत्तप्पतीति अनोत्तप्पी, तस्स भावो **अनोत्तप्पं** । तेसु अहिरिकं कायदुच्चरितादीहि अजिगुच्छनलक्खणं, अनोत्तप्पं तेहेव असारज्जनलक्खणं, **किलिस्सतीति** उपतापीयति विबाधीयति ।

दसहि आघातवत्थूहीति पुब्बे वुत्तेहि नवहि च “अट्ठाने वा पनाघातो जायती”ति (ध० स० १०६६) वुत्तेन चाति दसहि । अनत्थं मे अचरीतिआदीनिपि हि अविकप्पेत्वा खाणुकण्टकादिम्हिपि अट्ठाने आघातो उप्पज्जति ।

दसहि अकुसलकम्मपथेहीति कतमे दस अकुसलकम्मपथा (दी० नि० ३.३६०)? पाणातिपातो, अदिन्नादानं, कामेसुमिच्छाचारो, मुसावादो, पिसुणा वाचा, फरुसा वाचा, सम्फप्पलापो, अभिज्झा, ब्यापादो, मिच्छादिट्ठि । इमे दस अकुसलकम्मपथा । तत्थ अकुसलकम्मानि च तानि पथा च दुग्गतियाति **अकुसलकम्मपथा** । **समन्नागतोति** समङ्गीभूतो ।

दसहि सज्जोजनेहीति कतमानि दस संयोजनानि (ध० स० १११८)? कामरागसंयोजनं, पटिघसंयोजनं, मानसंयोजनं, दिट्ठिसंयोजनं, विचिकिच्छासंयोजनं, सीलब्बतपरामाससंयोजनं, भवरागसंयोजनं, इस्सासंयोजनं, मच्छरियसंयोजनं, अविज्जासंयोजनं, इमानि दस संयोजनानि । **मिच्छता** वुत्तायेव ।

दसवत्थुकाय मिच्छादिट्ठियाति कतमा दसवत्थुका मिच्छादिट्ठि (विभ० १७१)? नत्थि दिन्नं, नत्थि यिट्ठं, नत्थि हुतं, नत्थि सुकतदुक्कटानं कम्मानं फलं विपाको, नत्थि अयं लोको, नत्थि परो लोको, नत्थि माता, नत्थि पिता, नत्थि सत्ता ओपपातिका, नत्थि लोके समणब्राह्मणा सम्मग्गता सम्मापटिपन्ना ये इमञ्च लोकं परञ्च लोकं सयं अभिज्जा सच्छिकत्वा पवेदेन्ति । अयं दसवत्थुका मिच्छादिट्ठि ।

तत्थ **दसवत्थुकाति** दस वत्थूनि एतिस्साति दसवत्थुका । **नत्थि दिन्नन्ति** दिन्नं नाम अत्थि, सक्का कस्सचि किञ्चि दातुन्ति जानाति । दिन्नस्स पन फलं विपाको नत्थीति गण्हाति । **नत्थि यिट्ठन्ति** यिट्ठं वुच्चति महायागो, तं यजितुं सक्काति जानाति । यिट्ठस्स पन फलं विपाको नत्थीति गण्हाति । **हुतन्ति** आहुनपाहुनमङ्गलकिरिया, तं कातुं सक्काति जानाति । तस्स पन फलं विपाको नत्थीति गण्हाति । **सुकतदुक्कटानन्ति** एत्थ दस अकुसलकम्मपथा सुकतकम्मानि नाम, दस अकुसलकम्मपथा दुक्कटकम्मानि नाम । तेसं अत्थिभावं जानाति । फलं विपाको पन नत्थीति गण्हाति । **नत्थि अयं लोकोति** परलोके ठितो इमं लोकं नत्थीति गण्हाति । **नत्थि परो लोकोति** इधलोके ठितो परलोकं नत्थीति गण्हाति । **नत्थि माता नत्थि पिताति** मातापितूनं अत्थिभावं जानाति । तेसु कतप्पच्चयेन कोचि फलं विपाको नत्थीति गण्हाति । **नत्थि**

सत्ता ओपपातिकाति चवनकउपपज्जनकसत्ता नत्थीति गण्हाति । सम्मग्गता सम्मापटिपन्नाति अनुलोमपटिपदं पटिपन्ना धम्मिकसमणब्राह्मणा लोकस्मिं नत्थीति गण्हाति । ये इमञ्च लोकं...पे०... पवेदेन्तीति इमञ्च परञ्च लोकं अत्तनाव अभिविसिद्धेन जाणेन अत्त्वा पवेदनसमत्थो सब्बञ्जू बुद्धो नत्थीति गण्हाति ।

अन्तग्गाहिकाय दिट्ठियाति “सस्सतो लोको”तिआदिकं एकेकं अन्तं भागं गण्हातीति अन्तग्गाहिका । अथ वा अन्तस्स गाहो अन्तग्गाहो, अन्तग्गाहो अस्सा अत्थीति अन्तग्गाहिका । ताय अन्तग्गाहिकाय । सा पन वुत्तायेव ।

अट्ठसततण्हापपञ्चसतेहीति अट्ठत्तरं सतं अट्ठसतं । संसारे पपञ्चेति चिरं वसापेतीति पपञ्चो, तण्हा एव पपञ्चो तण्हापपञ्चो, आरम्मणभेदेन पुनप्पुनं उप्पत्तिवसेन च तण्हानं बहुकत्ता बहुवचनं कत्वा तण्हापपञ्चानं सतं तण्हापपञ्चसतं । तेन “तण्हापपञ्चसतेना”ति वत्तब्बे वचनविपल्लासवसेन “तण्हापपञ्चसतेही”ति बहुवचननिद्देशो कतो । अट्ठसतन्ति सङ्घातेन तण्हापपञ्चसतेनाति अत्थो दट्ठब्बो । अट्ठ अब्बोहारिकानि कत्वा सतमेव गहितन्ति वेदितब्बं । खुद्दकवत्थुविभङ्गे पन तण्हाविचरितानीति आगतं । यथाह —

“अट्ठारस तण्हाविचरितानि अज्झत्तिकस्स उपादाय, अट्ठारस तण्हाविचरितानि बाहिरस्स उपादाय, तदेकज्झं अभिसञ्जुहित्वा अभिसङ्घिपित्वा छत्तिंस्स तण्हाविचरितानि होन्ति । इति अतीतानि छत्तिंस्स तण्हाविचरितानि, अनागतानि छत्तिंस्स तण्हाविचरितानि, पच्चुप्पन्नानि छत्तिंस्स तण्हाविचरितानि तदेकज्झं अभिसञ्जुहित्वा अभिसङ्घिपित्वा अट्ठतण्हाविचरितसतं होती”ति (विभ० ८४२) ।

तण्हापपञ्चायेव पनेत्थ तण्हाविचरितानीति वुत्ता । तण्हासमुदाचारा तण्हापवत्तियोति अत्थो । अज्झत्तिकस्स उपादायाति अज्झत्तिकं खन्धपञ्चकं उपादाय । इदंहि उपयोगत्थे सामिवचनं । वित्थारो पनस्स तस्स निद्देशे (विभ० ९७३) वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । अयं पन अपरो नयो — रूपारम्मणायेव कामतण्हा, भवतण्हा, विभवतण्हाति तिस्सो तण्हा होन्ति, तथा सद्दादिआरम्मणाति छसु आरम्मणेषु अट्ठारस तण्हा होन्ति, अज्झत्तारम्मणा अट्ठारस, बहिद्धारम्मणा अट्ठारसाति छत्तिंस्स होन्ति । ता एव अतीतारम्मणा छत्तिंस्स, अनागतारम्मणा छत्तिंस्स, पच्चुप्पन्नारम्मणा छत्तिंसाति अट्ठतण्हाविचरितसतं होति । पपञ्चितोति आरम्मणे, संसारे वा पपञ्चितो चिरवासितो ।

द्वासट्ठिया दिट्ठिगतेहीति “कतमानि द्वासट्ठि दिट्ठिगतानि ब्रह्मजाले वेय्याकरणे वुत्तानि भगवता? चत्तारो सस्सतवादा, चत्तारो एकच्चसस्सतवादा, चत्तारो अन्तानन्तिका, चत्तारो अमराविकखेपिका, द्वे अधिच्चसमुप्पन्निका, सोळस सज्जीवादा, अट्ठ असज्जीवादा, अट्ठ नेवसज्जीनासज्जीवादा, सत्त उच्छेदवादा, पञ्च दिट्ठधम्मनिब्बानवादाति इमानि द्वासट्ठि दिट्ठिगतानि ब्रह्मजाले वेय्याकरणे वुत्तानि भगवता”ति (विभ० ९७७) । वित्थारो पनेत्थ ब्रह्मजालसुत्ते वुत्तनयेनेव वेदितब्बो ।

अहञ्चमि तिण्णोति अहञ्च चतुरोधं, संसारसमुद्दं वा तिण्णो अमि भवामि । मुत्तोति रागादिबन्धनेहि मुत्तो । दन्तोति निब्बिसेवनो निष्परिप्फन्दो । सन्तोति सीतीभूतो । अस्सत्थोति निब्बानदस्सने लद्धस्सासो । परिनिब्बुतोति किलेसपरिनिब्बानेन परिनिब्बुतो । पहोमीति समत्थोमि । खोइति एकंसत्थे निपातो । परे च परिनिब्बापेतुन्ति एत्थ परे च-सद्दो “परे च तारेतु”न्तिआदीहिपि योजेतब्बोति ।

महाकरुणाजाणनिद्देशवण्णना निट्ठिता ।

७२-७३. सब्बञ्जुतञ्जाणनिद्देसवण्णना

११९. सब्बञ्जुतञ्जाणनिद्देसे कतमं तथागतस्स सब्बञ्जुतञ्जाणन्ति पुच्छित्वा तेन समगतिकत्ता तेनेव सह अनावरणजाणं निद्दिट्ठं । न हि अनावरणजाणं धम्मतो विसुं अत्थि, एकमेव हेतं जाणं आकारभेदतो द्वेधा वुच्चति सद्भिन्द्रियसद्भावबलादीनि विय । सब्बञ्जुतञ्जाणमेव हि नत्थि एतस्स आवरणन्ति, केनचि धम्मेन, पुग्गलेन वा आवरणं कातुं असक्कुणेय्यताय अनावरणन्ति वुच्चति आवज्जनपटिबद्धत्ता सब्बधम्मनं । अज्जे पन आवज्जित्वापि न जानन्ति । केचि पनाहु “मनोविज्जाणं विय सब्बारम्मणिकत्ता सब्बञ्जुतञ्जाणं । तंयेव जाणं इन्दवजिरं विय विसयेसु अप्पटिहतत्ता अनावरणजाणं । अनुपुब्बसब्बञ्जुतापटिक्खेपो सब्बञ्जुतञ्जाणं, सकिंसब्बञ्जुतापटिक्खेपो अनावरणजाणं, भगवा सब्बञ्जुतञ्जाणपटिलाभेनपि सब्बञ्जूति वुच्चति, न च अनुपुब्बसब्बञ्जू । अनावरणजाणपटिलाभेनपि सब्बञ्जूति वुच्चति, न च सकिंसब्बञ्जू”ति ।

सब्बं सङ्खतमसङ्खतं अनवसेसं जानातीति एत्थ सब्बन्ति जातिवसेन सब्बधम्मनं निस्सेसपरियादानं । अनवसेसन्ति एकेकस्सेव धम्मस्स सब्बाकारवसेन निस्सेसपरियादानं । सङ्खतमसङ्खतन्ति द्विधा पभेददस्सनं । सङ्खतञ्चि एको पभेदो, असङ्खतं एको पभेदो । पच्चयेहि सङ्गम्म कतन्ति सङ्खतं । खन्धपञ्चकं । तथा न सङ्खतन्ति असङ्खतं । निब्बानं । सङ्खतं अनिच्चदुक्खानत्तादीहि आकारेहि अनवसेसं जानाति, असङ्खतं सुज्जतानिमित्तअप्पणिहितादीहि आकारेहि अनवसेसं जानाति । नत्थि एतस्स सङ्खतस्स असङ्खतस्स च अवसेसोति अनवसेसं । सङ्खतं असङ्खतञ्च । अनेकभेदापि पज्जन्ति पच्चयेहि अकतत्ता असङ्खतपक्खं भजति । सब्बञ्जुतञ्जाणञ्चि सब्बापि पज्जत्तियो अनेकभेदतो जानाति । अथ वा सब्बन्ति सब्बधम्मगगहणं । अनवसेसन्ति निप्पदेसगगहणं । तत्थ आवरणं नत्थीति तत्थ तस्मिं अनवसेसे सङ्खतासङ्खते निस्सङ्गत्ता सब्बञ्जुतञ्जाणस्स आवरणं नत्थीति तदेव सब्बञ्जुतञ्जाणं अनावरणजाणं नामाति अत्थो ।

१२०. इदानी अनेकविसयभेदतो दस्सेतुं अतीतन्तिआदिमाह । तत्थ अतीतं अनागतं पच्चुप्पन्नन्ति कालभेदतो दस्सितं, चक्खु चेव रूपा चातिआदि वत्थारम्मणभेदतो । एवं तं सब्बन्ति तेसं चक्खुरूपानं अनवसेसपरियादानं । एवं सेसेसु । यावताति अनवसेसपरियादानं । अनिच्चदुन्तिआदि सामञ्जलक्खणभेदतो दस्सितं । अनिच्चदुन्ति च अनिच्चाकारं । पच्चत्तत्थे वा उपयोगवचनं । एस नयो एदिसेसु । रूपस्सातिआदि खन्धभेदतो दस्सितं । चक्खुस्स...पे०... जरामरणस्साति हेट्ठा वुत्तपेय्यालनयेन योजेतब्बं । अभिज्जायातिआदीसु हेट्ठा वुत्तजाणानेव । अभिज्जदुन्ति अभिजाननसभावं । एस नयो एदिसेसु । खन्धानं खन्धदुन्तिआदि हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । कुसले धम्मेतिआदि कुसलत्तिकवसेन भेदो । कामावचरे धम्मेतिआदि चतुभूमकवसेन । उभयत्थापि “सब्बे जानाती”ति बहुवचनपाठो सुन्दरो । एकवचनसोते पतितत्ता पन पोत्थकेसु एकवचनेन लिखितं । दुक्खस्सातिआदि चुद्दसन्नं बुद्धजाणानं विसयभेदो । इन्द्रियपरोपरियत्ते जाणन्तिआदीनि चत्तारि जाणानि वत्त्वा सब्बञ्जुतञ्जाणं कस्मा न वुत्तन्ति चे? वुच्चमानस्स सब्बञ्जुतञ्जाणत्ता । विसयभेदतो हि सब्बञ्जुतञ्जाणे वुच्चमाने तं जाणं न वत्तब्बं होति, सब्बञ्जुतञ्जाणं पन सब्बञ्जुतञ्जाणस्स विसयो होतियेव ।

पुन काळकारामसुत्तन्तादीसु (अ० नि० ४.२४) वुत्तनयेन सब्बञ्जुतञ्जाणभूमिं दस्सेन्तो यावता सदेवकस्स लोकस्सातिआदिमाह । तत्थ सह देवेहि सदेवकस्स । सह मारेन समारकस्स । सह ब्रह्मना सब्रह्मकस्स लोकस्स । सह समणब्राह्मणेहि सस्समणब्राह्मणिया । सह देवमनुस्सेहि सदेवमनुस्साय पजाय । पजातत्ता पजाति सत्तलोकस्स परियायवचनमेतं । तत्थ सदेवकवचनेन पञ्चकामावचरदेवगगहणं, समारकवचनेन छट्ठकामावचरदेवगगहणं,

सब्रह्मकवचनेन ब्रह्मकायिकादिब्रह्मगगहणं, सस्समणब्राह्मणिवचनेन सासनस्स पच्चत्थिकपच्चामित्तसमणब्राह्मणगगहणं समितपापबाहितपापसमणब्राह्मणगगहणञ्च, पजावचनेन सत्तलोकगगहणं, सदेवमनुस्सवचनेन सम्मुतिदेवसेसमनुस्सगगहणं वेदितब्बं । एवमेत्थ तीहि पदेहि ओकासलोको, द्वीहि पजावसेन सत्तलोको गहितोति वेदितब्बो ।

अपरो नयो — सदेवकगगहणेन अरूपावचरलोको गहितो, समारकगगहणेन छकामावचरदेवलोको, सब्रह्मकगगहणेन रूपावचरब्रह्मलोको, सस्समणब्राह्मणादिगगहणेन चतुपरिसवसेन, सम्मुतिदेवेहि वा सह मनुस्सलोको, अवसेसत्तलोको वा ।

अपिचेत्थ सदेवकवचनेन उक्कट्टपरिच्छेदतो सब्बस्सपि लोकस्स दिट्ठादिजाननभावं साधेति । ततो येसं सिया “मारो महानुभावो छकामावचरिस्सरो वसवत्ती, किं तस्सापि दिट्ठादिं जानाती”ति, तेसं विमतिं विधमन्तो “समारकस्सा”ति आह । येसं पन सिया “ब्रह्मा महानुभावो एकङ्गुलिया एकस्मिं चक्कवाळसहस्से आलोकं फरति, द्वीहि...पे०... दसहि अङ्गुलीहि दससु चक्कवाळसहस्सेसु आलोकं फरति, अनुत्तरञ्च ज्ञानसमापत्तिसुखं पटिसंवेदेति, किं तस्सापि दिट्ठादिं जानाती”ति, तेसं विमतिं विधमन्तो “सब्रह्मकस्सा”ति आह । ततो येसं सिया “पुथू समणब्राह्मणा सासनस्स पच्चत्थिका, किं तेसम्पि दिट्ठादिं जानाती”ति, तेसं विमतिं विधमन्तो “सस्समणब्राह्मणिया पजाया”ति आह । एवं उक्कट्टानं दिट्ठादिजाननभावं पकासेत्वा अथ सम्मुतिदेवे अवसेसमनुस्से च उपादाय उक्कट्टपरिच्छेदवसेन सेसत्तलोकस्स दिट्ठादिजाननभावं पकासेति । अयमेत्थ अनुसन्धिव्वकमो । पोराणा पनाहु — सदेवकस्साति देवताहि सद्धिं अवसेसलोकस्स । समारकस्साति मारेन सद्धिं अवसेसलोकस्स । सब्रह्मकस्साति ब्रह्मेहि सद्धिं अवसेसलोकस्स । एवं सब्बेपि तिभवूपगे सत्ते तीहाकारेहि तीसु पदेसु पक्खिपित्वा पुन द्वीहाकारेहि परियादातुं सस्समणब्राह्मणिया पजाय सदेवमनुस्सायाति वुत्तं । एवं पञ्चहि पदेहि तेन तेन आकारेन तेधातुकमेव परियादिन्नं होतीति ।

दिट्ठन्ति रूपायतनं । सुतन्ति सद्दायतनं । मुतन्ति पत्वा गहेतब्बतो गन्धायतनं, रसायतनं, फोटुब्बायतनं । विज्जातन्ति सुखदुक्खादिधम्मरम्मणं । पत्तन्ति परियेसित्वा वा अपरियेसित्वा वा पत्तं । परियेसितन्ति पत्तं वा अप्पत्तं वा परियेसितं । अनुविचरितं मनसाति चित्तेन अनुसञ्चरितं । सब्बं जानातीति इमिना एतं दस्सेति — यं अपरिमानासु लोकधातूसु इमस्स सदेवकस्स लोकस्स “नीलं पीत”न्तिआदि (ध० स० ६१९) रूपारम्मणं चक्खुद्वारे आपाथं आगच्छति, अयं सत्तो इमस्मिं खणे इमं नाम रूपारम्मणं दिस्वा सुमनो वा दुम्मनो वा मज्झत्तो वा जातोति तं सब्बं तथागतस्स सब्बञ्जुतज्जाणं जानाति । तथा यं अपरिमाणासु लोकधातूसु इमस्स सदेवकस्स लोकस्स “भेरिसद्दो, मुदिङ्गसद्दो”तिआदि सद्धारम्मणं सोतद्वारे आपाथं आगच्छति, “मूलगन्धो तचगन्धो”तिआदि (ध० स० ६२४-६२७) गन्धारम्मणं घानद्वारे आपाथं आगच्छति, “मूलरसो, खन्धरसो”तिआदि (ध० स० ६२८-६३१) रसारम्मणं जिह्वाद्वारे आपाथं आगच्छति, “कक्खळं, मुदुक”न्तिआदि (ध० स० ६४७-६५०) पथवीधातुतेजोधातुवायोधातुभेदं फोटुब्बारम्मणं कायद्वारे आपाथं आगच्छति, अयं सत्तो इमस्मिं खणे इमं नाम फोटुब्बारम्मणं फुसित्वा सुमनो वा दुम्मनो वा मज्झत्तो वा जातोति तं सब्बं तथागतस्स सब्बञ्जुतज्जाणं जानाति । तथा यं अपरिमाणासु लोकधातूसु इमस्स सदेवकस्स लोकस्स सुखदुक्खादिभेदं धम्मरम्मणं मनोद्वारे आपाथं आगच्छति, अयं सत्तो इमस्मिं खणे इमं नाम धम्मरम्मणं विजानित्वा सुमनो वा दुम्मनो वा मज्झत्तो वा जातोति तं सब्बं तथागतस्स सब्बञ्जुतज्जाणं जानाति । इमस्स पन महाजनस्स परियेसित्वा अप्पत्तम्पि अत्थि, परियेसित्वा पत्तम्पि अत्थि । अपरियेसित्वा अप्पत्तम्पि अत्थि, अपरियेसित्वा पत्तम्पि अत्थि । सब्बं तथागतस्स सब्बञ्जुतज्जाणेन अप्पत्तं नाम नत्थीति ।

१२१. पुन अपरेन परियायेन सब्बज्जुतज्जाणभावसाधनत्थं न तस्साति गाथमाह । तत्थ न तस्स अदिट्ठमिधत्थि किञ्चीति तस्स तथागतस्स इध इमस्मिं तेधातुके लोके, इमस्मिं पच्चुप्पन्नकाले वा पज्जाचक्खुना अदिट्ठं नाम किञ्चि अप्पमत्तकम्पि न अत्थि न संविज्जति । अत्थीति इदं वत्तमानकालिकं आख्यातपदं । इमिना पच्चुप्पन्नकालिकस्स सब्बधम्मस्स जातभावं दस्सेति । गाथाबन्धसुखत्थं पनेत्थ द-कारो संयुत्तो । अथो अविज्जातन्ति एत्थ अथोइति वचनोपादाने निपातो । अविज्जातन्ति अतीतकालिकं अविज्जातं नाम किञ्चि धम्मजातं । नाहोसीति पाठसेसो । अब्ययभूतस्स अत्थिसद्वस्स गहणे पाठसेसं विनापि युज्जतियेव । इमिना अतीतकालिकस्स सब्बधम्मस्स जातभावं दस्सेति । अजानितब्बन्ति अनागतकालिकं अजानितब्बं नाम धम्मजातं न भविस्सति, नत्थि वा । इमिना अनागतकालिकस्स सब्बधम्मस्स जातभावं दस्सेति । जाननकिरियाविसेसनमत्तमेव वा एत्थ अ-कारो । सब्बं अभिज्जासि यदत्थि नेय्यन्ति एत्थ यं तेकालिकं वा कालविमुत्तं वा नेय्यं जानितब्बं किञ्चि धम्मजातं अत्थि, तं सब्बं तथागतो अभिज्जासि अधिकेन सब्बज्जुतज्जाणेन जानि पटिविज्झि । एत्थ अत्थिसद्देन तेकालिकस्स कालविमुत्तस्स च गहणा अत्थि-सद्दो अब्ययभूतोयेव दट्ठब्बो । तथागतो तेन समन्तचक्खूति कालवसेन ओकासवसेन च निष्पदेसत्ता समन्ता सब्बतो पवत्तं जाणचक्खु अस्साति समन्तचक्खु । तेन यथावुत्तेन कारणेन तथागतो समन्तचक्खु, सब्बज्जूति वुत्तं होति । इमिस्सा गाथाय पुग्गलाधिष्ठानाय देसनाय सब्बज्जुतज्जाणं साधितं ।

पुन बुद्धजाणानं विसयवसेन सब्बज्जुतज्जाणं दस्सेतुकामो समन्तचक्खूति केनट्टेन समन्तचक्खूतिआदिमाह । तत्थ गाथाय समन्तचक्खूति वुत्तपदे यं तं समन्तचक्खु, तं केनट्टेन समन्तचक्खूति अत्थो । अत्थो पनस्स यावता दुक्खस्स दुक्खट्ठोतिआदीहि वुत्तोयेव होति । सब्बज्जुतज्जाणज्झि समन्तचक्खु । यथाह — “समन्तचक्खु वुच्चति सब्बज्जुतज्जाण”न्ति (चूळनि० धोतकमाणवपुच्छानिद्देस ३२) । तस्मिं सब्बज्जुतज्जाणट्टे वुत्ते समन्तचक्खुट्ठो वुत्तोयेव होतीति । बुद्धस्सेव जाणानीति बुद्धजाणानि । दुक्खे जाणादीनिपि हि सब्बाकारेन बुद्धस्सेव भगवतो पवत्तन्ति, इतरेसं पन एकदेसमत्तेनेव पवत्तन्ति । सावकसाधारणानीति पन एकदेसेनापि अत्थितं सन्धाय वुत्तं । सब्बो जातोति सब्बो जाणेन जातो । अज्जातो दुक्खट्ठो नत्थीति वुत्तमेव अत्थं पटिसेधेन विभावेति । सब्बो दिट्ठोति न केवलं जातमत्तोयेव, अथ खो चक्खुना दिट्ठो विय कतो । सब्बो विदितोति न केवलं दिट्ठमत्तोयेव, अथ खो पाकटो । सब्बो सच्छिकतोति न केवलं विदितोयेव, अथ खो तत्थ जाणपटिलाभवसेन पच्चक्खीकतो । सब्बो फस्सितोति न केवलं सच्छिकतोयेव, अथ खो पुनप्पुनं यथारुचि समुदाचारवसेन फुट्ठोति । अथ वा जातो सभावलक्खणवसेन । दिट्ठो सामज्जलक्खणवसेन । विदितो रसवसेन । सच्छिकतो पच्चुपट्टानवसेन । फस्सितो पदट्टानवसेन । अथ वा जातो जाणुप्पादवसेन । दिट्ठो चक्खुप्पादवसेन । विदितो पज्जुप्पादवसेन । सच्छिकतो विज्जुप्पादवसेन । फस्सितो आलोकुप्पादवसेन । “यावता दुक्खस्स दुक्खट्ठो, सब्बो दिट्ठो, अदिट्ठो दुक्खट्ठो नत्थी”तिआदिना नयेन च “यावता सदेवकस्स लोकस्स...पे०... अनुविचरितं मनसा, सब्बं जातं, अज्जातं नत्थी”तिआदिना नयेन च वित्थारो वेदितब्बो । पठमं वुत्तगाथा निगमनवसेन पुन वुत्ता । तंनिगमनेयेव हि कते जाणनिगमनम्पि कतमेव होतीति ।

सब्बज्जुतज्जाणनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

सद्धम्मप्पकासिनिया पटिसम्भिदामग्ग-अट्ठकथाय

जाणकथावण्णना निट्ठिता ।

२. दिट्ठिकथा

१. अस्साददिट्ठिनिद्देसवण्णना

१२२. इदानीं जाणकथानन्तरं कथिताय दिट्ठिकथाय अनुपुब्बअनुवण्णना अनुप्पत्ता। अयञ्चि दिट्ठिकथा जाणकथाय कतजाणपरिचयस्स समधिगतसम्मादिट्ठिस्स मिच्छादिट्ठिमलविसोधना सुकरा होति, सम्मादिट्ठि च सुपरिसुद्धा होतीति जाणकथानन्तरं कथिता। तत्थ का दिट्ठीतिआदिका पुच्छा। का दिट्ठीति अभिनिवेसपरामासो दिट्ठीतिआदिकं पुच्छितपुच्छाय विस्सज्जनं। कथं अभिनिवेसपरामासो दिट्ठीतिआदिको विस्सज्जितविस्सज्जनस्स वित्थारनिद्देसो, सब्बाव ता दिट्ठियो अस्साददिट्ठियोतिआदिका दिट्ठिसुत्तसंसन्दनाति एवमिमे चत्तारो परिच्छेदा। तत्थ पुच्छापरिच्छेदे ताव का दिट्ठीति धम्मपुच्छा, सभावपुच्छा। कति दिट्ठिद्वानानीति हेतुपुच्छा पच्चयपुच्छा, कित्तकानि दिट्ठीनं कारणानीति अत्थो। कति दिट्ठिपरियुद्वानानीति समुदाचारपुच्छा विकारपुच्छा। दिट्ठियो एव हि समुदाचारवसेन चित्तं परियोनन्थन्तियो उद्वहन्तीति दिट्ठिपरियुद्वानानि नाम होन्ति। कति दिट्ठियोति दिट्ठीनं सङ्ख्वापुच्छा गणनापुच्छा। कति दिट्ठाभिनिवेसाति वत्थुप्पभेदवसेन आरम्मणनान्तवसेन दिट्ठिप्पभेदपुच्छा। दिट्ठियो एव हि तं तं वत्थुं तं तं आरम्मणं अभिनिविसन्ति परामसन्तीति दिट्ठिपरामासाति वुच्चन्ति। कतमो दिट्ठिद्वानसमुग्धातोति दिट्ठीनं पटिपक्खपुच्छा पहानूपायपुच्छा। दिट्ठिकारणानि हि खन्धादीनि दिट्ठिसमुग्धातेन तासं कारणानि न होन्तीति तानि च कारणानि समुग्धातितानि नाम होन्ति। तस्मा दिट्ठिद्वानानि सम्मा भुसं हज्जन्ति एतेनाति दिट्ठिद्वानसमुग्धातोति वुच्चति।

इदानीं एतासं छन्नं पुच्छानं का दिट्ठीतिआदीनि छ विस्सज्जनानि। तत्थ का दिट्ठीति विस्सज्जेतब्बपुच्छा। अभिनिवेसपरामासो दिट्ठीति विस्सज्जनं। सा पन अनिच्चादिके वत्थुस्मिं निच्चादिवसेन अभिनिविसति पतिद्वहति दळ्ळं गणहातीति अभिनिवेसो। अनिच्चादिआकारं अतिक्कमित्वा निच्चन्तिआदिवसेन वत्तमानो परतो आमसति गणहातीति परामासो। अथ वा निच्चन्तिआदिकं परं उत्तमं सच्चन्ति आमसति गणहातीति परामासो, अभिनिवेसो च सो परामासो चाति अभिनिवेसपरामासो। एवंपकारो दिट्ठीति किच्चतो दिट्ठिसभावं विस्सज्जेति। तीणि सतन्ति तीणि सतानि, वचनविपल्लासो कतो। कतमो दिट्ठिद्वानसमुग्धातोति पुच्छं अनुद्धरित्वाव सोतापत्तिमग्गो दिट्ठिद्वानसमुग्धातोति विस्सज्जनं कतं।

१२३. इदानीं कथं अभिनिवेसपरामासोतिआदि वित्थारनिद्देसो। तत्थ रूपन्ति उपयोगवचनं। रूपं अभिनिवेसपरामासोति सम्बन्धो। रूपन्ति चेत्य रूपुपादानक्खन्धो कसिणरूपञ्च। “एतं ममा”ति अभिनिवेसपरामासो दिट्ठि, “एसोहमस्मी”ति अभिनिवेसपरामासो दिट्ठि, “एसो मे अत्ता”ति अभिनिवेसपरामासो दिट्ठीति पच्चकं योजेतब्बं। एतन्ति सामञ्जवचनं। तेनेव “वेदनं एतं मम, सङ्खारे एतं ममा”ति नपुंसकवचनं एकवचनञ्च कतं। एसोति पन वत्तब्बमपेक्खित्वा पुल्लिङ्गेकवचनं कतं। एतं ममाति तण्हामञ्जनामूलिका दिट्ठि। एसोहमस्मीति मानमञ्जनामूलिका दिट्ठि। एसो मे अत्ताति दिट्ठिमञ्जना एव। केचि पन “एतं ममाति ममंकारकप्पना, एसोहमस्मीति अहंकारकप्पना, एसो मे अत्ताति अहंकारममंकारकप्पितो अत्ताभिनिवेसोति च, तथा यथाक्कमेनेव तण्हामूलनिवेसो मानपग्गाहो, तण्हामूलनिविट्ठो मानपग्गाहितो, अत्ताभिनिवेसोति च, सङ्खारानं दुक्खलक्खणादस्सनं, सङ्खारानं अनिच्चलक्खणादस्सनं, सङ्खारानं तिलक्खणादस्सनहेतुको अत्ताभिनिवेसोति च, दुक्खे असुभे च सुखं सुभन्ति विपल्लासगतस्स, अनिच्चे निच्चन्ति विपल्लासगतस्स, चतुब्बिधविपल्लासगतस्स च अत्ताभिनिवेसोति च, पुब्बेनिवासजाणस्स आकारकप्पना, दिब्बचक्खुजाणस्स अनागतपटिलाभकप्पना, पुब्बन्तापरन्तइदप्पच्चयतापटिच्चसमुप्पन्नेसु धम्मेसु कप्पनिस्सितस्स

अत्ताभिनिवेशोति च, नन्दिया अतीतमन्वागमेति, नन्दिया अनागतं पटिकङ्कति, पच्चुप्पन्नेसु धम्मेषु संहारति
अत्ताभिनिवेशोति च, पुब्बन्ते अज्जाणहेतुका दिट्ठि, अपरन्ते अज्जाणहेतुका दिट्ठि, पुब्बन्तापरन्ते
इदप्पच्चयतापटिच्चसमुप्पन्नेसु धम्मेषु अज्जाणहेतुको अत्ताभिनिवेशो”ति च एतेसं तिण्णं वचनानं अत्थं वण्णयन्ति ।

दिट्ठियो पनेत्थ पठमं पच्चक्खन्धवत्थुका । ततो छअज्झत्तिकबाहिरायतनविज्जाण-
कायसम्पस्सकायवेदनाकायसज्जाकायचेतनाकायतण्हाकायवितक्कविचारधातुदसकसिण- द्वित्तिसाकारवत्थुका दिट्ठियो
वुत्ता । द्वित्तिसाकारेसु च यत्थ विसुं अभिनिवेशो न युज्जति, तत्थ सकलसरीराभिनिवेशवसेनेव विसुं अभिनिवेशो विय
कतोति वेदितब्बं । ततो द्वादसायतनअट्टारसधातुएकूनवीसतिइन्द्रियवसेन योजना कता । तीणि एकन्तलोकुत्तरिन्द्रियानि न
योजितानि । न हि लोकुत्तरवत्थुका दिट्ठियो होन्ति । सब्बत्थापि च लोकियलोकुत्तरमिस्सेसु धम्मेषु लोकुत्तरे ठपेत्वा
लोकिया एव गहेतब्बा । अनिन्द्रियबद्धरूपञ्च न गहेतब्बमेव । ततो तेधातुकवसेन नवविधभववसेन
ज्ञानब्रह्मविहारसमापत्तिवसेन पटिच्चसमुप्पादङ्गवसेन च योजना कता । जातिजरामरणानं विसुं गहणे परिहारो वुत्तनयो एव ।
सब्बानि चेतानि रूपादिकानि जरामरणन्तानि अट्टनवुत्तिसतं पदानि भवन्ति ।

१२४. दिट्ठिद्वानेसु **खन्धापि दिट्ठिद्वानन्ति** वीसतिवत्थुकायपि सक्कायदिट्ठिया पच्चन्नं खन्धानंयेव वत्थुत्ता “ये हि
केचि, भिक्खवे, समणा वा ब्राह्मणा वा अत्तानं समनुपस्समाना समनुपस्सन्ति, सब्बे ते पच्चुपादानक्खन्धेसुयेव
समनुपस्सन्ति, एतेसं वा अज्जतर”न्ति (सं० नि० ३.४७) वुत्तत्ता च पच्चुपादानक्खन्धा दिट्ठिनं कारणं । **अविज्जापि**
दिट्ठिद्वानन्ति अविज्जाय अन्धीकतानं दिट्ठिउप्पत्तितो “यायं, भन्ते, दिट्ठि ‘असम्मासम्बुद्धेसु सम्मासम्बुद्धा’ति, अयं नु खो,
भन्ते, दिट्ठि किं पटिच्च पज्जायतीति? महती खो एसा, कच्चान, धातु, यदिदं अविज्जाधातु । हीनं, कच्चान, धातुं पटिच्च
उप्पज्जति हीना सज्जा हीना दिट्ठी”ति (सं० नि० २.९७) वचनतो च अविज्जा दिट्ठिनं कारणं । **फस्सोपि दिट्ठिद्वानन्ति** तेन
फस्सेन फुट्टस्स दिट्ठिउप्पत्तितो “ये ते, भिक्खवे, समणब्राह्मणा पुब्बन्तकप्पिका पुब्बन्तानुदिट्ठिनो पुब्बन्तं आरब्भ
अनेकविहितानि अधिवुत्तिपदानि अभिवदन्ति, तदपि फस्सपच्चया”ति (दी० नि० १.१२३) वचनतो च फस्सो दिट्ठिनं
कारणं । **सज्जापि दिट्ठिद्वानन्ति** आकारमत्तगहणेन अयाथावसभावगाहहेतुत्ता सज्जाय —

“यानि च तीणि यानि च सट्ठि, समणप्पवादसितानि भूरिपज्ज ।

सज्जक्खरसज्जनिस्सितानि, ओसरणानि विनेय्य ओघतमगा”ति ॥ (सु० नि० ५४३) —

वचनतो “सज्जानिदाना हि पपज्जसङ्का”ति (सु० नि० ८८०; महानि० १०९) वचनतो च सज्जा दिट्ठिनं कारणं । **वितक्कोपि**
दिट्ठिद्वानन्ति आकारपरिवितक्केन दिट्ठिउप्पत्तितो —

“नहेव सच्चानि बहूनि नाना, अज्जत्र सज्जाय निच्चानि लोके ।

तक्कञ्च दिट्ठीसु पकप्पयित्वा, सच्चं मुसाति द्वयधम्ममाहू”ति ॥ (सु० नि० ८९२) —

वचनतो च वितक्को दिट्ठिनं कारणं । **अयोनिमनसिकारोपि दिट्ठिद्वानन्ति** अयोनिमनसिकारस्स अकुसलानं
असाधारणहेतुत्ता “तस्सेवं अयोनिमनसिकारोतो छन्नं दिट्ठिनं अज्जतरा दिट्ठि उप्पज्जती”ति (म० नि० १.१९) वचनतो
च अयोनिमनसिकारो दिट्ठिनं कारणं । **पापमित्तोपि दिट्ठिद्वानन्ति** पापमित्तस्स दिट्ठानुगतिआपज्जनेन दिट्ठिउप्पत्तितो
“बाहिरं, भिक्खवे, अङ्गन्ति करित्वा न अज्जं एकङ्गम्पि समनुपस्सामि, यं एवं महतो अनत्थाय संवत्तति । यथयिदं,
भिक्खवे, पापमित्तता”ति (अ० नि० १.११०) वचनतो च पापमित्तो दिट्ठिनं कारणं । **परतोपि घोसो दिट्ठिद्वानन्ति**

दुरक्खातधम्मस्सवनेन दिट्ठिउत्पत्तितो “द्वेमे, भिक्खवे, हेतू द्वे पच्चया मिच्छादिट्ठिया उप्पादाय परतो च घोसो अयोनिस्सो च मनसिकारो”ति (अ० नि० २.१२६) वचनतो च परतो घोसो मिच्छादिट्ठिकतो मिच्छादिट्ठिपटिसञ्जुत्तकथा दिट्ठिनं कारणं ।

इदानीं दिट्ठिद्वानन्ति पदस्स अत्थं विवरन्तो खन्धा हेतु खन्धा पच्चयोतिआदिमाह । खन्धा एव दिट्ठिनं उपादाय, जनकहेतु चेव उपत्थम्भकपच्चयो चाति अत्थो । समुद्धानट्टेनाति समुद्दहन्ति उप्पज्जन्ति एतेनाति समुद्धानं, कारणन्ति अत्थो । तेन समुद्धानट्टेन, दिट्ठिकारणभावेनाति अत्थो ।

१२५. इदानीं किच्चभेदेन दिट्ठिभेदं दस्सेन्तो कतमानि अट्टारस दिट्ठिपरियुद्धानानीतिआदिमाह । तत्थ या दिट्ठीति इदानीं वुच्चमानानं अट्टारसन्नं पदानं साधारणं मूलपदं । या दिट्ठि, तदेव दिट्ठिगतं, या दिट्ठि, तदेव दिट्ठिगहनन्ति सब्बेहि सम्बन्धो कातब्बो । अयाथावदस्सनट्टेन दिट्ठि, तदेव दिट्ठीसु गतं दस्सनं द्वासट्ठिदिट्ठिअन्तो गधत्ताति दिट्ठिगतं । हेट्ठापिस्स अत्थो वुत्तोयेव । द्विन्नं अन्तानं एकन्तगतत्तापि दिट्ठिगतं । सा एव दिट्ठि दुरतिक्कमनट्टेन दिट्ठिगहनं तिणगहनवनगहनपब्बतगहनानि विय । सासङ्कसप्पटिभयट्टेन दिट्ठिकन्तारं चोरकन्तारवाळकन्तारनिरुदककन्तारदुब्भिकखकन्तारा विय । धम्मसङ्गणियं “दिट्ठिकन्तारो”ति सकलिङ्गेनेव आगतं । सम्मादिट्ठिया विनिविज्जनट्टेन पटिलोमट्टेन च दिट्ठिविसूकं । मिच्छादस्सनज्झि उप्पज्जमानं सम्मादस्सनं विनिविज्जति चेव विलोमेति च । धम्मसङ्गणियं (ध० स० ३९२, ११०५) “दिट्ठिविसूकायिक”न्ति आगतं । कदाचि सस्सतस्स, कदाचि उच्छेदस्स गहणतो दिट्ठिया विरूपं फन्दितन्ति दिट्ठिविफ्फन्दितं । दिट्ठिगतिको हि एकस्मिं पतिट्ठातुं न सक्कोति, कदाचि सस्सतं अनुस्सरति, कदाचि उच्छेदं । दिट्ठियेव अनत्थे संयोजेतीति दिट्ठिसज्जोजनं । दिट्ठियेव अन्तोतुदनट्टेन दुन्नीहरणीयट्टेन च सल्लन्ति दिट्ठिसल्लं । दिट्ठियेव पीळाकरणट्टेन सम्बाधोति दिट्ठिसम्बाधो । दिट्ठियेव मोक्खावरणट्टेन पलिबोधोति दिट्ठिपलिबोधो । दिट्ठियेव दुम्मोचनीयट्टेन बन्धनन्ति दिट्ठिबन्धनं । दिट्ठियेव दुरुत्तरट्टेन पपातोति दिट्ठिपपातो । दिट्ठियेव थामगतट्टेन अनुसयोति दिट्ठानुसयो । दिट्ठियेव अत्तानं सन्तापेतीति दिट्ठिसन्तापो । दिट्ठियेव अत्तानं अनुदहतीति दिट्ठिपरिळाहो । दिट्ठियेव किलेसकायं गन्थेतीति दिट्ठिगन्थो । दिट्ठियेव भुसं आदियतीति दिट्ठिपादानं । दिट्ठियेव “सच्च”न्तिआदिवसेन अभिनिविसतीति दिट्ठाभिनिवेसो । दिट्ठियेव इदं परन्ति आमसति, परतो वा आमसतीति दिट्ठिपरामासो ।

१२६. इदानीं रासिवसेन सोळस दिट्ठियो उट्ठिसन्तो कतमा सोळस दिट्ठियोतिआदिमाह । तत्थ सुखसोमनस्ससङ्घाते अस्सादे दिट्ठि अस्साददिट्ठि । अत्तानं अनुगता दिट्ठि अत्तानुदिट्ठि । नत्थीति पवत्तत्ता विपरीता दिट्ठि मिच्छादिट्ठि । सति काये दिट्ठि, सन्ती वा काये दिट्ठि सक्कायदिट्ठि । कायोति चेत्थ खन्धपच्चकं, खन्धपच्चकसङ्घातो सक्कायो वत्थु पतिट्ठा एतिस्साति सक्कायवत्थुका । सस्सतन्ति पवत्ता दिट्ठि सस्सतदिट्ठि । उच्छेदोति पवत्ता दिट्ठि उच्छेददिट्ठि । सस्सतादिअन्तं गणहातीति अन्तग्गाहिका, अन्तग्गाहो वा अस्सा अत्थीति अन्तग्गाहिका । अतीतसङ्घातं पुब्बन्तं अनुगता दिट्ठि पुब्बन्तानुदिट्ठि । अनागतसङ्घातं अपरन्तं अनुगता दिट्ठि अपरन्तानुदिट्ठि । अनत्थे संयोजेतीति सज्जोजनिका । अहङ्कारवसेन अहन्ति उप्पन्नेन मानेन दिट्ठिया मूलभूतेन विनिबन्धा घटिता उप्पादिता दिट्ठि अहन्ति मानविनिबन्धा दिट्ठि । तथा ममङ्कारवसेन ममन्ति उप्पन्नेन मानेन विनिबन्धा दिट्ठि ममन्ति मानविनिबन्धा दिट्ठि । अत्तनो वदनं कथनं अत्तवादो, तेन पटिसञ्जुत्ता बद्धा दिट्ठि अत्तवादपटिसंयुत्ता दिट्ठि । अत्तानं लोकोति वदनं कथनं लोकवादो, तेन पटिसञ्जुत्ता दिट्ठि लोकवादपटिसंयुत्ता दिट्ठि । भवो वुच्चति सस्सतं, सस्सतवसेन उप्पज्जनदिट्ठि भवदिट्ठि । विभवो वुच्चति उच्छेदो, उच्छेदवसेन उप्पज्जनदिट्ठि विभवदिट्ठि ।

१२७-१२८. इदानीं तीणि सतं दिट्ठाभिनिवेसे निद्विसितुकामो कतमे तीणि सतं दिट्ठाभिनिवेसाति पुच्छित्वा ते अविस्सज्जेत्वाव विसुं विसुं अभिनिवेसविस्सज्जनेनेव ते विस्सज्जेतुकामो अस्साददिट्ठिया, कतिहाकारेहि अभिनिवेसो होतीति आदिना नयेन सोळसन्नं दिट्ठीनं अभिनिवेसाकारगणनं पुच्छित्वा पुन अस्साददिट्ठिया पञ्चतिसाय आकारेहि अभिनिवेसो होतीति तासं सोळसन्नं दिट्ठीनं अभिनिवेसाकारगणनं विस्सज्जेत्वा पुन तानि गणनानि विस्सज्जेन्तो अस्साददिट्ठिया कतमेहि पञ्चतिसाय आकारेहि अभिनिवेसो होतीति आदिमाह । तत्थ रूपं पटिच्चाति रूपक्खन्धं पटिच्च । उप्पज्जति सुखं सोमनस्सन्ति “अयं मे कायो ईदिसो”ति रूपसम्पदं निस्साय गेहसितं रागसम्पयुत्तं सुखं सोमनस्सं उप्पज्जति । हेट्ठा वुत्तेनट्ठेन सुखञ्च सोमनस्सञ्च । तंयेव रूपस्स अस्सादोति रूपनिस्सयो अस्सादो । तज्झि सुखं तण्हावसेन अस्सादीयति उपभुज्जीयतीति अस्सादो । अभिनिवेसपरामासो दिट्ठीति सो अस्सादो सस्सतोति वा उच्छिज्जिस्सतीति वा सस्सतं वा उच्छिज्जमानं वा अत्तानं सुखितं करोतीति वा अभिनिवेसपरामासो होति । तस्मा या च दिट्ठि यो च अस्सादोति अस्सादस्स दिट्ठिभावाभावेपि अस्सादं विना सा दिट्ठि न होतीति कत्वा उभयम्पि समुच्चितं । अस्साददिट्ठीति अस्सादे पवत्ता दिट्ठीति वुत्तं होति ।

इदानीं नानासुत्तेहि संसन्देत्वा मिच्छादिट्ठिं मिच्छादिट्ठिकञ्च गरहितुकामो अस्साददिट्ठि मिच्छादिट्ठीति आदिमाह । तत्थ दिट्ठिविपत्तीति सम्मादिट्ठिविनासकमिच्छादिट्ठिसङ्घातदिट्ठिया विपत्ति । दिट्ठिविपन्नोति विपन्ना विनट्ठा सम्मादिट्ठि अस्साति दिट्ठिविपन्नो, विपन्नदिट्ठीति वुत्तं होति । मिच्छादिट्ठिया वा विपन्नो विनट्ठोति दिट्ठिविपन्नो । न सेवितब्बो उपसङ्कमनेन । न भजितब्बो चित्तेन । न पयिरुपासितब्बो उपसङ्कमित्वा निसीदनेन । तं किस्स हेतूति “तं सेवनादिकं केन कारणेन न कातब्ब”न्ति तस्स कारणपुच्छा । दिट्ठि हिस्स पापिकाति कारणविस्सज्जनं । यस्मा अस्स पुगलस्स दिट्ठि पापिका, तस्मा तं सेवनादिकं न कातब्बन्ति अत्थो । दिट्ठिया रागोति “सुन्दरा मे दिट्ठी”ति दिट्ठि आरब्ध दिट्ठिया उप्पज्जनरागो । दिट्ठिरागरत्तोति तेन दिट्ठिरागेन रङ्गेन रत्तं वत्थं विय रत्तो । न महप्फलन्ति विपाकफलेन । न महानिसंसन्ति निस्सन्दफलेन ।

पुरिसपुगलस्साति पुरिससङ्घातस्स पुगलस्स । लोकियवोहारेन हि पुरि वुच्चति सरीरं, तस्मिं पुरिस्मिं सेति पवत्ततीति पुरिसो, पुं वुच्चति निरयो, तं पुं गलति गच्छतीति पुगलो । येभ्य्येन हि सत्ता सुगतितो चुता दुग्गतियंयेव निब्बत्तन्ति । तं किस्स हेतूति तं न महप्फलत्तं केन कारणेन होति । दिट्ठि हिस्स पापिकाति यस्मा अस्स पुगलस्स दिट्ठि पापिका, तस्मा न महप्फलं होतीति अत्थो । द्वेव गतियोति पञ्चसु गतीसु द्वेव गतियो । विपज्जमानाय दिट्ठिया निरयो । सम्पज्जमानाय तिरच्छानयोनि । यञ्चेव कायकम्मन्ति सकलिङ्गधारणपटिपदानुयोगअभिवादनपच्चुट्ठानअज्जलिकम्मादि कायकम्मं । यञ्च वचीकम्मन्ति सकसमयपरियापुणनसज्झायनदेसनासमादपनादि वचीकम्मं । यञ्च मनोकम्मन्ति इधलोकचिन्तापटिसंयुत्तञ्च परलोकचिन्तापटिसंयुत्तञ्च कताकतचिन्तापटिसंयुत्तञ्च मनोकम्मं । तिणकट्ठधञ्जबीजेसु सत्तदिट्ठिस्स दानानुप्पदानपटिगहणपरिभोगेसु च कायवचीमनोकम्मानि । यथादिट्ठीति या अयं दिट्ठि, तस्सानुरूपं । समत्तन्ति परिपुण्णं । समादिन्नन्ति गहितं ।

अट्ठकथायं पन वुत्तं — तदेतं यथादिट्ठियं ठितकायकम्मं, दिट्ठिसहजातकायकम्मं, दिट्ठानुलोमिकायकम्मन्ति तिविधं होति । तत्थ “पाणं हनतो अदिन्नं आदियतो मिच्छाचरतो नत्थि ततोनिदानं पापं, नत्थि पापस्स आगमो”ति यं एवं दिट्ठिकस्स सतो पाणातिपातअदिन्नादानमिच्छाचारसङ्घातं कायकम्मं, इदं यथादिट्ठियं ठितकायकम्मं नाम । “पाणं हनतो अदिन्नं आदियतो मिच्छाचरतो नत्थि ततोनिदानं पापं, नत्थि पापस्स आगमो”ति यं इमाय दिट्ठिया इमिना दस्सनेन सहजातं कायकम्मं, इदं दिट्ठिसहजातकायकम्मं नाम । तदेव पन समत्तं समादिन्नं गहितं परामट्ठं दिट्ठानुलोमिकायकम्मं नाम ।

वचीकम्ममनोकम्मेसुपि एसेव नयो । एत्थ पन मुसा भणतो पिसुणं भणतो फरुसं भणतो सम्फं पलपतो अभिज्झालुनो ब्यापन्नचित्तस्स मिच्छादिट्ठिकस्स सतो नत्थि ततोनिदानं पापं, नत्थि पापस्स आगमोति योजना कातब्बा । लिङ्गधारणादिपरियापुणनादिलोकचिन्तादिवसेन वुत्तनयो चेत्थ सुन्दरो ।

चेतनादीसु दिट्ठिसहजाता चेतना **चेतना** नाम । दिट्ठिसहजाता पत्थना **पत्थना** नाम । चेतनापत्थनानं वसेन चित्तद्वपना **पणिधि** नाम । तेहि पन चेतनादीहि सम्पयुत्ता फस्सादयो सङ्खारक्खन्धपरियापन्ना धम्मा **सङ्खारा** नाम । **अनिट्ठायाति** आदीहि दुक्खमेव वुत्तं । दुक्खज्झि सुखकामेहि सत्तेहि न एसितत्ता **अनिट्ठं** । अप्पियत्ता **अकन्तं** । मनस्स अवट्टनतो, मनसि अविसप्पनतो च **अमनापं** । आर्यातिं अभट्ठताय **अहितं** । पीळनतो **दुक्खन्ति** । तं **किस्स** हेतूति तं एवं संवत्तनं केन कारणेन होतीति अत्थो । इदानिस्स कारणं **दिट्ठि हिस्स पापिकाति** । यस्मा तस्स पुग्गलस्स दिट्ठि पापिका लामका, तस्मा एवं संवत्ततीति अत्थो । **अल्लाय पथविया निक्खित्तन्ति** उदकेन तिन्ताय भूमिया रोपितं । **पथवीरसं आपोरसन्ति** तस्मिं तस्मिं ठाने पथविया च सम्पदं आपस्स च सम्पदं । बीजनिक्खित्तद्वाने हि न सब्बा पथवी न सब्बो आपो च बीजं फलं गणहापेति । यो पन तेसं पदेसो बीजं फुसति, सोयेव बीजं फलं गणहापेति । तस्मा बीजपोसनाय पच्चयभूतोयेव सो पदेसो पथवीरसो आपोरसोति वेदितब्बो । रससदस्स हि सम्पत्ति च अत्थो । यथाह “किच्चसम्पत्तिअत्थेन रसो नाम पवुच्चती”ति । लोके च “सुरसो गन्धब्बो”ति वुत्ते सुसम्पन्नो गन्धब्बोति अत्थो जायति । **उपादियतीति** गणहाति । यो हि पदेसो पच्चयो होति, तं पच्चयं लभमानं बीजं तं गणहाति नाम । **सब्बं तन्ति** सब्बं तं रसजातं । **तित्तकत्तायाति** सो पथवीरसो आपोरसो च अतित्तको समानोपि तित्तकं बीजं निस्साय निम्बरुक्खादीनं तेसं फलानञ्च तित्तकभावाय संवत्तति । **कटुकत्तायाति** इदं पुरिमस्सेव वेवचनं ।

“वण्णगन्धरसूपेतो, अम्बोयं अहुवा पुरे ।

तमेव पूजं लभमानो, केनम्बो कटुकफ्फलो”ति ॥ (जा० १.२.७१) —

आगतद्वाने विय हि इधापि तित्तकमेव अप्पियट्ठेन कटुकन्ति वेदितब्बं । **असातत्तायाति** अमधुरभावाय । असादुत्तायातिपि पाठो, असादुभावायाति अत्थो । **सादूति** हि मधुरं । **बीजं हिस्साति** अस्स निम्बादिकस्स बीजं । **एवमेवन्ति** एवं एवं । यस्मा सुखा वेदना परमो अस्सादो, तस्मा मिच्छादिट्ठिया दुक्खवेदनावसेन आदीनवो दस्सितोति । पुन अट्टारसभेदेन दिट्ठिया आदीनवं दस्सेतुं **अस्साददिट्ठि मिच्छादिट्ठीति** आदिमाह । तं वुत्तत्थमेव । **इमेहि अट्टारसहि आकारेहि परियुट्ठित्तस्स सञ्जोगोति** दिट्ठिया एव संसारे बन्धनं दस्सेति ।

१२९. यस्मा पन दिट्ठिभूतानिपि सञ्जोजनानि अत्थि अदिट्ठिभूतानिपि, तस्मा तं पभेदं दस्सेन्तो **अत्थि सञ्जोजनानि चेवाति** आदिमाह । तत्थ यस्मा कामरागसञ्जोजनस्सेव **अनुनयसञ्जोजनन्ति** आगतद्वानम्पि अत्थि, तस्मा अनुनयसञ्जोजनन्ति वुत्तं । कामरागभावं अप्पत्वा पवत्तं लोभं सन्धाय एतं वुत्तन्ति वेदितब्बं । सेसखन्धायतनादिमूलकेसुपि वारेसु इमिनाव नयेन अत्थो वेदितब्बो । वेदनापरमत्ता च अस्सादस्स वेदनापरियोसाना एव देसना कता । सञ्जादयो न गहिता । **इमेहि पञ्चतिंसाय आकारेहीति** पञ्चक्खन्धा अज्झत्तिकायतनादीनि पञ्च छक्कानि चाति इमानि पञ्चतिंस वत्थूनि निस्साय उप्पन्नअस्सादारम्मणवसेन पञ्चतिंसाय आकारेहि ।

अस्साददिट्ठिनिद्वेसवण्णना निट्ठिता ।

२. अत्तानुदिट्ठिनिद्वेसवण्णना

१३०. अत्तानुदिट्ठियं अस्सुतवा पुथुज्जनोति आगमाधिगमाभावा जेय्यो अस्सुतवा इति । यस्स हि खन्धधातुआयतनसच्चपच्चयाकारसतिपट्टानादीसु उग्गहपरिपुच्छाविनिच्छयविरहितत्ता अत्तानुदिट्ठिपटिसेधकरो नेव आगमो, पटिपत्तिया अधिगन्तब्बस्स अनधिगतत्ता न च अधिगमो अत्थि, सो आगमाधिगमानं अभावा जेय्यो अस्सुतवा इति । सुतन्ति हि बुद्धवचनागमो च सुतफलत्ता हेतुवोहारवसेन अधिगमो च, तं सुतं अस्स अत्थीति सुतवा, न सुतवा अस्सुतवा । स्वायं —

पुथूनं जननादीहि, कारणेहि पुथुज्जनो ।
पुथुज्जनन्तो गधत्ता, पुथुवायं जनो इति ॥

सो हि पुथूनं नानप्पकारानं किलेसादीनं जननादीहि कारणेहि पुथुज्जनो । यथाह — “पुथु किलेसे जनेन्तीति पुथुज्जना, पुथु अविहतसक्कायदिट्ठिकाति पुथुज्जना, पुथु सत्थारानं मुखुल्लोकिकाति पुथुज्जना, पुथु सब्बगतीहि अवुट्ठिताति पुथुज्जना, पुथु नानाभिसङ्खारे अभिसङ्खरोन्तीति पुथुज्जना, पुथु नानाओघेहि वुहन्तीति पुथुज्जना, पुथु नानासन्तापेहि सन्तप्पेन्तीति पुथुज्जना, पुथु नानापरिळाहेहि परिदहन्तीति पुथुज्जना, पुथु पच्चसु कामगुणेषु रत्ता गिद्धा गधिता मुच्छिता अज्झोसन्ना लग्गा लग्गिता पलिबुद्धाति पुथुज्जना, पुथु पच्चहि नीवरणेहि आवुता निवुता ओवुता पिहिता पटिच्छन्ना पटिकुज्जिताति पुथुज्जना”ति (महानि० ९४) । पुथूनं वा गणनपथमतीतानं अरियधम्मपरम्मुखानं नीचधम्मसमुदाचारानं जनानं अन्तो गधत्तापि पुथुज्जना, पुथु वा अयं, विसुंयेव सङ्खं गतो विसंसङ्खो सीलसुतादिगुणयुत्तेहि अरियेहि जनोतिपि पुथुज्जनो । एवमेतेहि “अस्सुतवा पुथुज्जनो”ति द्वीहि पदेहि ये ते —

“दुवे पुथुज्जना वुत्ता, बुद्धेनादिच्चबन्धुना ।
अन्धो पुथुज्जनो एको, कल्याणेको पुथुज्जनो”ति ॥ —

द्वे पुथुज्जना वुत्ता, तेसु अन्धपुथुज्जनो वुत्तो होतीति वेदितब्बो ।

अरियानं अदस्सावीति आदीसु अरियाति आरकत्ता किलेसेहि, अनये न इरियनतो, अये च इरियनतो, सदेवकेन च लोकेन अरणीयतो बुद्धा च पच्चेकबुद्धा च बुद्धसावका च वुच्चन्ति, बुद्धा एव वा इध अरिया । यथाह — “सदेवके, भिक्खवे, लोके... पे०... तथागतो अरियोति वुच्चती”ति (सं० नि० ५.१०९८) ।

सप्पुरिसाति एत्थ पन पच्चेकबुद्धा तथागतसावका च “सप्पुरिसा”ति वेदितब्बा । ते हि लोकुत्तरगुणयोगेन सोभना पुरिसाति सप्पुरिसा । सब्बेयेव वा एते द्वेधापि वुत्ता । बुद्धापि हि अरिया च सप्पुरिसा च पच्चेकबुद्धा बुद्धसावकापि । यथाह —

“यो वे कतञ्जू कतवेदि धीरो, कल्याणमित्तो दळ्हभत्ति च होति ।
दुखितस्स सक्कच्च करोति किच्चं, तथाविधं सप्पुरिसं वदन्ती”ति ॥ (जा० २.१७.७८) ।

एत्थ हि “कतञ्जू कतवेदि धीरो”ति पच्चेकसम्बुद्धो वुत्तो, “कल्याणमित्तो दळ्हभत्ति चा”ति बुद्धसावको, “दुखितस्स सक्कच्च करोति किच्चं”न्ति सम्मासम्बुद्धोति । इदानीं यो तेसं अरियानं अदस्सनसीलो, न च दस्सने साधुकारी, सो “अरियानं अदस्सावी”ति वेदितब्बो । सो च चक्खुना अदस्सावी जाणेन अदस्सावीति दुविधो । तेसु जाणेन

अदस्सावी इधाधिपेतो । मंसचक्खुना हि दिब्बचक्खुना वा अरिया दिट्ठापि अदिट्ठाव होन्ति तेसं चक्खूनं वण्णमत्तगहणतो न अरियभावगोचरतो । सोणसिङ्गालादयोपि हि चक्खुना अरिये पस्सन्ति, न च ते अरियानं दस्साविनो, तस्मा चक्खुना दस्सनं न दस्सनं, जाणेन दस्सनमेव दस्सनं । यथाह — “किं ते, वक्कलि, इमिना पूतिकायेन दिट्ठेन, यो खो, वक्कलि, धम्मं पस्सति, सो मं पस्सती”ति (सं० नि० ३.८७) । तस्मा चक्खुना पस्सन्तोपि जाणेन अरियेहि दिट्ठं अनिच्चादिलक्खणं अपस्सन्तो अरियाधिगतञ्च धम्मं अनधिगच्छन्तो अरियकरधम्मानं अरियभावस्स च अदिट्ठत्ता “अरियानं अदस्सावी”ति वेदितब्बो ।

अरियधम्मस्स अकोविदोति सतिपट्टानादिभेदे अरियधम्मे अकुसलो । अरियधम्मे अविनीतोति एत्थ पन —

दुविधो विनयो नाम, एकमेकेत्थ पञ्चधा ।

अभावतो तस्स अयं, “अविनीतो”ति वुच्चति ॥

अयञ्हि संवरविनयो पहानविनयोति दुविधो विनयो । एत्थ च दुविधेपि विनये एकमेको विनयो पञ्चधा भिज्जति । **संवरविनयोपि** हि सीलसंवरो, सतिसंवरो, जाणसंवरो, खन्तिसंवरो, वीरियसंवरोति पञ्चविधो । **पहानविनयोपि** तदङ्गप्पहानं, विक्खम्भनप्पहानं, समुच्छेदप्पहानं, पटिप्पस्सद्धिप्पहानं, निस्सरणप्पहानन्ति पञ्चविधो ।

तत्थ “इमिना पातिमोक्खसंवरेन उपेतो होति समुपेतो”ति (विभ० ५११) अयं **सीलसंवरो** । “रक्खति चक्खुन्द्रियं चक्खुन्द्रिये संवरं आपज्जती”ति (दी० नि० १.२१३; म० नि० १.२९५; सं० नि० ४.२३९; अ० नि० ३.१६) अयं **सतिसंवरो** ।

“यानि सोतानि लोकस्मिं, (अजिताति भगवा)

सति तेसं निवारणं ।

सोतानं संवरं ब्रूमि, पञ्जायेते पिधीयेरे”ति ॥ (सु० नि० १०४१; चूळनि० अजितमाणवपुच्छानिद्देस ४) —

अयं **जाणसंवरो** । “खमो होति सीतस्स उण्हस्सा”ति (म० नि० १.२४; अ० नि० ४.११४; ६.५८) अयं **खन्तिसंवरो** । “उप्पन्नं कामवितक्कं नाधिवासेती”ति (म० नि० १.२६; अ० नि० ४.११४; ६.५८) अयं **वीरियसंवरो** । सब्बोपि चायं संवरो यथासकं संवरितब्बानं विनेतब्बानञ्च कायदुच्चरितादीनं संवरणतो “संवरो”, विनयनतो “विनयो”ति वुच्चति । एवं ताव संवरविनयो पञ्चधा भिज्जतीति वेदितब्बो ।

तथा यं नामरूपपरिच्छेदादीसु विपस्सनाजाणेसु पटिपक्खभावतो दीपालोकेन विय तमस्स तेन तेन विपस्सनाजाणेन तस्स तस्स अनत्थस्स पहानं, सेय्यथिदं — नामरूपववत्थानेन सक्कायदिट्ठिया, पच्चयपरिग्गहेन अहेतुविसमहेतुदिट्ठिीनं, कङ्कवितरणेन कथंकथीभावस्स, कलापसम्मसनेन “अहं ममा”ति गाहस्स, मग्गामग्गववत्थानेन अमग्गे मग्गसञ्जाय, उदयदस्सनेन उच्छेददिट्ठिया, वयदस्सनेन सस्सतदिट्ठिया, भयदस्सनेन सभये अभयसञ्जाय, आदीनवदस्सनेन अस्सादसञ्जाय, निब्बिदानुपस्सनेन अभिरतिसञ्जाय, मुञ्चितुकम्यताजाणेन अमुञ्चितुकम्यताय, उपेक्खाजाणेन अनुपेक्खाय, अनुलोमजाणेन धम्मट्ठितियं निब्बाने च पटिलोमभावस्स, गोत्रभुना सङ्खारनिमित्तगाहस्स पहानं, एतं **तदङ्गप्पहानं** नाम ।

यं पन उपचारप्पनाभेदेन समाधिना पवत्तिभावनिवारणतो घटप्पहारेन विय उदकपिट्ठे सेवालस्स तेसं तेसं

नीवरणादिधम्मानं पहानं, इदं **विक्रमभनप्यहानं** नाम । यं चतुन्नं अरियमगानं भावितत्ता तंतंमगवतो अत्तनो सन्ताने “दिट्ठिगतानं पहानाया”ति आदिना (ध० स० २७७; विभ० ६२८) नयेन वुत्तस्स समुदयपक्खिकस्स किलेसगणस्स अच्चन्तअप्पवत्तिभावेन पहानं, इदं **समुच्छेदप्यहानं** नाम । यं पन फलक्खणे पटिप्पस्सद्धत्तं किलेसानं, इदं **पटिप्पस्सद्धिप्यहानं** नाम । यं सब्बसङ्खतनिस्सटत्ता पहीनसब्बसङ्खतं निब्बानं, इदं **निस्सरणप्यहानं** नाम । सब्बम्पि चेतं पहानं यस्मा चागट्टेन पहानं, विनयनट्टेन विनयो, तस्मा “पहानविनयो”ति वुच्चति, तंतंपहानवतो वा तस्स तस्स विनयस्स सम्भवतोपेतं “पहानविनयो”ति वुच्चति । एवं पहानविनयोपि पञ्चधा भिज्जतीति वेदितब्बो ।

एवमयं सङ्खेपतो दुविधो, पभेदतो च दसविधो विनयो भिन्नसंवरत्ता पहातब्बस्स च अप्पहीनत्ता यस्मा एतस्स अस्सुतवतो पुथुज्जनस्स नत्थि, तस्मा अभावतो तस्स अयं “अविनीतो”ति वुच्चतीति । एस नयो **सप्पुरिसानं अदस्सावी सप्पुरिसधम्मस्स अकोविदो सप्पुरिसधम्मे अविनीतो**ति एत्थापि । निन्नानाकारणज्झि एतं अत्थतो । यथाह — “येव ते अरिया, तेव ते सप्पुरिसा । येव ते सप्पुरिसा, तेव ते अरिया । योव सो अरियानं धम्मो, सोव सो सप्पुरिसानं धम्मो । योव सो सप्पुरिसानं धम्मो, सोव सो अरियानं धम्मो । येव ते अरियविनया, तेव ते सप्पुरिसविनया । येव ते सप्पुरिसविनया, तेव ते अरियविनया । अरियेति वा सप्पुरिसेति वा, अरियधम्मेति वा सप्पुरिसधम्मेति वा, अरियविनयेति वा सप्पुरिसविनयेति वा एसेसे एके एकट्ठे समे समभागे तज्जाते तज्जेवा”ति ।

कस्मा पन थेरो **अत्तानुदिट्ठिया कतमेहि वीसतिया आकारेहि अभिनिवेसो** होतीति पुच्छित्वा तं अविस्सज्जेत्वाव “इध अस्सुतवा पुथुज्जनो”ति एवं पुथुज्जनं निहिसीति? पुग्गलाधिट्ठानाय देसनाय तं अत्थं आविकातुं पठमं पुथुज्जनं निहिसीति वेदितब्बं ।

१३१. एवं पुथुज्जनं निहिसित्वा इदानि अभिनिवेसुद्देसं दस्सेन्तो **रूपं अत्ततो समनुपस्सतीति** आदिमाह । तत्थ **रूपं अत्ततो समनुपस्सतीति** रूपक्खन्धं कसिणरूपञ्च “अत्ता”ति दिट्ठिपस्सनाय समनुपस्सति । निद्देसे पनस्स रूपक्खन्धे अभिनिवेसो पञ्चक्खन्धाधिकारत्ता पाकटोति तं अवत्वा कसिणरूपमेव “रूप”न्ति सामञ्जवसेन वुत्तन्ति वेदितब्बं । **रूपवन्तं वा अत्तानन्ति** अरूपं “अत्ता”ति गहेत्वा तं अत्तानं रूपवन्तं समनुपस्सति । **अत्तनि वा रूपन्ति** अरूपमेव “अत्ता”ति गहेत्वा तस्मिं अत्तनि रूपं समनुपस्सति । **रूपस्मिं वा अत्तानन्ति** अरूपमेव “अत्ता”ति गहेत्वा तं अत्तानं रूपस्मिं समनुपस्सति ।

तत्थ **रूपं अत्ततो समनुपस्सतीति** सुद्धरूपमेव “अत्ता”ति कथितं । **रूपवन्तं वा अत्तानं, अत्तनि वा रूपं, रूपस्मिं वा अत्तानं, वेदनं अत्ततो समनुपस्सति, सज्जं, सङ्गारे, विज्जाणं अत्ततो समनुपस्सतीति** इमेसु सत्तसु ठानेसु अरूपं “अत्ता”ति कथितं । **वेदनावन्तं वा अत्तानं, अत्तनि वा वेदनं, वेदनाय वा अत्तानन्ति** एवं चतूसु खन्धेसु तिण्णं तिण्णं वसेन द्वादससु ठानेसु रूपारूपमिस्सको अत्ता कथितो । ता पन वीसतिपि दिट्ठियो मग्गावरणा, न सग्गावरणा, सोतापत्तिमग्गवज्झा ।

इदानि तं निहिसन्तो **कथं रूपन्ति** आदिमाह । तत्थ **पथवीकसिणन्ति** पथवीमण्डलं निस्साय उप्पादितं पटिभागनिमित्तसङ्घातं सकलफरणवसेन पथवीकसिणं । **अहन्ति** अत्तानमेव सन्धाय गण्हाति । **अत्तन्ति** अत्तानं । **अद्वयन्ति** एकमेव । **तेलप्यदीपस्साति** तेलयुत्तस्स पदीपस्स । **झायतोति** जलतो । **या अच्चि, सो वण्णोति** आदि अच्चिं मुञ्चित्वा वण्णस्स अभावतो वुत्तं । **या च दिट्ठि यच्च वत्थूति** तदुभयं एकतो कत्वा रूपवत्थुका अत्तानुदिट्ठि वुच्चतीति अत्थो ।

आपोकसिणादीनि आपादीनि निस्साय उप्पादितकसिणनिमित्तानेव । परिच्छिन्नाकासकसिणं पन रूपज्झानस्स आरम्भणं होन्तम्पि आकासकसिणन्ति वुच्चमाने अरूपज्झानारम्भणेन कसिणुग्घाटिमाकासेन संकिण्णं होतीति न गहितन्ति वेदितब्बं । रूपाधिकारत्ता विज्जाणकसिणं न गहेतब्बमेवाति । **इधेकच्चो वेदनं सज्जं सङ्गारे विज्जाणं अत्ततो समनुपस्सतीति** चत्तारो खन्धे अभिन्दित्वा एकतो गहणवसेन वुत्तं । सो हि चित्तचेतसिकानं विसुं विसुं करणे असमत्थत्ता सब्बे एकतो कत्वा “अत्ता”ति गण्हाति । **इमिना रूपेन रूपवाति** एत्थ सरीररूपम्पि कसिणरूपम्पि लब्धति । **छायासम्पन्नोति** छायाय सम्पन्नो अविरळो । **तमेनाति** एत्थ एन-सदो निपातमत्तं, तमेतन्ति वा अत्थो । **छायावाति** विज्जमानच्छायो । रूपं अत्ताति अगगहितेपि रूपं अमुञ्चित्वा दिट्ठिया उप्पन्नत्ता **रूपवत्थुकाति** वुत्तं ।

अत्तनि रूपं समनुपस्सतीति सरीररूपस्स कसिणरूपस्स च चित्तनिस्सितत्ता तस्मिं अरूपसमुदाये अत्तनि तं रूपं समनुपस्सति । **अयं गन्धोति** घायितगन्धं आह । **इमस्मिं पुण्हेति** पुण्फनिस्सितत्ता गन्धस्स एवमाह ।

रूपस्मिं अत्तानं समनुपस्सतीति यत्थ रूपं गच्छति, तत्थ चित्तं गच्छति । तस्मा रूपनिस्सितं चित्तं गहेत्वा तं अरूपसमुदायं अत्तानं तस्मिं रूपे समनुपस्सति । ओळारिकत्ता रूपस्स ओळारिकाधारं करण्डकमाह ।

१३२. इधेकच्चो चक्खुसम्फस्सजं वेदनन्ति आदीसु विसुं विसुं वेदनाय दिट्ठिगहणे असतिपि वेदनाति एकगहणेन गहिते सब्बासं वेदनानं अन्तो गधत्ता विसुं विसुं गहिता एव होन्तीति विसुं विसुं योजना कताति वेदितब्बा । सो हि अनुभवनवसेन वेदनाय ओळारिकत्ता वेदनयेव “अत्ता”ति गण्हाति । **सज्जं सङ्गारे विज्जाणं रूपं अत्ततो समनुपस्सतीति** सज्जादयो अरूपधम्ममे रूपञ्च एकतो कत्वा “अत्ता”ति समनुपस्सति । उम्मत्तको विय हि पुथुज्जनो यथा यथा उपट्ठाति, तथा तथा गण्हाति ।

१३३. चक्खुसम्फस्सजं सज्जन्ति आदीसु सज्जाननवसेन सज्जाय पाकटत्ता सज्जं “अत्ता”ति गण्हाति । सेसं वेदनाय वुत्तनयेन वेदितब्बं ।

१३४. चक्खुसम्फस्सजं चेतनन्ति आदीसु सङ्गारखन्धपरियापन्नेसु धम्मेषु चेतनाय पधानत्ता पाकटत्ता च चेतना एव निदिट्ठा । ता य इतरेपि निदिट्ठाव होन्ति । सो पन चेतसिकभाववसेन पाकटत्ता चेतनं “अत्ता”ति गण्हाति । सेसं वुत्तनयमेव ।

१३५. चक्खुविज्जाणन्ति आदीसु विजाननवसेन चित्तस्स पाकटत्ता चित्तं “अत्ता”ति गण्हाति । सेसमेत्थापि वुत्तनयमेव ।

अत्तानुदिट्ठिनिदेसवण्णना निट्ठिता ।

३. मिच्छादिट्ठिनिदेसवण्णना

१३६. मिच्छादिट्ठि हेट्ठा वुत्तत्थायेव । अयं पन अपरो नयो — **नत्थि** दिन्नन्ति उच्छेददिट्ठिकत्ता दानफलं पटिक्खिपति । **नत्थि** यिट्ठन्ति एत्थ यिट्ठन्ति खुद्दकयज्जो । हुतन्ति महायज्जो । द्विन्नम्पि फलं पटिक्खिपति । **नत्थि** सुकतदुक्कटानं कम्मानं फलं विपाकोति दानफलस्स पटिक्खित्तता सीलादीनं पुज्जकम्मानं, पाणातिपातादीनं पापकम्मानं फलं पटिक्खिपति । **नत्थि** अयं लोकोति पुरे कतेन कम्मुना । **नत्थि** परो लोकोति इध कतेन कम्मुना । **नत्थि**

माता, नत्थि पिताति तेसु कतकम्मानं फलं पटिक्खपति । नत्थि सत्ता ओपपातिकाति कम्महेतुकं उपपत्तिं पटिक्खपति । नत्थि लोके समणब्राह्मणा...पे०... पवेदेन्तीति इधलोकपरलोके पस्सितुं अभिज्जापटिलाभाय पटिपदं पटिक्खपति । इध पाळियं पन नत्थि दिन्नन्ति वत्थूति नत्थि दिन्नन्ति वुच्चमानं दानं, तस्सा दिट्ठिया वत्थूति अत्थो । एवंवादो मिच्छाति एवं नत्थि दिन्नन्ति वादो वचनं मिच्छा विपरीतोति अत्थो ।

मिच्छादिट्ठिनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

४. सक्कायदिट्ठिनिद्देसवण्णना

१३७. सक्कायदिट्ठि पन अत्तानुदिट्ठियेव, अज्जत्थ आगतपरियायवचनदस्सनत्थं वुत्ताति वेदितब्बा ।

सक्कायदिट्ठिनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

५. सस्सतदिट्ठिनिद्देसवण्णना

१३८. सक्कायवत्थुकाय सस्सतदिट्ठियाति कम्मधारयसमासो । रूपवन्तं वा अत्तानन्तिआदीनं पन्नरसन्नं वचनानं अन्ते समनुपस्सतीति सम्बन्धो कातब्बो, पाठो वा । अज्जत्था हि न घटीयतीति । एवं “रूपवन्तं वा अत्तानं समनुपस्सती”ति एकमेव दस्सेत्वा सेसा चुदस संखित्ता ।

सस्सतदिट्ठिनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

६. उच्छेददिट्ठिनिद्देसवण्णना

१३९. सक्कायवत्थुकाय उच्छेददिट्ठिया एवं “रूपं अत्ततो समनुपस्सती”ति एकमेव दस्सेत्वा सेसा चतस्सो संखित्ता ।

उच्छेददिट्ठिनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

७. अन्तग्गाहिकादिट्ठिनिद्देसवण्णना

१४०. अन्तग्गाहिकाय दिट्ठिया पठमवारे आकारपुच्छा । दुतिये आकारगहणं । ततिये आकारविस्सज्जनं । तत्थ लोकोति अत्ता । सो अन्तोति अज्जमज्जपटिपक्खेसु सस्सतुच्छेदन्तेसु सस्सतग्गाहे सस्सतन्तो, असस्सतग्गाहे उच्छेदन्तो । परित्तं ओकासन्ति सुप्पमत्तं वा सरावमत्तं वा खुदकं ठानं । नीलकतो फरतीति नीलन्ति आरम्मणं करोति । अयं लोकोति अत्तानं सन्धाय वुत्तं । परिवट्ठोति समन्ततो परिच्छेदवा । अन्तसज्जीति अन्तवातिसज्जी । अन्तो अस्स अत्थीति अन्तोति गहेतब्बं । यं फरतीति यं कसिणरूपं फरति । तं वत्थु चेव लोको चाति तं कसिणरूपं आरम्मणज्चेव आलोकियट्ठेन लोको च । येन फरतीति येन चित्तेन फरति । सो अत्ता चेव लोको चाति अत्तानमपेक्खित्वा पुल्लिङ्गं कतं, तं चित्तं अत्ता चेव आलोकनट्ठेन लोको चाति वुत्तं होति । अन्तवाति अन्तो । ओकासकतो फरतीति आलोककसिणवसेन तेजोकसिणवसेन ओदातकसिणवसेन वा ओभासोति फरति । नीलादीनं पञ्चन्नं पभस्सरकसिणानंयेव गहितत्ता पथवीआपोवायोक्कसिणवसेन अत्ताभिनिवेसो न होतीति गहेतब्बं ।

विपुलं ओकासन्ति खलमण्डलमत्तादिवसेन महन्तं ठानं । **अनन्तवाति** वुद्धअनन्तवा । **अपरियन्तोति** वुद्धअपरियन्तो । **अनन्तसज्जीति** अनन्तोतिसज्जी । **तं जीवन्ति** सो जीवो । लिङ्गविपल्लासो कतो । **जीवोति** च अत्ता एव । रूपादीनि पञ्चपि परिवट्टमट्टेन सरीरं । **जीवं न सरीरन्ति** अत्तसङ्घातो जीवो रूपसङ्घातं सरीरं न होति । एस नयो वेदनादीसु । **तथागतोति** सत्तो । अरहन्ति एके । **परं मरणाति** मरणतो उद्धं, परलोकेति अत्थो । **रूपं इधेव मरणधम्मन्ति** अत्तनो पाकटक्खन्धसीसेन पञ्चक्खन्धग्गहणं, तं इमस्मिंयेव लोके नस्सनपकतिकन्ति अत्थो । सेसक्खन्धेसुपि एसेव नयो । **कायस्स भेदाति** खन्धपञ्चकसङ्घातस्स कायस्स भेदतो परं । इमिना वचनेन “परं मरणा”ति एतस्स उद्देसस्स अत्थो वुत्तो । **होतिपीति**आदीसु **होतीति** मूलपदं । चतूसुपि अपि-सद्दो समुच्चयत्थो । **तिट्ठतीति** सस्सतत्ता तिट्ठति, न चवतीति अत्थो । “होती”ति पदस्स वा अत्थविसेसनत्थं “तिट्ठती”ति पदं वुत्तन्ति वेदितब्बं । **उप्पज्जतीति** अण्डजजलाबुजयोनिपवेसवसेन उप्पज्जति नाम, **निब्बत्ततीति** संसेदजओपपातिकयोनिपवेसवसेन निब्बत्तति नामाति अत्थयोजना वेदितब्बा । **उच्छिज्जतीति** पबन्धाभाववसेन । **विनस्सतीति** भङ्गवसेन । **न होति परं मरणाति** पुरिमपदानं अत्थविवरणं, चुतितो उद्धं न विज्जतीति अत्थो । **होति च न च होतीति** एकच्चसस्सतिकानं दिट्ठि, एकेन परियायेन होति, एकेन परियायेन न होतीति अत्थो । जीवभावेन होति, पुब्बजीवस्स अभावेन न होतीति वुत्तं होति । **नेव होति न न होतीति** अमराविकखेपिकानं दिट्ठि, होतीति च नेव होति, न होतीति च न होतीति अत्थो । अनुवादभया मुसावादभया च मन्दत्ता मोमूहत्ता च पुब्बवुत्तनयस्स पटिकखेपमत्तं करोति । **इमेहि पज्जासाय आकारेहीति** यथावुत्तानं दस्सन्नं पञ्चकानं वसेन पज्जासाय आकारेहीति ।

अन्तग्गाहिकादिट्ठिनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

८. पुब्बन्तानुदिट्ठिनिद्देसवण्णना

१४१. पुब्बन्तापरन्तानुदिट्ठीसु सस्सतं वदन्तीति **सस्सतवादा** । अथ वा वदन्ति एतेनाति वादो, दिट्ठिगतस्सेतं अधिवचनं । सस्सतन्ति वादोपि सस्सतयोगेन सस्सतो, सस्सतो वादो एतेसन्ति सस्सतवादा । तथा एकच्चं सस्सतन्ति वादो एकच्चसस्सतो, सो एतेसं अत्थीति **एकच्चसस्सतिका** । तथा अन्तवा, अनन्तवा, अन्तवा च अनन्तवा च, नेवन्तवा नानन्तवाति पवत्तो वादो अन्तानन्तो, सो एतेसं अत्थीति **अन्तानन्तिका** । न मरतीति अमरा । का सा? “एवम्पि मे नो”तिआदिना (दी० नि० १.६२-६३) नयेन परियन्तरहितस्स दिट्ठिगतिकस्स दिट्ठि चेव वाचा च । विविधो खेपो विक्खेपो, अमराय दिट्ठिया, वाचाय वा विक्खेपो अमराविकखेपो, सो एतेसं अत्थीति **अमराविकखेपिका** । अपरो नयो — अमरा नाम मच्छजाति, सा उम्मुज्जननिमुज्जनादिवसेन उदके सन्धावमाना गहेतुं न सक्का होति, एवमेवं अयम्पि वादो इतो चितो च सन्धावति, गाहं न उपगच्छतीति अमराविकखेपोति वुच्चति, सो एतेसं अत्थीति अमराविकखेपिका । **अधिच्चसमुप्पन्नोति** अकारणसमुप्पन्नो अत्ता च लोको चाति दस्सनं अधिच्चसमुप्पन्नं, तं एतेसं अत्थीति **अधिच्चसमुप्पन्निका** ।

पुब्बन्तानुदिट्ठिनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

९. अपरन्तानुदिट्ठिनिद्देसवण्णना

१४२. सज्जिं वदन्तीति **सज्जीवादा** । असज्जिं वदन्तीति **असज्जीवादा** । नेवसज्जीनासज्जिं वदन्तीति **नेवसज्जीनासज्जीवादा** । अथ वा सज्जीति पवत्तो वादो सज्जीवादो, सो येसं अत्थीति ते सज्जीवादा, तथा असज्जीवादा, नेवसज्जीनासज्जीवादा च । उच्छेदं वदन्तीति **उच्छेदवादा** । **दिट्ठुधम्मोति** पच्चक्खधम्मो, तत्थ तत्थ पटिलद्धअत्तभावस्सेतं

अधिवचनं । दिट्ठधम्मो निब्बानं दिट्ठधम्मनिब्बानं, इमस्मिंयेव अत्तभावे दुक्खवूपसमोति अत्थो, तं वदन्तीति दिट्ठधम्मनिब्बानवादा । इमस्मिं पनत्थे वित्थारियमाने साट्ठकथं सकलं ब्रह्मजालसुत्तं वत्तब्बं होति । एवञ्च सति अतिपपञ्चो होतीति न वित्थारितो । तदत्थिकेहि तं अपेक्खित्वा गहेतब्बो ।

अपरन्तानुदिट्ठिनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

१०-१२. सञ्जोजनिकादिदिट्ठिनिद्देसवण्णना

१४३. यस्मा सञ्जोजनिका दिट्ठि सब्बदिट्ठिसाधारणा, तस्मा तस्सा सब्बदिट्ठिसञ्जोजनत्ता सब्बदिट्ठिसाधारणो अत्थो निट्ठित्तो । सो हेट्ठा वुत्तदिट्ठिपरियुट्ठानानेव ।

१४४. मानविनिबन्धदिट्ठिसु चक्खु अहन्ति अभिनिवेसपरामासोति मानपुब्बको अभिनिवेसपरामासो । न हि दिट्ठि मानसम्पयुत्ता होति । तेनेव च मानविनिबन्धाति वुत्तं, मानपटिबन्धा मानमूलकाति अत्थो ।

१४५. चक्खु ममन्ति अभिनिवेसपरामासोति एत्थापि एसेव नयो । एत्थ पन “ममा”ति वत्तब्बे “मम”न्ति अनुनासिकागमो वेदितब्बो । “अह”न्ति मानविनिबन्धाय रूपादीनिपि अज्झत्तिकानेव । न हि कसिणरूपं विना बाहिरानि “अह”न्ति गण्हाति । “मम”न्ति मानविनिबन्धाय पन बाहिरानिपि लब्धन्ति । बाहिरानिपि हि “मम”न्ति गण्हाति । यस्मा पन दुक्खा वेदना अनिट्ठत्ता मानवत्थु न होति, तस्मा छ वेदना तासं मूलपच्चया छ फस्सा च न गहिता । सञ्जादयो पन इध पच्छिन्नत्ता न गहिताति वेदितब्बा ।

संयोजनिकादिदिट्ठिनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

१३. अत्तवादपटिसंयुत्तदिट्ठिनिद्देसवण्णना

१४६. अत्तवादपटिसंयुत्ता दिट्ठि अत्तानुदिट्ठियेव । अत्ताति वादेन पटिसंयुत्तत्ता पुन एवं वुत्ता ।

अत्तवादपटिसंयुत्तदिट्ठिनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

१४. लोकवादपटिसंयुत्तदिट्ठिनिद्देसवण्णना

१४७. अत्ता च लोको चाति सो एव अत्ता च आलोकनट्ठेन लोको चाति अत्थो । सस्सतोति सस्सतवादानं दिट्ठि । असस्सतोति उच्छेदवादानं । सस्सतो च असस्सतो चाति एकच्चसस्सतिकानं । नेव सस्सतो नासस्सतोति अमराविकखेपिकानं । अन्तवाति परित्तकसिणलाभीनं तक्किकानञ्च निगण्ठाजीविकानञ्च । अथ वा उच्छेदवादिनो “सत्तो जातिया पुब्बन्तवा, मरणेन अपरन्तवा”ति वदन्ति । अधिच्चसमुप्पन्निका “सत्तो जातिया पुब्बन्तवा”ति वदन्ति । अनन्तवाति अप्पमाणकसिणलाभीनं । सस्सतवादिनो पन “पुब्बन्तापरन्ता नत्थि, तेन अनन्तवा”ति वदन्ति । अधिच्चसमुप्पन्निका “अपरन्तेन अनन्तवा”ति वदन्ति ।

अन्तवा च अनन्तवा चाति उद्धमधो अवट्ठित्वा तिरियं वट्ठितकसिणानं । नेव अन्तवा न अनन्तवाति अमराविकखेपिकानं ।

लोकवादपटिसंयुत्तदिट्ठिनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

१५-१६. भवविभवदिट्ठिनिद्देसवण्णना

१४८. भवविभवदिट्ठिनं यथावुत्तदिट्ठितो विसुं अभिनिवेसाभावतो विसुं निद्देसं अकत्वा यथावुत्तदिट्ठिनंयेव वसेन “ओलीयनं अतिधावन”न्ति एकेकं आकारं निद्दिसितुं पुच्छं अकत्वा च ओलीयनाभिनिवेसो भवदिट्ठि, अतिधावनाभिनिवेसो विभवदिट्ठितीति आह । तत्थ “भवनिरोधाय धम्मे देसियमाने चित्तं न पक्खन्दती”ति (इतिवु० ४९) वुत्तओलीयनाभिनिवेसो, सस्सतसज्जाय निब्बानतो सङ्कोचनाभिनिवेसोति अत्थो । “भवेनेव खो पनेके अट्ठीयमाना हरायमाना जिगुच्छमाना विभवं अभिनन्दन्ती”ति वुत्तअतिधावनाभिनिवेसो, उच्छेदसज्जाय निरोधगामिनिपटिपदातिक्कमनाभिनिवेसोति अत्थो ।

इदानीं ताव भवविभवदिट्ठियो सब्बदिट्ठिसु योजेत्वा दस्सेतुं अस्साददिट्ठियातिआदिमाह । तत्थ यस्मा अस्साददिट्ठिका सस्सतं वा उच्छेदं वा निस्साय “नत्थि कामेसु दोसो”ति गणहन्ति, तस्मा पञ्चतिसाकारापि अस्साददिट्ठियो सिया भवदिट्ठियो, सिया विभवदिट्ठियोति वुत्ता । तत्थ यस्मा एकेकापि दिट्ठियो सस्सतग्गाहवसेन भवदिट्ठियो भवेय्युं, उच्छेदग्गाहवसेन विभवदिट्ठियो भवेय्युन्ति अत्थो । अत्तानुदिट्ठिया रूपं अत्ततो समनुपस्सति, वेदनं... सज्जं... सङ्खारे... विज्जाणं अत्ततो समनुपस्सतीति पञ्चसु रूपादितो अत्तनो अनज्जत्ता तेसु उच्छिन्नेसु अत्ता उच्छिन्नोति गहणतो पञ्च विभवदिट्ठियोति वुत्तं । सेसेसु पञ्चदससु ठानेसु रूपादितो अत्तनो अज्जत्ता तेसु उच्छिन्नेसुपि “अत्ता सस्सतोति गहणतो पन्नरस भवदिट्ठियोति वुत्तं ।

मिच्छादिट्ठिया “सब्बाव ता विभवदिट्ठियो”ति उच्छेदवसेन पवत्तत्ता अन्तवानन्तवादिट्ठिसु परितारम्मणअप्पमाणारम्मणज्ञानलाभिनो दिब्बचक्खुना रूपधातुया चवित्वा सत्ते अज्जत्थ उपपन्ने पस्सित्वा भवदिट्ठि अपस्सित्वा विभवदिट्ठि गणहन्ति । तस्मा तत्थ सिया भवदिट्ठियो, सिया विभवदिट्ठियोति वुत्तं । होति च न च होतीति एत्थ होति चाति भवदिट्ठि, न च होतीति विभवदिट्ठि । नेव होति न न होतीति एत्थ नेव होतीति विभवदिट्ठि, न न होतीति भवदिट्ठि । तस्मा तत्थ “सिया”ति वुत्तं ।

पुब्बन्तानुदिट्ठिया एकच्चसस्सतिका सस्सतज्ज पज्जपेन्ति, असस्सतज्ज पज्जपेन्ति । तस्मा सा भवदिट्ठि च विभवदिट्ठि च होती । चत्तारो अन्तानन्तिका अन्तानन्तं अत्तानं पज्जपेन्ति । तस्मा सा अत्तानुदिट्ठिसदिसा भवदिट्ठि च विभवदिट्ठि च । चत्तारो अमराविकखेपिका भवदिट्ठि वा विभवदिट्ठि वा निस्साय वाचाविकखेपं आपज्जन्ति, अवसेसा पन भवदिट्ठियोव । तस्मा ते ते सन्धाय “सिया”ति वुत्तं । अपरन्तानुदिट्ठिया सत्त उच्छेदवादा विभवदिट्ठियो, अवसेसा भवदिट्ठियो । तस्मा ते ते सन्धाय “सिया”ति वुत्तं । सज्जोजनिकदिट्ठिया सब्बदिट्ठिनं वसेन “सिया”ति वुत्तं । अहन्ति मानविनिबन्धाय दिट्ठिया चक्खादीनं अहन्ति गहितत्ता तेसं विनासे अत्ता विनट्ठो होतीति सब्बाव ता विभवदिट्ठियोति वुत्तं । अत्तानुदिट्ठियो विय ममन्ति मानविनिबन्धाय दिट्ठिया चक्खादितो अत्तनो अज्जत्ता तेसं विनासेपि अत्ता न विनस्सतीति सब्बाव ता भवदिट्ठियोति वुत्तं । लोकवादपटिसंयुत्ताय दिट्ठिया “सस्सतो अत्ता च लोको चा”तिआदिना (पटि० म० १.१४७) नयेन वुत्तत्ता भवविभवदिट्ठि पाकटायेव । एतावता अस्साददिट्ठिका विभवदिट्ठिपरियोसाना सोळस दिट्ठियो तीणिसतज्ज दिट्ठिभिनिवेसा निद्दिट्ठा होन्ति । अत्तानुदिट्ठि च सक्कायदिट्ठि च अत्तवादपटिसज्जुत्ता दिट्ठि च अत्थतो एका परियायेन तिविधा वुत्ता । सज्जोजनिका पन दिट्ठि अवत्थाभेदेन सब्बापि दिट्ठियो होन्ति ।

इदानीं सव्बाव ता दिट्ठियो अस्साददिट्ठियोतिआदि अज्जेन परियायेन यथायोगं दिट्ठिसंस्सन्दना । तत्थ सव्बाव ता दिट्ठियोति यथावुत्ता अनवसेसा दिट्ठियो । दिट्ठिरागरत्तत्ता तण्हास्सादनिस्सितत्ता च अस्साददिट्ठियो, अत्तसिनेहानुगतत्ता अत्तानुदिट्ठियो, विपरीतदस्सनत्ता मिच्छादिट्ठियो, खन्धवत्थुकत्ता सक्कायदिट्ठियो, एकेकस्स अन्तस्स गहितत्ता अन्तग्गाहिका दिट्ठियो, अनत्थसंयोजनिकत्ता सज्जोजनिका दिट्ठियो, अत्तवादेन युत्तत्ता अत्तवादपटिसंयुत्ता दिट्ठियोति इमा सत्त दिट्ठियो सब्बदिट्ठिसङ्गाहिका, सेसा पन नव दिट्ठियो न सब्बदिट्ठिसङ्गाहिका ।

इदानीं वित्थारतो वुत्ता सव्बाव ता दिट्ठियो द्वीसुयेव दिट्ठीसु सङ्खिपित्वा सत्तानं दिट्ठिद्वयनिस्सयं दस्सेन्तो भवज्ज दिट्ठिन्तिगाथमाह । सव्बापि हि ता दिट्ठियो भवदिट्ठी वा होन्ति विभवदिट्ठी वा । भवज्ज दिट्ठिं विभवज्ज दिट्ठिन्ति एत्थ पन च-सद्दो दिट्ठिमेव समुच्चिनोति, न निस्सयं । न हि एको भवविभवदिट्ठिद्वयं निस्सयति । यथाह — “इति भवदिट्ठिसन्निस्सिता वा सत्ता होन्ति विभवदिट्ठिसन्निस्सिता वा”ति (पटि० म० १.११३) । तक्किकाति तक्केन वदन्तीति तक्किका । ते हि दिट्ठिगतिका सभावपटिवेधपज्जाय अभावा केवलं तक्केन वत्तन्ति । येपि च ज्ञानलाभिनो अभिज्जालाभिनो वा दिट्ठिं गण्हन्ति, तेपि तक्केत्वा गहणतो तक्किका एव । निस्सितासेति निस्सिताति अत्थो । एकमेव पदं, “से”ति निपातमत्तं वा । तेसं निरोधमिह न हत्थि जाणन्ति दिट्ठिनिस्सयस्स कारणवचनमेतं । सक्कायदिट्ठिनिरोधे निब्बाने यस्मा तेसं जाणं नत्थि, तस्मा एतं दिट्ठिद्वयं निस्सिताति अत्थो । “न हि अत्थि जाण”न्ति एत्थ हि-कारो कारणोपदेसे निपातो । यत्थायं लोको विपरीतसज्जीति यत्थ सुखे निरोधमिह अयं सदेवको लोको “दुक्ख”मिति विपरीतसज्जी होति, तस्मिं निरोधमिह न हत्थि जाणन्ति सम्बन्धो । दुक्खमिति विपरीतसज्जिताय इदं सुत्तं —

“रूपा सद्दा रसा गन्धा, फस्सा धम्मा च केवला ।

इट्ठा कन्ता मनापा च, यावतत्थीति वुच्चति ॥

“सदेवकस्स लोकस्स, एते वो सुखसम्मता ।

यत्थ चेते निरुज्झन्ति, तं नेसं दुक्खसम्मतं ॥

“सुखन्ति दिट्ठमरियेहि, सक्कायस्सुपरोधनं ।

पच्चनीकमिदं होति, सब्बलोकेन पस्सतं ॥

“यं परे सुखतो आहु, तदरिया आहु दुक्खतो ।

यं परे दुक्खतो आहु, तदरिया सुखतो विदू ॥

“पस्स धम्मं दुराजानं, सम्पमूळहेत्थविद्दसु ।

निवुत्तानं तमो होति, अन्धकारो अपस्सतं ॥

“सतज्ज विवटं होति, आलोको पस्सतामिव ।

सन्तिके न विजानन्ति, मगा धम्मस्सकोविदा ॥

“भवरागपरेतेहि, भवसोतानुसारिभि ।

मारधेय्यानुपन्नेहि, नायं धम्मो सुसम्बुधो ॥

“को नु अज्जत्र अरियेभि, पदं सम्बुद्धमरहति ।

यं पदं सम्मदज्जाय, परिनिब्बन्ति अनासवा”ति ॥ (सु० नि० ७६४-७७१) ।

१४९. इदानीं सव्वासं दिट्ठीनं दिट्ठिद्वयभावं दिट्ठिसमुग्धातकञ्च सम्मादिट्ठिं सुत्ततो दस्सेतुकामो, द्वीहि भिक्खवेति सुत्तं आहरि । तत्थ देवाति ब्रह्मानोपि वुच्चन्ति । ओलीयन्तीति सङ्कुचन्ति । अतिधावन्तीति अतिक्कमित्वा गच्छन्ति । चक्खुमन्तोति पज्जवन्तो । च-सद्वो अतिरेकत्थो । भवारामाति भवो आरामो अभिरमद्धानं एतेसन्ति भवारामा । भवरताति भवे अभिरता । भवसम्मुदिताति भवेन सन्तुट्ठा । देसियमानेति तथागतेन वा तथागतसावकेन वा देसियमाने । न पक्खन्दतीति धम्मदेसनं वा भवनिरोधं वा न पविसति । न पसीदतीति तत्थ पसादं न पापुणाति । न सन्तिट्ठतीति तत्थ न पतिट्ठाति । नाधिमुच्चतीति तत्थ घनभावं न पापुणाति । एत्तावता सस्सतदिट्ठि वुत्ता ।

अट्ठीयमानाति दुक्खं पापुणमाना । हरायमानाति लज्जं पापुणमाना । जिगुच्छमानाति जिगुच्छं पापुणमाना । विभवं अभिनन्दन्तीति उच्छेदं पटिच्च तुस्सन्ति, उच्छेदं पत्थयन्तीति वा अत्थो । किराति अनुस्सवनत्थे निपातो । भोति आलपनमेतं । सन्तन्ति निब्बुतं । पणीतन्ति दुक्खाभावतो पणीतं, पधानभावं नीतन्ति वा पणीतं । याथावन्ति यथासभावं । एत्तावता उच्छेददिट्ठि वुत्ता ।

इधाति इमस्मिं सासने । भूतन्ति हेतुतो सज्जातं खन्धपञ्चकसङ्घातं दुक्खं । भूततो पस्सतीति इदं भूतं दुक्खन्ति पस्सति । निब्बिदायाति विपस्सनत्थाय । विरागायाति अरियमग्गत्थाय । निरोधायाति निब्बानत्थाय । पटिपन्नो होतीति तदनु रूपं पटिपदं पटिपन्नो होति । एवं पस्सन्तीति इमिना प्रकारेण पुब्बभागे लोकियजाणेन, पटिवेधकाले लोकुत्तरजाणेन पस्सन्ति । एत्तावता सम्मादिट्ठि वुत्ता ।

इदानीं द्वीहि गाथाहि तस्सा सम्मादिट्ठिया आनिसंसं दस्सेति । तत्थ यो भूतं भूततो दिस्वाति दुक्खं परिज्जाभिसमयेन अभिसमेत्वाति अत्थो । भूतस्स च अतिक्कमन्ति निरोधं सच्छिकिरियाभिसमयेन अभिसमेत्वाति अत्थो । यथाभूतेधिमुच्चतीति मग्गभावनाभिसमयवसेन यथासभावे निरोधे “एतं सन्तं, एतं पणीतं”न्ति अधिमुच्चति । भवतण्हा परिकखयाति समुदयस्स पहानेनाति अत्थो । असतिपि चेत्थ सच्चां नानाभिसमयत्ते “दिस्वा”ति पुब्बकालिकवचनं सद्धिं पुब्बभागपटिपदाय वोहारवसेन वुत्तन्ति वेदितब्बं । न हि पुब्बं पस्सित्वा पच्छा अधिमुच्चति । चतुसच्चाभिसमयो समानकालमेव होति । समानकालेपि वा पुब्बकालिकानि पदानि भवन्तीति न दोसो । स वेति एकंसेन सो अरहं । भूतपरिज्जातोति दुक्खं परिज्जातवा । वीततण्होति विगततण्हो । भवाभवेति खुद्दके च महन्ते च भवे । वुद्धिअत्थेपि हि अ-कारस्स सम्भवतो अभवोति महाभवो । सो पन खुद्दकमहन्तभावो उपादायुपादाय वेदितब्बो । अथ वा भवेति सस्सते । अभवेति उच्छेदे । तदुभयेपि दिट्ठिरागाभावेन वीततण्हो । भूतस्स विभवाति वट्टदुक्खस्स समुच्छेदा । नागच्छति पुनब्भवन्ति अरहतो परिनिब्बानं वुत्तं ।

१५०. तयो पुग्गलातिआदि मिच्छादिट्ठिकगरहणत्थं सम्मादिट्ठिकपसंसनत्थं वुत्तं । तत्थ विरूपभावं पन्ना गता दिट्ठि एतेसन्ति विपन्नदिट्ठी । सुन्दरभावं पन्ना गता दिट्ठि एतेसन्ति सम्पन्नदिट्ठी । तित्थियोति तित्थं वुच्चति दिट्ठि, तं पटिपन्नत्ता तित्थे साधु, तित्थं यस्स अत्थीति वा तित्थियो । इतो बहिद्धा पब्बज्जूपगतो । तित्थियसावकोति तेसं दिट्ठानुगतिमापन्नो गहट्ठो । यो च मिच्छादिट्ठिकोति तदुभयभावं अनुपगन्त्वा याय कायचि दिट्ठिया मिच्छादिट्ठिको ।

तथागतोति सम्मासम्बुद्धो । पच्चेकबुद्धोपि एत्थेव सङ्गहितो । तथागतसावकोति मग्गप्पत्तो फलप्पत्तो च । यो च

सम्मादिट्ठिकोति तदुभयविनिमुत्तो लोकियसम्मादिट्ठिया सम्मादिट्ठिको ।

गाथासु **कोधनो**ति यो अभिण्हं कुज्झति, सो । **उपनाही**ति तमेव कोधं वड्ढेत्वा उपनन्धनसीलो । **पापमक्खी**ति लामकभूतमक्खवा । **मायावी**ति कतपापपटिच्छादनवा । **वसलो**ति हीनजच्चो । **विसुद्धो**ति जाणदस्सनविसुद्धिया विसुद्धो । **सुद्धतं गतो**ति मग्गफलसङ्घातं सुद्धभावं गतो । **मेधावी**ति पज्जवा । इमाय गाथाय लोकुत्तरसम्मादिट्ठिसम्पन्नो एव थोमितो ।

विपन्नदिट्ठियो सम्पन्नदिट्ठियोति पुग्गलवोहारं पहाय धम्ममेव गरहन्तो थोमेन्तो च आह । **एतं ममा**ति तण्हामज्जनवसेन दिट्ठि । **एसोहमस्मी**ति मानमज्जनमूलिका दिट्ठि । **एसो मे अत्ता**ति दिट्ठिमज्जनमेव ।

एतं ममाति का दिट्ठीति आदीहि तिसस्सन्नं विपन्नदिट्ठीनं विभागज्ज गणनज्ज कालसङ्गहज्ज पुच्छित्वा विस्सज्जनं कतं । तत्थ का दिट्ठीति अनेकासु दिट्ठीसु कतमा दिट्ठीति अत्थो । **कतमन्तानुग्गहिता**ति पुब्बन्तापरन्तसङ्घातकालद्वये कतमेन कालेन अनुग्गहिता, अनुबद्धाति अत्थो । यस्मा “एतं ममा”ति परामसन्तो “एतं मम अहोसि, एवं मम अहोसि, एत्तकं मम अहोसी”ति अतीतं वत्थुं अपदिसित्वा परामसति, तस्मा **पुब्बन्तानुदिट्ठि** होति । **पुब्बन्तानुग्गहिता** च ता दिट्ठियो होन्ति । यस्मा “एसोहमस्मी”ति परामसन्तो “इमिनाहं सीलेन वा वतेन वा तपेन वा ब्रह्मचरियेन वा एसोस्मि विसुज्झिस्सामी”ति अनागतफलं उपादाय परामसति, तस्मा **अपरन्तानुदिट्ठि** होति । **अपरन्तानुग्गहिता** च ता दिट्ठियो होन्ति । यस्मा “एसो मे अत्ता”ति परामसन्तो अतीतानागतं उपादिन्नसन्ततिं उपादाय “एसो मे अत्ता”ति परामसति, सक्कायदिट्ठिवसेन च परामसति, तस्मा सक्कायदिट्ठि होति । **पुब्बन्तापरन्तानुग्गहिता** च ता दिट्ठियो होन्ति । यस्मा पन सक्कायदिट्ठिप्पमुखायेव द्वासट्ठि दिट्ठियो होन्ति, सक्कायदिट्ठिसमुग्घातेनेव च द्वासट्ठि दिट्ठियो समुग्घातं गच्छन्ति, तस्मा **सक्कायदिट्ठिप्पमुखेन द्वासट्ठि दिट्ठिगतानीति** वुत्ता, सक्कायदिट्ठिप्पमुखेन सक्कायदिट्ठिद्वारेण द्वासट्ठि दिट्ठिगतानि होन्तीति अत्थो । सक्कायदिट्ठिप्पमुखानीति पाठो सुन्दरतरो । सक्कायदिट्ठि पमुखा आदि एतेसन्ति सक्कायदिट्ठिप्पमुखानि । कानि तानि? द्वासट्ठि दिट्ठिगतानि ।

“का दिट्ठी”ति पुच्छाय वीसतिवत्थुका अत्तानुदिट्ठि, वीसतिवत्थुका सक्कायदिट्ठीति विस्सज्जनं । “कति दिट्ठियो”ति पुच्छाय सक्कायदिट्ठिप्पमुखानि द्वासट्ठि दिट्ठिगतानीति विस्सज्जनं । सायेव पन सक्कायदिट्ठि “एसो मे अत्ता”ति वचनसामज्जेन अत्तानुदिट्ठीति वुत्ता । तस्सा वुत्ताय अत्तवादपटिसञ्जुत्ता दिट्ठिपि वुत्तायेव होति ।

१५१. ये केचि, भिक्खवेति आदिसुत्ताहरणं सम्पन्नदिट्ठिपुग्गलसम्बन्धेन सम्पन्नदिट्ठिपुग्गलविभागदस्सनत्थं कतं । तत्थ **निट्ठं गता**ति मग्गजाणवसेन सम्मासम्बुद्धो भगवाति निच्छयं गता, निब्बेमतिकति अत्थो । निट्ठागताति पाठो समासपदं होति, अत्थो पन सोयेव । **दिट्ठिसम्पन्ना**ति दिट्ठिया सुन्दरभावं गता । **इथ निट्ठा**ति इमिस्सा कामधातुया परिनिब्बानं । **इथ विहाय निट्ठा**ति इमं कामभवं विजहित्वा सुद्धावासब्रह्मलोके परिनिब्बानं । **सत्तक्खत्तुपरमस्सा**ति सत्तक्खत्तुपरमा सत्तवारपरमा भवूपपत्ति अत्तभावग्गहणं अस्स, ततो परं अट्ठमं भवं नादियतीति सत्तक्खत्तुपरमो । तस्स सत्तक्खत्तुपरमस्स सोतापन्नस्स । **कोलंकोलस्सा**ति कुलतो कुलं गच्छतीति कोलंकोलो । सोतापत्तिफलसच्छिकिरियतो हि पट्टाय नीचे कुले उपपत्ति नाम नत्थि, महाभोगकुलेसुयेव निब्बत्ततीति अत्थो । तस्स कोलंकोलस्स सोतापन्नस्स । **एकबीजिस्सा**ति खन्धबीजं नाम कथितं । यस्स हि सोतापन्नस्स एकंयेव खन्धबीजं अत्थि, एकं अत्तभावग्गहणं, सो एकबीजी नाम । तस्स एकबीजिस्स सोतापन्नस्स । भगवता गहितनामवसेनेवेतानि एतेसं नामानि । एत्तकज्झि ठानं गतो सत्तक्खत्तुपरमो नाम होति, एत्तकं कोलंकोलो, एत्तकं एकबीजीति भगवता एतेसं नामं गहितं । भगवा हि “अयं एत्तकं ठानं

गमिस्सति, अयं एतकं ठानं गमिस्सती'ति जत्वा तेसं तानि तानि नामानि अगगहेसि । मुदुपज्जो हि सोतापन्नो सत्त भवे निब्बत्तेन्तो सत्तक्खत्तुपरमो नाम, मज्झिमपज्जो परं छट्ठं भवं निब्बत्तेन्तो कोलंकोलो नाम, तिक्खपज्जो एकं भवं निब्बत्तेन्तो एकबीजी नाम । तं पनेतं तेसं मुदुमज्झिमतिक्खपज्जतं पुब्बहेतु नियमेति । इमे तयोपि सोतापन्ना कामभववसेन वुत्ता, रूपारूपभवे पन बहुकापि पटिसन्धियो गणहन्ति । **सकदागामिस्साति** पटिसन्धिवसेन सकिं कामभवं आगच्छतीति सकदागामी । तस्स सकदागामिस्स । **दिट्ठेव धम्मे अरहाति** इमस्मिंयेव अत्तभावे अरहा । अरहन्तिपि पाठो । **इध निट्ठाति** कामभवं संसरन्तेयेव सन्धाय वुत्तं । रूपारूपभवे उप्पन्ना पन अरिया कामभवे न उप्पज्जन्ति, तत्थेव परिनिब्बायन्ति ।

अन्तरापरिनिब्बायिस्साति आयुवेमज्झस्स अन्तरायेव किलेसपरिनिब्बानेन परिनिब्बायनतो अन्तरापरिनिब्बायी । सो पन उप्पन्नसमनन्तरा परिनिब्बायी, आयुवेमज्झं अप्पत्वा परिनिब्बायी, आयुवेमज्झं पत्वा परिनिब्बायीति तिविधो होति । तस्स अन्तरापरिनिब्बायिस्स अनागामिनो । **उपहच्चपरिनिब्बायिस्साति** आयुवेमज्झं अतिक्कमित्वा वा कालकिरियं उपगन्त्वा वा किलेसपरिनिब्बानेन परिनिब्बायन्तस्स अनागामिनो । **असङ्खारपरिनिब्बायिस्साति** असङ्खारेण अप्पयोगेन अधिमत्तप्पयोगं अक्त्वाव किलेसपरिनिब्बानेन परिनिब्बायनधम्मस्स अनागामिनो । **ससङ्खारपरिनिब्बायिस्साति** ससङ्खारेण दुक्खेन कसिरेण अधिमत्तप्पयोगं कत्वाव किलेसपरिनिब्बानेन परिनिब्बायनधम्मस्स अनागामिनो । **उद्धंसोतस्स अकनिट्ठगामिनो**ति उद्धंवाहिभावेन उद्धमस्स तण्हासोतं वट्ठसोतं वाति उद्धंसोतो, उद्धं वा गन्त्वा पटिलभित्तवतो उद्धमस्स मग्गसोतन्ति उद्धंसोतो, अकनिट्ठं गच्छतीति अकनिट्ठगामी । तस्स उद्धंसोतस्स अकनिट्ठगामिनो अनागामिस्स । अयं पन अनागामी चतुप्पभेदो — यो अविहतो पट्टाय चत्तारो ब्रह्मलोके सोधेत्वा अकनिट्ठं गन्त्वा परिनिब्बायति, अयं उद्धंसोतो अकनिट्ठगामी नाम । यो हेट्ठा तयो ब्रह्मलोके सोधेत्वा सुदस्सीब्रह्मलोके ठत्वा परिनिब्बायति, अयं उद्धंसोतो न अकनिट्ठगामी नाम । यो इतो अकनिट्ठमेव गन्त्वा परिनिब्बायति, अयं न उद्धंसोतो अकनिट्ठगामी नाम । यो हेट्ठा चतूसु ब्रह्मलोकेसु तत्थ तत्थेव परिनिब्बायति, अयं न उद्धंसोतो न अकनिट्ठगामी नामाति । इमे पज्च अनागामिनो सुद्धावासं गहेत्वा वुत्ता । अनागामिनो पन रूपरागारूपरागानं अप्पहीनत्ता आक्खमाना सेसरूपारूपभवेसुपि निब्बत्तन्ति । सुद्धावासे निब्बत्ता पन अज्जत्थ न निब्बत्तन्ति । **अवेचप्पसन्नाति** अरियमग्गवसेन जानित्वा बुज्झित्वा अचलप्पसादेन पसन्ना । **सोतापन्नाति** अरियमग्गसोतं आपन्ना । इमिना सब्बेपि अरियफलट्ठा पुग्गला गहिताति ।

भवविभवदिट्ठिनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

सद्धम्मप्पकासिनिया पटिसम्भिदामग्गट्ठकथाय

दिट्ठिकथावण्णना निट्ठिता ।

३. आनापानस्सतिकथा

१. गणनवारवण्णना

१५२. इदानी दिट्ठिकथानन्तरं कथिताय **आनापानस्सतिकथाय** अपुब्बत्थानुवण्णना अनुप्पत्ता । अयज्झि **आनापानस्सतिकथा** दिट्ठिकथाय सुविदितदिट्ठादीनवस्स मिच्छादिट्ठिमलविसोधनेन सुविसुद्धचित्तस्स यथाभूतावबोधाय समाधिभावना सुकरा होति, सब्बसमाधिभावनासु च सब्बसब्बज्जुबोधिसत्तानं बोधिमूले इमिनाव समाधिना

समाहितचित्तानं यथाभूतावबोधतो अयमेव समाधिभावना पधानाति च दिट्ठिकथानन्तरं कथिता । तत्थ सोळसवत्थुकं आनापानस्सतिसमाधिं भावयतो समधिकानि द्वे जाणसतानि उप्पज्जन्तीति जाणगणनुद्देशो, अट्ठ परिपन्थे जाणानीतिआदि जाणगणननिद्देशो, कतमानि अट्ठ परिपन्थे जाणानीतिआदि । इमानि एकवीसति विमुत्तिसुखे जाणानीतिपरियन्तं सब्बजाणानं वित्थारनिद्देशो, अन्ते सोळसवत्थुकं आनापानस्सतिसमाधिं भावयतोतिआदि निगमनन्ति एवं ताव पाळिववत्थानं वेदितव्वं ।

तत्थ गणनुद्देशे गणनवारे ताव सोळसवत्थुकन्ति दीघं रस्सं सब्बकायपटिसंवेदी पस्सम्भयं कायसङ्खारन्ति कायानुपस्सनाचतुक्कं, पीतिपटिसंवेदी सुखपटिसंवेदी चित्तसङ्खारपटिसंवेदी पस्सम्भयं चित्तसङ्खारन्ति वेदनानुपस्सनाचतुक्कं, चित्तपटिसंवेदी अभिप्पमोदयं चित्तं समादहं चित्तं विमोचयं चित्तन्ति चित्तानुपस्सनाचतुक्कं, अनिच्चानुपस्सी विरागानुपस्सी निरोधानुपस्सी पटिनिस्सगगानुपस्सीति धम्मनुपस्सनाचतुक्कन्ति इमेसं चतुन्नं चतुक्कानं वसेन सोळस वत्थूनि पतिट्ठा आरम्माणानि अस्साति सोळसवत्थुको । तं सोळसवत्थुकं । समासवसेन पनेत्थ विभत्तिलोपो कतो । आनन्ति अब्भन्तरं पविसनवातो । अपानन्ति बहिनिक्खमनवातो । केचि पन विपरियायेन वदन्ति । अपानज्झि अपेतं आनतोति अपानन्ति वुच्चति, निद्देशे (पटि० म० १.१६०) पन ना-कारस्स दीघत्तमज्झुपेक्खित्वा आपानन्ति । तस्मिं आनापाने सति आनापानस्सति, अस्सासपस्सासपरिग्गाहिकाय सतिया एतं अधिवचनं । आनापानस्सतिया युत्तो समाधि, आनापानस्सतियं वा समाधि आनापानस्सतिसमाधि । भावयतोति निब्बेधभागियं भावेन्तस्स । समधिकानीति सह अधिकेन वत्तन्तीति समधिकानि, सातिरेकानीति अत्थो । म-कारो पनेत्थ पदसन्धिकरो । केचि पन “संअधिकानी”ति वदन्ति । एवं सति द्वे जाणसतानियेव अधिकानीति आपज्जति, तं न युज्जति । इमानि हि वीसतिअधिकानि द्वे जाणसतानि होन्तीति ।

परिपन्थे जाणानीति परिपन्थं आरम्माणं कत्वा पवत्तजाणानि । तथा उपकारे उपक्विलेसे जाणानि । वोदाने जाणानीति वोदायति, तेन चित्तं परिसुद्धं होतीति वोदानं । किं तं? जाणं । “वोदानजाणानी”ति वत्तब्बे “सुतमये जाण”न्तिआदीसु (पटि० म० मातिका १.१; पटि० म० १.१) विय “वोदाने जाणानी”ति वुत्तं । सतो सम्पजानो हुत्वा करोतीति सतोकारी, तस्स सतोकारिस्स जाणानि । निब्बिदाजाणानीति निब्बिदाभूतानि जाणानि । निब्बिदानुलोमजाणानीति निब्बिदाय अनुकूलानि जाणानि । निब्बिदानुलोमिजाणानीतिपि पाठो, निब्बिदानुलोमो एतेसं अत्थीति निब्बिदानुलोमीति अत्थो । निब्बिदापटिप्पस्सद्विजाणानीति निब्बिदाय पटिप्पस्सद्वियं जाणानि । विमुत्तिसुखे जाणानीति विमुत्तिसुखेन सम्पयुत्तानि जाणानि ।

कतमानि अट्ठातिआदीहि परिपन्थउपकारानं पटिपक्खविपक्खयुगलत्ता तेसु जाणानि सहेव निद्दिट्ठानि । कामच्छन्दनेक्खम्मादीनि हेट्ठा वुत्तत्थानि । उपकारन्ति च लिङ्गविपल्लासवसेन नपुंसकवचनं कतं । सब्बेपि अकुसला धम्माति वुत्तावसेसा ये केचि अकुसला धम्मा । तथा सब्बेपि निब्बेधभागिया कुसला धम्मा । “परिपन्थो उपकार”न्ति च तं तदेव अपेक्खित्वा एकवचनं कतं । एत्थ च परिपन्थे जाणानि च उपकारे जाणानि च पुच्छित्वा तेसं आरम्माणानेव विस्सज्जित्वा तेहेव तानि विस्सज्जितानि होन्तीति तदारम्माणानि जाणानि निगमेत्वा दस्सेसि । उपक्विलेसे जाणादीसुपि एसेव नयो ।

गणनवारवण्णना निट्ठिता ।

२. सोळसजाणनिद्देशवण्णना

१५३. सोळसहि आकारेहीति उभयपक्खवसेन वुत्तेहि सोळसहि जाणकोट्टासेहि । उदुचितं चित्तं समुदुचितन्ति उपचारभूमियं चित्तं उद्धं उचितं, सम्मा उद्धं उचितं, उपरूपरि कतपरिचयं सम्मा उपरूपरि कतपरिचयन्ति अत्थो । उदुजितं चित्तं समुदुजितन्तिपि पाठो । उपरिभावाय जितं, उपरिभावकरेहि वा जाणेहि जितं **उदुजितं । समुदुजितन्ति** समा उपरिभावाय, उपरिभावकरेहि वा जाणेहि जितं । **समाति** चेत्थ विसमभावपटिक्खेपो । इमस्मिं पाठे उ, दु-इति द्वे द्वे उपसग्गा होन्ति । उरूजितं चित्तं सम्मारूजितन्तिपि पाठो । एत्थापि जितत्थोयेव । उरू अरूति इदं पन निपातमत्तमेवाति वदन्ति । वीणोपमट्टकथाय तज्जितं सुतज्जितन्ति च अत्थो वुत्तो, सो इध न युज्जति । **एकत्ते सन्तिट्ठतीति** उपचारभूमियं ताव नानारम्मणविक्खेपाभावेन एकत्ते पतिट्ठाति । **निय्यानावरणट्टेन नीवरणाति** एत्थ अरतिपि सब्बेपि अकुसला आवरणट्टेन नीवरणाति वुत्ता । **निय्यानावरणट्टेनाति** निय्यानानं आगमनमग्गपिदहनट्टेन । निय्यानवारणट्टेनातिपि पाठो, निय्यानानं पटिक्खेपनट्टेनाति अत्थो । **नेक्खम्मं अरियानं निय्यानन्ति** मग्गट्टानं अरियानं निय्यानसङ्घातस्स अरियमग्गस्स हेतुत्ता फलूपचारेन अरियानं निय्यानं । तेन च हेतुभूतेन मग्गक्खणे अरिया निय्यन्ति निगच्छन्ति । केचि पन “निय्यानन्ति मग्गो”ति वदन्ति । इध उपचारस्स अधिप्पेतत्ता मग्गक्खणे च आलोकसज्जाय सब्बकुसलधम्मानञ्च अभावा तं न युज्जति । निवुत्तत्ताति पटिच्छन्नत्ता । **नप्पजानातीति** पुग्गलवसेन वुत्तं ।

विसुद्धचित्तस्साति उपचारभूमियंयेव । **खणिकसमोधानाति** चित्तक्खणे चित्तक्खणे उप्पज्जनतो खणो एतेसं अत्थीति खणिका, उपक्विलेसा, खणिकानं समोधानो समागमो पबन्धो खणिकसमोधानो । तस्मा खणिकसमोधाना, उप्पज्जमाना उपक्विलेसा खणिकप्पबन्धवसेन खणिकपरम्परावसेन उप्पज्जन्ति, न एकचित्तक्खणवसेनाति वुत्तं होति ।

सोळसजाणनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

३. उपक्विलेसजाणनिद्देसवण्णना

पठमच्छक्कं

१५४. पठमच्छक्के अस्सासादिमज्झपरियोसानन्ति अब्भन्तरपविसनवातस्स नासिकगं वा मुखनिमित्तं वा आदि, हृदयं मज्झं, नाभि परियोसानं । तं तस्स आदिमज्झपरियोसानं सतिया अनुगच्छतो योगिस्स ठाननानत्तानुगमनेन चित्तं अज्झत्तं विक्खेपं गच्छति, तं अज्झत्तविक्खेपगतं चित्तं एकत्ते असण्ठहनतो समाधिस्स परिपन्थो । **पस्सासादिमज्झपरियोसानन्ति** बहिनिकखमनवातस्स नाभि आदि, हृदयं मज्झं, नासिकगं वा मुखनिमित्तं वा बहिआकासो वा परियोसानं । योजना पनेत्थ वुत्तनयेनेव वेदितब्बा । **अस्सासपटिकङ्घना निकन्ति** तण्हाचरियाति “नासिकावातायत्तमिदं कम्मट्टान”न्ति सल्लक्खेत्वा ओळारिकोळारिकस्स अस्सासस्स पत्थनासङ्घाता निकामना एव तण्हापवत्ति । तण्हापवत्तिया सति एकत्ते असण्ठहनतो समाधिस्स परिपन्थो । **पस्सासपटिकङ्घना निकन्तीति** पुन अस्सासपुब्बकस्स पस्सासस्स पत्थनासङ्घाता निकन्ति । सेसं वुत्तनयेनेव योजेतब्बं । **अस्सासेनाभितुन्नस्साति** अतिदीघं अतिरस्सं वा अस्सासं करोन्तस्स अस्सासमूलकस्स कायचित्तकिलमथस्स सभावतो तेन अस्सासेन विद्धस्स पीळितस्स । **पस्सासपटिलाभे मुच्छनाति** अस्सासेन पीळितत्तायेव पस्सासे अस्सादसज्जिनो पस्सासं पत्थयतो तस्मिं पस्सासपटिलाभे रज्जना । पस्सासमूलकेपि एसेव नयो ।

वुत्तस्सेव अत्थस्स अनुवण्णनत्थं वुत्तेसु गाथाबन्धेसु **अनुगच्छनाति** अनुगच्छमाना । **सतीति** अज्झत्तबहिद्धाविक्खेपहेतुभूता सति । विक्खिपति अनेन चित्तन्ति विक्खेपो । को सो? अस्सासो । अज्झत्तं विक्खेपो

अज्झत्तविकखेपो, तस्स आकङ्खना अज्झत्तविकखेपाकङ्खना, अस्सम्मामनसिकारवसेन अज्झत्तविकखेपकस्स अस्सासस्स आकङ्खनाति वुत्तं होति । एतेनेव नयेन बहिद्भाविकखेपपत्थना वेदितब्बा । येहीति येहि उपक्किलेसेहि । **विक्खिप्पमानस्सा**ति विक्खिपियमानस्स विकखेपं आपादियमानस्स । **नो च चित्तं विमुच्चतीति** चित्तं अस्सासपस्सासारम्मणे च नाधिमुच्चति, पच्चनीकधम्महि च न विमुच्चति । चित्तं नो च विमुच्चति परपत्तिया च होन्तीति सम्बन्धो । **विमोक्खं अप्पजानन्ता**ति सो वा अज्जो वा आरम्मणाधिमुत्तिविमोक्खञ्च पच्चनीकविमुत्तिविमोक्खञ्च एवं अप्पजानन्ता । **परपत्तिया**ति परपच्चयं परसद्दहनं अरहन्ति, न अत्तपच्चक्खं जाणन्ति “परपच्चयिका”ति वत्तब्बे “परपत्तिया”ति वुत्तं । अत्थो पन सोयेव ।

दुतियच्छक्कं

१५५. दुतियच्छक्के **निमित्तन्ति** अस्सासपस्सासानं फुसनट्ठानं । अस्सासपस्सासा हि दीघनासिकस्स नासापुटं घट्टेन्ता पवत्तन्ति, रस्सनासिकस्स उत्तरोट्ठं । यदि हि अयं योगी तं निमित्तमेव आवज्जति, तस्स निमित्तमेव आवज्जमानस्स अस्सासे चित्तं विकम्पति, न पतिट्ठातीति अत्थो । तस्स तस्मिं चित्ते अप्पतिट्ठिते समाधिस्स अभावतो तं विकम्पनं समाधिस्स परिपन्थो । यदि अस्सासमेव आवज्जति, तस्स चित्तं अब्भन्तरपवेसनवसेन विकखेपं आवहति, निमित्ते न पतिट्ठाति, तस्मा निमित्ते विकम्पति । इमिना नयेन सेसेसुपि योजना कातब्बा । गाथासु **विक्खिप्पते**ति विक्खिपीयति विकखेपं आपादीयति ।

ततियच्छक्कं

१५६. ततियच्छक्के **अतीतानुधावनं चित्तन्ति** फुसनट्ठानं अतिक्कमित्वा गतं अस्सासं वा पस्सासं वा अनुगच्छमानं चित्तं । **विकखेपानुपतितन्ति** विकखेपेन अनुगतं, विकखेपं वा सयं अनुपतितं अनुगतं । **अनागतपटिकङ्खनं चित्तन्ति** फुसनट्ठानं अप्पत्तं अस्सासं वा पस्सासं वा पटिकङ्खमानं पच्चासीसमानं चित्तं । **विकम्पितन्ति** तस्मिं अप्पतिट्ठानेनेव विकखेपेन विकम्पितं । **लीनन्ति** अतिसिथिलवीरियतादीहि सङ्कुचितं । **कोसज्जानुपतितन्ति** कुसीतभावानुगतं । **अतिपग्गहितन्ति** अच्चारद्धवीरियतादीहि अतिउस्साहितं । **उद्धच्चानुपतितन्ति** विकखेपानुगतं । **अभिनतन्ति** अस्सादवत्थूसु भुसं नतं अल्लीनं । **अपनतन्ति** निरस्सादवत्थूसु पतिहतं, ततो अपगतं वा, अपगतनतं वा, न ततो अपगतन्ति अत्थो । **रागानुपतितन्ति** एत्थ अस्सासपस्सासनिमित्तं मनसिकरोतो उप्पन्नपीतिसुखे वा पुब्बे हसितलपितकीळितवत्थूसु वा रागो अनुपतति । **ब्यापादानुपतितन्ति** एत्थ मनसिकारे निरस्सादगतचित्तस्स उप्पन्नदोमनस्सवसेन वा पुब्बे समुदाचिण्णेषु आघातवत्थूसु वा ब्यापादो अनुपतति । गाथासु **न समाधियतीति** न समाहितं होति । **अधिचित्तन्ति** चित्तसीसेन निदिट्ठो अधिको समाधि ।

१५७. एत्तावता तीहि छक्केहि अट्टारस उपक्किलेसे निद्विसित्वा इदानि तेसं उपक्किलेसानं समाधिस्स परिपन्थभावसाधनेन आदीनवं दस्सेन्तो पुन **अस्सासादिमज्झपरियोसानन्ति** आदिमाह । तत्थ **कायोपि चित्तम्पि सारद्धा च होन्तीति** विकखेपसमुट्ठानरूपानं वसेन रूपकायोपि, विकखेपसन्ततिवसेन चित्तम्पि महता खोभेन खुभिता सदरथा च होन्ति । ततो मन्दतरेन **इज्जिता** कम्पिता, ततो मन्दतरेन **फन्दिता** चलिता होन्ति । बलवापि मज्झिमोपि मन्दोपि खोभो होतियेव, न सक्का खोभेन न भवितुन्ति वुत्तं होति । **चित्तं विकम्पितत्ताति** चित्तस्स विकम्पितत्ता । गाथासु **परिपुण्णा अभाविता**ति यथा परिपुण्णा होति, तथा अभाविता । **इज्जितोति** कम्पितो । **फन्दितोति** मन्दकम्पितो । हेट्ठा नीवरणानं अनन्तरत्ता “इमेहि च पन नीवरणेही”ति (पटि० म० १.१५३) अच्चन्तसमीपनिदस्सनवचनं कतं । इध पन निगमने

नीवरणानं सन्तरत्ता तेहि च पन नीवरणेहीति परम्मखनिदस्सनवचनं कतं ।

उपक्विकलेसजाणनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

४. वोदानजाणनिद्देसवण्णना

१५८. वोदाने जाणानीति विसुद्धजाणानि । तं विवज्जयित्वाति यं पुब्बे वुत्तं अतीतानुधावनं चित्तं विक्खेपानुपतितं, तं विवज्जयित्वाति सम्बन्धितब्बं । एकट्टाने समादहतीति अस्सासपस्सासानं फुसनट्टाने समं आदहति पतिट्ठापेति । तत्थेव अधिमोचेतीति एकट्टानेति वुत्ते अस्सासपस्सासानं फुसनट्टानेयेव सन्निट्ठपेति सन्निट्ठानं करोति । पग्गण्हित्वाति धम्मविचयपीतिसम्बोज्झङ्गभावनाय पग्गहेत्वा । विनिग्गण्हित्वाति पस्सद्विसमाधिउपेक्खासम्बोज्झङ्गभावनाय विनिग्गण्हित्वा । “सतिन्द्रियवीरियिन्द्रियेहि पग्गहेत्वा, सतिन्द्रियसमाधिन्द्रियेहि विनिग्गहेत्वा”तिपि वदन्ति । सम्पजानो हुत्वाति असुभभावनादीहि । पुन सम्पजानो हुत्वाति मेत्ताभावनादीहि । येन रागेन अनुपतितं, येन ब्यापादेन अनुपतितं, तं पजहतीति सम्बन्धो । तं चित्तं ईदिसन्ति सम्पजानन्तो तप्पटिपक्खेन रागं पजहति, ब्यापादं पजहतीति वा अत्थो । परिसुद्धन्ति निरुपक्विकलेसं । परियोदातन्ति पभस्सरं । एकत्तगतं होतीति तं तं विसेसं पत्तस्स तं तं एकत्तं गतं होति ।

कतमे ते एकत्ताति इध युज्जमानायुज्जमानेपि एकत्ते एकतो कत्वा पुच्छति । दानूपसग्गुपट्टानेकत्तन्ति दानवत्थुसङ्घातस्स दानस्स उपसग्गो वोसज्जनं दानूपसग्गो, दानवत्थुपरिच्चागचेतना । तस्स उपट्टानं आरम्मणकरणवसेन उपगन्त्वा ठानं दानूपसग्गुपट्टानं, तदेव एकत्तं, तेन वा एकत्तं एकग्गभावो दानूपसग्गुपट्टानेकत्तं । दानवोसग्गुपट्टानेकत्तन्ति पाठो सुन्दरतरो, सो एवत्थो । एतेन पदुद्धारवसेन चागानुस्सतिसमाधि वुत्तो । पदुद्धारवसेन वुत्तोपि चेस इतरेसं तिण्णम्पि एकत्तानं उपनिस्सयपच्चयो होति, तस्मा इध निद्दिट्ठन्ति वदन्ति । विसाखापि हि महाउपासिका आह — “इध, भन्ते, दिसासु वस्संवुट्ठा भिक्खु सावत्थिं आगच्छिस्सन्ति भगवन्तं दस्सनाय, ते भगवन्तं उपसङ्कमित्वा पुच्छिस्सन्ति ‘इत्थन्नामो, भन्ते, भिक्खु कालङ्गतो, तस्स का गति, को अभिसम्परायो’ति? तं भगवा ब्याकरिस्सति सोतापत्तिफले वा सकदागामिफले वा अनागामिफले वा अरहत्ते वा । त्याहं उपसङ्कमित्वा पुच्छिस्सामि ‘आगतपुब्बा नु खो, भन्ते, तेन अय्येन सावत्थी’ति? सचे मे वक्खन्ति ‘आगतपुब्बा तेन भिक्खुना सावत्थी’ति । निट्ठमेत्थ गच्छिस्सामि निस्संसयं परिभुत्तं तेन अय्येन वस्सिकसाटिका वा आगन्तुकभत्तं वा गमिकभत्तं वा गिलानभत्तं वा गिलानुपट्टाकभत्तं वा गिलानभेसज्जं वा धुवयागु वाति । तस्सा मे तदनुस्सरन्तिया पामोज्जं जायिस्सति, पमुदिताय पीति जायिस्सति, पीतिमनाय कायो पस्सम्भिस्सति, पस्सद्भकाया सुखं वेदयिस्सामि, सुखिनिया चित्तं समाधियिस्सति, सा मे भविस्सति इन्द्रियभावना बलभावना बोज्झङ्गभावना”ति (महाव० ३५१) । अथ वा एकत्तेसु पठमं उपचारसमाधिवसेन वुत्तं, दुतियं अप्पनासमाधिवसेन, ततियं विपस्सनावसेन, चतुत्थं मग्गफलवसेनाति वेदितब्बं । समथस्स निमित्तं समथनिमित्तं । वयो भङ्गो एव लक्खणं वयलक्खणं । निरोधो निब्बानं । सेसमेतेसु तीसु वुत्तनयेनेव योजेतब्बं ।

चागाधिमुत्तानन्ति दाने अधिमुत्तानं । अधिचित्तन्ति विपस्सनापादकसमाधि । विपस्सकानन्ति भङ्गानुपस्सनतो पट्टाय तीहि अनुपस्सनाहि सङ्खारे विपस्सन्तानं । अरियपुग्गलानन्ति अट्ठन्नं । दुतियादीनि तीणि एकत्तानि आनापानस्सतिवसेन सेसकम्मट्टानवसेन च युज्जन्ति । चतूहि ठानेहीति चतूहि कारणेहि । समाधिविपस्सनामग्गफलानं वसेन “एकत्तगतं चित्तं पटिपदाविसुद्धिपक्खन्दञ्चेव होति उपेक्खानुब्रूहितञ्च जाणेन च सम्पहंसित”न्ति उद्देसपदानि । “पठमस्स ज्ञानस्स को आदी”तिआदीनि तेसं उद्देसपदानं वित्थारेतुकम्यतापुच्छापुब्बङ्गमानि निद्देसपदानि । तत्थ पटिपदाविसुद्धिपक्खन्दन्ति पटिपदा एव नीवरणमलविसोधनतो विसुद्धि, तं पटिपदाविसुद्धिं पक्खन्दं पविट्ठं । उपेक्खानुब्रूहितन्ति तत्रमज्झत्तुपेक्खाय

ब्रूहितं वड्ढितं । **जाणेन च सम्पहंसितन्ति** परियोदापकेन जाणेन सम्पहंसितं परियोदापितं विसोधितं । **पटिपदाविसुद्धि** नाम ससम्भारिको उपचारो, **उपेक्खानुब्रूहना** नाम अप्पना, **सम्पहंसना** नाम पच्चवेक्खणाति एवमेके वण्णयन्ति । यस्मा पन “एकत्तगतं चित्तं पटिपदाविसुद्धिपक्खन्दज्जेव होती”ति आदि वुत्तं, तस्मा अन्तोअप्पनायमेव आगमनवसेन पटिपदाविसुद्धि, तत्रमज्झत्तुपेक्खाय किच्चवसेन उपेक्खानुब्रूहना, धम्मानं अनतिवत्तनादिभावसाधनेन परियोदापकस्स जाणस्स किच्चनिष्फत्तिवसेन सम्पहंसना वेदितब्बा । कथं? यस्मिंज्जि वारे अप्पना उप्पज्जति, तस्मिं यो नीवरणसङ्घातो किलेसगणो तस्स ज्ञानस्स परिपन्थो, ततो चित्तं विसुद्धति, विसुद्धता आवरणविरहितं हुत्वा मज्झिमं समथनिमित्तं पटिपज्जति । **मज्झिमं समथनिमित्तं** नाम समप्पवत्तो अप्पनासमाधियेव । तदनन्तरं पन पुरिमचित्तं एकसन्ततिपरिणामनयेन तथत्तं उपगच्छमानं मज्झिमं समथनिमित्तं **पटिपज्जति** नाम । एवं **पटिपन्नत्ता** तथत्तुपगमनेन **तत्थ पक्खन्दति** नाम । एवं ताव पुरिमचित्ते विज्जमानाकारनिष्फादिका पठमस्स ज्ञानस्स उप्पादक्खणेयेव आगमनवसेन पटिपदाविसुद्धि वेदितब्बा । एवं विसुद्धस्स पन तस्स पुन विसोधेतब्बाभावतो विसोधने ब्यापारं अकरोन्तो **विसुद्धं चित्तं अज्झुपेक्खति** नाम । समथभावूपगमनेन समथपटिपन्नस्स पुन समादाने ब्यापारं अकरोन्तो **समथपटिपन्नं अज्झुपेक्खति** नाम । समथपटिपन्नभावतो एव चस्स किलेससंसगं पहाय एकत्तेन उपड्डितस्स पुन एकत्तुपट्टाने ब्यापारं अकरोन्तो **एकत्तुपट्टानं अज्झुपेक्खति** नाम । एवं तत्रमज्झत्तुपेक्खाय किच्चवसेन उपेक्खानुब्रूहना वेदितब्बा ।

ये पनेते एवं उपेक्खानुब्रूहिते तत्थ जाता समाधिपज्जासङ्घाता युगनद्धधम्मा अज्जमज्जं अनतिवत्तमाना हुत्वा पवत्ता, यानि च सद्धादीनि इन्द्रियाणि नानाकिलेसेहि विमुत्तत्ता विमुत्तिरसेन एकरसानि हुत्वा पवत्तानि, यं चेस तदुपगं तेसं अनतिवत्तनएकरसभावानं अनुच्छविकं वीरियं वाहयति, या चस्स तस्मिं खणे पवत्ता आसेवना, सब्बेपि ते आकारा यस्मा जाणेन संकिलेसवोदानेसु तं तं आदीनवज्ज आनिसंसज्ज दिस्वा तथा तथा सम्पहंसितत्ता विसोधितत्ता परियोदापितत्ता निष्फन्ना, तस्मा धम्मानं अनतिवत्तनादिभावसाधनेन परियोदापकस्स जाणस्स किच्चनिष्फत्तिवसेन सम्पहंसना वेदितब्बाति वुत्तं । तत्थ यस्मा उपेक्खावसेन जाणं पाकटं होति, यथाह — “तथापग्गहितं चित्तं साधुकं अज्झुपेक्खति, उपेक्खावसेन पज्जावसेन पज्जिन्द्रियं अधिमत्तं होति । उपेक्खावसेन नानत्तकिलेसेहि चित्तं विमुच्चति, विमोक्खवसेन पज्जावसेन पज्जिन्द्रियं अधिमत्तं होति । विमुत्तत्ता ते धम्मा एकरसा होन्ति, एकरसट्ठेन भावना”ति (पटि० म० १.२०१) । तस्मा जाणकिच्चभूता **सम्पहंसना परियोसानन्ति** वुत्ता ।

एवं तिवत्तगन्ति आदीनि तस्सेव चित्तस्स थोमनवचनानि । तत्थ **एवं तिवत्तगन्ति** एवं यथावुत्तेन विधिना पटिपदाविसुद्धिपक्खन्दनउपेक्खानुब्रूहनाजाणसम्पहंसनावसेन तिविधभावं गतं । **वितक्कसम्पन्नन्ति** किलेसक्खोभविरहितत्ता वितक्केन सुन्दरभावं पन्नं गतं । **चित्तस्स अधिद्वानसम्पन्नन्ति** तस्मिंयेव आरम्मणे चित्तस्स निरन्तरप्पवत्तिसङ्घातेन अधिद्वानेन सम्पन्नं अनूनं । यथा अधिद्वानवसियं अधिद्वानन्ति ज्ञानप्पवत्ति, तथा इधापि चित्तस्स अधिद्वानन्ति चित्तेकग्गतापि युज्जति । तेन हि एकस्मिंयेव आरम्मणे चित्तं अधिद्वति, न एत्थ विक्खिपतीति । “समाधिसम्पन्न”न्ति विसुं वुत्तत्ता पन वुत्तनयेनेव गहेतब्बं । अथ वा समाधिस्सेव ज्ञानसङ्गहितत्ता **चित्तस्स अधिद्वानसम्पन्नन्ति** ज्ञानङ्गपञ्चकवसेन वुत्तं । **समाधिसम्पन्नन्ति** इन्द्रियसङ्गहितत्ता इन्द्रियपञ्चकवसेन, दुतियज्झानादीसु पन अलब्भमानानि पदानि पहाय लब्भमानकवसेन **पीतिसम्पन्नन्ति** आदि वुत्तं ।

अनिच्चानुपस्सनादीसु अट्ठारससु महाविपस्सनासु वितक्कादयो परिपुण्णायेव तासं कामावचरत्ता । एतासु च अप्पनाय अभावतो पटिपदाविसुद्धिआदयो खणिकसमाधिवसेन योजेतब्बा । चतूसु मग्गेसु पठमज्झानिकवसेन वितक्कादीनं लब्भनतो लब्भमानकवसेनेव वितक्कादयो परिपुण्णा वुत्ता । दुतियज्झानिकादीसु हि मग्गेसु वितक्कादयो

ज्ञानेसु विय परिहायन्तीति । एतावता तेरस वोदानजाणानि वित्थारतो निहिट्टानि होन्ति । कथं? एकट्ठाने समादहनेन तत्थेव अधिमुच्चनेन कोसज्जप्पजहनेन उद्धच्चप्पजहनेन रागप्पजहनेन ब्यापादप्पजहनेन सम्पयुत्तानि छ जाणानि, चतूहि एकत्तेहि सम्पयुत्तानि चत्तारि जाणानि, पटिपदाविसुद्धिउपेक्खानुबूहनासम्पहंसनाहि सम्पयुत्तानि तीणि जाणानीति एवं तेरस जाणानि निहिट्टानि ।

१५९. एवं सन्तेपि आनापानस्सतिसमाधिभावनावसेन तेसं निष्फत्तिं दस्सेतुकामो तानि जाणानि अनिगमेत्वाव निमित्तं अस्सासपस्सासातिआदिना नयेन चोदनापुब्बङ्गमं आनापानस्सतिसमाधिभावनाविधिं दस्सेत्वा अन्ते तानि जाणानि निगमेत्वा दस्सेसि । तत्थ निमित्तं वुत्तमेव । **अनारम्मणामेकचित्तस्साति** अनारम्मणा एकचित्तस्स । म-कारो पनेत्थ पदसन्धिकरो । अनारम्मणमेकचित्तस्सातिपि पाठो, एकस्स चित्तस्स आरम्मणं न भवन्तीति अत्थो । **तयो धम्मेति** निमित्तादयो तयो धम्मे । **भावनाति** आनापानस्सतिसमाधिभावना । **कथन्ति** पठमं वुत्ताय चोदनागाथाय अनन्तरं वुत्ताय परिहारगाथाय अत्थं कथेतुकम्यतापुच्छा । **न चिमेति** न च इमे । न चमेतिपि पाठो, सोयेव पदच्छेदो । कथं न च अविदिता होन्ति, कथं न च चित्तं विक्खेपं गच्छतीति एवं कथं सद्दो सेसेहि पच्चहि योजेतब्बो । **पधानञ्च पज्जायतीति** आनापानस्सतिसमाधिभावनारम्भकं वीरियं सन्दिस्सति । वीरियञ्हि पदहन्ति तेनाति पधानन्ति वुच्चति । **पयोगञ्च साधेतीति** नीवरणविक्खम्भकं ज्ञानञ्च योगी निष्फादेति । ज्ञानञ्हि नीवरणविक्खम्भनाय पयुज्जीयतीति पयोगोति वुत्तं । **विसेसमधिगच्छतीति** संयोजनप्पहानकरं मग्गञ्च पटिलभति । मग्गो हि समथविपस्सनानं आनिसंसत्ता विसेसोति वुत्तो । विसेसस्स च पमुखभूतत्ता च-कारेण समुच्चयो न कतो ।

इदानीं तं पुच्छितमत्थं उपमाय साधेन्तो **सेय्यथापि रुक्खो**तिआदिमाह । तस्सत्थो — यथा नाम ककचेन फालनत्थं वासिया तच्छित्त्वा रुक्खो फालनकाले निच्चलभावत्थं **समे** भूमिपदेसे पयोगक्खमं कत्वा ठपितो । **ककचेनाति** हत्थककचेन । **आगतेति** रुक्खं फुसित्वा अत्तनो समीपभागं आगते । **गतेति** रुक्खं फुसित्वा परभागं गते । वा-सद्दो समुच्चयत्थो । **न अविदिता होन्तीति** रुक्खे ककचदन्तेहि फुट्ठं पुरिसेन पेक्खमानं ठानं अप्पत्वा तेसं आगमनगमनाभावतो सब्बेपि ककचदन्ता विदिताव होन्ति । **पधानन्ति** रुक्खच्छेदनवीरियं । **पयोगन्ति** रुक्खच्छेदनकिरियं । “विसेसमधिगच्छती”ति वचनं उपमाय नत्थि । **उपनिबन्धना निमित्तन्ति** उपनिबन्धनाय सतिया निमित्तभूतं कारणभूतं नासिकग्गं वा मुखनिमित्तं वा । उपनिबन्धति एताय आरम्मणे चित्तन्ति उपनिबन्धना नाम सति । **नासिकग्गे वाति** दीघनासिको नासिकग्गे । **मुखनिमित्ते वाति** रस्सनासिको उत्तरोट्टे । उत्तरोट्टो हि मुखे सतिया निमित्तन्ति मुखनिमित्तन्ति वुत्तो । **आगतेति** फुट्ठानतो अब्भन्तरं आगते । **गतेति** फुट्ठानतो बहिद्वा गते । **न अविदिता होन्तीति** फुसनट्टानं अप्पत्वा अस्सासपस्सासानं आगमनगमनाभावतो सब्बेपि ते विदिता एव होन्ति । **कम्मनियं होतीति** येन वीरियेन कायोपि चित्तम्पि कम्मनियं भावनाकम्मक्खमं भावनाकम्मयोगं होति । **इदं वीरियं पधानं** नामाति फलेन कारणं वुत्तं होति । **उपक्विलेसा पहीयन्तीति** विक्खम्भनवसेन नीवरणानि पहीयन्ति । **वितक्का वूपसम्मन्तीति** नानारम्मणचारिनो अनवट्ठिता वितक्का उपसमं गच्छन्ति । येन ज्ञानेन उपक्विलेसा पहीयन्ति, वितक्का वूपसम्मन्ति । **अयं पयोगोति** पयोगमपेक्खित्वा पुल्लिङ्गनिद्देशो कतो । **सज्जोजना पहीयन्तीति** तंतंमग्गवज्झा सज्जोजना समुच्छेदप्पहानेन पहीयन्ति । **अनुसया ब्यन्तीहोन्तीति** पहीनानं पुन अनुप्पत्तिधम्मकत्ता विगतो उप्पादन्तो वा वयन्तो वा एतेसन्ति ब्यन्ता, पुब्बे अब्यन्ता ब्यन्ता होन्तीति ब्यन्तीहोन्ति, विनस्सन्तीति अत्थो । सज्जोजनप्पहानं अनुसयप्पहानेन होति, न अज्जथाति दस्सनत्थं अनुसयप्पहानमाह । येन मग्गेन सज्जोजना पहीयन्ति अनुसया ब्यन्तीहोन्ति, **अयं विसेसोति** अत्थो । चतुत्थचतुक्के अरियमग्गस्सापि निहिट्टत्ता इध अरियमग्गो वुत्तो । एकचित्तस्स आरम्मणद्वयाभावस्स अवुत्तेपि सिद्धत्ता तं अविस्सज्जेत्वाव **एवं इमे तयो धम्मा एकचित्तस्स आरम्मणा न होन्तीति** निगमनं कतं ।

१६०. इदानीं तं भावनासिद्धिसाधकं योगावचरं थुनन्तो आनापानस्सति यस्साति गाथं वत्वा तस्सा निद्देसमाह । तत्थ आनापानस्सतियो यथा बुद्धेन देसिता, तथा परिपुण्णा सुभाविता अनुपुब्बं परिचिता यस्स अत्थि संविज्जन्ति । सो इमं लोकं पभासेति । किं विय? अब्भा मुत्तोव चन्दिमा यथा अब्भादीहि मुत्तो चन्दिमा इमं ओकासलोकं पभासेति, तथा सो योगावचरो इमं खन्धादिलोकं पभासेतीति गाथाय सम्बन्धो । “अब्भा मुत्तोव चन्दिमा”ति च पदस्स निद्देसे महिकादीनम्पि वुत्तत्ता एत्थ आदिसद्वलोपो कतोति वेदितब्बो । गाथानिद्देसे नो पस्सासो नो अस्सासोति सो सोयेव अत्थो पटिसेधेन विसेसेत्वा वुत्तो । उपट्टानं सतीति असम्मुस्सनताय तमेव अस्सासं उपगन्त्वा ठानं सति नामाति अत्थो । तथा पस्सासं । एत्तावता आनापानेसु सति आनापानस्सतीति अत्थो वुत्तो होति ।

इदानीं सतिवसेनेव “यस्सा”ति वुत्तं पुग्गलं निद्दिसितुकामो यो अस्ससति, तस्सुपट्टाति । यो पस्ससति, तस्सुपट्टातीति वुत्तं । यो अस्ससति, तस्स सति अस्सासं उपगन्त्वा तिड्ढति । यो पस्ससति, तस्स सति पस्सासं उपगन्त्वा तिड्ढतीति अत्थो । परिपुण्णाति ज्ञानविपस्सनामग्गपरम्पराय अरहत्तमग्गप्पत्तिया परिपुण्णा । तेयेव हि ज्ञानविपस्सनामग्गधम्मो सन्थाय परिग्गहट्टेनातिआदिमाह । ते हि धम्मा इमिना योगिना परिग्गहमानत्ता परिग्गहा, तेन परिग्गहट्टेन परिपुण्णा । तत्थ सब्बेसं चित्तचेतसिकानं अज्जमज्जपरिवारत्ता परिवारट्टेन परिपुण्णा । भावनापरिपूरिवसेन परिपूरट्टेन परिपुण्णा । चतस्सो भावनातिआदीनि सुभाविताति वुत्तपदस्स अत्थवसेन वुत्तानि । चतस्सो भावना हेट्ठा वुत्तायेव । यानीकताति युत्तयानसदिसा कता । वत्थुकताति पतिट्टट्टेन वत्थुसदिसा कता । अनुट्टिताति पच्चुपट्टिता । परिचिताति समन्ततो चिता उपचिता । सुसमारब्धाति सुट्ठु समारब्धा सुकता । यत्थ यत्थ आकङ्खतीति येसु येसु ज्ञानेसु यासु यासु विपस्सनासु सचे इच्छति । तत्थ तत्थाति तेसु तेसु ज्ञानेसु तासु तासु विपस्सनासु । वसिप्पत्तोति वसीभावं बहुभावं पत्तो । बलप्पत्तोति समथविपस्सनाबलप्पत्तो । वेसारज्जप्पत्तोति विसारदभावं पट्टुभावं पत्तो । ते धम्माति समथविपस्सना धम्मा । आवज्जनपटिबद्धाति आवज्जनायत्ता, आवज्जितमत्तेयेव तस्स सन्तानेन, जाणेन वा सम्पयोगं गच्छन्तीति अत्थो । आकङ्खपटिबद्धाति रुचिआयत्ता, रोचितमत्तेयेव वुत्तनयेन सम्पयोगं गच्छन्तीति अत्थो । मनसिकारो पनेत्थ आवज्जनाय चित्तुप्पादो । आकङ्खनाय वेवचनवसेन अत्थविवरणत्थं वुत्तो । तेन वुच्चति यानीकताति एवं कतत्तायेव ते युत्तयानसदिसा कता होन्तीति वुत्तं होति ।

यस्मिं यस्मिं वत्थुस्मिन्ति सोळससु वत्थूसु एकेकस्मिं । स्वाधिट्टितन्ति सुप्पतिट्टितं । सूपट्टिताति सुट्ठु उपट्टिता । सम्पयुत्तचित्तसतीनं सहेव सकसककिच्चकरणतो अनुलोमपटिलोमवसेन योजेत्वा ते द्वे धम्मा दस्सिता । तेन वुच्चति वत्थुकताति एवं भूतत्तायेव कतपतिट्टा होन्तीति वुत्तं होति । येन येन चित्तं अभिनीहरतीति पुब्बप्पवत्तितो अपनेत्वा यत्थ यत्थ भावनाविसेसे चित्तं उपनेति । तेन तेन सति अनुपरिवत्ततीति तस्मिं तस्मिंयेव भावनाविसेसे सति अनुकूला हुत्वा पुब्बप्पवत्तितो निवत्तित्वा पवत्तति । “येन, तेना”ति चेत्थ “येन भगवा तेनुपसङ्कमी”तिआदीसु (खु० पा० ५.१; सु० नि० मङ्गलसुत्त) विय भुम्मत्थो वेदितब्बो । तेन वुच्चति अनुट्टिताति एवं करणतोयेव तं तं भावनं अनुगन्त्वा ठिता होन्तीति वुत्तं होति । आनापानस्सतिया सतिपधानत्ता वत्थुकतानुट्टितपदेसु सतिया सह योजना कताति वेदितब्बा ।

यस्मा पन परिपुण्णायेव परिचिता होन्ति वट्ठिता लब्धासेवना, तस्मा “परिपुण्णा”तिपदे वुत्ता तयो अत्था “परिचिता”तिपदेपि वुत्ता, चतुत्थो विसेसत्थोपि वुत्तो । तत्थ सतिया परिग्गणहन्तोति सम्पयुत्ताय, पुब्बभागाय वा सतिया परिग्गहेतब्बे परिग्गणहन्तो योगी । जिनाति पापके अकुसले धम्मेति समुच्छेदवसेन लामके किलेसे जिनाति अभिभवति । अयज्ज पुग्गलाधिट्टाना धम्मदेसना । धम्मेसु हि जिनन्तेसु तंधम्मसमङ्गीपुग्गलोपि जिनाति नाम । ते च धम्मा सतिं अविहाय अत्तनो पवत्तिक्खणे जिनिनुमारब्धा जिताति वुच्चन्ति यथा “भुज्जितुमारब्धो भुत्तो”ति वुच्चति । लक्खणं पनेत्थ सदसत्थतो

वेदितब्बं । एवं सन्तेपि “परिजिता”ति वत्तब्बे ज-कारस्स च-कारं कत्वा “परिचिता”ति वुत्तं, यथा सम्मा गदो अस्साति सुगतोति अत्थविकप्पे द-कारस्स त-कारो निरुत्तिलक्खणेन कतो, एवमिधापि वेदितब्बो । इमस्मिं अत्थविकप्पे परिचिताति पदं कत्तुसाधनं, पुरिमानि तीणि कम्मसाधनानि ।

चत्तारो सुसमारब्धाति चत्तारो सुसमारब्धत्थाति वुत्तं होति, अत्थसदस्स लोपो दट्ठब्बो । सुसमारब्धाति पदस्स अत्थापि हि इध सुसमारब्धाति वुत्ताति वेदितब्बा, सुसमारब्धधम्मा वा । चतुरत्थभेदतो चत्तारोति वुत्ताति वेदितब्बा, न धम्मभेदतो । यस्मा पन सुभावितायेव सुसमारब्धा होन्ति, न अज्जे, तस्मा तयो भावनत्था इधापि वुत्ता । आसेवनत्थोपि तीसु वुत्तेसु वुत्तोयेव होति, तस्मा तं अवत्वा तप्पच्चनीकानं सुसमूहतत्थो वुत्तो । पच्चनीकसमुग्घातेन हि आरब्धपरियोसानं पज्जायति, तेन सुसमारब्धस्स सिखाप्यत्तो अत्थो वुत्तो होति । तत्थ **तप्पच्चनीकानन्ति** तेसं ज्ञानविपस्सनामगगानं पटिपक्खभूतानं । **किलेसानन्ति** कामच्छन्दादीनं निच्चसज्जादिसम्पयुत्तानं सक्कायदिट्ठादीनञ्च । **सुसमूहतत्ताति** विक्खम्भनतदङ्गसमुच्छेदवसेन सुट्ठु समूहतत्ता नासितत्ता । पोत्थकेसु पन “सुसमुग्घातत्ता”ति लिखन्ति, तं न सुन्दरं ।

१६१. पुन तस्सेव पदस्स अज्जम्पि अत्थविकप्पं दस्सेन्तो **सुसमन्ति**आदिमाह । तत्थ **तत्थ जाताति** तस्मिं सिखाप्यत्तभावनाविसेसे जाता । **अनवज्जाति** किलेसानं आरम्भणभावानुपगमनेन किलेसदोसविरहिता । **कुसलाति** जातिवसेन कुसला । **बोधिपक्खियाति** बुज्झनट्ठेन बोधीति लद्धनामस्स अरियस्स पक्खे भवत्ता बोधिपक्खिया । **पक्खे भवत्ताति** हि उपकारभावे ठितत्ता । ते च “चत्तारो सतिपट्ठाना, चत्तारो सम्मप्यधाना, चत्तारो इद्धिपादा, पज्चिन्द्रियानि, पज्च बलानि, सत्त बोज्झङ्गा, अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो”ति (म० नि० ३.३५; चूळनि० मेत्तगूमाणवपुच्छानिद्देस २२; मि० प० ५.४.१) सत्ततिंस्स धम्मा । **इदं समन्ति** इदं मग्गक्खणे धम्मजातं समुच्छेदवसेन किलेसे समेति विनासेतीति समं नाम । **निरोधो निब्बानन्ति** दुक्खनिरोधत्ता निरोधो, वानसङ्घाताय तण्हाय अभावा निब्बानं । **इदं सुसमन्ति** इदं निब्बानं सब्बसङ्खतविसमापगतत्ता सुट्ठु समन्ति सुसमं नाम । **जातन्ति** बोधिपक्खियसङ्घातं समं असम्मोहतो जाणेन जातं, निब्बानसङ्घातं सुसमं आरम्भणतो जाणेन जातं । तदेव द्वयं तेनेव चक्खुना विय दिट्ठुं । **विदितन्ति** तदेव द्वयं सन्ताने उप्पादनेन आरम्भणकरणेन च पटिलद्धं । जातं विय पज्जाय **सच्छिकतं फस्सितञ्च** । “असल्लीनं असम्मुट्ठा असारब्धो एकग्ग”न्ति पुरिमस्स पुरिमस्स पदस्स अत्थप्पकासनं । तत्थ **आरब्धन्ति** पट्ठपितं । **असल्लीनन्ति** असङ्कुचितं । **उपट्ठिताति** उपगन्त्वा ठिता । **असम्मुट्ठाति** अविनट्ठा । **पस्सद्धोति** निब्बुतो । **असारब्धोति** निद्वरथो । **समाहितन्ति** समं ठपितं । **एकग्गन्ति** अविक्खितं ।

“चत्तारो सुसमारब्धा”तिआदि सकलस्स सुसमारब्धवचनस्स मूलत्थो । “अत्थि सम”न्तिआदि पन सुसमवचनस्स, “जात”न्तिआदि आरब्धवचनस्स विकप्पत्था । तत्थायं पदत्थसंसन्दना — “समा च सुसमा च समसुसमा”ति वत्तब्बे एकदेससरूपेकसेसं कत्वा “सुसमा” इच्चेव वुत्ता यथा नामञ्च रूपञ्च नामरूपञ्च नामरूपन्ति । “इदं समं, इदं सुसम”न्ति पन अनज्जापेक्खं कत्वा नपुंसकवचनं कतं । यस्मा पन जातम्पि दिट्ठन्ति वुच्चति, दिट्ठञ्च आरब्धञ्च अत्थतो एकं । विदितसच्छिकतफस्सितानि पन जातवेवचनानि, तस्मा जातन्ति आरब्धत्थोयेव वुत्तो होति ।

आरब्धं होति वीरियं असल्लीनन्ति अयं पन आरब्धवचनस्स उज्जुक्त्थोयेव । **उपट्ठिता सतीति**आदीनि पन सम्पयुत्तवीरियस्स उपकारकधम्मदस्सनत्थं वुत्तानि, न आरब्धवचनस्स अत्थदस्सनत्थं । पुरिमेन अत्थेन सुट्ठु समारब्धाति सुसमारब्धा च, इमिना अत्थेन सुसमा आरब्धाति सुसमारब्धा च एकसेसे कते “सुसमारब्धा”ति वुच्चन्ति । इममत्थं परिग्गहेत्वा “तेन वुच्चति सुसमारब्धा”ति वुत्तं ।

अनुपुब्बन्ति यथानुक्कमेनाति अत्थो, पुब्बं पुब्बं अनूति वुत्तं होति । दीघं अस्सासवसेनाति दीघन्ति वुत्तअस्सासवसेन । **पुरिमा पुरिमा**ति पुरिमा पुरिमा सति । एतेन पुब्बन्तिपदस्स अत्थो वुत्तो होति । **पच्छिमा पच्छिमा**ति सतियेव । एतेन अनूतिपदस्स अत्थो वुत्तो होति । उभयेन पुब्बञ्च अनु च परिचिताति अत्थो वुत्तो होति । उपरि सोळस वत्थूनि वित्थारेत्वा वचनतो इध सङ्घिपित्वा “पटिनिस्सगानुपस्सी”ति अन्तिममेव दस्सितं । यस्मा सिखापत्तभावनस्स सब्बापि आनापानस्सतियो पुनप्पुनं यथारुचि पवत्तनतो अनुपरिचितापि होन्ति । तेन वुत्तं — “अञ्जमञ्जं परिचिता चेव होन्ति अनुपरिचिता चा”ति ।

यथत्थाति यथासभावत्था । **अत्तदमथत्थो**ति अरहत्तमग्गक्खणे अत्तनो निब्बिसेवनत्थो । **समथत्थो**ति सीतिभावत्थो । **परिनिब्बापनत्थो**ति किलेसपरिनिब्बानेन । **अभिञ्जत्थो**ति सब्बधम्मवसेन । **परिञ्जत्था**दयो मग्गजाणकिच्चवसेन । **सच्चाभिसमयत्थो** चतुन्नं सच्चानं एकपटिवेधदस्सनवसेन । **निरोधे पतिट्ठापकत्थो** आरम्भणकरणवसेन ।

बुद्धोतिपदस्स अभावेपि बुद्धेनातिपदे यो सो बुद्धो, तं निद्विसितुकामेन बुद्धोति वुत्तं । **सयम्भू**ति उपदेसं विना सयमेव भूतो । **अनाचरियको**ति सयम्भूपदस्स अत्थविवरणं । यो हि आचरियं विना सच्चानि पटिविज्झति, सो सयम्भू नाम होति । **पुब्बे अननुस्सुतेसू**तिआदि अनाचरियकभावस्स अत्थप्पकासनं । **अननुस्सुतेसू**ति आचरियं अननुस्सुतेसु । **सामन्ति** सयमेव । **अभिसम्बुज्झी**ति भुसं सम्मा पटिविज्झि । **तत्थ च सब्बञ्जुतं पापुणी**ति तेसु च सच्चेसु सब्बञ्जुभावं पापुणि । यथा सच्चानि पटिविज्झन्ता सब्बञ्जुनो होन्ति, तथा सच्चानं पटिविद्धता एवं वुत्तं । सब्बञ्जुतं पत्तोतिपि पाठो । **बलेसु च वसीभावन्ति** दससु च तथागतबलेसु इस्सरभावं पापुणि । यो सो एवं भूतो, सो बुद्धोति वुत्तं होति । तत्थ सब्बेसु धम्मेषु अप्पटिहतजाणनिमित्तानुत्तरविमोक्खाधिगमपरिभावितं खन्धसन्तानं उपादाय पण्णत्तिको, सब्बञ्जुतपदद्वानं वा सच्चाभिसम्बोधिमुपादाय पण्णत्तिको सत्तविसेसो बुद्धो । एत्तावता अत्थतो बुद्धविभावना कता होति ।

१६२. इदानीं व्यञ्जनतो विभावेन्तो बुद्धोति केनट्ठेन बुद्धोतिआदिमाह । तत्थ यथा लोके अवगन्ता अवगतोति वुच्चति, एवं बुज्झिता सच्चानीति बुद्धो । यथा पण्णसोसा वाता पण्णसुसाति वुच्चन्ति, एवं बोधेता पजायाति बुद्धो । **सब्बञ्जुताय बुद्धो**ति सब्बधम्मबुज्जनसमत्थाय बुद्धिया बुद्धोति वुत्तं होति । **सब्बदस्साविताय बुद्धो**ति सब्बधम्मानं जाणचक्खुना दिट्ठता बुद्धोति वुत्तं होति । **अनञ्जनेय्यताय बुद्धो**ति अञ्जेन अबोधनीयतो सयमेव बुद्धता बुद्धोति वुत्तं होति । **विसविताय बुद्धो**ति नानागुणविसवनतो पदुममिव विकसनट्ठेन बुद्धोति वुत्तं होति । **खीणासवसङ्घातेन बुद्धो**तिआदीहि छहि परियायेहि चित्तसङ्कोचकरधम्मप्पहानेन निद्वक्खयविबुद्धो पुरिसो विय सब्बकिलेसनिद्वक्खयविबुद्धता बुद्धोति वुत्तं होति । सङ्घा सङ्घातन्ति अत्थतो एकत्ता **सङ्घातेनाति** वचनस्स कोट्टासेनाति अत्थो । तण्हालेपदिट्ठिलेपाभावेन **निरुपलेपसङ्घातेन** । सवासनानं सब्बकिलेसानं पहीनत्ता एकन्तवचनेन विसेसेत्वा **एकन्तवीतरागो**तिआदि वुत्तं । **एकन्तनिक्किलेसो**ति रागदोसमोहावसेसेहि सब्बकिलेसेहि निक्किलेसो । **एकायनमग्गं गतो**ति बुद्धोति गमनत्थानं धातूनं बुज्जनत्थत्ता बुज्जनत्थापि धातुयो गमनत्था होन्ति, तस्मा एकायनमग्गं गतत्ता बुद्धोति वुत्तं होति । **एकायनमग्गो**ति चेत्थ

“मग्गो पन्थो पथो पज्जो, अञ्जसं वटुमायनं ।

नावा उत्तरसेतु च, कुल्लो च भिसि सङ्कमो”ति ॥ (चूळनि० पारायनत्थुतिगाथानिद्देस १०१) —

मग्गस्स बहूसु नामेसु अयननामेन वुत्तो । तस्मा एकमग्गभूतो मग्गो, न द्वेधापथभूतोति अत्थो । अथ वा एकेन अयितब्बो मग्गोति एकायनमग्गो । **एकेना**ति गणसङ्गणिकं पहाय पविवेकेन चित्तेन । **अयितब्बो**ति पटिपज्जितब्बो । अयन्ति वा

एतेनाति अयनो, संसारतो निब्बानं गच्छन्तीति अत्थो । एकेसं अयनो एकायनो । एकेति सेट्ठा, सब्बसत्तसेट्ठा च सम्मासम्बुद्धा, तस्मा एकायनमग्गोति सम्मासम्बुद्धानं अयनभूतो मग्गोति वुत्तं होति । अयतीति वा अयनो, गच्छति पवत्ततीति अत्थो । एकस्मिं अयनो मग्गोति एकायनमग्गो, एकस्मिंयेव बुद्धसासने पवत्तमानो मग्गो, न अज्जत्थाति वुत्तं होति । अपि च एकं अयतीति एकायनो, पुब्बभागे नानामुखभावाननयप्पवत्तोपि अपरभागे एकं निब्बानमेव गच्छतीति वुत्तं होति, तस्मा एकायनमग्गोति एकनिब्बानगमनमग्गोति अत्थो । **एको अनुत्तरं सम्मासम्बोधिं अभिसम्बुद्धोति बुद्धोति** न परेहि बुद्धत्ता बुद्धो, किं पन सयमेव अनुत्तरं सम्मासम्बोधिं अभिसम्बुद्धत्ता बुद्धोति वुत्तं होति । **अबुद्धिविहतत्ता बुद्धिपटिलाभा बुद्धोति** बुद्धि बुद्धं बोधोति परियायवचनमेतं । तत्थ यथा नीलरत्तगुणयोगा नीलो पटो रत्तो पटोति वुच्चति, एवं बुद्धगुणयोगा बुद्धोति जापेतुं वुत्तं ।

ततो परं बुद्धोति नेतं नामन्तिआदि “अत्थमनुगता अयं पज्जती”ति जापनत्थं वुत्तं । तत्थ **मिक्का** सहाया । **अमच्चा** भच्चा । **जाती** पितुपक्खिका । **सालोहिता** मातुपक्खिका । **समणा** पब्बज्जूपगता । **ब्राह्मणा** भोवादिनो, समितपापबाहितपापा वा । **देवता** सक्कादयो ब्रह्मानो च । **विमोक्खन्तिकन्ति** विमोक्खो अरहत्तमग्गो, विमोक्खस्स अन्तो अरहत्तफलं, तस्मिं विमोक्खन्ते भवं विमोक्खन्तिकं नाम । सब्बज्जुभावो हि अरहत्तमग्गेन सिज्झति, अरहत्तफलोदये सिद्धो होति, तस्मा सब्बज्जुभावो विमोक्खन्ते भवो होति । तं नेमित्तिकम्पि नामं विमोक्खन्ते भवं नाम होति । तेन वुत्तं — “विमोक्खन्तिकमेतं बुद्धानं भगवन्तान”न्ति । **बोधिया मूले सह सब्बज्जुतज्जाणस्स पटिलाभाति** महाबोधिरुक्खमूले यथावुत्तक्खणे सब्बज्जुतज्जाणस्स पटिलाभेन सह । **सच्छिका पज्जतीति** अरहत्तफलसच्छिकिरियाय, सब्बधम्मसच्छिकिरियाय वा जाता पज्जति । **यदिदं बुद्धोति** या अयं बुद्धोति पज्जति, अयं व्यज्जनतो बुद्धविभावना ।

“यथा बुद्धेन देसिता”तिगाथापादस्स पन इमिना पदभाजनीये वुत्तत्थेन अयं संसन्दना — आनापानस्सतियो च यथा बुद्धेन देसिता, येन पकारेन देसिता । यथासद्देन सङ्गहिता दस यथत्था च यथा बुद्धेन देसिता, येन पकारेन देसिताति पकारत्थस्स च यथासद्दस्स, सभावत्थस्स च यथासद्दस्स सरूपेकसेसवसेन एकसेसं कत्वा “यथा”ति वुत्तन्ति वेदितब्बं । पदभाजनीये पनस्स यथत्थेसु एकेकस्स योजनावसेन “देसितो”ति एकवचनं कतं ।

“सोति गहट्ठो वा होति पब्बजितो वा”ति वुत्तत्ता आदिपदेपि यस्स गहट्ठस्स वा पब्बजितस्स वाति वुत्तमेव होति । लोकत्थो वुत्तोयेव । **पभासेतीति** अत्तनो जाणस्स पाकटं करोतीति अत्थो । **अभिसम्बुद्धत्ताति** सावकपारमिजाणेनपि पटिविद्धभावेन । **ओभासेतीति** कामावचरभूतं लोकं । **भासेतीति** रूपावचरभूतं लोकं । **पभासेतीति** अरूपावचरभूतं लोकं ।

अरियजाणन्ति अरहत्तमग्गजाणं । **महिका मुत्तोति** महिकाय मुत्तो । **महिकाति** नीहारो वुच्चति । महिया मुत्तोतिपि पाठो । **धूमरजा मुत्तोति** धूमतो च रजतो च मुत्तो । **राहुगहणा विप्पमुत्तोति** राहुनो चन्दस्स आसन्नुपक्विकलेसत्ता द्वीहि उपसग्गेहि विसेसेत्वा वुत्तं । **भासते** इति सओभासट्ठेन । **तपते** इति सतेजट्ठेन । **विरोचते** इति रुचिरट्ठेन । **एवमेवन्ति** एवं एवं । यस्मा पन चन्दोपि सयं भासन्तो तपन्तो विरोचन्तो इमं ओकासलोकं ओभासेति, भिक्खु च पज्जाय भासन्तो तपन्तो विरोचन्तो इमं खन्धादिलोकं पज्जाय ओभासेति, तस्मा उभयत्रापि “भासेती”ति अवत्वा “भासते” इच्चेव वुत्तं । एवज्झि वुत्ते हेतुअत्थोपि वुत्तो होति । अतिविसदतराभसूरियोपमं अगगहेत्वा कस्मा चन्दोपमा गहिताति चे? सब्बक्विलेसपरिळाहवूपसमेन सन्तस्स भिक्खुनो सन्तगुणयुत्तचन्दोपमा अनुच्छविकाति गहिताति वेदितब्बं । एवं आनापानस्सतिभावनासिद्धिसाधकं योगावचरं थुनित्वा **इमानि तेरस वोदाने जाणानीति** तानि जाणानि निगमेत्वा

दस्सेतीति ।

वोदानजाणनिद्वेसवण्णना निड्डिता ।

५. सतोकारिजाणनिद्वेसवण्णना

१६३. सतोकारिजाणनिद्वेसे मातिकायं इध भिक्खूति इमस्मिं सासने भिक्खु । अयञ्चि एत्थ इध-सद्दो सब्बप्पकारआनापानस्सतिसमाधिनिब्बत्तकस्स पुगलस्स सन्निस्सयभूतसासनपरिदीपनो, अञ्जसासनस्स तथाभावपटिसेधनो च । वुत्तञ्जेतं — “इधेव, भिक्खवे, समणो...पे... सुञ्जा परप्पवादा समणोभि अञ्जेही”ति (म० नि० १.१३९; अ० नि० ४.२४१) ।

अरञ्जगतो वा रुक्खमूलगतो वा सुञ्जागारगतो वाति इदमस्स आनापानस्सतिसमाधि भावनानुरूपसेनासनपरिगहपरिदीपनं । इमस्स हि भिक्खुनो दीघरत्तं रूपादीसु आरम्मणेषु अनुविसटं चित्तं आनापानस्सतिसमाधिआरम्मणं अभिरुहितुं न इच्छति, कूटगोणयुत्तरथो विय उप्पथमेव धावति । तस्मा सेय्यथापि नाम गोपो कूटधेनुया सब्बं खीरं पिवित्वा वड्ढितं कूटवच्छं दमेतुकामो धेनुतो अपनेत्वा एकमन्ते महन्तं थम्भं निखणित्वा तत्थ योत्तेन बन्धेय्य, अथस्स सो वच्छो इतो चितो च विप्फन्दित्वा पलायितुं असक्कोन्तो तमेव थम्भं उपनिसीदेय्य वा उपनिपज्जेय्य वा, एवमेव इमिनापि भिक्खुना दीघरत्तं रूपारम्मणादिरसपानवड्ढितं दुड्ढचित्तं दमेतुकामेन रूपादिआरम्मणतो अपनेत्वा अरञ्जं वा रुक्खमूलं वा सुञ्जागारं वा पवेसेत्वा तत्थ अस्सासपस्सासथम्भे सतियोत्तेन बन्धितब्बं । एवमस्स तं चित्तं इतो चितो च विप्फन्दित्वापि पुब्बे आचिण्णारम्मणं अलभमानं सतियोत्तं छिन्दित्वा पलायितुं असक्कोन्तं तमेवारम्मणं उपचारप्पनावसेन उपनिसीदति चेव उपनिपज्जति च । तेनाहु पोराणा —

“यथा थम्भे निबन्धेय्य, वच्छं दमं नरो इध ।

बन्धेय्येवं सकं चित्तं, सतियारम्मणे दळ्ह”न्ति ॥ (विसुद्धि० १.२१७; पारा० अट्ठ० २.१६५; दी० नि० अट्ठ०

२.३७४; म० नि० अट्ठ० १.१०७) —

एवमस्स तं सेनासनं भावनानुरूपं होति । अथ वा यस्मा इदं कम्मट्ठानप्पभेदे मुद्धभूतं सब्बबुद्धपच्चेकबुद्धबुद्धसावकानं विसेसाधिगमदिदुधम्मसुखविहारपदट्ठानं आनापानस्सतिकम्मट्ठानं इत्थिपुरिसहत्थिअस्सादिसदसमाकुलं गामन्तं अपरिच्चजित्वा न सुकरं भावेतुं सहकण्टकत्ता ज्ञानस्स । अगामके पन अरञ्जे सुकरं योगावचरेन इदं कम्मट्ठानं परिगहेत्वा आनापानचतुक्कज्झानं निब्बत्तेत्वा तदेव पादकं कत्वा सङ्घारे सम्मसित्वा अगगफलं अरहत्तं पापुणितुं । तस्मा तस्स अनुरूपं सेनासनं उपदिसन्तो भगवा “अरञ्जगतो वा”तिआदिमाह, तथेव थेरो ।

वत्थुविज्जाचरियो विय हि भगवा, सो यथा वत्थुविज्जाचरियो नगरभूमिं पस्सित्वा सुट्ठु उपपरिक्खित्वा “एत्थ नगरं मापेथा”ति उपदिसति, सोत्थिना च नगरे निड्डिते राजकुलतो महासक्कारं लभति, एवमेवं योगावचरस्स अनुरूपं सेनासनं उपपरिक्खित्वा “एत्थ कम्मट्ठानं अनुयुज्जितब्ब”न्ति उपदिसति, ततो तत्थ कम्मट्ठानमनुयुत्तेन योगिना कमेन अरहत्ते पत्ते “सम्मासम्बुद्धो वत सो भगवा”ति महन्तं सक्कारं लभति । अयं पन भिक्खु “दीपिसदिसो”ति वुच्चति । यथा हि महादीपिराजा अरञ्जे तिणगहनं वा वनगहनं वा पब्बतगहनं वा निस्साय निलीयित्वा वनमहिंसगोकणसूकरादयो मिगे गण्हाति, एवमेवं अयं अरञ्जादीसु कम्मट्ठानमनुयुज्जन्तो भिक्खु यथाक्कमेन सोतापत्तिसकदागामिअनागामिअरहत्तमगे

चेव अरियफलानि च गणहातीति वेदितब्बो । तेनाहु पोराणा —

“यथापि दीपिको नाम, निलीयित्वा गणहते मिगे ।
तथेवायं बुद्धपुत्तो, युत्तयोगो विपस्सको ।
अरञ्जं पविसित्वान, गणहाति फलमुत्तम”न्ति ॥ (मि० प० ६.१.५) ।

तेनस्स परक्कमजवयोगभूमिं अरञ्जसेनासनं दस्सेन्तो “अरञ्जगतो वा”तिआदिमाह ।

तत्थ अरञ्जगतोति उपरि वुत्तलक्खणं यंकिञ्चि पविवेकसुखं अरञ्जं गतो । **रुक्खमूलगतोति** रुक्खसमीपं गतो । **सुञ्जागारगतोति** सुञ्जं विवित्तोकासं गतो । एत्थ च ठपेत्वा अरञ्जञ्च रुक्खमूलञ्च अवसेससत्तविधसेनासनं गतोपि “सुञ्जागारगतो”ति वत्तुं वट्ठति । नवविधञ्चि सेनासनं । यथाह — “सो विवित्तं सेनासनं भजति अरञ्जं रुक्खमूलं पब्बतं कन्दरं गिरिगुहं सुसानं वनपत्थं अब्भोकासं पलालपुञ्ज”न्ति (विभ० ५०८) । एवमस्स उतुत्तयानुकूलं धातुचरियानुकूलञ्च आनापानस्सतिभावनानुरूपं सेनासनं उपदिसित्वा अलीनानुद्धच्चपक्खिकं सन्तमिरियापथं उपदिसन्तो **निसीदतीति** आह । अथस्स निसज्जाय दब्बहभावं अस्सासपस्सासानं पवत्तनसमत्थतं आरम्मणपरिग्गहूपायञ्च दस्सेन्तो **पल्लङ्कं आभुजित्वा**तिआदिमाह । तत्थ **पल्लङ्कन्ति** समन्ततो ऊरुबद्धासनं । **आभुजित्वा**ति बन्धित्वा । **उजुं कायं पणिधाय**ति उपरिमसरीरं उजुकं ठपेत्वा अट्टारस पिट्टिकण्टके कोटिया कोटिं पटिपादेत्वा । एवञ्चि निसिन्नस्स धम्ममंसन्हारूनि न पणमन्ति । अथस्स या तेसं पणमनपच्चया खणे खणे वेदना उप्पज्जेय्युं, ता न उप्पज्जन्ति । तासु अनुप्पज्जमानासु चित्तं एकगं होति, कम्मट्ठानं न परिपतति, वुद्धिं फातिं उपगच्छति ।

परिमुखं सतिं उपट्टपेत्वाति कम्मट्ठानाभिमुखं सतिं ठपयित्वा । **सो सतोव अस्ससति सतो पस्ससतीति** सो भिक्खु एवं निसीदित्वा एवञ्च सतिं उपट्टपेत्वा तं सतिं अविजहन्तो सतो एव अस्ससति सतो पस्ससति, सतोकारी होतीति वुत्तं होति ।

इदानी येहि पकारेहि सतोकारी होति, ते पकारे दस्सेतुं **दीघं वा अस्ससन्तो**तिआदिमाह । तत्थ **दीघं वा अस्ससन्तो**ति दीघं वा अस्सासं पवत्तयन्तो । तथा **रस्सं** । या पन नेसं दीघरस्सता, सा कालवसेन वेदितब्बा । कदाचि हि मनुस्सा हत्थिअहिआदयो विय कालवसेन दीघं अस्ससन्ति च पस्ससन्ति च, कदाचि सुनखससादयो विय रस्सं । अञ्जथा हि चुण्णविचुण्णा अस्सासपस्सासा दीघरस्सा नाम न होन्ति । तस्मा ते दीघं कालं पविसन्ता च निक्खमन्ता च दीघा, रस्सं कालं पविसन्ता च निक्खमन्ता च रस्साति वेदितब्बा । तत्रायं भिक्खु उपरि वुत्तेहि नवहाकारेहि दीघं अस्ससन्तो च पस्ससन्तो च **दीघं अस्ससामि, पस्ससामीति पजानाति**, तथा **रस्सं** ।

एवं पजानतो च —

“दीघो रस्सो च अस्सासो, पस्सासोपि च तादिसो ।
चत्तारो वण्णा वत्तन्ति, नासिकग्गेव भिक्खुनो”ति ॥ (विसुद्धि० १.२१९; पारा० अट्ठ० २.१६५) ।

नवन्नञ्चस्स आकारानं एकेनाकारेन कायानुपस्सनासतिपट्टानभावना सम्पज्जतीति वेदितब्बा । **सब्बकायपटिसंवेदी अस्ससिस्सामीति सिक्खति** । **सब्बकायपटिसंवेदी पस्ससिस्सामीति सिक्खतीति** सकलस्स

अस्सासकायस्सादिमज्झपरियोसानं विदितं करोन्तो पाकटं करोन्तो अस्ससिस्सामीति सिक्खति । सकलस्स पस्सासकायस्सादिमज्झपरियोसानं विदितं करोन्तो पाकटं करोन्तो पस्ससिस्सामीति सिक्खति । एवं विदितं करोन्तो पाकटं करोन्तो जाणसम्पयुत्तचित्तेन अस्ससति चेव पस्ससति च । तस्मा “अस्ससिस्सामि पस्ससिस्सामीति सिक्खती”ति वुच्चति । एकस्स हि भिक्खुनो चुण्णविचुण्णविसटे (विसुद्धि० १.२१९; पारा० २.१६५) अस्सासकाये, पस्सासकाये वा आदि पाकटो होति, न मज्झपरियोसानं । सो आदिमेव परिग्गहेतुं सक्कोति, मज्झपरियोसाने किलमति । एकस्स मज्झं पाकटं होति, न आदिपरियोसानं । सो मज्झमेव परिग्गहेतुं सक्कोति, आदिपरियोसाने किलमति । एकस्स परियोसानं पाकटं होति, न आदिमज्झं । सो परियोसानंयेव परिग्गहेतुं सक्कोति, आदिमज्झे किलमति । एकस्स सब्बं पाकटं होति, सो सब्बम्पि परिग्गहेतुं सक्कोति, न कत्थचि किलमति । तादिसेन भवितब्बन्ति दस्सेन्तो आह —
“सब्बकायपटिसंवेदी”तिआदि ।

तत्थ सिक्खतीति एवं घटति वायमति । यो वा तथाभूतस्स संवरो, अयमेत्थ अधिसीलसिक्खा । यो तथाभूतस्स समाधि, अयं अधिचित्तसिक्खा । या तथाभूतस्स पज्जा, अयं अधिपज्जासिक्खाति इमा तिस्सो सिक्खायो तस्मिं आरम्माणे ताव सतिया तेन मनसिकारेण सिक्खति आसेवति भावेति बहुलीकरोतीति एवमेत्थ अत्थो दट्ठब्बो । तत्थ यस्मा पुरिमनयेन केवलं अस्ससितब्बं पस्ससितब्बमेव च, न अज्जं किञ्चि कातब्बं, इतो पट्ठाय पन जाणुप्पादनादीसु योगो करणीयो । तस्मा तत्थ “अस्ससामीति पजानाति पस्ससामीति पजानाति”च्चेव वत्तमानकालवसेन पाळिं वत्वा इतो पट्ठाय कत्तब्बस्स जाणुप्पादनादिनो आ-कारस्स दस्सनत्थं “सब्बकायपटिसंवेदी अस्ससिस्सामी”तिआदिना नयेन अनागतकालवसेन पाळि आरोपिताति वेदितब्बा ।

पस्सम्भयं कायसङ्कारं...पे०... सिक्खतीति ओळारिकं अस्सासपस्साससङ्कातं कायसङ्कारं पस्सम्भेन्तो पटिप्पस्सम्भेन्तो निरोधेन्तो वूपसमेन्तो अस्ससिस्सामि पस्ससिस्सामीति सिक्खति ।

तत्रेवं ओळारिकसुखुमता च पस्सद्भि च वेदितब्बा — इमस्स हि भिक्खुनो पुब्बे अपरिग्गहितकाले कायो च चित्तज्ज सदरथा होन्ति ओळारिका । कायचित्तानं ओळारिकत्ते अवूपसन्ते अस्सासपस्सासापि ओळारिका होन्ति, बलवतरा हुत्वा पवत्तन्ति, नासिका नप्पहोति, मुखेन अस्ससन्तोपि पस्ससन्तोपि तिट्ठति । यदा पनस्स कायोपि चित्तम्पि परिग्गहिता होन्ति, तदा ते सन्ता होन्ति वूपसन्ता । तेसु वूपसन्तेसु अस्सासपस्सासा सुखुमा हुत्वा पवत्तन्ति, “अत्थि नु खो, नत्थी”ति विचेतब्बाकारप्पत्ता होन्ति । सेय्यथापि पुरिसस्स धावित्वा पब्बता वा ओरोहित्वा महाभारं वा सीसतो ओरोपेत्वा ठितस्स ओळारिका अस्सासपस्सासा होन्ति, नासिका नप्पहोति, मुखेन अस्ससन्तोपि पस्ससन्तोपि तिट्ठति । यदा पनेस तं परिस्समं विनोदेत्वा न्हत्वा च पिंवित्वा च अल्लसाटकं हृदये कत्वा सीताय छायाय निपन्नो होति, अथस्स ते अस्सासपस्सासा सुखुमा होन्ति “अत्थि नु खो, नत्थी”ति विचेतब्बाकारप्पत्ता, एवमेवं इमस्स भिक्खुनो अपरिग्गहितकालेति वित्थारेतब्बं । तथा हिस्स पुब्बे अपरिग्गहितकाले “ओळारिकोळारिके कायसङ्कारे पस्सम्भेमी”ति आभोगसमन्नाहारमनसिकारो नत्थि, परिग्गहितकाले पन अत्थि । तेनस्स अपरिग्गहितकालतो परिग्गहितकाले कायसङ्कारो सुखुमो होति । तेनाहु पोराणा —

“सारद्धे काये चित्ते च, अधिमत्तं पवत्तति ।

असारद्धमि कायमि, सुखुमं सम्पवत्तती”ति ॥ (विसुद्धि० १.२२०; पारा० अट्ठ० २.१६५) ।

परिग्गहेपि ओळारिको, पठमज्झानूपचारे सुखुमो । तस्मिम्पि ओळारिको, पठमज्झाने सुखुमो । पठमज्झाने च दुतियज्झानूपचारे च ओळारिको, दुतियज्झाने सुखुमो । दुतियज्झाने च ततियज्झानूपचारे च ओळारिको, ततियज्झाने

सुखुमो । ततियज्झाने च चतुत्थज्झानूपचारे च ओळारिको, चतुत्थज्झाने अतिसुखुमो अप्पवत्तिमेव पापुणाति । इदं ताव दीघभाणकसंयुत्तभाणकानं मतं ।

मज्झिमभाणका पन “पठमज्झाने ओळारिको, दुतियज्झानूपचारे सुखुमो”ति एवं हेट्ठिमहेट्ठिमज्झानतो उपरूपरिज्झानूपचारेपि सुखुमतरं इच्छन्ति । सब्बेसंयेव पन मतेन अपरिग्गहितकाले पवत्तकायसङ्खारो परिग्गहितकाले पटिप्पस्सम्भति, परिग्गहितकाले पवत्तकायसङ्खारो पठमज्झानूपचारे...पे०... चतुत्थज्झानूपचारे पवत्तकायसङ्खारो चतुत्थज्झाने पटिप्पस्सम्भति । अयं ताव समथे नयो ।

विपस्सनायं पन अपरिग्गहितकाले पवत्तकायसङ्खारो ओळारिको, महाभूतपरिग्गहे सुखुमो । सोपि ओळारिको, उपादारूपपरिग्गहे सुखुमो । सोपि ओळारिको, सकलरूपपरिग्गहे सुखुमो । सोपि ओळारिको, अरूपपरिग्गहे सुखुमो । सोपि ओळारिको, रूपारूपपरिग्गहे सुखुमो । सोपि ओळारिको, पच्चयपरिग्गहे सुखुमो । सोपि ओळारिको, सप्पच्चयनामरूपदस्सने सुखुमो । सोपि ओळारिको, लक्खणारम्मणिक विपस्सनाय सुखुमो । सोपि दुब्बलविपस्सनाय ओळारिको, बलवविपस्सनाय सुखुमो । तत्थ पुब्बे वुत्तनयेनेव पुरिमस्स पुरिमस्स पच्छिमेन पच्छिमेन पटिप्पस्सद्धि वेदितब्बा । एवमेत्थ ओळारिकसुखुमता पटिप्पस्सद्धि च वेदितब्बा । अयं तावेत्थ कायानुपस्सनावसेन वुत्तस्स पठमचतुक्कस्स अनुपुब्बपदवण्णना ।

यस्मा पनेत्थ इदमेव चतुक्कं आदिकम्मिकस्स कम्मट्ठानवसेन वुत्तं, इतरानि पन तीणि चतुक्कानि एत्थ पत्तज्झानस्स वेदनाचित्तधम्मानुपस्सनावसेन, तस्मा इमं कम्मट्ठानं भावेत्वा आनापानचतुक्कज्झानपदट्ठानाय विपस्सनाय सह पटिसम्भिदाहि अरहतं पापुणितुकामेन आदिकम्मिकेन कुलपुत्तेन विसुद्धिमग्गे वुत्तनयेन सीलपरिसोधनादीनि सब्बकिच्चानि कत्वा सत्तङ्गसमन्नागतस्स आचरियस्स सन्तिके पञ्चसन्धिकं कम्मट्ठानं उग्गहेतब्बं । तन्निमे पञ्च सन्धयो उग्गहो परिपुच्छा उपट्ठानं अप्पना लक्खणन्ति । तत्थ **उग्गहो** नाम कम्मट्ठानस्स उग्गण्हनं । **परिपुच्छा** नाम कम्मट्ठानस्स परिपुच्छनं । **उपट्ठानं** नाम कम्मट्ठानस्स उपट्ठानं । **अप्पना** नाम कम्मट्ठानस्स अप्पना । **लक्खणं** नाम कम्मट्ठानस्स लक्खणं, “एवं लक्खणमिदं कम्मट्ठानं”न्ति कम्मट्ठानसभावूपधारणन्ति वुत्तं होति ।

एवं पञ्चसन्धिकं कम्मट्ठानं उग्गण्हन्तो अत्तनापि न किलमति, आचरियम्पि न विहेसेति । तस्मा थोकं उद्दिशापेत्वा बहुं कालं सज्झायित्वा एवं पञ्चसन्धिकं कम्मट्ठानं उग्गहेत्वा आचरियस्स सन्तिके वा अज्जत्थ वा अट्ठारस दोसयुत्ते विहारे वज्जेत्वा पञ्चङ्गसमन्नागते सेनासने वसन्तेन उपच्छिन्नखुद्दकपलिबोधेन कतभत्तकिच्चेन भत्तसम्मदं पटिविनोदेत्वा सुखनिसिन्नेन रतनत्तयगुणानुस्सरणेन चित्तं सम्पहंसेत्वा आचरियुग्गहतो एकपदम्पि अपरिहापेन्तेन इदं आनापानस्सतिकम्मट्ठानं मनसि कातब्बं । तत्रायं मनसिकारविधि —

“गणना अनुबन्धना, फुसना ठपना सल्लक्खणा ।

विवट्टना पारिसुद्धि, तेसज्च पटिपस्सना”ति ॥

तत्थ **गणना**ति गणनायेव । **अनुबन्धना**ति अनुगमना । **फुसना**ति फुट्टट्ठानं । **ठपना**ति अप्पना । **सल्लक्खणा**ति विपस्सना । **विवट्टना**ति मग्गो । **पारिसुद्धी**ति फलं । **तेसज्च पटिपस्सना**ति पच्चवेक्खणा । तत्थ इमिना आदिकम्मिकेन कुलपुत्तेन पठमं गणनाय इदं कम्मट्ठानं मनसि कातब्बं । गणेन्तेन पन पञ्चन्नं हेट्ठा न ठपेतब्बं, दसन्नं उपरि न नेतब्बं, अन्तरा खण्डं न दस्सेतब्बं । पञ्चन्नं हेट्ठा ठपेन्तस्स हि सम्बाधे ओकासे चित्तुप्पादो विप्फन्दति सम्बाधे वजे

सन्निरुद्धगोगणो विय । दसन्नं उपरि नेन्तस्स गणननिस्सितोव चित्तुप्पादो होति । अन्तरा खण्डं दस्सेन्तस्स “सिखाप्पत्तं नु खो मे कम्मट्ठानं, नो”ति चित्तं विकम्पति, तस्मा एते दोसे वज्जेत्वा गणेतब्बं ।

गणन्तेन च पठमं दन्धगणनाय **धञ्जमापकगणनाय** गणेतब्बं । धञ्जमापको हि नाळिं पूरेत्वा “एक”न्ति वत्वा ओकिरति, पुन पूरेन्तो किञ्चि कचवरं दिस्वा छट्ठेन्तो “एकं एक”न्ति वदति । एसेव नयो द्वेति आदीसु । एवमेवं इमिनापि अस्सासपस्सासेसु यो उपट्ठाति, तं गहेत्वा “एकं एक”न्ति आदिं कत्वा याव “दस दसा”ति पवत्तमानं पवत्तमानं उपलक्खेत्वाव गणेतब्बं । तस्स एवं गणयतो निक्खमन्ता च पविसन्ता च अस्सासपस्सासा पाकटा होन्ति ।

अथानेन तं दन्धगणनं धञ्जमापकगणनं पहाय सीघगणनाय **गोपालकगणनाय** गणेतब्बं । छेको हि गोपालको सक्खरादयो उच्छङ्गेन गहेत्वा रज्जुदण्डहत्यो पातोव वजं गन्त्वा गावो पिट्ठियं पहरित्वा पलिघत्थम्भमत्थके निसिन्नो द्वारं पत्तं पत्तयेव गावं “एको द्वे”ति सक्खरं खिपित्वा खिपित्वा गणेत । तियामरत्तिं सम्बाधे ओकासे दुक्खं वुत्थगोगणो निक्खमन्तो अञ्जमञ्जं उपनिधंसन्तो वेगेन वेगेन पुञ्जपुञ्जो हुत्वा निक्खमति । सो वेगेन वेगेन “तीणि चत्तारि पञ्च दसा”ति गणेतियेव, एवमस्सापि पुरिमनयेन गणयतो अस्सासपस्सासा पाकटा हुत्वा सीघं सीघं पुनप्पुनं सञ्चरन्ति । ततो तेन “पुनप्पुनं सञ्चरन्ती”ति जत्वा अन्तो च बहि च अगगहेत्वा द्वारप्पत्तं द्वारप्पत्तयेव गहेत्वा “एको द्वे तीणि चत्तारि पञ्च, एको द्वे तीणि चत्तारि पञ्च छ, एको द्वे तीणि चत्तारि पञ्च छ सत्त...पे... अट्ठ नव दसा”ति सीघं सीघं गणेतब्बमेव । गणनापटिबद्धे हि कम्मट्ठाने गणनबलेनेव चित्तं एकगं होति अरित्तुपत्थम्भनवसेन चण्डसोते नावाठपनमिव ।

तस्सेवं सीघं सीघं गणयतो कम्मट्ठानं निरन्तरं पवत्तं विय हुत्वा उपट्ठाति । अथ “निरन्तरं पवत्तती”ति जत्वा अन्तो च बहि च वातं अपरिग्गहेत्वा पुरिमनयेनेव वेगेन वेगेन गणेतब्बं । अन्तोपविसनवातेन हि सद्धिं चित्तं पवेसयतो अब्भन्तरं वातब्भाहतं मेदपूरितं विय होति । बहिनिक्खमनवातेन सद्धिं चित्तं नीहरतो बहिद्धा पुत्तुत्तारम्मणे चित्तं विक्खिपति । फुट्ठफुट्ठोकासे पन सतिं ठपेत्वा भावेन्तस्सेव भावना सम्पज्जति । तेन वुत्तं — “अन्तो च बहि च वातं अपरिग्गहेत्वा पुरिमनयेनेव वेगेन वेगेन गणेतब्ब”न्ति ।

कीवचिरं पनेतं गणेतब्बन्ति? याव विना गणनाय अस्सासपस्सासारम्मणे सति सन्तिट्ठति । बहि विसटवितक्कविच्छेदं कत्वा अस्सासपस्सासारम्मणे सति सण्ठापनत्थंयेव हि गणनाति ।

एवं गणनाय मनसि कत्वा **अनुबन्धनाय** मनसि कातब्बं । **अनुबन्धना** नाम गणनं पटिसंहरित्वा सतिया निरन्तरं अस्सासपस्सासानं अनुगमनं । तच्च खो न आदिमज्झपरियोसानानुगमनवसेन । आदिमज्झपरियोसानानि तस्सानुगमने आदीनवा च हेट्ठा वुत्तायेव ।

तस्मा अनुबन्धनाय मनसिकरोन्तेन न आदिमज्झपरियोसानवसेन मनसि कातब्बं, अपिच खो **फुसनावसेन च ठपनावसेन** च मनसि कातब्बं । गणनानुबन्धनावसेन विय हि फुसनाठपनावसेन विसुं मनसिकारो नत्थि, फुट्ठफुट्ठानेयेव पन गणन्तो गणनाय च फुसनाय च मनसि करोति, तत्थेव गणनं पटिसंहरित्वा ते सतिया अनुबन्धन्तो, अप्पनावसेन च चित्तं ठपेन्तो “अनुबन्धनाय च फुसनाय च ठपनाय च मनसि करोती”ति वुच्चति । स्वायमत्थो **अट्ठकथासु** वुत्तपङ्कुळदोवारिकोपमाहि इधेव पाळियं वुत्तककचूपमाय च वेदितब्बो ।

तत्रायं **पङ्कुळोपमा** — सेय्यथापि पङ्कुळो दोलाय कीळतं मातापुत्तानं दोलं खिपित्वा तत्थेव दोलाथम्भमूले निसिन्नो

कमेन आगच्छन्तस्स च गच्छन्तस्स च दोलाफलकस्स उभो कोटियो मज्झञ्च पस्सति, न च उभोकोटिमज्झानं दस्सनत्थं ब्यावटो होति, एवमेव भिक्खु सतिवसेन उपनिबन्धनत्थम्भमूले ठत्वा अस्सासपस्सासदोलं खिपित्वा तत्थेव निमित्ते सतिया निसीदन्तो कमेन आगच्छन्तानञ्च गच्छन्तानञ्च फुट्टुट्टाने अस्सासपस्सासानं आदिमज्झपरियोसानं सतिया अनुगच्छन्तो तत्थेव (विसुद्धिं १.२२५) चित्तं ठपेत्वा पस्सति, न च तेसं दस्सनत्थं ब्यावटो होति । अयं पङ्गुळोपमा ।

अयं पन **दोवारिकोपमा** — सेय्यथापि दोवारिको नगरस्स अन्तो च बहि च पुरिसे “को त्वं, कुतो वा आगतो, कुहिं वा गच्छसि, किं वा ते हत्थे”ति न वीमंसति । न हि तस्स ते भारा, द्वारप्पत्तं द्वारप्पत्तयेव पन वीमंसति, एवमेव इमस्स भिक्खुनो अन्तोपविट्ठवाता च बहिनिक्खन्तवाता च न भारा होन्ति, द्वारप्पत्ता द्वारप्पत्तायेव भाराति अयं दोवारिकोपमा ।

ककचूपमा पन “निमित्तं अस्सासपस्सासा”तिआदिना (पटि० म० १.१५९) नयेन इध वुत्तायेव । इध पनस्स आगतागतवसेन अमनसिकारमत्तमेव पयोजनन्ति वेदितब्बं ।

इदं कम्मट्ठानं मनसिकरोतो कस्सचि न चिरेनेव निमित्तञ्च उप्पज्जति, अवसेसज्ञानङ्गपटिमण्डिता अप्पनासङ्घाता ठपना च सम्पज्जति । कस्सचि पन गणनावसेनेव मनसिकारकालतो पभुति यथा सारद्धकायस्स मज्जे वा पीठे वा निसीदतो मज्जपीठं ओनमति विकूजति, पच्चत्थरणं वलिं गण्हाति, असारद्धकायस्स पन निसीदतो नेव मज्जपीठं ओनमति न विकूजति, न पच्चत्थरणं वलिं गण्हाति, तूलपिचुपूरितं विय मज्जपीठं होति । कस्मा? यस्मा असारद्धो कायो लहुको होति, एवमेवं गणनावसेन मनसिकारकालतो पभुति अनुक्कमतो ओळारिकअस्सासपस्सासनिरोधवसेन कायदरथे वूपसन्ते कायोपि चित्तम्पि लहुकं होति, सरीरं आकासे लङ्घनाकारप्पत्तं विय होति ।

तस्स ओळारिके अस्सासपस्सासे निरुद्धे सुखुमअस्सासपस्सासनिमित्तारम्मणं चित्तं पवत्तति । तस्मिम्पि निरुद्धे अपरापरं ततो सुखुमतं सुखुमतं अस्सासपस्सासनिमित्तारम्मणं पवत्तितयेव । स्वायमत्थो उपरि वुत्तकंसथालोपमाय वेदितब्बो ।

यथा हि अज्जानि कम्मट्ठानानि उपरूपरि विभूतानि होन्ति, न तथा इदं । इदं पन उपरूपरि भावेन्तस्स सुखुमतं गच्छति, उपट्ठानम्पि न उपगच्छति । एवं अनुपट्ठहन्ते पन तस्मिं तेन भिक्खुना “आचरियं पुच्छिस्सामी”ति वा “नट्ठं दानि मे कम्मट्ठानं”ति वा उट्ठायासना न गन्तब्बं । इरियापथं विकोपेत्वा गच्छतो हि कम्मट्ठानं नवनवमेव होति । तस्मा यथानिसिन्नेनेव देसतो आहरितब्बं ।

तत्रायं आहरणूपायो — तेन भिक्खुना कम्मट्ठानस्स अनुपट्ठानभावं जत्वा इति पटिसज्जिक्खितब्बं “इमे अस्सासपस्सासा नाम कत्थ अत्थि, कत्थ नत्थि । कस्स वा अत्थि, कस्स वा नत्थी”ति । अथेवं पटिसज्जिक्खतो “इमे अन्तोमातुकुच्छियं नत्थि, उदके निमुग्गानं नत्थि, तथा असज्जीभूतानं मतानं चतुत्थज्झानसमापन्नानं रूपारूपभवसमङ्गीनं निरोधसमापन्नानं”ति जत्वा एवं अत्तनाव अत्ता पटिचोदेतब्बो “ननु, त्वं पण्डित, नेव मातुकुच्छिगतो, न उदके निमुग्गो, न असज्जीभूतो, न मतो, न चतुत्थज्झानसमापन्नो, न रूपारूपभवसमङ्गी, न निरोधसमापन्नो । अत्थियेव ते अस्सासपस्सासा, मन्दपज्जताय पन परिग्गहेतुं न सक्कोसी”ति । अथानेन पकतिफुट्टवसेन चित्तं ठपेत्वा मनसिकारो पवत्तेतब्बो । इमे हि दीघनासिकस्स नासापुटं घट्टेन्ता पवत्तन्ति, रस्सनासिकस्स उत्तरोट्ठं । तस्मानेन इमं नाम ठानं घट्टेन्तीति निमित्तं ठपेतब्बं । इममेव हि अत्थवसं पटिच्च वुत्तं भगवता — “नाहं, भिक्खवे, मुट्ठस्सतिस्स असम्पज्जानस्स आनापानस्सतिभावनं वदामी”ति (म० नि० ३.१४९; सं० नि० ५.९९२) । किञ्चापि हि यंकिञ्चि कम्मट्ठानं सतस्स

सम्पजानस्सेव सम्पज्जति, इतो अज्जं पन मनसिकरोन्तस्स पाकटं होति । इदं पन आनापानस्सतिकम्पट्टानं गरुकं गरुकभावनं बुद्धपच्चेकबुद्धपुत्तानं महापुरिसानंयेव मनसिकारभूमिभूतं, न चेव इत्तरं, न च इत्तरसत्तसमासेवितं । यथा यथा मनसि करीयति, तथा तथा सन्तज्जेव होति सुखुमज्ज । तस्मा एत्थ बलवती सति च पज्जा च इच्छितब्बा ।

यथा हि मट्टसाटकस्स तुन्नकरणकाले सूचिपि सुखुमा इच्छितब्बा, सूचिपासवेधनम्पि ततो सुखुमतं, एवमेवं मट्टसाटकसदिसस्स इमस्स कम्मट्टानस्स भावनाकाले सूचिपटिभागा सतिपि सूचिपासवेधनपटिभागा तंसम्पयुत्ता पज्जापि बलवती इच्छितब्बा । ताहि च पन सतिपज्जाहि समन्नागतेन भिक्खुना न ते अस्सासपस्सासा अज्जत्र पकतिफुट्टोकासा परियेसितब्बा ।

यथा हि कस्सको खेतं कसित्वा बलीबद्धे मुञ्चित्वा गोचरमुखे कत्वा छायाय निसिन्नो विस्समेय्य, अथस्स ते बलीबद्धा वेगेन अटविं पविसेय्युं । यो होति छेको कस्सको, सो पुन ते गहेत्वा योजेतुकामो न तेसं अनुपदं गन्त्वा अटविं आहिण्डति । अथ खो रस्मिज्ज पतोदज्ज गहेत्वा उज्जुमेव तेसं निपातनतित्थं गन्त्वा निसीदति वा निपज्जति वा । अथ ते गोणे दिवसभागं चरित्वा निपातनतित्थं ओतरित्वा न्हत्वा च पिवित्वा च पच्चुत्तरित्वा ठिते दिस्वा रस्मिया बन्धित्वा पतोदेन विज्झन्तो आनेत्वा योजेत्वा पुन कम्मं करोति । एवमेवं तेन भिक्खुना न ते अस्सासपस्सासा अज्जत्र पकतिफुट्टोकासा परियेसितब्बा । सतिरस्मिं पन पज्जापतोदज्ज गहेत्वा पकतिफुट्टोकासे चित्तं ठपेत्वा मनसिकारो पवत्तेतब्बो । एवं हिस्स मनसिकरोतो न चिरस्सेव ते उपट्टहन्ति निपातनतित्थे विय गोणा । ततो तेन सतिरस्मिया बन्धित्वा तस्मिंयेव ठाने योजेत्वा पज्जापतोदेन विज्झन्तेन पुनप्पुनं कम्मट्टानं अनुयुज्जितब्बं । तस्सेवमनुयुज्जतो न चिरस्सेव निमित्तं उपट्टाति । तं पनेतं न सब्बेसं एकसदिसं होति, अपिच खो कस्सचि सुखसम्पस्सं उप्पादयमानो तूलपिचु विय कप्पासपिचु विय वातधारा विय च उपट्टातीति एकच्चे आहु ।

अयं पन **अट्टकथासु विनिच्छयो** — इदञ्चि कस्सचि तारकरूपं विय मणिगुळिका विय मुत्तागुळिका विय च, कस्सचि खरसम्पस्सं हुत्वा कप्पासट्ठि विय दारुसारसूचि विय च, कस्सचि दीघपामङ्गसुत्तं विय कुसुमदामं विय धूमसिखा विय च, कस्सचि वित्थतं मक्कटकसुत्तं विय वलाहकपटलं विय पदुमपुष्पं विय रथचक्कं विय चन्दमण्डलं विय सूरियमण्डलं विय च उपट्टाति, तज्ज पनेतं यथा सम्बहुलेसु भिक्खूसु सुत्तन्तं सज्झायित्वा निसिन्नेसु एकेन भिक्खुना “तुम्हाकं कीदिसं हुत्वा इदं सुत्तं उपट्टाती”ति वुत्ते एको “मय्हं महती पब्बतेय्या नदी विय हुत्वा उपट्टाती”ति आह । अपरो “मय्हं एका वनराजि विय” । अज्जो “मय्हं एको सीतच्छायो साखासम्पन्नो फलभारभरितो रुक्खो विया”ति । तेसज्जि तं एकमेव सुत्तं सज्जानानताय नानतो उपट्टाति । एवं एकमेव कम्मट्टानं सज्जानानताय नानतो उपट्टाति । सज्जज्जि एतं सज्जानिदानं सज्जापभवं, तस्मा सज्जानानताय नानतो उपट्टातीति वेदितब्बं ।

एवं उपट्टिते पन निमित्ते तेन भिक्खुना आचरियस्स सन्तिकं गन्त्वा आरोचेतब्बं “मय्हं, भन्ते, एवरूपं नाम उपट्टाती”ति । आचरियेन पन “निमित्तमिदं, आवुसो, कम्मट्टानं पुनप्पुनं मनसि करोहि सप्पुरिसा”ति वत्तब्बो । अथानेन निमित्तेयेव चित्तं ठपेतब्बं । एवमस्सायं इतो पभुति ठपनावसेन भावना होति । वुत्तज्जेतं पोराणेहि —

“निमित्ते ठपयं चित्तं, नानाकारं विभावयं ।

धीरो अस्सासपस्सासे, सकं चित्तं निबन्धती”ति ॥ (पारा० अट्ट० २.१६५; विसुद्धि० १.२३२) ।

तस्सेवं निमित्तपट्टानतो पभुति नीवरणानि विक्खम्भितानेव होन्ति, किलेसा सन्निसिन्नाव, चित्तं उपचारसमाधिना

समाहितमेव । अथानेन तं निमित्तं नेव वण्णतो मनसि कातब्बं, न लक्खणतो पच्चवेक्खितब्बं, अपिच खो खत्तियमहेसिया चक्कवत्तिगम्भो विय कस्सकेन सालियवगम्भो विय च आवासादीनि सत्त असप्पायानि वज्जेत्वा तानेव सत्त सप्पायानि सेवन्तेन साधुकं रक्खितब्बं, अथ नं एवं रक्खित्वा पुनप्पुनं मनसिकारवसेन वुद्धिं विरूळ्हि गमयित्वा दसविधं अप्पनाकोसल्लं सम्पादेतब्बं, वीरियसमता योजेतब्बा । तस्सेवं घटेन्तस्स विसुद्धिमग्गे वुत्तानुक्कमेन तस्मिं निमित्ते चतुक्कपञ्चकज्झानानि निब्बत्तन्ति । एवं निब्बत्तचतुक्कपञ्चकज्झानो पनेत्थ भिक्खु सल्लक्खणाविवट्टनावसेन कम्मट्ठानं वट्टेत्वा पारिसुद्धिं पत्तुकामो तदेव ज्ञानं पञ्चहाकारेहि वसिप्पत्तं पगुणं कत्वा नामरूपं ववत्थपेत्वा विपस्सनं पट्टपेति । कथं? सो हि समापत्तितो वुट्ठाय अस्सासपस्सासानं समुदयो करजकायो च चित्तज्जाति पस्सति । यथा हि कम्मरगगरिया धममानाय भस्तज्ज पुरिसस्स च तज्जं वायामं पटिच्च वातो सज्जरति, एवमेवं कायज्ज चित्तज्ज पटिच्च अस्सासपस्सासाति । ततो अस्सासपस्सासे च कायज्ज रूपन्ति, चित्तज्ज तंसम्पयुत्ते च धम्मे अरूपन्ति ववत्थपेति ।

एवं नामरूपं ववत्थपेत्वा तस्स पच्चयं परियेसति, परियेसन्तो च तं दिस्वा तीसुपि अद्भासु नामरूपस्स पवत्तिं आरब्ध कङ्कं वितरति, वितिण्णकङ्कं कलापसम्मसनवसेन “अनिच्चं दुक्खमनत्ता”ति तिलक्खणं आरोपेत्वा उदयब्बयानुपस्सनाय पुब्बभागे उप्पन्ने ओभासादयो दस विपस्सनपक्विकलेसे पहाय उपक्विकलेसविमुत्तं उदयब्बयानुपस्सनाजाणं “मग्गो”ति ववत्थपेत्वा उदयं पहाय भङ्गानुपस्सनं पत्वा निरन्तरं भङ्गानुपस्सनेन भयतो उपट्ठितेसु सब्बसङ्खारेसु निब्बिन्दन्तो विरज्जन्तो विमुच्चन्तो यथाक्कमेन चत्तारो अरियमग्गे पापुणित्वा अरहत्तफले पतिट्ठाय एकूनवीसतिभेदस्स पच्चवेक्खणाजाणस्स परियन्तं पत्तो सदेवकस्स लोकस्स अग्गदक्खिण्यो होति । एत्तावता चस्स गणनं आदिं कत्वा विपस्सनापरियोसाना आनापानस्सतिसमाधिभावना समत्ता होतीति । अयं सब्बाकारतो पठमचतुक्कवण्णना ।

इतरेसु पन तीसु चतुक्केसु यस्मा विसुं कम्मट्ठानभावनानयो नाम नत्थि, तस्मा अनुपदवण्णनानयेनेव तेसं एवमत्थो वेदितब्बो । **पीतिपटिसंवेदी**ति पीतिं पटिसंविदितं करोन्तो पाकटं करोन्तो अस्ससिस्सामि पस्ससिस्सामीति सिक्खति । तत्थ द्वीहाकारेहि पीति पटिसंविदिता होति आरम्मणतो च असम्मोहतो च ।

कथं **आरम्मणतो** पीति पटिसंविदिता होति? सप्पीतिके द्वे ज्ञाने समापज्जति, तस्स समापत्तिक्खणे ज्ञानपटिलाभेन आरम्मणतो पीति पटिसंविदिता होति आरम्मणस्स पटिसंविदितत्ता ।

कथं **असम्मोहतो**? सप्पीतिके द्वे ज्ञाने समापज्जित्वा वुट्ठाय ज्ञानसम्पयुत्तं पीतिं खयतो वयतो सम्मसति, तस्स विपस्सनाक्खणे लक्खणपटिवेधेन असम्मोहतो पीति पटिसंविदिता होति । एतेनेव नयेन अवसेसपदानिपि अत्थतो वेदितब्बानि । इदं पनेत्थ विसेसमत्तं — तिण्णं ज्ञानानं वसेन सुखपटिसंविदिता होति । चतुन्नम्पि ज्ञानानं वसेन चित्तसङ्खारपटिसंविदिता वेदितब्बा । **चित्तसङ्खारो**ति वेदनासज्जाक्खन्धा । **पस्सम्भयं चित्तसङ्खारन्ति** ओळारिकं ओळारिकं चित्तसङ्खारं पस्सम्भेन्तो, निरोधेन्तोति अत्थो । सो वित्थारतो कायसङ्खारे वुत्तनयेन वेदितब्बो । अपिचेत्थ **पीतिपदे** पीतिसीसेन वेदना वुत्ता, **सुखपदे** सरूपेनेव वेदना । द्वीसु चित्तसङ्खारपदेसु “सज्जा च वेदना च चेतसिका, एते धम्मा चित्तपटिबद्धा चित्तसङ्खारा”ति (पटि० म० १.१७४; म० नि० १.४६३) वचनतो सज्जासम्पयुत्ता वेदनाति एवं वेदनानुपस्सनानयेन इदं चतुक्कं भासितन्ति वेदितब्बं ।

ततियचतुक्केपि चतुन्नं ज्ञानानं वसेन चित्तपटिसंविदिता वेदितब्बा । **अभिप्पमोदयं चित्तन्ति** चित्तं मोदेन्तो पमोदेन्तो हासेन्तो पहासेन्तो अस्ससिस्सामि पस्ससिस्सामीति सिक्खति । तत्थ द्वीहाकारेहि अभिप्पमोदो होति समाधिवसेन च विपस्सनावसेन च ।

कथं **समाधिवसेन**? सप्पीतिके द्वे ज्ञाने समापज्जति, सो समापत्तिक्खणे सम्पयुत्ताय पीतिया चित्तं आमोदेति पमोदेति । कथं **विपस्सनावसेन**? सप्पीतिके द्वे ज्ञाने समापज्जित्वा वुट्ठाय ज्ञानसम्पयुत्तं पीतिं खयतो वयतो सम्मसति । एवं विपस्सनाक्खणे ज्ञानसम्पयुत्तं पीतिं आरम्मणं कत्वा चित्तं आमोदेति पमोदेति । एवं पटिपन्नो “अभिप्पमोदयं चित्तं अस्ससिस्सामि पस्ससिस्सामीति सिक्खती”ति वुच्चति ।

समादहं चित्तन्ति पठमज्झानादिवसेन आरम्मणे चित्तं समं आदहन्तो समं ठपेन्तो, तानि वा पन ज्ञानानि समापज्जित्वा वुट्ठाय ज्ञानसम्पयुत्तं चित्तं खयतो वयतो सम्मसतो विपस्सनाक्खणे लक्खणपटिवेधेन उप्पज्जति खणिकचित्तेकगता, एवं उप्पन्नाय खणिकचित्तेकगताय वसेनपि आरम्मणे चित्तं समं आदहन्तो समं ठपेन्तो “समादहं चित्तं अस्ससिस्सामि पस्ससिस्सामीति सिक्खती”ति वुच्चति ।

विमोचयं चित्तन्ति पठमज्झानेन नीवरणेहि चित्तं मोचेन्तो विमोचेन्तो, दुतियेन वितक्कविचारेहि, ततियेन पीतिया, चतुत्थेन सुखदुक्खेहि चित्तं मोचेन्तो विमोचेन्तो, तानि वा पन ज्ञानानि समापज्जित्वा वुट्ठाय ज्ञानसम्पयुत्तं चित्तं खयतो वयतो सम्मसति । सो विपस्सनाक्खणे अनिच्चानुपस्सनाय निच्चसज्जातो चित्तं मोचेन्तो विमोचेन्तो, दुक्खानुपस्सनाय सुखसज्जातो, अनत्तानुपस्सनाय अत्तसज्जातो, निब्बिदानुपस्सनाय नन्दितो, विरागानुपस्सनाय रागतो, निरोधानुपस्सनाय समुदयतो, पटिनिस्सगानुपस्सनाय आदानतो चित्तं मोचेन्तो विमोचेन्तो अस्ससति चेव पस्ससति च । तेन वुच्चति — “विमोचयं चित्तं अस्ससिस्सामि पस्ससिस्सामीति सिक्खती”ति । एवं चित्तानुपस्सनावसेन इदं चतुक्कं भासितन्ति वेदितब्बं ।

चतुत्थचतुक्के पन **अनिच्चानुपस्सी**ति एत्थ ताव अनिच्चं वेदितब्बं, अनिच्चता वेदितब्बा, अनिच्चानुपस्सना वेदितब्बा, अनिच्चानुपस्सी वेदितब्बो । तत्थ **अनिच्चन्ति** पञ्चक्खन्धा । कस्मा? उप्पादवयवज्जत्तभावा । **अनिच्चताति** तेसंयेव उप्पादवयवज्जत्तं, हुत्वा अभावो वा, निब्बत्तानं तेनेवाकारेन अट्टत्वा खणभङ्गेन भेदोति अत्थो । **अनिच्चानुपस्सनाति** तस्सा अनिच्चताय वसेन रूपादीसु “अनिच्च”न्ति अनुपस्सना । **अनिच्चानुपस्सी**ति ताय अनुपस्सनाय समन्नागतो । तस्मा एवंभूतो अस्ससन्तो च पस्ससन्तो च इध “अनिच्चानुपस्सी अस्ससिस्सामि पस्ससिस्सामीति सिक्खती”ति वेदितब्बो ।

विरागानुपस्सीति एत्थ पन द्वे विरागा खयविरागो च अच्चन्तविरागो च । तत्थ **खयविरागो**ति सङ्खारानं खणभङ्गो । **अच्चन्तविरागो**ति निब्बानं । **विरागानुपस्सनाति** तदुभयदस्सनवसेन पवत्ता विपस्सना च मग्गो च । ताय दुविधायपि अनुपस्सनाय समन्नागतो हुत्वा अस्ससन्तो च पस्ससन्तो च “विरागानुपस्सी अस्ससिस्सामि पस्ससिस्सामीति सिक्खती”ति वेदितब्बो । **निरोधानुपस्सी**पदेपि एसेव नयो ।

पटिनिस्सगानुपस्सीति एत्थापि द्वे पटिनिस्सग्गा परिच्चागपटिनिस्सग्गो च पक्खन्दनपटिनिस्सग्गो च । पटिनिस्सग्गोयेव अनुपस्सना पटिनिस्सगानुपस्सना, विपस्सनामग्गानमेतं अधिवचनं । **विपस्सनाति** तदङ्गवसेन सद्धिं खन्धाभिसङ्खारेहि किलेसे परिच्चजति, सङ्खत्तदोसदस्सनेन च तब्बिपरीते निब्बाने तन्निन्ताय पक्खन्दतीति **परिच्चागपटिनिस्सग्गो** चेव **पक्खन्दनपटिनिस्सग्गो** चाति वुच्चति । **मग्गो** समुच्छेदवसेन सद्धिं खन्धाभिसङ्खारेहि किलेसे परिच्चजति, आरम्मणकरणेन च निब्बाने पक्खन्दतीति **परिच्चागपटिनिस्सग्गो** चेव **पक्खन्दनपटिनिस्सग्गो** चाति वुच्चति । उभयम्पि पन पुरिमपुरिमजाणानं अनुअनु पस्सनतो अनुपस्सनाति वुच्चति । ताय दुविधायपि पटिनिस्सगानुपस्सनाय समन्नागतो हुत्वा अस्ससन्तो च पस्ससन्तो च “पटिनिस्सगानुपस्सी अस्ससिस्सामि

पस्ससिस्सामीति सिक्खती'ति वेदितब्बो ।

एत्थ च “अनिच्चानुपस्सी”ति तरुणविपस्सनाय वसेन वुत्तं, “विरागानुपस्सी”ति ततो बलवतराय सङ्घारेसु विरज्जनसमत्थाय विपस्सनाय वसेन, “निरोधानुपस्सी”ति ततो बलवतराय किलेसनिरोधनसमत्थाय विपस्सनाय वसेन, “पटिनिस्सगानुपस्सी”ति मग्गस्स आसन्नभूताय अतितिक्खाय विपस्सनाय वसेन वुत्तन्ति वेदितब्बं । यत्थ पन मग्गोपि लब्धति, सो अभिन्नोयेव । एवमिदं चतुक्कं सुद्धविपस्सनावसेन वुत्तं, पुरिमानि पन तीणि समथविपस्सनावसेनाति ।

आनापानस्सतिमातिकावण्णना निट्ठिता ।

१६४. इदानी यथानिक्खित्तं मातिकं पटिपाटिया भाजेत्वा दस्सेतुं इधाति इमिस्सा दिट्ठियातिआदि आरब्धं । तत्थ इमिस्सा दिट्ठियातिआदीहि दसहि पदेहि सिक्खत्तयसङ्घातं सब्बज्जुबुद्धसासनमेव कथितं । तज्झि बुद्धेन भगवता दिट्ठिता दिट्ठीति वुच्चति, तस्सेव खमनवसेन खन्ति, रुच्चनवसेन रुचि, गहणवसेन आदायो, सभावडेन धम्मो, सिक्खितब्बडेन विनयो, तदुभयेनपि धम्मविनयो, पवुत्तवसेन पावचनं, सेट्ठचरियडेन ब्रह्मचरियं, अनुसिट्ठिदानवसेन सत्थुसासनन्ति वुच्चति । तस्मा “इमिस्सा दिट्ठिया”तिआदीसु इमिस्सा बुद्धदिट्ठिया, इमिस्सा बुद्धखन्तिया, इमिस्सा बुद्धरुचिया, इमस्मिं बुद्धआदाये, इमस्मिं बुद्धधम्मो, इमस्मिं बुद्धविनये, इमस्मिं बुद्धधम्मविनये, इमस्मिं बुद्धपावचने, इमस्मिं बुद्धब्रह्मचरिये, इमस्मिं बुद्धसत्थुसासनेति अत्थो वेदितब्बो । अपिचेतं सिक्खत्तयसङ्घातं सकलं पावचनं भगवता दिट्ठिता सम्मादिट्ठिपच्चयत्ता सम्मादिट्ठिपुब्बङ्गमत्ता च दिट्ठि । भगवतो खमनवसेन खन्ति । रुच्चनवसेन रुचि । गहणवसेन आदायो । अत्तनो कारकं अपाये अपतमानं धारेतीति धम्मो । सोव संकिलेसपक्खं विनेतीति विनयो । धम्मो च सो विनयो चाति धम्मविनयो, कुसलधम्मोहि वा अकुसलधम्मनं एस विनयोति धम्मविनयो । तेनेव वुत्तं — “ये च खो त्वं, गोतमि, धम्मो जानेय्यासि इमे धम्मा विरागाय संवत्तन्ति, नो सरागाय...पे०... एकंसेन, गोतमि, धारेय्यासि एसो धम्मो एसो विनयो एतं सत्थुसासन”न्ति (अ० नि० ८.५३; चूळव० ४०६) । धम्मेन वा विनयो, न दण्डादीहीति धम्मविनयो । वुत्तम्पि चेत्तं —

“दण्डेनेके दमयन्ति, अङ्कुसेहि कसाहि च ।

अदण्डेन असत्थेन, नागो दन्तो महेसिना”ति ॥ (म० नि० २.३५२; चूळव० ३४२) ।

तथा “धम्मेन नयमानानं, का उसूया विजानत”न्ति (महाव० ६३) । धम्माय वा विनयो धम्मविनयो । अनवज्जधम्मत्थं हेस विनयो, न भवभोगामिसत्थं । तेनाह भगवा — “नयिदं, भिक्खवे, ब्रह्मचरियं वुस्सति जनकुहनत्थ”न्ति (इतिवु० ३५; अ० नि० ४.२५) वित्थारो । पुण्णत्थेरोपि आह — “अनुपादापरिनिब्बानत्थं खो, आवुसो, भगवति ब्रह्मचरियं वुस्सती”ति (म० नि० १.२५९) । विसुद्धं वा नयतीति विनयो, धम्मतो विनयो धम्मविनयो । संसारधम्मतो हि सोकादिधम्मतो वा एस विसुद्धं निब्बानं नयति, धम्मस्स वा विनयो, न तित्थकरानन्ति धम्मविनयो । धम्मभूतो हि भगवा, तस्सेव एस विनयो । यस्मा वा धम्मा एव अभिज्जेय्या परिज्जेय्या पहातब्बा भावेतब्बा सच्छिकातब्बा च, तस्मा एस धम्मोसु विनयो, न सत्तेसु न जीवेसु चाति धम्मविनयो । सात्थसब्बज्जनतादीहि अज्जेसं वचनतो पधानं वचनन्ति पवचनं, पवचनमेव पावचनं । सब्बचरियाहि विसिट्ठचरियभावेन ब्रह्मचरियं । देवमनुस्सानं सत्थुभूतस्स भगवतो सासनन्ति सत्थुसासनं, सत्थुभूतं वा सासनन्तिपि सत्थुसासनं । “यो वो, आनन्द, मया धम्मो च विनयो च देसितो पज्जत्तो, सो वो ममच्चयेन सत्था”ति (दी० नि० २.२१६) हि धम्मविनयोव सत्थाति वुत्तो । एवमेतेसं पदानं अत्थो वेदितब्बो । यस्मा पन इमस्मिंयेव सासने सब्बाकारआनापानस्सतिसमाधिनिब्बत्तको भिक्खु विज्जति, न अज्जत्र, तस्मा तत्थ तत्थ “इमिस्सा”ति च “इमस्मि”न्ति च अयं नियमो कतोति वेदितब्बो । अयं “इधा”तिमातिकाय निद्देसस्स अत्थो ।

पुथुज्जनकल्याणको वातिआदिना च भिक्खुसदस्स वचनत्थं अवत्वा इधाधिप्पेतभिक्खुयेव दस्सितो । तत्थ पुथुज्जनो च सो किलेसानं असमुच्छिन्नत्ता, कल्याणो च सीलादिपटिपत्तियुत्तत्ताति पुथुज्जनकल्याणो, पुथुज्जनकल्याणोव **पुथुज्जनकल्याणको** । अधिसीलादीनि सिक्खतीति **सेक्खो** । सोतापन्नो वा सकदागामी वा अनागामी वा । अकुप्पो चलयितुमसक्कुण्यो अरहत्तफलधम्मो अस्साति **अकुप्पधम्मो** । सोपि हि इमं समाधिं भावेति ।

अरज्जनिद्वेसे विनयपरियायेन ताव “ठपेत्वा गामञ्च गामूपचारञ्च अवसेसं अरज्ज”न्ति (पारा० ९२) आगतं । सुत्तन्तपरियायेन आरज्जकं भिक्खुं सन्धाय “आरज्जकं नाम सेनासनं पञ्चधनुसतिकं पच्छिम”न्ति (पाचि० ५७३) आगतं । विनयसुत्तन्ता पन उभोपि परियायदेसना नाम, अभिधम्मो निप्परियायदेसनाति अभिधम्मपरियायेन (विभ० ५२९) अरज्जं दस्सेतुं **निक्खमित्वा बहि इन्दखीलाति** वुत्तं, इन्दखीलतो बहि निक्खमित्वाति अत्थो । निक्खमित्वा बहि इन्दखीलन्तिपि पाठो, इन्दखीलं अतिक्कमित्वा बहीति वुत्तं होति । **इन्दखीलोति** चेत्थ गामस्स वा नगरस्स वा उम्मारो ।

रुक्खमूलनिद्वेसे रुक्खमूलस्स पाकटत्ता तं अवत्वाव **यत्थाति** आदिमाह । तत्थ **यत्थाति** यस्मिं रुक्खमूले । आसन्ति निसीदन्ति एत्थाति **आसनं** । **पज्जत्तन्ति** ठपितं । **मज्जो** वातिआदीनि आसनस्स पभेदवचनानि । मज्जोपि हि निसज्जायपि ओकासत्ता इध आसनेसु वुत्तो । सो पन मसारकबुन्दिकाबद्धकुळीरपादकआहच्चपादकानं अज्जतरो । **पीठं** तेसं अज्जतरमेव । **भिसीति** उण्णाभिसिचोळभिसिवाकभिसितिणभिसिपण्णभिसीनं अज्जतरा । **तट्टिकाति** तालपण्णादीहि चिन्तिता कता । **चम्मखण्डोति** निसज्जारहो यो कोचि चम्मखण्डो । **तिणसन्थरादयो** तिणादीनि गुम्बेत्वा कता । **तत्थाति** तस्मिं रुक्खमूले । **चङ्कमति** वातिआदीहि रुक्खमूलस्स चतुइरियापथपवत्तनयोग्यता कथिता । “यत्था”तिआदीहि सव्वपदेहि रुक्खमूलस्स सन्दच्छायता जनविवित्ता च वुत्ता होति । **केनचीति** केनचि समूहेन । तं समूहं भिन्दित्वा वित्थारेन्तो **गहट्टेहि वा पब्बजितेहि वाति** आह । **अनाकिण्णन्ति** असंकिण्णं असम्बाधं । यस्स सेनासनस्स समन्ता गावुत्तम्पि अड्डयोजनम्पि पव्वतगहनं वनगहनं नदीगहनं होति, न कोचि अवेलाय उपसङ्कमितुं सक्कोति, इदं सन्तिकेपि अनाकिण्णं नाम । यं पन अड्डयोजनिकं वा योजनिकं वा होति, इदं दूरताय एव अनाकिण्णं नाम ।

विहारोति अड्डयोगादिमुत्तको अवसेसावासो । **अड्डयोगोति** सुपण्णवङ्कगेहं । **पासादोति** द्वे कण्णिका गहेत्वा कतो दीघपासादो । **हम्मियन्ति** उपरिआकासतले पतिट्टितकूटागारपासादोयेव । **गुहाति** इट्टिकागुहा सिलागुहा दारुगुहा पंसुगुहाति एवज्झि खन्धकट्टकथायं (चूळव० अट्ट० २९४) वुत्तं । विभङ्गकट्टकथायं पन **विहारोति** समन्ता परिहारपथं अन्तोयेव रत्तिट्टानदिवाट्टानानि च दस्सेत्वा कतसेनासनं । **गुहाति** भूमिगुहा, यत्थ रत्तिन्दिवं दीपं लद्धुं वट्टति । पव्वतगुहा वा भूमिगुहा वाति इदं द्वयं विसेसेत्वा वुत्तं । मातिकाय सव्वकालसाधारणलक्खणवसेन “निसीदती”ति वत्तमानवचनं कतं, इध पन निसिन्नस्स भावनारम्भसम्भावतो निसज्जारम्भपरियोसानदस्सनत्थं **निसिन्नोति** निट्टानवचनं कतं । यस्मा पन उजुं कायं पणिधाय निसिन्नस्स कायो उजुको होति, तस्मा ब्यज्जने आदरं अक्त्वा अधिप्पेतम एव दस्सेन्तो **उजुकोति** आदिमाह । तत्थ **ठितो सुपणिहितोति** उजुकं पणिहितत्ता उजुको हुत्वा ठितो, न सयमेवाति अत्थो । **परिग्गहट्टोति** परिग्गहितट्टो । किं परिग्गहितं? निय्यानं । किं निय्यानं? आनापानस्सतिसमाधियेव याव अरहत्तमग्गा निय्यानं । तेनाह**निय्यानट्टोति** मुखसदस्स जेट्टकत्थवसेन संसारतो निय्यानट्टो वुत्तो । **उपट्टानट्टोति** सभावट्टोयेव । सव्वेहि पनेतेहि पदेहि परिग्गहितनिय्यानं सति कत्वाति अत्थो वुत्तो होति । केचि पन “परिग्गहट्टोति सतिया परिग्गहट्टो, निय्यानट्टोति अस्सासपस्सासानं पविसननिक्खमनद्वारट्टो”ति वण्णयन्ति । परिग्गहितअस्सासपस्सासनिय्यानं सति उपट्टपेत्वाति वुत्तं होति ।

१६५. बात्तिसाय आकारेहीति तासु तासु अवत्थासु यथाक्कमेन लब्धमानानं अनवसेसपरियादानवसेन वुत्तं । **दीघं**

अस्सासवसेनाति मातिकाय “दीघ”न्तिवुत्तअस्सासवसेन । एवं सेसेसु । एकगगतन्ति एकगगभावं । अविकखेपन्ति अविकखपनं । एकगगता एव हि नानारम्मणेषु चित्तस्स अविकखपनतो अविकखेपोति वुच्चति । पजानतोति असम्मोहवसेन पजानन्तस्स, विन्दन्तस्साति वा अत्थो । “अविकखेपो मे पटिलद्धो”ति आरम्मणकरणवसेन पजानन्तस्स वा । ताय सतियाति ताय उपट्ठिताय सतिया । तेन जाणेनाति तेन अविकखेपजाननजाणेन । सतो कारी होतीति एत्थ यस्मा जाणसम्पयुत्ता एव सति सतीति अधिप्पेता, यथाह — “सतिमा होति परमेन सतिनेपक्केन समन्नागतो”ति (विभ० ४६७) । तस्मा “सतो”ति वचनेनेव जाणम्पि गहितमेव होति ।

१६६. अद्धानसङ्घातेति दीघसङ्घाते काले । दीघो हि मग्गो अद्धानोति वुच्चति । अयम्पि कालो दीघत्ता अद्धानो विय अद्धानोति वुत्तो । “अस्ससती”ति च “पस्ससती”ति च अस्सासञ्च पस्सासञ्च विसुं विसुं वत्त्वापि भावनाय निरन्तरप्पवत्तिदस्सनत्थं “अस्ससतिपि पस्ससतिपी”ति पुन समासेत्वा वुत्तं । छन्दो उप्पज्जतीति भावनाभिवुद्धिया भिय्योभावाय छन्दो जायति । सुखुमतरन्ति पस्सम्भनसम्भावतो वुत्तं । पामोज्जं उप्पज्जतीति भावनापारिपूरिया पीति जायति । अस्सासपस्सासापि चित्तं विवत्ततीति अस्सासपस्सासे निस्साय पटिभागनिमित्ते उप्पज्जन्ते पकतिअस्सासपस्सासतो चित्तं निवत्तति । उपेक्खा सण्ठातीति तस्मिं पटिभागनिमित्ते उपचारप्पनासमाधिपत्तिया पुन समाधाने व्यापाराभावतो तत्रमज्झत्तुपेक्खा सण्ठाति नाम । नवहाकारेहीति एत्थ भावनारम्भतो पभुति पुरे छन्दुप्पादा “अस्ससतिपि पस्ससतिपी”ति वुत्ता तयो आकारा, छन्दुप्पादतो पभुति पुरे पामोज्जुप्पादा तयो, पामोज्जुप्पादतो पभुति तयोति नव आकारा । कायोति चुण्णविचुण्णापि अस्सासपस्सासा समूहट्ठेन कायो । पकतिअस्सासपकतिपस्सासे निस्साय उप्पन्ननिमित्तम्पि अस्सासपस्सासाति नामं लभति । उपट्ठानं सतीति तं आरम्मणं उपेच्च तिट्ठतीति सति उपट्ठानं नाम । अनुपस्सना जाणन्ति समथवसेन निमित्तकायानुपस्सना, विपस्सनावसेन नामकायरूपकायानुपस्सना जाणन्ति अत्थो । कायो उपट्ठानन्ति सो कायो उपेच्च तिट्ठति एत्थ सतीति उपट्ठानं नाम । नो सतीति सो कायो सति नाम न होतीति अत्थो । ताय सतियाति इदानी वुत्ताय सतिया । तेन जाणेनाति इदानीव वुत्तेन जाणेन । तं कायं अनुपस्सतीति समथविपस्सनावसेन यथावुत्तं कायं अनुगन्त्वा ज्ञानसम्पयुत्तजाणेन वा विपस्सनाजाणेन वा पस्सति ।

मातिकाय कायादीनं पदानं अभावेपि इमस्स चतुक्कस्स कायानुपस्सनावसेन वुत्तत्ता इदानी वत्तब्बं “काये कायानुपस्सनासतिपट्ठानभावना”ति वचनं सन्धाय कायपदनिद्देशो कतो । काये कायानुपस्सनाति बहुविधे काये तस्स तस्स कायस्स अनुपस्सना । अथ वा काये कायानुपस्सना, न अज्जधम्मणुपस्सनाति वुत्तं होति । अनिच्चदुक्खानत्तासुभभूते काये न निच्चसुखत्तसुभानुपस्सना, अथ खो अनिच्चदुक्खानत्तासुभतो कायस्सेव अनुपस्सना । अथ वा काये अहन्ति वा ममन्ति वा इत्थीति वा पुरिसोति वा गहेतब्बस्स कस्सचि अननुपस्सनतो तस्सेव कायमत्तस्स अनुपस्सनाति वुत्तं होति । उपरि वेदनासु वेदनानुपस्सनाति आदीसु तीसुपि एसेव नयो । सतियेव उपट्ठानं सतिपट्ठानं, कायानुपस्सनाय सम्पयुत्तं सतिपट्ठानं कायानुपस्सनासतिपट्ठानं, तस्स भावना कायानुपस्सनासतिपट्ठानभावना ।

१६७. तं कायन्ति अनिद्धिट्ठेपि नामरूपकाये कायसहेन तस्सापि सङ्गहितत्ता निद्धिट्ठं विय कत्वा वुत्तं । अनिच्चानुपस्सनादयो हि नामरूपकाये एव लब्धन्ति, न निमित्तकाये । अनुपस्सना च भावना च वुत्तत्था एव । दीघं अस्सासपस्सासवसेनाति आदि आनापानस्सतिभावनाय आनिसंसं दस्सेतुं वुत्तं । तस्सा हि सतिवेपुल्लताजाणवेपुल्लता च आनिसंसो । तत्थ चित्तस्स एकगतं अविकखेपं पजानतोति पटिलद्धज्ज्ञानस्स विपस्सनाकाले चित्तेकगतं सन्धाय वुत्तं । विदिता वेदनाति सामज्जतो उदयदस्सनेन विदिता वेदना । विदिता उपट्ठहन्तीति खयतो वयतो सुज्जतो विदिता उपट्ठहन्ति । विदिता अब्भत्थं गच्छन्तीति सामज्जतो वयदस्सनेन विदिता विनासं गच्छन्ति, भिज्जन्तीति अत्थो ।

सञ्जावितक्केसुपि एसेव नयो । इमेसु पन तीसु वुत्तेसु सेसा रूपधम्मापि वुत्ता होन्ति । कस्मा पन इमे तयो एव वुत्ताति चे? दुप्परिग्गहत्ता । वेदनासु ताव सुखदुक्खा पाकटा, उपेक्खा पन सुखुमा दुप्परिग्गहा, न सुदु पाकटा । सापि चस्स पाकटा होति, सञ्जा आकारमत्तग्गाहकत्ता न यथासभावग्गाहिनी । सा च सभावसामञ्जलक्खणग्गाहकेन विपस्सनाजाणेन सम्पयुत्ता अति विय अपाकटा । सापि चस्स पाकटा होति, वितक्को जाणपतिरूपकत्ता जाणतो विसुं कत्वा दुप्परिग्गहो । जाणपतिरूपको हि वितक्को । यथाह — “या चावुसो विसाख, सम्मादिट्ठि यो च सम्मासङ्कप्पो, इमे धम्मा पञ्चाक्खन्धे सङ्गहिता”ति (म० नि० १.४६२) । सोपि चस्स वितक्को पाकटो होतीति एवं दुप्परिग्गहेसु वुत्तेसु सेसा वुत्ताव होन्तीति । इमेसं पन पदानं निद्देसे **कथं विदिता वेदना उप्पज्जन्तीति** पुच्छित्वा तं अविस्सज्जेत्वाव वेदनुप्पादस्स विदितत्तेयेव विस्सज्जिते वेदनाय विदितत्तं विस्सज्जितं होतीति **कथं वेदनाय उप्पादो विदितो होतीति** आदिमाह । सेसेसुपि एसेव नयो । **अविज्जासमुदया अविज्जानिरोधा**ति आदयो हेट्ठा वुत्तत्था एव । इमिनाव नयेन सञ्जावितक्कापि वेदितब्बा । वितक्कवारे पन “फस्ससमुदया फस्सनिरोधा”ति अवत्वा फस्सद्वाने **सञ्जासमुदया सञ्जानिरोधा**ति वुत्तं । तं कस्मा इति चे? सञ्जामूलकत्ता वितक्कस्स । “सञ्जानानत्तं पटिच्च उप्पज्जति सङ्कप्पनानत्तं”न्ति (दी० नि० ३.३५९) हि वुत्तं ।

अनिच्चतो मनसिकरोतोति आदीसु च “वेदनं अनिच्चतो मनसिकरोतो”ति आदिना नयेन तस्मिं तस्मिं वारे सो सोयेव धम्मो योजेतब्बो । यस्मा पन विपस्सनासम्पयुत्ता वेदना विपस्सनाकिच्चकरणे असमत्थत्ता विपस्सनाय अनुपकारिका, तस्मायेव च बोधिपक्खियधम्मेसु नागता । विपस्सनासम्पयुत्ताय पन सञ्जाय किच्चमेव अपरिब्यत्तं, तस्मा सा विपस्सनाय एकन्तमनुपकारिका एव । वितक्कं पन विना विपस्सनाकिच्चमेव नत्थि । वितक्कसहाया हि विपस्सना सककिच्चं करोति । यथाह —

“पञ्जा अत्तनो धम्मताय अनिच्चं दुक्खमनत्ताति आरम्मणं निच्छेतुं न सक्कोति, वितक्के पन आकोटेत्वा आकोटेत्वा देन्ते सक्कोति । कथं? यथा हि हेरज्जिको कहापणं हत्थे ठपेत्वा सब्बभागेसु ओलोकेतुकामो समानोपि न चक्खुतलेनेव परिवत्तेतुं सक्कोति, अङ्गुलिपब्बेहि पन परिवत्तेत्वा परिवत्तेत्वा इतो चितो च ओलोकेतुं सक्कोति, एवमेव न पञ्जा अत्तनो धम्मताय अनिच्चादिवसेन आरम्मणं निच्छेतुं सक्कोति, अभिनिरोपनलक्खणेन पन आहननपरियाहननरसेन वितक्केन आकोटेन्तेन विय परिवत्तेन्तेन विय च आदायादाय दिन्नमेव निच्छेतुं सक्कोती”ति (विसुद्धि० २.५६८) ।

तस्मा वेदनासञ्जानं विपस्सनाय अनुपकारत्ता लक्खणमत्तवसेनेव दस्सेतुं “वेदनाय सञ्जाया”ति तत्थ तत्थ एकवचनेन निद्देसो कतो । यत्तको पन विपस्सनाय भेदो, तत्तको एव वितक्कस्साति दस्सेतुं “वितक्कान”न्ति तत्थ तत्थ बहुवचनेन निद्देसो कतोति वत्तुं युज्जति ।

१६८. पुन दीघं अस्सासपस्सासवसेनाति आदि आनापानस्सतिभावनाय सम्पत्तिं भावनाफलञ्च दस्सेतुं वुत्तं । तत्थ **समोधानेतीति** आरम्मणं ठपेति, आरम्मणं पतिट्ठापेतीति वा अत्थो । समोदहनब्यापाराभावेपि भावनापारिपूरिया एव समोदहति नाम । **गोचरन्ति** विपस्सनाक्खणे सङ्खारारम्मणं, मग्गक्खणे फलक्खणे च निब्बानारम्मणं । **समत्थन्ति** सममेव अत्थो, समस्स वा अत्थोति समत्थो । तं समत्थं । सेसेसुपि एसेव नयो । **मग्गं समोधानेतीति** मग्गफलक्खणेयेव गोचरं निब्बानमेव । **अयं पुग्गलो**ति आनापानस्सतिभावनं अनुयुत्तो योगावचरोव । **इमस्मिं आरम्मणे**ति एत्थ पन “काये”तिपदेन सङ्गहिते नामरूपकायसङ्घाते सङ्खतारम्मणे तेनेव कमेन मग्गे निब्बानारम्मणे च । **यं तस्सा**ति आदीहि आरम्मणगोचरसद्धानं एकत्थता वुत्ता । **तस्सा**ति तस्स पुग्गलस्स । **पजानातीति पुग्गलो पजानना पज्जा**ति पुग्गलो पज्जाय पजानातीति वुत्तं

होति । आरम्भणस्स उपट्ठानन्ति विपस्सनाक्खणे सङ्खारारम्भणस्स, मग्गफलक्खणे निब्बानारम्भणस्स उपट्ठानं सति । एत्थ च कम्मत्थे सामिवचनं यथा रज्जो उपट्ठानन्ति । अविक्खेपोति समाधि । अधिट्ठानन्ति यथावुत्तसङ्खारारम्भणं निब्बानारम्भणञ्च । तज्झि अधिट्ठाति एत्थ चित्तन्ति अधिट्ठानं । वोदानन्ति जाणं । तज्झि वोदायति विसुज्झति तेन चित्तन्ति वोदानं । लीनपक्खिको समाधि अलीनभावप्पत्तिया समभूतत्ता समं, उद्धच्चपक्खिकं जाणं अनुद्धतभावप्पत्तिया समभूतत्ता समं । तेन विपस्सनामग्गफलक्खणेसु समथविपस्सनानं युगनद्धता वुत्ता होति । सति पन सब्बत्थिकत्ता तदुभयसमताय उपकारिकाति समं, आरम्भणं समताधिट्ठानत्ता समं । अनवज्जट्ठोति विपस्सनाय अनवज्जसभावो । निक्कलेसट्ठोति मग्गस्स निक्कलेससभावो । निक्कलेसट्ठोति वा पाठो । वोदानट्ठोति फलस्स परिसुद्धसभावो । परमट्ठोति निब्बानस्स सब्बधम्ममुत्तमसभावो । पटिविज्झतीति तं तं सभावं असम्मोहतो पटिविज्झति । एत्थ च “आरम्भणस्स उपट्ठानं”न्तिआदीहि सम्मा पटिवेधो वुत्तो । एत्थेव च वोदानट्ठपटिवेधस्स वुत्तत्ता तेन एकलक्खणा अनवज्जट्ठनिक्कलेसट्ठपरमट्ठा लक्खणहारवसेन वुत्तायेव होन्ति । यथाह —

“वुत्तमिह एकधम्मे, ये धम्मा एकलक्खणा केचि ।

वुत्ता भवन्ति सब्बे, सो हारो लक्खणो नामा”ति ॥ (नेत्ति० ४.५ निदेसवार) ।

अनवज्जट्ठो निक्कलेसट्ठो चेत्थ अविक्खेपसङ्खातस्स समस्स अत्थो पयोजनन्ति समत्थो, वोदानट्ठो विपस्सनामग्गवोदानं सन्धाय सममेव अत्थोति समत्थो, फलवोदानं सन्धाय मग्गवोदानसङ्खातस्स समस्स अत्थोति समत्थो, परमट्ठो पन सममेव अत्थोति वा निब्बानपयोजनत्ता सब्बस्स समस्स अत्थोति वा समत्थो, तं वुत्तप्पकारं समञ्च समत्थञ्च एकदेससरूपेकसेसं कत्वा समत्थञ्च पटिविज्झतीति वुत्तं । इन्द्रियबलबोज्झङ्गधम्मा विपस्सनामग्गफलक्खणेपि लब्धन्ति, मग्गो च तिस्सो च विसुद्धियो मग्गफलक्खणेयेव, विमोक्खो च विज्जा च खये जाणञ्च मग्गक्खणेयेव, विमुत्ति च अनुप्पादे जाणञ्च फलक्खणेयेव, सेसा विपस्सनाक्खणेपीति । धम्मवारे इमे धम्मे इमस्मिं आरम्भणे समोधानेतीति निब्बानं ठपेत्वा सेसा यथायोगं वेदितब्बा । इदं पन येभुय्यवसेन वुत्तं । अवुत्तत्था पनेत्थ हेट्ठा वुत्ता एव । एकेकचतुक्कवसेनेत्थ निय्याने दस्सितेपि चतुक्कन्तो गधस्स एकेकस्सापि भागस्स निय्यानस्स उपनिस्सयत्ता एकेकभागवसेन निय्यानं दस्सितं । न हि एकेकं विना निय्यानं होतीति ।

दीघं अस्सासपस्सासनिदेसवण्णना निट्ठिता ।

१६९. रस्सनिदेसे इत्तरसङ्खातेति परित्तसङ्खाते काले । सेसमेत्थ वुत्तनयेन वेदितब्बं ।

१७०. सब्बकायपटिसंवेदिनिदेसे अरूपधम्मेसु वेदनाय ओळारिकत्ता सुखगहणत्थं पठमं इट्ठानिद्वारम्भणसंवेदिका वेदना वुत्ता, ततो यं वेदेति, तं सज्जानातीति एवं वेदनाविसयस्स आकारग्गाहिका सज्जा, ततो सज्जावसेन अभिसङ्खारिका चेतना, ततो “फुट्ठो वेदेति, फुट्ठो सज्जानाति, फुट्ठो चेतेती”ति (सं० नि० ४.९३) वचनतो फस्सो, ततो सब्बेसं साधारणलक्खणो मनसिकारो, चेतनादीहि सङ्खारक्खन्धो वुत्तो । एवं तीसु खन्धेसु वुत्तेसु तंनिस्सयो विज्जाणक्खन्धो वुत्तोव होति । नामञ्चाति वुत्तप्पकारं नामञ्च । नामकायो चाति इदं पन नामेन निब्बानस्सपि सङ्गहितत्ता लोकुत्तरानञ्च अविपस्सनुपगत्ता तं अपनेतुं वुत्तं । “कायो”ति हि वचनेन निब्बानं अपनीतं होति निब्बानस्स रासिविनिमुत्तत्ता । ये च वुच्चन्ति चित्तसङ्खाराति “सज्जा च वेदना च चेतसिका एते धम्मा चित्तपटिबद्धा चित्तसङ्खारा”ति (पटि० म० १.१७४; म० नि० १.४६३) एवं वुच्चमानापि चित्तसङ्खारा इध नामकायेनेव सङ्गहिताति वुत्तं होति । महाभूताति महन्तपातुभावतो महाभूतसामञ्जसो महापरिहारतो महाविकारतो महन्तभूतत्ता चाति महाभूता । ते पन — पथवी आपो तेजो वायोति चत्तारो ।

चतुन्नञ्च महाभूतानं उपादायरूपन्ति उपयोगत्थे सामिवचनं, चत्तारो महाभूते उपादाय निस्साय अमुञ्चित्वा पवत्तरूपन्ति अत्थो । तं पन — चक्खु सोतं धानं जिह्वा कायो रूपं सद्दो गन्धो रसो इत्थिन्द्रियं पुरिसिन्द्रियं जीवितिन्द्रियं हृदयवत्थु ओजा कायविज्जन्ति वचीविज्जन्ति आकासधातु रूपस्स लहुता मुदुता कम्मज्जत्ता उपचयो सन्तति जरता अनिच्चताति चतुर्वीसतिविधं । **अस्सासो च पस्सासो चाति** पाकतिकोयेव । अस्सासपस्सासे निस्साय उप्पन्नं पटिभागनिमित्तम्पि तदेव नामं लभति पथवीकसिणादीनि विय । रूपसरिक्खकत्ता रूपन्ति च नामं लभति “बहिद्वा रूपानि पस्सती”ति आदीसु (ध० स० २०४; दी० नि० ३.३३८) विय । **निमित्तञ्च उपनिबन्धनाति** सति उपनिबन्धनाय निमित्तभूतं अस्सासपस्सासानं फुसनट्ठानं । **ये च वुच्चन्ति कायसङ्खाराति** “अस्सासपस्सासा कायिका एते धम्मा कायपटिबद्धा कायसङ्खारा”ति (पटि० म० १.१७१; म० नि० १.४६३) एवं वुच्चमानापि कायसङ्खारा इध रूपकायेनेव सङ्गहिताति वुत्तं होति ।

ते काया पटिविदिता होन्तीति ज्ञानक्खणे अस्सासपस्सासनिमित्तकाया विपस्सनाक्खणे अवसेसरूपारूपकाया आरम्भणतो पटिविदिता होन्ति, मग्गक्खणे असम्मोहतो पटिविदिता होन्ति । अस्सासपस्सासवसेन पटिलब्धज्ज्ञानस्स योगिस्स उप्पन्नविपस्सनामग्गेपि सन्धाय दीधं **अस्सासपस्सासवसेनाति** आदि वुत्तं ।

आवज्जतो पजानतोति आदीनि सीलकथायं वुत्तत्थानि । ते वुत्तप्पकारे काये अन्तोकरित्वा “सब्बकायपटिसंवेदी”ति वुत्तं ।

सब्बकायपटिसंवेदी अस्सासपस्सासानं संवरट्ठेनाति आदीसु “सब्बकायपटिसंवेदी”ति वुत्त अस्सासपस्सासतो उप्पन्नज्ज्ञानविपस्सनामग्गेसु संवरोयेव **संवरट्ठेन सीलविसुद्धि** । अविकखेपोयेव **अविकखेपट्ठेन चित्तविसुद्धि** । पज्जायेव **दस्सनट्ठेन दिट्ठिविसुद्धि** । ज्ञानविपस्सनासु विरतिअभावेपि पापाभावमत्तमेव **संवरो** नामाति वेदितब्बं ।

१७१. पस्सम्भयन्ति आदीनं निद्वेसे **कायिकाति** रूपकाये भवा । **कायपटिबद्धाति** कायं पटिबद्धा कायं निस्सिता, काये सति होन्ति, असति न होन्ति, तस्मायेव ते कायेन सङ्खरीयन्तीति **कायसङ्खारा** । **पस्सम्भेन्तोति** निब्बापेन्तो सन्निसीदापेन्तो । पस्सम्भनवचनेनेव ओळारिकानं पस्सम्भनं सिद्धं । **निरोधेन्तोति** ओळारिकानं अनुप्पादनेन निरोधेन्तो । **वूपसमेन्तोति** ओळारिकेयेव एकसन्ततिपरिणामनयेन सन्तभावं नयन्तो । **सिक्खतीति** अधिकारवसेन अस्ससिस्सामीति सिक्खतीति सम्बन्धो, तिस्सो सिक्खा सिक्खतीति वा अत्थो ।

इदानीं ओळारिकपस्सम्भनं दस्सेतुं **यथारूपेहीति** आदिमाह । तत्थ **यथारूपेहीति** यादिसेहि । **आनमनाति** पच्छतो नमना । **विनमनाति** उभयपस्सतो नमना । **सन्नमनाति** सम्बतोपि नमन्तस्स सुट्ठु नमना । **पणमनाति** पुरतो नमना । **इज्जनाति** कम्पना । **फन्दनाति** ईसकं चलना । **पकम्पनाति** भुसं कम्पना । यथारूपेहि कायसङ्खारेहि कायस्स आनमना... पे०... पकम्पना, तथारूपं कायसङ्खारं पस्सम्भयन्ति च, या कायस्स आनमना... पे०... पकम्पना, तच्च पस्सम्भयन्ति च सम्बन्धो कातब्बो । कायसङ्खारेसु हि पस्सम्भितेसु कायस्स आनमनादयो च पस्सम्भितायेव होन्तीति । यथारूपेहि कायसङ्खारेहि कायस्स न आनमनादिका होति, तथारूपं सन्तं सुखुमम्पि कायसङ्खारं पस्सम्भयन्ति च, या कायस्स न आनमनादिका, तच्च सन्तं सुखुमं पस्सम्भयन्ति च सम्बन्धतो वेदितब्बं । **सन्तं सुखुमन्ति** च भावनपुंसकवचनमेतं । **इति किराति** एत्थ **इति** एवमत्थे, **किर** यदि अत्थे । यदि एवं सुखुमकेपि अस्सासपस्सासे पस्सम्भयं अस्ससिस्सामी पस्ससिस्सामीति सिक्खतीति चोदकेन चोदना आरब्धा होति । अथ वा **किराति** चोदकवचनत्ता असद्वहनत्थे असहनत्थे परोक्खत्थे च युज्जतियेव, एवं सुखुमानम्पि पस्सम्भनं सिक्खतीति न सद्वहामि न सहामि अपच्चक्खं मेति वुत्तं होति ।

एवं सन्तेति एवं सुखुमानं पस्सम्भने सन्ते । वातूपलब्धिया च पभावना न होतीति अस्सासपस्सासवातस्स उपलब्धिया । उपलब्धीति विज्जाणं । अस्सासपस्सासवातं उपलब्धमानस्स तदारम्मणस्स भावनाविज्जाणस्स पभावना उप्पादना न होति, तस्स आरम्मणस्स भावना न होतीति अत्थो । अस्सासपस्सासानञ्च पभावना न होतीति भावनाय सुखुमकानम्पि अस्सासपस्सासानं निरोधनतो तेसञ्च उप्पादना पवत्तना न होतीति अत्थो । आनापानस्सतिया च पभावना न होतीति अस्सासपस्सासाभावतोयेव तदारम्मणाय भावनाविज्जाणसम्पयुत्ताय सतिया च पवत्तना न होति । तस्मायेव तंसम्पयुत्तस्स आनापानस्सतिसमाधिस्स च भावना न होति । न च नं तन्ति एत्थ च नन्ति निपातमत्तं “भिक्खु च न”न्तिआदीसु (पारा० २७३) विय । तं वुत्तविधिं समापत्तिं पण्डिता न समापज्जन्तिपि ततो न वुट्ठहन्तिपीति सम्बन्धो । चोदनापक्खस्स परिहारवचने इति किराति एवमेव । एत्थ एवकारत्थे किरसदो दट्ठब्बो । एवं सन्तेति एवं पस्सम्भने सन्ते एव ।

यथा कथं वियाति यथा तं वुत्तविधानं होति, तथा तं कथं वियाति उपमं पुच्छति । इदानीं सेय्यथापीति तं उपमं दस्सेति । कंसेति कंसमयभाजने । निमित्तन्ति तेसं सद्धानं आकारं । “निमित्त”न्ति च सामिअत्थे उपयोगवचनं, निमित्तस्साति अत्थो । सद्दनिमित्तञ्च सद्गतो अनञ्जं । सुगहितत्ताति सुट्ठ उग्गहितत्ता । सुगहितत्तातिपि पाठो, सुट्ठ गहितत्ताति अत्थो । सुमनसिकत्ताति सुट्ठ आवज्जितत्ता । सूधधारितत्ताति सुट्ठ चित्ते ठपितत्ता । सुखुमसद्दनिमित्तारम्मणतापीति तदा सुखुमानम्पि सद्धानं निरुद्धत्ता अनुग्गहितसद्दनिमित्तस्स अनारम्मणम्पि सुखुमतरं सद्दनिमित्तं आरम्मणं कत्वा सुखुमतरं सद्दनिमित्तारम्मणम्पि चित्तं पवत्तति, सुखुमतरसद्दनिमित्तारम्मणभावतोपीति वा अत्थो । इमिनाव नयेन अप्पनायम्पि अत्थो वेदितब्बो ।

पस्सम्भयन्तिआदीसु “पस्सम्भयं कायसङ्खार”न्ति वुत्ता अस्सासपस्सासा कायोति वा “पस्सम्भयं कायसङ्खार”न्ति एत्थ अस्सासपस्सासा कायोति वा योजना वेदितब्बा । भावनाविसुद्धिया कायसङ्खारे पस्सम्भमानेपि ओळारिकं कायसङ्खारं पस्सम्भेमीति योगिनो आभोगे सति तेनादरेन अतिविय पस्सम्भति । अनुपट्ठहन्तम्पि सुखुमं सुआनयं होति ।

अट्ठ अनुपस्सनाज्जाणानीति “दीघं रस्सं सब्बकायपटिसंवेदी पस्सम्भयं कायसङ्खार”न्ति वुत्तेसु चतूसु वत्थूसु अस्सासवसेन चतस्सो, पस्सासवसेन चतस्सोति अट्ठ अनुपस्सनाज्जाणानि । अट्ठ च उपट्ठानानुस्सतियोति “दीघं अस्सासवसेन चित्तस्स एकगगतं अविक्खेपं पजानतो सति उपट्ठिता होती”तिआदिना (पटि० म० १.१७०) नयेन वुत्तेसु चतूसु वत्थूसु अस्सासवसेन चतस्सो, पस्सासवसेन चतस्सोति अट्ठ च उपट्ठानानुस्सतियो । अट्ठ चुपट्ठानानुस्सतियोतिपि पाठो । चत्तारि सुत्तन्तिकवत्थूनीति भगवता आनापानस्सतिसुत्तन्ते (म० नि० ३.१४४ आदयो) वुत्तत्ता पठमचतुक्कवसेन चत्तारि सुत्तन्तिकवत्थूनीति ।

पठमचतुक्कनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

१७२. दुतियचतुक्कस्स पीतिपटिसंवेदिनिद्देसे उप्पज्जति पीति पामोज्जन्ति एत्थ पीतीति मूलपदं । पामोज्जन्ति तस्स अत्थपदं, पमुदितभावोति अत्थो । या पीति पामोज्जन्तिआदीसु या “पीती”ति च “पामोज्ज”न्ति च एवमादीनि नामानि लभति, सा पीतीति वुत्तं होति । तत्थ पीतीति सभावपदं । पमुदितस्स भावो पामोज्जं । आमोदनाकारो आमोदना । पमोदनाकारो पमोदना । यथा वा भेसज्जानं वा तेलानं वा उण्होदकसीतोदकानं वा एकतोकरणं मोदनाति वुच्चति, एवमयम्पि धम्मानं एकतोकरणेन मोदना, उपसग्गवसेन पन पदं मण्डेत्वा आमोदना पमोदनाति वुत्तं । हासेतीति हासो, पहासेतीति पहासो, हट्ठपहट्ठाकारानमेतं अधिवचनं । वित्तीति वित्तं, धनस्सेतं नामं । अयं पन सोमनस्सपच्चयत्ता

वित्तिसरिक्खताय वित्ति । यथा हि धनिनो धनं पटिच्च सोमनस्सं उप्पज्जति, एवं पीतिमतोपि पीतिं पटिच्च सोमनस्सं उप्पज्जति । तस्मा “वित्ती”ति वुत्ता । तुट्टिसभावसण्ठिताय हि पीतिया एतं नामं । पीतिमा पन पुग्गलो कायचित्तानं उग्गतत्ता अब्भुग्गतत्ता “उदग्गो”ति वुच्चति, उदग्गस्स भागो ओदग्गं । अत्तनो मनता अत्तमनता । अनभिरद्धस्स हि मनो दुक्खपदट्टानत्ता न अत्तनो मनो नाम होति, अभिरद्धस्स सुखपदट्टानत्ता अत्तनो मनो नाम होति, इति अत्तनो मनता अत्तमनता, सकमनता सकमनस्स भावोति अत्थो । सा पन यस्मा न अब्जस्स कस्सचि अत्तनो मनता, चित्तस्सेव पनेसो भावो चेतसिको धम्मो, तस्मा अत्तमनता चित्तस्साति वुत्ता । सेसमेत्थ च उपरि च हेट्ठा वुत्तनयेन योजेत्वा वेदितब्बं ।

१७३. सुखपटिसंवेदिनिद्देसे द्वे सुखानीति समथविपस्सनाभूमिदस्सनत्थं वुत्तं । कायिकज्झि सुखं विपस्सनाय भूमि, चेतसिकं सुखं समथस्स च विपस्सनाय च भूमि । कायिकन्ति पसादकायं विना अनुप्पत्तितो काये नियुत्तन्ति कायिकं । चेतसिकन्ति अविप्पयोगवसेन चेतसि नियुत्तन्ति चेतसिकं । तत्थ कायिकपदेन चेतसिकं सुखं पटिक्खपति, सुखपदेन कायिकं दुक्खं । तथा चेतसिकपदेन कायिकं सुखं पटिक्खपति, सुखपदेन चेतसिकं दुक्खं । सातन्ति मधुरं सुमधुरं । सुखन्ति सुखमेव, न दुक्खं । कायसम्फस्सजन्ति कायसम्फस्से जातं । सातं सुखं वेदयितन्ति सातं वेदयितं, न असातं वेदयितं । सुखं वेदयितं, न दुक्खं वेदयितं । परतो तीणि पदानि इत्थिलिङ्गवसेन वुत्तानि । साता वेदना, न असाता । सुखा वेदना, न दुक्खाति अयमेव पनेत्थ अत्थो ।

चेतसिकसुखनिद्देसो वुत्तपटिपक्खनयेन योजेतब्बो । ते सुखाति लिङ्गविपल्लासो कतो, तानि सुखानीति वुत्तं होति । सेसमेत्थ चतुक्के हेट्ठा पठमचतुक्के वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । चत्तारि सुत्तन्तिकवत्थूनि दुतियचतुक्कवसेन वेदितब्बानीति ।

दुतियचतुक्कनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

१७६. ततियचतुक्कनिद्देसे चित्तन्ति मूलपदं । विज्जाणन्ति अत्थपदं । यं चित्तन्तिआदि पीतियं वुत्तनयेन योजेतब्बं । तत्थ चित्तन्तिआदीसु चित्तविचित्ताय चित्तं । आरम्मणं मिनमानं जानातीति मनो । मानसन्ति मनोयेव । “अन्तलिक्खचरो पासो, ख्वायं चरति मानसो”ति (सं० नि० १.१५१; महाव० ३३) हि एत्थ पन सम्पयुत्तकधम्मो मानसोति वुत्तो ।

“कथज्झि भगवा तुहं, सावको सासने रतो ।

अप्पत्तमानसो सेक्खो, कालं कयिरा जने सुता”ति ॥ (सं० नि० १.१५९) —

एत्थ अरहत्तं मानसन्ति वुत्तं । इध पन मनोव मानसं । ब्यज्जनवसेन हेतं पदं वट्ठितं ।

हृदयन्ति चित्तं । “चित्तं वा ते खिपिस्सामि, हृदयं वा ते फालेस्सामी”ति (सं० नि० १.२३७; सु० नि० आळवकसुत्त) एत्थ उरो हृदयन्ति वुत्तं । “हृदया हृदयं मज्जे अज्जाय तच्छती”ति (म० नि० १.६३) एत्थ चित्तं । “वक्कं हृदय”न्ति (दी० नि० २.३७७; म० नि० १.११०) एत्थ हृदयवत्थु । इध पन चित्तमेव अब्भन्तरट्ठेन “हृदय”न्ति वुत्तं । तदेव परिसुद्धट्ठेन पण्डरं । भवङ्गं सन्धायेतं वुत्तं । यथाह — “पभस्सरमिदं, भिक्खवे, चित्तं, तज्ज खो आगन्तुकेहि उपक्किलेसेहि उपक्किलिट्ठ”न्ति (अ० नि० १.४९) । ततो निक्खन्तत्ता पन अकुसलम्पि गङ्गाय निक्खन्ता नदी गङ्गा विय, गोधावरितो निक्खन्ता गोधावरी विय च “पण्डर”न्त्वेव वुत्तं । यस्मा पन आरम्मणविजाननलक्खणं चित्तं उपक्किलेसेन किलेसो न होति, सभावतो परिसुद्धमेव होति, उपक्किलेसयोगे पन सति उपक्किलिट्ठं नाम होति, तस्मापि “पण्डर”न्ति वत्तुं युज्जति ।

मनो मनायतनन्ति इध पन मनोगहणं मनस्सेव आयतनभावदीपनत्थं। तेनेतं दीपेति — “नयिदं देवायतनं विय मनस्स आयतनत्ता मनायतनं, अथ खो मनो एव आयतनं मनायतन”न्ति।

आयतनद्वो हेद्वो वुत्तोयेव। मनते इति मनो, विजानातीति अत्थो। अट्ठकथाचरिया पनाहु — नाळिया मिनमानो विय महातुलाय धारयमानो विय च आरम्मणं जानातीति मनो, तदेव मननलक्खणे इन्दुं कारेतीति इन्द्रियं, मनोव इन्द्रियं **मनिन्द्रियं**।

विजानातीति **विज्जाणं**। विज्जाणमेव खन्धो **विज्जाणक्खन्धो**। रुळ्हितो खन्धो वुत्तो। रासट्टेन हि विज्जाणक्खन्धस्स एकदेसो एकं विज्जाणं। तस्मा यथा रुक्खस्स एकदेसं छिन्दन्तो रुक्खं छिन्दतीति वुच्चति, एवमेव विज्जाणक्खन्धस्स एकदेसभूतं एकम्पि विज्जाणं रुळ्हितो “विज्जाणक्खन्धो”ति वुत्तं। यस्मा पन रासट्टोयेव खन्धद्वो न होति, कोट्टासट्टोपि खन्धद्वोयेव, तस्मा कोट्टासट्टेन विज्जाणकोट्टासोतिपि अत्थो। **तज्जा मनोविज्जाणधातूति** तेसं फस्सादीनं सम्पयुत्तधम्मनं अनुच्छविका मनोविज्जाणधातु। इमस्मिं पदे एकमेव चित्तं मिननट्टेन मनो, विजाननट्टेन विज्जाणं, सभावट्टेन, निस्सत्तट्टेन वा धातूति तीहि नामेहि वुत्तं।

अभिप्पमोदोति अधिका तुट्ठि।

१७८. समाधिनिद्देसे अचलभावेन आरम्मणे तिट्ठतीति **ठिति**। परतो पदद्वयं उपसगगवसेन वट्ठितं। अपिच सम्पयुत्तधम्मे आरम्मणम्हि सम्पिण्डेत्वा तिट्ठतीति **सण्ठिति**। आरम्मणं ओगाहेत्वा अनुपविसित्वा तिट्ठतीति **अवट्ठिति**। कुसलपक्खस्मिं हि चत्तारो धम्मा आरम्मणं ओगाहन्ति सद्धा सति समाधि पज्जाति। तेनेव सद्धा “ओकप्पना”ति वुत्ता, सति “अपिलापनता”ति, समाधि “अवट्ठिती”ति, पज्जा “परियोगाहना”ति। अकुसलपक्खे पन तयो धम्मा आरम्मणं ओगाहन्ति तण्हा दिट्ठि अविज्जाति। तेनेव ते “ओघा”ति वुत्ता। उद्धच्चविचिकिच्छावसेन पवत्तस्स विसाहारस्स पटिपक्खतो **अविसाहारो**, अविसाहरणन्ति अत्थो। उद्धच्चविचिकिच्छावसेनेव गच्छन्तं चित्तं विक्खिपति नाम, अयं पन तथा न होतीति **अविक्खेपो**। उद्धच्चविचिकिच्छावसेनेव चित्तं विसाहटं नाम होति, इतो चित्तो च हरीयति, अयं पन अविसाहटस्स मानसस्स भावोति **अविसाहटमानसता**।

समथोति तिविधो समथो चित्तसमथो अधिकरणसमथो सब्बसङ्खारसमथोति। तत्थ अट्ठसु समापत्तीसु चित्तेकगता **चित्तसमथो** नाम। तज्हि आगम्म चित्तचलनं चित्तविष्फन्दनं सम्मति वूपसम्मति, तस्मा सो “चित्तसमथो”ति वुच्चति। सम्मुखाविनयादिसत्तविधो **अधिकरणसमथो** नाम। तज्हि आगम्म तानि तानि अधिकरणानि सम्मन्ति वूपसम्मन्ति, तस्मा सो “अधिकरणसमथो”ति वुच्चति। यस्मा पन सब्बे सङ्खारा निब्बानं आगम्म सम्मन्ति वूपसम्मन्ति, तस्मा तं **सब्बसङ्खारसमथोति** वुच्चति। इमस्मिं अत्थे चित्तसमथो अधिप्पेतो। समाधिलक्खणे इन्दुं कारेतीति **समाधिन्द्रियं**। उद्धच्चे न कम्पतीति **समाधिबलं**। **सम्मासमाधीति** याथावसमाधि निय्यानिकसमाधि कुसलसमाधि।

१७९. रागतो विमोचयं चित्तन्ति आदीहि दसहि किलेसवत्थूहि विमोचनं वुत्तं। थिनगगहणेनेव चेत्य मिद्धगहणं, उद्धच्चगहणेनेव च कुक्कुच्चगहणं कतं होतीति अज्जेसु पाठेसु सहचारित्ता किलेसवत्थुतो विमोचनवचनेनेव पठमज्झानादीहि नीवरणादितो विमोचनं, अनिच्चानुपस्सनादीहि निच्चसज्जादितो च विमोचनं वुत्तमेव होतीति। **कथं तं चित्तं अनुपस्सतीति** एत्थ पेय्याले च अनिच्चानुपस्सनादीहि निच्चसज्जादीनं पहानं वुत्तमेव। चत्तारि सुत्तन्तिकवत्थूनि ततियचतुक्कवसेन वेदितव्वानीति।

ततियचतुक्कनिद्देसवण्णना निड्डिता ।

१८०. चतुत्थचतुक्कनिद्देसे “अनिद्दिट्ठे नपुंसक”न्ति वचनतो असुकन्ति अनिद्दिट्ठत्ता “अनिच्चन्ति किं अनिच्च”न्ति नपुंसकवचनेन पुच्छा कता । **उप्पादवयट्ठेनाति** उप्पादवयसङ्घातेन अत्थेन, उप्पादवयसभावेनाति अत्थो । एत्थ च पञ्चक्खन्धा सभावलक्खणं, पञ्चन्नं खन्धानं उप्पादवया विकारलक्खणं । एतेन हुत्वा अभावेन अनिच्चाति वुत्तं होति । तेनेव च अट्ठकथायं “सङ्घः तलक्खणवसेन अनिच्चताति तेसंयेव उप्पादवयज्जथत्त”न्ति च वत्वापि “हुत्वा अभावो वा”ति वुत्तं । एतेन हुत्वा अभावाकारो अनिच्चलक्खणन्ति वुत्तं होति । “पञ्चन्नं खन्धानं उदयब्बयं पस्सन्तो इमानि पज्जाय लक्खणानी”ति पेय्यालं कत्वा वुत्तं । **धम्माति** रूपक्खन्धादयो यथावुत्तधम्मा ।

विरागानुपस्सीनिद्देसे **रूपे आदीनवं दिस्वाति** भङ्गानुपस्सनतो पट्ठाय परतो वुत्तेहि अनिच्चट्ठादीहि रूपक्खन्धे आदीनवं दिस्वा । **रूपविरागेति** निब्बाने । निब्बानज्झि आगम्म रूपं विरज्जति अपुनरुप्पत्तिधम्मत्तं आपज्जनेन निरुज्झति, तस्मा निब्बानं “रूपविरागो”ति वुच्चति । **छन्दजातो होतीति** अनुस्सववसेन उप्पन्नधम्मच्छन्दो होति । **सद्धाधिमुत्तोति** तस्मिंयेव निब्बाने सद्धाय च अधिमुत्तो निच्छितो । **चित्तज्जस्स स्वाधिड्डितन्ति** अस्स योगिस्स चित्तं खयविरागसङ्घाते रूपभङ्गे आरम्भणवसेन, अच्चन्त विरागसङ्घाते रूपविरागे निब्बाने अनुस्सववसेन सुट्ठु अधिड्डितं सुट्ठु पतिड्डितं होतीति सम्बन्धतो वेदितब्बं । **रूपे विरागानुपस्सीति** रूपस्स खयविरागो रूपे विरागोति पकतिभुम्मवचनेन वुत्तो । रूपस्स अच्चन्तविरागो रूपे विरागोति निमित्तत्थे भुम्मवचनेन वुत्तो । तं दुविधम्पि विरागं आरम्भणतो अज्झासयतो च अनुपस्सनसीलो “रूपे विरागानुपस्सी”ति वुत्तो । एस नयो वेदनादीसु । निरोधानुपस्सीपदनिद्देसेपि एसेव नयो ।

१८१. **कतिहाकारेहीति** आदि पनेत्थ विसेसो — तत्थ अविज्जादीनं पटिच्चसमुप्पादङ्गानं आदीनवनिरोधदस्सनेनेव रूपादीनम्पि आदीनवनिरोधा दस्सिता होन्ति तेसम्पि पटिच्चसमुप्पादङ्गानतितवत्तनतो । इमिना एव च विसेसवचनेन विरागानुपस्सनतो निरोधानुपस्सनाय विसिद्धभावो वुत्तो होति । तत्थ **अनिच्चट्ठेनाति** खयट्ठेन, हुत्वा अभावट्ठेन वा । **दुक्खट्ठेनाति** भयट्ठेन, पटिपीळनट्ठेन वा । **अनत्तट्ठेनाति** असारकट्ठेन, अवसवत्तनट्ठेन वा । **सन्तापट्ठेनाति** किलेससन्तापनट्ठेन । **विपरिणामट्ठेनाति** जराभङ्गवसेन द्विधा परिणामनट्ठेन । **निदाननिरोधेनाति** मूलपच्चयाभावेन । **निरुज्झतीति** न भवति । **समुदयनिरोधेनाति** आसन्नपच्चयाभावेन । मूलपच्चयो हि ब्याधिस्स असप्पायभोजनं विय निदानन्ति वुत्तो, आसन्नपच्चयो ब्याधिस्स वातपित्तसेम्हा विय समुदयोति वुत्तो । निदानज्झि निच्छयेन ददाति फलमिति निदानं, समुदयो पन सुट्ठु उदेति एतस्मा फलमिति समुदयो । **जातिनिरोधेनाति** मूलपच्चयस्स उप्पत्तिअभावेन । **पभवनिरोधेनाति** आसन्नपच्चयस्स उप्पत्तिअभावेन । जातियेव हि पभवति एतस्मा दुक्खन्ति पभवोति वत्तुं युज्जति । **हेतुनिरोधेनाति** जनकपच्चयाभावेन । **पच्चयनिरोधेनाति** उपत्थम्भकपच्चयाभावेन । मूलपच्चयोपि हि आसन्नपच्चयो च जनकपच्चयो उपत्थम्भकपच्चयो च होतियेव । एतेहि तिक्खविपस्सनाक्खणे तदङ्गनिरोधो, मग्गक्खणे समुच्छेदनरोधो वुत्तो होति । **जाणुप्पादेनाति** तिक्खविपस्सनाजाणस्स वा मग्गजाणस्स वा उप्पादेन । **निरोधुपट्टानेनाति** विपस्सनाक्खणे पच्चक्खतो खयनिरोधस्स अनुस्सववसेन निरोधसङ्घातस्स निब्बानस्स उपट्टानेन, मग्गक्खणे पच्चक्खतो च निब्बानस्स उपट्टानेन । एतेहि विसयविसयिनियमोव कतो होति, तदङ्गसमुच्छेदनरोधो च वुत्तो होति ।

१८२. पटिनिस्सगगानुपस्सीपदनिद्देसे **रूपं परिच्चजतीति** आदीनवदस्सनेन निरपेक्खताय रूपक्खन्धं परिच्चजति । **परिच्चागपटिनिस्सगगोति** परिच्चागट्ठेन पटिनिस्सगगोति वुत्तं होति । एतेन पटिनिस्सगगपदस्स परिच्चागट्ठो वुत्तो, तस्मा किलेसानं पजहनन्ति अत्थो । एत्थ च वुट्ठानगामिनी विपस्सना किलेसे तदङ्गवसेन परिच्चजति, मग्गो समुच्छेदवसेन ।

रूपनिरोधे निब्बाने चित्तं पक्खन्दतीति वुट्ठानगामिनी तंनिन्नताय पक्खन्दति, मग्गो आरम्भणकरणेन । **पक्खन्दनपटिनिस्सग्गोति** पक्खन्दनट्टेन पटिनिस्सग्गोति वुत्तं होति । एतेन पटिनिस्सग्गपदस्स पक्खन्दनट्टो वुत्तो, तस्मा चित्तस्स निब्बाने विस्सज्जनन्ति अत्थो । चत्तारि सुत्तन्तिकवत्थूनि चतुत्थचतुक्कवसेन वेदितब्बानि । इमस्मिं चतुक्के जरामरणे वत्तब्बहेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । सतिपट्टानेसु च “काये कायानुपस्सना, चित्ते चित्तानुपस्सना”ति कायचित्तानं एकत्तवोहारवसेन एकवचननिद्देशो कतो । “वेदनासु वेदानुपस्सना, धम्मेषु धम्मानुपस्सना”ति वेदनाधम्मानं नानत्तवोहारवसेन बहुवचननिद्देशो कतोति वेदितब्बोति ।

चतुत्थचतुक्कनिद्देशवण्णना निट्ठिता ।

निट्ठिता च सतोकारिजाणनिद्देशवण्णना ।

६. जाणरासिछक्कनिद्देशवण्णना

१८३. इदानीं छहि रासीहि उट्ठिज्जाणेषु चतुवीसतिसमाधिजाणनिद्देशे ताव कायानुपस्सनादीनं तिण्णं चतुक्कानं वसेन द्वादसन्नं वत्थूनं एकेकस्मिं अस्सासवसेन एको, पस्सासवसेन एकोति द्वे द्वे समाधीति द्वादससु वत्थूसु चतुवीसति समाधयो होन्ति । ज्ञानक्खणे तेहि सम्पयुत्तानि चतुवीसतिसमाधिवसेन जाणानि ।

द्वासत्ततिविपस्सनाजाणनिद्देशे **दीघं अस्सासाति** “दीघ”न्तिवुत्तअस्सासतो । किं वुत्तं होति? दीघं अस्सासहेतु ज्ञानं पटिलभित्वा समाहितेन चित्तेन विपस्सनाक्खणे अनिच्चतो अनुपस्सनट्टेन विपस्सनाति वुत्तं होति । एस नयो उत्तरत्रापि । तेसंयेव द्वादसन्नं वत्थूनं एकेकस्मिं अस्सासवसेन तिस्सो, पस्सासवसेन तिस्सोति छ छ अनुपस्सनाति द्वादससु वत्थूसु द्वासत्तति अनुपस्सना होन्ति । ता एव द्वासत्तति अनुपस्सना द्वासत्ततिविपस्सनावसेन जाणानि ।

निब्बिदाजाणनिद्देशे **अनिच्चानुपस्सी अस्ससन्ति** अनिच्चानुपस्सी हुत्वा अस्ससन्तो, अनिच्चानुपस्सी हुत्वा वत्तेन्तोति अत्थो । “अस्सस”न्ति च इदं वचनं हेतुअत्थे दट्ठब्बं । **यथाभूतं जानाति पस्सतीति निब्बिदाजाणन्ति** कलापसम्मसनतो पट्टाय याव भङ्गानुपस्सना पवत्तविपस्सनाजाणेन सङ्खारानं यथासभावं जानाति, चक्खुना दिट्ठमिव च तेनेव जाणचक्खुना पस्सति । तस्मा निब्बिदाजाणं नामाति अत्थो, सङ्खारेसु निब्बिन्दजाणं नामाति वुत्तं होति । उपरि भयतूपट्टानादीनं मुञ्चितुकम्यतादीनञ्च जाणानं विसुं आगतत्ता इध यथावुत्तानेव विपस्सनाजाणानि निब्बिदाजाणानीति वेदितब्बानि ।

निब्बिदानुलोमजाणनिद्देशे **अनिच्चानुपस्सी अस्ससन्ति** अनिच्चानुपस्सिनो अस्ससन्तस्स । सामिअत्थे पच्चत्तवचनं । **भयतुपट्टाने पज्जातिवचनेनेव** भयतुपट्टानआदीनवानुपस्सनानिब्बिदानुपस्सनाजाणानि वुत्तानि होन्ति तिण्णं एकलक्खणत्ता । इमानि तीणि जाणानि अनन्तरा वुत्तानं निब्बिदाजाणानं अनुकूलभावेन अनुलोमतो निब्बिदानुलोमजाणानीति वुत्तानि ।

निब्बिदापटिप्पस्सद्धिजाणनिद्देशे **अनिच्चानुपस्सी अस्ससन्ति** अनन्तरसदिसमेव । **पटिसङ्खा सन्तिट्ठना पज्जातिवचनेनेव** मुञ्चितुकम्यतापटिसङ्खानुपस्सनासङ्खारुपेक्खाजाणानि वुत्तानि होन्ति तिण्णं एकलक्खणत्ता । “पटिसङ्खा सन्तिट्ठना”तिवचनेनेव अनुलोमजाणमग्गजाणानिपि गहितानि होन्ति । सङ्खारुपेक्खाजाणानुलोमजाणानिपि हि निब्बिदाय सिखाप्पत्तत्ता निब्बिदाजननब्यापारप्पहानेन निब्बिदापटिप्पस्सद्धिजाणानि नाम होन्ति । मग्गजाणं पन

निब्बिदापटिप्पस्सद्धन्ते उप्पज्जनतो निब्बिदापटिप्पस्सद्धिजाणं नाम होतीति अतिविय युज्जतीति । निब्बिदानुलोमजाणेषु विय आदिभूतं मुञ्चितुकम्यताजाणं अगगहेत्वा “पटिसङ्घा सन्तिट्ठना”ति अन्ते जाणद्वयगगहणं मगगजाणसङ्गहणत्थं । मुञ्चितुकम्यताति हि वुत्ते अनुलोमजाणं सङ्गहति, न मगगजाणं । मगगजाणहि मुञ्चितुकम्यता नाम न होति, किच्चसिद्धियं सन्तिट्ठनतो पन सन्तिट्ठना नाम होति । अट्ठकथायम्पि च “फुसनाति अप्पना”ति वुत्तं । इदञ्च मगगजाणं निब्बाने अप्पनाति कत्वा सन्तिट्ठना नाम होतीति “सन्तिट्ठना”तिवचनेन मगगजाणम्पि सङ्गहति । निब्बिदानुलोमजाणानिपि अत्थतो निब्बिदाजाणानेव होन्तीति तानिपि निब्बिदाजाणेहि सङ्गहेत्वा निब्बिदापटिप्पस्सद्धिजाणानीति निब्बिदागगहणमेव कतं, न निब्बिदानुलोमगगहणं । तीसुपि चेतेसु जाणट्ठकनिद्देसेसु चतुत्थस्स धम्मानुपस्सनाचतुक्कस्स वसेन वुत्तानं चतुन्नं वत्थूनं एकेकस्मिं अस्सासवसेन एकं, पस्सासवसेन एकन्ति द्वे द्वे जाणानीति चतूसु वत्थूसु अट्ठ जाणानि होन्ति ।

विमुत्तिसुखजाणनिद्देसे **पहीनत्ताति** पहानं दस्सेत्वा तस्स पहानस्स समुच्छेदप्पहानत्तं दस्सेन्तो **समुच्छिन्नत्ताति** आह । **विमुत्तिसुखे जाणन्ति** फलविमुत्तिसुखसम्पयुत्तजाणञ्च फलविमुत्तिसुखारम्भणपच्चवेक्खणजाणञ्च । अनुसयवत्थुस्स किलेसस्स पहानेन परियुट्ठानदुच्चरितवत्थुप्पहानं होतीति दस्सनत्थं पुन अनुसयानं पहानं वुत्तं । एकवीसतिफलजाणं सन्धाय पहीनकिलेसगणनायपि जाणगणना कता होति, पच्चवेक्खणजाणञ्च सन्धाय पहीनकिलेसपच्चवेक्खणगणनाय फलपच्चवेक्खणजाणगणना कता होतीति ।

जाणरासिछक्कनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

सद्धम्मप्पकासिनिया पटिसम्भिदामगगट्ठकथाय

आनापानस्सतिकथावण्णना निट्ठिता ।

४. इन्द्रियकथा

१. पठमसुत्तन्तिद्देसवण्णना

१८४. इदानी आनापानस्सतिकथानन्तरं कथिताय इन्द्रियकथाय अपुब्बत्थानुवण्णना अनुप्पत्ता । अयञ्च इन्द्रियकथा आनापानस्सतिभावनाय उपकारकानं इन्द्रियानं अभावे आनापानस्सतिभावनाय अभावतो तदुपकारकानं इन्द्रियानं विसोधनादिविधिदस्सनत्थं आनापानस्सतिकथानन्तरं कथिताति तञ्च कथेतब्बं इन्द्रियकथं अत्तना भगवतो सम्मुखा सुतं विज्जाताधिप्पायसुत्तन्तिकदेसनं पुब्बङ्गमं कत्वा तदत्थप्पकासनवसेन कथेतुकामो पठमं ताव **एवं मे सुतन्ति** आदिमाह ।

तत्थ **एवन्ति** निपातपदं । **मे**ति आदीनि नामपदानि । **विहरतीति** एत्थ **वि-**इति उपसगगपदं, **हरतीति** आख्यातपदन्ति इमिना ताव नयेन पदविभागो वेदितब्बो ।

अत्थतो पन उपमूपदेसगरहपसंसनाकारवचनगगहणेषु **एवं-**सद्दो दिस्सति निदस्सनत्थे च अवधारणत्थे च । इध पन **एवं**सद्दो आकारत्थे निदस्सनत्थे च विज्जुजनेन पवुत्तो, तथेव अवधारणत्थे च ।

तत्थ आकारत्थेन **एवं**सद्देन एतमत्थं दीपेति — नानानयनिपुणमनेकज्झासयसमुट्ठानं अत्थव्यज्जनसम्पन्नं

विविधपाटिहारियं धम्मत्थदेसनापटिवेधगम्भीरं सब्बसत्तानं सकसकभासानुरूपतो सोतपथमागच्छन्तं तस्स भगवतो वचनं सब्बप्पकारेण को समत्थो विज्जातुं, सब्बथामेण पण सोतुकामतं जनेत्वापि एवं मे सुतं, मयापि एकेनाकारेण सुतन्ति ।

निदस्सनत्थेन “नाहं सयम्भू, न मया इदं सच्छिकत”न्ति अत्तानं परिमोचेन्तो “एवं मे सुतं, मयापि एवं सुत”न्ति इदानीं वत्तब्बं सकलं सुत्तं निदस्सेति ।

अवधारणत्थेन थेरो सारिपुत्तो “एतदग्गं, भिक्खवे, मम सावकानं भिक्खून् महापज्जानं यदिदं सारिपुत्तो”ति (अ० नि० १.१८८-१८९), “नाहं, भिक्खवे, अज्जं एकपुग्गलम्पि समनुपस्सामि, यो एवं तथागतेन अनुत्तरं धम्मचक्कं पवत्तितं सम्मदेव अनुप्पवत्तेति यथयिदं, भिक्खवे, सारिपुत्तो । सारिपुत्तो, भिक्खवे, तथागतेन अनुत्तरं धम्मचक्कं पवत्तितं सम्मदेव अनुप्पवत्तेती”ति एवमादिना (अ० नि० १.१८७) नयेन भगवता पसत्थभावानुरूपं अत्तनो धारणबलं दस्सेन्तो सत्तानं सोतुकामतं जनेति “एवं मे सुतं, तज्ज खो अत्थतो वा ब्यज्जनतो वा अनूनमनधिकं, एवमेव, न अज्जथा दट्ठब्ब”न्ति ।

मेसद्वो करणसम्पदानसामिअत्थेसु दिस्सति । इध पण “मया सुतं, मम सुत”न्ति च अत्थद्वये युज्जति ।

सुतन्ति अयंसद्वो सउपसग्गो अनुपसग्गो च विस्सुतगमनकिलिन्नउपचितअनुयोगसोतविज्जेय्येसु दिस्सति विज्जातेपि च सोतद्वारानुसारेण । इध पणस्स सोतद्वारानुसारेण उपधारितन्ति वा उपधारणन्ति वा अत्थो । मे-सद्वस्स हि मयातिअत्थे सति “एवं मया सुतं सोतद्वारानुसारेण उपधारित”न्ति युज्जति, ममातिअत्थे सति “एवं मम सुतं सोतद्वारानुसारेण उपधारण”न्ति युज्जति ।

अपिच “एवं मे सुत”न्ति अत्तना उप्पादितभावं अप्पटिजानन्तो पुरिमसवनं विवरन्तो “सम्मुखा पटिग्गहितमिदं मया तस्स भगवतो चतुवेसारज्जविसारदस्स दसबलधरस्स आसभट्ठानट्ठायिनो सीहनादनादिनो सब्बसत्तुत्तमस्स धम्मिस्सरस्स धम्मराजस्स धम्माधिपतिनो धम्मदीपस्स धम्मसरणस्स सद्धम्मवरचक्कवत्तिनो सम्मासम्बुद्धस्स वचनं, न एत्थ अत्थे वा धम्मे वा पदे वा ब्यज्जने वा कट्ठ्वा वा विमति वा कातब्बा”ति इमस्मिं धम्मे अस्सद्वियं विनासेति, सद्धासम्पदं उप्पादेतीति । तेनेतं वुच्चति —

“विनासयति अस्सद्वं, सद्वं वड्ढेति सासने ।

एवं मे सुतमिच्चेवं, वदं गोतमसावको”ति ॥

एकन्ति गणनपरिच्छेदनिद्देशो । समयन्ति परिच्छिन्ननिद्देशो । एकं समयन्ति अनियमितपरिदीपनं । तत्थ समयसद्वो —

समवाये खणे काले, समूहे हेतुदिट्ठिसु ।

पटिलाभे पहाने च, पटिवेधे च दिस्सति ॥

इध पणस्स कालो अत्थो । तेन संवच्छरउतुमासद्धमासरत्तिन्दिवपुब्बण्हमज्झन्हिकसायन्हपठम-मज्झिमपच्छिमयाममुहुत्तादीसु कालप्पभेदभूतेसु समयेसु एकं समयन्ति दीपेति ।

तत्थ किञ्चापि एतेसु संवच्छरादीसु समयेसु यं यं सुत्तं यम्हि यम्हि संवच्छरे उतुम्हि मासे पक्खे रत्तिभागे दिवसभागे वा वुत्तं, सब्बं तं थेरस्स सुविदितं सुववत्थापितं पज्जाय । यस्मा पण “एवं मे सुतं असुकसंवच्छरे असुकउतुम्हि असुकमासे

असुकपक्खे असुकरत्तिभागे असुकदिवसभागे वा’ति एवं वुत्ते न सक्का सुखेन धारेतुं वा उद्दिसितुं वा उद्दिसापेतुं वा, बहु च वत्तब्बं होति, तस्मा एकेनेव पदेन तमत्थं समोधानेत्वा “एकं समय”न्ति आह ।

ये वा इमे गब्भोक्कन्तिसमयो जातिसमयो संवेगसमयो अभिनिक्खमनसमयो दुक्करकारिकसमयो मारविजयसमयो अभिसम्बोधिसमयो दिट्ठधम्मसुखविहारसमयो देसनासमयो परिनिब्बानसमयोति एवमादयो भगवतो देवमनुस्सेसु अतिविय पकासा अनेककालप्पभेदा एव समया, तेसु समयेसु देसनासमयसङ्घातं एकं समयन्ति दीपेति । यो चायं जाणकरुणाकिच्चसमयेसु करुणाकिच्चसमयो, अत्तहितपरहितपटिपत्तिसमयेसु परहितपटिपत्तिसमयो, सन्निपतितानं करणीयद्वयसमयेसु धम्मिकथासमयो, देसनापटिपत्तिसमयेसु देसनासमयो, तेसुपि समयेसु अञ्जतरं समयं सन्धाय “एकं समय”न्ति आह ।

यस्मा पन “एकं समय”न्ति अच्चन्तसंयोगत्थो सम्भवति । यज्झि समयं भगवा इमं अञ्जं वा सुत्तन्तं देसेसि, अच्चन्तमेव तं समयं करुणाविहारेन विहासि, तस्मा तदत्थजोतनत्थं इध उपयोगवचननिद्देसो कतोति ।

तेनेतं वुच्चति —

“तं तं अत्थमपेक्खित्वा, भुम्मेन करणेन च ।
अञ्जत्र समयो वुत्तो, उपयोगेन सो इधा”ति ॥

पोराणा पन वण्णयन्ति — “तस्मिं समये”ति वा “तेन समयेना”ति वा “तं समय”न्ति वा अभिलापमत्तभेदो एस, सब्बत्थ भुम्ममेवत्थोति । तस्मा “एकं समय”न्ति वुत्तेपि “एकस्मिं समये”ति अत्थो वेदितब्बो ।

भगवाति गरु । गरुज्झि लोके “भगवा”ति वदन्ति । अयञ्च सब्बगुणविसिद्धताय सब्बसत्तानं गरु, तस्मा “भगवा”ति वेदितब्बो । पोराणोहिपि वुत्तं —

“भगवाति वचनं सेट्ठं, भगवाति वचनमुत्तमं ।
गरु गारवयुत्तो सो, भगवा तेन वुच्चती”ति ॥

अपिच —

“भाग्यवा भगवा युत्तो, भगेहि च विभत्तवा ।
भत्तवा वन्तगमनो, भवेसु भगवा ततो”ति ॥ —

इमिस्सापि गाथाय वसेन अस्स पदस्स वित्थारतो अत्थो वेदितब्बो । सो च **विसुद्धिमग्गे** बुद्धानुस्सतिनिद्देसे (विसुद्धि० १.१२३ आदयो) वुत्तोयेव ।

एत्तावता चेत्थ एवन्ति वचनेन देसनासम्पत्तिं निद्दिसति, **मे** सुतन्ति सावकसम्पत्तिं, **एकं समय**न्ति कालसम्पत्तिं, **भगवाति** देसकसम्पत्तिं ।

सावत्थियन्ति एत्थ च सवत्थस्स इसिनो निवासद्वानभूता नगरी सावत्थी, यथा काकन्दी माकन्दीति एवं ताव अक्खरचिन्तका । अट्ठकथाचरिया पन भणन्ति — यं किञ्चि मनुस्सानं उपभोगपरिभोगं सब्बमेत्थ अत्थीति सावत्थी, सत्थसमायोगे च किं भण्डमत्थीति पुच्छिते सब्बमत्थीतिपि वचनमुपादाय सावत्थी ।

“सब्बदा सब्बूपकरणं, सावत्थियं समोहितं ।

तस्मा सब्बमुपादाय, सावत्थीति पवुच्चती”ति ॥ —

तस्सं सावत्थियं । समीपत्थे भुम्मवचनं । विहरतीति अविसेसेन इरियापथदिब्बब्रह्मअरियविहारेसु अज्जतरविहारसमङ्गिपरिदीपनमेतं, इध पन ठानगमनासनसयनप्पभेदेसु इरियापथेसु अज्जतरइरियापथसमायोगपरिदीपनं । तेन ठितोपि गच्छन्तोपि निसिन्नोपि सयानोपि भगवा “विहरति”च्चेव वेदितब्बो । सो हि भगवा एकं इरियापथबाधनं अज्जेन इरियापथेन विच्छिन्दित्वा अपरिपतन्तमत्तभावं हरति पवत्तेति, तस्मा “विहरती”ति वुच्चति ।

जेतवनेति एत्थ अत्तनो पच्चत्थिकजनं जिनातीति जेतो, रज्जो वा अत्तनो पच्चत्थिकजने जिते जातोति जेतो, मङ्गलकम्यताय वा तस्स एवंनाममेव कतन्ति जेतो, वनयतीति वनं, अत्तसम्पदाय सत्तानं भत्तिं कारेति, अत्तनि सिनेहं उप्पादेतीति अत्थो । वनुते इति वा वनं, नानाविधकुसुमगन्धसम्मोदमत्तकोकिलादिविहङ्गाभिरुतेहि मन्दमारुतचलितरुक्खसाखाविटपपल्लवपलासेहि “एत्थ मं परिभुज्जथा”ति पाणिनो याचति वियाति अत्थो । जेतस्स वनं जेतवनं । तज्हि जेतने राजकुमारेन रोपितं संवद्धितं परिपालितं, सो च तस्स सामी अहोसि, तस्मा जेतवनन्ति वुच्चति । तस्मिं जेतवने । वनज्च नाम रोपिमं सयंजातन्ति दुविधं । इदञ्च वेळुवनादीनि च रोपिमानि, अन्धवनमहावनादीनि सयंजातानि ।

अनाथपिण्डिकस्स आरामेति सुदत्तो नाम सो गहपति मातापितूहि कतनामवसेन । सब्बकामसमिद्धताय पन विगतमच्छेरताय करुणादिगुणसमङ्गिताय च निच्चकालं अनाथानं पिण्डमदासि, तेन अनाथपिण्डिकोति सङ्गं गतो । आरमन्ति एत्थ पाणिनो, विसेसेन वा पब्बजिताति आरामो, तस्स पुप्फफलादिसोभाय नातिदूरनच्चासन्नतादिपञ्चविधसेनासनङ्गसम्पत्तिया च ततो ततो आगम्म रमन्ति अभिरमन्ति, अनुक्कण्ठिता हुत्वा निवसन्तीति अत्थो । वुत्तप्पकाराय वा सम्पत्तिया तत्थ तत्थ गतेपि अत्तनो अब्भन्तरं आनेत्वा रमापेतीति आरामो । सो हि अनाथपिण्डिकेन गहपतिना जेतस्स राजकुमारस्स हत्थतो अट्टारसहि हिरज्जकोटीहि कोटिसन्थरेन कीणित्वा अट्टारसहि हिरज्जकोटीहि सेनासनानि कारापेत्वा अट्टारसहि हिरज्जकोटीहि विहारमहं निट्ठापेत्वा एवं चतुपज्जासहिरज्जकोटिपरिच्चागेन बुद्धप्पमुखस्स भिक्खुसङ्घस्स निय्यादितो, तस्मा “अनाथपिण्डिकस्स आरामो”ति वुच्चति । तस्मिं अनाथपिण्डिकस्स आरामे ।

एत्थ च “जेतवने”तिवचनं पुरिमसामिपरिकित्तनं, “अनाथपिण्डिकस्स आरामे”ति पच्छिमसामिपरिकित्तनं । किमेतेसं परिकित्तने पयोजनन्ति? पुज्जकामानं दिट्ठानुगतिआपज्जनं । तत्थ हि द्वारकोट्टकपासादमापने भूमिविक्कयलद्धा अट्टारस हिरज्जकोटियो अनेककोटिअघनका रुक्खा च जेतस्स परिच्चागो, चतुपज्जास हिरज्जकोटियो अनाथपिण्डिकस्स । इति तेसं परिकित्तनेन एवं पुज्जकामा पुज्जानि करोन्तीति दस्सेन्तो आयस्मा सारिपुत्तो अज्जेपि पुज्जकामे तेसं दिट्ठानुगतिआपज्जने नियोजेति ।

तत्थ सिया — यदि ताव भगवा सावत्थियं विहरति, “जेतवने अनाथपिण्डिकस्स आरामे”ति न वत्तब्बं । अथ तत्थ

विहरति, “सावत्थिय”न्ति न वत्तब्बं । न हि सक्का उभयत्थ एकं समयं विहरितुन्ति । न खो पनेतं एवं दट्ठब्बं, ननु अवोचुम्ह “समीपत्थे भुम्मवचन”न्ति । तस्मा यथा गङ्गायमुनादीनं समीपे गोयूथानि चरन्तानि “गङ्गाय चरन्ति, यमुनाय चरन्ती”ति वुच्चन्ति, एवमिधापि यदिदं सावत्थिया समीपे जेतवनं अनाथपिण्डिकस्स आरामो, तत्थ विहरन्तो वुच्चति “सावत्थियं विहरति जेतवने अनाथपिण्डिकस्स आरामे”ति । गोचरगामनिदस्सनत्थं हिस्स सावत्थिवचनं, पब्बजितानुरूपनिवासट्ठाननिदस्सनत्थं सेसवचनं ।

तत्थ सावत्थिकित्तनेन आयस्मा सारिपुत्तो भगवतो गहट्ठानुगहकरणं दस्सेति, जेतवनादिकित्तनेन पब्बजितानुगहकरणं । तथा पुरिमेन पच्चयगहणतो अत्तकिलमथानुयोगविवज्जनं, पच्छिमेन वत्थुकामप्पहानतो कामसुखल्लिकानुयोगविवज्जनूपायं । अथ वा पुरिमेन च धम्मदेसनाभियोगं, पच्छिमेन विवेकाधिमुत्तिं । पुरिमेन करुणाय उपगमनं, पच्छिमेन पज्जाय अपगमनं । पुरिमेन सत्तानं हितसुखनिष्पादनाधिमुत्तत्तं, पच्छिमेन परहितसुखकरणे निरुपलेपत्तं । पुरिमेन धम्मिकसुखापरिच्चागनिमित्तं फासुविहारं, पच्छिमेन उत्तरिमनुस्सधम्मानुयोगनिमित्तं । पुरिमेन मनुस्सानं उपकारबहुलत्तं, पच्छिमेन देवानं । पुरिमेन लोके जातस्स लोके संवद्धभावं, पच्छिमेन लोकेन अनुपलितत्तं । पुरिमेन “एकपुग्गलो, भिक्खवे, लोके उप्पज्जमानो उप्पज्जति बहुजनहिताय बहुजनसुखाय लोकानुकम्पाय अत्थाय हिताय सुखाय देवमनुस्सानं । कतमो एकपुग्गलो? तथागतो अरहं सम्मासम्बुद्धो”ति (अ० नि० १.१७०) वचनतो यदत्थं भगवा उप्पन्नो, तदत्थपरिदीपनं, पच्छिमेन यत्थ उप्पन्नो, तदनुरूपविहारपरिदीपनं । भगवा हि पठमं लुम्बिनिवने, दुतियं बोधिमण्डेति लोकियलोकुत्तरस्स उप्पत्तिया वनेयेव उप्पन्नो, तेनस्स वनेयेव विहारं दस्सेतीति एवमादिना नयेनेत्थ अत्थयोजना वेदितब्बा ।

तत्राति देसकालपरिदीपनं । तज्झि यं समयं विहरति, तत्र समये, यस्मिञ्च जेतवने विहरति, तत्र जेतवनेति दीपेति । भासितब्बयुत्ते वा देसकाले दीपेति । न हि भगवा अयुत्ते देसे काले वा धम्मं देसेति । “अकालो खो ताव बाहिया”तिआदि (उदा० १०) चेत्थ साधकं । खोति पदपूरणमत्ते अवधारणत्थे आदिकालत्थे वा निपातो । भगवाति लोकगरुदीपनं । भिक्खूति कथासवनयुत्तपुग्गलवचनं । अपिचेत्थ “भिक्खकोति भिक्खु, भिक्खाचरियं अज्झुपगतोति भिक्खू”तिआदिना (विभ० ५१०; पारा० ४५) नयेन वचनत्थो वेदितब्बो । आमन्तेसीति आलपि अभसि सम्बोधेसि, अयमेत्थ अत्थो । अज्जत्र पन आपनेपि पक्कोसनेपि । भिक्खवोति आमन्तनाकारदीपनं । तेन तेसं भिक्खूनं भिक्खनसीलताभिक्खनधम्मताभिक्खनेसाधुकारितादिगुणयोगसिद्धेन वचनेन हीनाधिकजनसेवितं वुत्तिं पकासेन्तो उद्धतदीनभावनिग्गहं करोति । “भिक्खवो”ति इमिना च करुणाविष्फारसोम्महदयनयननिपातपुब्बङ्गमेन वचनेन ते अत्तनो मुखाभिमुखे करोन्तो तेनेव कथेतुकम्यतादीपकेन वचनेन नेसं सोतुकम्यतं जनेति । तेनेव च सम्बोधनत्थेन वचनेन साधुकसवनमनसिकारेपि ते नियोजेति । साधुकसवनमनसिकारायत्ता हि सासनसम्पत्ति ।

अपरेसु देवमनुस्सेसु विज्जमानेसु कस्मा भिक्खूयेव आमन्तेसीति चे? जेट्ठसेट्ठासन्नसदासन्निहितभाजनभावतो । सब्बपरिससाधारणा हि भगवतो धम्मदेसना । परिसाय च जेट्ठा भिक्खू पठमुप्पन्नत्ता, सेट्ठा अनगारियभावं आदिं कत्वा सत्थु चरियानुविधायकत्ता सकलसासनपटिग्गाहकत्ता च, आसन्ना तत्थ निसिन्नेसु सत्थुसन्निक्ता, सदासन्निहिता सत्थुसन्निकावचरत्ता, धम्मदेसनाय च ते एव भाजनं यथानुसिद्धं पटिपत्तिसम्भावतो ।

तत्थ सिया — किमत्थं पन भगवा धम्मं देसेन्तो पठमं भिक्खू आमन्तेसि, न धम्ममेव देसेसीति? सतिजननत्थं । परिसाय हि भिक्खू अज्जं चिन्तेन्तापि विक्खित्तचित्तापि धम्मं पच्चवेक्खन्तापि कम्मट्ठानं मनसिकरोन्तापि निसिन्ना होन्ति,

ते अनामन्तेत्वा धम्मे देसियमाने “अयं देसना किंनिदाना किंपच्चया कतमाय अत्थुप्पत्तिया देसिता”ति सल्लक्खेतुं असक्कोन्ता विक्खेपं आपज्जेय्युं, दुग्गहितं वा गण्हेय्युं। तेन तेसं सतिजननत्थं भगवा पठमं आमन्तेत्वा पच्छा धम्मं देसेति।

भदन्तेति गारववचनमेतं, सत्थुनो पटिवचनदानं वा। अपिचेत्थ “भिक्षवो”ति वदमानो भगवा ते भिक्षू आलपति, “भदन्ते”ति वदमाना ते भगवन्तं पच्चापन्ति। तथा “भिक्षवो”ति भगवा आभासति, “भदन्ते”ति ते पच्चाभासन्ति। “भिक्षवो”ति पटिवचनं दापेति, भदन्तेति पटिवचनं देन्ति। ते **भिक्षू**ति ये भगवा आमन्तेसि। **भगवतो पच्चस्सो**सुन्ति भगवतो आमन्तनं पटिअस्सोसुं, अभिमुखा हुत्वा सुणिंसु सम्पटिच्छिंसु पटिगगहेसुन्ति अत्थो। **भगवा एतदवोचा**ति भगवा एतं इदानि वत्तब्बं सकलसुत्तं अवोच।

एत्तावता च यं आयस्मता सारिपुत्तेन कमलकुवलययुज्जलविमलसादुरससलिलाय पोक्खरणिा सुखावतरणत्थं निम्मलसिलातलरचनविलाससोपानं विप्पकिण्णमुत्ताजालसदिसवालिकाकिण्णपण्डरभूमिभागं तित्थं विय, सुविभत्तभित्तिविचित्रवेदिकापरिक्खित्तस्स नक्खत्तपथं फुसितुकामताय विय, विजम्भितसमुस्सयस्स पासादवरस्स सुखारोहणत्थं दन्तमयसण्हमुदुफलककञ्चनलताविनद्धमणिगणप्पभासमुदुज्जलसोभं सोपानं विय, सुवण्णवलयनूपुरादिसङ्घट्टनसद्दसम्मिस्सितकथितहसितमधुरस्सरगेहजनविचरितस्स उळारिस्सरियविभवसोभितस्स महाघरस्स सुखप्पवेसनत्थं सुवण्णरजतमणिमुत्तापवाळादिजुतिविसदविज्जोतितसुप्पतिट्ठितविसालद्वारकवाटं महाद्वारं विय अत्थव्यञ्जनसम्पन्नस्स बुद्धानं देसनाजाणगम्भीरभावसंसूचकस्स इमस्स सुत्तस्स सुखावगाहणत्थं कालदेसदेसकपरिसापदेसपटिमण्डितं निदानं भासितं, तस्स अत्थवण्णना समत्ता।

सुत्तन्ते **पज्जा**ति गणनपरिच्छेदो। **इमानि इन्द्रियानी**ति परिच्छिन्नधम्मनिदस्सनं। इन्द्रियद्वो हेट्ठा वुत्तो।

१८५. इदानि इमं सुत्तन्तं दस्सेत्वा इमस्मिं सुत्तन्ते वुत्तानं इन्द्रियानं विसुद्धिभावनाविधानं भावितत्तं पटिप्पस्सद्धिञ्च दस्सेतुकामो **इमानि पज्जिन्द्रियानी**तिआदिमाह। तत्थ **विसुज्जन्ती**ति विसुद्धिं पापुणन्ति। **अस्सद्धे**ति तीसु रतनेसु सद्धाविरहिते। **सद्धे**ति तीसु रतनेसु सद्धासम्पन्ने। **सेवतो**ति चित्तेन सेवन्तस्स। **भजतो**ति उपसङ्गमन्तस्स। **पथिरुपासतो**ति सक्कच्चं उपनिसीदन्तस्स। **पसादनीये सुत्तन्ते**ति पसादजनके रतनत्तयगुणपटिसंयुक्ते सुत्तन्ते। **कुसीते**ति कुच्छितेन आकारेन सीदन्तीति कुसीदा, कुसीदा एव कुसीता। ते कुसीते। **सम्पपधाने**ति चतुक्किच्चसाधकवीरियपटिसंयुक्तसुत्तन्ते। **मुट्ठस्सती**ति नट्टस्सतिके। **सतिपट्टाने**ति सतिपट्टानाधिकारके सुत्तन्ते। **ज्ञानविमोक्खे**ति चतुत्थज्ज्ञानअट्ठविमोक्खतिविधविमोक्खाधिकारके सुत्तन्ते। **दुप्पज्जे**ति निप्पज्जे, पज्जाभावतो वा दुट्ठा पज्जा एतेसन्ति दुप्पज्जा। ते दुप्पज्जे। **गम्भीरजाणचरियन्ति** चतुसच्चपटिच्चसमुप्पादादिपटिसंयुक्ते सुत्तन्ते, जाणकथासदिसे वा। **सुत्तन्तक्खन्थे**ति सुत्तन्तकोट्टासे। **अस्सद्धियन्ति**आदीसु **अस्सद्धियन्ति** अस्सद्धिभावं। अस्सद्धिये आदीनवदस्सावी अस्सद्धियं पजहन्तो सद्धिन्द्रियं भावेति, सद्धिन्द्रिये आनिसंसदस्सावी सद्धिन्द्रियं भावेन्तो अस्सद्धियं पजहति। एस नयो सेसेसु। **कोसज्जन्ति** कुसीतभावं। **पमादन्ति** सतिविप्पवासं। **उद्धच्चन्ति** उद्धतभावं, विक्खेपन्ति अत्थो। **पहीनत्ता**ति अप्पनावसेन ज्ञानपारिपूरिया पहीनत्ता। **सुप्पहीनत्ता**ति वुट्ठानगामिनिवसेन विपस्सनापारिपूरिया सुट्ठु पहीनत्ता। **भावितं होति सुभावितन्ति** वुत्तक्कमेनेव योजेतब्बं। विपस्सनाय हि विपक्खवसेन पहीनत्ता “सुप्पहीनत्ता”ति वत्तुं युज्जति। तस्मायेव च “सुभावित”न्ति, न तथा ज्ञानेन। यस्मा पन पहातब्बानं पहानेन भावनासिद्धि, भावनासिद्धिया च पहातब्बानं पहानसिद्धि होति, तस्मा यमकं कत्वा निद्धिं।

१८६. पटिप्पस्सद्धिवारे भावितानि चेव होन्ति सुभावितानि चाति भावितानयेव सुभावितता । पटिप्पस्सद्धानि च सुप्पटिप्पस्सद्धानि चाति पटिप्पस्सद्धानयेव सुप्पटिप्पस्सद्घता वुत्ता । फलक्खणे मग्गकिच्चनिब्बत्तिवसेन भावितता पटिप्पस्सद्घता च वेदितब्बा । समुच्छेदविसुद्धियोति मग्गविसुद्धियोयेव । पटिप्पस्सद्धिविसुद्धियोति फलविसुद्धियो एव ।

इदानीं तथा वृत्तविधानानि इन्द्रियानि कारकपुग्गलवसेन योजेत्वा दस्सेतुं कतिनं पुग्गलानन्ति आदिमाह । तत्थ सवनेन बुद्धोति सम्मासम्बुद्धतो धम्मकथासवनेन चतुसच्चं बुद्धवा, जातवाति अत्थो । इदं भावितिन्द्रियभावस्स कारणवचनं । भावनाभिसमयवसेन हि मग्गस्स बुद्धता फलक्खणे भावितिन्द्रियो होति । अट्टन्नम्पि अरियानं तथागतस्स सावकता विसेसेत्वा अरहत्तफलद्वमेव दस्सेन्तो खीणासवोति आह । सोयेव हि सब्बकिच्चनिष्फत्तिया भावितिन्द्रियोति वुत्तो । इतरेपि पन तंतंमग्गकिच्चनिष्फत्तिया परियायेन भावितिन्द्रिया एव । तस्मा एव च चतूसु फलक्खणेषु “पञ्चिन्द्रियानि भावितानि चेव होन्ति सुभावितानि चा”ति वुत्तं । यस्मा पन तेसं उपरिमग्गत्थाय इन्द्रियभावना अत्थियेव, तस्मा ते न निष्परियायेन भावितिन्द्रिया । सयं भूतद्वेनाति अनाचरियो हुत्वा सयमेव अरियाय जातिया भूतद्वेन जातद्वेन भगवा । सोपि हि भावनासिद्धिवसेन फलक्खणे सयम्भू नाम होति । एवं सयं भूतद्वेन भावितिन्द्रियो । अप्पमेय्यद्वेनाति अनन्तगुणयोगतो पमाणेतुं असक्कुण्येय्यद्वेन । भगवा फलक्खणे भावनासिद्धितो अप्पमेय्योति । तस्मायेव भावितिन्द्रियो ।

पठमसुत्तन्तनिद्देसवण्णना निड्डिता ।

२. दुतियसुत्तन्तनिद्देसवण्णना

१८७. पुन अज्जं सुत्तन्तं निक्खिपित्वा इन्द्रियविधानं निद्विसितुकामो पञ्चिमानि, भिक्खवेति आदिकं सुत्तन्तं दस्सेति । तत्थ ये हि केचीति अनवसेसपरियादानं, हि-कारो पदपूरणमत्ते निपातो । समणा वा ब्राह्मणा वाति लोकवोहारवसेन वुत्तं । समुदयन्ति पच्चयं । अत्थज्जमन्ति उप्पन्नानं अभावगमनं, अनुप्पन्नानं अनुप्पादं वा । अस्सादन्ति आनिसंसं । आदीनवन्ति दोसं । निस्सरणन्ति निग्गमनं । यथाभूतन्ति यथासभावं । समणेसूति समितपापेसु । समणसम्मताति न मया समणाति सम्मता । “सम्मता”ति वत्तमानकालवसेन वुच्चमाने सद्वलक्खणवसेन “मे”ति एत्थ सामिवचनमेव होति । ब्राह्मणेसूति बाहितपापेसु । सामज्जत्थन्ति समणभावस्स अत्थं । ब्रह्मज्जत्थन्ति ब्राह्मणभावस्स अत्थं । द्वयेनापि अरहत्तफलमेव वुत्तं । अथ वा सामज्जत्थन्ति हेट्ठा तीणि फलानि । ब्रह्मज्जत्थन्ति अरहत्तफलं । सामज्जब्रह्मज्जन्ति हि अरियमग्गोयेव । दिद्वेव धम्मेति पच्चक्खेयेव अत्तभावे । सयं अभिज्जा सच्छिकत्वाति अत्तनायेव अधिकेन जाणेन पच्चक्खं कत्वा । उपसम्पज्जाति पापुणित्वा, निष्फादेत्वा वा ।

१८८. सुत्तन्तनिद्देसे पठमं इन्द्रियसमुदयादीनं पभेदगणनं पुच्छित्वा पुन पभेदगणना विस्सज्जिता । तत्थ असीतिसतन्ति असीतिउत्तरं सतं । पण्डितेहि “असीतिसत”न्ति वुत्तेहि आकारेहीति योजना ।

पुन पभेदगणनापुच्छापुब्बज्जमे गणनानिद्देसे अधिमोक्खत्थायाति अधिमुच्चनत्थाय सद्वहनत्थाय । आवज्जनाय समुदयोति मनोद्वारावज्जनचित्तस्स समुदयो । सद्धिन्द्रियस्स समुदयोति सद्धिन्द्रियस्स पच्चयो, सद्धं उप्पादेस्सामीति पुब्बभागावज्जनं सद्धिन्द्रियस्स उपनिस्सयपच्चयो, सद्धिन्द्रियजवनस्स आवज्जनं पठमस्स जवनस्स अनन्तरपच्चयो, दुतियजवनादीनं उपनिस्सयपच्चयो । अधिमोक्खवसेनाति छन्दसम्पयुत्तअधिमोक्खवसेन । छन्दस्स समुदयोति पुब्बभागावज्जनपच्चया उप्पन्नस्स अधिमोक्खसम्पयुत्तस्स येवापनकभूतस्स धम्मच्छन्दस्स समुदयो । सो पन सद्धिन्द्रियस्स सहजातअज्जमज्जनिस्सयसम्पयुत्तअत्थिअविगतवसेन पच्चयो होति, छन्दाधिपतिकाले अधिपतिपच्चयो च

होति, सोयेव दुतियस्स अनन्तरसमनन्तर अनन्तरूपनिस्सयासेवननत्थिविगतवसेन पच्चयो होति । इमिनाव नयेन मनसिकारस्सपि योजना कातब्बा । केवलज्हेत्थ **मनसिकारो**ति सारणलक्खणो येवापनकमनसिकारो । अधिपतिपच्चयता पनस्स न होति । सम्पयुत्तेसु इमेसं द्विन्नंयेव गहणं बलवपच्चयत्ताति वेदितब्बं । **सद्धिन्द्रियस्स वसेना**ति भावनाभिवुद्धिया इन्द्रियभावं पत्तस्स सद्धिन्द्रियस्स वसेन । **एकत्तुपट्टानन्ति** एकारम्मणे अचलभावेन भुसं ठानं उपरूपरि सद्धिन्द्रियस्स पच्चयो होति । सद्धिन्द्रिये वुत्तनयेनेव सेसिन्द्रियानिपि वेदितब्बानि । एवमेकेकस्स इन्द्रियस्स चत्तारो चत्तारो समुदयाति पच्चन्नं इन्द्रियानं वीसति समुदया होन्ति । पुन चतुन्नं समुदयानं एकेकस्मिं समुदये पच्च पच्च इन्द्रियानि योजेत्वा वीसति समुदया वुत्ता । पठमवीसति नानामग्गवसेन दट्टब्बा, दुतियवीसति एकमग्गवसेन दट्टब्बाति वदन्ति । एवं चत्तालीस आकारा होन्ति । अत्थङ्गमवारोपि इमिनाव नयेन वेदितब्बो । सो पन अत्थङ्गमो इन्द्रियभावनं अननुयुत्तस्स अप्पटिलद्धा पटिलाभत्थङ्गमो, इन्द्रियभावनाय परिहीनस्स पटिलद्धपरिहानि अत्थङ्गमो, फलपत्तस्स पटिप्पस्सद्धिअत्थङ्गमो । **एकत्तअनुपट्टानन्ति** एकत्ते अनुपट्टानं ।

क. अस्सादनिद्देसवण्णना

१८९. अस्सादनिद्देसे **अस्सद्धियस्स अनुपट्टानन्ति** अस्सद्धे पुग्गले परिवज्जयतो सद्धे पुग्गले सेवतो पसादनीयसुत्तन्ते पच्चवेक्खतो तत्थ योनिमोमनसिकारं बहुलीकरोतो च अस्सद्धियस्स अनुपट्टानं होति । **अस्सद्धियपरिळाहस्स अनुपट्टानन्ति** एत्थ अस्सद्धस्स सद्धाकथाय पवत्तमानाय दुक्खं दोमनस्सं उप्पज्जति । अयं अस्सद्धियपरिळाहो । **अधिमोक्खचरियाय वेसारज्जन्ति** सद्धावत्थुवसेन वा भावनाय वा वसिप्पत्तस्स सद्धापवत्तिया विसारदभावो होति । **सन्तो च विहाराधिगमो**ति समथस्स वा विपस्सनाय वा पटिलाभो । **सुखं सोमनस्सन्ति** एत्थ चेतसिकसुखभावदस्सनत्थं सोमनस्सवचनं । सद्धिन्द्रियसमुद्धितपणीतरूपफुट्टकायस्स कायिकसुखम्पि लब्धतियेव । सुखसोमनस्सस्स पधानस्सादत्ता “अयं सद्धिन्द्रियस्स अस्सादो”ति विसेसेत्वा वुत्तं । इमिनाव नयेन सेसिन्द्रियस्सादापि योजेत्वा वेदितब्बा ।

ख. आदीनवनिद्देसवण्णना

१९०. आदीनवनिद्देसे **अनिच्चट्टेना**ति सद्धिन्द्रियस्स अनिच्चट्टेन । सो अनिच्चट्टो सद्धिन्द्रियस्स आदीनवोति वुत्तं होति । इतरद्वयेपि एसेव नयो । इमे समुदयत्थङ्गमस्सादादीनवा लोकियइन्द्रियानमेवाति वेदितब्बा ।

ग. निस्सरणनिद्देसवण्णना

१९१. निस्सरणनिद्देसे **अधिमोक्खट्टेना**तिआदीसु एकेकस्मिं इन्द्रिये पच्च पच्च कत्वा पच्चन्नं इन्द्रियानं पच्चवीसति निस्सरणानि मग्गफलवसेन निद्धिट्ठानि । तत्थ **ततो पणीतरसद्धिन्द्रियस्स पटिलाभाति** ततो विपस्सनाक्खणे पवत्तसद्धिन्द्रियतो मग्गक्खणे पणीतरस्स सद्धिन्द्रियस्स पटिलाभवसेन । **पुरिमतरसद्धिन्द्रिया निस्सटं होतीति** तस्मिं मग्गक्खणे सद्धिन्द्रियं पुरिमतरतो विपस्सनाक्खणे पवत्तसद्धिन्द्रियतो निक्खन्तं होति । इमिनाव नयेन फलक्खणे सद्धिन्द्रियम्पि उभयत्थ सेसिन्द्रियानिपि योजेतब्बानि ।

१९२. **पुब्बभागे पच्चहि इन्द्रियेहीति** पठमज्झानूपचारे पच्चहि इन्द्रियेहि पठमज्झानादिअट्टसमापत्तिवसेन अट्ट निस्सरणानि, अनिच्चानुपस्सनादिअट्टारसमहाविपस्सनावसेन अट्टारस निस्सरणानि, सोतापत्तिमग्गादिवसेन अट्ट

लोकुत्तरनिस्सरणानि । एवं ज्ञानसमापत्तिमहाविपस्सनामगगफलवसेन चतुत्तिस निस्सरणानि पुरिमपुरिमसमतिक्कमतो निद्विद्वानि । **नेक्खम्मे पञ्चिन्द्रियानीति** आदीनि पन सत्तत्तिस निस्सरणानि पटिपक्खपहानवसेन पटिपक्खतो निद्विद्वानि । तत्थ नेक्खम्मादीसु सत्तसु सत्त निस्सरणानि उपचारभूमिवसेन वुत्तानि, फलानि पन पटिपक्खपहानाभावतो न वुत्तानि ।

१९३. दिट्ठेकट्ठेहीति याव सोतापत्तिमग्गा दिट्ठिया सह एकस्मिं पुग्गले ठिताति दिट्ठेकट्ठा । तेहि दिट्ठेकट्ठेहि । **ओळारिकेहीति** थूलेहि कामरागब्यापादेहि । **अणुसहगतेहीति** सुखुमभूतेहि कामरागब्यापादेहियेव । **सब्बकिलेसेहीति** रूपरागादीहि । तेसु हि पहीनेसु सब्बकिलेसा पहीना होन्ति, तस्मा “सब्बकिलेसेही”ति वुत्तं । अवुत्तत्थानि पनेत्थ पदानि हेट्ठा वुत्तत्थानेवाति । **सब्बेसज्जेव खीणासवानं तत्थ तत्थ पञ्चिन्द्रियानीति** “अधिमोक्खट्ठेना”ति आदीसु पुब्बे वुत्तेसु ठानेसु तस्मिं तस्मिं ठाने पञ्चिन्द्रियानि बुद्धपच्चेकबुद्धसावकानं खीणासवानं यथायोगं ततो ततो निस्सटानि होन्ति । इमस्मिं वारे पठमं वुत्तनया एव यथायोगं खीणासववसेन वुत्ता ।

कथं पनेतानि निस्सरणानि असीतिसतं होन्तीति? वुच्चते — मगगफलवसेन वुत्तानि पञ्चवीसति, समतिक्कमवसेन वुत्तानि चतुत्तिस, पटिपक्खवसेन वुत्तानि सत्तत्तिसाति पठमवारे सब्बानि छन्नवुत्ति निस्सरणानि होन्ति, एतानियेव दुतियवारे खीणासवानं वसेन द्वादससु अपनीतेसु चतुरासीति होन्ति । इति पुरिमानि छन्नवुत्ति, इमानि च चतुरासीतीति असीतिसतं होन्ति । कतमानि पन द्वादस खीणासवानं अपनेतब्बानि? समतिक्कमतो वुत्तेसु मगगफलवसेन वुत्तानि अट्ठ निस्सरणानि, पटिपक्खतो वुत्तेसु मगगवसेन वुत्तानि चत्तारीति इमानि द्वादस अपनेतब्बानि । अरहत्तफलवसेन वुत्तानि कस्मा अपनेतब्बानीति चे? सब्बपठमं वुत्तानं पञ्चवीसतिया निस्सरणानं मगगफलवसेनेव लब्धनतो । अरहत्तफलवसेन निस्सरणानि वुत्तानेव होन्ति । हेट्ठिमं हेट्ठिमं पन फलसमापत्तिं उपरिमा उपरिमा न समापज्जन्तियेवाति हेट्ठा तीणिपि फलानि न लब्धन्तियेव । ज्ञानसमापत्तिविपस्सनानेक्खम्मादीनि च किरियावसेन लब्धन्ति । पञ्चपि चेतानि इन्द्रियानि पुब्बमेव पटिपक्खानं पटिप्पस्सद्धत्ता पटिपक्खतो निस्सटानेव होन्तीति ।

दुतियसुत्तन्तनिद्देसवण्णना निद्विता ।

३. ततियसुत्तन्तनिद्देसवण्णना

१९४. पुन अज्जं सुत्तन्तं निक्खिपित्वा इन्द्रियविधानं निद्विसितुकामो पञ्चिमानि, भिक्खवेति आदिमाह । तत्थ **सोतापत्तियङ्गेसूति** एत्थ सोतो अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो, सोतस्स आपत्ति भुसं पापुणनं सोतापत्ति, सोतापत्तिया अङ्गानि सम्भारानि सोतापत्तिअङ्गानि । सोतापन्नताय पुब्बभागपटिलाभअङ्गानि । सप्पुरिससंसेवो सोतापत्तिअङ्गं, सद्धम्मस्सवनं सोतापत्तिअङ्गं, योनिमोमनसिकारो सोतापत्तिअङ्गं, धम्मानुधम्मपटिपत्ति सोतापत्तिअङ्गं, इमानि चत्तारि सोतापत्तिअङ्गानि । सेसा हेट्ठा वुत्ता एव । इदञ्च इमेसं इन्द्रियानं सकविसये जेट्ठकभावदस्सनत्थं वुत्तं । यथा हि चत्तारो सेट्ठिपुत्ता राजातिराजपञ्चमेसु सहायेसु “नक्खत्तं कीळिस्सामा”ति वीथिं ओतिण्णेषु एकस्स सेट्ठिपुत्तस्स गेहं गतकाले इतरे चत्तारो तुण्ही निसीदन्ति, गेहसामिकोव “इमेसं खादनीयं भोजनीयं देथ, इमेसं गन्धमालालङ्कारादीनि देथा”ति गेहे विचारेति, दुतियस्स ततियस्स चतुत्थस्स गेहं गतकाले इतरे चत्तारो तुण्ही निसीदन्ति, गेहसामिकोव “इमेसं खादनीयं भोजनीयं देथ, इमेसं गन्धमालालङ्कारादीनि देथा”ति गेहे विचारेति, अथ सब्बपच्छा रज्जो गेहं गतकाले किञ्चापि राजा सब्बत्थ इस्सरोव, इमस्मिं पन काले अत्तनो गेहेयेव “इमेसं खादनीयं भोजनीयं देथ, इमेसं गन्धमालालङ्कारादीनि देथा”ति विचारेति, एवमेव सद्धापञ्चमकेसु इन्द्रियेषु तेसु सहायेसु एकतो वीथिं ओतरन्तेसु विय एकारम्मणे उप्पज्जमानेसुपि यथा पठमस्स गेहे इतरे

चत्तारो तुण्ही निसीदन्ति, गेहसामिकोव विचारेति, एवं सोतापत्तिअङ्गानि पत्वा अधिमोक्खलक्खणं सद्धिन्द्रियमेव जेट्ठकं होति पुब्बङ्गमं, सेसानि तदन्वयानि होन्ति । यथा दुतियस्स गेहे इतरे चत्तारो तुण्ही निसीदन्ति, गेहसामिकोव विचारेति, एवं सम्मप्पधानानि पत्वा पग्गहणलक्खणं वीरियिन्द्रियमेव जेट्ठकं होति पुब्बङ्गमं, सेसानि तदन्वयानि होन्ति । यथा ततियस्स गेहे इतरे चत्तारो तुण्ही निसीदन्ति, गेहसामिकोव विचारेति, एवं सतिपट्टानानि पत्वा उपट्टानलक्खणं सतिन्द्रियमेव जेट्ठकं होति पुब्बङ्गमं, सेसानि तदन्वयानि होन्ति । यथा चतुत्थस्स गेहे इतरे चत्तारो तुण्ही निसीदन्ति, गेहसामिकोव विचारेति, एवं झानानि पत्वा अविकखेपलक्खणं समाधिन्द्रियमेव जेट्ठकं होति पुब्बङ्गमं, सेसानि तदन्वयानि होन्ति । सब्बपच्छा रज्जो गेहं गतकाले पन यथा इतरे चत्तारो तुण्ही निसीदन्ति, राजाव विचारेति, एवं अरियसच्चानि पत्वा पजाननलक्खणं पज्जिन्द्रियमेव जेट्ठकं होति पुब्बङ्गमं, सेसानि तदन्वयानि होन्तीति ।

क. पभेदगणननिद्देसवण्णना

१९५. सुत्तन्तस्स पभेदगणनापुच्छापुब्बङ्गमेव पभेदगणननिद्देसे **सप्पुरिससंसेवेति** सोभनानं पुरिसानं सम्मा सेवने । **अधिमोक्खाधिपतेय्यट्ठेनाति** अधिमोक्खसङ्घातेन सेसिन्द्रियेसु अधिपतिभावट्ठेन, सेसिन्द्रियानं पुब्बङ्गमट्ठेनाति अत्थो । **सद्धम्मसवनेति** सतं धम्मो, सोभनो वा धम्मोति सद्धम्मो । तस्स सद्धम्मस्स सवने । **योनिमोमनसिकारेति** उपायेन मनसिकारे । **धम्मानुधम्मपटिपत्तियाति** एत्थ नव लोकुत्तरधम्मे अनुगतो धम्मो धम्मानुधम्मो, सीलसमाधिपज्जासङ्घातस्स धम्मानुधम्मस्स पटिपत्ति पटिपज्जनं धम्मानुधम्मपटिपत्ति । **सम्मप्पधानादीसुपि** एसेव नयो ।

ख. चरियावारवण्णना

१९६. चरियावारेपि इमिनाव नयेन अत्थो वेदितब्बो । केवलं पठमवारो इन्द्रियानं उप्पादनकालवसेन वुत्तो, चरियावारो उप्पन्नानं आसेवनकालवसेन च पारिपूरिकालवसेन च वुत्तो । चरिया पकति उस्सन्नताति हि अत्थतो एकं ।

चारविहारनिद्देसवण्णना

१९७. इदानीं चरियासम्बन्धेनेव चारविहारनिद्देसवसेन अपरेन परियायेन इन्द्रियविधानं निद्विसितुकामो **चारो च विहारो चाति** आदिकं उद्देसं उद्विसित्वा तस्स निद्देसमाह । तत्थ उद्देसे ताव यथा चरन्तं विहरन्तं विज्जू सन्नहचारी गम्भीरेसु ठानेसु ओकप्पेय्युं — अद्धा अयमायस्मा पत्तो वा पापुणिस्सति वाति, तथा इन्द्रियसम्पन्नस्स चारो च विहारो च विज्जूहि सन्नहचारीहि अनुबुद्धो होति पटिविद्धोति उद्देसस्स सम्बन्धो वेदितब्बो । उद्देसनिद्देसे चरिया चारोयेव । चारो चरियाति हि अत्थतो एकं । तस्मा “चारो”तिपदस्स निद्देसे “चरिया”ति वुत्तं । **इरियापथचरियाति** इरियापथानं चरिया, पवत्तनन्ति अत्थो । सेसेसुपि एसेव नयो । **आयतनचरिया** पन आयतनेसु सतिसम्पज्जानं चरिया । **पत्तीति** फलानि । तानि हि पापुणियन्तीति “पत्ती”ति वुत्ता । सत्तलोकस्स दिट्ठधम्मिकसम्परायिका अत्था **लोकत्थाति** अयं विसेसो ।

इदानीं तासं चरियानं भूमिं दस्सेन्तो **चतूसु इरियापथेसूति** आदिमाह । **सतिपट्टानेसूति** आरम्भणसतिपट्टानेसु । सतिपट्टानेसुपि वुच्चमानेसु सतितो अनज्जानि वोहारवसेन अज्जानि विय कत्वा वुत्तं । **अरियसच्चेसूति** पुब्बभागलोकियसच्चजाणेन विसुं विसुं सच्चपरिगहवसेन वुत्तं । **अरियमग्गेसु सामज्जफलेसूति** च वोहारवसेनेव वुत्तं । **पदेसेति** लोकत्थचरियाय एकदेसे । निप्पदेसतो हि लोकत्थचरियं बुद्धा एव करोन्ति । पुन ता एव चरियायो कारकपुगलवसेन दस्सेन्तो **पणिधिसम्पन्नानन्ति** आदिमाह । तत्थ पणिधिसम्पन्ना नाम इरियापथानं सन्तत्ता

इरियापथगुत्तिया सम्पन्ना अकम्पितइरियापथा भिक्खुभावानुरूपेण सन्तेन इरियापथेण सम्पन्ना । इन्द्रियेसु गुत्तद्वारानन्ति चक्खादीसु छसु इन्द्रियेसु अत्तनो अत्तनो विसये पवत्तएकेकद्वारवसेन गुत्तं द्वारं एतेसन्ति गुत्तद्वारा । तेसं गुत्तद्वारानं । द्वारन्ति चेत्थ उप्पत्तिद्वारवसेन चक्खादयो एव । **अप्पमादविहारीनन्ति** सीलादीसु अप्पमादविहारवतं । **अधिचित्तमनुयुत्तानन्ति** विपस्सनाय पादकभावेन अधिचित्तसङ्घातं समाधिमनुयुत्तानं । **बुद्धिसम्पन्नानन्ति** नामरूपववत्थानं आदिं कत्वा याव गोत्रभु, ताव पवत्तेन जाणेन सम्पन्नानं । **सम्मापटिपन्नानन्ति** चतुमगगक्खणे । **अधिगतफलानन्ति** चतुफलक्खणे ।

अधिमुच्चन्तोति अधिमोक्खं करोन्तो । **सद्धाय चरतीति** सद्धावसेन पवत्तति । **पग्गणहन्तोति** चतुसम्मप्यधानवीरियेन पदहन्तो । **उपट्ठापेन्तोति** सतिया आरम्मणं उपट्ठापेन्तो । **अविक्खेपं करोन्तोति** समाधिवसेन विक्खेपं अकरोन्तो । **पजानन्तोति** चतुसच्चपजाननपञ्जाय पकारेण जानन्तो । **विजानन्तोति** इन्द्रियसम्पयुत्तजवनपुब्बङ्गमेण आवज्जनविज्जाणेन आरम्मणं विजानन्तो । **विज्जाणचरियायाति** आवज्जनविज्जाणचरियवसेन । **एवं पटिपन्नस्साति** सहजवनाय इन्द्रियचरियाय पटिपन्नस्स । **कुसला धम्मा आयापेन्तीति** समथविपस्सनावसेन पवत्ता कुसला धम्मा भुसं यापेन्ति, पवत्तन्तीति अत्थो । **आयतनचरियायाति** कुसलानं धम्मानं भुसं यतनचरियाय, घटनचरियाय पवत्तनचरियायाति वुत्तं होति । **विसेसमधिगच्छतीति** विक्खम्भनतदङ्गसमुच्छेदपटिप्पस्सद्विवसेन विसेसं अधिगच्छति । **दस्सनचरियादयो** वुत्तत्थायेव ।

सद्धाय विहरतीति आदीसु सद्धादिसमङ्गिस्स इरियापथविहारो दट्ठब्बो । **अनुबुद्धोति** अनुमानबुद्धिया । **पटिविद्धोति** पच्चक्खबुद्धिया । यस्मा अधिमोक्खद्वारादीसु अनुबुद्धेसु पटिविद्धेसु च चारो च विहारो च अनुबुद्धो होति पटिविद्धो, तस्मा अनुबोधपटिवेधेसु अधिमोक्खद्वारादयो च निहिट्ठा ।

एवं सद्धाय चरन्तन्ति आदीसु एवन्ति वुत्तप्पकारं निहिसन्तो यथासदस्स अत्थं निहिसति । **विज्जूति** आदीसुपि यथासभावं जानन्तीति विज्जू । विज्जातं सभावं विभावेन्ति पाकटं करोन्तीति **विभावी** । असनि विय सिलुच्चये किलेसे मेधति हिंसतीति मेधा, खिप्पं गहणधारणट्ठेन वा मेधा, मेधा एतेसं अत्थीति **मेधावी** । जाणगतिया पण्डन्ति गच्छन्ति पवत्तन्तीति **पण्डिता** । बुद्धिसम्पदाय समन्नागतत्ता **बुद्धिसम्पन्ना** । सह ब्रह्मं चरियं उत्तमं पटिपदं चरन्तीति **सब्रह्मचारिनो** । अपलोकनकम्मादिचतुब्बिधं कम्मं एकतो करणवसेन **एकं कम्मं** । तथा पञ्चविधो पातिमोक्खबुद्धेसो **एकुद्धेसो** । समा सिक्खा एतेसन्ति समसिक्खा, समसिक्खानं भावो **समसिक्खता** । समसिक्खातातिपि पठन्ति । येसं एकं कम्मं एको उद्धेसो समसिक्खता, ते सब्रह्मचारीति वुत्तं होति । “ज्ञानानी”ति वत्तब्बे **ज्ञानाति** लिङ्गविपल्लासो कतो । **विमोक्खाति** तयो वा अट्ठ वा विमोक्खा । **समाधीति** सवितक्कसविचारअवितक्कविचारमत्तअवितक्काविचारा तयो समाधी । **समापत्तियोति** सुज्जतानिमित्ताप्पणिहिता । **अभिज्जायोति** छ अभिज्जा ।

एको अंसो भागो, न दुतियोति एकंसो, एकंसस्स अत्थस्स वचनं **एकंसवचनं** । एवं सेसेसुपि योजना कातब्बा । विसेसतो पन समं, समन्ता वा सेति पवत्ततीति संसयो, नत्थेत्थ संसयोति **निस्संसयो** । एकस्मिंयेव अनिच्छयता हुत्वा इतरम्पि कङ्कतीति कङ्का, नत्थेत्थ कङ्काति **निककङ्को** । द्विधा भावो द्वेज्झं, नत्थेत्थ द्वेज्झन्ति **अद्वेज्झो** । द्विधा एलयति कम्पेतीति द्वेळ्हकं, नत्थेत्थ द्वेळ्हकन्ति **अद्वेळ्हको** । नियोगेन नियमेन वचनं **नियोगवचनं** । नियोगवचनन्तिपि पठन्ति । अपण्णकस्स अविरद्धस्स निव्यानिकस्स अत्थस्स वचनं **अपण्णकवचनं** । अवत्थापनवचनन्ति निच्छयवचनं । सब्बम्पि हेतं विचिकिच्छाभावस्स वेवचनं । पियस्स अत्थस्स सब्भावतो वचनं, पियमेवाति **पियवचनं** । तथा **गरुवचनं** । सह गारवेन

गरुभावेन सगारवं । पतिस्सयनं पतिस्सयो परं गरुं कत्वा निस्सयनं अपस्सयनन्ति अत्थो । पतिस्सवनं वा पतिस्सवो, निवातवृत्तिताय परवचनसवनन्ति अत्थो । उभयथापि परजेडुकभावस्सेतं नामं । सह गारवेन वत्ततीति सगारवं । सह पतिस्सयेन, पतिस्सवेन वा वत्ततीति सप्पतिस्सयं । “सप्पतिस्सव”न्ति वा वत्तब्बे य-कारं, व-कारं वा लोपं कत्वा “सप्पतिस्स”न्ति वुत्तं । अधिकं विसिद्धं वचनं अधिवचनं, सगारवज्ज तं सप्पतिस्सज्जाति सगारवसप्पतिस्सं, सगारवसप्पतिस्सं अधिवचनं **सगारवसप्पतिस्साधिवचनं** । उभयथापि वेवचनविकप्पनानत्तवसेन पुनप्पुनं एतन्ति वुत्तं । **पत्तो वा पापुणिस्सति वाति** झानादीनियेवाति ।

ततियसुत्तन्तनिद्देसवण्णना निड्डिता ।

४. चतुत्थसुत्तन्तनिद्देसवण्णना

१९८. पुन पठमसुत्तमेव निक्खिपित्वा अपरेन आकारेन इन्द्रियाणि निद्दिसति । तत्थ **कतिहाकारेहि केनट्टेन दट्टब्बानीति** कतिहि आकारेहि दट्टब्बानि । **केनट्टेन दट्टब्बानीति** दट्टब्बाकारे च दट्टब्बट्टज्ज पुच्छति । **छहाकारेहि तेनट्टेन दट्टब्बानीति** छहि आकारेहि दट्टब्बानि, तेनेव छआकारसङ्घातेनट्टेन दट्टब्बानि । **आधिपतेय्यट्टेनाति** अधिपतिभावट्टेन । **आदिविसोधनट्टेनाति** कुसलानं धम्मानं आदिभूतस्स सीलस्स विसोधनट्टेन । **अधिमत्टट्टेनाति** बलवट्टेन । बलवज्जि अधिका मत्ता पमाणं अस्साति अधिमत्तन्ति वुच्चति । **अधिट्टानट्टेनाति** पतिट्टानट्टेन । **परियादानट्टेनाति** खेपनट्टेन । **पतिट्टापकट्टेनाति** पतिट्टापनट्टेन ।

क. आधिपतेय्यट्टनिद्देसवण्णना

१९९. आधिपतेय्यट्टनिद्देसे **अस्सद्धियं पजहतोति** आदि एकेकस्सेव इन्द्रियस्स पटिपक्खपजहनवचनं एकक्खणेपि अत्तनो अत्तनो पटिपक्खपहानकिच्चसाधने अधिपतिभावसाधनत्थं वुत्तं । सेसानि चत्तारि इन्द्रियाणि तंसम्पयुत्तानेव वुत्तानि । नानाक्खणेषु वा एकेकं इन्द्रियं धुरं कत्वा तस्स तस्स पटिपक्खस्स तं तं इन्द्रियं जेडुकं कत्वा सेसानि तदन्वयानि कत्वा वुत्तन्तिपि वेदितब्बं । **कामच्छन्दं पजहतोति** आदि पन एकक्खणवसेनेव वुत्तं ।

ख. आदिविसोधनट्टनिद्देसवण्णना

२००. आदिविसोधनट्टनिद्देसे **अस्सद्धियसंवरट्टेन सीलविसुद्धीति** अस्सद्धियस्स निवारणट्टेन विरतिअत्थेन सीलमलविसोधनतो सीलविसुद्धि नाम । **सद्धिन्द्रियस्स आदिविसोधनाति** सद्धिन्द्रियस्स उपनिस्सयवसेन आदिभूतस्स सीलस्स विसोधना । इमिनाव नयेन सेसानिपि कामच्छन्दादिसंवरणमूलकानि च इन्द्रियाणि वेदितब्बानि ।

ग. अधिमत्तट्टनिद्देसवण्णना

२०१. अधिमत्तट्टनिद्देसे **सद्धिन्द्रियस्स भावनाय छन्दो उप्पज्जतीति** सद्धस्स पुग्गलस्स सद्धापटिसंयुत्तं धम्मं सुत्वा वा सद्धिन्द्रियभावनाय अस्सादं दिस्वा वा सद्धिन्द्रिये कुसलो धम्मच्छन्दो जायति । **पामोज्जं उप्पज्जतीति** छन्दजातत्ता दुब्बलपीति उप्पज्जति । **पीति उप्पज्जतीति** पमुदितत्ता बलवपीति उप्पज्जति । **पस्सद्धि उप्पज्जतीति** पीतिया पीणितत्ता कायचित्तपस्सद्धि उप्पज्जति । **सुखं उप्पज्जतीति** पस्सद्धकायचित्तत्ता चेतसिकं सुखं उप्पज्जति । **ओभासो उप्पज्जतीति** सुखेन अभिसन्नत्ता जाणोभासो उप्पज्जति । **संवेगो उप्पज्जतीति** जाणोभासेन विदितसङ्खारादीनवत्ता सङ्खारपवत्तियं संवेगो

उप्यज्जति । संवेजेत्वा चित्तं समादहतीति संवेगं उप्पादेत्वा तेनेव संवेगेन चित्तं समाहितं करोति । साधुकं पग्गणहातीति लीनुद्धतभावं मोचेत्वा सुट्ठु पग्गणहाति । साधुकं अज्झुपेक्खतीति वीरियस्स समं हुत्वा पवत्तत्ता पुन वीरियसमतानियोजने ब्यापारं अकरोन्तो तत्रमज्झत्तुपेक्खावसेन साधुकं अज्झुपेक्खति नाम । उपेक्खावसेनाति समवाहितलक्खणाय तत्रमज्झत्तुपेक्खाय वसेन । नानत्तकिलेसेहीति विपस्सनाय पटिपक्खभूतेहि नानासभावेहि किलेसेहि । विमोक्खवसेनाति भङ्गानुपस्सनतो पट्ठाय नानत्तकिलेसेहि विमुच्चनवसेन । विमुत्तत्ताति नानत्तकिलेसेहि विमुत्तत्ता ।

ते धम्माति छन्दादयो धम्मा । एकरसा होन्तीति विमुत्तिरसेन एकरसा होन्ति । भावनावसेनाति एकरसभावनावसेन । ततो पणीततरे विवट्टन्तीति तेन कारणेन विपस्सनारम्मणतो पणीततरे निब्बानारम्मणे विवट्टनानुपस्सनासङ्घातेन गोत्रभुजाणेन छन्दादयो धम्मा निवत्तन्ति, सङ्खारारम्मणतो अपगन्त्वा निब्बानारम्मणे पवत्तन्तीति अत्थो । विवट्टनावसेनाति एवं गोत्रभुखणे सङ्खारारम्मणतो विवट्टनवसेन । विवट्टितत्ता ततो वोसज्जतीति मग्गसमङ्गिपुगलो मग्गस्स उप्पादक्खणेयेव दुभतोवुट्ठानवसेन विवट्टितत्ता तेनेव कारणेन किलेसे च खन्धे च वोसज्जति । वोसज्जितत्ता ततो निरुज्झन्तीति मग्गस्स उप्पादक्खणेयेव किलेसे च खन्धे च वोसज्जितत्ता तेनेव कारणेन किलेसा च खन्धा च अनुप्पत्तिनिरोधवसेन निरुज्झन्ति । वोसज्जितत्ताति च आसंसायं भूतवचनं कतं । किलेसनिरोधे सति खन्धनिरोधसम्भावतो च खन्धनिरोधो वुत्तो । निरोधवसेनाति यथावुत्तिनिरोधवसेन । तस्सेव मग्गस्स उप्पादक्खणे द्वे वोसग्गे दस्सेतुकामो निरोधवसेन द्वे वोसग्गातिआदिमाह । द्वेपि हेट्ठा वुत्तत्था एव । अस्सद्वियस्स पहानाय छन्दो उप्यज्जतीतिआदीसुपि इमिनाव नयेन वित्थारतो अत्थो वेदितब्बो । वीरियिन्द्रियादिमूलकेसुपि वारेसु एसेव नयो । इमिनाव नयेन अधिट्ठानट्ठनिद्देसोपि वित्थारतो वेदितब्बो । केवलहेत्थ अधिट्ठातीति विसेसो, पतिट्ठातीति अत्थो ।

घ-ङ. परियादानट्ठपतिट्ठापकट्ठनिद्देसवण्णना

२०२-२०३. परियादानट्ठनिद्देसे परियादियतीति खेपेति । पतिट्ठापकट्ठनिद्देसे सद्धो सद्धिन्द्रियं अधिमोक्खे पतिट्ठापेतीति सद्धासम्पन्नो “सब्बे सङ्खारा अनिच्चा दुक्खा अनत्ता”ति अधिमुच्चन्तो सद्धिन्द्रियं अधिमोक्खे पतिट्ठापेति । इमिना पुग्गलविसेसेन इन्द्रियभावनाविसेसो निद्दिट्ठो । सद्धस्स सद्धिन्द्रियं अधिमोक्खे पतिट्ठापेतीति सद्धासम्पन्नस्स पुग्गलस्स सद्धिन्द्रियं तंयेव सद्धं पतिट्ठापेति । तथा अधिमुच्चन्तं अधिमोक्खे पतिट्ठापेतीति । इमिना इन्द्रियभावनाविसेसेन पुग्गलविसेसो निद्दिट्ठो । एवं चित्तं पग्गणहन्तो पग्गहे पतिट्ठापेति, सति उपट्ठापेन्तो उपट्ठाने पतिट्ठापेति, चित्तं समादहन्तो अविक्खेपे पतिट्ठापेति, अनिच्चं दुक्खं अनत्ताति पस्सन्तो दस्सने पतिट्ठापेतीति सेसेसुपि योजना वेदितब्बा । योगावचरोति समथयोगे, विपस्सनायोगे वा अवचरतीति योगावचरो । अवचरतीति पविसित्वा चरतीति ।

चतुत्थसुत्तन्तनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

५. इन्द्रियसमोधानवण्णना

२०४. इदानीं समाधिं भावयतो विपस्सनं भावयतो च इन्द्रियसमोधानं दस्सेतुकामो पठमं ताव उपट्ठानकोसल्लप्पभेदं निद्दिसितुं पुथुज्जनो समाधिं भावेन्तोतिआदिमाह । तत्थ पुथुज्जनो समाधिं भावेन्तोति निब्बेधभागियं समाधिं भावेन्तो । सेक्खस्स वीतरागस्स च पन लोकुत्तरोपि समाधिं लब्धति । आवज्जितत्ताति कसिणादिनिमित्तस्स आवज्जितत्ता, कसिणादिपरिकम्पं कत्वा तत्थ उप्पादितनिमित्तत्ताति वुत्तं होति । आरम्मणूपट्ठानकुसलोति तस्स उप्पादितस्स निमित्तस्सेव

उपट्टाने कुसलो । **समथनिमित्तूपट्टानकुसलो**ति अच्चारद्धवीरियतादीहि उद्धते चित्ते पस्सद्धिसमाधिउपेक्खासम्बोज्झङ्गभावनावसेन चित्तोपसमनिमित्तस्स उपट्टाने कुसलो । **पग्गहनिमित्तूपट्टानकुसलो**ति अतिसिथिलवीरियतादीहि लीने चित्ते धम्मविचयवीरियपीतिसम्बोज्झङ्गभावनावसेन चित्तपग्गहनिमित्तस्स उपट्टाने कुसलो । **अविक्खेपूपट्टानकुसलो**ति अनुद्धतालीनचित्तस्स सम्पयुत्तस्स समाधिस्स उपट्टाने कुसलो । **ओभासूपट्टानकुसलो**ति पज्जापयोगमन्दताय निरस्सादे चित्ते अट्ठसंवेगवत्थुपच्चवेक्खणेन चित्तं संवेजेत्वा जाणोभासस्स उपट्टाने कुसलो । **अट्ठसंवेगवत्थुनि** नाम जातिजराव्याधिमरणानि चत्तारि, अपायदुक्खं पञ्चमं, अतीते वट्टमूलकं दुक्खं, अनागते वट्टमूलकं दुक्खं, पच्चुप्पन्ने आहारपरियेद्धिमूलकं दुक्खन्ति । **सम्पहंसनूपट्टानकुसलो**ति उपसमसुखानधिगमेन निरस्सादे चित्ते बुद्धधम्मसङ्गुणानुस्सरणेन चित्तं पसादेन्तो सम्पहंसनस्स उपट्टाने कुसलो । **उपेक्खूपट्टानकुसलो**ति उद्धतादिदोसविरहिते चित्ते निग्गहपग्गहादीसु व्यापाराभावकरणेन उपेक्खाय उपट्टाने कुसलो । **सेक्खो**ति तिस्सो सिक्खा सिक्खतीति सेक्खो । **एकतूपट्टानकुसलो**ति सक्कायदिट्ठादीनं पहीनत्ता नेक्खम्मादिनो एकत्तस्स उपट्टाने कुसलो ।

वीतरागोति सब्बसो पहीनरागत्ता वीतरागो खीणासवो । **जाणूपट्टानकुसलो**ति अरहा धम्मेषु विगतसम्मोहत्ता तत्थ तत्थ असम्मोहजाणस्स उपट्टाने कुसलो । **विमुत्तूपट्टानकुसलो**ति अरहत्तफलविमुत्तिया उपट्टाने कुसलो । **विमुत्ती**ति हि सब्बकिलेसेहि विमुत्तत्ता अरहत्तफलविमुत्ति अधिप्पेता ।

२०५. विपस्सनाभावनाय उपट्टानानुपट्टानेषु **अनिच्चतो**ति आदीनि **निच्चतो**ति आदीनि च सीलकथायं वुत्तनयेनेव वेदितब्बानि । पाठतो पन “आयूहानानुपट्टानकुसलो विपरिणामूपट्टानकुसलो अनिमित्तूपट्टानकुसलो निमित्तानुपट्टानकुसलो अप्पणिहितूपट्टानकुसलो पणिधिअनुपट्टानकुसलो अभिनिवेसानुपट्टानकुसलो”ति एतेसु सामिवचनेन समासपदच्छेदो कातब्बो । सेसेसु पन निस्सक्कवचनेन पाठो ।

२०६. सुज्जतूपट्टानकुसलोति पनेत्थ सुज्जतो उपट्टानकुसलोति वा सुज्जताय उपट्टानकुसलोति वा पदच्छेदो कातब्बो । यस्मा पन निब्बिदाविरागनिरोधपटिनिस्सग्गानुपस्सना अधिपज्जाधम्मविपस्सना यथाभूतजाणदस्सनं पटिसङ्खानुपस्सना विवट्टनानुपस्सनाति इमा अट्ठ महाविपस्सना अत्तनो सभावविसेसेन विसेसिता, न आरम्भणविसेसेन, तस्मा इमासं अट्ठन्तं “अनिच्चतो उपट्टानकुसलो होती”ति आदीनि वचनानि विय “निब्बिदातो उपट्टानकुसलो होती”ति आदीनि वचनानि न युज्जन्ति । तस्मा एव इमा अट्ठ न योजिता । आदीनवानुपस्सना पन “सुज्जतूपट्टानकुसलो होति, अभिनिवेसानुपट्टानकुसलो होती”ति इमिना युगलकवचनेनेव अत्थतो “आदीनवतो उपट्टानकुसलो होति, आलयाभिनिवेसानुपट्टानकुसलो होती”ति योजिताव होतीति सरूपेन न योजिता । इति पुरिमा च अट्ठ, अयज्ज आदीनवानुपस्सनाति अट्ठारससु महाविपस्सनासु इमा नव अयोजेत्वा इतरा एव नव योजिताति वेदितब्बा । **जाणूपट्टानकुसलो**ति सेक्खो विपस्सनूपक्किलेसानं अभावतो विपस्सनाभावनाय जाणस्स उपट्टाने कुसलो । समाधिभावनाय पन निकन्तिसम्भावतो जाणूपट्टाने कुसलोति न वुत्तो ।

विसज्जोगूपट्टानकुसलोति “कामयोगविसज्जोगो भवयोगविसज्जोगो दिट्ठियोगविसज्जोगो अविज्जायोगविसज्जोगो”ति (दी० नि० ३.३१२) चतुधा वुत्तस्स विसज्जोगस्स उपट्टाने कुसलो । **सज्जोगानुपट्टानकुसलो**ति कामयोगभवयोगदिट्ठियोगाविज्जायोगवसेन चतुधा वुत्तस्स सज्जोगस्स अनुपट्टाने कुसलो । **निरोधूपट्टानकुसलो**ति “पुन चपरं, भिक्खवे, खीणासवस्स भिक्खुनो निब्बाननिन्नं चित्तं होति निब्बानपोणं निब्बानपब्भारं विवेकट्ठं नेक्खम्माभिरतं व्यन्तीभूतं सब्बसो आसवट्ठानियेहि धम्मेषी”ति (अ० नि० १०.९०; पटि० म० २.४४ अत्थतो

समानं) वुत्तखीणासवबलवसेन निब्बाननिन्नचित्तता खीणासवोव निरोधसङ्घातस्स निब्बानस्स उपट्टाने कुसलो ।

आरम्भणूपट्टानकुसलवसेनातिआदीसु **कुसलन्ति** जाणं । जाणम्पि हि कुसलपुग्गलयोगतो कुसलं यथा पण्डितपुग्गलयोगतो “पण्डिता धम्मा”ति (ध० स० दुक्कमातिका १०३) । तस्मा कोसल्लवसेनाति अत्थो ।

२०७. इदानीं **चतुसट्ठिया आकारेहीति**आदि जाणकथायं (पटि० म० १.१०७) वुत्तम्पि इन्द्रियकथासम्बन्धेन इधानेत्वा वुत्तं । तं हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

२०८. पुन समन्तचक्खुसम्बन्धेन इन्द्रियविधानं वत्तुकामो **न तस्स अट्ठिमिधत्थि किञ्चीति**आदिमाह । तत्थ **समन्तचक्खूति** सब्बज्जुतज्जाणं । **पज्जिन्द्रियस्स वसेनाति**आदिना पञ्चन्नं इन्द्रियानं अवियोगितं दस्सेति । **सद्वहन्तो पग्गणहातीति**आदीहि एकेकिन्द्रियमूलकेहि पञ्चहि चतुक्केहि पञ्चन्नं इन्द्रियानं निन्नपयोगकाले वा मग्गक्खणे वा एकरसभावं अज्जमज्जपच्चयभावञ्च दस्सेति । **सद्वहितत्ता पग्गहितन्ति**आदीहि एकेकिन्द्रियमूलकेहि पञ्चहि चतुक्केहि पञ्चन्नं इन्द्रियानं निब्बत्तिकाले वा फलकाले वा एकरसभावं अज्जमज्जपच्चयभावञ्च दस्सेति । पुन बुद्धचक्खुसम्बन्धेन इन्द्रियविधानं वत्तुकामो **यं बुद्धचक्खूति**आदिमाह । तत्थ **बुद्धचक्खूति** इन्द्रियपरोपरियत्तजाणं आसयानुसयजाणञ्च । **बुद्धजाणन्ति** च इदं तदेव द्वयं, सेसं हेट्ठा वुत्तत्थमेवाति ।

इन्द्रियसमोधानवण्णना निट्ठिता ।

सद्धम्मप्पकासिनिया पटिसम्भिदामग्ग-अट्ठकथाय

इन्द्रियकथावण्णना निट्ठिता ।

५. विमोक्खकथा

१. विमोक्खुद्देसवण्णना

२०९. इदानीं इन्द्रियकथानन्तरं कथिताय विमोक्खकथाय अपुब्बत्थानुवण्णना अनुप्पत्ता । अयञ्चि विमोक्खकथा इन्द्रियभावनानुयुत्तस्स विमोक्खसम्भावतो इन्द्रियकथानन्तरं कथिता । तज्ज कथेन्तो भगवतो सम्मुखा सुतसुत्तन्तदेसनापुब्बङ्गमं कत्वा कथेसि । तत्थ सुत्तन्ते ताव **सुज्जतो विमोक्खो**तिआदीसु सुज्जताकारेण निब्बानं आरम्भणं कत्वा पवत्तो अरियमग्गो सुज्जतो विमोक्खो । सो हि सुज्जताय धातुया उप्पन्नत्ता सुज्जतो, किलेसेहि विमुत्तत्ता विमोक्खो । एतेनेव नयेन अनिमित्ताकारेण निब्बानं आरम्भणं कत्वा पवत्तो **अनिमित्तो**, अप्पणिहिताकारेण निब्बानं आरम्भणं कत्वा पवत्तो **अप्पणिहितो**ति वेदितव्वो ।

एको हि आदितोव अनिच्चतो सङ्गारे सम्मसति । यस्मा पन न अनिच्चतो सम्मसनमत्तेनेव मग्गवुट्ठानं होति, दुक्खतोपि अनत्ततोपि सम्मसितव्वमेव, तस्मा दुक्खतोपि अनत्ततोपि सम्मसति । तस्स एवं पटिपन्नस्स अनिच्चतो चे सम्मसनकाले मग्गवुट्ठानं होति, अयं **अनिच्चतो अभिनिविसित्वा अनिच्चतो वुट्ठाति** नाम । सचे पनस्स दुक्खतो अनत्ततो सम्मसनकाले मग्गवुट्ठानं होति, अयं **अनिच्चतो अभिनिविसित्वा दुक्खतो, अनत्ततो वुट्ठाति** नाम । एस नयो दुक्खतो अनत्ततो अभिनिविसित्वा वुट्ठानेसुपि । एत्थ च योपि अनिच्चतो अभिनिविट्ठो, योपि दुक्खतो, योपि अनत्ततो ।

वुट्टानकाले चे अनिच्चतो वुट्टानं होति, तयोपि जना अधिमोक्खबहुला होन्ति, सद्धिन्द्रियं पटिलभन्ति, अनिमित्तविमोक्खेन विमुच्चन्ति, पठममग्गक्खणे सद्धानुसारिनो होन्ति, सत्तसु ठानेसु सद्भावमुत्ता । सचे पन दुक्खतो वुट्टानं होति, तयोपि जना पस्सद्भिबहुला होन्ति, समाधिन्द्रियं पटिलभन्ति, अप्पणिहितविमोक्खेन विमुच्चन्ति, सब्बत्थ कायसक्खिनो होन्ति । यस्स पनेत्थ अरूपज्झानं पादकं होति, सो अग्गफले उभतोभागविमुत्तो होति । अथ नेसं अनत्ततो वुट्टानं होति, तयोपि जना वेदबहुला होन्ति, पज्जिन्द्रियं पटिलभन्ति, सुज्जतविमोक्खेन विमुच्चन्ति, पठममग्गक्खणे धम्मनुसारिनो होन्ति, छसु ठानेसु दिट्ठिप्पत्ता, अग्गफले पज्जाविमुत्ताति ।

अपिच मग्गो नाम पच्चहि कारणेहि नामं लभति सरसेन वा पच्चनीकेन वा सगुणेन वा आरम्भणेन वा आगमनेन वा । सचे हि सङ्खारुपेक्खा अनिच्चतो सङ्खारे सम्मसित्वा वुट्ठाति, अनिमित्तविमोक्खेन विमुच्चति । सचे दुक्खतो सम्मसित्वा वुट्ठाति, अप्पणिहितविमोक्खेन विमुच्चति । सचे अनत्ततो सम्मसित्वा वुट्ठाति, सुज्जतविमोक्खेन विमुच्चति । इदं **सरसतो** नामं नाम । अनिच्चानुपस्सनाय पन सङ्खारानं घनविनिब्भोगं कत्वा निच्चनिमित्तधुवनिमित्तसस्सतनिमित्तानि पहाय आगतत्ता अनिमित्तो, दुक्खानुपस्सनाय सुखसज्जं पहाय पणिधिपत्थनं सुक्खापेत्वा आगतत्ता अप्पणिहितो, अनत्तानुपस्सनाय अत्तसत्तपुग्गलसज्जं पहाय सङ्खारे सुज्जतो दिट्ठत्ता सुज्जतोति इदं **पच्चनीकतो** नामं नाम । रागादीहि पन सुज्जत्ता सुज्जतो, रूपनिमित्तादीनं, रागनिमित्तादीनयेव वा अभावेन अनिमित्तो, रागपणिधिआदीनं अभावतो अप्पणिहितोति इदमस्स **सगुणतो** नामं नाम । सोयं सुज्जं अनिमित्तं अप्पणिहितञ्च निब्बानं आरम्भणं करोतीतिपि सुज्जतो अनिमित्तो अप्पणिहितोति वुच्चति । इदमस्स **आरम्भणतो** नामं नाम । आगमनं पन दुविधं विपस्सनागमनं मग्गागमनञ्च । तत्थ मग्गे विपस्सनागमनं लब्भति, फले मग्गागमनं । अनत्तानुपस्सना हि सुज्जता नाम, सुज्जतविपस्सनाय मग्गो सुज्जतो, सुज्जतमग्गस्स फलं सुज्जतं । अनिच्चानुपस्सना अनिमित्ता नाम, अनिमित्तविपस्सनाय मग्गो अनिमित्तो । इदं पन नामं अभिधम्मपरियाये न लब्भति, सुत्तन्तपरियाये पन लब्भति । तत्थ हि गोत्रभुजाणं अनिमित्तं निब्बानं आरम्भणं कत्वा अनिमित्तनामकं हुत्वा सयं आगमनीयट्ठाने ठत्वा मग्गस्स नामं देतीति वदन्ति । तेन मग्गो अनिमित्तोति वुत्तो । मग्गागमनेन फलं अनिमित्तन्ति युज्जतियेव । दुक्खानुपस्सना सङ्खारेसु पणिधिं सुक्खापेत्वा आगतत्ता अप्पणिहिता नाम, अप्पणिहितविपस्सनाय मग्गो अप्पणिहितो, अप्पणिहितमग्गस्स फलं अप्पणिहितन्ति एवं विपस्सना अत्तनो नामं मग्गस्स देति, मग्गो फलस्साति इदं **आगमनतो** नामं नाम । एवं सङ्खारुपेक्खा विमोक्खविसेसं नियमेतीति ।

एवं भगवता देसिते तयो महावत्थुके विमोक्खे उद्दिसित्वा तंनिद्देसवसेनेव अपरेपि विमोक्खे निद्दिसितुकामो **अपिच अट्ठसट्ठि विमोक्खा**तिआदिमाह । तत्थ **अपिचा**ति अपरपरियायदस्सनं । कथं ते अट्ठसट्ठि होन्ति, ननु ते पच्चसत्ततीति? सच्चं यथारुतवसेन पच्चसत्तति । भगवता पन देसिते तयो विमोक्खे ठपेत्वा अज्जविमोक्खे निद्दिसनतो इमेसं तदवरोधतो च इमे तयो न गणेतब्बा, अज्जत्तविमोक्खादयो तयोपि विमोक्खा चतुधा वित्थारवचनेयेव अन्तोगधत्ता न गणेतब्बा, “पणिहितो विमोक्खो, अप्पणिहितो विमोक्खो”ति एत्थ अप्पणिहितो विमोक्खो पठमं उद्दिट्ठेन एकनामिकत्ता न गणेतब्बो, एवं इमेसु सत्तसु अपनीतेसु सेसा अट्ठसट्ठि विमोक्खा होन्ति । एवं सन्ते सुज्जतविमोक्खादयो तयो पुन कस्मा उद्दिट्ठाति चे? उद्देसेन सङ्गहेत्वा तेसम्पि निद्देसकरणत्थं । अज्जत्तवुट्ठानादयो पन तयो पभेदं विना मूलरासिवसेन उद्दिट्ठा, पणिहितविमोक्खपटिपक्खवसेन पुन अप्पणिहितो विमोक्खो उद्दिट्ठोति वेदितब्बो ।

अज्जत्तवुट्ठानादीसु अज्जत्ततो वुट्ठातीति **अज्जत्तवुट्ठानो** । अनुलोमेन्तीति **अनुलोमा** । अज्जत्तवुट्ठानानं पटिप्पस्सद्धि अपगमा **अज्जत्तवुट्ठानपटिप्पस्सद्धि** । **रूपी**ति अज्जत्तं केसादीसु उप्पादितं रूपज्झानं रूपं, तं रूपमस्स अत्थीति रूपी **रूपानि पस्सतीति** बहिद्वा नीलकसिणादिरूपानि ज्ञानचक्खुना पस्सति । इमिना अज्जत्तबहिद्वावत्थुकेसु कसिणेसु

ज्ञानपटिलाभो दस्सितो। **अज्झत्तं अरूपसज्जी**ति अज्झत्तं न रूपसज्जी, अत्तनो केसादीसु अनुप्पादितरूपावचरज्झानोति अत्थो। इमिना बहिद्वा परिकम्मं कत्वा बहिद्वा पटिलद्धज्झानता दस्सिता। **सुभन्तेव अधिमुत्तो**ति “सुभ”मिच्चेव आरम्मणे अधिमुत्तो। तत्थ किञ्चापि अन्तोअप्पनायं “सुभ”न्ति आभोगो नत्थि, यो पन अप्पटिकूलाकारेन सत्तारम्मणं फरन्तो विहरति, सो यस्मा “सुभ”न्तेव अधिमुत्तो होति, तस्मा एवं उद्देसो कतोति। अप्पितप्पितसमये एव विक्खम्भनविमुत्तिसम्भावतो **समयविमोक्खो**। सोयेव सकिच्चकरणवसेन अप्पितसमये एव नियुत्तोति **सामयिको**। सामायिकोतिपि पाठो। कोपेतुं भज्जितुं सककुण्येयताय **कुप्पो**। लोकं अनतिक्कमनतो लोके नियुत्तोति **लोकिको**। लोकियोतिपि पाठो। लोकं उत्तरति, उत्तिण्णोति वा **लोकुत्तरो**। आरम्मणकरणवसेन सह आसवेहीति **सासवो**। आरम्मणकरणवसेन सम्पयोगवसेन च नत्थेत्थ आसवाति **अनासवो**। रूपसङ्घातेन सह आमिसेनाति **सामिसो**। सब्बसो रूपारूपप्पहाना निरामिसतोपि निरामिसतरोति **निरामिसा निरामिसतरो**। **पणिहितो**ति तण्हावसेन पणिहितो पत्थितो। आरम्मणकरणवसेन सज्जोजनेहि संयुत्तत्ता **सज्जुत्तो**। **एकत्तविमोक्खो**ति किलेसेहि अनज्झारुहत्ता एकसभावो विमोक्खो। **सज्जाविमोक्खो**ति विपस्सनाजाणमेव विपरीतसज्जाय विमुच्चनतो सज्जाविमोक्खो। तदेव विपस्सनाजाणं सम्मोहतो विमुच्चनवसेन जाणमेव विमोक्खोति **जाणविमोक्खो**। **सीतिसियाविमोक्खो**ति विपस्सनाजाणमेव सीति भवेय्याति पवत्तो विमोक्खो सीतिसियाविमोक्खो। सीतिसिकाविमोक्खोतिपि पाठो, सीतिभाविकाय विमोक्खोति तस्स अत्थं वण्णयन्ति। **ज्ञानविमोक्खो**ति उपचारप्पनाभेदं लोकियलोकुत्तरभेदञ्च ज्ञानमेव विमोक्खो। **अनुपादा चित्तस्स विमोक्खो**ति अनुपादियित्वा गहणं अकत्वा चित्तस्स विमोक्खो। सेसं वुत्तनयेनेव वेदितब्बन्ति।

विमोक्खुद्देसवण्णना निड्डिता।

२. विमोक्खनिद्देसवण्णना

२१०. कतमोतिआदिके उद्देसस्स निद्देसे **इति पटिसञ्चिक्खती**ति एवं उपपरिक्खति। **सुज्जमिदन्ति** इदं खन्थपञ्चकं सुज्जं। केन सुज्जं? अत्तेन वा अत्तनियेन वा। तत्थ **अत्तेन वा**ति बालजनपरिकप्पितस्स अत्तनो अभावा तेन अत्तना च सुज्जं। **अत्तनियेन वा**ति तस्स परिकप्पितस्स अत्तनो सन्तकेन च सुज्जं। अत्तनो अभावेनेव अत्तनियाभावो। अत्तनियञ्च नाम निच्चं वा सिया सुखं वा, तदुभयमपि नत्थि। तेन निच्चपटिक्खेपेन अनिच्चानुपस्सना, सुखपटिक्खेपेन दुक्खानुपस्सना च वुत्ता होति। **सुज्जमिदं अत्तेन वा**ति अनत्तानुपस्सनायेव वुत्ता। **सो**ति सो एवं तीहि अनुपस्सनाहि विपस्समानो भिक्खु। **अभिनिवेसं न करोती**ति अनत्तानुपस्सनावसेन अत्ताभिनिवेसं न करोति।

निमित्तं न करोतीति अनिच्चानुपस्सनावसेन निच्चनिमित्तं न करोति। **पणिधिं न करोती**ति दुक्खानुपस्सनावसेन पणिधिं न करोति। इमे तयो विमोक्खा परियायेन विपस्सनाक्खणे तदङ्गवसेनापि लब्धन्ति, निप्परियायेन पन समुच्छेदवसेन मग्गक्खणेयेव। चत्तारि ज्ञानानि अज्झत्तं नीवरणादीहि वुट्ठानतो **अज्झत्तवुट्ठानो विमोक्खो**। चतस्सो अरूपसमापत्तियो आरम्मणेहि वुट्ठानतो **बहिद्वावुट्ठानो विमोक्खो**। आरम्मणमपि हि बाहिरायतनानि विय इध “बहिद्वा”ति वुत्तं। इमे द्वे विक्खम्भनविमोक्खा, दुभतो वुट्ठानो पन समुच्छेदविमोक्खो।

नीवरणेहि वुट्ठातीतिआदीहि अज्झत्तवुट्ठानं सरूपतो वुत्तं। **रूपसज्जाया**तिआदीहि कसिणादिआरम्मणसमतिकम्मस्स पाकटत्ता तं अवत्वा सुत्तन्तेसु वुत्तरूपसज्जादिसमतिकम्मो वुत्तो। **सक्कायदिट्ठिविचिकिच्छासीलब्बतपरामासा**ति समासपदं, सक्कायदिट्ठिया विचिकिच्छाय सीलब्बतपरामासाति

विच्छेदो। अयमेव वा पाठो।

२११. वितक्को चातिआदीहि ज्ञानानं समापत्तीनञ्च उपचारभूमियो वुत्ता। अनिच्चानुपस्सनातिआदीहि चतुन्नं मग्गानं पुब्बभागविपस्सना वुत्ता। पटिलाभो वाति पञ्चविधवसिप्पत्तिया ब्यापितो पत्थटो लाभोति पटिलाभो। वसिप्पत्तिया हि सब्बो ज्ञानपयोगो च समापत्तिपयोगो च पटिप्पस्सद्धो होति, तस्मा पटिलाभो “पटिप्पस्सद्धिविमोक्खो”ति वुत्तो। विपाको पन ज्ञानस्स समापत्तिया च पटिप्पस्सद्धि होतीति उज्जुक्केव। केचि पन “उपचारपयोगस्स पटिप्पस्सद्धत्ता ज्ञानस्स समापत्तिया च पटिलाभो होति, तस्मा ज्ञानसमापत्तिपटिलाभो ‘पटिप्पस्सद्धिविमोक्खो’ति वुच्चती”ति वदन्ति।

२१२. अज्झत्तन्ति अत्तानं अधिकिच्च पवत्तं। पच्चत्तन्ति अत्तानं पटिच्च पवत्तं। उभयेनापि नियकज्झत्तमेव दीपेति नीलनिमित्तन्ति नीलमेव। नीलसज्जं पटिलभतीति तस्मिं नीलनिमित्ते नीलमितिसज्जं पटिलभति। सुग्गहितं करोतीति परिकम्मभूमियं सुट्ठु उग्गहितं करोति। सूधरितं उपधारेतीति उपचारभूमियं सुट्ठु उपधारितं कत्वा उपधारेति। स्वावत्थितं अवत्थापेतीति अप्पनाभूमियं सुट्ठु निच्छितं निच्छिनाति। ववत्थापेतीतिपि पाठो। अज्झत्तज्झि नीलपरिकम्मं करोन्तो केसे वा पित्ते वा अक्खितारकायं वा करोति। बहिद्धा नीलनिमित्तेति नीलपुप्फनीलवत्थनीलधातूनं अज्जतरे नीलकसिणे। चित्तं उपसंहरतीति चित्तं उपनेति। पीतादीसुपि एसेव नयो। आसेवतीति तमेव सज्जं आदितो सेवति। भावेतीति वट्ठेति। बहुलीकरोतीति पुनप्पुनं करोति। रूपन्ति नीलनिमित्तं रूपं। रूपसज्जीति तस्मिं रूपे सज्जा रूपसज्जा, सा अस्स अत्थीति रूपसज्जी। अज्झत्तं पीतनिमित्तादीसु पीतपरिकम्मं करोन्तो मेदे वा छविया वा अक्खीनं पीतट्टाने वा करोति। लोहितपरिकम्मं करोन्तो मंसे वा लोहिते वा जिक्काय वा हत्थतलपादतलेसु वा अक्खीनं रत्तट्टाने वा करोति। ओदातपरिकम्मं करोन्तो अट्ठिम्हि वा दन्ते वा नखे वा अक्खीनं सेतट्टाने वा करोति। अज्झत्तं अरूपन्ति अज्झत्तं रूपनिमित्तं नत्थीति अत्थो।

मेत्तासहगतेनाति पठमदुतियततियज्झानवसेन मेत्ताय समन्नागतेन। चेतसाति चित्तेन। एकं दिसन्ति एकं एकस्सा दिसाय पठमपरिग्गहितं सत्तं उपादाय एकदिसापरियापन्नसत्तफरणवसेन वुत्तं। फरित्वाति फुसित्वा आरम्मणं कत्वा। विहरतीति ब्रह्मविहाराधिद्वितं इरियापथविहारं पवत्तेति। तथा दुतियन्ति यथा पुरत्थिमादीसु यंकिज्जि एकं दिसं फरित्वा विहरति, तथेव तदनन्तरं दुतियं ततियं चतुत्थं वाति अत्थो। इति उद्धन्ति एतेनेव नयेन उपरिमं दिसन्ति वुत्तं होति। अधो तिरियन्ति अधोदिसम्पि तिरियं दिसम्पि एवमेव। तत्थ च अधोति हेट्ठा। तिरियन्ति अनुदिसा। एवं सब्बदिसासु अस्समण्डलिकाय अस्समिव मेत्तासहगतं चित्तं सारेतिपि पच्चासारेतिपीति। एत्तावता एकमेकं दिसं परिग्गहेत्वा ओधिसो मेत्ताफरणं दस्सितं। सब्बधीतिआदि पन अनोधिसो दस्सनत्थं वुत्तं। तत्थ सब्बधीति सब्बत्थ। सब्बत्ततायाति सब्बेसु हीनमज्झिमुक्कट्टमित्तसपत्तमज्झत्तादिप्पभेदेसु अत्तताय, “अयं परसत्तो”ति विभागं अकत्वा अत्तसमतायाति वुत्तं होति। अथ वा सब्बत्ततायाति सब्बेन चित्तभावेन, ईसकम्पि बहि अविक्खिपमानोति वुत्तं होति। सब्बावन्तन्ति सब्बसत्तवन्तं, सब्बसत्तयुत्तन्ति अत्थो। सब्बवन्तन्तिपि पाठो। लोकन्ति सत्तलोकं।

विपुलेनाति एवमादिपरियायदस्सनतो पनेत्थ पुन “मेत्तासहगतेना”ति वुत्तं। यस्मा वा एत्थ ओधिसो फरणे विय पुन तथासद्दो वा इति-सद्दो वा न वुत्तो, तस्मा पुन “मेत्तासहगतेन चेतसा”ति वुत्तं, निगमनवसेन वा एतं वुत्तं। विपुलेनाति एत्थ फरणवसेन विपुलता दट्ठब्बा। भूमिवसेन पन तं महग्गतं। तज्झि किलेसविक्खम्भनसमत्थताय विपुलफलताय दीघसन्तानताय च महन्तभावं गतं, महन्तेहि वा उळारच्छन्दवीरियचित्तपज्जेहि गतं पटिपन्नन्ति महग्गतं। पगुणवसेन अप्पमाणसत्तारम्मणवसेन च अप्पमाणं। ब्यापादपच्चत्थिकप्पहानेन अवेरं। दोमनस्सप्पहानतो अब्यापज्जं, निहुक्खन्ति

वुत्तं होति । अप्पटिकूला होन्तीति भिक्खुनो चित्तस्स अप्पटिकूला हुत्वा उपट्ठहन्ति । सेसेसुपि वुत्तनयेनेव करुणामुदिताउपेक्खावसेन योजेतब्बं । करुणाय विहेसापच्चत्थिकप्पहानेन अवेरं, मुदिताय अरतिपच्चत्थिकप्पहानेन ।

उपेक्खासहगतेनाति चतुत्थज्झानवसेन उपेक्खाय समन्नागतेन । रागपच्चत्थिकप्पहानेन अवेरं, गेहसितसोमनस्सप्पहानतो अब्बापज्जं । सब्बम्पि हि अकुसलं किलेसपरिळाहयोगतो सब्बापज्जमेवाति अयमेतेसं विसेसो ।

२१३. सब्बसोति सब्बाकारेन, सब्बासं वा, अनवसेसानन्ति अत्थो । **रूपसज्जानन्ति** सज्जासीसेन वुत्तरूपावचरज्झानानञ्चेव तदारम्मणानञ्च । रूपावचरज्झानम्पि हि रूपन्ति वुच्चति “रूपी रूपानि पस्सती”ति आदीसु (पटि० म० १.२०९; ध० स० २४८), तस्स आरम्मणम्पि बहिद्वा रूपानि पस्सति “सुवण्णदुब्बण्णानी”ति आदीसु (ध० स० २२३) । तस्मा इध रूपे सज्जा रूपसज्जाति एवं सज्जासीसेन वुत्तरूपावचरज्झानस्सेतं अधिवचनं । रूपं सज्जा अस्साति रूपसज्जं, रूपमस्स नामन्ति वुत्तं होति । एवं पथवीकसिणादिभेदस्स तदारम्मणस्स चेतं अधिवचनन्ति वेदितब्बं । **समतिक्कमा**ति विरागा निरोधा च । किं वुत्तं होति? एतासं कुसलविपाककिरियावसेन पञ्चदसन्नं ज्ञानसङ्घातानं रूपसज्जानं, एतेसञ्च पथवीकसिणादिवसेन नवन्नं आरम्मणसङ्घातानं रूपसज्जानं सब्बाकारेन, अनवसेसानं वा विरागा च निरोधा च विरागहेतु चेव निरोधहेतु च आकासानञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहरति । न हि सक्का सब्बसो अनतिक्कन्तरूपसज्जेन एतं उपसम्पज्ज विहरितुन्ति । यस्मा पन आरम्मणसमतिक्कमेन पत्तब्बा एता समापत्तियो, न एकस्मिंयेव आरम्मणे पठमज्झानादीनि विय । आरम्मणे अविरत्तस्स च सज्जासमतिक्कमो न होति, तस्मा अयं आरम्मणसमतिक्कमवसेनापि अत्थवण्णना कताति वेदितब्बा ।

पटिघसज्जानं अत्थङ्गमाति चक्खादीनं वत्थूनं रूपादीनं आरम्मणानञ्च पटिघातेन उप्पन्ना सज्जा पटिघसज्जा, रूपसज्जादीनं एतं अधिवचनं । तासं कुसलविपाकानं पञ्चन्नं, अकुसलविपाकानं पञ्चन्नन्ति सब्बसो दसन्नम्पि पटिघसज्जानं अत्थङ्गमा पहाना असमुप्पादा, अप्पवर्त्ति कत्वाति वुत्तं होति । कामञ्चेता पठमज्झानादीनि समापन्नस्सपि न सन्ति, न हि तस्मिं समये पञ्चद्वारवसेन चित्तं पवत्तति, एवं सन्तेपि अज्जत्थ पहीनानं सुखदुक्खानं चतुत्थज्झाने विय सक्कायदिट्ठादीनं ततियमग्गे विय च इमस्मिं ज्ञाने उस्साहजननत्थं इमस्स ज्ञानस्स पसंसावसेन एतासं एत्थ वचनं वेदितब्बं । अथ वा किञ्चापि ता रूपावचरं समापन्नस्स न सन्ति, अथ खो न पहीनत्ता न सन्ति । न हि रूपविरागाय रूपावचरभावना संवत्तति, रूपायत्तायेव च एतासं पवत्ति । अयं पन भावना रूपविरागाय संवत्तति, तस्मा ता एत्थ पहीनाति वत्तुं वट्ठति । न केवलञ्च वत्तुं, एकंसेनेव एवं धारेतुम्पि वट्ठति । तासञ्हि इतो पुब्बे अप्पहीनत्तायेव “पठमज्झानं समापन्नस्स सद्दो कण्टको”ति (अ० नि० १०.७२) वुत्तो भगवता । इध च पहीनत्तायेव अरूपसमापत्तीनं आनेज्जता सन्तविमोक्खता च वुत्ता ।

नानत्तसज्जानं अमनसिकाराति नानत्ते वा गोचरे पवत्तानं सज्जानं, नानत्तानं वा सज्जानं । यस्मा हेता रूपसद्दादिभेदे नानत्ते नानासभावे गोचरे पवत्तन्ति, यस्मा चेता अट्ठ कामावचरकुसलसज्जा, द्वादस अकुसलसज्जा, एकादस कामावचरकुसलविपाकसज्जा, द्वे अकुसलविपाकसज्जा, एकादस कामावचरकिरियासज्जाति एवं चतुचत्तालीसम्पि सज्जा नानत्ता नानासभावा अज्जमज्जविसदिसा, तस्मा “नानत्तसज्जा”ति वुत्ता । तासं सब्बसो नानत्तसज्जानं अमनसिकारा अनावज्जना चित्ते च अनुप्पादना । यस्मा ता नावज्जति चित्ते च न उप्पादेति न मनसिकरोति न पच्चवेक्खति, तस्माति वुत्तं होति । यस्मा चेत्य पुरिमा रूपसज्जा पटिघसज्जा च इमिना ज्ञानेन निब्बत्ते भवेपि न विज्जन्ति, पगेव तस्मिं भवे इमं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरणकाले, तस्मा तासं समतिक्कमा अत्थङ्गमाति द्वेधापि अभावोयेव वुत्तो ।

नान्तसज्जासु पन यस्मा अट्ट कामावचरकुसलसज्जा, नव किरियासज्जा, दसाकुसलसज्जाति इमा सत्तवीसति सज्जा इमिना ज्ञानेन निब्बत्ते भवे विज्जन्ति, तस्मा तासं अमनसिकाराति वुत्तन्ति वेदितब्बं । तत्थापि हि इमं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरन्तो तासं अमनसिकारायेव उपसम्पज्ज विहरति । ता पन मनसिकरोन्तो असमापन्नो होतीति । सङ्खेपतो चेत्थ “रूपसज्जानं समतिक्कमा”ति इमिना सब्बरूपावचरधम्मानं पहानं वुत्तं । “पटिघसज्जानं अत्थङ्गमा नान्तसज्जानं अमनसिकारा”ति इमिना सब्बेसं कामावचरचित्तचेतसिकानं पहानञ्च अमनसिकारो च वुत्तोति वेदितब्बो ।

अनन्तो आकासोति एत्थ पज्जत्तिमत्तत्ता नास्स उप्पादन्तो वा वयन्तो वा पज्जायतीति अनन्तो, अनन्तफरणवसेनापि अनन्तो । न हि सो योगी एकदेसवसेन फरति, सकलवसेनेव फरति । **आकासो**ति कसिणुग्घाटिमाकासो ।

आकासानञ्चायतनादीनि वुत्तत्थानि । **उपसम्पज्ज विहरतीति** तं पत्वा निष्फादेत्वा तदनुरूपेन इरियापथेन विहरति । तदेव समापज्जितब्बतो **समापत्ति** ।

आकासानञ्चायतनं समतिक्कम्माति पुब्बे वुत्तनयेन ज्ञानम्पि आकासानञ्चायतनं आरम्भणम्पि । आरम्भणम्पि हि पुब्बे वुत्तनयेनेव आकासानञ्चं च तं पठमस्स आरुप्पज्ज्ञानस्स आरम्भणत्ता देवानं देवायतनं विय अधिद्वानट्टेन आयतनञ्चाति आकासानञ्चायतनं, तथा आकासानञ्चं च तं तस्स ज्ञानस्स सज्जातिहेतुत्ता “कम्बोजा अस्सानं आयतन”न्ति आदीनि विय सज्जातिदेसट्टेन आयतनञ्चातिपि आकासानञ्चायतनं । एवमेतं ज्ञानञ्च आरम्भणञ्चाति उभयम्पि अप्पवत्तिकरणेन च अमनसिकरणेन च समतिक्कमित्वाव यस्मा इदं विज्जाणञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहातब्बं, तस्मा उभयम्पेतमेकज्झं कत्वा “आकासानञ्चायतनं समतिक्कम्मा”ति इदं वुत्तन्ति वेदितब्बं । **अनन्तं विज्जाणन्ति** तंयेव “अनन्तो आकासो”ति फरित्वा पवत्तं विज्जाणं “अनन्तं विज्जाण”न्ति मनसिकरोन्तोति वुत्तं होति । मनसिकारवसेन वा अनन्तं । सो हि तं आकासारम्भणं विज्जाणं अनवसेसतो मनसिकरोन्तो अनन्तं मनसि करोति ।

विज्जाणञ्चायतनं समतिक्कम्माति एत्थापि च पुब्बे वुत्तनयेनेव ज्ञानम्पि विज्जाणञ्चायतनं आरम्भणम्पि । आरम्भणम्पि हि पुब्बे वुत्तनयेनेव विज्जाणञ्चं च तं दुतियस्स आरुप्पज्ज्ञानस्स आरम्भणत्ता अधिद्वानट्टेन आयतनञ्चाति विज्जाणञ्चायतनं, तथा विज्जाणञ्चं च तं तस्सेव ज्ञानस्स सज्जातिहेतुत्ता सज्जातिदेसट्टेन आयतनञ्चातिपि विज्जाणञ्चायतनं । एवमेतं ज्ञानञ्च आरम्भणञ्चाति उभयम्पि अप्पवत्तिकरणेन च अमनसिकरणेन च समतिक्कमित्वाव यस्मा इदं आकिञ्चञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहातब्बं, तस्मा उभयम्पेतमेकज्झं कत्वा “विज्जाणञ्चायतनं समतिक्कम्मा”ति इदं वुत्तन्ति वेदितब्बं । **नत्थि किञ्चीति** नत्थि नत्थि, सुज्जं सुज्जं, विवित्तं विवित्तन्ति एवं मनसिकरोन्तोति वुत्तं होति ।

आकिञ्चञ्चायतनं समतिक्कम्माति एत्थापि पुब्बे वुत्तनयेनेव ज्ञानम्पि आकिञ्चञ्चायतनं आरम्भणम्पि । आरम्भणम्पि हि पुब्बे वुत्तनयेनेव आकिञ्चञ्चञ्च तं ततियस्स आरुप्पज्ज्ञानस्स आरम्भणत्ता अधिद्वानट्टेन आयतनञ्चाति आकिञ्चञ्चायतनं, तथा आकिञ्चञ्चञ्च तं तस्सेव ज्ञानस्स सज्जातिहेतुत्ता सज्जातिदेसट्टेन आयतनञ्चातिपि आकिञ्चञ्चायतनं । एवमेतं ज्ञानञ्च आरम्भणञ्चाति उभयम्पि अप्पवत्तिकरणेन च अमनसिकरणेन च समतिक्कमित्वाव यस्मा इदं नेवसज्जानासञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहातब्बं, तस्मा उभयम्पेतमेकज्झं कत्वा “आकिञ्चञ्चायतनं समतिक्कम्मा”ति इदं वुत्तन्ति वेदितब्बं । सज्जावेदयितनिरोधकथा हेट्ठा कथिताव ।

“रूपी रूपानि पस्सती”ति आदिका सत्त विमोक्खा पच्चनीकधम्मेहि सुट्ठु विमुच्चनट्टेन आरम्भणे अभिरतिवसेन सुट्ठु मुच्चनट्टेन च विमोक्खा, निरोधसमापत्ति पन चित्तचेतसिकेहि विमुत्तट्टेन विमोक्खो । समापत्तिसमापन्नसमये विमुत्तो होति,

वृद्धितसमये अविमुक्तो होतीति **समयविमोक्खो** । समुच्छेदविमुक्तिवसेन अच्चन्तविमुत्तत्ता अरियमग्गा, पटिप्पस्सद्धिविमुक्तिवसेन अच्चन्तविमुत्तत्ता सामञ्जफलानि, निस्सरणविमुक्तिवसेन अच्चन्तविमुत्तत्ता निब्बानं **असमयविमोक्खो** । तथा **सामयिकासामयिकविमोक्खो** ।

पमादं आगम्म परिहायतीति **कुप्पो** । तथा न परिहायतीति **अकुप्पो** । लोकाय संवत्ततीति **लोकियो** । अरियमग्गा लोकं उत्तरन्तीति **लोकुत्तरा**, सामञ्जफलानि निब्बानञ्च लोकतो उत्तिण्णाति लोकुत्तरा । आदित्तं अयोगुळं मक्खिका विय तेजुस्सदं लोकुत्तरं धम्मं आसवा नालम्बन्तीति **अनासवो** । **रूपप्पटिसञ्जुत्तो**ति रूपज्झानानि । **अरूपप्पटिसञ्जुत्तो**ति अरूपसमापत्तियो । तण्हाय आलम्बितो **पणिहितो** । अनालम्बितो **अप्पणिहितो** । मग्गफलानि एकारम्मणत्ता एकनिट्ठत्ता च **एकत्तविमोक्खो**, निब्बानं अदुतियत्ता **एकत्तविमोक्खो**, आरम्मणनानत्ता विपाकनानत्ता च **नानत्तविमोक्खो** ।

२१४. सियाति भवेय्य, दस होन्तीति च एको होतीति च भवेय्याति अत्थो । “सिया”ति च एतं विधिवचनं, न पुच्छावचनं । **वत्थुवसेनाति** निच्चसञ्जादिदसवत्थुवसेन दस होन्ति । **परियायेनाति** विमुच्चनपरियायेन एको होति । **सियाति कथञ्च सियाति** यं वा सियाति विहितं, तं कथं सियाति पुच्छति । **अनिच्चानुपस्सनाजाणन्ति** समासपदं । अनिच्चानुपस्सनाजाणन्ति वा पाठो । तथा सेसेसुपि । **निच्चतो सञ्जायाति** निच्चतो पवत्ताय सञ्जाय, “निच्च”न्ति पवत्ताय सञ्जायाति अत्थो । एस नयो **सुखतो अत्ततो निमित्ततो सञ्जायाति** एत्थापि । **निमित्ततो**ति च निच्चनिमित्ततो । **नन्दिया सञ्जायाति** नन्दिवसेन पवत्ताय सञ्जाय, नन्दिसम्पयुत्ताय सञ्जायाति अत्थो । एस नयो **रागतो समुदयतो आदानतो पणिधितो अभिनिवेसतो सञ्जायाति** एत्थापि । यस्मा पन खयवयविपरिणामानुपस्सना तिस्रो अनिच्चानुपस्सनादीनं बलवभावाय बलवपच्चयभूता भङ्गानुपस्सनाविसेसा । भङ्गदस्सनेन हि अनिच्चानुपस्सना बलवती होति । अनिच्चानुपस्सनाय च बलवतिया जाताय “यदनिच्चं तं दुक्खं, यं दुक्खं तदनत्ता”ति (सं० नि० ३.१५) दुक्खानत्तानुपस्सनापि बलवतियो होन्ति । तस्मा अनिच्चानुपस्सनादीसु वुत्तासु तापि तिस्रो वुत्ताव होन्ति । यस्मा च सुज्जतानुपस्सना “अभिनिवेसतो सञ्जाय मुच्चती”ति वचनेनेव सारादानाभिनिवेससम्मोहाभिनिवेसआलयाभिनिवेससञ्जोगाभिनिवेसतो सञ्जाय मुच्चतीति वुत्तमेव होति, अभिनिवेसाभावेनेव अप्पटिसङ्घातो सञ्जाय मुच्चतीति वुत्तमेव होति, तस्मा अधिपञ्चाधम्मविपस्सनादयो पञ्चपि अनुपस्सना न वुत्ताति वेदितब्बा । एवं अट्टारससु महाविपस्सनासु एता अट्ठ अनुपस्सना अवत्वा दसेव अनुपस्सना वुत्ताति वेदितब्बा ।

२१५. अनिच्चानुपस्सना यथाभूतं जाणन्ति अनिच्चानुपस्सनायेव यथाभूतजाणं । उभयम्पि पच्चत्तवचनं । **यथाभूतजाणन्ति** जाणत्थो वुत्तो । एवं सेसेसुपि । **सम्मोहा अज्जाणाति** सम्मोहभूता अज्जाणा । **मुच्चतीति** विमोक्खत्थो वुत्तो ।

२१६. अनिच्चानुपस्सना अनुत्तरं सीतिभावजाणन्ति एत्थ सासनेयेव सञ्भावतो उत्तमट्ठेन अनुत्तरं, अनुत्तरस्स पच्चयत्ता वा अनुत्तरं, सीतिभावो एव जाणं सीतिभावजाणं । तं अनिच्चानुपस्सनासङ्घातं अनुत्तरं सीतिभावजाणं । “छहि, भिक्खवे, धम्मोहि समन्नागतो भिक्खु भब्बो अनुत्तरं सीतिभावं सच्छिकातु”न्ति (अ० नि० ६.८५) एत्थ निब्बानं अनुत्तरो सीतिभावो नाम । इध पन विपस्सना अनुत्तरो सीतिभावो । **निच्चतो सन्तापपरिळाहदरथा मुच्चतीति** एत्थापि “निच्च”न्ति पवत्तकिलेसा एव इध चामुत्र च सन्तापनट्ठेन सन्तापो, परिदहनट्ठेन परिळाहो, उण्हट्ठेन दरथाति वुच्चन्ति ।

२१७. नेक्खम्मं ज्ञायतीति ज्ञानन्ति आदयो हेट्ठा वुत्तत्था । नेक्खम्मादीनि चेत्थ अट्ठ समापत्तियो च

निब्बेधभागियानेव ।

२१८. अनुपादा चित्तस्स विमोक्खोति इध विपस्सनायेव । “एतदत्था कथा, एतदत्था मन्तना, यदिदं अनुपादा चित्तस्स विमोक्खो”ति (परि० ३.६६; अ० नि० ३.६८) एत्थ पन निब्बानं अनुपादा चित्तस्स विमोक्खो । **कतिहुपादानेही**ति कतिहि उपादानेहि । **कतमा एकुपादाना**ति कतमतो एकुपादानतो । **इदं एकुपादाना**ति इतो एकतो उपादानतो । **इदन्ति** पुब्बजाणापेक्खं वा । उपादानतो मुच्चनेसु यस्मा आदितो सङ्खारानं उदयव्वयं पस्सित्वा पस्सित्वा अनिच्चानुपस्सनाय विपस्सति, पच्छा सङ्खारानं भङ्गमेव पस्सित्वा अनिमित्तानुपस्सनाय विपस्सति । अनिच्चानुपस्सनाविसेसोयेव हि अनिमित्तानुपस्सना । सङ्खारानं उदयव्वयदस्सनेन च भङ्गदस्सनेन च अत्ताभावो पाकटो होति । तेन दिट्ठुपादानस्स च अत्तवादुपादानस्स च पहानं होति । दिट्ठिप्पहानेनेव च “सीलव्वतेन अत्ता सुज्झती”ति दस्सनस्स अभावतो सीलव्वतुपादानस्स पहानं होति । यस्मा च अनत्तानुपस्सनाय उजुक्कमेव अत्ताभावं पस्सति, अनत्तानुपस्सनाविसेसोयेव च सुज्जतानुपस्सना, तस्मा इमानि चत्तारि जाणानि दिट्ठुपादानादीहि तीहि उपादानेहि मुच्चन्ति । दुक्खानुपस्सनादीनयेव पन चतस्सन्नं तण्हाय उजुविपच्चनीकत्ता अनिच्चानुपस्सनादीनं चतस्सन्नं कामुपादानतो मुच्चनं न वुत्तं । यस्मा आदितो दुक्खानुपस्सनाय “सङ्खारा दुक्खा”ति पस्सतो पच्छा अप्पणिहितानुपस्सनाय च “सङ्खारा दुक्खा”ति पस्सतो सङ्खारानं पत्थना पहीयति । दुक्खानुपस्सनाविसेसोयेव हि अप्पणिहितानुपस्सना । यस्मा च सङ्खारेसु निब्बिदानुपस्सनाय निब्बिन्दन्तस्स विरागानुपस्सनाय विरज्जन्तस्स सङ्खारानं पत्थना पहीयति, तस्मा इमानि चत्तारि जाणानि कामुपादानतो मुच्चन्ति । यस्मा निरोधानुपस्सनाय किलेसे निरोधेति, पटिनिस्सग्गानुपस्सनाय किलेसे परिच्चजति, तस्मा इमानि द्वे जाणानि चतूहि उपादानेहि मुच्चन्तीति एवं सभावनानत्तेन च आकारनानत्तेन च अट्ठसट्ठि विमोक्खा निद्दिट्ठा ।

२१९. इवानि आदितो उद्दिट्ठानं तिण्णं विमोक्खानं मुखानि दस्सेत्वा विमोक्खमुखपुब्बङ्गमं इन्द्रियविसेसं पुग्गलविसेसञ्च दस्सेतुकामो **तीणि खो पनिमानी**ति आदिमाह । तत्थ **विमोक्खमुखानी**ति तिण्णं विमोक्खानं मुखानि । **लोकनिय्यानाय संवत्तन्ती**ति तेधातुकलोकतो निय्यानाय निग्गमनाय संवत्तन्ति । **सब्बसङ्खारे परिच्छेदपरिवटुमतो समनुपस्सनताया**ति सब्बेसं सङ्खारानं उदयव्वयवसेन परिच्छेदतो चेव परिवटुमतो च समनुपस्सनताय । लोकनिय्यानं होतीति पाठसेसो । अनिच्चानुपस्सना हि उदयतो पुब्बे सङ्खारा नत्थीति परिच्छिन्दित्वा तेसं गतिं समन्नेसमाना वयतो परं न गच्छन्ति, एत्थेव अन्तरधायन्तीति परिवटुमतो परियन्ततो समनुपस्सति । सब्बसङ्खारा हि उदयेन पुब्बन्तपरिच्छिन्ना, वयेन अपरन्तपरिच्छिन्ना । **अनिमित्ताय च धातुया चित्तसम्पक्खन्दनताया**ति विपस्सनाक्खणेपि निब्बाननिन्नताय अनिमित्ताकारेण उपट्टानतो अनिमित्तसङ्खाताय निब्बानधातुया चित्तपविसनताय च लोकनिय्यानं होति । **मनोसमुत्तेजनताया**ति चित्तसंवेजनताय । दुक्खानुपस्सनाय हि सङ्खारेसु चित्तं संविज्जति । **अप्पणिहिताय च धातुया**ति विपस्सनाक्खणेपि निब्बाननिन्नताय अप्पणिहिताकारेण उपट्टानतो अप्पणिहितसङ्खाताय निब्बानधातुया । **सब्बधम्मो**ति निब्बानस्स अविपस्सनुपगत्तेपि अनत्तसभावसम्भावतो “सब्बसङ्खारे”ति अवत्वा “सब्बधम्मे”ति वुत्तं । **परतो समनुपस्सनताया**ति पच्चयायत्तत्ता अवसताय अविधेय्यताय च “नाहं न मम”न्ति एवं अनत्ततो समनुपस्सनताय । **सुज्जताय च धातुया**ति विपस्सनाक्खणेपि निब्बाननिन्नताय सुज्जताकारेण उपट्टानतो सुज्जतासङ्खाताय निब्बानधातुया । इति इमानि तीणि वचनानि अनिच्चदुक्खानत्तानुपस्सनानं वसेन वुत्तानि । तेनेव तदनन्तरं **अनिच्चतो मनसिकरोतो**ति आदि वुत्तं । तत्थ **खयतो**ति खीयनतो । **भयतो**ति सभयतो । **सुज्जतो**ति अत्तरहिततो ।

अधिमोक्खबहुलन्ति अनिच्चानुपस्सनाय “खणभङ्गवसेन सङ्खारा भिज्जन्ती”ति सद्भाय पटिपन्नस्स पच्चक्खतो खणभङ्गदस्सनेन “सच्चं वताह भगवा”ति भगवति सद्भाय सद्भावबहुलं चित्तं होति । अथ वा पच्चुप्पन्नानं पदेससङ्खारानं

अनिच्चतं पस्सित्वा “एवं अनिच्चा अतीतानागतपच्चुप्पन्ना सब्बे सङ्खारा” इति अधिमुच्चनतो अधिमोक्खबहुलं चित्तं होति । **पस्सद्विबहुलन्ति** दुक्खानुपस्सनाय चित्तक्खोभकराय पणिधिया पजहनतो चित्तदरथाभावेन पस्सद्विबहुलं चित्तं होति । अथ वा दुक्खानुपस्सनाय संवेगजननतो संविग्गस्स च योनिं सो पदहनतो विक्खेपाभावेन पस्सद्विबहुलं चित्तं होति । **वेदबहुलन्ति** अनत्तानुपस्सनाय बाहिरकेहि अदिट्ठं गम्भीरं अनत्तलक्खणं पस्सतो जाणबहुलं चित्तं होति । अथ वा “सदेवकेन लोकेन अदिट्ठं अनत्तलक्खणं दिट्ठं” इति तुट्ठस्स तुट्ठिबहुलं चित्तं होति ।

अधिमोक्खबहुलो सद्भिन्द्रियं पटिलभतीति पुब्बभागे अधिमोक्खो बहुलं पवत्तमानो भावनापारिपूरिया सद्भिन्द्रियं नाम होति, तं सो पटिलभति नाम । **पस्सद्विबहुलो समाधिन्द्रियं पटिलभतीति** पुब्बभागे पस्सद्विबहुलस्स “पस्सद्विकायो सुखं वेदेति, सुखिनो चित्तं समाधियती” इति (पटि० म० १.७३; अ० नि० ५.२६) वचनतो भावनापारिपूरिया पस्सद्विपच्चया समाधिन्द्रियं होति, तं सो पटिलभति नाम । **वेदबहुलो पज्जिन्द्रियं पटिलभतीति** पुब्बभागे वेदो बहुलं पवत्तमानो भावनापारिपूरिया पज्जिन्द्रियं नाम होति, तं सो पटिलभति नाम ।

आधिपतेय्यं होतीति छन्दादिके अधिपतिभूतेषु सकिच्चनिष्पादनवसेन अधिपति होति पधानो होति । **भावनायाति** भुम्मवचनं, उपरूपरि भावनत्थाय वा । **तदन्वया** होन्तीति तं अनुगामिनी तं अनुवत्तिनी होन्ति । **सहजातपच्चया** होन्तीति उप्पज्जमाना च सहउप्पादनभावेन उपकारका होन्ति पकासस्स पदीपो विय । **अज्जमज्जपच्चया** होन्तीति अज्जमज्जं उप्पादनुपत्थम्भनभावेन उपकारका होन्ति अज्जमज्जपत्थम्भकं तिदण्डं विय । **निस्सयपच्चया** होन्तीति अधिद्वानाकारेण निस्सयाकारेण च उपकारका होन्ति तरुचित्तकम्मानं पथवीपटादि विय । **सम्पयुत्तपच्चया** होन्तीति एकवत्थुकएकारम्मणएकुप्पादएकनिरोधसङ्घातेन सम्पयुत्तभावेन उपकारका होन्ति ।

२२०. पटिवेधकालेति मग्गक्खणे सच्चपटिवेधकाले । **पज्जिन्द्रियं आधिपतेय्यं** होतीति मग्गक्खणे निब्बानं आरम्भणं कत्वा सच्चदस्सनकिच्चकरणवसेन च किलेसप्पहानकिच्चकरणवसेन च पज्जिन्द्रियमेव जेड्ढकं होति । **पटिवेधायाति** सच्चपटिविज्झनत्थाय । **एकरसाति** विमुत्तिरसेन । **दस्सनट्टेनाति** सच्चदस्सनट्टेन । **एवं पटिविज्झन्तोपि** भावेति, भावेन्तोपि **पटिविज्झतीति** मग्गक्खणे सकिंयेव भावनाय च पटिवेधस्स च सम्भावदस्सनत्थं वुत्तं । अनत्तानुपस्सनाय विपस्सनाक्खणेपि पज्जिन्द्रियस्सेव आधिपतेय्यत्ता “पटिवेधकालेपी” इति अपिसद्दो पयुत्तो ।

२२१. अनिच्चतो मनसिकरोतो कतमिन्द्रियं अधिमत्तं होतीति आदि इन्द्रियविसेसेन पुग्गलविसेसं दस्सेतुं वुत्तं । तत्थ **अधिमत्तन्ति** अधिकं । तत्थ सद्भिन्द्रियसमाधिन्द्रियपज्जिन्द्रियानं अधिमत्तता सङ्खारुपेक्खाय वेदितब्बा । **सद्भावविमुत्तोति** एत्थ अविसेसेत्वा वुत्तेषु उपरि विसेसेत्वा वुत्तत्ता सोतापत्तिमग्गं ठपेत्वा सेसेसु सत्तसु ठानेसु सद्भावविमुत्तोति वुत्तं होति । सद्भावविमुत्तो सद्भिन्द्रियस्स अधिमत्तत्ता होति, न सद्भिन्द्रियस्स अधिमत्तत्ता सब्बत्थ सद्भावविमुत्तोतिपि वुत्तं होति । सोतापत्तिमग्गक्खणे सद्भिन्द्रियस्स अधिमत्तत्तायेव सेसेसु समाधिन्द्रियपज्जिन्द्रियाधिमत्तत्तेपि सति सद्भावविमुत्तोयेव नाम होतीति वदन्ति । **कायसक्खी** होतीति अट्ठसुपि ठानेसु कायसक्खी नाम होति । **दिट्ठिप्पत्तो** होतीति सद्भावविमुत्ते वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ।

सद्दहन्तो विमुत्तोति सद्भावविमुत्तोति सद्भिन्द्रियस्स अधिमत्तत्ता सोतापत्तिमग्गक्खणे सद्दहन्तो चतूसुपि फलक्खणेषु विमुत्तोति सद्भावविमुत्तोति वुत्तं होति । उपरिमग्गत्तयक्खणे सद्भावविमुत्तत्तं इदानीं वक्खति । सोतापत्तिमग्गक्खणे पन सद्धानुसारित्तं पच्छा वक्खति । **फुट्ठत्ता सच्छिकतोति कायसक्खी** इति सुक्खविपस्सकत्ते सति उपचारज्झानफस्सस्स रूपारूपज्झानलाभित्ते सति रूपारूपज्झानफस्सस्स फुट्ठत्ता निब्बानं सच्छिकतोति कायसक्खी, नामकायेन वुत्तप्पकारे

ज्ञानफस्से च निब्बाने च सक्खीति वुत्तं होति । दिट्ठत्ता पत्तोति दिट्ठिप्पत्तोति सोतापत्तिमग्गक्खणे सम्पयुत्तेन पञ्चिन्द्रियेन पठमं निब्बानस्स दिट्ठत्ता पच्छा सोतापत्तिफलादिवसेन निब्बानं पत्तोति दिट्ठिप्पत्तो, पञ्चिन्द्रियसङ्घाताय दिट्ठिया निब्बानं पत्तोति वुत्तं होति । सोतापत्तिमग्गक्खणे पन धम्मनुसारितं पच्छा वक्खति । **सद्वहन्तो विमुच्चतीति सद्धाविमुत्तोति** सद्धिन्द्रियस्स अधिमत्तत्ता सकदागामिअनागामिअरहत्तमग्गक्खणेषु सद्वहन्तो विमुच्चतीति सद्धाविमुत्तो । एत्थ विमुच्चमानोपि आसंसाय भूतवचनवसेन “विमुत्तो”ति वुत्तो । **ज्ञानफस्सन्ति** तिविधं ज्ञानफस्सं । “ज्ञानफस्स”न्तिआदीनि “दुक्खा सङ्खारा”तिआदीनि च पठमं वुत्तं द्वयमेव विसेसेत्वा वुत्तानि । **जातं होतीति**आदीनि हेट्ठा वुत्तत्थानि । एत्थ च ज्ञानलाभी पुग्गलो समाधिन्द्रियस्स अनुकूलाय दुक्खानुपस्सनाय एव वुट्ठित्वा मग्गफलानि पापुणातीति आचरियानं अधिप्पायो ।

सियाति सियुं, भवेय्युन्ति अत्थो । “सिया”ति एतं विधिवचनमेव । **तयो पुग्गलाति** विपस्सनानियमेन इन्द्रियनियमेन च वुत्ता तयो पुग्गला । **वत्थुवसेनाति** तीसु अनुपस्सनासु एकेकइन्द्रियवत्थुवसेन । **परियायेनाति** तेनेव परियायेन । इमिना वारेन किं दस्सितं होति? हेट्ठा एकेकिस्सा अनुपस्सनाय एकेकस्स इन्द्रियस्स आधिपच्चं येभ्यवसेन वुत्तन्ति च, कदाचि तीसुपि अनुपस्सनासु एकेकस्सेव इन्द्रियस्स आधिपच्चं होतीति च दस्सितं होति । अथ वा पुब्बभागविपस्सनाक्खणे तिस्सन्नम्पि अनुपस्सनानं सद्धावतो तासु पुब्बभागविपस्सनासु तेसं तेसं इन्द्रियानं आधिपच्चं अपेक्खित्वा मग्गफलक्खणेषु सद्धाविमुत्तादीनि नामानि होन्तीति । एवञ्चि वुच्चमाने हेट्ठा वुट्ठानगामिनिविपस्सनाय उपरि च कतो इन्द्रियाधिपच्चपुग्गलनियमो सुकतोयेव निच्चलोयेव च होति । अनन्तरवारे **सियाति अज्जोयेवाति** एवं सियाति अत्थो । एत्थ पुब्बे वुत्तोयेव नियमो ।

इदानीं मग्गफलवसेन पुग्गलविसेसं विभजित्वा दस्सेतुं **अनिच्चतो मनसिकरोतो...पे०... सोतापत्तिमग्गं पटिलभतीति**आदिमाह । तत्थ सद्धं अनुस्सरति अनुगच्छति, सद्धाय वा निब्बानं अनुस्सरति अनुगच्छतीति **सद्धानुसारी । सच्छिकतन्ति** पच्चक्खकतं । **अरहत्तन्ति** अरहत्तफलं । पञ्जासङ्घातं धम्मं अनुस्सरति, तेन वा धम्मेन निब्बानं अनुस्सरतीति **धम्मनुसारी** ।

२२२. पुन अपरेहि परियायेहि इन्द्रियत्तयविसेसेन पुग्गलविसेसं वण्णेतुकामो **ये हि केचीति**आदिमाह । तत्थ **भाविता वाति** अतीते भावयिंसु वा । **भावेन्ति वाति** पच्चुप्पन्ने । **भाविस्सन्ति वाति** अनागते । **अधिगता वाति**आदि एकेकन्तिकं पुरिमस्स पुरिमस्स अत्थविवरणत्थं वुत्तं । **फस्सिता वाति** जाणफुसनाय फुसिंसु वा । **वसिप्पत्ताति** इस्सरभावं पत्ता । **पारमिप्पत्ताति** वोसानं पत्ता । **वेसारज्जप्पत्ताति** विसारदभावं पत्ता । सब्बत्थ सद्धाविमुत्तादयो हेट्ठा वुत्तक्खणेषुयेव, सतिपट्टानादयो मग्गक्खणेषुयेव । **अट्ठ विमोक्खेति** “रूपी रूपानि पस्सती”तिआदिके (पटि० म० १.२०९; ध० स० २४८) पटिसम्भिमग्गप्पत्तिया एव पत्ता ।

तिस्सो सिक्खाति अधिसीलसिक्खा अधिचित्तसिक्खा अधिपञ्जासिक्खा मग्गप्पत्ता एव सिक्खमाना । **दुक्खं परिजानन्तीति**आदीनि मग्गक्खणेषुयेव । **परिज्जापटिवेधं पटिविज्झतीति** परिज्जापटिवेधेन पटिविज्झति, परिज्जाय पटिविज्झितव्वन्ति वा परिज्जापटिवेधं । एवं सेसेसुपि । सब्बधम्मादीहि विसेसेत्वा **अभिज्जापटिवेधादयो** वुत्ता । **सच्छिकिरियापटिवेधो** पन मग्गक्खणेषुयेव निब्बानपच्चवेक्खणजाणसिद्धिवसेन वेदितव्वोति । एवमिध पञ्च अरियपुग्गला निदिट्ठा होन्ति, उभतोभागविमुत्तो च पञ्जाविमुत्तो चाति इमे द्वे अनिदिट्ठा । अज्जत्थ (विसुद्धि० २.७७३) पन “यो पन दुक्खतो मनसिकरोन्तो पस्सद्धिबहुलो समाधिन्द्रियं पटिलभति, सो सब्बत्थ कायसक्खी नाम होति, अरूपज्झानं पन पत्वा

अगगफलं पत्तो उभतोभागविमुत्तो नाम होति । यो पन अनत्ततो मनसिकरोन्तो वेदबहुलो पञ्चिन्द्रियं पटिलभति, सोतापत्तिमगगखणे धम्मनुसारी होति, छसु ठानेसु दिट्ठिप्पत्तो, अगगफले पज्जाविमुत्तो”ति वुत्तं । ते इध कायसक्खिदिट्ठिप्पत्तेहियेव सङ्गहिता । अत्थतो पन अरूपज्झानेन चैव अरियमग्गेन चाति उभतोभागेन विमुत्तोति उभतोभागविमुत्तो । पजानन्तो विमुत्तोति पज्जाविमुत्तोति । एत्तावता इन्द्रियपुग्गलविसेसा निहिट्ठा होन्ति ।

२२३-२२६. इदानीं विमोक्खपुब्बङ्गममेव विमोक्खविसेसं पुग्गलविसेसञ्च दस्सेतुकामो **अनिच्चतो मनसिकरोतो**तिआदिमाह । तत्थ द्वे **विमोक्खा**ति अप्पणिहितसुज्जतविमोक्खा । अनिच्चानुपस्सनागमनवसेन हि अनिमित्तविमोक्खोति लद्धनामो मग्गो रागदोसमोहपणिधीनं अभावा सगुणतो च तेसंयेव पणिधीनं अभावा अप्पणिहितन्ति लद्धनामं निब्बानं आरम्मणं करोतीति आरम्मणतो च अप्पणिहितविमोक्खोति नामम्पि लभति । तथा रागदोसमोहेहि सुज्जत्ता सगुणतो च रागादीहियेव सुज्जत्ता सुज्जतन्ति लद्धनामं निब्बानं आरम्मणं करोतीति आरम्मणतो च सुज्जतविमोक्खोति नामम्पि लभति । तस्मा ते द्वे विमोक्खा अनिमित्तविमोक्खन्वया नाम होन्ति । अनिमित्तमग्गतो अनज्जेपि अट्ठन्नं मग्गङ्गानं एकेकस्स मग्गङ्गस्स वसेन सहजातादिपच्चया च होन्तीति वेदितब्बा । पुन द्वे **विमोक्खा**ति सुज्जतानिमित्तविमोक्खा । दुक्खानुपस्सनागमनवसेन हि अप्पणिहितविमोक्खोति लद्धनामो मग्गो रूपनिमित्तादीनं रागनिमित्तादीनं निच्चनिमित्तादीनञ्च अभावा सगुणतो च तेसंयेव निमित्तानं अभावा अनिमित्तसङ्गातं निब्बानं आरम्मणं करोतीति आरम्मणतो च अनिमित्तविमोक्खोति नामम्पि लभति । सेसं वुत्तनयेनेव योजेतब्बं । पुन द्वे **विमोक्खा**ति अनिमित्तअप्पणिहितविमोक्खा । योजना पनेत्थ वुत्तनया एव ।

पटिवेधकालेति इन्द्रियानं वुत्तक्कमेनेव वुत्तं । मग्गखणं पन मुञ्चित्वा विपस्सनाखणे विमोक्खो नाम नत्थि । पठमं वुत्तोयेव पन मग्गविमोक्खो “पटिवेधकाले”ति वचनेन विसेसेत्वा दस्सितो । “यो चायं पुग्गलो सङ्गाविमुत्तो”तिआदिका द्वे वारा च “अनिच्चतो मनसिकरोन्तो सोतापत्तिमग्गं पटिलभती”तिआदिको वारो च सङ्घित्तो, विमोक्खवसेन पन योजेत्वा वित्थारतो वेदितब्बो । **ये हि केचि नेक्खम्मन्ति**आदिको वारो वुत्तनयेनेव वेदितब्बोति । एत्तावता विमोक्खपुग्गलविसेसा निहिट्ठा होन्तीति ।

२२७. पुन विमोक्खमुखानि च विमोक्खे च अनेकधा निहिसितुकामो **अनिच्चतो मनसिकरोन्तो**तिआदिमाह । तत्थ **यथाभूतन्ति** यथासभावेन । **जानातीति** जाणेन जानाति । **पस्सतीति** तेनेव जाणेन चक्खुना विय पस्सति । **तदन्वयेनाति** तदनुगमनेन, तस्स पच्चक्खतो जाणेन दिट्ठस्स अनुगमनेनाति अत्थो । **कङ्खा पहीयतीति** अनिच्चानुपस्सनाय निच्चानिच्चकङ्खा, इतराहि इतरकङ्खा । **निमित्तन्ति** सन्ततिघनविनिब्भोगेन निच्चसज्जाय पहीनत्ता आरम्मणभूतं सङ्खारनिमित्तं यथाभूतं जानाति । **तेन वुच्चति सम्मादस्सनन्ति** तेन यथाभूतजाननेन तं जाणं “सम्मादस्सन”न्ति वुच्चति । **पवत्तन्ति** दुक्खप्पत्ताकारे सुखसज्जं उग्घाटेत्वा सुखसज्जाय पहानेन पणिधिसङ्गाताय तण्हाय पहीनत्ता सुखसम्मत्तम्पि विपाकपवत्तं यथाभूतं जानाति । **निमित्तञ्च पवत्तञ्चाति** नानाधातुमनसिकारसम्भवेन समूहघनविनिब्भोगेन उभयथापि अत्तसज्जाय पहीनत्ता सङ्खारनिमित्तञ्च विपाकपवत्तञ्च यथाभूतं जानाति । **यञ्च यथाभूतं जाणन्ति**आदित्तयं इदानीं वुत्तमेव, न अज्जं । **भयतो उपट्ठातीति** निच्चसुखअत्ताभावदस्सनतो यथाक्कमं तं तं भयतो उपट्ठाति । **या च भयतुपट्ठाने पज्जाति**आदिना “उदयब्बयानुपस्सनाजाणं भङ्गानुपस्सनाजाणं भयतुपट्ठानजाणं आदीनवानुपस्सनाजाणं निब्बिदानुपस्सनाजाणं मुञ्चितुकम्यताजाणं पटिसङ्खानुपस्सनाजाणं सङ्खारुपेक्खाजाणं अनुलोमजाणं”न्ति वुत्तेसु पटिपदाजाणदस्सनविसुद्धिसङ्गातेसु नवसु विपस्सनाजाणेसु भयतुपट्ठानसम्बन्धेन अवत्थाभेदेन भिन्नानि एकट्ठानि तीणि जाणानि वुत्तानि, न सेसानि ।

पुन तीसु अनुपस्सनासु अन्ते ठिताय अनन्तराय अनत्तानुपस्सनाय सम्बन्धेन ताय सह सुज्जतानुपस्सनाय एकद्वुतं दस्सेतुं या च अनत्तानुपस्सना या च सुज्जतानुपस्सनातिआदिमाह । इमानि हि द्वे जाणानि अत्थतो एकमेव, अवत्थाभेदेन पन भिन्नानि । यथा च इमानि, तथा अनिच्चानुपस्सना च अनिमित्तानुपस्सना च अत्थतो एकमेव जाणं, दुक्खानुपस्सना च अप्पणिहितानुपस्सना च अत्थतो एकमेव जाणं, केवलं अवत्थाभेदेनेव भिन्नानि । अनत्तानुपस्सनासुज्जतानुपस्सनानञ्च एकद्वुताय वुत्ताय तेसं द्विन्नं द्विन्नमि जाणानं एकलक्खणत्ता एकद्वुता वुत्ताय होतीति । निमित्तं पटिसङ्घा जाणं उप्पज्जतीति “सङ्घारनिमित्तं अद्भुवं तावकालिक”न्ति अनिच्चलक्खणवसेन जानित्वा जाणं उप्पज्जति । कामञ्च न पठमं जानित्वा पच्छा जाणं उप्पज्जति, वोहारवसेन पन “मनञ्च पटिच्च धम्मे च उप्पज्जति मनोविज्जाण”न्तिआदीनि (सं० नि० ४.६०; म० नि० १.४००; ३.४२१) विय एवं वुच्चति । सदसत्थविदूपि च “आदिच्चं पापुणित्वा तमो विगच्छती”तिआदीसु विय समानकालेपि इमं पदं इच्छन्ति । एकत्तनयेन वा पुरिमञ्च पच्छिमञ्च एकं कत्वा एवं वुत्तन्ति वेदितब्बं । इमिना नयेन इतरस्मिम्पि पदद्वये अत्थो वेदितब्बो । मुञ्चितुकम्यतादीनं तिण्णं जाणानं एकद्वुता हेट्ठा वुत्तनया एव ।

निमित्ता चित्तं वुट्ठातीति सङ्घारनिमित्ते दोसदस्सनेन तत्थ अनल्लीनताय सङ्घारनिमित्ता चित्तं वुट्ठाति नाम । **अनिमित्ते चित्तं पक्खन्दतीति** सङ्घारनिमित्तपटिपक्खेन अनिमित्तसङ्घाते निब्बाने तन्निन्नताय चित्तं पविसति । सेसानुपस्सनाद्वयेपि इमिना नयेन अत्थो वेदितब्बो । **निरोधे निब्बानधातुयाति** इध वुत्तेनेव पठमानुपस्सनाद्वयमि वुत्तमेव होति । निरोधेतिपि पाठो । **बहिद्धावुट्ठानविवट्टने पज्जाति** वुट्ठानसम्बन्धेन गोत्रभुजाणं वुत्तं । **गोत्रभू धम्माति** गोत्रभुजाणमेव । इतरथा हि एकद्वुता न युज्जति । “असङ्घाता धम्मा, अप्पच्चया धम्मा”तिआदीसु (ध० स० दुक्कमातिका ७, ८) विय वा चतुमग्गवसेन वा बहुवचनं कतन्ति वेदितब्बं । यस्मा विमोक्खोति मग्गो, मग्गो च दुभतोवुट्ठानो, तस्मा तेन सम्बन्धेन या च दुभतोवुट्ठानविवट्टने पज्जातिआदि वुत्तं ।

२२८. पुन विमोक्खानं नानाक्खणानं एकक्खणपरियायं दस्सेतुकामो कतिहाकारेहीतिआदिमाह । तत्थ **आधिपतेय्यट्टेनाति** जेड्ढकट्टेन । **अधिट्ठानट्टेनाति** पतिट्ठानट्टेन । **अभिनीहारट्टेनाति** विपस्सनावीथितो नीहरणट्टेन । **निय्यानट्टेनाति** निब्बानुपगमनट्टेन । **अनिच्चतो मनसिकरोतीति** वुट्ठानगामिनिविपस्सनाक्खणेयेव । **अनिमित्तो विमोक्खोति** मग्गक्खणेयेव । एस नयो सेसेसु । **चित्तं अधिट्ठातीति** चित्तं अधिकं कत्वा ठाति, चित्तं पतिट्ठापेतीति अधिप्पायो । **चित्तं अभिनीहरतीति** विपस्सनावीथितो चित्तं नीहरति । **निरोधं निब्बानं निय्यातीति** निरोधसङ्घातं निब्बानं उपगच्छतीति एवं आकारनानत्ततो चतुधा नानाक्खणता दस्सिता ।

एकक्खणताय **समोधानट्टेनाति** एकज्झं समोसरणट्टेन । **अधिगमनट्टेनाति** विन्दनट्टेन । **पटिलाभट्टेनाति** पापुणनट्टेन । **पटिवेधट्टेनाति** जाणेन पटिविज्जनट्टेन । **सच्छिकिरियट्टेनाति** पच्चक्खकरणट्टेन । **फस्सनट्टेनाति** जाणफुसनाय फुसनट्टेन । **अभिसमयट्टेनाति** अभिमुखं समागमनट्टेन । एत्थ “समोधानट्टेना”ति मूलपदं, सेसानि अधिगमवेवचनानि । तस्मायेव हि सब्बेसं एकतो विस्सज्जनं कतं । **निमित्ता मुच्चतीति** निच्चनिमित्ततो मुच्चति । इमिना विमोक्खट्टो वुत्तो । **यतो मुच्चतीति** यतो निमित्ततो मुच्चति । **तत्थ न पणिदहतीति** तस्मिं निमित्ते पत्थनं न करोति । **यत्थ न पणिदहतीति** यस्मिं निमित्ते न पणिदहति । **तेन सुज्जोति** तेन निमित्तेन सुज्जो । **येन सुज्जोति** येन निमित्तेन सुज्जो । **तेन निमित्तेन अनिमित्तोति** इमिना अनिमित्तट्टो वुत्तो ।

पणिधिया मुच्चतीति पणिधितो मुच्चति । “पणिधि मुच्चती”ति पाठो निस्सक्कत्थोयेव । इमिना विमोक्खट्टो वुत्तो ।

यत्थ न पणिदहतीति यस्मिं दुक्खे न पणिदहति । तेन सुज्जोति तेन दुक्खेन सुज्जो । येन सुज्जोति येन दुक्खनिमित्तेन सुज्जो । येन निमित्तेनाति येन दुक्खनिमित्तेन । तत्थ न पणिदहतीति इमिना अप्पणिहितट्ठो वुत्तो । अभिनिवेसा मुच्चतीति इमिना विमोक्खट्ठो वुत्तो । येन सुज्जोति येन अभिनिवेसनिमित्तेन सुज्जो । येन निमित्तेनाति येन अभिनिवेसनिमित्तेन । यत्थ न पणिदहति, तेन सुज्जोति यस्मिं अभिनिवेसनिमित्ते न पणिदहति, तेन अभिनिवेसनिमित्तेन सुज्जो । इमिना सुज्जतट्ठो वुत्तो ।

२२९. पुन अट्ठविमोक्खादीनि निद्विसितुकामो अत्थि विमोक्खोतिआदिमाह । तत्थ निच्चतो अभिनिवेसातिआदीनि सज्जाविमोक्खे वुत्तनयेन वेदितब्बानि । सब्बाभिनिवेसेहीति वुत्तप्पकारेहि अभिनिवेसेहि । इति अभिनिवेसमुच्चनवसेन सुज्जतविमोक्खा नाम जाता, तेयेव निच्चादिनिमित्तमुच्चनवसेन अनिमित्तविमोक्खा, निच्चन्तिआदिपणिधीहि मुच्चनवसेन अप्पणिहितविमोक्खा । एत्थ च पणिधि मुच्चतीति सब्बत्थ निस्सक्कत्थो वेदितब्बो । पणिधिया मुच्चतीति वा पाठो । “सब्बपणिधीहि मुच्चती”ति चेत्थ साधकं । एवं तिस्सो अनुपस्सना तदङ्गविमोक्खत्ता च समुच्छेदविमोक्खस्स पच्चयत्ता च परियायेन विमोक्खाति वुत्ता ।

२३०. तत्थ जाताति अनन्तरे विपस्सनाविमोक्खेपि सति इमिस्सा कथाय मग्गविमोक्खाधिकारत्ता तस्मिं मग्गविमोक्खे जाताति वुत्तं होति । अनवज्जकुसलाति रागादिवज्जविरहिता कुसला । विच्छेदं कत्वा वा पाठो । बोधिपक्खिया धम्माति “चत्तारो सतिपट्ठाना, चत्तारो सम्मप्पधाना, चत्तारो इद्धिपादा, पञ्चिन्द्रियानि, पञ्च बलानि, सत्त बोज्झङ्गा, अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो”ति (म० नि० ३.३५, ४३; चूळनि० मेत्तगूमाणवपुच्छानिदेस २२; मि० प० ५.४.१) वुत्ता सत्ततिंस बोधिपक्खियधम्मा । इदं मुखन्ति इदं वुत्तप्पकारं धम्मजातं आरम्भणतो निब्बानपवेसाय मुखत्ता मुखं नामाति वुत्तं होति । तेसं धम्मानन्ति तेसं बोधिपक्खियानं धम्मानं । इदं विमोक्खमुखन्ति निब्बानं विक्खम्भनतदङ्गसमुच्छेदपटिप्पस्सद्धिनिस्सरणविमोक्खेसु निस्सरणविमोक्खोव, “यावता, भिक्खवे, धम्मा सङ्गता वा असङ्गता वा, विरागो तेसं धम्मानं अग्गमक्खायती”ति (इतिवु० ९०; अ० नि० ४.३४) वुत्तत्ता उत्तमट्ठेन मुखज्जाति विमोक्खमुखं । विमोक्खज्ज तं मुखज्ज विमोक्खमुखन्ति कम्मधारयसमासवसेन अयमेव अत्थो वुत्तो । विमोक्खज्जाति एत्थ लिङ्गविपल्लासो कतो । तीणि अकुसलमूलानीति लोभदोसमोहा । तीणि दुच्चरितानीति कायवचीमनोदुच्चरितानि । सब्बेपि अकुसला धम्माति अकुसलमूलेहि सम्पयुत्ता दुच्चरितेहि सम्पयुत्ता च असम्पयुत्ता च सेवितब्बदोमनस्सादीनि ठपेत्वा सब्बेपि अकुसला धम्मा । कुसलमूलसुचरितानि वुत्तपटिपक्खेन वेदितब्बानि । सब्बेपि कुसला धम्माति वुत्तनयेनेव सम्पयुत्ता असम्पयुत्ता च विमोक्खस्स उपनिस्सयभूता सब्बेपि कुसला धम्मा । विवट्ठकथा हेट्ठा वुत्ता । विमोक्खविवट्ठसम्बन्धेन पनेत्थ सेसविवट्ठापि वुत्ता । आसेवनाति आदितो सेवना । भावनाति तस्सेव वट्ठना । बहुलीकम्भन्ति तस्सेव वसिप्पत्तिया पुनप्पुनं करणं । मग्गस्स पन एकक्खणेयेव किच्चसाधनवसेन आसेवनादीनि वेदितब्बानि । पटिलाभो वा विपाको वातिआदीनि हेट्ठा वुत्तत्थानेवाति ।

विमोक्खनिद्वेसवण्णना निट्ठिता ।

सद्धम्मप्पकासिनिया पटिसम्भिदामग्ग-अट्ठकथाय

विमोक्खकथावण्णना निट्ठिता ।

६. गतिकथा

गतिकथावण्णना

२३१. इदानीं तस्मा विमोक्खुप्पत्तिया हेतुभूतं हेतुसम्पत्तिं दस्सेन्तेन कथिताय गतिकथाय अपुब्बत्थानुवण्णना । दुहेतुकपटिसन्धिकस्सापि हि “नत्थि ज्ञानं अपज्जस्सा”ति (ध० प० ३७२) वचनतो ज्ञानम्पि न उप्पज्जति, किं पन विमोक्खो । तत्थ गतिसम्पत्तियाति निरयतिरच्छानयोनिपेत्तिविसयमनुस्सदेवसङ्घातासु पज्चसु गतीसु मनुस्सदेवसङ्घाताय गतिसम्पत्तिया । एतेन पुरिमा तिस्सो गतिविपत्तियो पटिक्खपति । गतिया सम्पत्ति गतिसम्पत्ति, सुगतीति वुत्तं होति । गतीति च सहोकासा खन्धा । पज्चसु च गतीसु पेत्तिविसयगहणेनेव असुरकायोपि गहितो । देवाति छ कामावचरदेवा ब्रह्मानो च । देवगहणेन असुरापि सङ्गहिता । जाणसम्पयुत्तेति जाणसम्पयुत्तपटिसन्धिकखणे । खणोपि हि जाणसम्पयुत्तयोगेन तेनेव वोहारेन वुत्तोति वेदितब्बो । कतिनं हेतूनन्ति अलोभादोसामोहहेतूसु कतिनं हेतूनं । उपपत्तीति उपपज्जनं, निब्बत्तीति अत्थो ।

यस्मा पन सुहकुलजातापि तिहेतुका होन्ति, तस्मा ते सन्धाय पठमपुच्छा । यस्मा च येभ्य्येन महापुज्जा तीसु महासालकुलेसु जायन्ति, तस्मा तेसं तिण्णं कुलानं वसेन तिस्सो पुच्छा । पाठो पन सङ्घित्तो । महती साला एतेसन्ति महासाला, महाघरा महाविभवाति अत्थो । अथ वा महा सारो एतेसन्ति महासाराति वत्तब्बे र-कारस्स ल-कारं कत्वा “महासाला”ति वुत्तं । खत्तिया महासाला, खत्तियेसु वा महासालाति खत्तियमहासाला । सेसेसुपि एसेव नयो । तत्थ यस्स खत्तियस्स गेहे पच्छिमन्तेन कोटिसतं धनं निधानगतं होति, कहापणानञ्च वीसति अम्बणानि दिवसं वलज्जे निक्खमन्ति, अयं खत्तियमहासालो नाम । यस्स ब्राह्मणस्स गेहे पच्छिमन्तेन असीतिकोटिधनं निधानगतं होति, कहापणानञ्च दस अम्बणानि दिवसं वलज्जे निक्खमन्ति, अयं ब्राह्मणमहासालो नाम । यस्स गहपतिस्स गेहे पच्छिमन्तेन चत्तालीसकोटिधनं निधानगतं होति, कहापणानञ्च पज्च अम्बणानि दिवसं वलज्जे निक्खमन्ति, अयं गहपतिमहासालो नाम ।

रूपावचरानं अरूपावचरानञ्च एकन्ततिहेतुकता “जाणसम्पयुत्ते”ति न वुत्तं, मनुस्सेसु पन दुहेतुकाहेतुकानञ्च सम्भावतो, कामावचरेसु देवेसु दुहेतुकानञ्च सम्भावतो सेसेसु “जाणसम्पयुत्ते”ति वुत्तं । एत्थ च कामावचरदेवा पज्चकामगुणरतिया कीळन्ति, सरीरजुतिया च जोतन्तीति देवा, रूपावचरब्रह्मानो ज्ञानरतिया कीळन्ति, सरीरजुतिया च जोतन्तीति देवा, अरूपावचरब्रह्मानो ज्ञानरतिया कीळन्ति, जाणजुतिया च जोतन्तीति देवा ।

२३२. कुसलकम्मस्स जवनक्खणेति अतीतजातिया इध तिहेतुकपटिसन्धिजनकस्स तिहेतुककामावचरकुसलकम्मस्स च जवनवीथियं पुनप्पुनं उप्पत्तिवसेन सत्तवारं जवनक्खणे, पवत्तनकालेति अत्थो । तयो हेतू कुसलाति अलोभो कुसलहेतु अदोसो कुसलहेतु अमोहो कुसलहेतु । तस्मिं खणे जातचेतनायाति तस्मिं वुत्तक्खणेयेव जाताय कुसलचेतनाय । सहजातपच्चया होन्तीति उप्पज्जमाना च सहउप्पादनभावेन उपकारका होन्ति । तेन वुच्चतीति तेन सहजातपच्चयभावेनेव वुच्चति । कुसलमूलपच्चयापि सङ्घाराति एकचित्तक्खणिकपच्चयाकारनयेन वुत्तं । “सङ्घारा”ति च बहुवचनेन तत्थ सङ्घारक्खन्धसङ्गहिता सब्बे चेतसिका गहिताति वेदितब्बं । अपिसहेन सङ्घारपच्चयापि कुसलमूलानीतिपि वुत्तं होति ।

निकन्तिक्खणेति अत्तनो विपाकं दातुं पच्चुपट्टितकम्मे वा तथा पच्चुपट्टितकम्मेन उपट्ठापिते कम्मनिमित्ते वा गतिनिमित्ते वा उप्पज्जमानानं निकन्तिक्खणे । निकन्तीति निकामना पत्थना । आसन्नमरणस्स हि मोहेन आकुलचित्तता अवीचिजालायपि निकन्ति उप्पज्जति, किं पन सेसेसु निमित्तेसु । द्वे हेतूति लोभो अकुसलहेतु मोहो अकुसलहेतु । भवनिकन्ति पन पटिसन्धिअनन्तरं पवत्तभवङ्गवीथितो वुट्ठितमत्तस्सेव अत्तनो खन्धसन्तानं आरब्ध सब्बेसम्पि उप्पज्जति ।

“यस्स वा पन यत्थ अकुसला धम्मा न उप्पज्जित्थ, तस्स तत्थ कुसला धम्मा न उप्पज्जित्थाति आमन्ता”ति एवमादि इदमेव सन्धाय वुत्तं । तस्मिं खणे जातचेतनायाति अकुसलचेतनाय ।

पटिसन्धिकखणेति तेन कम्मेन गहितपटिसन्धिकखणे । **तयो** हेतूति अलोभो अब्याकतहेतु अदोसो अब्याकतहेतु अमोहो अब्याकतहेतु । **तस्मिं खणे जातचेतनायाति** विपाकाब्याकतचेतनाय । **नामरूपपच्चयापि विज्जाणन्ति** एत्थ तस्मिं पटिसन्धिकखणे तयो विपाकहेतू सेसचेतसिका च नामं, हृदयवत्थु रूपं । ततो नामरूपपच्चयतोपि पटिसन्धिविज्जाणं पवत्तति । **विज्जाणपच्चयापि नामरूपन्ति** एत्थापि नामं वुत्तप्पकारमेव, रूपं पन इध सहेतुकमनुस्सपटिसन्धिया अधिप्पेतत्ता गब्भसेय्यकानं वत्थुदसकं कायदसकं भावदसकन्ति समत्तिस रूपानि, संसेदजानं ओपपातिकानञ्च परिपुण्णायतनानं चक्खुदसकं सोतदसकं घानदसकं जिह्वादसकञ्चाति समसत्तति रूपानि । तं वुत्तप्पकारं नामरूपं पटिसन्धिकखणे पटिसन्धिविज्जाणपच्चया पवत्तति ।

पञ्चकखन्धाति एत्थ पटिसन्धिचित्तेन पटिसन्धिकखणे लब्धमानानि रूपानि रूपकखन्धो, सहजाता वेदना वेदनाकखन्धो, सज्जा सज्जाकखन्धो, सेसचेतसिका सङ्खारकखन्धो, पटिसन्धिचित्तं विज्जाणकखन्धो । **सहजातपच्चया होन्तीति** चत्तारो अरूपिनो खन्धा अञ्जमञ्जं सहजातपच्चया होन्ति, रूपकखन्धे चत्तारो महाभूता अञ्जमञ्जं सहजातपच्चया होन्ति, अरूपिनो खन्धा च हृदयरूपञ्च अञ्जमञ्जं सहजातपच्चया होन्ति, महाभूतापि उपादारूपानं सहजातपच्चया होन्ति । **अञ्जमञ्जपच्चया होन्तीति** अञ्जमञ्जं उप्पादनुपत्थम्भनभावेन उपकारका होन्ति, चत्तारो अरूपिनो खन्धा च अञ्जमञ्जपच्चया होन्ति, चत्तारो महाभूता अञ्जमञ्जपच्चया होन्ति । **निस्सयपच्चया होन्तीति** अधिद्वानाकारेन निस्सयाकारेन च उपकारका होन्ति, चत्तारो अरूपिनो खन्धा च अञ्जमञ्जं निस्सयपच्चया होन्तीति सहजाता विय वित्थारेतब्बा । **विप्पयुत्तपच्चया होन्तीति** एकवत्थुकादिभावानुपगमनेन विप्पयुत्तभावेन उपकारका होन्ति, अरूपिनो खन्धा पटिसन्धिरूपानं विप्पयुत्तपच्चया होन्ति, हृदयरूपं अरूपीनं खन्धानं विप्पयुत्तपच्चयो होति । “पञ्चकखन्धा”ति हेत्थ एवं यथालाभवसेन वुत्तं ।

चत्तारो महाभूताति एत्थ तयो पच्चया पठमं वुत्तायेव । **तयो जीवितसङ्खाराति** आयु च उस्मा च विज्जाणञ्च । **आयूति** रूपजीवितिन्द्रियं अरूपजीवितिन्द्रियञ्च । **उस्माति** तेजोधातु । **विज्जाणन्ति** पटिसन्धिविज्जाणं । एतानि हि उपरूपरि जीवितसङ्खारं सङ्खारोन्ति पवत्तेन्तीति जीवितसङ्खारा । **सहजातपच्चया होन्तीति** अरूपजीवितिन्द्रियं पटिसन्धिविज्जाणञ्च सम्पयुत्तकानं खन्धानञ्च हृदयरूपस्स च अञ्जमञ्जसहजातपच्चया होन्ति, तेजोधातु तिण्णं महाभूतानं अञ्जमञ्जसहजातपच्चयो होति, उपादारूपानं सहजातपच्चयो, रूपजीवितिन्द्रियं सहजातरूपानं परियायेन सहजातपच्चयो होतीति वेदितब्बं । **अञ्जमञ्जपच्चया होन्ति, निस्सयपच्चया होन्तीति** द्वयं अरूपजीवितिन्द्रियं पटिसन्धिविज्जाणञ्च सम्पयुत्तखन्धानं अञ्जमञ्जपच्चया होन्ति । अञ्जमञ्जनिस्सयपच्चया होन्तीति वुत्तनयेनेव योजेत्वा वेदितब्बं । **विप्पयुत्तपच्चया होन्तीति** अरूपजीवितिन्द्रियं पटिसन्धिविज्जाणञ्च पटिसन्धिरूपानं विप्पयुत्तपच्चया होन्ति । रूपजीवितिन्द्रियं पन अञ्जमञ्जनिस्सयविप्पयुत्तपच्चयत्ते न युज्जति । तस्मा “तयो जीवितसङ्खारा”ति यथालाभवसेन वुत्तं । नामञ्च रूपञ्च वुत्तनयेनेव चतुपच्चयत्ते योजेतब्बं । **चुद्दस धम्माति** पञ्चकखन्धा, चत्तारो महाभूता, तयो जीवितसङ्खारा, नामञ्च रूपञ्चाति एवं गणनावसेन चुद्दस धम्मा । तेसञ्च उपरि अञ्जेसञ्च सहजातादिपच्चयभावो वुत्तनयो एव । **सम्पयुत्तपच्चया होन्तीति** पुन एकवत्थुकएकारम्मणएकुप्पादएकनिरोधसङ्घातेन सम्पयुत्तभावेन उपकारका होन्ति ।

पञ्चिन्द्रियानीति सद्भिन्द्रियादीनि । नामज्जाति इध वेदनादयो तयो खन्धा । विज्जाणज्जाति पटिसन्धिविज्जाणं । पुन चुदस धम्माति चत्तारो खन्धा, पञ्चिन्द्रियानि, तयो हेतू, नामज्च विज्जाणज्जाति एवं गणनावसेन चुदस धम्मा । अट्टवीसति धम्माति पुरिमा च चुदस, इमे च चुदसाति अट्टवीसति । इध रूपस्सापि पविट्टत्ता सम्पयुत्तपच्चयं अपनेत्वा विप्पयुत्तपच्चयो वुत्तो ।

एवं पटिसन्धिविज्जाणो विज्जमानस्स तस्स तस्स पच्चयुप्पन्नस्स धम्मस्स तं तं पच्चयभेदं दस्सेत्वा पठमं निदिट्ठे हेतू निगमेत्वा दस्सेन्तो इमेसं अट्टन्नं हेतून् पच्चया उपपत्ति होतीति आह । कम्मायूहनक्खणे तयो कुसलहेतू, निकन्तिक्खणे द्वे अकुसलहेतू, पटिसन्धिविज्जाणो तयो अब्बाकतहेतूति एवं अट्ट हेतू । तत्थ तयो कुसलहेतू, द्वे अकुसलहेतू च इध पटिसन्धिविज्जाणो पवत्तिया उपनिस्सयपच्चया होन्ति । तयो अब्बाकतहेतू यथायोगं हेतुपच्चयसहजातपच्चयवसेन पच्चया होन्ति । सेसवारेसुपि एसेव नयो ।

अरूपावचरानं पन रूपाभावा नामपच्चयापि विज्जाणं, विज्जाणपच्चयापि नामन्ति वुत्तं । रूपमिस्सकचुदसकोपि च परिहीनो । तस्स परिहीनत्ता “अट्टवीसति धम्मा”ति वारो च न लब्भति ।

२३३. इदानीं विमोक्खस्स पच्चयभूतं तिहेतुकपटिसन्धिं दस्सेत्वा तेनेव सम्बन्धेन दुहेतुकपटिसन्धिविसेसज्च दस्सेतुकामो गतिसम्पत्तिया जाणविप्पयुत्तेति आदिमाह । कुसलकम्मस्स जवनक्खणेति अतीतजातिया इध पटिसन्धिजनकस्स दुहेतुककुसलकम्मस्स वुत्तनयेनेव जवनक्खणे । द्वे हेतूति जाणविप्पयुत्तत्ता अलोभो कुसलहेतु अदोसो कुसलहेतु । द्वे अब्बाकतहेतूपि अलोभादोसायेव ।

चत्तारि इन्द्रियानीति पञ्चिन्द्रियवज्जानि सद्भिन्द्रियादीनि चत्तारि । द्वादस धम्माति पञ्चिन्द्रियस्स अमोहहेतुस्स च परिहीनत्ता द्वादस । तेसं द्विन्नयेव परिहीनत्ता छब्बीसति । छन्नं हेतूनन्ति द्विन्नं कुसलहेतून्, द्विन्नं अकुसलहेतून्, द्विन्नं विपाकहेतूनन्ति एवं छन्नं हेतून् । रूपारूपावचरा पनेत्थ एकन्ततिहेतुकत्ता न गहिता । सेसं पठमवारे वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । इमस्मिं वारे दुहेतुकपटिसन्धिया दुहेतुककम्मस्सेव वुत्तत्ता तिहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि न होतीति वुत्तं होति । तस्मा यं धम्मसङ्गहट्ठकथायं (ध० स० अट्ट० ४९८) तिपिटकमहाधम्मरक्खितत्थेरवादे “तिहेतुककम्मेन पटिसन्धि तिहेतुकाव होति, दुहेतुकाहेतुका न होति । दुहेतुककम्मेन दुहेतुकाहेतुका होति, तिहेतुका न होती”ति वुत्तं, तं इमाय पाळिया समेति । यं पन तिपिटकचूळनागत्येरस्स च मोरवापिवासिमहादत्तत्थेरस्स च वादेसु “तिहेतुककम्मेन पटिसन्धि तिहेतुकापि होति दुहेतुकापि, अहेतुका न होति । दुहेतुककम्मेन दुहेतुकापि होति अहेतुकापि, तिहेतुका न होती”ति वुत्तं, तं इमाय पाळिया विरुद्धं विय दिस्सति । इमिस्सा कथाय हेतुअधिकारत्ता अहेतुकपटिसन्धि न वुत्ताति ।

गतिकथावण्णना निट्ठिता ।

७. कम्मकथावण्णना

कम्मकथावण्णना

२३४. इदानीं तस्सा हेतुसम्पत्तिया पच्चयभूतं कम्मं दस्सेन्तेन कथिताय कम्मकथाय अपुब्बत्थानुवण्णना । तत्थ अहोसि कम्मं अहोसि कम्मविपाकोति आदीसु अतीतभवेसु कतस्स कम्मस्स अतीतभवेसुयेव विपक्कविपाकं गहेत्वा

“अहोसि कम्मं अहोसि कम्मविपाको”ति वुत्तं । तस्सेव अतीतस्स कम्मस्स दिट्ठधम्मवेदनीयस्स उपपज्जवेदनीयस्स च पच्चयवेकल्लेन अतीतभवेसुयेव अविपक्कविपाकञ्च अतीतेयेव परिनिब्बुतस्स च दिट्ठधम्मवेदनीयउपपज्जवेदनीयअपरपरियायवेदनीयस्स कम्मस्स अविपक्कविपाकञ्च गहेत्वा **अहोसि कम्मं नाहोसि कम्मविपाको**ति वुत्तं । अतीतस्सेव कम्मस्स अविपक्कविपाकस्स पच्चुप्पन्नभवे पच्चयसम्पत्तिया विपच्चमानं विपाकं गहेत्वा **अहोसि कम्मं अत्थि कम्मविपाको**ति वुत्तं । अतीतस्सेव कम्मस्स अतिक्कन्तविपाककालस्स च पच्चुप्पन्नभवे परिनिब्बायन्तस्स च अविपच्चमानं विपाकं गहेत्वा **अहोसि कम्मं नत्थि कम्मविपाको**ति वुत्तं । अतीतस्सेव कम्मस्स विपाकारहस्स अविपक्कविपाकस्स अनागते भवे पच्चयसम्पत्तिया विपच्चितब्बं विपाकं गहेत्वा **अहोसि कम्मं भविस्सति कम्मविपाको**ति वुत्तं । अतीतस्सेव कम्मस्स अतिक्कन्तविपाककालस्स च अनागतभवे परिनिब्बायितब्बस्स च अविपच्चितब्बं विपाकं गहेत्वा **अहोसि कम्मं न भविस्सति कम्मविपाको**ति वुत्तं । एवं अतीतकम्मं अतीतपच्चुप्पन्नानागतविपाकाविपाकवसेन छधा दस्सितं ।

पच्चुप्पन्नभवे कतस्स दिट्ठधम्मवेदनीयस्स कम्मस्स इधेव विपच्चमानं विपाकं गहेत्वा **अत्थि कम्मं अत्थि कम्मविपाको**ति वुत्तं । तस्सेव पच्चुप्पन्नस्स कम्मस्स पच्चयवेकल्लेन इध अविपच्चमानञ्च दिट्ठेव धम्मे परिनिब्बायन्तस्स इध अविपच्चमानञ्च विपाकं गहेत्वा **अत्थि कम्मं नत्थि कम्मविपाको**ति वुत्तं । पच्चुप्पन्नस्सेव कम्मस्स उपपज्जवेदनीयस्स च अपरपरियायवेदनीयस्स च अनागतभवे विपच्चितब्बं विपाकं गहेत्वा **अत्थि कम्मं भविस्सति कम्मविपाको**ति वुत्तं । पच्चुप्पन्नस्सेव कम्मस्स उपपज्जवेदनीयस्स पच्चयवेकल्लेन अनागतभवे अविपच्चितब्बञ्च अनागतभवे परिनिब्बायितब्बस्स अपरपरियायवेदनीयस्स अविपच्चितब्बञ्च विपाकं गहेत्वा **अत्थि कम्मं न भविस्सति कम्मविपाको**ति वुत्तं । एवं पच्चुप्पन्नकम्मं पच्चुप्पन्नानागतविपाकाविपाकवसेन चतुधा दस्सितं ।

अनागतभवे कातब्बस्स कम्मस्स अनागतभवे विपच्चितब्बं विपाकं गहेत्वा **भविस्सति कम्मं भविस्सति कम्मविपाको**ति वुत्तं । तस्सेव अनागतस्स कम्मस्स पच्चयवेकल्लेन अविपच्चितब्बञ्च अनागतभवे परिनिब्बायितब्बस्स अविपच्चितब्बञ्च विपाकं गहेत्वा **भविस्सति कम्मं न भविस्सति कम्मविपाको**ति वुत्तं । एवं अनागतकम्मं अनागतविपाकाविपाकवसेन द्विधा दस्सितं । तं सब्बं एकतो कत्वा द्वादसविधेन कम्मं दस्सितं होति ।

इमस्मिं ठाने ठत्वा तीणि कम्मचतुक्कानि आहरित्वा वुच्चन्ति — तेसु हि वुत्तेसु अयमत्थो पाकटतरो भविस्सतीति । चतुब्बिधञ्चि कम्मं दिट्ठधम्मवेदनीयं उपपज्जवेदनीयं अपरपरियायवेदनीयं अहोसिकम्मन्ति । तेसु एकजवनवीथियं सत्तसु चित्तेसु कुसला वा अकुसला वा पठमजवनचेतना **दिट्ठधम्मवेदनीयकम्मं** नाम । तं इमस्मिंयेव अत्तभावे विपाकं देति । तथा असक्कोन्तं पन “अहोसि कम्मं नाहोसि कम्मविपाको, न भविस्सति कम्मविपाको, नत्थि कम्मविपाको”ति इमस्स तिकस्स वसेन **अहोसिकम्मं** नाम होति । अत्थसाधिका पन सत्तमजवनचेतना **उपपज्जवेदनीयकम्मं** नाम । तं अनन्तरे अत्तभावे विपाकं देति । तथा असक्कोन्तं वुत्तनयेनेव अहोसिकम्मं नाम होति । उभिन्नं अन्तरे पन पञ्चजवनचेतना अपरपरियायवेदनीयकम्मं नाम । तं अनागते यदा ओकासं लभति, तदा विपाकं देति । सति संसारप्पवत्तिया अहोसिकम्मं नाम न होति ।

अपरमि चतुब्बिधं कम्मं यगरुकं यब्बहुलं यदासन्नं कटत्ता वा पन कम्मन्ति । तत्थ कुसलं वा होतु अकुसलं वा, गरुकागरुकेसु यं गरुकं मातुघातादिकम्मं वा महग्गतकम्मं वा, तदेव पठमं विपच्चति । तथा बहुलाबहुलेसुपि यं बहुलं होति सुसील्यं वा दुस्सील्यं वा, तदेव पठमं विपच्चति । यदासन्नं नाम मरणकाले अनुस्सरितकम्मं वा कतकम्मं वा । यञ्चि

आसन्नमरणे अनुस्सरितुं सक्कोति कातुं वा, तेनेव उपपज्जति । एतेहि पन तीहि मुत्तं पुनप्पुनं लद्धासेवनं कटत्ता वा पन कम्मं नाम होति । तेसं अभावे तं पटिसन्धिं आकङ्कति ।

अपरं वा चतुब्बिधं कम्मं जनकं उपत्थम्भकं उपपीळकं उपघातकन्ति । तत्थ **जनकं** नाम कुसलम्पि होति अकुसलम्पि । तं पटिसन्धियं पवत्तेपि रूपारूपविपाकं जनेति । **उपत्थम्भकं** पन जनेतुं न सक्कोति, अज्जेन कम्मेन दिन्नाय पटिसन्धिया जनिते विपाके उप्पज्जनकसुखदुक्खं उपत्थम्भेति, अद्धानं पवत्तेति । **उपपीळकं** अज्जेन कम्मेन दिन्नाय पटिसन्धिया जनिते विपाके उप्पज्जनकसुखदुक्खं पीळेति बाधति, अद्धानं पवत्तितुं न देति । **उपघातकं** पन कुसलम्पि अकुसलम्पि समानं अज्जं दुब्बलकम्मं घातेत्वा तस्स विपाकं पटिबाहित्वा अत्तनो विपाकस्स ओकासं करोति । एवं पन कम्मेन कते ओकासे तं विपाकं उप्पन्नं नाम वुच्चति ।

इति इमेसं द्वादसन्नं कम्मानं कम्मन्तरज्जं विपाकन्तरज्जं बुद्धानं कम्मविपाकजाणस्सेव याथावसरसतो पाकटं होति असाधारणं सावकेहि । विपस्सकेन पन कम्मन्तरं विपाकन्तरज्जं एकदेसतो जानितब्बं । तस्मा अयं मुखमत्तदस्सनेन कम्मविसेसो पकासितोति ।

२३५. एवं सुद्धिककम्मवसेन पठमवारं वत्त्वा तदेव कम्मं द्विधा विभजित्वा कुसलाकुसलादियुगलवसेन दसहि परियायेहि अपरे दस वारा वुत्ता । तत्थ आरोग्यद्वेन **कुसलं**, अनारोग्यद्वेन **अकुसलं**, इदं दुक्कं जातिवसेन वुत्तं । अकुसलमेव रागादिदोससंयोगेन **सावज्जं**, कुसलं तदभावेन **अनवज्जं** । अकुसलं अपरिसुद्धत्ता, कण्हाभिजातिहेतुत्ता वा **कण्हं**, कुसलं परिसुद्धत्ता, सुक्काभिजातिहेतुत्ता वा **सुक्कं** । कुसलं सुखवुद्धिमत्ता **सुखुद्रयं**, अकुसलं दुक्खवुद्धिमत्ता **दुक्खुद्रयं** । कुसलं सुखफलवत्ता **सुखविपाकं**, अकुसलं दुक्खफलवत्ता **दुक्खविपाकन्ति** एवमेतेसं नानाकारो वेदितब्बोति ।

कम्मकथावण्णना निड्ढिता ।

८. विपल्लासकथा

विपल्लासकथावण्णना

२३६. इदानीं तस्स कम्मस्स पच्चयभूते विपल्लासे दस्सेन्तेन कथिताय सुत्तन्तपुब्बङ्गमाय विपल्लासकथाय अपुब्बत्थानुवण्णना । सुत्तन्ते ताव **सज्जाविपल्लासा**ति सज्जाय विपल्लत्थभावा विपरीतभावा, विपरीतसज्जाति अत्थो । सेसद्वयेसुपि एसेव नयो । चित्तकिच्चस्स दुब्बलद्वाने दिट्ठिविरहिताय अकुसलसज्जाय सककिच्चस्स बलवकाले **सज्जाविपल्लासो** । दिट्ठिविरहितस्सेव अकुसलचित्तस्स सककिच्चस्स बलवकाले **चित्तविपल्लासो** । दिट्ठिसम्पयुत्ते चित्ते **दिट्ठिविपल्लासो** । तस्मा सब्बदुब्बलो सज्जाविपल्लासो, ततो बलवतरो चित्तविपल्लासो, सब्बबलवतरो दिट्ठिविपल्लासो । अजातबुद्धिदारकस्स कहापणदस्सनं विय हि सज्जा आरम्भणस्स उपट्ठानाकारमत्तगहणतो । गामिकपुरिसस्स कहापणदस्सनं विय चित्तं लक्खणपटिवेधस्सापि सम्पापनतो । कम्मारस्स महासण्डासेन अयोगहणं विय दिट्ठि अभिनिविस्स परामसनतो । **अनिच्चे निच्चन्ति सज्जाविपल्लासो**ति अनिच्चे वत्थुस्मिं “निच्चं इदं”न्ति एवं गहेत्वा उप्पज्जनकसज्जा सज्जाविपल्लासो । इमिना नयेन सब्बपदेसु अत्थो वेदितब्बो । **न सज्जाविपल्लासो न चित्तविपल्लासो न दिट्ठिविपल्लासो**ति चतूसु वत्थूसु द्वादसन्नं विपल्लासग्गाहानं अभावा याथावग्गहणं वुत्तं ।

गाथासु अनत्तनि च अत्ताति अनत्तनि अत्ताति एवंसज्जिनोति अत्थो । मिच्छादिद्विहताति न केवलं सज्जिनोव, सज्जाय विय उप्पज्जमानाय मिच्छादिद्वियापि हता । खित्तचित्ताति सज्जादिद्वीहि विय उप्पज्जमानेन खित्तेन विब्भन्तेन चित्तेन समन्नागता । विसज्जिनोति देसनामत्तमेतं, विपरीतसज्जाचित्तिदिद्विनोति अत्थो । अथ वा सज्जापुब्बङ्गमत्ता दिद्विया पठमं चतूहि पदेहि सज्जाविपल्लासो वुत्तो, ततो मिच्छादिद्विहताति दिद्विविपल्लासो, खित्तचित्ताति चित्तविपल्लासो । विसज्जिनोति तीहि विपल्लासग्गाहेहि पकतिसज्जाविरहिता मोहं गता “मुच्छित्तो विसवेगेन, विसज्जी समपज्जथा”ति एत्थ (जा० २.२२.३२८) विय । ते योगयुत्ता मारस्साति ते जना सत्ता मारस्स योगे युत्ता नाम होन्ति । अयोगक्खेमिनोति चतूहि योगेहि ईतीहि खेमं निब्बानं अप्पत्ता । सत्ता गच्छन्ति संसारन्ति तेयेव पुग्गला संसारं संसरन्ति । कस्मा? जातिमरणगामिनो हि ते, तस्मा संसरन्तीति अत्थो । बुद्धाति चतुसच्चबुद्धा सब्बज्जुनो । कालत्तयसाधारणवसेन बहुवचनं । लोकस्मिन्ति ओकासलोके । पभङ्गराति लोकस्स पज्जालोकं करा । इमं धम्मं पकासेन्तीति विपल्लासप्पहानं धम्मं जोतेन्ति । दुक्खूपसमगामिनन्ति दुक्खवूपसमं निब्बानं गच्छन्तं । तेसं सुत्वानाति तेसं बुद्धानं धम्मं सुत्वान । सप्पज्जाति भब्बभूता पज्जवन्तो । सचित्तं पच्चलद्धूति विपल्लासवज्जितं सकचित्तं पटिलभित्वा । पटिलद्धूति पदच्छेदो । अथ वा पटिलभिसु पटिलद्धन्ति पदच्छेदो । अनिच्चतो दक्खुन्ति अनिच्चवसेनेव अद्वसंसु । अनत्तनि अनत्ताति अनत्तानं अनत्ताति अद्वक्खुं । अथ वा अनत्तनि वत्थुस्मिं अत्ता नत्थीति अद्वक्खुं । सम्मादिद्विसमादानाति गहितसम्मादस्सना । सब्बं दुक्खं उपच्चगुन्ति सकलं वट्टदुक्खं समतिक्कन्ता ।

पहीनापहीनपुच्छाय दिद्विसम्पन्नस्साति सोतापन्नस्स । दुक्खे सुखन्ति सज्जा उप्पज्जति । चित्तं उप्पज्जतीति मोहकालुस्सियस्स अप्पहीनत्ता सज्जामत्तं वा चित्तमत्तं वा उप्पज्जति, अनागामिस्सपि उप्पज्जति, किं पन सोतापन्नस्स । इमे द्वे अरहतोयेव पहीना । असुभे सुभन्ति सज्जा उप्पज्जति । चित्तं उप्पज्जतीति सकदागामिस्सपि उप्पज्जति, किं पन सोतापन्नस्स । इमे द्वे अनागामिस्स पहीनाति अट्ठकथायं वुत्तं । तस्मा इदं द्वयं सोतापन्नसकदागामिनो सन्धाय वुत्तन्ति वेदितब्बं । अनागामिनो कामरागस्स पहीनत्ता “असुभे सुभ”न्ति सज्जाचित्तविपल्लासानञ्च पहानं वुत्तन्ति वेदितब्बं । द्वीसु वत्थूसूति आदीहि पदेहि पहीनापहीने निगमेत्वा दस्सेति । तत्थ “अनिच्चे निच्च”न्ति, “अनत्तनि अत्ता”ति इमेसु द्वीसु वत्थूसु छ विपल्लासा पहीना । “दुक्खे सुख”न्ति, “असुभे सुभ”न्ति इमेसु द्वीसु वत्थूसु द्वे दिद्विविपल्लासा पहीना । केसुचि पोत्थकेसु द्वेति पठमं लिखितं, पच्छा छाति । चतूसु वत्थूसूति चत्तारि एकतो कत्वा वुत्तं । अट्ठाति द्वीसु छ, द्वीसु द्वेति अट्ठ । चत्तारोति दुक्खासुभवत्थूसु एकेकस्मिं द्वे द्वे सज्जाचित्तविपल्लासाति चत्तारो । केसुचि पोत्थकेसु “छ द्वीसू”ति वुत्तट्ठानेसुपि एवमेव लिखितन्ति ।

विपल्लासकथावण्णना निद्विता ।

९. मग्गकथा

मग्गकथावण्णना

२३७. इदानीं तेसं तिण्णं विपल्लासानं पहानकरं अरियमग्गं दस्सेन्तेन कथिताय मग्गकथाय अपुब्बत्थानुवण्णना । तत्थ मग्गोति केनट्टेन मग्गोति यो बुद्धसासने मग्गोति वुच्चति, सो केनट्टेन मग्गो नाम होतीति अत्थो । मिच्छादिद्विया पहानायाति आदीसु दससु परियायेसु पठमो पठमो तस्स तस्स मग्गङ्गस्स उजुविपच्चनीकवसेन वुत्तो । मग्गो चेव हेतु चाति तस्स तस्स किच्चस्स करणाय पटिपदट्टेन मग्गो, सम्पापकट्टेन हेतु । तेन मग्गस्स पटिपदट्टो सम्पापकट्टो च वुत्तो

होति । “अयं मग्गो अयं पटिपदा”तिआदीसु (सं० नि० ५.५, ४८) हि पटिपदा मग्गो, “मग्गस्स निय्यानद्धो हेतुद्धो”तिआदीसु (पटि० म० २.८) सम्पापको हेतु । एवं द्वीहि द्वीहि पदेहि “मग्गोति केनद्धेन मग्गो”ति पुच्छाय विस्सज्जनं कतं होति । **सहजातानं धम्मानं उपत्थम्भनायाति** अत्तना सहजातानं अरूपधम्मानं सहजातअज्जमज्जनिस्सयादिभावेन उपत्थम्भनभावाय । **किलेसानं परियादानायाति** तंतंमग्गवज्झानं वुत्तावसेसकिलेसानं खेपनाय ।

पटिवेधादिविसोधनायाति एत्थ यस्मा “को चादि कुसलानं धम्मानं, सीलज्च सुविसुद्धं दिट्ठि च उजुका”ति (सं० नि० ५.३६९, ३८९) वचनतो सीलज्च दिट्ठि च सच्चपटिवेधस्स आदि । सो च आदिमग्गकखणे विसुज्झति । तस्मा “पटिवेधादिविसोधनाया”ति वुत्तं । **चित्तस्स अधिट्ठानायाति** सम्पयुत्तचित्तस्स सककिच्चे पतिट्ठानाय । **चित्तस्स वोदानायाति** चित्तस्स परिसुद्धभावाय । **विसेसाधिगमायाति** लोकियतो विसेसपटिलाभाय । **उत्तरि पटिवेधायाति** लोकियतो उत्तरि पटिविज्जनत्थाय । **सच्चाभिसमयायाति** चतुन्नं सच्चानं एकाभिसमयाय किच्चनिष्फत्तिवसेन एकपटिवेधाय । **निरोधे पतिट्ठापनायाति** चित्तस्स वा पुग्गलस्स वा निब्बाने पतिट्ठापनत्थाय । सकदागामिमग्गकखणादीसु अट्ठ मग्गङ्गानि एकतो कत्वा तंतंमग्गवज्झकिलेसपहानं वुत्तं । एवं वचने कारणं हेट्ठा वुत्तमेव । यस्मा उपरूपरिमग्गेनापि सुट्ठु आदिविसोधना सुट्ठु चित्तवोदानज्च होति, तस्मा तानिपि पदानि वुत्तानि ।

दस्सनमग्गोतिआदीहि याव परियोसाना तस्स धम्मस्स लक्खणवसेन मग्गद्धो वुत्तो । तानि सब्बानिपि पदानि अभिज्जेय्यनिद्देसे वुत्तत्थानेव । एवमेत्थ यथासम्भवं लोकियलोकुत्तरो मग्गो निद्दिट्ठो । **हेतुद्धेन मग्गोति** च अट्ठङ्गिको मग्गो निद्दिट्ठो । निप्परियायमग्गत्ता चस्स पुन “मग्गो”ति न वुत्तं । **आधिपतेय्यद्धेन इन्द्रियाति** आदीनि च इन्द्रियादीनं अत्थवसेन वुत्तानि, न मग्गद्धवसेन । **सच्चानीति** चेत्थ सच्चजाणानि । सब्बेपि ते धम्मा निब्बानस्स पटिपदद्धेन **मग्गो** । अन्ते वुत्तं **निब्बानं** पन संसारदुक्खाभिभूतेहि दुक्खनिस्सरणत्थिकेहि सप्पुरिसेहि मग्गीयति गवेसीयतीति **मग्गोति** वुत्तन्ति वेदितब्बन्ति ।

मग्गकथावण्णना निट्ठिता ।

१०. मण्डपेय्यकथा

मण्डपेय्यकथावण्णना

२३८. इदानीं तस्स मग्गस्स मण्डपेय्यत्तं दस्सेन्तेन कथिताय भगवतो वचनेकदेसपुब्बङ्गमाय मण्डपेय्यकथाय अपुब्बत्थानुवण्णना । तत्थ **मण्डपेय्यन्ति** यथा सम्पन्नं निम्मलं विप्पसन्नं सप्पि सप्पिमण्डोति वुच्चति, एवं विप्पसन्नद्धेन मण्डो, पातब्बद्धेन पेय्यं । यज्झि पिवित्वा अन्तरवीथियं पतिता विसज्जिनो अत्तनो साटकादीनम्पि अस्सामिका होन्ति, तं पसन्नम्पि न पातब्बं । मय्हं पन इदं सिक्खत्तयसङ्गहितं सासनब्रह्मचरियं सम्पन्नत्ता निम्मलत्ता विप्पसन्नत्ता मण्डज्च हितसुखावहत्ता पेय्यज्चाति मण्डपेय्यन्ति दीपेति । मण्डो पेय्यो एत्थाति मण्डपेय्यं । किं तं? सासन**ब्रह्मचरियं** । कस्मा सिक्खत्तयं ब्रह्मचरियं नाम? उत्तमद्धेन निब्बानं ब्रह्मं नाम, सिक्खत्तयं निब्बानत्थाय पवत्तनतो ब्रह्मत्थाय चरियाति ब्रह्मचरियन्ति वुच्चति । सासनब्रह्मचरियन्ति तंयेव । **सत्था सम्मुखीभूतोति** इदमेत्थ कारणवचनं । यस्मा पन सत्था सम्मुखीभूतो, तस्मा वीरियपयोगं कत्वा पिवथेतं मण्डं । बाहिरकज्झि भेसज्जमण्डं वेज्जस्स असम्मुखा पिवन्तानं पमाणं वा उग्गमननिग्गमनं वा न जानामाति आसङ्का होति । वेज्जस्स सम्मुखा पन वेज्जो जानिस्सतीति निरासङ्का पिवन्ति । एवमेवं अम्हाकज्च धम्मस्सामी सत्था सम्मुखीभूतोति वीरियं कत्वा पिवथाति मण्डपाने सन्नियोजेति ।

दिदुधम्मिकसम्परायिकपरमत्थेहि यथारहं अनुसासतीति सत्था । अपिच “सत्था भगवा सत्थवाहो”तिआदिना (महानि० १९०) निद्वेसनयेनपेत्थ अत्थो वेदितब्बो । सन्दिस्समानो मुखो भूतोति सम्मुखीभूतो ।

मण्डपेय्यनिद्वेसे **तिधत्तमण्डो**ति तिधाभावो तिधत्तं । तिधत्तेन मण्डो तिधत्तमण्डो, तिविधेन मण्डोति अत्थो । **सत्थरि सम्मुखीभूते**ति इदं सब्बाकारपरिपुण्णमण्डत्तयदस्सनत्थं वुत्तं । परिनिब्बुतेपि पन सत्थरि एकदेसेन मण्डत्तयं पवत्तितियेव । तेनेव चस्स निद्वेसे “सत्थरि सम्मुखीभूते”ति अवत्वा **कतमो देसनामण्डो**तिआदि वुत्तन्ति वेदितब्बं ।

देसनामण्डोति धम्मदेसना एव मण्डो । **पटिग्गहमण्डो**ति देसनापटिग्गाहको एव मण्डो । **ब्रह्मचरियमण्डो**ति मग्गब्रह्मचरियमेव मण्डो ।

आचिक्खनाति देसेतब्बानं सच्चादीनं इमानि नामानीति नामवसेन कथना । **देसना**ति दस्सना । **पज्जापना**ति जानापना, जाणमुखे ठपना वा । आसनं ठपेन्तो हि “आसनं पज्जापेती”ति वुच्चति । **पटुपना**ति पज्जापना, पवत्तनाति अत्थो, जाणमुखे ठपना वा । **विवरणा**ति विवटकरणं, विवरित्वा दस्सनाति अत्थो । **विभजना**ति विभागकिरिया, विभागतो दस्सनाति अत्थो । **उत्तानीकम्मन्ति** पाकटभावकरणं । अथ वा **आचिक्खना**ति देसनादीनं छन्नं पदानं मूलपदं । देसनादीनि छ पदानि तस्स अत्थविवरणत्थं वुत्तानि । तत्थ **देसना**ति उग्घटितज्जूनं वसेन सङ्खेपतो पठमं उद्वेसवसेन देसना । उग्घटितज्जू हि सङ्खेपेन वुत्तं पठमं वुत्तञ्च पटिविज्झन्ति । **पज्जापना**ति विपञ्चितज्जूनं वसेन तेसं चित्ततोसनेन बुद्धिनिसानेन च पठमं सङ्खित्तस्स वित्थारतो निद्वेसवसेन पज्जापना । **पटुपना**ति तेसंयेव निद्विट्ठस्स निद्वेसस्स पटिनिद्वेसवसेन वित्थारतरवचनेन पज्जापना । **विवरणा**ति निद्विट्ठस्सापि पुनप्पुनं वचनेन विवरणा । **विभजना**ति पुनप्पुनं वुत्तस्सापि विभागकरणेन विभजना । **उत्तानीकम्मन्ति** विवटस्स वित्थारतरवचनेन, विभत्तस्स च निदस्सनवचनेन उत्तानीकरणं । अयं देसना नेय्यानम्पि पटिवेधाय होति । **येवापनज्जेपि केची**ति पियङ्करमातादिका विनिपातिका गहिता । **विज्जातारो**ति पटिवेधवसेन लोकुत्तरधम्मं विज्जातारो । एते हि भिक्खुआदयो पटिवेधवसेन धम्मदेसनं पटिग्गहन्तीति **पटिग्गहा** । **अयमेवा**तिआदीनि पठमजाणनिद्वेसे वुत्तत्थानि । अरियमग्गो निब्बानेन संसन्दनतो ब्रह्मत्थाय चरियाति **ब्रह्मचरियन्ति** वुच्चति ।

२३९. इदानी **अधिमोक्खमण्डो**तिआदीहि तस्मिं मग्गक्खणे विज्जमानानि इन्द्रियबलबोज्झङ्गमग्गङ्गानि मण्डपेय्यविधाने योजेत्वा दस्सेति । तत्थ **अधिमोक्खमण्डो**ति अधिमोक्खसङ्घातो मण्डो । **कसटो**ति पसादविरहितो आविलो । **छट्टेत्वा**ति समुच्छेदवसेन पहाय । **सद्धिन्द्रियस्स अधिमोक्खमण्डं पिवतीति मण्डपेय्यन्ति** सद्धिन्द्रियतो अधिमोक्खमण्डस्स अनज्जत्तेपि सति अज्जं विय कत्वा वोहारवसेन वुच्चति, यथा लोके निसदपोतको निसदपोतसरीरस्स अनज्जत्तेपि सति निसदपोतस्स सरीरन्ति वुच्चति, यथा च पाळियं “फुसितत्त”न्तिआदीसु धम्मतो अनज्जोपि भावो अज्जो विय वुत्तो, यथा च अट्ठकथायं “फुसनलक्खणो फस्सो”तिआदीसु (ध० स० अट्ठ० १ धम्मद्वेसवार फस्सपञ्चमकरासिवण्णना) धम्मतो अनज्जम्पि लक्खणं अज्जं विय वुत्तं, एवमिदन्ति वेदितब्बं । **पिवतीति** चेत्थ तंसमङ्गिपुग्गलोति वुत्तं होति । तंसमङ्गिपुग्गलो तं मण्डं पिवतीति कत्वा तेन पुग्गलेन सो मण्डो पातब्बतो मण्डपेय्यं नाम होतीति वुत्तं होति । “मण्डपेय्यो”ति च वत्तब्बे “मण्डपेय्य”न्ति लिङ्गविपल्लासो कतो । सेसानम्पि इमिना नयेन अत्थो वेदितब्बो । अपुब्बेसु पन **परिळाहो**ति पीणनलक्खणाय पीतिया पटिपक्खो किलेससन्तापो । **दुदुल्लन्ति** उपसमपटिपक्खो किलेसवसेन ओळारिकभावो असन्तभावो । **अप्पटिसङ्घा**ति पटिसङ्घानपटिपक्खो किलेसवसेन असमवाहितभावो ।

२४०. पुन अज्जेन परियायेन मण्डपेय्यविधिं निद्विसितुकामो **अत्थि मण्डो**तिआदिमाह । तत्थ तत्थाति तस्मिं

सद्धिन्द्रिये । अत्थरसोतिआदीसु सद्धिन्द्रियस्स अधिमुच्चनं अत्थो, सद्धिन्द्रियं धम्मो, तदेव नानाकिलेसेहि विमुत्तत्ता विमुत्ति, तस्स अत्थस्स सम्पत्ति अत्थरसो । तस्स धम्मस्स सम्पत्ति धम्मरसो । तस्सा विमुत्तिया सम्पत्ति विमुत्तिरसो । अथ वा अत्थपटिलाभरति अत्थरसो, धम्मपटिलाभरति धम्मरसो, विमुत्तिपटिलाभरति विमुत्तिरसो । रतीति च तंसम्पयुत्ता, तदारम्मणा वा पीति । इमिना नयेन सेसपदेसुपि अत्थो वेदितब्बो । इमस्मिं परियाये मण्डस्स पेय्यं मण्डपेय्यन्ति अत्थो वुत्तो होति ।

एवं इन्द्रियादिबोधिपक्खियधम्मपटिपाटिया इन्द्रियबलबोज्झङ्गमगङ्गानं वसेन मण्डपेय्यं दस्सेत्वा पुन अन्ते ठितं ब्रह्मचरियमण्डं दस्सेन्तो मगगस्स पधानत्ता मगगं पुब्बङ्गमं कत्वा उप्पटिपाटिवसेन मगगङ्गबोज्झङ्गबलइन्द्रियानि दस्सेसि । आधिपतेय्यट्टेन इन्द्रिया मण्डोतिआदयो यथायोगं लोकियलोकुत्तरा मण्डा । तं हेट्ठा वुत्तनयेन वेदितब्बं । तथट्टेन सच्चा मण्डोति एत्थ पन दुक्खसमुदयानं मण्डत्ताभावा महाहत्थिपदसुत्ते (म० नि० १.३००) विय सच्चञ्जाणानि सच्चाति वुत्तन्ति वेदितब्बं ।

सद्धम्मप्पकासिनिया पटिसम्भिदामगग-अट्ठकथाय

मण्डपेय्यकथावण्णना निट्ठिता ।

निट्ठिता च महावग्गवण्णना ।

(२) युगनद्धवग्गो

१. युगनद्धकथा

युगनद्धकथावण्णना

१. इदानीं मण्डपेय्यगुणस्स अरियमगगस्स युगनद्धगुणं दस्सेन्तेन कथिताय सुत्तन्तपुब्बङ्गमाय युगनद्धकथाय अपुब्बत्थानुवण्णना । यस्मा पन धम्मसेनापति धम्मराजे धरमानेयेव धम्मराजस्स परिनिब्बानसंवच्छरे परिनिब्बुतो, तस्मा धम्मराजे धरमानेयेव धम्मभण्डागारिकेन देसितं इदं सुत्तन्तं तस्सेव सम्मुखा सुत्वा एवं मे सुत्तन्तिआदिमाहाति वेदितब्बं । तत्थ आयस्माति पियवचनं गरुवचनं सगारवसप्पतिस्सवचनं, आयुमाति अत्थो । आनन्दोति तस्स थेरस्स नामं । सो हि जायमानोयेव कुले आनन्दं भुसं तुट्ठिं अकासि । तस्मास्स “आनन्दो”ति नामं कतन्ति वेदितब्बं । कोसम्बियन्ति एवंनामके नगरे । तस्स हि नगरस्स आरामपोक्खरणीआदीसु तेसु तेसु ठानेसु कोसम्बरुक्खा उस्सन्ना अहेसुं, तस्मा तं कोसम्बीति सङ्खं अगमासि । “कुसम्बरस्स इसिनो अस्समतो अविदूरे मापितत्ता”ति एके ।

घोसितारामेति घोसितसेट्ठिना कारिते आरामे । कोसम्बियज्झि तयो सेट्ठिनो अहेसुं घोसितसेट्ठि कुक्कुटसेट्ठि पावारिकसेट्ठीति । ते तयोपि “लोके बुद्धो उप्पन्नो”ति सुत्वा पच्चहि पच्चहि सकटसतेहि दानूपकरणानि गाहापेत्वा सावत्थिं गन्त्वा जेतवनसमीपे खन्धावारं बन्धित्वा सत्थु सन्तिकं गन्त्वा वन्दित्वा पटिसन्थारं कत्वा निसिन्ना सत्थु धम्मदेसनं सुत्वा सोतापत्तिफले पतिट्ठित्वा सत्थारं निमन्तेत्वा बुद्धप्पमुखस्स भिक्खुसङ्घस्स अट्ठमासमतं महादानं दत्वा भगवतो पादमूले निपज्जित्वा सकजनपदगमनत्थं भगवन्तं याचित्वा “सुञ्जागारे खो गहपतयो तथागता अभिरमन्ती”ति

भगवता वृत्ते “दिन्ना नो भगवता पटिज्जा”ति जत्वा अतिविय तुट्ठा दसबलं वन्दित्वा निक्खन्ता अन्तरामग्गे योजने योजने भगवतो निवासत्थं विहारं कारेन्ता अनुपुब्बेन कोसम्बिं पत्वा अत्तनो अत्तनो आरामे महन्तं धनपरिच्चागं कत्वा भगवतो विहारे कारापयिंसु । तत्थ घोसितसेट्ठिना कारितो घोसितारामो नाम अहोसि, कुक्कुटसेट्ठिना कारितो कुक्कुटारामो नाम, पावारिकसेट्ठिना अम्बवने कारितो पावारिकम्बवनं नाम । तं सन्धाय वृत्तं “घोसितसेट्ठिना कारिते आरामे”ति ।

आवुसो भिक्खवोति एत्थ बुद्धा भगवन्तो सावके आलपन्ता “भिक्खवो”ति आलपन्ति । सावका पन “बुद्धेहि सदिसा मा होमा”ति “आवुसो”ति पठमं वत्वा पच्छा “भिक्खवो”ति वदन्ति । बुद्धेहि च आलपिते भिक्खुसङ्घो “भदन्ते”ति पटिवचनं देति, सावकेहि आलपिते “आवुसो”ति ।

यो हि कोचीति अनियमवचनं । एतेन तादिसानं सब्बभिक्खून् परियादानं । **मम सन्निके**ति मम समीपे । **अरहत्तप्पत्तन्ति** अत्तना अरहत्तस्स पत्तं । नपुंसके भावे सिद्धवचनं । अरहत्तं पत्तन्ति वा पदच्छेदो, अत्तना पत्तं अरहत्तन्ति अत्थो । अरहत्तप्पत्तं अत्तानन्ति वा पाठसेसो । **चतूहि मग्गेही**ति उपरि वुच्चमानेहि चतूहि पटिपदामग्गेहि, न अरियमग्गेहि । “चतूहि मग्गेही”ति विसुज्ज वृत्तत्ता कस्सचि अरहतो पठमस्स अरियमग्गस्स धम्मूद्धच्चपुब्बङ्गमो मग्गो, एकस्स अरियमग्गस्स समथपुब्बङ्गमो, एकस्स विपस्सनापुब्बङ्गमो, एकस्स युगनद्धपुब्बङ्गमोति एवं चत्तारोपि पटिपदा मग्गा होन्तीति वेदितव्वं । **एतेसं वा अज्जतरेना**ति एतेसं चतुन्नं पटिपदानं मग्गानं एकेन वा, पटिपदामग्गेन अरहत्तप्पत्तं ब्याकरोतीति अत्थो । सुक्खविपस्सकस्स हि अरहतो धम्मूद्धच्चपुब्बङ्गमं सोतापत्तिमग्गं पत्वा सेसमग्गतयम्पि सुद्धविपस्सनाहियेव पत्तस्स अरहत्तप्पत्ति धम्मूद्धच्चपुब्बङ्गममग्गा होति । धम्मूद्धच्चविग्गहं पत्वा वा अप्पत्वा वा समथपुब्बङ्गमादीनं तिण्णं पटिपदानं मग्गानं एकेकस्स वसेन पत्तचतुमग्गस्स अरहतो अरहत्तप्पत्ति इतरएकेकमग्गपुब्बङ्गमा होति । तस्मा आह — “एतेसं वा अज्जतरेना”ति ।

समथपुब्बङ्गमं विपस्सनं भावेतीति समथं पुब्बङ्गमं पुरेचारिकं कत्वा विपस्सनं भावेति, पठमं समाधिं उप्पादेत्वा पच्छा विपस्सनं भावेतीति अत्थो । **मग्गो सज्जायतीति** पठमो लोकुत्तरमग्गो निब्बत्तति । **सो तं मग्गन्ति**आदीसु एकचित्तक्खणिकस्स मग्गस्स आसेवनादीनि नाम नत्थि, दुतियमग्गादयो पन उप्पादेन्तो तमेव मग्गं “आसेवति भावेति बहुलीकरोती”ति वुच्चति । **सज्जोजनानि पहीयन्ति, अनुसया ब्यन्तीहोन्तीति** याव अरहत्तमग्गा कमेन सब्बे सज्जोजना पहीयन्ति, अनुसया ब्यन्तीहोन्ति । **अनुसया ब्यन्तीहोन्तीति** च पुन अनुप्पत्तिया विगतन्ता होन्तीति अत्थो ।

पुन चपरन्ति पुन च अपरं कारणं । **विपस्सनापुब्बङ्गमं समथं भावेतीति** विपस्सनं पुब्बङ्गमं पुरेचारिकं कत्वा समथं भावेति, पठमं विपस्सनं उप्पादेत्वा पच्छा समाधिं भावेतीति अत्थो । **युगनद्धं भावेतीति** युगनद्धं कत्वा भावेति । एत्थ तेनेव चित्तेन समापत्तिं समापज्जित्वा तेनेव सङ्खारे सम्मसितुं न सक्का । अयं पन यावता समापत्तियो समापज्जति, तावता सङ्खारे सम्मसति । यावता सङ्खारे सम्मसति, तावता समापत्तियो समापज्जति । कथं? पठमज्झानं समापज्जति, ततो वुट्ठाय सङ्खारे सम्मसति । सङ्खारे सम्मसित्वा दुतियज्झानं समापज्जति, ततो वुट्ठाय सङ्खारे सम्मसति । सङ्खारे सम्मसित्वा ततियज्झानं... पे०... नेवसज्जानासज्जायतनसमापत्तिं समापज्जति, ततो वुट्ठाय सङ्खारे सम्मसति । एवं समथविपस्सनं युगनद्धं भावेति नाम ।

धम्मूद्धच्चविग्गहितं मानसं होतीति एत्थ मन्दपज्ज्ञानं विपस्सकानं उपक्विकलेसवत्थुत्ता विपस्सनपक्विकलेससज्जितेसु ओभासादीसु दससु धम्मेसु भन्ततावसेन उद्धच्चसहगतचित्तुप्पत्तिया विक्खेपसङ्घातं उद्धच्चं धम्मूद्धच्चं, तेन धम्मूद्धच्चेन विग्गहितं विरूपग्गहितं विरोधमापादितं मानसं चित्तं धम्मूद्धच्चविग्गहितं मानसं होति, तेन वा

धम्मद्वच्चेन कारणभूतेन तम्मूलकतण्हामानदिट्ठप्पत्तिया विग्गहितं मानसं होति । धम्मद्वच्चविग्गहितमानसन्ति वा पाठो । **होति सो आवुसो समयोति** इमिना मग्गामग्गववत्थानेन तं धम्मद्वच्चं पटिबाहित्वा पुन विपस्सनावीथिं पटिपन्नकालं दस्सेति । **यं तं चित्तन्ति** यस्मिं समये तं विपस्सनावीथिं ओक्कमित्वा पवत्तं चित्तं । **अज्झत्तमेव सन्तिट्ठतीति** विपस्सनावीथिं पच्चोतरित्वा तस्मिं समये गोचरज्झत्तसङ्घाते आरम्मणे सन्तिट्ठति पतिट्ठाति । **सन्निसीदतीति** तत्थेव पवत्तिवसेन सम्मा निसीदति । **एकोदि होतीति** एकगं होति । **समाधियतीति** सम्मा आधियति सुट्ठु ठितं होतीति ।

अयं सुत्तन्तवण्णना ।

१. सुत्तन्तनिद्देसवण्णना

२. तस्स सुत्तन्तस्स निद्देसकथाय तत्थ जाते धम्मेति तस्मिं समाधिसिं जाते चित्तचेतसिके धम्मे । **अनिच्चतो अनुपस्सनट्ठेनाति** आदिना विपस्सनाय भेदं दस्सेति । **सम्मादिट्ठि मग्गोति** सम्मादिट्ठिसङ्घातो मग्गो । अट्ठसु मग्गङ्गेसु एकेकोपि हि मग्गोति वुच्चति । **आसेवतीति** सोतापत्तिमग्गवसेन । **भावेतीति** सकदागामिमग्गुप्पादनेन । **बहुलीकरोतीति** अनागामिअरहत्तमग्गुप्पादनेन । इमेसं तिण्णं अवत्थाभेदेपि सति आवज्जनादीनं साधारणत्ता सदिसमेव विस्सज्जनं कतं ।

३. आलोकसञ्जापटिनिस्सग्गानुपस्सनानं अन्तरापेय्याले अविकखेपादीनि च झान समापत्तिकसिणानुस्सतिअसुभा च दीघं अस्सासादीनि च आनन्तरिकसमाधिजाणनिद्देसे (पटि० म० १.८०-८१) निद्दिट्ठत्ता सङ्घित्तानि । तत्थ च **अविकखेपवसेनाति** पुब्बभागाविकखेपवसेन गहेतब्बं । **अनिच्चानुपस्सी अस्सासवसेनाति** आदिके सुद्धविपस्सनावसेन वुत्तचतुक्के पन तरुणविपस्सनाकाले विपस्सनासम्पयुत्तसमाधिपुब्बङ्गमा बलवविपस्सना वेदितब्बा ।

४. विपस्सनापुब्बङ्गमवारे पठमं **अनिच्चतोति** आदिना आरम्मणं अनियमेत्वा विपस्सना वुत्ता, पच्छा **रूपं अनिच्चतोति** आदिना आरम्मणं नियमेत्वा वुत्ता । **तत्थ जातानन्ति** तस्सा विपस्सनाय जातानं चित्तचेतसिकानं धम्मानं । **वोसग्गारम्मणताति** एत्थ वोसग्गो निब्बानं । निब्बानज्झि सङ्घतवोसग्गतो परिच्चागतो “वोसग्गो”ति वुत्तो । विपस्सना च तंसम्पयुत्तधम्मा च निब्बाननिन्नताय अज्झासयवसेन निब्बाने पतिट्ठित्ता निब्बानपतिट्ठा निब्बानारम्मणा । पतिट्ठापि हि आलम्बीयतीति आरम्मणं नाम होति, निब्बाने पतिट्ठेनेव निब्बानारम्मणा । अज्जत्थ पाळियम्पि हि पतिट्ठा “आरम्मण”न्ति वुच्चन्ति । यथाह — “सेय्यथापि, आवुसो, नळागारं वा तिणागारं वा सुक्खं कोळापं तेरोवस्सिकं पुरत्थिमाय चेपि दिसाय पुरिसो आदित्ताय तिणुक्काय उपसङ्गमेय्य, लभेथ अग्गि ओतारं, लभेथ अग्गि आरम्मण”न्ति आदि (सं० नि० ४.२४३) । तस्मा तत्थ जातानं धम्मानं वोसग्गारम्मणताय निब्बानपतिट्ठाभावेन हेतुभूतेन उप्पादितो यो चित्तस्स एकगतासङ्घातो उपचारप्पनाभेदो अविकखेपो, सो समाधीति विपस्सनातो पच्छा उप्पादितो निब्बेधभागियो समाधि निद्दिट्ठो होति । तस्मायेव हि **इति पठमं विपस्सना, पच्छा समथोति** वुत्तं ।

५. युगनद्धनिद्देसे यस्मा हेट्ठा सुत्तन्तवण्णनायं वुत्तो युगनद्धक्कमो पुरिमद्वयनिद्देसनयेनेव पाकटो, मग्गक्खणे युगनद्धक्कमो पन न पाकटो, तस्मा पुब्बभागे अनेकन्तिकं युगनद्धभावनं अवत्वा मग्गक्खणे एकन्तेन लब्धमानयुगनद्धभावनमेव दस्सेन्तो **सोळसहि आकारेहीति** आदिमाह । तत्थ **आरम्मणट्ठेनाति** आदीसु सत्तरससु आकारेसु अन्ते उद्दिट्ठं युगनद्धं मूलपदेन एकट्ठत्ता तं विप्पहाय सेसानं वसेन “सोळसही”ति वुत्तं । **आरम्मणट्ठेनाति** आलम्बनट्ठेन, आरम्मणवसेनाति अत्थो । एवं सेसेसुपि । **गोचरट्ठेनाति** आरम्मणट्ठेपि सति निस्सयितब्बट्ठानट्ठेन । **पहानट्ठेनाति** पजहनट्ठेन । **परिच्चागट्ठेनाति** पहानेपि सति पुन अनादियनेन परिच्चागट्ठेन । **वुट्ठानट्ठेनाति** उग्गमनट्ठेन । **विवट्ठनट्ठेनाति** उग्गमनेपि सति

अपुनरावट्टनेन निवत्तनट्टेन । **सन्तट्टेनाति** निब्बुतट्टेन । **पणीतट्टेनाति** निब्बुतट्टेपि सति उत्तमट्टेन, अतप्पकट्टेन वा । **विमुत्तट्टेनाति** बन्धनापगतट्टेन । **अनासवट्टेनाति** बन्धनमोक्खेपि सति आरम्मणं कत्वा पवत्तमानासवविरहितट्टेन । **तरणट्टेनाति** अनोसीदित्वा पिलवनट्टेन, अतिक्कमनट्टेन वा । **अनिमित्तट्टेनाति** सङ्खारनिमित्तविरहितट्टेन । **अप्पणिहितट्टेनाति** पणिधिविरहितट्टेन । **सुञ्जतट्टेनाति** अभिनिवेसविरहितट्टेन । **एकरसट्टेनाति** एककिच्चट्टेन । **अनतिवत्तनट्टेनाति** अञ्जमञ्जं अनतिक्कमनट्टेन । **युगनद्धट्टेनाति** युगलकट्टेन ।

उद्धच्चं पजहतो, अविज्जं पजहतोति योगिनो तस्स तस्स पटिपक्खप्पहानवसेन वुत्तं । निरोधो चेत्थ निब्बानमेव । **अञ्जमञ्जं नातिवत्तन्तीति** समथो चे विपस्सनं अतिवत्तेय्य, लीनपक्खिकत्ता समथस्स चित्तं कोसज्जाय संवत्तेय्य । विपस्सना चे समथं अतिवत्तेय्य, उद्धच्चपक्खिकत्ता विपस्सनाय चित्तं उद्धच्चाय संवत्तेय्य । तस्मा समथो च विपस्सनं अनतिवत्तमानो कोसज्जपातं न करोति, विपस्सना समथं अनतिवत्तमाना उद्धच्चपातं न करोति । समथो समं पवत्तमानो विपस्सनं उद्धच्चपाततो रक्खति, विपस्सना समं पवत्तमाना समथं कोसज्जपाततो रक्खति । एवमिमे उभो अञ्जमञ्जं अनतिवत्तनकिच्चेन एककिच्चा, समा हुत्वा पवत्तमानेन अञ्जमञ्जं अनतिवत्तमाना अत्थसिद्धिकरा होन्ति । तेसं मग्गक्खणे युगनद्धत्तं वुट्ठानगामिनिविपस्सनाक्खणे युगनद्धत्तायेव होति । पहानपरिच्चागवुट्ठानविवट्टनकरणानं मग्गकिच्चवसेन वुत्तत्ता सकलस्स मग्गकिच्चस्स दस्सनत्थं उद्धच्चसहगतकिलेसा च खन्धा च अविज्जासहगतकिलेसा च खन्धा च निद्धिट्ठा । सेसानं न तथा वुत्तत्ता पटिपक्खधम्ममत्तदस्सनवसेन उद्धच्चाविज्जा एव निद्धिट्ठा । **विवट्टतो**ति निवत्तन्तस्स ।

समाधि कामासवा विमुत्तो होतीति समाधिस्स कामच्छन्दपटिपक्खत्ता वुत्तं । **रागविरागाति** रागस्स विरागो समतिक्कमो एतिस्सा अत्थीति रागविरागा, “रागविरागतो”ति निस्सक्कवचनं वा । तथा **अविज्जाविरागा** । **चेतोविमुत्तीति** मग्गसम्पयुत्तो समाधि । **पञ्जाविमुत्तीति** मग्गसम्पयुत्ता पञ्जा । **तरतोति** तरन्तस्स । **सब्बपणिधीहीति** रागदोसमोहपणिधीहि, सब्बपत्थनाहि वा । एवं चुट्ठस आकारे विस्सज्जित्वा एकरसट्टञ्च अनतिवत्तनट्टञ्च अविभजित्वाव **इमेहि सोळसहि आकारेहीति** आह । कस्मा? तेसं चुट्ठसन्नं आकारानं एकेकस्स अवसाने “एकरसा होन्ति, युगनद्धा होन्ति, अञ्जमञ्जं नातिवत्तन्ती”ति निद्धिट्ठत्ता ते द्वेपि आकारा निद्धिट्ठाव होन्ति । तस्मा “सोळसही”ति आह । युगनद्धट्टो पन उद्देसेपि न भणितोयेवाति ।

२. धम्मुद्धच्चवारनिद्देसवण्णना

६. धम्मुद्धच्चवारे अनिच्चतो मनसिकरोतो ओभासो उप्पज्जतीति उदयब्बयानुपस्सनाय ठितस्स तीहि अनुपस्सनाहि पुनप्पुनं सङ्खारे विपस्सन्तस्स विपस्सन्तस्स विपस्सनाजाणेषु परिपाकगतेसु तदङ्गवसेन किलेसप्पहानेन परिसुद्धचित्तस्स अनिच्चतो वा दुक्खतो वा अनत्ततो वा मनसिकारक्खणे विपस्सनाजाणानुभावेन पकतियाव ओभासो उप्पज्जतीति पठमं ताव अनिच्चतो मनसिकरोतो ओभासो कथितो । अकुसलो विपस्सको तस्मिं ओभासे उप्पन्ने “न च वत मे इतो पुब्बे एवरूपो ओभासो उप्पन्नपुब्बो, अद्धा मग्गं पत्तोम्हि, फलं पत्तोम्ही”ति अमग्गंयेव “मग्गो”ति, अफलमेव “फल”न्ति गण्हाति । तस्स अमग्गं “मग्गो”ति, अफलं “फल”न्ति गण्हतो विपस्सनावीथि उक्कन्ता होति । सो अत्तनो विपस्सनावीथिं विस्सज्जेत्वा विक्खेपमापन्नो वा ओभासमेव तण्हादिट्ठिमञ्जनाहि मञ्जमानो वा निसीदति । सो खो पनायं ओभासो कस्सचि भिक्खुनो पल्लङ्कट्टानमत्तमेव ओभासेन्तो उप्पज्जति, कस्सचि अन्तो गब्भं, कस्सचि बहि गब्भम्पि, कस्सचि सकलविहारं, गावुत्तं अट्ठयोजनं योजनं द्वियोजनं...पे०... कस्सचि पथवितलतो याव अकनिट्ठब्रह्मलोका एकालोकं

कुरुमानो । भगवतो पन दससहस्सिलोकधातुं ओभासेन्तो उदपादि । अयज्झि ओभासो चतुरङ्गसमन्नागतेपि अन्धकारे तं तं ठानं ओभासेन्तो उप्पज्जति ।

ओभासो धम्मोति ओभासं आवज्जतीति अयं ओभासो मग्गधम्मो फलधम्मोति वा तं तं ओभासं मनसि करोति । ततो **विक्खेपो उद्धच्चन्ति** ततो ओभासतो धम्मोति आवज्जनकरणतो वा यो उप्पज्जति विक्खेपो, सो उद्धच्चं नामाति अत्थो । तेन **उद्धच्चेन विग्गहितमानसोति** तेन एवं उप्पज्जमानेन उद्धच्चेन विरोधितचित्तो, तेन वा उद्धच्चेन कारणभूतेन तम्मूलककिलेसुप्पत्तिया विरोधितचित्तो विपस्सको विपस्सनावीथिं ओक्कमित्वा विक्खेपं वा तम्मूलककिलेसेसु वा ठितत्ता अनिच्चतो दुक्खतो अनत्ततो उपट्टानानि यथाभूतं नप्पजानाति । “तेन वुच्चति धम्मुद्धच्चविग्गहितमानसो”ति एवं इति-सद्दो योजेतब्बो । **होति सो समयोति** एवं अस्सादवसेन उपक्किलिट्ठित्तस्सापि योगिनो सचे उपपरिक्खा उप्पज्जति, सो एवं पजानाति — “विपस्सना नाम सङ्खारारम्मणा, मग्गफलानि निब्बानारम्मणानि, इमानि च चित्तानि सङ्खारारम्मणानि, तस्मा नायमोभासो मग्गो, उदयब्बयानुपस्सनायेव निब्बानस्स लोकिको मग्गो”ति मग्गामग्गं ववत्थपेत्वा तं विक्खेपं परिवज्जयित्वा उदयब्बयानुपस्सनाय ठत्वा साधुकं सङ्खारे अनिच्चतो दुक्खतो अनत्ततो विपस्सति । एवं उपपरिक्खन्तस्स सो समयो होति । एवं अपस्सन्तो पन “मग्गफलप्पत्तोम्ही”ति अधिमानिको होति ।

यं तं चित्तन्ति यं तं विपस्सनाचित्तं । **अज्झत्तमेवाति** अनिच्चानुपस्सनाय आरम्मणे गोचरज्झत्तेयेव । **जाणं उप्पज्जतीति** तस्सेव योगावचरस्स रूपारूपधम्मे तुलयन्तस्स तीरयन्तस्स विस्सट्ठइन्दवजिरमिव अविहतवेगं तिखिणं सूरमतिविसदं विपस्सनाजाणं उप्पज्जति । **पीति उप्पज्जतीति** तस्सेव तस्मिं समये खुदिका पीति, खणिका पीति, ओक्कन्तिका पीति, उब्बेगा पीति, फरणा पीतीति अयं पञ्चविधा विपस्सनासम्पयुत्ता पीति सकलसरीरं पूरयमाना उप्पज्जति । **पस्सद्धि उप्पज्जतीति** तस्सेव तस्मिं समये कायचित्तानं नेव दरथो, न गारवता, न कक्खळता, न अकम्मज्जता, न गेलज्जता, न वड्ढता होति । अथ खो पनस्स कायचित्तानि पस्सद्धानि लहूनि मुदूनि कम्मज्जानि पगुणानि सुविसदानि उजुकानियेव होन्ति । सो इमेहि पस्सद्वादीहि अनुग्गहितकायचित्तो तस्मिं समये अमानुसिं नाम रतिं अनुभवति । यं सन्धाय वृत्तं —

“सुज्जागारं पविट्ठस्स, सन्तचित्तस्स भिक्खुनो ।

अमानुसी रती होति, सम्मा धम्मं विपस्सतो ॥

“यतो यतो सम्मसति, खन्धानं उदयब्बयं ।

लभती पीतिपामोज्जं, अमतं तं विजानत”न्ति ॥ (ध० प० ३७३-४) —

एवमस्स इमं अमानुसिं रतिं साधयमाना लहुतादीहि सहिता विपस्सनासम्पयुत्ता कायचित्तपस्सद्धि उप्पज्जति । **सुखं उप्पज्जतीति** तस्सेव तस्मिं समये सकलसरीरं अभिसन्दयमानं विपस्सनासम्पयुत्तं सुखं उप्पज्जति । **अधिमोक्खो उप्पज्जतीति** तस्सेव तस्मिं समये चित्तचेतसिकानं अतिसयपसादभूता विपस्सनासम्पयुत्ता सद्भा उप्पज्जति । **पग्गहो उप्पज्जतीति** तस्सेव तस्मिं समये असिथिलमनच्चारद्धं सुपग्गहितं विपस्सनासम्पयुत्तं वीरियं उप्पज्जति । **उपट्टानं उप्पज्जतीति** तस्सेव तस्मिं समये सूपट्ठिता सुप्पट्ठिता निखाता अचला पब्बतराजसदिसा विपस्सनासम्पयुत्ता सति उप्पज्जति । सो यं यं ठानं आवज्जति समन्नाहरति मनसि करोति पच्चवेक्खति, तं तं ठानमस्स ओक्कन्तित्वा पक्खन्दित्वा दिब्बचक्खुनो परलोको विय सतिया उपट्ठाति (विसुद्धि० २.७३४) ।

उपेक्खाति विपस्सनुपेक्खा चेव आवज्जनुपेक्खा च । तस्मिं हि समये सब्बसङ्खारेसु मज्झत्तभूता विपस्सनुपेक्खापि बलवती उप्पज्जति, मनोद्वारे आवज्जनुपेक्खापि । सा हिस्स तं तं ठानं आवज्जन्तस्स विस्सद्वइन्दवजिरमिव पत्तपुटे पक्खन्दतत्तनाराचो विय च सूरा तिखिणा हुत्वा वहति । एवहिं विसुद्धिमग्गे (विसुद्धि० २.७३४) वुत्तं । **विपस्सनुपेक्खाति** चेत्थ “विपस्सनासम्पयुत्ता तत्रमज्झत्तुपेक्खा”ति आचरिया वदन्ति । विपस्सनाजाणे हि गय्हमाने “जाणं उप्पज्जती”ति विपस्सनाजाणस्स आगतत्ता पुनरुत्तिदोसो होति । ततियज्झानवण्णनायञ्च “सङ्खारुपेक्खाविपस्सनुपेक्खानम्पि अत्थतो एकीभावो । पज्जा एव हि सा, किच्चवसेन द्विधा भिन्ना”ति वुत्तं । तस्मा विपस्सनासम्पयुत्ताय तत्रमज्झत्तुपेक्खाय वुच्चमानाय पुनरुत्तिदोसो च न होति, ततियज्झानवण्णनाय च समेति । यस्मा च पञ्चसु इन्द्रियेसु “जाणं अधिमोक्खो पग्गहो उपट्ठान”न्ति पज्जिन्द्रियसङ्घिन्द्रियवीरियिन्द्रियसतिन्द्रियानि निदिट्ठानि, समाधिन्द्रियं पन अनिदिट्ठं होति, युगनद्धवसेनापि च समाधिन्द्रियं निद्विसितब्बमेव होति, तस्मा समप्पवत्तो समाधि पुन समाधाने व्यापारप्पहानकरणेन “उपेक्खा”ति वुत्तोति वेदितब्बं ।

निकन्ति उप्पज्जतीति एवं ओभासादिपटिमण्डिताय विपस्सनाय आलयं कुरुमाना सुखुमा सन्ताकारा निकन्ति उप्पज्जति, या किलेसोति परिग्गहेतुम्पि न सक्का होति । यथा च ओभासे, एवं एतेसुपि अज्जतरस्मिं उप्पन्ने योगावचरो “न च वत मे इतो पुब्बे एवरूपं जाणं उप्पन्नपुब्बं, एवरूपा पीति पस्सद्वि सुखं अधिमोक्खो पग्गहो उपट्ठानं उपेक्खा निकन्ति उप्पन्नपुब्बा, अद्धा मग्गं पत्तोमिहि, फलं पत्तोमिहि”ति अमग्गमेव “मग्गो”ति, अफलमेव “फल”न्ति गण्हाति । तस्स अमग्गं “मग्गो”ति, अफलञ्च “फल”न्ति गणहतो विपस्सनावीथि उक्कन्ता होति । सो अत्तनो मूलकम्मट्ठानं विस्सज्जेत्वा निकन्तिमेव अस्सादेन्तो निसीदति । एत्थ च ओभासादयो उपक्किलेसवत्थुताय उपक्किलेसाति वुत्ता, न अकुसलत्ता । निकन्ति पन उपक्किलेसो चेव उपक्किलेसवत्थु च । वत्थुवसेनेव चेते दस, गाहवसेन पन समतिस होन्ति । कथं? “मम ओभासो उप्पन्नो”ति गणहतो हि दिट्ठिग्गाहो होति, “मनापो वत ओभासो उप्पन्नो”ति गणहतो मानग्गाहो, ओभासं अस्सादयतो तण्हाग्गाहो । इति ओभासे दिट्ठिमानतण्हावसेन तयो गाहा । तथा सेसेसुपीति एवं गाहवसेन समतिस उपक्किलेसा होन्ति । **दुक्खतो मनसिकरोतो, अनत्ततो मनसिकरोतो**ति वारेसुपि इमिनाव नयेन अत्थो वेदितब्बो । एकेकअनुपस्सनावसेन हेत्थ एकेकस्स विपस्सनुपक्किलेसुप्पत्ति वेदितब्बा, न एकस्सेव ।

तीसु अनुपस्सनासु । एवं अभेदतो विपस्सनावसेन उपक्किलेसे दस्सेत्वा पुन भेदवसेन दस्सेन्तो **रूपं अनिच्चतो मनसिकरोतो**ति आदिमाह । तत्थ **जरामरणं अनिच्चतो उपट्ठानन्ति** जरामरणस्स अनिच्चतो उपट्ठानं ।

७. यस्मा पुब्बे वुत्तानं समतिसाय उपक्किलेसानं वसेन अकुसलो अब्यत्तो योगावचरो ओभासादीसु विकम्पति, ओभासादीसु एकेकं “एतं मम, एसोहमस्मि, एसो मे अत्ता”ति समनुपस्सति, तस्मा तमत्थं दस्सेन्तो **ओभासे चेव जाणे चाति** आदिगाथाद्वयमाह । तत्थ **विकम्पतीति** ओभासादिके आरम्भणे नानाकिलेसवसेन विविधा कम्पति वेधति । **येहि चित्तं पवेधतीति** येहि पस्सद्विसुखेहि चित्तं नानाकिलेसवसेन नानप्पकारेन वेधति कम्पति । तस्मा **पस्सद्विया सुखे चेव** योगावचरो विकम्पतीति सम्बन्धो वेदितब्बो । **उपेक्खावज्जनाय चेवाति** उपेक्खासङ्खताय आवज्जनाय चेव विकम्पति, आवज्जनुपेक्खाय चेव विकम्पतीति अत्थो । विसुद्धिमग्गे (विसुद्धि० २.७३६) पन “उपेक्खावज्जनायञ्चा”ति वुत्तं । **उपेक्खाय चाति** हेट्ठा वुत्तप्पकाराय उपेक्खाय च विकम्पति, निकन्तिया च विकम्पतीति अत्थो । एत्थ च द्विन्नं उपेक्खानं निदिट्ठत्ता हेट्ठा “उपेक्खा उप्पज्जती”ति वुत्तट्ठाने च उभयथा अत्थो वुत्तो । अनिच्चानुपस्सनादीसु च एकेकिस्सायेव आवज्जनुपेक्खाय सब्भावतो एकेकायेव अनुपस्सना अनिच्चं अनिच्चं, दुक्खं दुक्खं, अनत्ता अनत्ताति पुनप्पुनं भावीयतीति वुत्तं होति । यस्मा पन कुसलो पण्डितो ब्यत्तो बुद्धिसम्पन्नो योगावचरो ओभासादीसु उप्पन्नेसु “अयं खो मे

ओभासो उप्पन्नो, सो खो पनायं अनिच्चो सङ्गतो पटिच्चसमुप्पन्नो खयधम्मो वयधम्मो विरागधम्मो निरोधधम्मो'ति इति वा नं पज्जाय परिच्छिन्दति उपपरिक्खति । अथ वा पनस्स एवं होति — सचे ओभासो अत्ता भवेय्य, “अत्ता”ति गहेतुं वट्टेय्य । अनत्ताव पनायं “अत्ता”ति गहितो । तस्मायं अवसवत्तनट्टेन अनत्ताति पस्सन्तो दिट्ठिं उग्घाटेति । सचे ओभासो निच्चो भवेय्य, “निच्चो”ति गहेतुं वट्टेय्य । अनिच्चोव पनायं “निच्चो”ति गहितो । तस्मायं हुत्वा अभावट्टेन अनिच्चोति पस्सन्तो मानं समुग्घाटेति । सचे ओभासो सुखो भवेय्य, “सुखो”ति गहेतुं वट्टेय्य । दुक्खोव पनायं “सुखो”ति गहितो । तस्मायं उप्पादवयपटिपीळनट्टेन दुक्खोति पस्सन्तो निकन्तिं परियादियति । यथा च ओभासे, एवं सेसेसुपि ।

एवं उपपरिक्खित्वा ओभासं “नेतं मम, नेसोहमस्मि, न मेसो अत्ता”ति समनुपस्सति । जाणं... पे०... निकन्तिं “नेतं मम, नेसोहमस्मि, न मेसो अत्ता”ति समनुपस्सति । एवं समनुपस्सन्तो ओभासादीसु न कम्पति न वेधति । तस्मा तमत्थं दस्सेन्तो **इमानि दस ठानानीति** गाथमाह । तत्थ **दस ठानानीति** ओभासादीनि । **पज्जा यस्स परिचित्ताति** यस्स उपक्किलेसविमुत्ताय पज्जाय परिचितानि पुनप्पुनं फुट्टानि परिभावितानि । **धम्मुद्धच्चकुसलो** होतीति सो पज्जाय परिचितदसट्टानो योगावचरो पुब्बे वुत्तप्पकारस्स धम्मुद्धच्चस्स यथासभावपटिवेधेन छेको होति । **न च सम्मोह गच्छतीति** धम्मुद्धच्चकुसलत्तायेव तण्हामानदिट्ठिग्घाटवसेन सम्मोहज्व न गच्छति ।

इदानी पुब्बे वुत्तमेव विधिं अपरेन परियायेन विभावेत्वा दस्सेन्तो **विक्खिपति चेव किलिस्सति** चातिआदिगाथमाह । तत्थ मन्दपज्जो योगावचरो ओभासादीसु विक्खेपज्ज अवसेसकिलेसुप्पत्तिज्ज पापुणाति । मज्झिमपज्जो विक्खेपमेव पापुणाति, नावसेसकिलेसुप्पत्तिं, सो अधिमानिको होति । तिक्खपज्जो विक्खेपं पापुणित्वापि तं अधिमानं पहाय विपस्सनं आरभति । अतितिक्खपज्जो न विक्खेपं पापुणाति, न चावसेसकिलेसुप्पत्तिं । **विक्खिपति चेवाति** तेसु मन्दपज्जो धम्मुद्धच्चसङ्गातं विक्खेपज्जेव पापुणीयति । **किलिस्सति चाति** तण्हामानदिट्ठिकिलेसेहि किलेसीयति च, उपतापीयति विबाधीयतीति अत्थो । **चवति चित्तभावनाति** तस्स मन्दपज्जस्स विपस्सनाचित्तभावना किलेसेसुयेव ठानतो पटिपक्खाविहतत्ता चवति, परिपततीति अत्थो । **विक्खिपति न किलिस्सतीति** मज्झिमपज्जो विक्खेपेन विक्खिपति, किलेसेहि न किलिस्सति । **भावना परिहायतीति** तस्स मज्झिमपज्जस्स अधिमानिकत्ता विपस्सनारम्भाभावेन विपस्सना परिहायति, नप्पवत्ततीति अत्थो । **विक्खिपति न किलिस्सतीति** तिक्खपज्जोपि विक्खेपेन विक्खिपति, किलेसेहि न किलिस्सति । **भावना न परिहायतीति** तस्स तिक्खपज्जस्स सन्तेपि विक्खेपे तं अधिमानविक्खेपं पहाय विपस्सनारम्भसम्भावेन विपस्सनाभावना न परिहायति, पवत्ततीति अत्थो । **न च विक्खिपते चित्तं न किलिस्सतीति** अतितिक्खपज्जस्स चित्तं न विक्खेपेन विक्खिपति, न च किलेसेहि किलिस्सति । **न चवति चित्तभावनाति** तस्स विपस्सनाचित्तभावना न चवति, विक्खेपकिलेसाभावेन यथाठाने तिट्ठतीति अत्थो ।

इमेहि चतूहि ठानेहीति आदीसु इदानी वुत्तेहि इमेहि चतूहि ठानेहि हेतुभूतेहि, करणभूतेहि वा ओभासादिके दस ठाने चित्तस्स सङ्खेपेन च विक्खेपेन च विगगहितं मानसं विक्खेपकिलेसुप्पत्तिविरहितो चतुत्थो कुसलो महापज्जो योगावचरो मन्दपज्जादीनं तिण्णं योगावचरानं मानसं एवज्ज एवज्ज होतीति नानप्पकारतो जानातीति सम्बन्धतो अत्थवण्णना वेदितब्बा । **सङ्खेपोति** चेत्थ विक्खेपस्स चेव किलेसानज्ज उप्पत्तिवसेन चित्तस्स लीनभावो वेदितब्बो । **विक्खेपोति** “विक्खिपति न किलिस्सती”ति द्वीसु ठानेसु वुत्तविक्खेपवसेन चित्तस्स उद्धतभावो वेदितब्बोति ।

युगनद्धकथावण्णना निट्ठिता ।

२. सच्चकथा

सच्चकथावण्णना

८. इदानीं युगनद्धगुणस्स अरियमग्गस्स वसेन सच्चट्ठं सच्चपटिवेधविसेसं सच्चलक्खणादिविधानञ्च दस्सेन्तेन कथिताय सुत्तन्तपुब्बङ्गमाय सच्चकथाय अपुब्बत्थानुवण्णना । तत्थ सुत्तन्ते ताव **तथानीति** यथासभाववसेन तच्छानि । यथासभावभूतानेव हि धम्मजातानि सच्चट्ठेन सच्चानि । सच्चट्ठो पठमजाणनिद्देसवण्णनायं वुत्तो । **अवितथानीति** वुत्तसभावे विपरियायविरहितानि । न हि सच्चानि असच्चानि नाम होन्ति । **अनञ्जथानीति** अञ्जसभावविरहितानि । न हि असच्चानि सच्चानि नाम होन्ति । **इदं दुक्खन्ति, भिक्खवे, तथमेतन्ति** भिक्खवे, इदं दुक्खन्ति यं वुच्चति, एतं यथासभावत्ता तथं । दुक्खमेव हि दुक्खं । वुत्तसभावे विपरियायाभावतो **अवितथं** । न हि दुक्खं अदुक्खं नाम होति । अञ्जसभावविरहितत्ता **अनञ्जथं** । न हि दुक्खं समुदयादिसभावं होति । समुदयादीसुपि एसेव नयो ।

१. पठमसुत्तन्तनिद्देसवण्णना

तथट्ठेनाति यथासभावट्ठेन । **पीळनट्ठादयो** जाणकथायं वुत्तत्थायेव ।

१. **एकप्पटिवेधानीति** एकेन मग्गजाणेन पटिवेधो, एकतो वा पटिवेधो एतेसन्ति एकप्पटिवेधानि । **अनत्तट्ठेनाति** चतुन्नम्पि सच्चानं अत्तविरहितत्ता अनत्तट्ठेन । वुत्तज्जेतं विसुद्धिमग्गे (विसुद्धि० २.५६७) — परमत्थतो हि सब्बानेव सच्चानि वेदककारकनिब्बुतगमकाभावतो सुञ्जानीति वेदितब्बानि । तेनेतं वुच्चति —

“दुक्खमेव हि, न कोचि दुक्खितो, कारको न, किरियाव विज्जति ।

अत्थि निब्बुति, न निब्बुतो पुमा, मग्गमत्थि, गमको न विज्जती”ति ॥ (विसुद्धि० २.५६७) ।

अथ वा —

“धुवसुभसुखत्तसुञ्जं, पुरिमद्वयमत्तसुञ्जममतपदं ।

धुवसुखअत्तविरहितो, मग्गो इति सुञ्जता तेसू”ति ॥ (विसुद्धि० २.५६७) ।

सच्चट्ठेनाति अविसंवादकट्ठेन । **पटिवेधट्ठेनाति** मग्गक्खणे पटिविज्झितब्बट्ठेन । **एकसङ्गहितानीति** तथट्ठादिना एकेकेनेव अत्थेन सङ्गहितानि, एकगणनं गतानीति अत्थो । **यं एकसङ्गहितं, तं एकत्तन्ति** यस्मा एकेन सङ्गहितं, तस्मा एकत्तन्ति अत्थो । सच्चानं बहुत्तेपि एकत्तमपेक्खित्वा एकवचनं कतं । **एकत्तं एकेन जाणेन पटिविज्झतीति** पुब्बभागे चतुन्नं सच्चानं नानत्तेकत्तं स्वावत्थितं ववत्थपेत्वा ठितो मग्गक्खणे एकेन मग्गजाणेन तथट्ठादितंतं एकत्तं पटिविज्झति । कथं? निरोधसच्चस्स तथट्ठादिके एकत्ते पटिविद्धे सेससच्चानम्पि तथट्ठादिकं एकत्तं पटिविद्धमेव होति । यथा पुब्बभागे पञ्चन्नं खन्धानं नानत्तेकत्तं स्वावत्थितं ववत्थपेत्वा ठितस्स मग्गवुट्ठानकाले अनिच्चतो वा दुक्खतो वा अनत्ततो वा वुट्ठहन्तस्स एकस्मिम्पि खन्धे अनिच्चादितो दिट्ठे सेसखन्धापि अनिच्चादितो दिट्ठाव होन्ति, एवमिदन्ति दट्ठब्बं । **दुक्खस्स दुक्खट्ठो तथट्ठोति** दुक्खसच्चस्स पीळनट्ठादिको चतुब्बिधो अत्थो सभावट्ठेन तथट्ठो । सेससच्चेसुपि एसेव नयो । सोयेव चतुब्बिधो अत्थो अत्ताभावतो **अनत्तट्ठो** । वुत्तसभावे अविसंवादकतो **सच्चट्ठो** । मग्गक्खणे पटिविज्झितब्बतो **पटिवेधट्ठो** वुत्तोति वेदितब्बं ।

१०. **यं अनिच्चन्ति** आदि सामञ्जलक्खणपुब्बङ्गमं कत्वा दस्सितं । तत्थ **यं अनिच्चं, तं दुक्खं** । **यं दुक्खं, तं**

अनिच्चन्ति दुक्खसमुदयमग्गा गहिता । तानि हि तीणि सच्चानि अनिच्चानि चेव अनिच्चत्ता दुक्खानि च । यं अनिच्चञ्च दुक्खञ्च, तं अनत्ताति तानियेव तीणि गहितानि । यं अनिच्चञ्च दुक्खञ्च अनत्ता चाति तेहि तीहि सह निरोधसच्चञ्च सङ्गहितं । चत्तारिपि हि अनत्तायेव । तं तथन्ति तं सच्चचतुक्कं सभावभूतं । तं सच्चन्ति तदेव सच्चचतुक्कं यथासभावे अविसंवादकं । नवहाकारेहीतिआदीसु “सब्बं, भिक्खवे, अभिज्जेय्य”न्ति (पटि० म० १.३; सं० नि० ४.४६) वचनतो अभिज्जट्टेन, दुक्खस्स परिज्जट्टे, समुदयस्स पहानट्टे, मग्गस्स भावनट्टे, निरोधस्स सच्छिकिरियट्टे आवेनिकेपि इध चतूसुपि सच्चेसु जातपरिज्जासम्भावतो परिज्जट्टेन, चतुसच्चदस्सनेन पहानसम्भावतो पहानट्टेन, चतुसच्चभावनासम्भावतो भावनट्टेन, चतुन्नं सच्चानं सच्छिकिरियसम्भावतो सच्छिकिरियट्टेनाति निदिद्वन्ति वेदितब्बं । नवहाकारेहि तथट्टेनातिआदीसु पठमं वुत्तनयेनेव योजना कातब्बा ।

११. द्वादसहि आकारेहीतिआदीसु तथट्टादयो जाणकथायं वुत्तत्था । एतेसं निद्वेसेपि वुत्तनयेनेव योजना वेदितब्बा ।

१२. सच्चानं कति लक्खणानीतिआदीसु उपरि वत्तब्बानि छ लक्खणानि सङ्खतासङ्खतवसेन द्विधा भिन्दित्वा द्वे लक्खणानीति आह । तत्थ सङ्खतलक्खणञ्च असङ्खतलक्खणञ्चाति “तीणिमानि, भिक्खवे, सङ्खतस्स सङ्खतलक्खणानि उप्पादो पज्जायति, वयो पज्जायति, ठितस्स अज्जथत्तं पज्जायति । तीणिमानि, भिक्खवे, असङ्खतस्स असङ्खतलक्खणानि न उप्पादो पज्जायति, न वयो पज्जायति, न ठितस्स अज्जथत्तं पज्जायती”ति (अ० नि० ३.४७-४८) एवं वुत्तं सङ्खतस्स सङ्खतमिति लक्खणञ्च असङ्खतस्स असङ्खतमिति लक्खणञ्च । सङ्खतं पन न लक्खणं, लक्खणं न सङ्खतं । न च सङ्खतं विना लक्खणं पज्जापेतुं सक्का, नपि लक्खणं विना सङ्खतं । लक्खणेन पन सङ्खतं पाकटं होति ।

पुन तदेव लक्खणद्वयं वित्थारतो दस्सेन्तो छ लक्खणानीति आह । सङ्खतानं सच्चानन्ति दुक्खसमुदयमग्गसच्चानं । तानि हि पच्चयेहि सङ्गम्म कतत्ता सङ्खतानि । उप्पादोति जाति । पज्जायतीति जानीयति । वयोति भङ्गो । ठितानं अज्जथत्तन्ति ठितिप्पत्तानं अज्जथाभावो जरा । तिण्णं सङ्खतसच्चानं निप्फन्नत्ता उप्पादवयज्जथत्तं वुत्तं, तेसंयेव पन उप्पादस्स, जराय भङ्गस्स च अनिप्फन्नत्ता उप्पादवयज्जथत्तं न वत्तब्बं । सङ्खतनिस्सितत्ता उप्पादवयज्जथत्तं न पज्जायतीति न वत्तब्बं । सङ्खतविकारत्ता पन सङ्खतन्ति वत्तब्बं । दुक्खसमुदयानं उप्पादजराभङ्गा सच्चपरियापन्ना, मग्गसच्चस्स उप्पादजराभङ्गा न सच्चपरियापन्नाति वदन्ति । तत्थ “सङ्खतानं उप्पादक्खणे सङ्खतापि उप्पादलक्खणमि कालसङ्खातो तस्स खणोपि पज्जायति, उप्पादे वीतिवत्ते सङ्खतापि जरालक्खणमि कालसङ्खातो तस्स खणोपि पज्जायति, भङ्गक्खणे सङ्खतापि जरापि भङ्गलक्खणमि कालसङ्खातो तस्स खणोपि पज्जायती”ति खन्धकवग्गट्टकथायं (सं० नि० अट्ठ० २.३.३७-३८) वुत्तं । असङ्खतस्स सच्चस्साति निरोधसच्चस्स । तज्हि पच्चयेहि समागम्म अकतत्ता सयमेव निप्फन्नन्ति असङ्खतं । ठितस्साति निच्चत्ता ठितस्स, न ठानप्पत्तत्ता । पुन तदेव लक्खणद्वयं वित्थारतो दस्सेन्तो द्वादस लक्खणानीति आह ।

चतुन्नं सच्चानं कति कुसलातिआदीसु अब्बाकतन्ति विपाकाब्बाकतं किरियाब्बाकतं रूपाब्बाकतं निब्बानाब्बाकतन्ति चतूसु अब्बाकतेसु निब्बानाब्बाकतं । चत्तारिपि हि कुसलाकुसललक्खणेन न ब्याकतत्ता अब्बाकतानि । सिया कुसलन्ति कामावचररूपावचरारूपावचरकुसलानं वसेन कुसलमि भवेय्य । सिया अकुसलन्ति तण्हं ठपेत्वा सेसाकुसलवसेन । सिया अब्बाकतन्ति कामावचररूपावचरारूपावचरविपाककिरियानं रूपानञ्च वसेन । सिया तीणि सच्चानीतिआदीसु सङ्गहितानीति गणितानि । वत्थुवसेनाति अकुसलकुसलाब्बाकतदुक्खसमुदयनिरोधमग्गसङ्खातवत्थुवसेन । यं दुक्खसच्चं अकुसलन्ति ठपेत्वा तण्हं अवसेसं

अकुसलं। अकुसलद्वेन द्वे सच्चानि एकसच्चेन सङ्गहितानीति इमानि द्वे दुःखसमुदयसच्चानि अकुसलद्वेन एकसच्चेन सङ्गहितानि, अकुसलसच्चं नाम होतीति अत्थो। एकसच्चं द्वीहि सच्चेहि सङ्गहितन्ति एकं अकुसलसच्चं द्वीहि दुःखसमुदयसच्चेहि सङ्गहितं। यं दुःखसच्चं कुसलन्ति तेभूमकं कुसलं। इमानि द्वे दुःखमगगसच्चानि कुसलद्वेन एकसच्चेन सङ्गहितानि, कुसलसच्चं नाम होती। एकं कुसलसच्चं द्वीहि दुःखमगगसच्चेहि सङ्गहितं। यं दुःखसच्चं अब्याकतन्ति तेभूमकविपाककिरिया रूपञ्च। इमानि द्वे दुःखनिरोधसच्चानि अब्याकतद्वेन एकसच्चेन सङ्गहितानि, एकं अब्याकतसच्चं नाम होती। एकं अब्याकतसच्चं द्वीहि दुःखनिरोधसच्चेहि सङ्गहितं। तीणि सच्चानि एकसच्चेन सङ्गहितानीति समुदयमगगनिरोधसच्चानि एकेन अकुसलकुसलाब्याकतभूतेन दुःखसच्चेन सङ्गहितानि। एकं सच्चं तीहि सच्चेहि सङ्गहितन्ति एकं दुःखसच्चं विसुं अकुसलकुसलअब्याकतभूतेहि समुदयमगगनिरोधसच्चेहि सङ्गहितं। केचि पन “दुःखसमुदयसच्चानि अकुसलद्वेन समुदयसच्चेन सङ्गहितानि, दुःखमगगसच्चानि कुसलद्वेन मगगसच्चेन सङ्गहितानि, न दस्सनद्वेन। दुःखनिरोधसच्चानि अब्याकतद्वेन निरोधसच्चेन सङ्गहितानि, न असङ्खतद्वेना”ति वण्णयन्ति।

२. दुतियसुत्तन्तपाळिवण्णना

१३. पुन अज्जस्स सुत्तन्तस्स अत्थवसेन सच्चप्पटिवेधं निद्विसितुकामो पुब्बे मे, भिक्खवेतिआदिकं सुत्तन्तं आहरित्वा दस्सेसि। तत्थ पुब्बे मे, भिक्खवे, सम्बोधाति भिक्खवे, मम सम्बोधितो सब्बज्जुतज्जाणतो पुब्बे। अनभिसम्बुद्धस्साति सब्बधम्मे अप्पटिविद्धस्स। बोधिसत्तस्सेव सतोति बोधिसत्तभूतस्सेव। एतदहोसीति बोधिपल्लङ्के निसिन्नस्स एतं परिवितक्कितं अहोसि। अस्सादोति अस्सादीयतीति अस्सादो। आदीनवोति दोसो। निस्सरणन्ति अपगमनं। सुखन्ति सुखयतीति सुखं, यस्सुप्पज्जति, तं सुखितं करोतीति अत्थो। सोमनस्सन्ति पीतिसोमनस्सयोगतो सोभनं मनो अस्साति सुमनो, सुमनस्स भावो सोमनस्सं, सुखमेव पीतियोगतो विसेसितं। अनिच्चन्ति अद्भुवं। दुक्खन्ति दुक्खवत्थुत्ता सङ्खारदुक्खत्ता च दुक्खं। विपरिणामधम्मन्ति अवसी हुत्वा जराभङ्गवसेन परिवत्तनपकतिकं। एतेन अनत्तभावो वुत्तो होति। छन्दरागविनयोति छन्दसङ्घातस्स रागस्स संवरणं, न वण्णरागस्स। छन्दरागप्पहानन्ति तस्सेव छन्दरागस्स पजहनं।

यावकीवज्जातिआदीसु याव इमेसं पज्चन्नं उपादानक्खन्धानं...पे०... यथाभूतं नाब्भज्जासिं न अधिकेन जाणेन पटिविज्झिं, ताव अनुत्तरं सम्मासम्बोधिं अनुत्तरं सब्बज्जुभावं अभिसम्बुद्धो अभिसमेतावी अरहन्ति नेवाहं पच्चज्जासिं नेव पटिज्जं अकासिन्ति सम्बन्धतो अत्थो। कीवज्जाति निपातमत्तं। यतोति यस्मा, यदा वा। अथाति अनन्तरं। जाणञ्च पन मे दस्सनं उदपादीति दस्सनकिच्चकरणेन दस्सनसङ्घातं पच्चवेक्खणजाणञ्च मे उप्पज्जि। अकुप्पाति कोपेतुं चालेतुं असक्कुण्येया। विमुत्तीति अरहत्तफलविमुत्ति। एताय एव फलपच्चवेक्खणाय मगगनिब्बानपच्चवेक्खणापि वुत्ताव होन्ति। अयमन्तिमा जातीति अयं पच्छिमा खन्धप्पवत्ति। नत्थिदानि पुनब्भवोति इदानि पुन उप्पत्ति नत्थि। एतेन पहीनकिलेसपच्चवेक्खणा वुत्ता। अरहतो हि अवसिद्धकिलेसपच्चवेक्खणा न होति।

३. दुतियसुत्तन्तनिद्वेसवण्णना

१४. सच्चप्पटिवेधजाणयोजनक्कमे च अयं रूपस्स अस्सादोति पहानप्पटिवेधोति पुब्बभागे “अयं तण्हासम्पयुत्तो रूपस्स अस्सादो”ति जत्वा मगगक्खणे समुदयप्पहानसङ्घातो समुदयसच्चप्पटिवेधो। समुदयसच्चन्ति समुदयसच्चप्पटिवेधजाणं। अरियसच्चारम्मणजाणम्पि हि “ये केचि कुसला धम्मा, सब्बे ते चतूसु अरियसच्चेसु सङ्गहं गच्छन्ती”तिआदीसु (म० नि० १.३००) विय “सच्च”न्ति वुच्चति। अयं रूपस्स आदीनवोति परिज्जापटिवेधोति

पुब्बभागे “अयं रूपस्स आदीनवो”ति जत्वा मग्गक्खणे दुक्खपरिज्जासङ्घातो दुक्खसच्चप्पटिवेधो । **दुक्खसच्चन्ति** दुक्खसच्चप्पटिवेधजाणं । **इदं रूपस्स निस्सरणन्ति सच्छिकिरियापटिवेधो**ति पुब्बभागे “इदं रूपस्स निस्सरण”न्ति जत्वा मग्गक्खणे निरोधसच्छिकिरियासङ्घातो निरोधसच्चप्पटिवेधो । **निरोधसच्चन्ति** निरोधसच्चारम्मणं निरोधसच्चप्पटिवेधजाणं । **या इमेसु तीसु ठानेसूति** इमेसु यथावुत्तेसु तीसु समुदयदुक्खनिरोधेसु पटिवेधवसेन पवत्ता या दिट्ठि यो **सङ्कप्पोति** योजना । **भावनापटिवेधो**ति अयं मग्गभावनासङ्घातो मग्गसच्चप्पटिवेधो । **मग्गसच्चन्ति** मग्गसच्चप्पटिवेधजाणं ।

१५. पुन अपरेन परियायेन सच्चानि च सच्चप्पटिवेधञ्च दस्सेन्तो **सच्चन्ति कतिहाकारेहि सच्चन्ति**आदिमाह । तत्थ यस्मा सब्बेपि सब्बञ्जुबोधिसत्ता बोधिपल्लङ्के निसिन्ना जरामरणादिकस्स दुक्खसच्चस्स जातिआदिकं समुदयसच्चं “किं नु खो”ति एसन्ति, तथा एसन्ता च जरामरणादिकस्स दुक्खसच्चस्स जातिआदिकं समुदयसच्चं “पच्चयो”ति ववत्थपेन्तो परिग्गण्हन्ति, तस्मा सा च एसना सो च परिग्गहो सच्चानं एसनत्ता परिग्गहत्ता च “सच्च”न्ति कत्वा **एसनट्ठेन परिग्गहट्ठेनाति** वुत्तं । अयञ्च विधि पच्चेकबुद्धानम्पि पच्चयपरिग्गहे लब्भतियेव, सावकानं पन अनुस्सववसेन पच्चयपरिग्गहे लब्भति । **पटिवेधट्ठेनाति** पुब्बभागे तथा एसितानं परिग्गहितानञ्च मग्गक्खणे एकपटिवेधट्ठेन ।

किंनिदानन्तिआदीसु निदानादीनि सब्बानि कारणवेवचनानि । कारणञ्चि यस्मा फलं निदेति “हन्द नं गण्हथा”ति अप्पेति विय, तस्मा “निदान”न्ति वुच्चति । यस्मा फलं ततो समुदेति, जायति, पभवति; तस्मा समुदयो, जाति, पभवोति वुच्चति । अयं पनेत्थ अत्थो — किं निदानं एतस्साति **किंनिदानं** । को समुदयो एतस्साति **किंसमुदयं** । का जाति एतस्साति **किंजातिकं** । को पभवो एतस्साति **किंपभवं** । यस्मा पन तस्स जाति यथावुत्तेन अत्थेन निदानञ्चेव समुदयो च जाति च पभवो च, तस्मा **जातिनिदानन्ति**आदिमाह । **जरामरणन्ति** दुक्खसच्चं । **जरामरणसमुदयन्ति** तस्स पच्चयं समुदयसच्चं । **जरामरणनिरोधन्ति** निरोधसच्चं । **जरामरणनिरोधगामिनिं पटिपदन्ति** मग्गसच्चं । इमिनाव नयेन सब्बपदेसु अत्थो वेदितब्बो ।

१६. **निरोधप्पजाननाति** आरम्मणकरणेन निरोधस्स पजानना । **जाति सिया दुक्खसच्चं, सिया समुदयसच्चन्ति** भवपच्चया पज्जायनट्ठेन दुक्खसच्चं, जरामरणस्स पच्चयट्ठेन समुदयसच्चं । एस नयो सेसेसुपि । **अविज्जा सिया दुक्खसच्चन्ति** पन आसवसमुदया अविज्जासमुदयट्ठेनाति ।

सच्चकथावण्णना निड्ठिता ।

३. बोज्झङ्गकथा

बोज्झङ्गकथावण्णना

१७. इदानि सच्चप्पटिवेधसिद्धं बोज्झङ्गविसेसं दस्सेन्तेन कथिताय सुत्तन्तपुब्बङ्गमाय बोज्झङ्गकथाय अपुब्बत्थानुवण्णना । तत्थ सुत्तन्ते ताव **बोज्झङ्गाति** बोधिया, बोधिस्स वा अङ्गाति बोज्झङ्गा । किं वुत्तं होति (सं० नि० अट्ठ० ३.५.१८२) — या हि अयं धम्मसामग्गी, याय लोकुत्तरमग्गक्खणे उप्पज्जमानाय लीनुद्धच्चपतिट्ठानायूहनकामसुखत्तकिलमथानुयोगउच्छेदसस्सताभिनिवेसादीनं अनेकेसं उपद्वानं पटिपक्खभूताय सतिधम्मविचयवीरियपीतिपस्सद्धिसमाधिउपेक्खासङ्घाताय धम्मसामगिया अरियसावको बुज्झतीति कत्वा बोधीति

वुच्चति, **बुज्झतीति** किलेससन्ताननिदाय वुट्ठति, चत्तारि वा अरियसच्चानि पटिविज्झति, निब्बानमेव वा सच्छिकरोतीति वुत्तं होति । यथाह — “सत्तं बोज्झङ्गे भावेत्वा अनुत्तरं सम्मासम्बोधिं अभिसम्बुद्धो”ति (सं० नि० ५.३७८; दी० नि० ३.१४३) । तस्सा धम्मसामग्गीसङ्घाताय बोधिया अङ्गाति बोज्झङ्गा ज्ञानङ्गमग्गाङ्गादयो विय । योपेस यथावुत्तप्पकाराय एताय धम्मसामगिया बुज्झतीति कत्वा अरियसावको बोधीति वुच्चति, तस्स बोधिस्स अङ्गातिपि बोज्झङ्गा सेनङ्गरथङ्गादयो विय । तेनाहु अट्ठकथाचरिया “बुज्झनकस्स पुग्गलस्स अङ्गाति बोज्झङ्गा”ति । सतिसम्बोज्झङ्गादीनं अत्थो अभिज्जेय्यनिद्देसे वुत्तो ।

बोज्झङ्गत्यनिद्देसे **बोधाय संवत्तन्तीति** बुज्झनत्थाय संवत्तन्ति । कस्स बुज्झनत्थाय? मग्गफलेहि निब्बानस्स पच्चवेक्खणाय कतकिच्चस्स बुज्झनत्थाय, मग्गेन वा किलेसनिदातो पबुज्झनत्थाय फलेन पबुद्धभावत्थायापीति वुत्तं होति । बलवविपस्सनायपि बोज्झङ्गा बोधाय संवत्तन्ति । तस्मा अयं विपस्सनामग्गफलबोज्झङ्गानं साधारणत्थो । तीसुपि हि ठानेसु बोधाय निब्बानपटिवेधाय संवत्तन्ति । एतेन बोधिया अङ्गाति बोज्झङ्गाति वुत्तं होति । **बुज्झन्तीति** **बोज्झङ्गाति**आदीहि पच्चहि चतुक्केहि वुत्तानं बोज्झङ्गानं उप्पत्तिट्ठानं अभिज्जेय्यनिद्देसे वुत्तं । अपि च **बुज्झन्तीति** बोज्झङ्गानं सकिच्चकरणे समत्थभावदस्सनत्थं कत्तुनिद्देसो । **बुज्झनट्टेनाति** सकिच्चकरणसमत्थत्तेपि सति कत्तुनो अभावदस्सनत्थं भावनिद्देसो । **बोधेन्तीति** बोज्झङ्गभावनाय बुज्झन्तानं योगीनं पयोजकत्ता बोज्झङ्गानं हेतुकत्तुनिद्देसो । **बोधनट्टेनाति** पठमं वुत्तनयेनेव पयोजकहेतुकत्तुना भावनिद्देसो । एतेहि बोधिया अङ्गा बोज्झङ्गाति वुत्तं होति । **बोधिपक्खियट्टेनाति** बुज्झनट्टेन बोधीति लद्धनामस्स योगिस्स पक्खे भवत्ता । अयमेतेसं योगिनो उपकारकत्तनिद्देसो । एतेहि बोधिस्स अङ्गाति बोज्झङ्गाति वुत्तं होति । **बुद्धिलभनट्टेनाति** आदिके छक्के **बुद्धिलभनट्टेनाति** योगावचरेन बुद्धिया पापुणनट्टेन । **रोपनट्टेनाति** सत्तानं पतिट्ठापनट्टेन । **पापनट्टेनाति** पतिट्ठापिताय निट्ठापनट्टेन । इमे विपस्सनाबोज्झङ्गा पति-अभि-सं-इति तीहि उपसग्गेहि विसेसिता मग्गफलबोज्झङ्गाति वदन्ति । सब्बेसम्पि धम्मवोहारेन निट्ठिट्ठानं बोज्झङ्गानं बोधिया अङ्गाति बोज्झङ्गाति वुत्तं होतीति वेदितब्बं ।

मूलमूलकादिदसकवण्णना

१८. मूलट्टेनाति आदिके मूलमूलके दसके **मूलट्टेनाति** विपस्सनादीसु पुरिमा पुरिमा बोज्झङ्गा पच्छिमानं पच्छिमानं बोज्झङ्गानञ्च सहजातधम्मानञ्च अञ्जमञ्जञ्च मूलट्टेन । **मूलचरियट्टेनाति** मूलं हुत्वा चरिया पवत्ति मूलचरिया । तेन मूलचरियट्टेन, मूलं हुत्वा पवत्तनट्टेनाति अत्थो । **मूलपरिग्गहट्टेनाति** ते एव बोज्झङ्गा आदितो पभुति उप्पादनत्थाय परिग्गहमानत्ता परिग्गहा, मूलानियेव परिग्गहा मूलपरिग्गहा । तेन मूलपरिग्गहट्टेन । ते एव अञ्जमञ्जं परिवारवसेन **परिवारट्टेन** । भावनापारिपूरवसेन **परिपूरणट्टेन** । निट्ठं पापुणनवसेन **परिपाकट्टेन** । ते एव मूलानि च छब्बिधा पभेदभिन्नत्ता पटिसम्भिदा चाति मूलपटिसम्भिदा । तेन **मूलपटिसम्भिदट्टेन** । **मूलपटिसम्भिदापापनट्टेनाति** बोज्झङ्गभावनानुयुत्तस्स योगिनो तं मूलपटिसम्भिदं पापनट्टेन । तस्सेव योगिनो तस्सा मूलपटिसम्भिदाय **वसीभावट्टेन** । सेसेसुपि ईदिसेसु पुग्गलवोहारेसु बोधिस्स अङ्गाति बोज्झङ्गाति वुत्तं होतीति वेदितब्बं । **मूलपटिसम्भिदाय वसीभावप्पत्तानम्पीति** ईदिसेसुपि निट्ठावचनेसु फलबोज्झङ्गाति वेदितब्बं । वसीभावं पत्तानन्तिपि पाठो ।

मूलमूलकदसकं निट्ठितं ।

सेसेसुपि हेतुमूलकादीसु नवसु दसकेसु इमिनाव नयेन साधारणवचनानं अत्थो वेदितब्बो । असाधारणेसु पन यथावुत्ता एव बोज्झङ्गा यथावुत्तानं धम्मानं जनकत्ता **हेतू** नाम होन्ति । उपत्थम्भकत्ता **पच्चया** नाम । ते एव

तदङ्गसमुच्छेदपटिप्पस्सद्धिविसुद्धिभूतत्ता **विसुद्धि** नाम । वज्जविरहितत्ता **अनवज्जा** नाम । “सब्बेपि कुसला धम्मा नेक्खम्म”न्ति वचनतो **नेक्खम्मं** नाम । किलेसेहि विमुत्तत्ता तदङ्गविमुत्तिआदिवसेन **विमुत्ति** नाम । मग्गफलबोज्झङ्गा विसयीभूतेहि आसवेहि विरहितत्ता **अनासवा** । ति विधापि बोज्झङ्गा किलेसेहि सुज्जत्ता तदङ्गविवेकादिवसेन **विवेका** । विपस्सनामग्गबोज्झङ्गा परिच्चागवोसग्गत्ता पक्खन्दनवोसग्गत्ता च **वोसग्गा** । फलबोज्झङ्गा पक्खन्दनवोसग्गत्ता वोसग्गा ।

१९. मूलद्वं बुज्झन्तीति आदयो एकेकपदवसेन निद्विद्वा नव दसका वुत्तनयेनेव वेदितव्वा । **वसीभावप्पत्तानन्ति** पदं पन वत्तमानवचनाभावेन न योजितं । **परिग्गहट्टा**दयो अभिज्जेय्यनिद्देसे वुत्तत्था ।

२०. पुन थेरो अत्तना देसितं सुत्तन्तं उद्विसित्वा तस्स निद्देसवसेन बोज्झङ्गविधिं दस्सेतुकामो **एकं समयन्ति** आदिकं निदानं वत्वा सुत्तन्तं ताव उद्विसि । अत्तना देसितसुत्तत्ता एव चेत्थ **एवं मे सुतन्ति** न वुत्तं । **आयस्मा सारिपुत्तो**ति पनेत्थ देसकव्यत्तिभावत्थं अत्तानं परं विय कत्वा वुत्तं । ईदिसिद्धि वचनं लोके गन्थेसु पयुज्जन्ति । **पुब्बण्हसमयन्ति** सकलं पुब्बण्हसमयं । अच्चन्तसंयोगत्थे उपयोगवचनं । सेसद्वयेपि एसेव नयो । **सतिसम्बोज्झङ्गो इति चे मे होतीति** सतिसम्बोज्झङ्गोति एवज्जे मय्हं होति । **अप्पमाणोति मे होतीति** अप्पमाणोति एवं मे होति । **सुसमारब्धोति मे होतीति** सुदु परिपुण्णोति एवं मे होति । **तिट्ठन्ति** निब्बानारम्मणे पवत्तिवसेन तिट्ठन्तं । **चवतीति** निब्बानारम्मणतो अपगच्छति । सेसबोज्झङ्गेसुपि एसेव नयो ।

राजमहामत्तस्साति रज्जो महाअमच्चस्स, महतिया वा भोगमत्ताय भोगप्पमाणेन समन्नागतस्स । **नानारत्तानन्ति** नानारङ्गरत्तानं, पूरणत्थे सामिवचनं, नानारत्तेहीति अत्थो । **दुस्सकरण्डकोति** दुस्सपेळा । **दुस्सयुगन्ति** वत्थयुगलं । **पारुपितुन्ति** अच्छादेतुं । इमस्मिं सुत्तन्ते थेरस्स फलबोज्झङ्गा कथिता । यदा हि थेरो सतिसम्बोज्झङ्गं सीसं कत्वा फलसमापत्तिं समापज्जति, तदा इतरे तदन्वया होन्ति । यदा धम्मविचयादीसु अज्जतरं, तदा सेसापि तदन्वया होन्तीति एवं फलसमापत्तिया अत्तनो चिण्णवसीभावं दस्सेन्तो थेरो इमं सुत्तन्तं कथेसीति ।

सुत्तन्तनिद्देसवण्णना

२१. कथं सतिसम्बोज्झङ्गो इति चे होतीति बोज्झङ्गोति सतिसम्बोज्झङ्गं सीसं कत्वा फलसमापत्तिं समापज्जन्तस्स अज्जेसु बोज्झङ्गेसु विज्जमानेसु एवं अयं सतिसम्बोज्झङ्गो होतीति इति चे पवत्तस्स कथं सो सतिसम्बोज्झङ्गो होतीति अत्थो । **यावता निरोधूपट्टातीति** यत्तकेन कालेन निरोधो उपट्टाति, यत्तके काले आरम्मणतो निब्बानं उपट्टातीति अत्थो । **यावता अच्छीति** यत्तकेन परिमाणेन जाला । **कथं अप्पमाणो इति चे होतीति** बोज्झङ्गोति न अप्पमाणेपि सतिसम्बोज्झङ्गे विज्जमाने एवं अयं अप्पमाणो होतीति इति चे पवत्तस्स सो अप्पमाणो सतिसम्बोज्झङ्गो कथं होतीति अत्थो । **पमाणबद्धाति** किलेसा च परियुट्टाना च पोनोभविकसङ्खारा च पमाणबद्धा नाम होन्ति । “रागोपमाणकरणो, दोसो पमाणकरणो, मोहो पमाणकरणो”ति (म० नि० १.४५९) वचनतो रागादयो यस्स उप्पज्जन्ति, “अयं एत्तको”ति तस्स पमाणकरणतो पमाणं नाम । तस्मिं पमाणे बद्धा पटिबद्धा आयत्ताति किलेसादयो पमाणबद्धा नाम होन्ति । **किलेसाति** अनुसयभूता, **परियुट्टानाति** समुदाचारप्पत्तिकिलेसा । **सङ्खारा पोनोभविकाति** पुनप्पुनं भवकरणं पुनभवो, पुनभवो सीलमेतेसन्ति पोनभविका, पोनभविका एव पोनोभविका । कुसलाकुसलकम्मसङ्खारा सङ्खारा । **अप्पमाणोति** वुत्तप्पकारस्स पमाणस्स अभावेन अप्पमाणो । मग्गफलानमि अप्पमाणत्ता ततो विसेसनत्थं **अचलद्वेन असङ्खतद्वेनाति** वुत्तं । भङ्गाभावतो अचलो, पच्चयाभावतो असङ्खतो । यो हि अचलो असङ्खतो च, सो अतिविय पमाणविरहितो होति ।

कथं सुसमारब्धो इति चे होतीति बोज्झङ्गोति अनन्तरं वुत्तनयेन योजेतब्बं । विसमाति सयञ्च विसमत्ता, विसमस्स च भावस्स हेतुत्ता विसमा । समधम्मोति सन्तट्ठेन पणीतट्ठेन समो धम्मो । पमाणाभावतो सन्तो । “यावता, भिक्खवे, धम्मा सङ्गता वा असङ्गता वा, विरागो तेसं धम्मानं अगमक्खायती”ति (अ० नि० ४.३४; इतिवु० ९०) वचनतो सब्बधम्ममुत्तमट्ठेन पणीतो । तस्मिं समधम्मोति वुत्ते सुसमे आरब्धो सुसमारब्धो । आवज्जितत्ताति फलसमापत्तिया पवत्तकालं सन्धाय वुत्तं । अनुप्पादादिसङ्गते निब्बाने मनोद्वारावज्जनस्स उप्पन्नत्ताति वुत्तं होति । तिट्ठतीति पवत्तति । उप्पादादीनि हेट्ठा वुत्तत्थानि । सेसबोज्झङ्गमूलकेसुपि वारेसु एसेव नयो ।

बोज्झङ्गकथावण्णना निट्ठिता ।

४. मेत्ताकथा

मेत्ताकथावण्णना

२२. इदानीं बोज्झङ्गकथानन्तरं कथिताय बोज्झङ्गकथागतिया सुत्तन्तपुब्बङ्गमाय मेत्ताकथाय अपुब्बत्थानुवण्णना । तत्थ सुत्तन्ते ताव आसेवितायाति आदरेन सेविताय । भावितायाति वट्ठिताय । बहुलीकतायाति पुनप्पुनं कताय । यानीकतायाति युत्तयानसदिसाय कताय । वत्थुकतायाति पतिट्ठानट्ठेन वत्थु विय कताय । अनुट्ठितायाति पच्चुपट्ठिताय । परिचितायाति समन्ततो चिताय उपचिताय । सुसमारब्धायाति सुट्ठु समारब्धाय सुकताय । आनिसंसाति गुणा । पाटिकङ्काति पटिकङ्कितब्बा इच्छितब्बा । सुखं सुपतीति यथा सेसजना सम्परिवत्तमाना काकच्छमाना दुक्खं सुपन्ति, एवं असुपित्वा सुखं सुपति । निदं ओक्कन्तोपि समापत्तिं समापन्नो विय होति । सुखं पटिबुज्झतीति यथा अज्जे नित्युनन्ता विजम्भन्ता सम्परिवत्तन्ता दुक्खं पटिबुज्झन्ति, एवं अपटिबुज्झित्वा विकसमानमिव पदुमं सुखं निब्बिकारं पटिबुज्झति । न पापकं सुपिनं पस्सतीति सुपिनं पस्सन्तोपि भद्वकमेव सुपिनं पस्सति । चेतियं वन्दन्तो विय पूजं करोन्तो विय धम्मं सुणन्तो विय च होति । यथा पनज्जे अत्तानं चोरेहि परिवारितं विय वाळेहि उपदुत्तं विय पपाते पतन्तं विय च पस्सन्ति, न एवं पापकं सुपिनं पस्सति । मनुस्सानं पियो होतीति उरे आमुत्तमुत्ताहारो विय सीसे पिळन्धमाला विय च मनुस्सानं पियो होति मनापो । अमनुस्सानं पियो होतीति यथेव च मनुस्सानं, एवं अमनुस्सानम्पि पियो होति । देवता रक्खन्तीति पुत्तमिव मातापितरो देवता रक्खन्ति । नास्स अग्गि वा विसं वा सत्थं वा कमतीति मेत्ताविहारिस्स काये अग्गि वा विसं वा सत्थं वा न कमति न पविसति, नास्स कायं विकोपेतीति वुत्तं होति । तुवटं चित्तं समाधियतीति मेत्ताविहारिनो खिप्पमेव चित्तं समाधियति, नत्थि तस्स दन्धायितत्तं । मुखवण्णो विप्पसीदतीति बन्धना पमुत्ततालपक्कं विय चस्स विप्पसन्नवण्णं मुखं होति । असम्मूळ्हो कालं करोतीति मेत्ताविहारिनो सम्मोहमरणं नाम नत्थि, असम्मूळ्हो निदं ओक्कमन्तो विय कालं करोति । उत्तरि अप्पटिविज्झन्तोति मेत्तासमापत्तितो उत्तरिं अरहत्तं अधिगन्तुं असक्कोन्तो इतो चवित्वा सुत्तप्पबुद्धो विय ब्रह्मलोकूपगो होतीति ब्रह्मलोकं उपपज्जतीति अत्थो ।

मेत्तानिद्वेसे अनोधिसो फरणाति ओधि मरियादा, न ओधि अनोधि । ततो अनोधिसो, अनोधितोति अत्थो, निप्पदेसतो फुसनाति वुत्तं होति । ओधिसोति पदेसवसेन । दिसाफरणाति दिसासु फरणा । सब्बेति अनवसेसपरियादानं । सत्तातिपदस्स अत्थो जाणकथामातिकावण्णनायं वुत्तो, रुळ्हीसदेन पन वीतरागेसुपि अयं वोहारो वत्तति विलीवमयेपि बीजनिविसेसे तालवण्टवोहारो विय । अवेराति वेररहिता । अब्यापज्जाति ब्यापादरहिता । अनीघाति निहुक्खा । अनिग्घातिपि पाठो । सुखी अत्तानं परिहरन्तूति सुखिता हुत्वा अत्तभावं वत्तयन्तु । “अवेरा”ति च सकसन्ताने च परे पटिच्च, परसन्ताने च इतरे पटिच्च वेराभावो दस्सितो, “अब्यापज्जा”तिआदीसु वेराभावा तम्मूलकब्यापादाभावो,

“अनीघा”ति व्यापादाभावा तम्मूलकदुक्खाभावो, “सुखी अत्तानं परिहरन्तू”ति दुक्खाभावासुखेन अत्तभावपरिहरणं दस्सितन्ति एवमेत्थ वचनसम्बन्धो वेदितव्वोति । इमेसु च “अवेरा होन्तू”ति आदीसु चतूसुपि वचनेसु यं यं पाकटं होति, तस्स तस्स वसेन मेत्ताय फरति ।

पाणाति आदीसु पाणनताय पाणा, अस्सासपस्सासायत्तवुत्तितायाति अत्थो । भूतत्ता **भूता**, अभिनिब्बत्ताति अत्थो । पुं वुच्चति निरयो, तं पुं गलन्ति गच्छन्तीति **पुग्गला** । अत्तभावो वुच्चति सरीरं, खन्धपञ्चकमेव वा, तं उपादाय पञ्चत्तिमत्तसम्भावतो, तस्मिं अत्तभावे परियापन्ना परिच्छिन्ना अन्तो गधाति **अत्तभावपरियापन्ना** । यथा च सत्ताति वचनं, एवं सेसानिपि रुळ्हीवसेन आरोपेत्वा सब्बानेतानि सब्बसत्तवेवचनानीति वेदितव्वानि । कामञ्च अज्जानिपि “सब्बे जन्तू सब्बे जीवा”ति आदीनि सब्बसत्तवेवचनानि अत्थि, पाकटवसेन पन इमानेव पञ्च गहेत्वा “पञ्चहाकारेहि अनोधिसो फरणा मेत्ताचेतोविमुत्ती”ति वुच्चति । ये पन “सत्ता पाणा”ति आदीनं न केवलं वचनमत्ततोव, अथ खो अत्थतोपि नानत्तमेव इच्छेय्युं, तेसं अनोधिसो फरणा विरुज्झति । तस्मा तथा अत्थं अगगहेत्वा इमेसु पञ्चसु आकारेसु अज्जतरवसेन अनोधिसो मेत्ताय फरति ।

ओधिसो फरणे पन **इत्थियो पुरिसाति** लिङ्गवसेन वुत्तं, **अरिया अनरियाति** अरियपुथुज्जनवसेन, **देवामनुस्सा विनिपातिकाति** उपपत्तिवसेन । दिसाफरणेपि दिसाविभागं अकत्वा सब्बदिसासु “सब्बे सत्ता”ति आदिना नयेन फरणतो अनोधिसो फरणा होति, सब्बदिसासु “सब्बा इत्थियो”ति आदिना नयेन फरणतो ओधिसो फरणा ।

यस्मा पन अयं तिविधापि मेत्ताफरणा अप्पनापत्तचित्तस्स वसेन वुत्ता, तस्मा तीसु वारेसु अप्पना गहेतव्वा । अनोधिसो फरणे ताव “सब्बे सत्ता अवेरा होन्तू”ति एका, “अव्यापज्जा होन्तू”ति एका “अनीघा होन्तू”ति एका, “सुखी अत्तानं परिहरन्तू”ति एका । तानिपि हि चत्तारि हितोपसंहारवसेनेव वुत्तानि । हितोपसंहारलक्खणा हि मेत्ता । इति “सत्ता”ति आदीसु पञ्चसु आकारेसु चतस्सन्नं चतस्सन्नं अप्पनानं वसेन वीसति अप्पना होन्ति, ओधिसो फरणे “सब्बा इत्थियो”ति आदीसु सत्तसु आकारेसु चतस्सन्नं चतस्सन्नं वसेन अट्ठवीसति अप्पना । दिसाफरणे पन “सब्बे पुरत्थिमाय दिसाय सत्ता”ति आदिना नयेन एकमेकिस्सा दिसाय वीसति वीसति कत्वा द्वे सतानि, “सब्बा पुरत्थिमाय दिसाय इत्थियो”ति आदिना नयेन एकमेकिस्सा दिसाय अट्ठवीसति अट्ठवीसति कत्वा असीति द्वे सतानीति चत्तारि सतानि असीति च अप्पना । इति सब्बानिपि इध वुत्तानि अट्ठवीसाधिकानि पञ्च अप्पनासतानि होन्ति । यथा च मेत्ताय तिविधेन फरणा वुत्ता, तथा करुणामुदिताउपेक्खानम्पि वुत्ताव होतीति वेदितव्वं ।

१. इन्द्रियवारवण्णना

२३. अथ मेत्तूपसंहाराकारं इन्द्रियादिपरिभावनञ्च दस्सेतुं **सब्बेसं सत्तानं पीळनं वज्जेत्वाति** आदिमाह । तत्थ **पीळनन्ति** अब्भन्तरतो सरीरपीळनं । **उपघातन्ति** बाहिरतो सरीरोपघातं । **सन्तापन्ति** यथा तथा वा चित्तसन्तापनं । **परियादानन्ति** पकतिया जीवितादिपरिक्खयं । **विहेसन्ति** परतो जीवितविहेठनं । **वज्जेत्वाति** पीळनादीसु एकेकं अत्तनो चित्तेनेव अपनेत्वा । इमानि पीळनादीनि पञ्च पदानि मेत्तोपसंहारस्स पटिपक्खविवज्जनवसेन वुत्तानि, **अपीळनायाति** आदीनि मेत्तोपसंहारवसेन । **अपीळनायाति** अपीळनाकारेन, सब्बे सत्ते मेत्तायतीति सम्बन्धो । एवं सेसेसुपि । **मा वेरिनो मा दुक्खिनो मा दुक्खितत्ताति** इमानिपि तीणि मेत्तोपसंहारस्स पटिपक्खपटिक्खेपवचनानि । मा-वचनस्स मा होन्तूति अत्थो । **अवेरिनो सुखिनो सुखितत्ताति** इमानि तीणि मेत्तोपसंहारवचनानि । “अव्यापज्जा अनीघा”ति इदं द्वयं “सुखिनो”ति वचनेन सङ्गहितन्ति वेदितव्वं । **सुखितत्ताति** तस्सेव सुखस्स निच्चप्पवत्तिदस्सनं ।

“सुखितत्ता”ति च “सुखी अत्तानं परिहरन्तू”ति च अत्थतो एकं । “अपीळनाया”ति आदीहि वा अब्यापज्जानीघवचनानि सङ्गहितानि । **अट्टहाकारेहीति** “अपीळनाया”ति आदयो पञ्च मेत्तोपसंहाराकारा “अवेरिनो होन्तू”ति आदयो तयो मेत्तोपसंहाराकाराति इमेहि अट्टहाकारेहि । **मेत्तायतीति** सिनिहति । **तं धम्मं चेतयतीति** तं हितोपसंहारं चेतयति अभिसन्दहति, पवत्तेतीति अत्थो । **सब्बव्यापादपरियुट्ठानेहि विमुच्चतीति** मेत्ताय पटिपक्खभूतेहि सब्बेहि व्यापादसमुदाचारेहि विक्खम्भनतो विमुच्चति । **मेत्ता च चेतो च विमुत्ति चाति** एकायेव मेत्ता तिधा वणिता ।

अवेरिनो खेमिनो सुखिनोति इमानि तीणि पदानि पुब्बे वुत्ते आकारे सङ्खेपेन सङ्गहेत्वा वुत्तानि । **सद्धाय अधिमुच्चतीति** आदिना नयेन वुत्तानि पञ्चिन्द्रियानि मेत्ताय सम्पयुत्तानियेव । **आसेवनाति** आदीसु छसु वारेसु आसेवीयति एतेहि मेत्ताति आसेवना । तथा **भावना बहुलीकम्मं** । **अलङ्काराति** विभूसना । **स्वालङ्काराति** सुट्ठु अलङ्कारा भूसिता । **परिक्खाराति** सम्भारा । **सुपरिक्खताति** सुट्ठु सम्भता । **परिवाराति** रक्खनट्टेन । पुन आसेवनादीनि अट्टवीसति पदानि मेत्ताय वण्णभणनत्थं वुत्तानि । तत्थ **पारिपूरीति** परिपुण्णभावा । **सहगताति** मेत्ताय सहगता । तथा **सहजातादयो** । **पक्खन्दनाति** मेत्ताय पविसना, पक्खन्दति एतेहि मेत्ताति वा पक्खन्दना । तथा **संसीदनादयो** । **एतं सन्तन्ति फस्सनाति** एसा मेत्ता सन्ताति एतेहि फस्सना होतीति एतं सन्तन्ति फस्सना “एतदग्ग”न्ति आदीसु (अ० नि० १.१८८ आदयो) विय नपुंसकवचनं । **स्वाधिट्ठिताति** सुट्ठु पतिट्ठिता । **सुसमुग्गताति** सुट्ठु समुस्सिता । **सुविमुत्ताति** अत्तनो अत्तनो पच्चनीकेहि सुट्ठु विमुत्ता । **निब्बत्तेन्तीति** मेत्तासम्पयुत्ता हुत्वा मेत्तं निब्बत्तेन्ति । **जोतेन्तीति** पाकटं करोन्ति । **पतापेन्तीति** विरोचेन्ति ।

२-४. बलादिवारत्तयवण्णना

२४-२७. इन्द्रियवारे वुत्तनयेनेव बलवारोपि वेदितब्बो । बोज्झङ्गमग्गङ्गवारा परियायेन वुत्ता, न यथालक्खणवसेन । मग्गङ्गवारे सम्मावाचाकम्मन्ताजीवा मेत्ताय पुब्बभागवसेन वुत्ता, न अप्पनावसेन । न हि एते मेत्ताय सह भवन्ति । **सब्बेसं पाणानन्ति** आदीनं सेसवारानम्पि सत्तवारे वुत्तनयेनेव अत्थो वेदितब्बो । मेत्ताभावनाविधानं पन विसुद्धिमग्गतो (विसुद्धि० १.२४० आदयो) गहेतब्बन्ति ।

मेत्ताकथावण्णना निट्ठिता ।

५. विरागकथा

विरागकथावण्णना

२८. इदानीं मग्गपयोजनपरियोसानाय मेत्ताकथाय अनन्तरं कथिताय विरागसङ्घातमग्गपुब्बङ्गमाय विरागकथाय अपुब्बत्थानुवण्णना । तत्थ पठमं ताव “निब्बिन्दं विरज्जति विरागा विमुच्चती”ति (महाव २३) वुत्तानं द्विन्नं सुत्तन्तपदानं अत्थं निद्विसितुकामेन **विरागो मग्गो, विमुत्ति फलन्ति** उद्देशो ठपितो । तत्थ पठमं वचनत्थं ताव निद्विसितुकामो **कथं विरागो मग्गोति** आदिमाह । तत्थ **विरज्जतीति** विरत्ता होति । सेसानि मग्गजाणनिद्वेसे वुत्तत्थानि । **विरागोति** यस्मा सम्मादिट्ठि विरज्जति, तस्मा विरागो नामाति अत्थो । सो च विरागो यस्मा विरागारम्मणो...पे०... विरागे पतिट्ठितो, तस्मा च विरागोति एवं “विरागारम्मणो”ति आदीनं पञ्चन्नं वचनानं सम्बन्धो वेदितब्बो । तत्थ **विरागारम्मणोति** निब्बानारम्मणो । **विरागगोचरोति** निब्बानविसयो । **विरागे समुदागतोति** निब्बाने समुप्पन्नो । **विरागे ठितोति** पवत्तिवसेन निब्बाने ठितो । **विरागे पतिट्ठितोति** अनिवत्तनवसेन निब्बाने पतिट्ठितो ।

निब्बानञ्च विरागोति निब्बानं विरागहेतुत्ता विरागो । निब्बानारम्मणताजाताति निब्बानारम्मणे जाता, निब्बानारम्मणभावेन वा जाता । ते मग्गसम्पयुत्ता सब्बेव फस्सादयो धम्मा विरज्जनट्टेन विरागा होन्तीति विरागा नाम होन्ति । सहजातानीति सम्मादिट्ठिसहजातानि सम्मासङ्कप्पादीनि सत्त मग्गङ्गानि । विरागं गच्छन्तीति विरागो मग्गोति विरागं निब्बानं आरम्मणं कत्वा गच्छन्तीति विरागारम्मणत्ता विरागो नाम, मग्गनट्टेन मग्गो नाम होतीति अत्थो । एकेकम्पि मग्गङ्गं मग्गोति नामं लभति । इति एकेकस्स अङ्गस्स मग्गत्ते वुत्ते सम्मादिट्ठियापि मग्गत्तं वुत्तमेव होति । तस्मायेव च एतेन मग्गेनाति अट्ठ मग्गङ्गानि गहेत्वा वुत्तं । बुद्धा चाति पच्चेकबुद्धापि सङ्गहिता । तेपि हि “द्वेमे, भिक्खवे, बुद्धा तथागतो च अरहं सम्मासम्बुद्धो पच्चेकबुद्धो चा”ति (अ० नि० २.५७) वुत्तत्ता बुद्धायेव । अगतन्ति अनमतग्गे संसारे अगतपुब्बं । दिसन्ति सकलायपटिपत्तिया दिस्सति अपदिस्सति अभिसन्दहीयतीति दिसा, सब्बबुद्धेहि वा परमं सुखन्ति दिस्सति अपदिस्सति कथीयतीति दिसा, सब्बदुक्खं वा दिस्सन्ति विस्सज्जेन्ति उज्झन्ति एतायाति दिसा । तं दिसं । अट्ठङ्गिको मग्गोति किं वुत्तं होति? यो सो अट्ठङ्गिको धम्मसमूहो, सो एतेन निब्बानं गच्छन्तीति गमनट्टेन मग्गो नामाति वुत्तं होति । पुथुसमणब्राह्मणानं परप्पवादानन्ति विसुं विसुं समणानं ब्राह्मणानञ्च इतो अज्जलद्धिकानं । अग्गोति तेसं सेसमग्गानं विसिद्धो । सेट्ठोति सेसमग्गतो अतिविय पसंसनीयो । मोक्खोति मुखे साधु, सेसमग्गानं अभिमुखे अयमेव साधूति अत्थो । उत्तमोति सेसमग्गे अतिविय उत्तिण्णो । पवरोति सेसमग्गतो नानप्पकारेहि संभजनीयो । इतीति कारणत्थे निपातो । तस्मा भगवता “मग्गानं अट्ठङ्गिको सेट्ठो”ति वुत्तोति अधिप्पायो । वुत्तहि भगवता —

“मग्गानट्ठङ्गिको सेट्ठो, सच्चानं चतुरो पदा ।

विरागो सेट्ठो धम्मानं, द्विपदानञ्च चक्खुमा”ति ॥ (ध० प० २७३) ।

तं इध विच्छिन्दित्वा “मग्गानं अट्ठङ्गिको सेट्ठो”ति वुत्तं । सेसवारेसुपि इमिना च नयेन हेट्ठा वुत्तनयेन च अत्थो वेदितब्बो ।

दस्सनविरागोति आदीसु दस्सनसङ्घातो विरागो दस्सनविरागो । इन्द्रियट्ठतो बलस्स विसिट्ठत्ता इध इन्द्रियतो बलं पठमं वुत्तन्ति वेदितब्बं । आधिपतेय्यट्टेन इन्द्रियानीति आदि इन्द्रियादीनं अत्थविभावना, न विरागस्स । तथट्टेन सच्चाति सच्चञ्चाणं वेदितब्बं । सीलविसुद्धीति सम्मावाचाकम्मन्ताजीवा । चित्तविसुद्धीति सम्मासमाधि । दिट्ठिविसुद्धीति सम्मादिट्ठिसङ्कप्पा । विमुत्तट्टेनाति तंतंमग्गवज्झकिलेसेहि मुत्तट्टेन । विज्जाति सम्मादिट्ठि । विमुत्तीति समुच्छेदविमुत्ति । अमतोगधं निब्बानं परियोसानट्टेन मग्गोति मग्गफलपच्चवेक्खणाहि मग्गीयतीति मग्गो ।

इमस्मिं विरागनिद्देसे वुत्ता धम्मा सब्बेपि मग्गक्खणेयेव । विमुत्तिनिद्देसे फलक्खणे । तस्मा छन्दमनसिकारापि मग्गफलसम्पयुत्ता ।

२९. विरागनिद्देसे वुत्तनयेनेव विमुत्तिनिद्देसेपि अत्थो वेदितब्बो । फलं पनेत्थ पटिप्पस्सद्धिविमुत्तत्ता विमुत्ति, निब्बानं निस्सरणविमुत्तत्ता विमुत्ति । “सहजातानि सत्तङ्गानी”ति आदीनि वचनानि इध न लब्धन्तीति न वुत्तानि । सयं फलविमुत्तत्ता परिच्चागट्टेन विमुत्तीति एत्तकमेव वुत्तं । सेसं वुत्तनयमेवाति ।

विरागकथावण्णना निट्ठिता ।

६. पटिसम्भिदाकथा

१. धम्मचक्कपवत्तनवारवण्णना

३०. इदानीं विरागसङ्घातमगगवसेन सिद्धं पटिसम्भिदापभेदं दस्सेन्तेन कथिताय धम्मचक्कपवत्तनसुत्तन्तपुब्बङ्गमाय पटिसम्भिदाकथाय अपुब्बत्थानुवण्णना । सुत्तन्ते ताव **बाराणसियन्ति** बाराणसा नाम नदी, बाराणसाय अविदूरे भवा नगरी बाराणसी । तस्सं बाराणसियं । **इसिपतने मिगदायेति** इसीनं पतनुप्पतनवसेन एवंलद्धनामे मिगानं अभयदानदिन्नट्टानत्ता मिगदायसङ्घाते आरामे । तत्थ हि उप्पन्नुप्पन्ना सब्बज्जुइसयो पतन्ति, धम्मचक्कपवत्तनत्थं निसीदन्तीति अत्थो । नन्दमूलकपम्भारतो सत्ताहच्चयेन निरोधसमापत्तितो वुट्ठिता अनोतत्तदहे कतमुखधोवनकिच्चा आकासेन आगन्त्वा पच्चेकबुद्धइसयोपेत्य समोसरणवसेन पतन्ति, उपोसथत्थज्ज अनुपोसथत्थज्ज सन्निपतन्ति, गन्धमादनं पटिगच्छन्ता च ततो च उप्पतन्तीतिपि इमिना इसीनं पतनुप्पतनवसेन तं “इसिपतन”न्ति वुच्चति । “इसिपदन”न्तिपि पाठो ।

पञ्चवगियेति —

“कोण्डज्जो भद्वियो वप्पो, महानामो च अस्सजि ।

एते पञ्च महाथेरा, पञ्चवग्गाति वुच्चरे”ति ॥ —

एवं वुत्तानं पञ्चन्नं भिक्खून् वग्गो पञ्चवग्गो । तस्मिं पञ्चवग्गे भवा तंपरियापन्नत्ताति पञ्चवगिया, ते पञ्चवगिये । **भिक्खू आमन्तेसीति** दीपङ्करदसबलस्स पादमूले कताभिनीहारतो पट्टाय पारमियो पूरेन्तो अनुपुब्बेन पच्छिमभवं पत्वा पच्छिमभवे च कताभिनिक्खमनो अनुपुब्बेन बोधिमण्डं पत्वा तत्थ अपराजितपल्लङ्के निसिन्नो मारबलं भिन्दित्वा पठमयामे पुब्बेनिवासं अनुस्सरित्वा मज्झिमयामे दिब्बचक्खुं विसोधेत्वा पच्छिमयामावसाने दससहस्सिलोकधातुं उन्नादेन्तो सम्पक्मेन्तो सब्बज्जुतं पत्वा सत्त सत्ताहानि बोधिमण्डे वीतिनामेत्वा महाब्रह्मना आयाचितधम्मदेसना बुद्धचक्खुना लोकं वोलोकेत्वा लोकानुगगहेन बाराणसिं गन्त्वा पञ्चवगिये भिक्खू सज्जापेत्वा धम्मचक्कं पवत्तेतुकामो आमन्तेसि ।

द्वेमे, भिक्खवे, अन्ताति द्वेमे, भिक्खवे, कोट्टासा । इमस्स पन वचनस्स समुदाहारेन समुदाहारनिग्घोसो हेट्ठा अवीचिं उपरि भवगं पत्वा दससहस्सिं लोकधातुं पत्थरित्वा अट्ठासि, तस्मियेव समये अट्टारसकोटिसङ्घा ब्रह्मानो समागच्छिंसु । पच्छिमदिसाय सूरियो अत्थङ्गमेति, पुरत्थिमाय दिसाय उत्तरासाळहनक्खत्तेन युत्तो पुण्णचन्दो उगगच्छति । तस्मिं समये भगवा धम्मचक्कपवत्तनसुत्तन्तं आरभन्तो “द्वेमे, भिक्खवे, अन्ता”तिआदिमाह ।

तत्थ **पब्बजितेनाति** गिहिसंयोजनं वत्थुकामं छेत्वा पब्बजितेन । **न सेवितब्बाति** न वलज्जेतब्बा । पब्बजितानंयेव विसेसतो पटिपत्तिया भाजनभूतत्ता “पब्बजितेन न सेवितब्बा”ति वुत्तं । **यो चायं कामेसु कामसुखल्लिकानुयोगोति** यो च अयं वत्थुकामेसु किलेसकामसुखस्स, किलेसकामसुखनिस्सयस्स वा अनुयोगो । **हीनोति** लामको । **गम्मोति** गामवासीनं सन्तको । **पोथुज्जनिकोति** पुथुज्जनेन अन्धबालजनेन आचिण्णो । **अनरियोति** न अरियो । अथ वा न विसुद्धानं उत्तमानं अरियानं सन्तको । **अनत्थसंहितोति** न अत्थसंहितो, सुखावहकारणं अनिस्सितोति अत्थो । **अत्तकिलमथानुयोगोति** अत्तनो किलमथस्स अनुयोगो, अत्तनो दुक्खकरणन्ति अत्थो । **दुक्खोति** कण्टकापस्सयसेय्यादीहि अत्तमारणेहि दुक्खावहो । तपस्सीहि “उत्तमं तपो”ति गहितत्ता तेसं चित्तानुरक्खनत्थं इध “हीनो”ति न वुत्तं, पब्बजितानं धम्मत्ता “गम्मो”ति च, गिहीहि असाधारणत्ता “पोथुज्जनिको”ति च न वुत्तं । तत्थ पन केहिचि पब्बजितपटिज्जेहि दिट्ठधम्मनिब्बानवादेहि “यतो खो, भो, अयं अत्ता पञ्चहि कामगुणेहि समप्पितो समङ्गिभूतो परिचारेति, एत्तावता खो, भो, अयं अत्ता दिट्ठधम्मनिब्बानप्पत्तो होती”ति (दी० नि० १.९४) गहितत्ता तेसं चित्तानुरक्खनत्थज्ज पच्चुप्पन्ने सुखत्ता च तस्स

धम्मसमादानस्स “दुक्खो”ति न वुत्तं । कामसुखल्लिकानुयोगो पच्चुप्पन्ने तण्हादिद्विसंकिलिद्वसुखत्ता आयतिञ्च दुक्खविपाकत्ता तदनुयुत्तानं तण्हादिद्विबन्धनबद्धत्ता च न सेवितब्बो, अत्तकिलमथानुयोगो पच्चुप्पन्ने दिद्विसंकिलिद्वदुक्खत्ता आयतिञ्च दुक्खविपाकत्ता तदनुयुत्तानं दिद्विबन्धनबद्धत्ता च न सेवितब्बो, एते खोति ते एते । अनुपगम्माति न उपगन्त्वा । मज्झिमाति संकिलिद्वसुखदुक्खानं अभावा मज्झे भवाति मज्झिमा । सा एव निब्बानं पटिपज्जन्ति एतायाति पटिपदा । अभिसम्बुद्धाति पटिविद्धा । चक्खुकरणीति आदीसु पज्जाचक्खुं करोतीति चक्खुकरणी । जाणकरणीति तस्सेव वेवचनं । उपसमायाति किलेसूपसमाय । अभिज्जायाति चतुन्नं सच्चानं अभिजाननत्थाय । सम्बोधायाति तेसंयेव सम्बुज्जनत्थाय । निब्बानायाति निब्बानसच्छिकिरियत्थाय । अथ वा दस्सनमग्गजाणं करोतीति चक्खुकरणी । भावनामग्गजाणं करोतीति जाणकरणी । सब्बकिलेसानं उपसमाय । सब्बधम्मनं अभिज्जाय । अरहत्तफलसम्बोधाय । किलेसानञ्च खन्धानञ्च निब्बानाय । सच्चकथा अभिज्जेय्यनिद्वेसे वुत्ता ।

एवं भगवा सच्चानि पकासेत्वा अत्तनि कतबहुमानानं तेसं अत्तनो पटिवेधक्कमं सुत्वा पटिपत्तिया बहुमानारोपनेन पटिपत्तियं ठत्वा सच्चप्पटिवेधं पस्सन्तो इदं दुक्खं अरियसच्चन्ति मे, भिक्खवेति आदिना अत्तनो पटिवेधक्कमं दस्सेसि । तत्थ अननुस्सुतेसूति न अनुस्सुतेसु, परं अनुगन्त्वा अस्सुतेसूति अत्थो । चक्खूति आदीनं अत्थो परतो आवि भविस्सति । इदं दुक्खं अरियसच्चं, इदं दुक्खसमुदयं, इदं दुक्खनिरोधं, इदं दुक्खनिरोधगामिनी पटिपदा अरियसच्चन्ति चतुन्नं सच्चानं दस्सनपटिवेधो सेखभूमियं । परिज्जेय्यं पहातब्बं सच्छिकातब्बं भावेतब्बन्ति चतुन्नं सच्चानं भावनापटिवेधो सेखभूमियंयेव । परिज्जातं पहीनं सच्छिकतं भावितन्ति चतुन्नं सच्चानं पच्चवेक्खणा असेखभूमियं ।

तिपरिवट्टन्ति सच्चजाणकिच्चजाणकतजाणसङ्घातानं तिण्णं परिवट्टानं वसेन तयो परिवट्टा अस्साति तिपरिवट्टं । एत्थ हि “इदं दुक्खं, इदं दुक्खसमुदयं, इदं दुक्खनिरोधं, इदं दुक्खनिरोधगामिनी पटिपदा अरियसच्च”न्ति एवं चतूसु सच्चेषु यथाभूतजाणं सच्चजाणं नाम । तेसुयेव “परिज्जेय्यं पहातब्बं सच्छिकातब्बं भावेतब्ब”न्ति एवं कत्तब्बकिच्चजाननजाणं किच्चजाणं नाम । “परिज्जातं पहीनं सच्छिकतं भावित”न्ति एवं तस्स किच्चस्स कतभावजाननजाणं कतजाणं नाम । द्वादसाकारन्ति तेसंयेव एकेकस्मिं सच्चे तिण्णं तिण्णं आकारानं वसेन द्वादस आकारा अस्साति द्वादसाकारं । जाणदस्सनन्ति एतेसं तिपरिवट्टानं द्वादसन्नं आकारानं वसेन उप्पन्नं जाणसङ्घातं दस्सनं । अत्तमनाति सकमना । सत्तानज्झि सुखकामत्ता दुक्खपटिकूलत्ता पीतिसोमनस्सयुत्तमनो सकमनो नाम, पीतिसोमनस्सेहि अत्तमना गहितमना ब्यापितमनाति वा अत्थो । अभिनन्दुन्ति अभिमुखा हुत्वा नन्दिसु । वेय्याकरणेति सुत्तन्ते । निग्गाथको हि सुत्तन्तो केवलं अत्थस्स ब्याकरणतो वेय्याकरणं नाम । भज्जमानेति कथियमाने । वत्तमानसमीपे वत्तमानवचनं कतं, भणितेति अत्थो । विरजन्ति विगतरागादिरजं । वीतमलन्ति विगतरागादिमलं । रागादयो हि अज्झोत्थरणट्टेन रजो नाम, दूसनट्टेन मलं नाम । धम्मचक्खुन्ति कत्थचि पठममग्गजाणं, कत्थचि आदीनि तीणि मग्गजाणानि, कत्थचि चतुत्थमग्गजाणम्पि । इध पन पठममग्गजाणमेव । यं किञ्चि समुदयधम्मं, सब्बं तं निरोधधम्मन्ति विपस्सनावसेन एवं पवत्तस्स धम्मचक्खुं उदपादीति अत्थो ।

धम्मचक्केति पटिवेधजाणे च देसनाजाणे च । बोधिपल्लङ्गे निसिन्नस्स हि भगवतो चतूसु सच्चेषु द्वादसाकारं पटिवेधजाणम्पि इसिपतने निसिन्नस्स द्वादसाकारमेव सच्चदेसनाय पवत्तकदेसनाजाणम्पि धम्मचक्कं नाम । उभयम्पि हेतं दसबलस्स पवत्तजाणमेव । तं इमाय देसनाय पकासेन्तेन भगवता धम्मचक्कं पवत्तितं नाम । तं पनेतं धम्मचक्कं याव

अज्जातकोण्डज्जत्थेरो अट्टारसहि ब्रह्मकोटीहि सद्धिं सोतापत्तिफले न पतिट्ठाति, ताव भगवा पवत्तेति नाम, पतिट्ठिते पन पवत्तितं नाम । तं सन्थाय “पवत्तिते च भगवता धम्मचक्के”ति वुत्तं ।

भुम्मा देवाति भूमट्टका देवा । **सद्धमनुस्सावे**सुन्ति एकप्पहारेनेव साधुकारं दत्त्वा **एतं भगवता**ति आदीनि वदन्ता सद्धं अनुस्सावयिसु । **अप्पटिवत्ति**यन्ति “नयिदं तथा”ति पटिलोमं वत्तेतुं असक्कुण्णेत्यं । सन्निपतिता चेत्थ देवब्रह्मानो देसनापरियोसाने एकप्पहारेनेव साधुकारं अदंसु, सन्निपातं अनागता पन भुम्मदेवादयो तेसं तेसं सद्धं सुत्त्वा साधुकारमदंसूति वेदितब्बं । तेसु पन पब्बतरुक्खादीसु निब्बत्ता भुम्मदेवा । ते चातुमहाराजिकपरियापन्ना होन्तापि इध विसुं कत्त्वा वुत्ता । **चातुमहाराजिका**ति च धतरट्टविरूळ्हकविरूपक्खकुवेरसङ्घाता चतुमहाराजा देवता एतेसन्ति चातुमहाराजिका । ते सिनेरुवेमज्झे होन्ति । तेसु पब्बतट्टकापि अत्थि आकासट्टकापि । तेसं परम्परा चक्कवाळपब्बतं पत्ता । खिट्ठापदोसिका मनोपदोसिका सीतवलाहका उण्हवलाहका चन्दिमा देवपुत्तो सूरियो देवपुत्तोति एते सब्बेपि चातुमहाराजिकदेवलोकट्टा एव । तेत्तिस जना तत्थ उप्पन्नाति **तावत्तिंसा** । अपिच “तावत्तिंसा”ति तेसं देवानं नाममेवातिपि वुत्तं । तेपि अत्थि पब्बतट्टका अत्थि आकासट्टका । तेसं परम्परा चक्कवाळपब्बतं पत्ता, तथा यामादीनं । एकदेवलोकेपि हि देवानं परम्परा चक्कवाळपब्बतं अप्पत्ता नाम नत्थि । दिब्बं सुखं याता पयाता सम्पत्ताति **यामा** । तुट्ठा पहट्ठाति **तुसिता** । पकतिपटियत्तारम्मणतो अतिरेकेन रमितुकामकाले यथारुचिते भोगे निम्मिनित्वा निम्मिनित्वा रमन्तीति **निम्मानरती** । चित्ताचारं जत्त्वा परनिम्मितेसु भोगेसु वसं वत्तेन्तीति **परनिमित्तवसवत्ती** । ब्रह्मकाये ब्रह्मघटाय नियुत्ताति **ब्रह्मकायिका** । सब्बेपि पञ्चवोकारब्रह्मानो गहिता ।

तेन खणेनाति वचनं विसेसेत्त्वा **तेन मुहुत्तेना**ति वुत्तं । मुहुत्तसङ्घातेन खणेन, न परमत्थखणेनाति वुत्तं होति । **याव ब्रह्मलोका**ति ब्रह्मलोकं अन्तोक्त्वा । **सद्धो**ति साधुकारसद्धो । **दससहस्सी**ति दससहस्सचक्कवाळवती । **सङ्कम्पी**ति उद्धं उग्गच्छन्ती सुट्ठु कम्पि । **सम्पकम्पी**ति उद्धं उग्गच्छन्ती अधो ओक्कमन्ती सुट्ठु पकम्पि । **सम्पवेधी**ति चतुदिसा गच्छन्ती सुट्ठु पवेधि । सम्बुद्धभावाय मातुकुच्छिं ओक्कमन्ते च बोधिसत्ते ततो निक्खमन्ते च महापथवी पुज्जतेजेन अकम्पित्थ, अभिसम्बोधिं पटिवेधजाणतेजेन । धम्मचक्कप्पवत्तने देसनाजाणतेजेन साधुकारं दातुकामा विय पथवी देवतानुभावेन अकम्पित्थ, आयुसङ्घारोस्सज्जने महापरिनिब्बाने च कारुज्जेन चित्तसङ्घोभं असहमाना विय पथवी देवतानुभावेन अकम्पित्थ । **अप्पमाणो**ति बुद्धप्पमाणो । **उळारो**ति एत्थ “उळारानि उळारानि खादनीयानि खादन्ती”ति आदीसु (म० नि० १.३६६) मधुरं उळारन्ति वुत्तं । “उळाराय वत्थभोगाय चित्तं न नमती”ति आदीसु (अ० नि० ९.२०) पणीतं उळारन्ति वुत्तं । “उळाराय खलु भवं वच्छायनो समणं गोतमं पसंसाय पसंसती”ति आदीसु सेट्ठं उळारन्ति वुत्तं । इध पन “विपुलो उळारो”ति वुत्तो । **ओभासो**ति देसनाजाणानुभावेन च देवतानुभावेन च जातओभासो । **लोके**ति चक्कवाळस्स दससहस्सियंयेव । **अतिक्कम्मेव देवानं देवानुभावन्ति** देवानं अयमानुभावो — निवत्थवत्थप्पभा द्वादस योजनानि फरति, तथा सरीरस्स अलङ्कारस्स विमानस्स च । तं देवानं देवानुभावं अतिक्कमित्वायेवाति अत्थो । **उदानन्ति** सोमनस्सजाणमयिकं उदाहारं । **उदानेसी**ति उदाहरि । **अज्जासि वत, भो कोण्डज्जो**ति इमस्सपि उदानस्स उदाहरणघोसो दससहस्सिलोकधातुं फरित्वा अट्ठासि । **अज्जासिकोण्डज्जो**ति भुसं जातकोण्डज्जोति अत्थो ।

चक्खुआदीनं निद्देसे **दस्सनट्टेना**ति आदीसु एकमेव जाणं यथावुत्तस्स नेय्यस्स चक्खु विय दस्सनकिच्चकरणेन **चक्खु** । जाणकिच्चकरणेन **जाणं** । नानप्पकारतो जाननकिच्चकरणेन **पज्जा** । अनवसेसपटिवेधकरणेन **विज्जा** । सब्बथा ओभासकिच्चकरणेन **आलोको** नामाति अत्थो । **चक्खुं धम्मो**ति आदीसुपि एकंयेव जाणं किच्चनानत्तेन पञ्चधा वणिणतं । **आरम्मणा**ति उपत्थम्भनट्टेन । **गोचरा**ति विसयट्टेन । **दस्सनट्टेना**ति आदीसु जाणकिच्चं पञ्चधा वुत्तं । इमिना नयेन तीसु

वारेसु एकेकस्मिं पञ्च पञ्च कत्वा पन्नरस धम्मा, पन्नरस अत्था, द्वीसु पन्नरसकेसु तिसं निरुत्तियो, पन्नरससु धम्मेसु पन्नरससु अत्थेसु तिसाय निरुत्तीसूति सट्ठि जाणानि वेदितब्बानि । सेसअरियसच्चेसुपि एसेव नयो । चतूसु अरियसच्चेसु एकेकस्मिं अरियसच्चे पन्नरसन्नं पन्नरसन्नं धम्मानं अत्थानञ्च वसेन सट्ठि धम्मा, सट्ठि अत्था, सट्ठिया धम्मेसु सट्ठिया अत्थेसु च वीससतं निरुत्तियो, वीसाधिकं सतन्ति अत्थो । सट्ठिया धम्मेसु सट्ठिया अत्थेसु वीसुत्तरसते निरुत्तीसूति एवं चत्तारीसञ्च द्वे च जाणसतानि ।

२-३. सतिपट्टानवारादिवण्णना

३१-३२. सतिपट्टानसुत्तन्तपुब्बङ्गमे इद्धिपादसुत्तन्तपुब्बङ्गमे च पटिसम्भिदानिद्देसे इमिनाव नयेन अत्थो च गणना च वेदितब्बा ।

४-८. सत्तबोधिसत्तवारादिवण्णना

३३-३७. सत्तन्नं बोधिसत्तानं सुत्तन्तेसु एकेकस्मिंयेव समुदये चक्खादयो पञ्च, निरोधे पञ्चाति दस धम्मा, समुदये दस्सनट्ठादयो पञ्च, निरोधे पञ्चाति दस अत्था, तेसं वसेन वीसति निरुत्तियो चत्तारीसं जाणानि । सत्त एकतो कत्वा वुत्तगणना सुविज्जेय्या एव । सब्बज्जुतज्जाणवसेन वुत्तपटिसम्भिदानिद्देसे एकेकमूलकेसु “जातो दिट्ठो विदितो सच्छिकतो फस्सितो पज्जाया”ति (पटि० म० १.१२१) इमेसु पञ्चसु वचनेसु एकेकस्मिंयेव चक्खादयो पञ्च, दस्सनट्ठादयो पञ्चाति पञ्चपञ्चकानं वसेन पञ्चवीसति धम्मा, पञ्चवीसति अत्था, तद्दिगुणा निरुत्तियो, तद्दिगुणानि जाणानि जेय्यानि । पञ्च एकतो कत्वा वुत्तवारेपि पञ्चक्खत्तुं पञ्च पञ्चवीसति कत्वा पञ्चवीससतं धम्मा, पञ्चवीससतं अत्था, तद्दिगुणा निरुत्तियो, तद्दिगुणानि जाणानि जेय्यानि । **अट्ठतेय्यानीति** चेत्थ द्वे सतानि च पज्जासञ्च । खन्धादीसुपि एसेव नयो । इमिनाव नयेन सच्चवारपटिसम्भिदावारे च धम्मादिगणना वेदितब्बा ।

९. छबुद्धधम्मवारवण्णना

३८. बुद्धधम्मवारे **दियड्डसतन्ति** छक्खत्तुं पञ्चवीसति सतञ्च पज्जासञ्च होन्ति, तद्दिगुणा निरुत्तियो तद्दिगुणानि जाणानि । **पटिसम्भिदाधिकरणेति** पटिसम्भिदाधिकारे । **अट्ठनवधम्मसतानीति** पठमं वुत्तेसु चतूसु सच्चेसु सट्ठि, चतूसु सतिपट्टानेसु सट्ठि, चतूसु सम्मण्णधानेसु सट्ठि, सत्तबोधिसत्तवेय्याकरणेसु सत्तति, अभिज्जट्ठादीसु पञ्चसु पञ्चवीससतं, खन्धट्ठादीसु पञ्चसु पञ्चवीससतं, पुन चतूसु अरियसच्चेसु सतं, चतूसु पटिसम्भिदासु सतं, छसु बुद्धधम्मेसु दियड्डसतन्ति एवं अट्ठसतानि च पज्जासञ्च धम्मा होन्ति । एवं अत्थापि तत्तका एव होन्ति । एवमेव सच्चादीसु तीसु ठानेसु वीससतं निरुत्तियो, सत्तसु वेय्याकरणेसु चत्तारीससतं निरुत्तियो, अभिज्जट्ठादीसु खन्धट्ठादीसु च अट्ठतेय्यानि अट्ठतेय्यानि निरुत्तिसतानि, अरियसच्चेसु पटिसम्भिदासु च द्वे द्वे निरुत्तिसतानि, बुद्धधम्मेसु तीणि निरुत्तिसतानीति एवं निरुत्तिसहस्सञ्च सत्तनिरुत्तिसतानि च होन्ति । एवमेव सच्चादीसु तीसु ठानेसु चत्तारीसाधिकानि द्वे द्वे जाणसतानि, सत्तसु वेय्याकरणेसु असीतिअधिकानि द्वे जाणसतानि, अभिज्जट्ठादीसु खन्धट्ठादीसु च पञ्चपञ्चजाणसतानि, सच्चेसु पटिसम्भिदासु च चत्तारि चत्तारि जाणसतानि, बुद्धधम्मेसु छ जाणसतानीति एवं तीणि च जाणसहस्सानि चत्तारि च जाणसतानि होन्तीति ।

पटिसम्भिदाकथावण्णना निट्ठिता ।

७. धम्मचक्ककथा

१. सच्चवारवण्णना

३९. पुन धम्मचक्कपवत्तनसुत्तन्तमेव पुब्बङ्गमं कत्वा कथिताय धम्मचक्ककथाय अपुब्बत्थानुवण्णना । तत्थ दुक्खवत्थुकाति एकाभिसमयवसेन दुक्खं वत्थु एतेसन्ति दुक्खवत्थुका । तदेव दुक्खं विसेसेत्वा सच्चवत्थुकातिआदिमाह । तत्थ सच्चं आरम्मणं उपत्थम्भो एतेसन्ति **सच्चारम्मणा** । सच्चं गोचरो विसयो एतेसन्ति **सच्चगोचरा** । **सच्चसङ्गहिता**ति मग्गसच्चेन सङ्गहिता । **सच्चपरियापन्ना**ति मग्गसच्चायत्ता । **सच्चे समुदागता**ति दुक्खपरिजाननेन दुक्खसच्चे समुप्पन्ना । तथा तत्थेव **ठिता पतिट्ठिता** च ।

४०. इदानीं “पवत्तिते च भगवता धम्मचक्के”ति वुत्तं धम्मचक्कं निहिसितुकामो **धम्मचक्कन्ति**आदिमाह । तत्थ दुविधं धम्मचक्कं पटिवेधधम्मचक्कं देसनाधम्मचक्कञ्च । **पटिवेधधम्मचक्कं** बोधिपल्लङ्के, **देसनाधम्मचक्कं** इसिपतने । **धम्मञ्च पवत्तेति चक्कञ्चाति** पटिवेधधम्मचक्कं वुत्तं, **चक्कञ्च पवत्तेति धम्मञ्चाति** देसनाधम्मचक्कं । कथं? भगवा हि बोधिपल्लङ्के निसिन्नो मग्गक्खणे इन्द्रियबलबोज्झङ्गमग्गङ्गादिभेदं धम्मञ्च पवत्तेति, सोयेव च धम्मो किलेससत्तुघाताय पवत्तनतो पहरणचक्कं वियाति चक्कञ्च । धम्मं पवत्तेन्तोयेव भगवा तं चक्कं पवत्तेति नाम । एतेन धम्मोयेव चक्कन्ति कम्मधारयसमासता वुत्ता होति । इसिपतने निसिन्नो भगवा धम्मदेसनक्खणे वेनेय्यसन्ताने किलेससत्तुघाताय पवत्तनतो पहरणचक्कसदिसं देसनाचक्कञ्च पवत्तेति, वेनेय्यसन्ताने इन्द्रियबलबोज्झङ्गमग्गङ्गादिभेदं धम्मचक्कञ्च पवत्तेति । एतेन धम्मो च चक्कञ्च धम्मचक्कन्ति द्वन्द्वसमासता वुत्ता होति । यस्मा पन पवत्तके सति पवत्तना नाम होति, तस्मा सब्बत्थापि “पवत्तेती”ति वुत्तं, पवत्तनट्ठेन पन “चक्क”न्ति वुत्तं होतीति वेदितब्बं । **धम्मेन पवत्तेतीति धम्मचक्कन्ति**आदीनि देसनाधम्मचक्कमेव सन्धाय वुत्तानीति वेदितब्बानि ।

तत्थ **धम्मेन पवत्तेतीति** यथासभावत्ता धम्मेन पवत्तं चक्कन्ति धम्मचक्कन्ति वुत्तं होति । **धम्मचरियाय पवत्तेतीति** वेनेय्यसन्ताने धम्मत्थाय पवत्तं चक्कन्ति धम्मचक्कन्ति वुत्तं होति । **धम्मे ठितोति**आदीहि भगवतो धम्मभूतता धम्मस्सामिता च वुत्ता होति । यथाह — “सो हावुसो, भगवा जानं जानाति पस्सं पस्सति चक्खुभूतो जाणभूतो धम्मभूतो ब्रह्मभूतो वत्ता पवत्ता अत्थस्स निन्नेता अमत्तस्स दाता धम्मस्सामी तथागतो”ति (म० नि० १.२०३) । तस्मा तेहि धम्मस्स चक्कन्ति धम्मचक्कन्ति वुत्तं होति । **ठितोति** विसयीभावेन ठितो । **पतिट्ठितोति** अचलभावेन पतिट्ठितो । **वसिप्पत्तोति** इस्सरभावं पत्तो । **पारमिप्पत्तोति** कोटिप्पत्तो । **वेसारज्जप्पत्तोति** विसारदभावं पत्तो । **धम्मे पतिट्ठापेन्तोति**आदीहि वेनेय्यसन्तानमपेक्खित्वा वुत्तेहि पन वचनेहि धम्मस्सामिताय च धम्मत्थाय चक्कन्ति वुत्तं होति । **धम्मं सक्करोन्तोति**हिआदीहि धम्मत्थाय चक्कन्ति वुत्तं होति । यो हि धम्मं सक्कारादिवसेन पवत्तेति, सो धम्मत्थं पवत्तेति । **धम्मं सक्करोन्तोति** यथा कतो सो धम्मो सुकतो होति, एवमेव नं करोन्तो । **धम्मं गरुं करोन्तोति** तस्मिं गारवुप्पत्तिया तं गरुं करोन्तो । **धम्मं मानेन्तोति** धम्मं पियञ्च भावनीयञ्च कत्वा विहरन्तो । **धम्मं पूजेन्तोति** तं अपदिसित्वा देसनापटिपत्तिपूजाय पूजं करोन्तो । **धम्मं अपचायमानोति** तस्सेव धम्मस्स सक्कारगरुकारेहि नीचवुत्तितं करोन्तो । **धम्मद्धजो धम्मकेतूति** तं धम्मं धजमिव पुरक्खत्वा केतुमिव च उक्खिपित्वा पवत्तिया धम्मद्धजो धम्मकेतु च हुत्वाति अत्थो । **धम्माधिपतेय्योति** धम्माधिपतितो आगतो भावनाधम्मवसेनेव च सब्बकिरियानं करणेन धम्माधिपतेय्यो हुत्वा । **तं खो पन धम्मचक्कं अप्पटिवत्तियन्ति** केनचि निवत्तेतुं असक्कुणेय्यताय अप्पटिहतपवत्तित्ता वुत्ता । तस्मा सो धम्मो पवत्तनट्ठेन चक्कन्ति वुत्तं होति ।

सद्धिन्द्रियं धम्मो, तं धम्मं पवत्तेतीति वेनेय्यसन्ताने मग्गसम्पयुत्तसद्धिन्द्रियुप्पादनेन तं सद्धिन्द्रियं धम्मं पवत्तेतीति अत्थो। एसेव नयो सेसेसुपि। **सच्चाति** सच्चजाणानि। विपस्सना च विज्जा च मग्गजाणमेव। **अनुप्पादे जाणन्ति** अरहत्तफले जाणं। तम्पि वेनेय्यसन्ताने पवत्तेतियेव, निब्बानञ्च पटिवेधं करोन्तो पवत्तेतियेव नाम।

समुदयवारादीसु **समुदयवत्थुका निरोधवत्थुका मग्गवत्थुका**ति विसेसपदं दस्सेत्वा सद्धिन्ता। एत्थापि वुत्तसदिसं पठमं वुत्तनयेनेव वेदितव्वं।

२-३. सतिपट्टानवारादिवण्णना

४१-४२. सतिपट्टानइद्धिपादपुब्बङ्गमवारापि मग्गक्खणवसेन वुत्ता। तेपि तत्थ तत्थ विसेसपदं दस्सेत्वा सद्धिन्ताति।

धम्मचक्ककथावण्णना निड्डिता।

८. लोकुत्तरकथा

लोकुत्तरकथावण्णना

४३. इदानीं लोकुत्तरधम्मवतिया धम्मचक्ककथाय अनन्तरं कथिताय लोकुत्तरकथाय अपुब्बत्थानुवण्णना। तत्थ लोकुत्तरपदस्स अत्थो निद्वेसवारे आवि भविस्सति। **चत्तारो सतिपट्टानाति** आदयो सत्ततिंस बोधिपक्खियधम्मा यथायोगं मग्गफलसम्पयुत्ता। ते बुज्झनट्टेन बोधीति एवंलद्धनामस्स अरियस्स पक्खे भवत्ता बोधिपक्खिया नाम। **पक्खे भवत्ताति** उपकारभावे ठितत्ता। तेसु आरम्भणेषु ओक्कन्तित्वा पक्खन्दित्वा उपट्टानतो उपट्टानं, सतियेव उपट्टानं **सतिपट्टानं**। कायवेदनाचित्तधम्मेसु पनस्स असुभदुक्खानिच्चानत्ताकारगहणवसेन सुभसुखनिच्चअत्तसज्जापहानकिच्चसाधनवसेन च पवत्तितो चतुधा भेदो होति। तस्मा **चत्तारो सतिपट्टानाति** वुच्चति। पदहन्ति एतेनाति पधानं, सोभनं पधानं **सम्मप्यधानं**, सम्मा वा पदहन्ति एतेनाति सम्मप्यधानं, सोभनं वा तं किलेसविरूपपवत्तविरहिततो पधानञ्च हितसुखनिष्पादकट्टेन सेट्ठभावावहनतो पधानभावकरणतो वाति सम्मप्यधानं। वीरियस्सेतं अधिवचनं। तयिदं उप्पन्नानुप्पन्नानं अकुसलानं पहानानुप्पत्तिकिच्चं, अनुप्पन्नानुप्पन्नानञ्च कुसलानं उप्पत्तिट्ठितिकिच्चं साधयतीति चतुब्बिधं होति। तस्मा **चत्तारो सम्मप्यधानाति** वुच्चति। निष्पत्तिपरियायेन इज्झनट्टेन, इज्झन्ति एताय सत्ता इद्धा वुद्धा उक्कंसगता होन्तीति इमिना वा परियायेन इद्धि, तस्सा सम्पयुत्ताय पुब्बङ्गमट्टेन फलभूताय पुब्बभागकारणट्टेन च इद्धिया पादोति **इद्धिपादो**। सो छन्दवीरियचित्तवीमंसावसेन चतुब्बिधोव होति। तस्मा **चत्तारो इद्धिपादाति** वुच्चति। अस्सद्धियकोसज्जपमादविक्रपसम्मोहानं अभिभवनतो अभिभवनसङ्घातेन अधिपतियट्टेन **इन्द्रियं**। अस्सद्धियादीहि अनभिभवनीयतो अकम्पियट्टेन **बलं**। तदुभयम्पि सद्धावीरियसतिसमाधिपञ्चावसेन पञ्चविधं होति। तस्मा **पञ्चिन्द्रियाणि पञ्च बलानीति** वुच्चन्ति। बुज्झनकसत्तस्स पन अङ्गभावेन सतिआदयो सत्त धम्मा बोज्झङ्गा, निय्यानट्टेन च सम्मादिट्ठिआदयो अट्ठ मग्गङ्गा होन्ति। तेन वुच्चति **सत्त बोज्झङ्गा अरियो अट्ठङ्गिको मग्गोति**।

इति इमे सत्ततिंस बोधिपक्खिया धम्मा पुब्बभागे लोकियविपस्सनाय वत्तमानाय चुद्धसविधेन कायं परिगगणहतो च कायानुपस्सनासतिपट्टानं, नवविधेन वेदनं परिगगणहतो च वेदनानुपस्सनासतिपट्टानं, सोळसविधेन चित्तं परिगगणहतो च चित्तानुपस्सनासतिपट्टानं, पञ्चविधेन धम्मे परिगगणहतो च धम्मानुपस्सनासतिपट्टानं। इति इमस्मिं अत्तभावे अनुप्पन्नपुब्बं परस्स उप्पन्नं अकुसलं दिस्वा “यथा पटिपन्नस्स तस्स तं उप्पन्नं, न तथा पटिपज्जिस्सामि, एवं मे एतं नुप्पज्जिस्सती”ति

तस्स अनुप्पादाय वायमनकाले पठमं सम्मप्पधानं, अत्तनो समुदाचारप्पत्तमकुसलं दिस्वा तस्स पहानाय वायमनकाले दुतियं, इमस्मिं अत्तभावे अनुप्पन्नपुब्बं झानं वा विपस्सनं वा उप्पादेतुं वायमन्तस्स ततियं, उप्पन्नं यथा न परिहायति, एवं पुनप्पुनं उप्पादेन्तस्स चतुत्थं सम्मप्पधानं। छन्दं धुरं कत्वा कुसलुप्पादनकाले छन्दिद्विपादो, वीरियं, चित्तं, वीमंसं धुरं कत्वा कुसलुप्पादनकाले वीमंसिद्विपादो। मिच्छावाचाय विरमणकाले सम्मावाचा, मिच्छाकम्मन्ता, मिच्छाजीवा विरमणकाले सम्माजीवोति एवं नानाचित्तेसु लब्धन्ति। चतुमग्गक्खणे पन एकचित्ते लब्धन्ति, फलक्खणे ठपेत्वा चत्तारो सम्मप्पधाने अवसेसा तेत्तिस लब्धन्ति। एवं एकचित्ते लब्धमानेसु चेतोसु एकाव निब्बानारम्मणा सति कायादीसु सुभसज्जादिपहानकिच्चसाधनवसेन “चत्तारो सतिपट्ठाना”ति वुच्चति। एकमेव च वीरियं अनुप्पन्नुप्पन्नानं अनुप्पादादिकिच्चसाधनवसेन “चत्तारो सम्मप्पधाना”ति वुच्चति। सेसेसु हापनवड्डनं नत्थि।

अपिच तेसु —

नव एकविधा एको, द्वेधाथ चतुपञ्चधा।
अट्ठधा नवधा चेव, इति छद्वा भवन्ति ते॥

नव एकविधाति छन्दो चित्तं पीति पस्सद्वि उपेक्खा सङ्कप्पो वाचा कम्मन्तो आजीवोति इमे नव छन्दिद्विपादादिवसेन एकविधाव होन्ति, अज्जकोट्ठासं न भजन्ति। एको द्वेधाति सद्वा इन्द्रियबलवसेन द्वेधा ठिता। अथ चतुपञ्चधाति अथज्जो एको चतुधा, अज्जो पञ्चधा ठितोति अत्थो। तत्थ समाधि एको इन्द्रियबलबोज्झङ्गमग्गङ्गवसेन चतुधा ठितो, पज्जा तेसं चतुन्नं इद्विपादकोट्ठासस्स च वसेन पञ्चधा। अट्ठधा नवधा चेवाति अपरो एको अट्ठधा, एको नवधा ठितोति अत्थो। चतुसतिपट्ठानइन्द्रियबलबोज्झङ्गमग्गङ्गवसेन सति अट्ठधा ठिता, चतुसम्मप्पधानइद्विपादइन्द्रियबलबोज्झङ्गमग्गङ्गवसेन वीरियं नवधाति। एवं —

चुद्दसेव असम्भिन्ना, होन्तेते बोधिपक्खिया।
कोट्ठासतो सत्तविधा, सत्तत्तिस पभेदतो॥

सकिच्चनिप्फादनतो, सरूपेन च वुत्तितो।
सब्बेव अरियमग्गस्स, सम्भवे सम्भवन्ति ते॥

एवं मग्गफलसम्पयुत्ते सत्तत्तिस बोधिपक्खियधम्मे दस्सेत्वा पुन ते मग्गफलेसु सङ्घिपित्वा चत्तारो अरियमग्गा चत्तारि च सामज्जफलानीति आह। समणभावो सामज्जं, चतुन्नं अरियमग्गानमेतं नामं। सामज्जानं फलानि सामज्जफलानि। निब्बानं पन सब्बेहि असम्मिस्समेव। इति वित्थारतो सत्तत्तिसबोधिपक्खियचतुमग्गचतुफलनिब्बानानं वसेन छचत्तालीस लोकुत्तरधम्मा, ततो सङ्खेपेन चतुमग्गचतुफलनिब्बानानं वसेन नव लोकुत्तरधम्मा, ततोपि सङ्खेपेन मग्गफलनिब्बानानं वसेन तयो लोकुत्तरधम्माति वेदितब्बं। सतिपट्ठानादीनं मग्गफलानज्ज लोकुत्तरत्ते वुत्ते तंसम्पयुत्तानं फस्सादीनम्पि लोकुत्तरत्तं वुत्तमेव होति। पधानधम्मवसेन पन सतिपट्ठानादयोव वुत्ता। अभिधम्मो (ध० स० २७७ आदयो, ५०५ आदयो) च लोकुत्तरधम्मनिद्देसे मग्गफलसम्पयुत्तानं फस्सादीनं लोकुत्तरत्तं वुत्तमेवाति।

लोकं तरन्तीति लोकं अतिक्कमन्ति। सब्बमिध ईदिसं वत्तमानकालवचनं चत्तारो अरियमग्गे सन्धाय वुत्तं। सोतापत्तिमग्गो हि अपायलोकं तरति, सकदागामिमग्गो कामावचरलोकेकदेसं तरति, अनागामिमग्गो कामावचरलोकं

तरति, अरहत्तमगो रूपारूपावचरलोकं तरति । **लोका उत्तरन्तीति** लोका उगच्छन्ति । **लोकतोति** च **लोकम्हाति** च तदेव निस्सक्कवचनं विसेसेत्वा दस्सितं । **लोकं समतिक्कमन्तीति** पठमं वुत्तत्थमेव । तत्थ उपसगगतं अनपेक्खित्वा वुत्तं, इध सह उपसगगत्येन वुत्तं । **लोकं समतिक्कन्ताति** यथावुत्तं लोकं सम्मा अतिक्कन्ता । सब्बमिध ईदिसं अतीतकालवचनं फलनिब्बानानि सन्धाय वुत्तं, सोतापत्तिफलादीनि हि यथावुत्तं लोकं अतिक्कमित्वा ठितानि, सदा निब्बानं सब्बलोकं अतिक्कमित्वा ठितं । **लोकेन अतिरेकाति** लोकतो अधिकभूता । इदं सब्बेपि लोकोत्तरधम्मे सन्धाय वुत्तं । **निस्सरन्तीति** निगच्छन्ति । **निस्सटाति** निगता । **लोके न तिद्वन्तीति** आदीनि अट्टारस वचनानि सब्बलोकोत्तरेसुपि युज्जन्ति । **न तिद्वन्तीति** लोके अपरियापन्नता वुत्तं । **लोके न लिम्पन्तीति** खन्धसन्ताने वत्तमानापि तस्मिं न लिम्पन्तीति अत्थो । **लोकेन न लिम्पन्तीति** अकतपटिवेधानं केनचि चित्तेन, कतपटिवेधानं अकुसलेन अप्पमत्तेनपि चित्तेन न लिम्पन्तीति अत्थो । **असंलिता अनुपलित्ताति** उपसगगेन विसेसितं ।

विष्पमुत्ताति अलित्तत्तमेव नानाव्यञ्जनेन विसेसितं । ये केचि हि यत्थ येन वा अलित्ता, ते तत्थ तेन वा विष्पमुत्ता होन्ति । **लोका विष्पमुत्ताति** आदीनि तीणि निस्सक्कवसेन वुत्तानि । **विसञ्जुत्ताति** विष्पमुत्तविसेसनं । ये केचि हि यत्थ येन यतो विष्पमुत्ता, ते तत्थ तेन ततो विसञ्जुत्ता नाम होन्ति । **लोका सुज्झन्तीति** लोकमलं धोवित्वा लोका सुज्झन्ति । **विसुज्झन्तीति** तदेव उपसगगेन विसेसितं । **वुदुहन्तीति** उड्डिता होन्ति । **विवद्वन्तीति** निवद्वन्ति । **न सज्जन्तीति** न लग्गन्ति । **न गय्हन्तीति** न गण्हीयन्ति । **न बज्जन्तीति** न बाधीयन्ति । **समुच्छिन्दन्तीति** अप्पवत्तिं करोन्ति । यथा च **लोकं समुच्छिन्नत्ताति**, तथेव “लोका विसुद्धत्ता”ति आदि वुत्तमेव होति । **पटिप्पस्सम्भेन्तीति** निरोधेन्ति । **अपथाति** आदीनि चत्तारि सब्बेसुपि लोकोत्तरेसु युज्जन्ति । **अपथाति** अमग्गा । **अगतीति** अप्पतिट्ठा । **अविसयाति** अनायत्ता । **असाधारणाति** असमाना । **वमन्तीति** उगिलन्ति । **न पच्चावमन्तीति** वुत्तपटिपक्खनयेन वुत्तं, वन्तं पुन न अदन्तीति अत्थो । एतेन वन्तस्स सुवन्तभावो वुत्तो होति । अनन्तरदुकत्तयेपि एसेव नयो । **विसीनेन्तीति** विकिरन्ति विमुच्चन्ति, न बन्धन्तीति अत्थो । **न उस्सीनेन्तीति** न विकिरन्ति न विमुच्चन्ति । “विसीनेन्ती”ति “न उस्सीनेन्ती”ति रस्सं कत्वा पाठो सुन्दरो । **विधूपेन्तीति** निब्बापेन्ति । **न संधूपेन्तीति** न उज्जलन्ति । **लोकं समतिक्कम्म अभिभुय्य तिद्वन्तीति** सब्बेपि लोकोत्तरा धम्मा लोकं सम्मा अतिक्कमित्वा अभिभवित्वा च तिद्वन्तीति लोकोत्तरा । सब्बेहिपि इमेहि यथावुत्तेहि पकारेहि लोकोत्तरानं लोकतो उत्तरभावो अधिकभावो च वुत्तो होतीति ।

लोकोत्तरकथावण्णना निड्डिता ।

९. बलकथा

बलकथावण्णना

४४. इदानि लोकोत्तरकथाय अनन्तरं कथिताय लोकोत्तरकथावतिया सुत्तन्तपुब्बङ्गमाय बलकथाय अपुब्बत्थानुवण्णना । तत्थ आदितो सुत्तन्तवसेन पञ्च बलानि दस्सेत्वा तदञ्जानिपि बलानि दस्सेतुकामो **अपिच अट्टुसट्ठि बलानीति** आदिमाह । सब्बानिपि तंतंपटिपक्खेहि अकम्पियट्ठेन बलानि नाम होन्ति । **हिरिबलन्ति** आदीसु पापतो हिरियन्ति एतायाति **हिरि**, लज्जायेतं नामं । पापतो ओत्तप्पन्ति एतेनाति **ओत्तप्पं**, पापतो उब्बेगस्सेतं नामं । अज्झत्तसमुद्धाना हिरि, बहिद्भासमुद्धानं ओत्तप्पं । अत्ताधिपति हिरि, लोकाधिपति ओत्तप्पं । लज्जासभावसण्ठिता हिरि, भयसभावसण्ठितं ओत्तप्पं । सप्पत्तिस्सवलक्खणा हिरि, वज्जभीरुकभयदस्साविलक्खणं ओत्तप्पं । सा एव हिरि अहिरिकेन न कम्पतीति **हिरिबलं** । तदेव ओत्तप्पं अनोत्तप्पेन न कम्पतीति **ओत्तप्पबलं** । अप्पटिसङ्खानेन न कम्पतीति **पटिसङ्खानबलं** । उपपरिक्खणपञ्जायेतं

नामं । वीरियसीसेन सत्त बोज्झङ्गे भावेन्तस्स उप्पन्नबलं **भावनाबलं** । तथापवत्तानं चतुन्नं खन्धानमेतं नामं । परिसुद्धानि सीलादीनि **अनवज्जबलं** । चत्तारि सङ्गहवत्थूनि **सङ्गहबलं** । सङ्गहे बलन्तिपि पाठो । दुःखमानं अधिवासनं **खन्तिबलं** । धम्मकथाय परेसं तोसनं **पञ्जत्तिबलं** । अधितस्स अत्थस्स अधिगमापनं **निज्झत्तिबलं** । कुसलेसु बहुभावो **इस्सरियबलं** । कुसलेसु यथारुचि पतिट्ठानं **अधिट्ठानबलं** । हिरिबलादीनं अत्थो मातिकापदेसु व्यञ्जनवसेन विसेसतो युज्जमानं गहेत्वा वुत्तो । **समथबलं विपस्सनाबलन्ति** बलप्पत्ता समथविपस्सना एव ।

मातिकानिदेसे **अस्सद्धिये न कम्पतीति सद्धाबलन्ति** मूलबलद्वं वत्वा तमेव अपरेहि नवहि परियायेहि विसेसेत्वा दस्सेसि । यो हि धम्मो अकम्पियो बलप्पत्तो होति, सो सहजाते उपत्थम्भेति, अत्तनो पटिपक्खे किलेसे परियादियति, पटिवेधस्स आदिभूतं सीलं दिट्ठिञ्च विसोधेति, चित्तं आरम्भणे पतिट्ठापेति, चित्तं पभस्सरं करोन्तो वोदापेति, वसिं पापेन्तो विसेसं अधिगमापेति, ततो उत्तरिं पापेन्तो उत्तरिपटिवेधं कारेति, कमेन अरियमग्गं पापेत्वा सच्चाभिसमयं कारेति, फलप्पत्तिया निरोधे पतिट्ठापेति । तस्मा नवधा बलद्वो विसेसितो । एस नयो **वीरियबलादीसु** चतूसु ।

कामच्छन्दं हिरीयतीति नेक्खम्मयुत्तो योगी **नेक्खम्मेन** कामच्छन्दतो हिरीयति । ओत्तप्पेपि एसेव नयो । एतेहि सब्बाकुसलेहिपि हिरीयना ओत्तप्पना वुत्तायेव होन्ति । **व्यापादन्ति** आदीनम्पि इमिनाव नयेन अत्थो वेदितब्बो । **पटिसङ्घातीति** असम्मोहवसेन आदीनवतो उपपरिक्खति । **भावेतीति** वट्ठेति । **वज्जन्ति** रागादिवज्जं । **सङ्गणहातीति** बन्धति । **खमतीति** तस्स योगिस्स खमति रुच्चति । **पञ्जापेतीति** तोसेति । **निज्झापेतीति** चिन्तापेति । **वसं वत्तेतीति** चित्ते पहु हुत्वा चित्तं अत्तनो वसं कत्वा पवत्तेति । **अधिट्ठातीति** विदहति । भावनाबलादीनि सब्बानिपि नेक्खम्मादीनियेव । मातिकावण्णनाय अज्जथा वुत्तो, अत्थो पन व्यञ्जनवसेनेव पाकटत्ता इध न वुत्तोति वेदितब्बं । **समथबलं विपस्सनाबलञ्च** वित्थारतो निद्विसित्वा अवसाने **उद्धच्चसहगतकिलेसे च खन्धे च न कम्पतीति** आदि च **अविज्जासहगतकिलेसे च खन्धे च न कम्पतीति** आदि च समथबलविपस्सनाबलानं लक्खणदस्सनत्थं वुत्तं ।

सेखासेखबलेसु **सम्मादिट्ठिं सिक्खतीति सेखबलन्ति** सेखपुग्गलो सम्मादिट्ठिं सिक्खतीति सेखो, सा सम्मादिट्ठि तस्स सेखस्स बलन्ति सेखबलन्ति अत्थो । **तत्थ सिक्खितत्ता असेखबलन्ति** असेखपुग्गलो तत्थ सम्मादिट्ठिया सिक्खितत्ता न सिक्खतीति असेखो, सायेव सम्मादिट्ठि तस्स असेखस्स बलन्ति असेखबलं । एसेव नयो **सम्मासङ्कप्पादीसु** । **सम्माजाणन्ति** पच्चवेक्खणजाणं । तम्पि हि लोकिक्कम्पि होन्तं सेखस्स पवत्तत्ता सेखबलं, असेखस्स पवत्तत्ता असेखबलन्ति वुत्तं । **सम्माविमुत्तीति** अट्ठ मग्गङ्गानि ठपेत्वा सेसा फलसम्पयुत्ता धम्मा । केचि पन “ठपेत्वा लोक्कुत्तरविमुत्तिं अवसेसा विमुत्तियो सम्माविमुत्ती”ति वदन्ति । तस्स सेखासेखबलत्तं वुत्तनयमेव ।

खीणासवबलेसु सब्बानिपि जाणबलानि । **खीणासवस्स भिक्खुनोति** करणत्थे सामिवचनं, खीणासवेन भिक्खुनाति अत्थो । **अनिच्चतोति** हुत्वा अभावाकारेन अनिच्चतो । **यथाभूतन्ति** यथासभावतो । **पञ्जायाति** सहविपस्सनाय मग्गपञ्जाय । अनिच्चतो सुदिट्ठा दुःखतो अनत्ततो सुदिट्ठा होन्ति तम्मूलकत्ता । **यन्ति** भावनपुंसकवचनं, येन कारणेनाति वा अत्थो । **आगम्माति** पटिच्च । **पटिजानातीति** सम्पटिच्छति पटिज्जं करोति । **अङ्गारकासूपमाति** महाभितापट्टेन अङ्गारकासुया उपमिता । **कामाति** वत्थुकामा च किलेसकामा च ।

विवेकनिन्नन्ति फलसमापत्तिवसेन उपधिविवेकसङ्घातनिब्बाननिन्नं । तयो हि विवेका — कायविवेको चित्तविवेको उपधिविवेकोति । कायविवेको च विवेकद्वकायानं नेक्खम्माभिरतानं । चित्तविवेको च अधिचित्तमनुयुत्तानं । उपधिविवेको च निरुपधीनं पुग्गलानं विसङ्खारगतानं, निस्सरणविवेकसङ्घातनिब्बाननिन्नं वा । पञ्च हि विवेका — विक्खम्भनविवेको

तदङ्गविवेको समुच्छेदविवेको पटिप्पस्सद्धिविवेको निस्सरणविवेकोति । **विवेकनिन्नन्ति** विवेके निन्नं । **विवेकपोणन्ति** विवेके नतं । **विवेकपब्भारन्ति** विवेकसीसभारं । द्वेपि पुरिमस्सेव वेवचनानि । **विवेकद्वन्ति** किलेसेहि वज्जितं, दूरीभूतं वा । **नेक्खम्माभिरतन्ति** निब्बाने अभिरतं, पब्बज्जाय अभिरतं वा । **व्यन्तीभूतन्ति** विगतन्तीभूतं, एकदेसेनापि अनल्लीनं विप्पमुत्तं विसंसदुं । **सब्बसोति** सब्बथा । **आसवट्टानियेहि धम्मेहीति** संयोगवसेन आसवानं कारणभूतेहि किलेसधम्मेहीति अत्थो । अथ वा **व्यन्तीभूतन्ति** विगतनिकन्तिभूतं, नित्तण्हन्ति अत्थो । कुतो? **सब्बसो आसवट्टानियेहि धम्मेहि** सब्बेहि तेभूमकधम्मेहीति अत्थो । इध दसहि खीणासवबलेहि खीणासवस्स लोकियलोकुत्तरो मग्गो कथितो । “अनिच्चतो सब्बे सङ्खारा”ति दुक्खपरिज्जाबलं, “अङ्गारकासूपमा कामा”ति समुदयपहानबलं, “विवेकनिन्नं चित्तं होती”ति निरोधसच्छिकिरियाबलं, “चत्तारो सतिपट्टाना”तिआदि सत्तविधं मग्गभावनाबलन्तिपि वदन्ति । दस इद्धिबलानि इद्धिकथाय आवि भविस्सन्ति ।

तथागतबलनिद्वेसे **तथागतबलानीति** अज्जेहि असाधारणानि तथागतस्सेव बलानि । यथा वा पुब्बबुद्धानं बलानि पुज्जुस्सयसम्पत्तिया आगतानि, तथा आगतबलानीतिपि अत्थो । तत्थ दुविधं तथागतबलं — कायबलं जाणबलञ्च । तेसु कायबलं हत्थिकुलानुसारेण वेदितव्वं । वुत्तज्हेतं पोराणेहि —

“काळावकञ्च गङ्गेय्यं, पण्डरं तम्बपिङ्गलं ।

गन्धमङ्गलहेमञ्च, उपोसथछदन्तिमे दसा”ति ॥ (विभ० अट्ठ० ७६०; म० नि० अट्ठ० १.१४८; सं० नि० अट्ठ० २.२.२२) ।

इमानि दस हत्थिकुलानि । तत्थ **काळावकन्ति** पकतिहत्थिकुलं दट्ठव्वं । यं दसन्नं पुरिसानं कायबलं, तं एकस्स काळावकस्स हत्थिनो बलं । यं दसन्नं काळावकानं बलं, तं एकस्स गङ्गेय्यस्स बलं । यं दसन्नं गङ्गेय्यानं, तं एकस्स पण्डरस्स । यं दसन्नं पण्डरानं, तं एकस्स तम्बस्स । यं दसन्नं तम्बानं, तं एकस्स पिङ्गलस्स । यं दसन्नं पिङ्गलानं, तं एकस्स गन्धहत्थिनो । यं दसन्नं गन्धहत्थीनं, तं एकस्स मङ्गलहत्थिनो । यं दसन्नं मङ्गलहत्थीनं, तं एकस्स हेमवतस्स । यं दसन्नं हेमवतानं, तं एकस्स उपोसथस्स । यं दसन्नं उपोसथानं, तं एकस्स छदन्तस्स । यं दसन्नं छदन्तानं, तं एकस्स तथागतस्स बलं । नारायणसङ्घातबलन्तिपि इदमेव वुच्चति । तदेतं पकतिहत्थिनो गणनाय हत्थीनं कोटिसहस्सस्स, पुरिसगणनाय दसन्नं पुरिसकोटिसहस्सानं बलं होति । इदं ताव तथागतस्स **कायबलं** ।

जाणबलं पण इध ताव अज्जत्थ च पाळियं आगतमेव दसबलजाणं, मज्झिमे (म० नि० १.१५०) आगतं चतुवेसारज्जजाणं, अट्ठसु परिसासु अकम्पनजाणं, चतुयोनिपरिच्छेदकजाणं, पञ्चगतिपरिच्छेदकजाणं, संयुत्तके (सं० नि० २.३३-३४) आगतानि तेसत्तति जाणानि, सत्तसत्तति जाणानीति एवमज्जानिपि अनेकानि जाणसहस्सानि । एतं **जाणबलं** नाम । इधापि जाणबलमेव अधिप्पेतं । जाणज्हि अकम्पियट्ठेन उपत्थम्भनट्ठेन च बलन्ति वुत्तं ।

ठानञ्च ठानतोति कारणञ्च कारणतो । कारणज्हि यस्मा तत्थ फलं तिट्ठति तदायत्तवुत्तिताय उप्पज्जति चेव पवत्तति च, तस्मा ठानन्ति वुच्चति । तं भगवा ये ये धम्मा येसं येसं धम्मानं हेतू पच्चया उप्पादाय, तं तं ठानन्ति, ये ये धम्मा येसं येसं धम्मानं न हेतू न पच्चया उप्पादाय, तं तं अट्ठानन्ति पजानन्तो ठानञ्च ठानतो अट्ठानञ्च अट्ठानतो यथाभूतं पजानाति । **यम्पीति** येन जाणेन । **इदम्पीति** इदम्पि ठानाट्ठानजाणं, तथागतस्स तथागतबलं नाम होतीति अत्थो । एवं सेसपदेसुपि योजना वेदितव्वा ।

आसभं ठानन्ति सेट्टुट्टानं उत्तमट्टानं, आसभा वा पुब्बबुद्धा, तेसं ठानन्ति अत्थो । अपिच गवसतजेट्टको उसभो, गवसहस्सजेट्टको वसभो, वजसतजेट्टको वा उसभो, वजसहस्सजेट्टको वसभो, सब्बगवसेट्टो सब्बपरिस्सयसहो सेतो पासादिको महाभारवहो असनिसतसदेहिपि असन्तसनीयो निसभो, सो इध उसभोति अधिप्पेतो । इदम्पि हि तस्स परियायवचनं । उसभस्स इदन्ति **आसभं । ठानन्ति** चतूहि पादेहि पथविं उप्पीळेत्वा अवट्टानं । इदं पन आसभं वियाति आसभं यथेव हि निसभसङ्घातो उसभो उसभबलेन समन्नागतो चतूहि पादेहि पथविं उप्पीळेत्वा अचलट्टानेन तिट्ठति, एवं तथागतोपि दसहि तथागतबलेहि समन्नागतो चतूहि वेसारज्जपादेहि अट्टपरिसपथविं उप्पीळेत्वा सदेवके लोके केनचि पच्चत्थिकेन पच्चामित्तेन अकम्पियो अचलट्टानेन तिट्ठति, एवं तिट्ठमानो च तं आसभं ठानं **पटिजानाति** उपगच्छति न पच्चक्खाति, अत्तनि आरोपेति । तेन वुत्तं — “आसभं ठानं पटिजानाती”ति (सं० नि० अट्ठ० २.२.२२; म० नि० अट्ठ० १.१४८) ।

परिसासूति खत्तियब्राह्मणगहपतिसमणचातुमहाराजिकतावतिसमारब्रह्मानं वसेन अट्टसु परिसासु । **सीहनादं नदतीति** सेट्टुनादं अछम्भितनादं नदति, सीहनादसदिसं वा नादं नदति । अयमत्थो सीहनादसुत्तेन (म० नि० १.१४६ आदयो; दी० नि० १.३८१ आदयो) दीपेतब्बो । यथा वा सीहो सहनतो हननतो च सीहोति वुच्चति, एवं तथागतो लोकधम्मनं सहनतो परप्पवादानं हननतो सीहोति वुच्चति । एवं वुत्तस्स सीहस्स नादं सीहनादं । तत्थ यथा सीहो सीहबलेन समन्नागतो सब्बत्थ विसारदो विगतलोमहंसो सीहनादं नदति, एवं तथागतसीहोपि तथागतबलेहि समन्नागतो अट्टसु परिसासु विसारदो विगतलोमहंसो “इति रूप”न्तिआदिना (सं० नि० ३.७८) नयेन नानाविधदेसनाविलाससम्पन्नं सीहनादं नदति । तेन वुत्तं — “परिसासु सीहनादं नदती”ति ।

ब्रह्मचक्कं पवत्तेतीति एत्थ ब्रह्मन्ति सेट्टुं उत्तमं विसुद्धं । **चक्कसदो** पनायं —

सम्पत्तियं लक्खणे च, रथङ्गे इरियापथे ।
दाने रतनधम्मूर, चक्कादीसु च दिस्सति ।
धम्मचक्के इध मतो, तम्पि द्वेधा विभावये ॥

“चत्तारिमानि, भिक्खवे, चक्कानि, येहि समन्नागतानं देवमनुस्सान”न्तिआदीसु (अ० नि० ४.३१) हि अयं सम्पत्तियं दिस्सति । “हेट्ठा पादतलेसु चक्कानि जातानि होन्ती”ति (दी० नि० २.३५) एत्थ लक्खणे । “चक्कं व वहतो पद”न्ति (ध० प० १) एत्थ रथङ्गे । “चतुचक्कं नवद्वार”न्ति (सं० नि० १.२९) एत्थ इरियापथे । “ददं भुज्ज मा च पमादो, चक्कं वत्तय कोसलाधिपा”ति (जा० १.७.१४९) एत्थ दाने । “दिब्बं चक्करतनं पातुरहोसी”ति (दी० नि० २.२४३) एत्थ रतनचक्के । “मया पवत्तितं चक्क”न्ति (सु० नि० ५६२) एत्थ धम्मचक्के । “इच्छाहतस्स पोसस्स, चक्कं भमति मत्थके”ति (जा० १.१.१०४; १.५.१०३) एत्थ उरचक्के । “खुरपरियन्तेन चेपि चक्केना”ति (दी० नि० १.१६६) एत्थ पहरणचक्के । “असनिविचक्क”न्ति (दी० नि० ३.६१; सं० नि० २.१६२) एत्थ असनिमण्डले । इध पनायं धम्मचक्के मतो ।

तं पनेतं धम्मचक्कं दुविधं होति पटिवेधजाणञ्च देसनाजाणञ्च । तत्थ पज्जापभावितं अत्तनो अरियफलावहं **पटिवेधजाणं**, करुणापभावितं सावकानं अरियफलावहं **देसनाजाणं** । तत्थ पटिवेधजाणं उप्पज्जमानं उप्पन्नन्ति दुविधं । तज्झि अभिनिक्खमनतो याव अरहत्तमग्गा उप्पज्जमानं नाम, फलक्खणे उप्पन्नं नाम । तुसितभवनतो वा याव बोधिपल्लङ्गे अरहत्तमग्गा उप्पज्जमानं नाम, फलक्खणे उप्पन्नं नाम । दीपङ्करदसबलतो वा पट्टाय याव अरहत्तमग्गा उप्पज्जमानं नाम, फलक्खणे उप्पन्नं नाम । देसनाजाणम्पि पवत्तमानं पवत्तन्ति दुविधं । तज्झि याव अज्जातकोण्डज्जत्थेरस्स अरहत्तमग्गा

पवत्तमानं नाम, फलक्खणे पवत्तं नाम । तत्थ पटिवेधजाणं लोक्कत्तरं, देसनाजाणं लोकियं । उभयम्पि पनेतं अज्जेहि असाधारणं, बुद्धानयेव ओरसजाणं । तेन वुत्तं — “ब्रह्मचक्कं पवत्तेती”ति ।

कम्मसमादानान्ति समादियित्वा कतानं कुसलाकुसलकम्मानं, कम्ममेव वा कम्मसमादानं । **ठानसो हेतुसोति** पच्चयतो चेव हेतुतो च । तत्थ गतिउपधिकालपयोगा विपाकस्स ठानं । कम्मं हेतु ।

सब्बत्थगामिनिन्ति सब्बगतिगामिनिञ्च अगतिगामिनिञ्च । **पटिपदन्ति** मग्गं । **यथाभूतं पजानातीति** बहूसुपि मनुस्सेसु एकमेव पाणं घातेन्तेसु इमस्स चेतना निरयगामिनी भविस्सति, इमस्स तिरच्छानयोनिगामिनीति इमिना नयेन एकवत्थुस्मिम्पि कुसलाकुसलचेतनासङ्घातानं पटिपत्तीनं अविपरीततो सभावं जानाति ।

अनेकधातुन्ति चक्खुधातुआदीहि, कामधातुआदीहि वा धातूहि बहुधातुं । **नानाधातुन्ति** तासंयेव धातूनं विलक्खणत्ता नानप्पकारधातुं । **लोकन्ति** खन्धायतनधातुलोकं । **यथाभूतं पजानातीति** तासं तासं धातूनं अविपरीततो सभावं पटिविज्झति ।

नानाधिमुत्तिकतन्ति हीनपणीतादिअधिमुत्तीहि नानाधिमुत्तिकभावं ।

परसत्तानन्ति पधानसत्तानं । **परपुग्गलानन्ति** ततो परेसं हीनसत्तानं । एकत्थमेव वा एतं पदद्वयं वेनेय्यवसेन भगवता द्वेधा वुत्तं । इधापि भगवता वुत्तनयेनेव वुत्तं । **इन्द्रियपरोपरियत्तन्ति** सद्धादीनं इन्द्रियानं परभावञ्च अपरभावञ्च, वुद्धिञ्च हानिञ्चाति अत्थो ।

ज्ञानविमोक्खसमाधिसमापत्तीनन्ति पठमादीनं चतुन्नं ज्ञानानं, “रूपी रूपानि पस्सती”तिआदीनं (पटि० म० १.२०९) अट्टन्नं विमोक्खानं, सवितक्कसविचारादीनं तिण्णं समाधीनं, पठमज्ज्ञानसमापत्तिआदीनञ्च नवन्नं अनुपुब्बसमापत्तीनं । **संकिलेसन्ति** हानभागियधम्मं । **वोदानन्ति** विसेसभागियधम्मं । **वुट्ठानन्ति** येन कारणेन ज्ञानादीहि वुट्ठहन्ति, तं कारणं । तं पन “वोदानम्पि वुट्ठानं, तम्हा तम्हा समाधिम्हा वुट्ठानम्पि वुट्ठान”न्ति (विभ० ८२८) एवं वुत्तं पगुणज्ज्ञानञ्चेव भवङ्गफलसमापत्तियो च । हेट्ठिमं हेट्ठिमज्झि पगुणज्ज्ञानं उपरिमस्स उपरिमस्स पदद्वानं होति, तस्मा “वोदानम्पि वुट्ठान”न्ति वुत्तं । भवङ्गेन पन सब्बज्ज्ञानेहि वुट्ठानं होति, निरोधसमापत्तितो फलसमापत्तिया वुट्ठानं होति । तं सन्धाय “तम्हा तम्हा समाधिम्हा वुट्ठानम्पि वुट्ठान”न्ति वुत्तं ।

पुब्बेनिवासदिब्बचक्खुआसवक्खयजाणानि हेट्ठा पकासितानेव ।

तत्थ **आसवानं खयाति** अरहत्तमग्गेन सब्बकिलेसानं खया । **अनासवन्ति** आसवविरहितं । **चेतोविमुत्तिं पज्जाविमुत्तिन्ति** एत्थ चेतोवचनेन अरहत्तफलसम्पयुत्तो समाधि, पज्जावचनेन तंसम्पयुत्ता च पज्जा वुत्ता । तत्थ च समाधि रागतो विमुत्तत्ता चेतोविमुत्ति, पज्जा अविज्जाय विमुत्तत्ता पज्जाविमुत्तीति वेदितब्बा । वुत्तज्हेतं भगवता — “यो हिस्स, भिक्खवे, समाधि, तदस्स समाधिन्द्रियं । या हिस्स, भिक्खवे, पज्जा, तदस्स पज्जिन्द्रियं । इति खो, भिक्खवे, रागविरागा चेतोविमुत्ति अविज्जाविरागा पज्जाविमुत्ती”ति (सं० नि० ५.५१६; ५२०) । अपिचेत्थ समथबलं चेतोविमुत्ति, विपस्सनाबलं पज्जाविमुत्तीति वेदितब्बं । **दिट्ठेव धम्मेति** इमस्मियेव अत्तभावे । **सयं अभिज्जा सच्छिकत्वाति** अधिकाय पज्जाय अत्तनायेव पच्चक्खं कत्वा, अपरप्पच्चयेन जत्वाति अत्थो । **उपसम्पज्जाति** अधिगन्त्वा, निप्फादेत्वा वा । इमेसं पन दसन्नं

दसबलजाणानं वित्थारो अभिधम्मे (विभ० ८०९ आदयो) वुत्तनयेन वेदितब्बो ।

तत्थ परवादिकथा होति — दसबलजाणं नाम पाटियेक्कं जाणं नत्थि, सब्बञ्जुतञ्जाणस्सेवायं पभेदोति । न तं तथा दट्ठब्बं । अञ्जमेव हि दसबलजाणं, अञ्जं सब्बञ्जुतञ्जाणं । दसबलजाणञ्चि सकसककिच्चमेव जानाति, सब्बञ्जुतञ्जाणं तम्पि, ततो अवसेसम्पि जानाति । दसबलजाणेषु हि पठमं कारणाकारणमेव जानाति, दुतियं कम्मन्तरविपाकन्तरमेव, ततियं कम्मपरिच्छेदमेव, चतुत्थं धातुनानत्तकारणमेव, पञ्चमं सत्तानं अज्झासयाधिमुत्तिमेव, छट्ठं इन्द्रियानं तिक्खमुदुभावमेव, सत्तमं ज्ञानादीहि सद्धिं तेसं संकिलेसादिमेव, अट्ठमं पुब्बेनिवुत्थखन्धसन्ततिमेव, नवमं सत्तानं चुतिपटिसन्धिमेव, दसमं सच्चपरिच्छेदमेव । सब्बञ्जुतञ्जाणं पन एतेहि जानितब्बञ्च, ततो उत्तरिञ्च पजानाति । एतेसं पन किच्चं न सब्बं करोति । तच्चि ज्ञानं हुत्वा अप्पेतुं न सक्कोति, इद्धि हुत्वा विकुब्बितुं न सक्कोति, मग्गो हुत्वा किलेसे खपेतुं न सक्कोति ।

अपिच परवादी एवं पुच्छितब्बो “दसबलजाणं नामेतं सवितक्कसविचारं अवितक्कविचारमत्तं अवितक्काविचारं कामावचरं रूपावचरं अरूपावचरं लोकियं लोकुत्तरं”न्ति । जानन्तो “पटिपाटिया सत्त जाणानि सवितक्कसविचारानी”ति वक्खति । “ततो परानि द्वे अवितक्काविचारानी”ति वक्खति । “आसवक्खयजाणं सिया सवितक्कसविचारं, सिया अवितक्कविचारमत्तं, सिया अवितक्काविचार”न्ति वक्खति । तथा “पटिपाटिया सत्त कामावचरानि, ततो परानि द्वे रूपावचरानि, ततो अवसाने एकं लोकुत्तरं”न्ति वक्खति । “सब्बञ्जुतञ्जाणं पन सवितक्कसविचारमेव कामावचरमेव लोकियमेवा”ति वक्खति ।

एवमेत्थ अपुब्बत्थानुवण्णनं जत्वा इदानीं यस्मा तथागतो पठमंयेव ठानाट्टानजाणेन वेनेय्यसत्तानं आसवक्खयाधिगमस्स चेव अनधिगमस्स च ठानाट्टानभूतं किलेसावरणाभावं पस्सति लोकियसम्मादिट्ठिड्डानदस्सनतो नियतमिच्छादिट्ठिड्डानाभावदस्सनतो च । अथ नेसं कम्मविपाकजाणेन विपाकावरणाभावं पस्सति तिहेतुकपटिसन्धिदस्सनतो । सब्बत्थगामिनिपटिपदाजाणेन कम्मावरणाभावं पस्सति आनन्तरिककम्माभावदस्सनतो । एवं अनावरणानं अनेकधातुनानाधातुजाणेन अनुकूलधम्मदेसनत्थं चरियाविसेसं पस्सति धातुवेमत्तदस्सनतो । अथ नेसं नानाधिमुत्तिकाजाणेन अधिमुत्तिं पस्सति पयोगं अनादियित्वापि अधिमुत्तिवसेन धम्मदेसनत्थं । अथेवं दिट्ठअधिमुत्तीनं यथासत्ति यथाबलं धम्मं देसेतुं इन्द्रियपरोपरियत्तजाणेन इन्द्रियपरोपरियत्तं पस्सति सद्धादीनं तिक्खमुदुभावदस्सनतो । एवं परिज्जातिन्द्रियपरोपरियत्तापि पनेते सचे दूरे होन्ति, अथ ज्ञानादिजाणेन ज्ञानादीसु वसीभूतत्ता इद्धिविसेसेन खिप्पं उपगच्छति । उपगन्त्वा च नेसं पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणेन पुब्बजातिविभावनं दिब्बचक्खानुभावतो पत्तब्बेन चेतोपरियजाणेन सम्पति चित्तविसेसं पस्सन्तो आसवक्खयजाणानुभावेन आसवक्खयगामिनिया पटिपदाय विगतसम्मोहत्ता आसवक्खयाय धम्मं देसेति । तस्मा इमिनानुक्कमेन इमानि दस बलानि वुत्तानीति वेदितब्बानीति ।

४५. इदानीं सब्बबलानि लक्खणतो निहिसितुकामो केनट्ठेन सद्धाबलन्तिआदिना नयेन पुच्छं कत्वा अस्सद्धिये अकम्पियट्ठेनातिआदिना नयेन विस्सज्जनं अकासि । तत्थ हिरीयतीतिआदि पुग्गलाधिड्डाना देसना । भावनाबलादीसु अधिड्डानबलपरियन्तेसु “तत्था”ति च, “तेना”ति च, “त”न्ति च नेक्खम्मादिकमेव सन्धाय वुत्तन्ति वेदितब्बं । तेन चित्तं एकगगन्ति तेन समाधिना चित्तं एकगं होतीति वुत्तं होति । तत्थ जातेति तत्थ समथे सम्पयोगवसेन जाते, तस्मिं वा विपस्सनारम्भणं हुत्वा जाते । तत्थ सिक्खतीति तत्थ सेखबले सेखो सिक्खतीति सेखबलन्ति अत्थो । तत्थ सिक्खितत्ताति तत्थ असेखबले असेखस्स सिक्खितत्ता असेखबलं । तेन आसवा खीणाति तेन लोकियलोक्कतरेन

जाणेन आसवा खीणाति तं जाणं खीणासवबलं । लोकियेनापि हि जाणेन आसवा खीणा नाम विपस्सनाय अभावे लोकुत्तरमग्गाभावतो । एवं खीणासवस्स बलन्ति **खीणासवबलं** । तस्स इज्झतीति इद्धिबलन्ति तस्स इद्धिमतो इज्झतीति इद्धियेव बलं इद्धिबलं । **अप्पमेय्यद्वेना**ति यस्मा सावका ठानाट्टानादीनि एकदेसेन जानन्ति, सब्बाकारेण पजाननंयेव सन्धाय “यथाभूतं पजानाती”ति वुत्तं । किञ्चापि तीसु विज्जासु “यथाभूतं पजानाती”ति न वुत्तं, अज्जत्थ पन वुत्तत्ता तासुपि वुत्तमेव होति । **अज्जत्था**ति सेसेसु सत्तसु जाणबलेसु च अभिधम्म (विभ० ७६०) च दससुपि बलेसु । इन्द्रियपरोपरियत्तजाणं पन सब्बथापि सावकेहि असाधारणमेव । तस्मा दसपि बलानि सावकेहि असाधारणानीति । अधिमत्तद्वेन अतुलियद्वेन अप्पमेय्यानि, तस्मायेव च “अप्पमेय्यद्वेन तथागतबल”न्ति वुत्तन्ति ।

बलकथावण्णना निट्ठिता ।

१०. सुज्जकथा

सुज्जकथावण्णना

४६. इदानीं लोकुत्तरबलपरियोसानाय बलकथाय अनन्तरं कथिताय लोकुत्तरसुज्जतापरियोसानाय सुत्तन्तपुब्बङ्गमाय सुज्जताकथाय अपुब्बत्थानुवण्णना । सुत्तन्ते ताव **अथा**ति वचनोपादाने निपातो । एतेन **आयस्मा**ति आदिवचनस्स उपादानं कतं होति । **खो**ति पदपूरणत्थे निपातो । **येन भगवा तेनुपसङ्कमी**ति भुम्मत्थे करणवचनं । तस्मा यत्थ भगवा, तत्थ उपसङ्कमीति एवमेत्थ अत्थो दट्ठब्बो । येन वा कारणेन भगवा देवमनुस्सेहि उपसङ्कमितब्बो, तेनेव कारणेन उपसङ्कमीति एवमेत्थ अत्थो दट्ठब्बो । केन च कारणेन भगवा उपसङ्कमितब्बो? नानप्पकारगुणविसेसाधिगमाधिप्पायेन, सादुफलपभोगाधिप्पायेन दिज्जगणेहि निच्चफलितमहारुक्खो विय, तेन कारणेन उपसङ्कमीति एवमेत्थ अत्थो दट्ठब्बो । **उपसङ्कमी**ति च गतोति वुत्तं होति । **उपसङ्कमित्वा**ति उपसङ्कमनपरियोसानदीपनं । अथ वा एवञ्च गतो ततो आसन्नतरं ठानं भगवतो समीपसङ्घातं गन्त्वातिपि वुत्तं होति ।

अभिवादेत्वाति पञ्चपतिट्ठितेन वन्दित्वा । इदानीं येनद्वेन लोके अग्गपुग्गलस्स उपट्ठानं आगतो, तं पुच्छितुकामो दसनखसमोधानसमुज्जलं अज्जलिं सिरसि पतिट्ठपेत्वा **एकमन्तं निसीदि** । **एकमन्तन्ति** च भावनपुंसकनिद्देसो “विसमं चन्दिमसूरिया परिहरन्ती”ति आदीसु (अ० नि० ४.७०) विय । तस्मा यथा निसिन्नो एकमन्तं निसिन्नो होति, तथा **निसीदी**ति एवमेत्थ अत्थो दट्ठब्बो । भुम्मत्थे वा एतं उपयोगवचनं । **निसीदी**ति निसज्जं कप्पेसि । पण्डिता हि देवमनुस्सा गरुडानीयं उपसङ्कमित्वा आसनकुसलताय एकमन्तं निसीदन्ति, अयञ्च थेरो तेसं अज्जतरो, तस्मा एकमन्तं निसीदि ।

कथं निसिन्नो पन एकमन्तं निसिन्नो होतीति? छ निसज्जदोसे वज्जेत्वा । सेय्यथिदं — अतिदूरं अच्चासन्नं उपरिवातं उन्नतप्पदेसं अतिसम्मुखं अतिपच्छाति । अतिदूरे निसिन्नो हि सचे कथेतुकामो होति, उच्चासद्देन कथेतब्बं होति । अच्चासन्ने निसिन्नो सङ्घट्टनं करोति । उपरिवाते निसिन्नो सरीरगन्धेन बाधति । उन्नतप्पदेसे निसिन्नो अगारवं पकासेति । अतिसम्मुखा निसिन्नो सचे दट्ठुकामो होति, चक्खुना चक्खुं आहच्च दट्ठब्बं होति । अतिपच्छा निसिन्नो सचे दट्ठुकामो होति, गीवं पसारेत्वा दट्ठब्बं होति । तस्मा अयम्पि एते छ निसज्जदोसे वज्जेत्वा निसीदि । तेन वुत्तं “एकमन्तं निसीदी”ति । **एतदवोचा**ति एतं अवोच ।

सुज्जो लोको सुज्जो लोकोति, भन्ते, वुच्चतीति इमस्मिं सासने पटिपन्नेहि तेहि तेहि भिक्खूहि “सुज्जो लोको

सुज्जो लोको”ति कथीयतीति अत्थो । तहिं तहिं तादिसानं वचनानं बहुकत्ता तेसं सब्बेसं सङ्गणहनत्थं आमोडितवचनं कतं । एवज्झि वुत्ते सब्बानि तानि वचनानि सङ्गहितानि होन्ति । **कित्तावताति** कित्तकेन परिमाणेन । **नु-**इति संसयत्थे निपातो । **सुज्जं अत्तेन वा अत्तनियेन वा**ति “कारको वेदको सयंवसी”ति एवं लोकपरिकप्पितेन अत्तना च अत्ताभावतोयेव अत्तनो सन्तकेन परिक्खारेन च सुज्जं । सब्बं चक्खादि लोकियं धम्मजातं, तंयेव लुज्जनपलुज्जनट्टेन लोको नाम । यस्मा च अत्ता च एत्थ नत्थि, अत्तनियञ्च एत्थ नत्थि, **तस्मा सुज्जो लोकोति वुच्चतीति** अत्थो । लोकुत्तरोपि च धम्मो अत्तत्तनियेहि सुज्जो एव, पुच्छानुरूपेण पन लोकियोव धम्मो वुत्तो । **सुज्जोति** च धम्मो नत्थीति वुत्तं न होति, तस्मिं धम्मे अत्तत्तनियसारस्स नत्थिभावो वुत्तो होति । लोके च “सुज्जं घरं, सुज्जो घटो”ति वुत्ते घरस्स घटस्स च नत्थिभावो वुत्तो न होति, तस्मिं घरे घटे च अज्जस्स नत्थिभावो वुत्तो होति । भगवता च “इति यज्झि खो तत्थ न होति, तेन तं सुज्जं समनुपस्सति । यं पन तत्थ अवसिट्ठं होति, तं सन्तं इदमत्थीति पजानाती”ति अयमेव अत्थो वुत्तो । तथा जायगन्थे च सद्दगन्थे च अयमेव अत्थो । इति इमस्मिं सुत्तन्ते अनत्तलक्खणमेव कथितं ।

४७. सुत्तन्तनिद्देसे **सुज्जसुज्जन्ति** आदीनि पञ्चवीसति मातिकापदानि सुज्जसम्बन्धेन उद्दिसित्वा तेसं निद्देसो कतो । तत्थ मातिकाय ताव सुज्जसङ्घातं सुज्जं, न अज्जेन उपपदेन विसेसितन्ति **सुज्जसुज्जं** । असुकन्ति अनिद्दिट्ठत्ता चेत्य सुज्जत्तमेव वा अपेक्खित्वा नपुंसकवचनं कतं । एवं सेसेसुपि । सङ्घारोयेव सेससङ्घारेहि सुज्जोति **सङ्घारसुज्जं** । जराभङ्गवसेन विरूपो परिणामो विपरिणामो, तेन विपरिणामेन सुज्जं **विपरिणामसुज्जं** । अगगञ्च तं अत्तत्तनियेहि, सब्बसङ्घारेहि वा सुज्जञ्चाति **अगगसुज्जं** । लक्खणमेव सेसलक्खणेहि सुज्जन्ति **लक्खणसुज्जं** । नेक्खम्मादिना विक्खम्भनेन सुज्जं । **विक्खम्भनसुज्जं** । **तदङ्गसुज्जादीसुपि** चतूसु एसेव नयो । अज्झत्तञ्च तं अत्तत्तनियादीहि सुज्जञ्चाति **अज्झत्तसुज्जं** । बहिद्वा च तं अत्तत्तनियादीहि सुज्जञ्चाति **बहिद्वासुज्जं** । तदुभयं अत्तत्तनियादीहि सुज्जन्ति **दुभतोसुज्जं** । समानो भागो एतस्साति सभागं, सभागञ्च तं अत्तत्तनियादीहि सुज्जञ्चाति **सभागसुज्जं**, सदिससुज्जन्ति अत्थो । विगतं सभागं विसभागं, विसभागञ्च तं अत्तत्तनियादीहि सुज्जञ्चाति **विसभागसुज्जं**, विसदिससुज्जन्ति अत्थो । केसुचि पोत्थकेसु सभागसुज्जं विसभागसुज्जं निस्सरणसुज्जानन्तरं लिखितं । नेक्खम्मादिएसना कामच्छन्दादिना सुज्जाति **एसनासुज्जं** । **परिग्गहसुज्जादीसु** तीसुपि एसेव नयो । एकारम्मणे पतिट्ठितत्ता नानारम्मणविकखेपाभावतो एकत्तञ्च तं नानत्तेन सुज्जञ्चाति **एकत्तसुज्जं** । तब्बिपरीतेन नानत्तञ्च तं एकत्तेन सुज्जञ्चाति **नानत्तसुज्जं** । नेक्खम्मादिखन्ति कामच्छन्दादिना सुज्जाति **खन्तिसुज्जं** । **अधिट्ठानसुज्जे परियोगाहनसुज्जे च** एसेव नयो । परियोगहनसुज्जन्तिपि पाठो । **सम्पजानस्साति** सम्पजज्जेन समन्नागतस्स परिनिब्बायन्तस्स अरहतो । **पवत्तपरियादानन्ति** अनुपादापरिनिब्बानं । **सब्बसुज्जतानन्ति** सब्बसुज्जानं । **परमत्थसुज्जन्ति** सब्बसङ्घाराभावतो उत्तमत्थभूतं सुज्जं ।

४८. मातिकानिद्देसे **निच्चेन वाति** भङ्गं अतिक्कमित्वा पवत्तमानस्स कस्सचि निच्चस्स अभावतो निच्चेन च सुज्जं । **धुवेन वाति** विज्जमानकालेपि पच्चयायत्तवुत्तिताय थिरस्स कस्सचि अभावतो धुवेन च सुज्जं । **सस्सतेन वाति** अब्बोच्छिन्नस्स सब्बकाले विज्जमानस्स कस्सचि अभावतो सस्सतेन च सुज्जं । **अविपरिणामधम्मेन वाति** जराभङ्गवसेन अविपरिणामपकतिकस्स कस्सचि अभावतो अविपरिणामधम्मेन च सुज्जं । सुत्तन्ते अत्तसुज्जताय एव वुत्तायपि निच्चसुज्जतञ्च सुखसुज्जतञ्च दस्सेतुं इध **निच्चेन वाति** आदीनिपि वुत्तानि । अनिच्चस्सेव हि पीळायोगेन दुक्खत्ता निच्चसुज्जताय वुत्ताय सुखसुज्जतापि वुत्ताव होति । रूपादयो पनेत्थ छ विसया, चक्खुविज्जाणादीनि छ विज्जाणानि, चक्खुसम्फस्सादयो छ फस्सा, चक्खुसम्फस्सजा वेदनादयो छ वेदना छ सङ्घित्ताति वेदितब्बं ।

पुज्जाभिसङ्घारोति आदीसु पुनाति अत्तनो कारकं, पूरेति चस्स अज्झासयं, पुज्जञ्च भवं निब्बत्तेतीति पुज्जं,

अभिसङ्खरोति विपाकं कटत्तारूपञ्चाति अभिसङ्खारो, पुञ्जं अभिसङ्खारो पुञ्जाभिसङ्खारो । पुञ्जपटिपक्खतो अपुञ्जं अभिसङ्खारो **अपुञ्जाभिसङ्खारो** । न इज्जं अनेज्जं, अनेज्जं भवं अभिसङ्खरोतीति **आनेज्जाभिसङ्खारो** । पुञ्जाभिसङ्खारो दानसीलभावनावसेन पवत्ता अट्ट कामावचरकुसलचेतना, भावनावसेनेव पवत्ता पञ्च रूपावचरकुसलचेतनाति तेरस चेतना होन्ति, अपुञ्जाभिसङ्खारो पाणातिपातादिवसेन पवत्ता द्वादस अकुसलचेतना, आनेज्जाभिसङ्खारो भावनावसेनेव पवत्ता चतस्सो अरूपावचरचेतनाति तयोपि सङ्खारा एकूनतिस चेतना होन्ति । **कायसङ्खारो**ति आदीसु कायतो वा पवत्तो, कायस्स वा सङ्खारोति कायसङ्खारो । **वचीसङ्खारचित्तसङ्खारे**सुपि एसेव नयो । अयं तिको कम्मायूहनक्खणे पुञ्जाभिसङ्खारादीनं द्वारतो पवत्तिदस्सनत्थं वुत्तो । कायविज्जन्ति समुट्ठापेत्वा हि कायद्वारतो पवत्ता अट्ट कामावचरकुसलचेतना, द्वादस अकुसलचेतना, अभिज्जाचेतना चाति एकवीसति चेतना कायसङ्खारो नाम, ता एव च वचीविज्जन्ति समुट्ठापेत्वा वचीद्वारतो पवत्ता वचीसङ्खारो नाम, मनोद्वारे पवत्ता पन सब्बापि एकूनतिस चेतना चित्तसङ्खारो नाम । **अतीता सङ्खारा**ति आदीसु सब्बेपि सङ्खतधम्मा सकक्खणं पत्वा निरुद्धा अतीता सङ्खारा, सकक्खणं अप्पत्ता **अनागता सङ्खारा**, सकक्खणं पत्ता **पच्चुप्पन्ना सङ्खारा**ति ।

विपरिणामसुज्जे पच्चुप्पन्नं दस्सेत्वा तस्स तस्स विपरिणामो सुखेन वत्तुं सक्काति पठमं पच्चुप्पन्नधम्मा दस्सिता । तत्थ **जातं रूपन्ति** पच्चुप्पन्नं रूपं । **सभावेन सुज्जन्ति** एत्थ सयं भावो सभावो, सयमेव उप्पादोति अत्थो । सतो वा भावो सभावो, अत्ततोयेव उप्पादोति अत्थो । पच्चयायत्तवुत्तित्ता पच्चयं विना सयमेव भावो, अत्ततो एव वा भावो एतस्मिं नत्थीति सभावेन सुज्जं, सयमेव भावेन, अत्ततो एव वा भावेन सुज्जन्ति वुत्तं होति । अथ वा सकस्स भावो सभावो । पथवीधातुआदीसु हि अनेकेसु रूपारूपधम्मेसु एकेको धम्मो परं उपादाय सको नाम । **भावो**ति च धम्मपरियायवचनमेतं । एकस्स च धम्मस्स अज्जो भावसङ्घातो धम्मो नत्थि, तस्मा सकस्स अज्जेन भावेन सुज्जं, सको अज्जेन भावेन सुज्जोति अत्थो । तेन एकस्स धम्मस्स एकसभावता वुत्ता होति । अथ वा **सभावेन सुज्जन्ति** सुज्जसभावेनेव सुज्जं । किं वुत्तं होति? सुज्जसुज्जताय एव सुज्जं, न अज्जाहि परियायसुज्जताहि सुज्जन्ति वुत्तं होति ।

सचे पन केचि वदेय्युं “सको भावो सभावो, तेन सभावेन सुज्ज”न्ति । किं वुत्तं होति? भावोति धम्मो, सो परं उपादाय सपदेन विसेसितो सभावो नाम होति । धम्मस्स कस्सचि अविज्जमानत्ता “जातं रूपं सभावेन सुज्ज”न्ति रूपस्स अविज्जमानता वुत्ता होतीति । एवं सति “जातं रूपं”न्तिवचनेन विरुज्झति । न हि उप्पादरहितं जातं नाम होति । निब्बानज्झि उप्पादरहितं, तं जातं नाम न होति, जातिजरामरणानि च उप्पादरहितानि जातानि नाम न होन्ति । तेनेवेत्थ “जाता जाति सभावेन सुज्जा, जातं जरामरणं सभावेन सुज्ज”न्ति एवं अनुद्धरित्वा भवमेव अवसानं कत्वा निहिट्ठं । यदि उप्पादरहितस्सापि “जात”न्तिवचनं युज्जेय्य, “जाता जाति, जातं जरामरण”न्ति वत्तब्बं भवेय्य । यस्मा उप्पादरहितेसु जातिजरामरणेसु “जात”न्तिवचनं न वुत्तं, तस्मा “सभावेन सुज्जं अविज्जमान”न्ति वचनं अविज्जमानस्स उप्पादरहितत्ता “जात”न्तिवचनेन विरुज्झति । अविज्जमानस्स च “सुज्ज”न्तिवचनं हेट्ठा वुत्तेन लोकवचनेन च भगवतो वचनेन च जायसद्दगन्थवचनेन च विरुज्झति, अनेकाहि च युत्तीहि विरुज्झति, तस्मा तं वचनं कचवरमिव छट्ठितब्बं । “यं, भिक्खवे, अत्थिसम्मत्तं लोके पण्डितानं, अहमिं तं अत्थीति वदामि । यं, भिक्खवे, नत्थिसम्मत्तं लोके पण्डितानं, अहमिं तं नत्थीति वदामि । किञ्च, भिक्खवे, अत्थिसम्मत्तं लोके पण्डितानं, यमहं अत्थीति वदामि? रूपं, भिक्खवे, अनिच्चं दुक्खं विपरिणामधम्मं अत्थिसम्मत्तं लोके पण्डितानं, अहमिं तं अत्थीति वदामी”ति आदीहि (सं० नि० ३.९४) अनेकेहि बुद्धवचनप्पमाणेहि अनेकाहि च युत्तीहि धम्मा सकक्खणे विज्जमाना एवाति निट्ठमेत्थ गन्तब्बं ।

विगतं रूपन्ति उप्पज्जित्वा भङ्गं पत्वा निरुद्धं अतीतं रूपं । **विपरिणतज्जेव सुज्जज्जाति** जराभङ्गवसेन विरूपं

परिणामं पत्तञ्च वत्तमानस्सेव विपरिणामसम्भावतो अतीतस्स विपरिणामाभावतो तेन विपरिणामेन सुञ्जञ्चाति अत्थो । **जाता वेदनाति** आदीसुपि एसेव नयो । जातिजरामरणं पन अनिप्फन्नत्ता सकभावेन अनुपलब्धनीयतो इध न युज्जति, तस्मा “जाता जाति, जातं जरामरण”न्ति आदिके द्वे नये पहाय भवादिकमेव नयं परियोसानं कत्वा ठपितं ।

अग्गन्ति अग्गे भवं । **सेट्ठन्ति** अतिविय पसंसनीयं । **विसिट्ठन्ति** अतिसयभूतं । विसिट्ठन्तिपि पाठो । तिधापि पसत्थं निब्बानं सम्पापटिपदाय पटिपज्जितब्बतो **पदं** नाम । **यदिदन्ति** यं इदं । इदानि वत्तब्बं निब्बानं निदस्सेति । यस्मा निब्बानं आगम्म सब्बसङ्खारानं समथो होति, खन्धूपधिकिलेसूपधिअभिसङ्खारूपधिकामगुणूपधिसङ्खातानं उपधीनं पटिनिस्सग्गो होति, तण्हानं खयो विरागो निरोधो च होति, तस्मा **सब्बसङ्खारसमथो सब्बूपधिपटिनिस्सग्गो तण्हक्खयो विरागो निरोधो**ति वुच्चति । **निब्बानन्ति** सभावलक्खणेन निगमितं ।

लक्खणेसु हि “तीणिमानि, भिक्खवे, बालस्स बाललक्खणानि बालनिमित्तानि बालापदानानि । कतमानि तीणि? इध, भिक्खवे, बालो दुच्चिन्तितचिन्ती च होति दुब्भासितभासी च दुक्कटकम्मकारी च । इमानि खो, भिक्खवे, तीणि बालस्स बाललक्खणानि बालनिमित्तानि बालापदानानी”ति (अ० नि० ३.३; म० नि० ३.२४६) वुत्तं । पण्डितेहि बालस्स बालोति सल्ललक्खणतो तिविधं **बाललक्खणं** । “तीणिमानि, भिक्खवे, पण्डितस्स पण्डितलक्खणानि पण्डितनिमित्तानि पण्डितापदानानि । कतमानि तीणि? इध, भिक्खवे, पण्डितो सुचिन्तितचिन्ती च होति सुभासितभासी च सुकतकम्मकारी च । इमानि खो, भिक्खवे, तीणि पण्डितस्स पण्डितलक्खणानि पण्डितनिमित्तानि पण्डितापदानानी”ति (अ० नि० ३.३; म० नि० ३.२५३) वुत्तं । पण्डितेहि पण्डितस्स पण्डितोति सल्ललक्खणतो तिविधं **पण्डितलक्खणं** ।

“तीणिमानि, भिक्खवे, सङ्खतस्स सङ्खतलक्खणानि । कतमानि तीणि? उप्पादो पञ्जायति, वयो पञ्जायति, ठितस्स अज्जथत्तं पञ्जायति । इमानि खो, भिक्खवे, तीणि सङ्खतस्स सङ्खतलक्खणानी”ति (अ० नि० ३.४७-४८) वुत्तं । उप्पादो एव सङ्खतमिति लक्खणन्ति **सङ्खतलक्खणं** । एवमितरद्वयेपि अत्थो वेदितब्बो । इमिना उप्पादक्खणे सेसद्विन्नं, ठितक्खणे सेसद्विन्नं, भङ्गक्खणे च सेसद्विन्नं अभावो दस्सितो । यं पनेत्थ पेय्यालमुखेन जातिया च जरामरणस्स च उप्पादादिलक्खणं वुत्तं, तं विपरिणामसुञ्जताय जातिजरामरणानि हित्वा भवपरियोसानस्सेव नयस्स वचनेन च उप्पादादीनं उप्पादादिवचनसमयेन च विरुज्झति । लक्खणसोते पतितत्ता पन सोतपतितं कत्वा लिखितन्ति वेदितब्बं । यथा च अभिधम्मे (ध० स० ५६२-५६५) अहेतुकविपाकमनोधातुमनोविज्जाणधातूनं सङ्गहवारे लब्धमानम्पि ज्ञानङ्गं पञ्चविज्जाणसोते पतित्वा गतन्ति न उद्धटन्ति वुत्तं, एवमिधापि सोतपतितता वेदितब्बा । अथ वा जातिजरामरणवन्तानं सङ्खारानं उप्पादादयो “जातिजरामरणं अनिच्चतो”ति आदीसु (पटि० म० १.७३; २.४) विय तेसं विय कत्वा वुत्तन्ति वेदितब्बं ।

नेक्खम्मेन कामच्छन्दो विक्खम्भितो चेव सुज्जो चाति कामच्छन्दो नेक्खम्मेन विक्खम्भितो चेव नेक्खम्मस्स तत्थ अभावतो तेनेव विक्खम्भनसङ्गातेन नेक्खम्मेन सुज्जो च । एवं सेसेसुपि योजना कातब्बा । तदङ्गप्पहानसमुच्छेदप्पहानेसुपि चेत्थ तदङ्गवसेन च समुच्छेदवसेन च पहीनं दूरीकतमेव होतीति इमिना दूरीकरणेन विक्खम्भनं वुत्तं ।

नेक्खम्मेन कामच्छन्दो तदङ्गसुज्जोति नेक्खम्मेन पहीनो कामच्छन्दो तेन नेक्खम्मसङ्गातेन अङ्गेन सुज्जो । अथ वा यो कोचि कामच्छन्दो नेक्खम्मस्स तत्थ अभावतो नेक्खम्मेन तेन अङ्गेन सुज्जो । एवं सेसेसुपि योजना कातब्बा । तस्स तस्स अङ्गस्स तत्थ तत्थ अभावमत्तेनेव चेत्थ उपचारप्पनाज्ञानवसेन च विपस्सनावसेन च तदङ्गसुज्जता निद्दिट्ठा ।

पहानदीपकस्स वचनस्स अभावेन पन विवट्टनानुपस्सनयेव परियोसानं कत्वा विपस्सना निदिट्ठा, चत्तारो मग्गा न निदिट्ठा । **नेक्खम्मेन कामच्छन्दो समुच्छिन्नो चेव सुज्जो चाति** आदीसु विक्खम्भने वुत्तनयेनेव अत्थो वेदितब्बो । तदङ्गविक्खम्भनवसेन पहीनानिपि चेत्य समुदाचाराभावतो समुच्छिन्नानि नाम होन्तीति इमिना परियायेन समुच्छेदो वुत्तो, तंतंसमुच्छेदकिच्चसाधनवसेन वा मग्गसम्पयुत्तनेक्खम्मादिवसेन वुत्तन्तिपि वेदितब्बं । पटिप्पस्सद्धिनिस्सरणसुज्जेसु च इध वुत्तनयेनेव अत्थो वेदितब्बो । तदङ्गविक्खम्भनसमुच्छेदपहानेसु पनेत्थ पटिप्पस्सद्धिमत्तत्तं निस्सटमत्तत्तञ्च गहेत्वा वुत्तं । पञ्चसुपि एतेसु सुज्जेसु नेक्खम्मादीनियेव विक्खम्भनतदङ्गसमुच्छेदपटिप्पस्सद्धिनिस्सरणनामेन वुत्तानि । **अज्झत्तन्ति** अज्झत्तभूतं । **बहिद्वाति** बहिद्वाभूतं । **दुभतोसुज्जन्ति** उभयसुज्जं । पच्चत्तादीसुपि हि तो-इतिवचनं होतियेव ।

छ अज्झत्तिकायतनादीनि छअज्झत्तिकायतनादीनं भावेन **सभागानि** । परेहि **विसभागानि** । **विज्जाणकायाति** आदीसु चेत्य कायवचनेन विज्जाणादीनियेव वुत्तानि । **नेक्खम्मेसना** दीसु नेक्खम्मादीनियेव तदत्थिकेहि विज्जूहि एसीयन्तीति एसना । अथ वा पुब्बभागे नेक्खम्मादीनं एसनापि कामच्छन्दादीहि सुज्जा, किं पन नेक्खम्मादीनीतिपि वुत्तं होति? **परिग्गहा** दीसु नेक्खम्मादीनियेव पुब्बभागे एसितानि अपरभागे परिग्गहन्तीति **परिग्गहोति**, परिग्गहितानि पत्तिवसेन पटिलब्धन्तीति **पटिलाभोति**, पटिलब्धानि जाणवसेन पटिविज्जीयन्तीति **पटिवेधोति** च वुत्तानि । एकत्तसुज्जञ्च नानत्तसुज्जञ्च सकिंयेव पुच्छित्वा एकत्तसुज्जं विस्सज्जेत्वा नानत्तसुज्जं अविस्सज्जेत्वाव सकिं निगमनं कतं । कस्मा न विस्सज्जितन्ति चे? वुत्तपरियायेनेवेत्थ योजना जायतीति न विस्सज्जितन्ति वेदितब्बं । अयं पनेत्थ योजना — नेक्खम्मं एकत्तं, कामच्छन्दो नानत्तं, कामच्छन्दो नानत्तं, नेक्खम्मेकत्तेन सुज्जन्ति । एवं सेसेसुपि योजना वेदितब्बा ।

खन्ति आदीसु नेक्खम्मादीनियेव खमनतो रुच्चनतो **खन्तीति**, रोचितानियेव पविसित्वा तिट्ठनतो **अधिट्ठानन्ति**, पविसित्वा ठितानं यथारुचिमेव सेवनतो **परियोगाहनन्ति** च वुत्तानि । **इध सम्पजानोति** आदिको परमत्थसुज्जनिद्देसो परिनिब्बानजाणनिद्देसे वणिणतोयेव ।

इमेसु च सब्बेसु सुज्जेसु सङ्खारसुज्जं विपरिणामसुज्जं लक्खणसुज्जञ्च यथावुत्तानं धम्मानं अज्जमज्जअसम्मिस्सतादस्सनत्थं । यत्थ पन अकुसलपक्खिकानं कुसलपक्खिकेन सुज्जता वुत्ता, तेन अकुसले आदीनवदस्सनत्थं । यत्थ पन कुसलपक्खिकानं अकुसलपक्खिकेन सुज्जता वुत्ता, तेन कुसले आनिसंसदस्सनत्थं । यत्थ अत्तत्तनियादीहि सुज्जता वुत्ता, तं सब्बसङ्खारेसु निब्बिदाजननत्थं । अग्सुज्जं परमत्थसुज्जञ्च निब्बाने उस्साहजननत्थं वुत्तन्ति वेदितब्बं ।

तेसु अग्सुज्जञ्च परमत्थसुज्जञ्चाति द्वे सुज्जानि अत्थतो एकमेव निब्बानं अगपरमत्थवसेन सउपादिसेसअनुपादिसेसवसेन च द्विधा कत्वा वुत्तं । तानि द्वे अत्तत्तनियसुज्जतो सङ्खारसुज्जतो च सभागानि । “सुज्जसुज्जं अज्झत्तसुज्जं बहिद्वासुज्जं दुभतोसुज्जं सभागसुज्जं विसभागसुज्जं”न्ति इमानि छ सुज्जानि सुज्जसुज्जमेव होति । अज्झत्तादिभेदतो पन छधा वुत्तानि । तानि छ च अत्तत्तनियादिसुज्जतो सभागानि । सङ्खारविपरिणामलक्खणसुज्जानि, विक्खम्भनतदङ्गसमुच्छेदपटिप्पस्सद्धिनिस्सरणसुज्जानि, एसनापरिग्गहपटिलाभपटिवेधसुज्जानि, एकत्तनानत्तसुज्जानि, खन्तिअधिट्ठानपरियोगाहनसुज्जानि चाति सत्तरस सुज्जानि अत्तनि अविज्जमानेहि तेहि तेहि धम्मेहि सुज्जत्ता अविज्जमानानं वसेन विसुं विसुं वुत्तानि । सङ्खारविपरिणामलक्खणसुज्जानि पन इतरेन इतरेन असम्मिस्सवसेन सभागानि, विक्खम्भनादीनि पञ्च कुसलपक्खेन सुज्जत्ता सभागानि, एसनादीनि चत्तारि, खन्तिआदीनि च तीणि अकुसलपक्खेन सुज्जत्ता सभागानि, एकत्तनानत्तसुज्जानि अज्जमज्जपटिपक्खवसेन सभागानि ।

सब्बे धम्मा समासेन, तिधा द्वेधा तथेकधा ।
सुज्जाति सुज्जत्थविदू, वण्णयन्तीध सासने ॥

कथं? सब्बे ताव लोकिया धम्मा धुवसुभसुखअत्तविरहितत्ता धुवसुभसुखअत्तसुज्जा । मग्गफलधम्मा धुवसुखत्तविरहितत्ता धुवसुखत्तसुज्जा । अनिच्चत्तायेव सुखेन सुज्जा । अनासवत्ता न सुभेन सुज्जा । निब्बानधम्मो अत्तस्सेव अभावतो अत्तसुज्जो । लोकियलोकुत्तरा पन सब्बेपि सङ्खत्ता धम्मा सत्तस्स कस्सचि अभावतो सत्तसुज्जा । असङ्खतो निब्बानधम्मो तेसं सङ्खारानम्पि अभावतो सङ्खारसुज्जो । सङ्खत्तासङ्खत्ता पन सब्बेपि धम्मा अत्तसङ्खातस्स पुग्गलस्स अभावतो अत्तसुज्जाति ।

सद्धम्मप्पकासिनिया पटिसम्भिदामग्गअट्ठकथाय

सुज्जकथावण्णना निट्ठिता ।

युगनद्धवग्गवण्णना निट्ठिता ।

निट्ठिता च मज्झिमवग्गस्स अपुब्बत्थानुवण्णना ।

(३) पञ्चावग्गो

१. महापञ्चाकथा

महापञ्चाकथावण्णना

१. इदानीं विसेसतो पञ्चापदट्ठानभूताय सुज्जकथाय अनन्तरं कथिताय पञ्चाकथाय अपुब्बत्थानुवण्णना । तत्थ आदितो ताव सत्तसु अनुपस्सनासु एकेकमूलका सत्त पञ्चा पुच्छापुब्बङ्गमं कत्वा निट्ठिता, पुन सत्तानुपस्सनामूलका एकेकुत्तरमूलका च तस्सो पञ्चा पुच्छं अकत्वाव निट्ठिता, एवमादितो दसपञ्चापारिपूरी निट्ठिता । तत्थ **अनिच्चानुपस्सना** ताव यस्मा अनिच्चतो दिट्ठेसु सङ्खारेसु “यदनिच्चं, तं दुक्खं”न्ति दुक्खतो च “यं दुक्खं, तदनत्ता”ति अनत्ततो च जवति, तस्मा सा **भाविता बहुलीकता जवनपञ्जं परिपूरेति** । सा हि सकविसयेसु जवतीति जवना, जवना च सा पञ्चा चाति **जवनपञ्जा** । **दुक्खानुपस्सना** समाधिन्द्रियनिस्सितत्ता बलवती हुत्वा पणिधिं निब्बिज्झति पदालेति, तस्मा **निब्बेधिकपञ्जं परिपूरेति** । सा हि निब्बिज्झतीति निब्बेधिका, निब्बेधिका च सा पञ्चा चाति **निब्बेधिकपञ्जा** । **अनत्तानुपस्सना** सुज्जतादस्सनेन वुद्धिप्पत्तिया महत्तप्पत्तत्ता **महापञ्जं परिपूरेति** । सा हि वुद्धिप्पत्तत्ता महती च सा पञ्चा चाति **महापञ्जा** । **निब्बिदानुपस्सना** यस्मा तस्सन्नंयेव अनुपस्सनानं पुरिमतोपि आसेवनाय बलप्पत्तावत्थत्ता सब्बसङ्खारेसु निब्बिन्दनसमत्था हुत्वा तिक्खा होति, तस्मा **तिक्खपञ्जं परिपूरेति** । **विरागानुपस्सना**पि यस्मा तस्सन्नंयेव अनुपस्सनानं पुरिमतोपि आसेवनाबलप्पत्तानं वुद्धतरावत्थत्ता सब्बसङ्खारेहि विरज्जनसमत्था हुत्वा विपुला होति, तस्मा **विपुलपञ्जं परिपूरेति** ।

निरोधानुपस्सनापि यस्मा तस्सन्नंयेव अनुपस्सनानं पुरिमतोपि आसेवनाबलप्पत्तानं वुद्धतरावत्थत्ता

वयलक्खणवसेन सब्बसङ्खारानं निरोधदस्सनसमत्था हुत्वा गम्भीरा होति, तस्मा **गम्भीरपञ्जं परिपूरेति** । निरोधो हि उत्तानपञ्जेहि अलब्भनेय्यपतिट्ठत्ता गम्भीरो, तस्मिं गम्भीरे गाधप्पत्ता पञ्जापि गम्भीरा । **पटिनिस्सग्गानुपस्सनापि** यस्मा तिस्सन्नंयेव अनुपस्सनानं पुरिमतोपि आसेवनाबलप्पत्तानं बुद्धतरावत्थत्ता वयलक्खणवसेन सब्बसङ्खारपटिनिस्सज्जनसमत्था हुत्वा असामन्ता होति, बुद्धिपरियन्तप्पत्तत्ता छहि पञ्जाहि दूरे होतीति अत्थो । तस्मा सयं असामन्तत्ता **असामन्तपञ्जं परिपूरेति** । सा हि हेट्ठिमपञ्जाहि दूरत्ता असामन्ता, असमीपा वा पञ्जाति असामन्तपञ्जा । **पण्डिच्चं परिपूरेन्तीति** पण्डितभावं परिपूरेन्ति । यस्मा यथावुत्ता सत्त पञ्जा परिपुण्णा भावेत्ता पण्डितलक्खणप्पत्तो सिखप्पत्तवुट्ठानगामिनिविपस्सनासङ्खातेहि सङ्खारुपेक्खानुलोमगोत्रभुजाणेहि पण्डितो हुत्वा पण्डिच्चेन समन्नागतो होति, तस्मा “पण्डिच्चं परिपूरेन्ती”ति वुत्तं ।

अट्ठ पञ्जाति पण्डिच्चसङ्खाताय पञ्जाय सह सब्बा अट्ठ पञ्जा । **पुथुपञ्जं परिपूरेन्तीति** यस्मा तेन पण्डिच्चेन समन्नागतो हुत्वा सो पण्डितो गोत्रभुजाणानन्तरं निब्बानं आरम्भणं कत्वा लोकुत्तरभावप्पत्तिया लोकियतो पुथुभूतत्ता विसुंभूतत्ता पुथुपञ्जातिसङ्खातं मग्गफलपञ्जं पापुणाति, तस्मा “अट्ठ पञ्जा पुथुपञ्जं परिपूरेन्ती”ति वुत्तं ।

इमा नव पञ्जाति आदीसु तस्सेव कमेन अधिगतमग्गफलस्स अरियपुग्गलस्स पणीतलोकुत्तरधम्मोपयोगेन पणीतचित्तसन्तानत्ता पहट्ठाकारेनेव च पवत्तमानचित्तसन्तानस्स फलानन्तरं ओतिण्णभवङ्गतो वुट्ठितस्स मग्गपच्चवेक्खणा, ततो च भवङ्गं ओतरित्वा वुट्ठितस्स फलपच्चवेक्खणा, इमिनाव नयेन पहीनकिलेसपच्चवेक्खणा, अवसिट्ठकिलेसपच्चवेक्खणा, निब्बानपच्चवेक्खणाति पञ्च पच्चवेक्खणा पवत्तन्ति । तासु पच्चवेक्खणासु मग्गपच्चवेक्खणा फलपच्चवेक्खणा च पटिभानपटिसम्भिदा होति । कथं? “यंकिञ्चि पच्चयसम्भूतं निब्बानं भासितत्थो विपाको किरियाति इमे पञ्च धम्मा अत्थो”ति अभिधम्मे पाळिं अनुगन्त्वा तदट्ठकथायं वुत्तं । निब्बानस्स च अत्थत्ता तदारम्भणं मग्गफलजाणं “अत्थेसु जाणं अत्थपटिसम्भिदा”ति (विभ० ७१८; पटि० म० १.११०) वचनतो अत्थपटिसम्भिदा होति । तस्स अत्थपटिसम्भिदाभूतस्स मग्गफलजाणस्स पच्चवेक्खणजाणं “जाणेसु जाणं पटिभानपटिसम्भिदा”ति वचनतो पटिभानपटिसम्भिदा होति । सा च पच्चवेक्खणपञ्जा हासाकारेन पवत्तमानचित्तसन्तानस्स **हासपञ्जा** नाम होति । तस्मा **नव पञ्जा हासपञ्जं परिपूरेन्तीति** च **हासपञ्जा पटिभानपटिसम्भिदाति** च वुत्तं । सब्बप्पकारापि पञ्जा तस्स तस्स अत्थस्स पाकटकरणसङ्खातेन पञ्जापनट्ठेन पञ्जा, तेन तेन वा पकारेन धम्मे जानातीति पञ्जा ।

तस्साति तस्स वुत्तप्पकारस्स अरियपुग्गलस्स । करणत्थे सामिवचनं । **अत्थववत्थानतोति** यथावुत्तस्स पञ्चविधस्स अत्थस्स ववत्थापनवसेन । वुत्तप्पि चेतं समणकरणीयकथायं “हेतुफलं निब्बानं वचनत्थो अथ विपाकं किरियाति अत्थे पञ्च पभेदे पठमन्तपभेदगतं जाण”न्ति । **अधिगता होतीति** पटिलद्धा होति । सायेव पटिलाभसच्छिकिरियाय **सच्छिकता** । पटिलाभफस्सेनेव **फस्सिता पञ्जाय** । **धम्मववत्थानतोति** “यो कोचि फलनिब्बत्तको हेतु अरियमग्गो भासितं कुसलं अकुसलन्ति इमे पञ्च धम्मा धम्मो”ति अभिधम्मे पाळियानुसारेण वुत्तानं पञ्चन्नं धम्मानं ववत्थापनवसेन । वुत्तप्पि चेतं समणकरणीयकथायं “हेतु अरियमग्गो वचनं कुसलञ्च अकुसलञ्चाति धम्मे पञ्च पभेदे दुतियन्तपभेदगतं जाण”न्ति । **निरुत्तिववत्थानतोति** तेसं तेसं अत्थधम्मानं अनुरूपनिरुत्तीनं ववत्थापनवसेन । **पटिभानववत्थानतोति** पटिभानसङ्खातानं तिण्णं पटिसम्भिदाजाणानं ववत्थापनवसेन । **तस्सिमाति** निगमनवचनमेतं ।

२. एवं सब्बसङ्गाहकवसेन अनुपस्सनानं विसेसं दस्सेत्वा इदानीं वत्थुभेदवसेन दस्सेन्तो **रूपे**

अनिच्छानुपस्सनाति आदिमाह । तं हेट्ठा वुत्तत्थमेव । पुन रूपादीसुयेव अतीतानागतपच्चुप्पन्नवसेन जवनपज्जं दस्सेतुकामो केवलं रूपादिवसेन च अतीतानागतपच्चुप्पन्नरूपादिवसेन च पुच्छं कत्वा पुच्छाकमेनेव विस्सज्जनं अकासि । तत्थ सुद्धरूपादिविस्सज्जनेसु पठमं निद्दिट्ठा एव पज्जा अतीतानागतपच्चुप्पन्नमूलकेसु सब्बविस्सज्जनेसु तेसु अतीतादीसु जवनवसेन जवनपज्जाति निद्दिट्ठा ।

३. पुन अनेकसुत्तन्तपुब्बङ्गमं पज्जापभेदं दस्सेतुकामो पठमं ताव सुत्तन्ते उद्दिशि । तत्थ **सप्पुरिससंसेवोति** हेट्ठा वुत्तप्पकारानं सप्पुरिसानं भजनं । **सद्धम्मस्सवनन्ति** तेसं सप्पुरिसानं सन्तिके सीलादिपटिपत्तिदीपकस्स सद्धम्मवचनस्स सवनं । **योनिमोमनसिकारोति** सुतानं धम्मनं अत्थूपपरिखणवसेन उपायेन मनसिकारो । **धम्मानुधम्मपटिपत्तीति** लोकोत्तरधम्मे अनुगतस्स सीलादिपटिपदाधम्मस्स पटिपज्जनं । **पज्जापटिलाभाय पज्जावुद्धिया पज्जावेपुल्लाय पज्जाबाहुल्लायति** इमानि चत्तारि पज्जावसेन भाववचनानि । सेसानि द्वादस पुग्गलवसेन भाववचनानि ।

१. सोळसपज्जानिद्देसवण्णना

४. सुत्तन्तनिद्देसे **छन्नं अभिज्जाणानन्ति** इद्धिविधदिब्बसोतचेतोपरियपुब्बेनिवासदिब्बचक्खुआसवानं खयजाणानं । **तेसत्ततीनं जाणानन्ति** जाणकथाय निद्दिट्ठानं सावकसाधारणानं जाणानं । **सत्तसत्ततीनं जाणानन्ति** एत्थ —

“सत्तसत्तरि वो, भिक्खवे, जाणवत्थूनि देसेस्सामि, तं सुणाथ साधुकं मनसि करोथ, भासिस्सामीति । कतमानि, भिक्खवे, सत्तसत्तरि जाणवत्थूनि? जातिपच्चया जरामरणन्ति जाणं, असति जातिया नत्थि जरामरणन्ति जाणं । अतीतमि अद्धानं जातिपच्चया जरामरणन्ति जाणं, असति जातिया नत्थि जरामरणन्ति जाणं, अनागतमि अद्धानं जातिपच्चया जरामरणन्ति जाणं, असति जातिया नत्थि जरामरणन्ति जाणं । यम्पिस्स तं धम्मद्वितीजाणं, तम्पि खयधम्मं वयधम्मं विरागधम्मं निरोधधम्मन्ति जाणं । भवपच्चया जातीति जाणं... पे०... उपादानपच्चया भवोति जाणं... तण्हापच्चया उपादानन्ति जाणं... वेदनापच्चया तण्हाति जाणं... फस्सपच्चया वेदनाति जाणं... सळायतनपच्चया फस्सोति जाणं... नामरूपपच्चया सळायतनन्ति जाणं... विज्जाणपच्चया नामरूपन्ति जाणं... सङ्खारपच्चया विज्जाणन्ति जाणं... अविज्जापच्चया सङ्खाराति जाणं, असति अविज्जाय नत्थि सङ्खाराति जाणं । अतीतमि अद्धानं अविज्जापच्चया सङ्खाराति जाणं, असति अविज्जाय नत्थि सङ्खाराति जाणं, अनागतमि अद्धानं अविज्जापच्चया सङ्खाराति जाणं, असति अविज्जाय नत्थि सङ्खाराति जाणं । यम्पिस्स तं धम्मद्वितीजाणं, तम्पि खयधम्मं वयधम्मं विरागधम्मं निरोधधम्मन्ति जाणं । इमानि वुच्चन्ति, भिक्खवे, सत्तसत्तरि जाणवत्थूनी’ति (सं० नि० २.३४) —

एवं भगवता निदानवग्गे वुत्तानि सत्तसत्तति जाणानि । “जरामरणे जाणं, जरामरणसमुदये जाणं, जरामरणनिरोधे जाणं, जरामरणनिरोधगामिनिया पटिपदाय जाणं”न्ति (सं० नि० २.३३) इमिना नयेन एकादससु अङ्गेषु चत्तारि चत्तारि कत्वा वुत्तानि चतुचत्तारीस जाणवत्थूनि पन इध न गहितानि । उभयत्थ च जाणानियेव हितसुखस्स वत्थूनीति **जाणवत्थूनि** । **लाभोति** आदीसु लाभोयेव उपसगगेन विसेसेत्वा **पटिलाभोति** वुत्तो । पुन तस्सेव अत्थविवरणवसेन **पत्ति सम्पत्तीति** वुत्तं । **फस्सनाति** अधिगमवसेन फुसना । **सच्छिकिरियाति** पटिलाभसच्छिकिरिया । **उपसम्पदाति** निष्फादना ।

सत्तन्नञ्च सेक्खानन्ति तिस्सो सिक्खा सिक्खन्तीति सेक्खसज्जितानं सोतापत्तिमग्गट्ठादीनं सत्तन्नं । **पुथुज्जनकल्याणकस्स चाति** निब्बानगामिनिया पटिपदाय युत्तत्ता सुन्दरट्ठेन कल्याणसज्जितस्स पुथुज्जनस्स । वड्ढितं वड्ढनं

एतायाति वड्ढितवड्ढना । यथावुत्तानं अट्टन्नम्पि पज्जानं वसेन विसेसतो च अरहतो पज्जावसेन पज्जावुद्धिया । तथा पज्जावेपुल्लाय । महन्ते अत्थे परिग्गणहातीति आदीसु पटिसम्भिदप्पत्तो अरियसावको अत्थादयो आरम्मणकरणेन परिग्गणहाति । सब्बापि महापज्जा अरियसावकानयेव । तस्सा च पज्जाय विसया हेट्ठा वुत्तत्था एव ।

पुथुनानाखन्धेसूति आदीसु नानासद्धो पुथुसद्धस्स अत्थवचनं । जाणं पवत्ततीति पुथुपज्जाति तेसु तथावुत्तेसु खन्धादीसु जाणं पवत्ततीति कत्वा तं जाणं पुथुपज्जा नामाति अत्थो । नानापटिच्चसमुप्पादेसूति पटिच्चसमुप्पन्नानं धम्मनं वसेन पच्चयबहुत्ता वुत्तं । नानासुज्जतमनुपलब्धेसूति उपलब्धनं उपलब्धो, गहणन्ति अत्थो । न उपलब्धो अनुपलब्धो, अनुपलब्धानं बहुत्ता बहुवचनेन अनुपलब्धा, पज्जवीसतिसुज्जतावसेन वा नानासुज्जतासु अत्तत्तनियादीनं अनुपलब्धा नानासुज्जतानुपलब्धा, तेसु । “नानासुज्जतानुपलब्धेसू”ति वत्तब्बे “अदुक्खमसुखा”ति आदीसु (ध० स० तिकमातिका २) विय म-कारो पदसन्धिवसेन वुत्तो । इमा पज्ज पज्जा कल्याणपुथुज्जनेहि साधारणा, नानाअत्थादीसु पज्जा अरियानयेव । पुथुज्जनसाधारणे धम्मेति लोकियधम्मे । इमिना अवसानपरियायेन लोकियतो पुथुभूतनिब्बानारम्मणत्ता पुथुभूता विसुंभूता पज्जाति पुथुपज्जा नामाति वुत्तं होति ।

विपुलपज्जा महापज्जानयेन वेदितब्बा । यथावुत्ते धम्मे परिग्गणहन्तस्स गुणमहन्तताय तेसं धम्मनं परिग्गाहिकाय च पज्जाय महन्तता, तेसं धम्मनं सयमेव महन्तत्ता उठारत्ता धम्मानञ्च पज्जाय च विपुलता वेदितब्बा । गम्भीरपज्जा पुथुपज्जानयेन वेदितब्बा । ते च धम्मा ते च अनुपलब्धा सा च पज्जा पकतिजनेन अलब्धनेय्यपटिद्वत्ता गम्भीरा ।

यस्स पुग्गलस्साति अरियपुग्गलस्सेव । अज्जो कोचीति पुथुज्जनो । अभिसम्भवितुन्ति सम्पापुणितुं । अनभिसम्भवनीयोति सम्पापुणितुं असक्कुण्यो । अज्जेहीति पुथुज्जनेहेव । अट्टमकस्साति अरहत्तफलद्वतो पट्टाय गणियमाने अट्टमभूतस्स सोतापत्तिमग्गद्वस्स । दूरेति विप्पकट्टे । विदूरेति विसेसेन विप्पकट्टे । सुविदूरेति सुद्व विसेसेन विप्पकट्टे । न सन्तिकेति न समीपे । न सामन्ताति न समीपभागे । इमानि द्वे पटिसेधसहितानि वचनानि दूरभावस्सेव नियमनानि । उपादायाति पटिच्च । सोतापन्नस्साति सोतापत्तिफलद्वस्स । एतेनेव तंतंमग्गपज्जा तंतंफलपज्जाय दूरेति वुत्तं होति । पच्चेकसम्बुद्धोति उपसग्गेन विसेसितं । इतरद्वयं पन सुद्धमेव आगतं ।

५. “पच्चेकबुद्धस्स सदेवकस्स च लोकस्स पज्जा तथागतस्स पज्जाय दूरे”ति आदीनि वत्वा तमेव दूरद्वं अनेकप्पकारतो दस्सेतुकामो पज्जापभेदकुसलोति आदिमाह । तत्थ पज्जापभेदकुसलोति अत्तनो अनन्तविकप्पे पज्जापभेदे छेको । पभिन्नजाणोति अनन्तप्पभेदपत्तजाणो । एतेन पज्जापभेदकुसलत्तेपि सति तासं पज्जानं अनन्तभेदत्तं दस्सेति । अधिगतपटिसम्भिदोति पटिलद्धअग्गचतुपटिसम्भिदाजाणो । चतुवेसारज्जप्पत्तोति चत्तारि विसारदभावसङ्घातानि जाणानि पत्तो । यथाह —

“सम्मासम्बुद्धस्स ते पटिजानतो ‘इमे धम्मा अनभिसम्बुद्धा’ति, तत्र वत मं समणो वा ब्राह्मणो वा देवो वा मारो वा ब्रह्मा वा कोचि वा लोकस्मिं सह धम्मेन पटिचोदेस्सतीति निमित्तमेतं, भिक्खवे, न समनुपस्सामि, एतमहं, भिक्खवे, निमित्तं असमनुपस्सन्तो खेमप्पत्तो अभयप्पत्तो वेसारज्जप्पत्तो विहरामि । खीणासवस्स ते पटिजानतो ‘इमे आसवा अपरिक्खीणा’ति, ‘ये खो पन ते अन्तरायिका धम्मा वुत्ता, ते पटिसेवतो नालं अन्तरायाया’ति, ‘यस्स खो पन ते अत्थाय धम्मो देसितो, सो न निव्याति तक्करस्स सम्मा दुक्खक्खयाया’ति, तत्र वत मं समणो वा ब्राह्मणो वा देवो वा मारो वा ब्रह्मा वा कोचि वा लोकस्मिं सह धम्मेन पटिचोदेस्सतीति निमित्तमेतं, भिक्खवे, न समनुपस्सामि, एतमहं, भिक्खवे, निमित्तं असमनुपस्सन्तो खेमप्पत्तो अभयप्पत्तो वेसारज्जप्पत्तो विहरामी”ति

(अ० नि० ४.८; म० नि० १.१५०)।

दसबलबलधारीति दस बलानि एतेसन्ति दसबला, दसबलानं बलानि दसबलबलानि, तानि दसबलबलानि धारयतीति दसबलबलधारी, दसबलजाणबलधारीति अत्थो। एतेहि तीहि वचनेहि अनन्तप्पभेदानं नेय्यानं पभेदमुखमत्तं दस्सितं। सोयेव पज्जापयोगवसेन अभिमङ्गलसम्मत्तद्वेन **पुरिसासभो**। असन्तासद्वेन **पुरिससीहो**। महन्तद्वेन **पुरिसनागो**। पजाननद्वेन **पुरिसाजज्जो**। लोककिच्चधुरवहनद्वेन **पुरिसधोरहो**।

अथ तेजादिकं अनन्तजाणतो लद्धं गुणविसेसं दस्सेतुकामो तेसं तेजादीनं अनन्तजाणमूलकभावं दस्सेन्तो **अनन्तजाणो**ति वत्वा **अनन्ततेजो**तिआदिमाह। तत्थ **अनन्तजाणो**ति गणनवसेन च पभाववसेन च अन्तविरहितजाणो। **अनन्ततेजो**ति वेनेय्यसन्ताने मोहतमविधमनेन अनन्तजाणतेजो। **अनन्तयसो**ति पज्जागुणेहेव लोकत्तयवित्थतानन्तकित्तिघोसो। **अद्धो**ति पज्जाधनसमिद्धिया समिद्धो। **महद्धनो**ति पज्जाधनवद्धुत्तेपि पभावमहत्तेन महन्तं पज्जाधनमस्साति महद्धनो। महाधनोतिपि पाठो। **धनवा**ति पसंसितब्बपज्जाधनवत्ता निच्चयुत्तपज्जाधनवत्ता अतिसयभूतपज्जाधनवत्ता धनवा। एतेसुपि हि तीसु अत्थेसु इदं वचनं सद्विदू इच्छन्ति।

एवं पज्जागुणेन भगवतो अत्तसम्पत्तिसिद्धिं दस्सेत्वा पुन पज्जागुणेनेव लोकहितसम्पत्तिसिद्धिं दस्सेन्तो **नेता**तिआदिमाह। तत्थ वेनेय्ये संसारसङ्घातभयद्वानतो निब्बानसङ्घातखेमद्वानं **नेता**। तत्थ नयनकाले एव संवरविनयपहानविनयवसेन वेनेय्ये **विनेता**। धम्मदेसनाकाले एव संसयच्छेदनेन **अनुनेता**। संसयं छिन्दित्वा पज्जापेतब्बं अत्थं **पज्जापेता**। तथा पज्जापितानं निच्छयकरणेन **निज्झापेता**। तथा निज्झायितस्स अत्थस्स पटिपत्तिपयोजनवसेन **पेक्खेता**। तथापटिपन्ने पटिपत्तिफलेन **पसादेता**। **सो हि भगवा**ति एत्थ हि-कारो अनन्तरं वुत्तस्स अत्थस्स कारणोपदेसे निपातो। **अनुप्पन्नस्स मग्गस्स उप्पादेता**ति सकसन्ताने न उप्पन्नपुब्बस्स छअसाधारणजाणहेतुभूतस्स अरियमग्गस्स बोधिमूले लोकहितत्थं सकसन्ताने उप्पादेता। **असज्जातस्स मग्गस्स सज्जनेता**ति वेनेय्यसन्ताने असज्जातपुब्बस्स सावकपारमिजाणहेतुभूतस्स अरियमग्गस्स धम्मचक्रकप्पवत्तनतो पभूति यावज्जकाला वेनेय्यसन्ताने सज्जनेता। सावकवेनेय्यानम्पि हि सन्ताने भगवतो वुत्तवचनेनेव अरियमग्गस्स सज्जननतो भगवा सज्जनेता नाम होति। **अनक्खातस्स मग्गस्स अक्खाता**ति अट्ठधम्मसमन्नागतानं बुद्धभावाय कताभिनीहारानं बोधिसत्तानं बुद्धभावाय ब्याकरणं दत्वा अनक्खातपुब्बस्स पारमितामग्गस्स, “बुद्धो भविस्सती”ति ब्याकरणमत्तेनेव वा बोधिमूले उप्पज्जितब्बस्स अरियमग्गस्स अक्खाता। अयं नयो पच्चेकबोधिसत्तब्याकरणेपि लब्धतिथेव।

मग्गज्जूति पच्चवेक्खणावसेन अत्तना उप्पादितअरियमग्गस्स जाता। **मग्गविदू**ति वेनेय्यसन्ताने जनेतब्बस्स अरियमग्गस्स कुसलो। **मग्गकोविदो**ति बोधिसत्तानं अक्खातब्बमग्गे विचक्खणो। अथ वा अभिसम्बोधिपटिपत्तिमग्गज्जू, पच्चेकबोधिपटिपत्तिमग्गविदू, सावकबोधिपटिपत्तिमग्गकोविदो। अथ वा “एतेन मग्गेन अतंसु पुब्बे, तरिस्सन्तिथेव तरन्ति ओघ”न्ति (सं० नि० ५.४०९) वचनतो यथायोगं अतीतानागतपच्चुप्पन्नबुद्धपच्चेकबुद्धसावकानं मग्गवसेन च सुज्जतानिमित्तअप्पणिहितमग्गवसेन च उग्घटितज्जूविपज्जितज्जूनेय्यपुग्गलानं मग्गवसेन च यथाक्कमेनत्थयोजनं करोन्ति। **मग्गानुगामी च पना**ति भगवता गतमग्गानुगामिनो हुत्वा। एत्थ च-सद्वो हेतुअत्थे निपातो। एतेन च भगवतो मग्गुप्पादनादिगुणाधिगमाय हेतु वुत्तो होति। पन-सद्वो कतत्थे निपातो। तेन भगवता कतमग्गकरणं वुत्तं होति। **पच्छा समन्नागता**ति पठमं गतस्स भगवतो पच्छागतसीलादिगुणेन समन्नागता। इति थेरो “अनुप्पन्नस्स मग्गस्स उप्पादेता”तिआदीहि यस्मा सब्बेपि भगवतो सीलादयो गुणा अरहत्तमग्गमेव निस्साय आगता, तस्मा अरहत्तमग्गमेव

निस्साय गुणं कथेसि ।

जानं जानातीति जानितब्बं जानाति, सब्बञ्जुताय यंकिञ्चि पञ्जाय जानितब्बं नाम अत्थि, तं सब्बं पञ्चनेय्यपथभूतं पञ्जाय जानातीति अत्थो । **पस्सं पस्सतीति** पस्सितब्बं पस्सति, सब्बदस्साविताय तंयेव नेय्यपथं चक्खुना दिट्ठं विय करोन्तो पञ्चाचक्खुना पस्सतीति अत्थो । यथा वा एकच्चो विपरीतं गणहन्तो जानन्तोपि न जानाति, पस्सन्तोपि न पस्सति, न एवं भगवा । भगवा पन यथासभावं गणहन्तो जानन्तो जानातियेव, पस्सन्तो पस्सतियेव । स्वायं दस्सनपरिणायकट्टेन **चक्खुभूतो** । विदिततादिअत्थेन **जाणभूतो** । अविपरीतसभावट्टेन वा परियत्तिधम्मपवत्तनतो हृदयेन चिन्तेत्वा वाचाय निच्छारितधम्ममयोति वा **धम्मभूतो** । सेट्ठट्टेन **ब्रह्मभूतो** । अथ वा चक्खु विय भूतोति **चक्खुभूतो** । जाणं विय भूतोति **जाणभूतो** । धम्मो विय भूतोति **धम्मभूतो** । ब्रह्मा विय भूतोति **ब्रह्मभूतो** । स्वायं धम्मस्स वचनतो, वत्तनतो वा **वत्ता** । नानप्पकारेहि वचनतो, वत्तनतो वा **पवत्ता** । अत्थं नीहरित्वा नीहरित्वा नयनतो **अत्थस्स निन्नेता** । अमताधिगमाय पटिपत्तिदेसनतो, अमतप्पकासनाय वा धम्मदेसनाय अमतस्स अधिगमापनतो **अमतस्स दाता** । लोकुत्तरधम्मस्स उप्पादितत्ता वेनेय्यानुरूपेन यथासुखं लोकुत्तरधम्मस्स दानेन च, धम्मोसु च इस्सरोति **धम्मस्सामी** । **तथागतपदं** हेट्ठा वुत्तत्थं ।

इदानीं “जानं जानाती”तिआदीहि वुत्तं गुणं सब्बञ्जुताय विसेसेत्वा दस्सेतुकामो सब्बञ्जुतं साधेन्तो **नत्थीति**आदिमाह । एवंभूतस्स हि तस्स भगवतो पारमितापुञ्जबलप्पभावनिप्फन्नेन अरहत्तमग्गजाणेन सब्बधम्मोसु सवासनस्स सम्मोहस्स विहतत्ता **असच्छिकतं** नाम नत्थि । असम्मोहतो सब्बधम्मानं जातत्ता **अज्जातं** नाम नत्थि । तथेव च सब्बधम्मानं चक्खुना विय जाणचक्खुना दिट्ठत्ता **अदिट्ठं** नाम नत्थि । जाणेन पन पत्तत्ता **अविदितं** नाम नत्थि । असम्मोहसच्छिकिरियाय सच्छिकतत्ता **असच्छिकतं** नाम नत्थि । असम्मोहपञ्जाय फुट्ठत्ता पञ्जाय **अफस्सितं** नाम नत्थि । **पच्चुप्पन्नन्ति** पच्चुप्पन्नं कालं वा धम्मं वा । **उपादायाति** आदाय, अन्तोक्त्वाति अत्थो । “उपादाया”ति वचनेनेव कालविनिमुत्तं निब्बानम्पि गहितमेव होति । “अतीता”दिवचनानि च “नत्थी”तिआदिवचनेनेव घटीयन्ति, “सब्बे”तिआदिवचनेन वा । **सब्बे धम्माति** सब्बसङ्खतासङ्खतधम्मपरियादानं । **सब्बाकारेनाति** सब्बधम्मोसु एकेकस्सेव धम्मस्स अनिच्चाकारादिसब्बाकारपरियादानं । **जाणमुखेति** जाणाभिमुखे । **आपाथं आगच्छन्तीति** ओसरणं उपेन्ति । “जानितब्ब”न्तिपदं “नेय्य”न्तिपदस्स अत्थविवरणत्थं वुत्तं ।

अत्तत्थो वातिआदीसु वा-सद्दो समुच्चयत्थो । **अत्तत्थोति** अत्तनो अत्थो । **परत्थोति** परेसं तिण्णं लोकानं अत्थो । **उभयत्थोति** अत्तनो च परेसज्जाति सकिंयेव उभिन्नं अत्थो । **दिट्ठधम्मिकोति** दिट्ठधम्मे नियुत्तो, दिट्ठधम्मप्पयोजनो वा अत्थो । सम्पराये नियुत्तो, सम्परायप्पयोजनो वा **सम्परायिको** । **उत्तानोति**आदीसु वोहारवसेन वत्तब्बो सुखपतिट्ठत्ता उत्तानो । वोहारं अतिक्कमित्वा वत्तब्बो सुज्जतापटिसंयुत्तो दुक्खपतिट्ठत्ता **गम्भीरो** । लोकुत्तरो अच्चन्ततिरोक्खत्ता **गूळ्हो** । अनिच्चतादिको घनादीहि पटिच्छन्नत्ता **पटिच्छन्नो** । अप्पचुरवोहारेन वत्तब्बो यथारुतं अग्गहेत्वा अधिप्पायस्स नेतब्बत्ता **नेय्यो** । पचुरवोहारेन वत्तब्बो वचनमत्तेन अधिप्पायस्स नीतत्ता **नीतो** । सुपरिसुद्धसीलसमाधिविपस्सनत्थो तदङ्गविक्खम्भनवसेन वज्जविरहितत्ता **अनवज्जो** । किलेससमुच्छेदनतो अरियमग्गत्यो **निक्किलेसो** । किलेसपटिप्पस्सद्धत्ता अरियफलत्थो **वोदानो** । सङ्खतासङ्खतेसु अग्गधम्मत्ता निब्बानं **परमत्थो** । **परिवत्ततीति** बुद्धजाणस्स विसयभावतो अबहिभूतत्ता अन्तोबुद्धजाणे व्यापित्वा वा समन्ता वा आलिङ्गित्वा वा विसेसेन वा वत्तति ।

सब्बं कायकम्मन्तिआदीहि भगवतो जाणमयतं दस्सेति । **जाणानुपरिवत्ततीति** जाणं अनुपरिवत्तति, जाणविरहितं न

होतीति अत्थो । **अप्पटिहतन्ति** निरावरणतं दस्सेति । पुन सब्बज्जुतं उपमाय साधेतुकामो **यावतकन्ति** आदिमाह । तत्थ जानितब्बन्ति **नेय्यं**, नेय्यपरियन्तो नेय्यावसानमस्स अत्थीति **नेय्यपरियन्तिकं** । असब्बज्जूनं पन नेय्यावसानमेव नत्थि । **जाणपरियन्तिके**पि एसेव नयो । पुरिमयमके वुत्तत्थमेव इमिना यमकेन विसेसेत्वा दस्सेति, ततिययमकेन पटिसेधवसेन नियमित्वा दस्सेति । एत्थ च नेय्यं जाणस्स पथत्ता **नेय्यपथो** । **अज्जमज्जपरियन्तट्ठायिनो**ति नेय्यज्ज जाणज्ज खेपेत्वा ठानतो अज्जमज्जस्स परियन्ते ठानसीला । **आवज्जनप्पटिबद्धा**ति मनोद्वारावज्जनायत्ता, आवज्जितानन्तरमेव जानातीति अत्थो । **आकङ्खप्पटिबद्धा**ति रुचिआयत्ता, आवज्जनानन्तरं जवनजाणेन जानातीति अत्थो । इतरानि द्वे पदानि इमेसं द्विन्नं पदानं यथाक्कमेन अत्थप्पकासनत्थं वुत्तानि । **बुद्धो आसयं जानातीति** आदीनि जाणकथायं वण्णितानि । महानिद्देसे पन “भगवा आसयं जानाती”ति (महानि० ६९) आगतं । तत्थ “बुद्धस्स भगवतो”ति (महानि० ६९) आगतट्ठाने च इध कत्थचि “बुद्धस्सा”ति आगतं ।

अन्तमसोति उपरिमन्तेन । **तिमितिमिङ्गलन्ति** एत्थ तिमि नाम एका मच्छजाति, तिमिं गिलितुं समत्था ततो महन्तसरीरा तिमिङ्गला नाम एका मच्छजाति, तिमिङ्गलम्पि गिलितुं समत्था पज्जयोजनसतिकसरीरा तिमितिमिङ्गला नाम एका मच्छजाति । इध जातिगहणेन एकवचनं कतन्ति वेदितब्बं । **गरुळं वेनतेय्यन्ति** एत्थ **गरुळो**ति जातिवसेन नामं, **वेनतेय्यो**ति गोत्तवसेन । **पदेसे**ति एकदेसे । **सारिपुत्तसमा**ति सब्बबुद्धानं धम्मसेनापतित्थेरे गहेत्वा वुत्तन्ति वेदितब्बं । सेससावका हि पज्जाय धम्मसेनापतित्थेरेन समा नाम नत्थि । यथाह — “एतदग्गं, भिक्खवे, मम सावकानं भिक्खून् महापज्जानं यदिदं सारिपुत्तो”ति (अ० नि० १.१८८-१८९) । अट्ठकथायज्ज वुत्तं —

“लोकनाथं ठपेत्वान, ये चज्जे सन्ति पाणिनो ।

पज्जाय सारिपुत्तस्स, कलं नाग्घन्ति सोळसि”न्ति ॥ (विसुद्धि० १.१७१) ।

फरित्वाति बुद्धजाणं सब्बदेवमनुस्सानम्पि पज्जं पापुणित्वा ठानतो तेसं पज्जं फरित्वा ब्यापित्वा तिट्ठति । **अतिघंसित्वा**ति बुद्धजाणं सब्बदेवमनुस्सानम्पि पज्जं अतिक्कमित्वा तेसं अविषयभूतम्पि सब्बं नेय्यं घंसित्वा भज्जित्वा तिट्ठति । महानिद्देसे पन (महानि० ६९) “अभिभवित्वा”ति पाठो, मद्दित्वातिपि अत्थो । **येपि ते**ति आदीहि एवं फरित्वा अतिघंसित्वा ठानस्स पच्चक्खकारणं दस्सेति । तत्थ **पण्डिता**ति पण्डिच्चेन समन्नागता । **निपुणा**ति सण्हसुखुमबुद्धिनो सुखुमे अत्थन्तरे पटिविज्जनसमत्था । **कतपरप्पवादा**ति जातपरप्पवादा चेव परेहि सद्धिं कतवादपरिचया च । **वालवेधिरूपा**ति वालवेधधनुग्गहसदिसा । **वोभिन्दन्ता मज्जे चरन्ति पज्जागतेन दिट्ठिगतानीति** वालवेधी विय वालं सुखुमानिपि परेसं दिट्ठिगमनानि अत्तनो पज्जागमनेन भिन्दन्ता विय चरन्तीति अत्थो । अथ वा “गूथगतं मुत्तगत”न्ति आदीसु (अ० नि० ९.११) विय पज्जा एव पज्जागतानि, दिट्ठियो एव दिट्ठिगतानि ।

पज्जं अभिसङ्खरित्वाति द्विपदम्पि तिपदम्पि चतुष्पदम्पि पुच्छं रचयित्वा । तेसं पज्जानं अतिबहुक्ता सब्बसङ्गहत्थं द्विक्खत्तुं वुत्तं । **गूळहानि च पटिच्छन्नानि** अत्थजातानीति पाठसेसो । तेसं तथा विनयं दिस्वा “अत्तना अभिसङ्खतपज्जं पुच्छतू”ति एवं भगवता अधिप्पेतत्ता पज्जं पुच्छन्ति । अज्जेसं पन पुच्छाय ओकासमेव अदत्वा भगवा उपसङ्कमन्तानं धम्मं देसेति । यथाह —

“ते पज्जं अभिसङ्खरोन्ति ‘इमं मयं पज्जं समणं गोतमं उपसङ्कमित्वा पुच्छिस्साम, सचे नो समणो गोतमो एवं पुट्ठो एवं ब्याकरिस्सति, एवमस्स मयं वादं आरोपेस्साम । एवं चेपि नो पुट्ठो एवं ब्याकरिस्सति, एवंपिस्स मयं वादं आरोपेस्सामा”ति । ते येन समणो गोतमो, तेनुपसङ्कमन्ति, ते समणो गोतमो धम्मिया कथाय सन्दस्सेति समादपेति

समुत्तेजेति सम्पहंसेति । ते समणेन गोतमेन धम्मिया कथाय सन्दस्सिता समादपिता समुत्तेजिता सम्पहंसिता न चेव समणं गोतमं पज्जं पुच्छन्ति, कुतोस्स वादं आरोपेस्सन्ति? अज्जदत्थु समणस्सेव गोतमस्स सावका सम्पज्जन्ती”ति (म० नि० १.२८९) ।

कस्मा पज्जं न पुच्छन्तीति चे? भगवा किर परिसमज्झे धम्मं देसेन्तो परिसाय अज्झासयं ओलोकेति । ततो पस्सति “इमे पण्डिता गूळ्हं रहस्सं पज्जं ओवट्टिकसारं कत्वा आगता”ति । सो तेहि अपुट्टोयेव “पज्जपुच्छाय एत्तका दोसा, विस्सज्जने एत्तका, अत्थे पदे अक्खरे एत्तकाति इमे पज्जे पुच्छन्तो एवं पुच्छेय्य, विस्सज्जेन्तो एवं विस्सज्जेय्या”ति इति ओवट्टिकसारं कत्वा आनीते पज्जे धम्मकथाय अन्तरे पक्खिपित्वा विदंसेति । ते पण्डिता “सेय्या वत नो, ये मयं इमे पज्जे न पुच्छिम्ह । सचेपि मयं पुच्छेय्याम, अप्पतिट्ठिते नो कत्वा समणो गोतमो खिपेय्या”ति अत्तमना भवन्ति । अपिच बुद्धा नाम धम्मं देसेन्ता परिसं मेत्ताय फरन्ति । मेत्ताय च फरणेन दसबलेसु महाजनस्स चित्तं पसीदति । बुद्धा नाम रूपगगप्पत्ता होन्ति दस्सनसम्पन्ना मधुरस्सरा मुदुजिक्का सुफुसितदन्तावरणा अमतेन हृदयं सिञ्चन्ता विय धम्मं कथेन्ति । तत्र नेसं मेत्ताफरणेन पसन्नचित्तानं एवं होति — एवरूपं अद्वेज्जकथं अमोघकथं निय्यानिककथं कथेन्तेन भगवता सिद्धिं न सक्खिस्साम पच्चनीकगाहं गण्हितुन्ति अत्तनो पसन्नभावेनेव पज्जं न पुच्छन्तीति ।

कथिता विसज्जिता चाति एवं तुम्हे पुच्छथाति पुच्छितपज्जानं उच्चारणेन ते पज्जा भगवता कथिता एव होन्ति । यथा च ते विसज्जेतब्बा, तथा विसज्जिता एव होन्ति । **निद्धिट्टकारणाति** इमिना कारणेन इमिना हेतुना एवं होतीति एवं सहेतुकं कत्वा विसज्जनेन भगवता निद्धिट्टकारणा एव होन्ति ते पज्जा । **उपक्खित्तका च ते भगवतो सम्पज्जन्तीति** ते खत्तियपण्डितादयो भगवतो पज्जविसज्जनेनेव भगवतो समीपे खित्तका पादखित्तका सम्पज्जन्ति, सावका वा सम्पज्जन्ति उपासका वाति अत्थो, सावकसम्पत्तिं वा पापुणन्ति उपासकसम्पत्तिं वाति वुत्तं होति । **अथाति** अनन्तरत्थे, तेसं उपक्खित्तकसम्पत्तिसमनन्तरमेवाति अत्थो । **तत्थाति** तस्मिं ठाने, तस्मिं अधिकारे वा । **अतिरोचतीति** अतिविय जोतेति पकासति । **यदिदं पज्जायाति** यायं भगवतो पज्जा, ताय पज्जाय भगवाव अतिरोचतीति अत्थो । **इतिसद्दो** कारणत्थे, इमिना कारणेन **अगो असामन्तपज्जोति** अत्थो ।

६. रागं अभिभूयतीति भूरिपज्जाति सा सा मग्गपज्जा अत्तना वज्झं रागं अभिभूयति अभिभवति मद्दतीति भूरिपज्जा । **भूरीति** हि फुट्टो विसदत्थो । या च फुटा, सा पटिपक्खं अभिभवति न अफुटा, तस्मा भूरिपज्जाय अभिभवनत्थो वुत्तो । **अभिभविताति** सा सा फलपज्जा तं तं रागं अभिभवितवती मद्दितवतीति भूरिपज्जा । अभिभवताति वा पाठो । सेसेसुपि एसेव नयो । रागादीसु पन रज्जनलक्खणो **रागो** । दुस्सनलक्खणो **दोसो** । मुह्नलक्खणो **मोहो** । कुज्झनलक्खणो **कोधो** । उपनन्धनलक्खणो **उपनाहो** । पुब्बकालं कोधो, अपरकालं उपनाहो । परगुणमक्खनलक्खणो **मक्खो** । युगगाहलक्खणो **पळासो** । परसम्पत्तिखीयनलक्खणा **इस्सा** । अत्तनो सम्पत्तिनिगूहणलक्खणं **मच्छरियं** । अत्तना कतपापपटिच्छादनलक्खणा **माया** । अत्तनो अविज्जमानगुणप्पकासनलक्खणं **साठेय्यं** । चित्तस्स उद्धुमातभावलक्खणो **थम्भो** । करणुत्तरियलक्खणो **सारम्भो** । उन्नतिलक्खणो **मानो** । अब्भुन्नतिलक्खणो **अतिमानो** । मत्तभावलक्खणो **मदो** । पज्चसु कामगुणेषु चित्तवोसगलक्खणो **पमादो** ।

रागो अरि, तं अरिं मद्दनिपज्जाति आदीहि किं वुत्तं होति? रागादिको किलेसो चित्तसन्ताने भूतो अरीति भू-अरि, पदसन्धिवसेन अ-कार लोपं कत्वा भूरीति वुत्तो । तस्स भूरिस्स मद्दनी पज्जा भूरिमद्दनिपज्जाति वत्तब्बे मद्दनि सद्द लोपं कत्वा “भूरिपज्जा”ति वुत्तन्ति वेदितब्बं । **तं अरिं मद्दनीति** च तेसं अरीनं मद्दनीति पदच्छेदो कातब्बो । **पथवीसमायाति**

वित्थतविपुलद्वेनेव पथवीसमाय । **वित्थतायाति** पजानितब्बे विसये पत्थटाय, न एकदेसे वत्तमानाय । **विपुलायाति** ओळारिकभूताय । महानिद्वेसे पन “विपुलाय वित्थताया”ति (महानि० २७) आगतं । **समन्नागतोति** पुग्गलो । **इतिसद्वो** कारणत्थे, इमिना कारणेन पुग्गलस्स भूरिपज्जाय समन्नागतत्ता तस्स पज्जा भूरिपज्जा नामाति भूते अत्थे रमतीति अत्थो । भूरिपज्जस्स पज्जा भूरिपज्जपज्जाति वत्तब्बे एकस्स पज्जासद्वस्स लोपं कत्वा “भूरिपज्जा”ति वुत्तं । भूरिसमा पज्जाति वा भूरिपज्जा । **अपिचाति** अज्जपरियायदस्सनत्थं वुत्तं । **पज्जायमेतन्ति** पज्जाय एतं । **अधिवचनन्ति** अधिकवचनं । **भूरीति** भूते अत्थे रमतीति भूरि । **मेधाति** असनि विय सिलुच्चये किलेसे मेधति हिंसतीति मेधा, खिप्पं गहणधारणद्वेन वा मेधा । **परिणायिकाति** यस्सुप्पज्जति, तं सत्तं हितपटिपत्तियं सम्पयुत्तधम्मं च याथावलक्खणपटिवेधे च परिनेतीति परिणायिका । इमेहेव अज्जानिपि पज्जापरियायवचनानि वुत्तानि होन्ति ।

पज्जाबाहुल्लन्ति पज्जा बहुला अस्साति पज्जाबहुलो, तस्स भावो पज्जाबाहुल्लं । तज्ज बहुलं पवत्तमाना पज्जा एव । **इधेकच्चोति** आदीसु पुथुज्जनकल्याणको वा अरियो वा । पज्जा गरुका अस्साति **पज्जागरुको** । पज्जा चरितं पवत्तं अस्साति **पज्जाचरितो** । पज्जा आसयो अस्साति **पज्जासयो** । पज्जाय अधिमुत्तोति **पज्जाधिमुत्तो** । पज्जा एव धजभूता अस्साति **पज्जाधजो** । पज्जा एव केतुभूता अस्साति **पज्जाकेतु** । पज्जा एव अधिपति पज्जाधिपति, पज्जाधिपतितो आगतत्ता **पज्जाधिपतेय्यो** । धम्मसभावविचिननं बहुलमस्साति **विचयबहुलो** । नानप्पकारेन धम्मसभावविचिननं बहुलमस्साति **पविचयबहुलो** । पज्जाय ओगाहेत्वा तस्स तस्स धम्मस्स खायनं पाकटकरणं ओक्खायनं, ओक्खायनं बहुलमस्साति **ओक्खायनबहुलो** । पज्जाय तस्स तस्स धम्मस्स सम्मा पेक्खणा सम्पेक्खा, सम्पेक्खाय अयनं पवत्तनं सम्पेक्खायनं, सम्पेक्खायनं धम्मो पकति अस्साति **सम्पेक्खायनधम्मो** । तं तं धम्मं विभूतं पाकटं कत्वा विहरतीति **विभूतविहारी**, विभूतो विहारो वा अस्स अत्थीति विभूतविहारी । सा पज्जा चरितं, गरुका, बहुला अस्साति **तच्चरितो तग्गरुको तब्बहुलो** । तस्सं पज्जायं निन्नो, पोणो, पब्भारो, अधिमुत्तोति **तन्निन्नो तप्पोणो तप्पब्भारो तदधिमुत्तो** । सा पज्जा अधिपति तदधिपति, ततो आगतो **तदधिपतेय्यो** । “पज्जागरुको”ति आदीनि “कामं सेवन्तंयेव जानाति अयं पुग्गलो कामगरुको”ति आदीसु (पटि० म० १.११३) विय पुरिमजातितो पभुति वुत्तानि । “तच्चरितो”ति आदीनि इमिस्सा जातिया वुत्तानि ।

सीघपज्जा च लहुपज्जा च हासपज्जा च जवनपज्जा च लोकियलोकुत्तरमिस्सका । खिप्पद्वेन **सीघपज्जा** । लहुकद्वेन **लहुपज्जा** । हासबहुलद्वेन **हासपज्जा** । विपस्सनूपगसङ्घारेसु च विसङ्घारे च जवनद्वेन **जवनपज्जा** । **सीघं सीघन्ति** बहुलं सीलादीनं सङ्गहत्थं द्विक्खत्तुं वुत्तं । **सीलानीति** चारित्तवारित्तवसेन पज्जत्तानि पातिमोक्खसंवरसीलानि । **इन्द्रियसंवरन्ति** चक्खादीनं छन्नं इन्द्रियानं रागपटिघप्पवेसं अकत्वा सतिकवाटेन वारणं थकनं । **भोजने मत्तज्जुतन्ति** पच्चवेक्खितपरिभोगवसेन भोजने पमाणज्जुभावं । **जागरियानुयोगन्ति** दिवसस्स तीसु कोट्टासेसु, रत्तिया पठमपच्छिमकोट्टासेसु च जागरति न निद्वारयति, समणधम्ममेव च करोतीति जागरो, जागरस्स भावो, कम्मं वा जागरियं, जागरियस्स अनुयोगो जागरियानुयोगो । तं जागरियानुयोगं । **सीलक्खन्थन्ति** सेक्खं असेक्खं वा सीलक्खन्धं । एवमितरेपि खन्धा वेदितब्बा । **पज्जाक्खन्थन्ति** मग्गपज्जज्ज सेक्खासेक्खानं लोकियपज्जज्ज । **विमुत्तिक्खन्थन्ति** फलविमुत्तिं । **विमुत्तिजाणदस्सनक्खन्थन्ति** पच्चवेक्खणजाणं ।

हासबहुलोति मूलपदं । **वेदबहुलोति** तस्सा एव पीतिया सम्पयुत्तसोमनस्सवेदनावसेन निद्वेसपदं । **तुट्ठिबहुलोति** नातिबलवपीतिया तुट्ठाकारवसेन । **पामोज्जबहुलोति** बलवपीतिया पमुदितभाववसेन ।

७. यं किञ्चि रूपन्ति आदि सम्मसनजाणनिद्देसे वुत्तत्थं । तुलयित्वाति कलापसम्मसनवसेन तुलेत्वा । तीरयित्वाति उदयब्बयानुपस्सनावसेन तीरयित्वा । विभावयित्वाति भङ्गानुपस्सनादिवसेन पाकटं कत्वा । विभूतं कत्वाति सङ्घारुपेक्खानुलोमवसेन फुटं कत्वा । तिकखपज्जा लोकुत्तरा एव । उप्पन्नन्ति समथविपस्सनावसेन विक्खम्भनतदङ्गवसेन पहीनम्पि अरियमग्गेन असमूहतत्ता उप्पत्तिधम्मत्तं अनतीतताय असमूहतुप्पन्नन्ति वुच्चति, तं इध अधिप्पेतं । नाधिवासेतीति सन्तानं आरोपेत्वा न वासेति । पजहतीति समुच्छेदवसेन पजहति । विनोदेतीति खिपति । व्यन्तीकरोतीति विगतन्तं करोति । अनभावं गमेतीति अनु अभावं गमेति, विपस्सनानुक्कमेन अरियमग्गं पत्वा समुच्छेदवसेनेव अभावं गमयतीति अत्थो । एत्थ च कामपटिसंयुत्तो वितक्को कामवितक्को । “इमे सत्ता मरन्तू”ति परेसं मरणपटिसंयुत्तो वितक्को व्यापादवितक्को । “इमे सत्ता विहिंसीयन्तू”ति परेसं विहिंसापटिसंयुत्तो वितक्को विहिंसावितक्को । पापकेति लामके । अकुसले धम्मेति अकोसल्लसम्भूते धम्मे ।

निब्बेधिकपज्जाति निब्बिदाबहुलस्स पुग्गलस्स उप्पन्नमग्गपज्जा एव । उब्बेगबहुलोति जाणभयवसेन भयबहुलो । उत्तासबहुलोति बलवभयबहुलो । इदं पुरिमस्सेव अत्थविवरणं । उक्कण्ठनबहुलोति सङ्घारतो उब्बं विसङ्घाराभिमुखताय उक्कण्ठनबहुलो । अनभिरतिबहुलोति उक्कण्ठनवसेनेव अभिरतिअभावं दीपेति । इदानीपि तमत्थं द्वीहि वचनेहि विवरति । तत्थ बहिमुखोति सङ्घारतो बहिभूतनिब्बानाभिमुखो । न रमतीति नाभिरमति । अनिब्बिद्धपुब्बन्ति अनमतग्गे संसारे अन्तं पापेत्वा अनिब्बिद्धपुब्बं । अप्पदालितपुब्बन्ति तस्सेव अत्थवचनं, अन्तकरणेनेव अपदालितपुब्बन्ति अत्थो । लोभक्खन्ति लोभरासिं, लोभकोट्टासं वा । इमाहि सोळसहि पज्जाहि समन्नागतोति उक्कट्टुपरिच्छेदेन अरहायेव वुत्तो । उपरि “एको सेक्खपटिसम्भिदप्पत्तो”ति (पटि० म० ३.८) वुत्तत्ता सोतापन्नसकदागामिअनागामिनोपि लब्धन्तियेव ।

२. पुग्गलविसेसनिद्देसवण्णना

८. द्वे पुग्गलाति आदीहि पटिसम्भिदप्पत्तपुग्गलविसेसपटिपाटिं दस्सेति । तत्थ पुब्बयोगोति अतीतजातीसु पटिसम्भिदप्पत्तिहेतुभूतो पुज्जपयोगो । तेनाति तेन पुब्बयोगकारणेन । एवं सेसेसुपि । अतिरेको होतीति अतिरित्तो होति, अतिरेकयोगतो वा “अतिरेको”ति वुत्तो । अधिको होतीति अग्गो होति । विसेसो होतीति विसिद्धो होति, विसेसयोगतो वा विसेसो । जाणं पभिज्जतीति पटिसम्भिदाजाणप्पभेदं पापुणाति ।

बहुस्सुतोति बुद्धवचनवसेन । देसनाबहुलोति धम्मदेसनावसेन । गरूपनिस्सितोति पज्जाय अधिकं गरुं उपनिस्सितो । विहारबहुलोति विपस्सनाविहारबहुलो, फलसमापत्तिविहारबहुलो वा । पच्चवेक्खणाबहुलोति विपस्सनाविहारे सति विपस्सनापच्चवेक्खणाबहुलो, फलसमापत्तिविहारे सति फलसमापत्तिपच्चवेक्खणाबहुलो । सेक्खपटिसम्भिदप्पत्तोति सेखो हुत्वा पटिसम्भिदप्पत्तो । एवं असेक्खपटिसम्भिदप्पत्तो । सावकपारमिप्पत्तोति एत्थ महापज्जानं अग्गस्स महासावकस्स सत्तसट्ठिया सावकजाणानं पारगमनं पारमी, सावकस्स पारमी सावकपारमी, तं सावकपारमिं पत्तोति सावकपारमिप्पत्तो । सावकपारमिताप्पत्तोति वा पाठो । सत्तसट्ठिया सावकजाणानं पालको पूरको च सो महासावको परमो, तस्स परमस्स अयं सत्तसट्ठिभेदा जाणकिरिया परमस्स भावो, कम्मं वाति पारमी, तस्स सावकस्स पारमी सावकपारमी, तं पत्तोति सावकपारमिप्पत्तो । सावकपारमिप्पत्तोति महामोग्गल्लानत्थेरादिको यो कोचि सावको । सावकपारमिप्पत्तसावकतो अतिरेकस्स अज्जस्स सावकस्स अभावा एको पच्चेकसम्बुद्धोति आह । पुन पज्जापभेदकुसलोति आदीहि वुत्तत्थमेव निगमेत्वा दस्सेसीति । जाणकथाय येभ्य्येन अनेकानि जाणानि निद्दिट्ठानि । पज्जाकथाय येभ्य्येन एकापि पज्जा नानाकारवसेन नानाकत्वा वुत्ताति अयं विसेसो ।

महापज्जाकथावण्णना निह्तिता ।

२. इद्धिकथा

इद्धिकथावण्णना

९. इदानीं पज्जाकथाय अनन्तरं पज्जानुभावं दस्सेन्तेन कथिताय इद्धिकथाय अपुब्बत्थानुवण्णना । तत्थ पुच्छासु ताव का इद्धीति सभावपुच्छा । कति इद्धियोति पभेदपुच्छा । कति भूमियोति सम्भारपुच्छा । कति पादाति पतिट्ठपुच्छा । कति पदानीति आसन्नकारणपुच्छा । कति मूलानीति आदिकारणपुच्छा । विसज्जनेसु इज्झनट्टेन इद्धीति निष्फत्तिअत्थेन पटिलाभट्टेन चाति अत्थो । यज्झि निष्फज्जति पटिलब्धति च, तं इज्झतीति वुच्चति । यथाह — “कामं कामयमानस्स, तस्स चेतं समिज्झती”ति (सु० नि० ७७२) । “नेक्खम्मं इज्झतीति इद्धि, पटिहरतीति पाटिहारिय”न्तिआदि (पटि० म० ३.३२) । अपरो नयो — इज्झनट्टेन इद्धि, उपायसम्पदायेतं अधिवचनं । उपायसम्पदा हि इज्झति अधिप्पेतफलप्पसवनतो । यथाह — “अयं खो, चित्तो गहपति, सीलवा कल्याणधम्मो, सचे पणिदहिस्सति ‘अनागतमद्धानं राजा अस्सं चक्कवत्ती’ति । इज्झिस्सति हि सीलवतो चेतोपणिधि विसुद्धत्ता”ति (सं० नि० ४.३५२) । अपरो नयो — एताय सत्ता इज्झन्तीति इद्धि । इज्झन्तीति इद्धा वुद्धा उक्कंसगता होन्तीति वुत्तं होति ।

१०. दससु इद्धीसु अधिद्वानवसेन निष्फन्नत्ता अधिद्वाना इद्धि । पकतिवण्णविजहनविकारवसेन पवत्तत्ता विकुब्बना इद्धि । सरीरब्धन्तरे अज्जस्स मनोमयस्स सरीरस्स निष्फत्तिवसेन पवत्तत्ता मनोमया इद्धि । जाणप्पवत्तितो पुब्बे वा पच्छा वा तंखणे वा जाणानुभावनिब्बत्तो विसेसो जाणविप्फारा इद्धि । समाधितो पुब्बे वा पच्छा वा तंखणे वा समथानुभावनिब्बत्तो विसेसो समाधिविप्फारा इद्धि । चेतोवसिप्पत्तानं अरियानंयेव सम्भवतो अरिया इद्धि । कम्मविपाकवसेन जातो विसेसो कम्मविपाकजा इद्धि । पुब्बे कतपुज्जस्स जातो विसेसो पुज्जवतो इद्धि । विज्जाय जातो विसेसो विज्जामया इद्धि । तेन तेन सम्मापयोगेन तस्स तस्स कम्मस्स इज्झनं तत्थ तत्थ सम्मापयोगपच्चया इज्झनट्टेन इद्धि ।

इद्धिया चतस्सो भूमियोति अविसेसेत्वा वुत्तेपि यथालाभवसेन अधिद्वानविकुब्बनमनोमयिद्धिया एव भूमियो, न सेसानं । विवेकजा भूमीति विवेकतो वा विवेके वा जाता विवेकजा भूमि । पीतिसुखभूमीति पीतिसुखयुत्ता भूमि । उपेक्खासुखभूमीति तत्रमज्झत्तुपेक्खाय च सुखेन च युत्ता भूमि । अदुक्खमसुखाभूमीति अदुक्खमसुखवेदनायुत्ता भूमि । तेसु पठमदुतियानि ज्ञानानि पीतिफरणता, तीणि ज्ञानानि सुखफरणता, चतुत्थज्झानं चेतोफरणता । एत्थ च पुरिमानी तीणि ज्ञानानि यस्मा पीतिफरणेन च सुखफरणेन च सुखसज्जच्च लहुसज्जच्च ओक्कमित्वा लहुमुदुकम्मज्जकायो हुत्वा इद्धि पापुणाति, तस्मा इमिना परियायेन इद्धिलाभाय संवत्तनतो सम्भारभूमियोति वेदितब्बानि । चतुत्थज्झानं पन इद्धिलाभाय पकतिभूमियेव । इद्धिलाभायाति अत्तनो सन्ताने पातुभाववसेन इद्धीनं लाभाय । इद्धिपटिलाभायाति परिहीनानं वा इद्धीनं वीरियारम्भवसेन पुन लाभाय, उपसगवसेन वा पदं वड्डितं । इद्धिविकुब्बनतायाति इद्धिया विविधकरणभावाय । इद्धिविसवितायाति विविधं विसेसं सवति जनेति पवत्तेतीति विसवी, विविधं सवनं वा अस्स अत्थीति विसवी, तस्स भावो विसविता । तस्सा विसविताय, इद्धिया विविधविसेसपवत्तनभावायाति अत्थो । इद्धिवसीभावायाति इद्धिया इस्सरभावाय । इद्धिवेसारज्जायाति इद्धिविसारदभावाय । इद्धिपादा जाणकथायं वुत्तत्था ।

छन्दं चे भिक्खु निस्सायाति यदि भिक्खु छन्दं निस्साय छन्दं अधिपतिं करित्वा । लभति समाधिन्ति समाधिं

पटिलभति निब्वत्तेति । सेसेसुपि एसेव नयो । तत्थ छन्दवीरियचित्तवीमंसा चत्तारि पदानि, तंसम्पयुत्ता चत्तारो समाधी चत्तारि पदानीति एवं अट्ट पदानि । यस्मा पन इद्धिमुप्पादेतुकामताछन्दो समाधिना एकतो नियुत्तोव इद्धिलाभाय संवत्तति, तथा वीरियादयो, तस्मा इमानि अट्ट पदानि वुत्तानीति वेदितव्वानि ।

यं तं भगवता अभिज्जा उप्पादेतुकामस्स योगिनो कत्तव्वयोगविधिं दस्सेन्तेन “सो एवं समाहिते चित्ते परिसुद्धे परियोदाते अनङ्गणे विगतूपक्किलेसे मुदुभूते कम्मनिये ठिते आनेज्जप्पत्ते”ति (दी० नि० १.२३८) चित्तस्स आनेज्जं वुत्तं, तं थेरो सोळसधा दस्सेन्तो **सोळसमूलानीति** आदिमाह । तत्थ **अनोनतन्ति** कोसज्जवसेन अनोनतं, असल्लीनन्ति अत्थो । **अनुन्नतन्ति** उद्धच्चवसेन उद्धं न आरुळ्हं, अनुद्धतन्ति अत्थो । **अनभिनतन्ति** लोभवसेन न अभिनतं, अनल्लीनन्ति अत्थो । अभिकामताय नतं अभिनतन्ति, इदं तादिसं न होतीति वुत्तं होति । **रागेति** सङ्खारवत्थुकेन लोभेन । **अनपनतन्ति** दोसवसेन न अपनतं, न घट्टनन्ति अत्थो । “नतं नती”ति अत्थतो एकं । अपगतनतन्ति अपनतं, इदं तादिसं न होतीति वुत्तं होति । **अनिस्सितन्ति** अनत्ततो दिट्टता दिट्ठिवसेन “अत्ता”ति वा “अत्तनिय”न्ति वा किञ्चि न निस्सितं । **अप्पटिबद्धन्ति** पच्चुपकारासावसेन नप्पटिबद्धं । **छन्दरागेति** सत्तवत्थुकेन लोभेन । **विप्पमुत्तन्ति** विक्खम्भनविमुत्तिवसेन कामरागतो विप्पमुत्तं । अथ वा पच्चविमुत्तिवसेन कामरागतो विप्पमुत्तं । अथ वा पच्चविमुत्तिवसेन ततो ततो पटिपक्खतो विप्पमुत्तं । इदं पुत्थुज्जनसेखासेखानम्पि अभिज्जाय उप्पादनतो निरोधसमापत्तिजाणे “सोळसहि जाणचरियाही”ति (पटि० म० १.८४) वुत्तनयेन उक्कट्टपरिच्छेदेन वुत्तं, यथालाभवसेन पन गहेतव्वं । **कामरागेति** मेथुनरागेन । **विसज्जुत्तन्ति** विक्खम्भनतो सेसकिलेसेहि विसंयुत्तं, उक्कट्टनयेन समुच्छेदतो वा विप्पयुत्तं । **किलेसेति** सेसकिलेसेन । **विमरियादिकतन्ति** विक्खम्भितव्वमरियादवसेन विगतकिलेसमरियादं कतं, तेन तेन मग्गेन पहातव्वमरियादवसेन वा विगतकिलेसमरियादं कतं । **किलेसमरियादेति** तेन तेन पहीनेन किलेसमरियादेन । लिङ्गविपल्लासो चेत्थ दट्टव्वो । **एकत्तगतन्ति** एकारम्मणगतं । **नानत्तकिलेसेहीति** नानारम्मणे पवत्तमानेहि किलेसेहि । इदं आरम्मणमपेक्खित्वा वुत्तं, “अनोनत”न्ति आदि पन किलेसे एव अपेक्खित्वा । **ओभासगतन्ति** पज्जाय विसदप्पवत्तिवसेन पज्जोभासं गतं । **अविज्जन्धकारेति** बलवअविज्जाय । चतस्सो च भूमियो सोळस च मूलानि इद्धिया पुब्बभागवसेन वुत्तानि, चत्तारो च पादा अट्ट च पदानि पुब्बभागवसेन च सम्पयोगवसेन च वुत्तानीति ।

१०. एवं इद्धिया भूमिपादपदमूलभूते धम्मे दस्सेत्वा इदानी ता इद्धियो दस्सेन्तो **कतमा अधिट्ठाना इद्धीति** आदिमाह । तत्थ उद्देसपदानं अत्थो इद्धिविधजाणनिद्देसे वुत्तोयेव । **इध भिक्खूति** इमस्मिं सासने भिक्खु । तेन सब्बपकारवसेन इद्धिविधकारकस्स अज्जत्थ अभावं दीपेति । इमेसं द्विन्नं पदानं निद्देसो हेट्ठा वुत्तत्थो । तेनेव च इद्धिया भूमिपादपदमूलभूतेहि धम्मेहि समन्नागतो विसुद्धिमग्गे (विसुद्धि० २.३६५-३६६) वुत्तेहि चुद्धसहि पन्नरसहि वा आकारेहि परिदमितचित्तता च छन्दादि एकेकाधिपतिसमापज्जनवसेन आवज्जनादिवसीभाववसेन च मुदुकम्मज्जकतचित्तता च वुत्ता होति । बलवपुब्बयोगसम्पन्नो पुब्बयोगसम्पत्तिया अरहत्तपटिलाभेनेव पटिलद्धाभिज्जादिगुणो भिक्खु भूमिआदीहि धम्मेहि समन्नागतो होतीति कत्वा सोपि वुत्तोव होति ।

बहुकं आवज्जतीति पथवीकसिणारम्मणं अभिज्जापादकं चतुत्थज्झानं समापज्जित्वा वुट्ठाय सचे सतं इच्छति, “सतं होमि, सतं होमी”ति परिकम्मकरणवसेन आवज्जति । **आवज्जित्वा जाणेन अधिट्ठातीति** एवं परिकम्मं कत्वा अभिज्जाजाणेन अधिट्ठाति । एत्थ परिकम्मं कत्वा पुन पादकज्झानसमापज्जनं न वुत्तं । किञ्चापि न वुत्तं, अथ खो अट्टकथायं (विसुद्धि० २.३८६) “**आवज्जतीति** परिकम्मवसेनेव वुत्तं, **आवज्जित्वा जाणेन अधिट्ठातीति** अभिज्जाजाणवसेन वुत्तं, तस्मा बहुकं आवज्जति, ततो तेसं परिकम्मचित्तानं अवसाने समापज्जति, समापत्तितो वुट्ठित्वा

पुन 'बहुको होमी'ति आवज्जित्वा ततो परं पवत्तानं तिण्णं चतुन्नं वा पुब्बभागचित्तानं अनन्तरा उप्पन्नेन सन्निष्ठापनवसेन अधिष्ठानन्ति लब्धनामेन एकेनेव अभिज्जाजाणेन अधिष्ठातीति एवमेत्थ अत्थो दट्ठब्बो'ति वुत्तत्ता एवमेव दट्ठब्बं । यथा “भुज्जित्वा सयती”ति वुत्ते पानीयं अपिवित्वा हत्थधोवनादीनि अकत्वा भुत्तानन्तरमेव सयतीति अत्थो न होतीति अन्तरा सन्तेसुपि अज्जेसु किच्चेसु “भुत्वा सयती”ति वुच्चति, एवमिधापीति दट्ठब्बं । पठमं पादकज्झानसमापज्जनम्पि हि पाळियं अवुत्तमेवाति । तेन पन अधिष्ठानजाणेन सहेव सतं होति । सहस्सेपि सतसहस्सेपि एसेव नयो । सचे एवं न इज्जति, पुन परिकम्मं कत्वा दुतियम्पि समापज्जित्वा वुट्ठाय अधिष्ठातब्बं । संयुत्तट्ठकथायहि “एकवारं द्विवारं समापज्जितुं वट्ठती”ति वुत्तं । तत्थ पादकज्झानचित्तं निमित्तारम्मणं, परिकम्मचित्तानि सतारम्मणानि वा सहस्सारम्मणानि वा । तानि च खो वण्णवसेन, न पण्णत्तिवसेन । अधिष्ठानचित्तम्पि तथेव सतारम्मणं वा सहस्सारम्मणं वा । तं पुब्बे वुत्तअप्पनाचित्तमिव गोत्रभुअनन्तरं एकमेव उप्पज्जति रूपावचरचतुत्थज्झानिकं ।

यथायस्मा चूळपन्थको एकोपि हुत्वा बहुधा होतीति बहुधाभावस्स कायसक्खिदस्सनत्थं वुत्तं । वत्तमानवचनं पनेत्थ थेरस्स तथाकरणपकतिकत्ता तस्स धरमानकालत्ता च कतन्ति वेदितब्बं । **एको होतीति** वारेपि एसेव नयो ।

तत्रिदं वत्थु (विसुद्धिं २.३८६) — ते द्वे भातरो किर थेरा पन्थे जातत्ता “पन्थका”ति नामं लभिसु । तेसु जेठो महापन्थको पब्बजित्वा सह पटिसम्भिदाहि अरहत्तं पापुणि । सो अरहा हुत्वा चूळपन्थकं पब्बाजेत्वा —

“पदुमं यथा कोकनदं सुगन्धं, पातो सिया फुल्लमवीतगन्धं ।

अङ्गीरसं पस्स विरोचमानं, तपन्तमादिच्चमिवन्तलिक्खे”ति ॥ (अ० नि० ५.१९५; सं० नि० १.१२३) —

इमं गाथं अदासि । सो तं चतूहि मासेहि पगुणं कातुं नासक्खि । अथ नं थेरो “अभब्बो त्वं इमस्मिं सासने, निक्खम इतो”ति आह । तस्मिञ्च काले थेरो भत्तुद्देसको होति । जीवको कोमारभच्चो बहुं मालागन्धविलेपनं आदाय अत्तनो अम्बवनं गन्त्वा सत्थारं पूजेत्वा धम्मं सुत्वा दसबलं वन्दित्वा थेरं उपसङ्गमित्वा “स्वे, भन्ते, बुद्धप्पमुखानि पञ्च भिक्खुसतानि आदाय अम्हाकं निवेसने भिक्खं गणहथा”ति आह । थेरोपि “ठपेत्वा चूळपन्थकं सेसानं अधिवासेमी”ति आह । तं सुत्वा चूळपन्थको भिय्योसो मत्ताय दोमनस्सप्पत्तो हुत्वा पुनदिवसे पातोव विहारा निक्खमित्वा सासने सापेक्खताय विहारद्वारकोट्टके रोदमानो अट्ठासि ।

भगवा तस्स उपनिस्सयं दिस्वा तं उपसङ्गमित्वा “कस्मा रोदसी”ति आह । सो तं पवत्तिं आचिक्खि । भगवा “न सज्झायं कातुं असक्कोन्तो मम सासने अभब्बो नाम होति, मा सोचि, पन्थका”ति चक्कचित्ततलेन पाणिना तस्स सीसं परामसित्वा तं बाहायं गहेत्वा विहारं पविसित्वा गन्धकुटिपमुखे निसीदापेत्वा इद्धिया अभिसङ्कतं परिसुद्धं पिलोतिकखण्डं “इमं पिलोतिकं ‘रजोहरणं रजोहरण’न्ति हत्थेन परिमज्जन्तो निसीद, पन्थका”ति वत्वा तस्स पिलोतिकखण्डं दत्वा काले आरोचिते भिक्खुसङ्घपरिवुतो जीवकस्स गेहं गन्त्वा पञ्चत्तासने निसीदि । तस्स तं पिलोतिकखण्डं तथापरिमज्जन्तस्स किलिट्ठं हुत्वा कमेन काळवण्णं अहोसि । सो “इदं परिसुद्धं पिलोतिकखण्डं, नत्थेत्थ दोसो, अत्तभावं निस्साय पनायं दोसो”ति सज्जं पटिलभित्वा पञ्चसु खन्धेसु जाणं ओतारेत्वा विपस्सनं वट्ठेसि । अथस्स भगवा ओभासं विस्सज्जेत्वा पुरतो निसिन्नो विय पज्जायमानरूपो हुत्वा इमा ओभासगाथा अभसि —

“रागो रजो न च पन रेणु वुच्चति, रागस्सेतं अधिवचनं रजोति ।

एतं रजं विप्पजहित्व भिक्खवो, विहरन्ति ते विगतरजस्स सासने ॥

“दोसो...पे०... सासने ॥

“मोहो रजो न च पन रेणु वुच्चति, मोहस्सेतं अधिवचनं रजोति ।
एतं रजं विप्पजहित्व भिक्खवो, विहरन्ति ते विगतरजस्स सासने ॥ (महानि० २०९) ।

“अधिचेतसो अप्पमज्जतो, मुनिनो मोनपथेसु सिक्खतो ।
सोका न भवन्ति तादिनो, उपसन्तस्स सदा सतीमतो”ति ॥ (उदा० ३७) ।

गाथापरियोसाने थेरो सह पटिसम्भिदाहि अरहत्तं पापुणि । सो मनोमयज्झानलाभी हुत्वा एको हुत्वा बहुधा, बहुधा हुत्वा एको भवितुं समत्थो अहोसि । अरहत्तमग्गेनेवस्स तीणि पिटकानि छ च अभिज्जा आगमिंसु ।

जीवकोपि खो दसबलस्स दक्खिणोदकं उपनामेसि । सत्था पत्तं हत्थेन पिदहित्वा “किं भन्ते”ति पुट्ठो “विहारे एको भिक्खु अत्थि, जीवका”ति आह । सो पुरिसं पेसेसि “गच्छ अय्यं गहेत्वा सीधं एही”ति । चूळपन्थकत्थेरो तस्स पुरिसस्स पुरे आगमनायेव भातरं अत्तनो पत्तविसेसं जापेतुकामो भिक्खुसहस्सं निम्मिनित्वा एकम्पि एकेन असदिसं, एकस्सापि च चीवरविचारणादिसामणककम्मं अज्जेन असदिसं अकासि । पुरिसो गन्त्वा विहारे बहू भिक्खू दिस्वा पच्चागन्त्वा “बहू, भन्ते, विहारे भिक्खू, पक्कोसितब्बं अय्यं न पस्सामी”ति जीवकस्स कथेसि । जीवको सत्थारं पुच्छित्वा तस्स नामं वत्वा पुन तं पेसेसि । सो गन्त्वा “चूळपन्थको नाम कतरो भन्ते”ति पुच्छि । “अहं चूळपन्थको, अहं चूळपन्थको”ति सकिंयेव मुखसहस्सं कथेसि । सो पुन गन्त्वा “सब्बेपि किर चूळपन्थका, अहं पक्कोसितब्बं न जानामी”ति आह । जीवको पटिविद्धसच्चताय “इद्धिमा भिक्खू”ति नयतो अज्जासि । भगवा आह — “गच्छ, यं पठमं पस्ससि, तं चीवरकण्णे गहेत्वा सत्था तं आमन्तेतीति वत्वा आनेही”ति । सो गन्त्वा तथा अकासि । तावदेव सब्बेपि निम्मिता अन्तरधायिंसु । थेरो तं उय्योजेत्वा मुखधोवनादिसरीरकिच्चं निट्टपेत्वा पठमतरं गन्त्वा पज्जत्तासने निसीदि । तस्मिं खणे सत्था दक्खिणोदकं गणित्वा भत्तकिच्चं कत्वा चूळपन्थकत्थेरेनेव भत्तानुमोदनं धम्मकथं कथापेसि । थेरो दीघमज्झिमागमप्पमाणं धम्मकथं कथेसीति ।

अज्जे भिक्खू अधिद्वानेन मनोमयं कायं अभिनिम्मिनित्वा तयो वा चत्तारो वा अभिनिम्मिनन्ति, बहुके एकसदिसेयेव च कत्वा निम्मिनन्ति एकविधमेव कम्मं कुरुमाने । चूळपन्थकत्थेरो पन एकावज्जनेनेव भिक्खुसहस्सं मापेसि । द्वेपि जने न एकसदिसे अकासि, न एकविधं कम्मं कुरुमाने । तस्मा मनोमयं कायं अभिनिम्मिनन्तानं अग्गो नाम जातो । अज्जे पन बहू अनियमेत्वा निम्मिता इद्धिमता सदिसाव होन्ति । ठाननिसज्जादीसु च भासिततुण्हीभावादीसु च यं यं इद्धिमा करोति, तं तदेव करोन्ति । सचे पन नानावण्णं कातुकामो होति केचि पठमवये केचि मज्झिमवये केचि पच्छिमवये, तथा दीघकेसे उपट्ठमुण्डे मुण्डे मिस्सककेसे उपट्ठरत्तचीवरे पण्डुकचीवरे पदभाणधम्मकथासरभज्जपज्हापुच्छनपज्हाविसज्जनरजनपचनचीवरसिब्बनधोवनादीनि करोन्ते अपरेपि वा नानप्पकारके कातुकामो होति, तेन पादकज्झानतो वुट्ठाय “एत्तका भिक्खू पठमवया होन्तू”ति आदिना नयेन परिकम्मं कत्वा पुन समापज्जित्वा वुट्ठाय अधिद्धातब्बं, अधिद्वानचित्तेन सद्धिं इच्छित्तिच्छित्तप्पकारायेव होन्तीति । एसेव नयो बहुधापि हुत्वा एको होतीति आदीसु ।

अयं पन विसेसो — **पकतिया बहुको**ति निम्मितकालब्भन्तरे निम्मितपकतिया बहुको । इमिना च भिक्खुना एवं बहुभावं निम्मिनित्वा पुन “एकोव हुत्वा चङ्कमिस्सामि, सज्झायं करिस्सामि, पज्हं पुच्छिस्सामी”ति चिन्तेत्वा वा, “अयं

विहारो अप्पभिक्षुको, सचे केचि आगमिस्सन्ति ‘कुतो इमे एतका एकसदिसा भिक्षू, अद्धा थेरस्स एस आनुभावो’ति मं जानिस्सन्ती’ति अप्पिच्छताय वा अन्तराव ‘एको होमी’ति इच्छन्तेन पादकज्झानं समापज्जित्वा वुट्ठाय ‘एको होमी’ति परिकम्मं कत्वा पुन समापज्जित्वा वुट्ठाय ‘एको होमी’ति अधिट्ठातब्बं। अधिट्ठानचित्तेन सद्धियेव एको होति। एवं अकरोन्तो पन यथापरिच्छिन्नकालवसेन सयमेव एको होति।

११. आविभावन्ति पदं निक्खिपित्वा केनचि अनावटं होतीति वुत्तत्ता केनचि अनावटपदेन आविभावपदस्स पाकटभावत्थो वुत्तो। ‘होती’ति पदेन ‘करोती’ति पाठसेसो वुत्तो होति। पाकटं होन्तज्झि आविभावे कते होति। केनचि अनावटन्ति कुट्टादिना येन केनचि अनावटं आवरणविरहितं। अप्पटिच्छन्न्ति उपरितो अच्छादितं। तदेव अनावटत्ता विवटं। अप्पटिच्छन्न्ता पाकटं। तिरोभावन्ति अन्तरितभावं करोति। आवटंयेव तेन आवरणेन पिहितं। पटिच्छन्न्येव तेन पटिच्छादनेन पटिकुज्जितं।

आकासकसिणसमापत्तियाति परिच्छेदाकासकसिणे उप्पादिताय चतुत्थज्झानसमापत्तिया। **लाभीति** लाभो अस्स अत्थीति लाभी। **अपरिक्खित्तेति** केनचि समन्ततो अपरिक्खित्ते पदेसे। इध आकासकसिणस्सेव वुत्तत्ता तत्थ भावितमेव ज्ञानं आकासकरणस्स पच्चयो होति, न अज्जन्ति दट्ठब्बं। उपरिआपोकसिणादीसुपि तदारम्मणमेव ज्ञानं दट्ठब्बं, न अज्जं। **पथविं आवज्जति, उदकं आवज्जति, आकासं आवज्जतीति** पकतिपथवीउदकआकासे आवज्जति। **अन्तलिक्खेति** तस्स आकासस्स पथवितो दूराकासभावं दीपेति।

१२. चन्दिमसूरियपरिमज्जने कसिणनियमं अकत्वा ‘इद्धिमा चेतोवसिप्पत्तो’ति अविसेसेन वुत्तत्ता नत्थेत्थ कसिणसमापत्तिनियमोति वेदितब्बं। **निसिन्नको वा निपन्नको वाति** निसिन्नो वा निपन्नो वा। इमेहेव इतरइरियापथद्वयम्पि वुत्तमेव होति। **हत्थपासे होतूति** हत्थसमीपे होतु। हत्थपस्से होतूतिपि पाठो। इदं तथा कातुकामस्स वसेन वुत्तं। अयं पन तत्थ गन्त्वापि हत्थं वट्ठेत्वापि आमसति। **आमसतीति** ईसकं फुसति। **परामसतीति** बाळ्हं फुसति। **परिमज्जतीति** समन्ततो फुसति। **रूपगतन्ति** हत्थपासे ठितरूपमेव।

दूरेपि सन्तिके अधिट्ठातीति पादकज्झानतो वुट्ठाय दूरे देवलोकं वा ब्रह्मलोकं वा आवज्जति ‘सन्तिके होतू’ति। आवज्जित्वा परिकम्मं कत्वा पुन समापज्जित्वा वुट्ठाय जाणेन अधिट्ठाति ‘सन्तिके होतू’ति। सन्तिके होति। एस नयो सेसपदेसुपि। ब्रह्मलोकं पन गन्तुकामस्स दूरस्स सन्तिककरणं वत्वा ब्रह्मलोकगमनस्स अनुपकारम्पि इमाय इद्धिया इज्झमानविसेसं दस्सेन्तो **सन्तिकेपीति** आदिमाह। तत्थ न केवलं थोककरणबहुकरणमेव, ‘अमधुरं मधुर’न्ति आदीसुपि यं यं इच्छति, तं सब्बं इद्धिमतो इज्जति। अपरो नयो — **दूरेपि सन्तिके अधिट्ठातीति** दूरे ब्रह्मलोकं वा मनुस्सलोकस्स सन्तिके अधिट्ठाति। **सन्तिकेपि दूरे अधिट्ठातीति** सन्तिके मनुस्सलोकं वा दूरे ब्रह्मलोके अधिट्ठाति। **बहुकम्पि थोकं अधिट्ठातीति** सचे ब्रह्मानो बहू सन्निपतिता होन्ति, महाअत्तभावत्ता दस्सनूपचारं सवनूपचारं पजहन्ति, दस्सनूपचारे च सवनूपचारे च एकज्झं सद्धिपित्वा बहुकम्पि थोकन्ति अधिट्ठाति। **थोकम्पि बहुकं अधिट्ठातीति** सचे महापरिवारेन गन्तुकामो होति, एककत्ता थोकं अत्तानं बहुकं अधिट्ठित्वा महापरिवारो गच्छतीति एवमेत्थ अत्थो दट्ठब्बो। एवं सति चतुब्बिधम्पि तं ब्रह्मलोकगमने उपकारो होति।

दिब्बेन चक्खुना तस्स ब्रह्मनो रूपं पस्सतीति इध ठितो आलोकं वट्ठेत्वा यस्स ब्रह्मनो रूपं दट्ठुकामो, दिब्बेन चक्खुना तस्स ब्रह्मनो रूपं पस्सति। इधेव ठितो दिब्बाय सोतधातुया तस्स ब्रह्मनो भासमानस्स सदं सुणाति। चेतोपरियजाणेन तस्स ब्रह्मनो चित्तं पजानाति। **दिस्समानेनाति** चक्खुना पेक्खियमानेन। **कायवसेन चित्तं परिणामेतीति**

रूपकायस्स वसेन चित्तं परिणामेति । पादकज्झानचित्तं गहेत्वा काये आरोपेति, कायानुगतिकं करोति दन्धगमनं । कायगमनञ्चि दन्धं होति । **अधिद्वातीति** तस्सेव वेवचनं, सन्निद्धापेतीति अत्थो । **सुखसञ्जञ्च लहुसञ्जञ्च ओक्कमित्वा**ति पादकज्झानारम्भणेन इद्धिचित्तेन सहजातं सुखसञ्जञ्च लहुसञ्जञ्च ओक्कमित्वा पविसित्वा फुसित्वा पापुणित्वा । सुखसञ्जा च नाम उपेक्खासम्पयुत्तसञ्जा । उपेक्खा हि सन्तं सुखन्ति वुत्ता, सायेव सञ्जा नीवरणेहि चेव वितक्कादिपच्चनीकेहि च विमुत्तत्ता लहुसञ्जातिपि वेदितब्बा । तं ओक्कन्तस्स पनस्स करजकायोपि तूलपिचु विय सल्लहुको होति । सो एवं वातक्खित्तूलपिचुना विय सल्लहुकेन दिस्समानेन कायेन ब्रह्मलोकं गच्छति । एवं गच्छन्तो च सचे इच्छति, पथवीकसिणवसेन आकासे मगं निम्मिनित्वा पदसा गच्छति । सचे इच्छति, आकासे पथवीकसिणवसेनेव पदे पदे पदुमं निम्मिनित्वा पदुमे पदुमे पदं निक्खिपन्तो पदसा गच्छति । सचे इच्छति, वायोकसिणवसेन वातं अधिद्वाहित्वा तूलपिचु विय वायुना गच्छति । अपिच गन्तुकामताव एत्थ पमाणं । सति हि गन्तुकामताय एवंकतचित्ताधिद्धानो अधिद्धानवेगक्खित्तोव सो जियावेगक्खित्तो सरो विय दिस्समानो गच्छति ।

चित्तवसेन कायं परिणामेतीति करजकायं गहेत्वा पादकज्झानचित्ते आरोपेति, चित्तानुगतिकं करोति सीघगमनं । चित्तगमनञ्चि सीघं होति । **सुखसञ्जञ्च लहुसञ्जञ्च ओक्कमित्वा**ति रूपकायारम्भणेन इद्धिचित्तेन सहजातं सुखसञ्जञ्च लहुसञ्जञ्च । सेसं वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । इदं पन चित्तगमनमेव होति । एवं अदिस्समानेन कायेन गच्छन्तो पनायं किं तस्साधिद्धानचित्तस्स उप्पादक्खणे गच्छति? उदाहु ठित्तिक्खणे भङ्गक्खणे वाति वुत्ते “तीसुपि खणेषु गच्छती”ति थेरो आह । किं पन सो सयं गच्छति, निम्मितं पेसेतीति? यथारुचि करोति । इध पनस्स सयं गमनमेव आगतं ।

मनोमयन्ति अधिद्धानमनेन निम्मितत्ता मनोमयं । **सब्बङ्गपच्चङ्गन्ति** सब्बअङ्गपच्चङ्गवन्तं । **अहीनिन्द्रियन्ति** इदं चक्खुसोतादीनं सण्ठानवसेन वुत्तं, निम्मितरूपे पन पसादो नाम नत्थि । **सचे सो इद्धिमा चङ्गमति, निम्मितोपि तत्थ चङ्गमतीति**आदि सब्बं सावकनिम्मितं सन्धाय वुत्तं । बुद्धनिम्मिता पन यं यं भगवा करोति, तं तम्पि करोन्ति, भगवतो चित्तवसेन अञ्जम्पि करोन्तीति । **धूमायति पज्जलतीति** तेजोकसिणवसेन । **धम्मं भासतीति**आदीनि तीणि अनियमेत्वा वुत्तानि । **सन्तिद्वातीति** सङ्गम्म तिद्वाति । **सल्लपतीति** सङ्गम्म लपति । **साकच्छं समापज्जतीति** अञ्जमञ्जस्स उत्तरपच्चुत्तरदानवसेन संकथं करोति । एत्थ च यं सो इद्धिमा इधेव ठितो दिब्बेन चक्खुना रूपं पस्सति, दिब्बाय सोतधातुया सद्दं सुणाति, चेतोपरियजाणेन चित्तं पजानाति, यम्पि सो इधेव ठितो तेन ब्रह्मना सद्धिं सन्तिद्वाति, सल्लपति, साकच्छं समापज्जति, यम्पिस्स “दूरेपि सन्तिके अधिद्वाती”तिआदिकं अधिद्धानं, यम्पि सो दिस्समानेन वा अदिस्समानेन वा कायेन ब्रह्मलोकं गच्छति, एत्तावता न कायेन वसं वत्तेति । यच्च खो “सो तस्स ब्रह्मनो पुरतो रूपिं अभिनिम्मिनाती”तिआदिना नयेन वुत्तविधानं आपज्जति, एत्तावता कायेन वसं वत्तेति नाम । सेसं पन कायेन वसवत्तनाय पुब्बभागदस्सनत्थं वुत्तन्ति । अयं ताव अधिद्धाना इद्धि ।

१३. विकुब्बनिद्धिनिद्देसे सिखिस्स भगवतो सावकनिदस्सनं विकुब्बनिद्धिया कायसक्खिपुग्गलदस्सनत्थं वुत्तं । तम्पि दस्सेन्तो पठमं ताव **ब्रह्मलोके ठितो सहस्सिलोकधातुं सरेन विज्जापेसीति** अतिविय अच्छरियअब्भुतभूतं सहस्सिलोकधातुया सद्वसवनं अधिद्धानिद्धिं दस्सेसि । इदानि तस्स वत्थुस्स परिदीपनत्थमिदं वुच्चति — इमस्मा हि कप्पा एकतिसे कप्पे सिखी भगवा अनन्तरजातिया तुसितपुरतो चवित्वा अरुणवतीनगरे अरुणवतो रज्जो पभावतिया नाम महेसिया कुच्छिस्मिं निब्बत्तित्वा परिपक्कजाणो महाभिनिक्खमनं निक्खमित्वा बोधिमण्डे सब्बञ्जुतञ्जाणं पटिविज्झित्वा पवत्तवरधम्मचक्को अरुणवतिं निस्साय विहरन्तो एकदिवसं पातोव सरीरपटिजगगनं कत्वा महाभिक्खुसङ्गपरिवारो “अरुणवतिं पिण्डाय पविसिस्सामी”ति निक्खमित्वा विहारद्वारकोट्टकसमीपे ठितो अभिभुं नाम अगगसावकं आमन्तेसि —

“अतिप्पगो खो, भिक्खु, अरुणवतिं पिण्डाय पविसितुं । येन अज्जतरो ब्रह्मलोको तेनुपसङ्कमिस्सामा”ति । यथाह —

“अथ खो, भिक्खवे, सिखी भगवा अरहं सम्मासम्बुद्धो अभिभुं भिक्खुं आमन्तेसि — ‘आयाम, ब्राह्मण, येन अज्जतरो ब्रह्मलोको, तेनुपसङ्कमिस्साम याव भत्तस्स कालो भविस्सती’ति । ‘एवं भन्ते’ति खो, भिक्खवे, अभिभू भिक्खु सिखिस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स पच्चस्सोसि । अथ खो, भिक्खवे, सिखी च भगवा अभिभू च भिक्खु येन अज्जतरो ब्रह्मलोको, तेनुपसङ्कमिंसू”ति (सं० नि० १.१८५) ।

तत्थ महाब्रह्मा सम्मासम्बुद्धं दिस्वा अत्तमनो पच्चुग्गमनं कत्वा ब्रह्मासनं पज्जापेत्वा अदासि । थेरस्सापि अनुच्छविकं आसनं पज्जापयिंसु । निसीदि भगवा पज्जत्ते आसने, थेरोपि अत्तनो पत्तासने निसीदि । महाब्रह्मापि दसबलं वन्दित्वा एकमन्तं निसीदि । तेनाह — अथ खो, भिक्खवे, सिखी भगवा अरहं सम्मासम्बुद्धो अभिभुं भिक्खुं आमन्तेसि — “पटिभातु, ब्राह्मण, तं ब्रह्मनो च ब्रह्मपरिसाय च ब्रह्मपारिसज्जानञ्च धम्मी कथा”ति । “एवं, भन्ते”ति खो, भिक्खवे, अभिभू भिक्खु सिखिस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स पटिस्सुणित्वा ब्रह्मनो च ब्रह्मपरिसाय च ब्रह्मपारिसज्जानञ्च धम्मकथं कथेसि । थेरे धम्मकथं कथेन्ते ब्रह्मानो उज्झायिंसु “चिरस्सञ्च मयं सत्थु ब्रह्मलोकागमनं लभिमहा, अयञ्च भिक्खु ठपेत्वा सत्थारं सयं धम्मकथं आरभी”ति । सत्था तेसं अनत्तमनभावं जत्वा अभिभुं भिक्खुं एतदवोच — “उज्झायन्ति खो ते, ब्राह्मण, ब्रह्मा च ब्रह्मपरिसा च ब्रह्मपारिसज्जा च । तेन हि, त्वं ब्राह्मण, भिय्योसो मत्ताय संवेजेही”ति । थेरो सत्थु वचनं सम्पटिच्छित्वा अनेकविहितं इद्धिविकुब्बनं कत्वा सहस्सिलोकधातुं सरेन विज्जापेन्तो —

“आरम्भथ निक्कमथ, युज्जथ बुद्धसासने ।

धुनाथ मच्चुनो सेनं, नळागारं व कुज्जरो ॥

“यो इमस्मिं धम्मविनये, अप्पमत्तो विहस्सति ।

पहाय जातिसंसारं, दुक्खस्सन्तं करिस्सती”ति ॥ (अ० नि० १.१८५) —

इमं गाथाद्वयं अभासि ।

किं पन कत्वा थेरो सहस्सिलोकधातुं सरेन विज्जापेसीति? नीलकसिणं ताव समापज्जित्वा वुट्ठाय अभिज्जाजाणेन चक्कवाळसहस्से सब्बत्थ अन्धकारं फरि । ततो “किमिदं अन्धकार”न्ति सत्तानं आभोगे उप्पन्ने आलोककसिणं समापज्जित्वा वुट्ठाय आलोकं दस्सेसि । “किं आलोको अयं”न्ति विचिनन्तानं अत्तानं दस्सेसि । चक्कवाळसहस्से च देवमनुस्सा अज्जलिं पग्गणित्वा थेरंयेव नमस्समाना अट्ठंसु । थेरो “महाजनो मय्हं धम्मं देसेन्तस्स सदं सुणातू”ति इमा गाथा अभासि । सब्बे ओसटाय परिसाय मज्झे निसीदित्वा धम्मं देसेन्तस्स विय सदं अस्सोसुं । अत्थोपि तेसं पाकटो अहोसि । तं विज्जापनं सन्धाय “सरेन विज्जापेसी”ति वुत्तं । तेन कतं अनेकविहितं इद्धिविकुब्बनं सन्धाय पुन सो दिस्समानेनपीतिआदि वुत्तं । तत्थ धम्मं देसेसीति पठमं वुत्तप्पकारं इद्धिविकुब्बनं दस्सेन्तो धम्मं देसेसि, ततो यथावुत्तक्कमेन द्वे गाथा भासन्तो सरेन विज्जापेसीति वेदितब्बं । दिस्समानेनपि कायेनातिआदीसु च इत्थंभूतलक्खणे करणवचनं, एवंभूतकायो हुत्वाति अत्थो ।

इदानीं तं वत्थुं दस्सेत्वा अज्जस्सापि इद्धिमतो विकुब्बनिद्धिकरणविधानं दस्सेन्तो सो पकतिवण्णं विजहित्वातिआदिमाह । तत्थ सोति हेट्ठा वुत्तविधानेन मुदुक्कम्मज्जकतचित्तो सो इद्धिमा भिक्खु । सचे विकुब्बनिद्धिं

कातुकामो होति, अत्तनो **पकतिवण्णं** पकतिसण्ठानं **विजहित्वा कुमारकवण्णं वा** दस्सेति । कथं?
 पथवीकसिणारम्मणाभिज्जापादकचतुत्थज्झानतो वुट्ठाय “एवरूपो कुमारको होमी”ति निम्मिनितब्बं कुमारकवण्णं
 आवज्जित्वा कतपरिकम्मावसाने पुन समापज्जित्वा वुट्ठाय “एवरूपो नाम कुमारको होमी”ति अभिज्जाजाणेन अधिद्धाति,
 सह अधिद्धानेन कुमारको होतीति । विसुद्धिमग्गे (विसुद्धि० १.१००) कसिणनिद्देसे “पथवीकसिणवसेन एकोपि हुत्वा बहुधा
 होतीति आदिभावो...पे०... एवमादीनि इज्झन्ती”ति वचनेन इध पथवीकसिणारम्मणं पादकज्झानं युज्जति । तत्थेव पन
 अभिज्जानिद्देसे विकुब्बनिद्धिया “पथवीकसिणादीसु अज्जतरारम्मणतो अभिज्जापादकज्झानतो वुट्ठाय”ति वुत्तं, तत्थेव
 (विसुद्धि० २.३९८) च “अत्तनो कुमारकवण्णो आवज्जितब्बो”ति वुत्तं, तं नागादिनिम्माने न युज्जति विय ।
 नागवण्णादिनिम्मानेपि एसेव नयो ।

तत्थ **नागवण्णन्ति** सप्पसण्ठानं । **सुपण्णवण्णन्ति** गरुळसण्ठानं । **इन्दवण्णन्ति** सक्कसण्ठानं । **देववण्णन्ति**
 सेसदेवसण्ठानं । **समुद्भवण्णं** पन आपोकसिणवसेन इज्झति । **पत्तिन्ति** पदातिं । **विविधम्पि सेनाब्यूहन्ति** हत्थिआदीनं
 वसेन अनेकविहितं सेनासमूहं । विसुद्धिमग्गे पन “हत्थिम्पि दस्सेतीति आदि पनेत्थ बहिद्धापि हत्थिआदिदस्सनवसेन वुत्तं ।
 तत्थ ‘हत्थी होमी’ति अनधिद्धित्वा ‘हत्थी होतू’ति अधिद्धातब्बं । अस्सादीसुपि एसेव नयो”ति वुत्तं, तं “पकतिवण्णं
 विजहित्वा”ति वुत्तमूलपदेन च विकुब्बनिद्धिभावेन च विरुज्जति । पाळियं वुत्तक्कमेन हि पकतिवण्णं अविजहित्वा
 अधिद्धानवसेन अज्जस्स दस्सनं अधिद्धानिद्धि नाम, पकतिवण्णं विजहित्वा अधिद्धानवसेन अत्तनो अज्जथादस्सनं
 विकुब्बनिद्धि नाम ।

१४. मनोमयिद्धिजाणनिद्देसे **इमम्हा काया अज्जं कायं अभिनिम्मिनातीति** आदीसु इद्धिमा भिक्खु मनोमयिद्धिं
 कातुकामो आकासकसिणारम्मणपादकज्झानतो वुट्ठाय अत्तनो रूपकायं ताव आवज्जित्वा वुत्तनयेनेव “सुसिरो होतू”ति
 अधिद्धाति, सुसिरो होति । अथ तस्स अब्भन्तरे पथवीकसिणवसेन अज्जं कायं आवज्जित्वा परिकम्मं कत्वा वुत्तनयेनेव
 अधिद्धाति, तस्स अब्भन्तरे अज्जो कायो होति । सो तं मुखतो अब्बूहित्वा बहि ठपेति । इदानि तमत्थं उपमाहि पकासेन्तो
सेय्यथापीति आदिमाह । तत्थ **मुज्जम्हाति** मुज्जतिणम्हा । **ईसिकं पवाहेय्याति** कळीरं लुञ्चेय्य । **कोसियाति** कोसकतो ।
करण्डाति करण्डाय, पुराणतचकञ्चुकतोति अत्थो । तत्थ च **उद्धरेय्याति** चित्तेनेवस्स उद्धरणं वेदितब्बं । अयज्हि अहि
 नाम सजातियं ठितो, कट्टन्तरं वा रुक्खन्तरं वा निस्साय, तचतो सरीरं निक्कट्टनपयोगसङ्घातेन थामेन, सरीरं खादयमानं
 विय पुराणतचं जिगुच्छन्तो इमेहि चतूहि कारणेहि सयमेव कञ्चुकं पजहाति ।

एत्थ च यथा ईसिकादयो मुज्जादीहि सदिसा होन्ति, एवमिदं मनोमयं रूपं इद्धिमता सब्बाकारेहि सदिसमेव होतीति
 दस्सनत्थं इमा उपमा वुत्ताति । “मनोमयेन कायेन, इद्धिया उपसङ्कमी”ति (थेरगा० ९०१) एत्थ अभिज्जामनेन कतकायो
 मनोमयकायो नाम । “अज्जतरं मनोमयं कायं उपपज्जती”ति (चूळव० ३३३) एत्थ ज्ञानमनेन निब्बित्तिकायो तेन मनेन
 कतत्ता मनोमयकायो नाम । इध पन अभिज्जामनेन उप्पादितकायो तेन मनेन कतत्ता मनोमयकायो नाम । एवं सति
 अधिद्धानिद्धिया विकुब्बनिद्धिया च कतो मनोमयकायो नाम होतीति चे? होतियेव । इध पन तासं विसुं विसुं विसेसेन
 विसेसेत्वा अधिद्धानिद्धि विकुब्बनिद्धीति च वुत्तत्ता अब्भन्तरतो निम्मानमेव मनोमयिद्धि नाम ।

१५. जाणविष्फारिद्धिनिद्देसे जाणस्स विष्फारो वेगो अस्सा अत्थीति **जाणविष्फारा** । एत्थ च सत्तअनुपस्सनावसेनेव
 इद्धि दस्सेत्वा सेसा याव अरहत्तमग्गा सङ्घित्ताति वेदितब्बा ।

आयस्मतो बाकुलस्स जाणविष्फारा इद्धीति आदीसु बाकुलत्थेरो ताव द्वीसु कुलेसु वड्ढितत्ता एवंलद्धनामो

पुब्बबुद्धेसु कताधिकारो पुञ्जसम्पदाय सम्पन्नो थेरो। सो हि महासम्पत्तिं अनुभवमानो देवमनुस्सेसु संसरन्तो अम्हाकं दसबलस्स निब्बत्तितो पुरेतरमेव कोसम्बियं सेट्ठिकुले निब्बत्ति। तं जातकाले मङ्गलत्थाय महापरिवारेन यमुनं नेत्वा सपरिवारा धाती निमुज्जनुमुज्जनवसेन कीळापेन्ती न्हापेति। एको महामच्छो “भक्खो मे अय”न्ति मज्जमानो मुखं विवरित्वा उपगतो। धाती दारकं छुट्टेत्वा पलाता। महामच्छो तं गिलि। पुञ्जवा सत्तो सयनगम्भं पविसित्वा निपन्नो विय न किञ्चि दुक्खं पापुणि। मच्छो दारकस्स तेजेन तत्तकं फालं गिलित्वा विय दय्हमानो वेगेन तिसयोजनं गन्त्वा बाराणसिवासिनो मच्छबन्धस्स जालं पाविसि। सो दारकस्स तेजेन जालतो नीहटमत्तोव मतो। मच्छबन्धा तं सकलमेव अन्तरकाजेन आदाय “सहस्सेन देमा”ति नगरे चरन्ता असीतिकोटिधनस्स अपुत्तकस्स सेट्ठिस्स घरद्वारं गन्त्वा सेट्ठिभरियाय एकेन कहापणेन अदंसु। सा तं सयमेव फलके ठपेत्वा पिडितो फालेन्ती मच्छकुच्छियं सुवण्णवण्णं दारकं दिस्वा “मच्छकुच्छियं मे पुत्तो लद्धो”ति नादं नदित्वा दारकं आदाय सामिकं उपगच्छि। सेट्ठि तावदेव भेरिं चरापेत्वा दारकं आदाय रज्जो सन्तिकं आनेत्वा तमत्थं आरोचेसि। राजा “पुञ्जवा दारको, पोसेहि न”न्ति आह। इतरम्पि सेट्ठिकुलं तं पवत्तिं सुत्वा तत्थ गन्त्वा “अम्हाकं पुत्तो”ति तं दारकं गण्हितुं विवदि। उभोपि राजकुलं अगमंसु। राजा “द्विन्नम्पि अपुत्तकं कातुं न सक्का, द्विन्नम्पि दायादो होतू”ति आह। ततो पट्टाय द्वेपि कुलानि लाभगयसगगप्पत्तानि अहेसुं। तस्स द्वीहि कुलेहि वड्ढितत्ता “बाकुलकुमारो”ति नामं अकंसु। तस्स विज्जुतं पत्तस्स द्वीसुपि नगरेसु तयो तयो पासादे कारेत्वा नाटकानि पच्चुपट्टपेसुं। एकेकस्मिं नगरे चत्तारो चत्तारो मासे वसि। तहिं एकस्मिं नगरे चत्तारो मासे वुट्ठस्स सङ्घाटनावासु मण्डपं कारेत्वा तत्थ नं नाटकेहि सद्धिं आरोपेत्वा महासम्पत्तिं अनुभवमानं द्वीहि मासेहि इतरं नगरं उपट्ठपथं नेन्ति। इतरनगरवासिनो नाटकापि “द्वीहि मासेहि उपट्ठपथं आगतो भविस्सती”ति तथेव पच्चुगन्त्वा द्वीहि मासेहि अत्तनो नगरं आनेन्ति। इतरनाटका मज्झे निवत्तित्वा अत्तनो नगरमेव गच्छन्ति। तत्थ चत्तारो मासे वसित्वा तेनेव नियामेन पुन इतरनगरं गच्छति। एवमस्स सम्पत्तिं अनुभवन्तस्स असीति वस्सानि परिपुण्णानि।

तस्मिं समये अम्हाकं बोधिसत्तो सब्बज्जुतं पापुणित्वा पवत्तवरधम्मचक्को अनुक्कमेन चारिकं चरन्तो कोसम्बिं पापुणि। “बाराणसि”न्ति मज्झिमभाणका। बाकुलसेट्ठिपि खो “दसबलो आगतो”ति सुत्वा बहुं गन्धमालं आदाय सत्थु सन्तिकं गन्त्वा धम्मकथं सुत्वा पटिलद्धसद्धो पब्बजि। सो सत्ताहमेव पुथुज्जनो हुत्वा अट्टमे अरुणे सह पटिसम्भिदाहि अरहत्तं पापुणि। अथस्स द्वीसु नगरेसु परिचितमातुगामा अत्तनो कुलघरानि आगन्त्वा तत्थेव वसमाना चीवरानि करित्वा पहिणिसु। थेरो एकं अट्टमासं कोसम्बिवासीहि पहितं चीवरं परिभुज्जति, एकं अट्टमासं बाराणसिवासीहीति एतेनेव नियामेन द्वीसु नगरेसु यं यं उत्तमं, तं तं थेरस्सेव आहरीयति। पब्बजितस्सापिस्स सुखेनेव असीति वस्सानि अगमंसु। उभयत्थापिस्स मुहुत्तमत्तम्पि अप्पमत्तकोपि आबाधो न उप्पन्नपुब्बो। सो पच्छिमे काले बाकुलसुत्तं (म० नि० ३.२०९ आदयो) कथेत्वा परिनिब्बायीति। एवं मच्छकुच्छियं अरोगभावो आयस्मतो बाकुलस्स पच्छिमभविकस्स तेन अत्तभावेन पटिलभित्तब्वअरहत्तजाणानुभावेन निब्बत्तत्ता जाणविप्फारा इद्धि नाम। सुचरितकम्मफलप्पत्तस्स पटिसम्भिदाजाणस्स आनुभावेनातिपि वदन्ति।

संकिच्चत्थेरोपि (विसुद्धि० २.३७३) पुब्बे कतपुञ्जो धम्मसेनापतित्थेरस्स उपट्ठाकस्स सावत्थियं अट्ठकुलस्स धीतु कुच्छिस्मिं निब्बत्ति। सा तस्मिं कुच्छिगते एकेन ब्याधिना तं खण्येव कालमकासि, तस्सा सरीरे झापियमाने ठपेत्वा गम्भमंसं सेसमंसं झापयि। अथस्सा गम्भमंसं चितकतो ओतारेत्वा द्वीसु तीसु ठानेसु सूलेहि विज्झिंसु। सूलकोटि दारकस्स अक्खिक्कोटिं फुसि। एवं गम्भमंसं विज्झित्वा अङ्गाररासिम्हि पक्खिपित्वा अङ्गारेहेव पटिच्छादेत्वा पक्कमिंसु। गम्भमंसं झापयि, अङ्गारमत्थके पन सुवण्णबिम्बसदिसो दारको पदुमगम्भे निपन्नो विय अहोसि। पच्छिमभविकसत्तस्स हि सिनेरुना ओत्थरियमानस्सापि अरहत्तं अप्पत्वा जीवितक्खयो नाम नत्थि। पुनदिवसे “चितकं निब्बापेस्सामा”ति आगता तथा

निपन्नं दारकं दिस्वा अच्छरियब्भुतचित्तजाता दारकं आदाय नगरं गन्त्वा नेमित्तके पुच्छंसु। नेमित्तका “सचे अयं दारको अगारं अज्झावसिस्सति, याव सत्तमा कुलपरिवट्टा जातका दुग्गता भविस्सन्ति। सचे पब्बजिस्सति, पञ्चहि समणसतेहि परिवुतो चरिस्सती”ति आहंसु। अय्यका तं दारकं वट्ठेसि। जातकापि वट्ठितकाले “अम्हाकं अय्यस्स सन्तिके पब्बाजेस्सामा”ति पोसयिंसु। सो सत्तवस्सिककाले “तव कुच्छिया वसनकाले माता ते कालमकासि, तस्सा सरीरे झापियमानेपि त्वं न झायी”ति कुमारकानं कथं सुत्वा “अहं किर एवरूपा भया मुत्तो, किं मे घरावासेन पब्बजिस्सामी”ति जातकानं आरोचेसि। ते “साधु, ताता”ति तं धम्मसेनापतित्थेरस्स सन्तिकं नेत्वा “भन्ते, इमं पब्बाजेथा”ति अदंसु। थेरो तचपञ्चककम्मट्ठानं दत्त्वा पब्बाजेसि। सो खुरगगेयेव सह पटिसम्भिदाहि अरहत्तं पापुणि। परिपुण्णवस्सो च उपसम्पदं लभित्वा दसवस्सो हुत्वा पञ्चसतभिक्षुपरिवारो विचरीति। एवं वुत्तनयेनेव दारुचितकाय अरोगभावो आयस्मतो संकिच्चस्स जाणविप्फारा इद्धि नाम।

भूतपालत्थेरोपि (विसुद्धि० २.३७३) पुब्बहेतुसम्पन्नो। तस्स पिता राजगहे दलिद्धमनुस्सो। सो तं दारकं गहेत्वा दारूनं अत्थाय सकटेन अटविं गन्त्वा दारुभारं कत्वा सायं नगरद्वारसमीपं पत्तो। अथस्स गोणा युगं ओस्सजित्वा नगरं पविसिंसु। सो सकटमूले पुत्तकं निसीदापेत्वा गोणानं अनुपदं गच्छन्तो नगरमेव पविसि। तस्स अनिक्खन्तस्सेव द्वारं पिदहि। दारको सकलरत्तिं सकटस्स हेट्ठा निपज्जित्वा निदं ओक्कमि। राजगहं पकतियापि अमनुस्सबहुलं, इदं पन सुसानसमीपट्ठानं। न च कोचि यक्खो तस्स पच्छिमभविक्कस्स दारकस्स उपद्वं कातुमसक्खि। सो अपरेन समयेन पब्बजित्वा अरहत्तं पापुणित्वा भूतपालत्थेरो नाम अहोसीति। एवं वाळयक्खानुचरितेपि पदेसे वुत्तनयेनेव अरोगभावो आयस्मतो भूतपालस्स जाणविप्फारा इद्धि नाम।

१६. समाधिविप्फारिद्धिनिद्वेसे आयस्मतो सारिपुत्तस्स समाधिविप्फारा इद्धीति आदीसु आयस्मतो सारिपुत्तस्स महामोग्गल्लानत्थेरेन सद्धि कपोतकन्दरायं विहरतो जुण्हाय रत्तिया नवोरोपितेहि केसेहि अज्झोकासे निसिन्नस्स एको दुट्ठयक्खो सहायकेन यक्खेन वारियमानोपि सीसे पहारं अदासि। यस्स मेघस्स विय गज्जतो सद्धो अहोसि, थेरो तस्स पहरणसमये समापत्तिं अप्पेत्वा निसिन्नो होति। अथस्स तेन पहारेन न कोचि आबाधो अहोसि। अयं तस्स आयस्मतो समाधिविप्फारा इद्धि। यथाह —

“एवं मे सुतं (उदा० ३४) — एकं समयं भगवा राजगहे विहरति वेळुवने कलन्दकनिवापे। तेन खो पन समयेन आयस्मा च सारिपुत्तो आयस्मा च महामोग्गल्लानो कपोतकन्दरायं विहरन्ति। तेन खो पन समयेन आयस्मा सारिपुत्तो जुण्हाय रत्तिया नवोरोपितेहि केसेहि अब्भोकासे निसिन्नो होति अज्जतरं समाधिं समापज्जित्वा।

“तेन खो पन समयेन द्वे यक्खा सहायका उत्तराय दिसाय दक्खिणं दिसं गच्छन्ति केनचिदेव करणीयेन। अद्वसंसु खो ते यक्खा आयस्मन्तं सारिपुत्तं जुण्हाय रत्तिया नवोरोपितेहि केसेहि अब्भोकासे निसिन्नं, दिस्वान एको यक्खो दुतियं यक्खं एतदवोच — ‘पटिभाति मं, सम्म, इमस्स समणस्स सीसे पहारं दातु’न्ति। एवं वुत्ते सो यक्खो तं यक्खं एतदवोच — ‘अलं, सम्म, मा समणं आसादेसि, उळारो सो, सम्म, समणो महिद्धिको महानुभावो’ति।

“दुतियम्पि खो...पे०... ततियम्पि खो सो यक्खो तं यक्खं एतदवोच — ‘पटिभाति मं, सम्म, इमस्स समणस्स सीसे पहारं दातु’न्ति। ततियम्पि खो सो यक्खो तं यक्खं एतदवोच — ‘अलं, सम्म, मा समणं आसादेसि, उळारो सो, सम्म, समणो महिद्धिको महानुभावो’ति।

“अथ खो सो यक्खो तं यक्खं अनादियित्वा आयस्मतो सारिपुत्तस्स सीसे पहारं अदासि । ताव महापहारो अहोसि, अपि तेन पहारेन सत्तरतनं वा अड्ढमरतनं वा नागं ओसारेय्य, महन्तं वा पब्बतकूटं पदालेय्य । अथ च पन सो यक्खो ‘दय्हामि दय्हामी’ति तत्थेव महानिरयं अपतासि ।

“अदसा खो आयस्मा महामोग्गल्लानो दिब्बेन चक्खुना विसुद्धेन अतिक्कन्तमानुसकेन तेन यक्खेन आयस्मतो सारिपुत्तस्स सीसे पहारं दीयमानं, दिस्वा येन आयस्मा सारिपुत्तो तेनुपसङ्गमि, उपसङ्गमित्वा आयस्मन्तं सारिपुत्तं एतदवोच — ‘कच्चि ते, आवुसो सारिपुत्त, खमनीयं, कच्चि यापनीयं, कच्चि न किञ्चि दुक्खं’न्ति । ‘खमनीयं मे, आवुसो मोग्गल्लान, यापनीयं मे, आवुसो मोग्गल्लान, अपि च मे सीसं थोकं दुक्खं’न्ति ।

“अच्छरियं, आवुसो सारिपुत्त, अब्भुतं, आवुसो सारिपुत्त, याव महिद्धिको आयस्मा सारिपुत्तो महानुभावो । इध ते, आवुसो सारिपुत्त, अज्जतरो यक्खो सीसे पहारं अदासि । ताव महा पहारो अहोसि, अपि तेन पहारेन सत्तरतनं वा अड्ढमरतनं वा नागं ओसारेय्य, महन्तं वा पब्बतकूटं पदालेय्य । अथ च पनायस्मा सारिपुत्तो एवमाह — ‘खमनीयं मे, आवुसो मोग्गल्लान, यापनीयं मे, आवुसो मोग्गल्लान, अपि च मे सीसं थोकं दुक्खं’न्ति ।

“अच्छरियं, आवुसो मोग्गल्लान, अब्भुतं, आवुसो मोग्गल्लान, याव महिद्धिको आयस्मा महामोग्गल्लानो महानुभावो, यत्र हि नाम यक्खम्पि पस्सिस्सति, मयं पनेतरहि पंसुपिसाचकम्पि न पस्सामाति ।

“अस्सोसि खो भगवा दिब्बाय सोतधातुया विसुद्धाय अतिक्कन्तमानुसिकाय तेसं उभिन्नं महानागानं इमं एवरूपं कथासल्लापं ।

अथ खो भगवा एतमत्थं विदित्वा तायं वेलायं इमं उदानं उदानेसि —

“यस्स सेलूपमं चित्तं, ठितं नानुपकम्पति ।

विरत्तं रजनीयेसु, कोपनीये न कुप्पति ।

यस्सेवं भावितं चित्तं, कुतो तं दुक्खमेस्सती’ति ॥ (उदा० ३४) ।

एत्थ च “कुतो तं दुक्खमेस्सती’ति भगवता वुत्तवचनेन “तेन पहारेन न कोचि आबाधो अहोसी’ति अट्ठकथावचनं अतिविय समेति । तस्मा “अपिच मे सीसं थोकं दुक्खं’न्ति वचनेन दुक्खवेदना न होति, सीसस्स पन अकम्मज्जभावं सन्धाय “दुक्खं’न्ति वुत्तं । लोकेपि हि अकिच्छेन परिहरितुं सक्कुण्यो सुखसीलो, किच्छेन परिहरितुं सक्कुण्यो दुक्खसीलोति वुच्चति । तम्पि खो अकम्मज्जतं समापत्तितो वुद्धितसमयत्ता अहोसीति वेदितब्बो । समापत्तिअप्पितसमये हि तम्पि न भवेय्याति । “एतरहि पंसुपिसाचकम्पि न पस्सामा’ति दट्ठुं असमत्थताय न वुत्तं, अभिज्जासु व्यापाराभावेन वुत्तं । थेरो किर “पच्छिमा जनता पोथुज्जनिकाय इद्धिया सारसज्जा माहेसु’न्ति पच्छिमं जनतं अनुकम्पमानो येभ्येन इद्धि न वलज्जेसि । थेरगाथाय च —

“नेव पुब्बेनिवासाय, नपि दिब्बस्स चक्खुनो ।

चेतोपरियाय इद्धिया, चुतिया उपपत्तिया ।

सोतधातुविसुद्धिया, पणिधि मे न विज्जती’ति ॥ (थेरगा० ९९६) —

थेरेन सयमेव अभिज्जासु पत्थनाभावो वुत्तो । थेरो पन सत्तसङ्घिया सावकपारमीजाणेसु पारमिप्पत्तोति ।

सज्जीवत्थेरं पन ककुसन्धस्स भगवतो दुतियअग्गसावकं निरोधसमापन्नं “कालङ्कतो”ति सल्लक्खेत्वा गोपालकादयो तिणकट्टादीनि संकट्टित्वा अग्गिं अदंसु । थेरस्स चीवरे अंसुमत्तम्पि न ज्ञायित्थ । अयमस्सायस्मतो अनुपुब्बसमापत्तिवसेन पवत्तसमथानुभावनिब्बत्तत्ता समाधिविप्फारा इद्धि । यथाह —

“तेन खो पन, पापिम, समयेन ककुसन्धो भगवा अरहं सम्मासम्बुद्धो लोके उप्पन्नो होति । ककुसन्धस्स खो पन, पापिम, भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स विधुरसज्जीवं नाम सावकयुगं अहोसि अगं भद्दयुगं । यावता पन, पापिम, ककुसन्धस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स सावका । तेसु न च कोचि आयस्मता विधुरेन समसमो होति यदिदं धम्मदेसनाय । इमिना खो एतं, पापिम, परियायेन आयस्मतो विधुरस्स विधुरोतेव समज्जा उदपादि । आयस्मा पन, पापिम, सज्जीवो अरज्जगतोपि रुक्खमूलगतोपि सुज्जागारगतोपि अप्पकसिरेनेव सज्जावेदयितनिरोधं समापज्जति ।

“भूतपुब्बं, पापिम, आयस्मा सज्जीवो अज्जतरस्मिं रुक्खमूले सज्जावेदयितनिरोधं समापन्नो निसिन्नो होति । अदसंसु खो, पापिम, गोपालका पसुपालका कस्सका पथाविनो आयस्मन्तं सज्जीवं अज्जतरस्मिं रुक्खमूले सज्जावेदयितनिरोधं समापन्नं, दिस्वान तेसं एतदहोसि — ‘अच्छरियं वत भो, अब्भुतं वत भो, अयं समणो निसिन्नको कालङ्कतो, हन्द नं दहामा’ति ।

“अथ खो ते, पापिम, गोपालका पसुपालका कस्सका पथाविनो तिणज्ज कट्टज्ज गोमयज्ज संकट्टित्वा आयस्मतो सज्जीवस्स काये उपचिन्तित्वा अग्गिं दत्त्वा पक्कमिंसु । अथ खो, पापिम, आयस्मा सज्जीवो तस्सा रत्तिया अच्छयेन ताय समापत्तिया वुट्ठित्वा चीवरानि पप्फोटेत्वा पुब्बण्हसमयं निवासेत्वा पत्तचीवरमादाय गामं पिण्डाय पाविसि । अदसंसु खो ते, पापिम, गोपालका पसुपालका कस्सका पथाविनो आयस्मन्तं सज्जीवं पिण्डाय चरन्तं, दिस्वान नेसं एतदहोसि — ‘अच्छरियं वत भो, अब्भुतं वत भो, अयं समणो निसिन्नकोव कालङ्कतो, स्वायं पटिसज्जीवितो’ति । इमिना खो एवं, पापिम, परियायेन आयस्मतो सज्जीवस्स सज्जीवोतेव समज्जा उदपादी”ति (म० नि० १.५०७) ।

खाणुकोण्डज्जत्थेरो पन पकतियाव समापत्तिबहुलो, सो अज्जतरस्मिं अरज्जे रत्तिं समापत्तिं अप्पेत्वा निसीदि, पज्जसता चोरा भण्डकं थेनेत्वा गच्छन्ता “इदानि अम्हाकं अनुपदं गच्छन्ता नत्थी”ति विस्समितुकामा भण्डकं ओरोपयमाना “खाणुको अय”न्ति मज्जमाना थेरस्सेव उपरि सब्बभण्डकानि ठपेसुं । तेसं विस्समित्वा गच्छन्तानं पठमं ठपितभण्डकस्स गहणकाले कालपरिच्छेदवसेन थेरो वुट्ठासि । ते थेरस्स चलनाकारं दिस्वा भीता विरविसु । थेरो “मा भायथ, उपासका, भिक्खु अह”न्ति आह । ते आगन्त्वा वन्दित्वा थेरगतेन पसादेन पब्बजित्वा सह पटिसम्भिदाहि अरहत्तं पापुणिसु । ततो पभुति च थेरो खाणुकोण्डज्जत्थेरो नाम अहोसि । अयमेत्थ पज्जहि भण्डकसतेहि अज्झोत्थटस्स तस्सायस्मतो आबाधाभावो समाधिविप्फारा इद्धि ।

उत्तरा (अ० नि० अट्ठ० १.१.२६२) पन उपासिका राजगहे महाधनस्स पुण्णस्स सेट्ठिनो धीता, कुमारिककालेयेव सद्धिं मातापितूहि सोतापत्तिफलं पत्ता, सा वयप्पत्ता राजगहसेट्ठिनो महता निबन्धेन तस्स पुत्तस्स मिच्छादिट्ठिकस्स दिन्ना । सा बुद्धदस्सनाय धम्मस्सवनाय बुद्धप्पमुखस्स भिक्खुसङ्घस्स दानज्ज दातुं धम्मज्ज सोतुं ओकासं अलभमाना उपहुता हुत्वा

तस्मिंयेव नगरे सिरिमं नाम गणिकं पक्कोसापेत्वा ओकासकरणत्थमेव पितु घराव आनीतानि पञ्चदसकहापणसहस्सानि तस्सा दत्त्वा “इमे कहापणे गहेत्वा इमं अड्डमासं सेट्ठिपुत्तं परिचराही”ति तं सामिकस्स अप्पेत्वा सयं उपोसथङ्गानि अधिद्वाय “इमं अड्डमासं बुद्धदस्सनादीनि लभिस्सामी”ति तुट्टमानसा याव पवारणाय बुद्धप्पमुखं भिक्खुसङ्घं निमन्तापेत्वा अड्डमासं महादानं अदासि, पच्छाभत्तं महानसे खज्जभोज्जादीनि संविदहापेति । तस्सा सामिको “स्वे पवारणा”ति सिरिमाय सह वातपाने ठत्वा बहि ओलोकेन्तो तं तथाविचरन्तिं सेदकिलिन्नं छारिकाय ओकिण्णं अङ्गारमसिमक्खितं दिस्वा “अत्तनो सम्पत्तिं अभुज्जित्वा कुसलं नाम करोति बाला”ति हसि । उत्तरापि तं ओलोकेत्वा “सम्परायत्थं कुसलं न करोति बालो”ति हसि ।

सिरिमा उभिन्नम्पि तं किरियं दिस्वा “अहं घरसामिनी”ति मज्जमाना इस्सापकता उत्तराय कुज्झित्वा “दुक्खं उप्पादेस्सामी”ति पासादा ओतरति । उत्तरा तं जत्वा पीठके निसीदित्वा तं मेत्तेन चित्तेन फरि । सिरिमा पासादा ओरुह महानसं पविसित्वा पूवपचनतो उल्लङ्कपूरं पक्कुथितं सप्पिं गहेत्वा तस्सा मत्थके ओकिरि । तं पदुमिनिपण्णे सीतूदकं विय विनिवट्टेत्वा अगमासि । दासियो सिरिमं हत्थेहि पादेहि पोथेत्वा भूमियं पातेसुं । उत्तरा मेत्ताझानतो वुट्ठाय दासियो वारेसि । सिरिमा उत्तरं खमापेसि । उत्तरा “स्वे सत्थु पुरतो खमापेही”ति वत्वा ताय कायवेय्यावटिकं याचिताय ब्यज्जनसम्पादनं आचिक्खि । सा तं सम्पादेत्वा अत्तनो परिवारा पञ्चसता गणिकायो ससङ्घं सत्थारं परिवसित्वा “खमापनसहायिका होथा”ति वत्वा पुनदिवसे तथा ताहि गणिकाहि सद्धिं सत्थु भत्तकिच्चावसाने सत्थारं वन्दित्वा “अहं भगवा उत्तराय अपरज्झिं, खमतु मे उत्तरा”ति आह । सत्था “खम, उत्तरे”ति वत्वा “खमामि, भगवा”ति वुत्ते “अक्कोधेन जिने कोध”न्तिआदिकं (ध० प० २२३) धम्मं देसेसि । उत्तरा पुरेतरमेव सामिकञ्च सस्सुससुरे च सत्थु सन्तिके उपनेसि । देसनावसाने ते च तयो जना, सब्बा च गणिकायो सोतापत्तिफले पतिट्ठहिंसूति । एवं उत्तराय उपासिकाय पक्कुथितसप्पिना पीळाभावो समाधिविप्फारा इद्धि ।

सामावती उपासिका नाम कोसम्बियं उदेनस्स रज्जो अगमहेसी । तस्स हि रज्जो पञ्चसतपञ्चसतइत्थिपरिवारा तिस्सो अगमहेसियो अहेसुं । तासं सामावती भदियनगरे भदियसेट्ठिनो धीता । पितरि कालङ्कते पितु सहायकस्स कोसम्बियं घोसितसेट्ठिनो घरे पञ्चसतइत्थिपरिवारवट्ठितं वयप्पत्तं राजा दिस्वा सज्जातसिनेहो सपरिवारमत्तनो घरं नेत्वा अभिसेकट्टानं अदासि । चण्डपज्जोतस्स रज्जो धीता वासुलदत्ता नाम एका महेसी । मागण्डियब्राह्मणस्स धीता भगवतो पादपरिचारिकं कत्वा पितरा दिव्यमाना —

“दिस्वान तण्हं अरतिं रगञ्च, नाहोसि छन्दो अपि मेथुनस्मिं ।

किमेविदं मुत्तकरीसपुण्णं, पादापि नं सम्फुसितुं न इच्छे”ति ॥ (सु० नि० ८४१) —

भगवता भासितं गाथं सुत्वा भगवति आघातं बन्धि । तस्सा मातापितरो मागण्डियसुत्तदेसनावसाने अनागामिफलं पत्वा पब्बजित्वा अरहत्तं पापुणिसु । तस्सा चूळपिता मागण्डियो तं कोसम्बिं नेत्वा रज्जो अदासि । सा रज्जो एका महेसी ।

अथ खो घोसितसेट्ठि कुक्कुटसेट्ठि पावारिकसेट्ठीति तयो सेट्ठिनो लोके तथागतुप्पादं सुत्वा जेतवनं सत्थु सन्तिकं गन्त्वा धम्मं सुत्वा सोतापत्तिफलं पत्वा अड्डमासं बुद्धप्पमुखस्स भिक्खुसङ्घस्स महादानं दत्त्वा सत्थु कोसम्बिगमनं आयाचित्वा कोसम्बिं गन्त्वा घोसितारामो कुक्कुटारामो पावारिकारामोति तयो जना तयो आरामे कारापेत्वा अनुपुब्बेन तत्थ आगतं सत्थारं पटिपाटिया एकेकस्मिं दिवसे एकेकस्मिं विहारे वसापेत्वा एकेको ससङ्घस्स भगवतो महादानमदासि । अथेकदिवसं तेसं उपट्ठाको सुमनो नाम मालाकारो सेट्ठिनो आयाचित्वा ससङ्घं सत्थारं भोजेतुं अत्तनो घरे निसीदापेसि ।

तस्मिं खणे सामावतिया परिचारिका खुज्जुत्तरा नाम दासी अट्ट कहापणे गहेत्वा तस्स घरं अगमासि । सो “ससङ्खस्स ताव सत्थुनो परिवेसनसहाया होही”ति आह । सा तथा कत्वा सत्थु भत्तकिच्चावसाने धम्मदेसनं सुत्वा सोतापन्ना हुत्वा अज्जदा चत्तारो कहापणे अत्तनो आदियन्ती अदिन्नं आदियितुं अभब्बत्ता अट्टहि कहापणेहि पुप्फानि आदाय सामावतिया उपनामेसि । ताय पुप्फानं बहुभावकारणं पुट्टा मुसा भणितुं अभब्बत्ता यथासभावं आह । “अज्ज कस्मा न गण्ही”ति वुत्ता “सम्मासम्बुद्धस्स धम्मं सुत्वा अमतं सच्छाकासि”न्ति आह । “अम्म उत्तरे, तं धम्मं अम्हाकम्पि कथेही”ति । “तेन हि मं न्हापेत्वा सुद्धं वत्थयुगं दत्वा उच्चे आसने निसीदापेत्वा सब्बा नीचासनेसु निसीदथा”ति आह । ता सब्बापि तथा करिंसु । सा सेखपटिसम्भिदप्पत्ता अरियसाविका एकं वत्थं निवासेत्वा एकं उत्तरासङ्गं कत्वा बीजनिं गहेत्वा तासं धम्मं देसेसि । सामावती च पच्चसता च इत्थियो सोतापत्तिफलं पापुणिंसु । ता सब्बापि खुज्जुत्तरं वन्दित्वा “अम्म, अज्जतो पट्टाय वेय्यावच्चं अकत्वा अम्हाकं मातुट्ठाने आचरियट्ठाने च ठत्वा सत्थारा देसितदेसितं धम्मं सुत्वा अम्हाकं कथेही”ति आहंसु । सा तथा करोन्ती अपरभागे तिपिटकधरा हुत्वा सत्थारा बहुस्सुतानं उपासिकानं अगगट्ठाने ठपिता अगगट्ठानं लभि । सामावतिमिस्सिका बुद्धस्स दस्सनं पिहेन्ति, दसबले अन्तरवीथिं पटिपन्ने वातपानेसु अप्पहोन्तेसु भित्तिं भिन्दित्वा सत्थारं ओलोकेन्ति, वन्दनपूजनञ्च करोन्ति ।

मागण्डिया तत्थ गता तानि छिद्धानि दिस्वा तत्थ कारणं पुच्छन्ती सत्थु आगतभावं जत्वा भगवति आघातेन तासम्पि कुज्झित्वा “महाराज, सामावतिमिस्सिकानं बहिद्धा पत्थना अत्थि, भित्तिं भिन्दित्वा समणं गोतमं ओलोकेन्ति, कतिपाहेन तं मारेस्सन्ती”ति राजानं आह । राजा छिद्धानि दिस्वापि तस्सा वचनं न सद्वहि, उद्धच्छिद्धकवातपानानि कारापेसि । पुन मागण्डिया राजानं तासु भिन्दितुकामा अट्ट सजीवकुक्कुटे आहरापेत्वा “महाराज, तासं वीमंसनत्थं इमे कुक्कुटे मारेत्वा ‘ममत्थाय पचाही’ति पेसेही”ति आह । राजा तथा पेसेसि । ताय “पाणातिपातं न करोमा”ति वुत्ते पुन “तस्स समणस्स गोतमस्स पचित्वा पेसेही”ति आह । रज्जा तथा पेसिते मागण्डिया अट्ट मारितकुक्कुटे तथा वत्वा पेसेसि । सामावती पचित्वा दसबलस्स पाहेसि । मागण्डिया तेनपि राजानं कोपेतुं नासक्खि ।

राजा पन तीसु महेसीसु एकेकिस्सा वसनट्ठाने सत्त सत्त दिवसानि वसति । राजा अत्तनो गमनट्ठानं हत्थिकन्तवीणं आदाय गच्छति । मागण्डिया रज्जो सामावतिया पासादगमनकाले दाठा अगदेन धोवापेत्वा वेळुपब्बे पक्खिपापेत्वा एकं कण्हसप्पपोतकं आहरापेत्वा अन्तोवीणाय पक्खिपित्वा मालागुळकेन छिद्दं पिदहि । तं रज्जो तत्थ गतकाले अपरापरं विचरन्ती विय हुत्वा वीणाछिद्धतो मालागुळकं अपनेसि । सप्पो निक्खमित्वा पस्ससन्तो फणं कत्वा सयनपिट्ठे निपज्जि । सा आह — “धी सप्पो”ति महासद्दमकासि । राजा सप्पं दिस्वा कुज्झि । सामावती रज्जो कुद्धभावं जत्वा पच्चन्नं इत्थिसतानं सज्जमदासि “अज्ज ओधिसकमेत्ताफरणेन राजानं फरथा”ति । सयम्पि तथा अकासि । राजा सहस्सथामधनुं आदाय जियं पोठेत्वा सामावतिं धुरे कत्वा सब्बा ता इत्थियो पटिपाटिया ठपापेत्वा विसपीतं खुरप्पं सन्नयित्वा धनुं पूरेत्वा अट्ठासि । खुरप्पं नेव खिपितुं, न ओरोपितुं सक्कोति, गत्तेहि सेदा मुच्चन्ति, सरीरं वेधति, मुखतो खेळो पतति, गण्हितब्बगहणं न पस्सति, अथ नं सामावती “किं, महाराज, किलमसी”ति आह । “आम, देवि, किलमामि, अवस्सयो मे होही”ति । “साधु, महाराज, खुरप्पं पथवीमुखं करोही”ति । राजा तथा अकासि । सा “रज्जो हत्थतो खुरप्पं मुच्चतू”ति अधिट्ठासि । तस्मिं खणे खुरप्पं मुच्चि । राजा तंखणज्जेव उदके निमुज्जित्वा अल्लवत्थो अल्लकेसो सामावतिया पादेसु निपतित्वा “खम, देवि, मय्हं —

‘सम्मुहामि पमुहामि, सब्बा मुहन्ति मे दिसा ।

सामावती मं तायस्सु, त्वञ्च मे सरणं भवा”ति ॥ — आह ।

सामावती —

“मा मं त्वं सरणं गच्छ, यमहं सरणं गता ।

सरणं गच्छ तं बुद्धं, त्वञ्च मे सरणं भवा”ति ॥ —

आह । राजा “तेन हि तं सरणं गच्छामि सत्थारञ्च, वरञ्च ते दम्मी”ति आह । सा “वरो गहितो होतु, महाराजा”ति आह । राजा सत्थारं उपसङ्गमित्वा सरणं गन्त्वा निमन्तेत्वा बुद्धप्पमुखस्स सङ्गस्स सत्ताहं महादानं दत्वा “सामावतिं वरं गणाही”ति आह । “साधु, महाराज, इमं मे वरं देहि, सत्था पञ्चहि भिक्खुसतेहि सद्धिं इधागच्छतु, धम्मं सोस्सामी”ति आह । राजा सत्थारं वन्दित्वा “भन्ते, पञ्चहि भिक्खुसतेहि सद्धिं निबद्धं इधागच्छथ, सामावतिमिस्सिका ‘धम्मं सोस्सामा’ति वदन्ती”ति आह । सत्था “महाराज, बुद्धानं नाम एकट्ठानं निबद्धं गन्तुं न वट्टति, महाजनोपि पच्चासीसती”ति आह । “तेन हि, भन्ते, भिक्खू आणापेथा”ति । सत्था आनन्दत्थेरं आणापेसि । थेरो पञ्च भिक्खुसतानि आदाय निबद्धं राजकुलं गच्छति । तापि देवीपमुखा इत्थियो थेरं भोजेत्वा धम्मं सुणिंसु । सामावतिञ्च सत्था मेत्ताविहारीनं उपासिकानं अगगट्ठाने ठपेसीति । एवं रज्जो खुरप्पं मुञ्चितुं अविशहनभावो सामावतिया उपासिकाय समाधिविप्फारा इद्धीति । एत्थ च अवेच्चप्पसादेन वा ओकप्पनपसादेन वा रतनत्तयसरणगमनेन वा रतनत्तयं उपासतीति उपासिकाति वुच्चतीति ।

१७. अरियिद्धिनिद्देसे **अरिया इद्धीति** चेतोवसिप्पत्तानं खीणासवअरियानंयेव सम्भवतो अरिया इद्धीति वुच्चतीति । **इध भिक्खूति** इमस्मिं सासने खीणासवो भिक्खु । **अनिट्ठे वत्थुस्मिन्ति** आरम्मणपकतिया अमनापे वत्थुस्मिं सत्ते वा सङ्खारे वा । **मेत्ताय वा फरतीति** सत्तो चे होति, मेत्ताभावनाय फरति । **धातुतो वा उपसंहरतीति** सङ्खारो चे होति, “धातुमत्त”न्ति धातुमनसिकारं उपसंहरति । सत्तेपि धातूपसंहारो वट्टति । **असुभाय वा फरतीति** सत्तो चे, असुभभावनाय फरति । **अनिच्चतो वा उपसंहरतीति** सङ्खारो चे, “अनिच्च”न्ति मनसिकारं उपसंहरति । **तदुभयन्ति तं उभयं । उपेक्खकोति** छळङ्कुपेक्खाय उपेक्खको । **सतोति** सतिवेपुल्लप्पत्तत्ता । **सम्पजानोति** पज्जाय सम्पजानकारित्ता । **चक्खुना रूपं दिस्वाति** कारणवसेन चक्खूति लद्धवोहारेन रूपदस्सनसमत्थेन चक्खुविज्जाणेन रूपं दिस्वा । पोराणा पनाहु — “चक्खु रूपं न पस्सति अचित्तकत्ता, चित्तं न पस्सति अचक्खुकत्ता, द्वारारम्मणसङ्गट्टने पन पसादवत्थुकेन चित्तेन पस्सति । ईदिसी पनेसा ‘धनुना विज्झती’ति आदीसु विय ससम्भारकथा नाम होति । तस्मा चक्खुविज्जाणेन रूपं दिस्वाति अयमेत्थ अत्थो”ति (ध० स० अट्ठ० १३५२) । अथ वा चक्खुना करणभूतेन रूपं दिस्वाति अत्थो । **नेव सुमनो होतीति** गेहसितसोमनस्सपटिक्खेपो, न किरियभूताय सोमनस्सवेदनाय । **न दुम्मनोति** सब्बदोमनस्सपटिक्खेपो । **उपेक्खको विहरतीति** इट्ठानिट्ठारम्मणापाथे परिसुद्धपकतिभावाविजहनाकारभूताय छसु द्वारेसु पवत्तनतो “छळङ्कुपेक्खा”ति लद्धनामाय तत्रमज्झत्तुपेक्खाय उपेक्खको विहरति । **सोतेन सहं सुत्वाति** आदीसुपि एसेव नयो ।

१८. कम्मविपाकजिद्धिनिद्देसे **सब्बेसं पक्खीनन्ति** सब्बेसं पक्खिजातानं झानाभिज्जा विनायेव आकासेन गमनं । तथा **सब्बेसं देवानं** आकासगमनं दस्सनादीनि च । **एकच्चानं मनुस्सानन्ति** पठमकप्पिकानं मनुस्सानं । **एकच्चानं विनिपातिकानन्ति** पियङ्करमाता पुनब्बसुमाता फुस्समित्ता धम्मगुत्ताति एवमादीनं सुखसमुस्सयतो विनिपतितत्ता विनिपातिकानं अज्जेसञ्च पेतानं नागसुपण्णानञ्च आकासगमनादिकं कम्मविपाकजा इद्धि ।

पुज्जवतो इद्धिनिद्देसे **राजाति** धम्मेन परेसं रज्जनतो राजा । रतनचक्कं वत्तेतीति **चक्कवत्ती** । **वेहासं गच्छतीति** अच्चन्तसंयोगत्थे उपयोगवचनं । **चतुरङ्गिनियाति** हत्थिअस्सरथपत्तिसङ्घातचतुअङ्गवतिया । **सेनाति** तेसं समूहमत्तमेव । **अन्तमसोति** हेट्ठिमन्ततो । **अस्सबन्धा** नाम अस्सानं रक्खका । **गोपुरिसा** नाम गुन्नं रक्खका । **उपादायाति**

अविस्सज्जेत्वा । एवं तेसं वेहासगमनञ्च पुञ्जवतो इद्धीति अत्थो ।

जोतिकस्स गहपतिस्स पुञ्जवतो इद्धीति जोतिको नाम पुब्बे पच्चेकबुद्धेसु कताधिकारो राजगहनगरे सेट्ठि । तस्स किर जातदिवसे सकलनगरे सब्बावुधानि जलंसु, सब्बेसं कायारुल्लहानि आभरणानिपि पज्जलितानि विय ओभासं मुञ्चिंसु, नगरं एकपज्जोतं अहोसि । अथस्स नामगहणदिवसे सकलनगरस्स एकजोतिभूतत्ता जोतिकोति नामं करिंसु । अथस्स वयप्पत्तकाले गेहकरणत्थाय भूमितले सोधियमाने सक्को देवराजा आगन्त्वा सोळसकरीसमत्ते ठाने पथविं भिन्दित्वा सत्तरतनमयं सत्तभूमिकं पासादं उट्ठापेसि, पासादं परिक्खिपित्वा सत्तरतनमये सत्तद्वारकोट्टकयुत्ते सत्तपाकारे उट्ठापेसि, पाकारपरियन्ते चतुसट्ठि कप्परुक्खे उट्ठापेसि, पासादस्स चतूसु कण्णेसु योजनिकतिगावुतिकद्विगावुतिकएकगावुतिका चतस्सो निधिकुम्भियो उट्ठापेसि । पासादस्स चतूसु कण्णेसु तरुणतालक्खन्धप्पमाणा चतस्सो सुवण्णमया उच्छुयट्ठियो निब्बत्तिंसु । तासं मणिमयानि पत्तानि सुवण्णमयानि पब्बानि अहेसु । सत्तसु द्वारकोट्टकेसु एकेकस्मिं एकद्वितिचतुपञ्चसत्तयक्खसहस्सपरिवारा सत्त यक्खा आरक्खं गण्हिंसु ।

बिम्बिसारमहाराजा पासादादीनं उट्ठानं सुत्वा सेट्ठिछत्तं पहिणि । सो जोतिकसेट्ठीति सकलजम्बुदीपे पाकटो हुत्वा उत्तरकुरुतो देवताहि आनेत्वा सिरिगम्भे निसीदापिताय एकञ्च तण्डुलनाळिं तयो च जोतिपासाणे गहेत्वा आगताय भरियाय सद्धिं तस्मिं पासादे महासम्पत्तिं अनुभवन्तो वसि । तेसं यावजीवं ताय एकतण्डुलनाळिया भत्तं प्होसि । सचे किर ते सकटसतम्पि तण्डुलानं पूरेतुकामा होन्ति, सा तण्डुलनाळियेव हुत्वा तिट्ठति । भत्तपचनकाले तण्डुले उक्खलियं पक्खिपित्वा तेसं पासाणानं उपरि ठपेन्ति । पासाणा तावदेव पज्जलित्वा भत्ते पक्कमत्ते निब्बायन्ति । तेनेव सज्जाणेन भत्तस्स पक्कभावं जानन्ति । सूपेय्यादिपचनकालेपि एसेव नयो । एवं तेसं जोतिपासाणेहि आहारो पच्चति, मणिआलोकेन वसन्ति । अग्गिस्स वा दीपस्स वा ओभासमेव न जानिंसु । जोतिकस्स किर एवरूपा सम्पत्तीति सकलजम्बुदीपे पाकटो अहोसि । महाजनो यानादीहि दस्सनत्थाय आगच्छति । जोतिकसेट्ठि आगतागतानं उत्तरकुरुतण्डुलानं भत्तं दापेति, “कप्परुक्खेहि वत्थाभरणानि गण्हन्तू”ति आणापेति, “गावुतिकनिधिकुम्भिया मुखं विवरापेत्वा यापनमत्तं गण्हन्तू”ति आणापेति । सकलजम्बुदीपवासिकेसु धनं गहेत्वा गच्छन्तेसु निधिकुम्भिया अङ्गुलमत्तम्पि ऊनं नाहोसीति अयमस्स पुञ्जवतो इद्धि ।

जटिलस्स गहपतिस्स पुञ्जवतो इद्धीति जटिलो नाम कस्सपस्स भगवतो धातुचेतिये कताधिकारो तक्कसिलायं सेट्ठि । तस्स किर माता बाराणसियं सेट्ठिधीता अभिरूपा अहोसि । तं पन्नरससोळसवस्सुद्देसिककाले आरक्खनत्थाय सत्तभूमिकस्स पासादस्स उपरितले वासयिंसु । तं एकदिवसं वातपानं विवरित्वा बहि ओलोकियमानं आकासेन गच्छन्तो विज्जाधरो दिस्वा उप्पन्नसिनेहो वातपानेन पविसित्वा ताय सद्धिं सन्थवमकासि । सा तेन गम्भं गण्हि । अथ नं दासी दिस्वा “अम्म, किं इदं”न्ति वत्वा “होतु, कस्सचि मा आचिक्खी”ति वुत्ता भयेन तुण्ही अहोसि । सापि दसमे मासे पुत्तं विजायित्वा नवभाजनं आहरापेत्वा तत्थ तं दारकं निपज्जापेत्वा तं भाजनं पिदहित्वा उपरि पुप्फदामानि ठपेत्वा “इमं सीसेन उक्खिपित्वा गन्त्वा गङ्गाय विस्सज्जेहि, ‘किं इदं’न्ति च पुट्ठा ‘अय्याय मे बलिकम्म’न्ति वदेय्यासी”ति दासिं आणापेसि । सा तथा अकासि । हेट्ठागङ्गायपि द्वे इत्थियो न्हायमाना तं भाजनं उदकेन आहरियमानं दिस्वा एका “मय्हेतं भाजनं”न्ति आह । एका “यं एतस्स अन्तो, तं मय्ह”न्ति वत्वा भाजने सम्पत्ते तं आदाय थले ठपेत्वा विवरित्वा दारकं दिस्वा एका “मम भाजनं”न्ति वुत्तत्ता “दारको ममेव होती”ति आह । एका “यं भाजनस्स अन्तो, तं ममा”ति वुत्तत्ता “मम दारको”ति आह । ता विवदमाना विनिच्छयं गन्त्वा अमच्चेसु विनिच्छित्तुं असक्कोन्तेसु रज्जो सन्तिकं अगमंसु । राजा तासं वचनं सुत्वा “त्वं दारकं गण्ह, त्वं भाजनं”न्ति आह । याय पन दारको लद्धो, सा महाक्कचायनत्थेरस्स उपट्ठायिका होति । सा तं

दारकं “थेरस्स सन्तिके पब्बाजेस्सामी”ति पोसेसि । तस्स जातदिवसे गब्भमलस्स धोवित्वा अनपनीतत्ता केसा जटिता हुत्वा अट्ठंसु । तेनस्स जटिलोतेव नामं अकंसु ।

तस्स पदसा विचरणकाले थेरो तं गेहं पिण्डाय पाविसि । उपासिका थेरं निसीदापेत्वा आहारमदासि । थेरो दारकं दिस्वा “उपासिके, दारको ते लद्धो”ति पुच्छि । “आम, भन्ते, इमाहं तुम्हाकं सन्तिके पब्बाजेस्सन्ति पोसेसि”न्ति आह । थेरो “साधू”ति तं आदाय गच्छन्तो “अत्थि नु खो इमस्स गिहिसम्पत्तिं अनुभवितुं पुज्जकम्म”न्ति ओलोकेन्तो “महापुज्जो सत्तो महासम्पत्तिं अनुभविस्सति, दहरो एव च ताव, जाणम्पि तावस्स परिपाकं न गच्छती”ति चिन्तेत्वा तं आदाय तक्कसिलायं एकस्स उपट्ठाकस्स गेहं अगमासि । सो थेरं वन्दित्वा ठितो दारकं दिस्वा “दारको, भन्ते, लद्धो”ति पुच्छि । “आम, उपासक, पब्बजिस्सति, दहरो ताव तव सन्तिके होतू”ति । सो “साधु, भन्ते”ति तं पुत्तट्ठाने ठपेत्वा पटिजग्गि । तस्स पन गेहे द्वादस वस्सानि भण्डकं उस्सन्नं होति । सो गामन्तरं गच्छन्तो सब्बम्पि तं भण्डकं आपणं आहरित्वा तस्स तस्स भण्डकस्स मूलं आचिक्खित्वा “इदञ्चिदञ्च एतकं नाम धनं गहेत्वा ददेय्यासी”ति वत्वा पक्कामि ।

तं दिवसं नगरपरिग्गाहिका देवता अन्तमसो जीरकमरिचमत्तकेनापि अत्थिके तस्सेव आपणाभिमुखे करिंसु । सो द्वादस वस्सानि उस्सन्नभण्डकं एकदिवसेनेव विक्किणि । कुटुम्बिको आगन्त्वा आपणे किञ्चि अदिस्वा “सब्बं ते, तात, भण्डकं नासित”न्ति आह । “न नासितं, तात, सब्बं तुम्हेहि वुत्तनयेन विक्किणितं, इदं असुकस्स मूलं, इदं असुकस्स मूल”न्ति सब्बमूलं तस्सेव अप्पेसि । कुटुम्बिको पसीदित्वा “अनग्घो पुरिसो यत्थ कत्थचि जीवितुं समत्थो”ति अत्तनो वयप्पत्तं धीतरं तस्स दत्वा “गेहमस्स करोथा”ति पुरिसे आणापेत्वा निट्ठिते गेहे “गच्छथ तुम्हे, अत्तनो गेहे वसथा”ति आह । अथस्स गेहपविसनकाले एकेन पादेन उम्मारो अक्कन्तमत्ते गेहस्स पच्छिमभागे भूमिट्ठाने असीतिहत्थो सुवण्णपब्बतो उट्ठहि । राजा किर जटिलस्स गेहे भूमिं भिन्दित्वा सुवण्णपब्बतो उट्ठितोति सुत्वा तस्स सेट्ठिछत्तं पेसेसि । सो जटिलसेट्ठि नाम अहोसीति अयमस्स पुज्जवतो इद्धि ।

मेण्डकस्स सेट्ठिस्स पुज्जवतो इद्धीति (महाव० २९६) मेण्डको नाम विपस्सिमि भगवति कताधिकारो मगधरट्ठे भद्वियनगरे सेट्ठि । तस्स किर पच्छिमगेहे अट्ठकरीसमत्ते ठाने हत्थिअस्सउसभप्पमाणा सुवण्णमेण्डका पथविं भिन्दित्वा पिट्ठिया पिट्ठिं पहरमाना उट्ठहिंसु, तेसं मुखेसु पञ्चवण्णानं सुत्तानं गेण्डुका पक्खित्ता होन्ति । सप्पितेलमधुफाणितादीहि च वत्थच्छादनहिरञ्जसुवण्णादीहि च अत्थे सति तेसं मुखतो गेण्डुकं अपनेन्ति । एकस्सपि मेण्डकस्स मुखतो सकलजम्बुदीपवासीनं पहोनकं सप्पितेलमधुफाणितवत्थच्छादनहिरञ्जसुवण्णं निक्खमति । ततो पट्ठायेस मेण्डकसेट्ठीति पज्जायीति अयमस्स पुज्जवतो इद्धि ।

घोसितस्स गहपतिस्स पुज्जवतो इद्धीति घोसितो (अ० नि० अट्ठ० १.१.२६०-२६१) नाम पच्चेकसम्बुद्धे कताधिकारो सक्करट्ठे कोसम्बियं सेट्ठि । सो किर देवलोकतो चवित्वा कोसम्बियं नगरसोभिनिया कुच्छिस्मिं निब्बत्ति । सा तं विजातदिवसे सुप्पे सयापेत्वा सङ्कारकूटे छट्ठापेसि । दारकं काकसुनखा परिवारेत्वा निसीदिंसु । एको पुरिसो तं दिस्वाव पुत्तसज्जं पटिलभित्वा “पुत्तो मे लद्धो”ति गेहं नेसि । तदा कोसम्बिकसेट्ठि पुरोहितं दिस्वा “किं, आचरिय, अज्ज ते तिथिकरणनक्खत्तादयो ओलोकिता”ति पुच्छित्वा “आम, महासेट्ठी”ति वुत्ते “जनपदस्स किं भविस्सती”ति पुच्छि । “इमस्मिं नगरे अज्ज जातदारको जेट्ठसेट्ठि भविस्सती”ति आह । तदा सेट्ठिनो भरिया गरुगब्भा होति, तस्मा सो सीघं गेहं पेसेसि “गच्छ, जानाहि नं विजाता वा, न वा”ति । “न विजाता”ति सुत्वा गेहं गन्त्वा काळिं नाम दासिं पक्कोसित्वा सहस्सं दत्वा “गच्छ, इमस्मिं नगरे उपधारेत्वा अज्ज जातदारकं गण्हित्वा एही”ति आह । सा उपधारेन्ती तं गेहं गन्त्वा तं दारकं तं

दिवसं जातं जत्वा सहस्सं दत्वा आनेत्वा सेट्ठिनो दस्सेसि । सेट्ठि “सचे मे धीता जायिस्सति, ताय नं सद्धिं निवासेत्वा सेट्ठिद्वानस्स सामिकं करिस्सामि । सचे पुत्तो जायिस्सति, धातेस्सामि न”न्ति चिन्तेत्वा तं गेहे वट्ठापेसि ।

अथस्स भरिया कतिपाहच्चयेन पुत्तं विजायि । सेट्ठि “इमस्मिं असति मम पुत्तो सेट्ठिद्वानं लभिस्सति । इदानीं नं मारेतुं वट्ठती”ति काळिं आमन्तेत्वा “गच्छ जे, वजतो गुन्नं निक्खमनवेलाय वजद्वारमज्झे इमं तिरियं निपज्जापेहि, गावियो नं मद्धित्वा मारेस्सन्ति, मद्धितामद्धितभावं पनस्स जत्वा एही”ति आह । सा गन्त्वा गोपालकेन वजद्वारे विवटमत्तेयेव तं तथा निपज्जापेसि । गोगणजेट्ठको उसभो अज्जस्मिं काले सब्बपच्छा निक्खमन्तोपि तं दिवसं सब्बपठमं निक्खमित्वा दारकं चतुन्नं पादानं अन्तरे कत्वा अट्ठासि । अनेकसता गावो उसभस्स द्वे पस्सानि घंसन्तियो निक्खमिंसु । गोपालकोपि “अयं उसभो पुब्बे सब्बपच्छा निक्खमति, अज्ज पन पठमं निक्खमित्वा द्वारमज्झे निच्चलोव ठितो, किं नु खो एत”न्ति चिन्तेत्वा गन्त्वा तस्स हेट्ठा निपन्नं दारकं दिस्वा पुत्तसिनेहं पटिलभित्वा “पुत्तो मे लद्धो”ति गेहं नेसि ।

काळी गन्त्वा सेट्ठिना पुच्छिता तमत्थं आरोचेत्वा “गच्छ, नं पुन इमं सहस्सं दत्वा आनेही”ति वुत्ता पुन आनेत्वा अदासि । अथ नं सेट्ठि आह — “अम्म काळि, इमस्मिं नगरे पच्चसकटसतानि पच्चूसकाले उट्ठाय वाणिज्जाय गच्छन्ति, त्वं इमं नेत्वा चक्कमग्गे निपज्जापेहि, गोणा वा नं मद्धिस्सन्ति, चक्कं वा छिन्दिस्सति, पवत्तिज्जस्स जत्वा आगच्छेय्यासी”ति । सा गन्त्वा चक्कमग्गे निपज्जापेसि । साकटिकजेट्ठको पुरतो अहोसि । अथस्स गोणा तं ठानं पत्वा धुरं छट्ठेसुं, पुनप्पुनं आरोपेत्वा पाजियमानापि पुरतो न गच्छिंसु । एवं तस्स तेहि सद्धिं वायमन्तस्सेव अरुणं उट्ठहि । सो “किं नाम गोणा करिंसू”ति मगं ओलोकेन्तो दारकं दिस्वा “भारियं वत कम्म”न्ति चिन्तेत्वा “पुत्तो मे लद्धो”ति तुट्ठमानसो तं गेहं नेसि ।

काळीपि गन्त्वा सेट्ठिना पुच्छिता तं पवत्तिं आचिक्खित्वा “गच्छ, नं पुन सहस्सं दत्वा आनेही”ति वुत्ता तथा अकासि । अथ नं सेट्ठि आह — “इदानीं नं आमकसुसानं नेत्वा गच्छन्तरे निपज्जापेहि, तत्थ सुनखादीहि खादितो, अमनुस्सेन वा पहटो मरिस्सति, मतामतभावज्जस्स जानित्वा आगच्छेय्यासी”ति । सा तं नेत्वा तत्थ निपज्जापेत्वा एकमन्ते अट्ठासि । तं सुनखादयो वा अमनुस्सो वा उपसङ्गमितुं नासक्खिंसु । अथेको अजपालो अजा गोचरं नेन्तो सुसानपस्सेन गच्छति । एका अजा पण्णानि खादमाना गच्छन्तरं पविसित्वा दारकं दिस्वा जण्णुकेहि ठत्वा दारकस्स थनं अदासि । अजपालकेन “हे हे”ति सद्दे कतेपि न निक्खमि । सो “यट्ठिया नं पहरित्वा नीहरिस्सामी”ति गच्छन्तरं पविट्ठो जण्णुकेहि ठत्वा दारकं खीरं पायन्तिं दिस्वा दारके पुत्तसिनेहं पटिलभित्वा “पुत्तो मे लद्धो”ति आदाय पक्कामि ।

काळी गन्त्वा सेट्ठिना पुच्छिता तं पवत्तिं आचिक्खित्वा “गच्छ, नं पुन सहस्सं दत्वा आनेही”ति वुत्ता तथा अकासि । अयं नं सेट्ठि आह — “अम्म, इमं आदाय चोरपपातपब्बतं अभिरुहित्वा पपाते खिप, पब्बतकुच्छियं पटिहज्जमानो खण्डाखण्डिको हुत्वा भूमियं पतिस्सति, मतामतभावज्जस्स जत्वा आगच्छेय्यासी”ति । सा तं तथा नेत्वा पब्बतमत्थके ठत्वा खिपि । तं खो पन पब्बतकुच्छिं निस्साय महावेळुगुम्बो पब्बतानुसारेनेव वट्ठि, तस्स मत्थकं घनजातो जिज्जुकगुम्बो अवत्थरि । दारको पतन्तो कोजवे विय तस्मिं पति । तं दिवसज्ज नळकारजेट्ठकस्स वेणुबलि पत्तो होति । सो पुत्तेन सद्धिं गन्त्वा तं वेळुगुम्बं छिन्दितुं आरभि । तस्मिं चलिते दारको सद्धमकासि । सो दारकसद्धो वियाति एकेन पस्सेन अभिरुहित्वा तं दिस्वा “पुत्तो मे लद्धो”ति तुट्ठचित्तो आदाय गतो । काळी गन्त्वा सेट्ठिना पुच्छिता तं पवत्तिं आचिक्खित्वा “गच्छ, नं पुन सहस्सं दत्वा आनेही”ति वुत्ता तथा अकासि ।

सेट्ठिनो इदज्जिदज्ज करोन्तस्सेव दारको वट्ठितो । महाघोसवचनत्ता चस्स घोसितोतेव नामं अहोसि । सो सेट्ठिनो

अक्खिहि कण्टको विय खायि, उजुक्कं ओलोकेतुम्पि न विसहि । अथस्स मरणूपायं चिन्तेन्तो अत्तनो कुम्भकारस्स सन्तिकं गन्त्वा तस्स “कदा आवापं आलिम्पेस्ससी”ति पुच्छित्वा “स्वे”ति वुत्ते “तेन हि इदं सहस्सं गण्हित्वा ममेकं कम्मं करोही”ति आह । “किं सामी”ति? “एको मे अवजातपुत्तो अत्थि, तं तव सन्तिकं पेसिस्सामि, अथ नं गब्भं पवेसेत्वा तिण्हाय वासिया खण्डाखण्डिकं छिन्दित्वा चाटियं पक्खिपित्वा आवापे पवेसेय्यासीति । इदं ते सहस्सं सच्चकारसदिसं, उत्तरिं पन ते कत्तब्बयुत्तकं पच्छा करिस्सामी”ति । कुम्भकारो “साधू”ति सम्पटिच्छि ।

सेट्ठि पुनदिवसे घोसितं पक्कोसित्वा “हिय्यो मया कुम्भकारो एकं कम्मं आणत्तो, एहि, त्वं तात, तस्स सन्तिकं गन्त्वा एवं वदेहि ‘हिय्यो किर मे पितरा आणत्तं कम्मं निष्फादेही’”ति पहिणि । सो “साधू”ति अगमासि । तं तत्थ गच्छन्तं इतरा सेट्ठिनो पुत्तो दारकेहि सट्ठि गुळककीळं कीळन्तो दिस्वा पक्कोसित्वा “कुहिं गच्छसी”ति पुच्छित्वा पितु सासनं गहेत्वा “कुम्भकारस्स सन्तिकं”न्ति वुत्ते “अहं तत्थ गमिस्सामि, इमे मं दारका बहुलक्खं जिनिंसु, तं मे पटिजिनित्वा देही”ति आह । “अहं पितु भायामी”ति । “मा भायि, भातिक, अहं तं सासनं हरिस्सामी”ति । “बहूहि जितो यावाहं आगच्छामि, ताव मे लक्खं पटिजिनाही”ति । घोसितो किर गुळककीळायं छेको, तेन नं एवं निबन्धि । सोपि तं “तेन हि गन्त्वा कुम्भकारं वदेहि ‘पितरा किर मे हिय्यो एकं कम्मं आणत्तं, तं निष्फादेही’”ति उय्योजेसि । सो तस्स सन्तिकं गन्त्वा तथा अवच । अथ नं कुम्भकारो सेट्ठिना वुत्तनियामेन मारेत्वा आवापे खिपि । घोसितोपि दिवसभागं कीळित्वा सायन्हसमयेव गेहं गन्त्वा “किं, तात, न गतोसी”ति वुत्ते अत्तनो अगतकारणञ्च कनिटुस्स गतकारणञ्च आरोचेसि । सेट्ठि “धी धी”ति महाविरवं विरवित्वा सकलसरीरे पक्कुथितलोहितो विय हुत्वा “अम्भो कुम्भकार, मा नासयि, मा नासयी”ति बाहा पग्गह् कन्दन्तो तस्स सन्तिकं अगमासि । कुम्भकारो तं तथा आगच्छन्तं दिस्वा “सामि, मा सद्धं करि, कम्मं निष्फन्”न्ति आह । सो पब्बतेन विय महन्तेन सोकेन अवत्थटो हुत्वा अनप्पकं दोमनस्सं पटिसंवेदेसि ।

एवं सन्तेपि पन सेट्ठि तं उजुक्कं ओलोकेतुं न सक्कोति । “किन्ति नं मारेय्य”न्ति चिन्तेन्तो “मम गामसते आयुत्तकस्स सन्तिकं पेसेत्वा मारापेस्सामी”ति उपायं दिस्वा “अयं मे अवजातपुत्तो, इमं मारेत्वा वच्चकूपे खिपतु, एवञ्च कते अहं मातुलस्स कत्तब्बयुत्तकं जानिस्सामी”ति तस्स पण्णं लिखित्वा “तात घोसित, अम्हाकं गामसते आयुत्तको अत्थि, इमं पण्णं हरित्वा तस्स देही”ति वत्वा पण्णं तस्स दुस्सन्ते बन्धि । सो पन अक्खरसमयं न जानाति । दहरकालतो पट्टाय हि तं मारापेन्तोव सेट्ठि मारेतुं नासक्खि, किं अक्खरसमयं सिक्खापेस्सति । सो अत्तनो मरणपण्णमेव दुस्सन्ते बन्धित्वा निक्खमन्तो आह — “पाथेय्यं मे, तात, नत्थी”ति । “पाथेय्येन कम्मं नत्थि, अन्तरामग्गे असुकगामे नाम मम सहायको सेट्ठि अत्थि, तस्स घरे पातरासं कत्वा पुरतो गच्छा”ति । सो “साधू”ति पितरं वन्दित्वा निक्खन्तो तं गामं पत्वा सेट्ठिघरं पुच्छित्वा गन्त्वा सेट्ठिजायं पस्सि । “कुतो आगतोसी”ति च वुत्ते “अन्तो नगरतो”ति आह । “कस्स पुत्तोसी”ति? “तुम्हाकं सहायसेट्ठिनो, अम्मा”ति । “त्वंसि घोसितो नामा”ति? “आम, अम्मा”ति । तस्सा सह दस्सनेनेव तस्मिं पुत्तसिनेहो उप्पज्जि । सेट्ठिनो पनेका धीता अत्थि पन्नरससोळसवस्सुद्धेसिका अभिरूपा पासादिका, तं रक्खितुं एकमेव पेसनकारिकं दासिं दत्वा सत्तभूमिकस्स पासादस्स उपरिमतले सिरिगब्भे वसापेन्ति । सेट्ठिधीता तस्मिं खणे तं दासिं अन्तरापणं पेसेसि । अथ नं सेट्ठिजाया दिस्वा “कुहिं गच्छसी”ति पुच्छित्वा “अय्यधीताय पेसनेना”ति वुत्ते “इतो ताव एहि, तिट्ठतु पेसनं, पुत्तस्स मे पीठकं अत्थरित्वा उदकं आहरित्वा पादे धोवित्वा तेलं मक्खित्वा सयनं अत्थरित्वा देहि, पच्छा पेसनं करिस्ससी”ति आह । सा तथा अकासि ।

अथ नं चिरेनागतं सेट्ठिधीता सन्तज्जेसि । अथ नं सा आह — “मा मे कुज्झि, सेट्ठिपुत्तो घोसितो आगतो, तस्स इदञ्चिदञ्च कत्वा तत्थ गन्त्वा आगताम्ही”ति । सेट्ठिधीताय “सेट्ठिपुत्तो घोसितो”ति नामं सुत्वाव पुब्बसन्निवासवसेन पेमं

छविआदीनि छिन्दित्वा अट्टिमिज्जं आहच्च ठितं । अथ नं पुच्छि “कुहिं सो अम्मा”ति? “सयने निपन्नो निद्वायती”ति । “अत्थि पनस्स हत्थे किञ्ची”ति? “दुस्सन्ते पण्णं अत्थी”ति । सा “किं पण्णं नु खो एत”न्ति तस्मिं निद्वायन्ते मातापितूनं अज्जविहितताय अपस्सन्तानं ओतरित्वा तस्स सन्तिकं गन्त्वा तं पण्णं मोचेत्वा आदाय अत्तनो गब्भं पविसित्वा द्वारं पिधाय वातपानं विवरित्वा अक्खरसमये कुसलताय तं पण्णं वाचेत्वा “अहो वत बालो अत्तनो मरणपण्णं दुस्सन्ते बन्धित्वा विचरति, सचे मया न दिट्ठं अस्स, नत्थि तस्स जीवित”न्ति । तं पण्णं फालेत्वा नासेत्वा सेट्ठिस्स वचनेन अपरं पण्णं लिखि — “अयं मम पुत्तो घोसितो नाम, गामसततो पण्णाकारं आहरापेत्वा इमस्स जनपदसेट्ठिनो धीतरा सद्धिं मङ्गलं कत्वा अत्तनो वसनगामस्स मज्झे द्विभूमिकं गेहं कारेत्वा पाकारपरिक्खेपेन चेव पुरिसगुत्तीहि च सुसंविहितारक्खं करोतु, मय्हं इदञ्चिदञ्च मया कतन्ति सासनं पेसेतु । एवं कते अहं मातुलस्स कत्तब्बयुत्तकं जानिस्सामी”ति लिखित्वा च पण्णं सङ्घरित्वा दुस्सन्तेयेवस्स बन्धि ।

सो दिवसभागं निद्वायित्वा उट्ठाय भुज्जित्वा पक्कामि, पुनरिदवसे पातोव तं गामं गन्त्वा आयुत्तकं गामकिच्चं करोन्तमेव पस्सि । सो तं दिस्वा “किं ताता”ति पुच्छित्वा “पितरा मे तुम्हाकं पण्णं पेसित”न्ति वुत्ते पण्णं गहेत्वा वाचेत्वा तुट्ठमानसो “पस्सथ, भो, मम सामिनो मयि सिनेहं कत्वा जेट्ठपुत्तस्स मङ्गलं करोतू”ति मम सन्तिकं पहिणि । “सीधं दारुआदीनि आहरथा”ति गहपतिके आणापेत्वा गाममज्झे वुत्तप्पकारं गेहं कारापेत्वा गामसततो पण्णाकारं आहरापेत्वा जनपदसेट्ठिनो धीतरं आनेत्वा मङ्गलं कत्वा सेट्ठिस्स सासनं पहिणि “इदञ्चिदञ्च मया कत”न्ति ।

तं सुत्वा सेट्ठिनो “यं कारेमि, तं न होति । यं न कारेमि, तं होती”ति महन्तं दोमनस्सं उप्पज्जि । पुत्तसोकेन सद्धिं सो सोको एकतो हुत्वा कुच्छिदाहं उप्पादेत्वा अतिसारं जनेसि । सेट्ठिधीतापि “सचे कोचि सेट्ठिनो सन्तिका आगच्छति, मम अकथेत्वा सेट्ठिपुत्तस्स पठमतरं मा कथेथा”ति आणापेसि । सेट्ठिपि खो “न दानि दुट्ठपुत्तं मम सापतेय्यस्स सामिकं करिस्सामी”ति चिन्तेत्वा एकं आयुत्तकं आह — “मातुल, पुत्तं मे दट्ठुकामोम्हि, एकं पादमूलिकं पेसेत्वा एकं पण्णं लिखित्वा पेसेत्वा मम पुत्तं पक्कोसापेही”ति । सो “साधू”ति पण्णं दत्वा एकं पुरिसं पेसेसि । सेट्ठिधीता सेट्ठिस्स बलवगिलानकाले घोसितकुमारं आदाय अगमासि । सेट्ठि कालमकासि । राजा पितरि कालङ्कते पितरा भुत्तभोगं दत्वा सब्बसतेन सेट्ठिद्वानं अदासि । घोसितसेट्ठि नाम हुत्वा महासम्पत्तियं ठितो सेट्ठिधीताय काळिया वचनेन आदितो पट्ठाय सत्तसु ठानेसु अत्तनो मरणमुत्तभावं जत्वा देवसिकं सतसहस्सं विस्सज्जेत्वा दानं पट्ठपेसीति । एवमस्स सत्तसु ठानेसु अरोगभावो पुज्जवतो इद्धि । तत्थ गहन्ति गेहं वुच्चति, गहे पति **गहपति** । महासालकुले अधिपतिस्सेतं नामं । केसुचि पोत्थकेसु घोसितानन्तरं मेण्डको लिखितो ।

पञ्चन्नं महापुज्जानं पुज्जवतो इद्धीति एत्थ पुज्जिद्धि पञ्चन्नं महापुज्जानं दट्ठब्बाति अत्थो । पञ्च महापुज्जा नाम मेण्डकसेट्ठि, तस्स भरिया चन्दपदुमा, पुत्तो धनज्जयसेट्ठि, सुणिसा सुमनदेवी, दोसो पुण्णो नामाति इमे पञ्च जना पच्चेकसम्बुद्धे कताधिकारा । तेसु मेण्डकसेट्ठि अट्ठतेरसानि कोट्टसतानि सोधापेत्वा सीसं न्हातो द्वारे निसीदित्वा उद्धं उल्लोकेति, आकासतो रत्तसालिधारा ओपतित्वा सब्बकोट्टे पूरेति । तस्स भरिया तण्डुलं एकनाळिमत्तं गहेत्वा भत्तं पचापेत्वा एकस्मिं सूपव्यञ्जनके सूपं कारेत्वा सब्बालङ्कारपटिमण्डिता द्वारकोट्टके पञ्चत्तासने निसीदित्वा “सब्बे भत्तेन अत्थिका आगच्छन्तू”ति घोसापेत्वा पक्कोसापेत्वा सुवण्णकटच्छुं आदाय आगतागतानं उपनीतभाजनानि पूरेत्वा देति, सकलदिवसम्पि देन्तिया कटच्छुना सकिं गहितद्वानमत्तमेव पज्जायति । तस्स पुत्तो सीसं न्हातो सहस्सत्थविकं आदाय “कहापणेहि अत्थिका आगच्छन्तू”ति घोसापेत्वा आगतागतानं गहितभाजनानि पूरेत्वा देति । थविकाय कहापणसहस्समेव होति । तस्स सुणिसा सब्बालङ्कारपटिमण्डिता चतुदोणिकं वीहिपिटकं आदाय आसने निसिन्ना “बीजभत्तेन अत्थिका

आगच्छन्तू'ति घोसापेत्वा आगतागतानं गहितभाजनानि पूरेत्वा देति, पिटकं यथापूरितमेव होति । तस्स दासो सब्बालङ्कारपटिमण्डितो सुवण्णयुगे सुवण्णयोत्तेहि गोणे योजेत्वा सुवण्णपतोदयट्ठिं आदाय गोणानं गन्धपञ्चङ्गुलिकानि दत्वा विसाणेसु सुवण्णकोसके पटिमुज्जित्वा खेत्तं गन्त्वा पाजेति, इतो तिस्सो, इतो तिस्सो, मज्झे एकाति सत्त सीतायो भिज्जित्वा गच्छन्ति । जम्बुदीपवासिनो भत्तबीजहिरञ्जसुवण्णादीसु यथारुचितं सेट्ठिगेहतोयेव गण्हंसु । अनुक्कमेन पन भद्दियनगरं अनुप्पत्ते भगवति भगवतो धम्मदेसनाय पञ्च महापुज्जा च धनञ्चयसेट्ठिस्स धीता विसाखा च सोतापत्तिफलं पापुणिसु । अयं पन नेसं पञ्चन्नं महापुज्जानं पुज्जवतो इद्धि । सङ्खेपेन पन परिपाकगते पुज्जसम्भारे इज्जनकविसेसो पुज्जवतो इद्धि ।

विज्जामयिद्धिनिद्देसे इज्जनाकारं गन्धारिविज्जं वा उपचारसिद्धं पत्थितसिद्धं अज्जं वा विज्जं धारेन्तीति **विज्जाधरा । विज्जं परिजप्पेत्वा**ति यथोपचारं विज्जं मुखेन परिवत्तेत्वा । सेसं वुत्तत्थमेवाति ।

सम्मापयोगिद्धिनिद्देसे इज्जनाकारमत्तं पुच्छित्वा अज्जस्स विसेसस्स अभावतो "कतमा"ति अपुच्छित्वा पकारमत्तमेव पुच्छन्तेन "कथ"न्ति पुच्छा कता, तथेव "एव"न्ति निगमनं कतं । एत्थ च पटिपत्तिसङ्घातस्सेव सम्मापयोगस्स दीपनवसेन पुरिमपाळिसदिसाव पाळि आगता । अट्ठकथायं पन सकटब्यूहादिकरणवसेन यंकिज्जि संविदहनं यंकिज्जि सिप्पकम्मं यंकिज्जि वेज्जकम्मं तिण्णं वेदानं उग्गहणं तिण्णं पिटकानं उग्गहणं, अन्तमसो कसनवपनादीनि उपादाय तं तं कम्मं कत्वा निब्बत्तविसेसो **तत्थ तत्थ सम्मापयोगपच्चया इज्जनट्ठेन इद्धीति** आगताति ।

इद्धिकथावण्णना निट्ठिता ।

३. अभिसमयकथा

अभिसमयकथावण्णना

इद्धिनि इद्धिकथानन्तरं परमिद्धिभूतं अभिसमयं दस्सेन्तेन कथिताय अभिसमयकथाय अपुब्बत्थानुवण्णना । तत्थ **अभिसमयो**ति सच्चानं अभिमुखेन समागमो, पटिवेधोति अत्थो । **केन अभिसमेती**ति किं वुत्तं होति? "एवं महत्थियो खो, भिक्खवे, धम्माभिसमयो"तिआदीसु (सं० नि० २.७४) सुत्तपदेसु यो सो अभिसमयोति वुत्तो, तस्मिं अभिसमये वत्तमाने अभिसमेता पुगलो केन धम्मेन सच्चानि अभिसमेति, अभिमुखो हुत्वा समागच्छति, पटिविज्जतीति वुत्तं होतीति । अयं ताव चोदकस्स पुच्छा । **चित्तेन अभिसमेती**ति चित्तं विना अभिसमयाभावतो तथा विस्सज्जनं । **हज्जी**तिआदि पुन चोदना । **हज्जि** यदीति अत्थो । "चित्तेना"ति वुत्तत्ता तेन हि **अज्जाणी अभिसमेती**ति आह । **न अज्जाणी अभिसमेती**ति चित्तमत्तेनेव अभिसमयाभावतो पटिक्खेपो । **जाणेन अभिसमेती**ति पटिज्जा । पुन **हज्जी**तिआदि "जाणेना"ति वुत्तत्ता अज्जाणी **अचित्तको**ति चोदना । **न अचित्तको अभिसमेती**ति अचित्तकस्स अभिसमयाभावतो पटिक्खेपो । **चित्तेन चा**तिआदि पटिज्जा । पुन **हज्जी**तिआदि सब्बचित्तजाणसाधारणवसेन चोदना । सेसचोदनाविस्सज्जनेसुपि एसेव नयो ।

परतो पन **कम्मस्सकतचित्तेन च जाणेन चा**ति कम्मस्सका सत्ताति एवं कम्मस्सकताय पवत्तचित्तेन च जाणेन च । **सच्चानुलोमिकचित्तेन च जाणेन चा**ति सच्चपटिवेधस्स अनुकूलत्ता सच्चानुलोमिकसङ्घातेन विपस्सनासम्पयुत्तचित्तेन च विपस्सनाजाणेन च । **कथन्ति** यथा अभिसमयो होति, तथा कथेतुकम्यता पुच्छा । **उप्पादाधिपतेय्यन्ति** यस्मा चित्तस्स

उष्पादे असति चेतसिकानं उष्पादो नत्थि । आरम्भणग्गहणज्झि चित्तं तेन सह उप्पज्जमाना चेतसिका कथं आरम्भणे अग्गहिते उप्पज्जिस्सन्ति । अभिधम्मोपि चित्तुष्पादेनेव चेतसिका विभत्ता, तस्मा मग्गजाणस्स उष्पादे अधिपतिभूतं चित्तन्ति अत्थो । **जाणस्साति** मग्गजाणस्स । हेतु पच्चयो चाति जनको च उपत्थम्भको च । **तंसम्पयुत्तन्ति** तेन जाणेन सम्पयुत्तं । **निरोधगोचरन्ति** निब्बानारम्भणं । **दस्सनाधिपतेय्यन्ति** सेसानं दस्सनकिच्चाभावा निब्बानदस्सने अधिपतिभूतं । **चित्तस्साति** मग्गसम्पयुत्तचित्तस्स । **तंसम्पयुत्तन्ति** तेन चित्तेन सम्पयुत्तं ।

सत्त्वा एतम्पि परियायं, न केवलं चित्तजाणेहियेव अभिसमयो, अथ खो सब्बेपि मग्गसम्पयुत्तचित्तचेतसिका धम्मा सच्चाभिसमयकिच्चसाधनवसेन अभिसमयो नाम होन्ति, तस्मा तम्पि परियायं दस्सेतुकामो किं नु एत्तकोयेव **अभिसमयो**ति पुच्छित्वा न हीति तं वचनं पटिक्खित्वा **लोकुत्तरमग्गकखणे**ति आदिमाह । **दस्सनाभिसमयो**ति दस्सनभूतो अभिसमयो । एस नयो सेसेसुपि । **सच्चाति** सच्चजाणानि । मग्गजाणमेव निब्बानानुपस्सनट्टेन **विपस्सना** । **विमोक्खो**ति मग्गविमोक्खो । **विज्जाति** मग्गजाणमेव । **विमुत्तीति** समुच्छेदविमुत्ति । निब्बानं अभिसमीयतीति **अभिसमयो**, सेसा अभिसमेन्ति एतेहीति **अभिसमया** ।

पु३.मग्गफलवसेन अभिसमयं भिन्दित्वा दस्सेतुं किं नूति आदिमाह । फलकखणे पनेत्थ यस्मा समुच्छेदनट्टेन खये जाणं न लब्धति, तस्मा पटिप्पस्सद्धट्टेन **अनुष्पादे जाणन्ति** वुत्तं । सेसं पन यथानुरूपं वेदितव्वन्ति । इदानीं यस्मा किलेसप्पहाने सति अभिसमयो होति, अभिसमये च सति किलेसप्पहानं होति, तस्मा चोदनापुब्बङ्गमं किलेसप्पहानं दस्सेतुकामो **व्यायन्ति** आदिमाह । तत्थ **व्यायन्ति** यो अयं मग्गट्ठो अरियपुग्गलो । एवमादिकानि पनेत्थ चत्तारि वचनानि चोदकस्स पुच्छा । पुन **अतीते किलेसे पजहतीति** इदं चोदनाय ओकासदानत्थं विस्सज्जनं । **खीणन्ति** भङ्गवसेन खीणं । **निरुद्धन्ति** सन्तानवसेन पुनप्पुनं अनुप्पत्तिया निरुद्धं । **विगतन्ति** वत्तमानकखणतो अपगतं । **विगमेतीति** अपगमयति । **अत्थङ्गतन्ति** अभावं गतं । **अत्थङ्गमेतीति** अभावं गमयति । तत्थ दोसं दस्सेत्वा न **अतीते किलेसे पजहतीति** पटिक्खित्तं । अनागतचोदनाय **अजातन्ति** जातिं अप्पत्तं । **अनिब्बत्तन्ति** सभावं अप्पत्तं । **अनुप्पन्नन्ति** उष्पादतो पभुति उद्धं न पटिपन्नं । **अपातुभूतन्ति** पच्चुप्पन्नभावेन चित्तस्स अपातुभूतं । अतीतानागते पजहतो पहातव्वानं नत्थिताय अफलो वायामो आपज्जतीति तदुभयम्पि पटिक्खित्तं । **रत्तो रागं पजहतीति** वत्तमानेन रागेन रत्तो तमेव रागं पजहति । वत्तमानकिलेसेसुपि एसेव नयो । **थामगतोति** थिरसभावं गतो । **कण्हसुक्काति** अकुसला च कुसला च धम्मा **युगनद्धा सममेव वत्तन्तीति** आपज्जतीति अत्थो । **संकिलेसिकाति** एवं संकिलेसानं सम्पयुत्तभावे सति संकिलेसे नियुत्ता **मग्गभावना** होतीति आपज्जतीति अत्थो । एवं पच्चुप्पन्ने पजहतो वायामेन सद्धिं पहातव्वानं अत्थिताय संकिलेसिका च मग्गभावना होति, वायामो च अफलो होति । न हि पच्चुप्पन्नानं किलेसानं चित्तविप्पयुत्तता नाम अत्थीति ।

न हीति चतुधा वुत्तस्स वचनस्स पटिक्खेपो । **अत्थीति** पटिजाननं । **यथा कथं वियाति** अत्थिभावस्स उदाहरणदस्सनत्थं पुच्छा । यथा अत्थि, तं केन पकारेन विय अत्थि, किं विय अत्थीति अत्थो । **सेय्यथापीति** यथा नाम । **तरुणरुक्खोति** फलदायकभावदीपनत्थं तरुणग्गहणं । **अजातफलोति** फलदायकत्तेपि सति फलग्गहणतो पुरेकालग्गहणं । **तमेनन्ति** तं रुक्खं । **एनन्ति** निपातमत्तं, तं एतन्ति वा अत्थो । **मूलं छिन्देय्याति** मूलतो छिन्देय्य । **अजातफलाति** अजातानि फलानि । **एवमेवन्ति** एवं एवं । **उष्पादो पवत्तं निमित्तं आयूहनाति** चतूहिपि पच्चुप्पन्नखन्धसन्तानमेव वुत्तं । यस्मिज्झि खन्धसन्ताने यं यं मग्गजाणं उप्पज्जति, तेन तेन मग्गजाणेन पहातव्वानं किलेसानं तं खन्धसन्तानं अबीजं होति, तस्स अबीजभूतत्ता तप्पच्चया ते ते किलेसा अनुप्पन्ना एव न उप्पज्जन्ति । **आदीनवं दिस्वाति** अनिच्चादितो आदीनवं दिस्वा । **अनुष्पादोति** आदीहि चतूहि निब्बानमेव वुत्तं । **चित्तं पक्खन्दतीति** मग्गसम्पयुत्तं चित्तं पक्खन्दति । **हेतुनिरोधा**

दुखनिरोधोति किलेसानं बीजभूतस्स सन्तानस्स अनुप्पादनरोधा अनागतखन्धभूतस्स दुखस्स हेतुभूतानं किलेसानं अनुप्पादनरोधो होति । एवं दुखस्स हेतुभूतकिलेसानं अनुप्पादनरोधा दुखस्स अनुप्पादनरोधो होति । एवं किलेसप्पहानयुत्तिसम्भावतो एव अत्थि मग्गभावनातिआदिमाह । अट्ठकथायं (विसुद्धि० २.८३२) पन “एतेन किं दीपितं होति? भूमिलद्धानं किलेसानं पहानं दीपितं होति । भूमिलद्धा पन किं अतीता अनागता, उदाहु पच्चुप्पन्नाति? भूमिलद्ध्युप्पन्नायेव नामा”ति वत्वा कथितकिलेसप्पहानस्स वित्थारकथा सुतमयजाणकथाय मग्गसच्चनिद्देसवण्णनायं वुत्तनयेनेव वेदितब्बा, इध पन मग्गजाणेन पहातब्बा किलेसायेव अधिप्पेताति ।

अभिसमयकथावण्णना निड्ढिता ।

४. विवेककथा

विवेककथावण्णना

२२. इदानीं पहानावसानाय अभिसमयकथाय अनन्तरं पहानाकारं दस्सेन्तेन कथिताय सुत्तन्तपुब्बङ्गमाय विवेककथाय अपुब्बत्थानुवण्णना । तत्थ सुत्तन्ते ताव ये केचीति अनवसेसपरियादानं । बलकरणीयाति ऊरुबलेन बाहुबलेन कत्तब्बा । कम्मन्ताति धावनलङ्घनकसनवपनादीनि कम्मानि । करीयन्तीति बलवन्तेहि करीयन्ति । सीलं निस्सायाति चतुपारिसुद्धिसीलं निस्सयं कत्वा । भावेतीति भिन्नसीलस्स भावनाभावतो इध पन लोकियलोकुत्तरा मग्गभावना अधिप्पेताति । विवेकनिस्सितन्ति तदङ्गविवेकं समुच्छेदविवेकं निस्सरणविवेकं निस्सितं । विवेकोति विवित्तता । अयञ्हि अरियमग्गभावनानुयुत्तो योगी विपस्सनाक्खणे किच्चतो तदङ्गविवेकनिस्सितं, अज्झासयतो निस्सरणविवेकनिस्सितं, मग्गक्खणे किच्चतो समुच्छेदविवेकनिस्सितं, आरम्माणतो निस्सरणविवेकनिस्सितं भावेति । एस नयो विरागनिस्सितादीसु । विवेकोयेव हि विरज्जनट्ठेन विरागो, निरोधट्ठेन निरोधो, वोसज्जनट्ठेन वोसग्गो । अथ वा किलेसेहि विवित्तता विवेको, किलेसेहि विरत्तता विरागो, किलेसानं निरुद्धता निरोधो, किलेसानञ्च परिच्चत्तता विस्सट्ठता, निब्बानेचत्तस्स च विस्सट्ठता वोसग्गो । वोसग्गो पन दुविधो परिच्चागवोसग्गो च पक्खन्दनवोसग्गो च । तत्थ परिच्चागवोसग्गोति विपस्सनाक्खणे तदङ्गवसेन, मग्गक्खणे समुच्छेदवसेन किलेसप्पहानं । पक्खन्दनवोसग्गोति विपस्सनाक्खणे तन्निन्नभावेन, मग्गक्खणे आरम्माणकरणेन निब्बानपक्खन्दनं । तदुभयमि इमस्मिं लोकियलोकुत्तरमिस्सके अत्थवण्णनानये वट्ठति । तथा हि अयं सम्मादिट्ठिआदीसु एकेको धम्मो यथावुत्तेन पकारेन किलेसे च परिच्चजति, निब्बानञ्च पक्खन्दति । वोसग्गपरिणामिन्ति इमिना पन सकलेन वचनेन वोसग्गत्यं परिणामितं परिणतं, परिपच्चितं परिपक्वञ्चाति वुत्तं होति । अयमि अरियमग्गभावनानुयुत्तो भिक्खु यथा सम्मादिट्ठिआदीसु एकेको धम्मो किलेसपरिच्चागवोसग्गत्यञ्च निब्बानपक्खन्दनवोसग्गत्यञ्च परिपच्चति, यथा च परिपक्वो होति, तथा नं भावेति ।

२३. बीजगामभूतगामाति एत्थ मूलबीजं खन्धबीजं अग्गबीजं फळुबीजं बीजबीजन्ति (पाचि० ९१) पञ्चविधं बीजं, बीजगामो नाम बीजसमूहोति अत्थो । तदेव पन सम्पन्ननीलङ्कुरपातुभावतो पट्टाय भूतगामो नाम, भूतानं जातानं निब्बत्तमूलनीलङ्कुरानं समूहोति अत्थो । देवतापरिगहे सति नीलङ्कुरकालतो पभुति होतीति तेसं देवतासङ्घातानं भूतानं गामोतिपि भूतगामोति वदन्ति । वुद्धिन्ति अङ्कुरादिवसेन । विरुळिहन्ति खन्धादिवसेन । वेपुल्लन्ति पुष्पादिवसेन । धम्मेसु पन वुद्धिन्ति अपुब्बधम्मपवत्तवसेन । विरुळिहन्ति सकिच्चकरणसाधनवसेन । वेपुल्लन्ति किच्चनिष्फत्तवसेन विपुलभावन्ति अत्थो । विपुलत्तन्तिपि पाठो । अथ वा एतानि तीणि पदानि सीलसमाधिपज्जाहिपि योजेन्ति ।

मग्गङ्गनिद्देसवण्णना

२४. सुत्तन्तनिद्देसे **सम्मादिट्ठिया**ति सामिवचनं । ज्ञानविपस्सनामग्गफलनिब्बानेसु लोकिविरतिसम्पयुत्तचित्ते च यथायोगं सम्पयोगतो च आरम्मणतो च वत्तमानाय सम्मादिट्ठिया सामञ्जलक्खणतो एकीभूताय सम्मादिट्ठिया । **विक्खम्भनविवेको**ति विक्खम्भनवसेन दूरीकरणवसेन विवेको । केसं? नीवरणानं । तस्स **पठमं ज्ञानं भावयतो**तिआदि विक्खम्भनवसेन पठमज्ज्ञानमेव वुत्तं । तस्मिं वुत्ते सेसज्ज्ञानानिपि वुत्तानेव होन्ति । ज्ञानेसुपि सम्मादिट्ठिया विज्जमानत्ता सम्मादिट्ठिया विवेको नाम होति । **तदङ्गविवेको**ति तेन तेन विपस्सनाजाणङ्गेन विवेको । **दिट्ठिगतानन्ति** दिट्ठिविवेकस्स दुक्करत्ता पधानत्ता च दिट्ठिविवेकोव वुत्तो । तस्मिं वुत्ते निच्चसज्जादिविवेकोपि वुत्तोव होति । **निब्बेधभागियं समाधिन्ति** विपस्सनासम्पयुत्तसमाधिं । **समुच्छेदविवेको**ति किलेसानं समुच्छेदेन विवेको । **लोकुत्तरं खयगामिमग्गन्ति** खयसङ्घातनिब्बानगामिलोकुत्तरमग्गं । **पटिप्पस्सद्धिविवेको**ति किलेसानं पटिप्पस्सद्धिया विवेको । **निस्सरणविवेको**ति सब्बसङ्घातनिस्सरणभूतो सङ्खारविवेको । **छन्दजातो होतीति** पुब्बभागे जातधम्मछन्दो होति । **सद्धाधिमुत्तो**ति पुब्बभागेयेव सद्धाय अधिमुत्तो होति । **चित्तञ्चस्स स्वाधिट्ठितन्ति** पुब्बभागेयेव चित्तञ्च अस्स योगिस्स सुअधिट्ठितं सुट्ठ पतिट्ठितं होति । इति छन्दो सद्धा चित्तन्ति इमे तयो धम्मा पुब्बभागे उप्पन्नविवेकानं उपनिस्सयत्ता निस्सया नाम । केचि पन “चित्तञ्चस्स स्वाधिट्ठितन्ति समाधि वुत्तो”ति वदन्ति । **विरागादीसुपि** एसेव नयो ।

निरोधवारे पन निरोधसद्वतो अज्जं परियायवचनं दस्सेन्तेन **अमता धातू**ति वुत्तं, सेसेसु **निरोधो निब्बानन्ति** उभयत्थापि निब्बानमेव । **द्वादस निस्सया**ति छन्दसद्धाचित्तानियेव विवेकादीसु चतूसु एकेकस्मिं तयो तयो कत्वा द्वादस निस्सया होन्ति ।

२५. सम्मासङ्कप्पवायामसतिसमाधीनम्पि इमिनाव नयेन अत्थयोजना वेदितब्बा । सम्मावाचाकम्मन्ता जीवानं पन ज्ञानक्खणे विपस्सनाक्खणे च अभावा ज्ञानविपस्सनानं पुब्बभागपरभागवसेन वत्तमाना विरतियो ज्ञानविपस्सना सन्निस्सिता कत्वा वुत्ताति वेदितब्बं । नीवरणानं दिट्ठिगतानञ्च विवेकविरागनिरोधपटिनिस्सग्गा तथा पवत्तमानानं विरतीनं विवेकादयो नामाति वेदितब्बं । यथा अट्ठकनिपाते “ततो, त्वं भिक्खु, इमं समाधिं सवितक्कं सविचारम्पि भावेय्यासि, अवितक्कविचारमत्तम्पि भावेय्यासि, अवितक्कं अविचारम्पि भावेय्यासि, सप्पीतिकम्पि भावेय्यासि, निप्पीतिकम्पि भावेय्यासि, सातसहगतम्पि भावेय्यासि, उपेक्खासहगतम्पि भावेय्यासी”ति (अ० नि० ८.६३) मेत्तादयो कायानुपस्सनादयो च नियकज्झत्तमूलसमाधिवसेन चतुक्कपञ्चकज्झानिका विय वुत्ता, एवमिधापि पुब्बभागपरभागवसेन विरतियो वुत्ताति वेदितब्बं । ब्यञ्जनच्छायमत्तं गहेत्वा न भगवा अम्भाचिक्खितब्बो । गम्भीरज्झि बुद्धवचनं, आचरिये पयिरुपासित्वा अधिप्पायतो गहेतब्बं ।

२६-२७. बोज्झङ्गबलइन्द्रियवारेसुपि इमिनाव नयेन अत्थो वेदितब्बोति ।

विवेककथावण्णना निट्ठिता ।

५. चरियाकथा

चरियाकथावण्णना

२८-२९. इदानीं विवेककथानन्तरं परमविवेकभूतस्स निस्सरणविवेकसङ्घातस्स निब्बानस्स सच्छिकरणीयस्स सच्छिकरियोपायदस्सनत्थं, तथा सच्छिकतनिरोधस्स लोकहितसुखकिरियाकरणदस्सनत्थञ्च इन्द्रियकथाय निहिद्वापि चरियाकथा पुन कथिता । तस्सा अत्थवण्णना इन्द्रियकथाय कथितायेवाति ।

चरियाकथावण्णना निद्धिता ।

६. पाटिहारियकथा

पाटिहारियकथावण्णना

३०. इदानीं लोकत्थचरियापरियोसानाय चरियाकथाय अनन्तरं लोकत्थानुसासनपरियोसानं पाटिहारियं दस्सेन्तेन कथिताय सुत्तन्तपुब्बङ्गमाय पाटिहारियकथाय अपुब्बत्थानुवण्णना । तत्थ सुत्तन्ते ताव पाटिहारियानीति पच्चनीकपटिहरणवसेन पाटिहारियानि । इद्धिपाटिहारियन्ति इज्जनवसेन इद्धि, पटिहरणवसेन पाटिहारियं, इद्धियेव पाटिहारियं इद्धिपाटिहारियं । इतरेसु पन आदिस्सनवसेन आदेसनं, अनुसासनवसेन अनुसासनी । सेसं वुत्तनयमेव ।

इधाति इमस्मिं लोके । एकच्चोति एको पोसो । इद्धिपाटिहारियनिदेसो हेट्ठा वुत्तत्थोयेव । निमित्तेन आदिसतीति आगतनिमित्तेन वा गतनिमित्तेन वा ठितनिमित्तेन वा कथेति । एवम्पि ते मनोति एवम्पि तव मनो सोमनस्सितो वा दोमनस्सितो वा कामवितक्कादिसम्पयुत्तो वा । अपि-सद्दो सम्पिण्डनत्थो । इत्थम्पि ते मनोति सोमनस्सितादितो एकेकविधेपि चित्ते नानप्पकारपरिदीपनं । इतिपि ते चित्तन्ति इतिपि तव चित्तं, इमञ्च इमञ्च अत्थं चिन्तयमानं पवत्ततीति अत्थो । बहुं चेपि आदिसतीति चित्ततो अज्जं वा इदञ्च इदञ्च नाम अहोसि भवति भविस्सतीति बहुकम्पि कथेति । तथेव तं होति, नो अज्जथाति तं सब्बम्पि यथा यथा कथितं, तथेव होति, अज्जथा न होति ।

न हेव खो निमित्तेन आदिसतीति निमित्तं जानन्तोपि केवलं निमित्तेनेव न कथेति । अपिचाति अपरपरियायदस्सनं । मनुस्सानन्ति चित्तं जाननकमनुस्सानं । अमनुस्सानन्ति सावितानं वा अस्सावितानं वा यक्खपिसाचादीनं । देवतानन्ति चातुमहाराजिकादीनं । सद्दं सुत्वाति अज्जस्स चित्तं जत्वा कथेन्तानं सद्दं सुणित्वा । पनाति निपातो पुन आरम्भे । वितक्कयतोति यं वा तं वा वितक्केन वितक्केन्तस्स । विचारयतोति वितक्कसम्पयुत्तेनेव विचारेन विचारेन्तस्स । वितक्कविप्फारसद्दं सुत्वाति वितक्कवेगवसेन उप्पन्नं विप्पलपन्तानं सुत्तप्पमत्तादीनं कूजनसद्दं सुत्वा । यं वितक्कयतो सो सद्दो उप्पन्नो, तस्स वसेन “एवम्पि ते मनो”तिआदीनि आदिसति ।

अवितक्कं अविचारं समाधिन्ति वितक्कविचारक्खोभविरहितसन्तचित्तस्सापि जाननसमत्थतं दस्सेन्तेन वुत्तं, सेसचित्तजानने पन वत्तब्बमेव नत्थि । चेतसा चेतो परिच्च पजानातीति चेतोपरियजाणलाभी । भोतीति भवन्तस्स । मनोसङ्घारा पणिहिताति चित्तसङ्घारा ठपिता । अमुकं नाम वितक्कं वितक्कयिस्सतीति कुसलादिवितक्कं वितक्कयिस्सति पवत्तयिस्सतीति पजानाति । पजानन्तो च आगमनेन जानाति, पुब्बभागेन जानाति, अन्तोसमापत्तियं चित्तं ओलोकेत्वा जानाति । आगमनेन जानाति नाम कसिणपरिकम्मकालेयेव “येनाकारेनेस कसिणभावनं आरद्धो पठमज्झानं वा दुतियादिज्झानं वा अट्ठ समापत्तियो वा उप्पादेस्सती”ति जानाति । पुब्बभागेन जानाति नाम पठमविपस्सनाय आरद्धाय एवं जानाति, “येनाकारेनेस विपस्सनं आरद्धो सोतापत्तिमगं वा उप्पादेस्सति...पे०... अरहत्तमगं वा उप्पादेस्सती”ति जानाति । अन्तोसमापत्तियं चित्तं ओलोकेत्वा जानाति नाम “येनाकारेन इमस्स

मनोसङ्घारा ठपिता, इमस्स नाम चित्तस्स अनन्तरा इमं नाम वितक्कं वितक्केस्सति, इतो वुड्डितस्स एतस्स हानभागियो वा समाधि भविस्सति, ठितिभागियो वा विसेसभागियो वा निब्बेधभागियो वा, अभिज्जायो वा उप्पादेस्सती”ति जानाति । **बहुं चेपि आदिसतीति** चेतोपरियजाणस्स चित्तचेतसिकानंयेव आरम्मणकरणतो सरागादिसोळसपभेदवसेनेव बहुं चेपि कथेति, न अज्जवसेनाति वेदितब्बं । **तथेव तं होतीति** इदं एकंसेन तथेव होति । चेतोपरियजाणवसेन जातज्झि अज्जथाभावी नाम नत्थि ।

एवं वितक्केथाति एवं नेक्खम्मवितक्कादयो पवत्तेन्ता वितक्केथ । **मा एवं वितक्कयित्थाति** एवं कामवितक्कादयो पवत्तेन्ता मा वितक्कयित्थ । **एवं मनसि करोथाति** एवं अनिच्चसज्जमेव, दुक्खसज्जादीसु वा अज्जतरं मनसि करोथ । **मा एवं मनसाकत्थाति** एवं निच्चन्तिआदिना नयेन मा मनसि अकत्थ । **इदं पजहथाति** इदं पच्चकामगुणरागादिं पजहथ । **इदं उपसम्पज्ज विहरथाति** इदं चतुमग्गफलप्पभेदं लोकुत्तरधम्ममेव पापुणित्वा निप्फादेत्वा विहरथ ।

३१. इदानी इद्धिपाटिहारिये अपरं परियायं विसेसेन दस्सेन्तो **नेक्खम्मं इज्झतीति इद्धीति** आदिमाह । तत्थ **कामच्छन्दं पटिहरतीति** अत्तनो पटिपक्खभूतं कामच्छन्दं पटिबलं हुत्वा हरति पजहतीति तदेव नेक्खम्मं पाटिहारियं नामाति अत्थो । **ये तेन नेक्खम्मेन समन्नागताति** एवं कामच्छन्दपटिहारकेन तेन नेक्खम्मेन ये पुग्गला पटिलाभवसेन समन्नागता । **विसुद्धचित्ताति** कामच्छन्दाभावतो विसुद्धचित्ता । **अनाविलसङ्कप्पाति** कामसङ्कप्पेन अनालुलितनेक्खम्मसङ्कप्पा । **इति आदेसनापाटिहारियन्ति** परचित्तकुसलेन वा अज्जेन वा सम्मासम्बुद्धेन वा बुद्धसावकेहि वा एवं आदेसना पाटिहारियन्ति अत्थो । अथ वा इति एवं आदिसनं आदेसनापाटिहारियन्ति आदेसनसद्दो पाठसेसं कत्वा पयुज्जितब्बो । **एवं आसेवितब्बन्ति** इमिना च पकारेन इमिना च पकारेन आदितो सेवितब्बं । सेसत्तयेपि एसेव नयो । **तदनुधम्मता सति उपट्टपेतब्बाति** तस्स नेक्खम्मस्स अनुकूलभूता सति भुसं ठपेतब्बा । **इति अनुसासनीपाटिहारियन्ति** एत्थ आदेसनापाटिहारियोजनाय विय योजना कातब्बा । अब्यापादादीसुपि एसेव नयो । पाठो पन ज्ञानादीनि सङ्घिपित्वा अन्ते अरहत्तमग्गमेव दस्सेत्वा लिखितो । तत्थ चतूसुपि मग्गेसु “एवं आसेवितब्बो”ति आदि एकचित्तक्खणिकत्ता मग्गस्स पुब्बभागवसेन वुत्तन्ति वेदितब्बं । मग्गस्स हि पुब्बभागभूताय लोकियमग्गसङ्घाताय वुट्ठानगामिनिया विपस्सनाय मग्गुप्पादनत्थं आसेवनादीसु कतेसु ताय उप्पन्नो मग्गोपि आसेवितो भावितो बहुलीकतो नाम होतीति वेदितब्बं । सब्बत्थिकवादाचरिया पन “एकेकमग्गो सोळसक्खणिको”ति वदन्ति । तदनुधम्मतासति उपट्टापनं पन पुब्बभागे युज्जितियेवाति ।

३२. पुन **नेक्खम्मं इज्झतीति इद्धीति** आदीनि “इद्धिपाटिहारिय”न्तिपदस्स कम्मधारयसमासत्तदीपनत्थं वुत्तानि । सुत्तन्ते वुत्तेसु तीसु इद्धिपाटिहारियस्सेव समासत्ते वुत्ते सेसानं द्विन्नम्पि वुत्तोव होतीति इमस्मिं परियाये मूलभूतस्स इद्धिपाटिहारियस्सेव समासत्थो वुत्तोति वेदितब्बन्ति ।

पाटिहारियकथावण्णना निड्डिता ।

७. समसीसकथा

समसीसकथावण्णना

३३. इदानी पाटिहारियकथानन्तरं आदिपाटिहारियभूतस्स इद्धिपाटिहारियसङ्गहितस्स समसीसिभावस्स

इन्द्रिपाटिहारियभावदीपनत्थं जाणकथाय निद्विद्वापि समसीसकथा इन्द्रिपाटिहारियसम्बन्धेन पुन कथिता । तस्सा अत्थवण्णना तत्थ कथितायेवाति ।

समसीसकथावण्णना निद्विता ।

८. सतिपट्टानकथा

सतिपट्टानकथावण्णना

३४. इदानीं समसीसकथानन्तरं अत्तना वुत्तस्स इन्द्रिपाटिहारियस्स साधके सत्त अनुपस्सनाविसेसे दस्सेन्तेन कथिताय सुत्तन्तपुब्बङ्गमाय सतिपट्टानकथाय अपुब्बत्थानुवण्णना । तत्थ सुत्तन्ते ताव चत्तारोति गणनपरिच्छेदो, तेन न ततो हेट्ठा, न उद्धन्ति सतिपट्टानपरिच्छेदं दीपेति । इमेति निद्विसितब्बनिदस्सनं । भिक्खवेति धम्मपटिग्गाहकपुग्गलालपनं । सतिपट्टानाति तयो सतिपट्टाना सतिगोचरोपि, तिधा पटिपन्नेसु सावकेसु सत्थुनो पटिघानुनयवीतिवत्ततापि, सतिपि । “चतुन्नं, भिक्खवे, सतिपट्टानानं समुदयज्ज अत्थङ्गमज्ज देसेस्सामी”तिआदीसु (सं० नि० ५.४०८) हि सतिगोचरो “सतिपट्टान”न्ति वुत्तो । तस्सत्थो — पटिद्वाति तस्मिन्ति पट्टानं । का पटिद्वाति? सति । सतिया पट्टानं सतिपट्टानन्ति ।

“तयो सतिपट्टाना यदरियो सेवति, यदरियो सेवमानो सत्था गणमनुसासितुमरहती”ति (म० नि० ३.३०४, ३११) एत्थ तिधा पटिपन्नेसु सावकेसु सत्थुनो पटिघानुनयवीतिवत्तता “सतिपट्टान”न्ति वुत्ता । तस्सत्थो — पट्टपेतब्बतो पट्टानं, पवत्तयितब्बतोति अत्थो । केन पट्टपेतब्बतोति? सतिया । सतिया पट्टानं सतिपट्टानन्ति । “चत्तारो सतिपट्टाना भाविता बहुलीकता सत्त बोज्झङ्गे परिपूरेन्ती”तिआदीसु (म० नि० ३.१४७) पन सतियेव “सतिपट्टान”न्ति वुत्ता । तस्सत्थो — पटिद्वातीति पट्टानं, उपट्टाति ओक्कन्दित्वा पक्खन्दित्वा वत्ततीति अत्थो । सतियेव पट्टानं सतिपट्टानं । अथ वा सरणट्टेन सति, उपट्टानट्टेन उपट्टानं । इति सति च सा उपट्टानज्जातिपि सतिपट्टानं । इदमिध अधिप्पेतं । यदि एवं कस्मा सतिपट्टानाति बहुवचनं कतन्ति? सतिबहुत्ता । आरम्मणभेदेन हि बहुका ता सतियोति ।

कतमे चत्तारोति कथेतुकम्यतापुच्छा । इधाति इमस्मिं सासने । भिक्खूति संसारे भयं इक्खतीति भिक्खु । सेसपदानं अत्थवण्णना पनेत्थ सुतमयजाणकथाय मग्गसच्चनिद्देसवण्णनायं वुत्तायेवाति ।

कस्मा पन भगवता चत्तारोव सतिपट्टाना वुत्ता अनूना अनधिकाति? वेनेय्यहितत्ता । तण्हाचरितदिट्ठिचरितसमथयानिकविपस्सनायानिकेसु हि मन्दतिक्खवसेन द्वेधा द्वेधा पवत्तेसु मन्दस्स तण्हाचरितस्स ओळारिकं कायानुपस्सनासतिपट्टानं विसुद्धिमग्गो, तिक्खस्स सुखुमं वेदनानुपस्सनासतिपट्टानं । दिट्ठिचरितस्सापि मन्दस्स नातिप्पभेदगतं चित्तानुपस्सनासतिपट्टानं विसुद्धिमग्गो, तिक्खस्स अतिप्पभेदगतं धम्मनूपस्सनासतिपट्टानं । समथयानिकस्स च मन्दस्स अकिच्छेन अधिगन्तब्बनिमित्तं पठमं सतिपट्टानं विसुद्धिमग्गो, तिक्खस्स ओळारिकारम्मणे असण्ठहनतो दुतियं । विपस्सनायानिकस्सपि मन्दस्स नातिप्पभेदगतारम्मणं ततियं, तिक्खस्स अतिप्पभेदगतारम्मणं चतुत्थं । इति चत्तारोव वुत्ता अनूना अनधिकाति ।

सुभसुखनिच्चअत्तविपल्लासप्पहानत्थं वा । कायो हि असुभो, तत्थ च सुभविपल्लासविपल्लत्था सत्ता । तेसं तत्थ असुभभावदस्सनेन तस्स विपल्लासस्स पहानत्थं पठमं सतिपट्टानं वुत्तं । सुखं निच्चं अत्ताति गहितेसुपि च वेदनादीसु वेदना

दुःखा, चित्तं अनिच्चं, धम्मा अनत्ता, तेसु च सुखनिच्चअत्तविपल्लासविपल्लत्था सत्ता । तेसं तत्थ दुःखादिभावदस्सनेन तेसं विपल्लासानं प्हाणत्थं सेसानि तीणि वुत्तानीति एवं सुभसुखनिच्चअत्तविपल्लासप्पहानत्थं वा चत्तारोव वुत्ता । न केवलञ्च विपल्लासप्पहानत्थमेव, चतुरोघयोगासवगन्थउपादानअगतिप्पहानत्थम्पि चतुब्बिधाहारपरिञ्जत्थम्पि चत्तारोव वुत्ताति वेदितब्बं ।

३५. (क) सुत्तन्तनिद्देसे पथवीकायन्ति इमस्मिं रूपकाये पथवीधातु । सकलसरीरे पन पथवीधातूनं बहुकत्ता सब्बपथवीधातुसङ्गहत्थं समूहत्थेन कायगगहणं कतं । आपोकायादीसुपि एसेव नयो । केसकायादीनम्पि बहुकत्ता केसकायादिगहणं कतं । वक्कादीनि पन परिच्छिन्नत्ता कायगगहणं नारहन्तीति तेसं गहणं न कतन्ति वेदितब्बं ।

(ख) सुखं वेदनन्ति आदीसु सुखं वेदनन्ति कायिकं वा चेतसिकं वा सुखं वेदनं । तथा दुःखं वेदनं । अदुःखमसुखं वेदनन्ति पन चेतसिकमेव उपेक्खावेदनं । सामिसं सुखं वेदनन्ति छ गेहसितसोमनस्सवेदना । निरामिसं सुखं वेदनन्ति छ नेक्खम्मसितसोमनस्सवेदना । सामिसं दुःखं वेदनन्ति छ गेहसितदोमनस्सवेदना । निरामिसं दुःखं वेदनन्ति छ नेक्खम्मसितदोमनस्सवेदना । सामिसं अदुःखमसुखं वेदनन्ति छ गेहसितउपेक्खावेदना । निरामिसं अदुःखमसुखं वेदनन्ति छ नेक्खम्मसितउपेक्खावेदना ।

(ग) सरागं चित्तन्ति आदीनि जाणकथायं वुत्तत्थानि ।

(घ) तदवसेसे धम्मेति तेहि कायवेदनाचित्तेहि अवसेसे तेभूमकधम्मे । सब्बत्थ तेन जाणेनाति तेन सत्तविधेन अनुपस्सनाजाणेन । यानि पनेत्थ अन्तरन्तरा अवुत्तत्थानि, तानि हेट्ठा तत्थ तत्थ वुत्तत्थानेवाति ।

सतिपट्टानकथावण्णना निट्ठिता ।

९. विपस्सनाकथा

विपस्सनाकथावण्णना

३६. इदानीं विपस्सनापटिसंयुत्ताय सतिपट्टानकथाय अनन्तरं विपस्सनापभेदं दस्सेन्तेन कथिताय सुत्तन्तपुब्बङ्गमाय विपस्सनाकथाय अपुब्बत्थानुवण्णना । तत्थ सुत्तन्ते ताव सोइति सब्बनामत्ता यो वा सो वा सब्बोपि सङ्गहितो होति । वताति एकंसत्थे निपातो । कञ्चि सङ्गारन्ति अप्पमत्तकम्पि सङ्गारं । अनुलोमिकाय खन्ति याति एत्थ विपस्सनाजाणमेव लोकुत्तरमगं अनुलोमेतीति अनुलोमिकं, तदेव खन्तिमपेक्खित्वा अनुलोमिका । सब्बसङ्गारा तस्स अनिच्चतो दुःखतो अनत्ततो खमन्ति रुच्चन्तीति खन्ति । सा मुदुका मज्झिमा तिक्खाति तिविधा । कलापसम्मसनादिका उदयब्बयजाणपरियोसाना मुदुकानुलोमिका खन्ति । भङ्गानुपस्सनादिका सङ्गारुपेक्खाजाणपरियोसाना मज्झिमानुलोमिका खन्ति । अनुलोमजाणं तिक्खानुलोमिका खन्ति । समन्नागतोति उपेतो । नेतं ठानं विज्जतीति यथावुत्तं एतं ठानं एतं कारणं न विज्जति । सम्मत्तनियामन्ति एत्थ “हितसुखावहो मे भविस्सती”ति एवं आसीसतो तथेव सम्भवतो असुभादीसु च असुभन्ति आदिअविपरीतप्पवत्तिसब्भावतो च सम्मा सभावोति सम्मतो, अनन्तरफलदानाय अरहत्तुप्पत्तिया च नियामभूतत्ता नियामो, निच्छयोति अत्थो । सम्मतो च सो नियामो चाति सम्मत्तनियामो । को सो? लोकुत्तरमगो, विसेसतो पन सोतापत्तिमगो । तेन हि मग्नियामेन नियतत्ता “नियतो सम्बोधिपरायणो”ति (पारा० २१; दी० नि० १.३७३) वुत्तं । तं

सम्मत्तनियामं ओक्कमिस्सति पविसिस्सतीति एतं अट्ठानन्ति अत्थो । गोत्रभुनो पन मग्गस्स आवज्जनट्ठानियत्ता तं अनादियित्वा अनुलोमिकखन्तिया अनन्तरं सम्मत्तनियामोक्कमनं वुत्तन्ति वेदितब्बं । अथ वा अट्ठारससु महाविपस्सनासु गोत्रभु विवट्ठनानुपस्सना होतीति अनुलोमिकखन्तिया एव सङ्गहिता होति । चतूसुपि सुत्तन्तेसु इमिनाव नयेन अत्थो वेदितब्बो । एतेहि अनुलोमिकखन्तिसम्मत्तनियामचतुअरियफलवसेन च छ धम्माति छक्कनिपाते (अ० नि० ६.९८, १०१) चत्तारो सुत्तन्ता वुत्ता । कण्हपक्खसुक्कपक्खद्वयवसेन हि चत्तारो सुत्तन्ताव होन्तीति ।

३७. कतिहाकारेहीति आदिके पुच्छापुब्बङ्गमे सुत्तन्तिनिद्देसे **पञ्चक्खन्धे अनिच्चतो**ति आदीसु नामरूपञ्च नामरूपस्स पच्चये च परिग्गहेत्वा कलापसम्मसनवसेन आरब्धविपस्सको योगावचरो पञ्चसु खन्धेसु एकेकं खन्धं अनिच्चन्तिकताय आदिअन्तवताय च **अनिच्चतो** पस्सति । उप्पादवयपटिपीळनताय दुक्खवत्थुताय च **दुक्खतो** । पच्चययापनीयताय रोगमूलताय च **रोगतो** । दुक्खतासूलयोगिताय किलेसासुचिपग्घरणताय उप्पादजराभङ्गेहि उद्धुमातपरिपक्कपभिन्नताय च **गण्डतो** । पीळाजनकताय अन्तोतुदनताय दुन्नीहरणीयताय च **सल्लतो** । विगरहणीयताय अवट्ठिआवहनताय अघवत्थुताय च **अघतो** । असेरिभावजनकताय आबाधपदट्ठानताय च **आबाधतो** । अवसताय अविधेय्यताय च **परतो** । ब्याधिजरामरणेहि लुज्जनपलुज्जनताय **पलोकतो** । अनेकव्यसनावहनताय **ईतितो** । अविदितानयेव विपुलानं अनत्थानं आवहनतो सब्बूपद्ववत्थुताय च **उपद्ववतो** । सब्बभयानं आकरताय च दुक्खवूपसमसङ्घातस्स परमस्सासस्स पटिपक्खभूतताय च **भयतो** । अनेकेहि अनत्थेहि अनुबद्धताय दोसूपसट्ठताय उपसग्गो विय अनधिवासनारहताय च **उपसग्गतो** । ब्याधिजरामरणेहि चेव लोभादीहि च लोकधम्मेहि पचलितताय **चलतो** । उपक्कमेन चेव सरसेन च पभङ्गुपगमनसीलताय **पभङ्गतो** । सब्बावत्थनिपातिताय थिरभावस्स च अभावताय **अब्धुवतो** । अतायनताय चेव अलब्भनेय्यखेमताय च **अताणतो** । अल्लीयितुं अनरहताय अल्लीनानम्पि च लेणकिच्चाकारिताय **अलेणतो** । निस्सितानं भयसारकत्ताभावेन **असरणतो** । यथापरिकप्पितेहि धुवसुभसुखत्तभावेहि रिक्तताय **रिक्ततो** । रिक्ततायेव **तुच्छतो**, अप्पकत्ता वा । अप्पकम्पि हि लोके तुच्छन्ति वुच्चति । सामिनिवासिवेदककारकाधिट्ठायकविरहितताय **सुज्जतो** । सयञ्च असामिकभावादिताय **अनत्ततो** । पवत्तिदुक्खताय दुक्खस्स च आदीनवताय **आदीनवतो** । अथ वा आदीनं वाति गच्छति पवत्ततीति आदीनवो । कपणमनुस्सस्सेतं अधिवचनं, खन्धापि च कपणायेवाति आदीनवसदिसताय आदीनवतो । जराय चेव मरणेन चाति द्वेधा परिणामपकतिताय **विपरिणामधम्मतो** । दुब्बलताय फेग्गु विय सुखभज्जनीयताय च **असारकतो** । अघहेतुताय **अघमूलतो** । मित्तमुखसपत्तो विय विस्सासघातिताय **वधकतो** । विगतभवताय विभवसम्भूतताय च **विभवतो** । आसवपदट्ठानताय **सासवतो** । हेतुपच्चयेहि अभिसङ्घतताय **सङ्घततो** । मच्चुमारकिलेसमारानं आमिसभूतताय **मारामिसतो** । जातिजराब्याधिमरणपकतिताय **जातिजराब्याधिमरणधम्मतो** । सोकपरिदेवउपायासहेतुताय **सोकपरिदेवउपायासधम्मतो** । तण्हादिट्ठिदुच्चरितसंकिलेसानं विसयधम्मताय **संकिलेसिकधम्मतो** पस्सति । सब्बेसु च इमेसु “पस्सती”ति पाठसेसो दट्ठब्बो ।

३८. पञ्चक्खन्धेति समूहतो वुत्तेपि एकेकखन्धवसेन अत्थवण्णना कलापसम्मसनजाणिनिद्देसे विसुं विसुं आगतत्ता परियोसाने च विसुं विसुं खन्धानं वसेन अनुपस्सनानं गणितत्ता समूहे पवत्तवचनानं अवयवेपि पवत्तिसम्भवतो च कताति वेदितब्बा, विसुं विसुं पवत्तसम्मसनानं एकतो सङ्घिपित्वा वचनवसेन वा “पञ्चक्खन्धे”ति वुत्तन्ति वेदितब्बं । “एकप्पहारेन पञ्चहि खन्धेहि वुट्ठाती”ति (विसुद्धि० २.७८३) अट्ठकथावचनसम्भावतो वा पञ्चन्नं खन्धानं एकतो सम्मसनं वा युज्जतियेवाति । **पञ्चन्नं खन्धानं निरोधो निच्चं निब्बानन्ति पस्सन्तो**ति आदीनवजाणिनिद्देसे वुत्तनयेन विपस्सनाकाले सन्तिपदजाणवसेन निच्चं निब्बानन्ति पस्सन्तो । **सम्मत्तनियामं ओक्कमतीति** मग्गक्खणे ओक्कमति,

फलकखणे पन ओक्कन्तो नाम होति । एसेव नयो सब्बेसुपि नियामोक्कमनपरियायेसु । **आरोग्यन्ति** आरोग्यभूतं । **विसल्लन्ति** सल्लविरहितं । एसेव नयो ईदिसेसु । **अनाबाधन्ति** आबाधविरहितं, आबाधपटिपक्खभूतं वा । एस नयो ईदिसेसु । **अपरप्पच्चयन्ति** अज्जपच्चयविरहितं । **उपस्सग्गतोति** च **अनुपस्सग्गन्ति** च केचि संयोगं कत्वा पठन्ति । **परमसुज्जन्ति** सब्बसङ्खारसुज्जत्ता उत्तमत्ता च परमसुज्जं । **परमत्थन्ति** सङ्खत्तासङ्खत्तानं अगगभूतत्ता उत्तमत्थं । लिङ्गविपल्लासवसेन नपुंसकवचनं । निब्बानस्स च सुज्जत्ता अनत्तत्ता च इमस्मिं द्वये पटिलोमपरियायो न वुत्तो । **अनासवन्ति** आसवविरहितं । **निरामिसन्ति** आमिसविरहितं । **अजातन्ति** जातिविरहितत्ता अनुप्पन्नं । **अमतन्ति** भङ्गाभावतो मरणविरहितं । मरणम्पि हि नपुंसकभाववचनवसेन “मत”न्ति वुच्चति ।

३९. एवमिमाय पटिपाटिया वुत्तासु आकारभेदभिन्नासु चत्तालीसाय अनुपस्सनासु सभावसङ्गहवसेन तीसुयेव अनुपस्सनासु एकसङ्गहं करोन्तो **अनिच्चतोति अनिच्चानुपस्सनाति** आदिमाह । तासु यथानुरूपं अनिच्चदुक्खानत्तत्ते योजना कातब्बा । अवसाने पनेता विसुं विसुं गणनवसेन दस्सिता । गणनासु च गणनपटिपाटिवसेन पठमं अनत्तानुपस्सना गणिता । तत्थ **पञ्चवीसतीति** “परतो रिक्ततो तुच्छतो सुज्जतो अनत्ततो”ति एकेकस्मिं खन्धे पञ्च पञ्च कत्वा पञ्चसु खन्धेसु पञ्चवीसति **अनत्तानुपस्सना** । **पञ्जासाति** “अनिच्चतो पलोकतो चलतो पभङ्गुतो अद्भुवतो विपरिणामधम्मतो असारकतो विभवतो सङ्गततो मरणधम्मतो”ति एकेकस्मिं खन्धे दस दस कत्वा पञ्चसु खन्धेसु पञ्जासं **अनिच्चानुपस्सना** । **सतं पञ्चवीसति चेवाति** सेसा “दुक्खतो रोगतो”ति आदयो एकेकस्मिं खन्धे पञ्चवीसति पञ्चवीसति कत्वा पञ्चसु खन्धेसु पञ्चवीसतिसतं **दुक्खानुपस्सना** । **यानि दुक्खे पवुच्चरेति** या अनुपस्सना दुक्खे खन्धपञ्चके गणनवसेन पवुच्चन्ति, ता सतं पञ्चवीसति चेवाति सम्बन्धो वेदितब्बो । “यानी”ति चेत्थ लिङ्गविपल्लासो दट्ठब्बोति ।

विपस्सनाकथावण्णना निट्ठिता ।

१०. मातिकाकथा

मातिकाकथावण्णना

४०. इदानी महाथेरो विपस्सनाकथानन्तरं सकले पटिसम्भिदामग्गे निट्ठित्ठे समथविपस्सनामगनिब्बानधम्मे आकारनानत्तवसेन नानापरियायेहि थोमेतुकामो **निच्छातोति** आदीनि एकूनवीसति मातिकापदानि उट्ठिसित्वा तेसं निट्ठेसवसेन मातिकाकथं नाम कथेसि । तस्सा अयं अपुब्बत्थानुवण्णना । मातिकाय ताव **निच्छातोति** अमिलातो । सब्बेपि हि किलेसा पीळायोगतो मिलाता, रागोपि ताव निरन्तरप्पवत्तो सरीरं दहति, किं पनज्जे किलेसा । “तयोमे, भिक्खवे, अग्गी रागग्गि दोसग्गि मोहग्गी”ति (इतिवु० ९३; दी० नि० ३.३०५) पन किलेसनायका तयो एव किलेसा वुत्ता, तंसम्पयुत्तापि पन दहन्ति येव । एवं छातकिलेसाभावतो निच्छातो । को सो? विमोक्खसम्बन्धेन विमोक्खोति दट्ठब्बो । मुच्चतीति **मोक्खो** । विमुच्चतीति **विमोक्खोति** अत्थो । इदमेकं मातिकापदं । **विज्जाविमुत्तीति** विज्जायेव विमुत्ति । इदमेकं मातिकापदं । **ज्ञानविमोक्खोति** ज्ञानमेव विमोक्खो । इदमेकं मातिकापदं । सेसानि एकेकानेवाति एवं एकूनवीसति मातिकापदानि ।

४१. **नेक्खम्मेन कामच्छन्दतो निच्छातोति** नेक्खम्मेन कामच्छन्दतो अपेतत्ता कामच्छन्दतो निक्किलेसो योगी । तेन पटिलब्धं नेक्खम्मम्पि निच्छातो निक्किलेसो विमोक्खो । एवं सेसेसुपि । **नेक्खम्मेन कामच्छन्दतो मुच्चतीति** **विमोक्खोति** नेक्खम्मेन कामच्छन्दतो योगी मुच्चतीति तं नेक्खम्मं विमोक्खोति अत्थो । एवं सेसेसुपि । **विज्जतीति**

विज्जाति सभावतो विज्जति अत्थि उपलब्धतीति विज्जा नामाति अत्थो । अथ वा सभावजाननत्थं पटिपन्नेहि योगीहि सभावं वेदीयति जानीयतीति विज्जा नामाति अत्थो । अथ वा विसेसलाभत्थं पटिपन्नेहि योगीहि वेदीयति पटिलाभीयतीति विज्जा नामाति अत्थो । अथ वा अत्तना विन्दितब्बं भूमिं विन्दति लभतीति विज्जा नामाति अत्थो । अथ वा सभावदस्सनहेतुत्ता सभावं विदितं करोतीति विज्जा नामाति अत्थो । **विज्जन्तो मुच्चति, मुच्चन्तो विज्जतीति** यथावुत्तो धम्मो यथावुत्तेनत्थेन विज्जमानो यथावुत्ततो मुच्चति, यथावुत्ततो मुच्चमानो यथावुत्तेनत्थेन विज्जतीति विज्जाविमुत्ति नामाति अत्थो ।

कामच्छन्दं संवरद्वेनाति कामच्छन्दनिवारणद्वेन तं नेक्खम्मं **सीलविसुद्धि** नामाति अत्थो । तंयेव अविकखेपहेतुत्ता अविकखेपद्वेन **चित्तविसुद्धि** । दस्सनहेतुत्ता दस्सनद्वेन **दिट्ठिविसुद्धि** । सेसेसुपि एसेव नयो । **पटिप्पस्सम्भेतीति** नेक्खम्मादिना कामच्छन्दादिकं योगावचरो पटिप्पस्सम्भेतीति नेक्खम्मादिको धम्मो पस्सद्भि नामाति अत्थो । **पहीनत्ताति** तेन तेन पहानेन पहीनत्ता । **जातद्वेन जाणन्ति** ज्ञानपच्चवेक्खणावसेन विपस्सनावसेन मग्गपच्चवेक्खणावसेन जातद्वेन नेक्खम्मादिकं जाणं नामाति अत्थो । **दिट्ठत्ता दस्सनन्ति** एत्थापि एसेव नयो । **विसुज्झतीति** योगी, नेक्खम्मादिका **विसुद्धि** ।

नेक्खम्मनिद्वेसे नेक्खम्मं अलोभत्ता कामरागतो निस्सटन्ति **निस्सरणं** । ततो निक्खन्तन्ति **नेक्खम्मं** । “रूपानमेतं निस्सरणं यदिदं नेक्खम्मं”न्ति वुच्चमाने आरुप्पविसेसस्स अदिस्सनतो विसेसस्स दस्सनत्थं अज्जत्थ वुत्तपाठक्कमेनेव **यदिदं आरुप्पन्ति** वुत्तं । तज्ज आरुप्पं रूपतो निक्खन्तत्ता नेक्खम्मं नामाति अधिकारवसेनेव वुत्तं होति । **भूतन्ति** उप्पादसमायोगदीपनं । **सङ्गन्तन्ति** पच्चयबलविसेसदस्सनं । **पटिच्चसमुप्पन्तन्ति** पच्चयसमायोगेपि पच्चयानं अब्बापारभावदस्सनं । **निरोधो तस्स नेक्खम्मन्ति** निब्बानं ततो सङ्गत्ततो निक्खन्तत्ता तस्स सङ्गत्तस्स नेक्खम्मं नाम । आरुप्पस्स च निरोधस्स च गहणं अज्जत्थ पाठे वुत्तक्कमेनेव कतं । “कामच्छन्दस्स नेक्खम्मं नेक्खम्मं”न्ति वुच्चमाने पुनरुत्तं होति । नेक्खम्मवचनेनेव च तस्स नेक्खम्मसिद्धीति तं अवत्वा सेसनेक्खम्ममेव वुत्तं । तं उज्जुक्कमेव । निस्सरणनिद्वेसेपि इमिनाव नयेन अत्थो वेदितब्बो । निस्सरणीया धातुयो पनेत्थ उज्जुक्कमेव नेक्खम्मन्ति वुत्तं । **पविवेकोति** पविवित्तभावो नेक्खम्मादिकोयेव । **वोसज्जतीति** योगी, नेक्खम्मादयो **वोसग्गो** । नेक्खम्मं पवत्तेन्तो योगी नेक्खम्मेन चरतीति वुच्चति । तं पन नेक्खम्मं **चरिया** । एस नयो सेसेसुपि । ज्ञानविमोक्खनिद्वेसे वत्तब्बं विमोक्खकथायं वुत्तं । केवलं तत्थ “जानातीति ज्ञानविमोक्खो”ति (पटि० म० १.२१७) वुत्तं, इध पन “जानातीति, ज्ञायती”ति पुग्गलाधिद्वानाव देसना कताति अयं विसेसो ।

४२. भावनाधिद्वानजीवितनिद्वेसे च पुग्गलाधिद्वाना देसना कता । धम्मतो पन **भावना** नाम नेक्खम्मादयोव । **अधिद्वानं** नाम नेक्खम्मादिवसेन पतिद्वापितचित्तमेव । **जीवितं** नाम नेक्खम्मादिवसेन पतिद्वापितचित्तस्स सम्माआजीवो नाम । को सो सम्माआजीवो नाम? मिच्छाजीवा विरति, धम्मेन समेन पच्चयपरियेसनवायामो च । तत्थ **समं जीवतीति** समं जीवितं जीवति, भावनपुंसकवचनं वा, समेन जीवतीति वुत्तं होति । **नो विसमन्ति** “समं जीवती”ति वुत्तस्सेव अत्थस्स पटिसेधवसेन अवधारणं कतं । **सम्मा जीवतीति** आकारनिदस्सनं । **नो मिच्छाति** तस्सेव नियमनं । **विसुद्धं जीवतीति** सभावविसुद्धिया विसुद्धं जीवितं जीवति । **नो किलिडन्ति** तस्सेव नियमनं । **यज्जदेवाति** आदीहि यथावुत्तानं तिस्सन्नं सम्पदानं आनिसंसं दस्सेति । तत्थ **यज्जदेवाति** यं यं एव । **खत्तियपरिसन्ति** खत्तियानं सन्निपातं । सो हि समन्ततो सीदन्ति एत्थ अकतबुद्धिनोति परिसाति वुच्चति । एसेव नयो इतरत्तये । खत्तियादीनंयेव आगमनसम्पत्तिया जाणसम्पत्तिया च समन्नागतत्ता तासंयेव चतस्सन्नं गहणं, न सुदपरिसाय । **विसारदोति** तीहि सम्पदाहि सम्पन्नो विगतसारज्जो, निब्भयोति अत्थो । **अमङ्कुभूतोति** असङ्कुचितो न नित्तेजभूतो । तं **किस्स** हेतूति तं विसारदत्तं केन हेतुना केन कारणेन होतीति चेति

अथो । इदानीं तथा हीति तस्स कारणवचनं । यस्मा एवं तिसम्पदासम्पन्नो, तस्मा “विसारदो होती”ति विसारदभावस्स कारणं दस्सेत्वा निट्ठपेसीति ।

सद्धम्मप्पकासिनिया पटिसम्भिदामग्ग-अट्ठकथाय

मातिकाकथावण्णना निट्ठिता ।

पञ्जावग्गवण्णना निट्ठिता ।

निट्ठिता चूळवग्गस्स अपुब्बत्थानुवण्णना ।

एत्तावता च तिवग्गसङ्गहितस्स

समतिंसकथापटिमण्डितस्सपटिसम्भिदामग्गस्स अत्थवण्णना निट्ठिता होतीति ।

निगमनकथा

महावग्गो मज्झिमो च, चूळवग्गो च नामतो ।

तयो वग्गा इध वुत्ता, पमाणपटिपाटिया ॥

वग्गे वग्गे दस दस, कथा या ता उदीरिता ।

उद्दानगाथा सब्बासं, इमा तासं यथाक्कमं ॥

जाणं दिट्ठि आनापानं, इन्द्रियं विमोक्खपञ्चमं ।

गति कम्मं विपल्लासो, मग्गो मण्डोति ता दस ॥

युगनद्धसच्चबोज्झङ्गा, मेत्ता विरागपञ्चमा ।

पटिसम्भिदा धम्मचक्कं, लोकुत्तरबलसुञ्जता ॥

पञ्जा इद्धि अभिसमयो, विवेको चरियपञ्चमो ।

पाटिहीरं समसीस-सति विपस्सनमातिका ॥

यो सो सुगतसुतानं, अधिपतिभूतेन भूतहितरतिना ।

थेरेन थिरगुणवता, वुत्तो पटिसम्भिदामग्गो ॥

तस्सत्थवण्णना या, पुब्बट्ठकथानयं तथा युत्तिं ।

निस्साय मयारद्धा, निट्ठानमुपागता एसा ॥

यं तं उत्तरमन्ती, मन्तिगुणयुतो युतो च सद्धाय ।

कारयि महाविहारे, परिवेणमनेकसाधुगुणं ॥

थेरेनेत्थ निवसता, समापितायं महाभिधानेन ।
ततिये वस्से चुतितो, मोग्गल्लानस्स भूपतिनो ॥

समयं अनुलोमेन्ती, थेरानं थेरवाददीपानं ।
निट्ठं गता यथायं, अट्ठकथा लोकहितजननी ॥

धम्मं अनुलोमेन्ता, अत्तहितं परहितञ्च साधेन्ता ।
निट्ठं गच्छन्तु तथा, मनोरथा सब्बसत्तानं ॥

सद्धम्मपकासिनिया, अट्ठकथायेत्थ गणितकुसलेहि ।
गणिता तु भाणवारा, विज्जेय्या अट्ठपज्जास ॥

आनुट्ठभेन अस्सा, छन्दोबन्धेन गणियमाना तु ।
चुट्ठससहस्ससङ्घा, गाथायो पञ्च च सत्तानि ॥

सासनचिरट्ठितत्थं, लोकहितत्थञ्च सादरेन मया ।
पुज्जं इमं रचयता, यं पत्तमनप्पकं विपुलं ॥

पुज्जेन तेन लोको, सद्धम्मरसायनं दसबलस्स ।
उपभुज्जित्वा विमलं, पप्पोतु सुखं सुखेनेवाति ॥

सद्धम्मपकासिनी नाम

पटिसम्भिदामग्गप्पकरणस्स अट्ठकथा निट्ठिता ।